

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

Τιμητικός Τόμος

για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ
ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ

Κυδάλιμος

Το επίθετο στον Όμηρο σημαίνει ένδοξος, φημισμένος, ευγενής. Συχνότερα αναφέρεται η έκφραση *κυδάλιμον κῆρ*, ευγενής καρδιά, για να χαρακτηρίσει τους σημαντικότερους ήρωες του έπους: τον Νέστορα (Ιλ. Τ 235) και τους γιούς του Θρασυμήδη και Αντίλοχο (Ιλ. Ρ 378), τον Αγαμέμνονα (Ιλ. Κ 16), τον Αχιλλέα (Ιλ. Σ 33), αλλά και τον Έκτορα (Ιλ. Μ 45).

Φωτογραφίες εξωφύλλου: Θολωτός τάφος Ρούτση 2 (Μυρσινοχωρίου): Χάλκινο στέμμα με ασημένα διακόσμηση και χρυσή σταυρόσχημη επίστεψη (προσωρινή λήψη: Ελευθέριος Γαλανόπουλος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο/Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. © Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού / Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων). Μικρός επιφανειακός τετράπλευρος ΜΕ-ΥΕ Ι τάφος Περιστεριάς Μεσσηνίας: Χρυσοί ρόδακες με σωληνίσκο ανάρτησης και χρυσός κάρθαρος (φωτ. Ηλίας Ηλιάδης).

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4
AURA SUPPLEMENT 4

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ISBN:

978-960-466-230-2

978-960-466-233-3 (SET)

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

Τιμητικός Τόμος

για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4 • AURA SUPPLEMENT 4

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσουλής || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης

Χρυσάνθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby

Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Μαθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Βασιλική Σχίζα

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Το περιεχόμενο αυτού του τόμου υπόκειται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).

The content of this volume is subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	15
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	21
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	25
TABULA GRATULATORIA.....	29
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ	31
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ	41

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΙ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Λίγα λόγια για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ.....	61
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ Για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ	63
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ Μύρον	67
ΗΛΙΑΣ ΗΛΙΑΔΗΣ Φωτογραφίζοντας με τον Καθηγητή	71
ΙΩΑΝΝΑ Α. ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ Ένα προσωπικό αφιέρωμα στον κύριο Καθηγητή	73

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

• ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ Συστήματα οικονομικής διαχείρισης στη Μεσοποταμία (4η - 2η χιλιετία π.Χ.).....	85
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ Κερκυραϊκή προϊστορία: Μικρή επισκόπηση	93
ΓΙΑΝΝΟΣ ΛΩΛΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΑΡΗ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΡΙΑΤΖΗ Σπήλαιο Καταβόθρα Χώρας Τριφυλίας: Νεολιθικά ευρήματα ανασκαφής Σπυρίδωνος Μαρινάτου, 1955	125
ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ, ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Λίθινος πέλεκυς Νεολιθικής περιόδου από τα Διόδια Μεσσηνίας	153
ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΥ Δύο νεολιθικά ειδώλια από τα Μεσόγεια Αττικής	161
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΕΤΣΙΟΣ Λίθινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο με σπήλαιου από το σπήλαιο «Τάφος», στην περιοχή του χωριού Κρούστας Αγίου Νικολάου Κρήτης	171

• ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ Το Κάστρο της Μύρινας στην προϊστορία και αρχαιότητα: Λαξεύματα και βραχογραφίες.....	191
ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ «Επιστροφή στις Μυκηναϊκές Ακρόπολεις». Αναζητώντας ίχνη προϊστορικής κατοίκησης στην Ακρόπολη των Αθηνών	207
ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ Πρωτοελλαδικοί «κρατευτές» και άλλα τελετουργικά σκεύη από την Κάτω Κηφισιά.....	217
ΕΛΕΝΑ ΚΟΡΚΑ Αγγείο από ναυάγιο της ύστερης Πρωτοελλαδικής – πρώιμης Μεσοελλαδικής περιόδου..	237
ΠΗΓΗ Π. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΥ Προβλήματα ερμηνείας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου. Το παράδειγμα του οικισμού στη Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας	243
JÖRG RAMBACH Die Ausgrabungen in der P.O.T.A. Romanou/Navarino-Dunes Hotelkomplex bei Romanos in der Pyliä/Messenien	259
ΗΛΙΑΣ ΣΠΟΝΔΥΛΗΣ Παυλοπέτρι. Μια βυθισμένη θέση στη Λακωνία	273

► Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ Αρματοδρομία και συμπόσιο στη μετανακτορική Τίρυνθα.....	285
ΙΩΑΝΝΑ ΒΟΥΡΕΞΑΚΗ Ο εμπορικός και ναυτικός προσανατολισμός του βασιλείου της Πύλου.....	297
†DORA CONSTANTINIDIS Making connections at Mycenaean sites in the Messenian landscape.....	309
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Κοσμικές δομές και επίσημη τελετουργία: Η περίπτωση του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου	319
ΜΙΧΑΗΛΣ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Μυκηναϊκό διοικητικό κέντρο στην Ίκλαινα Μεσσηνίας.....	365
ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ Αποθέτης κεραμικής στο Καταραχάκι Κουκουνάρας Μεσσηνίας: Πρώτη παρουσίαση.....	375
ARGYRO NAFPLIOTI The demise of the palatial system in the mainland and residential mobility in the Aegean: A refugee Mycenaean elite on LH III C Naxos?	401
†DEMETRIUS SCHILARDI Evidence of horses and chariotship from Mycenaean Koukounaries of Paros..	417
MARIO RITACCO Η εγκατάσταση των Μυκηναίων στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας ..	437
†JAN BOUZEK Notes on relations between Mycenaean Greece and the Central European Tumulus culture....	449
SINCLAIR HOOD The Topsham double axe and British tin.....	455
K.A. WARDLE Wessex and Mycenae: A rapprochement?	461

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	13
----------------------	----

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

► ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

MARIO BENZI Nudity in Bronze Age Aegean art	21
HARA TZAVELLA-EVJEN Movement and depth in the Late Bronze Age frescoes	37
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Ηθμωτή υδρία Βολιμιδίων. Συμβολή στην «άγνωστη» Μετανακτορική περίοδο της Πυλίας.....	41
ΗΡΩ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ Ηπειρωτικές και κυκλαδικές πρόχοι με παραστάσεις πτηνών. Τυπολογικές και χρονολογικές παρατηρήσεις	67
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΠΑΝΟΣ Παράσταση ναυαγίου σε μυκηναϊκό αγγείο από τις Κουκουναριές της Πάρου	79
ΕΛΕΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ-ΣΥΒΡΙΔΗ Δύο πολύτιμες μυκηναϊκές πυξίδες με αιγιματική διακόσμηση κριαριών	89
ΕΜΙ ΚΟΙΣΗ Η εικονογραφική εξέλιξη του θέματος του σκύλου σε παραστάσεις κυνηγίου στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία	99
ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΜΑΚΡΥΠΟΔΗ Με αφορμή έναν σφραγιδόλιθο με παράσταση «πόσιος ιχθύων» από τη συλλογή Η. Schliemann	111
ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΚΚΕΒΗ-ΦΩΤΙΟΥ Μυκηναϊκό ξίφος από την Εύβοια	129
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΧΑΣΙΑΚΟΥ Το οδοντόφρακτο μυκηναϊκό κράνος στη Μεσσηνία.....	135
ΧΑΡΙΛΑΟΣ Η. ΤΣΕΛΙΟΣ Από τον χαλκό στον σίδηρο. Μεταλλοτεχνικές πρακτικές και τεχνολογική μετάβαση ...	155
†EMMANUEL ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΙΣ A glimpse of Homeric (Mycenaean) technology	169
► ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΚΑΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ	
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΜΠΕΑ Υστεροελλαδικά κτερίσματα Βοιωτού κτηνοτρόφου	175

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ Ομοιότυποι θολωτοί τάφοι Μυκηναίων τοπαρχών της νοτιοδυτικής Αιτωλοακαρνανίας...	197
ΣΟΦΙΑ ΚΑΣΚΑΝΤΙΡΗ Ανασκαφή μυκηναϊκού τάφου στη θέση Γ του «Αγίου Κωνσταντίνου» της Κρήνης Πατρών.....	213
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΛΑΠΑΝΗ Ο θαλαμωτός τάφος Κ-3 στον Εγκλιανό της Πύλου	219
VASSILIS PETRAKIS Grooves and depressions at the entrances of early Mycenaean tholos tombs from the Southwestern Peloponnese	233
ΓΕΩΡΓΙΑ ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ Οι θολωτοί τάφοι στο Ψάρι Τριφυλίας. Ι	265
LUCIA ALBERTI Return ticket: 'Minoan' and 'Mycenaean' tholos tombs at Knossos.....	305
ΓΙΩΡΓΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, ΧΑΪΔΩ ΚΑΛΛΙΤΣΑΚΗ Ο αρχιτεκτονικός τύπος του σπηλαιώδους θαλαμωτού τάφου της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη	321
YANNIS GALANAKIS 'Squaring the Circle': Vaulted tombs, architectural variation and the construction of 'traditions' in Late Minoan Crete.....	335
• ΓΡΑΜΜΙΚΗ Β ΓΡΑΦΗ	
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΟΥΤΣΑ Σκέψεις για τον αμυντικό οπλισμό κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο με αφετηρία τις πινακίδες Sh από το ανάκτορο της Πύλου.....	357
ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ Η υπόθεση της αντιδικίας της έρειας <i>e-ri-ta</i> με τον <i>da-mo</i> : Η αρχαιότερη γνωστή περίπτωση δικαστικής (φορολογικής) διένεξης έως σήμερα.....	371
THOMAS G. PALAIMA Iklaina, Traganes, <i>a-ru₂</i> , and Αίπυ	385
• ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ – ΚΟΙΝΩΝΙΑ	
ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ Στοιχεία για την άσκηση τελετουργικών και «λατρευτικών» πράξεων κατά τους προϊστορικούς χρόνους, στα Μεσόγεια της Αττικής	401
†VINCENZO LA ROSA Fish and shellfish at Phaistos and Ayia Triada (Crete): Between representation and consumption.....	415
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ Γύρω από τη σημασία του «ζεύγους» στη μινωική, θρησκευτική και κοσμική ιδεολογία	427
• ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Παράλληλοι συμβολισμοί. Με αφορμή μια ταναγρική σαρκοφάγο	443
HEKMATOLLA MOLLASALEHI Θεωρητική προσέγγιση στην αρχαιολογία της θρησκείας.....	453
ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ Αρχαιολογικό εύρημα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις: Δύο παραδείγματα από την Κρήτη	467
PETER WARREN Braudel and modelling Minoan history	489
• ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ – ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ	
ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ Η αρχαιολογική μαρτυρία για το σκύλο στην αρχαιότητα: Με έμφαση στην αρχαία Ελλάδα ..	501
ΣΩΤΗΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Παλαιοπεριβαλλοντική μελέτη μιας μυκηναϊκής εγκατάστασης στην ενδοχώρα της Ηλείας («Κουτσοχέρα» Διασέλλων) με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών...509	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΣ, †ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, ΗΛΙΑΣ ΜΑΡΙΟΛΑΚΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΣΙΑΚΟΣ Γεωαρχαιολογικές παρατηρήσεις και παλαιοπεριβαλλοντικές συνθήκες στο Ναβαρίνο	531
GIOVANNI E. GIGANTE, STEFANO RIDOLFI The enigma of prehistoric gold and the Messenia gold	543
GAETANO RANIERI Geophysics as a means to reduce archaeological risk. Examples from the Pylos area (Western Peloponnese, Greece).....	555
ΑΘΗΝΑ ΧΡΟΝΗ Φωτοερμηνεία – τηλεπισκόπηση και γεωφυσική διασκόπηση στον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς του νομού Μεσσηνίας για τον εντοπισμό θαμμένων αρχαιολογικών καταλοίπων.....	569

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	13
ΚΛΑΣΙΚΟΙ – ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	
MANFRED OPPERMANN Altäre vorrömischer Zeit am Westpontos. Eine Bestandsaufnahme.....	21
HARTMUT MATTHÄUS Kulturkontakte zwischen der Levante und dem zentralen Mittelmeergebiet in der Frühen Eisenzeit: Metallgefäße gesellschaftlicher Eliten im präkolonialen Kontext	37
ULRIKE MUSS Divine images of Artemis at Ephesos	53
BERNARD ANDREAΕ Pergamos oder Telephos? Zwei Gründungsmythen von Pergamon	65
ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΒΟΣΚΟΣ Ές γῆν έναλίαν Κύπρον. Ἡ τοπωνυμική μαρτυρία	73
ΔΗΜΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ Παρατηρήσεις στα γενικά αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα των Σόλων υπό το φως των νεότερων ανασκαφικών ερευνών	101
ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ Επιτύμβια ρωμαϊκά ανάγλυφα από τη Θεσσαλία: Προβλήματα χρονολόγησης και εικονογραφικές παρατηρήσεις	119
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ Ο αποθέτης της λευκής κύλικας των Δελφών	135
ΑΔΩΝΙΣ Κ. ΚΥΡΟΥ Το Σπήλαιο του Νυμφολήπτου. Από τους χορούς των Νυμφών στον νεοπλατωνικό διαλογισμό	153
ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ Νέα Σμύρνη, αρχαίοι τάφοι επί της οδού Αγίας Σοφίας.....	167
ΕΙΡΗΝΗ ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Νίκη ηνίοχος. Πήλινοι τύποι του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ..	181
†ERIKA SIMON Der junge Nestor.....	205
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΩΤΙΟΥ Ο κλασικός Μαραθώνας.....	209
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣ Παραδόσεις της Αττικής και της Μεσσηνίας: Κοινές αναφορές και συσχετισμοί στο έργο <i>Ἑλλάδος περιήγησις</i> του Πausανία	227
Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ Περὶ χώρας Μεσσηνίων.....	237
ΡΑΟΛΟ MORENO Τα δύο τμήματα του αναγλύφου στη Μεσσήνη και το σύμπλεγμα από τον Λεωχάρη και τον Λύσιππο στους Δελφούς, με το κυνήγι του Αλέξανδρου και του Κρατερού.....	247
GEORGES STEINHAUER Le téménos du Héros spartiate	263
EGERT RÖHLMANN The alphabet comedy of Callias of Athens in Athenaeus' <i>Deipnosophistai</i>	281
†WOLFGANG SCHULLER Der Ruhm der Hetären.....	297
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤ. ΚΟΡΡΕΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Σ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΥΤΑΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν. ΜΑΡΚΑΤΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε. ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Τα «πιστεύω» του Ιπποκράτη για τις κακώσεις της σπονδυλικής στήλης και του νωτιαίου μυελού: Νέες ή παλιές αντιλήψεις;.....	305
ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Η οικονομική και επαγγελματική απασχόληση των Μαθητών του Χριστού. Συμβολή στην οικονομία και οικονομική διανοήση των χρόνων της Καινής Διαθήκης.....	309
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	
ANTON BAMMER Ein byzantinischer Wohnturm aus Ephesos	331
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ Η βυζαντινή ναοδομία της μεταβατικής περιόδου (7ος – μέσα 9ου αιώνα)	339
ΝΙΚΕ ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ “Archaeology” in Early and Middle Byzantine hagiography	345
ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ Εφυσλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από την Κωνσταντινούπολη (GWW I-II / 7ος - 9ος αιώνας): Η διάδοση στον αιγαιακό χώρο	365

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

· ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΕΧΝΗ, ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ Ο Υδραίος ναυμάχος Αναστάσης Τσαμαδός. Η αγωνιστική δράση και το τέλος του ήρωα μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του πλοίου – βρικίου «Αρης».....	379
†ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Μανιάκι, 20 Μαΐου 1825	395
ΑΝΤΩΝΗΣ Ι. ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ Ενθυμήματα της ναυμαχίας στο Ναβαρίνο	399
ΠΕΠΗ ΓΑΒΑΛΑ Λακωνία – Μεσσηνία: τόσο κοντά, αλλά τόσο μακριά. Οι σχέσεις ανάμεσα στους όμορους νομούς το πρώτο μισό του 19ου αιώνα από το Αρχείο Δ.Κ. Σαλβαρά	413
SUSAN HEUCK ALLEN A tale of two doctors with the Greek guerillas in World War II	429
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ Ο αρχιτέκτων Δημήτρης Πικιώνης: Δάσκαλος και μύστης.....	437
ΙΩΑΝΝΑ Κ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Η αρχιτεκτονική κληρονομιά της Καλαμάτας και η διαχείρισή της μετά τους σεισμούς	441
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Ένας Ιταλός γλύπτης στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών	461
ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Διαμαντής Διαμαντόπουλος (1904-1995). Ut pictura poesis?.....	467
†ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ Άνεμώρεια – Άνεμος – Άέρας	479
ΝΙΚΗΤΑΣ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ «Το εις ενικόν απευθύνεσθαι» ως διαχρονική έκφραση της ελληνικής επικοινωνίας. Ιστορικο-κοινωνιολογική συμβολή	489

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	13
----------------------	----

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

· ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΛΗΜΑΝ

WOUT ARENTZEN Schliemann's first publication.....	21
†WIELAND BÄHLCKE Zum 175. Geburtstag einer alten Friedländer Bürgerin	29
WILFRIED BÖLKE Die Sammlung Rabl – Virchow und ihre Bedeutung für die Schliemannforschung	31
GEORGIA FLOUDA Heinrich Schliemann and the 'Itineraries' of the Smithsonian Trojan Collection	47
RAINER HILSE Die „Heinrich-Schliemann-Gesellschaft“ Ankershagen e.V.....	63
ARMIN JÄHNE Heinrich Schliemann in Russland	71
MARK LEHRER Memorial Archaeology and the Manipulation of memory: Schliemann in Rome, 1868	87
ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ «(...) ἔρρωσο. Ἐρρῆκος Σχλιέμανν». Η ανακάλυψη του Μυκηναϊκού πολιτισμού και η δημιουργία του «Μυκηναίου Μουσείου» μέσα από τις αναφορές των πρωταγωνιστών της.....	99
ΙΩΑΝΝΑ ΠΡΟΒΙΔΗ Σλήμαν – Τσίλερ: Οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα.....	111
ΧΑΡΗΣ ΤΖΑΛΑΣ Ο Ερρίκος Σλήμαν και η αναζήτηση του Τάφου του Μεγαλέξανδρου	117
DAVID A. TRAILL Schliemann's visit to Delos in 1870	123

· ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ, ΣΥΛΛΕΚΤΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ

†HUBERT FAENSEN Griechenland in den Augen von Friedrich Wilhelm IV.	135
ELLEN KATJA JAECKEL Die Lesbarkeit der Landschaft: Zu Chateaubriands <i>Itinéraire</i>	151

†ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ Από τα αριστουργήματα της ελληνικής τέχνης στα τεκμήρια ελληνικότητας: Η συλλογή αρχαιοτήτων από αρχαιοθήρες, αρχαιολάτρες και Έλληνες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα... 165	165
ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Το ενδιαφέρον για την περιοχή της Τρωάδας κατά τον 18ο αιώνα 181	181
KARL WOLFGANG RICHTER Μύλλερ των Ελλήνων: Μνημείον του αιοδού ελληνικής ελευθερίας. Der Dessauer Philhellene Wilhelm Müller im Gedächtnis Griechenlands..... 203	203
REINHARD STUPPERICH Carl Theodor's Neckar Athens. Antiquity and Science in 18th century Palatinate..... 217	217
· Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ	
†ΤΟΣΗΘΙΟ ΚΑΤΣΟΥΜΑΤΑ The introduction of the Neo-Byzantine style over the Neo-Classical architectural design in the Greek kingdom of the 19th century..... 235	235
ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΜΑΥΡΙΚΑ Ρωμαϊκά και αιγυπτιακά μοτίβα σε κτήρια του 19ου και πρώιμου 20ού αιώνα στον ελλαδικό χώρο: Σκόπιμες και ακούσιες προσεγγίσεις του «άλλου» 245	245
ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΕΡΙΕΤΤΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ Απηχήσεις αρχαιοελληνικότητας στη νεοελληνική ποίηση. Η περίπτωση των μνημείων..... 261	261
ΝΙΚΗ ΣΑΚΚΑ Ιλιός – Λύκειο: Ιστορίες της <i>αόρατης</i> Αθήνας..... 283	283
· ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ	
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ Ο ρόλος του πολέμου στις αφηγήσεις περί της προϊστορίας του Αιγαίου: Θεωρίες και ερμηνείες από τον 19ο αιώνα ως σήμερα..... 301	301
ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΣΚΕΒΟΥΛΗ Η ανακάλυψη και η «αποκάλυψη» των γραπτών στηλών Δημητριάδος – Παγασών. Μαρτυρίες από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας 315	315
ΑΡΧΟΝΤΟΥΛΑ ΠΑΠΟΥΛΑΚΟΥ Το έργο του Αδαμάντιου Αδαμαντίου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία: «Πρὸς ἀναστήλωσιν καὶ εὐπρέπειαν τῶν βυζαντινῶν μνημείων»..... 325	325
ΣΤΕΛΛΑ Π. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ Ο Γεώργιος Σωτηριάδης και ο θολωτός τάφος στον Αρνό Μαραθώνα 343	343
ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ, ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ Σπήλαιο Νέστορος Πύλου, 1953: Συμβολή στη βιογραφία του Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη..... 353	353
ΓΙΑΝΝΟΣ Γ. ΛΩΛΟΣ Ένα άγνωστο δημόσιο έργο των Λαγκαδινών μαστόρων: Η αναστήλωση του βασιλικού Θολωτού Τάφου IV στην Πύλο του Νέστορος..... 371	371
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡ. ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ Οι αρχές της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» και η «βιωσιμότητα» του πολιτισμικού πλούτου της χώρας μας 377	377

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
AbhMünch	<i>Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, Philosophisch-historische Klasse: Abhandlungen</i>
ACoSt	<i>Les Carnets de l'ACoSt (Association for Coroplastic Studies)</i>
ActaAth	<i>Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Έφημερίς</i>
Aegaeum	<i>Aegaeum: Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège</i>
AEM	<i>Αρχεῖον Εύβοϊκῶν Μελετῶν</i>
AEMΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
AF	<i>Archäologische Forschungen</i>
Αθηνᾶ	<i>Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας</i>
Αθήναιον	<i>Σύγγραμμα Περιοδικὸν κατὰ διμηνίαν ἐκδιδόμενον συμπράξει πολλῶν λογίων</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AJP	<i>American Journal of Philology</i>
ΑΛΣ	<i>Περιοδικό ΑΛΣ, Εταιρεία Στήριξης Σπουδῶν Προϊστορικής Θήρας</i>
Altertum	<i>Das Altertum</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AmerAnt	<i>American Antiquity</i>
Anadolu	<i>Anadolu: Revue annuelle des études d'archéologie et d'histoire en Turquie</i>
AnalBoll	<i>Analecta Bollandiana</i>
AnatSt	<i>Anatolian Studies</i>
AnnArchStorAnt	<i>Annali del Seminario di studi del mondo classico: Sezione di archeologia e storia antica</i>
AnnBari	<i>Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Bari</i>
AnnLiv	<i>Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool)</i>
AntCl	<i>L'Antiquité classique</i>
Antiquity	<i>Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology</i>
AntK	<i>Antike Kunst</i>
AntW	<i>Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
AOR	<i>Arheologičeski otkritija i razkopki, Sofija: Bălgarska akademija na naukite. Nacionalen arheologičeski institut muzej</i>
AR	<i>Archaeological Reports</i>
ArcheologiaWar	<i>Archeologia: Rocznik Instytutu historii kultury materialnej Polskiej akademii nauk (Warsaw)</i>
Archaeology	<i>Archaeology Magazine</i>
Archaeometry	<i>Archaeometry: Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University</i>
ArchHom	<i>F. Matz και H.G. Buchholz, επιμ., Archaeologia Homérica (Göttingen 1967-)</i>

<i>ArchKorrBl</i>	<i>Archaeologisches Korrespondenzblatt</i>
<i>ArchNews</i>	<i>Archaeological News</i>
<i>ArchRW</i>	<i>Archiv für Religionswissenschaft</i>
<i>ArtB</i>	<i>The Art Bulletin</i>
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
<i>AttiMGrecia</i>	<i>Atti e memorie della Società Magna Grecia</i>
<i>BABesch</i>	<i>Bulletin antieke beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology</i>
<i>BalkSt</i>	<i>Balkan Studies</i>
<i>BAntFr</i>	<i>Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France</i>
<i>BAPD</i>	<i>Beazley Archive Pottery Database (www.beazley.ox.ac.uk)</i>
<i>BAR-IS</i>	<i>British Archaeological Reports, International Series</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
<i>BÉFAR</i>	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
<i>BICS</i>	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London</i>
<i>BLund</i>	<i>Bulletin de la Société royale de lettres de Lund</i>
<i>BMC</i>	<i>R.S. Poole, Catalogue of the Greek Coins in the British Museum (London 1873–)</i>
<i>BMCR</i>	<i>Bryn Mawr Classical Review</i>
<i>BMGS</i>	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
<i>BMMA</i>	<i>Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New York</i>
<i>Boreas</i>	<i>Boreas: Münstersche Beiträge zur Archäologie</i>
<i>BPI</i>	<i>Bullettino di paleontologia italiana</i>
<i>Britannia</i>	<i>Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British School at Athens</i>
<i>BSPF</i>	<i>Bulletin de la Société préhistorique française</i>
<i>BSRAA</i>	<i>Bulletin de la Société royale d'archéologie d'Alexandrie</i>
<i>BurlMag</i>	<i>The Burlington Magazine</i>
<i>BV</i>	<i>Bayerische Vorgeschichtsblätter</i>
<i>Byzantion</i>	<i>Byzantion: Revue internationale des études byzantines</i>
<i>ByzZeit</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CAH</i>	<i>Cambridge Ancient History</i>
<i>CAJ</i>	<i>Cambridge Archaeological Journal</i>
<i>Chiron</i>	<i>Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>CJ</i>	<i>Classical Journal</i>
<i>CIAnt</i>	<i>Classical Antiquity</i>
<i>CMS</i>	<i>Corpus der minoischen und mykenischen Siegel</i>
<i>CR</i>	<i>Classical Review</i>
<i>CretAnt</i>	<i>Creta Antica: Rivista internazionale di studi archeologici, storici ed epigrafici</i>
<i>CSIR</i>	<i>Corpus signorum imperii romani</i>
<i>CVA</i>	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
<i>Dacia</i>	<i>Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne</i>
<i>ΔΕΓΕ</i>	<i>Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας</i>
<i>ΔΕΝΑ</i>	<i>Διεθνής Έφημερίς τῆς Νομισματικῆς Αρχαιολογίας</i>

<i>DenkschrWien</i>	<i>Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philosophisch-historische Klasse: Denkschriften</i>
<i>ΔΕΣΕ</i>	<i>Δελτίο της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>ΔΙΕΕΕ</i>	<i>Δελτίον τῆς Ἱστορικής καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>ΔΧΑΕ</i>	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>EAA</i>	<i>Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale</i> (Roma 1958–1984)
<i>ΕΕΒΜ</i>	<i>Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
<i>ΕΕΗΜ</i>	<i>Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν</i>
<i>ΕΕΘΣΑΠΘ</i>	<i>Επιστημονική Ἐπετηρίς της Θεολογικῆς Σχολῆς του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
<i>ΕΕΘΣΠΑ</i>	<i>Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν</i>
<i>ΕΕΚΜ</i>	<i>Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν</i>
<i>ΕΕΦΣΑΠΘ</i>	<i>Επιστημονική Ἐπετηρίς της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
<i>ΕΕΦΣΠΑ</i>	<i>Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν</i>
<i>EJA</i>	<i>European Journal of Archaeology</i>
<i>ÉPRO</i>	<i>Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain</i>
<i>Eranos</i>	<i>Acta philologica suecana</i>
<i>Ἔργον</i>	<i>Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
<i>ÉtCrét</i>	<i>Études crétoises</i>
<i>Expedition</i>	<i>Expedition: Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania</i>
<i>FGrHist</i>	<i>F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker</i> (Berlin 1923–)
<i>FHG</i>	<i>K. Müller, Fragmenta historicorum graecorum</i> (Frankfurt 1975, ανατ. έκδ. 1841–1938)
<i>FuBerBadWürt</i>	<i>Fundberichte aus Baden-Württemberg</i>
<i>Gallia</i>	<i>Gallia: Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine</i>
<i>GBA</i>	<i>Gazette des beaux-arts</i>
<i>Germania</i>	<i>Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>GGA</i>	<i>Göttingische gelehrte Anzeiger</i>
<i>Glotta</i>	<i>Glotta: Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache</i>
<i>GRBS</i>	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
<i>Hesperia</i>	<i>Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>Hirundo</i>	<i>The McGill Journal of Classical Studies</i>
<i>Historia</i>	<i>Historia: Zeitschrift für alte Geschichte</i>
<i>Ἡόρος</i>	<i>Ἡόρος: Ἐνα Ἀρχαιογνωστικὸ Πериοδικό</i>
<i>HTR</i>	<i>Harvard Theological Review</i>
<i>IEE</i>	<i>Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους</i> (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα)
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones graecae</i> (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin 1895–)
<i>IGBulg</i>	<i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> (Academia Litterarum Bulgarica, Sofia 1970–)
<i>IJNA</i>	<i>International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration</i>
<i>ILN</i>	<i>The Illustrated London News</i>

<i>ISM</i>	<i>Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae</i> (Academia Scientiarum Socialium et Politicarum Dacoromana, București 1983-)
<i>IstMitt</i>	<i>Istanbuler Mitteilungen</i>
<i>JAC</i>	<i>Jahrbuch für Antike und Christentum</i>
<i>JAMT</i>	<i>Journal of Archaeological Method and Theory</i>
<i>JAnthArch</i>	<i>Journal of Anthropological Archaeology</i>
<i>JAS</i>	<i>Journal of Archaeological Science</i>
<i>JBerlMus</i>	<i>Jahrbuch der Berliner Museen</i>
<i>JBL</i>	<i>Journal of Biblical Literature</i>
<i>JdI</i>	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>JdI-EH</i>	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts: Ergänzungsheft</i>
<i>JFA</i>	<i>Journal of Field Archaeology</i>
<i>JHS</i>	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
<i>JMA</i>	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>JPR</i>	<i>Journal of Prehistoric Religion</i>
<i>JQS</i>	<i>Journal of Quaternary Science</i>
<i>JRGZM</i>	<i>Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz</i>
<i>JSav</i>	<i>Journal des savants</i>
<i>JWarb</i>	<i>Journal of the Warburg and Courtauld Institutes</i>
<i>Kadmos</i>	<i>Kadmos: Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik</i>
<i>Kernos</i>	<i>Kernos: Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique</i>
<i>Klio</i>	<i>Klio: Beiträge zur alten Geschichte</i>
<i>ΚρητΧρον</i>	<i>Κρητικά Χρονικά: Κείμενα και Μελέται Κρητικής Ιστορίας</i>
<i>LÄ</i>	<i>Lexicon der Ägyptologie</i>
<i>LIMC</i>	J. Boardman, <i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i> (Zurich 1981–2009)
<i>LSJ</i>	H.G. Liddell κ.ά., <i>Greek-English Lexicon</i> . 9η έκδ. (Oxford 1940)
<i>MAA</i>	<i>Mediterranean Archaeology and Archaeometry</i>
<i>MeditArch</i>	<i>Mediterranean Archaeology: Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World</i>
<i>Minos</i>	<i>Minos: Revista de filología egea</i>
<i>MMAJ</i>	<i>Metropolitan Museum of Art Journal</i>
<i>MMJ</i>	<i>Metropolitan Museum Journal</i>
<i>Mnemosyne</i>	<i>Mnemosyne: Bibliotheca classica batava</i>
<i>Μνημοσύνη</i>	<i>Μνημοσύνη: Ἐτήσιον περιοδικὸν τῆς Ἐταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ</i>
<i>Μνήμων</i>	<i>Μνήμων: Περιοδικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού</i>
<i>Μουσείον</i>	<i>Το Μουσείον. Περιοδική έκδοση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου</i>
<i>MonAnt</i>	<i>Monumenti antichi</i>
<i>NC</i>	<i>Numismatic Chronicle</i>
<i>OJA</i>	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
<i>ÖJh</i>	<i>Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien</i>
<i>ÖJhBeibl</i>	<i>Jahreshefte der Österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Beiblatt</i>
<i>OREA</i>	<i>Oriental and European Archaeology</i>

<i>OpArch</i>	<i>Opuscula archaeologica</i>
<i>OpAth</i>	<i>Opuscula Atheniensi</i>
<i>OpAthRom</i>	<i>Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome</i>
ΠΑΑ	Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΠΑΕ	Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
<i>Paleo</i>	<i>Revue d'Archéologie Préhistorique</i>
Παρνασσός	Παρνασσός: Φιλολογικό περιοδικό
<i>PBSR</i>	<i>Papers of the British School at Rome</i>
<i>PCG</i>	R. Kassel και C. Austin, επιμ. <i>Poetae Comici Graeci</i> (Berlin – New York 1983-).
<i>PCPS</i>	<i>Proceedings of the Cambridge Philological Society</i>
<i>Peleus</i>	<i>Peleus: Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns</i>
Πελοποννησιακά	Περιοδικὸν τῆς Ἐταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν
<i>PG</i>	J.P. Migne, <i>Patrologia graeca</i> (Paris 1928–1936)
<i>Philologus</i>	<i>Philologus: Zeitschrift für klassische Philologie</i>
<i>Phoenix</i>	<i>Phoenix: The Classical Association of Canada</i>
Πλάτων	Πλάτων: Δελτίον τῆς Ἐταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων
Πολέμων	Πολέμων: Ἀρχαιολογικὸν Περιοδικὸν Σύγγραμμα
<i>Pontica</i>	<i>Pontica: Studii si materiale de istorie, arheologie si muzeografie, Constanta</i>
<i>PP</i>	<i>La parola del passato</i>
<i>PPS</i>	<i>Proceedings of the Prehistoric Society</i>
<i>PZ</i>	<i>Prähistorische Zeitschrift</i>
<i>QSR</i>	<i>Quaternary Science Reviews</i>
<i>QUCC</i>	<i>Quaderni urbinati di cultura classica</i> (Pisa)
<i>RA</i>	<i>Revue archéologique</i>
<i>RAC</i>	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
<i>RDAC</i>	<i>Report of the Department of Antiquities, Cyprus</i>
<i>RE</i>	A. Pauly και G. Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> (1893-1978)
<i>REÁ</i>	<i>Revue des études anciennes</i>
<i>REÁG</i>	<i>Revue des études grecques</i>
<i>RendLinc</i>	<i>Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei: Rendiconti</i>
<i>RhM</i>	<i>Rheinisches Museum für Philologie</i>
<i>RM</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung</i>
<i>RM-EH</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft</i>
<i>RN</i>	<i>Revue numismatique</i>
<i>ROrChr</i>	<i>Revue de l'Orient chrétien</i>
<i>RPhil</i>	<i>Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes</i>
<i>RStFen</i>	<i>Rivista di studi fenici</i>
<i>ScAnt</i>	<i>Scienze Dell' AntichitStoria, archeologia, anthropologia</i> (Roma)
<i>SEG</i>	<i>Supplementum epigraphicum graecum</i> (Leiden 1923–)
<i>SIMA</i>	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
<i>SkrAth</i>	<i>Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)</i>
<i>SlovArch</i>	<i>Slovenská archeológia</i>

<i>SMEA</i>	<i>Studi micenei ed egeo-anatolici</i>
<i>SNG</i>	<i>Sylloge nummorum graecorum</i> (British Academy, London 1931–)
<i>Stadion</i>	<i>Stadion: Zeitschrift für Geschichte des Sports und der Körperkultur</i>
<i>StArch</i>	<i>Studia archaeologica</i>
Στασίνοϛ	<i>Δελτίο Συνδέσμου Ελλήνων Φιλολόγων Κύπρου</i>
<i>StEtr</i>	<i>Studi etruschi</i>
<i>Syll³</i>	W. Dittenberger, <i>Sylloge inscriptionum graecarum</i> (Leipzig 1883–)
<i>SymbOslo</i>	<i>Symbolae osloenses</i>
<i>Talanta</i>	<i>Talanta: Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society</i>
<i>TAPA</i>	<i>Transactions of the American Philological Association</i>
<i>TAPS</i>	<i>Transactions of the American Philosophical Society</i>
<i>ThesCRA</i>	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
<i>Topoi</i>	<i>Topoi. An International Review of Philosophy</i>
<i>TravMém</i>	<i>Travaux et mémoires: Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantine, Paris</i>
<i>TrGF</i>	<i>Tragicorum Graecorum Fragmenta</i>
<i>TUAS</i>	<i>Temple University Aegean Symposium</i>
<i>UgaritF</i>	<i>Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas</i>
<i>WorldArch</i>	<i>World Archaeology</i>
<i>Xenia</i>	<i>Xenia: Semestrare di antichità</i>
<i>Zbornik</i>	<i>Zbornik Matice Srpske za Klasicne Studije</i>
<i>ZfE</i>	<i>Zeitschrift für Ethnologie</i>
<i>ZivaAnt</i>	<i>Ziva antika: Antiquité vivante</i>
<i>ZNTW</i>	<i>Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft</i>
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ - Β' ΜΕΡΟΣ

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Nudity in Bronze Age Aegean art

Mario Benzi

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΤΟ ΓΥΜΝΟ ΣΤΗΝ ΑΙΓΑΙΑΚΗ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Σε ένα φημισμένο χωρίο ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι η αθλητική γυμνότητα διακρίνει τους Έλληνες από το ίδιο το παρελθόν τους και από όλους τους βάρβαρους λαούς. Η αιγαιακή τέχνη της Εποχής του Χαλκού προσφέρει πράγματι ελάχιστα δείγματα γυμνών μορφών, με μοναδική εξαίρεση την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όταν οι Κυκλάδες παράγουν σε αφθονία γυμνά αγαλματίδια γυναικείων και, σπανιότερα, ανδρικών μορφών (τύπου Πλαστηρά), που εισάγονται και γίνονται αντικείμενο μίμησης στην Κρήτη, την Εύβοια και την Αττική. Μετά τα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού οι απεικονίσεις γυμνών μορφών μειώνονται δραστικά. Σε δύο μόνον περιπτώσεις η γυμνότητα εμφανίζεται ως σημαντικό και σταθερό εικονογραφικό στοιχείο: στην παρουσίαση ηττημένων εχθρών και, μόνον στη Θήρα, στις τοιχογραφίες που απεικονίζουν διαβατήριες τελετές ("rites de passage"), αλλά σε αμφότερες τις περιπτώσεις μόνο για ένα σύντομο χρονικό διάστημα (ΜΜ ΙΙΙ – ΥΜ ΙΑ). Η απροθυμία των καλλιτεχνών του Αιγαίου να απεικονίσουν το ανθρώπινο σώμα γυμνό αποδεικνύεται από το μικρό αριθμό γυμνών στο ευρύ corpus της γλυπτικής και της σφραγιδογλυφίας. Τα λιγοστά δείγματα είναι σχεδόν αποκλειστικώς ανδρικά, ενώ οι γυναικείες μορφές είναι εξαιρετικά σπάνιες στη μινωική και στη μυκηναϊκή τέχνη. Οι γυμνές μορφές γίνονται συνηθέστερες μόνον το 12ο αιώνα, μετά το τέλος της ανακτορικής περιόδου.

A cross-cultural definition of nudity is a difficult task¹. From a cursory survey of anthropological studies dealing with that subject two main points emerge: the first point is that there are different degrees of nudity/nakedness (limited, partial, half, total), the second is that a "body taboo" against public nakedness is shared by almost all human societies, but has produced a wide range of largely different social and ethical rules, which are difficult to understand by people living in other cultural contexts.

In western countries the covering of the parts of the body that are closely related to eroticism and sexual activity is generally assumed as the basic criterion by which one can draw a distinction between nude and clothed body. This is no doubt a quite arbitrary choice focusing on only one of the many aspects of nudity. A body clothed only in a G-string, a waist girdle or a necklace is not stark naked². This is for instance the case of one of the "Fishermen" from the West House at Akrotiri discussed below. The close relationship of clothing, human body and social values is further underlined by the changing trends about which parts of the body may be acceptably exposed in public. Bronze Age Minoan women are commonly represented with exposed breasts but are rarely shown with bare legs³, while the opposite is the case with today western ladies. In this article, however, by the term nudity is mainly meant total nudity according to the prevalent usage of the word γυμνός in ancient Greek language⁴.

1 I am very indebted to Nicoletta Momigliano for reading an earlier version of the present article and for providing many useful comments and fruitful suggestions. I also thank Iliaria Simiakaki of SAIA for translating the summary in Greek.

2 Cf. Fischer's classic study (1964) dealing with the clothes of the "naked" Nuer.

3 With the exception of seated figurines (Rethemiotakis 2010, 297) and the white-skinned bull leapers, if they are in fact women, cf. Alberti 2001. Chapin 2012 with further references.

4 Bonfante 1989, 547.

In a famous passage Thucydides (1.5-6) states that athletic male nudity separated the Greeks from all “barbarian” peoples as well as from their own past. The Aegean Bronze Age arts offer very few examples of naked male figures. Only a handful of the thousands of Aegean clay and bronze figurines are nude. Nevertheless, young Minoans were as proud as any young male of their large shoulders and powerful muscles and most of them wear a codpiece or a loin cloth hiding yet at the same time drawing attention to the penis. Images of naked women are quite common in the Early Bronze Age, but become something of a rarity in the next periods. This led Nilsson to the conclusion that nudity did not exist in Minoan-Mycenaean art. Though extremely rare, however, nude figures are attested in Aegean iconography and have been occasionally discussed, but have never been the subject of a comprehensive study, the only exception being the large literature devoted to the naked boys in the Thera wall paintings⁵.

The golden age of nude imagery is no doubt the Early Bronze Age, during which the Cyclades produced a profusion of anthropomorphic, mostly female marble figurines, which were exported as well as locally produced in Crete, Euboea, and Attica⁶. Of special interest is the naturalistic Plastiras group dating to EC I, which includes a remarkable number of male figures with clearly modelled sex⁷. In 1980 Getz-Preziosi listed seven male figurines. In 1992 three more specimens were found at Akrotiri: one is ithyphallic –a rare feature throughout the Bronze Age–, another has pronounced breasts and a curious “androgynous” look⁸. Ambiguous Plastiras specimens had already been discussed by Getz-Preziosi and others⁹. Similar ambiguous traits are exhibited by a figurine of uncanonical folded-arm type from Amorgos¹⁰.

In EC II the emergence of the canonical folded-arm type marks a conspicuous increase in the production of marble figurines. Most of them have incised pubic triangle and are obviously female. By contrast male figures are exceedingly rare: a figurine of Spedos-type in the former Erlenmeyer collection and a torso from the “Area of the Rocks” at Archanes¹¹. During the same period the so-called “occupational” figures, commonly regarded as male, made their appearance. Only three of the twelve or so harp players (mostly fragmentary) known so far are clearly sexed¹². It is difficult to say whether the absence of genitalia was a deliberate choice or was due to the fact that the figures were intended to be seen from the side or to the difficulty of representing genitalia in the restricted space afforded by a seated figure, as suggested by Getz-Preziosi. All the other occupational figures –excepting for the cup bearer in the Goulandris collection and possibly a seated figure from Naxos¹³– have modelled male sex. A figurine in the Metropolitan Museum has a clearly rendered penis but also prominent breasts, while the unfinished pubic area of a specimen in the British Museum suggests the figure was intended to be male¹⁴.

The male figure appears again in the final phase of the EBA with the emergence of the

5 Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1971, 9 ff. Rutkowski 1981, 76. Hallager and Andreadaki-Vlasakis 1984. Morgan 1988, 90, 97-98, 152-153. Boulotis 1989. Warren 1990, 198 and note 30. Kyriakidis 1997. Ρεθεμιωτάκης 1998, 86 and note 222, 116, 159; 2001, 41-43. Μπουλώτης 2002. Barber 2005.

6 Branigan 1971. Sakellarakis and Sapouna-Sakellarakis 1997, 339-349, 507-510. Pieler 2004, 81-87. Betancourt 2009.

7 Renfrew 1969, 6-8, 29-30, fig. 2.II, pl. 1d-e. Getz-Preziosi 1980, 6-7, 31, figs. 1-9. Sherratt 2000a, 128-129, 144-146 nos. 7.11-12, pls. 136-142, colour pl. 8.

8 Sotirakopoulou 1998, 126-134, figs. 8-10, pls. 13-14, 16-17.

9 Getz-Preziosi 1980, 6-7, figs. 1, 4-5, 10d. Renfrew 1969, 6, fig. II.16.

10 Mina 2008, 220-221, fig. 2d.

11 Getz-Preziosi 1980, 7, 31, no. 10, fig. 13. Sakellarakis and Sapouna-Sakellarakis 1997, 344-345, figs. 309-310.

12 Getz-Preziosi 1980, 7 ff, 31, nos. 9, 11-17, figs. 14, 16-28, 30-39.

13 Getz-Preziosi 1980, 13, 31, no. 18, figs. 14, 45. Doumas 1983, 128-129, no. 159.

14 Getz-Preziosi 1980, 28, 29, 32, no. 33, figs. 49, 58-60. Fitton 1989, 53, fig. 67.

so-called “Hunter/Warrior” type. Getz-Preziosi, though coming to the conclusion that all the figurines of this type depict males, underlined the ambiguous character of some of them suggesting they were originally conceived as female and were later transformed into males¹⁵. The type has been recently re-examined in rather critical terms by Mina. She dismisses on the grounds of doubtful authenticity four of the seven figurines listed by Getz-Preziosi and rejects the traditional identification of the “Hunter/Warrior” as an exclusively male role, suggesting a number of alternative explanations such as a third gender, “individuals of transgender or temporary gender identity” or even women transformed into males and taking male roles for reasons of status, lineage, or age¹⁶. Though fascinating, Mina’s theories are based on very limited evidence. Though summarily rendered, the genitalia of a lead figurine in Geneva leave no doubt as to its male sex¹⁷. With the exception of the Plastiras type, the genitalia of all Cycladic male figures are deliberately de-emphasized. As to the prominent breasts, this could be just a simple way of rendering the powerful male chest.

The enigmatic sexless figurines have been tentatively gendered by Mina on the ground of secondary sexual characters such as prominent breasts, generous hips etc.¹⁸. Such criteria are difficult to apply to Cycladic figurines because male and female figures are closely similar as to structure of the body, shape of the head, and posture. It seems, however, likely that most if not all of the sexless figurines depict women because in Cycladic art female figures are much more common than the male ones. Mina’s criteria may be applied more successfully to the schematic types. The violin-shaped figures have evident feminine characters sometime unequivocally indicated by the incised pubic triangle, which may also appear on extremely schematic examples such as that from Ayios Charalambos on Crete¹⁹.

Traces of red and blue pigments and of paint “ghosts” indicate that Cycladic figurines had painted decoration but no evidence for painted garments has been detected so far²⁰. However, given the volatile nature of the pigments, the risk exists that painted clothing is no longer visible. Hendrix notes that “if a yellow robe made from saffron and saliva had been represented on every figure, there would be little or no evidence for such painting today”²¹. In view of the role of crocus in Cycladic rites of passages, this is an intriguing remark, which opens the question of the meaning and function of Cycladic figurines. Both issues have been addressed several times but no agreement is emerging among scholars²². Nudity has been of course related to the most traditional interpretation of the figurines as images of the “Great Mother” and symbols of fertility, but today Gimbutas’ theory of the universal “Mother Goddess” is no longer popular. In any case, the austere look of Cycladic figurines is far from suggesting the idea of fertility. Hofmann explains the red vertical stripes preserved on the cheeks as evidence of facial lacerations –a time honoured funerary ritual practice largely attested in Greek literature and art– and argues they may be mourning figures²³. This seems in agreement both with the na-

15 Getz-Preziosi 1979; 1980, 25, 27-28, nos. 26-31, figs. 49-55.

16 Mina 2010.

17 Thimme *et al.* 1977, 297, 493, no. 252.

18 Mina 2005, 2008.

19 Thimme *et al.* 1977, 225-227, 430-432, nos. 40-42, 45-48. Betancourt 2009, 173, fig. 14.2.

20 Hendrix 1998, 2003. Hoffman 2002. Μπίρταχα 2003.

21 Hendrix 2003, 416. In any case –as pointed out to me by N. Momigliano– “If some of these figures did have clothes on, they are unlikely to have had clothes covering the incised pubic triangle”, unless we think they were intended to be enveloped in a diaphanous veil like the girl with partially shaved head in the “Adyton Fresco” from Xeste 3 at Akrotiri, who however is fully dressed. But this is mere speculation.

22 Marangou 1992, 140-142. Renfrew 1991, 95-105. Sherratt 2000a, 132-136. Hoffman 2002, 532-534. Betancourt 2009.

23 Hoffman 2002.

kedness of the figures and the burial contexts in which many of them have been found. Other traces of body painting have been related to rites of passage²⁴. This explanation too is compatible with nudity because actual and symbolic nudity is known to play an important role in such rituals. Such explanations however can hardly be extended to the whole corpus of Cycladic sculptures. In the context of the rites of passage theory, for instance, the small number of male figures is difficult to explain. Painted decoration was most likely applied on some special occasions. Specimens coming from settlements as well as traces of successive painting, repair, and addition of sculptural details²⁵ seem to indicate that at least some figures had a life among the living before being deposited in graves²⁶.

A chlorite figurine not related to any Cycladic type from Funerary Building 7 at Archanes is described by the excavators as male because of its massive structure, but lacks any indication of sex. Its shaved head suggests it could depict a child or even a girl, like that in the Mitsotakis collection discussed below²⁷. An enigmatic, apparently naked figure of uncertain gender is portrayed on a poorly preserved Protopalatial barbotine plaque from Monastiraki in the Amari region, possibly depicting a unique scene of kourotrophism²⁸.

Aegean EBA figurines coming from areas not influenced by the Cyclades are of very poor workmanship and in many cases are so schematic and shapeless as to be mistaken for tools or vice versa. The number of arguably female figures has been estimated by C. Marangou in 17% while male figures account for an unimpressive 3.5%. Schematic and crude “anthropomorphic” figurines are relatively common²⁹. Almost all the figurines from Thermi are likely to be female. Some of them have incised decoration representing hair, necklaces and details of garments, others are of simple columnar type. Single male figurines come from Thermi on Lesbos and Zerelia in Thessaly³⁰. In central Greece and the Peloponnese EBA anthropomorphic figures are not common. A clay male figurine of uncertain dating is reported from Lithares. A likely female figurine with pellet breasts and a seated male with plastic phallus come from domestic contexts at Lerna. A coarse figurine representing an ithyphallic man and an apparently nude figurine of uncertain sex were found in the lower town at Tiryns³¹.

After the end of the EBA, the number of either male and female (to be discussed below) nude figurines decreases dramatically. Three MM male figurines come from Mirtos-Pyrgos, the peak sanctuary at Atsipadhes and Ayios Stephanos in Laconia³². The first is ithyphallic. The bisected “quite naked” (as defined by Myres) male figurines from the peak sanctuary at Petsophas are not actual representation of naked men but votive models offered to some healing deity³³. To the same class belong also some models of bisected female body³⁴.

An exceptional number of nude figures are depicted in two clay models from the Kamilari tholos, now dated by Novaro to LM IB. The first shows a rectangular building consisting of a

24 Hoffman 2002, 535, 537-538.

25 Hendrix 2003, 425-426. Παπαδάτος 2003.

26 Davis 1984. Renfrew 1991, 98-99, 101-102. Hoffman 2002, 531-532.

27 Sakellarakis and Sapouna-Sakellarakis 1997, 509-510, figs. 497, 499-500.

28 Kanta and Tzigounaki 2001. Budin 2010, 18-20.

29 Marangou 1992, 65-73, fig. 88a-b, e-f, i-k (Poliichni); 73-79, figs. 29a-c, 82-86 (Thermi); 83-85, fig. 28. Hüryilmaz 1999 (Imbros). Marangou 1997, 652.

30 Marangou 1992, 74, B66, fig. 85d; 91, BA 490.

31 Marangou 1992, 93, 282, BA 509; 110-111, 286, BA 737-738, figs. 81e-f, j; 113, 286, BA 752-753, figs. 81c-d, 89-90.

32 Cadogan 2009, 228-229, pl. 38. Morris 2001, pl. 80a. French and Janko 2008, 455, fig. 10.4.

33 Myres 1902-03, 381, pl. 12.35: “bisected from crown to groin by a clean cut”. Σαπουνα-Σακελλαράκη 1971, 9. Rutkowski 1991, pl. 7.1.

34 Rutkowski 1991, 92, pl. 43.5-6.

back wall with three windows, and a column at either corner of the front side³⁵. On top of the wall there were sacred horns (no longer preserved today). Four hieratic human figures with arms stretched on to their knees are seated along the back wall. Though apparently naked, they are sexless. In front of them stand two male figures holding pouring vessels. They are nude and their sex is conspicuously shown. Between the standing and the seated figures there are four cylindrical altars, on two of which there is a sort of clay disc. A related, though much fragmentary clay model from the peak sanctuary at Petsophas shows a round platform surrounded by a low circular precinct. Around the precinct there are apparently naked, yet sexless (male?) figures; in front of one of them traces of an object that could be an altar³⁶. According to Levi, the Kamilari model depicts a shrine in which takes place a funerary cult in honour of chthonic deities or deified dead. Levi's explanation has been accepted by many scholars, but has been questioned by others. Branigan, assuming that the cult of the dead did not exist in Minoan Crete, put forward some alternative explanations of secular character, which seem no less speculative than Levi's, who at least does justice to the funerary context of the model³⁷. The identification of the seated figures as ancestors rather than deities is supported by the absence of attributes. As pointed out by Lefèvre-Novaro, offering and recipient figures seem to belong to two different worlds, while the greater size of the seated figures underlines their superior status. According to Dietrich the model recalls the offering scene on the Ayia Triada sarcophagus and depicts a festival in honour of the dead³⁸. The model was apparently found *in situ* in annexe α. The annexes attached to the Messara tholoi were used as ossuaries and/or as locales for the performance of rituals³⁹. The Kamilari model, however, depicts a free-standing building. Archaeological evidence for the cult of the dead has been discovered in rectangular funerary buildings at Gournia, Mochlos, and other Cretan sites⁴⁰. In architectural design the Kamilari model recalls Funerary Building 4 at Archanes, a large structure devoted to the care of the dead⁴¹. Anthropological and ethnographic studies have evidenced the strong emotional, social, political, and economic role funeral feasts play in a large number of traditional societies⁴².

The other Kamilari model shows four naked men dancing in a circle on a round platform surrounded by a precinct on which stand horns of consecration indicating the sacred nature of the dancing ground⁴³. Circular built platforms discovered in the settlement area of Knossos have been explained by Warren as dancing places while Branigan has suggested that the pavements and surface areas annexed to many tholoi were used for dancing⁴⁴. Male figures dancing in the round (?) re-appear on LH IIIC pictorial vessels from Mycenae and the Kamini cemetery on Naxos, on which the figures are rendered in such a sketchy *silhouette* that it is impossible to say if they are naked or dressed⁴⁵. As the Kamini vessel was found in a pit outside the burial chambers, the excavator argued it was a ritual vessel used for pouring libations to the dead.⁴⁶ As pointed out by Lefèvre-Novaro, nudity, the lock of hair on top of the head of three figures,

35 Levi 1961-62, 58-60, 123-139, figs. 170a-f. Novaro 1999. Lefèvre-Novaro 2001, pl. 36d.

36 Rutkowski 1991, 80, pl. 23.1-4.

37 Branigan 1970, 116-117.

38 Dietrich 1997.

39 Branigan 1993, 127 ff. Murphy 1998.

40 Soles 1992, 237-242; 2010. Hamilakis 1998, 119-129. Girella 2008.

41 Sakellarakis and Sapouna-Sakellaraki 1997, 224-229, 258 ff. Soles 1992, 141-142, 227.

42 Hayden 2009. For the Aegean, cf. Hamilakis 1998.

43 Levi 1961-62, 67-68, 139-145, figs. 72, 177a-c. Lefèvre-Novaro 2001, pl. 26b.

44 Warren 1984a. Branigan 1993, 130 ff. Liveri 2008, 20-23. Cf. also a MM II clay model from Ayia Triada depicting five women dancing (?) on a round platform, La Rosa 2010, 193, fig. 18.4.

45 Åström 1986. Μαστραπάς 1996.

46 Ζαφειρόπουλος 1960, 339, pls. 277-278.

and the apparently fully shaved head of the fourth suggest a connection of some kind with initiation rituals.⁴⁷ This interpretation, however, cannot be easily reconciled with the funerary find context. According to N. Marinatos the model depicts the ceremonial treading of grapes in honour of a god of vegetation as the ritual production of wine is attested by the wine press found in Funerary Building 4 in the cemetery of Phourni at Archanes⁴⁸. However, all known wine presses from Crete –including that from Archanes and the well-known example from Vathypetro– are considerably smaller and compare better in both shape and size with the one depicted on an ivory seal from Chrysolakkos, on which a single (nude ?) male figure is treading something inside a cylindrical vat⁴⁹. Liveri connects the circular dance with rituals “for the fertility of earth” or with a “cult of the dead”⁵⁰. No one of these suggestions may be prejudicially rejected, but the lack of parallels makes the interpretation of the scene a question of personal choice. As to the prominent breasts of the figures it is not unlikely that they are intended to emphasize the powerful male chest rather than being indicators of sexual “ambiguity”.

Hair shaving was common practice in Palatial Crete⁵¹. The most spectacular example is the Palaikastro kouros. According to Moak, at the time he was destroyed the kouros wore a kilt made in gold foil, but Musgrave has suggested that the now missing genitalia were carved separately and attached by a dowel hole in the pubic area, an unnecessary addition unless the statue was shown naked on some ceremonial occasion⁵². However, it cannot be excluded that the figure was provided with a codpiece⁵³.

In Crete completely shaved heads and nudity are characteristic of children such as the two ivory figurines from Palaikastro, the bronze child from Psychro, and perhaps the figures rendered in *silhouette* in a miniature painting from Knossos⁵⁴. A MM III silver amulet in the shape of a naked dwarf or child with apparently shaved head comes from a tomb at Ailias near Knossos⁵⁵.

The reluctance of Aegean artists to depict the nude human body is evidenced by the very small number of naked bronze figurines. They include a few specimens from Psychro⁵⁶, Phylakopi⁵⁷, and perhaps from the peak sanctuary at Jouktas⁵⁸. From Knossos come two lead figurines, one of which seems a clumsy caricature⁵⁹. Even more striking is the absence of nude figures on signet rings and seals. Apparently nude males are represented on Protopalatial seals but their sketchy rendering and the total absence of anatomical details make it impossible to say whether they are nude or dressed. Not unlike some nude figures on the Phaistos disk they seem to be ideograms conveying the mere notion of “man” or symbolic indicators of “professional” identity⁶⁰. On a number of seals depicting “close encounters” between a man and a woman, which are usually interpreted as scenes of “sacred marriage”, an “apparently” naked

47 Lefèvre-Novaro 2001. Levi 1961-62, 143-144. By contrast Liveri 2008, 21 believes the figure wears a peaked cap.

48 Marinatos 1993, 22.

49 Sakellarakis and Sapouna-Sakellarakis 1997, 67, 317-318. *CMS II*, 1, no. 420.

50 Liveri 2008, 21. On dance as ritual action in Minoan religion, cf. Warren 1988, 14-15. Lawler 1964, Chapter II.

51 Peatfield 1990, 121. Ρεθεμιωτάκης 1998, 120 ff.; 2001, figs. 82-83.

52 Moak 2000, 74-75, fig. 5.1, pl. K. Musgrave 2000, 98.

53 I owe this suggestion to N. Momigliano.

54 Hemingway 2000, 119, figs. 9.3d-e. Papageorgiou 2008, 89-90, figs. 1-2. Evans 1930, 396, pl. XXV.

55 Phillips 2008, 153, cat. no. 271.

56 Sapouna-Sakellarakis 1995, 20, no. 15, pl. 31 (“nackt”, but according to Verlinden 1984, 150, 209, no. 154, pl.

67 “porte très probablement un suspensoir aussi qu’une pagne”), 28, no. 35, pl. 20.

57 Sapouna-Sakellarakis 1995, 87-88, no. 150, Pl. 26 apparently naked, but no indication of genitalia.

58 Only the lower part is preserved, Sapouna-Sakellarakis 1995, 48, no. 80, Pl. 15: “nackt ohne Angabe der Geschlechtsteile”.

59 Sapouna-Sakellarakis 1995, 53-54, nos. 92-93, Pl. 21, 32.

60 Nikolaidou 2002, 83-84.

man is shown in front of a fully dressed woman⁶¹. As the male figures are rendered in a very sketchy way and without any indication of sex, it is uncertain if they were actually intended to be naked⁶². This is also the case with an ivory cylinder seal from Viannos and a steatite disc from Knossos, which are usually regarded as depicting the only overtly “erotic scenes” in Aegean art. On the seal from Viannos a man and a woman sitting on the man’s knees –both apparently naked– embrace one another⁶³. On the disc from Knossos a dressed woman is approaching an apparently naked man sitting on a stool. On the reverse side there are mating goats, possibly a “metaphor of the sexual union” depicted on the other side⁶⁴.

Only two examples of depiction of the male sex exist in the whole corpus of Aegean glyptic: an ithyphallic figure on a gold ring from Tholos IV at Pylos⁶⁵ and another ithyphallic man standing in front of a seated woman on a gold ring said to be from Thebes in the Benaki Museum, possibly depicting a scene of “sacred marriage”⁶⁶. Because of the limited space available, some features are rendered on seals in a conventional way or are omitted. In many cases, for instance, only a girdle hints at the presence of a loin cloth or codpiece, that are not actually represented or are barely visible.

An exceptional number of naked male figures floating in the sea are depicted in the North Frieze of the West House at Akrotiri and the “Siege Rhyton” from Mycenae⁶⁷. Their lifeless postures suggest they are dead rather than swimmers or sponge fishers. Discussing once again the overall meaning of the frieze goes beyond the scope of this paper, but the wreckage and weapons floating in the sea, the damaged ships as well as the warriors marching towards a walled city suggest that a warlike action has just taken place and was perhaps still taking place in the missing part of the painting. Male figures in similar postures do also occur in the “Town Mosaic” from Knossos, the inlaid dagger from Vaphio and a fragmentary stone vessel from Epidauros⁶⁸. As already pointed out by Morgan, the nudity of the floating figures is likely to be a conventional iconographic formula signifying “defeat”⁶⁹. In the ancient Near East nakedness means defeat and shame and reflects the actual costume of stripping the defeated enemies of their weapons and naked slain enemies and prisoners are often represented on monuments dating from the beginning of figural art to Late Bronze Age⁷⁰. On a signet gold ring from Shaft Grave IV at Mycenae the fallen warrior lies naked on the ground⁷¹. This conventional rendering

61 Koehl 2001.

62 See for instance *CMS* II, 3, no. 145; *CMS* II, 5, no. 324; *CMS* II, 8.1, nos. 269, 275. The most famous example is the ivory hemi-cylinder seal in the Ashmolean Museum, which has been discussed several times, Koehl 2001, 140. It must also be noted that magnified examination may reveal details which cannot be seen with the naked eye. For instance, magnified examination of a sealing from Chania, depicting an apparently naked man and a dressed woman reverencing a column (Παπαποστόλου 1977, 81-83, pls. 44a, 45a-b), has evidenced faint traces of perizoma, girdle, and perhaps penis sheath, Warren 1984b, 19.

63 *CMS* II, 1, no. 446.

64 Evans 1895, 74, fig. 67a-b. Koehl 2001, 242. Bloedow 1990, 74 note 93. Matz 1928, 107, pl. IX.24.

65 *CMS* I, no. 292. Koehl 2000, 138.

66 *CMS* V, no. 199. Koehl 2001.

67 Doumas 1992, figs. 26, 29. Τελεβάντου 1994, 188-196, 321 ff., color pls. 32-33 and folded pl. 2. Sakellariou 1975.

68 Morgan 1988, pl. 190. Xenaki-Sakellariou and Chatziliou 1989, 29, no. 16, pl. 8. Sakellariou 1971.

69 Morgan 1988, 97-98, 150-154.

70 They appear as early as the Early Dynastic period on the top panel of the famous Standard of Ur, on stelae celebrating the victories of Sargon, on a stela, and a wall painting celebrating the victories Naram-Sin, Hamblin 2006, 49, 85, 86, 87, 246-247. Strommenger and Hirmer 1963, pls. 64-66, 72, 75, 117, 122-123. Frankfort 1963, pls. 34-35, 38, 44. In Egypt the earliest representation of naked prisoners is to be found on the “Battlefield Palette” dating to Late Predynastic Period, Hamblin 2006, 315. Naked captives are depicted on a XIIIth century ivory plaque from Megiddo, Loud 1939, pl. 4.

71 *CMS* I, no. 16. Stürmer 1982.

of the looser, however, was not consistently used by Aegean artists. On the silver krater from Mycenae and a lentoid from Tragana the fallen warrior wears a loin cloth⁷². No other representation of naked enemies is preserved in Aegean art. The theme of the dead floating in the sea re-appears on a LH IIIC krater fragment from Kynos⁷³.

More difficult to explain are the nude archers and slingers depicted in action on the “Siege Rhyton”. They have played an important role in the overall interpretation of the scene, which is usually thought to take place in a “foreign” country located in a remote uncivilised area of the Mediterranean. Perhaps in this case nudity might be a conventional way of representing the “other” without reference to any specific ethnic group. Another explanation could be that the scene is set in a land belonging to the geography of folk tales and poetry⁷⁴. No other figure of slinger exists in Aegean art nor was nudity the characteristic “costume” of Aegean archers⁷⁵.

A formerly unknown aspect of Aegean nudity was revealed by the discovery of life-size male figures in the Thera wall paintings⁷⁶. Ever since their discovery they have been interpreted as children and boys involved in rites of passage from an age grade to the next⁷⁷. Nudity is a widespread costume in the context of initiation rituals. A. van Gennep reported many modern ethnographic examples of ritual nudity during the intermediate period of seclusion of the initiate from the other members of society. In some cultures, nudity symbolizes the death of the initiate, who will return to life as a newly born member of the society. The reintegration of the initiates was marked by a change in dress making manifest to the whole community their new status. Festivals celebrating the ritual change of garments were widely practised in Dorian Crete⁷⁸. The cutting or partial shaving of hair is another recurrent practice in rites of passage. According to Hallpike, cutting the hair and dressing the hair “symbolize re-entering society or living under a particular disciplinary regime within society” while long hair “is frequently a symbol of being in some way outside society”⁷⁹. Hallpike’s explanation seems perfectly suitable to boys undergoing the institutional discipline of initiation. The West House best preserved “Fisherman” wears a yellow ochre string necklace tied in a knot, which seems a simplified version of the so-called “sacral knot”⁸⁰. As pointed out by Televantou, a similar string tied in a loop appears on a wall-painting fragment from Phylakopi⁸¹. An apparently nude boxer wearing a necklace is depicted on a *nodulus* from Knossos⁸². The “sacred knot” is regarded by some scholars as a symbol of special connection with the divinity and the belief in the magical strength and virtue of the knot is to be found in many cultures including ancient Greece⁸³. In the case of the Thera “Fisherman” the knot could symbolize the temporary (?) submission to a discipline. Other apparently naked male figures of runners and fishermen rendered in *silhouette* appear in the harbour and the hills near the “Arrival Town” in the West House frescoes. They seem to represent common people of low social rank. In the “Arrival Town” a small, ap-

72 Sakellariou 1974. *CMS* I, no. 263.

73 Dakoronia 2006, 26, fig. 2.

74 Morris 1989.

75 Brecoulaki *et al.* 2008, 372-376.

76 Doumas 1992, figs. 18-23, 79-81, 109-115.

77 On rites of passage in the Aegean, see Davis 1986. Koehl 1986. Ντούμας 1987. Doumas 2000. Papa-georgiou 2000.

78 Brelich 1969, 200-291.

79 Hallpike 1969.

80 Doumas 1992, fig. 21. Τελεβάντου 1984, 28, 41, fig. 8.64.

81 Originally defined as “apparently male” (Bosanquet 1904, 74, fig. 62), the figure is now regarded as female, Morgan 2007, 384-385.

82 *CMS* VIII, 1, no. 280.

83 For a recent discussion of knots, see Bannert 2000.

parently nude figure associated with women is most likely a child⁸⁴. No other representation of male nudes exists in the extant Cycladic wall paintings, apart for a clumsy figure from Ayia Irini, described by Abramowitz as a “caricature”⁸⁵.

A curious case of “dressed nudity” appears on a Middle Cycladic jug from Akrotiri, which depicts a libation scene involving two male figures with partially shaved heads and short loin-cloths, which do not cover their genitalia⁸⁶. They have been connected by Doumas to initiation rituals⁸⁷. Male figures rendered in the same attire reappear many centuries later in votive cut-outs from Symi Viannou⁸⁸.

Naked men become slightly more frequent in Postpalatial Crete, a trend often attributed to the influence of the Mycenaeans, but representations of nude males are by no means common in Mycenaean art. Though lacking in anatomical details, a tiny bronze figurine of “adorant” from Archanes seems undoubtedly male. It is assigned by the excavators “to later, Mycenaean times”⁸⁹. A LM IIIA:2-B clay figurine with clearly shown sex comes from Poros Hirakliou⁹⁰. A male with modelled sex from Ayia Triada is dated by Rethemniotakis to LM IIIC⁹¹. It is uncertain whether the small boy held up by a female figure in the much discussed terracotta group from the Mavrospilio cemetery is dressed or naked. According to Budin “what remains of the painting on the torso [...] may indicate a schematic loin-cloth and knife pattern”⁹². Evans argued that on one of the short sides of a *larnax* from Milatos is represented a nude male god floating in the air above a single fish. However, as the figure is rendered in silhouette and sex is not indicated, the figure has been identified by other scholars as representing a female deity⁹³.

In 1971 E. French stated that a figurine from the Acropolis at Athens was the only clay Mycenaean male figurine “of which there is definite evidence”⁹⁴. After 40 years we can add only six figurines with clearly indicated male attributes - all dating to the final phases of the Bronze Age - come from the sanctuary at Phylakopi⁹⁵ and Lefkandi⁹⁶. From Tiryns comes a fragment, originally belonging to a wheel-made large figure, which shows an erected penis held in the right hand. An orifice at the upper end suggests the figure was used as a rhyton⁹⁷. A bronze figurine of disputed chronology from Ayia Triada is likely to be post-Minoan⁹⁸. A small and poorly preserved ivory figurine of “adorant” with arm placed across the chest from Chamber Tomb 27 at Mycenae is described by Xenaki-Sakellariou as “seemingly naked”, but as wearing a kilt or loin-cloth by Poursat⁹⁹. Apparently naked male figures rendered in *silhouette* are well known in Mycenaean pictorial pottery and painted *larnakes*, where they are seen engaged in various activities. If they were intended to be naked then the number of Mycenaean nude figures increases dramatically, but there are at least two reasons for thinking they were not. The first

84 Doumas 1992, figs. 38, 48.

85 Abramowitz 1980, 58, 64, no. 65, pl. 4b.

86 Papagiannopoulou 2008, 443, figs. 40.14-20.

87 Ντούμας 2005.

88 Λεμπέση 1985, pls. 34.A 20; 39.A3, A17; 41.Γ5 and many others.

89 Sakellarakis and Sapouna-Sakellarakis 1997, 529, fig. 527.

90 Ρεθεμιωτάκης 1998, 163, pl. 84α-γ; 2001, 41 ff., 67, fig. 46.

91 Ρεθεμιωτάκης 1998, 34, no. 104, pl. 57β; 2001, 41-43, 67, fig. 45.

92 Budin 2010.

93 Gallou 2005, 35-36, fig. 17a with references.

94 French 1971, 148.

95 French 1985, 223-30, fig. 6.12-14, pls. 35-37.

96 French 2006, 259, 262, no. 44, pl. 74.

97 French 1985, 223, fig. 6.10, pl. 37e-h.

98 D'Agata 1999, 168, 170, 172, no. E.1.7, pl. 104 with references.

99 Poursat 1977, 87, no. 286, pl. 26. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 98, E 2471, pl. 23.

is the lack of anatomical details in all the known examples except on a krater from Klavdia¹⁰⁰. The second is the absence of naked figures in Mycenaean wall paintings, which are commonly thought to be the main source of inspiration for Pictorial Style painters. On the long sides of the famous *larnax* from Tomb 22 at Tanagra, seven male silhouetted figures are depicted in scenes of contest, hunting and bull leaping, usually thought to illustrate funeral games in honour of the deceased. The present writer has elsewhere suggested that they depict rites of passage for a young male¹⁰¹. If this interpretation is correct, then we might argue that in this case the figures are naked, as nudity played an important symbolic role in passage rites.

After the end of the EBA representations of naked women are exceedingly rare. The earliest Minoan examples, dating to the Protopalatial period, are grotesque plastic figures representing pregnant or childbearing women from Phaistos and Mallia, and a rock crystal pendant from Knossos¹⁰². They have been often compared with the later Egyptian “Gravidenflaschen”. Other scholars have suggested a connection with the Egyptian goddess Taweret, a popular deity much appreciated for her assistance in childbirth, and with the monstrous god Bes, the male god of fertility and attendant to childbirth, sometime represented with female breasts¹⁰³. The only Egyptian “Gravidenflasche” found in the Aegean was transformed into a rhyton by piercing a hole under its base¹⁰⁴. Three LM III clay rhyta in the shape of a pregnant woman come Gournia, Kephala Chondrou and Ayia Triadha¹⁰⁵. These are cultic vessels possibly used in domestic rituals connected with procreation and childbearing. The Kephala Chondrou specimen was in fact found in a house shrine. The grotesque and repulsive look of all such figures is strongly suggestive of apotropaic and magical functions. As pointed out by Bonfante the apotropaic power of nudity is largely attested in ancient as well as in modern societies and the exposure of a woman’s breast and genitalia “can function as powerful magic”¹⁰⁶. A similar talismanic/apotropaic meaning may perhaps be attributed to the female hybrid creatures with legs ostentatiously spread apart, created by the imaginative Zakros’ Master¹⁰⁷. Whatever their ultimate meaning, these figures belong to another world, possibly to Netherworld as suggested by Weingarten¹⁰⁸. On another sealing from Zakros a naked figure with legs spread apart is evidently male, but the sex is not represented¹⁰⁹. Naked female figurines are extremely rare on Crete. There are clay examples from Ayia Triada and the Traostalos peak sanctuary¹¹⁰. A unique bronze figurine in the Mitsotakis collection depicts a naked girl with shaved head except for a curl on the back, no doubt a young initiate¹¹¹.

The presence of naked women on certain Minoan seals has long been debated, until Kyriakidis demonstrated that almost all of these supposedly naked figures are in fact dressed in lightweight garments¹¹². However, a unique example of nude woman is perhaps to be found on a LM IB impression from Chania. Her long hair, large breasts, and rounded thighs and

100 Vermeule and Karageorghis 1982, 198, IV.18; cf. also 202, V.32 left boxer.

101 Benzi 1999.

102 Levi 1976, 560, fig. 886, pls. 163h, LXIXd-e. Poursat 1980, 118-119, figs. 166-168. Phillips 2008, 214-217, cat. nos. 312, 378, 451-452.

103 Carinci 2000, 33-34.

104 Warren 1969, 113, Type 43J from Katsamba.

105 Καρέτσου and Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, cat. nos. 263-264 (Τ. Μπολώτη).

106 Bonfante 1989, 544-545.

107 CMS II, 7, nos. 145A-146.

108 Weingarten 2009 with further references. Cf. also Simandiraki-Grimshaw 2010.

109 CMS II, 7, no. 21.

110 D’Agata 1999, 25, no. A6, pl. 4. Chryssoulaki 2001, 61.

111 Papageorgiou 2008, 90, fig. 7.

112 Warren 1990. Kyriakidis 1997. Barber 2005.

abdomen suggest a woman, who has passed her prime. She stands in front of an elongated object which at first sight looks like a steering ram and led Boulotis to draw the conclusion that the figure depicts a Minoan sea goddess¹¹³. The outline of the elongated object suggests it could be made in a soft material, perhaps a textile. If this suggestion is right, then the scene may be interpreted as depicting a ritual dressing or the offering of a sacred robe. Ceremonies of ritual dressing have been suggested in connection with rituals of enacted epiphany taking place in special rooms or shrines. The faience models of robes and girdles from the Temple Repositories at Knossos were explained “as votive offerings to a goddess” by Nilsson, who related them to the time-honoured custom of dressing sacred images in real clothes¹¹⁴.

The earliest examples of naked women in Mycenaean art are the two gold cut-out figures from Shaft Grave III at Mycenae¹¹⁵. Their posture with arms before the breast and their strongly emphasized pubic area on one side, and on the other the birds – closely similar to those perched on the gold cut-out tripartite shrine from the same tomb - attached to them suggest they could represent a fertility goddess, perhaps remotely influenced by Near-eastern images of a nude female figure, alternatively identified as Anat, Astarte, Asherah, and Quedeshet¹¹⁶, but the lack of Aegean parallels makes any interpretation highly speculative. A miniature ivory statuette from Mycenae and a clay figurine portraying an enthroned woman from Delphi seem to be the only examples of Mycenaean female nudes in the long period extending from the Shaft Graves Era to the end of the Bronze Age¹¹⁷.

Nude human figures occur in Aegean art throughout the Bronze Age, but with great differences in both number and meaning. In the Early Bronze Age, the Cycladic marble figurines provide the largest corpus of nudes in the whole Aegean art. Most of them are female. A few males are represented in the Plastiras Group, but become even fewer with the emergence of the canonical types in Early Cycladic II and made only a timid reappearance at the end of the period in the so-called “Hunter/Warrior” Group. Almost all the contemporary nudes from Crete and the Mainland are imitations of the Cycladic types if not actual imports, while “local” nudes not influenced by the Cyclades, such as the Minoan grotesque pregnant women, seem quite sporadic. After the end of the Early Bronze Age flourish, there are some radical changes in the representation of nudes in either the media on which such representations are found (no longer only figurines but also seals, vessels, and wall paintings) and in the shifting from mainly female to mainly male figures. Being distributed over a time span of about thousand years, the number of safely or supposedly naked figures is exceedingly low. In spite of this, some consistent categories of nakedness could be detected, although they are attested over short time spans and no one of them arose from or gave origin to a well-established and lasting iconographic tradition. Nudity in the context of initiation of young males is clearly evidenced in the wall paintings of Akrotiri, whereas in Crete total nudity seems a distinctive feature of small children only (figurines from Palaikastro and Psychro). Initiatic nudity is apparently unknown to Mycenaean art, unless we think that the *larnax* from Tanagra Tomb 22 depicts initiation rites. On the north wall painting in Akrotiri West House, the “Siege Rhyton” from Mycenae, and a few other objects nudity symbolizes humiliation and defeat, but in spite of the warlike reputation of the Mycenaeans, that subject is conspicuously absent in the extant Mycenaean wall paintings. Any interpretation of the role and meaning of nudity in the many unique examples discussed above is made extremely difficult by the lack of parallels.

113 Hallager and Andreadaki-Vlasakis 1984. Boulotis 1989.

114 Nilsson 1950, 311. Koppές 1981.

115 Karo 1930, 48, nos. 27-28, pl. 27.

116 On such figures, see most recently Benzel 2013.

117 Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 289, E 4940, pl. 144. Poursat 1977, no. 319, pl. 34. Nilsson 1950, 305, 397, fig. 149.

BIBLIOGRAPHY

- Abramovitz, C. 1980. "Frescoes from Ayia Irini. Parts II-V." *Hesperia* 49:57-71.
- Alberti, B. 2001. "Faience Goddesses and Ivory Bull-Leapers: The Aesthetics of Sexual Difference at Late Bronze Age Knossos." *WorldArch* 33:189-205.
- Åström, P. 1986. "A Dance Scene from Mycenae." In *ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν*. Vol. 1, 124-125. Αθήνα: Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία.
- Bannert, H. 2000. "Schlüssel, Schloß und Knoten. Zur Bedeutung von κληρίς, att. κλείς." In *Altmodische Archäologie. Festschrift für Friedrich Brein*, edited by L. Dollhofer, C. Kneringer, H. Noedl, K. Schaller, and E. Trinkl, 7-15. Wien: Phoibos Verlag.
- Barber, E.J.W. 2005. "Half-clad Minoan Women Revisited." *Kadmos* 44:40-42.
- Benzel, K. 2013. "Ornaments of Interaction: Jewelry in the Late Bronze Age." In *Cultures in Contact. From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, edited by J. Aruz, S.B. Graf, and Y. Rasic, 258-267. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Benzi, M. 1999. "Riti di passaggio sulla *Iarnax* dalla Tomba 22 di Tanagra?" In La Rosa *et al.* 1999, 215-233.
- Betancourt, P.P. 2009. "Additions to the Corpus of Early Cretan Figurines: Was There a Nude Goddess in Early Minoan Crete?" In *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, edited by A.L. D'Agata and A. Van de Moortel, 171-178. *Hesperia* Suppl. 42. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Βλαχόπουλος, Α., and Κ. Μπίρταχα, eds. 2003. *ΑΡΓΟΝΑΥΤΗΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε.
- Bloedow, E.F. 1990. "The 'Sanctuary Rhyton' from Zakros: What do the Goats mean?" *Aegaeum* 6:59-78.
- Bonfante, L. 1989. "Nudity as a Costume in Classical Art." *AJA* 93:543-570.
- Bosanquet, R.C. 1904. "The Wall-Paintings." In *Excavations at Phylakopi in Melos*, edited by T.D. Atkinson, R.C. Bosanquet *et al.*, 70-79. The Society for the Promotion of Hellenic Studies Suppl. Paper 4. London: Macmillan and Co.
- Boulotis, C. 1989. "La déesse minoenne à la rame-gouvernail." In *TROPIS I. 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity, 30 August – 1 September 1985*, edited by H.E. Tzalas, 55-70. Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.
- Branigan, K. 1970. *The Tombs of Mesara. A Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.* London: Duckworth.
- _____. 1971. "Cycladic Figurines and Their Derivatives in Crete." *BSA* 66:57-78.
- _____. 1993. *Dancing with Death. Life and Death in Southern Crete c. 3000 – 2000 BC*. Amsterdam: Hakkert.
- _____, ed. 1998. *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Brecoulaki, H., C. Zaitoun, S.R. Stocker, and J.L. Davis. 2008. "An Archer from the Palace of Nestor: A New Wall-Painting Fragment in the Chora Museum." *Hesperia* 77:363-397.
- Brellich, A. 1969. *Paides e Parthenoi*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Budin, S.L. 2010. "Maternity, Children, and 'Mother Goddesses' in Minoan Iconography." *JPR* 22:6-38.
- Cadogan, G. 2009. "Gender Metaphors of Social Stratigraphy in Pre-linear B Crete, or is 'Minoan Gynaecocracy' (still) credible?" In Kopaka 2009, 225-232.
- Carinci, F.M. 2000. "Western Messara and Egypt During the Protopalatial Period: A Minimalist View." In *Κρήτη – Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετών. Μελέτες*, edited by Α. Καρέτσου, 31-37. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Chapin, A.P. 2012. "Do Clothes make the Man (or Woman?): Sex, Gender, Costume, and the Aegean Color Conventions." In *KOSMOS. Jewellery, Adornments and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference, University of Copenhagen, Danish National Research's Foundation for Textile Research, 21-26 April 2010*, edited by M.-L. Nosch and R. Laffineur, 297-304. *Aegaeum* 33. Leuven – Liège: Peeters.
- Chryssoulaki, S. 2001. "The Traostalos Peak Sanctuary: Aspects of Spatial Organisation." In Laffineur and Hägg 2001, 57-66.
- D'Agata, A.L. 1999. *Haghia Triada II: Statuine minoiche e post-minoiche dai vecchi scavi di Haghia Triada*. Monografie della Scuola Archeologica Italiana di Atene 11. Padova: Aldo Ausilio Editore.
- Dakoronia, F. 2006. "Mycenaean Pictorial Style at Kynos, East Lokris." In *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery*, edited by E. Rystedt and B. Wells, 23-29. *SkrAth* 4°, 53. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Davis, E. 1986. "Youth and Age in the Thera Frescoes." *AJA* 90:399-406.
- Davis, J.L. 1984. "A Cycladic figure in Chicago and the Non-funereal Use of Cycladic Marble Figures." In *CY-*

- CLADICA. *Studies in Memory of N.P. Goulandris. Proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium June 1983*, edited by J.L. Fitton, 15-23. London: British Museum Publications.
- Dietrich, B.C. 1997. "Death and Afterlife in Minoan Religion." *Kernos* 10:19-38.
- Doumas, C.G. 1983. *Cycladic Art. Ancient Sculpture and Pottery from the N.P. Goulandris Collection*, London: British Museum Press.
- _____. 1992. *The Wall-Paintings of Thera*. Athens: Thera Foundation.
- _____. 2000. "Age and Gender in the Theran Wall Paintings." In Sherratt 2000a, 971-981.
- Evans, A.J. 1895. *Cretan pictographs and prae-Phoenician script. With an account of a sepulchral deposit at Hagios Onuphrios near Phaestos in its relation to primitive Cretan and Aegean culture*. London: Quaritch – New York: Putnam.
- _____. 1930. *The Palace of Minos at Knossos*. Vol. III, *The great transitional age in the northern and eastern sections of the Palace*. London: Macmillan & Co.
- Ζαφειρόπουλος, Ν. 1960. "Ανασκαφή Νάξου." ΠΑΕ:329-340.
- Fischer, H.T. 1964. "The Clothes of the Naked Nuer." *International Archives of Ethnography* 50:60-71.
- Fitton, J.L. 1989. *Cycladic Art*. London: British Museum Press.
- Frankfort, H. 1963. *The Art and the Architecture of the Ancient Orient*. Harmondsworth: Penguin.
- French, E.B. 1971. "The Development of Mycenaean Terracotta Figurines." *BSA* 66:101-187.
- _____. 1985. "Figures and Figurines." In *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, edited by C. Renfrew, 209-280. *BSA Suppl.* 18. London: The British School of Archaeology at Athens.
- _____. 2006. "The Terracotta Figurines." In *Lefkandi IV: The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, edited by D. Evely, 257-263. *BSA Suppl.* 39. London: The British School at Athens.
- French, E.B., and R. Janko 2008. "The Late Bronze Age Small Finds." In *Ayios Stephanos: Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, edited by W.D. Tylor and R. Janko, 445-464. *BSA Suppl.* 44. London: The British School at Athens.
- Gallou, C. 2005. *The Mycenaean Cult of the Dead. BAR-IS 1372*. Oxford: Archaeopress.
- Getz-Preziosi, P. 1979. "The Hunter/Warrior Figure in Early Cycladic Marble Sculpture." In *Papers in Cycladic Prehistory*, edited by J.L. Davis and J.F. Cherry, 87-96. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- _____. 1980. "The Male Figure in Early Cycladic Sculpture." *MMAJ* 15:5-33.
- Girella, L. 2008. "Feasts in 'Transition'? An Overview of Feasting Practices During MM III in Crete." In *DAIS. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Conference University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008*, edited by L.H. Hitchcock, R. Laffineur, and J. Crowley, 167-178. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Hallager E., and M. Andreadaki-Vlasakis. 1984. "Two New Roundels with Linear A from Khandia." *Kadmos* 23:1-10.
- Hallpike, C.R. 1969. "Social Hair." *Man NS* 4:256-264.
- Hamblin, J.W. 2006. *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC. Holy Warriors at the Dawn of History*. London and New York: Routledge.
- Hamilakis, Y. 1998. "Eating the Dead: Mortuary Feasting and the Politics of Memory in the Aegean Bronze Age Societies." In Branigan 1998, 115-132.
- Hayden, B. 2009. "Funerals as Feasts: Why are they so Important?" *CAJ* 19:29-52.
- Hemingway, S. 2000. "The Place of the Palaikastro Kouros in Minoan Bone and Ivory Sculpture." In MacGillivray et al. 2000, 113-122.
- Hendrix, E. 1998. "Painted Ladies of the Early Bronze Age." *BMMA* 55:4-15.
- _____. 2003. "Painted Early Cycladic Figures: An Exploration of Context and Meaning." *Hesperia* 72:405-446.
- Hoffman, G.L. 2002. "Painted Ladies: Early Cycladic II Mourning Figures?" *AJA* 106:525-550.
- Hüryılmaz, H. 1999. "Eine Gruppe frühbronzezeitlicher Menschenfigurinen aus Yenibademli Höyük auf Gökçeada (Imbros)." *Studia Troica* 9:475-488.
- Kanta, A., and A. Tzigonaki. 2001. "The Character of the Minoan Goddess. New Evidence from the Area of Amari." In Laffineur and Hägg 2001, 151-157.
- Καρέτσου, Α., and Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, eds. 2000. *Κρήτη – Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Ηράκλειο: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Karo, G. 1930. *Die Schachtgräber von Mykenai*. München: Bruckmann.
- Koehl, R.B. 1986. "The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage." *JHS* 106:99-110.
- _____. 2000. "Ritual Context." In MacGillivray et al. 2000, 113-122.
- _____. 2001. "The 'Sacred Marriage' in Minoan Religion and Ritual." In Laffineur and Hägg 2001, 237-243.
- Kopaka, K., ed. 2009. *FYLO. Engendering Prehistoric "Stratigraphies" in the Aegean and the Mediterranean. Pro-*

- ceedings of an International Conference, University of Crete, Rethymno 2-5 June 2005. Aegaeum 30. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.*
- Κορρές, Γ.Σ. 1981. "Παραστάσεις προσφορᾶς ἱερᾶς ἐσθῆτος καὶ ἱεροῦ πέπλου καὶ τὰ περὶ αὐτὰς προβλήματα καὶ συναφῆ ἔργα." In *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειον 29 Αὐγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976*. Vol. A2, 659-688. Ἡράκλειον: Πανεπιστήμιον Κρήτης.
- Krzyszowska, O., ed. 2010. *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren. BSA Studies 18*. London: The British School at Athens.
- Kyriakidis, E. 1997. "Nudity in Late Minoan I Seal Iconography." *Kadmos* 36:119-126.
- La Rosa, V. 2010. "A New Early Minoan Clay Model from Phaistos." In Krzyszowska 2010, 189-194.
- La Rosa, V., D. Palermo, and L. Vagnetti, eds. 1999. *Ἐπὶ πόντον πλαζόμενοι. Simposio Italiano di Studi Egei dedicato a Luigi Bernabò Brea e Giovanni Pugliese Carratelli*. Roma: Scuola archeologica italiana di Atene.
- Laffineur, R., and R. Hägg, eds. 2001. *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000. Aegaeum 22*. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Lawler, L.B. 1964. *The Dance in Ancient Greece*. Middletown: Wesleyan University Press.
- Lefèvre-Novaro, D. 2001. "Un nouvel examen des modèles réduits trouvés dans la grande tombe de Kamilari." In Laffineur and Hägg 2001, 89-98.
- Λεμπέση, Α. 1985. *Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*. Τόμ. I.1, *Χάλκινα κρητικὰ τορευύματα*. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Levi, D. 1961-62. "La tomba a tholos di Kamilari presso Festòs." *ASAtene* 39-40:7-148.
- _____. 1976. *Festòs e la civiltà Minoica*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Liveri, A. 2008. "Representations and Interpretations of Dance in the Aegean Bronze Age. Ritual Dances in Cycladic and Minoan Religions." *AM* 123:1-38.
- Loud, G. 1939. *The Megiddo Ivories*. Oriental Institute Publications 52. Chicago: The University of Chicago Press.
- MacGillivray, J.A., J.M. Driessen, and L.H. Sackett, eds. 2000. *The Palaikastro Kouros: A Minoan Chryselephantine Statuette and Its Aegean Bronze Age Context. BSA Studies 6*. London: The British School at Athens.
- Marangou, C. 1992. *ΕΙΔΩΛΙΑ. Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce. BAR-IS 576*. Oxford: Archaeopress.
- _____. 1997. "Anthropomorphic and Zoomorphic Figurines of the Early Bronze Age in the North Aegean." In *Poliochni e la Prima Età del Bronzo nell'Egeo Settentrionale*, edited by C.G. Doumas and V. La Rosa, 649-665. Athens: Scuola Archeologica Italiana di Atene – Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Marinatos, N. 1993. *Minoan Religion. Ritual, Image, and Symbol*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Μαστραπάς, Α.Ν. 1996. "Υδρία με ηθμωτό κυάθιο από το ΥΚ/ΥΕ ΙΙΙΓ νεκροταφείο Καμινιού Νάξου." In *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma – Napoli, 14–20 Ottobre 1991*, edited by E. de Miro, L. Godart, and A. Sacconi, 797-803. Roma: Gruppo editoriale internazionale.
- Matz, F. 1928. *Die frühkretischen Siegel. Eine Untersuchung über das Werden des minoischen Stiles*. Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter.
- Mina, M. 2005. "Gendering Figurines, Engendering People in Early Aegean Prehistory." In *SOMA 2003: Symposium on Mediterranean Archaeology*, edited by C. Briault, J. Green, A. Kaldelis, and A. Stelletou, 111-114. *BAR-IS 1391*. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2008. "Carving Out Gender in the Prehistoric Aegean: Anthropomorphic Figurines of the Neolithic and Early Bronze Age." *JMA* 21:213-239.
- _____. 2010. "In Search of the Cycladic Hunter-Warrior: Evidence and Implications for the Understanding of Gender Construction and Roles in the Early Bronze Age Aegean." In *Situating Gender in European Archaeologies*, edited by L.H. Dommasnes, T. Hjørungdal, S. Montón-Subías, M. Sánchez Romero, and N.L. Wicker, 225-244. Budapest: Archaeolingua.
- Moak, M. 2000. "The Palaikastro Kouros." In MacGillivray *et al.* 2000, 65-83.
- Morgan, L. 1988. *The Miniature Paintings of Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2007. "The Painted Plasters and their Relations to the Wall paintings of the Pillar Crypt." In *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-77*, edited by C. Renfrew, 371-399. *BSA Suppl. 42*. London: The British School at Athens.
- Morris, C.E. 2001. "The Language of Gesture in Minoan Religion." In Laffineur and Hägg 2001, 245-251.
- Morris, S.P. 1989. "A Tale of Two Cities: The Miniature Frescoes from Thera and the Origins of Greek Poetry." *AJA* 93:511-535.

- Μπίρταχα, Κ. 2003. "Χρώματα και χρωματισμός κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στις Κυκλάδες." In Βλαχόπουλος and Μπίρταχα 2003, 263-276.
- Μπουλώτης, Χ. 2002. "Το γυμνό και το ντυμένο. Θρησκευτικές εκφράσεις στο Αιγαίο της 2ης χιλιετίας π.Χ." *Αρχαιολογία & Τέχνες* 82:9-18.
- Murphy, J. 1998. "Ideologies, Rites and Rituals: A View of Prepalatial Minoan Tholoi." In Branigan 1998, 27-40.
- Musgrave, J. 2000. "The Anatomy of a Minoan Masterpiece." In MacGillivray *et al.* 2000, 97-101.
- Myres, J.L. 1902-03. "Excavations at Palaikastro II: The Sanctuary Site of Petsofa." *BSA* 9:356-387.
- Nikolaidou, M. 2002. "Palaces with Faces in Protopalatial Crete: Looking for the People in the First Minoan States." In *Labyrinth Revisited. Rethinking "Minoan" Archaeology*, edited by Y. Hamilakis, 74-97. Oxford: Oxbow Books.
- Nilsson, M.P. 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. Ed. 2. Lund: Gleerup.
- Novaro, D. 1999. "I modellini fittili dalla tomba di Kamilari: il problema cronologico." In La Rosa *et al.* 1999, 151-160.
- Ντούμας, Χ. 1987. "Η Ξεστή 3 και οι κυανοκέφαλοι στην τέχνη της Θήρας." In *ΕΙΛΑΠΙΝΗ. Τόμος Τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, επιμ. Λ. Καστρινάκη, Γ. Όρφανού, and Ν. Γιανναδάκης, 151-159. Ήρακλειον: Δήμος Ήρακλείου.
- _____. 2005. "Θήρα. Προϊστορικοί χρόνοι." In *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 312-319. Αθήνα: Μέλισσα.
- Ξανάκη-Σακελλαρίου, Α. 1985. *Οι θαλαμωτοί τάφοι τῶν Μυκηνηῶν ἀνασκαφῆς Χρ. Τσούντα (1887-1898)*. Paris: de Boccard.
- Παπαδάτος, Γ. 2003. "Ένα παλίμψηστο λοιπόν..." In Βλαχόπουλος and Μπίρταχα 2003, 277-291.
- Parageorgiou, I. 2000. "On the *Rites of Passage* in Late Cycladic Akrotiri, Thera: A Reconsideration of the Frescoes of the 'Priestess' and the 'Fishermen' of the West House." In Sherratt 2000b, Vol. 2, 958-970.
- _____. 2008. "Children and Adolescents in Minoan Crete." In *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C. Essays*, edited by M. Andreadaki-Vlasaki, G. Rethemniotakis, and N. Dimopoulou-Rethemniotaki, 89-95. New York: A.S. Onassis Public Benefit Foundation (USA) – Hellenic Ministry of Culture.
- Paragiannopoulou, A. 2008. "From Pots to Picture: Middle Cycladic Figurative Art from Akrotiri, Thera." In *HORIZON. A Colloquium on the Prehistoric Cyclades*, edited by N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas, and C. Renfrew, 433-449. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 1977. *Τὰ Σφραγίσματα τῶν Χανίων*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 87. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Peatfield, A.A.D. 1990. "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society." *OpAth* 18:117-131.
- Phillips, J. 2008. *Aegyptiaca on the Island of Crete in Their Chronological Context: A Critical Review*. Denkschriften der gesamt Akademie 49. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Pieler, E.C. 2004. "Kykladische und 'kykladisierende' Idole auf Kreta und im helladischen Raum in der Frühbronzezeit – eine Klassifizierung." *SMEA* 46:79-119.
- Poursat, J.C. 1977. *Catalogue des Ivoires Mycéniens du Musée National d'Athènes*. Paris: de Boccard.
- _____. 1980. "Figurines et reliefs d'applique." In *Fouilles exécutées à Mallia. Le Quartier Mu II*, edited by B. De-tournay, J.-C. Poursat, and F. Vandenabeele, 116-132. *ÉtCrét* 26. Paris: P. Geuthner.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1998. *Ανθρωπομορφική Πηλοπλαστική στην Κρήτη από τη Νεοανακτορική έως την Υπομινωική Περίοδο*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 174. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- _____. 2001. *Μινωικὰ Πήλινα Εἰδώλια*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 218. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Renfrew C. 1969. "The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines." *AJA* 73:1-32.
- _____. 1991. *The Cycladic Spirit*. New York: Harry N. Abrams Inc.
- Rethemiotakis, G. 2010. "A Shrine-Model from Galatas." In Krzyszkowska 2010, 293-302.
- Rutkowski, B. 1981. *Frühgriechische Kultdarstellungen. AM Beiheft 8*. Berlin: Gebr. Mann.
- _____. 1991. *Petsophas: A Cretan Peak Sanctuary*. Warsaw: Art and Archaeology.
- Sakellarakis, Y., and E. Sapouna-Sakellaraki. 1997. *Archanes. Minoan Crete in a New Light*. Athens: Ammos.
- Sakellariou, A. 1971. "Scène de bataille sur un vase mycénien en pierre?" *RA*:3-14.
- _____. 1974. "Un cratère d'argent avec scène de bataille provenant de la IVe tombe de l'Acropole de Mycènes." *AntK* 17:3-20.
- _____. 1975. "La scène du 'siège' sur le rhyton d'argent de Mycènes d'après une nouvelle reconstitution." *RA*:195-208.
- Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Έ. 1971. *Μινωικὸν ζῶμα*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 71. Ἐν Ἀθήναις: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

- Sapouna-Sakellarakis, E. 1995. *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Ägäis*. Prähistorische Bronzefunde 1, 5. Stuttgart: F. Steiner.
- Sherratt, S. 2000a. *Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum. The Captive Spirit*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2000b. *Proceedings of the First International Symposium The Wall Paintings of Thera. Petros N. Nomikos Conference Centre Thera, Hellas 30 August – 4 September 1997*. Vol. 2. Athens: Petros M. Nomikos – The Thera Foundation.
- Simandiraki-Grimshaw, A. 2010. "Minoan Animal-Human Hybridity." In *The Master of Animals in Old World Iconography*, edited by D.B. Counts and B. Arnold, 93-106. Budapest: Archaeolingua.
- Soles, J.S. 1992. *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete. Hesperia* Suppl. 24. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 2010. "Evidence for Ancestor Worship in Minoan Crete: New Finds from Mochlos." In Krzyszkowska 2010, 331-338.
- Sotirakopoulou, P. 1998. "The Early Bronze Age Stone Figurines from Akrotiri on Thera and Their Significance for the Early Cycladic Settlement." *BSA* 93:107-165.
- Strommenger, E., and M. Hirmer. 1963. *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*. München: Hirmer.
- Stürmer, V. 1982. "Zur Ikonographie des Kampfes auf dem Siegelring CMS I, nr. 16." *OpAth* 14:111-118.
- Τελεβάντου, Χ. 1984. "Κοσμήματα από την προϊστορική Θήρα." *ΑΕ*:14-54.
- _____. 1994. *Άκρωτήρι Θήρας. Οι Τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 143. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Thimme, J., P. Getz-Preziosi, and B. Otto. 1977. *Art and Culture of the Cyclades in the Third Millennium B.C*. Chicago: University of Chicago Press.
- Verlinden, C. 1984. *Les statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plomb du IIIe millénaire au VIIe siècle Av. J.-C*. *Archaeologia Transatlantica* 4. Providence, Rhode Island: Brown University – Louvain-La-Neuve: Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art.
- Vermeule, E., and V. Karageorghis 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Warren, P.M. 1969. *Minoan Stone Vases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1984a. "Circular Platforms at Minoan Knossos." *BSA* 79:307-323.
- _____. 1984b. "Of Squills." In *Aux origines de l'hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommages à Henri van Effenterre*, 17-24. *Histoire ancienne et médiévale* 15. Paris: Publications de la Sorbonne.
- _____. 1988. *Minoan Religion as Ritual Action*. Göteborg: P. Åströms Förlag.
- _____. 1990. "Of Baetyls." *OpAth* 18:193-206.
- Weingarten, J. 2009. "The Zakro Master and Questions of Gender." In Kopaka 2009, 139-149.
- Xenaki-Sakellariou, A., and C. Chatziliou. 1989. *Peinture en métal à l'époque Mycénienne*. Athènes: Ekdotike Athenon.

Movement and depth in the Late Bronze Age frescoes

Hara Tzavella-Evjen

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ ΒΑΘΟΣ ΣΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Σε μερικές μινωικές και μυκηναϊκές τοιχογραφίες συχνά εμφανίζονται, στο δεύτερο πλάνο, κυματοειδείς συνήθως ταινίες, με διαφορετικό χρώμα η κάθε μία. Ειδικότερα για τις ταινίες των τοιχογραφιών της Πύλου, η Mabel Lang πιστεύει ότι είναι διακοσμητικές και η αλλαγή χρώματος είναι τεχνική ανάγκη για να αποφευχθεί όποια διαφοροποίηση χρώματος, όταν ο ζωγράφος θα συνέχιζε την μισοτελειωμένη εργασία του την επόμενη ημέρα. Η άποψη αυτή δεν ευσταθεί, επειδή οι οριζόντιες ταινίες εμφανίζονται μόνο πίσω από συγκεκριμένα θέματα, που εικονίζουν πομπές ή ζωφόρους, υπογραμμίζοντας έτσι την οριζόντια κίνηση των μορφών. Οι κάθετες ταινίες σχετίζονται με θέματα μάχης και κυνηγιού, που προϋποθέτουν έκταση της δραστηριότητας σε βάθος. Οι κάθετες ταινίες υποκαθιστούν την προοπτική που πρέπει να νοηθεί από τον θεατή.

Σε μια καλλιτεχνική παράδοση, που σκόπιμα ή όχι είναι στατική και στην οποία δεν εφαρμόζεται η προοπτική, ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί μια δική του «γλώσσα» για να εκφράσει κίνηση και βάθος.

This paper is meant to be a supplement to the observations and suggestions already expressed on the subject of the horizontal and vertical bands, which appear in the background of a number of Minoan and Mycenaean frescoes. The focus is placed on the wavy bands outlined, usually but not always, by dark lines and have different colors than the rest of the background coloration (fig. 1).

Mabel Lang reviews the theories expressed about them in her publication of the frescoes from Pylos, identifies their direction as horizontal or vertical, and offers a new interpretation of their role contrary to Arthur Evans' "rocky Cretan landscape" view or Friedrich Matz' more artistic approach. Lang assumes the curving background lines are used only for their decorative quality, and she goes further with the interesting thought that the change from the background color to another was a technical necessity in order to avoid the ugly change in tone, which otherwise would occur when the artist prepared his paints anew each day. This observation makes sense, especially in regard to large compositions, but, if that was the case, it should be applied to all background colorings, which it is not¹. The background color arrangements would better be examined in connection with the subject matter depicted against them. Color change above or below the subject matter may indicate the sky or the ground with additional characteristics of the environment.

Looking first at the examples with horizontal wavy bands, we recognize that the subjects depicted against them have a common theme: they are processions or friezes with a longitudinal effect (fig. 1). Matz, in his discussion of Minoan processions, sees the wavy lines as pointing to the direction of the processions, but it should be added that the bands are wavy, because they also point the eye to the flowing motion of the figures. That is, the wavy bands are a simplification of the continuous spiral motif, which has been interpreted elsewhere as a symbol of the motion of

1 Lang, 1969, 14. Matz 1962, 115. Evans 1928, 723, 725, 728; 1930, 33, see the background lines in general as simplified versions of landscape.

the sea². The wavy band artistic code was used extensively within the Creto-Mycenaean domain, as the procession of the ladies from Thebes shows³. The absence of the wavy bands is noted in fresco subjects depicting standing⁴ or seated⁵ figures. An exception is the presence of the wavy hands behind the seated griffins of the throne room fresco at Knossos, where the actual physical movement is lacking. Thus, the movement in this case is rather esoteric, directing the protective attention of the griffins toward the throne⁶. The wavy lines are absent when the movement of the figures is diverse, as in the bull jumping fresco⁷, or the action implied is centrifugal, as in dancing⁸, or when the movement is unpredictable, as in the case of flying birds⁹. Equally understandable is the absence of these horizontal bands in compositions of landscapes¹⁰. The absence of the bands behind running – “galloping” animals, as in the hunting scene of the Tiryns fresco, is explained because the animals, hunting and hunted, provide a very strong image of motion¹¹. In the earlier Theran frescoes, the artist was using the figures within the composition to show direction and movement. The dolphins, for example, in the miniature fresco depicting a town and the naval fleet, indicate the movement of the boats away from the land as they swim and jump in the sea. They not only point to the direction and movement of the boats, but also imply the concept of depth¹².

The artistic device by which perspective was depicted on the frescoes is the second issue of this paper. Iv. Linardou identifies a form of perspective in the anatomical rendering of human and animal figures on Theran frescoes and draws comparisons between them and similar subjects in Egyptian iconography¹³. The later Mycenaean painter at Pylos, though, invented a new artistic way to depict depth, or, better, to lead the viewer to “see” depth by setting the figures against a background of vertical, often wide and wavy, bands¹⁴. These vertical bands have been interpreted as rivers. The question is: what is the subject matter placed against them. The scenes are of battle and hunting, i.e. events that require development of the action in depth, an action that requires frontal lines formed by the opposing warriors or by the hunters and their dogs (fig. 2). The falling warriors, wounded or dead, are depicted in the process of going down with their limbs lacking control, but not swimming, as has been suggested¹⁵.

Regarding symbolism in the use of background color, studies of the sarcophagus from Aghia Triada provide a new dimension¹⁶. The change of color there could signify change of direction of the activities depicted, or a different space altogether. A point, though, is to be made: the color changes behind groups of figures positioned in multiple planes. The color changes behind the panel of the altar with the sacrificial animals and the flute player, who is behind them, and, on the other side of the sarcophagus, the color changes behind the panel of the group which is carrying animals, real or models of, and the model of the boat. Both panels must be visualized in

2 Mylonas 1959, 122-126.

3 Doulas 1992, 94, pl. 33.

4 Evans 1928, 597, fig. 371; 1930, pl. XVIII.

5 Evans 1928, 771-772, figs. 502-503. Buchholz and Karageorghis 1973, 335, fig. 1059. Lang 1969, pl. m 1-2 H2.

6 Evans 1935, pl. XXXII.

7 Evans 1930, 213, fig. 144.

8 Buchholz and Karageorghis 1973, 333, fig. 104.

9 Marinatos 1971, pl. 122.

10 Evans 1928, 455, fig. 266.

11 Buchholz and Karageorghis 1973, 335, fig. 1060.

12 Marinatos 1974, pl. 9.

13 Doulas 1992, 69-80.

14 Lang 1969, pls. 121 (16H43), 124 (24H64), 133 (12C43), N (25H64).

15 Lang 1969, 73.

16 Long 1974, pl. 30.

some depth, while the other groups depicted on the sarcophagus are not required to be viewed in any perspective.

In conclusion, the background coloring, in a style of art in which real perspective is avoided –intentionally or not– can be manipulated to become a “language” through which the artist expresses motion and space dimensions.

BIBLIOGRAPHY

- Buchholz, H.G., and V. Karageorghis. 1973. *Prehistoric Greece and Cyprus*. London: Phaidon.
- Doumas, C., ed. 1992. *Akrotiri, Thera: Twenty Years of Research (1967-1987). Conclusions, Problems, Prospects. One-day Colloquium, Athens 19th December 1987*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Evans, A. 1928. *The Palace of Minos*. Vol. II, Part II, *Town-Houses in Knossos of the New Era and restored West Palace Section, with its state approach*. London: Macmillan & Co.
- _____. 1930. *The Palace of Minos*. Vol. III, *The great transitional age in the northern and eastern sections of the Palace*. London: Macmillan & Co.
- _____. 1935. *The Palace of Minos*. Vol. IV, Part II, *Camp-stool Fresco, long-robed priests and beneficent genii; Chryselephantine Boy-God and ritual hair-offering; Intaglio Types, M.M. III – L. M. II, late hoards of sealings, deposits of inscribed tablets and the palace stores; Linear Script B and its mainland extension, Closing Palatial Phase; Room of Throne and final catastrophe*. London: Macmillan & Co.
- Lang, M. 1969. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. II, *The Frescoes*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Long, C.R. 1974. *The Ayia Triada Sarcophagus. SIMA 41*. Göteborg: Paul Åströms Vorlåg.
- Marinatos, S. 1971. *Excavations at Thera IV*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- _____. 1974. *Excavations at Thera VI*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Matz, F. 1962. *The Art of Crete and Early Greece*. New York: Crown.
- Mylonas, G.E. 1959. *Aghios Kosmas: An Early Bronze Settlement and Cemetery in Attica*. Princeton: Princeton University Press.

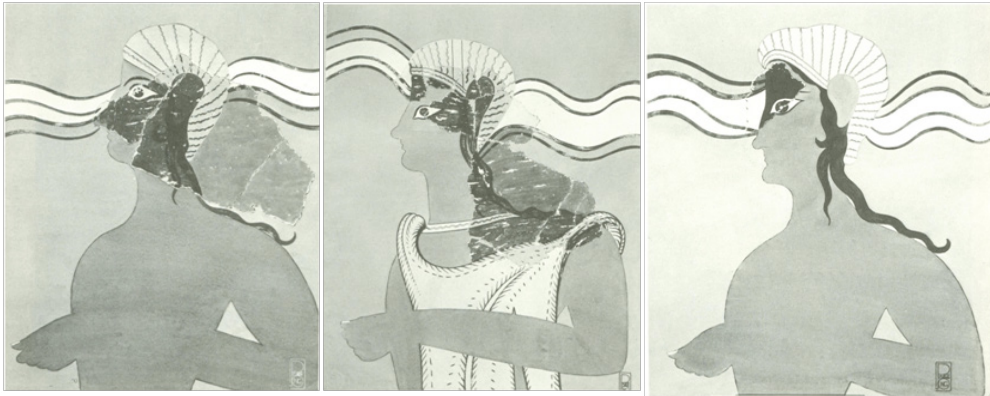

Fig. 1. Frescoes from Pylos with horizontal wavy line (after Lang 1969).

Fig. 2. Frescoes from Pylos with vertical wavy lines (after Lang 1969).

Ηθμωτή υδρία Βολιμιδίων

Συμβολή στην «άγνωστη» Μετανακτορική περίοδο της Πυλίας

Ανδρέας Βλαχόπουλος

SUMMARY: STRAINER HYDRIA OF VOLIMIDIA. A CONTRIBUTION TO THE «UNKNOWN» POSTPALATIAL PERIOD OF PYLIA

In honour of professor G.S. Korres I have chosen to focus on a strainer hydria with tubular spout that was found in the chamber tomb cemetery of Volimidia (in Pylia) and dates to the 12th century BC (Late Helladic III C period). This idiosyncratic libation vase, with the unique feature of a second strainer on the rim of the mouth, is of exceptional importance both in the context of the longest lasting Mycenaean cemetery of Pylia (c. 1650-1200 BC), which continued to be in use during the sparsely attested in the region Postpalatial period (1200-1050 BC); and in terms of its typology, as it falls under the category of strainer jugs / hydriae that are associated with the ritual of offering grave goods, or with memorial practices taking place in Mycenaean cemeteries of the Peloponnese, Attica and the Aegean islands.

Την αφορμή να σχοληθώ με την ηθμωτή υδρία των Βολιμιδίων μου έδωσε ο ίδιος ο τιμώμενος, όταν, το 1989, παρουσίασε το εν λόγω αγγείο στο συνέδριο που αναφερόταν στη συμβολή των A.J.B. Wace και C.W. Blegen στη μελέτη της αιγαιακής κεραμικής¹. Από τότε, που ήμουν ακόμα μεταπτυχιακός φοιτητής συμμετέχοντας στην ανασκαφή του θολωτού τάφου 2 του Ρούτση, μέχρι τώρα που διδάσκω πλέον δικούς μου φοιτητές, η ιδιότητα του Γ.Σ. Κορρέ για μένα παραμένει η ίδια. Στο δάσκαλό μου, λοιπόν, «από τα φοιτητικά χρόνια έως σήμερα»² αφιερώνω μερικές σκέψεις για ένα ιδιότυπο αγγείο της Μετανακτορικής Πυλίας, παίρνοντας τη σκυτάλη από εκεί όπου την άφησε η μελέτη εκείνου, σχεδόν τρεις δεκαετίες πριν.

Σεπτέμβριος 1989. Με το ωραίο ζωγραφικό σχέδιο του Στάθη (του Διονυσίου) Ανδρουτσάκη ανά χείρας και μπροστά στην προθήκη αρ. 1 του Μουσείου Χώρας το μικρό υδροφόρο αγγείο με την κομψή σωληνωτή προχολή αποτελεί ενδιαφέρουσα πρόκληση για δάσκαλο και μαθητή: να ταυτισθεί η εργαστηριακή του καταγωγή, να αναζητηθεί η χρήση του μέσα στην ταφονομική συνάφεια του θαλαμωτού τάφου 5 της συστάδας Βοριά των Βολιμιδίων και –κυρίως– να εκτιμηθεί η συμβολή του στην κατανόηση της πλέον άγνωστης περιόδου για τη Μυκηναϊκή Πυλία, της Μετανακτορικής (12ος αι. π.Χ.). Η προσέγγιση του δασκάλου γινόταν μέσα από τη βαθιά γνώση της πυλιακής κεραμικής παραγωγής, προς την οποίαν το αγγείο φαινόταν ξένο. Η προσέγγιση του μαθητή γινόταν μέσα από τις αναζητήσεις του στην κυκλαδική-αιγαιακή μυκηναϊκή κεραμική, με βάση την οποία, πάλι, το αγγείο δεν τεκμηριωνόταν ως νησιωτικό.

Μετά το συνέδριο «Wace and Blegen» εκείνου του Δεκεμβρίου ακολούθησε το σχετικό άρθρο για τη Μεσσηνία και τις εξωτερικές εμπορικές επαφές της κατά την Εποχή του Χαλκού³. Σε αυτό ο Γ. Κορρές θα κρατήσει μακριά τις παραπάνω υποθετικές σκέψεις, τονίζοντας μόνο ότι «there is no certainty as yet of the centers of production of these vases, the evolution of variations and the origins of the type», αλλά θα τις υπαινιχθεί γράφοντας «these unique vases indicate that during

1 Korres 1993, 239-240, εικ. 2.

2 Βλαχόπουλος 2006, 8.

3 Korres 1993.

the 12th c. BC commercial contacts between Messenia and other areas continued, although the most significant finds that have been identified as imports have not yet been assigned to their sources. New evidence may help to answer the questions»⁴.

Σεπτέμβριος 1999. Το δίτομο έργο της Penelope Mountjoy *Mycenaean Regional Decorated Pottery* που κυκλοφορεί τη χρονιά εκείνη βρίσκεται στο κέντρο των συζητήσεων κατά τις εργασίες του Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου». Στις ανακοινώσεις που γίνονται εκεί διευρύνονται τα κριτήρια πρόσληψης του όρου «Μυκηναϊκή περιφέρεια» και η κοινότητα των ειδικών αρχίζει να συζητά πώς μία ανακτορική γεωγραφική ζώνη καθίσταται περιφερειακή ή παραμένει πρωτεύουσα, όταν οι ιστορικές συγκυρίες το επιβάλλουν. Ένα τέτοιο παράδειγμα συνιστά η Πυλία κατά τη Μετανακτορική περίοδο, που η P. Mountjoy τεκμηριώνει συνθετικά⁵ και το οποίο είχα ήδη συζητήσει, με αφορμή τον πρώτο ΥΕ ΙΙΙΓ εικονιστικό ψευδόστομο αμφορέα από την περιοχή⁶.

Σεπτέμβριος 2009. Η γενναιόδωρη παραχώρηση για δημοσίευση της ΥΕ I-II κεραμικής των Βολιμιδίων από τον καθηγητή Γ.Σ. Κορρέ με φέρνει ξανά στο Μουσείο Χώρας. Είναι επόμενο το μείζονος σημασίας πρώιμο μυκηναϊκό υλικό⁷ να απορροφά την προσοχή μου, το μάτι όμως λοξοκοιτά με επιμονή στοιχήματος την ύστερη ηθμωτή υδρία. Τώρα, επιπλέον, απομονώνοντας και τα λιγοστά ΥΕ ΙΙΙΓ αγγεία από το νεκροταφείο, διαμορφώνεται ένας ισχνός αλλά ιστορικά σημαντικός χρονολογικός ορίζοντας στη ζωή της ακμαίας νεκρόπολης, εντός του οποίου η ηθμωτή υδρία ξεχωρίζει, αλλά και με τον οποίον το αγγείο «ειδικής χρήσης» συνομιλεί.

ΒΟΛΙΜΙΔΙΑ. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΚΑΙ Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Τα Βολιμίδια είναι η περιοχή που εκτείνεται βόρεια της κωμόπολης της Χώρας Τριφυλίας, μεταξύ των τελευταίων σπιτιών του οικισμού και του Κεφαλοβρύσου (Κεφαλαρίου), από όπου μέχρι πρόσφατα ανέβλυζε το άφθονο νερό που άρδευε την εύφορη γη⁸. Η περιοχή είχε πάρει το όνομά της από τις πυκνές συστάδες λαξευτών τάφων στα μαλακά αργιλασβεστώδη πετρώματα της περιοχής, οι θάλαμοι των οποίων συχνά «βουλίζονταν» (κατέρρεαν).

Οι θαλαμωτοί τάφοι των Βολιμιδίων («όξυκόρυφοι κυκλικοί θάλαμοι ως νά ήταν θολωτοί τάφοι»⁹) συγκροτούνταν σε συστάδες, τέσσερεις των οποίων είχαν ανασκαφεί εντατικά από το Σ. Μαρινάτο, μεταξύ 1952 και 1964. Συνολικά τότε είχαν ερευνηθεί 31 τάφοι και σε μικρότερης έκτασης ανασκαφές ακόμα 4 μεμονωμένοι θάλαμοι έκτοτε¹⁰. Οι συστάδες είχε διαπιστωθεί ότι καταλαμβάνουν μεγάλα τμήματα των αγρών εκατέρωθεν του δρόμου Χώρας-Κεφαλοβρύσου, αλλά και κάτω από το κατάστρωμά του (εικ. 1). Ωστόσο, γεωφυσικές διασκοπήσεις που διεξήγαγε αργότερα ο Γ.Σ. Κορρές έδειξαν ότι αυτές οι ομάδες τάφων δεν διακρίνονται μεταξύ τους, συναποτελώντας εκτεταμένο ενιαίο νεκροταφείο¹¹.

4 Korres 1993, 240.

5 Mountjoy 1999, 311, 353-363.

6 Βλαχόπουλος 1995.

7 Σχολιάζοντας τις έρευνες του Σπ. Μαρινάτου στην Πυλία, η P. Mountjoy (1999, 306) αναφέρει: «These excavations have produced the most important series of LH I and LH II pottery for the whole of Mycenaean Greece». Για τη δημοσίευση της ΥΕ I-II κεραμικής των Βολιμιδίων, βλ. Vlachopoulos 2021.

8 Μαρινάτος 1952, 473.

9 Μαρινάτος 1960, 113.

10 Ο Σπ. Μαρινάτος ανέσκαψε τάφους τα έτη 1952-1954, 1960 και 1964 έως 1965. Τακωβίδης 1966. Lolos 1987, 196-207. Κουντούρη 2006, 165-166, όπου και βιβλιογραφία. Νεότερες έρευνες έγιναν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία σε 2 τάφους στο Κεφαλόβρυσσο (Καράγιωργα 1972β) και στο οικόπεδο Αθανασοπούλου, πλησίον της συστάδας Βοριά, από τον Γ.Σ. Κορρέ (έτος 1991).

11 Κουντούρη 2002, 3 σημ. 12. Οι συστάδες της ανασκαφής Μαρινάτου είναι: Αγγελοπούλου με 10 τάφους,

Η κατάφυτη με ελαιώνες και αμπελώνες θέση βρίσκεται στα λοφώδη κράσπεδα του ορεινού όγκου του Αιγάλεω, της επιμήκους οροσειράς που απομονώνει την Πυλία από την κοιλάδα του Παμίσου, σε απόσταση 4 χλμ. από το ανάκτορο του Εγκλιανού. Ο Σπ. Μαρινάτος, επιλέγοντας να μην εμπλακεί στις ανασκαφές του ανακτόρου που ξεκινούσαν υπό τον C. Blegen το 1952, την ίδια χρονιά προτίμησε να στραφεί «πρός τήν έρευναν τῶν νεκροπόλεων πέριξ τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἐνδεχομένως τήν ἀνακάλυψιν νέων συνοικισμῶν»¹², προφανώς αντιλαμβανόμενος τη σημασία μιας έρευνας που θα αποκαθιστούσε την ιστορική φυσιογνωμία της περιοχής και τις μορφές των πολισμάτων στην ανακτορική επικράτεια του Εγκλιανού¹³, «ἀνά τήν περιοχὴ τῆς ἄλλοτε “γαίης τῶν Πυλίων”»¹⁴.

Ο οικισμός στον οποίον ανήκει το νεκροταφείο δεν έχει ανασκαφεί. Εντοπίζεται νότια των συστάδων τάφων της νεκρόπολης, σε απόσταση περίπου 100 μ. νότια της συστάδας Αγγελοπούλου, σε μία ευρεία περιοχή όπου ο Μαρινάτος αναφέρει διάσπαρτους τοίχους μέσα στους αγρούς. Εντός αυτής της περιοχής, στο κτήμα Πατριαρχέα, το 1953 διενήργησε ανασκαφική διερευνητική τομή με πλούσια ΥΕ I-II κεραμικά ευρήματα¹⁵, αλλά η έρευνα δεν συνεχίσθηκε έκτοτε. Ίχνη δευτέρου μυκηναϊκού οικισμού εντοπίσθηκαν στη θέση Μεγαμπέλια, σε απόσταση 1 χλμ. ανατολικά της Χώρας¹⁶. Αυτός πιθανόν δεν συνδέεται με το νεκροταφείο των Βολιμιδίων, αλλά τεκμηριώνει την πυκνή κατοίκηση πέριξ των λόφων του Εγκλιανού, όπου είχε αναπτυχθεί το ανακτορικό κέντρο.

Ο Μαρινάτος είχε υποστηρίξει για την «μίαν τῶν μεγίστων, ἴσως τὴν μεγίστην μυκηναϊκὴν νεκρόπολιν» των Βολιμιδίων ότι είτε «μέγας μυκηναϊκὸς συνοικισμὸς ἔκειτο πλησίον», είτε είχε αποτελέσει το νεκροταφείο των γύρω οικισμῶν «διότι πάντες οἱ περίοικοι ἐξέλεξαν τὴν αὐτὴν θέσιν διὰ τὸ πλεονέκτημα τοῦ μαλακοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως ἀνθεκτικοῦ πετρώματος»¹⁷, δεχόμενος ως εξίσου πιθανό ένα σύστημα περιφερειακῶν κωμῶν πέριξ του νεκροταφείου, αλλά και ενός πυρηνικοῦ πλησιόχωρου οικισμού.

Οι επιφανειακές έρευνες των τελευταίων ετών δεν άλλαξαν κατά πολύ την εικόνα¹⁸, αφήνοντας ισχυρό το ενδεχόμενο να είχε διαμορφωθεί γύρω από το ανάκτορο ένα «κατὰ κώμας» δίκτυο οικισμῶν, που ο αγροτοκτηνοτροφικός χαρακτήρας και η οικονομία της περιοχής ευνοούσε. Με αυτή την εικόνα, άλλωστε, συμπλέει και ο συντηρητικός χαρακτήρας της νεκρόπολης κατά την κύρια λειτουργία της (ΥΕ IIIA-B περίοδο), όπως έδειξε η Ε. Κουντούρη¹⁹, τονίζοντας την απουσία όπλων, εργαλείων, κοσμημάτων και άλλων αντικειμένων υψηλῆς τέχνης από τους τάφους.

Μικρὸς ἀριθμὸς τάφων των Βολιμιδίων εξακολουθεῖ να χρησιμοποιεῖται κατά την ΥΕ IIIΓ περίοδο, παρότι το κύριο σώμα του νεκροταφείου των Βολιμιδίων συρρικνούται αισθητά²⁰. Η

Κορωνιού με 6 τάφους, Βοριά με 7 τάφους, Κεφαλοβρύσου με 7 τάφους και Μαστοράκη με 1 τάφο.

12 Μαρινάτος 1952, 473· 1960, 112-113, όπου και αναπτύσσεται το σκεπτικό της έρευνας της «εννεάπολης» Πύλου μέσω των πέριξ «της πρωτεύουσας» (Μαρινάτος 1960, 112, 116 σημ. 1).

13 Ο Μαρινάτος (1953, 245· 1960, 113, 116, 117) ταύτισε την περιοχή των Βολιμιδίων με την *Πύλον τὴν παλαιάν* ἢ *Παλαίπυλον*, πόλη για την οποία ο Στράβων αναφέρει (8.359) ότι βρισκόταν κάτω από το όρος Αιγαλέον. Ο J. Chadwick (1976, 90-91) ταύτισε τη θέση με την *pa-ki-ja-ne*, κέντρο θρησκευτικῆς δραστηριότητας άμεσα εξαρτημένο από το ανάκτορο του Εγκλιανού, που μαρτυρεῖται στις πινακίδες του ανακτόρου, άποψη που υιοθετοῦν οι Bennet (1999, 145-146) και Hope Simpson (2014, 56, 58-59, θέση 41, πίν. 2, πίν. 5, χάρτης 2). Η ταύτιση, ωστόσο, ήδη από στα χρόνια του Σ. Μαρινάτου (1960, 116) δεν γινόταν καθολικά αποδεκτή. Βλ. Κουντούρη 2002, 3, 470, 474-475.

14 Μαρινάτος 1960, 112.

15 Lolos 1987, 23-27, 196-207. Κουντούρη 2002, 3, σημ. 18, 470. Αντωνίου 2009, 56-58.

16 Κορρές 1981.

17 Μαρινάτος 1964, 78.

18 Davis κ.ά. 1997. Cosmopoulos 2016, 93-102, 203-213, εικ. 53, 59, 114-116.

19 Κουντούρη 2002, 468 (ΥΕ IIIA) 474-475 (ΥΕ IIIB), 482-483.

20 Ο Μαρινάτος (1960, 113) αναφέρει ότι «ἀραιά εἶναι τὰ ὑστερότερα [της ΥΕ IIIB εποχῆς] Μυκηναϊκά ἴχνη».

Κουντούρη σχολιάζει ότι «τα ελάχιστα ευρήματα μαρτυρούν ότι η περιοχή πέφτει σε μαρασμό και αφάνεια»²¹ και ο Κορρές βλέπει την ηθμωτή υδρία του τάφου Βοριά 5 ως το υστερότερο αγγείο των Βολιμιδίων, προσθέτοντας ότι στις λίγες ακόμα θέσεις της Πυλίας όπου τεκμηριώνεται η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος, αυτή διαφαίνεται εξίσου ισχνή²².

Στα Βολιμίδια, ωστόσο, επίσης από τον Μαρινάτο εντοπίζεται «εις τὸ αντίθετον ἄκρον τῆς κωμοπόλεως» η «νέα νεκρόπολις τοῦ Ἁγίου Ἡλίας», με ασφαλώς γνωστούς πέντε τάφους, εκ των οποίων στον αγρό Μανιάτη ανασκάπτονται ο Μ1 και ο δρόμος του Μ2²³. Η νεκρόπολη αυτή, που βρίσκεται σε απόσταση όχι μακρινή από τα Βολιμίδια, δεν ερευνήθηκε περαιτέρω έκτοτε, παρότι «ἡ σπουδαιότης ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα τῆς τῶν Βολιμιδίων, ἀνήκουσα ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε παρουσιασθέντων συμπτωμάτων, εἰς τὴν ἐσχάτην περίοδον τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ»²⁴. Αν, λοιπόν, το νεκροταφείο στον Ἅγιο Ηλία²⁵ χρονολογείται στη Μετανακτορική περίοδο, τότε η ευρύτερη περιοχή κατοικείται κατά τον 12ο αἰ. π.Χ. και η ελάχιστη τεκμηρίωση της νέας νεκρόπολης οφείλεται στην αρνητική ανασκαφική συγκυρία. Η πιθανότητα τάφων περισσότερων συστάδων, ἄρα και οικισμῶν, Μετανακτορικής εποχής ενισχύεται από την επισήμανση Πρώιμης και Μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης στο αμέσως πέραξ του ανακτόρου νεκροταφείου, όπου ο θαλαμωτός τάφος Κ2²⁶ στο Πισάσκι απέδωσε σημαντικό κεραμικό υλικό²⁷, τόσο σε επίπεδο ποιότητας κατασκευής, ὅσο και σε πρωτοτυπία εικονιστικῶν παραστάσεων²⁸. Ἀκόμα μεγαλύτερης σπουδαιότητας εἶναι το Μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου υλικό από το θολωτό τάφο της κοντινῆς Τραγάνας (ΝΔ του ανακτόρου, πλησίον του τάφου Κ2), από ὅπου και η πυξίδα με παράσταση ιστιοφόρου πλοίου²⁹. Η πλησιόχωρη περιοχή, συνεπῶς, κατοικείται κατά το 12ο αἰώνα³⁰, ὅπως τεκμηριώνει και η εὑρεση του εγχώριας κατασκευῆς πολυποδικῶν ψευδόστομου αμφορέα της Συλλογῆς Περδικέα, προφανῶς σε πυλιακό τάφο³¹.

Η ΗΘΜΩΤΗ ΠΡΟΧΟΥΣ ΤΩΝ ΒΟΛΙΜΙΔΙΩΝ. ΜΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΑΓΓΕΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Η προσοχή μας θα εστιασθεί στην ΥΕ ΙΙΙΓ ηθμωτή υδρία ΜΧ 20 και σε ὅσα στοιχεία αυτή και τα σύγχρονα συνευρήματά της μπορεί να προσφέρουν για την προέλευση και την εποχή, σε μία απόπειρα να φωτισθεί ο ἄγνωστος 12ος αἰώνας της Πυλιακῆς ιστορίας, τον ὁποῖον

21 Κουντούρη 2002, 475.

22 Korres 1993, 239. Για μία περιληπτική αναφορά στην «ισχνή» ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο της Πυλίας, βλ. Hope Simpson 2014, 40.

23 Μαρινάτος 1954, 305-306. Πρόκειται για τη θέση που είναι γνωστή και ως «Ἅγιος Ἰωάννης», βλ. McDonald και Hope Simpson 1972, 142-143, 268 θέση αρ. 21 (41Α). Hope Simpson 2014, θέση 41Α.

24 Μαρινάτος 1954, 305.

25 Η θέση αναφέρεται αλλιῶς Ἅγιος Ἰωάννης – Κάτω Ρούγα.

26 Blegen κ.ά. 1973, 224-237, εικ. 289-290, 292-293, 300.

27 Korres 1993, 239. Βλαχόπουλος 1995, 254. Eder 1998, 147-157. Μountjoy 1999, 304, 309-312. Βλαχόπουλος 2012α, 321-322. Η παλαιότερη ἄποψη του Coulson (1986, 19-21) ὅτι μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμης και της ΥΕ ΙΙΙΓ Ὑστερης εντοπίζεται «some sort of culture break» τείνει να αναθεωρηθεί.

28 Βλ. Μountjoy 1999, 355-362, εικ. 122.128, 123.132, 125.141. Σημαντικό για την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο στην Τριφυλία εἶναι το υλικό από τη Λακαθέλα (Δώριον), ὅπου παρόλο τον αγροτικό χαρακτήρα της θέσης βρέθηκαν ενδιαφέροντα δείγματα εικονογραφικοῦ ρυθμοῦ: Καράγιωργα 1972α, 18, πίν. Κα. Μountjoy 1999, 311, 357-362, εικ. 123.133, 124.136, 138, 139. Βλαχόπουλος 2012α, 322.

29 Κορρές 1989. Μountjoy 1999, 357, εικ. 123.132. Βλαχόπουλος 2012α, 162, 322, εικ. 6.

30 Κατά τους McDonald και Hope Simpson (1972, 142-143, ἔνθετοι χάρτες 8-15) κοντινές των Βολιμιδίων ΥΕ ΙΙΙΓ θέσεις εἶναι ο Ἅγιος Ἰωάννης Παπουλίων [αρ. 52 (50)], στα ΝΑ της Χώρας. Στο ἴδιο το ανάκτορο τα ἐπόμενα ἴχνη δραστηριότητας ἐπάνω στα ερείπια του 1200 π.Χ. ἀνάγονται στα μέσα του 8ου αἰ. π.Χ., πιθανόν συνδεόμενα με την τήμηση των προγόνων ἀνάκτων. Βλ. Griebel και Nelsson 1998. Cosmopoulos 2016, 262, πίνακας 2.

31 Βλαχόπουλος 1995.

η σιωπή του ερειπωμένου γειτονικού ανακτόρου έχει έως σήμερα ενδεχομένως αδικήσει.

Αρ. Κατ. Μουσείου Χώρας (ΜΧ) 20 (εικ. 2-7). Υδρία με ηθμωτή προχοή και ηθμωτό στόμιο. Ακέραια, συμπληρωμένη σε μικρό τμήμα της προχοής. Ύψος 0.183 μ., διάμετρος χείλους 0.063 μ., διάμετρος βάσης 0.065 μ., μέγιστη διάμετρος σώματος 0.156 μ. Πηλός Munsell 5Y 8/2 υπόλευκος-κιτρινωπός, επίχρυσμα ομοιόχρωμο, ανομοιογενές, βαφή 5Y 3-4/1 καστανή-λαδί εξίτηλη. Το κατώτερο μισό του αγγείου φέρει ιζήματα και άλλες μελανές επικαθήσεις. Σώμα απιόσχημο, λαιμός κυλινδρικός-αμφικωνικός, κάθετη λαβή ταινιωτή, ελαφρά λοξή ως προς τον κατακόρυφο άξονα, προχοή ημικυλινδρική, λοξά προσφυόμενη πάνω από τη μεγιστη διάμετρο της κοιλιάς. Λαβές κυκλικές αγκύλες, βάση δακτυλιόσχημη-κωνική ορθογώνιας τομής. Η κάθετη λαβή και η προχοή παρεκκλίνουν του άξονα, οι λαβές είναι συμμετρικές του κατακόρυφου άξονα. Το χείλος επίπεδο, εσώκυρτο, διαμορφώνει ημισφαιρική κοτύλη στο στόμιο του αγγείου, ηθμωτή στον πυθμένα της με οκτώ όμοιες οπές. Πάνω από τις οπές αμελής εγχάραξη πιθανόν κατά την περιστροφή του τροχού. Στην αντιστοιχία της προχοής έξι οπές στην κοιλιά του αγγείου. Λεπτός πλαστικός δακτύλιος στο σημείο πρόσφυσης του λαιμού με τον ώμο. Τέσσερις ισοπαχείς ταινίες κάτω από την πρόσφυση των λαβών· πέμπτη λίγο ψηλότερα. Στη ράχη των αγκύλων λαβών εγκάρσιες γραμμοκηλίδες και ταινία στην κάτω όψη. Στη διακοσμητική ζώνη που ορίζει το ύψος των λαβών ανόμοια σχεδιασμένες (αμελούς σχεδίασης) σπείρες που ενώνονται μεταξύ τους σε δύο οριζόντιες ζώνες. Στην προχοή, από κάτω, δύο πλατιές ταινίες. Στη μετάβαση κοιλιάς-ώμου τρεις (κατά τόπους τέσσερις) λεπτές ταινίες, που ορίζουν την πλατιά διακοσμητική ζώνη του ώμου, στην οποία πυκνά τρίγλυφα τραπεζιόσχημα εναλλάξ με κρεμάμενη σπείρα από την οποία ξεκινά όμοιο τρίγλυφο στο διακρινόμενο τμήμα δεξιά της προχοής. Στο αριστερό πλήρως εξίτηλο τμήμα διακρίνονται τα ίδια θέματα. Πλατιά ταινία στην πρόσφυση ώμου-λαιμού, ίχνη ταινίας κάτω από το χείλος του ηθμού. Στη ράχη της κάθετης λαβής εξίτηλες ταινίες περιγράμματος. Στο κάτω μέρος του σώματος τρεις λεπτές ταινίες και τέταρτη γύρω από τη βάση.

Πηλός

Η υδρία έχει κατασκευασθεί από υπόλευκο-κιτρινωπό πηλό και η επιφάνειά της έχει καλυφθεί με ομοιόχρωμο επίχρυσμα. Πηλοί τέτοιου χρώματος και συνοχής στην περιοχή δεν είναι γνωστοί. Οι πηλοί της Τριφυλίας είναι ρόδινοι ή πορτοκαλόχρωμοι, ευάλωτοι στην υγρασία του χώματος, η οποία επηρεάζει δραστικά την πλούσια σύστασή τους σε ασβέστη και κάνει τα αγγεία να φτάνουν στα χέρια του μελετητή διαβρωμένα, εύθρυπτα και εξίτηλα³². Η υδρία των Βολιμιδίων, επιπλέον, ως προς τα χαρακτηριστικά του πηλού και του επιχρίσματος ξεχωρίζει από το σύνολο των λιγοστών ΥΕ ΙΙΙΓ αγγείων του νεκροταφείου, αλλά και από τα εντόπια κατασκευής πρωιμότερα (ΥΕ Ι-ΙΙΙΒ) αγγεία³³.

Η μακροσκοπική εξέταση δείχνει ως ενδεχόμενη πηγή του πηλού της υδρίας την Ηλεία. Αν και οι δημοσιεύσεις συγκριτικού κεραμικού υλικού από το νότιο τμήμα του νομού (Βόρεια Τριφυλία) αφορούν κυρίως πρωιμότερα του 12ου αι. σύνολα (Κακόβατος, Σαμικό)³⁴, το αγγείο εκτιμάται ότι θα μπορούσε να είναι ηλειακό. Δεν αποκλείεται, βεβαίως, η υδρία να έχει κατασκευασθεί από πηλό της Ηλείας που εισήχθη στην Πυλία, και το αγγείο να είναι εγχώριο³⁵.

Η τεκμηρίωση εισηγμένων πηλών στα μυκηναϊκά χρόνια είναι δυσχερής και συζητείται συνήθως –ως υπόθεση εργασίας– για κεραμικά εργαστήρια με δυνητική δυσκολία στην επάρκεια καλής ποιότητας πηλού ή για περιοχές που διαθέτουν κακής ποιότητας πηλούς, όπως η Πυλία.

32 Βλαχόπουλος 1995. Mountjoy 1999, 306. Βλ. Κουντούρη 2002, 1-2, 185.

33 Mountjoy 1999, 306.

34 Νικολέντζος 2011, 43-51, 143-158. Αντωνίου 2009, 118-122, 124-125.

35 Η προβληματική της εργαστηριακής παραγωγής των αγγείων στα Βολιμίδια έχει ενταχθεί σε πρόγραμμα αρχαιομετρικών μελετών που διενεργεί το Fitz Laboratory της Αγγλικής Σχολής Αθηνών (Δρ Β. Κυριατζή), συνεργαζόμενο με τους ανασκαφείς και μελετητές μυκηναϊκής κεραμικής από τα Κύθηρα, τη Λακωνία και τη Μεσσηνία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τοπικού εύθρυπτου πηλού, σύγχρονο της υδρίας των Βολιμιδίων, συνιστά ο ψευδόστομος της Συλλογής Περδικέα στο Μουσείο Πύλου, η εξίτηλη διακόσμηση του οποίου είναι επακόλουθη της ποιότητας του πηλού και της ταφονομικής του συμπεριφοράς³⁶.

Διακόσμηση

Η διακόσμηση της υδρίας συνίσταται σε λίγα μοτίβα, απλά γραμμικά και περιορισμένων συνδυασμών, που την εντάσσουν στο λεγόμενο «γραμμικό ρυθμό» της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (εικ. 2-3). Στον ώμο της, στη ζώνη από τη βάση του λαιμού έως το σημείο πρόσφυσης της προχοής, επαναλαμβάνονται συστήματα τριγλύφων, ομάδων παράλληλων γραμμών δηλαδή, και ανάμεσά τους –στην καλύτερα διατηρημένη όψη του αγγείου– κρεμάμενη αγκιστροειδής σπείρα, εξωτερικά της οποίας αναπτύσσεται όμοιο τρίγλυφο. Την κύρια ζώνη της κοιλιάς καλύπτουν τρέχουσες σπείρες σε δύο οριζόντιες σειρές, που ενωμένες μεταξύ τους με μονό στέλεχος δημιουργούν δύο αλυσιδωτά συστήματα, που περιτρέχουν το αγγείο στη μέγιστη διάμετρό του. Η κατώτερη ζώνη της κοιλιάς είναι ακόσμητη, οριζόμενη από πυκνά συστήματα λεπτών ταινιών.

Η διακόσμηση με ζώνες σπειρών, αν και αρκετά συνήθης στα κλειστά σχήματα, δεν απαντά αλλού στα Βολιμίδια, με εξαίρεση τη στενόλαιμη ΥΕ ΙΙΑ1 πρόχου (ΜΧ 384), με δύο σειρές καλογραμμένων σπειρών στον ώμο και οριζόντιες ταινίες από κάτω³⁷. Καλό παράλληλο της διάταξης όμοιων αγκιστροειδών σπειρών με τρίγλυφα απαντά κατά την ΥΜ ΙΙΑ στην Κνωσό³⁸, αλλά το ίδιο μοτίβο, σε πυκνό γραμμικό θέμα ενιαίας ζώνης, απαντά σε υψίποδα σκύφο της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου από τα Χανιά³⁹. Από τον ίδιο τάφο βοηθητική για τη μελέτη της δυτικο-κρητικής κεραμικής παραγωγής είναι η ποικιλία των λοιπών γραμμικών θεμάτων, χωρίς ωστόσο εκείνο του σκύφου να επαναλαμβάνεται⁴⁰.

Το κύριο διακοσμητικό θέμα της υδρίας συνιστούν τρέχουσες σπείρες, που διευθετημένες σε δύο επάλληλες ζώνες καταλαμβάνουν τη ζώνη που ορίζεται μεταξύ της προχοής των λαβών. Ανάλογη διακοσμητική «λογική» απαντά επίσης στην Κρήτη, σε ΥΜ ΙΙΙΓ κρατήρα από τη Φαιστό⁴¹, όπου ενωρίτερα (ΥΜ ΙΙΒ/Γ) οι μεμονωμένες σπείρες-άγκιστρα διακοσμούν σκύφους⁴². Το πλέον διδακτικό παράλληλο των αγκιστροειδών σπειρών με ενάλληλα τόξα-τρίγλυφα υπάρχει σε Πρώιμο ΥΜ ΙΙΙΓ κρατήρα από το Καστέλλι Πεδιάδος⁴³, τεχνοτροπία που, κατά το Ρεθεμιωτάκη, «remains in contact with the Minoan past»⁴⁴. Το μοτίβο απαντά επίσης στη Σύβριτο Αμαρίου⁴⁵, δείχνοντας ότι αυτές οι αισθητικές αναζητήσεις αφορούν μία ευρεία ζώνη της κεντρικής-δυτικής Κρήτης, με ισχυρή την επίδραση των γραμμικών ΥΜ ΙΙΒ ρυθμών.

Αν και το συνδυαστικό θέμα σπειρών και τριγλύφων απαντά στην ΥΕ ΙΙΙΓ της ηπειρωτικής χώρας (Τίρυνθα⁴⁶) και οι επάλληλες ζώνες σπειρών στις Κυκλάδες (Φυλακωπή⁴⁷), τα κρητικά διακοσμητικά παράλληλα που συζητήθηκαν εν συντομία εμφανίζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Από τη μία επειδή τοποθετούν την υδρία των Βολιμιδίων στη σφαίρα των επαφών της Μετανακτο-

36 Βλαχόπουλος 1995, 247 σημ. 2, πίν. 66.

37 Κουντούρη 2002, 471, πίν. 19, εικ. 8.

38 Popham 1970, πίν. 46d. Βλ. επίσης την παραλλαγή σε θέμα τρεχουσών σπειρών ό.π., πίν. 12g.

39 Karantzali 1986, 64, εικ. 12.V13.

40 Karantzali 1986, 62, 64, εικ. 12.V12, V14, για τα θέματα του τριγλύφου και των μεμονωμένων σπειρών.

41 Borgna 1997, 291-292, εικ. 20.18, 33.

42 Borgna 1997, 276-281, εικ. 2, 6.7, 9, 19.

43 Rethemiotakis 1997, 313, εικ. 15e. Βλ. επίσης 316, εικ. 27k-n.

44 Rethemiotakis 1997, 325.

45 Prokopiou 1997, 387, εικ. 30b, 43.

46 Gercke κ.ά. 1975, πίν. 23.1.a, c.

47 Π.χ. στον πιθαμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΓ Μέσης από τη Φυλακωπή, Moutjoγ 1986, 160, εικ. 201.1.

ρικής Μεσσηνίας με την Κρήτη, και από την άλλη διότι καθιστούν πιο συγκεκριμένη τη σχέση αυτή μέσω του κεντρικού-νότιου και δυτικού-βόρειου τμήματος του νησιού. Οι περιοχές της Ρεθύμνης και της Κυδωνίας, ως εγγύτερες στις λακωνικές και μεσσηνιακές ακτές, θα μετείχαν σαφώς στα δίκτυα των άμεσων επαφών κάθε είδους με την Πελοπόννησο, πολλώ δε μάλλον που η ευρεία εξαγωγή των ΥΜ ΙΙΒ-Γ αγγείων της Κυδωνίας είχε καταστήσει διάσημα τα κεραμικά της εργαστήρια⁴⁸.

Η Μεσσηνία αναπτύσσει σχέσεις με την Κρήτη πολύ νωρίτερα, τόσο στο πεδίο των απευθείας εισαγωγών, όσο και στην ιδεολογική επιρροή από το Νεοανακτορικό κόσμο και τη λάμψη των elites του νησιού⁴⁹. Η σχέση αυτή, απορρέουσα από τις σταθερές διά θαλάσσης επαφές των δύο περιοχών, στα Βολιμίδια αποτυπώνεται τόσο στις κρητικές επιρροές σε αγγεία εμπορικού κύρους, όπως ένας ΥΜ ΙΒ / ΥΕ ΙΙΑ τρίωτος ψευδόστομος αμφορέας⁵⁰, όσο και στις επιτόπιες κεραμικές μιμήσεις κυπέλλων Βαφειού και άλλων λεπτότεχνων αγγείων⁵¹. Ήδη στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο, όμως, παρατηρεί η Ρ. Μουντζογ, είναι πιθανό να μην υπήρξαν απευθείας στη Μεσσηνία εισαγωγές αγγείων από την Κρήτη, αλλά οι έντονες μινωικές επιδράσεις να οδήγησαν στην επιτόπια παραγωγή ψευδο-μινωικών αγγείων⁵². Οι κρητικές επιρροές στην κεραμική των Βολιμιδίων θα συνεχισθούν αμείωτες κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, τόσο στα σχήματα όσο και στα μοτίβα, όπως και επιρροές από τις ελλαδικές ανακτορικές επικράτειες, με κύρια την Αργολίδα⁵³. Ανάλογη μεικτή εικόνα πολιτιστικών και αισθητικών προτύπων, με έντονα τα κρητικά-νησιωτικά στοιχεία, αλλά και σαφή τα ελλαδικά, έχει σχολιασθεί ήδη στον ΥΕ ΙΙΙΓ πολυποδικό ψευδόστομο Περδικέα του Μουσείου Πύλου⁵⁴.

Οι μινωικές επιρροές στο χώρο της Δυτικής Πελοποννήσου είναι και γεωγραφικά ευρέως διαπιστωμένες και χρονολογικά εμφανείς καθόλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Ο εντοπισμός και πρόσφατη μελέτη ενός ακμαίου ηλειακού, με έντονες μινωικές επιρροές, κεραμικού εργαστηρίου έχει επιφέρει μία νέα ανάγνωση του σημαντικού υλικού στα ταφικά σύνολα της ΝΔ Αχαΐας, της ΒΔ και κεντρικής Ηλείας (Ολυμπίας) αλλά και της Γορτυνίας (Παλαιοκάστρου), τεκμηριώνοντας ευθεία επίδραση, δημιουργική μίμηση ή εγκατάσταση τεχνιτών (ενδεχομένως και πληθυσμών) από την Κρήτη στην κεντροδυτική Πελοπόννησο μέσα στον 12ο αι. π.Χ.⁵⁵

Με βάση τη μακροσκοπική και τεχνοτροπική της μελέτη η υδρία των Βολιμιδίων δεν θα μπορούσε να είναι αγγείο κρητικό. Μία τέτοια πιθανότητα απομακρύνεται τόσο λόγω του σχήματος (ηθμωτές υδρίες δεν απαντούν στην Κρήτη πριν από τον 10ο-9ο αι. π.Χ.), όσο και λόγω της απουσίας της χαρακτηριστικής κρητικής «πινελιάς» στη διακόσμησή της.

Ο «κρητο-μυκηναϊκός» υβριδισμός που εμφανίζει η υδρία προσομοιάζει με εκείνον που διαπιστώνεται σε άλλα ηλειακά αγγεία, πρωιμότερα, όπως η ΥΕ ΙΙΙΑ2 κομψή πρόχους από το

48 Για τις εξαγωγές του εργαστηρίου της Κυδωνίας, βλ. Hallager 2007, 194-195, εικ. 3η. Βλαχόπουλος 2012α, 283, 353. Vlachopoulos 2017, 560-561, εικ. 4a-b.

49 Ενδεικτικό αυτών των πρώιμων επαφών σε εμπορικό και ιδεολογικό επίπεδο συνιστούν τα ευρήματα του ΜΕ τύμβου στα Καστρούλια Ελληνικών (Rambach 2012, 477, εικ. 1014-1017). Θα ακολουθήσουν εισαγωγές αγγείων κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ (Lolos 1987, 517, 524, 534-540. Korres 1984· 1993, 237-239, πίν. 30c-d. Κορρές 2012, 462 εικ. 979), ενώ η πρόσφατα ερευνημένη ΥΕ ΙΙ «ταφή του πολεμιστή του γρύπα» από τον Εγκλιανό, θα αναθερμάνει τη συζήτηση για τη μινωική επιρροή στην περιοχή, ακόμα και σε επίπεδο φυσικής παρουσίας Κρητών ηγεμόνων (Davis και Stocker 2016). Βλ. επίσης Βικάτου 2009, 696-701.

50 ΜΧ 2982 από τον τάφο Β Κεφαλοβρύσου: Καράγιωργα 1972β, πίν. 193β. Lolos 1987, 207, εικ. 383. Αντωνίου 2009, 313-314, 664, εικ. 19-20, σχ. 95-96. Κουντούρη 2002, 192· 2006, 167, εικ. 1. Vlachopoulos 2021, 259-261, εικ. 8.95-96.

51 Μουντζογ 1999, 306-308, 315, 323. Korres 1993, 237-239, όπου και βιβλιογραφία. Αντωνίου 2009, 585-587, 595-596, 601-609. Βλ. Lolos 1987, 230-260, 524-530. Vlachopoulos 2021, 266 σημ. 330.

52 Μουντζογ 1999, 308, 318-321, εικ. 106.16-17. Βλ. Αντωνίου 2009, 615-618.

53 Κουντούρη 2002, 471-474.

54 Βλαχόπουλος 1995· 2012α, 237, εικ. 56.

55 Βικάτου 2009, 53, 106, 156, 701-703, 705-707, σχ. 38α, πίν. 63α, 99α. Βλαχόπουλος 2012α, 194-195, 284-285, εικ. 57-60. Moschos 2009, 354-355.

Σαμικό, που συγκεράζει μινωικά και μυκηναϊκά στοιχεία⁵⁶, αλλά είναι πιθανότατα αγγείο εγχώριο. Στην παραολύμπια Ηλεία (Καυκανιά, Κλαδέος), επίσης, και μάλιστα στο θεματολόγιο της Ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ απαντούν συστήματα κατακόρυφων γραμμών σε τρίγλυφα, σε ανώτερες ζώνες ληκύθου⁵⁷ και ψευδόστομων αμφορέων⁵⁸. Ομοίως, οι μεγάλες τρέχουσες σπείρες που διαμορφώνουν αλυσίδα ή πλοχμό απαντούν σε τετράωτο αμφορέα Μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ από την Αγία Τριάδα Ηλείας⁵⁹, ενώ μεμονωμένες σπείρες σε κυκλική διάταξη υπάρχουν στον ώμο ψευδόστομου αμφορέα της Μέσης-Ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου⁶⁰. Σειρά ενωμένων σπειρών περιτρέχει τον ώμο ηθμωτής πρόχου που βρέθηκε σε ΥΕ ΙΙΙΓ τάφο του Κλαδέου, αγγείο μοναδικό για την Ηλεία, στο οποίο θα σταθούμε ιδιαίτερα πιο κάτω, στην απαιτητική συζήτηση του σχήματος⁶¹.

Ενδεικτικό της δυσκολίας να αποδοθούν σε συγκεκριμένο παραγωγό εργαστήριο οι σπείρες και τα τρίγλυφα της υδρίας των Βολιμιδίων είναι το παράλληλο του ίδιου συνδυαστικού θέματος στη διακόσμηση του ψευδόστομου αμφορέα ΜΝ 1717 από το Καμίνι της Νάξου⁶², επίσης τεχνοτροπικό αμάλγαμα «αιγαιακού υβριδισμού», που παραπέμπει σε κρητικά και ροδιακά πρότυπα, χωρία καμία από τις δύο καταγωγές να τεκμηριώνεται.

Η ΥΔΡΙΑ, ΤΟ ΤΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, ΟΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΑΦΕΙΕΣ

Η υδρία προέρχεται από το θαλαμωτό τάφο 5 της συστάδας Βοριά⁶³, ο οποίος ανήκει στην ομώνυμη συστάδα επτά τάφων που βρίσκονται δεξιά της οδού που οδηγεί από τη Χώρα στο Κεφαλόβρυσσο⁶⁴. Ο δρόμος, μήκους περ. 8 μ., το στόμιο, μήκους περ. 1 μ. και ο κυκλικός θάλαμος διαμέτρου περ. 5 μ. συγκροτούν το άρτιο σχήμα του τάφου, του οποίου η οροφή είχε διατηρηθεί στη ρωμαϊκή εποχή, κατά την κατασκευή παρακείμενου λάκκου απορριμάτων⁶⁵ (εικ. 8).

Το δάπεδο του τάφου είχε έξι κόγχες ή βόθρους, περιμετρικά των τοιχωμάτων του θαλάμου, και δύο ορθογώνιους λάκκους «άμφοτέρους καλυπτομένους διὰ πλακῶν». Οι λάκκοι βρέθηκαν να περιέχουν από έναν νεκρό, ήταν άθικτοι, αλλά άνευ ευρημάτων. Συνολικά στον τάφο εντοπίστηκαν λείψανα έξι έως οκτώ κρανίων, τα οποία αντιστοιχούν στις ελάχιστες ταφές που είχε δεχθεί ο θάλαμος⁶⁶. Ο θάλαμος κατά τα ρωμαϊκά χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως λάκκος απορριμάτων, που ωστόσο δεν διατάραξε το εσωτερικό του⁶⁷.

Η υδρία βρέθηκε στο κατώτερο, άθικτο στρώμα των μυκηναϊκών αγγείων του θαλάμου, μαζί με 12-13 άλλα αγγεία «μεταξύ των βόθρων 5 και 6»⁶⁸, ομάδα αγγείων «σχεδόν πάντων άκεραίων» που χαρακτηρίζεται ως «νότια». Το «μέγιστον τῶν άγγείων ἦτο τρίωτος άμφορεύς» (ο ΜΧ 1 της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου), που διακρίνεται στη μοναδική φωτογραφία από την ανασκαφή του τάφου⁶⁹. Σε κοντινή απόσταση από εκείνον ήταν η ηθμωτή υδρία, που ήταν πλάγια

56 Mountjoy 1999, 381, εικ. 132.40.

57 Mountjoy 1999, 395, εικ. 139.93 (Καυκανιά).

58 Mountjoy 1999, 395-397, εικ. 139.97-98 (Κλαδέος-Καυκανιά).

59 Βικάτου 2009, 283, σχ. 83β, πίν. 179ε-στ.

60 Βικάτου 2009, 141, σχ. 43β.

61 Ευχαριστώ θερμά τη Δρα Ολ. Βικάτου που έφερε σε γνώση μου την ηθμωτή πρόχου του Κλαδέου και συζήτησε μαζί μου το ανασκαφικό της περιβάλλον. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύργου. Βλ. σημ. 130-131.

62 Βλαχόπουλος 2006, 251-253, εικ. 91, θέμα 52, σχ. 1, πίν. 43.

63 Η συστάδα ονομάζεται και «Τσουλέα», βλ. Κουντούρη 2002, 17-18, 472-488. Vlachopoulos 2021.

64 Ίακωβίδης 2014, 2 τοπογραφικό ΙΙ.

65 Μαρινάτος 1954, 302-303. Ίακωβίδης 2014, 55-57, σχ. 19.

66 Μαρινάτος 1954, 302-305.

67 Μαρινάτος 1954, 302.

68 Μαρινάτος 1954, 303, εικ. 2. Ίακωβίδης 2014, 55-59, σχ. 19, εικ. 10.

69 Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στην κα Ιωάννα Νίνου και το Φωτογραφικό Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας για τη βέλτιστη ποιότητα της εικόνας αρ. 9, το σχέδιο του τάφου (εικ. 8) και το το-

κεκλιμμένη, με την προχορή λοξά στο δάπεδο (εικ. 9). Σύμφωνα με την Κουντούρη⁷⁰, όμως, ο τρίωτος πιθαμφορέας MX 1 ανήκει στη «βόρεια ομάδα» (παρά την κόγχην 2), αποτελούμενη από τα αγγεία MX 1-11, που χρονολογούνται μεταξύ ΥΕ ΙΙΒ / ΙΙΙΑ1 και ΥΕ ΙΙΙΑ2 ύστερης / ΙΙΙΒ πρώιμης, ενώ η «νότια ομάδα», ως προαναφέρθηκε, αποτελείτο από 12-13 αγγεία, χωρίς την υδρία (από αυτήν ο Κορρές αναφέρει 10 αγγεία⁷¹ και η Κουντούρη 11 αγγεία⁷²), χρονολογούμενα ελαφρά υστερότερα, στην ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β και κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

Ο Μαρινάτος συναρτά την εικόνα του τάφου στη «νότια» ομάδα αγγείων⁷³, ενώ ο Ιακωβίδης, στη «βόρεια»⁷⁴, γεγονός που καθιστά πιθανότερο στη φωτογραφία (εικ. 9) να απεικονίζονται και οι δύο ομάδες αγγείων, με την ηθμωτή υδρία ανάμεσά τους, στα ανατολικά. Παρόλη την ελαφρά ασυμφωνία μερικών δεδομένων είναι σαφές ότι οι δύο ομάδες δεν συνδέονται με πρωτογενείς ταφές και επιπλέον διαφοροποιούνται ως προς τη χρονολόγηση. Χαρακτηριστικό, όμως, της ελάχιστης υστερότερης διατάραξης των δύο συνόλων είναι ότι αμφοότερες συνοδεύονταν από σφονδύλια: «πέριξ» της βόρειας ομάδας «ὡς νὰ ἐχύθησαν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ» (ενν. του τρίωτου πιθαμφορέα) βρέθηκαν 14 κωνικά «σφονδύλια καὶ κομβία», «ὦν ἔν ἀργυροῦν, ἔν πήλινον καὶ τὰ λοιπὰ ἐκ στεατίτου». Στη νότια ομάδα «καὶ πάλιν ὑπὸ τὸ χεῖλος» του πωματισμένου σταμνίσκου MX 284, «ὡς νὰ εἶχον χυθεῖ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἔκειντο ἔνδεκα σφονδύλια μέλανος ἢ πορφυροῦ στεατίτου»⁷⁵. Ο αριθμός των δύο συνόλων και ιδίως του αργυρού «σφονδυλίου» παραπέμπει πιθανόν σε ενδύματα, άρα στην υπόθεση γυναικείων ταφών, σύμφωνα με την πειστική τεκμηρίωση του Ιακωβίδη⁷⁶. Η θέση τους, όμως, και η σχέση τους με τα εν λόγω αγγεία αποκλείουν την περίπτωση αυτή. Συνεκτιμώντας, άλλωστε, τα νεότερα δεδομένα βλέπουμε ότι οι λίθινοι κωνίσκοι στους μυκηναϊκούς τάφους μπορεί να χρησιμοποιούνται με ποικιλία τρόπων και αριθμών⁷⁷. Μοναδικό άλλο εύρημα του τάφου των Βολιμιδίων αναφέρεται μονόστομο μαχαίρι με τέσσερα καρφιά⁷⁸.

Πέραν των δύο ομάδων αγγείων, με καταμετρημένο σύνολο περ. 25 σκευών, ο Μαρινάτος αναφέρει ως μεμονωμένα ευρήματα «λιγοστὰ μικρὰ ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ τεμάχια μεγαλυτέρων». Όπως προκύπτει από τη μελέτη των ΥΕ ΙΙΙΑ-Β αγγείων αυτά είναι 45⁷⁹. Στην ΥΕ ΙΙ περίοδο ανήκουν 4 ή 5 αγγεία, ενώ –πέραν της ηθμωτής υδρίας MX 20– στην ΥΕ ΙΙΙΒ2 ή την Πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ ανήκουν ο σκύφος MX 285 (εικ. 10, 11) και ο σταμνίσκος MX 15 (εικ. 12, 13).

Ο τάφος 5 της συστάδας Βοριά, συνεπώς, κατασκευαστικά ανήκει στις πρώιμες περιόδους χρήσης του νεκροταφείου⁸⁰, και έκτοτε χρησιμοποιήθηκε χωρίς διακοπή μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ. Έως τότε ακριβώς, όμως, και σε ποια ταφική συνάφεια πρέπει να αποδώσουμε την ηθμωτή υδρία;

Ας εξετάσουμε συνοπτικά τα δύο άλλα υστερότερα αγγεία του τάφου. Οριακά περνά το χρονολογικό κατώφλι του 12ου αιώνα π.Χ. ο σκύφος MX 285 (FS 285, τύπου Α), που χρονο-

πογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου (εικ. 1), όπου αποτυπώνονται οι τάφοι που είχαν έλθει στο φως έως το έτος 1961. Συνολικό τοπογραφικό των Βολιμιδίων με τους τάφους των επόμενων ετών δεν γνωρίζω να έχει εκπονηθεί.

70 Κουντούρη 2002, 18.

71 Κορρές 1993, 239.

72 Κουντούρη 2002, 18.

73 Μαρινάτος 1954, 303, εικ. 2.

74 Ιακωβίδης 2014, 57, εικ. 10.

75 Μαρινάτος 1954, 303. Για το αγγείο βλ. Κουντούρη 2002, πίν. 137β.

76 Ιακωβίδης 1977.

77 Βλαχόπουλος 2006, 320-323· 2012, 264, 266.

78 Μαρινάτος 1954, 303.

79 Στον κατάλογο των 44 αγγείων με αρ. κατ. ΜΧ της Κουντούρη (2002) πρέπει να προστεθούν ακόμα δύο αγγεία, όπως προέκυψε από τη μελέτη του γράφοντος.

80 Για την κατασκευή των τάφων των Βολιμιδίων, βλ. Ιακωβίδης 1966. Παπαδimitriou 2015, 84-85, 101, 105, εικ. 10.

λογείται στην ΥΕ ΙΙΒ2 ή την Πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ⁸¹, διακοσμούμενος με κατακόρυφα στελέχη απολήξεων σπείρας και εσωτερικά στη βάση με λεπτές ταινίες. Παρότι ο έντονα ερυθρός πηλός και το ομοιόχρωμο επίχρισμα προδίδουν άλλο εργαστήριο από εκείνο της υδρίας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παραταγμένες σπείρες-άγκιστρα, όπως αυτή που διακοσμεί τον ώμο της ηθμωτής υδρίας. Στην ίδια περίοδο θα μπορούσε να χρονολογηθεί ο ιδιότυπος δίωτος ευρύστομος αμφορίσκος με κυλινδρικό λαιμό ΜΧ 15 (FS 64), που διαθέτει δύο ζεύγη συμμετρικών υποτυπωδών προχών και διακοσμείται με ομάδες ενάλληλων γωνιών ανάμεσά τους⁸². Οι τέσσερις μαστοειδείς προχοές καθιστούν το σχήμα *unicum* στην ομάδα των μικρόσωμων αυτών αγγείων⁸³ και προσδίδουν στο σταμνίσκο ιδιότητα σκεύους ειδικής χρήσης, με τις πολλαπλές εκροές να ευνοούν σπονδικές χρήσεις ή άλλες προσφορές υγρών.

Εάν υποθεθεί ότι τα τρία υστερότερα αγγεία του τάφου Βοριά 5 κτέριζαν την τελευταία ταφή που δέχτηκε ο θάλαμος, αυτά θα αναμενόταν να είχαν βρεθεί μαζί, και μάλιστα άθικτα, δίπλα στο νεκρό, αφού η αναστάτωση των ρωμαϊκών χρόνων δεν είχε θίξει το κτερισματικό περιεχόμενο του τάφου. Η ηθμωτή υδρία που μας απασχολεί εδώ, όμως, δεν βρέθηκε σε τέτοιο context, αλλά παρακείμενη των δύο προγενέστερων αυτής ομάδων αγγείων. Οπότε:

– Αν η υδρία χρονολογηθεί –ελλείψει καλά χρονολογημένων παραλλήλων– πρωιμότερα από τα λιγοστά της παράλληλα, επίσης στην Πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, μαζί με τα δύο παραπάνω αγγεία, τότε θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι η κτερισματική αυτή ομάδα του τάφου Βοριά 5 αποδίδεται στο ίδιο ταφικό «συμβάν», και θα αποδώσουμε την αμοιβαία μετακίνησή τους σε ύστερη αναστάτωση του θαλάμου.

– Αν, πάλι, δεχθούμε ότι η ηθμωτή υδρία είναι αγγείο υστερότερο μέσα στο 12ο αι. π.Χ. (ανήκει δηλαδή στη Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο) και ότι δεν συνδέεται με συγκεκριμένη ταφή, θα πρέπει να υποθεθεί ότι αυτή βρέθηκε στο θάλαμο όχι ως «οργανικό» κτέρισμα, αλλά ως σκεύος που αντιπροσωπεύει ανεξάρτητο περιστατικό, πιθανόν επιμνημόσυνο εναγισμό.

Θεωρούμε πιθανότερη την πρώτη υπόθεση, δεχόμενοι έτσι την πρωιμότητα της υδρίας των Βολιμιδίων έναντι πολλών από τα ηθμωτά σκεύη στην Πελοπόννησο και τα νησιά.

Στον ίδιο τάφο με την υδρία βρέθηκε, επίσης, ηθμός σε σχήμα ημισφαιρικής φιάλης ΜΧ 2930, το οποίο θα μπορούσε ενδεχομένως να συνεισφέρει στην εδώ πραγμάτευση των ηθμωτών αγγείων. Το σκεύος εμφανίζει ιδιαίτερο κατασκευαστικό ενδιαφέρον, με την κοίλη επιφάνειά του να φέρει δέκα όμοιας διαμέτρου οπές στο κατά το ήμισυ περίπου διατηρημένο σώμα του (εικ. 14, 15, 16). Οι οπές διατάσσονται σε τρεις ομόκεντρες σειρές πέριξ μιας κεντρικής, που βρίσκεται περίπου στο βαθύτερο κοίλο σημείο. Μια ακόμα κυκλική οπή κάτω από το χείλος τεκμηριώνει ότι από εκεί περνούσε σκοινί ανάρτησης. Το ελλίπες σκεύος συμπληρώθηκε στα τοιχώματα και τις οπές, και εκτιμάται ότι αρχικά διέθετε τριαντατρείς οπές στο ηθμωτό κατώτερο σώμα του, πλην των δύο συμμετρικών μέσω των οποίων θα μπορούσε να αναρτηθεί⁸⁴. Το αγγείο είναι κατασκευασμένο από κίτρινο πηλό και όμοιο επίχρισμα, και αρχικά έφερε απλή διακόσμηση ταινιών, που διακρίνεται ελάχιστα. Από την ποιότητα κατασκευής του θα έλεγε κανείς ότι χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο, χωρίς όμως η άωτη βαθεία φιάλη –με ηθμό ή χωρίς– να μαρτυρείται στην παραγωγή του 14ου αι. π.Χ.

Με την ευρετήρια συνάφεια και το χρονολογικό στίγμα του ιδιότυπου ηθμού να είναι αναπόδεικτη, μόνο υποθέσεις για τη χρήση του μπορούν να γίνουν. Η ενδεχόμενη σύνδεση της ηθμωτής φιάλης με την ηθμωτή υδρία θα προσφερόταν για τη συνειρμική προσέγγιση ορι-

81 Πβ. Mountjoy 1999, 285, εικ. 97.199 (Πελλάνα Λακωνίας).

82 Mountjoy 1999, 145, εικ. 37.277 (ΥΕ ΙΙΒ2, Μυκήνες). Βλ. Βλαχόπουλος 2012α, 97-98.

83 Για το σχήμα FS 59, 61, βλ. Βλαχόπουλος 2006, 113-119, σχ. 11-17.

84 Κατά τον τρόπο που αναπαριστάται στην προθήκη αρ. 1 του Μουσείου Χώρας.

σμένων άγνωστων ταφικών εθίμων ή την κατανόηση ειδικών εν ζωή χρήσεων για τα εν λόγω σκεύη. Ο κοινός παρανομαστές διαφορετικών διαδικασιών διήθησης που αυτά μας διδάσκουν ως δημιουργήσει, τουλάχιστον, το έναυσμα για μελλοντική ενασχόληση και βιβλιογραφικό προβληματισμό.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΗΘΜΩΤΗΣ ΥΔΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΑΦΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ

Το πλέον σημαντικό στοιχείο της υδρίας των Βολιμιδίων και εκείνο που την καθιστά μοναδική είναι η ηθμωτή διαμόρφωση του στομίου στο επίπεδο αμέσως κάτω από το χείλος. Το γνώρισμα αυτό δεν απαντά σε άλλη πρόχου ή υδρία με ηθμό στην προχολή, αλλά και γενικότερα η προσαρμογή σύμφυτου ηθμού στο χείλος υδροφόρου δεν μαρτυρείται αλλού στο Αιγαίο, πριν από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και μια μικρή κατηγορία αγγείων της Κρήτης (υδριών και ψευδόστομων αμφορέων) του 10ου-9ου αι. π.Χ., με ηθμωτό στόμιο μόνο⁸⁵.

Πώς λειτουργούσε η διπλή διήθηση του υγρού περιεχομένου στο αγγείο; Το γεγονός ότι οι οκτώ οπές του στομίου είναι μικρότερης διαμέτρου από τις έξι οπές της ηθμωτής προχολής στην κοιλιά καθιστά τη διήθηση οποιουδήποτε υγρού προβληματική, αφού η πρώτη, εισερχόμενη από το στόμιο διηθούμενη ποσότητα υγρών, εξερχόμενη του αγγείου ακυρώνει τη δεύτερη, ως περιττή. Για να επιτυγχάνεται στο σκεύος η διπλή διήθηση του περιεχομένου του, θα πρέπει αυτό να είχε εισέλθει από την προχολή και να εξέρχεται από το στόμιο, κάτι εργονομικά παράταιρο για ένα τυπικό υδροφόρο.

Ποια είναι, λοιπόν, η κατασκευαστική σκοπιμότητα του αγγείου;

Ηθμωτά σκεύη στο Αιγαίο υπάρχουν ήδη από τους νεολιθικούς χρόνους, αυτά όμως εμφανίζονται συστηματικά στους Νεοανακτορικούς χρόνους των Κυκλάδων (ΥΚ Ι) και της Κρήτης (ΥΜ ΙΑ), με συνηθέστερη την κατηγορία σφαιρικών αγγείων με ηθμωτό πυθμένα και ψηλό πόδι, που ονομάζονται ηθμοπυξίδες⁸⁶. Τα αγγεία αυτά έχουν βρεθεί σε μεγάλη γεωγραφική έκταση, εντός και εκτός της Κρήτης, είναι συνήθως γραπτά και ενίοτε διακοσμημένα με την αισθητική του σκεύους πολυτελείας (Ακρωτήρι Θήρας⁸⁷). Η χρήση τους είναι αδιάγνωστη· θεωρήθηκαν ηθμοί υγρών τροφίμων, σκεύη παρασκευαστικά ή κατανάλωσης τροφής, λιβανωτρίδες, σκεύη παραγωγής αρωματικών ουσιών ή τελετουργικά⁸⁸, χωρίς καμία από τις προτεινόμενες λειτουργίες να ενισχύεται από κατάλοιπα στο εσωτερικό τους ή να αξιολογείται από τα συνευρήματα.

Στο μινωικό και μυκηναϊκό σχηματολόγιο των ΥΕ / ΥΜ ΙΙΑ-Β χρόνων ηθμωτά είναι κυρίως μικρά σκεύη, με ή χωρίς πώμα, που γίνεται δεκτό ότι ήταν θυμιατήρια για τον αρωματισμό ή την απολύμανση των τάφων⁸⁹. Στον αντίποδα αυτών των διάτρητων σκευών «ειδικής χρήσης» βρίσκονται οι άβαφοι πήλινοι ηθμοί κάθε είδους, που είναι συνήθεις σε οικιστικούς ορίζοντες⁹⁰ ή ταφικά σύνολα⁹¹, και σαφής η χρηστική τους διάσταση.

Ηθμοί προσαρτημένοι σε προχολές υδροφόρων εμφανίζονται ουσιαστικά σε πρόχους και υδρίες από την ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο και εξής, χωρίς ποτέ τα σκεύη αυτά να είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα κάπου, αν και η γεωγραφική τους εξάπλωση τεκμηριώνει την κατά τόπους προτίμηση στην παραγωγή και χρήση τους.

85 Kotsonas 2008, 154-156, όπου και συζήτηση των αγγείων αυτών.

86 Platon 2016.

87 Marinatos 1976, 29, πίν. 47a-c. Kriga 2014.

88 Platon 2016, 249-250.

89 Georgiou 1979. Βλαχόπουλος 2012α, 137.

90 Broneer 1939, 400-401, εικ. 83a-d (Ακρόπολις Αθηνών). <http://www.ascsa.edu.gr/pdf/uploads/hesperia/148175.pdf>, 378, πίν. 83g (Καβούσι· τελευταία επίσκεψη 9 Αυγούστου 2020). Τη χρηστική-μαγειρική διάσταση μιας κατηγορίας σκευών με ηθμωτή βάση τεκμηριώνουν τα ίχνη φωτιάς. Βλ. Walberg 1992, 33, εικ. 15· 1999 (Μιδέα). Prokopiou 1997, 390, εικ. 17f, 51 (Σύβριτος Αμαρίου).

91 Βλαχόπουλος 1999· 2006, 148· 2012, 136-137, με βιβλιογραφία.

Η ηθμωτή πρόχους FS 155 τεκμηριώνεται για πρώτη φορά στην Αργολίδα, σε ΥΕ ΙΙΒ1 παράδειγμα γραμμικής διακόσμησης από τάφο της Πρόσυμνας⁹² και σε σύγχρονη δίωτη παραλλαγή από τη Δυτική Οικία των Μυκηνών, με παράσταση πουλιών⁹³. Στον ορίζοντα του 13ου αι. π.Χ. βρίσκεται επίσης η ηθμωτή πρόχους από την Οικία ΙΙ της Παναγιάς Μυκηνών, με διακόσμηση ρόμβων και πορφύρων⁹⁴, και τμήματα ηθμωτών αγγείων από την Τίρυνθα⁹⁵. Στην επόμενη, Πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο χρονολογείται το δείγμα από την Ικαρία⁹⁶, μυκηναϊκό στα χαρακτηριστικά του αγγείου αλλά διακοσμημένο με το κρητικό (ΥΜ ΙΙΒ) θέμα των διάγραμμων συνεχόμενων ρόμβων. Η πρόσφυση της σωληνωτής προχοής στα αριστερά για εκείνον που κρατά τις δύο πρόχους προδίδει ότι τα αγγεία αυτά ήταν κατασκευασμένα μόνο για δεξιόχειρες χρήστες⁹⁷. Στην ίδια περίοδο των Μυκηνών (φάση ΙΧ) ανήκουν δύο ηθμωτές πρόχοι από την ακρόπολη⁹⁸.

Τα –κατά βάσιν– χρονολογούμενα στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο αγγεία με ηθμωτή σωληνωτή ή κυαθόσχημη προχοή ανευρίσκονται εξίσου σε περιβάλλοντα οικιστικά και ταφικά, και αυτό καθιστά την ερμηνεία τους ακόμα δυσχερέστερη. Ως προς την κτερισματική ή την οικιακή τους διάσταση, μάλιστα, τόσο η επιμελημένη γραπτή όσο και η πλαστική διακόσμηση (φίδια) δεν συνιστούν κριτήριο διάκρισης. Έτσι, η Πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ ηθμωτή πρόχους γραμμικού-πυκνού ρυθμού από τον οικισμό στα Κανάκια της Σαλαμίνας βρέθηκε στο Ανατολικό Συγκρότημα, χωρίς τα συνευρήματά της να τεκμηριώνουν συγκεκριμένη χρήση⁹⁹, και το αττικής προέλευσης μικρό υδροφόρο με τα πλαστικά φίδια στον ώμο από τη Γρόττα της Νάξου προέρχεται από το Μέσης-Ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ παράκτιο οικισμό¹⁰⁰. Στον ίδιο οικισμό βρέθηκαν τρία ηθμωτά αγγεία γραμμικής διακόσμησης, όλα ναξιακά¹⁰¹. Ηθμωτά υδροφόρα έχουν βρεθεί επίσης στους οικισμούς Μυκηνών (Δυτική Οικία¹⁰², Οικία ΙΙ Παναγιάς¹⁰³), Τίρυνθα¹⁰⁴, Μιδέας (δύο δείγματα¹⁰⁵), Λευκαντιού¹⁰⁶, στην Ακρόπολη των Αθηνών¹⁰⁷ και τη μυκηναϊκή κρήνη της¹⁰⁸. Επίσης σε βόθρο του οικισμού των αργολικών Ιρίων¹⁰⁹. Τα υπόλοιπα παραδείγματα με γνωστή προέλευση¹¹⁰ προέρχονται από τάφους (Πρόσυμνα, Επίδαυρος Λιμηρά, Περαιτή, Νάξος, Κως, Ρόδος) και θα εξετασθούν πιο κάτω αναλυτικά.

Η ηθμωτή υδρία των Βολιμιδίων με σωληνωτή προχοή και ηθμό στα στόμιά της συνιστά υπίκομη στην κατηγορία αυτών των κατασκευαστικά περίτεχνων αγγείων ειδικής χρήσης. Τα μεσαία ηθμωτά υδροφόρα, πρόχοι ή υδρίες, φέρουν προχοή (FS 155) ή κοτύλη / σκύφο (FS 157),

92 Mountjoy 1999, 138, εικ. 34.246.

93 Βερδελής 1965, 158-160, πίν. 126α. Chadwick κ.ά. 1962, εικ. 21. Vermeule και Karageorghis 1982, ΙΧ 97. Mountjoy 1999, 138.

94 Mylonas-Shear 1987, 43, 106, πίν. 30, εικ. 18.

95 Voigtländer 2003, 21, πίν. 7.1. Podzuweit 2007, 180-181, πίν. 96.1,2. Στην Τίρυνθα τα ηθμωτά υδροφόρα διαπιστώνονται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ και στις Μυκήνες στο μέσον της περιόδου (Podzuweit 2007, 181).

96 Mountjoy 1999, 1147, εικ. 471.1. Buchholz 2001, 114, πίν. 1f, g.

97 Βλαχόπουλος 2012α, 107.

98 French 2011, 35, εικ. 13 (64-453/66-442).

99 Μαραμπέα 2010, 114-114, εικ. 139, 213.

100 Βλαχόπουλος 2003, 497, εικ. 17.

101 Βλαχόπουλος 2006, 127-128, πίν. 118 επάνω, 120.

102 Βλ. σημ. 93.

103 Mylonas-Shear 1987, 43, 106, πίν. 30, εικ. 18.

104 Βλ. σημ. 95. Επίσης Schliemann 1885, 120 no 30.

105 Demakoroulou 2009, 34· 2012, 25, εικ. 22. Παρόμοια είναι η ΥΕ ΙΙΙ Β2 ηθμωτή πρόχους; Walberg 1992, 31, εικ. 14a-b.

106 Popham κ.ά. 2006, 146, πίν. 47.5.

107 Graef και Langlotz 1925, πίν. 50, αρ. 175.

108 Broneer 1939, 393 (22), εικ. 66.1c.

109 Döhl 1975, 146 (B14), 162-164, εικ. 11, πίν. 65.1.

110 Άγνωστης προέλευσης είναι ηθμωτή πρόχους με διακόσμηση ταινιών της αθημοσίευτης Συλλογής Εμπεδοκλέους, βλ. Korres 1993, 240 σημ. 105.

και διακόσμηση γραπτή ή και πλαστική¹¹¹. Η γραπτή διακόσμηση περιλαμβάνει γραμμικά ή εικονιστικά θέματα, τα οποία, από την YE IIIA και YE IIIB περίοδο, ήδη, επιτείνουν τη συμβολική ιδιαιτερότητα των σκευών αυτών, όπως δηλώνουν φοίνικας, ιερά κέρατα και διπλός πέλεκυς σε YE IIIA2 υδρία-ρυτό από την Ιαλυσό της Ρόδου¹¹², παράσταση σφίγγας που κρατά κλαδί ροδιάς, ταύρου, ταυροκαθάπτη και πτηνών σε YE IIIB υδρία στο Μουσείο J.P. Getty¹¹³, και όμοιο αγγείο με ανάγλυφες ασπίδες από το Βουρβάτσι Αττικής¹¹⁴. Όσων από τα παραπάνω αγγεία η προέλευση είναι γνωστή, αυτή είναι ταφική, αν και από την ανακτορική Μιδέα προέρχεται YE IIIB2 ηθμωτή πρόχους με παράσταση βοοειδών¹¹⁵. Στην YE IIIΓ περίοδο γραπτά αποδίδονται τα συμμετρικά διατεταγμένα φίδια σε πρόχους της Περατής, θέμα που στη Νάξο και τα Δωδεκάνησα αποδίδεται πλαστικά, με τα ερπετά να ελίσσονται στους ώμους των αγγείων και να κατευθύνονται προς την προχολή ή την κοτύλη¹¹⁶. Στον 12ο αιώνα, μάλιστα, πλαστικά φίδια εμφανίζονται μόνον στα αγγεία αυτά, προφανώς επειδή αποδίδουν μία ανεπτυγμένη κατά πλάτος του Αιγαίου συμβολική και θρησκευτική διάσταση των φερόντων σκευών.

Κατά την YE IIIΓ Πρώιμη/Μέση developed το σχήμα παράγεται εντατικά και «καταναλώνεται» στους τάφους της Ιαλυσού, ως σταινόλαιμη πρόχους εντόπιας κατασκευής με πλευρική σωληνωτή προχολή (FS 155) και σπανιότερα με κυαθόσχημη προχολή (FS 157) στην ευθεία της λαβής¹¹⁷. Τα τελευταία φέρουν στους ώμους γραπτά ή πλαστικά φίδια (από δύο παραδείγματα), που έρχονται συμμετρικά προς το ηθμωτό κυάθιο¹¹⁸. Ανάμεσα στα γραμμικά θέματα που διακοσμούν τα ροδιακά ηθμωτά υδροφόρα εντοπίζουμε τα τρίγλυφα στον ώμο (όμοια απαντούν στην υδρία των Βολιμιδίων), θέμα που απαντά και σε πρώιμο εικονιστικό παράδειγμα¹¹⁹. Στη γειτονική Κω (νεκροταφείο Λαγκάδας) τα ηθμωτά υδροφόρα (υδρίες ή πρόχοι) έχουν τη σωληνωτή ή κυαθόσχημη προχολή στον άξονα της λαβής, διακοσμούνται με γραπτά φίδια υποτυπωδώς ή ρεαλιστικά αποδοσμένα και χρονολογούνται στη Μέση YE IIIΓ advanced¹²⁰. Στην Κω αποδίδεται και το υδροφόρο FS 157, σήμερα στη Βόννη, με πλαστικά φίδια στους ώμους και κυαθόσχημη προχολή κατ' ορθή γωνία προς τη λαβή¹²¹. Με την τελευταία εκδοχή του σχήματος καλύπτονται όλοι οι λειτουργικοί συνδυασμοί της προχολής στα ειδικής χρήσης ηθμωτά αγγεία¹²², στο σχηματολόγιο και τη διάδοση των οποίων τα Δωδεκάνησα σαφώς έπαιξαν ρόλο σημαντικό.

Η συνένωση των φιδιών με άλλα όντα (π.χ. ψάρια στην Κω), απαντά πυκνότερα στις ηθμωτές υδρίες της Νάξου, με αποκορύφωμα τη MN 936, στον ώμο της οποίας τετάποδα, ψάρια και αστέρια φαίνεται ότι αποδίδουν συμπαντικές αξίες της ζωής, με τα πλαστικά φίδια να υποδηλώνουν το χθόνιο στοιχείο που, ίσως, συνδέεται με τον θάνατο¹²³. Στη Νάξο, ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός (12) των ηθμωτών υδριών και το μοναδικό δείγμα ηθμωτής πρόχου φιλοξενούν μεγάλη ποικιλία παραστάσεων, με πλέον σημαντικές και σε όλο το Αιγαίο μοναδικές τις εικονιστικές παραστάσεις ομάδων χορευτών και ψαράδων¹²⁴.

111 Βλαχόπουλος 2012α, 107.

112 Maiuri 1923-24, 130, εικ. 51-52. Mee 1982, 14-15, πίν. 11.1. Δημακοπούλου 1988, 162, αρ. 118. Βλαχόπουλος 2012α, 108.

113 Lapatin και Wight 2010, 12.

114 Stubbings 1947, 57, πίν. 18.4. Benzi 1975, 314, πίν. XXVIII.470.

115 Demakopoulou 2009, 34-2012, 25, εικ. 22.

116 Βλαχόπουλος 2006, 126-129-2012, 107-110.

117 Mountjoy 1999, 1040-1043, εικ. 427.182-185, 428.186.

118 Benzi 1992, πίν. 99a T. 70.1. Mountjoy 1999, 1043, εικ. 428.186.

119 Benzi 1992, πίν. 107a-b. Mountjoy 1999, 1043, εικ. 427.184. Υστερότερο όλων των ροδιακών ηθμωτών υδροφόρων φαίνεται να είναι ένα δείγμα του πυκνού ρυθμού της YE IIIΓ μέσης advanced: Benzi 1992, πίν. 35c. Mountjoy 1999, 1068, εικ. 437.266.

120 Mountjoy 1999, 1113, εικ. 456.136-137.

121 Mountjoy 1999, 1113. Βλ. CVA Deutschland 40, Bonn 2, 111-113, πίν. 37.2-4.

122 Kaiser 1976, 111, πίν. 37.2-4. Mountjoy 1999, 1113.

123 Καρδαρά 1977, πίν. 41. Mountjoy 1999, 949. Βλαχόπουλος 2006, 128, πίν. 108-2012α, 108.

124 Hadjianastasiou 1996. Βλαχόπουλος 1999, εικ. 7-2006, 128-129, 189-196, εικ. 39γ, ε, σχ. 24, πίν. 91-92, έγχρ. πίν. 8.

Αιγαιοστρεφής ως προς τη θέση και τις επαφές της, η Περατή εισήγε και παρήγε ηθμωτά υδροφόρα αγγεία για τις ανάγκες των νεκροταφείων της κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, αλλά ο αριθμός τους αναλογικά είναι μικρός¹²⁵. Ένα εξ αυτών, πιθανόν εισηγμένο, διακοσμείται με τρίγλυφα και ημικύκλια στους ώμους, αν και όχι ανάλογα εκείνα των Βολιμιδίων¹²⁶.

Ο μεγαλύτερος αριθμός ηθμωτών υδροφόρων στην Πελοπόννησο απαντά στην Αργολίδα (Μυκήνες, Τίρυνθα, Μιδέα, Ναυπλία, Πρόσυμα, Ίρια)¹²⁷. Στη ΝΑ ακτή της Λακωνίας, σε τάφο της Επιδαύρου Λιμηράς¹²⁸, βρέθηκε ηθμωτή πρόχους με πλεκτή λαβή και σωληνωτή προχολή όμοια με εκείνη των Βολιμιδίων, αλλά πλευρική. Το αγγείο φέρει απλή γραμμική διακόσμηση και τοποθετείται στη Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ¹²⁹. Σημαντική για την παρούσα μελέτη είναι, όπως είδαμε, η ηθμωτή πρόχους με πλευρική σωληνωτή προχολή από το νεκροταφείο του Κλαδέου στην Ολυμπία¹³⁰, η σπειροειδής διακόσμηση της οποίας συνιστά το πλησιέστερο παράλληλο για την υδρία των Βολιμιδίων¹³¹.

Η γεωγραφική και χρονολογική εξάπλωση της «οικογένειας» αυτών των σχημάτων στη νότια και δυτική Πελοπόννησο, με άπαξ εμφάνιση στη Λακωνία, τη Μεσσηνία και την Ηλεία, καθιστά την υδρία των Βολιμιδίων λιγότερο μοναδική. Το πραγματικό *unicum* στο αγγείο της Πυλίας είναι αυτό του διπλού ηθμού. Στη Μεσσηνία, επιπλέον, εμφανίζεται η διακόσμηση πλαστικών φιδιών, τα οποία ελίσσονται στους ώμους χειροποίητης πρόχους από το θολωτό τάφο 1 στο Χαλκιά Τριφυλίας¹³², αν και το αγγείο είναι παλαιότερο του 12ου αιώνα.

Η χρήση των ηθμωτών υδροφόρων είναι στην πραγματικότητα άγνωστη σε εμάς. Κανένα από τα ηθμωτά ΥΕ ΙΙΙΓ υδροφόρα του Αιγαίου δεν διατηρούσε κατάλοιπα του περιεχομένου του, ει μη μόνον στην Περατή, όπου ο Σπ. Ιακωβίδης αναφέρει ίχνη οφειλόμενα ενδεχομένως σε μέλι ή μέλι ανάμεικτο με γάλα¹³³. Το εύρημα παραπέμπει σε νεκρικές σπονδές, με τα φίδια να αποδίδουν το χθόνιο χαρακτήρα της άγνωστης τελετουργίας, ωστόσο δεν έτυχε ειδικής χημικής ανάλυσης, ώστε να ερευνηθεί περαιτέρω.

Τα πλέον χαρακτηριστικά από τα ηθμωτά υδροφόρα βρέθηκαν σε τάφους της Αργολίδας, της Λακωνίας, της Ρόδου, της Κω, της Νάξου και της Αττικής, χωρίς επίσης οι ανασκαφικές τους συνάψεις να προσδιορίζουν κατά τον ένα ή άλλον τρόπο τη χρήση τους. Διδακτικότερη ως προς την εναγιστική χρήση των ηθμωτών υδριών κατά τις ταφικές ή επιμνημόσυνες διαδικασίες που η ναξιακή κοινότητα ακολουθούσε είναι η εύρεση τεσσάρων αγγείων σε ρηχούς λάκκους εκτός των θαλαμωτών τάφων του Καμινιού¹³⁴. Η συνήθεια, ωστόσο, δεν απαντά στο σύγχρονο νεκροταφείο των Απλωμάτων. Το γεγονός ότι οι λάκκοι αυτοί αντιστοιχούν στο πέρας του μονοπατιού που οδηγούσε από τον οικισμό (Γρόττα) στο γήλοφο της απομονωμένης ταφικής συστάδας (Καμίνι) προσδιορίζει το τελετουργικό εναπόθεσης των υδριών, που χρονολογικά ανήκουν στον ορίζοντα χρήσης των τάφων (Μέση-Ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος)¹³⁵.

125 Mountjoy 1999, 589. Κατά την P. Mountjoy δύο τουλάχιστον από τα αγγεία FS 155 είναι εισηγμένα, εκείνο με το γραπτό φίδι (Ιακωβίδης 1969-70, πίν. 21.β / T. 65.553) ίσως ροδιακό.

126 Mountjoy 1986, 160, εικ. 201.1· 1999, 589, εικ. 219.437.

127 Βλ. σημ. 102-105, 109. Επίσης Korres 1993, 240 σημ. 90-94. Buchholz 2001, 113-115.

128 Δημακοπούλου 1982, πίν. 63.142. Korres 1993, 239, πίν. 30e-f.

129 Mountjoy 1999, 287, εικ. 97.218.

130 Το αγγείο βρέθηκε στον θαλαμωτό τάφο 12 του νεκροταφείου βλ. Βικάτου 2000, 277.

131 Η ηθμωτή πρόχους (Π8819 / ΟΜ 20) έχει ύψος 0,13 μ., διάμ. στομίου 0,054 μ. και διάμ. βάσης 0,054 μ. Το σώμα της είναι ελλειψοειδές, ο λαιμός κοντός κυλινδρικός, η λαβή πλατεία ολόβαφη και οι 11 σπές του ηθμού αντιστοιχούν σε κατώτερη σειρά μεγαλύτερων 6 και σε ανώτερη σειρά 5 μικρότερης διαμέτρου. Ο πηλός είναι ρόδινος λεπτόκοκκος, το επίχρισμα ανοικτότερο ρόδινο και η βαφή καστανή.

132 Βικάτου 2006, 197. Βλαχόπουλος 2012α, 108. Παρότι το αγγείο είναι πρωιμότερο της ΥΕ ΙΙΙΓ, η εύρεσή του τεκμηριώνει ανάλογες εθμικές ή θρησκευτικές εκδηλώσεις σε ταφικό περιβάλλον, εντάσσοντας τη νότια Πελοπόννησο στους «αιγαιακούς» (κρητικούς και νησιωτικούς) νοηματικούς κώδικες που αποτυπώνουν τα ομοιώματα φιδιών σε κεραμικά σκεύη. Για την πλαστική διακόσμηση φιδιών, βλ. Βλαχόπουλος 2012α, 109.

133 Ιακωβίδης 1969-70, Β, 59, 86.

134 Βλαχόπουλος 2006, 99-100, 126, 438-441, εικ. 139-147.

135 Βλαχόπουλος 2006, 441. Ανάμεσα στις υδρίες αυτές ξεχωρίζει η «υδρία των χορευτών» (Βλαχόπουλος

Οι ναξιακές ηθμωτές υδρίες είναι, πιθανότατα, και τα υστερότερα σκεύη αυτού του τύπου στο Αιγαίο, αφού αμέσως μετά το σχήμα τους εξαφανίζεται. Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, όμως, και παράλληλα με το Αιγαίο, η Κύπρος του 12ου αι. π.Χ. εμφανίζει πρόχους «αιγαιακού» τύπου με πλευρικό ηθμό και εικονιστική διακόσμηση¹³⁶ ή γραμμικά-γεωμετρικά θέματα, που προέρχονται εξίσου από οικιστικά και ταφικά περιβάλλοντα¹³⁷. Οι ηθμωτές πρόχοι της Κύπρου, όπως και εκείνες της Ανατολικής Μεσογείου¹³⁸, θεωρείται ότι έλκουν ευθέως την καταγωγή τους από το Αιγαίο της ύστατης Χαλκοκρατίας¹³⁹, όπως επίσης και την εικονιστική τους διακόσμηση¹⁴⁰, ωστόσο μικρόσωμες αδιακόσμητες πρόχοι με πλευρικό ηθμό ήταν γνωστές στο νησί κατά τη Μεσοχαλκή περίοδο.

Για τα αγγεία με ηθμωτή σωληνωτή προχολή των τελευταίων περιόδων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και των πρώτων αιώνων της Εποχής του Σιδήρου στην Ανατολική Μεσόγειο (1200-800 π.Χ.) γίνεται δεκτό ότι χρησιμοποιούνταν στο διηθητικό καθαρισμό υγρών από προσμίξεις ή άλλα κατάλοιπα, όπως η μπύρα¹⁴¹, και ότι χρησιμοποιούνταν ως ατομικά σκεύη πόσης. Το κρασί, επίσης, δεν μπορεί να αποκλεισθεί, επειδή και αυτό μπορούσε να έχει οργανικές ακαθαρσίες που η ηθμωτή υδρία, ως σκεύος μετακίνησης από το μεγαλύτερο κάδο ή το βαρέλι, μπορούσε να παρακρατεί κατά το σερβίρισμα στα ατομικά κύπελλα των συνδαιτημόνων¹⁴².

Ανάλογη ή συναφής χρήση θα μπορούσε να αποδοθεί στα πρωιμότερα αιγαιακά σκεύη¹⁴³ αλλά όχι στην πυλιακή υδρία, επειδή ο δεύτερος ηθμός που σφράγιζε το στόμιό της καθιστούσε εξαιρετικά πολύπλοκη τη διηθητική λειτουργία του σκεύους¹⁴⁴. Ο στενότερος ηθμός του στομίου, όπως είδαμε, ακυρώνει τη διαβάθμιση του καθαρισμού για το υγρό που θα εισερχόταν από εκεί. Πώς μπορούσε ένα τέτοιο αγγείο να είναι λειτουργικό;

Το περιχέλιμα του νωπού πηλού στις έξι οπές του ηθμού της κοιλιάς μαρτυρά ότι αυτές διανοίχτηκαν από το εσωτερικό του αγγείου, άρα κατά την κατασκευή του στον τροχό και πριν ο κεραμέας «κλείσει» τα τοιχώματα των ώμων. Αντίθετα, οι οκτώ μικρότερες οπές του ηθμού στο στόμιο διατρήθηκαν από επάνω, όταν το στόμιο καλύφθηκε με πηλό, στο τελευταίο στάδιο της κατασκευής της υδρίας. Η παρακολούθηση των σταδίων της διαδικασίας δεν αφήνει περιθώριο για την πρόθεση του αγγειοπλάστη να δώσει στο αγγείο το συγκεκριμένο σχήμα και την προκαθορισμένη μορφή, να κατασκευάσει δηλαδή ένα σκεύος μη σύνηθες. Η προσθήκη δεύτερου

2006, 128-129, σχ. 24, πίν. 91, έγχρ. πίν. 8), ενώ η συναφούς εικονογραφίας «υδρία των ψαράδων» βρέθηκε στο θαλαμωτό τάφο Δ των Απλωμάτων, βλ. Hadjianastasiou 1996. Βλαχόπουλος 2012α, 189-196, εικ. 39γ-ε.

136 Buchholz 2001, 116-125, εικ. 2f-j, πίν. 1e. Knapp 2013, 456, εικ. 133 (Κούκλια).

137 Hadjisavvas 1992, 173-177, εικ. 17.1-2, 17.4-5 (Άλασσα, Πάνω Μαντηλάρες). Στην εκτενή πραγμάτευσή του για τα ηθμωτά υδροφόρα Αιγαίου και Κύπρου (αλλά με διάδοση από την Ιταλία έως τη Φοινίκη) ο H.G. Buchholz (2001, 142-144) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι εκείνα από τους τάφους συνδέονται με ταφικές τελετουργίες.

138 Dothan 1982, 154, εικ. 20-31, πίν. 46-67. Mountjoy 2017, 362, εικ. 9.3. Πλήρης βιβλιογραφία στο Buchholz 2001, 125-142, εικ. 3-6, πίν. 1-3.

139 Yasur-Landau 2008, 223-225.

140 Βλαχόπουλος 2012α, 110, 189.

141 Hornsey 2003, 124. Η παρασκευή μπύρας τεκμηριώνεται για τη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο και τη Συρο-παλαιστινιακή ακτή (Χαναάν, Φιλιστία), όπου το σύνηθες σχήμα της ηθμωτής πρόχου μπύρας (beer jug) έχει εκτιμηθεί ότι προσφέρεται για ατομική κατανάλωση.

142 Stronach 1995, 185-187.

143 Ο Λ. Πλάτων (Platon 2016, 249, εικ. 6a-b) αναρωτήθηκε εάν οι οπές στα ηθμωτά σκεύη προορίζονταν για τη διήθηση υγρών ή τον εξαερισμό του περιεχομένου, καταλήγοντας στην προφανή διήθηση, με σκοπό τη στράγγιση υγρών από συμπαγείς ουσίες.

144 Υδροφόρα με ηθμωτό στόμιο απαντούν στην Αίγυπτο της Προ-δυναστικής περιόδου (3300-3100 π.Χ., Naqada III περίοδος: <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/21099>; τελευταία επίσκεψη 9 Αυγούστου 2020). Ο τύπος του επί του στομίου ηθμού απαντά σε «θήλαστρα» και άλλα ιδιότυπα σχήματα του ρυθμού Base Ring II της Κύπρου (1450-1100 π.Χ.: Åström 1972, 188. Buchholz 2001, 110-112, εικ. 1a-g, πίν. 1a-d), αλλά όμοια δεν είναι γνωστά στο Ύστεροχαλκό Αιγαίο. Οπή επικοινωνίας με το κυρίως σώμα κέρνων (;) απαντούν σε κοτύλες (Bronner 1939, 400-401, εικ. 83e) ή άλλα συναφή μικρογραφικά αγγεία μερικών αποσπασματικά σωζόμενων μυκηναϊκών παραδειγμάτων (Βικάτου 2012, 375, εικ. 767), σαφώς τελετουργικών.

ηθμού, ωστόσο, αποκλείει αυτό να συνέβη άπαξ, αφού τότε θα είχαμε έναν αγγειοπλαστικό πειραματισμό και όχι ένα σκεύος που βρήκε το δρόμο του στον ταφικό θάλαμο των Βολιμιδίων.

Η παραγωγή αγγείων που απαντούν σπάνια ή άπαξ στο μυκηναϊκό σχηματολόγιο δεν είναι ασυνήθης, ιδίως κατά τις προχωρημένες βαθμίδες της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, οπότε και τα λεγόμενα unica επιχωριάζουν στις περιφέρειες του δυτικού ελλαδικού κορμού (Ηλεία, Αχαΐα) και των Ιονίων νήσων (Κεφαλονιά)¹⁴⁵. Όλα, όμως, έχουν μια διαγνωστή λειτουργικότητα, σε αντίθεση με την υδρία των Βολιμιδίων, στην οποία αυτή είναι ζητούμενη.

Η θέση της ηθμωτής εκροής, στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου του σώματος (Βολιμίδια, Επίδαυρος Λιμηρά) ή λίγο ψηλότερα, προς τον ώμο (Νάξος), υποχρέωνε το υγρό περιεχόμενο των ηθμωτών σκευών που εξετάζουμε να ανέλθει μόνον έως τη στάθμη εκείνη. Οι ηθμωτές πρόχοι και υδρίες, συνεπώς, ήταν εκ κατασκευής αγγεία μετακένωσης και όχι διατήρησης υγρών στη μέγιστη χωρητικότητα του σχήματός τους. Ενώ στο βασικό τους σχήμα είναι πανομοιότυπες προς τα ανάλογα υδροφόρα άνευ ηθμού, οι ηθμωτές πρόχοι και υδρίες λειτουργικά είναι σκεύη ειδικής χρήσης, με προορισμό τη διηθητική προώθηση του περιεχομένου τους. Από την άποψη αυτή η προχοή στο σχήμα του σκύφου (Δωδεκάνησα), της κοτύλης-άωτου κωνικού σκύφου (Νάξος) ή της αυλακωτής προχοής (Λακωνία, Μεσσηνία) ελάχιστη σημασία είχε, επειδή το υγρό κατά την έξοδό του χυνόταν απλώς, χωρίς κάποια ποσότητα να συγκρατείται μετά τη διήθηση. Η παράλληλη ταφική, επιτάφια και οικιακή χρηστική διάσταση των σκευών αυτών κατά το 12ο αιώνα προσδίδει τη διάσταση ορισμένων δραστηριοτήτων, που είτε οικιακές-οικοτεχνικές, είτε εθιμικές-τελετουργικές, αποτυπώνονται στο συρμό ενός νέου κεραμικού σκεύους, το οποίο παράγεται όσο διαρκεί η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος. Πλέον διδακτική για την εθιμική-ταφική τους διάσταση είναι η χρήση των ταφικών υδριών ως σκευών εναγισμών στη Νάξο, ενισχυόμενη από εικονιστικές παραστάσεις συλλογικών κοινωνικών δράσεων, επιτάφιου ή ηρωικού χαρακτήρα (χορός, ψάρεμα). Τα πλαστικά ή γραπτά φίδια υποβάλλουν το χθόνιο ή μεταφυσικό στοιχείο, ως σημαντικό σημαινόμενο στα σχετικά δρώμενα.

Συγκρινόμενη με τα ιδιότυπα ηθμωτά σκεύη που μόλις περιγράψαμε, η ηθμωτή υδρία των Βολιμιδίων λόγω του ηθμού στο στόμιο του λαιμού συνιστά ένα *unicum* της μυκηναϊκής κεραμικής. Ξεπερνώντας την εισέτι απροσδιόριστη εργαστηριακή καταγωγή της υδρίας, πρέπει να δεχθούμε ότι αυτή είτε συνδεόταν με τον κάτοχό της εν ζωή, είτε ότι εκείνοι που τον θρήνησαν ή τον τίμησαν τη χρησιμοποίησαν ως σκεύος «ειδικό», για ανάγκες εθιμικές-τελετουργικές, παρά κτερισματικές.

Η συνδυαστική γνώση από τα ηθμωτά σκεύη του κρητο-μυκηναϊκού κόσμου δεν βοηθά στην «αποκρυπτογράφηση» της χρήσης της. Ο διπλός σύμφυτος ηθμός, η μακριά προχοή, η απουσία σημείων επαφής του αγγείου με φωτιά και ο λεπτότεχνος χαρακτήρας του σχήματος και της διακόσμησης, συγκλίνουν στην παράλληλη λειτουργία της υδρίας ως σκεύους διήθησης και εξαέρωσης του υγρού περιεχομένου της. Αυτός ο τρόπος χρήσης, που προϋποθέτει την αργή-επιδεικτική πλήρωση με ένα ή περισσότερα υγρά, ευνοεί την επίσης επιδεικτική εκροή τους μέσω της προχοής και πιθανόν προϋποθέτει μια ενδιάμεση διαδικασία εξαέρωσης (ίσως, δηλαδή, της ανάδυσης αρωματικών ατμών και αερίων), μπορεί να νοηθεί ως τμήμα κάποιου σύνθετου τελετουργικού εναγισμών, καθαρμών ή χρών που περιελάμβανε η κηδεία και με το οποίο ολοκληρώνόταν η κτέριση. Στην υπόθεση της διήθησης υγρών διαφορετικής πυκνότητας ή σύστασης για κάθε ηθμό, η υδρία θα γινόταν «μείκτης» των υγρών αυτών και όχι μόνο αγγείο σπονδικής εκροής. Η πιθανότητα, τέλος, κάποια από τα εισρέοντα στοιχεία να ήταν μικρόκοκκα στερεά (σπόροι ή αρωματικές ύλες) δεν πρέπει να αποκλεισθεί. Αν, μάλιστα, η υδρία είναι σύγχρονη με τον επίσης ιδιότυπο σταμνίσκο και τη λειτουργικά ιδιότυπη σκοπιμότητα των τετραπλών προχών του, τότε τα δύο αγγεία πιθανότατα συνδέονται ως παραπληρωματικά *paraphernalia* κάποιας επιτάφιας τελετής, που έγινε προς τιμήν ενός ιδιαίτερου νεκρού, ίσως και όχι Πύλιου,

145 Για το θέμα βλ. Βλαχόπουλος 2012α, 140-141, όπου και ενδεικτικά παραδείγματα με βιβλιογραφία.

εάν κρίνουμε από τον πολυ-εστιακό χαρακτήρα των διακοσμητικών μοτίβων της υδρίας.

Ο σταμνίσκος, αντίστοιχα με την ηθμωτή υδρία, φέρει τις μαστοειδείς προχοές του στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου, στοιχείο που –όπως και στην υδρία– καθιστά την εκροή αναπόφευκτη (σε μια θεαματική τετραπλή εκτόνωση του περιεχομένου) όταν το υγρό έφτανε στη στάθμη των προχοών. Ιδιαίτερη, επίσης, θα ήταν η χρήση του ημισφαιρικού ηθμού, που αναρτημένος προσφερόταν για τη διήθηση κάποιων υγρών, αλλά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως σκεύος θυμιαμάτων. Αν, μάλιστα, προσεγγίζουμε σωστά την παλαιότητά του σε σχέση με τα αγγεία του 12ου αι. π.Χ., αυτός θα μπορούσε να είναι ακόμα και σκεύος κειμηλιακής χρήσης.

Εφόσον τα αγγεία που συζητούμε εδώ συναποτέθηκαν στον τάφο 5 της συστάδας Βοριά των Βολιμιδίων ακολουθώντας ορισμένο τελετουργικό χών, καθαρμών ή επιμνημόσυνων εναγισμών προς τους προγόνους, αυτό συνέβη είτε στο κατώφλι του 12ου αιώνα (Πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ), είτε λίγο αργότερα, οπωσδήποτε όμως μετά την καταστροφή του ανακτόρου στο γειτονικό Εγκλιανό¹⁴⁶. Ακόμα, όμως, και εάν η υδρία κατατέθηκε μόνη της στον τάφο σε υστερότερο χρόνο, δηλαδή στη Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ, η εύρεσή της στον θάλαμο τεκμηριώνει κάποια αντίστοιχη δραστηριότητα, πιθανόν υπέρ της μνήμης των προγόνων της οικογένειας.

Αν και από τις δύο υποθέσεις πιθανότερη είναι η πρώτη, ο χρονολογικός ορίζων του ιδιότυπου σκεύους δεν μετακινείται από τη Μετανακτορική εποχή, συσχετιζόμενος με ολιγάριθμα αγγεία της νεκρόπολης και λίγα ακόμα των κοντινών νεκροταφείων. Εξίσου ισχυρή, αλλά πολύ πυκνότερη από αυτήν που η παλαιότερη έρευνα απέδιδε στην Πυλία, η ΥΕ ΙΙΙΓ κατοίκηση στη Νοτιοδυτική Μεσοημία αξίζει πειραιτέρω μελέτης και μελλοντικής ανασκαφικής προσοχής.

Είναι γνωστό ότι μετά τις σύγχρονες μεταξύ τους καταστροφές που υπέστησαν τα ανακτορικά κέντρα του μυκηναϊκού κόσμου, συνεπεία φυσικών γεγονότων (σεισμών), επακόλουθων συμβάντων (πυρκαγιών), αλλά και ανθρωπογενών παραγόντων (ληηλασιών, στάσεων), που ακόμα δεν είναι γνωστό πώς ακριβώς επενέργησαν στον κοινωνικό ιστό των πολιτικών επικρατειών, ο ανακτορικός διοικητικός μηχανισμός κατέρρευσε ολοσχερώς και τα ελλαδικά ανάκτορα δεν ανοικοδομήθηκαν ξανά¹⁴⁷. Ωστόσο, παρόλη την πληθυσμιακή ανακατανομή και τα διαφορετικά μοντέλα κατοίκησης, καμία περιοχή δεν ερημώθηκε και η χώρα γνώρισε σημαντική ακμή κατά το 12ο και πρώιμο 11ο αιώνα, δοκιμάζοντας τις νέες κοινωνικές και πολιτειακές δομές, οι οποίες σταδιακά θα οδηγήσουν στην ανάδυση της «ελληνικής πόλης»¹⁴⁸.

Στην Πυλία το αποτύπωμα αυτών των γεγονότων υπήρξε εντονότερο από αλλού, ωστόσο τα αξιοποιήσιμα στοιχεία είναι αρκετά για να υποστηρίξουν ένα «κωμηδόν» σύστημα ήπιας κατοίκησης κατά της ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, και μάλιστα σε όλη της την έκταση. Η αναζήτηση του οικιστικού μοντέλου που θα αντιστοιχούσε στο νεκροταφείο των Βολιμιδίων ξεπερνά τους στόχους της δωρητήριας αυτής μελέτης, νομίζουμε όμως ότι με αφορμή την ιδιότυπη ηθμωτή υδρία από την εν λόγω νεκρόπολη, καταδείχτηκε ότι η πέριξ, ευλογημένη από τη φύση, αειφόρος περιοχή συνέχισε να φιλοξενεί μία ολιγάνθρωπη κοινότητα περιοίκων, για τους οποίους ο μυκηναϊκός τρόπος ζωής δεν είχε αλλάξει κατ'ουσίαν, παρότι οι λαμπρές μέρες του ανακτόρου ήταν ήδη ανάμνηση κοντινή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνίου, Μ. 2009. «Οι Σχέσεις της ΝΔ-Δ Πελοποννήσου με τη Μινωική Κρήτη κατά την ΥΕ Ι-ΙΙΑ Περίοδο: Οι ενδείξεις της κεραμεικής.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
 Åström, P. 1972. *The Swedish Cyprus Expedition. Vol. IV.1C, The Late Cypriot Bronze Age. Architecture and Pottery.* Lund: Swedish Cyprus Expedition.

146 Για τη χρονολόγηση της καταστροφής του ανακτόρου, βλ. Mountjoy 1999, 309-311.

147 Για τα αρχαιολογικά «γεγονότα» της εποχής, βλ. Βλαχόπουλος 2012α, κεφ. 14. Για το ανάκτορο του Εγκλιανού, βλ. σημ. 30.

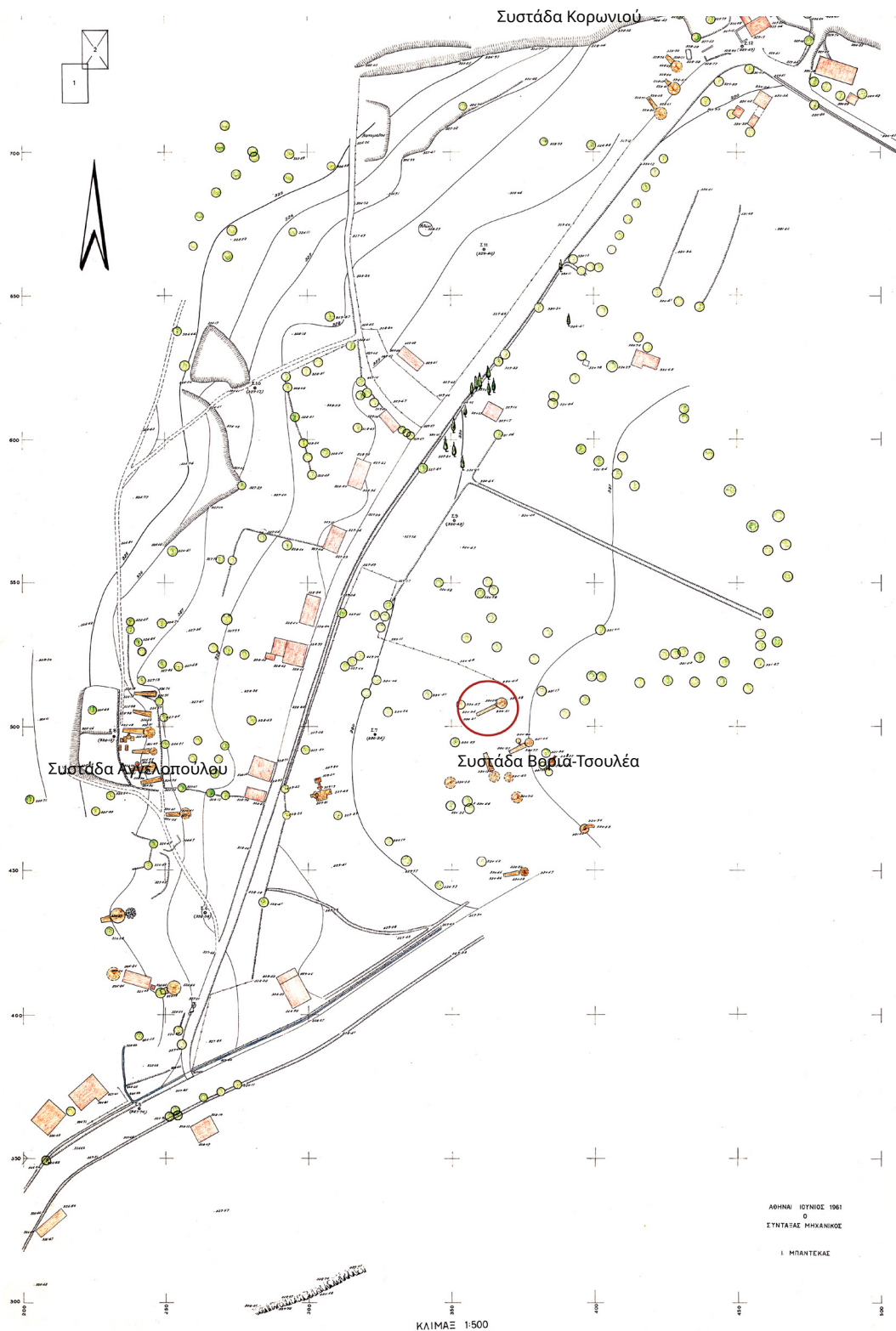
148 Βλαχόπουλος 2012α, 382-394.

- Bennet, J. 1999. «The Mycenaean conceptualization of space, or Pylian Geography (... Yet Again!)» Στο *Floerant Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, επιμ. S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller, O. Panagl, και G. Nightingale, 131-157. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Benzi, M. 1975. *Ceramica Micenea in Attica*. Milano: Cisalpino.
- _____. 1992. *Rodi e la Civiltà Micenea*. Roma: Gruppo Editoriale Internazionale.
- Βερδελής, Ν. 1965. «Άνασκαφή ἐν Μυκήναις.» *ΠΑΕ* 1958:157-164.
- Βικάτου, Ο. 2000. «Κλαδέος.» *ΑΔ* 55 Β1:277-279.
- _____. 2006. «Άνασκαφή Αγίας Τριάδας Νομού Ηλείας και Χαλκιά Νομού Μεσσηνίας.» Στο *Πρακτικά Α' Συνόδου για το Αρχαιολογικό Έργο στη Νότια και Δυτική Ελλάδα, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996*, 193-200. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2009. «Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας.» *Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*.
- _____. 2012. «Από τον Πηνεϊό στον Αλφειό. Προϊστορικοί χρόνοι.» Στο *Βλαχόπουλος 2012β*, 374-377.
- Βλαχόπουλος, Α. 1995. «Ένας ψευδόστομος άμφορέας του Πολυποδικού ρυθμού στο Μουσείο τής Πύλου.» *ΑΕ*:247-256.
- _____. 1999. «Η Νάξος κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο. Η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας ενός ακμαίου νησιωτικού κέντρου.» Στο *Πρακτικά του Α' διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου: Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Λαμία, Σεπτέμβριος 1994*, επιμ. Φ. Δακορώνια κ.ά., 303-314. Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- _____. 2003. «Ο Υστεροελλαδικός ΙΙΙΓ οικισμός της Γρόττας Νάξου. Στο Κέντρο ή την Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Αιγαίου;» Στο *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου "Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου". Λαμία, Σεπτέμβριος 1999*, επιμ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά και Μ. Παπακωνσταντίνου, 493-522. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- _____. 2006. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*. Τόμ. Ι. Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού *Αρχαιογνωσία* 4. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.
- _____. 2012α. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*. Τόμ. ΙΙ, *Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός Κόσμος της Μετανακτορικής περιόδου*. Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού *Αρχαιογνωσία* 10. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.
- _____, επιμ. 2012β. *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Blegen, C.W., M. Rawson, M., W. Lord Taylour, και W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol. III, Acropolis and lower town: tholoi, grave circle, and chamber tombs; discoveries outside the citadel*. Princeton: Princeton University Press.
- Borgna, E. 1997. «Some observations on deep bowls and kraters from the 'Acropoli Mediana' at Phaistos.» Στο *Hallager και Hallager 1997*, 273-303.
- Broneer, O. 1939. «A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis.» *Hesperia* 8:317-429.
- Buchholz, H.-G. 2001. «Siebkannen.» *RDAC*:107-150.
- Chadwick, J. 1976. *The Mycenaean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chadwick, J., E.L. Bennett Jr., E.B. French, N.M. Verdelis, C.K. Williams, και W.D. Taylour. 1962. «The Mycenae Tablets III.» *TAPS* 52 (7):1-76.
- Cosmopoulos, M. 2016. *The Political Geography of a Mycenaean District. The Archaeological Survey at Iklaina*. The Archaeological Society at Athens Library 306. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Coulson, W.D.E. 1986. *The Dark Age of Messenia. SIMA* p.b. 43. Jonsered: P. Åströms Förlag.
- Davis, J.L., S.E. Alcock, J. Bennet, Y.G. Lolos, and C.W. Shelmerdine. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and the Archaeological Survey.» *Hesperia* 66:391-494.
- Davis, J.L., και S. Stocker. 2016. «The Lord of the Gold Rings: The Griffin Warrior of Pylos.» *Hesperia* 85:627-655.
- Demakopoulou, K. 2009. «Mycenaean Pictorial Pottery from Midea.» Στο *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery*, επιμ. E. Rystedt and B. Wells, 31-44. *ActaAth* 40, 53. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- _____. 2012. *The Mycenaean Acropolis of Midea*. Athens: Ministry of Culture and Tourism, Archeological Receipts Fund.
- Δημακοπούλου, Κ. 1982. *Το μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο και η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος στη Λακωνία*. Αθήνα.
- _____, επιμ. 1988. *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού (1600-1100 π.Χ.)*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό τμήμα ICOM.

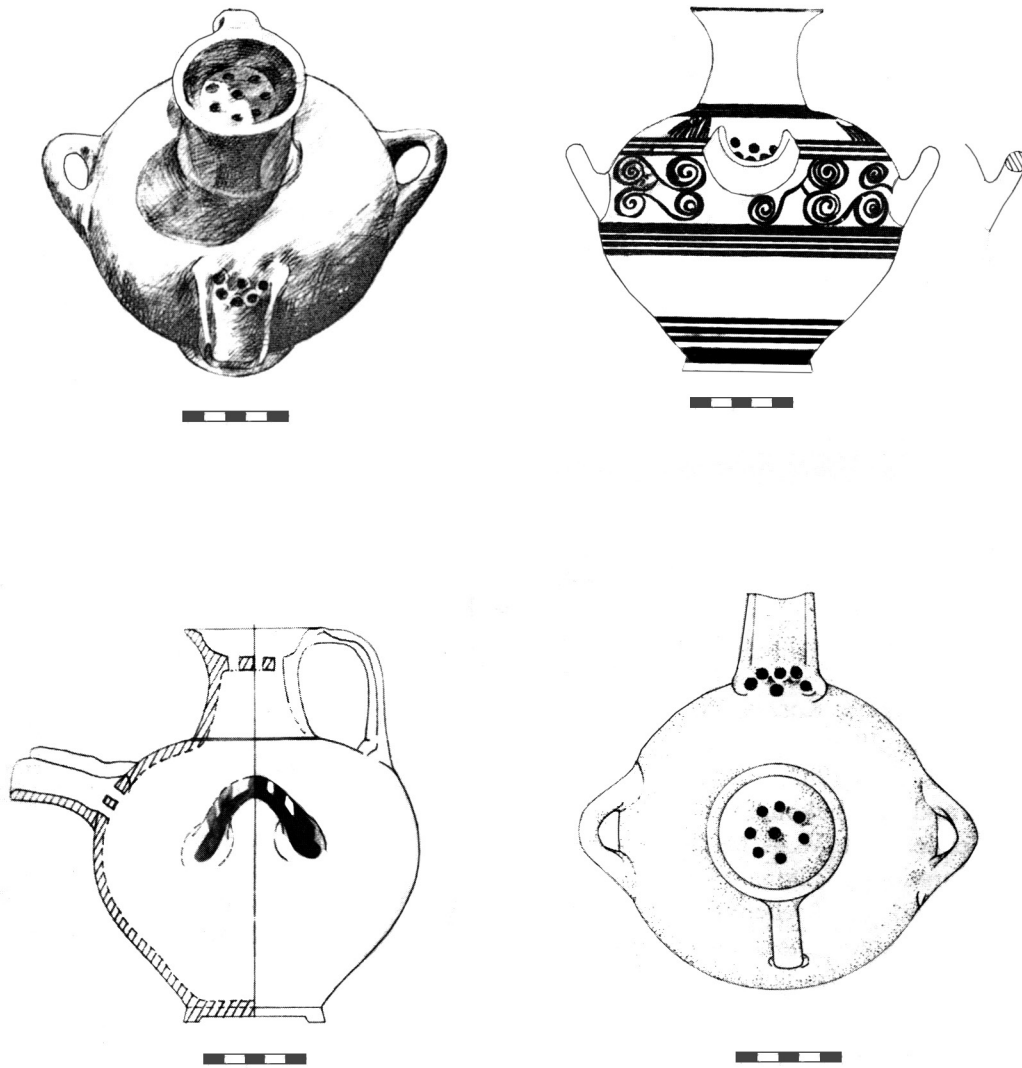
- Döhl, H. 1975. «Iria. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1939.» Στο *Tiryns VI*, 127-194. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Dothan, T. 1982. *The Philistines and Their Material Culture*. New Heaven: Yale University Press.
- Eder, B. 1998. *Argolis, Lakonien, Messenien: vom Ende der Mykenischen Palastzeit bis zur Einwanderung der Dorier*. Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 17. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- French, E.B. 2011. *The post-palatial levels, Well Built Mycenae*. Fasc. 16/17. Oxford: Oxbow Books.
- Georgiou, H.S. 1979. «Late Minoan Incense Burners.» *AJA* 83:427-435.
- Gercke, P., W. Gercke, και G. Hiesel. 1975. «Tiryns-Stadt 1971: Graben H.» Στο *Tiryns VIII*, 7-36. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Graef, B., και E. Langlotz. 1925. *Der Antiken Vasen von der Akropolis zu Athen I*. Berlin: De Gruyter.
- Griebel, C.G., και M.C. Nelsson. 1998. «The Ano Englianos Hilltop after the Palace.» Στο *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*, επιμ. J. Davis, 97-100. Texas: University of Texas Press.
- Hadjianastasiou, O. 1996. «A Mycenaean Pictorial Vase from Naxos.» Στο *Atti e memorie del secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma-Napoli, 1991*, επιμ. E. De Miro, L. Godart, και A. Sacconi, 1433-1441. Roma: Gruppo Editoriale Internazionale.
- Hadjisavvas, S. 1992. *Olive Oil Processing in Cyprus, from the Bronze Age to the Byzantine Period*. SIMA 99. Göteborg: P. Åströms Förlag.
- Hallager, B. 2007. «Problems with LM/LH III B/C Synchronisms.» Στο *LH III C Chronology and Synchronisms II. LH III C Middle, Proceedings of the International workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*, επιμ. S. Deger-Jalkotzy και M. Zavadil, 189-202. Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 362. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Hallager, E., και B. Hallager, επιμ. 1997. *Late Minoan III Pottery. Chronology and Terminology*. Monographs of the Danish Institute at Athens 1. Athens: Danish Institute at Athens.
- Hope Simpson, R. 2014. *Mycenaean Messenia and the Kingdom of Pylos*. Prehistory Monographs 45. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Hornsey, I.S. 2003. *A History of Beer and Brewing*. Cambridge: Royal Society of Chemistry.
- Iakovidis, S. 1977. «On the use of Mycenaean 'buttons'.» *BSA* 72:113-119.
- Ίακωβίδης, Σ. 1966. «Περὶ τοῦ σχήματος τῶν λαξευτῶν τάφων εἰς τὰ Βολιμίδια Μεσσηνίας.» Στο *Χαριστήριον εἰς Α.Κ. Ὀρλάνδον II*, 98-111. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- _____. 1969-70. *Περατὴ. Τὸ νεκροταφεῖον*, τόμ. Α-Γ. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- _____. 2014. *Σπυρίδωνος Μαρινάτου. Ἀνασκαφαὶ Μεσσηνίας 1952-1966*. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Kaiser, B. 1976. *Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland Band 40. Bonn, Akademisches Kunstmuseum Band 2*. München: C.H. Beck.
- Καράγιωργα, Θ. 1972α. «Ἀνασκαφὴ περιοχῆς ἀρχαίου Δωρίου.» *AE*:12-20.
- _____. 1972β. «Βολιμίδια.» *ΑΔ* 27B:256-258.
- Karantzali, E. 1986. «Une tombe du Minoen Récent IIIB à la Canée.» *BCH* 110:53-87.
- Καρδαρά, Χ. 1977. *Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εὐρήματα Τάφων Α καὶ Β*. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Knapp, A.B. 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory Through the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Κορρές, Γ.Σ. 1981. «Μεσσηνία.» *Μεγάλη Σοβιετικὴ Εγκυκλοπαίδεια* 5 (2η ἐκδοση):725.
- _____. 1989. «Νέαι παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς παραστάσεως πλοίου τῆς ΥΕ IIIΓ:1 πυξίδος ἐκ Τραγάνας Πύλου.» Στο *Tropis I, 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity (Piraeus 1985)*, επιμ. Η. Tzalas, 177-202. Piraeus: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.
- _____. 2012. «Περιστεριά.» Στο Βλαχόπουλος 2012β, 460-463.
- Korres, G.S. 1984. «The relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic Period.» Στο *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality; Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June 1982*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 141-152. Göteborg: P. Åströms Förlag.
- _____. 1993. «Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age.» Στο *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, December 2-3, 1989*, επιμ. C. Zerner, P. Zerner, και J. Winder, 231-248. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Kotsonas, A. 2008. *The Archaeology of Tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna: The Early Iron Age Pottery*. Rethymnon: University of Crete.

- Κουντούρη, Ε. 2002. «Η Υστεροελλαδική ΙΙΑ κεραμική από το νεκροταφείο Βολιμιδίων Χώρας και η σύγχρονη κεραμική παραγωγή της Μεσσηνίας.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- _____. 2006. «Βολιμίδια Μεσσηνίας: οι ψευδόστομοι αμφορείς του νεκροταφείου.» Στο *Πρακτικά Α' Συνόδου για το Αρχαιολογικό Έργο στη Νότια και Δυτική Ελλάδα, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996*, 165-178. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Kruga, D. 2014. «Flora and Fauna Iconography on Strainers and Kymbai at Akrotiri: Thera Ceramic Vessels of Special Use and Special Iconography.» Στο *PHYSIS. Natural environment and human interaction in the Prehistoric Aegean, 14th International Aegean Conference, Institut National d'Histoire de l'Art (INHA), University Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 11-14.12.2012*, επιμ. G. Touchais, R. Laffineur, και F. Rougemont, 499-504. *Aegaeum* 37. Leuven – Liège: Peeters.
- Lapatin, K., και K. Wight. 2010. *The J. Paul Getty Museum Handbook of the Antiquities Collection*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Lolos, Y. 1987. *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*. Göteborg: P. Åströms Förlag.
- Maiuri, A. 1923-24. «Ialiso. Scavi della Missione Archeologica Italiana a Rhodi.» *ASAtene* 6-7:83-341.
- Μαραμπέα, Χ. 2010. «Το Ανατολικό Κτηριακό Συγκρότημα ΙΑ-ΙΒ-ΙΔ στη μυκηναϊκή Ακρόπολη στα Κανάκια Σαλαμίνας: περιεχόμενο και λειτουργία.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Μαρινάτος, Σ. 1952. «Άνασκαφαι έν Πύλω.» *ΠΑΕ*:473-495.
- _____. 1953. «Άνασκαφαι έν Πύλω.» *ΠΑΕ*:238-250.
- _____. 1954. «Άνασκαφαι έν Πύλω. Βολιμίδια.» *ΠΑΕ*:299-308.
- _____. 1960. «Άνασκαφαι Πύλου (1952-1960).» *ΑΔ* 16:112-119.
- _____. 1964. «Άνασκαφαι έν Πύλω.» *ΠΑΕ*:78-95.
- Marinatos, S. 1976. *Excavations at Thera VII (1973 Season)*. Athens: The Athens Archaeological Society.
- McDonald, W.A., και R. Hope Simpson. 1972. «Archaeological Exploration.» Στο *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, επιμ. W.A. McDonald και G.R. Rapp, 117-147. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Mee, C. 1982. *Rhodes in the Bronze Age*. Warminster: Aris & Philips.
- Moschos, I. 2009. «Evidence of Social Re-Organisation and Reconstruction in Late Helladic IIIC Achaea and Modes of Contacts and Exchange via the Ionian and Adriatic Sea.» Στο *From the Aegean to the Adriatic, Social Organizations Modes of Exchange and Interaction in the Postpalatial Times (12th-11th BC), Acts of the International Seminar, Udine, 1-2 December 2006*, επιμ. E. Borgna και P. Càssola Guida, 345-414. Roma: Quasar.
- Mountjoy, P.A. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*. SIMA 73. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- _____. 2017. «The Sea Peoples. A View from the Pottery.» Στο *"Sea Peoples" Up-to-Date. New research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th-11th Centuries BCE*, επιμ. P. Fischer και T. Bürge, 355-358. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Mylonas-Shear, I. 1987. *The Panagia Houses at Mycenae*. University Museum Monograph 68. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Νικολέντζος, Κ. 2011. *Μυκηναϊκή Ηλεία: Πολιτιστική και Πολιτική Εξέλιξη, Εθνολογικά Δεδομένα και Προβλήματα*. Αθήνα: Focus on Health.
- Papadimitriou, N. 2015. «The formation and use of dromoi in early Mycenaean tombs.» *BSA* 110:71-120.
- Platon, L. 2016. «Some fresh thoughts on the use of the Minoan 'strainer'.» Στο *Achaios: Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. E. Papadopoulou-Chrysiokopoulou, V. Chrysiokopoulos, και G. Christakopoulou, 241-254. Oxford: Archaeopress.
- Podzuweit, C. 2007. *Tiryas, Forschungen und Berichte*. Band XIV, *Studien zur spätmykenischen Keramik*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Popham, M. 1970. *The Destruction of the palace at Knossos: pottery of the Late Minoan IIIa period*. SIMA 12. Göteborg: P. Åströms Förlag.
- Popham, M., E. Schofield, και S. Sherratt. 2006. «The Pottery.» Στο *Lefkandi IV: The Bronze Age: The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, επιμ. D. Evely, 137-218. *BSA Suppl.* 39. London: The British School at Athens.
- Prokopiou, N. 1997. «LM III Pottery from the Greek-Italian Excavations at Sybritos Amariou.» Στο Hallager και Hallager 1997, 371-400.

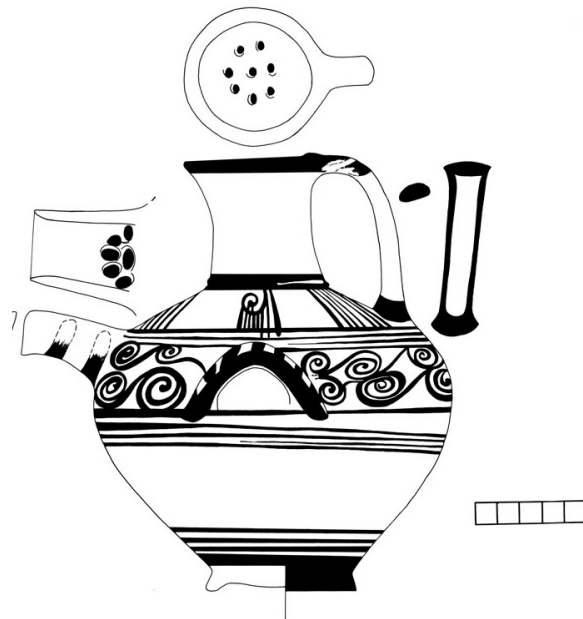
- Rambach, J. 2012. «Από τον Πάμισο έως τον Ταύγετο. Προϊστορικοί χρόνοι.» Στο Βλαχόπουλος 2012β, 474-479.
- Rethemiotakis, G. 1997. «LM III Pottery from Kastelli Pediada.» Στο Hallager και Hallager 1997, 305-336.
- Schliemann, H. 1885. *The prehistoric palace of the king of Tiryns*. New York.
- Stronach, D. 1995. «The Imagery of the Wine Bowl: Wine in Assyria in the Early First Millennium BC.» Στο *The Origins and Ancient History of Wine*, επιμ. P.E. McGovern, S.J. Fleming, και S.H. Katz, 175-195. Food and Nutrition in History and Anthropology 11. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology – Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Stubbings, F.H. 1947. «The Mycenaean Pottery of Attica.» *BSA* 42:1-75.
- Vermeule, E., και V. Karageorghis. 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Vlachopoulos, A. 2017. «Πρωτοκυκλαδική σφραγίδα από τη Γρόττα της Νάξου. Συμβολή στην “ανάγνωση” των σφραγίδων της 3ης χιλιετίας π.Χ.» Στο *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou*, επιμ. V. Vlachou και A. Gadolou, 543-559. *Études d'Archéologie* 10. Brussels: CReA-Patrimoine.
- _____. 2021. «The Early Mycenaean of Chora, Pylia: The Evidence from the Chamber Tombs at Volimidia.» Στο *(Social) Place and space in Early Mycenaean Greece, International Discussions in Mycenaean Archaeology, Athens, October 5-8, 2016*, επιμ. B. Eder και M. Zavadil, 231-272. Vienna.
- Voigtländer, W. 2003. *Tiryns, Forschungen und Berichte*. Band X, *Die Palastkeramik*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Walberg, G. 1992. «Excavations on the Lower terraces at Midea.» *OpAth* 19:23-39.
- _____. 1999. «105. Δίσκος.» Στο *Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις, Κατάλογος Έκθεσης, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 12 Ιουλίου-27 Νοεμβρίου 1997*, επιμ. Γ. Τζεδάκις και Η. Matlew, 126. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
- Yasur-Landau, A. 2008. «A message in a jug: Canaanite, Philistine, and cypriot iconography and the 'Orpheus Jug'.» Στο *Bene Israel: Studies in the Archaeology of Israel and the Levant During the Bronze and Iron Ages in Honour of Israel Finkelstein (Culture and History of the Ancient Near East)*, επιμ. A. Fantalkin και A. Yasur-Landau, 213-230. Leiden: Brill.

Εικ. 1. Βολιμίδια. Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων, έτος 1961. (Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας). Με κύκλο σημειώνεται ο θαλαμωτός τάφος 5 της συστάδας Βοριά, όπου βρέθηκε η ηθμητή υδρία του Μουσείου Χώρας ΜΧ 20.

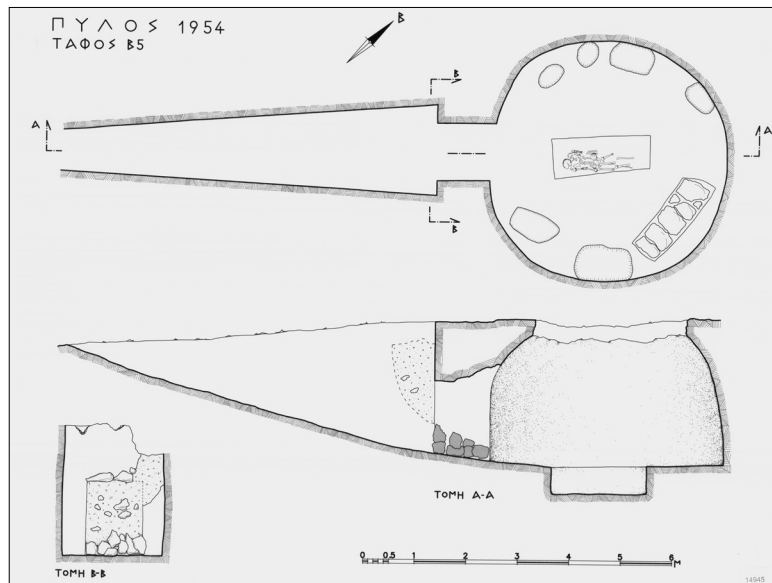
Εικ. 2. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Ηθμωτή υδρία ΜΧ 20 (σχέδ. Στ. Ανδρουτσάκης). Αναδημοσίευση από Korres 1993.

Εικ. 3. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Ηθμωτή υδρία ΜΧ 20 (σχέδ. Στ. Οικονομίδης).

Εικ. 4-7. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Ηθμωτή υδρία ΜΧ 20 (φωτ. Χρ. Παπανικολόπουλος).

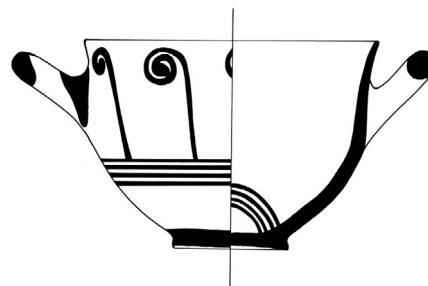
Εικ. 8. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5 (σχέδ. Σπ. Ιακωβίδης, Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας).

Εικ. 9. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Συστάδα αγγείων γύρω από την ηθμωτή υδρία. (Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας).

Εικ. 10. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Σκύφος MX 285 (φωτ. Χρ. Παπανικολόπουλος).

Εικ. 11. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Σκύφος MX 285 (σχέδ. Στ. Οικονομίδης).

Εικ. 12. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Σταμνίσκος ΜΧ 15 (φωτ. Χρ. Παπανικολόπουλος).

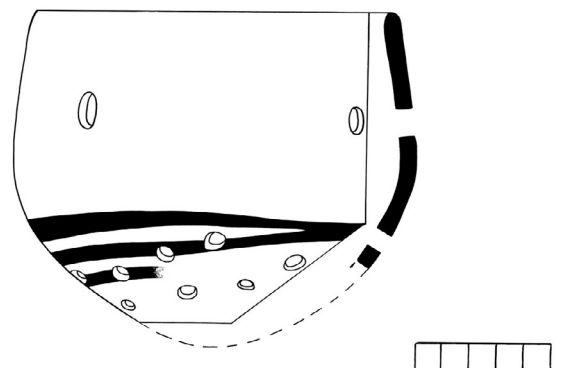
Εικ. 13. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Σταμνίσκος ΜΧ 15 (φωτ. Χρ. Παπανικολόπουλος).

Εικ. 14. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Ημισφαιρικός ηθμός ΜΧ 2930 (φωτ. Χρ. Παπανικολόπουλος).

Εικ. 15. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Ημισφαιρικός ηθμός ΜΧ 2930 (φωτ. Χρ. Παπανικολόπουλος).

Εικ. 16. Βολιμίδια. Θαλαμωτός τάφος 5. Ημισφαιρικός ηθμός ΜΧ 2930 (σχέδ. Στ. Οικονομίδης).

Ηπειρωτικές και κυκλαδικές πρόχοι με παραστάσεις πτηνών

Τυπολογικές και χρονολογικές παρατηρήσεις¹

Ηρώ Μαθιουδάκη

SUMMARY: MAINLAND AND CYCLADIC JUGS WITH BIRD IMAGES. NOTES ON TYPOLOGY AND DATING

In this paper our main concern stays with iconography, more specifically bird images, which decorate the surfaces of Mainland and Cycladic jugs from various places. Our methodological approach is mainly stylistic, but remarks on the context and interpretation are also presented. The presence of the bird in the Aegean vocabulary as means of artistic expression and symbolic reference is important. Birds were obviously part of the common language of the Aegean prehistory and this view is here supported and confirmed.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το άρθρο ασχολείται με την εικονογραφία, συγκεκριμένα τις παραστάσεις πτηνών στις ηπειρωτικές και κυκλαδικές πρόχους και τις τυπολογικές και χρονολογικές παραμέτρους που αυτές φέρουν². Οι παραστάσεις πτηνών σε προχυτικά αγγεία από την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες ασκούσαν πάντοτε γοητεία εξαιτίας της ιδιαίτερης φύσης τους και της άρτιας, σε πολλές περιπτώσεις, καλλιτεχνικής εκτέλεσής τους. Ιδίως τα δίχρωμα πτηνά, με το μελανό περίγραμμα και το ερυθρό, σφαιρικό ή ελλειψοειδές σώμα σε στιλπνό ή έντριπτο βάθος, αποτελούν σημείο αναφοράς στην τέχνη των ανθρώπων του προϊστορικού Αιγαίου. Η διερεύνηση του μοτίβου των πτηνών, όπως αυτό απαντά σε διαφορετικά κεραμικά είδη, είναι επίσης ένας τρόπος να θιγούν ζητήματα χρονολογικής φύσης, εφόσον πρόκειται για ένα μοτίβο διαχρονικής αξίας. Εμφανίζεται σε συχνότητα στην ύστερη Μέση Εποχή του Χαλκού στις Κυκλάδες και συνεχίζει έκτοτε την πορεία του στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού σε όλο τον αιγαιακό χώρο.

Η μεθοδολογική προσέγγιση στη μελέτη της εικονογραφίας διαφέρει ανά περίπτωση, εφόσον κάθε φορά δίνεται έμφαση σε άλλες παραμέτρους, όπως τον συμβολισμό, την τυπολογία, το πλαίσιο αναφοράς κ.ά.³. Η προσέγγισή μας εδώ είναι κυρίως τυπολογική και τεχνολογική, χωρίς να λείπουν οι αναφορές σε θέματα αρχαιολογικών συναφειών και ερμηνείας. Εκείνο που προκύπτει από την μελέτη είναι η έντονη παρουσία του μοτίβου των πτηνών στο αιγαιακό θεματολόγιο. Φαίνεται πως το θέμα αυτό με τις παραλλαγές του αποτελούσε μέρος της κοινής γλώσσας της Αιγαιακής Προϊστορίας.

1 Το άρθρο αυτό παρουσιάζεται στον τιμητικό τόμο του αγαπημένου Καθηγητή Γεωργίου Κορρέ ως μικρό δείγμα ευγνωμοσύνης για τη βοήθεια και συμπαράσταση στην ερευνητική μου πορεία.

2 Η γράφουσα είχε τη δυνατότητα να μελετήσει ηπειρωτικά και θηραϊκά αγγεία με παραστάσεις πτηνών στο πλαίσιο της διδακτορικής της διατριβής (Μαθιουδάκη 2011) και της συμμετοχής της στο ερευνητικό πρόγραμμα της Δρος Ειρήνης Νικολακοπούλου για το μεσοκυκλαδικό Ακρωτήριο Θήρας (2006-2008).

3 Βλ. ενδεικτικά Sherratt 2000.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΤΗΝΩΝ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ ΚΑΜΒΑ

Οι πιο γνωστές κατηγορίες κεραμεικής που φέρουν διακόσμηση πτηνών έχουν ήδη επισημανθεί στις πρώτες μελέτες της Αιγαιακής Προϊστορίας⁴. Αρχικά, σύμφωνα με την εύρεση πολλών αγγείων διακοσμημένων με πτηνά στη Φυλακωπή της Μήλου, τα αγγεία με παραστάσεις πτηνών θεωρήθηκαν αμιγώς κυκλαδικά προϊόντα. Σταδιακά, η πορεία της έρευνας έδειξε πως αγγεία με παρόμοια διακόσμηση παράγονταν και στην ηπειρωτική Ελλάδα με κορυφαία δείγματα την κεραμική του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών⁵. Ωστόσο, τα ηπειρωτικά αγγεία με εικονιστική διακόσμηση πτηνών παραμένουν λιγότερα σε αριθμό από τα κυκλαδικά. Τα εργαστήρια ιδίως της Θήρας και της Φυλακωπής ευθύνονται για το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής αγγείων με σχετικές παραστάσεις⁶.

Πτηνά απεικονίζονται σε ποικίλες κεραμικές επιφάνειες, σύμφωνα με τα διαθέσιμα κατά περίπτωση υλικά. Οι δύο κατηγορίες, που, συχνά, αντιπαραβάλλονται και φέρουν τέτοιες παραστάσεις, είναι η λεγόμενη «ηπειρωτική πολύχρωμη» και ο κυκλαδικός δίχρωμος ρυθμός⁷. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για διακόσμηση σε ρυθμό σκοτεινού επί ανοικτού. Τα πτηνά διαμορφώνονται συνήθως με δύο χρώματα, ερυθρό και μελανό, κάποιες φορές και με την προσθήκη του λευκού. Συχνά σχεδιάζονται απλώς με μελανό χρώμα χωρίς να χάνουν κάτι από τη ζωντάνια τους⁸.

Και στις δύο κατηγορίες τα πτηνά δεν είναι τα μόνα μοτίβα που διακοσμούν τις κεραμικές επιφάνειες. Στον κυκλαδικό δίχρωμο ρυθμό συχνά είναι επίσης τα φυτικά μοτίβα, όπως κρίνα, σπειροειδή δένδρα και ρόδια, αλλά και οι γρύπες, που έχουν παρόμοια με τα πτηνά λειτουργία και διάταξη⁹. Στον ηπειρωτικό ρυθμό τα μοτίβα που κυριαρχούν είναι τα γραμμικά, όπως τεθλασμένες γραμμές, ρόμβοι και τρίγωνα, ή καμπυλόγραμμο (κυρίως σπείρες, κύκλοι ή κυματοειδείς γραμμές) και διατηρούν οργανική σχέση με τη δομή του αγγείου¹⁰. Σε κάθε περίπτωση τα δίχρωμα μοτίβα ανταποκρίνονται στην αισθητική της εποχής και του χώρου στον οποίο κάνουν την εμφάνισή τους. Οι αρχές, στις οποίες υπακούουν ακόμη και οι εικονιστικές παραστάσεις πτηνών στην περίπτωση της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμικής, είναι και πάλι γεωμετρικές.

Οι παραστάσεις πτηνών κοσμούν συνήθως προχυτικά αγγεία, μικρού και μεσαίου μεγέθους πρόχους, ευρύστομες, ραμφόστομες ή με πλευρική προχολή¹¹, χωρίς να λείπουν οι περιπτώσεις αγγείων ιδιαίτερης χρήσης, όπως το διπλό αγγείο από την Ασίνη¹². Η συχνή χρήση προχυτικών αγγείων ως «καμβά» για τη σχεδίαση εικονιστικών παραστάσεων φέρει ασφαλώς συμβολικές και ερμηνευτικές παραμέτρους.

Τα αγγεία αυτά μπορούν να ειπωθούν ως σύμβολα κύρους και οι ανώτερες αισθητικά παραστάσεις ως τρόπος διαμόρφωσης ή, τουλάχιστον, αξίωσης μιας υψηλής κοινωνικά θέσης¹³. Η εύρεση αγγείων διακοσμημένων με πτηνά στους μυκηναϊκούς Ταφικούς Κύκλους επιβεβαιώνει την ιδιαίτερη χρήση τους και τα ανάγει σε φορείς ποικίλων μηνυμάτων που

4 Schliemann 1880, 378, εικ. 527. Furtwängler και Loeschcke 1879. Atkinson κ.ά. 1904. Wace και Blegen 1916-18.

5 Furtwängler και Loeschcke 1879. Karo 1930, 164.

6 Barber 2007, πίν. 25· 2008, 146-148, πίν. 20. Papagiannopoulou 2008, εικ. 40.25, 40.28. Nikolakopoulou κ.ά. 2008, εικ. 32.3, 32.6.

7 French 1972, 33. Nikolakopoulou κ.ά. 2008, 317-319.

8 Atkinson κ.ά. 1904, πίν. XVI, XXI. Papagiannopoulou 1991, εικ. 6-7. Nikolakopoulou 2010, 214-215, εικ. 21.2a-c.

9 Nikolakopoulou κ.ά. 2008, 317, εικ. 32.6c, g, h. Papagiannopoulou 2008, εικ. 40.27, 40.29.

10 Dietz 1991, 223, εικ. 70. Μαθιουδάκη 2011, 23-27.

11 Karo 1930, 164-165, εικ. 80/1. Μυλωνάς 1973, πίν. 44α, 45β, 143α-β. Μαρθάρη 1980, 193, πίν. 71. Nikolakopoulou κ.ά. 2008, 317, εικ. 32.6d.

12 Dietz 1980, 33-34, εικ. 26, 28.

13 Mathioudaki 2011, 460.

σχετίζονταν με τους ένδοξους νεκρούς. Στην περίπτωση των Μυκηνών οι πρόχοι με διακόσμηση πτηνών αποτελούν μια από τις λίγες κατηγορίες κεραμεικής, που επιλέχθηκε για να προστεθεί σε ένα μεγάλο σύνολο πολύτιμων αντικειμένων. Ακολουθώντας την επαγωγική λογική, πως ό,τι ισχύει για το όλον ισχύει και για το μέρος, η εύρεση αγγείων με παραστάσεις πτηνών στο περιβάλλον αυτό επιβεβαιώνει από μόνη της τον πολύτιμο χαρακτήρα και την κοινωνική αξία τους.

ΠΤΗΝΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΝΗΣΩΝ

Τα πτηνά αποτελούν το πλέον γνωστό εικονιστικό μοτίβο της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμεικής, χάρη στο οποίο η τελευταία έγινε δημοφιλής¹⁴. Σχεδόν σε κάθε θέση της κεντρικής Ελλάδας βρίσκουμε ένα τουλάχιστον όστρακο με παράσταση πτηνού. Το μοτίβο κατέχει σε ποσοστό το 4,7% του συνόλου¹⁵. Οι πιο γνωστές ηπειρωτικές πρόχοι με παραστάσεις πτηνών προέρχονται από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών (εικ. 1)¹⁶. Πτηνά απεικονίζονται επίσης σε πρόχους από την Τίρυνθα (εικ. 2), τη Θήβα¹⁷, την Εύτρηση¹⁸, την Κίρρα¹⁹, την Αγ. Ειρήνη Κέας²⁰, τη Φυλακωπή (εικ. 3), το Πλάσι²¹, τον Βόλο²², το Ακρωτήρι²³ και το Σαμικό²⁴.

Τα ηπειρωτικά πτηνά βρίσκονται συνήθως σε σειρές των τριών, ελεύθερα στο χώρο ή εντός ζώνης. Οι εικονιστικές αυτές παραστάσεις κοσμούν σχεδόν αποκλειστικά τα σώματα πρόχων. Η μορφή του πτηνού παραπέμπει εν γένει στο φτερωτό ον, χωρίς να απεικονίζει κάποιο συγκεκριμένο είδος. Στις ηπειρωτικές πρόχους απουσιάζει το στοιχείο της αφήγησης, γεγονός που προβάλλεται από τον αυστηρό περιορισμό στη σύνταξη της διακόσμησης και τη χρήση διακοσμητικών ζωνών. Το αποτέλεσμα είναι περισσότερο διακοσμητικό και εμβληματικό. Δύο παραστάσεις εκφράζουν ίσως αφηγηματικό χαρακτήρα, εφόσον τα πτηνά αποτελούν μέρος συνθετότερης εικόνας. Πρόκειται για δύο πρόχους από τις Μυκήνες (εικ. 4)²⁵ και το Πλάσι (βλ. άνω): στην πρώτη περίπτωση, δύο πτηνά φαίνονται σαν να ενώνονται με τις φτερούγες τους, ενώ στη δεύτερη, αδιάγνωστο σφαιρικό μοτίβο, που περιβάλλεται από κρόσσια και θυμίζει ήλιο, βρίσκεται κοντά στην κεφαλή του πτηνού.

Ο τρόπος απόδοσης των πτηνών δεν είναι ίδιος σε όλες τις περιπτώσεις. Η εικόνα που έχουμε για τα ηπειρωτικά πτηνά προκύπτει, κυρίως, από τις παραστάσεις των αγγείων του Ταφικού Κύκλου Α (εικ. 1, 4-5). Τα πτηνά έχουν συνήθως ελλειπτικό σώμα, που διαμορφώνεται από πλατιά ερυθρή ταινία και δύο λεπτές μελανές γραμμές, φέρει γεωμετρικά κοσμήματα στο εσωτερικό του και καταλήγει σε διχαλωτή ουρά. Ο λαιμός τους είναι ψηλός, τριγωνικός και καταλήγει σε μικρό κεφάλι με μακρύ ράμφος. Τα φτερά απεικονίζονται ως καμπύλα μοτίβα πάνω από το σώμα, από τα οποία φύονται μακριές, οριζόντιες, παράλληλες γραμμές. Τα πόδια τους αποδίδονται ως πόδια αρπακτικού με γαμψά νύχια· σε ορισμένα εξ αυτών δηλώνεται ακόμη και το ισχίο, όπως συμβαίνει στα κυκλαδικά πτηνά. Το ερυθρό χρώμα περιορίζεται στο σώμα και το μάτι των πτηνών. Εξαιρετική ομοιότητα στη μορφή τους παρουσιάζουν πτηνά που απεικονίζο-

14 Crouwel 1989, 158-159.

15 Μαθιουδάκη 2011, 38.

16 Furtwängler και Loeschcke 1879, πίν. X:45.

17 Άραβαντινός 1981, πίν. 117γ.

18 Goldman 1931, εικ. 242:9.

19 Dor κ.ά. 1960, πίν. XXXI.

20 Cummer και Schofield 1984, 80 και πίν. 60a.

21 Κακαβογιάννη 2008, 99, εικ. 151.

22 Θεοχάρης 1956, 124.

23 Μαρθάρη 1980, 193, πίν. 71.

24 Δημακοπούλου 1988, 182.

25 Furtwängler και Loeschcke 1879, πίν. X:45.

νται σε αγγεία από τις Μυκήνες και τη Φυλακωπή, τα οποία είχαν, ίσως, διακοσμηθεί από τον ίδιο άνθρωπο (EAM, Ταφικός Κύκλος Α).

Αυτή είναι η συνήθης μορφή των ηπειρωτικών πτηνών. Ιδιαίτεροι, πιο απλουστευμένοι, τύποι απεικονίζονται σε αγγεία της Αργολίδας, όπως τις μικρές πρόχους από το Άργος και την Ασίνη²⁶. Οι τελευταίες ανήκουν σε τύπους της λεγόμενης «Αργίτικης Ανοικτόχρωμης» κατηγορίας, και μπορούν να θεωρηθούν ως προχοΐσκες αργολικού τύπου²⁷. Ιδιόμορφες είναι δύο πρόχοι με παραστάσεις πτηνών από τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών²⁸. Η πρόχους Γ-31 αποτελεί την αργίτικη εκδοχή της ραμφόστομης πρόχους²⁹· η διακόσμηση σε ζώνες, οι λοξές παράλληλες γραμμές στο κατώτερο σώμα³⁰ και το ιδιαίτερο παχύ πτηνό με σώμα που πληρούται από φολίδες συνηγορούν υπέρ αυτού. Από την άλλη πλευρά, τα κομψά καμπυλόγραμμα πτηνά της πρόχους Ν-165 είναι μοναδικά· τα παραπληρωματικά κοσμήματα μαρτυρούν μια πιθανή αιγινήτικη προέλευση³¹, αν και η επεξεργασία της επιφάνειας του αγγείου και η χρήση δύο χρωμάτων στη διακόσμηση θυμίζουν παραδείγματα της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμικής.

Από τις Κυκλάδες προέρχονται οι κυριότερες κατηγορίες δίχρωμης και πολύχρωμης κεραμικής. Ο γνωστός «δίχρωμος ρυθμός», που συναντάται κατ' εξοχήν στη Θήρα³² και τη Μήλο³³, σχετίστηκε έντονα στο παρελθόν με την «ηπειρωτική πολύχρωμη», κυρίως λόγω των παραστάσεων με πτηνά που φέρουν τα αγγεία³⁴. Πρόχοι με διακόσμηση πτηνών από τη Θήρα ή τη Μήλο έχουν βρεθεί κατά καιρούς σε διάφορες θέσεις, όπως τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών³⁵, τη Μιδέα³⁶, την Κνωσό³⁷ και την Αγ. Ειρήνη Κέας³⁸.

Ο ρυθμός αυτός αναπτύχθηκε ραγδαία και επικράτησε στην παραγωγή θηραϊκών και μηλικών αγγείων από το δεύτερο μισό της Μέσης Εποχής του Χαλκού³⁹. Την περίοδο αυτή δόθηκε έμφαση στη χρήση εικονιστικών μοτίβων από το ζωικό και φυτικό βασίλειο για τη διακόσμηση της κεραμικής επιφάνειας. Με τον τρόπο αυτό οι Κυκλάδες διαφοροποιήθηκαν από τα γεωμετρικά, γραμμικά ή καμπυλόγραμμα μοτίβα, που επικρατούσαν την ίδια περίοδο στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα, δίνοντας, ταυτόχρονα, το έναυσμα για συνθετότερες εικαστικές δημιουργίες σε μεγαλύτερες επιφάνειες, όπως αυτές διατηρούνται στις θηραϊκές τοιχογραφίες της επομένης περιόδου. Εκτός των δύο χρωμάτων στη διακόσμηση, γίνεται συχνά χρήση του λευκού για την απόδοση μεγαλύτερης πλαστικότητας στις μορφές, οδηγώντας σταδιακά στην υιοθέτηση του «πολύχρωμου ρυθμού».

Τα πτηνά δεν μπορούν να ταυτιστούν με κάποιο συγκεκριμένο είδος, αν και η απόδοσή τους είναι περισσότερο φυσιοκρατική από τα αντίστοιχα ηπειρωτικά⁴⁰. Εντυπωσιάζει η ξαφνική παρουσία τους στον αιγαιακό χώρο, δεδομένου ότι παρόμοιες παραστάσεις απουσιάζουν από προηγούμενες περιόδους. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί με την

26 Frödin και Persson 1938, εικ. 199:22 και εικ. 200:2. Philippa-Touchais 2002, εικ. 25. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2009, 521, εικ. 1-3, 522, εικ. 3-5 και 550, εικ. 3. Παπαδημητρίου 2010, 51, εικ. 6.

27 Dietz 1991, 177 και 183, εικ. 54, AF-9.3.

28 Μυλωνάς 1973, 301, πίν. 45β:Γ-31 και 143β:Ν-165.

29 Μυλωνάς 1973, 303. Πρβλ. Blegen 1928, εικ. 126.

30 Πρβλ. Dietz 1980, αρ. 23:1971-3.

31 Πρβλ. Pruckner 2009, εικ. 25, 28, 31.

32 Παπαγιαννοπούλου 1991, 35, 56. Nikolakopoulou κ.ά. 2008, 317.

33 Barber 1974, 34-35· 2008. Davis 1986, 83-84. Μαστραπάς 1991, πίν. XXVI-XXX.

34 Evans 1921, 558. Karo 1930, 254. Wace 1941, 346. Dickinson 1977, 23.

35 Μυλωνάς 1973, 301, πίν. 44α:Γ-27.

36 Walberg 2007, εικ. 114.

37 Evans 1921, 556-561, εικ. 404-405.

38 Davis 1986, πίν. 33:71. Schofield 2011, πίν. 62:1273.

39 Nikolakopoulou 2010, 213.

40 Παπαγιαννοπούλου 1991, 42-43, εικ. 6-7· 2008, εικ. 40.25. Marthari 2010, εικ. 11-21. Nikolakopoulou 2010, εικ. 21.2a, c.

απεικόνιση αντίστοιχων παραστάσεων σε άλλα φθαρτά υλικά, που έδωσαν το έναυσμα για τη μεταφορά των θαυμαστών αυτών εικόνων στην κεραμική επιφάνεια και, αργότερα, στους τοίχους των κτηρίων.

Τα κυκλαδικά πτηνά βρίσκονται σε σειρές το ένα πίσω από το άλλο και κοσμούν σε δυάδες⁴¹, τριάδες ή τετράδες την επιφάνεια του αγγείου⁴². Οι εικονιστικές αυτές παραστάσεις κοσμούν προχυτικά αγγεία με ραμφόστομη, κυκλική, πλευρική ή ευρεία προχοή. Απεικονίζονται διάφοροι τύποι πτηνών με κυριότερους το ακαθόριστο πτηνό με σφαιρικό ερυθρό σώμα και το χελιδόνι⁴³. Το χελιδόνι κοσμεί σχεδόν αποκλειστικά σφαιρικές (ή οφθαλμωτές) πρόχους με ραμφόστομη προχοή⁴⁴. Το πτηνό με σφαιρικό σώμα και γαμψό ράμφος απεικονίζεται συνήθως με τον ίδιο τρόπο με μικρές παραλλαγές. Το πλούσιο πτέρωμα στο λαιμό, το ράμφος, τα λεπτά νύχια, η μορφολογία των φτερών και της ουράς είναι στοιχεία που επαναλαμβάνονται σταθερά⁴⁵. Το ερυθρό σφαιρικό σώμα των πτηνών περιβάλλεται από μελανό κύκλο· είναι σαφές πως το σχέδιο ξεκινούσε από τη διαμόρφωση του κύκλου και προχωρούσε στις επιμέρους λεπτομέρειες.

Τα χελιδόνια, το δεύτερο συχνότερο πτηνό της θηραϊκής κεραμικής, έχουν επίσης σταθερό τρόπο απεικόνισης· κοιτούν προς τα δεξιά, φέρουν μακριά τριγωνικά φτερά, διχαλωτή ουρά και πληρούνται από λευκό χρώμα⁴⁶. Τα χελιδόνια συνήθως δεν σχεδιάζονται με ερυθρό και μελανό, αλλά με μελανό και λευκό χρώμα στο εσωτερικό τους⁴⁷. Ωστόσο, το αγγείο του οποίου αποτελούν μέρος του εικονιστικού διακόσμου, μπορεί να φέρει κατά τα άλλα πολύχρωμη διακόσμηση. Τα χελιδόνια έχουν γίνει ιδιαίτερως αγαπητά και γνωστά από τον πρωταγωνιστικό ρόλο τους στην τοιχογραφία της Άνοιξης του δωματίου υπ' αριθμόν 2 του Συγκροτήματος Δ του Ακρωτηρίου, όπου επτά χελιδόνια μόνα τους ή σε ζεύγη πετούν πάνω από μεγάλα, κόκκινα κρίνα, που φύονται από το πετρώδες έδαφος⁴⁸. Στην περίπτωση της τοιχογραφίας φέρουν ερυθρό λαιμό και είναι πράγματι πολύχρωμα.

Στους άλλους τύπους πτηνών, που απεικονίζονται στην επιφάνεια των κυκλαδικών αγγείων, συγκαταλέγονται τα υδρόβια πτηνά, οι κύκνοι ή πάπιες, καθώς και άλλοι αδιάγνωστοι τύποι που αποδίδονται συνοπτικά⁴⁹. Η συχνότητα και η ομοιότητα των παραστάσεων δεν παρουσιάζει κάποιο μοτίβο.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ: ΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΜΙΑΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΗΣ

Η παραδοσιακή άποψη τοποθετεί την ελλαδική τέχνη σε ανεικονικό περιβάλλον βλέποντάς την περιορισμένη στη δημιουργία γραμμικών ή καμπυλόγραμμων μοτίβων⁵⁰. Ακόμη και οι λίγες εικονιστικές παραστάσεις τοποθετούνται σε μετόπες, οριζόντιες ή κάθετες ζώνες, που χωρίζουν την επιφάνεια του αγγείου σε τμήματα. Είναι δύσκολο, επομένως, να εντοπίσει κανείς κυκλαδικές επιδράσεις στην ελλαδική τέχνη. Ως εκ τούτου, η περίπτωση των δίχρωμων πτηνών της

41 Atkinson κ.ά. 1904, πίν. XXI:1.

42 Βλ. Papagiannopoulou 2008, εικ. 40.25.

43 Βλ. Nikolakopoulou 2010, εικ. 21.2a και c, αντίστοιχα.

44 Βλ. Marthari 2010, εικ. 11-19.

45 Βλ. Atkinson κ.ά. 1904, πίν. XXI. Barber 2007, 205, πίν. 25e· 2008, πίν. 20:698-699.

46 Marinatos 1999 (1968), 14, εικ. 5, πίν. A. Marthari 2010, 422, εικ. 11-19.

47 Βλ. όμως το αγγείο υπ' αριθμόν 9405 από το Ακρωτήρι Θήρας, όπου ο λαιμός των χελιδονιών είναι βαμμένος κόκκινος. Μπουλώτης 2005, 62, εικ. 47. Marthari 2010, 424, εικ. 13.

48 Βλ. Marinatos 1999 (1970), 50-51. Vanschoonwinkel 1990, 339. Doumas 1992, 100-107.

49 Βλ. Atkinson κ.ά. 1904, πίν. XXI:5. Μαρινάτος 1999 (1970), πίν. 96a· 1999 (1971), πίν. 58· 1999 (1973), πίν. 47d. Μαστραπάς 1991, πίν. X:1-2. Barber 2008, εικ. 22:404. Nikolakopoulou κ.ά. 2008, εικ. 32.6d.

50 Βλ. Blakolmer 2007, 72· 2010, 510.

«ηπειρωτικής πολύχρωμης» είναι ιδιαίτερη, εφόσον μας δίνει ένα σημαντικό στοιχείο αλληλεπίδρασης μεταξύ της κυκλαδικής και της ηπειρωτικής τέχνης. Είναι σαφές πως οι παραστάσεις πτηνών στα αγγεία αυτά έγιναν κάτω από κυκλαδική επίδραση. Το ίδιο το σύστημα της «τριπλής οριζόντιας ζώνης» εντοπίζεται ήδη σε πρόχους της φάσης Β του Ακρωτηρίου⁵¹. πρόκειται, επομένως, για αμιγώς κυκλαδικό κόσμημα, το οποίο δανείστηκε η «ηπειρωτική πολύχρωμη», καθιερώνοντάς το ως το πλέον χαρακτηριστικό μοτίβο της.

Η σημαντικότερη διαφορά των ηπειρωτικών και κυκλαδικών πρόχων με διακόσμηση πτηνών έγκειται στη χρονολογική τοποθέτησή τους, εφόσον ο κυκλαδικός δίχρωμος ρυθμός προηγείται της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμικής. Σύμφωνα με τους τελευταίους χρονολογικούς συσχετισμούς, ο δίχρωμος ρυθμός των Κυκλάδων δεν προχωράει πέραν της μεταβατικής ΜΚ ΙΙΙ-πρώιμης ΥΚ Ι περιόδου⁵² και, ως εκ τούτου, δεν θεωρείται σύγχρονος της ΥΕ Ι, της κατεξοχήν περιόδου εμφάνισης και εξάπλωσης της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμικής⁵³. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει η απουσία δίχρωμων θηραϊκών πρόχων από τους υστερότερους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών. Οι πρόχοι με τα χελιδόνια, από την άλλη πλευρά, αποδίδονται στο τελευταίο στάδιο της ύστερης ΜΚ περιόδου σύμφωνα με την εύρεσή τους στους λάκκους θεμελίωσης της Δυτικής Οικίας του Ακρωτηρίου⁵⁴, αλλά και σε αποθέτη από τις ανασκαφές των Νέων Φρεάτων Πεσσών⁵⁵. Αυτό ασφαλώς σχετίζεται με τη μακρά συζήτηση για την ταύτιση ή όχι της ΜΜ ΙΙΙΒ περιόδου στο Ακρωτήρι⁵⁶.

Πιο συγκεκριμένα, οι τυπικές μεσοκυκλαδικές ωσειδείς ή απιόσχημες πρόχοι του δίχρωμου ρυθμού, που φέρουν παραστάσεις πτηνών με σφαιρικό, ερυθρό σώμα, δεν συναντώνται στους μυκηναϊκούς λακκοειδείς⁵⁷. Από την άλλη πλευρά, η δεύτερη κυκλαδική κατηγορία πολύχρωμης κεραμικής, οι σφαιρικές ραμφόστομες πρόχοι με παραστάσεις χελιδονιών, που εντοπίζονται μεταξύ άλλων και στον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών⁵⁸, διαφέρουν από εκείνες της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» ως προς το θεματολόγιο και τη διάταξή του στην κεραμική επιφάνεια. Ο τύπος των πτηνών και, κυρίως, η ιδέα της «τριπλής οριζόντιας ζώνης» έχουν τους προκατόχους τους στη μεσοκυκλαδική δίχρωμη κεραμική και όχι στην πολύχρωμη με τις παραστάσεις χελιδονιών. Η δεύτερη, όμως, αποτελεί την πηγή έμπνευσης του σχήματος της σφαιρικής ραμφόστομης πρόχου, του κατεξοχήν σχήματος της ηπειρωτικής Ελλάδας, που φέρει παραστάσεις πτηνών, εφόσον χελιδόνια απεικονίζονται μόνο σε σφαιρικές ραμφόστομες ή οφθαλμωτές πρόχους⁵⁹. Βλέπουμε, επομένως, πως η «υβριδική» αυτή μορφή της ηπειρωτικής πρόχου δανείστηκε ετερόκλητα κυκλαδικά στοιχεία, τη μορφή του δίχρωμου μεσοκυκλαδικού πτηνού, αφενός, και το σχήμα των πρόχων με τα χελιδόνια, αφετέρου, τα οποία χρησιμοποίησε για τη διαμόρφωση ενός καθαρά δικού της τύπου. Άλλωστε, το σφαιρικό σχήμα ήταν εγγύτερα χρονικά στην περίοδο εμφάνισης της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμικής.

Τα πτηνά συνέχισαν την εμφάνισή τους στον αιγαιακό χώρο και μετά το τέλος της Μεσοκυκλαδικής περιόδου μετουσιωμένα στον ηπειρωτικό τύπο, εφόσον στις Κυκλάδες δεν βρίσκουμε πια την πληθώρα των εικονιστικών παραστάσεων της ύστερης ΜΚ περιόδου, αλλά περισσότερο γραμμικά μοτίβα κάτω από μινωική επίδραση⁶⁰. Η δημιουργικότητα και καλλι-

51 Βλ. Nikolakopoulou κ.ά. 2008, 317.

52 Marthari 2000, 886.

53 Βλ. σχετικά Dietz 1998, 11.

54 Marthari 1990, 66-67, εικ. 13· 2000, 886, πίν. 1· 2010, 424.

55 Βλ. αγγείο υπ' αριθμόν 9405, Μπουλώτης 2005, εικ. 47 και Nikolakopoulou 2007, 354.

56 Βλ. σχετικά Nikolakopoulou 2013.

57 Μυλωνάς 1973, 303.

58 Μυλωνάς 1973, 301, πίν. 44α:Γ-27.

59 Marthari 2010, 425, εικ. 11-19.

60 Davis και Cherry 2007, 296, 302-303, εικ. 7:1-2.

τεχνική έκφραση των Κυκλαδίων είχε πλέον μεταφερθεί στη σφαίρα της μνημειακής τέχνης της τοιχογραφίας.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως είναι γνωστό, οι παραστάσεις πτηνών κοσμούν ως επί το πλείστον προχυτικά αγγεία ή αγγεία ιδιαίτερης χρήσης, όπως τις θηραϊκές κύμβες και το διπλό αγγείο της Ασίνης. Ο συνδυασμός φόρμας και διακόσμησης έφερε προφανώς συμβολικές παραμέτρους. Σύμφωνα με τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας, τα αγγεία αυτά βρέθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα κυρίως σε ταφικά σύνολα, ενώ τα κυκλαδικά σε οικιστικά.

Η παρουσία πρόχων με διακόσμηση πτηνών σε ταφικά σύνολα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου φέρει αναμφίβολα κοινωνικές προεκτάσεις. Φαίνεται πως ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου, σε συνδυασμό με τη διακόσμηση πτηνών, είχε σαφή χρήση και έφερε συμβολικό χαρακτήρα. Πρόχοι, πτηνά και διχρωμία αποτελούσαν, εκτός από εμφανή κυκλαδική επίδραση, ένότητα πλήρη σημασιολογικού περιεχομένου. Η παρουσία πρόχων διακοσμημένων με πτηνά σε δρώμενα, τελετουργίες ή νεκρικές ακολουθίες, μεγάλης (Μυκήνες, Ακρωτήρι, Αγ. Ειρήνη) ή μικρής κλίμακας (Άργος, Ασίνη, Σαμικό) επιτρέπουν την πολλαπλή ανάγνωση της λειτουργίας της κεραμικής.

Καθώς τα αγγεία βρίσκονται σε συχνότητα σε οικιστικά σύνολα της κεντρικής Ελλάδας, δεν αποκλείουμε την αρχική, τουλάχιστον, χρήση τους ως οικιακά σκεύη ιδιαίτερης αισθητικής, ακόμη και στην Αργολίδα. Η παρουσία τους, στην τελευταία περίπτωση, σε τάφους εκφράζει ταυτόχρονα την αποκοπή τους από το αρχικό περιβάλλον τους, την επιλογή τους ως αντικείμενα, που εκφράζουν την αισθητική της εποχής, για την εκπλήρωση κάποιου ανώτερου σκοπού. Οι προχοΐσκες της «Αργίτικης Ανοικτόχρωμης» κεραμικής έχουν έντονη παρουσία στο Άργος και την Ασίνη ως ταφικά κτερίσματα.

Οι εικονιστικές παραστάσεις, τις οποίες η «ηπειρωτική πολύχρωμη» δανείζεται από τις Κυκλάδες, συμβάλλουν σημαντικά στη θεώρηση των αγγείων ως πολυτελών προϊόντων. Ένας από τους βασικούς ρόλους της εικονιστικής τέχνης στις πρώιμες αυτές κοινωνίες είναι η απόδοση κύρους στον κάτοχό της⁶¹. Ο αριθμός εικονιστικών παραστάσεων, εξαιρώντας τις ταφικές στήλες και τη μικρογλυφία, δεν είναι μεγάλος⁶². Η «ηπειρωτική πολύχρωμη» είναι η μοναδική κεραμική ηπειρωτικής προέλευσης που φέρει εικονιστικές παραστάσεις. Ως εκ τούτου, τα αγγεία με παραστάσεις πτηνών έχουν μεγάλη σημασία. Η υιοθέτηση της εικονιστικής τέχνης κατά την δεδομένη αυτή περίοδο είναι σύμπτωμα πολιτισμικών επιδράσεων από τις Κυκλάδες, που γίνεται αντιληπτό ως μέρος της στρατηγικής ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων.

Μπορούμε, ίσως, εύλογα να αναζητήσουμε τις ρίζες του θέματος στο χώρο των Κυκλάδων, όπου τα πτηνά έκαναν την πρώτη εμφάνισή τους. Οι παραστάσεις πτηνών σχετίζονται, ενδεχομένως, με την προσπάθεια απόδοσης ανθρωπομορφικών και ζωομορφικών χαρακτηριστικών σε πρόχους⁶³. Μεγάλο μέρος, άλλωστε, προχυτικών αγγείων, ιδίως ραμφόστομων πρόχων, φέρει πλαστικούς μαστούς στο ύψος των ώμων, σειρά κύκλων εν είδει περιδεραίου στο λαιμό και γραπτούς οφθαλμούς εκατέρωθεν της προχής, παραπέμποντας στα ανατομικά χαρακτηριστικά του γυναικείου σώματος⁶⁴. Ωστόσο, τα ίδια τα αγγεία, με την μακριά, ραμφόστομη προχή, θυμίζουν και πτηνά. Συχνά μάλιστα, όπως είδαμε, διακοσμούνται με παραστάσεις

61 Laffineur 1992, 105. Voutsaki 2005, 141.

62 Βλ. Blakolmer 2007.

63 Nikolakopoulou 2010, 219.

64 Marthari 1987, 365, εικ. 7-8. Μπουλώτης 2005, εικ. 43.

πηνών, ιδίως με χελιδόνια⁶⁵. Οι μαστοί σχετίζονται προφανώς με τη γονιμότητα και ίσως τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν στην τέλεση τελετουργιών συλλογικού χαρακτήρα⁶⁶. Μια τέτοια πρακτική μαρτυρεί η εύρεση δύο ραμφόστομων πρόχων σε αποθήκη θεμελίωσης της Δυτικής Οικίας του Ακρωτηρίου⁶⁷.

Δεν αποκλείεται η χρήση προχυτικών αγγείων με ανθρωπομορφικά ή ζωομορφικά χαρακτηριστικά να έλαβε κεντρική θέση στην κοινότητα του Ακρωτηρίου διαμορφώνοντας, από ένα σημείο και έπειτα, την ταυτότητά της. Τα αγγεία αυτά έγιναν σταδιακά «επώνυμα» προϊόντα και μεταφερόμενα, στο πλαίσιο μια εμπορικής ή βαθύτερα πολιτισμικής σχέσης, σε έναν άλλο χώρο έχασαν ένα μέρος του ερμηνευτικού τους πλαισίου. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, πως έχασαν την αισθητική αξία τους. Πόσες φορές, άλλωστε, παρατηρείται το φαινόμενο αυτό στην καθημερινότητα, τα αισθητικά κριτήρια να υπερισχύουν εν τέλει της χρηστικής αξίας ενός αντικειμένου. Ο χαρακτηρισμός του ως αντικειμένου κύρους βασίζεται συχνά σε αυτό το λεπτό διαχωρισμό. Εκείνο που έχει σημασία είναι η επιλογή της απεικόνισης πτηνών ως φορέων συμβολικού νοήματος, ως μικρογραφίας της φύσης και των «μαγικών» ιδιοτήτων της, ως ταυτότητας του τόπου και του χρόνου. Σίγουρα, την επιλογή αυτή την έκαναν πρώτοι οι Κυκλαδίτες τοποθετώντας έκτοτε τις παραστάσεις πτηνών στην «κοινή γλώσσα» του Αιγαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άραβαντινός, Β. 1981. «Θήβα: Όδος Δίρκης 23, Οικόπεδο Κων. Γκέλη.» *ΑΔ* 36B:188-189.
- Atkinson, T.D., R.C. Bosanquet, C.C. Edgar, A.J. Evans, D.G. Hogarth, D. Mackenzie, C. Smith, και F.B. Welch. 1904. *Excavations at Phylakopi in Melos. JHS* Suppl. 4. London.
- Barber, R.L.N. 1974. «Phylakopi 1911 and the History of the Later Cycladic Bronze Age.» *BSA* 69:1-53.
- _____. 2007. «The Middle Cycladic pottery.» Στο *Renfrew 2007*, 181-238.
- _____. 2008. «Unpublished pottery from Phylakopi.» *BSA* 103:43-222.
- Blakolmer, F. 2007. «Der autochthone Stil der Schachtgraberperiode im bronzeitlichen Griechenland als Zeugnis für eine mittellhellenische Bildkunst.» *ÖJh* 76:65-88.
- _____. 2010. «The iconography of the shaft grave period as evidence for a Middle Helladic tradition of figurative arts?» Στο *Philippa-Touchais κ.ά.* 2010, 509-519.
- Blegen, C.W. 1928. *Zygouries, A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Crouwel, J.H. 1989. «Pictorial Pottery from Mycenae at the Time of the Shaft Graves.» Στο *Transition: Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent*, επιμ. R. Laffineur, 155-165. *Aegaeum* 3. Liège: Université de Liège.
- Cummer, W.W., και E. Schofield. 1984. *Keos*. Vol. III, *Ayia Irini: House A*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Davis, J.L. 1986. *Keos*. Vol. V, *Ayia Irini: Period V*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Davis, J.L., και J.F. Cherry. 2007. «The Cycladic pottery from the Late Bronze I levels.» Στο *Renfrew 2007*, 265-306.
- Δημακοπούλου, Κ., επιμ. 1988. *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού 1600-1100 π.Χ.* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό τμήμα ICOM.
- Dickinson, O.T.P.K. 1977. *The Origins of Mycenaean Civilisation. SIMA* 49. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Dietz, S. 1980. *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. Fasc. 2, The Middle Helladic Cemetery. The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- _____. 1991. *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age: Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*. Copenhagen: National Museum of Denmark.
- _____. 1998. «The Cyclades and the Mainland in the Shaft Grave period. A summary.» Στο *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, II, επιμ. S. Dietz και S. Isager, 9-35. Athens: Aarhus University Press.

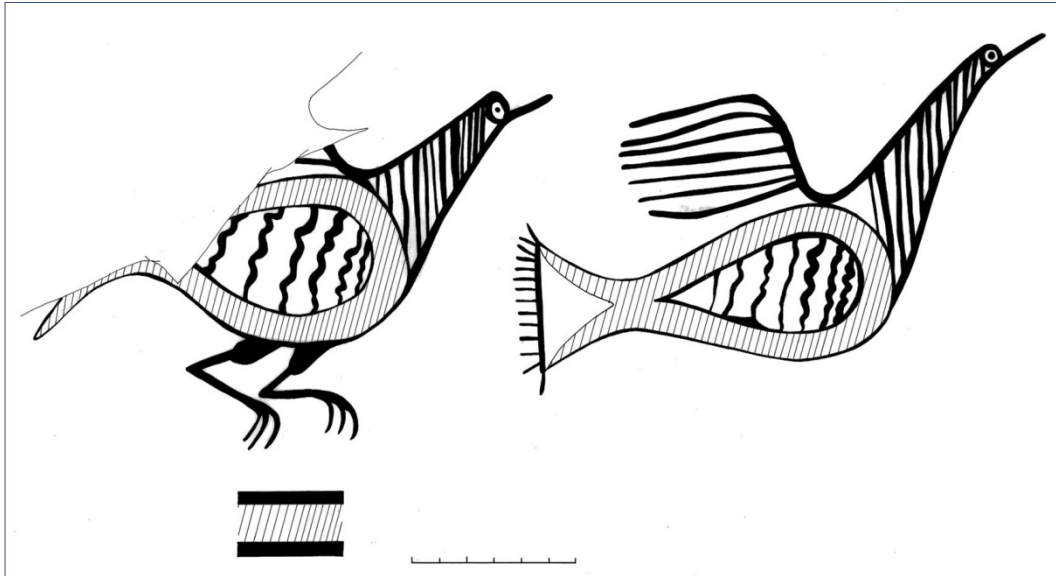
65 Marinatos 1999 (1968), 14, εικ. 5. Nikolakopoulou 2010, εικ. 21.2c. Marthari 2010, εικ. 11-14, 18.

66 Marinatos 1999 (1968), 41. Μπουλώτης 2005, 58. Nikolakopoulou κ.ά. 2008, 219.

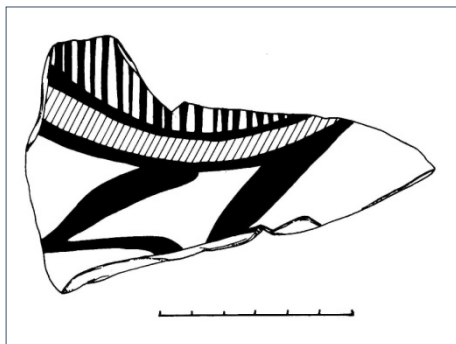
67 Marthari 1990, 66-67, εικ. 13.

- Dor, L., J. Jannoray, H. van Effenterre, και M. van Effenterre. 1960. *Kirra. Étude de préhistoire phocidienne*. Paris: de Boccard.
- Doumas, C. 1992. *The Wall-Paintings of Thera*. Athens: The Thera Foundation.
- Evans, A. 1921. *The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*. Vol. 1, *The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*. London: Macmillan & Co.
- French, D.H. 1972. *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*. Athens.
- Frödin, O., και A.W. Persson. 1938. *Asine: Results of the Swedish Excavations 1922-1930*. Stockholm: Generals-tabens litografiska anstalts förlag i distribution.
- Furtwängler, A., και G. Loeschcke. 1879. *Mykenische Thongefässe*. Berlin: Asher.
- Goldman, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Θεοχάρης, Δ.Π. 1956. «Άνασκαφαί ἐν Ἴωλκῷ.» ΠΑΕ:119-130.
- Κακαβογιάννη, Ο. 2008. «Αττική. Ιστορικό και Αρχαιολογικό περίγραμμα.» Στο *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 94-103. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Karo, G. 1930. *Die Schachtgräber von Mykenai*. München: Bruckmann.
- Laffineur, R. 1992. «Iconography as evidence of social and political status in Mycenaean Greece.» Στο *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology*, επιμ. R. Laffineur και J.L. Crowley, 105-112. *Aegaeum* 8. Liège: Université de Liège
- Μαθιουδάκη, Η. 2011. «Η Ηπειρωτική Πολύχρωμη κεραμική στην Ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο.» *Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.*
- Μαρθάρη, Μ. 1980. «Ακρωτήρι, κεραμική ΜΕ παράδοσης στο στρώμα τής ήφαιστειακής καταστροφής.» ΑΕ:182-211.
- Marinatos, S. 1999 (1968). *Excavations at Thera II*. 2nd edition. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- _____. 1999 (1970). *Excavations at Thera IV*. 2nd edition. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- _____. 1999 (1971). *Excavations at Thera V*. 2nd edition. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- _____. 1999 (1973). *Excavations at Thera VII*. 2nd edition. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Marthari, M. 1987. «The Local Pottery Wares with Painted Decoration from the Volcanic Destruction Level of Akrotiri, Thera. A preliminary report.» ΑΑ:359-379.
- _____. 1990. «The Chronology of the Last Phases of Occupation at Akrotiri in the Light of the Evidence from the West House Pottery Groups.» Στο *Thera and the Aegean World III*. Vol. 3, επιμ. D.A. Hardy και A.C. Renfrew, 57-70. London: The Thera Foundation.
- _____. 2000. «The attraction of the pictorial: observations on the relationship of Theran pottery and Theran fresco iconography.» Στο Sherratt 2000, 873-889.
- _____. 2010. «A MM seal with swallow motif from Knossos and its interconnections with Late MC-LC I Theran iconography.» Στο *Δώρον. Τιμητικός Τόμος για τον Σπύρο Ιακωβίδη*, επιμ. Δ. Δανιηλίδου, 419-439. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Μαστραπάς, Α.Ν. 1991. *Η ανθρώπινη και οι ζωϊκές μορφές στην προϊστορική κεραμική των Κυκλάδων*. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 82. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φιλοσοφική Σχολή.
- Mathioudaki, I. 2011. «Honouring the dead with polychrome pots: the case of Mainland Polychrome pottery in Peloponnesian funerary contexts.» Στο *Honouring the Dead in the Peloponnese. Proceedings of the conference held in Sparta 23-35 April 2009*, επιμ. H. Cavanagh, W. Cavanagh, και J. Roy, 459-466. Centre for Spartan and Peloponnesian Studies Online Publication 2.
- Μπουλώτης, Χ. 2005. «Πτυχές θρησκευτικής έκφρασης στο Ακρωτήρι.» ΑΛΣ 3:20-75.
- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. *Ο ταφικός κύκλος Β' τῶν Μυκηνῶν*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 73. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- Nikolakopoulou, I. 2007. «Aspects of interaction between the Cyclades and the Mainland in the Middle Bronze Age.» Στο *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, επιμ. F. Felten, W. Gauss, και R. Smetana, 347-359. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2010. «Middle Cycladic Iconography: a social context for 'A new chapter in Aegean Art'.» Στο *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren*, επιμ. O. Krzyszkowska, 213-222. *BSA Studies* 18. London: British School at Athens.
- _____. 2013. «Middle Minoan III beyond Crete: the evidence from Thera.» Στο *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Crete*, επιμ. C.F. Macdonald και C. Knappett, 213-219. *BSA Suppl.* 21. London: British School at Athens.
- Nikolakopoulou, I., F. Georma, A. Moschou, και F. Sophianou. 2008. «Trapped in the Middle: New Stratigraphical and ceramic evidence from Akrotiri, Thera.» Στο Renfrew κ.ά. 2008, 311-323.

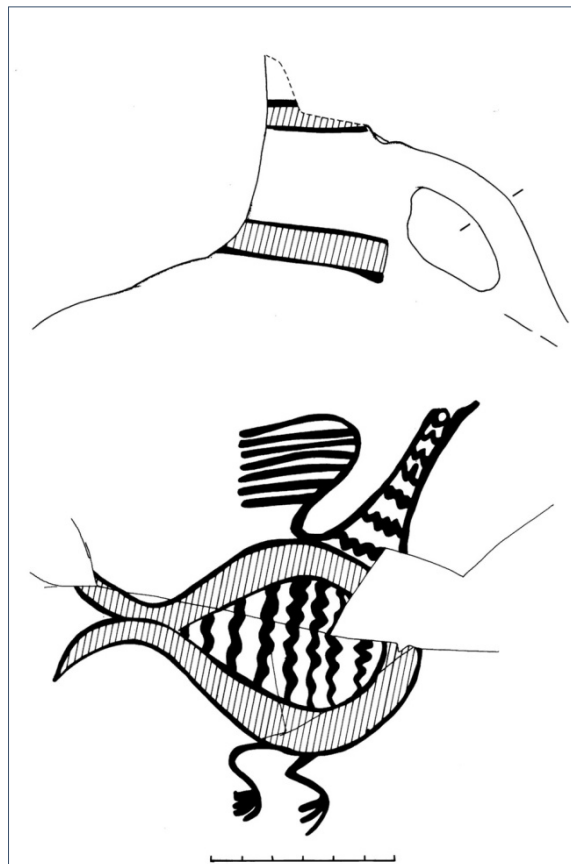
- Παπαδημητρίου, Α. 2010. «Οι ανασκαφές στο νοσοκομείο του Άργους.» Στο Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 45-55.
- Papagiannopoulou, A. 1991. *The Influence of Middle Minoan Pottery on the Cyclades*. SIMA p.b. 96. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 2008. «From Pots to Pictures: Middle Cycladic Figurative Art from Akrotiri, Thera.» Στο Renfrew κ.ά. 2008, 433-449.
- Philippa-Touchais, A. 2002. «Aperçu des céramiques mésohelladiques à décor peint de l'Aspis d'Argos: La céramique à peinture mate.» *BCH* 126:1-40.
- Philippa-Touchais, A., G. Touchais, S. Voutsaki, και J. Wright, επιμ. 2010. *Mesohelladika: The Greek Mainland in the Middle Bronze Age*. *BCH Suppl.* 52. Paris – Athènes: École française d'Athènes.
- Pruckner, K. 2009. «Vollständig und bichrom bemalte äginetische Keramik des späten MH bis frühen SH aus Ägina, Kolonna.» Στο *Österreichische Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit*, επιμ. F. Blakolmer, C. Reinholdt, J. Weilhartner, και G. Nightingale, 241-252. Wien: Phoibos Verlag.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. 2009. *Οι Τύμβοι του Άργους. Διατριβή επί διδακτορία*. Επανέκδοση. Άργος Ι. Αθήνα: Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας.
- Renfrew, A.C., επιμ. 2007. *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-77*. *BSA Suppl.* 42. London: The British School at Athens.
- Renfrew, A.C., N. Brodie, G. Gavalas, και J. Doole, επιμ. 2008. *Horizon. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*. McDonald Institute Monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research – Stavros Niarchos Foundation.
- Schliemann, H. 1880. *A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Schofield, E. 2011. *Keos*. Vol. X, *Ayia Irini: The Western Sector*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Sherratt, S., ed. 2000. *Proceedings of the First International Symposium The Wall Paintings of Thera*. Petros N. Nomikos Conference Centre Thera, Hellas 30 August – 4 September 1997. Vol. 2. Athens: Petros M. Nomikos – The Thera Foundation.
- Vanschoonwinkel, J. 1990. «Animal representations in Thera and other Aegean arts.» Στο *Thera and the Aegean World III*. Vol. 1, επιμ. D.A. Hardy, C. Doumas, J.A. Sakellarakis, και P.M. Warren, 327-347. London: The Thera Foundation.
- Voutsaki, S. 2005. «Social and Cultural Change in the Middle Helladic Period. Presentation of a New Project.» Στο *AUTOCHTHON. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement*, επιμ. A. Dakouri-Hild και S. Sherratt, 134-143. *BAR-IS* 1432. Oxford: Archaeopress.
- Wace, A.J.B. 1941. «Middle and Late Helladic Pottery.» Στο *Επιτύμβιον Χρήστου Τσουντα*. Άρχεϊον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ (ἐπίμετρον Στ' Τόμου), 345-350. Αθήνα.
- Wace, A.J.B., και C.W. Blegen. 1916-18. «The Pre-mycenaean Pottery of the Mainland.» *BSA* 22:175-189.
- Walberg, G. 2007. *Midea: The Megaron Complex and Shrine Area. Excavation on the Lower Terraces 1994-1997*. INSTAP Prehistory Monographs 20. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

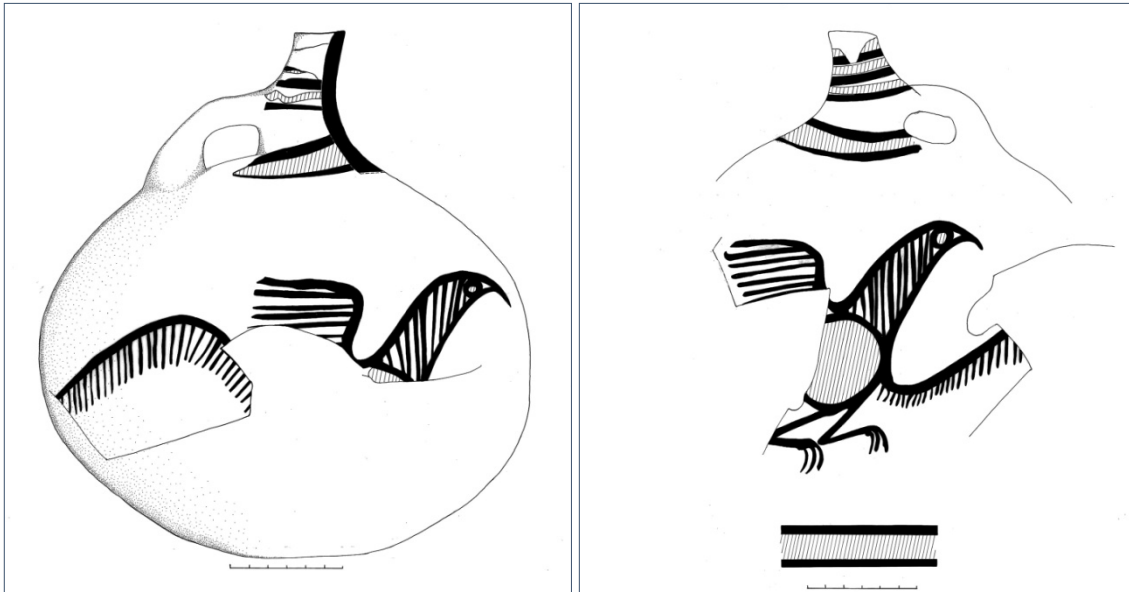
Εικ. 1. Παράσταση πτηνών σε πρόχου (ΕΑΜ αρ. ευρ. 946) από τον τάφο VI του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών (σχέδιο της συγγραφέως, Μαθιουδάκη 2011).

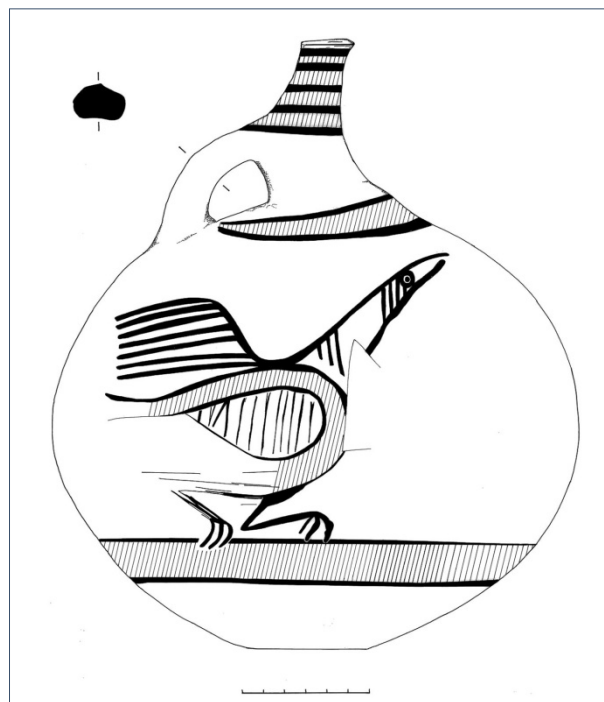
Εικ. 2. Παράσταση πτηνού σε όστρακο από την Τίρυνθα (σχέδιο της συγγραφέως, Μαθιουδάκη 2011).

Εικ. 3. Σχέδιο πτηνού σε πρόχου από τη Φυλακωπή Μήλου (σχέδιο της συγγραφέως, Μαθιουδάκη 2011).

Εικ. 4. Παράσταση πτηνών σε πρόχου (ΕΑΜ αρ. ευρ. 947) από τον τάφο VI του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών (σχέδιο της συγγραφέως, Μαθιουδάκη 2011).

Εικ. 5. Παράσταση πτηνού σε πρόχου (ΕΑΜ αρ. ευρ. 952) από τον τάφο VI του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών (σχέδιο της συγγραφέως, Μαθιουδάκη 2011).

Παράσταση ναυαγίου σε μυκηναϊκό αγγείο από τις Κουκουναριές της Πάρου¹

Στέφανος Σπανός

SUMMARY: A REPRESENTATION OF A SHIPWRECK ON A MYCENAEAN VASE FROM KOUKOUNARIES IN PAROS

The fall of the Mycenaean palaces marked a radical change in the geopolitical map of prehistoric Greece. The excavations brought to light evidence that immediately after the destruction of the Mycenaean centers in mainland Greece, a group of Mycenaean refugees fled to Paros, where they occupied a hill which they turned into a Mycenaean acropolis. There followed a period of prosperity as shown by various finds, as for example, ivory, rock crystal, bronze, painted pottery of the Late Helladic III C Middle period.

A deep bowl of this period from Koukounaries provides a rare representation of a ship, which is the subject of this report.

Internally, a band runs round the rim. Outside, close to the rim a ship is depicted upside down. We recognize part of the hull, part of the sail and two or one ropes, which are tied to the mast and the sail (?). Obviously, the representation shows a rare display of a Mycenaean shipwreck.

The ship of Paros can be compared with the ship of Skyros (type V of Wedde, LH IIIA-C) and the ship of Tragana (type VI of Wedde, LH IIIB-C). In all of them the bow is bent. It seems that on the representation of Paros we have two ropes. One must be the forstay. This rope seems to result in the mast, comparable to the examples of Tragana and Skyros. As for the use of the second rope it is not clear whether it is tied to the sail or simply decorative. One of the Akrotiri vessels has four ropes starting from the mast. Two of them arrive at the bow, while the other two end in the cabin, carrying some circular objects and crocus plants. The sail is retracted.

At the Paros wreck representation, the sail is billowed by the wind, like that of Tragana and Asine. All three belong to the type VI of Wedde.

A possible sea battle is represented on the Miniature Wall Painting of Akrotiri and another one may be shown on the silver siege rhyton from Mycenae. Besides these representations, we have sea fights on vases from Phylakopi and Pyrgos Livanaton.

Another particularity of the Paros vessel is that it is painted upside down on the vase. The representation rather reminds of a shipwreck scene on the north wall of the Great Temple of Medinet Habu. The enemy ships are driven to the shore, one of them is shown upside down.

Apart from the Late Bronze Age representations, ships are upside down on depictions of naval battles and shipwrecks of the Geometric period.

The data from Koukounaries in Paros show that after the collapse of the palaces of the mainland there followed a period of prosperity and revival of the arts based on commerce. Luxury finds from Paros prove that Koukounaries had significant overseas connections together with the rest of the Cycladic islands, that are located at the crossroads of maritime trade with Asia Minor, Egypt, Syria, Cyprus and Crete.

Η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων σηματοδότησε μια ριζική μετατροπή στο γεωπολιτικό χάρτη της προϊστορικής Ελλάδας. Οι καταστροφές υποχρέωσαν τους μυκηναίους κατοίκους της ηπειρωτικής χώρας να μεταναστεύσουν προς Δυσμάς, προς τις Ιόνιες νήσους και την Κάτω

¹ Θέλω να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή κ. Γ. Κορρέ για την καθοδήγηση και τη βοήθειά του, και επίσης το Institute for Aegean Prehistory για τη στήριξη ερευνητικού θερινού προγράμματος και τη συμμετοχή μου σε αυτό. Ευχαριστίες εκφράζω και προς τον αείμνηστο καθηγητή Δ. Σκιλάρντι, Διευθυντή των Ανασκαφών Πάρου για την παραχώρηση του υλικού.

Ιταλία, και προς Ανατολάς, προς τη λεκάνη του ανατολικού Αιγαίου. Κάτοικοι των κατεστραμμένων περιοχών διέσχισαν το Αιγαίο με τα πλοία τους, κατευθυνόμενοι προς την Κρήτη και την Κύπρο, ενώ άλλοι εγκαταστάθηκαν σε νησιά του Αιγαίου και των Κυκλάδων. Οι ανασκαφές της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Πάρο, από το 1976 έως το 1992, έφεραν στο φως ενδείξεις ότι αμέσως μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων στην ηπειρωτική Ελλάδα, περί το 1200 π.Χ., ομάδα μυκηναίων προσφύγων κατέφυγε στην Πάρο, όπου δημιούργησε μια ισχυρή ακρόπολη στη θέση Κουκουναριές και στα δυτικά του κόλπου της Νάουσας². Στην κορυφή βραχώδους λόφου ανεγέρθη ηγεμονικό συγκρότημα, του οποίου η νότια πλευρά προστατευόταν με κυκλώπειο τείχος. Ακολούθησε περίοδος ευημερίας όπως δείχνουν ποικίλα ευρήματα και πληθώρα γραπτής κεραμικής της IIIΓ-μέσης περιόδου. Ανάμεσα στα ευρήματα που αποκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη σημειώνεται η παρουσία ευρημάτων από ελεφαντόδοντο, ορεία κρύσταλλο, ορείχαλκο (εργαλεία και όπλα), μόλυβδο, οψιανό, στεατίτη (βλέπε παρακάτω)³. Στην κεραμική αυτής της περιόδου από τις Κουκουναριές σημειώνεται και η σπάνια παρουσία σκύφου με παράσταση πλοίου, που αποτελεί αντικείμενο του παρόντος άρθρου.

Στους δύο αιώνες που προηγήθηκαν της πτώσης των μυκηναϊκών ανακτόρων στην ηπειρωτική Ελλάδα ποικίλα γεγονότα ανέτρεψαν την εικόνα της συνεχούς ευμάρειας των μυκηναϊκών κρατών. Ειδικότερα, τον 13ο αιώνα π.Χ. οι ενδείξεις προαναγγέλλουν το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου. Σημειώνεται πως ήδη από την αρχή της ΥΕ IIIΒ περιόδου πολλές ανακτορικές θέσεις υπέστησαν ζημιές. Φέρ' ειπείν, στις Μυκήνες οι οικίες εκτός των τειχών καταστράφηκαν από πυρκαγιά⁴, ενώ στην Κωπαΐδα το συγκρότημα του Γλα καταστράφηκε και ακολούθως εγκαταλείφθηκε λίγο πριν από το 1200 π.Χ.⁵

Τις σοβαρές αυτές καταστροφές, ακολούθησε φάση ανάκαμψης. Στις Μυκήνες, ο οχυρωμένος χώρος επεκτάθηκε και προστέθηκε μια υπόγεια δεξαμενή νερού. Οι οχυρώσεις ενισχύθηκαν. Η είσοδος στην ακρόπολη ανακατασκευάστηκε και κτίστηκε η Πύλη των Λεόντων με το δυτικό κυκλώπειο τείχος. Στην Τίρυνθα, εκτός από την προσθήκη μιας υπόγειας δεξαμενής νερού και την ενίσχυση της οχύρωσης, η ακρόπολη επεκτάθηκε με την προσθήκη της Κάτω Ακρόπολης⁶. Οικοδομική δραστηριότητα σημειώνεται και στην Ακρόπολη των Αθηνών⁷. Ωστόσο, μετά την περίοδο ανοικοδόμησης σημειώθηκαν νέες μεγάλες καταστροφές. Τα μυκηναϊκά ανάκτορα των Μυκηνών, Τίρυνθας, Πύλου και άλλων σημαντικών θέσεων επλήγησαν από φωτιά και εγκαταλείφθηκαν⁸. Τα αίτια της κατάρρευσης των μυκηναϊκών ανακτόρων παραμένουν ασαφή. Προτάθηκαν πολλές θεωρίες, εκ των οποίων δύο είναι οι κυριότερες. Η πρώτη αναφέρεται στην κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου εξαιτίας των καταστροφών που επέφεραν οι Λαοί της Θαλάσσης. Η δεύτερη αναφέρεται στη διάβρωση των κοινωνικών και πολιτικών δομών που υποτίθεται ότι οδήγησαν σε εσωτερικές έριδες και στη διάλυση των μυκηναϊκών κρατών.

Η Vermeule⁹ πρότεινε ότι η διακοπή του εμπορίου ακολούθησε την εισβολή των Λαών της Θαλάσσης. Οι δράσεις των Λαών της Θαλάσσης καταγράφονται σε αιγυπτιακά και χεττιτικά κείμενα¹⁰, όπου πολεμούν μαζί και κατά των Αιγυπτίων. Οι Λαοί της Θαλάσσης δεν αντιπροσωπεύουν μια φυλετική ομάδα εισβολέων, αλλά συνασπισμό λαών λ.χ. οι Shardana, οι Lukka,

2 Schilardi 1992, 637. Karageorghis 1998, 130. Schilardi 1998, 289.

3 Schilardi 1984, 188-190· 1992, 633.

4 Iakovidis 1986, 252-253.

5 Ίακωβίδης 1998, 204.

6 Ίακωβίδης 1998, 24-37 (Τίρυνς), 70-72 (Μυκήνες).

7 Broneer 1956, 12-13.

8 Iakovidis 1983, 19, 70-71. Kilian 1985, 74-76· 1988, 133-135. Schilardi 1992, 637. Karageorghis 1998, 130. Schilardi 1998, 289-290.

9 Vermeule 1960, 67.

10 Sandars 1978, 10, 50, 105-136.

οι Denyen, οι Ekwesh. Στη μάχη του Καντές (1275 π.Χ.), οι Shardana μάχονται στο πλευρό του Ραμσή ΙΙ. Κατά τη διάρκεια του πολέμου του Mernephtah πολεμούν κατά των Λιβύων, αλλά είναι και σύμμαχοι των Λιβύων. Ωστόσο, η τελική μάχη δόθηκε στο Δέλτα του ποταμού Νείλου επί βασιλείας Ραμσή ΙΙΙ, κατά την οποία οι Λαοί της Θαλάσσης νικήθηκαν κατά κράτος από τον αιγύπτιο βασιλέα. Σε ναυμαχία που απεικονίζεται στο βόρειο τοίχο του Μεγάλου Ναού στο Medinet Habu παριστάνονται αιγύπτιοι πολεμιστές να καταβάλουν τους πολυάριθμους εισβολείς¹¹.

Σημειώνεται ότι η Vermeule και ο Ιακωβίδης συνέδεσαν τις δράσεις των Λαών της Θαλάσσης με τη διακοπή των εμπορικών διαδρομών με την Κύπρο και την Ανατολή¹². Από την άλλη πλευρά, ο Desborough¹³ διερωτήθηκε μήπως την κρίση στο Αιγαίο προκάλεσε εξωτερική επίθεση. Άλλοι πάλι διερωτήθηκαν μήπως εσωτερικά αίτια οδήγησαν σε κοινωνική αναστάτωση και τελικά στην καταστροφή, όπως πρότειναν ο Ανδρόνικος και ο Μυλωνάς. Ο Ανδρόνικος¹⁴ υπέθεσε ότι η κατάρρευση ήταν αποτέλεσμα κοινωνικών αναταράξεων, ενώ κατά το Μυλωνά, τα μυκηναϊκά κέντρα κατέρρευσαν κατά τη σύμπτωση ποικίλων εσωτερικών και εξωτερικών καταστροφών που έπληξαν στη φάση αυτή τα μυκηναϊκά κέντρα¹⁵. Πιο πρόσφατα, ο Kilian υποστήριξε ότι οι Μυκήνες και η Τίρυνθα υπέστησαν εκτεταμένες καταστροφές στη διάρκεια σφοδρών σεισμών¹⁶. Είναι πιθανόν πως ένας συνδυασμός παραγόντων ήταν ίσως η αιτία της κατάρρευσης των ακροπόλεων¹⁷.

Στις Κουκουναριές, οι έρευνες έφεραν στο φως μεγάλη ποσότητα μυκηναϊκής κεραμικής¹⁸ κατά την ανασκαφή του ηγεμονικού συγκροτήματος στο Άνω Πλάτωμα. Ομάδα μυκηναϊκών οστράκων ανακαλύφθηκε εκ παραλλήλου και στο Κάτω Πλάτωμα, της οποίας η εξέταση έδειξε ότι είναι σύγχρονη προς την κεραμική του ηγεμονικού συγκροτήματος, αφού χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ-μέση¹⁹.

Στην κεραμική του Κάτω Πλατώματος ανήκει το όστρακο K.1653/P.1243²⁰ (εικ. 1). Το διατηρηθέν τμήμα προέρχεται από το χείλος σκύφου (τύπου FS 284). Εσωτερικά, το χείλος περιτρέχει ταινία. Στην εξωτερική πλευρά δεν υπάρχουν ενδείξεις που να φανερώνουν την παρουσία αντίστοιχης γραμμής ή ταινίας. Σε επαφή με τη γραμμή του χείλους διακρίνεται περίγραμμα πλοίου σε ανεστραμμένη θέση. Αναγνωρίζεται μέρος της πλώρης του πλοίου, του οποίου το κατάστρωμα αποδίδεται με φαρδιά οριζόντια ταινία. Η πλώρη αποδίδεται ανορθωμένη σε κάθετη διάταξη και σιγμοειδής. Λεπτή οριζόντια γραμμή που διακρίνεται στο κάτω μέρος της πλώρης είναι πιθανόν να ανήκει σε μικρή προεξοχή που θα αποτελούσε το έμβολο του πλοίου. Πάντα σε σχέση προς την πλώρη παρατηρούνται δύο γραμμές, οι οποίες ξεκινούν από το κάτω μέρος της πλώρης και κατευθύνονται με ελαφρώς διαγώνια πορεία προς το ιστίο. Ενδεχομένως, πρόκειται περί σχοινιών, τα οποία συγκρατούσαν το υφασμάτινο ιστίο που εδώ απεικονίζεται σε πλήρη ανάπτυξη. Το ιστίο αποδίδεται με τρόπο «ρεαλιστικό», αφού το ύφασμα παριστάνεται με παράλληλες κυρτές γραμμές, για να υποδηλωθεί η διόγκωσή του από τον άνεμο. Εντούτοις, το γεγονός ότι το πλοίο παριστάνεται ανεστραμμένο, πιθανώς υποδηλώνει ότι είναι ναυαγισμένο αποτελώντας μία από τις σπάνιες τέτοιες παραστάσεις.

11 Sandars 1978, 105-107, 127, εικ. 80-82.

12 Iakovidis 1983, 109.

13 Desborough 1972, 20-22.

14 Άνδρόνικος 1954.

15 Mylonas 1966, 214.

16 Kilian 1980, 192-1985, 74-75.

17 Shelmerdine 1997, 584.

18 ΠΑΕ 1976-1991. Schilardi 1979, 1984. Σκιλάρντι 1995.

19 Σπανός 2005.

20 Το όστρακο προέρχεται από την τομή ΙJ 10,5 (ανασκαφή του 1990), οι διαστάσεις είναι: μέγιστο ύψος 3,2 εκ., μέγιστο πλάτος 2,2 εκ., πάχος 0,5 εκ., διάμετρος χείλους υπολογίζεται 13 εκ. Χρώμα πηλού: 5 YR 8/3-4, 5 YR 7/4-5.

Μια σύντομη αναδρομή σε παραστάσεις πλοίων της Εποχής του Χαλκού θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της παράστασης. Οι αρχαιότερες παραστάσεις πλοίων της Εποχής του Χαλκού χρονολογούνται στην ΠΚ ΙΙ και την ΠΜ ΙΙ²¹. Είναι η λεγόμενη ομάδα Σύρου. Το υλικό της περιόδου περιλαμβάνει παραστάσεις πλοίων σε τηγανόσχημα σκεύη, κεραμική, μαρμάρινες πλάκες αλλά και πήλινα ομοιώματα πλοίων. Είναι ο τύπος Ι του Wedde. Το κέλυφος είναι μακρόστενο, με απόφυση (έμβολο) στο χαμηλό άκρο, ενώ το άλλο άκρο (πρύμνη) είναι υψωμένο. Στην ύστερη ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙΙ χρονολογούνται ειδικότερα παραστάσεις πλοίων σε σφραγίδες, όπως η ομάδα Πλατάνου, ο τύπος ΙΙ²². Τα πλοία παριστάνονται με κέλυφος μακρόστενο ή καμπύλο μέχρι την πλώρη και μια υψωμένη άκρη στην πρύμνη.

Μεταγενέστερες είναι οι παραστάσεις πλοίων²³ σε βαρελόσχημους πίθους από την Κολώνα στην Αίγινα, της ΜΕ ΙΙ. Η ομάδα της Κολώνας αποτελεί τον τύπο ΙΙΙ του Wedde. Τρία πλοία έχουν λυγισμένο διχαλωτό άκρο (513, 515, 517), που ερμηνεύεται ως πρύμνη. Έχουν πηδάλιο, ενώ η πλώρη είναι διακοσμημένη σε μορφή μυτερή ή βέλους. Τα πλοία μπορούν να συγκριθούν με παραστάσεις σε σφραγίδες της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Από την ομάδα της Κολώνας φαίνεται να προέκυψε η λεγόμενη ομάδα του Ακρωτηρίου²⁴ (ο τύπος ΙV του Wedde). Ο Wedde διαχώρισε τα πλοία της τοιχογραφίας σε τρεις ομάδες, ανάλογα με το μέγεθος. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει μεγάλα πλοία με λευκό κέλυφος, η δεύτερη μικρότερα πλοία με καστανό κέλυφος. Σε μια τρίτη ομάδα, διακρίνονται μικρά πλοία με καστανό κέλυφος.

Δέκα έχουν πηδάλιο, δύο φέρουν υψωμένο ιστίο, το σκάφος είναι μυτερό και στα δύο άκρα. Τα πλοία μπορούν να συγκριθούν με άλλα που θα αναφερθούν παρακάτω και χρονολογούνται από τη ΜΜ ΙΙΙ μέχρι την ΥΜ ΙΙΙ. Σύγχρονες με τις τελευταίες παραστάσεις της ομάδας του Ακρωτηρίου είναι δύο ακόμα ομάδες, μία είναι η ομάδα της Σκύρου και η άλλη είναι της Τραγάνας. Η ομάδα της Σκύρου είναι ο τύπος V (ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ) και η ομάδα της Τραγάνας ο τύπος VI (ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ) του Wedde. Η πρώτη ομάδα πήρε την ονομασία της από ένα ψευδόστομο αμφορέα (ΥΕ ΙΙΙΓ) που βρέθηκε στη Σκύρο (εικ. 2²⁵). Στο αγγείο απεικονίζεται ένα πλοίο στη μια πλευρά και ένα χταπόδι στην άλλη. Το σκαρί είναι επίπεδο, η λυγισμένη πρύμνη ταυτοποιείται από το πηδάλιο, ενώ η πλώρη σχήματος κεφαλής πτηνού έχει ακρόπρωρο. Ο ιστός στηρίζεται από ένα πρότονο και ένα επίτονο. Μία υπέραια διακρίνεται πάνω στον ιστό²⁶. Η παράσταση είναι συγκρίσιμη με τα πλοία από τον Πύργο Λιβανατών της ΥΕ ΙΙΙΓ-μέσης, και εδώ έχουμε επίπεδο σκαρί και διακόσμηση στη στείρα της πρύμνης.

Η άλλη ομάδα πήρε το όνομα της από την πυξίδα της Τραγάνας (ΥΕ ΙΙΙΓ, εικ. 3). Ο πρότονος φθάνει μέχρι το θάλαμο της πλώρης, ο ιστός ισορροπείται με τρία σχοινιά και τον επίτονο. Ο επίτονος είναι μια πλάγια γραμμή πίσω από τον ιστό. Μπροστά στην πλώρη εξέχει το έμβολο²⁷. Η πρύμνη φέρει το πηδάλιο. Μεταξύ πλώρης και πρύμνης έχουμε κάθετες γραμμές, ίσως προς υποδήλωση καταστρώματος. Αυτό το σύνολο γραμμών υπάρχει και σε παραστάσεις πάνω στην σαρκοφάγο από το Γάζι (εικ. 4), τον ψευδόστομο από την Ασίνη (εικ. 5) και τη στήλη από το Δράμει (εικ. 6). Και τα τρία έχουν έμβολο και πηδάλιο²⁸. Το πλοίο της Τραγάνας θυμίζει το πλοίο της Σκύρου, αλλά με μία σημαντική προσθήκη, το έμβολο στην πλώρη.

Το πλοίο της Πάρου ίσως ανήκει στον τύπο V (ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ) ή τον τύπο VI (ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ). Η πλώρη είναι λυγισμένη, όπως είναι και στις δύο αυτές ομάδες. Φαίνεται πως στην παράσταση της

21 Gray 1974, G 17, Wedde 2000, 40.

22 Gray 1974, G 15. Wedde 2000, 45-50, 62.

23 Gray 1974, G 16. Wedde 2000, 41-45, 62.

24 Wedde 2000, 52-54. Τελεβάντου 1994, 274-288.

25 Οι εικόνες είναι από Wedde 2000.

26 Παρλαμά 1984, 146-151. Vermeule and Karageorghis 1982, 145. Wedde 2000, 54, αρ. 655.

27 Κορρές 1989. Wedde 2000, 54-55, 86, αρ. 643. Κουρουγιώτης 1914, 108-109.

28 Wedde 2000, 55, 86, αρ. 608 (Γάζι), αρ. 641 (Ασίνη), αρ. 684 (Δράμει).

Πάρου έχουμε δύο σχοινιά. Το ένα πρέπει να είναι ο πρότονος. Αυτό το σχοινί φαίνεται να καταλήγει στον ιστό, συγκρίσιμο με τα παραδείγματα της Τραγάνας και της Σκύρου. Η χρήση του δεύτερου σχοινιού δεν είναι σαφής. Δεν είναι σαφές εάν το άλλο είναι δεμένο στο ιστίο ή είναι διακοσμητικό. Ένα από τα πλοία της μικρογραφίας του Ακρωτηρίου έχει τέσσερα σχοινιά που ξεκινούν από τον ιστό. Δύο από αυτά φθάνουν στην πλώρη, ενώ τα άλλα δύο που λήγουν στην καμπίνα, φέρουν μάλλον διακοσμητικά στοιχεία, κυκλικά αντικείμενα και κρόκους²⁹. Το ιστίο είναι μαζεμένο.

Στο όστρακο της Πάρου, το ιστίο είναι φουσκωμένο από τον άνεμο, όπως και στις παραστάσεις από την Τραγάνα, την Ασίνη και το Δράμεσι, που ανήκουν στον τύπο VI. Το ιστίο του πλοίου του Δραμεσίου παρουσιάζεται σαν ανοικτό ορθογώνιο, ενώ το ιστίο του πλοίου της Ασίνης είναι τετράγωνο και φέρει διαγραμμίσεις. Το ιστίο της Τραγάνας απεικονίζεται συμπαγές (ομοιογενές) ωσειδές. Ο ιστός του πλοίου του Δραμεσίου έχει σχήμα Υ, με το ιστίο δεμένο στα δεξιά. Το δικό μας ιστίο δεν αποδίδεται άδειο ή συμπαγές. Στην παράσταση μας το ιστίο είναι κυρτό, όπως αυτό από την Τραγάνα, με ομόρροπες κυρτές γραμμές για την υποδήλωση του υφάσματος. Στην Ασίνη, το ιστίο καλύπτεται με πυκνή διαγράμμιση. Οι γραμμές μπορεί να δείχνουν ότι αποτελείται από διαφορετικά τμήματα υφάσματος ραμμένα μαζί ή ίσως να αποτελεί καλλιτεχνική απόδοση της επιφάνειας του ιστίου³⁰. Εικάζεται ότι μακριές λωρίδες πανιού χρησιμοποιούνται για το ιστίο, ενισχυμένες με δερμάτινες λωρίδες ή κάτι άλλο³¹.

Μια άλλη ιδιαιτερότητα που έχουμε στην παριανή παράσταση είναι ότι το πλοίο παρουσιάζεται ανεστραμμένο κάτω από το χείλος του σκύφου. Η παράσταση αποδίδει μάλλον σκηνή ναυαγίου, όπως στο βόρειο τοίχο του Μεγάλου Ναού του Medinet Habu. Πιθανώς ναυμαχία αποδίδεται και στη Μικρογραφία του Ακρωτηρίου³². Στο βόρειο τμήμα της Μικρογραφίας δύο πλοία (Π2-3) απεικονίζονται το ένα πάνω στο άλλο σε μια πολύ μικρή επιφάνεια. Ένα από αυτά (Π3) φαίνεται να έχει υποστεί ζημιές στον εξοπλισμό του. Σε ένα άλλο πλοίο (Π5) ο πρόβολος είναι σπασμένος. Πλην των ζημιών στα πλοία, επτά γυμνοί άνδρες με τα όπλα και τις ασπίδες τους επιπλέουν στη θάλασσα. Η Σακελλαρίου³³ υποστηρίζει ότι απεικονίζεται μια γιορτή «Isis navigium», και όχι ναυμαχία, επίσης δε ότι το πλοίο δε βυθίστηκε άλλα «προσφέρθηκε» ως αφιέρωμα στη θάλασσα. Κατά την ίδια, οι γυμνοί άνδρες δεν πνίγηκαν, αλλά είναι κολυμβητές.

Όμως σώζονται και ορισμένες ακόμα παραστάσεις που, ενώ δεν σχετίζονται με ναυαγία, φαίνεται να αντλούν το θέμα τους από τη θάλασσα και θαλάσσιες αναμετρήσεις ή επιδρομές. Στο ρυτό της Πολιορκίας από τις Μυκήνες απεικονίζεται μια πόλη που δέχεται επίθεση από τη θάλασσα, ενώ γυμνοί άνδρες βρίσκονται στη θάλασσα³⁴. Στο λίθινο ρυτό της Επιδαύρου, το θέμα επαναλαμβάνεται. Μια πόλη πάλι απειλείται από τη θάλασσα. Στο ρυτό διατηρήθηκε τμήμα πλοίου με την καμπίνα³⁵. Τέλος, σε ένα εγχειρίδιο από το Βαφειό διακρίνεται παράσταση ανθρωπίνων μορφών στο νερό, που δεν είναι κολυμβητές, αλλά ναυαγοί³⁶.

Πλην αυτών των παραστάσεων, ναυμαχίες απεικονίζονται και σε αγγεία από τη Φυλακωπή³⁷ και τον Πύργο Λιβανατών³⁸. Στα παραδείγματα της Φυλακωπής παριστάνεται άνδρας με δόρυ. Σε άλλο όστρακο του ίδιου αγγείου απεικονίζεται άνδρας επάνω στην πλώρη πλοίου (;). Στα

29 Τελεβάντου 1994, 106-108.

30 Άλεξιού 1972, 94· 1973, 3-6.

31 Marinatos 1933, 207. Kirk 1949, 131.

32 Τελεβάντου 1994, 65-67, 328. Marinatos 1974, G 150.

33 Sakellariou 1980, 150-152.

34 Sakellariou 1975.

35 Sakellariou 1971.

36 Warren 1979, 126.

37 Vermeule και Karageorghis 1982, 114.

38 Dakoronia 2006.

θραύσματα από τον Πύργο Λιβανατών, πολεμιστές μάχονται σε πλοία μεταξύ τους. Τα πλοία του Πύργου Λιβανατών θυμίζουν κατά το σχήμα το πλοίο της Σκύρου (βλέπε παραπάνω). Σε άλλο θραύσμα, ένας άνδρας διακρίνεται στη θάλασσα³⁹. Πιθανόν ένας ναυαγός απεικονίζεται σε όστρακο από την Αθήνα⁴⁰.

Εκτός των παραστάσεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, απεικονίσεις ναυμαχιών και ναυαγίων διατηρούνται και από τη Γεωμετρική περίοδο⁴¹. Και στις δύο περιπτώσεις απεικονίζονται τα πλοία ανεστραμμένα. Στην πρώτη παράσταση το πλοίο δεν φαίνεται να έχει υποστεί ζημιές, ή τουλάχιστον αυτό δεν υποδηλώνεται, όπως φέρ' ειπείν στα αρχαιότερα πλοία του Ακρωτηρίου. Ένας άνδρας επιπλέει με τα ψάρια στη θάλασσα, ενώ ένα δεύτερο τον καταπίνει ένα μεγάλο ψάρι⁴². Στη δεύτερη παράσταση ένας ναυαγός κάθεται πάνω στην αναποδογυρισμένη καρίνα του πλοίου⁴³. Αντίστοιχη είναι η απόδοση του πλοίου των Κουκουναριών που ενθυμίζει το γεωμετρικό παράδειγμα. Το πλοίο αποδίδεται ανεστραμμένο, επειδή προφανώς ο καλλιτέχνης ήθελε να αποδώσει ναυάγιο.

Ας επιστρέψουμε τώρα στα πολύτιμα αντικείμενα από τις Κουκουναριές. Θραύσματα από ελεφαντόδοντο ήρθαν στο φως στις αποθήκες, στους διαδρόμους και στο κεντρικό τμήμα του ηγεμονικού συγκροτήματος. Προφανώς, τα αντικείμενα είχαν καταπέσει από τον επάνω όροφο⁴⁴. Ένα θραύσμα ανήκει ίσως στη διακόσμηση επίπλου (θρόνος;), ενώ ένα δεύτερο αναγνωρίζεται ως κτένι. Στην διακίνηση εμπορικών προϊόντων της εποχής, ελεφαντόδοντο ως ακατέργαστο υλικό εισήχθη από την Αίγυπτο ή τη Συρία⁴⁵. Για τις Κουκουναριές θεωρήθηκε δεδομένο χωρίς να είναι δυνατό να αποδειχθεί ότι το τμήμα θρόνου είναι κειμήλιο ή ότι αυτό μεταφέρθηκε από την ηπειρωτική Ελλάδα από τους φυγάδες μαζί με άλλα αντικείμενα⁴⁶.

Παρά ταύτα, κατά τη διαβεβαίωση του ανασκαφέως, θραύσματα και απολεπίσματα ελεφαντοστού ανευρέθηκαν και σε άλλες θέσεις του ηγεμονικού συγκροτήματος⁴⁷, πράγμα που δηλώνει ότι τα έργα λαξεύτηκαν επί τόπου. Στον ευρύτερο ορίζοντα του Αιγαίου τμήματα ελεφαντόδοντου βρέθηκαν και σε άλλα κυκλαδικά νησιά, όπως στη Δήλο, την Κέα και τη Μήλο⁴⁸. Η μεγάλη ποσότητα ελεφαντόδοντου που βρέθηκε στη Δήλο ίσως υποδηλώνει την εκεί παρουσία κάποιου αξιόλογου εργαστήριου που έπαψε να λειτουργεί περί το 1250 π.Χ.⁴⁹. Τα ευρήματα των Κουκουναριών είναι σαφώς νεότερα, αφού χρονολογούνται στον δεύτερο τέταρτο του 12ου αι. π.Χ.

Στις Κουκουναριές ο στεατίτης και η ορεία κρύσταλλος πρέπει να ήσαν εισαγωγές από την Κρήτη και την Αίγυπτο⁵⁰, ο οψιανός από τη Μήλο⁵¹. Τα ακατέργαστα θραύσματα από ορεία κρύσταλλο⁵² υπαινίσσονται την παρουσία εργαστήριου που θα ήταν ενεργό στις Κουκουναριές. Κάποια όπλα παραπέμπουν στην Κρήτη, λ.χ. η ορειχάλκινη αιχμή δόρατος μινωικού τύπου⁵³.

39 Dakoronia 2006, 26.

40 Vermeule και Karageorghis 1982, 114, x41.

41 Morrison και Williams 1968, 34-35, Geom. 32, Geom. 38, πίν. 6e, 7a.

42 Morrison και Williams 1968, 34, Geom. 32, πίν. 6e.

43 Morrison και Williams 1968, 35, Geom. 38, πίν. 7a.

44 Schilardi 1984, 186, 188, εικ. 3, 189, 202. Σκιλάρντι 1995, 496.

45 Krzyszkowska 1990, 12-26.

46 Karageorghis 1998, 131. Rehak και Younger 1998, 231.

47 Κατά προφορική επικοινωνία με τον καθηγητή Δ. Σκιλάρντι.

48 Gallet de Santerre και Tréheux 1947-48, 152. Poursat 1973, 422-425· 1977, 158. Cummer και Schofield 1984, 139, αρ. 1083, 95, πίν. 41, αρ. 1378, 115, πίν. 41. Bosanquet και Welch 1904, 193, εικ. 163, πίν. 40:8.

49 Tournavitou 1995, 527. Βλέπε επίσης Poursat 1977, 152. Schilardi 1992, 632-639.

50 Warren 1969, 136-137, 140-141.

51 Renfrew κ.ά. 1965, 225-238. Shelford κ.ά. 1982.

52 Schilardi 1984, 188-189.

53 Schilardi 1984, 189.

Γενικά, σε ό,τι αφορά στα ορειχάλκινα αντικείμενα, είναι δύσκολο να διαγνώσουμε την περιοχή προέλευσης του μετάλλου. Μπορεί να προέρχονται από την Κύπρο ή τη Σίφνο, ή ακόμη και από το Λαύριο, όπου γινόταν εξόρυξη μολύβδου. Τα περισσότερα αντικείμενα της Κέας και της Μήλου κατασκευάστηκαν από χαλκό του Λαυρίου⁵⁴, ενώ ορισμένα αντικείμενα από την Αγία Ειρήνη Κέας εικάζεται ότι είναι από χαλκό της Κύπρου⁵⁵.

Συμπερασματικά, τα δεδομένα από τις Κουκουναριές δείχνουν ότι στην Πάρο, μετά την κατάρρευση των ανακτόρων της ηπειρωτικής Ελλάδας, ακολούθησε περίοδος ακμής βασιμένη στην αναβίωση των τεχνών και του εμπορίου. Τα πολύτιμα αντικείμενα της Πάρου φανερώνουν ότι οι Κουκουναριές είχαν σημαντικές υπερπόντιες διασυνδέσεις. Πράγματι, τα κυκλαδικά νησιά βρισκότουσαν στο σταυροδρόμι του θαλάσσιου εμπορίου με τη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο, τη Συρία, την Κύπρο και την Κρήτη.

Εικάζεται ότι η μυκηναϊκή Πάρος έκανε εξαγωγή σε κρασί, λάδι, μέλι και αγγεία⁵⁶, ενώ εισήγαγε άλλα προϊόντα και πρώτες ύλες, κυρίως ελεφαντόδοντο, ορεία κρύσταλλο, στεατίτη, οψιανό κ.ά. Η παράσταση πλοίου από τις Κουκουναριές αποτελεί σημαντικό τεκμήριο στην προσπάθεια ανασύστασης της ιστορίας της αρχαίας ακρόπολης. Η παράσταση απηχεί τη σημασία του θαλάσσιου βίου στην οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων. Ενώ οι ενδείξεις φανερώνουν πως η οικονομία της ακρόπολης στηριζόταν στην καλλιέργεια ελαιοδέντρων και της αμπέλου, είναι σαφές πως οι Κουκουναριές επιδίδονταν και στο εμπόριο, έχοντας επιτύχει την επικοινωνία με άλλα κέντρα του Αιγαίου και της Νοτιοανατολικής Μεσογείου. Η παράσταση του θραύσματος των Κουκουναριών αποτελεί εντυπωσιακή προσπάθεια ρεαλιστικής απόδοσης πλοίου, εάν κρίνουμε από τον τρόπο απεικόνισης του ιστίου. Μολονότι, η παράσταση είναι αποσπασματική και δεν είναι δυνατή η εξακρίβωση εάν πρόκειται περί απεικόνισης ναυαγίου ή περί ναυτικής σύρραξης και ναυαγίου, το θραύσμα υποδηλώνει τη σημασία που διαδραμάτισαν τα πλοία και η ναυσιπλοΐα στις επικοινωνίες, στο εμπόριο και στην ακμή της μυκηναϊκής ακρόπολης των Κουκουναριών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άλεξίου, Σ. 1972. «Λάρνακες και άγγεϊα ἐκ τάφου παρὰ τὸ Γάζι Ἡρακλείου.» *ΑΕ*:86-98.
- _____. 1973. «Νέα παράστασις πλοίου ἐπὶ μινωικῆς λάρνακος.» Στο *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971*, 3-12. Ἀθήνα.
- Ἀνδρόνικος, Μ. 1954. «Ἡ δωρικὴ εἰσβολὴ καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα.» *Ἑλληνικά* 13:221-240.
- Bosanquet, R.C., καὶ F.R. Welch. 1904. «The Minor Antiquities.» Στο *Excavations at Phylakopi in Melos*, επιμ. T.D. Atkinson κ.ά., 190-215. Society for the Promotion of Hellenic Studies, Suppl. Paper 4. London: Macmillan.
- Broneer, O. 1956. «Athens in the Late Bronze Age.» *Antiquity* 30:9-18.
- Cline, E.H., καὶ D. Harris-Cline, επιμ. 1998. *The Aegean and the Orient in the Second Millennium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati, 18-20 April 1997*. *Aegaeum* 18. Liège: Université de Liège.
- Cummer, W.W., καὶ E. Schofield. 1984. *Keos. Vol. III, Ayia Irini: House A, Results of the Excavations*. Mainz on Rhine: Verlag Philipp von Zabern.
- Dakoronia, F. 2006. «Mycenaean Pictorial Style at Kynos, East Lokris.» Στο *Pictorial Pursuits, Figurative painting on Mycenaean and Geometric Pottery*, επιμ. E. Rystedt καὶ B. Wells, 23-29. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Desborough, V.R. 1972. *The Greek Dark Ages*. London: Benn.
- Gale, N.H., καὶ Z.A. Stos-Gale. 1984. «Cycladic Metallurgy.» Στο MacGillivray καὶ Barber 1984, 255-276.

54 Gale καὶ Stos-Gale 1984, 258. Gale κ.ά. 1984, 390.

55 Gale καὶ Stos-Gale 1984, 269-270.

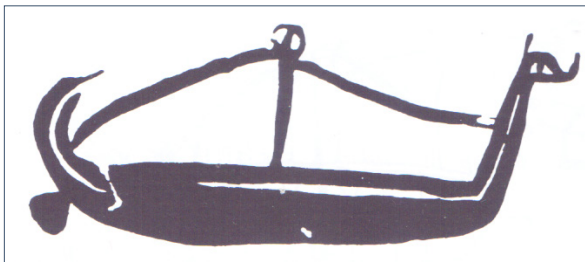
56 Σκιλάρντι 1995, 496.

- Gale, N.H., Z.A. Stos-Gale, και J.L. Davis. 1984. «The Provenance of Lead used at Ayia Irini, Keos.» *Hesperia* 53:389-406.
- Gallet de Santerre, H., και J. Tréheux. 1947-48. «Rapport sur le dépôt Egéen et géométrique de l'Artémision à Délos.» *BCH* 71-72:148-254.
- Gray, D. 1974. «Seewesen.» *ArchHom* I, G. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Iakovidis, S. 1983. *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*. Monumenta Graeca et Romana 4. Leiden: Brill.
- _____. 1986. «Destruction Horizons at Late Bronze Age Mycenae.» Στο *Φύλια "Επη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν*, 233-260. Αθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Ἰακωβίδης, Σ. 1998. *Γλᾶς II*. Αθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Karageorghis, V. 1998. «Mycenaean "Acropoleis" in the Aegean and Cyprus: some Comparisons.» Στο Cline και Harris-Cline 1998, 128-135.
- Kilian, K. 1980. «Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis.» *JRGZM* 27:166-195.
- _____. 1985. «La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archeologici.» Στο *Le Origini dei Greci: Dori e Mondo Egeo*, επιμ. D. Musti, 73-95. Roma: Laterza.
- _____. 1988. «Mycenaeans Up to Date, Trends and Changes in Recent Research.» Στο *Problems in Greek Prehistory*, επιμ. E.B. French και K.A. Wardle, 115-152. Bristol: Bristol Classical Press.
- Kirk, G.S. 1949. «Ships on Geometric Vases.» *BSA* 44:93-153.
- Κορρές, Γ.Σ. 1989. «Νέαι παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς παραστάσεως πλοίου τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ:1 πυξίδος ἐκ Τραγάνας Πύλου.» Στο *Tropis I, 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity (Piraeus 1985)*, επιμ. Η. Tzalas, 177-202. Piraeus: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.
- Κουρουγιώτης, Κ. 1914. «Πύλου Μεσσηνιακῆς θολωτὸς τάφος.» *AE*:99-117.
- Krzyszkowska, O. 1990. *Ivory and related Materials*. *BICS* Suppl. 59. Classical Handbook 3. London: University of London, Institute of Classical Studies.
- MacGillivray, J.A, και R.L.N. Barber, επιμ. 1984. *The Prehistoric Cyclades*. Edinburgh: Department of Classical Archaeology.
- Marinatos, S. 1933. «La marine créto-mycénienne.» *BCH* 57:170-235.
- _____. 1974. «Das Schiffsfresko von Akrotiri.» Στο Gray 1974, 141-151.
- Morrison, J.S., και R.T. Williams. 1968. *Greek oared ships*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mylonas, G.E. 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Παρλαμά, Λ. 1984. *Η Σκύρος στην εποχή του Χαλκού*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.
- Poursat, J.C. 1973. «Les ivoires de l'Artémision: Chypre et Délos.» Στο *Études Déliennes*, 415-425. *BCH* Suppl. 1. Paris: École française d'Athènes.
- _____. 1977. *Les ivoires mycéniens. Essai sur la formation d'un art mycénien; 2° Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes*. Athènes et Paris: École française d'Athènes.
- Rehak, P., και J.G. Younger. 1998. «International Styles in Ivory Carving in the Bronze Age.» Στο Cline και Harris-Cline 1998, 229-255.
- Renfrew, C., J.R. Cann, και J.E. Dixon. 1965. «Obsidian in the Aegean.» *BSA* 60:225-247.
- Sakellariou, A. 1971. «Scène de bataille sur un vase mycénien en pierre?» *RA* 1:3-14.
- _____. 1975. «La scène du siège sur le rhyton d'argent de Mycènes d'après un nouvelle reconstitution.» *RA* 2:195-208.
- _____. 1980. «The West House Miniature Frescoes.» Στο *Thera and the Aegean World II*, επιμ. C. Doumas, 147-153. London.
- Sandars, N.K. 1978. *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean*. London: Thames and Hudson.
- Schilardi, D.U. 1979. «The Destruction of the LH IIIB Citadel of Koukounaries on Paros.» Στο *Papers in Cycladic Prehistory*, επιμ. J.L. Davis και J.F. Cherry, 158-179. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.
- _____. 1984. «The LH IIIC Period at the Koukounaries Acropolis, Paros.» Στο MacGillivray και Barber 1984, 184-206.
- _____. 1992. «Paros and the Cyclades after the fall of the Mycenaean Palaces.» Στο *Mykenaika. Actes du IX colloque international sur les textes mycéniens organisé par le centre de l'antiquité grecque et romaine de la Fondation Hellénique des Recherches scientifiques et l'École Française d'Athènes (Athènes, 2-6 octobre 1990)*, επιμ. J.P. Olivier, 621-639. *BCH* Suppl. 25. Paris: de Boccard.
- _____. 1998. «Helike and Ionia.» Στο *Helike II, Ancient Helike and Aigialeia*, επιμ. D. Katsonopoulou, S. Soter, και D. Schilardi, 283-322. Athens: Helike Society.
- Shelford, P., F. Hodson, M.E. Cosgrove, S.E. Warren, και C. Renfrew. 1982. «The obsidian Trade. The Sources and Characterization of Melian Obsidian.» Στο *An Island Polity. The archaeology of exploitation in Melos*, επιμ. C. Renfrew και J.M. Wagstaff, 182-221. Cambridge: Cambridge University Press.

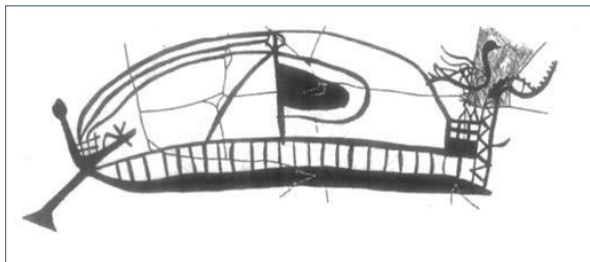
- Shelmerdine, C.W. 1997. «Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland.» *AJA* 101:537-585.
- Σκιλάρντι, Δ. 1995. «Παρατηρήσεις για την Ακρόπολη των Κουκουναριών και την μυκηναϊκή Πάρο κατά τον 12ο αι. π.Χ.» *EEKM* 12:481-506.
- Σπανός, Σ. 2005. «Οι σχέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας με τις Κυκλάδες κατά τη ΜΕ και ΥΕ περίοδο.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 1994. *Ακρωτήρι Θήρας, οί τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας*. Αθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Tournavitu, I. 1995. «The Mycenaean Ivories from the Artemision at Delos.» *BCH* 119:479-527.
- Vermeule, E. 1960. «The Fall of the Mycenaean Empire.» *Archaeology* 13:66-75.
- Vermeule, E., και V. Karageorghis. 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Warren, P. 1969. *Minoan Stone Vases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1979. «The Miniature Fresco from the West House at Akrotiri, Thera, and its Aegean Settings.» *JHS* 99:115-129.
- Wedde, M. 2000. *Towards a Hermeneutics of Aegean Bronze Age Ships Imagery*. *Peleus* 6. Mannheim – Möhnesee: Bibliopolis.

Εικ. 1. Όστρακο από τις Κουκουναριές Πάρου με παράσταση πλοίου Κ 1653 / Ρ 1243.

Εικ. 2. Παράσταση πλοίου σε ψευδόστομο αμφορέα από τη Σκύρο (Wedde 2000, εικ. 655).

Εικ. 3. Παράσταση πλοίου σε πυξίδα από την Τραγάνα (Wedde 2000, εικ. 643).

Εικ. 4. Παράσταση πλοίου σε σαρκοφάγο από το Γάζι (Wedde 2000, εικ. 608).

Εικ. 5. Παράσταση πλοίου σε ψευδόστομο αμφορέα από την Ασίνη (Wedde 2000, εικ. 641).

Εικ. 6. Παράσταση πλοίου σε στήλη από το Δράμει (Wedde 2000, εικ. 684).

Δύο πολύτιμες μυκηναϊκές πυξίδες με αινιγματική διακόσμηση κριαριών

Ελένη Κωνσταντινίδη-Συβρίδη

SUMMARY: TWO ELABORATE MYCENAEAN PYXIS BEARING A PUZZLING DECORATION OF RAMS

The depiction of certain types of objects in the so-called processional frescoes in Mycenaean Crete and the Mainland, in their majority identified also in palatial and burial contexts, underlines the high recognition that those representations enjoyed by their spectators. In this respect, the common decoration of the ivory pyxis from the Menidi tholos tomb and of the one depicted in the hands of a female figure from the Tiryns fresco, with herds of rams in two separate zones, may shed some light on the interpretation of such scenes.

The present paper discusses the Linear B evidence on a ritual calendar based on agricultural and animal husbandry activities, in combination to the presence of the ram motive in the contemporary cultures of Eastern Mediterranean, and concludes that the two vessels were perhaps related to a spring festival for the regeneration of nature and contained some beautification or dress accessories for the image of a goddess.

Ένα από τα πλέον αμφιλεγόμενα και πολυσυζητημένα θέματα της αιγαιακής εικονογραφίας, τόσο από τη νεοανακτορική Κρήτη όσο και από τη μυκηναϊκή Ελλάδα¹, είναι οι μεγαλοπρεπείς πομπές, κυρίως γυναικείων μορφών, που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες αλλά και σε σαρκοφάγους, αγγεία και σφραγιδόλιθους². Οι μορφές φορούν εντυπωσιακά, πολύχρωμα κοστούμια και βαδίζουν προς την ίδια κατεύθυνση, κρατώντας λουλούδια, κοσμήματα, πρόχους, πυξίδες, τεμάχια υφάσματος αλλά και ειδώλια, πιθανότατα θεοτήτων. Ο στερεότυπος τρόπος της απόδοσής τους και τα πολύτιμα αντικείμενα που μεταφέρουν, τα οποία στην πλειονότητά τους έχουν ταυτιστεί και στο ανασκαφικό πλαίσιο, υπογραμμίζουν τη μεγάλη αναγνωρισμότητα που θα είχαν αυτούς τους είδους οι πομπές από τους θεατές της εποχής εκείνης.

Τουλάχιστον κάποιες από τις παραστάσεις είναι πιθανόν να αποτυπώνουν την επισφράγιση μιας σημαντικής πολιτικής συμφωνίας ή την ανταλλαγή δώρων στο πλαίσιο διπλωματικών αποστολών³, όπως εκείνων του Φαραώ Amenhotep III και της συζύγου του Tiye, που τεκμηριώνονται στις Μυκήνες από τους σκαραβαίους και τα πλακίδια φαγεντιανής με τις δέλτους τους⁴. Άλλες πάλι θα αναπαριστούν προσφορές πολύτιμων σκευών σε ιερά διαφόρων θεοτήτων, όπως αυτές που καταγράφονται σε πινακίδες της Γραμμικής Β⁵.

Τύποι αντικειμένων που απεικονίζονται στις πομπές έχουν ανευρεθεί και στο ανασκαφικό πλαίσιο, τόσο σε ανάκτορα όσο και σε τάφους, αποκαλύπτοντας ότι δεν πρόκειται πάντα

1 Βλ. Wedde 2004 για το σύνολο των αιγαιακών τοιχογραφιών όπου απεικονίζονται πομπές και πιο πρόσφατα Weihartner 2013, 151 με σχετική βιβλιογραφία.

2 Blakolmer 2008, για τον μη-τελετουργικό χαρακτήρα των πομπών, με σχετική βιβλιογραφία.

3 Blakolmer 2007, 49-50.

4 Cline 1987, 8-9 (για τις συνθήκες ανεύρεσης), 23 (επίσκεψη επίσημης αιγυπτιακής αντιπροσωπείας).

5 Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η πινακίδα Tn 316, βλ. μεταξύ άλλων Palaima 1999.

για τελετουργικά σκεύη ή για κειμήλια, όπως είχε υποστηριχθεί στο παρελθόν⁶. Το πιθανότερο είναι ότι τα αντικείμενα αυτά είχαν πολλαπλές χρήσεις, ανάλογα με την περίπτωση ή το πλαίσιο στο οποίο έχουν ανευρεθεί. Ενδεικτικά αναφέρονται η «σπονδική» πρόχους, σχήμα που εμφανίζεται στην Κρήτη από τη ΜΜ περίοδο με σαφή ανατολική προέλευση, οι δίωτες πρόχοι και τα κωνικά ρυτά⁷.

Όποια χρήση και να είχαν τα αντικείμενα αυτά, είναι σαφές ότι οι Μυκηναίοι καλλιτέχνες ήταν οι εκφραστές ενός –ιδιόμορφου για τα δικά μας δεδομένα– κώδικα επικοινωνίας, όπου το καθετί, αντικείμενο, χρώμα, ακόμη και η διάταξη ή ο τρόπος παρουσίασής του, είχε τον ρόλο του⁸, βασιζόταν δε σε ένα πρότυπο που επαναλαμβανόταν, για να θυμίζει ή να αποτυπώσει ένα πολύ σημαντικό γεγονός ή τελετουργικό.

Στο πλαίσιο αυτό, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα η κοινή διακόσμηση με κοπάδια κριών, στην ελεφάντινη πυξίδα που ανευρέθηκε στον θολωτό τάφο του Μενιδίου⁹ (εικ. 1) και σε αυτήν που απεικονίζεται στα χέρια γυναικείας μορφής από την πομπή της Τίρυνθας (εικ. 2)¹⁰. Τόσο το θέμα, που δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλές την εποχή εκείνη, όσο και ο τρόπος απεικόνισής του σε δύο ζωφόρους, είναι κοινά στα δύο αντικείμενα. Επιπλέον, παρόλο που η πυξίδα της πομπής είναι γνωστή από την αποκατάσταση του E. Gilliéron ως τετράπλευρη, σώζονται μόνο τρία θραύσματα, αρκετά για να μας υποδείξουν τη διάταξη της διακόσμησης, όχι όμως και το σχήμα της, που δεν αποκλείεται να ήταν κυλινδρικό. Τα θραύσματα έχουν γαλάζιο υπόβαθρο, ενώ τα περιγράμματα και οι ανατομικές λεπτομέρειες των ζώων αποδίδονται με μαύρο χρώμα. Η επιφάνεια χωρίζεται ουσιαστικά σε τρεις ζώνες: στην άνω ζώνη τα κριάρια κινούνται προς τα δεξιά, ενώ στην κάτω προς τα αριστερά. Ενδιάμεσα χωρίζονται από μία ζώνη με κλιμακωτό μοτίβο που πλαισιώνεται από οριζόντιες γραμμές.

Άλλες δύο πυξίδες, επίσης τετράπλευρες, σώζονται σε τοιχογραφικές συνθέσεις με πομπές από το Καδμείο της Θήβας (II-III A)¹¹ και το Μέγαρο Μυκηνών (III B)¹². Η διακόσμησή τους αποτελείται από οριζόντιες γραμμές που διακόπτονται από ένα σημείο σχήματος –Λ και επάλληλα νηόσχημα μοτίβα αντίστοιχα.

Στο ανασκαφικό πλαίσιο, με εξαίρεση τις δύο ξύλινες πυξίδες του Τάφου V από τον Ταφικό Κύκλο A των Μυκηνών, μία τετράπλευρη που διακοσμείται με ανάγλυφα ελεφάντινα σκυλιά και μία εξαγωνική με επίθετα χρυσά ελάσματα (εικ. 3), άλλη μία ορθογώνια πυξίδα είναι γνωστή από τον Μόχλο, η οποία διακοσμείται με παράσταση Πότνιας θηρών και αρχικά έφερε ξύλινη βάση¹³. Ασφαλώς, θα υπήρχαν περισσότερες τετράπλευρες πυξίδες, πιθανόν από ξύλο ή σε συνδυασμό με οστό, που δεν έχουν σωθεί¹⁴. Αυτό υποδεικνύεται και από το μικρογραφικό περίαπτο σε σχήμα γυναικείας μορφής από θαλαμωτό τάφο των Μυκηνών, που φαίνεται να κρατάει ορθογώνια πυξίδα (εικ. 4)¹⁵. Δεν αποκλείεται τα οστέινα πλακίδια με ανάγλυφη διακόσμηση, όπως αυτά που έχουν ανασκαφεί στα Σπάτα και στο Μενίδι¹⁶, να κοσμούσαν τις πλευρές παρόμοιων πυξίδων (εικ. 5).

6 Weilhartner 2013, 163-167 για συζήτηση.

7 Mantzourani 1995.

8 Για τον συμβολισμό των χρωμάτων στην αρχαία Αίγυπτο, βλ. Andrews 1990, 37-39.

9 Lolling 1880, 27 κ.ε., πίν. VII (αρ. ευρ. EAM Π 1984).

10 Rodenwaldt 1912, 87 (105-107), 88 (106-107), πίν. XXII.

11 Mantzourani 1995, 130. Reusch 1956, 8-9, 14-15, 20, 25, εικ. 9, πίν. 6, αρ. 18.

12 Mantzourani 1995, 124. Οι τοιχογραφίες του ανακτόρου της Τίρυνθας που χρονολογούνται στην ΥΕ IIIA2 – III B εμπίπτουν στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο, Maran κ.ά. 2015, 101.

13 Soles 2016.

14 Βλ. Tsagrakis 2012 για καταγραφές επίπλων και σκευών πολυτελείας από ξύλο και οστό στη Γραμμική Β, κυρίως στη σειρά Τα της Πύλου.

15 Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 194 (EAM Π 2946).

16 Haussoullier 1878, 203-204, πίν. XVI (Σπάτα). Lolling 1880, 27 κ.ε., πίν. VII (Μενίδι).

Παράλληλα με τις τετράπλευρες ή και εξαγωνικές πυξίδες, διακινούνταν και οι κυλινδρικές, πιθανότατα όλες από δόντι ελέφαντα¹⁷ –όπως άλλωστε υπαγορεύει και το σχήμα της πρώτης ύλης– με παραδείγματα σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο¹⁸. Το πρωιμότερο κρητικό παράδειγμα χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ και προέρχεται από τον τάφο 2 του Κατσαμπά¹⁹. Τα ηπειρωτικά παραδείγματα χρονολογούνται στην πλειονότητά τους στην ΥΕ ΙΙΑ – ΙΙΙΒ, με τα ωραιότερα παραδείγματα να προέρχονται από την Αγορά Αθηνών, τη Θήβα και το Ρούτση Μεσσηνίας²⁰. Τα θέματα που διακοσμούν τις πυξίδες αυτές αντλούν την έμπνευσή τους από την Ανατολή, όπως σφίγγες, γρύπες και νειλωτικά τοπία, πιθανόν λόγω του τόπου προέλευσης της πρώτης ύλης²¹.

Ο τρόπος κατασκευής της πυξίδας του Μενιδίου δεν διαφέρει από τις υπόλοιπες του τύπου: η βάση και το πώμα έχουν κατασκευαστεί χωριστά από διαφορετικά κομμάτια και στερεώνονταν στο σώμα με μεταλλικά καρφάκια, όπως φαίνεται από τις οπές που σώζονται στο κάτω τμήμα. Το κύριο θέμα της διακόσμησης όμως, κοπάδι κριαριών σε δύο ζώνες, είναι μοναδικό, αν και πλαισιώνεται με παραπληρωματικά νηόσχημα θέματα, παρόμοια με εκείνα των πυξίδων από τον Κατσαμπά και της πομπής της Θήβας²². Η διάταξη των ζώνων σε δύο σειρές –από την πίσω σειρά διακρίνονται μόνο τα κεφάλια– πετυχαίνει να δώσει την αίσθηση του βάθους.

Με βάση την κεραμική, η κύρια χρήση του θολωτού τάφου του Μενιδίου τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ, ενώ υπάρχουν και κάποια όστρακα της ΥΕ ΙΙΙΑ²³. Η ελεφάντινη πυξίδα προφανώς ανήκει στα πρωιμότερα αντικείμενα του τάφου, αν δεν πρόκειται για κειμήλιο. Η πρώτη μνη χρονολόγησή της επιβεβαιώνεται και από τη διακόσμηση στο πώμα της με τέσσερα ξαπλωμένα κριάρια σε κυκλική διάταξη (εικ. 6)²⁴. Ανάλογη διάταξη ζώων συνηθίζεται σε κυκλικές επιφάνειες όπως στο επίμηλο ξίφους από τον Τάφο ΙV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηναίων²⁵ ή σφραγιδολίθους από το Βαφειό Λακωνίας (ΥΕ ΙΙΑ) και την Πύλο (ΥΕ ΙΙΒ – ΙΙΙΑ1)²⁶ (εικ. 7).

Στη μυκηναϊκή εικονογραφία, κριάρια ή κεφαλές κριαριών απαντώνται κυρίως σε σφραγιδολίθους²⁷, σε δύο παραδείγματα δε, από το Βαφειό Λακωνίας (ΥΕ ΙΙ) και από την Οικία του Μολύβδου στις Μυκήνες (ΥΕ ΙΙΙΒ), διακρίνεται και η ίδια πρόθεση του καλλιτέχνη να αποδώσει βάθος με την επανάληψη των μορφών²⁸ (εικ. 8) όπως και στις πυξίδες. Στα ελάχιστα πήλινα ειδώλια που σώζονται, το κριάρι διακρίνεται από άλλα κερασφόρα χάρη στα χαρακτηριστικά κέρατα που καμπυλώνουν προς τα μέσα και το σχεδόν τριγωνικό ρύγχος²⁹ (εικ. 9).

Πήλινο ρυτό στη μορφή κριαριού έχει ανευρεθεί στη Γρόττα της Νάξου και χρονολογείται

17 Φαίνεται ότι οι Μυκηναίοι χρησιμοποίησαν το ελεφαντόδοντο για τα μεγάλα αντικείμενα και το δόντι ιπποπόταμου για τα μικρότερα, Krzyszkowska 1988.

18 Για παραδείγματα της Ανατολικής Μεσογείου βλ. Dothan 2006. Επίσης, Aruz κ.ά. 2008, 140-141.

19 Άλεξιού 1963, 193-198.

20 Immerwahr 1971, 106, 151, 166-167 (Αγορά Αθηνών, Τάφος των Ελεφάντινων Πυξίδων). Aruz κ.ά. 2008, 144 (Θήβα). Μαρινάτος 1956, Korres 1983 (Ρούτση).

21 Σακελλαράκης και Κωνσταντινίδη 2010, 186.

22 Βλ. παραπάνω.

23 Για πρόσφατη επανεξέταση της κεραμικής, βλ. Κωνσταντινίδη-Συβρίδη και Πλιάτσικα 2020.

24 Για παρόμοιο πώμα πυξίδας με διαμάχη ζώων από τη θέση Ekron της Ιερουσαλήμ (όπου φέρεται ως κειμήλιο), βλ. Dothan 2006, 34-36.

25 Karo 1930-33, 83, πίν. LXXV, LXXVI, LXXVII (ΕΑΜ Π 295). Poursat 2014, 57 (σχεδιαστική αναπαράσταση).

26 Βλ. για παράδειγμα *CMS I*, 251 (ΕΑΜ Π 1777) ή *CMS I* (ΕΑΜ Π 8490) (Poursat 2014, 113).

27 Σακελλαρίου 1966, 7-8 σημ. 12 για παραδείγματα στο ΕΑΜ (*CMS I*). Βλ. και *CMS II*, 3, αρ. 111 (Καλύβια Φαιστού).

28 Για τους σφραγιδολίθους, Σακελλαρίου 1966, 15 (*CMS I*, 166, 257). French κ.ά. 2003, E4:11 (Οικία του Μολύβδου).

29 French 1971, 163 (NAM 1263 και 53-197, πίν. 27a).

στην ΥΕ ΙΙΑ2 – ΙΙ Β1³⁰, ενώ στην ίδια περίοδο ανήκει και κύπελλο από φαγεντιανή σε σχήμα κριαροκεφαλής, κυπριακής ή συριακής προέλευσης, από τον Τάφο 86 της Έγκωμης³¹. Στην Εγγύς Ανατολή, ρυτά σε σχήμα κριαροκεφαλής χρησιμοποιήθηκαν ευρέως, κυρίως κατά τον 14ο και 13ο αι. π.Χ., συχνά μαζί με ρυτά σε σχήμα γυναικείας κεφαλής, όπως τα τέσσερα παραδείγματα που ανευρέθησαν στο ναυάγιο του Uluburun, επίσης από φαγεντιανή, τα οποία δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν σε τελετουργίες για την καλή έκβαση του ταξιδιού³².

Για τον συμβολισμό του κριαριού στη μυκηναϊκή Ελλάδα δεν υπάρχουν αρκετές ενδείξεις. Γνωρίζουμε μόνο από πινακίδες της Γραμμικής Β ότι μεταξύ άλλων προσφέρονταν στον Ποσειδώνα ταύροι, κριάρια και δέρματα κριαριών³³. Οι προσφορές αυτές έχουν ερμηνευθεί ως πρόδρομος της τελετουργικής θυσίας οικόσιτων ζώων (χοίρων, προβάτων και ταύρων) στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη³⁴. Τα δεδομένα, τουλάχιστον από τη μινωική Κρήτη, υποδεικνύουν ότι τα κριάρια δεν προορίζονταν για θυσία, ενώ ελάχιστα από αυτά χρησιμοποιούνταν για αναπαραγωγή. Τα περισσότερα ήταν ευνοχισμένα και πιθανόν εκτρέφονταν για το μαλλί τους³⁵.

Αντίθετα με ό,τι αποτυπώνεται στη μυκηναϊκή εικονογραφία, την ίδια εποχή σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο το κριάρι ήταν κυρίαρχο θρησκευτικό σύμβολο. Στην Αίγυπτο ο Άμμων Ρα αλλά και άλλες ανδρικές θεότητες, απεικονίζονται με κριαροκεφαλή ή με κέρατα κριού³⁶. Στη Βαβυλώνα λατρευόταν ο θεός Dumuzi ο οποίος, σύμφωνα με τη μυθολογία, πέθαινε κάθε χρόνο και αναγεννιόταν με τον ερχομό της άνοιξης³⁷. Κατά την περίοδο δε που ακολουθούσε την εαρινή ισημερία, θυσιάζονταν στους θεούς κριάρια, ως σύμβολο της αρσενικής γενεσιουργού δύναμης στην κτηνοτροφική κοινωνία. Οι αρχαιολογικοί πιστεύουν ότι ο πρώτος αστρονομικός χάρτης δημιουργήθηκε στη Βαβυλώνα περί το 2200 π.Χ. και βασίστηκε στον επαναλαμβανόμενο κύκλο των γεωργικών και κτηνοτροφικών εργασιών³⁸. Η εαρινή ισημερία βρισκόταν στον αστερισμό που ταυτίστηκε με τον Κριό, πιθανόν χάρη στη χρήση του ως σύμβολο της άνοιξης, κάτι που ισχύει έως και σήμερα σε διάφορους πολιτισμούς.

Η σύνδεση συγκεκριμένων τελετουργιών με τις ισημερίες του έτους δεν ήταν άγνωστη στο προϊστορικό Αιγαίο. Σε δύο από τα γνωστότερα χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια, από τον Θησαυρό της Τίρυνθας και από τον Θησαυρό της ακρόπολης των Μυκηνών αντίστοιχα (εικ. 10), η ταυτόχρονη παρουσία του ήλιου και του φεγγαριού στον ουρανό, πιθανόν δηλώνει την ίση διάρκεια φωτός και σκότους, δηλαδή συμβολικά την ισημερία. Η προσφορά μηκώνων μάλιστα στην ίδια σκηνή μάλλον υποδεικνύει ότι πρόκειται για την εαρινή ισημερία³⁹.

Οι πινακίδες της Γραμμικής Β υποστηρίζουν τη χρήση κάποιου θρησκευτικού ημερολογίου, όπως συνέβαινε και αργότερα, στην κλασική Ελλάδα, το οποίο βασιζόταν σε εορτές αφιερωμένες σε θεούς που συνδέονταν με τις αλλαγές των εποχών και τις αντίστοιχες γεωργικές ή κτηνοτροφικές εργασίες⁴⁰. Τουλάχιστον τέσσερις μεγάλες εορτές έχουν αναγνωριστεί στις πινακίδες της Πύλου (σειρά Fr) και της Κνωσού, που σχετίζονταν με τον τρύγο, τον «ιερό

30 Doulmas 1968, 386. Vlachopoulos 2016, 125, εικ. 7.10.

31 Aruz κ.ά. 2008, 341-344, αρ. 209. Αν και συλημένος, ο τάφος απέδωσε σημαντικά ευρήματα, μεταξύ αυτών και ρυτό από φαγεντιανή σε σχήμα γυναικείας κεφαλής με πλούσια κόσμηση.

32 Aruz κ.ά. 2008, 340-341.

33 Ruy Pérez και Melena 1996, 196 (πινακίδα PY Un6).

34 Scholz 1973.

35 Hallager 2001, 322.

36 Wilkinson 2003, 28, 94-95.

37 Beaulieu 2003, 336.

38 Rogers 1998, 27.

39 Persson 1942, 46.

40 Βλ. για παράδειγμα Μπουλώτης 2009.

γάμο», τελετουργικές σπονδές αλλά και με τα θεοφόρια (*te-o-ro-ri-ja*)⁴¹. Ο όρος *θεοφόρια* αναφέρεται σε δύο πινακίδες μαζί με τον όρο για το μαλλί (*145, Ga 1058) και προϊόντα υφαντουργίας (*pe-ko-to*, *164, L 698)⁴², συνδέοντας έτσι την προσφορά μαλλιού και υφαντών με την τελετουργική μεταφορά του θεϊκού ειδώλου, κάτι που δεν είναι άγνωστο και στην κλασική Ελλάδα⁴³. Η συγκεκριμένη τελετή επιβεβαιώνεται από την απεικόνιση δύο άλλων γυναικείων μορφών, στην πομπή της Τίρυνθας και στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών αντίστοιχα, που φαίνεται να κρατούν μικρό γυναικείο ειδώλιο⁴⁴.

Ένα άλλο στοιχείο που συνηγορεί για την τελετουργική χρήση της πυξίδας του Μενιδίου είναι η ανεύρεσή της στον ίδιο τάφο μαζί με τμήματα από δύο ελεφάντινες λύρες⁴⁵. Οι δύο γνωστότερες απεικονίσεις λύρας της Μυκηναϊκής εποχής, από το ανάκτορο του Εγκλιανού και από τη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας⁴⁶, υποδεικνύουν τη χρήση της σε τελετουργικά δρώμενα, θρησκευτικά ή ταφικά⁴⁷. Αν και δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα τη σχέση των συνευρημάτων, το βέβαιο είναι ότι η τοποθέτησή τους στον τάφο, είτε ανήκαν στο ίδιο πρόσωπο είτε όχι, μαρτυρεί τον υψηλό ρόλο που είχαν οι κάτοχοί τους εν ζωή.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα λοιπόν, δεν αποκλείεται οι δύο πυξίδες που διακοσμούνται με το θέμα του κριαριού, να συνδέονταν με μία γιορτή για την αναγέννηση της φύσης κατά τις αρχές της άνοιξης και πιθανόν να περιείχαν κάποια εξαρτήματα καλλωπισμού ή ένδυσης που σχετίζονταν με το ομοίωμα της θεότητας. Η σημασία που είχε το κριάρι στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου, με τις οποίες διατηρούσαν στενές εμπορικές επαφές οι Μυκηναίοι, δύσκολα θα τους άφηνε ασυγκίνητους, αφού και η δική τους κοινωνία και οικονομία στηριζόταν εν πολλοίς στη γεωργία και στην κτηνοτροφία.

Όπως έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν, ίσως ποτέ δεν θα έχουμε αρκετά στοιχεία στη διάθεσή μας για να αναγνωρίσουμε την ταυτότητα ή τον θεσμικό ρόλο των προσώπων που συμμετέχουν στις πομπές των τοιχογραφιών⁴⁸, αφού ούτε η Γραμμική Β ούτε η συμβατική εικονογραφία της εποχής μπορούν να μας βοηθήσουν προς αυτή την κατεύθυνση. Για αυτό ακριβώς μια τέτοια σπάνια σύμπτωση είναι ίσως και η μοναδική μας ευκαιρία να αποκρυπτογραφήσουμε ένα ακόμη αίνιγμα της μακρινής εκείνης εποχής, που αντίθετα με τη δική μας, βασιζόταν σχεδόν αποκλειστικά στα σύμβολα και την εικόνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άλεξιού, Σ. 1963. «Ανασκαφή Κατσαμπά.» ΠΑΕ:89-200.

Andrews, C. 1990. *Ancient Egyptian Jewellery*. London: British Museum Press.

Aruz, J., K. Benzel, και J. Evans, επιμ. 2008. *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium BC*. New York: Metropolitan Museum of Art.

41 Weilharter 2013, 155-157.

42 Hiller 1984, 147-150.

43 Weilharter 2013, 155, αρ. 32.

44 Immerwahr 1990, 120, εικ. 33b (Τίρυνθα, αποκατάσταση Χ. Μπουλώτη). Blakolmer 2008, πίν. 54.8 (Μυκήνες, αποκατάσταση του ίδιου).

45 Ο θολωτός τάφος του Μενιδίου, αν και συλημένος από την αρχαιότητα, απέδωσε πολλά και σημαντικά ευρήματα, δυστυχώς όμως ο αριθμός και το φύλο των ταφών παραμένουν αδιευκρίνιστα. Για τις ελεφάντινες λύρες που σώζονται βλ. Lolling 1880, πίν. VIII, 10. Poursat 1977, 147, πίν. XLV (EAM αρ. ευρ. 1974, 1975). Κωνσταντινίδη-Συβρίδη και Πλιάτσικα 2020.

46 McCallum 1987, 68-141 (Εγκλιανός). Long 1974 (σαρκοφάγος της Αγ. Τριάδας).

47 Η διάκριση ανάμεσα σε θρησκευτικά και ταφικά τελετουργικά κατά τη Μυκηναϊκή εποχή είναι πολύ δύσκολη αν όχι ανέφικτη σε αρκετές περιπτώσεις, αφού το ζεύγος θάνατος-αθανασία συσχετίζονται με τις αντιλήψεις για την μεταθανάτια ζωή και το πέρασμα σε αυτήν, καθώς και με την αναγέννηση, βλ. Cavanagh και Mee 1998.

48 Blakolmer 2008, 268.

- Beaulieu, P. 2003. *The pantheon of Uruk during the Neo-Babylonian period*. Cuneiform Monographs 23. Leiden: Brill.
- Blakolmer, F. 2007. «Minoisch-Mykenische Prozession-fresken: Überlegungen zu den dargestellten und den nicht dargestellten Gaben.» Στο *Keimelion. The formation of elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial times to the Homeric Period. Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, επιμ. A. Alram-Stern και G. Nightingale, 41-57. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2008. «Processions in Aegean Iconography II: Who are the Participants?» Στο *DAIS: The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008*, επιμ. L.A. Hitchcock, R. Laffineur, και J. Crowley, 257-268. *Aegaeum* 29. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Cavanagh, W., και C. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. SIMA 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Cline, E. 1987. «Amenhotep III and the Aegean: A Reassessment of Egypto-Aegean Relations in the 14th century BC.» *Orientalia* 56:1-36.
- Dothan, T. 2006. «A decorated ivory lid from Tel Miqne-Ekron.» Στο *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*, επιμ. S. Gitin, J.E. Wright, και J.P. Dessel, 33-40. Indiana: Eisenbrauns.
- Doumas, C. 1968. «A Mycenaean Rhyton from Naxos.» *AA*:374-389.
- French, E. 1971. «The Development of Mycenaean Terracotta Figurines.» *BSA* 66:101-187.
- French, E.B., S. Iakovidis, κ.ά. 2003. *Archaeological Atlas of Mycenae*. Athens: Archaeological Society at Athens.
- Hägg, R. 2001. «Religious Processions in Mycenaean Greece.» Στο *Contributions to the Archaeology and History of the Bronze and Iron Ages in the Eastern Mediterranean: Studies in Honour of Paul Åström*, επιμ. P.M. Fischer, 143-147. *Österreichisches Archäologisches Institut Sonderchriften* 39. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Hallager, B.P. 2001. «The ram in cultic contexts?» Στο *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000*, επιμ. R. Laffineur και R. Hägg, 315-322. *Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Haussoullier, B. 1878. «Catalogue descriptif des objets découverts à Spata.» *BCH* 2:185-228.
- Hiller, S. 1984. «Te-o-po-ri-ja.» Στο *Aux origines de l'Hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à Henri van Effenterre présenté par le Centre G. Glotz*, 139-150. Publications de la Sorbonne: Histoire Ancienne et Médiévale 15. Paris: Université de Paris I Panthéon-Sorbonne.
- Immerwahr, S.A. 1971. *The Athenian Agora*. Vol. XIII, *The Neolithic and Bronze Ages*. Princeton N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- _____. 1995. «Death and the Tanagra larnakes.» Στο *The Ages of Homer. A tribute to Emily Townsend Vermeule*, επιμ. J.B. Carter και S.P. Morris, 109-121. Austin: University of Texas Press.
- Karo, G. 1930-33. *Die Schachtgräber von Mykenai*. München: Bruckmann.
- Korres, G. 1983. «Burial Customs in Tholos Tomb 2 at Routsis (Myrsinochori).» Στο *Oliva και Frolíková* 1983, 91-97.
- Κριτσέλη-Προβίδη, Ι. 1982. *Τοιχογραφίες του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών*. Αθήνα.
- Krzyszowska, O.H. 1988. «Ivory in the Aegean Bronze Age: Elephant Tusk or Hippopotamus Ivory?» *BSA* 83:209-234.
- Κωνσταντινίδη-Συβρίδη, Ε., και Β. Πλιάτσικα. 2020. «Ο θολωτός τάφος του Μενιδίου: επανεξετάζοντας τα δεδομένα.» Στο *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-31 May 2015*, επιμ. N. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa, και E. Andrikou, 483-492. Oxford: Archaeopress.
- Lolling, G. 1880. *Das Kuppelgrab von Menidi*. Athen: K. Wilberg.
- Long, C.R. 1974. *The Ayia Triadha sarcophagus: a study of late Minoan and Mycenaean funerary practices and beliefs*. SIMA 41. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Mantzourani, E. 1995. «Notes on the depiction of various types of vases and vessels in Aegean wall painting.» Στο *Klados. Essays in honour of J.N. Coldstream*, επιμ. C. Morris, 123-141. *BICS Suppl.* 63. London: University of London, Institute of Classical Studies.
- Maran, J., A. Papadimitriou, και U. Thaler. 2015. «Palatial Wall-Paintings from Tiryns. New Finds and New Perspectives.» Στο *Mycenaean Up to Date. The Archaeology of the Northeastern Peloponnese Current Con-*

- cepts and New Directions*, επιμ. A.-L. Schallin και I. Tournavitu, 99-116. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Μαρινᾶτος, Σ. 1956. «Ανασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» ΠΑΕ:202-206.
- McCallum, L.R. 1987. «Decorative program in the Mycenaean palace of Pylos: The Megaron frescoes.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Pennsylvania.
- Μπουλώτης, Χ. 2009. «Από ένα κάτοπτρο του θολωτού τάφου της Κλυταιμνήστρας στον κνωσιακό μήνα των ρόδων (*wo-de-wi-jo me-no*).» Στο ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη, επιμ. Δ. Δανιηλίδου, 457-494. Σειρά Μονογραφιών 6. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας.
- Ξενάκη-Σακελλαρίου, Α. 1985. *Οἱ θαλαμῶτοι τάφοι τῶν Μυκηναίων. Ἀνασκαφῆς Χρ. Τσουντα (1887-1898)*. Paris: De Boccard.
- Oliva, P., και Α. Frolíková, επιμ. 1983. *Concilium Eirene XVI. Vol. III, Section IV: Mycenaeanological Colloquium, Proceedings of the 16th International Eirene Conference*. Prague: Kabinet pro studia řecká, římská a latinská.
- Palaima, T.G. 1999. «Kn02 – Tn 316.» Στο *Floerant Studia Mycenaea. Akten des 10. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.–5. Mai 1995*, επιμ. S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller και O. Panagl, 437-461. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Persson, A.W. 1942. *The Religion of Greece in Prehistoric Times*. Berkeley: University of California Press.
- Poursat, J.-C. 1977. *Catalogue des ivoires Mycéniens du Musée National d'Athènes*. Paris: Dépositaire. Diffusion de Boccard.
- _____. 2014. *L'Art Egéen 2. Mycènes et le Monde Mycénien*. Paris: Picard.
- Reusch, H. 1956. *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfrieses im Böotischen Theben*. Berlin: Akademie Verlag.
- Rodenwaldt, G. 1912. *Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts*. Band II, *Die Fresken des Palastes*. Athen: Eleutheroudakis und Barth.
- Rogers, J.H. 1998. «Origins of the ancient constellations: The Mesopotamian traditions.» *Journal of the British Astronomical Association* 108(1):9-28.
- Ruípérez, M.S., και J.L. Melena. 1996. *Οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες*. Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσα.
- Σακελλαράκης, Γ., και Ε. Κωνσταντινίδη. 2010. «Ελεφάντινα Κτένια από τη Μυκηναϊκή Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.» *ΑΕ* 149:145-208.
- Σακελλαρίου, Α. 1966. *Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία*. Δημοσιεύματα ΑΔ 8. Αθήνα: Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων και Ἀναστηλώσεως.
- Sakellariou, A. 1964. *CMS*. Band I, *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*. Berlin: Mann.
- Scholz, U.V. 1973. «Suovitaurlia und Solitaurilia.» *Philologus* 117:3-28.
- Soles, J.S. 2016. «Hero, Goddess, Priestess: New Evidence for Minoan Religion and Social Organization.» Στο *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer κ.ά., 247-254. *Aegaeum* 39. Leuven – Liège: Peeters.
- Tsagrakis, A. 2012. «Furniture, Precious Items and Materials recorded in the Linear B archives.» *SMEA* 54:323-341.
- Vlachopoulos, A.G. 2016. «Neither far from Knossos nor close to Mycenae: Naxos in the Middle and Late Bronze Age Aegean.» Στο *Beyond thalassocracies: understanding processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, επιμ. E. Gorogianni, P. Pavúk, και L. Girella, 116-135. Oxford: Oxbow Books.
- Wedde, M. 2004. «On the road to the godhead: Aegean Bronze Age glyptic procession scenes.» Στο *Celebrations: Selected papers and discussions from the Tenth Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999*, επιμ. M. Wedde, 151-186. Papers from the Norwegian Institute at Athens 6. Bergen: The Norwegian Institute at Athens.
- Weilhartner, J. 2012. «Religious offerings in the Linear B tablets: an attempt at their classification and some thoughts about their possible purpose.» Στο *Actas del Simposio Internacional "55 Años de Micenología (1952-2007)", Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 12-13 de abril de 2007*, επιμ. C. Varias-Garcia, 203-227. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- _____. 2013. «Textual evidence for Aegean Late Bronze Age ritual processions.» *OpAthRom* 6:151-173.
- Wilkinson, R.H. 2003. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London: Thames and Hudson.

Εικ. 1. Ελεφάντινη κυλινδρική πυξίδα από τον θολωτό τάφο του Μενιδίου (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ, αρ. ευρ. Π 1984).

Εικ. 2. Γυναικεία μορφή από την πομπή της Τίρυνθας που κρατάει την πυξίδα με διακόσμηση κριαριών. Σχεδιαστική αναπαράσταση του Ε. Gilliéron (Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, αρ. ευρ. ΕΑΜ Π 5883).

Εικ. 3. Ξύλινες πυξίδες από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ, αρ. ευρ. Π 808-811, Π 812).

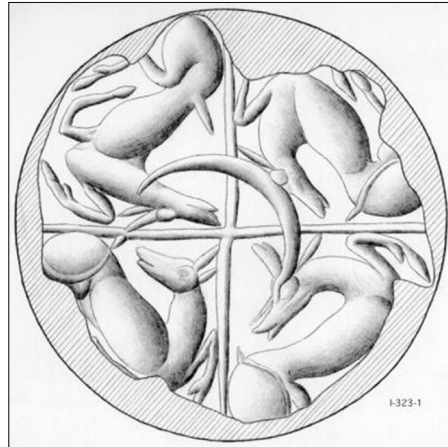
Εικ. 4. Μικρογραφικό περίπλοκο σε σχήμα γυναικείας μορφής που μεταφέρει πυξίδα, Μυκήνες, θαλαμωτοί τάφοι (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ, αρ. ευρ. Π 2946).

Εικ. 5. Οστέινα πλακίδια από τον θαλαμωτό τάφο των Σπάτων που πιθανόν κοσμούσαν τις πλευρές ξύλινης πυξίδας (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ, αρ. ευρ. Π 2045, 2046).

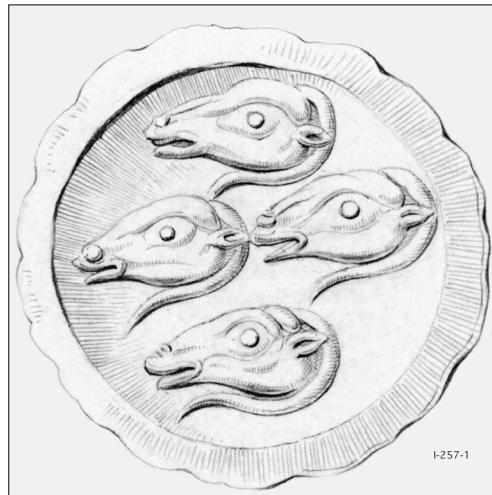
Εικ. 6. Το πώμα της πυξίδας από το Μενίδι (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ).

Εικ. 7. Σχεδιαστική αναπαράσταση σφραγιδόλιθου από το ανάκτορο του Εγκλιανού, με ζώα σε κυκλική διάταξη (Heidelberg Corpus of Minoan and Mycenaean Seals, *CMS I*, 322).

Εικ. 8. Σχεδιαστική αναπαράσταση σφραγιδολίθων με κεφαλές κριαριών (Heidelberg Corpus of Minoan and Mycenaean Seals, *CMS I*, 166, 257).

Εικ. 9. Πήλινη κεφαλή ειδωλίου κριαριού από τις Μυκήνες (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ, αρ. ευρ. Π 1250).

Εικ. 10. Λεπτομέρεια σφραγιστικού δακτυλιδιού από τον Θησαυρό της ακρόπολης των Μυκηνών, με απεικόνιση ήλιου και φεγγαριού (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΑΜ, αρ. ευρ. Π 992).

Η εικονογραφική εξέλιξη του θέματος του σκύλου σε παραστάσεις κυνηγίου στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία¹

Emi Koishi

SUMMARY: THE ICONOGRAPHICAL DEVELOPMENT OF THE DOG IN HUNTING SCENES OF THE AEGEAN GLYPTIC. POSES AND COMPOSITIONS

G. Styl. Korres studies the cylinder seal from Koukounara in *CMS V, Suppl. 1B*, no. 190. There is a great number of representations of dogs in hunting scenes on Aegean glyptic similar to the one seen in the aforementioned cylinder seal. However, the dog motif has never been studied systematically in the past. Therefore, I have studied the dog motif, especially in hunting scenes, and traced its iconographical development. In terms of methodology, I have first classified the dog's pose and composition. I have categorized the motifs by general provenance (i.e., Crete or the Greek mainland) and by chronological distribution. In addition, I have focused on the dates of the materials on which the dog is depicted.

Through the classification and study of poses and compositions of the dog motif, the following results were obtained: the dog motif can be categorized into eight poses and seventeen compositions for hunting scenes. On the basis of the comparison of these poses and compositions according to their general provenance, chronological distribution and raw materials of the gem stones on which the motifs are carved, three groups became apparent. The first group is initially used on Crete and subsequently spread to the Greek mainland, the second is found only on Crete, and the third is found only on the Greek mainland. As long as the poses and compositions of the dog motif are found in limited regions and/or chronological periods, I conclude that there was a preference regarding the specific pose or composition of the dog motif in each one of those regions and chronological periods.

Ο Γ. Στυλ. Κορρές, κατά την ανασκαφή του θολωτού τάφου 2 Φυτιών Κουκουνάρας, ανεύρε γυναικεία ταφή συνοδευόμενη, μεταξύ άλλων, από σφραγιδοκύλινδρο², που έχει περιληφθεί στο *CMS V, Suppl. 1B*, με αρ. 190. Η σφραγίδα αυτή φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πύλου και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Είναι κατασκευασμένη από αχάτη και έχει μήκος 15 χιλ. και διάμετρο 7 χιλ. Στην σφραγιστική επιφάνεια απεικονίζεται αίγαγρος, στον οποίο επιτίθεται σκύλος, δαγκώνοντάς τον στο στομάχι. Ο σκύλος επιτίθεται από κάτω, ενώ και τα δύο ζώα απεικονίζονται σε δεξί προφίλ και σε στάση ιπτάμενου καλπασμού. Η παράσταση πρέπει να παρουσιάζει στιγμιότυπο κυνηγίου αιγάγρου από σκύλο.

Στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία συναντώνται αρκετές παραστάσεις σκύλου σαν αυτή της σφραγίδας που εξετάζουμε εδώ (εικ. 1)³. Όμως, μέχρι σήμερα, δεν έχει γίνει καμία συστηματική

1 Αυτό το άρθρο αποτελεί μέρος της μελέτης που εκπονώ στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής. Θα ήθελα να εκφράσω θερμότερες ευχαριστίες στον καθηγητή Γεώργιο Κορρέ, ο οποίος ήταν ο επιβλέπων καθηγητής μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον καθηγητή Ingo Pini, που ήταν επιβλέπων καθηγητής μου στη Γερμανία κατά τη διάρκεια της ερευνητικής μου παραμονής ως διδακτορικής φοιτήτριας ανταλλαγής (*CMS, Marburg*). Στον καθηγητή Pini οφείλω και τις ευχαριστίες μου για την παραχώρηση άδειας χρήσης φωτογραφιών του *CMS*. Για τις πολύτιμες συμβουλές είμαι ευγνώμων στην δρα Αφροδίτη Χασιακού, η οποία ήταν μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής της διατριβής μου. Τη δρα Μαρία Αναστασιάδου ευχαριστώ για τις ενδιαφέρουσες επιστημονικές ανταλλαγές και την γλωσσική διόρθωση του ελληνικού κειμένου. Στους πίνακες, το ερωτηματικό «;» σημαίνει πιθανώς ή ότι δεν είναι βέβαιο.

2 Κορρές 1974, 151, εικ. 111α, β· 1991, 124, εικ. 4.

3 Ο σκύλος συναντάται και σε άλλες παραστάσεις, πχ. ως ακόλουθος (*CMS I*, αρ. 165 και 294, II, 8, αρ. 236 και

μελέτη του θέματος. Στη δημοσίευση της χρυσής δισκοειδούς σφραγίδας από τον Πόρο, η Ν. Δημοπούλου ασχολήθηκε κυρίως με την παράσταση στη συγκεκριμένη σφραγίδα και έκανε μόνο μία εισαγωγή αναφορικά με την παράσταση της εμφάνισης του θέματος σε άλλες σφραγίδες⁴.

Για αυτό το λόγο θα επικεντρωθώ εδώ στην παράσταση του σκύλου στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία και, ιδιαίτερα, στην παράστασή του ως κυνηγού, όπως συναντάται στη σφραγίδα της Κουκουνάρας. Συγκεκριμένα, θα προσπαθήσω να παρακολουθήσω σε τρία βήματα την εικονογραφική εξέλιξη αυτής της παράστασης. Αρχικά θα οριστούν οι διαφορετικές στάσεις και συνθέσεις στις οποίες απαντάται το θέμα του σκύλου. Στη συνέχεια θα μελετήσω τη γεωγραφική και χρονολογική κατανομή του θέματος. Και έπειτα θα ασχοληθώ με τα υλικά στα οποία συναντάται η παράσταση. Στόχος μου είναι να εντοπίσω τη χρονική και γεωγραφική εξάπλωση αυτών των σφραγίδων και τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν. Θεωρώ ότι η έρευνα αυτή μπορεί να μας δώσει πληροφορίες για τους ιδιοκτήτες της σφραγίδας ή και για διαφορετικά εργαστήρια σφραγιδογλυφίας.

1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Οι έρευνες του Younger, αρχικά σε συνεργασία με τον Betts, για την εικονογραφική εξέλιξη των θεμάτων στη αιγαιακή σφραγιδογλυφία δεν μπορούν να μη αναφερθούν σε αυτή τη μελέτη. Ο Younger ασχολήθηκε με τις σφραγίδες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και επικεντρώθηκε κυρίως στη μελέτη της στάσης, της σύνθεσης και των υλικών⁵. Μέσα από τη μελέτη του ο Younger θεώρησε ότι κατάφερε να διακρίνει συγκεκριμένα εργαστήρια ή χέρια και να ακολουθήσει τη στυλιστική εξέλιξη της σφραγιδογλυφίας στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η Krzyszkowska αναφέρθηκε στα προβλήματα αυτής της μελέτης και έδειξε ότι τα κριτήρια του Younger δεν είναι καθαρά για τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις⁶.

Τα υλικά των αιγαιακών σφραγίδων ποικίλουν: λίθοι, μέταλλα, οστά, δόντια ιπποποτάμου, τεχνητά υλικά, όπως φαγεντιανή και υαλόμαζα, είναι κάποια από τα πιο συνηθισμένα.

Οι λίθοι διαιρούνται σε σκληρούς και μαλακούς ανάλογα με τη σκληρότητά τους. Το σύνορο ανάμεσα στα δύο είδη λίθων βρίσκεται μεταξύ των βαθμών 4 και 5 της κλίμακας του Mohs⁷. Ο Pini αναφέρει ότι υπάρχουν συγκεκριμένες επιλογές παραστάσεων (Bildthemen) στις σφραγίδες από σκληρούς και σε αυτές από μαλακούς λίθους⁸. Ο Younger, αντίθετα, μελετά τις παραστάσεις σε κάθε λίθο ξεχωριστά, π.χ. στον αχάτη, ίασπι, ασβεστόλιθο κλπ.⁹ Κατά την άποψή μου, ο γενικότερος διαχωρισμός μεταξύ σκληρών και μαλακών λίθων έχει περισσότερο νόημα, καθώς

269, V, αρ. 656, V, Suppl. 3, αρ. 400, VI, αρ. 179 και 340, X, αρ. 161, XI, αρ. 33), ως ζώο δαμασμένο από άνθρωπο ή λεοντοκέφαλο δαίμονα (*CMS I*, αρ. 161, II, 8, αρ. 248), σε εραλδική παράσταση δύο σκύλων (*CMS II*, 8, αρ. 326), σε σκηνή ταυροκαθαψίων (*CMS VI*, αρ. 340) και σε παράσταση παιχνιδιού δύο σκύλων (*CMS II*, 3, αρ. 109, II, 6, αρ. 77, 78 και 79, III, αρ. 161, IV, αρ. D12b, V, Suppl. 3, αρ. 393). Σώζονται περίπου εκατόν είκοσι σφραγίδες με παράσταση σκύλου στο κέντρο της σφραγιστικής επιφάνειας (π.χ. *CMS I*, αρ. 480 και 255, II, 1, αρ. 427c, II, 5, αρ. 276 κλπ.).

4 Dimopoulou 2010, ιδιαίτερα 96-99 (HM 1716). Για ταφή σκύλου βλ. Day 1984.

5 Betts και Younger 1982, 118, 119, 121. Krzyszkowska 2005, 322, 324-328.

6 Υποστηρίζω την άποψη της Krzyszkowska (2005, 325-328), η οποία έδειξε πολύ καθαρά τα προβλήματα της μελέτης του Younger.

7 Για τους λίθους που χρησιμοποιούνται στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία βλ. Müller 2007, 12. Krzyszkowska 2005, 12. Boardman 2001, 379-380. Schumann 1993, 22-23. Για την ορολογία των πετρωμάτων βλ. Δερμιτζάκης και Θεοδώρου 1994.

8 Αν και το θέμα Bird-Goddess ή Bird-Lady, π.χ., συναντάται μόνο σε σφραγίδες από μαλακούς λίθους (Pini 2010, 329-331), η παράσταση ενός λέοντα σε πρώτο πλάνο συνδυασμένου με ένα τετράποδο σε δεύτερο πλάνο συναντάται και σε σκληρούς και σε μαλακούς λίθους (Pini 2010, 336-337). Για την επιλογή των παραστάσεων βλ. Pini 2010.

9 Betts και Younger 1982, 118.

η σκληρότητα του πετρώματος σχετίζεται άμεσα με τις τεχνικές για την κατασκευή των σφραγίδων. Οι μαλακοί λίθοι σκαλίζονται με χειροκίνητο τρυπάνι, ενώ οι σκληροί λίθοι μπορούν να σκαλιστούν μόνο με εργαλεία συστρεφόμενα στον τροχό του σφραγιδογλύφου¹⁰. Σε αυτή τη μελέτη θα ακολουθήσω κάποιες κατηγορίες του Younger και κάποιες του Pini. Θα ακολουθήσω τη μελέτη του Younger, ως προς τη στάση και σύνθεση του θέματος και τα υλικά της σφραγίδας, αλλά θα χρησιμοποιήσω άλλους, νέους ορισμούς για αυτές τις κατηγορίες. Θα ακολουθήσω τον Pini στην παράσταση της διαίρεσης των λίθων σε σκληρούς και μαλακούς.

Η εισαγωγή του τροχού του σφραγιδογλύφου στην Κρήτη έγινε στη MM II περίοδο, οπότε και άρχισαν να σκαλίζονται σφραγίδες από σκληρούς λίθους¹¹. Εδώ θα ασχοληθώ με σφραγίδες που χρονολογούνται από τη MM II και έπειτα, καθώς με απασχολούν οι διαφορές ανάμεσα στις παραστάσεις σφραγίδων σε σκληρούς και μαλακούς λίθους. Για τη σφραγιδογλυφία της Μέσης Εποχής του Χαλκού χρησιμοποιώ τον όρο MM, καθώς οι σφραγίδες στις οποίες αναφέρομαι έχουν κατασκευαστεί στη Κρήτη. Για την Ύστερη Εποχή του Χαλκού χρησιμοποιώ τον όρο YX, καθώς αναφέρομαι σε σφραγίδες από όλες τις περιοχές του αιγαιακού κόσμου.

Όσον αφορά στην γεωγραφική κατανομή του υλικού, σφραγίδες από σκληρούς λίθους βρίσκονται τόσο στην Κρήτη όσο και στην Ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ αυτές από μαλακούς λίθους, και με εξαίρεση την YE III, μαρτυρούνται μόνο στην Κρήτη. Θα επικεντρωθώ στην κατηγορία που βρίσκεται και στη Κρήτη και στην Ηπειρωτική Ελλάδα.

2. ΟΡΙΣΜΟΙ

Η διάκριση μεταξύ σκύλου και λέοντα στη σφραγιστική επιφάνεια είναι σε πολλές περιπτώσεις προβληματική, καθώς οι μορφές συχνά μοιάζουν μεταξύ τους. Σημαντικό κριτήριο για τη διαφοροποίηση είναι ότι ο σκύλος παρουσιάζεται συχνά με περιλαίμιο. Ο λέοντας από την άλλη πλευρά αποδίδεται με χαίτη. Σε αυτή την πραγματεύση θα ασχοληθώ κυρίως με τα ζώα που έχουν περιλαίμιο. Θα συμπεριλάβω αυτά χωρίς περιλαίμιο μόνον όταν, με βάση τα εικονογραφικά τους χαρακτηριστικά, μπορούν με βεβαιότητα να ταυτιστούν με σκύλο.

Η λέξη «κυνήγι» ορίζεται ως μία παράσταση ζώων, στην οποία το ένα επιτίθεται στο άλλο, όπως συμβαίνει στο *CMS V, Suppl. 1B, αρ. 190*. Σε κάποιες περιπτώσεις απεικονίζεται και ανθρώπινη μορφή. Η παράσταση κυνηγιού περιλαμβάνει είτε ένα ζώο, στο οποίο επιτίθεται σκύλος, είτε ένας σκύλος με έναν άνθρωπο, ο οποίος εκλαμβάνεται ως κυνηγός. Εδώ θα ασχοληθώ μόνο με τις παραστάσεις κυνηγιού μεταξύ ζώων¹².

Στην ταξινόμηση του Younger στάση και σύνθεση κατηγοριοποιούνται μαζί ως Τύπος στάσης¹³. Εδώ στάση και σύνθεση θα μελετηθούν ξεχωριστά. Ο όρος «σύνθεση» αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ένα ή περισσότερα θέματα τοποθετούνται στη σφραγιστική επιφάνεια. Με τον όρο «στάση» ορίζεται η στάση και ο ρόλος του ζώου μέσα στη σύνθεση.

3. ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ

Γνωρίζω πενήντα επτά παραδείγματα με παραστάσεις κυνηγιού – συνθέσεις, στις οποίες απεικονίζεται σκύλος. Αυτά χρονολογούνται στην MM II – YM/YE III. Εδώ θα ασχοληθώ μόνο με τα παραδείγματα που έχουν συμπεριληφθεί στο *CMS* (πίν. 1).

10 Για τον τροχό του σφραγιδογλύφου, βλ. Krzyszkowska 2005, 83-85. Müller 2000, 196-198.

11 Pini 2010, 325.

12 Για τις παραστάσεις κυνηγιού με ανθρώπινη μορφή, βλ. *CMS I*, αρ. 165 και 294, *II*, 8, αρ. 341, *V, Suppl. 3*, αρ. 400 και *XI*, αρ. 33.

13 Younger 1993, 1-3.

Αριθμός σύνθεσης	Αριθμός CMS	Στάση	Κατεύθυνση	Προέλευση	Χρονολόγηση	Υλικά
Σ. 1	I, 124	Σκύλος που τρέχει;	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Σκληρός
Σ. 1	II, 8, 366	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1-2	Σκληρός
Σ. 1	IX, 145	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Σκληρός
Σ. 1	VI, 401	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη;	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1-2	Σκληρός
Σ. 1	VII, 117	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός / Κατ' ενώπιον	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙ-ΙΙΑ1	Σκληρός
Σ. 2	I, 412	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Νησιά του Αιγαίου	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ Ι-ΙΙ	Σκληρός
Σ. 2	II, 8, 585;	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό;	Κεφάλι πίσω	Κρήτη	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ Ι-ΙΙ	Άγνωστα υλικά
Σ. 2	IS, 96;	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός / πίσω	Κρήτη	ΥΜ Ι	Μαλακός
Σ. 2	VI, 384;	«Σκύλος που τρέχει»	Κεφάλι πίσω	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙ-ΙΙΑ1	Σκληρός
Σ. 3	IS, 109;	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Σκληρός
Σ. 4	X, 130	Σκύλος που παραμονεύει/ ιπτάμενος καλπασμός	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	Άγνωστη χρονολόγηση	Σκληρός
Σ. 5	I, 81	Σκύλος που στέκεται όρθιος στα πίσω πόδια	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Σκληρός
Σ. 6	IV, 259;	Σκύλος που παραμονεύει;	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Σκληρός
Σ. 6	X, 158;	Σκύλος που παραμονεύει;	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	Άγνωστη χρονολόγηση	Μαλακός
Σ. 6	XI, 171	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ	Σκληρός
Σ. 7	II, 8, 339	Σκύλος που παραμονεύει;	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Σκληρός
Σ. 7	III, 179a;	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό;	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	MM ΙΙ	Μαλακός
Σ. 7	VI, 153b;	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη;	MM ΙΙ-ΙΙΙ	Σκληρός
Σ. 8	I, 511;	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Μαλακός
Σ. 8	VI, 375;	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός / Κατ' ενώπιον	Κρήτη;	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1-2	Σκληρός
Σ. 8	VI, 402	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη;	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1-2	Σκληρός
Σ. 8	VS1B, 352;	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι πίσω	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙ-ΙΙΑ1	Υαλόμαζα
Σ. 9	II, 7, 99;	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός / πίσω	Κρήτη	MM ΙΙΙ – ΥΜ Ι	Σκληρός
Σ. 10	I, 335	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό;	Κεφάλι πίσω	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ2-B	Άγνωστο υλικό
Σ. 11	II, 4, 167	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό;	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Μαλακός
Σ. 11	III, 414	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	ΥΜ Ι	Μαλακός
Σ. 11	III, 415;	Ξαπλωμένος σκύλος;	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ Ι	Μαλακός
Σ. 11	VI, 399	Σκύλος σε όρθια στάση;	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη;	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1-2	Σκληρός
Σ. 11	VII, 96	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ ΙΙΑ1	Σκληρός

Αριθμός σύνθεσης	Αριθμός CMS	Στάση	Κατεύθυνση	Προέλευση	Χρονολόγηση	Υλικά
Σ. 11	VS1B, 276a;	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ II-IIIΑ1	Σκληρός
Σ. 12	VIII, 150;	Σκύλος σε καθιστή στάση	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ1-2	Σκληρός
Σ. 13	VS3, 153	Σκύλος σε όρθια στάση;	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη;	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ II-IIIΑ1	Σκληρός
Σ. 14	IX, 135;	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό;	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ II-IIIΑ1	Σκληρός
Σ. 15	IX, 195;	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ1-2	Σκληρός
Σ. 15	VII, 160;	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Ιταλία;	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ1-2	Σκληρός
Σ. 16	I, 308;	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ I-II	Σκληρός
Σ. 16	I, 363	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ I-II	Σκληρός
Σ. 16	II, 8, 353	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	MM III - ΥΜ I	Μαλακός;
Σ. 16	II, 8, 354	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	ΥΜ I	Μαλακός
Σ. 16	V, 656	Σκύλος σε καθιστή στάση	Κεφάλι εμπρός	Νησιά του Αιγαίου	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ1-2	Σκληρός
Σ. 16	VI, 179	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός;	Κρήτη;	MM III - ΥΜ I	Σκληρός
Σ. 16	VI, 400	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ1-2	Μαλακός
Σ. 16	VII, 35b	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη;	MM II-III	Σκληρός
Σ. 16	VS1B, 190	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ I	Σκληρός
Σ. 16	VS1B,74	Ξαπλωμένος σκύλος	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ II-IIIΑ1	Σκληρός
Σ. 16	XIII, 71	Σκύλος που παραμονεύει;	Κεφάλι πίσω	άγνωστη προέλευση	Άγνωστη χρονολόγηση	Σκληρός
Σ. 17	VI, 340	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα;	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ1-2	Σκληρός
Σ. 17	VII, 175	Σκύλος που παραμονεύει;	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ1-2	Σκληρός
Σ. 17	VS1B, 129	Σκύλος σε όρθια στάση;	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ2-B	Μαλακός
Σ. 17	XII, D 15	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	Άγνωστη χρονολόγηση	Σκληρός
Άλλο	II, 5, 258	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη	MM II	Άγνωστο υλικό
Άλλο	VI, 180	Σκύλος που παραμονεύει;	Κεφάλι εμπρός	Κρήτη;	MM III - ΥΜ I	Σκληρός
Άλλο	VI, 377;	Σκύλος που παραμονεύει	Κεφάλι εμπρός	Άγνωστη προέλευση	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ1-2	Σκληρός
Άλλο	VS1B, 3;	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ II-IIIΑ1	Σκληρός
Άλλο	VS1B, 452	Σκύλος που στρέφεται προς τα πίσω	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ2-B	Υαλόμαζα
Άλλο	VS2, 99	Σκύλος που στρέφεται προς τα πίσω	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα	ΥΜ/ΥΕ/ΥΧ IIIΑ2-B	Υαλόμαζα
Άλλο	XI, 105	Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό	Κεφάλι εμπρός	Ηπ. Ελλάδα;	Άγνωστη χρονολόγηση	Σκληρός

Πίν. 1. Σφραγίδες και σφραγίσματα με το θέμα του σκύλου σε παραστάσεις - συνθέσεις (Σ) κρηγιού.

3.1. Στάσεις (εικ. 2)

Διακρίνονται οκτώ παραλλαγές στις στάσεις του σκύλου: «Σκύλος σε όρθια στάση», «Σκύλος που στέκεται όρθιος στα πίσω πόδια», «Σκύλος που στρέφεται προς τα πίσω», «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό», «Ξαπλωμένος σκύλος», «Σκύλος που τρέχει», «Σκύλος σε καθιστή στάση», «Σκύλος που παραμονεύει». Αυτοί οι όροι δεν ανταποκρίνονται στη δράση του ζώου αλλά μόνο στο σχήμα που παίρνει το σώμα του. Κατά συνέπεια, κάθε τύπος μπορεί να συναντάται σε διαφορετικές δράσεις.

1. «Σκύλος σε όρθια στάση»: ο σκύλος στέκεται στα μπροστινά και πίσω πόδια. Σε κάποιες περιπτώσεις δίνει την εντύπωση ότι περπατάει.

2. «Σκύλος που στέκεται όρθιος στα πίσω πόδια»: το ζώο στέκεται στα πίσω πόδια.

3. «Σκύλος που στρέφεται προς τα πίσω»: ο σκύλος στέκεται με τα μπροστινά πόδια στραμμένα προς τα πίσω.

4. «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό»: το ζώο απεικονίζεται να τρέχει.

5. «Ξαπλωμένος σκύλος»: τα πόδια του σκύλου είναι λυγισμένα και βρίσκονται σε θέση παράλληλη με τη γραμμή του εδάφους, ενώ δεν υπάρχει κενό ανάμεσα στη τελευταία και στα πόδια του ζώου.

6. «Σκύλος που τρέχει»: τα πόδια είναι λυγισμένα αλλά υπάρχει κενό ανάμεσα σε αυτά και τη γραμμή του εδάφους.

7. «Σκύλος σε καθιστή στάση»: τα μπροστινά πόδια του ζώου είναι τεντωμένα και τα πίσω πόδια λυγισμένα και δεν υπάρχει κενό ανάμεσα στα πόδια του σκύλου και τη γραμμή του εδάφους.

8. «Σκύλος που παραμονεύει»: τα μπροστινά πόδια είναι λυγισμένα και τα πίσω πόδια τεντωμένα έτσι ώστε το σώμα και τα πόδια σχηματίζουν σκαληνό τρίγωνο. Σε κάποιες περιπτώσεις σχηματίζεται ένα τριγωνικό κενό ανάμεσα στα πόδια και το σώμα.

Όσον αφορά στο κεφάλι του σκύλου μπορεί να κοιτάζει εμπρός, πίσω, ή να είναι κατά μέτωπον («Κεφάλι εμπρός», «Κεφάλι πίσω», «Κατ' ενώπιον»).

3.2. Συνθέσεις με απεικόνιση σκύλου (εικ. 3)

Συναντώνται δεκαεπτά παραλλαγές στις συνθέσεις, στις οποίες απαντάται το θέμα του σκύλου. Στον πίν. 1 παρουσιάζονται αυτές οι παραλλαγές, οι οποίες και χωρίζονται σε πέντε ομάδες:

Σ. 1-5, 6-9, 10-13, 14 και 15, 16 και 17.

Στη Σ. 1-5 δύο σκύλοι τοποθετούνται αντιθετικά ή γυρισμένος ο ένας 180° σε σχέση με τον άλλο: πλάτη με πλάτη σε αντιθετική σύνθεση (Σ. 1), πλάτη με πλάτη ο ένας γυρισμένος 180° σε σχέση με τον άλλο (Σ. 2), κοιλιά με κοιλιά σε αντιθετική σύνθεση (Σ. 3), σε κάθετο άξονα ο ένας γυρισμένος 180° σε σχέση με τον άλλο (Σ. 4), πρόσωπο με πρόσωπο σε αντιθετική σύνθεση (Σ. 5).

Στην Σ. 6-9 ο σκύλος επιτίθεται από πίσω στο θήραμα δαγκώνοντας το μπροστινό μέρος του λαιμού (Σ. 6), το κεφάλι (Σ. 7), το πίσω μέρος του λαιμού (Σ. 8), την πλάτη (Σ. 9).

Στη Σ. 10-13 ο σκύλος και το θήραμα τοποθετούνται ράχη με ράχη. Κοιτάζουν προς την ίδια κατεύθυνση ενώ ο σκύλος επιτίθεται δαγκώνοντας το θήραμα στο λαιμό (Σ. 11), στο κεφάλι (Σ. 10), στη ράχη (Σ. 13). Στη Σ. 12 τα δύο ζώα κοιτάζουν προς αντίθετες κατευθύνσεις και το ένα δαγκώνει το άλλο στη ράχη.

Στη Σ. 14 και 15 ο σκύλος επιτίθεται στο θήραμα από μπροστά, δαγκώνοντάς το στο λαιμό (Σ. 14) και στη ράχη (Σ. 15).

Στη Σ. 16 και 17 ο σκύλος και το θήραμα τοποθετούνται σε κάθετο άξονα και κοιτάζουν είτε στην ίδια κατεύθυνση (Σ. 16) είτε σε αντίθετη (Σ. 17).

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η εικ. 3 παρουσιάζει τη χρονολογική εξάπλωση των παραστάσεων σε κάθε περιοχή και τα υλικά στα οποία συναντάται η κάθε σύνθεση. Θα γίνουν παρατηρήσεις για την χρονολογική και γεωγραφική κατανομή και την σχέση μεταξύ στάσεως και συνθέσεως.

4.1. Χρονολογική κατανομή των συνθέσεων

Οι Σ. 7, 9 και 16 είναι οι πιο πρώιμες συνθέσεις και μαρτυρούνται από τη MM II-III. Οι περισσότερες παραλλαγές συναντώνται στην ΥΕ IIIA1 όπου προστίθενται επτά συνθέσεις (Σ. 3, 5, 6, 12, 15 και 17).

Όσον αφορά στα υλικά, σκληροί και μαλακοί λίθοι χρησιμοποιούνται στη Σ. 2 και 8 από την ίδια φάση. Αντίθετα, είναι πιθανό ότι η Σ. 8 ξεκίνησε αρχικά από υαλόμαζα και μετά εμφανίστηκε παράλληλα σε σκληρούς και μαλακούς λίθους¹⁴. Οι Σ. 16 και 17 ξεκίνησαν από σκληρούς λίθους, ενώ η Σ. 11 είναι η μοναδική που πρωτοεμφανίστηκε σε μαλακούς λίθους. Οι Σ. 1, 3-5, 9, 12-15 απαντώνται μόνο σε σκληρούς λίθους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι, με την εξαίρεση των Σ. 2, 8, 11, οι υπόλοιπες συνθέσεις ξεκίνησαν σε σκληρούς λίθους. Θεωρώ λοιπόν πιθανό ότι οι σκληροί λίθοι ήταν προτιμώμενο υλικό για την παράσταση κυνηγιού με θέμα σκύλου.

4.2. Γεωγραφική κατανομή των συνθέσεων

Οι συνθέσεις χωρίζονται σε σχέση με την γεωγραφική τους κατανομή σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: αυτές που ξεκίνησαν από την Κρήτη, αυτές που αναπτύχθηκαν στην Ηπειρωτική Ελλάδα, και αυτές με άγνωστη προέλευση. Επτά συνθέσεις ξεκίνησαν από την Κρήτη (Σ. 2, 6¹⁵, 7¹⁶, 9, 11¹⁷, 13, 16) και πέντε από την Ηπειρωτική Ελλάδα (Σ. 5, 8, 10, 17)¹⁸. Οι υπόλοιπες πέντε παραλλαγές έχουν άγνωστη προέλευση (Σ. 1, 3, 4, 12, 14). Τέλος η Σ. 15 πρωτοεμφανίστηκε στα νησιά. Παρά το σχετικά μεγάλο αριθμό συνθέσεων με άγνωστη προέλευση, διαφαίνεται ίσως μία τάση για τη δημιουργία νέων συνθέσεων στην Κρήτη από τη MM II – ΥΕ II και στην Ηπειρωτική Ελλάδα από την ΥΕ II ή IIIA1.

Επιπλέον είναι αξιοσημείωτο ότι οι Σ. 7 και 13 συναντώνται μόνο στην Κρήτη ενώ οι Σ. 5, 10, 17 (;) μόνο στην Ηπειρωτική Ελλάδα.

Όσον αφορά στη σχέση μεταξύ της γεωγραφικής κατανομής της συνθέσεως και του υλικού, δεν εντοπίζεται κάποια συσχέτιση.

4.3. Σχέση στάσης και σύνθεσης

Παρακάτω φαίνεται η σχέση μεταξύ της στάσης στην οποία απεικονίζεται ο σκύλος και της σύνθεσης.

Στη Σ. 1-5 συναντάται η στάση «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό», «Σκύλος που παραμονεύει», «Σκύλος σε όρθια στάση», «Σκύλος που στέκεται όρθιος στα πίσω πόδια», «Σκύλος που τρέχει».

Στη Σ. 6-9 συναντάται η στάση «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό», «Σκύλος που παραμονεύει».

14 Το CMS V, Suppl. 1B, αρ. 352 που είναι από υαλόμαζα φέρει πιθανώς παράσταση σκύλου.

15 Το CMS X, αρ. 158 και XI, αρ. 171 έχει άγνωστη προέλευση. Βλ. πίν. 1.

16 Αν και η προέλευση του CMS III, αρ. 179a είναι άγνωστη, είναι πιθανό να προέρχεται από την Κρήτη, καθώς είναι κατασκευασμένο από μαλακό λίθο.

17 Το CMS III, αρ. 415 ίσως να είναι από την Κρήτη καθώς είναι κατασκευασμένο από μαλακό λίθο.

18 Αν και η Σ. 8 περιλαμβάνει μια σφραγίδα άγνωστης προέλευσης είναι πολύ πιθανό να προέρχεται από την Κρήτη καθώς η σφραγίδα είναι από μαλακό λίθο.

Στη Σ. 10-13 συναντάται η στάση «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό», «Σκύλος που παραμονεύει», «Ξαπλωμένος σκύλος», «Σκύλος σε καθιστή στάση», «Σκύλος σε όρθια στάση».

Στη Σ. 14-15 συναντάται η στάση «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό», «Σκύλος που παραμονεύει».

Στη Σ. 16-17 συναντάται η στάση «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό», «Σκύλος που παραμονεύει», «Ξαπλωμένος σκύλος», «Σκύλος σε καθιστή στάση», «Σκύλος σε όρθια στάση».

Βλέπουμε λοιπόν ότι η στάση «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό» συναντάται σε όλες τις συνθέσεις και είναι και η πιο συχνά απαντώμενη στάση.

Οι ομάδες των συνθέσεων Σ. 6-9/14-15 και 10-13/16-17 παρουσιάζουν τις ίδιες παραλλαγές στις στάσεις του σκύλου. Αυτές οι τέσσερις ομάδες παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά: ο σκύλος επιτίθεται στο θήραμα από μπροστά, από πίσω, από πάνω ή από κάτω. Από την άλλη μεριά, στην ομάδα Σ. 1-5, στην οποία δύο σκύλοι τοποθετούνται αντιθετικά ή γυρισμένοι ο ένας 180° σε σχέση με τον άλλο, τα ζώα παρουσιάζουν διαφορετικές στάσεις από τις υπόλοιπες τέσσερις ομάδες (Σ. 6-17). Οι στάσεις αυτές είναι: «Σκύλος που στέκεται όρθιος στα πίσω πόδια» και «Σκύλος που τρέχει». Κατά συνέπεια μου φαίνεται πιθανό ότι η επιλογή της στάσης του σκύλου σχετίζεται με το χαρακτήρα της σύνθεσης.

Όσον αφορά στην κατεύθυνση του κεφαλιού του σκύλου, η πλειοψηφία των παραστάσεων ανήκει στην κατηγορία «Κεφάλι εμπρός» ενώ στις κατηγορίες «Κατ' ενώπιον» και «Κεφάλι πίσω» αντιστοιχούν 11% και 8% από τα παραδείγματα. Η κατηγορία «Κεφάλι πίσω» παρουσιάζεται μόνο στη Σ. 2 και 12, στις οποίες δύο ζώα τοποθετούνται πλάτη με πλάτη και κοιτάζουν σε αντίθετες κατευθύνσεις. Από την άλλη μεριά, η κατηγορία «Κατ' ενώπιον» εμφανίζεται στις Σ. 1, 16, 17 και απαντάται μόνο την Ηπειρωτική Ελλάδα¹⁹.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

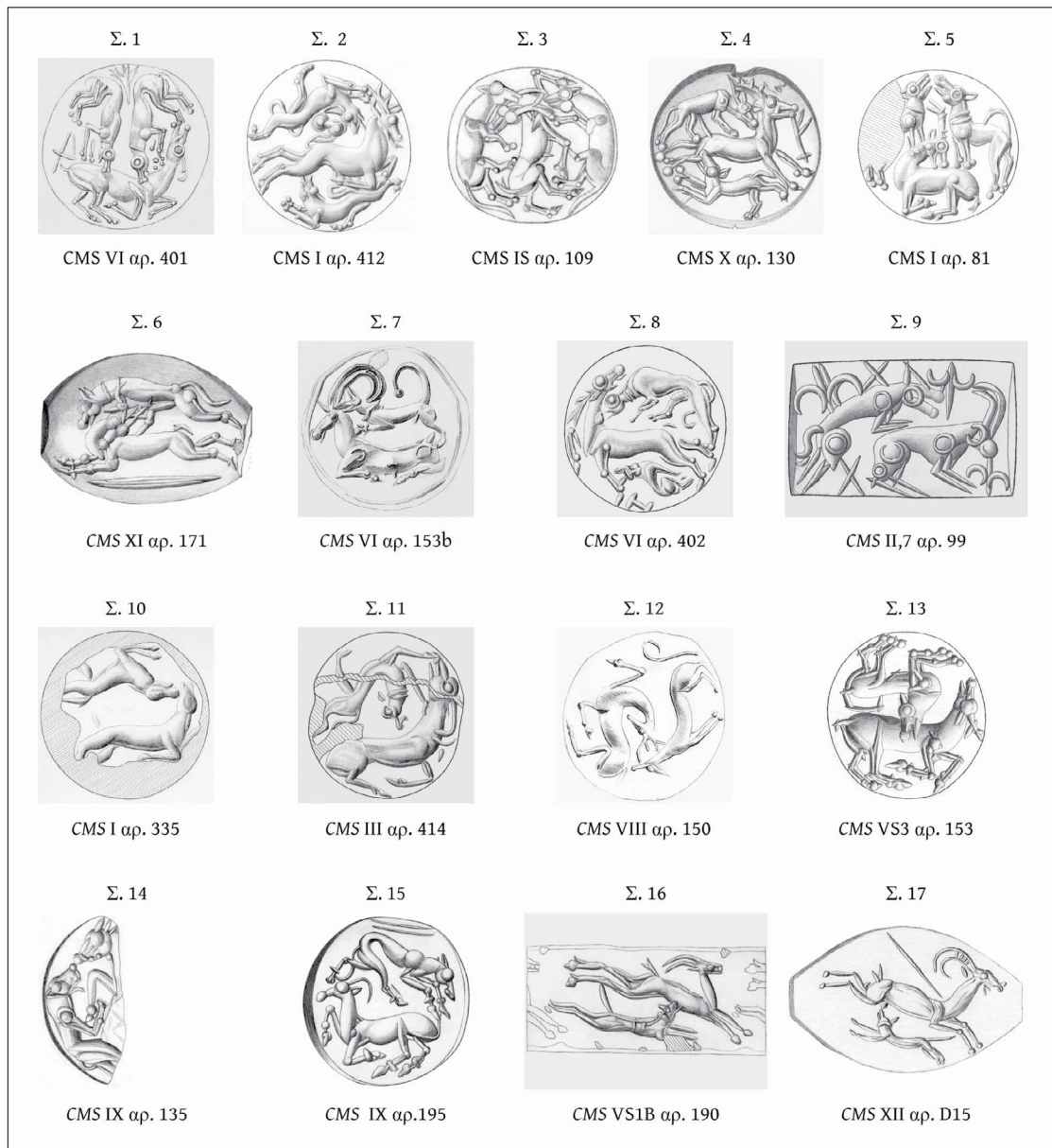
Στις περισσότερες συνθέσεις φαίνεται ότι το θέμα του σκύλου σε παράσταση κυνηγιού εμφανίζεται πρώτα στους σκληρούς λίθους. Όσον αφορά στη γεωγραφική κατανομή της σύνθεσης φαίνεται ότι, ενώ από τη ΜΜ ΙΙ – ΥΕ ΙΙ οι καινούργιες συνθέσεις δημιουργούνταν στην Κρήτη, από την ΥΕ ΙΙ ή ΥΕ ΙΙΙΑ1 η προέλευσή τους ήταν η Ηπειρωτική Ελλάδα. Κατά συνέπεια θεωρώ ότι το ενδιαφέρον ή η ανάγκη για το θέμα μετατοπίζεται σε άλλη περιοχή με το πέρασμα του χρόνου. Επιπλέον, καθώς κάποιες συνθέσεις (Σ. 7 και 13) συναντώνται μόνο στην Κρήτη και κάποιες (Σ. 5 και 10) μόνο στην Ηπειρωτική Ελλάδα, είναι πιθανό να γίνεται επιλογή των συνθέσεων σε κάθε περιοχή. Θεωρώ, τέλος, ότι ίσως η στάση του σκύλου να επιλέγεται ανάλογα με τη σύνθεση.

Η σφραγίδα με την παράσταση σκύλου από την Κουκουνάρα, την οποία πραγματεύτηκε ο Γ. Κορρές στο *CMS V*, Suppl. 1B, αρ. 190, παρουσιάζει τη Σ. 16, που είχε τις απαρχές της στη Κρήτη και συναντάται από την ΜΜ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙΑ2. Είναι πιθανόν η σφραγίδα να κατασκευάστηκε στις μεταγενέστερες φάσεις, όταν πλέον οι συνθέσεις με σκύλους άρχισαν να δημιουργούνται όχι στη Κρήτη, αλλά στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Ο σκύλος απεικονίζεται στη στάση «Σκύλος σε ιπτάμενο καλπασμό», η οποία είναι και η πιο δημοφιλής στάση αυτού του θέματος.

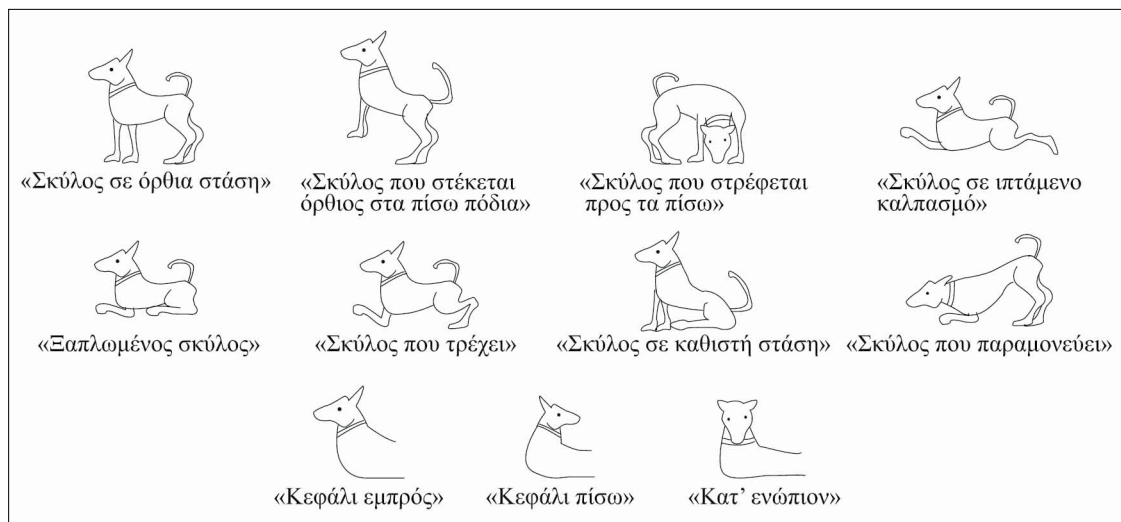
19 Εκτός από το *CMS VII*, αρ. 117 που είναι άγνωστης προέλευσης. Βλ. πίν. 1, Σ. 1, VII 117.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

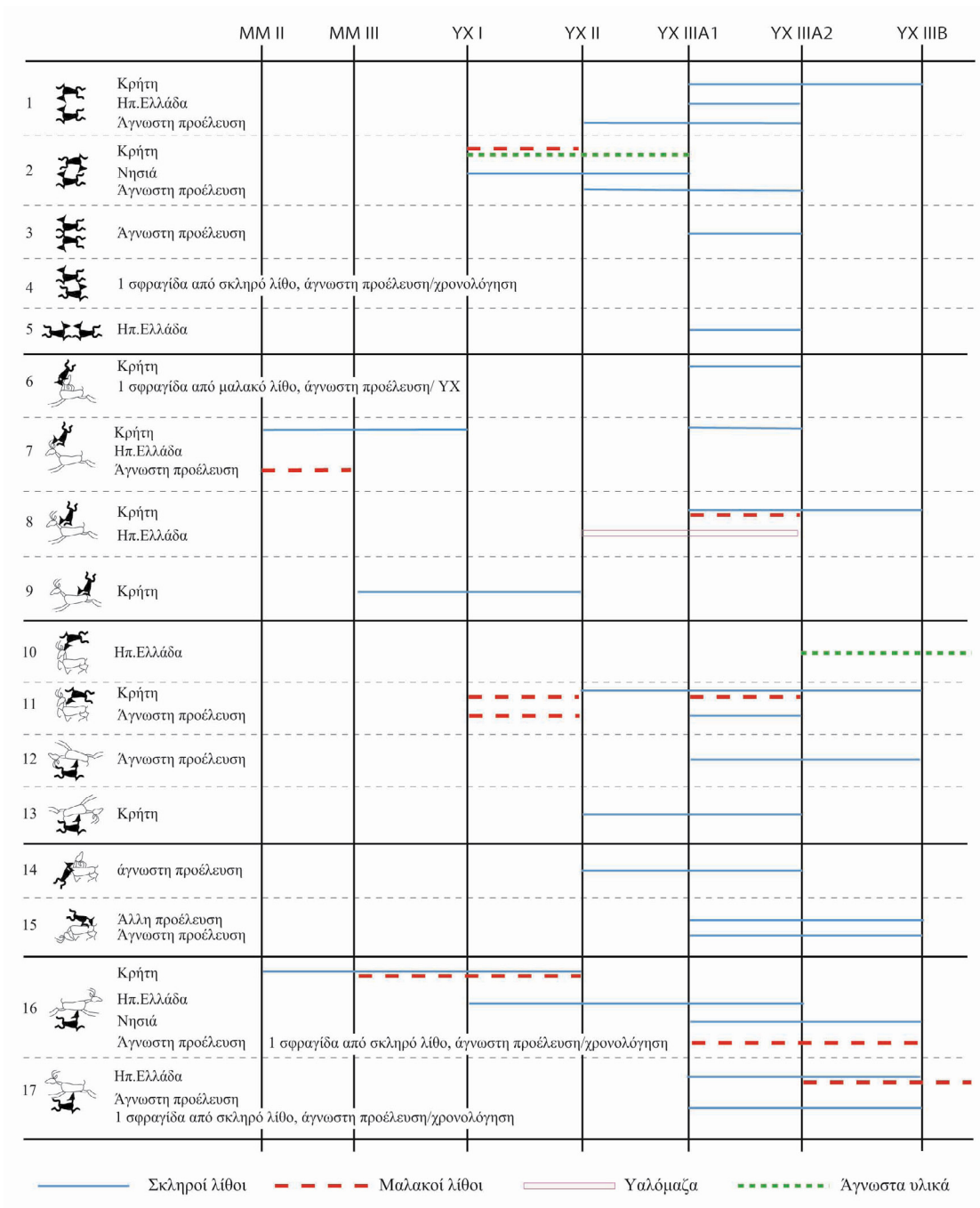
- Betts, J.H., και J.G. Younger. 1982. «Aegean Seals of the Late Bronze Age: Masters and Workshops.» *Kadmos* 21:104-21.
- Boardman, J. 2001. *Greek Gems and Finger Rings: Early Bronze Age to Late Classical*. New expanded edition. London: Thames and Hudson.
- Day, L.P. 1984. «Dog Burials in the Greek World.» *AJA* 88 (1):21-32.
- Δερμιτζάκης, Μ.Δ., και Γ.Ε. Θεοδώρου. 1994. *Γλωσσάριο Γεωλογικών Εννοιών*. Αθήνα: Γ. Γκέλμπεσης.
- Dimoroulou, N. 2010. «A gold discoid from Poros, Herakleion: the guard dog and the garden.» Στο *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*, επιμ. Ο. Krzyszkowska, 89-100. *BSA Studies* 18. London: The British School at Athens.
- Κορρές, Γ. Σ. 1974. «Άνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:139-161.
- _____. 1991. «Άδημοσίευτοι σφραγιῖδες τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν.» *ΑΕ*:113-135.
- Krzyszkowska, O. 2005. *Aegean Seals. An Introduction*. *BICS Suppl.* 85. London: Institute of Classical Studies.
- Müller, W. 2000. «Experimentelle Versuche mit zwei vom Fiedelbogen angetriebenen Geräten zur Bearbeitung von Siegelsteinen.» Στο *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel-Symposium. Marburg, 23.-25. September 1999*, επιμ. W. Müller, 195-202. *CMS Beiheft* 6. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- _____. 2007. «Zur Bestimmung des Materials der Siegel.» Στο *CMS. Band III, Iraklion Archäologisches Museum: Sammlung Giamalakis*, επιμ. W. Müller, I. Pini, και Α. Sakellariou, 11-22. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Pini, I. 2010. «Soft Stone versus Hard Stone Seals in Aegean Glyptic: Some Observations on Style and Iconography.» Στο *Die Bedeutung der minoischen und mykenischen Glyptik: VI. Internationales Siegel-Symposium aus Anlass des 50 jährigen Bestehens des CMS, Marburg, 9.-12. Oktober 2008*, επιμ. W. Müller, 325-339. *CMS Beiheft* 8. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Schumann, W. 1993. *Handbook of Rocks, Minerals and Gemstones*. Boston: Houghton Mifflin.
- Younger, J.G. 1993. *Bronze Age Aegean Seals in their middle phase (ca. 1700-1550B.C.)*. *SIMA* 102. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

Εικ. 1. Παραδείγματα συνθέσεων με το θέμα του σκύλου.

Εικ. 2. Οι στάσεις του σκύλου στις συνθέσεις.

Εικ. 3. Συνθέσεις με απεικόνιση σκύλου.

Με αφορμή έναν σφραγιδόλιθο με παράσταση «πόσιος ιχθύων» από τη συλλογή Η. Schliemann

Σταματούλα Μακρυπόδη

SUMMARY: ON THE OCCASION OF A SEAL WITH A REPRESENTATION OF "MASTER OF FISH"

Heinrich Ernst Schliemann's collection of seals safeguarded at the Numismatic Museum includes the *CMS* V, 181 seal made of Lapis Lacedaemonius representing the Master of Animals. This representation is quite different from the usual ones, since the male figure is not flanked by wild goats, lions or other animals, but by two large fish.

Human figures holding fish are traced to Minoan-Mycenaean engraving. However, no other male figure is flanked by fish. The only female parallel is found on a seal from the Mycenaean cemetery of Aedonia.

In an effort to interpret this unique representation of the Master of Fish, in this paper I begin with the presentation of the appearance and the evolution of the iconographic type of the Master in the Near East, and then I discuss its interpretation based on written resources, its occurrence in the Aegean, its comparison with its iconographic parallels, and its possible reduction to being a precursor type of subsequent representations.

Κάθε περιοδική έκθεση που πραγματοποιείται σ' ένα μουσείο αποτελεί ή οφείλει να αποτελεί αφορμή για νέα επιστημονική έρευνα. Αυτό επιτάσσει η σύγχρονη μουσειολογική αντίληψη που δε θέλει τα μουσεία στατικά και επιβάλλει να μην παραμένουν οι συλλογές στις αποθήκες, αλλά να παρουσιάζονται μέσα από νέες εκθέσεις δίνοντας τη δυνατότητα να τις γνωρίσει το κοινό και παρέχοντας ταυτοχρόνως κίνητρο προς μελέτη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της περιοδικής εκθέσεως με θέμα «Κοιτάσματα Πολιτισμού. Από τους αρχαίους σφραγιδολίθους στη σύγχρονη χαρακτηριστική», που οργανώθηκε στο Νομισματικό Μουσείο από τον Οκτώβριο του 2012 έως το Μάρτιο του 2013, δόθηκε η δυνατότητα να προσεγγίσουμε τη συλλογή σφραγιδολίθων του Η. Schliemann, στην οικία του οποίου, το μέγαρο «Ιλίου Μέλαθρον», στεγάζεται σήμερα το Νομισματικό Μουσείο¹.

Η συλλογή νομισμάτων και σφραγιδολίθων του Η. Schliemann περιήλθε τελικώς στο Νομισματικό Μουσείο στις 17 Ιανουαρίου 1928, όταν Διευθυντής του Μουσείου ήταν ο αείμνηστος καθηγητής Κλασσικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιος Π. Οικονόμος. Η δωρεά πραγματοποιήθηκε μετά το θάνατο του κατόχου της συλλογής, από τη χήρα του, Σοφία, χωρίς να έχει προηγηθεί σχετική επιθυμία του θανόντος και χωρίς να αναφέρεται στη διαθήκη του². Ο κατάλογος των νομισμάτων εντοπίστηκε στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, όπου είχε δωρηθεί μαζί με άλλα ενθύμια της οικογενείας από τον εγγονό του Η. Schliemann, Ταξίαρχο Αλέξανδρο Μελά, γιο της Ανδρομάχης Schliemann-Μελά. Ο κατάλογος είχε συνταχθεί από τον παλιό Διευθυντή του Μουσείου Αχιλλέα Ποστολάκκα τον Ιούλιο του 1883. Εκτός από τα νομίσματα, που

1 Όταν ολοκλήρωσα τις σπουδές μου στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών ο καθηγητής Γεώργιος Σ. Κορρές με προέτρεψε να ασχοληθώ με θέματα κρητομικηναϊκής σφραγιδογλυφίας στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Θεωρώ ευτυχή συγκυρία το γεγονός ότι τη χρονιά κατά την οποία αποφασίστηκε η έκδοση επιστημονικού τόμου προς τιμήν του, εργαζόμενος στο Νομισματικό Μουσείο διοργανώνοντας περιοδική έκθεση με θέμα τους σφραγιδολίθους της αρχαιότητας.

2 Η διαθήκη του Η. Schliemann έχει δημοσιευθεί (Κορρές 1974, 245-246). Ο Schliemann, μέσω της διαθήκης, κληροδοτούσε απλώς το μέγαρο «Ιλίου Μέλαθρον» στη σύζυγό του Σοφία.

ανέρχονται στα χίλια τετρακόσια σαράντα (1.140), ανάμεσα στα μικροτεχνήματα της συλλογής περιλαμβάνονται τριάντα δύο (32) λίθοι, έγγλυφοι και μη, οι οποίοι ανήκουν σήμερα στη συλλογή του Νομισματικού Μουσείου³.

Οι σφραγιδολίθοι της συλλογής που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού έχουν καταχωρηθεί στο *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*, στον τόμο V, με αριθ. 176-182. Ανάμεσα σ' αυτούς διακρίναμε τον υπ' αρ. 181 (εικ. 1)⁴, ένα φακοειδή σφραγιδολίθο από *lapis lacedaemonius*, αγνώστου προελεύσεως⁵, διαμέτρου 18 χιλ. και πάχους 6 χιλ. με διαμπερές τρήμα κατά μήκος. Φέρει μια εξαιρετικά σπάνια ως προς το θέμα και τη σύνθεση παράσταση. Μια ανδρική μορφή έχει τα χέρια σε έκταση και φέρει σε καθένα από αυτά ένα μεγάλο ιχθύ.

Η μορφή εικονίζεται όρθια, κεφαλή και πόδες κατά τομή, κορμός και χείρες κατά μέτωπο. Είναι γυμνή ως προς το άνω τμήμα του κορμού, ενώ το κάτω μέρος του καλύπτεται από «ζώμα». Δράττει από την ουρά τους ιχθύς, οι οποίοι έχουν μήκος ίσο περίπου με το ύψος του ανθρώπου. Η ανθρώπινη μορφή πλαισιώνεται από σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα, ενώ ολόκληρη η παράσταση από γραμμές χιαστί. Η απεικόνιση της κεφαλής και των ποδών κατά τομή, καθώς και του κορμού και των χειρών κατά μέτωπο είναι συνήθης στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία, χωρίς να αποτελεί αποκλειστικά δικό της χαρακτηριστικό⁶. Το ένδυμα της μορφής χαρακτηρίζει τις ανδρικές μορφές στην κρητομυκηναϊκή τέχνη⁷. Η όλη σύνθεση συνηγορεί στο να την κατατάξουμε στις παραστάσεις του «πόσιος θηρών».

Ο λίθος που φέρει την παράσταση (*lapis lacedaemonius*, σπαρτιατικός βασάλτης ή κροκεάτης λίθος) χαρακτηρίζεται από μεγάλη σκληρότητα. Το όνομά του οφείλεται στην προέλευσή του από το νομό Λακωνίας, σε θέση που βρίσκεται τέσσερα χιλιόμετρα νοτιοδυτικά των Κροκεών, η οποία φαίνεται ότι είναι και η μοναδική θέση εξορύξεως αυτού του υλικού⁸. Οι πρωιμότερες ενδείξεις κατεργασίας του προέρχονται από τη μινωική Κρήτη. Το υλικό έχει δώσει ικανό αριθμό λίθινων αγγείων και σφραγιδολίθων σχεδόν αποκλειστικώς φακοειδούς σχήματος⁹. Λίθοι μεγάλης σκληρότητας επιλέγονταν συχνά για να απεικονισθούν σκηνές με ανδρικές μορφές, αλλά και σκηνές με θρησκευτικό περιεχόμενο¹⁰. Για την παράσταση του πόσιος θηρών επιλέγεται συχνά ο *lapis lacedaemonius*¹¹.

Ο σφραγιδολίθος χρονολογείται με επιφύλαξη στη δεύτερη φάση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (ΥΧ II) ή πιθανότερα στην ΥΧ IIIA¹². Στο παρελθόν είχαν εκφραστεί αμφιβολίες για την αυθεντικότητά του¹³. Η σύγχρονη έρευνα δέχεται αδιαμφισβήτητη τη γνησιότητά του¹⁴. Η πα-

3 Κορρές 1974, 245-247 και 252-253.

4 Η φωτογραφία προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο του Νομισματικού Μουσείου. Ευχαριστώ για την άδεια δημοσίευσής της.

5 Υπάρχει η μαρτυρία ότι ορισμένοι εκ των σφραγιδολίθων της συλλογής προέρχονται από τη Θηρασία, δεν είναι δυνατό όμως να αποδειχθεί η προέλευση του συγκεκριμένου σφραγιδολίθου (Κορρές 1974, 248).

6 Η συμβατική αυτή απεικόνιση χαρακτηρίζει την απόδοση της ανθρώπινης μορφής στη μικρογλυφία και στην Εγγύς Ανατολή. Έχει παρατηρηθεί ότι η τέχνη της μικρογλυφίας παραμένει συντηρητική και κατά τους ιστορικούς χρόνους. Tamvakí 1989, 259, 260, 269. Κορρές 1973, 455-456.

7 Σαπουναΐ-Σακελλαράκη 1971.

8 Warren 1992, 285. Younger 1979.

9 Warren 1992, 287.

10 Krzyszkowska 2005a, 139 και 251.

11 Warren 1992, 289.

12 CMS V, 181 και Müller 2011, 429, πίν. 1, αντίστοιχα.

13 Sakellarakis 1974, 384. Η αμφιβολία στηρίχθηκε στην απουσία παραλλήλου ως προς το εικονογραφικό θέμα, στην έκκεντρη θέση του τρήματος σε σχέση με την παράσταση, στην κατεργασία του υλικού, στην ομοιότητα με αμφιβόλου γνησιότητος σφραγιδολίθο από τη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη (Betts 1965, 203-206, πίν. 5), αλλά και σε παρατηρήσεις της κας Ε. Σακελλαράκη για την ιδιαίτερη απόδοση του ζώματος.

14 Ευχαριστώ θερμώς τον καθηγητή κο Ingo Pini για την άμεση ανταπόκρισή του στο ερώτημά μου ως προς τη γνησιότητα του λίθου και τις πολύτιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις του. Για τις αμφιβολίες σχετικά με τη γνησιότητα των σφραγίδων βλ. σχετικά Pini 1981 και συγκεκριμένα 141-145.

ράσταση έχει καταχωρηθεί στο *CMS* ως «Herrder Tiere», δηλαδή ως «πόσις θηρών», ονομασία που έχει καθιερωθεί στην κρητομυκηναϊκή τέχνη να αποδίδεται στην ανδρική μορφή, η οποία εικονίζεται σε εραλδική σύνθεση πλαισιωμένη από δύο ζώα, άγρια ή μυθικά, καθυποτάσσοντάς τα. Το θηλυκό αντίστοιχο, η ποτνία θηρών έχει λάβει το όνομά της από στίχο της *Ιλιάδος*, όπου η επωνυμία χαρακτηρίζει τη θεά Αρτέμιδα¹⁵. Ο πόσις και η ποτνία θηρών, ο δεσπότης ή η δέσποινα των άγριων ζώων, εικονίζονται συνήθως με λέοντες, γρύπες ή αιγοειδή εκατέρωθεν¹⁶. Η απεικόνισή τους με ιχθύς δεν είναι συνήθης.

Η πρόσφατη δημοσίευση του τριακοστού τετάρτου τόμου της περιοδικής εκδόσεως του Πανεπιστημίου της Λιέγης, *Aegaeum*, διευκολύνει την ερμηνεία των θεμάτων της σφραγιδογλυφίας και καθιερώνει κοινή ονοματολογία για τις συνθέσεις, τις μορφές, τις στάσεις και τις κινήσεις τους. Βάσει αυτής της κατηγοριοποίησης, η ανθρωπίνη μορφή του σφραγιδολίθου *CMS V*, 181 συγκαταλέγεται στις *VIP* μορφές και χαρακτηρίζεται ως *Dolphin Master*¹⁷, ενώ το θηλυκό αντίστοιχό του ως *Dolphin Mistress*¹⁸. Οι μορφές αυτές διαφοροποιούνται από τις αντίστοιχες ανδρικές και γυναικείες που φέρουν ένα μόνο ζώο και οι οποίες ονομάζονται *Lord* και *Lady*¹⁹.

Στην ελληνική γλώσσα θα υιοθετήσουμε τον όρο «πόσις ιχθύων»²⁰ αφ' ενός μεν επειδή το είδος των ιχθύων που συνοδεύουν τη μορφή δεν έχει αποδοθεί φυσιοκρατικά, ώστε να δηλώνονται με σαφήνεια τα χαρακτηριστικά των δελφινιών και αφ' ετέρου επειδή έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι πρόκειται για άλλο είδος ιχθύος και, συγκεκριμένα, για θύννους (τόνος - *Thunnus thynnus*) και όχι για δελφίνια²¹. Και στις δύο περιπτώσεις το μέγεθος των ιχθύων είναι δικαιολογημένο, αν και είναι γνωστό ότι η κρητομυκηναϊκή τέχνη δεν αναπαριστά πιστά την πραγματικότητα, καθώς οι τεχνίτες φαίνεται ότι δεν ενδιαφέρονταν ιδιαιτέρως για την απόδοση της συμμετρίας και των πραγματικών αναλογιών στα έργα τους. Το δελφίνι είναι προσφιές θέμα της τέχνης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Από τις παραστάσεις δε λείπουν οι κοινοί ιχθύες, οι οποίοι, όπως είναι φυσικό, περιλαμβάνονταν και στο διαιτολόγιο των κατοίκων του Αιγαίου, όπου η αλιεία και η κατανάλωση του τόνου φαίνεται ότι ήταν συνήθης ήδη από τη Μεσολιθική εποχή. Σε αρκετές περιπτώσεις ιχθύες, που απεικονίζονται στην τέχνη της Ύστερης εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο, ερμηνεύονται ως θύννοι²².

15 Ομ. *Ιλ.*, Φ 470. Η ονομασία «πότιος» αναφέρεται αργότερα σε ορφικό ύμνο σε κλητική πτώση *πότινε δαίμον* (βλ. Picard 1938, 8 σημ. 2).

16 Το θέμα έχει διαχρονική παρουσία στην τέχνη από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα (Spartz 1962. Picard 1938, 11-16 και 19-20). Για μια συνοπτική αναφορά σχετικά βλ. Βασιλοπούλου και Σταματελοπούλου 2010, με σχετική βιβλιογραφία.

17 Crowley 2013, 155, E 51.

18 Crowley 2013, 151 και 155.

19 Η κατηγοριοποίηση δόθηκε αρχικά από την Crowley (1995 και 2008). Παλαιότερα ο όρος πόσις/ποτνία αναφερόταν τόσο στις μορφές που έφεραν εκατέρωθεν ζώα όσο και για εκείνες που έφεραν μόνο ένα (Σακελλαρίου 1966, 27, 28, με προγενέστερη βιβλιογραφία). Ο Ι. Σακελλαράκης διαχώρισε τις μορφές που συνοδεύονται από ένα ζώο, θεωρώντας ότι στην περίπτωση αυτή το ζώο οδηγείται για θυσία (Σακελλαράκης 1972, 256).

20 Ο όρος χρησιμοποιείται και για τη γυναικεία μορφή της παράστασης υπ' αρ. 7 του πίνακα 1, η οποία χαρακτηρίζεται ως «πότνια ιχθύων» (Δημακοπούλου 1996, 60, αρ. 39).

21 Gill 1985, 71. Δελφίνια χαρακτηρίζονται από την J. Crowley (2008, 79 σημ. 22). Παρά την επικρατούσα άποψη ότι δεν είναι δυνατή η ταύτιση του είδους των θαλάσσιων όντων που εικονίζονται στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία, καθώς θεωρείται ότι οι τεχνίτες δεν είχαν συγκεκριμένο είδος στο μυαλό τους όταν καλλιτεχνούσαν, έχουν γίνει προσπάθειες διακρίσεως των θαλάσσιων ειδών. Τα θαλάσσια είδη των τοιχογραφιών είναι περισσότερο αναγνωρίσιμα σε σχέση με εκείνα που εικονίζονται στη γλυπτική, τα οποία αποδίδονται περισσότερο σχηματοποιημένα. Η απόδοση των μορφών με χρώμα παρέχει περισσότερες δυνατότητες στον τεχνίτη να προσεγγίσει αισθητικά τα φυσικά του πρότυπα. Το αισθητικό αποτέλεσμα της αποδόσεως των μορφών στη μικρογλυφία είναι συνάρτηση της ικανότητας και της καλλιτεχνικής ωριμότητας του τεχνίτη, της σκληρότητας του λίθου, της τεχνοτροπίας που ακολουθεί και μιας σειράς παραγόντων που σχετίζονται με αυτή την ιδιαίτερη κατηγορία καλλιτεχνικής δημιουργίας (Gill 1985, 63 και 71. Γεροντάκου 2010, 16-17).

22 Η ανάλυση των οστών ιχθύων που βρέθηκαν στο νεολιθικό οικισμό του Σάλιαγκου στις Κυκλάδες έδειξε ότι το 97% ανήκε σε τόνους με μέσο όρο βάρους τα 13,5 κιλά. Έχει εξ άλλου διατυπωθεί η θεωρία ότι το λε-

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται οι δημοσιευμένες στο *CMS* παραστάσεις ανθρωπίνων μορφών που εικονίζονται σε σφραγιδολίθους και συνοδεύονται από ιχθύς²³. Κρίθηκε απαραίτητο, εκτός από τη χρονολόγηση και την προέλευση των σφραγιδολίθων, να αναφερθεί στον πίνακά μας το σχήμα της σφραγίδας και το υλικό της, το είδος δηλαδή του λίθου. Έχει διαπιστωθεί συνάφεια ανάμεσα στο θέμα, το σχήμα, το είδος του λίθου και την τεχνοτροπία των έργων της σφραγιδογλυφίας²⁴. Ο συσχετισμός των ως άνω στοιχείων ή ορισμένων εξ αυτών τεκμηριώνεται πολύ νωρίς στην Εγγύς Ανατολή μέσω γραπτών πηγών²⁵ και φαίνεται ότι επιβιώνει έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους²⁶.

Η λεπτομερής συγκριτική εξέταση των στοιχείων που προκύπτουν από τον μνημονευθέντα πίνακα θα είχε ενδιαφέρον στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερης μελέτης. Η συμβολή των αναφερομένων δεδομένων ως προς το παρόν άρθρο θα έχει το χαρακτήρα πεδίου αναφοράς για την τεκμηρίωση όσων θα ακολουθήσουν. Σκοπός μας είναι η εικονογραφική προσέγγιση του θέματος του σφραγιδολίθου και οι επιρροές που ενδεχομένως έχει δεχθεί. Δε θα υπεισέλθουμε σε θέματα κατάταξής του σε εργαστήριο ή ομάδα ανάλογα με τα τεχνοτροπικά του χαρακτηριστικά. Άλλωστε η απόδοση ανθρωπίνων μορφών σε εργαστήρια αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα θέματα της κρητομυκηναϊκής σφραγιδογλυφίας, εξ αιτίας της συμβατικής αποδόσεώς τους²⁷.

Είναι πολύ πιθανό κατά την προσπάθεια ερμηνευτικών προσεγγίσεων των εικονογραφικών θεμάτων μιας εποχής, που στερείται διαφωτιστικών γραπτών πηγών, να διαφεύγει ή να παρερμηνεύεται η πραγματική σημασία των παραστάσεων. Φαίνεται ότι είναι μάλλον ευκολότερο να αποδοθεί η ιδιότητα του αλιέα στη μορφή που κρατά ιχθύ ή ιχθύς στις τοιχογραφίες ή την αγγειογραφία, παρά στη μικρογλυφία.

Η σχέση των κατοίκων του Αιγαίου με τη θάλασσα είναι αυτονόητη και διαχρονική. Ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού διαφαίνεται ο σημαντικός ρόλος του θαλασσίου στοιχείου, όχι μόνο στην καθημερινή ζωή, αλλά και στη διαμόρφωση και καθιέρωση ταφικών εθίμων²⁸. Η θάλασσα προσέφερε μεταξύ άλλων τροφή στους κατοίκους, όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά ευρήματα ήδη από τη Νεολιθική εποχή, αλλά και η απεικόνιση αλιέων και ιχθύων στην αγγειογραφία και τις τοιχογραφίες της Εποχής του Χαλκού. Η ανδρική μορφή του σφραγιδολίθου που εξετάζουμε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως απλός αλιέας και η όλη σύνθεση ως μια παράσταση εμπνευσμένη από την καθημερινή ζωή. Όμως τόσο η εραλδική σύνθεση στον τύπο του πόσιος όσο και οι θεωρίες, που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τις παραστάσεις αλιέων, μας επιβάλλουν μια περαιτέρω διερεύνηση του θέματος.

γόμενο «μακρύ σκάφος», που εικονίζεται στα τηγανόσχημα σκεύη από το νεκροταφείο της Χαλανδριανής της Σύρου, ήταν αποκλειστικά κωπήλατο, ικανό να διανύσει μικρές αποστάσεις και προοριζόταν κυρίως για ψάρεμα τόνου (Koutsouflakis 2001). Οστά θύννων δεν εντοπίστηκαν μεταξύ των οστών ιχθύων από το Ακρωτήριο της Θήρας, όμως οι ιχθύες που κρατά ο ένας από τους δύο «ψαράδες» των τοιχογραφιών της Δυτικής Οικίας έχουν χαρακτηριστεί –μεταξύ άλλων– και ως θύννοι (Γεροντάκου 2010, 4, 14, σημ. 15, 17 και 21 με σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία). Θύννος έχει χαρακτηριστεί και ο ιχθύς στην υπ' αρ. 8 παράσταση του πίνακα 1 (Gill 1985, 71). Η μαρτυρία του Ομήρου ότι οι ήρωες των επών κατανάλωναν ιχθύς μόνο σε περιπτώσεις εκτάκτου ανάγκης οδήγησε πολλούς μελετητές στη διερεύνηση του θέματος μέσω των δεδομένων των ανασκαφικών ευρημάτων και των εικονογραφικών παραστάσεων, τόσο κατά τους μυκηναϊκούς όσο και κατά τους γεωμετρικούς χρόνους. Βλ. σχετικά Κεραμόπουλλος 1918, 88-89. Bruns 1970, 14-15. Buchholz κ.ά. 1973, 179. Hamilakis και Konsolaki 2004, 142, πίν. 3.

23 Για τις παραστάσεις ανθρώπων με ιχθύς γενικότερα στην τέχνη (αγγειογραφία, τοιχογραφίες, μικρογλυφία) βλ. Sakellarakis 1974.

24 Betts 1997, 62.

25 Collon, 1997a, 19-20.

26 Henig 1997, 98-99.

27 Younger 1985, 63.

28 Vavouranakis 2011.

Η απεικόνιση ανδρικών μορφών που κρατούν ιχθύς αποτελεί προσφιλές θέμα της τέχνης του προϊστορικού Αιγαίου και χαρακτηρίζεται με την ονομασία «η επιστροφή του ψαρά»²⁹. Πρόκειται όμως για μια απλή απεικόνιση σκηνής της καθημερινής ζωής ή για την προσπάθεια προβολής «ενός μηνύματος με περιεχόμενο και νόημα»; Η μεγαλοπρέπεια των τοιχογραφιών του Ακρωτηρίου της Θήρας οδήγησε τους μελετητές να υποθέσουν ότι η παράσταση των «μικρών ψαράδων» πιθανώς δεν αποτελεί απλώς σκηνή αλιείας. Εικάζεται ότι οι «μικροί ψαράδες» ήταν πρόσωπα αφιερωμένα στην υπηρεσία της θεότητας, λατρευτές, που κρατούσαν τις προσφορές τους για τη θεότητα, ή αγόρια, που ολοκλήρωσαν με επιτυχία μια διαβατήρια τελετή (*rite de passage*)³⁰. Στην περίπτωση αυτή η επιτυχής έκβαση της αλιείας αποτελεί μέρος συγκεκριμένου τυπικού, που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή των μελών της κοινότητας και την ένταξή τους στην κοινωνική ομάδα.

Η ερμηνεία των παραστάσεων υπαγορεύεται και καθοδηγείται πολλές φορές από τη θέση ευρέσεως και το είδος του αντικειμένου, στο οποίο απεικονίζονται ή την ιδιαιτερότητα που διακρίνει ο εκάστοτε μελετητής. Οι σφραγίδες έχουν συνδεθεί με τις δομές του διοικητικού συστήματος του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού, χωρίς όμως να είναι εφικτή η διατύπωση ασφαλών θεωριών σχετικά με τη χρήση τους και τη σχέση τους με τον κάτοχό τους, την ιδιότητά του και τα διοικητικά του καθήκοντα. Ακόμα και όταν οι ανθρώπινες μορφές εικονίζονται συνοδευόμενες από ιχθύς σε σφραγίδες, η διαμόρφωση της σύνθεσης οδηγεί σε διαφορετικές ερμηνείες, όπως αυτή της αποδόσεως της ιδιότητας του αλιέα στην ανθρώπινη μορφή του σφραγιδολίθου υπ' αρ. 2 του πίνακα, αλλά της ιδιότητος του πόσιος στον υπ. αρ. 6 ή της ποτνίας στον υπ' αρ. 7³¹.

Η μορφή που φέρει ιχθύ ή ιχθείς έχει απασχολήσει στο παρελθόν τους μελετητές. Αν και είχε διατυπωθεί η υπόθεση ότι στην κρητομυκηναϊκή τέχνη οι μορφές που φέρουν ένα μόνο ζώο το οδηγούν σε θυσία, οι παραστάσεις των μορφών που κρατούν ιχθύ εξαιρέθηκαν από αυτή την ερμηνεία. Επειδή η παράσταση προσφοράς ιχθύων στην αιγυπτιακή τέχνη παρουσιάζει διαφορετική εικονογραφική απόδοση σε σχέση με τις συνήθεις παραστάσεις των μορφών της κρητομυκηναϊκής τέχνης που φέρουν ιχθύ, οι τελευταίες θεωρήθηκε ότι δεν συνιστούν σκηνές προσφορών³².

Αναζητώντας, επομένως, μια ερμηνεία της μορφής που φέρει ιχθύς εκατέρωθεν αξίζει να αναφερθούμε σε μια σειρά παραδειγμάτων, που αφορούν στο ρόλο των ιχθύων τόσο στη καθημερινή ζωή όσο και στη λατρεία, ο οποίος φαίνεται να έχει βαθιές ρίζες στον αιγαιακό χώρο³³. Οι πινακίδες της Γραμμικής Β δε μας παρέχουν πληροφορίες σχετικές με τους ιχθύς και τους αλιείς, επομένως δεν είναι δυνατό να διαφωτίσουν τη σημασία και το ρόλο τους στην καθημερινή ζωή ή ενδεχομένως στο λατρευτικό τυπικό της μυκηναϊκής θρησκείας³⁴. Τα ανασκαφικά ευρήματα πολλές φορές αναπληρώνουν την έλλειψη αυτή. Στο μυκηναϊκό ιερό στον Άγιο Κωνσταντίνο Μεθάνων (ΥΕ ΙΙΑΑ-Β) εντοπίστηκε οστό ιχθύος στο περιβάλλον του θυσιαστηρίου ανάμεσα σε οστά ζώων (κυρίως χοίρων). Σε δύο επιπλέον χώρους του ιερού (Ζ και Γ), βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά ιχθύων. Εντοπίστηκε επίσης εγκατάσταση προορισμένη για χοές³⁵. Ανά-

29 Γυμνοί άνδρες που κρατούν ιχθύς σε παράσταση κυλινδρικού αγγείου από τη Φυλακωπή της Μήλου που χρονολογείται στο 17ο αι. π.Χ. και βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, έχουν ερμηνευθεί ως αλιείς (*IEE A'*, 133).

30 Για τις θεωρίες που έχουν διατυπωθεί βλ. Γεροντάκου 2010, 18-19, σημ. 32-34, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

31 Οι ιδιότητες που αποδίδονται στις μορφές προέρχονται από το *CMS*.

32 Σακελλαράκης 1972, 256 και Sakellarakis 1974, 389.

33 Κεραμόπουλλος 1918, 93-94.

34 Palaima 1991, 284-285.

35 Κονσολάκη 1991, 72. Konsolaki-Yannopoulou 2001, 214· 2002, 29. Hamilakis και Konsolaki 2004, 137, πίν. 30. Hamilakis 2008, 9. Για τις μαρτυρίες των πινακίδων της Γραμμικής Β σχετικά με την πραγματοποίηση τελετουργικών γευμάτων βλ. Sacconi 2001.

μεσα στα αναθήματα βρέθηκε ένα ομοίωμα πλοίου μαρτυρώντας σχέση της λατρευομένης θεότητας με τη θάλασσα και τη ναυσιπλοΐα³⁶. Το ιερό εκτιμάται ότι ήταν πιθανότατα αφιερωμένο στον Ποσειδώνα, στον οποίο, σύμφωνα με τη μαρτυρία των πινακίδων της Γραμμικής Β, προσφέρονταν χοές. Δεν είναι επομένως απίθανο να είχαν οι ιχθύες κάποιο σημαίνοντα ρόλο στο τυπικό της λατρείας του Ποσειδώνος³⁷. Άλλωστε οι χοές συνδέονταν με τις χθόνιες θεότητες και ο Ποσειδών (*Po-se-da-o*) κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους φαίνεται ότι είχε χθόνιο χαρακτήρα, αλλά και σχέση με το υγρό στοιχείο, όπως αποδεικνύει η ετυμολογία του ονόματός του³⁸.

Οι ιχθύες συνδέονται με συγκεκριμένες θεότητες, συνήθως χθονίου χαρακτήρα, και πρωταγωνιστούν στη λατρεία τους τόσο στην Εγγύς Ανατολή όσο και στην επικράτεια του αρχαίου ελληνικού κόσμου, όπως αποδεικνύει μια σειρά παραδειγμάτων. Γραπτές πηγές συσχετίζουν τους ιχθύς με ανατολικές λατρείες και συγκεκριμένα με τη λατρεία της συριακής θεότητας Αταργάτης, της Μητέρας Θεάς που συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά της Αστάρτης και της Κυβέλης. Οι Έλληνες την αποκαλούσαν και Δερκετώ και την εικόνιζαν ως γοργόνα, μισή άνθρωπο και μισή ιχθύ³⁹. Έμβλημα και εικόνα του σώματός της ήταν ο ιχθύς, ο θρόνος της εικονιζόταν ιχθυόμορφος, η κόμη της στεφανωνόταν με ιχθύς, οι μύθοι της σχετιζόνταν με τους ιχθύς, στα ιερά της υπήρχαν λίμνες ή δεξαμενές, όπου εκτρέφονταν ιεροί ιχθύες. Είχε δύο υποστάσεις, από τη μια ήταν θεά της γονιμότητας, των καρπών και της γης και από την άλλη μια λυτρωτική μορφή για τους ανθρώπους και τη ζωή τους. Ο ιχθύς, το σύμβολό της, ήταν σύμβολο ζωής και αναγέννησης μετά το θάνατο. Είναι σύμβολο που έλκει την καταγωγή του από τους προϊστορικούς χρόνους και επιβιώνει διαχρονικά ακόμα και σήμερα ως ένα από τα σύμβολα του χριστιανισμού⁴⁰.

Μεγάλο κέντρο λατρείας της θεάς ήταν η Ιεράπολις (Βαμβύκη) στη Βόρεια Συρία⁴¹. Η Αταργάτη αναφέρεται ως μητέρα του Ιχθύος που ερρίφθη στη θάλασσα μαζί με το γιό της για να τιμηρηθεί. Είτε διεσώθη είτε –σύμφωνα με άλλη εκδοχή του μύθου– κατεπόθη από τα ψάρια και στη συνέχεια θεοποιήθηκε. Πρόκειται για ένα ανατολικό – φοινικικό παράλληλο του ελληνικού μύθου της Ινούς (Λευκοθέας) και του Μελικέρτη (Παλαίμονα)⁴². Στη λατρεία της Αταργάτης περιλαμβάνονταν προσφορές ιχθύων και ιερά δείπνα, στα οποία οι ιερείς κατανάλωναν ιχθύς, μόνον όταν η θεά το επέτρεπε⁴³. Γραπτές πηγές της κλασικής αρχαιότητας συνδέουν τη Λευκοθέα με τη βλάστηση, την παρουσιάζουν ως προστάτιδα των ναυτικών, αλλά και ως θεότητα με χθόνια υπόσταση⁴⁴.

Παραστάσεις νεκροδείπνων σε στήλες που χρονολογούνται γύρω στα 730 π.Χ. προέρχονται από την περιοχή της Βόρειας Συρίας και εικονίζουν ιχθυοφαγία. Πρόδρομοι τύποι σκηνών τελετουργικής ιχθυοφαγίας απαντούν σε ασσυριακούς και μεσοποταμιακούς σφραγιδοκυλίν-

36 Konsolaki-Yannopoulou 2002, 35.

37 Σχετικά με την πιθανή απόδοση στον Ποσειδώνα βλ. Konsolaki-Yannopoulou 2001, 214. Hamilakis 2008, 9. Σχετικά με τις προσφορές προς τιμήν του Ποσειδώνος στις πινακίδες της Πύλου βλ. Voëlle 2001, 405. Killen 2001, 435. Βλ. επίσης Konsolaki-Yannopoulou 2002, 35-36 σχετικά με τη λατρεία του Ποσειδώνος των ιστορικών χρόνων στην Τροιζηνία. Στο ανάκτορο της Πύλου, όπου ο Ποσειδών λατρευόταν ως εξέχουσα θεότητα δεν μαρτυρείται εύρεση οστών ιχθύων (Isaakidou κ.ά. 2002).

38 Doyen 2011, 36 κ.ε. και 204. Το θέμα *-da-* που περιλαμβάνεται στη λέξη *Po-se-da-o* συνδέεται με το ύδωρ. Σχετικά με διαφορετικές προτάσεις ετυμολογίας του ονόματος βλ. Κακριδής 1986, 114 και 120.

39 Wright 1990, 32 και 35. Burkert 2011, 368.

40 Wright 1990, 35, όπου αναφέρονται οι απεικονίσεις της Αταργάτης και η διάδοση της λατρείας της την εποχή γέννησης του Χριστού.

41 Wright 1990, 36.

42 Burkert 2011, 367. Τα ονόματα Ινώ και Μελικέρτης δεν είναι ελληνικά σε αντίθεση με τα Λευκοθέα και Παλαίμων (Κακριδής 1986, 252).

43 Burkert 2011, 368. Παρόμοια απαγόρευση μαρτυρείται σε πελοποννησιακό ιερό του Ποσειδώνος, σύμφωνα με τον Πausανία (Mylonopoulos 2003, 213).

44 Δημοπούλου 2008.

δρους. Ύμνος της πρώιμης Βαβυλωνιακής περιόδου περιγράφει την εικόνα της σουμεριακής θεότητας Inanna και τη σχέση της με τους ιχθύς, ενώ ιχθύες σχετίζονται και με τη θεά Ishtar. Τελετουργικά γεύματα ιχθυοφαγίας και προσφορές ιχθύων σε συσχετισμό με τη γονιμότητα αναφέρονται στο πλαίσιο της λατρείας της Inanna, ενώ ύμνος για την Ishtar περιγράφει επίσης τελετουργικό δείπνο⁴⁵. Τόσο η Inanna όσο και η Ishtar εικονίζονται με τα χαρακτηριστικά της ποτνίας. Ιχθύς και περιστέρι συνόδευσαν τη Συρία Θεά, η οποία ταυτιζόταν με τη θεά Αφροδίτη και λατρευόταν στην Ιεράπολη⁴⁶.

Στην αρχαία Μεσοποταμία ο ιχθύς, ως σύμβολο ζωής και αναγέννησης μετά το θάνατο, κατείχε ιδιαίτερη θέση στο πλαίσιο ταφικών εθίμων, προσφορών και νεκρικών γευμάτων⁴⁷. Αλλά και στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και τις παρυφές του η ιχθυοφαγία και η ιχθυοθυσία δεν ήταν άγνωστες. Μια σειρά παραδειγμάτων επιβεβαιώνει θυσίες ιχθύων, δοξασίες για τη σχέση των ιχθύων με τον κόσμο των νεκρών, αλλά και σύνδεσή τους με συγκεκριμένες θεότητες.

Το δελφίνι στην αρχαία ελληνική μυθολογία συνδεόταν με τον Ποσειδώνα⁴⁸. Και οι θύννοι όμως σχετίζονταν με το θεό, αφού, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, κατά την έναρξη της θυνναλιείας σε ορισμένες περιοχές θυσιαζόταν στον Ποσειδώνα ο πρώτος θύννος που ερχόταν στα δίχτυα. Σύνδεση της αλιείας με επιτάφια θυσία μαρτυρείται στη Χαλκιδική, κοντά στη λίμνη Βόλβη. Θυσία ιχθύων αναφέρεται σε επιγραφή στην Κω, ενώ η ιχθυοθυσία κατείχε σημαντικό ρόλο στη μυστηριακή λατρεία των Θρακών Ιππέων που σχετιζόταν με τη λατρεία των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης⁴⁹. Εικονογραφικό παράδειγμα ιχθυοθυσίας, όπου το θύμα είναι πιθανότατα θύννος, αποτελεί η ενδιαφέρουσα παράσταση μιας όλπης της ομάδας του Λεάγρου στο Βερολίνο⁵⁰.

Η απεικόνιση της ανδρικής μορφής ανάμεσα σε ιχθύς, σπάνια και ίσως μοναδική στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογραφία, επιβιώνει κατά κάποιο τρόπο ως τους ελληνοιστικούς χρόνους. Πτερωτός δαίμων εικονίζεται ανάμεσα σε δελφίνια σε αγγείο (υδρία) τύπου Hadra, Ελληνιστικής εποχής, από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο⁵¹. Το αγγείο συνδέεται με ταφικά έθιμα και προέρχεται πιθανότατα και ίσως όχι τυχαία από την Αλεξάνδρεια της εποχής των Πτολεμαίων. Η παράσταση πτερωτού δαίμονα που καθυποτάσσει γρύπες στην άλλη όψη του ίδιου αγγείου ολοκληρώνει την εικόνα του πόσιος που επιβάλλεται «terra marique»⁵². Πρόκειται για δύο εικόνες που απηχούν παλαιούς συμβολισμούς σε μια εποχή συγκερασμού ηθών και εθίμων, μέσα στο γενικότερο κλίμα του θρησκευτικού συγκρητισμού, που επέφερε η επαφή του ελληνικού πολιτισμού με την Ανατολή μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁵³.

Αν και οι μύθοι για την Isthara-Inanna εντάσσουν τους ιχθύς στο τυπικό της λατρείας τους, δεν εντοπίζεται στην Εγγύς Ανατολή απεικόνιση θεότητας στον τύπο του πόσιος/ποτνίας ιχθύων⁵⁴. Ιχθυόμορφοι άνδρες εικονίζονται σε λίθινο βωμό Κασσιτικής περιόδου (1595-1155) από την

45 Wright 1990, 39-40.

46 Burkert 2011, 369, όπου και η παραλλαγή του μύθου για τη γέννηση της Αφροδίτης.

47 Wright 1990, 41, όπου γίνεται επίσης αναφορά στην απεικόνιση ιχθύων στις κατακόμβες και στην κατανάλωση ιχθύων στις «αγάπες» των πρώτων χριστιανών. Πρβλ. τη σημερινή συνήθεια κατανάλωσης ιχθύων σε επικήδεια γεύματα, στο πλαίσιο του ορθοδόξου χριστιανικού τυπικού.

48 Σχετικά με τα είδη των ιχθύων που συνδέονταν με τον Ποσειδώνα βλ. Mylonopoulos 2003, 489, όπου και οι σχετικές παραπομπές.

49 Burkert 2011, 370-377.

50 Durant 1979, 179, εικ. 16, με προγενέστερη βιβλιογραφία. Επίσης Mylonopoulos 2003, 332.

51 Picard 1938.

52 Picard 1938, 8.

53 Για παράδειγμα αναφέρουμε ότι γύρω στο 300 π.Χ. η Στρατονίκη, κόρη του Δημητρίου Πολιορκητή και σύζυγος του Σελεύκου Α' και στη συνέχεια του γιου του Αντιόχου Α', επανίδρυσε το ναό της Αταργάτης στην Ιεράπολη (βλ. σχετικά Wright 1990, 36-37).

54 Barclay 2001, 382-383, πίν. 1, όπου αναφέρονται τα είδη των ζώων που συνοδεύουν τη θεότητα στην τέχνη της Εγγύς Ανατολής.

Assur⁵⁵. Σε αρκετά τέχνηρα της Κασσιτικής περιόδου υπάρχουν παραστάσεις ανδρών με ουρά ιχθύων που είτε εικονίζονται μόνοι με ιχθύς ως παραπληρωματικά μοτίβα (;) είτε πλαισιώνουν ανθρώπινη μορφή που δεσπόζει στο κέντρο της παράστασης παραπέμποντας στην εραλδική σύνθεση του πόσιος⁵⁶. Η κεντρική μορφή αυτών των παραστάσεων χαρακτηρίζεται ως θεότητα με χθόνιο χαρακτήρα⁵⁷. Άνδρες ενδεδυμένοι ιχθυόμορφες ενδυμασίες εικονίζονται επίσης σε διάφορες συνθέσεις⁵⁸. Φαίνεται, επομένως, ότι η απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής με ιχθύς εκατέρωθεν αποτελεί δημιούργημα των πολιτισμών του Αιγαίου.

Το θέμα του πόσιος και της ποτνίας θηρών τόσο ως προς την τυπολογία του όσο και ως προς την ορθή ονομασία του έχει απασχολήσει επανειλημμένως τους μελετητές της εικονογραφίας της Εποχής του Χαλκού στον αιγαιακό χώρο. Πρόκειται για κοινό εικονογραφικό μοτίβο τόσο στην αιγαιακή τέχνη, όσο και στην τέχνη της Εγγύς Ανατολής⁵⁹. Οι περισσότεροι μελετητές ανάγουν την καταγωγή του θέματος στην Εγγύς Ανατολή με πιθανότερο τον απευθείας δανεισμό από μεσοποταμιακά πρότυπα⁶⁰. Συμφωνούν ότι εισήχθη και εντάχθηκε στην αιγαιακή εικονογραφία, υιοθετώντας τα χαρακτηριστικά της⁶¹. Έχει όμως διατυπωθεί και η αντίθετη άποψη, που υποστηρίζει ότι η παράσταση είναι αυθεντικό δημιούργημα των πολιτισμών του Αιγαίου⁶².

Η ανδρική μορφή που επιβάλλεται στα άγρια ζώα εμφανίζεται, συνήθως πτερωτή, στο Δυτικό Ιράν και τη Ν. Μεσοποταμία από την 4η χιλιετία π.Χ., αλλά γίνεται δημοφιλής στην πρώιμη Δυναστική και Ακκαδική περίοδο στη Μεσοποταμία. Εξακολουθεί να απεικονίζεται σπανιότερα στην ύστερη 3η και 2η χιλιετία π.Χ. για να αναγεννηθεί πάλι στη Μεσοποταμία κατά το 15ο και 14ο αι. π.Χ., ιδιαίτερα κατά την Κασσιτική περίοδο. Το θηλυκό αντίστοιχο εμφανίζεται κατά την πρώιμη 3η χιλιετία π.Χ. χωρίς όμως να εικονίζεται σε εραλδικές συνθέσεις. Σταδιακά αντικαθιστά τον πόσι στην εραλδική σύνθεση, κατά το δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ., ενώ κατά τον 15ο-13ο αι. π.Χ. η θεά εικονίζεται γυμνή πάνω σε λιοντάρι. Τα ονόματά της είναι γνωστά. Ταυτίζεται με την Ishtar-Inanna, με τη συριακή θεότητα Anat και την Αιγυπτιακή Qudshu⁶³.

Όταν εισάγεται το θέμα στο Αιγαίο (ή όταν καθιερώνεται ως τύπος), η ποτνία είναι περισσότερο αγαπητή σε σχέση με τον αρσενικό αντίστοιχό της. Ενδύεται το μινωικό ένδυμα και εικονίζεται κατά τα πρότυπα της αιγαιακής τέχνης. Εμφανίζεται κατά την ΥΜ Ι περίοδο στην Κρήτη και εικονίζεται είτε με ένα ζώο είτε με δύο εκατέρωθεν, τα οποία δράττει με βίαιο πολλές φορές τρόπο, ιδιαίτερα κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο⁶⁴. Συνεχίζει να εμφανίζεται στη μικρογλυφία κατά την ΥΧ ΙΙΙΒ περίοδο και παρουσιάζει νέες παραλλαγές πλαισιωμένη με πτηνά και δελφίνια⁶⁵.

Ενώ η εικόνα της ανδρικής μορφής είναι παλαιότερη και περισσότερο κοινή στην Εγγύς Ανατολή, η θεϊκή της υπόσταση δεν είναι βεβαιωμένη. Ίσως χρησιμοποιείται ως σύμβολο εξουσίας και ελέγχου. Ενδέχεται να αποτελεί απεικόνιση ηγεμόνα, ήρωα ή ιερέα, ενώ έχει διατυπωθεί και η υπόθεση ότι εικονίζεται ο ήρωας Gilgamesh. Δεν αποκλείεται, όμως, να συσχετίζεται με τη βασιλική εξουσία λόγω της ισχυρής εκπροσώπησης του θέματος σε σφραγίδες,

55 Barclay 2001, 383.

56 Matthews 1990, αρ. 129, 137, 140.

57 Matthews 1990, 55-56.

58 Matthews 1990, 144, 196.

59 Crowley 1989, 272.

60 Barclay 2001, 374 και 380-381. Σακελλαρίου 1966, 72.

61 Barclay 2001. Σακελλαρίου 1966, 72, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

62 Spartz 1962, 8-39.

63 Barclay 2001, 375-378.

64 Barclay 2001, 378.

65 Barclay 2001, 379.

η χρήση των οποίων έχει συνδεθεί με τη διοίκηση⁶⁶. Στο Αιγαίο η θηλυκή εκδοχή της μορφής εικονίζεται συνοδευόμενη από ιερά σύμβολα σε αντίθεση με την ανδρική, γεγονός που δυσχεραίνει την απόδοση θεϊκής υποστάσεως στη μορφή του πόσιος⁶⁷. Μια μόνο απεικόνιση της ανδρικής μορφής σε σκεύος με ιερό χαρακτήρα μαρτυρείται, σε ρυτό της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου από τη Ρόδο⁶⁸. Τα κείμενα της Γραμμικής Β αναφέρονται μόνο στην ποτνία (*po-ti-ni-ja*) ως θεότητα με πολλές υποστάσεις. Γίνεται λόγος για τους χώρους λατρείας της και τις προσφορές των πιστών στο όνομά της⁶⁹. Η λέξη *πόσις* δεν αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β, παρά μόνο ετυμολογικά παράλληλά της⁷⁰.

Η παρακολούθηση της γεωγραφικής διαδόσεως του τύπου είναι δύσκολη λόγω της αποκλειστικής σχεδόν παρουσίας του θέματος του πόσιος στη γλυπτική τόσο στην Κρήτη όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα⁷¹. Επισημαίνουμε την προτίμηση των Μυκηναίων στον πόσι και όχι στην ποτνία κατά την ΥΧ ΙΙΙ περίοδο. Η σύνθεση εμφανίζεται συχνά σε αντικείμενα με ανακτορικά συμφραζόμενα και φθίνει μετά και το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου⁷².

Η υπέρμαχος της αιγαιακής καταγωγής του θέματος, E. Spartz, παραθέτει παραδείγματα της συνθέσεως στη μικρογλυφία ήδη από την ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο⁷³, ενώ χρονολογεί την παράσταση με τα αντιθετικά ομαδοποιημένα ζώα στην ΥΜ Ι-ΙΙ περίοδο⁷⁴. Υπάρχει γενικότερη συμφωνία ότι το θέμα ήταν γνωστό ήδη από την ΥΜ Ι-ΙΙ περίοδο με μεγαλύτερη διάδοση της εραλδικής συνθέσεως τόσο στην Κρήτη όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΥΜ ΙΙ και ΥΕ ΙΙ περίοδο και ως την ΥΧ ΙΙΙΑ⁷⁵. Η παράσταση του πόσιος και της ποτνίας, που συνήθως απεικονίζεται σε φακοειδείς σφραγιδολίθους⁷⁶, κερδίζει έδαφος κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ παρά την παρακμή της απεικόνσεως της ανθρώπινης μορφής στις σφραγίδες εκείνη την εποχή, η οποία οφείλεται στην κατάρρευση της νεοανακτορικής κοινωνίας. Γενικότερα η παράσταση της ανθρώπινης μορφής στους σφραγιδολίθους περιορίζεται κατά την ΥΧ ΙΙ-ΙΙΙΑ περίοδο⁷⁷, ενώ η απεικόνιση του πόσιος επιβιώνει την ίδια περίοδο⁷⁸.

Η παράσταση του πόσιος ή της ποτνίας πλαισιωμένων από ιχθύς μοιάζει, όπως προαναφέραμε, αποκλειστικό δημιουργήμα της αιγαιακής τέχνης. Η θεά εικονίζεται με ιχθύς, πιθανότατα με δελφίνια⁷⁹, σε σφραγιδόλιθο από το νεκροταφείο των Αηδονιών της Κορινθίας (πίν. 1, αρ. 7), σε αρχαιολογικά συμφραζόμενα ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ/Β περιόδου, σε σφράγισμα από την Πύλο (πίν. 1, αρ. 1), που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο⁸⁰, σε σφραγιδόλιθο από το Μουσείο Ηρακλείου (πίν. 1, αρ. 3) ΥΜ Ι χρονολόγησης και, πιθανώς, σε άλλονεπίσης της ΥΜ Ι (πίν. 1, αρ. 10). Ο σφραγιδόλιθος που εξετάζουμε (πίν. 1, αρ. 6) είναι η μοναδική παράσταση ανδρικής μορφής που εικονίζεται κρατώντας δεξιά και αριστερά ιχθύς. Η πρωιμότερη ως προς

66 Barclay 2001, 377-378. Για τη σφραγιστική εικονογραφία ως μέσο διαδόσεως της ιδεολογίας που συνδέεται με τη διοίκηση βλ. επίσης Τσαγκαράκη 2006, 291.

67 Barclay 2001, 379. Σακελλαρίου 1966, 72.

68 Barclay 2001, 375, αρ. 43. Karatzali 1999.

69 Για τις πινακίδες της Γραμμικής Β που αναφέρουν την ποτνία, βλ. Thomas και Wedde 2001, 3-4.

70 Για το συσχετισμό της λέξης *πόσις* με τα μυκηναϊκά *do-po-ta* (δεσπότης) και *Po-se-da-o* (Ποσειδών) βλ. Κορακα 2001, 16 σημ. 10.

71 Για τις δυσκολίες αποδόσεως μινωικής ή μυκηναϊκής «ταυτότητας» στα τέχνεργα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού βλ. Xenaki-Sakellariou 1985.

72 Barclay 2001, 380, όπου αναφέρονται οι λόγοι της προτιμήσεως των Μυκηναίων στη μορφή του πόσιος.

73 Spartz 1962, 8.

74 Spartz 1962, 17.

75 Krzyszkowska 2005α, 143. Σακελλαρίου 1966, 71.

76 Krzyszkowska 2005α, 253.

77 Krzyszkowska 2005α, 204 και 250.

78 Krzyszkowska 2005α, 256.

79 Δημακοπούλου 1996, 60, αρ. 39.

80 Tamvaki 1985, 286.

τη χρονολόγηση (MM II) παράσταση (πίν. 1, αρ. 4) θα μπορούσε να ενισχύσει την υπόθεση της γέννησης του θέματος στην περιοχή του Αιγαίου ή τουλάχιστον να δικαιολογήσει την αρμονική υιοθέτησή του από τους κατοίκους του Αιγαίου, δεν είναι όμως σαφές κατά πόσο νεικονίζονται πραγματικά ιχθύες⁸¹. Από τη μελέτη του πίνακα τεκμηριώνεται ότι η παράσταση της ανδρικής μορφής, που πλαισιώνεται από ιχθύς είναι μοναδική, και ότι ο αριθμός των παραστάσεων που εικονίζουν ανθρώπινες μορφές με ιχθύς είναι εξαιρετικά περιορισμένος στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία.

Αναζητώντας, επομένως, μια ερμηνεία του μοναδικού εικονογραφικού θέματος της ανδρικής μορφής που πλαισιώνεται από ιχθύς θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για την απεικόνιση της «επιστροφής του ψαρά» είτε αυτή είναι εμπνευσμένη από την καθημερινή ζωή των κατοίκων του Αιγαίου είτε αποτελεί μια παράσταση με συγκεκριμένο νόημα και σκοπό. Δεν αποκλείεται όμως η ανδρική μορφή του σφραγιδολίθου μας να εικονίζει θεότητα ή να σχετίζεται μεθεότητα. Όπως προαναφέραμε, τόσο στην Εγγύς Ανατολή όσο και στην αιγαιακή τέχνη η ανδρική μορφή, σε αντίθεση με τη γυναικεία, δε συνοδεύεται από ιερά σύμβολα. Εξετάζοντας τις γυναικείες μορφές που εικονίζονται με ιχθύς παρατηρούμε τις εξής ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η «Ποτνία Ιχθύων» από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδωνίων της Κορινθίας (εικ. 2, πίν. 1, αρ. 7).

Η μορφή πλαισιώνεται από δύο ιχθύς, πιθανότατα δελφίνια, το ένα εκ των οποίων δράττει με το δεξί της χέρι, και φέρει μινωικό ένδυμα και κόμμωση που έχει αποδοθεί με «ιδιαιτερό τρόπο»⁸². Παρατηρώντας με προσοχή το κάλυμμα της κεφαλής ή την περίτεχνη κόμη της μορφής θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ιχθυόμορφη (εικ. 2) και, συνειρμικά, να οδηγηθούμε στις περιγραφές της Αταργάτης – Δερκετούς που ήταν στεφανωμένη με ιχθύς, όπως προαναφέραμε⁸³. Η επωνυμία *ιχθυοστεφής* αποδίδεται, σύμφωνα με κείμενο του Τιμοθέου, στην Αμφιτρίτη, Νηρηίδα και θεϊκή σύζυγο του Ποσειδώνος, η οποία συνδέεται επίσης με το θαλάσσιο υδάτινο στοιχείο. Μια ιχθυόμορφη γυναικεία ζώνη σε θραύσμα τοιχογραφίας από την Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου της Θήρας οδηγεί σε συσχετισμό της με την προαναφερόμενη μαρτυρία των γραπτών πηγών των κλασικών χρόνων⁸⁴.

Ο πόσις ιχθύων του σφραγιδολίθου της συλλογής Schliemann δε διαφοροποιείται από τους κοινούς θνητούς ως προς την απόδοση της μορφής του. Αυτό όμως δεν αποκλείει το συσχετισμό του με τη γυναικεία θεότητα, την ποτνία. Ίσως ήταν ένας ήρωας – συνοδός της θεότητας, ένας βασιλιάς, ένας ιερέας ή ένας απλός ψαράς που προσέφερε την ψαριά του στη θεότητα. Η διάκριση του φύλου, η απόδοση της ενδυμασίας, αλλά και άλλων χαρακτηριστικών των ανθρωπίνων όντων στην Κρητομυκηναϊκή τέχνη φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει ένα γενικότερο διαχωρισμό ρόλων, ανάλογα με το status που είχαν στη θρησκεία και τη λατρεία⁸⁵.

Μύθοι από την Εγγύς Ανατολή αφηγούνται τα έργα απλών ψαράδων που εξελίχθηκαν σε βασιλείς ή ιερείς, ενώ μύθοι από την Ουγκαρίτ αναφέρουν τη θεότητα των ιχθύων και τον αλιέα ακόλουθό της⁸⁶. Άλλωστε και στην κρητομυκηναϊκή τέχνη είναι συχνά δύσκολο να διακρίνει κανείς με βεβαιότητα μια σκηνή καθημερινής ζωής από μια θρησκευτική παράσταση. Ως προς το εικονογραφικό θέμα της «φερούσης ζών» ανθρώπινης μορφής έχουν διατυπωθεί υποθέσεις που επιβεβαιώνουν τη δυσκολία διάκρισης του ρόλου της. Δεν είναι δυνατό να

81 Έχει αναφερθεί ότι εικονίζονται ιχθύες ή κεφαλές ζώων (CMS II, 2, 267b).

82 Δημακοπούλου 1996, 60.

83 Βλ. ως άνω σημ. 6.

84 Vlachopoulos 2007, 114 (και πίν. XXXIa, b), όπου αναφέρεται πλήρως η παραπομπή στο αρχαίο κείμενο. Η λειτουργία της Ξεστής 3 ως κέντρου λατρευτικής δραστηριότητας βασίζεται και στην εικονογραφική της διακόσμηση (Vlachopoulos 2008, 454).

85 Marinatos 1987-88.

86 Burkert 2011, 372-373.

υποστηριχθεί με βεβαιότητα εάν πρόκειται για απλές σκηνές κυνηγιού –ή κατ' επέκταση αλιείας– ή εάν πρόκειται για σκηνές με θρησκευτικό χαρακτήρα, εάν η μορφή ταυτίζεται με κυνηγό – αλιέα ή ιερέα. Δεν αποκλείεται όμως περισσότερες της μιας ιδιότητες να συγκεντρώνονται στο ίδιο πρόσωπο⁸⁷.

Κατ' αναλογία, στον ελλαδικό χώρο οι γραπτές πηγές των ιστορικών χρόνων μνημονεύουν περιπτώσεις απλών αλιέων που θεοποιήθηκαν. Τον 3ο αι. π.Χ. στην Ανθηδόνα, περιοχή γειτονική των Θηβών, οι κάτοικοι, αλιείς στην πλειονότητά τους, ανήγαγαν την καταγωγή τους στο Γλαύκο, μυθικό πρόσωπο, αλιέα, ο οποίος θεοποιήθηκε αφού ερρίφθη στη θάλασσα και ο οποίος λατρευόταν ως προστάτης των αλιέων και των θαλασσοπόρων όχι μόνο στην Ανθηδόνα, αλλά και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου, έχοντας πολλές υποστάσεις. Ήταν θεότητα δαιμονική που είχε ιχθυόμορφο κατώτερο μέρος του σώματός της. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Γλαύκος λατρευόταν και σε θέση που έφερε το τοπωνύμιο «Ποτνιαί» και ήταν προάστιο των Θηβών. Ο Γλαύκος λατρευόταν εκεί υπό τύπο παρεμφερή του Ιππίου Ποσειδώνος, ο οποίος συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά του Ποσειδώνος των μυκηναϊκών χρόνων⁸⁸. Ο μύθος του Γλαύκου έχει προφανώς τις ρίζες του στους προϊστορικούς χρόνους.

Συνδυάζοντας τα εικονογραφικά και ανασκαφικά δεδομένα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, αλλά και τη γραπτή παράδοση, τα τέχνηρα, αλλά και τους μύθους της πρώτης προχριστιανικής χιλιετίας, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν τις ρίζες τους στους προϊστορικούς χρόνους, παρατηρούμε ότι συνυπάρχουν τόσο στο Αιγαίο όσο και στην Εγγύς Ανατολή παραδείγματα κοινών θρησκευτικών πρακτικών και εικονογραφικών απεικονίσεων που επικεντρώνονται στη σχέση των ανθρώπων με τους ιχθύς⁸⁹. Και στις δύο περιοχές τεκμηριώνεται ο ρόλος των ιχθύων στη λατρεία των χθονίων θεοτήτων, ο οποίος φαίνεται ότι είναι διαχρονικός. Καθώς ο σφραγιδόλιθος με την παράσταση «πόσιος ιχθύων» από τη συλλογή Schliemann αποτελεί εκδήλωση της αιγαιακής τέχνης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, βάσει της τεχνοτροπικής αποδόσεως των μορφών, θα περιοριστούμε στα δεδομένα της εποχής και των γεωγραφικών ορίων είτε αυτά προέρχονται από ανασκαφικά δεδομένα είτε από εικονογραφικές παραστάσεις και γραπτές μαρτυρίες χωρίς να απορρίπτουμε οποιαδήποτε ανατολικής προελεύσεως επίδραση.

Αναμφίβολα εξάιρεται η παράσταση καθώς εντάσσεται στις VIP μορφές της κρητομυκηναϊκής σφραγιδολογίας, όπως προαναφέραμε. Η μοναδικότητά της ενισχύει τη σημασία της. Όσα προαναφέρθηκαν συνηγορούν στην υπόθεση ότι δεν πρόκειται για παράσταση απλού αλιέα, αλλά για σκηνή με ιδιαίτερη σημασία, ενδεχομένως θρησκευτικού χαρακτήρα. Παρόλο που δεν αποδίδεται με βεβαιότητα η θεϊκή υπόσταση στον πόσι τόσο στην Εγγύς Ανατολή όσο και στο Αιγαίο, η ύπαρξη μύθων με κοινή θεματολογία μας επιτρέπουν να του προσδώσουμε ένα ρόλο πλησίον της θεότητας και πιθανή συμμετοχή του στο τυπικό της λατρείας της ως ιερέα, ακολούθου της ή θεοποιημένου αλιέα – συνοδού της⁹⁰.

87 Marinatos 1986, 43. Βλ. επίσης Σακελλαράκης 1972, 285. Sakellarakis 1974, 389. Krzyszkowska 2005a, 138.

88 Κεραμόπουλλος 1918, 93-94. Doyen 2011, 36.

89 Μια μορφή «εμπορικών σχέσεων» ανάμεσα στο Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολής, η οποία λειτουργούσε αναπόφευκτα και ως φορέας πολιτισμικών επιρροών, μαρτυρείται ήδη από τον 18ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με κείμενα του Mari υπήρχε εγκατάσταση Κρητών εμπόρων στην Ουγκαρίτ (Dickinson 2003, 340-344). Εικόνες φιλοξενούμενες στα μικρά πεδία των σφραγίδων ήταν εύκολο να μεταφερθούν και να λειτουργήσουν ως «πρεσβευτές» των πολιτισμών προέλευσής τους. (Για τις σφραγίδες ως τεκμήρια εμπορικών σχέσεων κατά την εποχή του Χαλκού βλ. Aruz 2005, 751-758. Weingarten 2005. Krzyszkowska 2005β. Pini 2005). Ένα χρυσό περίαπτο με παράσταση θεότητας με τα χαρακτηριστικά της ποτνιαίας θηρών ανάμεσα στα ευρήματα του ναυαγίου του Ulü Burun τεκμηριώνει τη διάδοση θρησκευτικών εικόνων και ενδεχομένως λατρευτικών πρακτικών στο χώρο της Μεσογείου (Bass κ.ά. 1989, 4, εικ. 3). Η αναφορά των πινακίδων της Γραμμικής Β στην *ro-ti-ni-ja a-si-wi-ya*, δηλώνει την ύπαρξη «εισηγμένων» θεοτήτων στο μυκηναϊκό πάνθεον (Morris 2001, 429 και 433).

90 Η ανδρική μορφή του σφραγιδολίθου αρ. 5 του πίνακα 1 έχει χαρακτηριστεί ως ιερέας (Marinatos 1986, 14).

Η εύρεση οστών ιχθύων σε περιβάλλον μυκηναϊκού ιερού αφιερωμένου πιθανότατα στον Ποσειδώνα, αλλά και οι μεταγενέστερες περιγραφές της ιχθυοστεφούς Αμφιτρίτης, πρόδρομοι τύποι των οποίων, ενδεχομένως, αποτελούν οι απεικονίσεις της «ποτνίας ιχθύων» από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδονιών και η ιχθυόμορφη ζώνη της γυναικείας μορφής από το γραπτό διάκοσμο της Ξεστής 3 του Ακρωτηρίου της Θήρας, είναι δυνατό να σκιαγραφήσουν τις θεότητες με τις οποίες ενδεχομένως σχετίζονται οι παραστάσεις του πόσιος και της ποτνίας ιχθύων.

Ο Ποσειδών μνημονεύεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β. Οι πινακίδες της Πύλου (PY Fr) αναφέρουν χοές με αρωματικά έλαια προς τιμήν του. Είναι εξέχουσα μορφή στο μυκηναϊκό πάνθεον και σχετίζεται με τον άνακτα, αλλά και την ποτνία⁹¹. Ο Ποσειδών, οι ιερείς και το ιερό του αναφέρονται στις πινακίδες της Πύλου από κοινού με την ποτνία θεότητα, το ιερό και τη λατρεία της⁹². Η στενή σχέση του Ποσειδώνος με την ποτνία θηρών διατηρείται και στα ομηρικά έπη. Το όνομα του Ποσειδώνος ακολουθεί με διαφορά δύο στίχων την αναφορά της Αρτέμιδος ως *ποτνίας θηρών* στην *Ιλιάδα*⁹³. Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις, που επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η παράσταση της Αρτέμιδος της πρώτης προχριστιανικής χιλιετίας ως ποτνίας θηρών είχε το εικονογραφικό της πρότυπο στους μυκηναϊκούς χρόνους⁹⁴. Το επίθετο *ἵππει(ι)ος* χαρακτηρίζει τόσο τον Ποσειδώνα όσο και την ποτνία⁹⁵. Φαίνεται ότι η διατήρηση της λατρείας του Γλαύκου υπό τον τύπο του Ἰππίου Ποσειδώνος σε προάστιο των Θηβών, που έφερε το όνομα *Ποτνιαί*, δεν είναι τυχαία.

Η λέξη *πόσις* δεν απαντάται στις πινακίδες της Γραμμικής Β, έχει όμως διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο πόσις σχετίζεται ετυμολογικά με τον Ποσειδώνα, ενώ είναι πιθανό η λέξη *do-ro-ta* (δεσπότης) των πινακίδων της Γραμμικής Β να αποτελεί συνώνυμο του πόσιος⁹⁶. Οι πινακίδες της Πύλου μαρτυρούν την ύπαρξη γυναικείας θεότητας με το όνομα *Po-si-da-e-ja*, που ετυμολογικά σχετίζεται με τον Ποσειδώνα και έχει χθόνιο χαρακτήρα. Λατρεύεται όμως στο ιερό της ποτνίας και όχι του Ποσειδώνος⁹⁷. Δεν είναι σαφής η σχέση της με το θεό, αν είναι η θεϊκή σύζυγός ή αν απλώς ανήκει στο θεό⁹⁸. Από την Πύλο προέρχεται εικόνα της ποτνίας ιχθύων, που έχει αποτυπωθεί σε σφράγισμα (πίν. 1, αρ. 1)⁹⁹.

Το όνομα της Αμφιτρίτης δεν αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β. Η Λευκοθέα, όμως, ο μύθος της οποίας ανήκει στο θηβαϊκό κύκλο, διατηρεί χαρακτηριστικά ανατολικών θεοτήτων, των οποίων η εικόνα και η λατρεία σχετίζονται με τους ιχθύς. Η ίδια έχει άρρηκτη σχέση με το θαλάσσιο στοιχείο. Φαίνεται ότι το όνομα *Λευκοθέα* δε χαρακτήριζε μόνο τη θεοποιημένη Ινώ, αλλά όλες τις Νηρηίδες¹⁰⁰. Η Λευκοθέα είχε και χθόνιο χαρακτήρα, όπως ο Ποσειδών των μυκηναϊκών χρόνων και το θηλυκό παράλληλό του. Οι ιχθύες συνδέονταν επίσης με τον κόσμο των νεκρών και, ενδεχομένως, δεν είναι τυχαία η εύρεση οστού ιχθύος στο θυσιαστήριο του ιερού των Μεθάνων και η συσσωρευση οστών ιχθύων σε άλλους χώρους του

91 Doyen 2011, 204.

92 Boëlle 2001, 405. Killen 2001, 435.

93 Trümpy 2001, 421 σημ. 83. Βλ. επίσης Mylonopoulos 2003, 332 σημ. 87, και 372 για τη σχέση Ποσειδώνος – Αρτέμιδος.

94 Boëlle 2004, 202.

95 Trümpy 2001, 420.

96 Σχετικά με τις θεωρίες βλ. Koraka 2001, 16 σημ. 10.

97 Hägg 1997 και συγκεκριμένα 166, πίν. 1. Boëlle 2004, 124.

98 Doyen 2011, 240. Boëlle 2004, 124.

99 Ενδεχομένως δεν είναι τυχαία η προέλευση από την Πελοπόννησο των δύο παραστάσεων των γυναικείων μορφών που εικονίζονται με ιχθύς εκατέρωθεν (πίν. 1, αρ. 1 και αρ. 7). Η παρατήρηση αυτή θα μπορούσε να ενισχύσει την υπόθεση που έχει διατυπωθεί ως προς την προέλευση του σφραγιδολίθου που εξετάζουμε, την καταγωγή του δηλαδή από την ηπειρωτική Ελλάδα (Müller 2011, 429, πίν. 1).

100 *Ετυμολογικόν τὸ Μέγα* (Etymologicum Magnum), έκδοση 1816, 509, 40.

ιερού. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ανωτέρω ιερό λατρευόταν ανδρική θεότητα – προκάτοχος του Ιππείου ή Ταυρείου Ποσειδώνος, ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι η λατρεία δεν αποδιδόταν μόνο στην ανδρική, αλλά και σε γυναικεία θεότητα¹⁰¹. Η εύρεση του σφραγιδολίθου με την παράσταση της ποτνίας ιχθύων σε τάφο του νεκροταφείου των Αηθονιών ενδεχομένως ενισχύει το χθόνιο χαρακτήρα της παραστάσεως.

Δεν αποκλείεται όμως η προϋπάρχουσα –ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους– σχέση του Ποσειδώνος με τη θάλασσα, αν αναλογισθούμε την εύρεση ομοιώματος πλοίου στο μυκηναϊκό ιερό των Μεθάνων, την παρουσίαση του Ποσειδώνος ως θαλάσσιας θεότητας ήδη από τα ομηρικά έπη, αλλά και την εύρεση ιερών του θεού των ιστορικών χρόνων σε παραθαλάσσιες περιοχές, όπου συχνά τεκμηριώνεται προγενέστερη λατρεία. Αξίζει να αναφεθεί ότι η Εναλία Αφροδίτη των ιστορικών χρόνων συχνά αναφέρεται ως *Ποτνία*, επίθετο που απηχεί την παλαιότερη καταγωγή των ιδιοτήτων της θεότητας¹⁰². Η απεικόνιση του Ποσειδώνος, της τρίαινας, ανάμεσα σε δελφίνια σε αρχαία ελληνικά νομίσματα, αλλά και η παράσταση του θεού να κρατά δελφίνι σε ελληνορωμαϊκά νομίσματα, αποτελούν ενδεχομένως απόηχο της παραστάσεως του πόσιος ιχθύων¹⁰³.

«In Aegean Art the images stand alone»¹⁰⁴. Οι πληροφορίες της Γραμμικής Β δεν είναι πάντοτε διαφωτιστικές. Γνωρίζοντας τους κινδύνους που εγκυμονεί η εξαγωγή συμπερασμάτων για πρωιμότερες μορφές θρησκείας από μεταγενέστερες πηγές και χωρίς να θεωρούμε αυτάρχει την επιβίωση δοξασιών από τους προϊστορικούς χρόνους στη θρησκεία των μεταγενεστέρων εποχών, θεωρούμε πολύ πιθανό η παράσταση του πόσιος και της ποτνίας ιχθύων να σχετίζονται με τον Ποσειδώνα των μυκηναϊκών χρόνων και το θηλυκό παράλληλό του και να αποτελούν εικονογραφικό πρότυπο και πρόδρομο των μύθων της πρώτης προχριστιανικής χιλιετίας¹⁰⁵. Άλλωστε, όπως είπε ο A. Wace, «in culture, in history and in language we must regard prehistoric and historic Greece as one indivisible whole»¹⁰⁶.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aruz, J. 2005. «Untravelling the Mysteries of the well-travelled seals.» Στο Laffineur και Greco 2005, 751-759.
- Barclay, A.E. 2001. «The Potnia Theron: Adaptation of a Near Eastern Image.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 373-386.
- Βασιλοπούλου, Β., και Δ. Σταματελοπούλου. 2010. «Η Πότνια ως ιδέα. Από τον βαβυλώνιο Πόσι και τη μυκηναία *ro-ti-ni-ja* στη φρυγική Κυβέλη.» Στο *Βάσκανος οφθαλμός. Σύμβολα μαγείας από Ιδιωτικές Αρχαιολογικές Συλλογές*, επιμ. Δ. Καζιάνης, 117-130. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού. Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών.
- Bass, G.F., D. Collon, και J. Weinstein. 1989. «The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 Campaign.» *AJA* 93:1-29.
- Betts, J. 1965. «Notes on a possible Minoan forgery.» *BSA* 60:203-206.

101 Konsolaki-Yannopoulou 2002, 35.

102 Mylonopoulos 2003, 395-397. Σχετικά με την εύρεση οστών ιχθύων σε βωμούς αφιερωμένους στην Αφροδίτη, βλ. Reese 1989, και ιδιαιτέρως 68-70. Η Αφροδίτη λατρευόταν από κοινού με τον Ποσειδώνα σε ιερό στο Τημέλιο του Άργους (Mylonopoulos 2003, 85 σημ. 241).

103 *SNG Cop. Argolis – Aegean Islands*, αρ. 774, χαλκό νόμισμα Τήνου με παράσταση τρίαινας ανάμεσα σε δελφίνια, χαλκά νομίσματα Επιδαύρου επί Σεπτιμίου Σεβήρου και επί Καρακάλλα (*SNG Cop. Argolis – Aegean Islands*, αρ. 135 και *BMC Peloponnesus* 159, αρ. 31). Συχνά τα δελφίνια εικονίζονται σε νομίσματα με ιερά σύμβολα, για παράδειγμα: *SNG Cop. Atticano*, αρ. 474, 475, 477-479, 484 (Μέγαρα), *SNG Cop. Argolis*, αρ. 23-24 (Άργος), όπου τα σύμβολα αποδίδονται σε άλλες θεότητες και όχι στον Ποσειδώνα.

104 Crowley 2008, 76.

105 Σχετικά με τη συνέχεια της λατρείας του Ποσειδώνος στη Βοιωτία βλ. Palaima 2009.

106 Βλ. τον πρόλογο του βιβλίου M. Ventris και J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, 2η έκδοση (J. Chadwick), New York: Cambridge University Press, xxxv.

- _____. 1997. «Minoan and Mycenaean Seals.» Στο Collon 1997β, 54-68.
- Boëlle, C. 2001. «Po-ti-ni-ja: unite ou pluralité?» Στο Laffineur και Hägg 2001, 403-409.
- _____. 2004. *PO-TI-NI-JA. L'élément féminin dans la religion mycénienne (d'après les archives en linéaire B)*. Études anciennes 26. Nancy: Éditions de Boccard.
- Bruns, G. 1970. «Küchenwesen und Mahlzeiten.» *ArchHom* Q:1-69.
- Buchholz, H.G., G. Jöhrens, και I. Maull. 1973. «Jagd und Fischfang.» *ArchHom* J. Göttingen.
- Burkert, W. 2011. *Homo Necans. Ανθρωπολογική προσέγγιση στη θυσιαστήρια τελετουργία και στους μύθους της Αρχαίας Ελλάδας*. Μετάφραση Βάιος Λιάπης. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Γεροντάκου, Ε. 2010. «Ο ψαράς και η ψαριά του στο προϊστορικό Αιγαίο.» Στο *Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα. Τετράδια Εργασίας* 33, 11-27. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Collon, D., 1997α. «Ancient Near Eastern Seals.» Στο Collon 1997β, 11-23.
- _____, επιμ. 1997β. *7000 years of Seals*. London: British Museum Press.
- Crowley, J.L. 1989. *The Aegean and the East: An Investigation into the Transference of Artistic Motifs between the Aegean, Egypt and the Near East in the Bronze Age*. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1995. «Images of Power in the Bronze Age Aegean.» Στο *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age*, επιμ. R. Laffineur και W-D. Niemeier, 475-491. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- _____. 2008. «In Honour of the Gods-But which Gods? Identifying Deities in Aegean Glyptic.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 75-85.
- _____. 2013. *The Iconography of Aegean Seals*. *Aegaeum* 34. Leuven – Liège: Peeters.
- Darcque, P., και J.-C. Poursat, επιμ. 1985. *L'iconographie minoenne: actes de la Table ronde d'Athènes (21-22 avril 1983)*. *BCH* suppl. 11. Athènes: École française d'Athènes.
- Δημακοπούλου, Α., επιμ. 1996. *Ο θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και κοσμήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο*. Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Δημοπούλου, Γ. 2008. «Η Ίνώ του Ευριπίδη.» Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Dickinson, O. 2003. *Αιγαίο. Εποχή του Χαλκού*. Μετάφραση Θεόδωρος Ξένος. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Doyen, C. 2011. *Poséidon souverain: Contribution à l'histoire religieuse de la Grèce mycénienne et archaïque*. Bruxelles: Académie Royale de Belgique.
- Durant, J.L. 1979. «Du rituel comme instrumental.» Στο *La cuisine du sacrifice en pays grec*, επιμ. M. Détienne και J.P. Vernant, 168-181. Paris: Gallimard.
- Gill, M. 1985. «Some observations on representations of marine animals in Minoan art, and their identification.» Στο Darcque και Poursat 1985, 63-81.
- Hägg, R. 1997. «Religious Syncretisme at Knossos and in Post-palatial Crete.» Στο *La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes (26-28 Mars 1991)*, επιμ. J. Driessen και A. Farnoux, 163-168. *BCH* Suppl. 30. Athènes: École française d'Athènes – Paris: De Boccard Édition-Diffusion.
- Hamilakis, Y. 2008. «Time, Performance, and the Production of a Mnemonic Record: From Feasting to an Archaeology of Eating and Drinking.» Στο Hitchcock κ.ά. 2008, 2-19.
- Hamilakis, Y., και E. Konsolaki. 2004. «Pigs for the Gods: Burnt Animal Sacrifices as embodied Rituals at a Mycenaean Sanctuary.» *OJA* 23:135-151.
- Henig, M. 1997. «Roman Sealstones.» Στο Collon 1997β, 88-103.
- Hitchcock, L.A., R. Laffineur, και J. Crowley, επιμ. 2008. *DAIS: The Aegean Feast*. *Aegaeum* 29. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Isaakidou, V., P. Halstead, J. Davis, και S. Stocker. 2002. «Burnt animal sacrifice at the Mycenaean "Palace of Nestor", Pylos.» *Antiquity* 76:86-92.
- Κακριδής, Ι., επιμ. 1986. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμ. 2, *Οι θεοί*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Karatzali, E. 1999. «New Mycenaean finds from Rhodes.» Στο *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*, επιμ. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, και W-D. Niemeier, 403-408. *Aegaeum* 20. Liège: Université de Liège.
- Κεραμόπουλλος, Ά. 1918. «Μυκηναϊκά. Α' Ίχθυοφαγία, Β' Όρνιθων Ίστορία.» *ΑΔ* 4:88-101.
- Killen, J. 2001. «Religion at Pylos: The Evidence of the Fn Tablets.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 435-443.
- Κονσολάκη, Ε. 1991. «Άγιος Κωνσταντίνος. Μέθανα.» *ΑΔ* 46B:71-74.
- Konsolaki-Yannopoulou, E. 2001. «New Evidence for the Practice of Libations in the Aegean Bronze Age.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 213-220.
- _____. 2002. «A Mycenaean Sanctuary on Methana.» Στο *Peloponnesian Sanctuaries and Cults, Proceedings of*

- the 9th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994*, επιμ. R. Hägg, 25-36. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Kopakka, K. 2001. «A Day in Potnia's Life. Aspects of Potrnia and Reflected "Mistress" Activities in the Aegean Bronze Age.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 15-27.
- Korρές, Γ.Σ. 1973. «Μινωικά έπιβιώσεις και άναβιώσεις Α'.» Στο *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*, τόμος Α', 411-476. Άθήναι.
- _____. 1974. «Η συλλογή νομισμάτων του Έρρίκου Σλήμαν και ό κατάλογος αυτών ό συνταχθείς ύπό του Άχιλλέως Ποστολάκκα.» *ΑΔ* 29Α:245-269.
- Koutsouflakis, G. 2001. «Longboats and Tuna fishing in Early Cycladic Period. A suggestion.» Στο *Tropis VI, 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Lamia 1996*, επιμ. Η. Tzalas, 357-372. Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.
- Krzyszowska, O. 2005α. *Aegean Seals. An Introduction*. BICS Suppl. 85. London: Institute of Classical Studies.
- _____. 2005β. «Travellers Tales: The circulation of seals in the LBA Aegean.» Στο Laffineur και Greco 2005, 767-776.
- Laffineur, R., και E. Greco, επιμ. 2005. *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference: Italian School of Archaeology, Athens, 14-18 April 2004*. *Aegaeum* 25. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Laffineur, R., και R. Hägg, επιμ. 2001. *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*. *Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Marinatos, N. 1986. *Minoan Sacrificial Ritual. Cult Practices and Symbolism*. *SkrAth* 80, 9. Stockholm: P. Åström.
- _____. 1987-88. «Role and sex Division in Ritual Scenes of Aegean Art.» *JPR* 1-2:23-33.
- Matthews, D.M. 1990. *Principles of Composition in Near Eastern Glyptic of the Later Second Millenium B.C*. *Orbis Biblicus et Orientalis, Series Archaeologica* 8. Freiburg: Universitätsverlag – Göttingen: Vandenhoeck Ruprecht.
- Morris, A. 2001. «Potnia Aswiya: Anatolian Contribution to Greek Religion.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 423-433.
- Müller, W. 2011. «Seals made of Lapis Lacedaemonius: methodological considerations on style, technique, and provenance.» Στο *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006)*. Τόμ. Α1, 421-435. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- Mylonopoulos, I. 2003. *Πελοπόννησος οικητήριον Ποσειδώνος. Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes*. *Kernos Suppl.* 13. Liège: CIERGA.
- Palaima, T.G. 1991. «Maritime matters in the Linear B tablets.» Στο *Thalassa, L'Egée Préhistorique et la Mer, Actes de la troisième Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Calvi, Corse (23-25 avril 1990)*, επιμ. R. Laffineur και L. Basch, 273-309. *Aegaeum* 7. Liège: Université de Liège.
- _____. 2009. «Continuity from the Mycenaean Period in an Historical Boeotian Cult of Poseidon (and Erinys).» Στο *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, επιμ. Δ. Δανηλίδου, 527-536. Σειρά Μονογραφιών 6. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας.
- Picard, C. 1938. «Le Génie aux griffons et aux dauphins sur un "vase d'Hadra » du Musée National d'Athènes.» *BSRAA* 32:3-21
- Pini, I. 1981. «Echt oder Falch? Einige Fälle.» Στο *Studien zur minoischen und helladischen Glyptik. Beiträge zum 2. Marburger Siegel-Symposium 26.-30. September 1978*, επιμ. W.-D. Niemeier, 135-165. *CMS Beiheft* 1. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- _____. 2005. «Seals as an indicator of Trade?» Στο Laffineur και Greco 2005, 777-784.
- Reese, D.S. 1989. «Faunal remains from the Atlar of Aphrodite Ourania, Athens.» *Hesperia* 58:63-70.
- Sacconi, A. 2001. «Les repas sacrés dans les textes mycéniens.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 463-470.
- Σακελλαράκης, Ί. 1972. «Τό θέμα τής φερούσης ζών γυναικός είς τήν Κρητομυκηναϊκήν σφραγιδογλυφίαν.» *ΑΕ*:245-258.
- Sakellarakis, I. 1974. «Le thème du pêcheur.» *AAA* 7:370-390.
- Σακελλαρίου, Ά. 1966. *Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία*. Δημοσιεύματα *ΑΔ* 8. Άθήναι: Ύπηρεσία Άρχαιοτήτων και Άναστηλώσεως.
- Σαπουναΰ-Σακελλαράκη, Ύ. 1971. *Μινωικόν ζώμα*. Βιβλιοθήκη τής έν Άθήναις Άρχαιολογικής Έταιρείας 71. Έν Άθήναις: Ή έν Άθήναις Άρχαιολογική Έταιρεία.
- Spartz, E. 1962. *Das Wappenbild des Herrn und der Herrin der Tierre in der minoisch-mykenischen und frühgriechischen Kunst*. München.
- Tamvaki, A. 1985. «Minoan and Mycenaean Elements in the Iconography of the Pylos Sealings.» Στο Darcque και Poursat 1985, 267-292.

- _____. 1989. «The Human Figure in the Aegean Glyptic of the Late Bronze Age: Some Remarks.» Στο *Fragen und Probleme der bronzzeitlichen ägäischen Glyptik. Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5.-7. September 1985*, επιμ. I. Pini, 259-273. CMS Beiheft 3. Berlin: Gebr. Mann.
- Thomas, B.G., και M. Wedde. 2001. «Desperately seeking Potnia.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 3-14.
- Trümpy, C. 2001. «Potnia dans les tablettes mycénienes: quelques problèmes d'interprétation.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 412-421.
- Τσαγκαράκη, Ε. 2006. *Σφραγίσματα με παραστάσεις ανθρωπίνων μορφών: Συμβολή στη μελέτη του διοικητικού συστήματος της νεοανακτορικής Κρήτης. Κρητική Εστία 11*. Χανιά.
- Vavouranakis, G. 2011. «Funerary customs and maritime activity in Early Bronze Crete.» Στο *The seascape in Aegean Prehistory*, επιμ. G. Vavouranakis, 91-118. Monographs of the Danish Institute at Athens 14. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Vlachopoulos, A. 2007. «Mythos, Logos and Eikon. Motifs of Early Greek Poetry in the Wall Paintings of Xeste 3.» Στο *EPOS. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles UCLA – The Paul Getty Villa, 20-30 April 2006*, επιμ. S.P. Morris και R. Laffineur, 107-117. *Aegaeum* 28. Leuven: Peeters.
- _____. 2008. «The Wall Paintings from the Xeste 3 Building at Akrotiri.» Στο *Horizon, A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, επιμ. N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas, και C. Renfrew, 451-465. McDonald Institute Monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research – Stavros Niarchos Foundation.
- Warren, P.M. 1992. «Lapis Lacedaemonius.» Στο *Philolakon: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, επιμ. J.M. Sanders, 285-296. London: British School at Athens.
- Weingarten, J. 2005. «How many seals make a heap: Seals and Interconnections on prepalatial Crete.» Στο Laffineur και Greco 2005, 759-766.
- Wright, G.R.H. 1990. «Of fishes and Men. Fish Symbols in Ancient Religion.» *JPR* 3-4:30-44.
- Xenaki-Sakellariou, A. 1985. «Identité minoenne et identité mycénienne a travers les compositions figuratives.» Στο Darcque και Poursat 1985, 293-309.
- Younger, J.G. 1979. «Semi-precious Stones to the Aegean.» *ArchNews* 8:40-41.
- _____. 1985. «Aegean Seals of the Late Bronze Age: Stylistic groups.» *Kadmos* 24:34-73.

A/A	CMS	Crowley 1989 (<i>Aegaeum</i> 34)	Προέλευση	Μουσείο/Συλλογή	Σχήμα	Υλικό	Εικόνα	Χρονο- λόγηση (CMS)
1	I 344	S 89a	Πύλος. Ανάκτορο.	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	Σφράγισμα από φακοειδή σφραγιδόλιθο	πηλός		
2	II,2-174a	I 52a	Μάλια, εργαστήριο σφραγίδων. Εργαστήριο ε	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου	Τρίεδρο πρίσμα	Στεατίτης		MM II
3	II,3-327	E 43a	Άγνωστη	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου	Φακοειδής σφραγιδόλιθος	Στεατίτης ή σερπεντίτης		YM I
4	II.2 267b	E 51a	Κρήτη. Ολούς Τυχαίο εύρημα	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου	Τρίεδρο πρίσμα	Στεατίτης		MM II
5	II 8 258	E 35	Κνωσός	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου	Σφράγισμα από αμυγδαλόσχημο σφραγιδόλιθο	πηλός		YM I
6	V 181	E 51	Άγνωστη	Νομισματικό Μουσείο. Συλλογή H. Schliemann	Φακοειδής σφραγιδόλιθος	Lapis Iacedaemonius		YX II?
7	VS 1B- 116	E 43	Αηδόνια Κορινθίας. Νεκροταφείο	Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας	Φακοειδής σφραγιδόλιθος δεμένος σε χρυσό δακτύλιο	Κορναλίνης/ σάρδιος		YX II- YX III A1?
8	VI 183	E 63	Κνωσός. Β. Ανακτόρου?	Οξφόρδη. Ashmolean Museum	Πεπλατυσμένος κύλινδρος	Χαλκηδόνιος		MM III- YM I
9	VI 324	E 20	Ελλάδα. Χερσόνησος	Οξφόρδη. Ashmolean Museum	Φακοειδής σφραγιδόλιθος	Σερπεντίτης		YM I
10	VIII 128		Ελλάδα ?	Liverpool, M. Βρετανία, National Museum and Galleries on Merseyside	Φακοειδής σφραγιδόλιθος	Στεατίτης ή χλωρίτης		YM I
11	X 144	E 63a	Ελλάδα	Los Angeles. Paul Getty Museum	Φακοειδής σφραγιδόλιθος	Κορναλίνης		?

Πίν. 1. Παραστάσεις ανθρωπίνων μορφών που εικονίζονται σε σφραγιδολίθους και συνοδεύονται από ιχθύς (εικόνες: ευγενική παραχώρηση του CMS Heidelberg).

Εικ. 1. Σφραγιδόλιθος με την παράσταση Πόσιος Ιχθύων (ευγενική παραχώρηση του CMS Heidelberg).

Εικ. 2. Σφραγιδόλιθος με την παράσταση Ποτνίας Ιχθύων πλαισιωμένης από δελφίνια (ευγενική παραχώρηση του CMS Heidelberg).

Μυκηναϊκό ξίφος από την Εύβοια

Δήμητρα Κοκκέβη-Φωτίου

SUMMARY: A MYCENAEAN SWORD FROM EUBOEA

The sword (NAM No. Pr. 16.591) presented here comes from a Mycenaean chamber tomb at the village of Agios Georgios in the Avlonari area, Karystia, Euboea and belongs to the Naue II type. It is considered to be a unique find of the Late Helladic IIIc period in Euboea.

The presence of trace elements, mainly arsenic (As) and antimony (Sb) in the bronze alloy of the sword and the model of a four-wheeled vehicle (NAM No. Pr. 16.592) from the same tomb, could indicate copper production of the same origin, from the wider Aegean area according to current archaeometric data.

Some pieces of copper slags have been found at Vasilika near the tomb of Agios Georgios; these may indicate the existence of an early local workshop.

On the basis of the results of recent excavations and archaeometric analyses, it is possible that Mycenaean warrior graves will be discovered in the future in the wider area, perhaps even a local bronze-working installation. For the time being, we cannot certify that the tomb belonged to a warrior, firstly because the sword is too small and secondly because there were no other bronze weapons in the tomb. One cannot exclude the possibility the sword to be a ritual object, in a family tomb, since the terracotta finds date from different chronological periods.

Το χάλκινο ξίφος Naue II¹ βρέθηκε μαζί με ένα χάλκινο ομοίωμα τετράτροχου οχήματος, δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια τύπου Φ και Ψ, δύο πήλινα ειδώλια ταύρων και πήλινο σύνθετο αγγείο αποτελούμενο από τρία αλάβαστρα με υπερυψωμένη ταινιόσχημη λαβή. Το σύνολο αυτό των ευρημάτων έχει καταγραφεί στο Βιβλίο Εισαγωγής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με τον αριθμό 351 του έτους 1930 με την ένδειξη «ευρέθη εν κτήματι Κυριάκου Λιάπη». Το ξίφος και το όχημα αναφέρονται στα Χρονικά της *Αρχαιολογικής Έφημερίδας* 1931-41 από το Β. Θεοφανίδη ως τυχαία ευρήματα χωρίς άλλη ένδειξη προέλευσης. Τα ευρήματα αυτά δεν προέρχονται από ανασκαφική έρευνα, αλλά είναι τυχαία, από το 1930. Εκ των υστέρων έγινε γνωστό, από μαρτυρία του ιδιοκτήτη, ότι προέρχονται από θαλαμοειδή τάφο στον Άγιο Γεώργιο Αυλωναρίου Καρυστίας, στην Εύβοια².

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε με το χάλκινο ξίφος του Αυλωναρίου (ΕΑΜ Π 16.591), το οποίο είναι το μοναδικό εύρημα αυτού του είδους της Ύστερης Μυκηναϊκής (ΥΕ ΙΙΙΓ) περιόδου στην Εύβοια και μοναδικό εύρημα από τις μέχρι σήμερα ανασκαφές στον ελληνικό χώρο, λόγω του μικρού του μεγέθους. Πιθανόν, βέβαια, εάν η αρχαιολογική ανασκαφή προχωρήσει στην περιοχή της Καρυστίας, να βρεθούν και άλλα.

1 Ευχαριστώ από καρδιάς τον Έφορο των Αρχαιοτήτων της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου τον καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Χρίστο Ντούμα για την παραχώρηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης του υλικού, τον ομότιμο καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών τον κ. Γεώργιο Κορρέ για την πολύτιμη και συνεχή υποστήριξη του, τη συνάδελφό μου Ελένη Κωνσταντινίδη για τις πολύτιμες συμβουλές, το φωτογράφο κ. Δημήτρη Γιαλούρη για τις φωτογραφίες του υλικού και το συντηρητή κ. Κώστα Πανταζή για τον καθαρισμό και τη συντήρηση του υλικού. Σημαντική βοήθεια μου παρείχε η κ. Ελένη Μωράτη από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

2 Για τη μορφή του τάφου, Κοκκέβη-Φωτίου (υπό έκδοση). Ευχαριστώ θερμά το σύζυγό μου, αρχιτέκτονα Αργύρη Φωτίου, που αποτύπωσε τον τάφο.

Το ξίφος, αν και δεν σώζει τη λαβή του, που θα μας επέτρεπε την ακριβή του τοποθέτηση σε συγκεκριμένη υποκατηγορία, κατατάσσεται, λόγω του σχήματος της λεπίδας και των ώμων, στον τύπο Naue II³, που είναι ο τελευταίος στην εξέλιξη της μυκηναϊκής σπλουργίας. Η συχνή ανεύρεση ξιφών τύπου Naue II στους τάφους των πολεμιστών, που εμφανίζονται στην Αχαΐα, την Αρκαδία και άλλες περιφερειακές περιοχές του Μυκηναϊκού Κόσμου, προφανώς σχετίζεται με την παραγμένη εποχή του 12ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΓ), που καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη για την κατασκευή όπλων⁴. Το νέο «φονικό ξίφος» είναι ευκολόχρηστο και ισχυρό, χτυπά και κόβει, κατάλληλο για τον πόλεμο. Ο τύπος γνώρισε εξέλιξη και παραλλαγές⁵ στα μυκηναϊκά εργαστήρια του Αιγαίου σε όλο το 12ο αι. π.Χ. και συνέχισε να κατασκευάζεται και μετά το τέλος του Μυκηναϊκού Κόσμου, από σίδηρο.

Χάλκινο ξίφος EAM 16.591 (εικ. 1)

Σώζεται η λεπίδα με αποκρούσεις και ανοίγματα από οξείδωση σε ορισμένα μέρη των κόψεων και στην αιχμή. Έχει πρασινόφαιη πατίνα. Όμοι κυρτοί με στρογγυλεμένες γωνίες, που στενεύουν βαθμηδόν προς τον καυλό. Περιβάλλονται από λεπτό περιχέλιωμα για τη στήριξη της επένδυσης της λαβής και στις δύο όψεις. Στους ώμους σώζονται τέσσερις ήλοι ανά δύο σε συμμετρικά σημεία. Στη μια όψη διακρίνεται ελάχιστο ελεφάντινο τμήμα από την αρχική επένδυση της λαβής κοντά στον ένα ήλο. Στην απαρχή της λαβής υπάρχει μεσαία κοιλότητα και δύο διαμπερείς οπές εκατέρωθεν αυτής. Η λεπίδα στενεύει προς την καμπύλη αιχμή. Τομή αμφίκυρτη. Στις δύο όψεις της η λεπίδα έχει τέσσερις πλαστικές νευρώσεις, συμμετρικές ανά δύο και παράλληλες προς στις δύο κόψεις, που αρχίζουν από τα άκρα των ώμων και φτάνουν στην αιχμή. Διαστάσεις: Το ξίφος έχει σωζόμενο μήκος 40 εκ. και μέγιστο πλάτος 4 εκ.

Το ξίφος του Αγ. Γεωργίου Αυλωναρίου (EAM 16.591) έχει στην λεπίδα τέσσερις πλαστικές παράλληλες νευρώσεις, συμμετρικές ανά δύο, που παραπέμπουν στο ένα από τα τέσσερα ξίφη Naue II της Έγκωμης Κύπρου⁶, τα οποία βρέθηκαν μαζί στο φρέαρ 212, κοντά στον κυρίως ναό του ιερού του «Θεού του Ταλάντου». Το ξίφος της Έγκωμης έχει μήκος 62,1 εκ. και σώζεται η διχαλωτή λαβή του, με μεγάλες κερατόσχημες αποφύσεις. Κατά μήκος των ακμών της λεπίδας διακρίνεται από ένα ζεύγος πλαστικών νευρώσεων, ενώ οι ώμοι είναι κυρτοί. Αυτά τα τέσσερα ξίφη Naue II χρονολογούνται στο 1200 π.Χ. ή λίγο αργότερα και τα είχαν φέρει από το Αιγαίο οι πρώτοι άποικοι⁷.

Επίσης, το ξίφος της Εύβοιας εμφανίζει ομοιότητα με το ξίφος Naue II με διχαλωτή λαβή που βρέθηκε στο Smirovdol, στην επαρχία Pernik της Βουλγαρίας⁸, σε ό,τι αφορά στο ζεύγος των πλαστικών νευρώσεων κατά μήκος των ακμών, στο σχήμα των ώμων και στη θέση του πρώτου ήλου της λαβής. Ανήκει στην ομάδα Β του τύπου Naue II.

Σε ό,τι αφορά στην τεχνολογία κατασκευής του, για το ξίφος της Εύβοιας χρησιμοποιήθηκε χαλκός με μεγάλο ποσοστό κασσιτέρου (12,07%), ο οποίος προσδίδει στο ξίφος τις ιδιότητες εκείνες (σκληρότητα και αντοχή) που απαιτούνται για τη λειτουργικότητα του αντικειμένου. Στο κράμα του ξιφους ανιχνεύθηκαν και τα ιχνοστοιχεία αρσενικό (As) και αντιμόνιο (Sb), τα οποία επίσης εντοπίστηκαν και στο όχημα, που προέρχεται από τον ίδιο τάφο. Αυτό προφανώς υποδηλώνει κοινό τρόπο επεξεργασίας αλλά και κράμα μετάλλου κοινής προέ-

3 Η τυπολογία αυτή καθορίστηκε από τη Sandars (1961 και 1963) και αναθεωρήθηκε από την Kilian-Dirlmeier (1993).

4 Καγιάφα 2006, 144.

5 Kilian-Dirlmeier 1993, 100 και 167. Δημακοπούλου 2000, 93. Λαμπρόπουλος 2003, 34-37.

6 Matthäus 1985, 363-364, πίν. 141.7. Lagarde 1969, 358, εικ. 2. (3). Καραγιώργης 2002, 92-93, 97, εικ. 195.

7 Καραγιώργης 2002, 97.

8 Βρίσκεται στο Μουσείο Pernik (συνθήκες εύρεσης άγνωστες), Kilian-Dirlmeier 1993, 96, εικ. 35, 237.

λευσης από τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, βάσει των μέχρι τώρα αρχαιομετρικών ερευνών.

Όμως, πρέπει να σημειώσουμε ότι κοιτάσματα χαλκού έχουν εντοπιστεί στην κεντρική και στη νότια Εύβοια⁹. Τεμάχια σκωρίας μετάλλου βρέθηκαν στα Βασιλικά Αυλωναρίου, σε κοντινή απόσταση από το χωριό του Αγ. Γεωργίου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιδιοκτήτη του κτήματος, άρα είναι πιθανή η ύπαρξη ντόπιου πρωίμου εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας. Επίσης, βρέθηκαν ίχνη σκωρίας στα Λέπουρα¹⁰ και στην Φιλάγρα¹¹, που υποδηλώνουν πιθανώς ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας. Γι αυτό το λόγο τα 19 τάλαντα ακατέργαστου χαλκού από την Κύπρο, χυμένου σε μονάδες σχήματος «δοράς βοδιού» του τύπου 1b¹², που βρέθηκαν έξω από την ακτή της Κύμης είναι δυνατόν να ενταχθούν στα προϊόντα της τοπικής μεταλλοτεχνίας της μυκηναϊκής Εύβοιας. Αν ο χαλκός είχε προέλευση την Κύπρο, πιθανώς προοριζόταν για την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων/προϊόντων στα τοπικά εργαστήρια της Εύβοιας. Επομένως, πρέπει να γίνει η σχετική έρευνα για τον εντοπισμό των κοιτασμάτων αλλά και αντικειμένων που είχαν κατασκευασθεί από τα κοιτάσματα της Εύβοιας κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο¹³. Πιθανόν στην περιοχή της Εύβοιας να χρησιμοποιούσαν τόσο εισαγόμενο χαλκό από την Κύπρο όσο και τοπικό, εφόσον υπήρχαν κοιτάσματα.

Η μέχρι τώρα έρευνα για τα ξίφη Naue II είναι συγκριτική, σχετικά με την τυπολογία τους. Ο τόπος ή οι τόποι κατασκευής τους δεν έχουν εντοπισθεί και δεν μπορούμε με την αρχαιομετρική έρευνα να το επιβεβαιώσουμε. Το μοναδικό στοιχείο κατασκευής ξιφών Naue II προέρχεται από το καλούπι που βρέθηκε στην Ιταλία¹⁴. Αν υποθεθεί ότι κατασκευάζονταν εκεί, μεγάλο και συνεχές πρόβλημα παραμένει ο τρόπος εισαγωγής των ξιφών αυτών στον χώρο του Αιγαίου.

Αλβανοί αρχαιολόγοι ισχυρίζονται ότι έχουν κατασκευασθεί στην Αλβανία, διότι βρέθηκαν σε τάφους πολεμιστών στην χώρα τους¹⁵, αλλά, αντιστοίχως, και Έλληνες αρχαιολόγοι μπορούν να ισχυρισθούν ότι τα ξίφη τύπου Naue II, που βρέθηκαν σε τάφους πολεμιστών, είναι φτιαγμένα στον ελλαδικό χώρο κατά το 12 αι. π.Χ.¹⁶

Η εντόπια παραγωγή του νέου όπλου θα ήταν εύκολη για τους τεχνίτες του μετανακτορικού μυκηναϊκού κόσμου, που γνώριζαν την τεχνολογία των μετάλλων και είχαν παράδοση στην κατασκευή όπλων και σκευών, ενώ πρώτη ύλη θα προμηθεύονταν με σχετική ευκολία λόγω των επαφών μέσω εμπορικών, θαλάσσιων και χερσαίων, δρόμων. Ο A. Snodgrass έχει υποστηρίξει πειστικά ότι, η εισαγωγή νέων τύπων στην τεχνολογία του μετάλλου δεν είναι απαραίτητο να συνδέεται με την άφιξη νέων εθνικών στοιχείων¹⁷.

Η Εύβοια συνέχισε ειρηνικά την πορεία και τις δραστηριότητές της στην Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο και χρησίμευσε ως καταφύγιο μεταναστών από τη Βοιωτία και την Ανατολική Αττική. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, η περιοχή της Καρυστίας παρουσιάζει συνεχή και πυκνή κατοίκηση από την Προϊστορική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο¹⁸. Αυτό ίσως οφείλεται στην ύπαρξη πολεμιστών και ενός ηγεμόνα, με έδρα την οχυρωμένη και σε στρατηγική θέση περιοχή της Καρυστίας, αποτελούμενη από την Κύμη, ο οποίος θα φρόντιζε για τη στρατιωτική και κοινωνική οργάνωση των κατοίκων και την ασφάλεια της περιοχής. Οι Μυ-

9 Νικολόπουλος 2003, 635.

10 Sackett κ.ά. 1975, 149.

11 Σημαντώνη-Μπουρνιά και Μενδώνη 1998, 216-238.

12 Buchholz 1959, 7, εικ. 2, και 36-37. Για την Κύμη βλ. Δημακοπούλου 1988, 253, αρ. κατ. 269 (Ε. Μπάνου).

13 Για τον πλούτο του ευβοϊκού υπεδάφους και την εκμετάλλευσή του στην αρχαιότητα, βλ. Σάμψων, Α. «Αρχαία μεταλλουργικά εργαστήρια στην Εύβοια», *Η φωνή του Δημοκρίτου* 9 (Νοέμβριος 1976), 3-7.

14 Bianco Peroni 1970, πίν. 25.

15 Aliu 2000.

16 Jung και Mehofer 2013, 175. Βλ. και Kouί κ.ά. 2006.

17 Snodgrass 1973.

18 Βρανόπουλος 2000.

κηναίοι κάτοικοι της Καρυστίας δεν ήταν μόνο γεωργοί και κτηνοτρόφοι, αλλά και έμπειροι μεταλλοτεχνίτες, καλλιτέχνες, θαλασσοπόροι και επιτυχημένοι έμποροι. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι η περιοχή της Καρυστίας Εύβοιας ανήκε σε ένα ευρύτερο δίκτυο επικοινωνίας και ανταλλαγών με το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο, από την εποχή της Μινωικής Θαλασσοκρατίας μέχρι τη Γεωμετρική περίοδο. Πράγματι, κατά το 12ο αι. π.Χ., υπήρχε ένα είδος ανατολικο-δυτικού άξονα από την Αττική στην Ταρσό μέσω της Εύβοιας και των νησιών του Αιγαίου¹⁹.

Ας σημειωθεί ότι υπάρχουν αρχαίες ακροπόλεις στη νοτιοανατολική περιοχή της Καρυστίας, στην Κάρυστο²⁰ και στην ακτή της λίμνης του Δύστου²¹, που προστάτευαν από τις εξωτερικές επιδρομές. Λόγω όμως της κοντινής απόστασης από τη θάλασσα, οι κάτοικοι είχαν την ευχέρεια να δραστηριοποιηθούν στη ναυτιλία και στο εμπόριο και να προμηθεύονται πρώτες ύλες, όπως τα μέταλλα, με τα οποία πιθανόν να γινόταν εντόπια κατασκευή όπλων. Για την επιβεβαίωση αυτών των υποθέσεων, όμως, χρειαζόμαστε περισσότερες αρχαιολογικές ανασκαφές και αρχαιομετρικές έρευνες.

Ο τάφος του Αγ. Γεωργίου Αυλωναρίου ήταν προφανώς οικογενειακός, επειδή τα αντικείμενα που βρέθηκαν εκεί, χάλκινα και πήλινα, είναι διαφορετικών περιόδων (ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙΓ).

Το χάλκινο ομοίωμα τετράτροχου οχήματος κυπριακού τύπου²² φαίνεται πως ανήκε σε μία σημαντική προσωπικότητα. Το όχημα χρονολογείται στον 12ο αι. π.Χ. Στην ίδια περίοδο τοποθετείται και το υπό μελέτη ξίφος, που, επίσης, έχει παράλληλο στην Κύπρο (βλ. παραπάνω). Δεν είναι όμως δυνατόν να αποφανθούμε για το αν είχαν εισαχθεί από την Κύπρο ή επρόκειτο για απομιμήσεις εγχώριας κατασκευής.

Παρά την παρουσία του ξίφους, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι ο τάφος του Αυλωναρίου ήταν τάφος πολεμιστή, 1) επειδή ο νεκρός δεν συνοδευόταν από άλλα χάλκινα αντικείμενα πολεμιστή, σύμφωνα με το στρατιωτικό χαρακτήρα της μυκηναϊκής κοινωνίας²³, όπως εμφανίζονται σε άλλους τάφους πολεμιστών στην Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στην Αχαΐα²⁴ και στην Αρκαδία²⁵, στις Κυκλάδες, όπως στη Νάξο²⁶, καθώς και στην Ανατολική Κρήτη²⁷ και στην Κύπρο²⁸, όπου μάλιστα εντοπίστηκαν ξίφη Naue II, και 2) επειδή το ξίφος είναι μικρό σε σύγκριση με τα άλλα γνωστά παραδείγματα του τύπου²⁹.

Το μικρό μέγεθος του ξίφους έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί ίσως υποδηλώνει τη χρήση του όχι τόσο ως πολεμικού όπλου, όσο ως οργάνου θυσίας³⁰, και μάλιστα, πιθανόν, ταύρου/βοός, με παράλληλη αφιέρωση του τελετουργικού οχήματος³¹.

19 Sandars 2001, 228.

20 Σκούρας 2003, 67.

21 Σκούρας 2003, 59.

22 Κοκκέβη-Φωτίου (υπό έκδοση).

23 Kilian-Dirlmeier 1993, 100-105.

24 Papazoglou-Manioudaki 1994, 180, 200. Papadopoulos 1999, 268-273. Επιφύλαξη για την επιτόπια κατασκευή των αιγαιακών ξιφών Naue II εκφράζει ο Drews (1993, 204). Λαμπρόπουλος 2003, 41-42.

25 Demakoroulou 1969. Demakoroulou και Crouwel 1998.

26 Βλαχόπουλος 2006.

27 Σπυρόπουλος 1972, 164.

28 Καραγιώργης 2002, 92.

29 Το ξίφος του Αυλωναρίου είναι το μικρότερο του τύπου Naue II μεταξύ των δημοσιευμένων. Για τις διαστάσεις των ξιφών του τύπου αυτού, βλ. Georganas 2010, 306-307.

30 Βλαχόπουλος 2006, 262.

31 Κοκκέβη-Φωτίου (υπό έκδοση).

Η σχέση της Εύβοιας με τους βόες είναι στενή – ονομάστηκε μάλλον έτσι, επειδή έτρεφε «αρίστους βόες»³². Τα ξίφη ως όργανα θυσίας συνδέονται άμεσα με τη λατρεία³³, οπότε και στο συγκεκριμένο θα μπορούσε να αποδοθεί λατρευτική σημασία. Η σπουδαιότητα των νεκρών ή του συγκεκριμένου νεκρού του τάφου του Αυλωναρίου ή η σχέση τους/του με ζητήματα λατρείας υποδηλώνεται, πιθανώς, και από την ταυτόχρονη παρουσία μέσα στον τάφο του σύνθετου σκεύους, των γυναικείων ειδωλίων και των ειδωλίων ταύρων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aliu, S. 2000. «Les rapports entre l'Albanie du Sud-Est et l'Europe centrale pendant la transition de l'Âge du Bronze à l'Âge du Fer à la lumière des découvertes de Kolonje.» Στο *L'Albanie dans l'Europe préhistorique. Actes du colloque de Lorient, organisé par l'École Française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8-10 juin 2000*, επιμ. G.Touchais και J. Renard, 217-229. BCH Suppl. 42. Paris: De Boccard.
- Bianco Peroni, V. 1970. *Die Schwerter in Italien – Le spade nell'Italia continentale*. Prähistorische Bronzefunde 4, 1. München: C.H. Beck.
- Βλαχόπουλος, Α. 2006. *Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*. Τόμ. Α', *Τα Υστεροελλαδικά ΙΙΙΓ ταφικά σύνολα της Νάξου*. Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού *Αρχαιολογία* 4. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.
- Βρανόπουλος, Ε. 2000. *Ιστορία της Εύβοιας*. Β' έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Πελασγός.
- Buchholz, H.-G. 1959. «Keftiubarren und Erzhandel im zweiten vorchristlichen Jahrtausend.» *PZ* 37:1-40.
- Demakoroulou, K. 1969. «A Mycenaean bronze sword from Arcadia.» *AAA* 2:226-228.
- Demakoroulou, K., και J.H. Crouwel. 1998. «Some Mycenaean Tombs at Palaiokastro, Arcadia.» *BSA* 93:269-283.
- Δημακοπούλου, Κ., επιμ. 1988. *Ο Μυκηναϊκός κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού, 1600-1100 π.Χ.* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό τμήμα ICOM.
- _____, επιμ. 2000. *Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις ρίζες του Οδυσσέα*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης.
- Drews, R. 1993. *The End of the Bronze Age: Changes in the Warfare and the Catastrophe c. 1200 BC*. Princeton: Princeton University Press.
- Georganas, I. 2010. «Weapons and Warfare.» Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, επιμ. E.H. Cline, 305-314. Oxford.
- Geyer, F. 1962. «Τοπογραφία και ιστορία τής νήσου Εύβοιας μέχρι του Πελοποννησιακού Πολέμου.» *AEM* 9:18-124.
- Jung, R, και M. Mehofer. 2013. «Mycenaean Greece and Bronze Age Italy: Cooperation, Trade or War?» *ArchKorrBl* 43:175-193.
- Καγιάφα, Μ. 2006. «Η χρήση τών μετάλλων στην Άχαϊα κατά την Έποχή του Χαλκού.» Στο *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005)*, τόμ. Α', 129-156. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 27. Αθήνα: Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Καραγιώργης, Β. 2002. *Κύπρος. Το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου 1.600-500 π.Χ.* Αθήνα: Καπόν.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*. Prähistorische Bronzefunde 4, 12. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Κοκκέβη-Φωτίου, Δ. Υπό έκδοση. «Χάλκινο ομοίωμα οχήματος από την Εύβοια.» Στο *Η Εύβοια κατά την αρχαιότητα. Όψεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, Χαλκίδα 7-10 Οκτωβρίου 2004*, επιμ. Α. Καραπασχαλίδου.
- Kouli, M., P. Papandreopoulos, E. Andreopoulou-Mangou, L. Papazoglou-Manioudaki, A. Priftaj-Vevecica, και F. Stamati. 2006. «Study of Bronze Age Copper-Based Swords of Type Naue II and Spearheads from Greece and Albania.» *MAA* 6 (1):49-59.
- Lagarce, J. 1969. «Quatre épées de Bronze provenant d'une cachette d'armurier à Enkomi-Alasia (Chypre).» Στο *Ugaritica*. Vol. VI, 349-368. Paris.

32 Η Εύβοια ονομάστηκε μάλλον έτσι, επειδή έτρεφε «αρίστους βόες». Πρβλ. Geyer 1962, 32. Το σύμβολο της Εύβοιας, η αγελάδα ή το βόδι, που έδωσε το όνομα στο νησί, αποτέλεσε και τον κυρίαρχο εικονιστικό τύπο, το λεγόμενο «επίσημο», στα νομίσματα όλων των ευβοϊκών πόλεων των ιστορικών χρόνων.

33 Βλαχόπουλος 2006, 262.

- Λαμπρόπουλος, Σ. 2003. «Τάφοι Πολεμιστών της Αχαΐας.» Στο *Η Αρχαιολογία του Πολέμου: 13ος /12ος – 8ος αι. π.Χ. ΑΙΓΑΙΟ*, 34-42. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Matthäus, H. 1985. *Metalgefässe und Gefäsuntersätze der Bronzezeit der geometrischen und archaischen Period auf Cypern*. Prähistorische Bronzefunde 2, 8. München: Beck.
- Νικολόπουλος, Β. 2003. «Μυκηναϊκό ξίφος από τη βόρεια Εύβοια.» Στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 632-639. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε.
- Papadopoulos, T.J. 1999. «Warrior-Graves in Achaean Mycenaean Cemeteries.» Στο *Polemos: Le Contexte guerrier en Égée à L'Âge de Bronze. Actes de la 7th Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*, επιμ. R. Laffineur, 267-274. Liège: Université de Liège.
- Papazoglou-Manioudaki, L. 1994. «A Mycenaean Warrior's Tomb at Krini near Patras.» *BSA* 89:171-200.
- Sackett, L.H., V. Hankey, R.J. Howell, T.W. Jacobsen, και M.R. Popham. 1975. «Προϊστορική Εύβοια. Γενική έπισκόπηση.» *AEM* 20:145-208.
- Sandars, N.K. 1961. «The First Aegean Swords and their Ancestry.» *AJA* 65:17-29.
- _____. 1963. «Later Aegean Bronze Swords.» *AJA* 67:117-153.
- _____. 2001. *Οι Λαοί της θάλασσας*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε., και Λ. Μενδώνη. 1998. *Αρχαιολογικός Άτλας του Αιγαίου, από την Προϊστορία έως την Ύστερη Χαλκοκρατία*. Αθήνα: Υπουργείο Αιγαίου – Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Σκούρας, Θ. 2003. *Ακρόπολεις – Κάστρα – Πύργοι της Εύβοιας*. Χαλκίδα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Εύβοιας.
- Snodgrass, A.M. 1973. «Metal-work as evidence for immigration in the Late Bronze Age.» Στο *Bronze Age Migrations in the Aegean*, επιμ. R.A. Crossland και A. Birchall, 209-214. London: Duckworth.
- Σπυρόπουλος, Θ. 1972. *Ύστερομυκηναϊκοί Έλλαδικοί Θησαυροί*. Έν Άθήναις: Έ εν Άθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία.

Εικ. 1. Χάλκινο ξίφος (EAM 16.591).

Το οδοντόφρακτο μυκηναϊκό κράνος στη Μεσσηνία¹

Αφροδίτη Χασιακού

SUMMARY: THE MYCENAEAN BOAR'S TUSK HELMETS IN MESSENLIA

The boar's tusks helmet, a symbol of prowess in war, skill in hunting, status, and power, is present mainly in tholos tombs in Messenia, but also in two shaft graves and in some houses. With the exception of the tholos tombs of Koukounara – Gouvalari, boar's tusks are discovered in relatively small numbers, because the continuous use of the tholoi for interments during Mycenaean times, as well as later intrusions (very frequent in Messenia) have caused the loss of many helmets. The simultaneous appearance of the tholos tombs and of the boar's tusks helmets in the beginning of Mycenaean times underlines the military character of the élite in the region and is connected with the process of the formation of Mycenaean society and polity.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το οδοντόφρακτο κράνος, σύμβολο ανδρείας, κύρους και εξουσίας, που η φήμη του έφθασε μέχρι τα ομηρικά έπη (Κ 260-265) και που συνόδευσε σημαντικούς Μυκηναίους στο κυνήγι, στον πόλεμο αλλά και στο επέκεινα, κάνει την πρώτη εμφάνισή του κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο ακολουθώντας στον τάφο νεκρούς «πολεμιστές» μαζί με τα όπλα τους.

Χαυλίοι κάπρου ως κατάλοιπα κρανών έχουν βρεθεί στον μεσοελλαδικό πλούσιο τάφο του πολεμιστή της Κολώννας², στον τάφο του πολεμιστή της Θήβας³ και στον τάφο 6 της Ελευσίνας⁴. Μία μόνον ομάδα διάτρητων χαυλίων προέρχεται από οικιστικό περιβάλλον, την Οικία Ε της Εύτρησης⁵.

Η ύπαρξη οδοντοφράκτων κρανών στους μεσοελλαδικούς τάφους συνδυάζεται με την παρουσία μιας σταθερής σειράς όπλων: ξίφους, εγχειριδίου, μαχαιριού, αιχμής ακοντίου (τύπου «Σέσκλου») και αιχμών βελών. Η πληρέστερη σειρά απαντάται στον τάφο της Κολώννας, όπου επιπλέον υπάρχει ένας ξυρός⁶, αλλά και χρυσό διάδημα. Στον φτωχότερο τάφο της Ελευσίνας υπάρχει μόνο μαχαίρι, ενώ στη Θήβα δεν υπάρχει εγχειρίδιο. Από την άλλη πλευρά, στον τάφο του πολεμιστή στο Πλάσι του Μαραθώνα⁷ εμφανίζεται όλη η σειρά των όπλων, αλλά δεν υπάρχει κράνος⁸.

1 Την παρούσα εργασία αφιερώνω στον δάσκαλό μου Γεώργιο Κορρέ, γιατί η αρχική μελέτη οφείλεται στη δική του έμπνευση. Ξεκίνησε πριν από πολλά χρόνια, ως κοινή ανακοίνωση στο Α' Διεθνές Συνέδριο «Προμυκηναϊκή και Μυκηναϊκή Πύλος», Αθήνα 1980, με σκοπό να αναδειχθεί η παρουσία του οδοντοφράκτου κράνου στη Μεσσηνία. Έκτοτε προχώρησα σε ενδελεχή μελέτη των χαυλίων από τη Μεσσηνία. Εδώ παρουσιάζεται μία σύνοψη της τελικής δημοσίευσής που θα ακολουθήσει.

2 Kilian-Dirlmeier 1995, 49-51.

3 Κασίμη-Σούτου 1980.

4 Μυλωνάς 1932, 144, εικ. 32-33. Βαρβαρήγος 1981, 93-94. Kilian-Dirlmeier 1997, 40, αρ. 8 και εικ. 21 με αποκατάσταση.

5 Goldman 1931, 220, εικ. 290. Borchhardt 1972, 32.

6 Ας σημειώσουμε ότι η χρυσή επένδυση της λαβής κοσμήτο με δύο κεφαλές κάπρων.

7 www.marathonexcavations.arch.uoa.gr. Τελευταία επίσκεψη 13 Δεκεμβρίου 2020.

8 Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αφαιρέθηκε μαζί με τον νεκρό, ίσως στους ιστορικούς χρόνους, αποτε-

Η εικόνα αυτή⁹ υποδηλώνει σαφώς ότι η ώριμη Μεσοελλαδική εποχή δεν είναι πλέον μία ειρηνική εποχή – και ίσως δεν χρειάζεται να αναζητηθούν εξωτερικοί εχθροί. Η διαδικασία της ανάκαμψης, μετά την ύφεση των πρώτων χρόνων, προφανώς δημιουργεί εσωτερικές διαμάχες για κυριαρχία επί των εδαφών, των οικονομικών πόρων και, φυσικά, για την απόκτηση της εξουσίας. Το κλίμα αυτό αποτυπώνεται στους τάφους των πολεμιστών, που είναι λίγοι, όμως είναι πανομοιότυποι αν και εμφανίζονται σε διαφορετικές περιοχές, δηλώνοντας μία πολιτισμική, ιδεολογική, ίσως και πληθυσμιακή ομοιογένεια: ένας μόνο νεκρός, ο οποίος συνοδεύεται από το σπάνιο και επιβλητικό κράνος και από μία καθορισμένη σειρά (σετ) αγχέμαχων και εκηβόλων όπλων. Είναι προφανές ότι δεν πρόκειται για τυχειότητα, αλλά ότι έχει ήδη παγιωθεί η εικόνα του «πολεμιστή» στην κοινωνική συνείδηση. Τα όπλα των νεκρών μαρτυρούν την ανάδειξη σημαντικών προσώπων στην κοινωνία και «διηγούνται» ηρωικά κατορθώματα.

Η εικόνα αυτή θα βρει την πλήρη ανάπτυξή της κατά την ακολουθούσα μεταβατική περίοδο. Οι σκηνές μάχης με τη συμμετοχή πολεμιστών που φορούν οδοντόφρακτα κράνη στον αργυρό κρατήρα¹⁰, στο ρυτό της πολιορκίας¹¹, καθώς και στον χρυσό δακτύλιο¹² του λακκοειδούς τάφου Α IV των Μυκηνών, διηγούνται σημαντικά πολεμικά γεγονότα από τη ζωή των ενοίκων των τάφων ή ίσως και των προγόνων τους. Δραματικό και «λυρικό» χαρακτήρα έχει η απεικόνιση της μάχης στο ρυτό της πολιορκίας, αλλά η παράσταση του αργυρού κρατήρα είναι ήδη επική, «ομηρική»: δύο ισότιμες ομάδες πολεμιστών με παρόμοια εξάρτυση και οδοντόφρακτα κράνη «ακίνητοποιούνται» πάνω από το σώμα ενός σημαντικού νεκρού. Η διήγηση φαίνεται να αφορά κάτι μεγάλο, που παίρνει θέση στην ιστορία, αποκτώντας και συμβολικό χαρακτήρα – αποτελεί ίσως ένα στοχασμό για τη σημασία της θυσίας ενός σπουδαίου προσώπου για το κοινό καλό;

Πάντως, οι νεκροί των δύο ταφικών κύκλων των Μυκηνών, που συνοδεύονται από μεγάλο αριθμό όπλων, ακολουθούνται και από πραγματικά οδοντόφρακτα κράνη, όπως υποδηλώνουν οι χαύλιοι των τάφων Α και Ν του Ταφικού Κύκλου Β¹³ και οι χαύλιοι των λακκοειδών τάφων IV και V του Ταφικού Κύκλου Α.

Το οδοντόφρακτο κράνος εξελίσσεται στη διάρκεια των μυκηναϊκών χρόνων και η παρουσία του είναι έκδηλη σε αρχαιολογικά τεκμήρια. Χαύλιοι ως κατάλοιπα κρανών ανευρίσκονται συχνά μαζί με επιθετικά όπλα σε θολωτούς και θαλαμωτούς τάφους. Ο μεγάλος αριθμός τους μερικές φορές επιτρέπει βεβαιότητα για ύπαρξη κρανούς, το οποίο, σε ορισμένες περιπτώσεις, έχει αποκατασταθεί (Μυκήνες, Δενδρά, Σπάτα), άλλες φορές όμως είναι απλά υπαινικτικός¹⁴. Πρέπει να υποθέσουμε ότι η επανειλημμένη χρήση των οικογενειακών αυτών τάφων είναι η κυριότερη αιτία της αθέλτης, κατά τη διάρκεια καθαρισμών, αλλά ενίοτε ίσως και της ηθελημένης αφαίρεσης των κρανών, καθώς αποτελούσαν σημαντικά προγονικά κειμήλια. Πρέπει, πάντως, να λάβουμε υπ' όψιν ότι, λίγα χρόνια μετά την ταφή, τα κράνη θα έχαναν τη συνοχή τους λόγω της αποσύνθεσης του δέρματος πάνω στο οποίο ήταν στερεωμένοι οι

λώντας σημαντική ένδειξη της ταυτότητάς του; Το μυθικό παρελθόν ασκούσε διαχρονικά γοητεία και προσέδιδε κύρος. Κατά τον Πausανία (8.24.4-6) οι κάτοικοι της Κύμης (Καμπανία) ισχυρίζονταν πως χαύλιοι στο δικό τους Ιερό του Απόλλωνα ήταν του Ερυμάνθου κάπρου, ενώ οι χαύλιοι του Καλυδώνιου κάπρου, ανατέθηκαν από την Αταλάντη στον ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, από όπου, μετά από αιώνες, ο Αύγουστος τους μετέφερε στη Ρώμη και τους ανέθεσε στο ιερό του Διονύσου στους αυτοκρατορικούς κήπους (Paus. 8.46.4-5).

9 Η οποία συνεχίζεται και στους μυκηναϊκούς τάφους, σε μερικούς από τους οποίους υπάρχουν τόσο όπλα όσο και κράνη, ενώ σε άλλους το ένα από τα δύο.

10 Sakellariou 1974.

11 Sakellariou 1975.

12 Sakellariou 1964, αρ. 16.

13 Μυλωνάς 1973, 33, πίν. 22γ και 176, πίν. 154γ αντίστοιχα.

14 Για περιεκτική παρουσίαση των σχετικών μαρτυριών από όλες τις περιοχές της Πελοποννήσου, την Αττική, τη Βοιωτία, τη Θεσσαλία, αλλά και την Κρήτη βλ. Βαρβαρήγος 1981, 72-97.

χαύλιοι, οι οποίοι και θα σκορπίζονταν στο έδαφος, ενώ οι συνθήκες του εδάφους συχνά θα συνέτειναν στην αποσάθρωση των οδόντων.

Ο μεγαλύτερος ίσως αριθμός χαυλίων έχει βρεθεί στον λακκοειδή τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών: αναφέρονται¹⁵ τουλάχιστον 175 χαύλιοι, που ανήκουν στους δύο διαφορετικούς τύπους, με διαμπερείς οπές και με οπές κατά το πάχος και την εσωτερική επιφάνεια των οδόντων. Πολύ λίγα είναι τα ευρήματα του Α V¹⁶, περί τα 17 τεμάχια με διαμπερείς οπές. Στον θαλαμοειδή τάφο 31 των Μυκηνών έχουν βρεθεί περίπου 50 χαύλιοι¹⁷. Στον θαλαμοειδή τάφο 518¹⁸ έχουν βρεθεί 65. Στον μεγάλο θολωτό τάφο της Ανάληψης Αρκαδίας υπήρχαν περίπου 50 χαύλιοι¹⁹. Στον μεγάλο θολωτό τάφο Α του Κακοβάτου αναφέρονται 25 χαύλιοι²⁰, ενώ σε θαλαμοειδή τάφο στο Στραβοκέφαλο – Τρύπες Ολυμπίας βρέθηκαν τόσσοι χαύλιοι, ώστε να αποκατασταθεί ολόκληρο κράνος²¹. Στα Σπάτα έχει επίσης βρεθεί μεγάλος αριθμός χαυλίων, που επέτρεψε την αποκατάσταση κράνου²², ενώ πιθανώς υπήρχε και δεύτερο. Περίπου 80 χαύλιοι στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αποδίδονται στον θολωτό τάφο του Μενιδίου²³. Σε πολλές άλλες περιπτώσεις ο αριθμός των χαυλίων είναι μικρός. Λίγες είναι οι περιπτώσεις εύρεσης χαυλίων σε οικίες, όπως στην Εύτρηση, στην Περιστεριά και στη Μάλθη.

Το οδοντόφρακτο κράνος έχει συνδεθεί όχι μόνο με τις πολεμικές, αλλά και με τις κυνηγετικές ικανότητες του κατόχου του. Αυτός που μπορεί με υπερηφάνεια να το φορά στη μάχη αυξάνει το κύρος του υπαινισσόμενος ότι έχει καταβάλει ο ίδιος τουλάχιστον 33 κάπρους²⁴, ώστε να έχει κερδίσει τους χαυλιόδοντες του ζώου ως τρόπαιο. Οι χαύλιοι, βέβαια, θα αποκτώνταν και μέσω ανταλλαγών, δώρων ή φόρων, πιθανότητες όμως που δεν μειώνουν την εικόνα του ισχυρού ανδρός.

Ο κάπρος ζει σε δύσβατα μέρη και είναι ζώο άγριο και τρομερό στην όψη και την αντιμετώπιση. Είναι βίαιος τήν όρμην [...] υπέρθυμος [...] δυσόργητος [...] έμπυρος [...] υπέρασθμος [...] δυσκαταγώνιστος, όπως τον περιγράφει ο λεξηφάντης Πολυδεύκης στο Όνομαστικόν (5.79-80). Ο Όμηρος τον ...χλούνην σϋν άγριον άργιόδοντα (I 539) τον περιγράφει τρομερό για τους κυνηγούς που τον αντιμετωπίζουν (Τλ. Α 414-418):

*ώς δ' ότε κάπριον άμφι κύνες θαλεροί τ' αϊζηοί
σεύωνται, ό δέ τ' είσι βαθείης έκ ξυλόχοιο
θήγων λευκόν όδόντα μετά γναμπτήσι γένουσσιν
άμφι δέ τ' αίσσονται, ύπαί δέ τε κόμπος όδόντων
γίγνεται, οί δέ μένουσιν άφαρ δεινόν περ έόντα.*

15 Karo 1930/1933, 112, αρ. 521-531 και πίν. LXIX και LXX. Στους πίνακες δεν απεικονίζονται όλοι οι αναφερόμενοι στο κείμενο χαύλιοι. Επίσης να σημειώσουμε ότι λανθασμένα η λεζάντα του πίνακα LXX αναφέρει ως προέλευση των συγκεκριμένων χαυλίων τον τάφο AV.

16 Karo 1930/1933, 151, αρ. 877, πίν. LXXI, όπου απεικονίζονται οι ακέραιοι. Τα υπ' αριθμ. 893 και 894 αντικείμενα που αναφέρονται στη σελ. 154 και απεικονίζονται στον πίνακα LXXI μάλλον δεν είναι χαύλιοι κάπρου αλλά ελέφαντος.

17 Από τις ανασκαφές Τσουντα, βλ. Σακελλαρίου-Ξενάκη 1985, 107-108 και πίν. 28.

18 Wace 1932, 85, πίν. XXXVIII.

19 Βαρβαρήγος, 83. Αναφέρει ότι στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο υπάρχουν 50, ενώ εικονίζονται 31 στο Ρωμαϊός 1954, εικ. 11 (βλ. και σελ. 271, 274, 281).

20 Müller 1909, 293.

21 Borchhardt 1972, 33, αρ. 4, XVII.

22 Βαρβαρήγος 1981, 94-95.

23 Ο Βαρβαρήγος (1981, 95-96) σχολιάζει ότι από τις περιγραφές τού ανασκαφέως δεν προκύπτει τόσο μεγάλος αριθμός χαυλίων. Βλ. Lolling 1880, 23 κ.ε.

24 Βαρβαρήγος 1981, 50.

Το κυνήγι του κάπρου έχει ηρωικό χαρακτήρα και ακόμα και σήμερα θεωρείται δύσκολο και επικίνδυνο. Απαιτεί συμμετοχή πολλών κυνηγών και κατάλληλων σκύλων σε οργανωμένη ομάδα, γνώση, εμπειρία, στρατηγική, σωματική ρώμη και, κυρίως, θάρρος, ψυχικό σθένος. Δραματική είναι η περιγραφή του Ξενοφώντος στον *Κυνηγετικό* (10.10-18) για τη μάχη που δίδεται από τους κυνηγούς με τον κάπρο, μερικές φορές σώμα με σώμα, από όπου διαφαίνεται η προσπάθεια που απαιτείται για την αντιμετώπιση του φοβερού αυτού θηρίου, το οποίο *μόλις και υπό πολλῶν ἀλίσκεται* (10.3).

Οι σημαντικότεροι μυθικοί ήρωες έχουν συνδεθεί με την εξολόθρευση τρομερών κάπρων, που προξενούσαν καταστροφές, ενσωματώνοντας ίσως συλλογικές πράξεις και κατορθώματα ή δηλώνοντας συμβολικά, με το ψυχικό σθένος και τη ρώμη τους, το μυστικό πέρασμα από την άγνοια προς τη γνώση ή την ενηλικίωση, τη δόξα ή την αθανασία. Ο Ηρακλής μόνος του στον χιονισμένο Ερύμανθο συλλαμβάνει τον κάπρο, από τον Θησέα εξολοθρεύεται η Υς Κρομμύωνος, η τρομερή θηλυκή κάπρος της Μεγαρίδος, μητέρα του Καλυδώνιου κάπρου, ενώ στο κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου συμμετέχουν σχεδόν 50 από τους πιο σημαντικούς αριστοκράτες του μυκηναϊκού κόσμου.

Το γεγονός ότι παραστάσεις κυνηγίου διακοσμούν τους τοίχους του ίδιου του ανακτορικού Μεγάρου στην Τίρυνθα²⁵ και τον Ορχομενό²⁶ επιβεβαιώνει κάθε υπόθεση για τη μεγάλη σημασία που αποδιδόταν σε αυτή την ενασχόληση, αλλά και για το κύρος, με το οποίο περιβαλλόταν. Είναι, επίσης, σαφές ότι αφορά τα διακεκριμένα άτομα, που κατοικούν στον συγκεκριμένο χώρο και ότι αποτελεί σημαντικό τμήμα της ζωής τους. Η άλλη, γνωστή από τα ταφικά ευρήματα, ασχολία τους είναι ο πόλεμος και η τρίτη, αυτή που ο χώρος μαρτυρεί, η εξουσία. Όλα αυτά φαίνονται να εμπλέκονται σε ένα «μυστικό» και άρρηκτο δεσμό μέσα στη μυκηναϊκή κοινωνία. Το οδοντόφρακτο κράνος φαίνεται να ενσωματώνει και τις τρεις αυτές παραμέτρους.

Οι πολεμικές σκηνές με άνδρες που φορούν οδοντόφρακτα κράνη σε τοιχογραφία από το Μέγαρο των Μυκηνών²⁷ και από το Hall 64 του Νοτιοδυτικού Κτηρίου του Εγκλιανού²⁸ είναι φανερό ότι αποτυπώνουν αξιομνημόνευτα ιστορικά γεγονότα. Είτε είχαν πράγματι χρησιμοποιηθεί οδοντόφρακτα κράνη στις συγκεκριμένες μάχες είτε όχι, η επιλογή της απεικόνισής τους σε σημαντικούς χώρους, προορισμένους για την εξουσία αλλά επισκέψιμους από το κοινό, είναι φανερό ότι έγινε για να προσδώσει επιπλέον γόητρο και το επιθυμητό νόημα στις παραστάσεις ή και για να υποδηλώσει την ταυτότητα των νικητών ως «Μυκηναίων»²⁹. Σε αυτή την περίπτωση το οδοντόφρακτο κράνος παίρνει εμβληματικό χαρακτήρα.

Συμβολικός ισχύος ή και μαγικός-αποτροπαικός είναι ο χαρακτήρας του κράνους στον σφραγιδόλιθο του Βαφειού³⁰, όπου εικονίζεται μόνο του, επιστεφόμενο από εντυπωσιακό «λόφο» με μορφή κεράτων κριού, σύμβολα και αυτά αρχής, ορμής και μαχητικότητας³¹.

Οι πλέον ρεαλιστικές παραστάσεις οδοντοφράκτων κρανών είναι αυτές στις ανάγλυφες κεφαλές πολεμιστών από ελεφαντόδοντο, υλικό που προσφέρεται για τη χάραξη λεπτομε-

25 Rodenwaldt 1912, πίν. XII.

26 Bulle 1907, 80-81, πίν. XXVIII.

27 Rodenwaldt 1921, 29-40 και πίνακες I-III. Πρόκειται για σκηνές μάχης σε σχέση με ανακτορικό κτήριο. Οδοντόφρακτα κράνη φορούν μερικοί μόνο πολεμιστές, ενώ δεν φορούν οι ηνίοχοι των αρμάτων, οι ιπποκόμοι; και ο τοξότης.

28 Το κτήριο είναι μάλλον προγενέστερο του κυρίως ανακτόρου. Για τις τοιχογραφίες της μάχης, βλ. Lang 1969, 42, 71-76, 214-215, πίν. 16, 21, 24, 123.

29 Davis και Bennet 1999, 106-111.

30 Τσούντας 1889, 169, πίν. 10. Sakellariou 1964, 293, αρ. 260.

31 Κορρές 1970, 1-3. Πρβλ. Κορρές 1966.

ρειών, όπως από τα Σπάτα³², τις Μυκήνες³³ και τις Αρχάνες³⁴. Η κεφαλή από τον θολωτό τάφο Φυλακής Αποκορώνου είναι από χαύλιο ιπποποτάμου, υλικό εξίσου πολύτιμο³⁵. Από ελεφαντόδοντο είναι η πλάκα από τη Δήλο με παράσταση ολόκληρου πολεμιστή³⁶. Στις παραστάσεις αυτές είναι εμφανείς πολλές λεπτομέρειες: το κοιλόκυρτο σχήμα των χαυλίων, η πυκνή τοποθέτησή τους σε σειρές εναλλάξ προς τα δεξιά και αριστερά («σιγμοειδώς») και η παρουσία παραγναθίδων, επίσης επενδεδυμένων με χαυλίου, καθώς μάλλον και επαόρτων, που ίσως αντιπροσωπεύονται από τα προεξέχοντα κρεμάμενα στοιχεία στον αυχένα των πολεμιστών.

Στις κεφαλές από τις Μυκήνες και τα Σπάτα παρατηρούμε ότι ο λαιμός των πολεμιστών είναι δυσανάλογα παχύς σε σχέση με το λεπτά επεξεργασμένο κεφάλι. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για αναφορά στο ευρύ, κυλινδρικό εκείνο τμήμα της χάλκινης πανοπλίας, που προστάτευε το λαιμό, η ύπαρξη του οποίου μας είναι γνωστή από το εύρημα του θαλαμοειδούς τάφου 12 των Δενδρών³⁷, το μόνο που συνδέει την πανοπλία με το οδοντοφρακτο κράνος. Πειραματικές προσπάθειες αποκατάστασης της πανοπλίας έδειξαν³⁸ ότι το κάλυμμα που προστάτευε τον λαιμό συνυπήρχε άνετα με το κράνος (και με παραγναθίδες) και επέτρεπε την κίνηση της κεφαλής του πολεμιστή. Εντούτοις, η σύνδεση αυτή δεν φαίνεται να ήταν αναγκαία. Στον θολωτό τάφο των Νιχωρίων³⁹, από τον οποίο έχουν προκύψει 117 κομμάτια από χάλκινη πανοπλία αλλά και σημαντικά όπλα, δεν έχουν βρεθεί χαυλιοί κράνους.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ο Όμηρος (Ιλ. Κ 260-265) δίνει την εναργέστερη και ακριβέστερη περιγραφή του οδοντοφρακτού κράνους για εκείνο που δόθηκε από τον Μηριόνη στον Οδυσσέα, τη φορτισμένη εκείνη νύχτα που αποφασίστηκε να μπει στο στρατόπεδο των Τρώων: ένα ξεχωριστό αντικείμενο για ένα ξεχωριστό ήρωα.

*Μηριόνης δ' Όδυσσῆϊ δίδου βιὸν ἠδὲ φαρῆτρην
καὶ ξίφος, ἀμφὶ δέ οἱ κυνέην κεφαλῆφιν ἔθηκε
ρίνου ποιητήν: πολέσιν δ' ἔντοσθεν ἰμᾶσιν
ἐντέτατο στερεῶς: ἔκτοσθε δὲ λευκοὶ ὀδόντες
ἀργιόδοντος ὑὸς θαμέες ἔχον ἔνθα καὶ ἔνθα
εὖ καὶ ἐπισταμένως: μέσση δ' ἐνὶ πῖλος ἀρήρει.*

Με βάση την ομηρική περιγραφή αλλά και τα ευρήματα, προσφυώς ο Βαρβαρήγος αποκατέστησε τον τρόπο της κατασκευής του κράνους με προσοχή των οδόντων πάνω σε τετρα-

32 Haussoulier 1878, πίν. XVIII. Poursat 1977α, 54, αρ. 466· 1977β, 161, πίν. L. Ο Κορρές 1966, 124-125 έχει υποστηρίξει ότι η οπή που διακρίνεται προοριζόταν όχι μόνο για τη στερέωση του αναγλύφου σε κάποιο αντικείμενο, αλλά και για την προσαρμογή κέρατος κριού.

33 Ελεφάντινη κεφαλή πολεμιστή – κάλυμμα πυξίδας από τον θαλαμωτό τάφο 27, από όπου δύο ακόμη κεφαλές, πολύ κατεστραμμένες, βλ. Τσουντας 1889, πίν. 8, 12. Poursat 1977α, 54, αρ. 288, 289, 290· 1977β, 88-89, πίν. XXVII. Borchhardt 1972, 34, 6. Επίσης: από την Οικία των Ασπίδων ελεφάντινη κεφαλή πολεμιστή προς τα αριστερά: βλ. Poursat 1977α, 54, αρ. 63· 1977β, 27, πίν. VII. Δύο ακόμη κεφαλές προς τα δεξιά: Poursat 1977α, 54, αρ. 84, 85· 1977β, 32, πίν. VII. Για μικρογραφικά ελεφάντινα κράνη: Poursat 1977β, 28, αρ. 64, πίν. VII και 32-33, αρ. 86, πίν. VII. Βαρβαρήγος 1981, πίν. IX. Borchhardt 1972, 7-12, 34.

34 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1991, 82, εικ. 60.

35 Δημακοπούλου 1988, 152, αρ. 104.

36 Gallet de Santerre και Tréheux 1947-48, 156-162. Borchhardt 1972, 74.

37 Verdelis 1967.

38 Taracha 1999, 9.

39 McDonald και Wilkie 1992, 253-255 και 276-279.

μερή *κυνέη*⁴⁰. Εξίσου προσφυώς κατέταξε σε τύπους τους επεξεργασμένους χαυλίους σύμφωνα με τη διάτρησή τους και τους τρόπους προσγραφής τους στην *κυνέη*⁴¹.

Συνοπτικά, δύο είναι οι τρόποι διάτρησης των χαυλίων: οι διαμπερείς οπές και οι οπές «κατά το πάχος και την εσωτερική επιφάνεια» των οδόντων. Οι διαμπερείς οπές έχουν προτιμηθεί στα πρωιμότερα κράνη (Θήβα, Έλευσίνα και εν μέρει στην Κολώνα), εφαρμόζονται όμως διαχρονικά κυρίως για μικρούς χαυλίους, που προορίζονται για τις παραγναθίδες, αν και μερικές φορές και για ολόκληρα κράνη⁴².

Η επιλογή πρέπει να σχετίζεται με τις ανάγκες ανά σημεία του κράνους, αλλά και με τη διαθεσιμότητα του υλικού και την προσπάθεια για πλήρη αξιοποίηση της πολύτιμης πρώτης ύλης (εικ. 1). Η μελέτη μεγάλου αριθμού χαυλίων μάς έδειξε ότι η προσφορότερη –για χρήση σε κράνος– πλευρά από τις τρεις του αρχικού χαυλίου είναι η εξωτερική του οδόντος. Απαιτείται κατ' αρχήν κατάλληλη και επιδέξια κατά μήκος κοπή του κοιλόκυρτου και τριγωνικής τομής χαυλίου, ώστε η εξωτερική πλευρά, η οποία στο αιχμηρό άκρο είναι παχιά και συμπαγής (από αδαμαντίνη), να διατηρεί στο πίσω τμήμα του οδόντος μικρό μέρος από τις δύο άλλες μακρές πλευρές, ώστε να είναι ισοπαχής με το άκρο. Έτσι, στο εσωτερικό, η πολφική κοιλότητα περιβάλλεται από ένα είδος «περιθωρίου» (υπό οξεία γωνία), το οποίο προσφέρεται για «κρυφή» διάτρηση και κρυφή «κατά το πάχος και την εσωτερική πλευρά» προσγραφή στην *κυνέη*, άρατη στην εμπρός όψη του κράνους. Ακολουθεί συνήθως και κατά πλάτος κοπή, ώστε να προκύψουν δύο πλακίδια: ένα κοιλόκυρτο αιχμηρό, που, θεωρητικά, αξιοποιείται στην κωνική, ανώτερη σειρά συντελώντας στο κλείσιμο του κράνους, και ένα ακόμη, επίσης κοιλόκυρτο, του οποίου όμως οι δύο στενές πλευρές κόβονται «οριζόντια» για τοποθέτηση στις κατώτερες σειρές του κράνους. Έτσι προκύπτει ένας «ορθογώνιος» (κοιλόκυρτος) χαύλιος.

Με αυτή τη διαχείριση του υλικού, από τη δεύτερη πλευρά του αρχικού χαυλίου απομένει (αν ο χαύλιος είναι αρκετά μεγάλος) ένα στενό τμήμα, το οποίο, εφόσον έχουν αποκοπεί τα άκρα του, είναι εξαιρετικά λεπτό (πάχους 1-3 χιλ.). Αυτά τα πλακίδια συνήθως διατρύπωνται διαμπερώς και φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται στα παραπληρωματικά μέρη του κράνους, στις παραγναθίδες, ίσως και στα επάορτα, ώστε να είναι πιο ελαφρά και ευκίνητα⁴³.

Από την τρίτη επιφάνεια του χαυλίου δεν μπορούν να προκύψουν πλακίδια χρήσιμα για κράνος, επειδή η καμπυλότητά της (στην εξωτερική πλευρά, με την αδαμαντίνη) είναι αντίστροφη από τις άλλες – δεν είναι κυρτή, είναι κοίλη.

Τέλος, να σημειώσουμε ότι η επιδεξιότητα και η εφευρετικότητα των κρανουργών είναι εμφανής όχι μόνο σε όσα ήδη αναφέραμε, αλλά και στο ότι οι οπές δεν ανοίγονται πάντα στα ίδια σημεία, αλλά ανάλογα με τις δυνατότητες της πρώτης ύλης (του εκάστοτε χαυλίου) αλλά και τις ανάγκες σε συγκεκριμένα σημεία του κράνους (εικ. 2).

ΤΟ ΟΔΟΝΤΟΦΡΑΚΤΟ ΚΡΑΝΟΣ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Το τοπίο της Μεσσηνίας, με τους λόφους που εναλλάσσονται με κοιλάδες και λαγκάδια, με τα άφθονα νερά και την πλούσια βλάστηση, είναι ιδεώδες για την επιβίωση του αγριόχοιρου. Ο Σπ. Μαρινάτος, όταν ανέσκαπτε στην περιοχή της Μουριατάδας, το περιγράφει ως εξής⁴⁴:

40 Βαρβαρήγος 1981, 129-135.

41 Βαρβαρήγος 1981, 137-144.

42 Από τον τάφο 518 των Μυκηνών, καθώς και σε πρώιμη παράσταση κράνους σε τοιχογραφία από την Ξεστή 4 στο Ακρωτήρι, βλ. Ακριβάκη 2003.

43 Αναλυτικές περιγραφές και λεπτομερείς κατατάξεις, προσπάθειες αποκατάστασης των κρανών και συζήτηση για τις οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους του θέματος ευελπιστούμε να παρουσιαστούν σε μία ολοκληρωμένη δημοσίευση.

44 Μαρινάτος 1960, 201.

«ή βλάστησις ύλομανεῖ διὰ τὴν ὑγρασίαν τῆς ἀτμοσφαίρας τῆς Δυτ. Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὰ πάλαι πυκνὰ δάση διατηροῦνται ἀκόμη συστάδες δρυῶν καὶ μεγαλοπρεπεῖς πρῖνοι, σφένδαμοι καὶ ἀριαί, ἐνῶ ὁ τερέβινθος καὶ ὁ σχῖνος προσλαμβάνουν διαστάσεις μεγάλων δένδρων».

Ο Πausanίας στα *Μεσσηνιακά* (4.1.1) αναφέρει ότι το σύνορο μεταξύ Μεσσηνίας και Λακωνίας είναι στη Γερηνία, η *Χοίρειος νάπη*⁴⁵. Στον ὄρο αυτό αναφέρεται και επιγραφή, που έχει βρεθεί στη Μεσσήνη⁴⁶. Η περιοχή έχει ταυτισθεί⁴⁷ με το βαθύ και απόκρημνο φαράγγι της Κοσκάρακας, που αρχίζει από τον Ταύγετο με τον χείμαρρο της Σάνταβας, ο οποίος εκβάλλει στις Κιτριές, ανατολικά της Καλαμάτας. Οι εντόπιοι το ονομάζουν Γρουνολάγγαδο και Χοιροπιαστό, γιατί εκεί δένονταν δίκτυα⁴⁸ για τη σύλληψη των αγριόχοιρων που ζούσαν στη χαράδρα.

Οι επεξεργασμένοι για χρήση σε κράνος χαύλιοι, που έχουν ανευρεθεί στη Μεσσηνία, προέρχονται κυρίως από θολωτούς τάφους, στους οποίους ενίοτε εντοπίζονται και ακατέργαστοι. Μερικοί προέρχονται από δύο λακκοειδείς τάφους, ενώ μερικοί ακατέργαστοι από θαλαμωτούς τάφους. Η εύρεση ακατέργαστων χαυλίων σε τάφους καταδεικνύει ότι η σημασία τους ήταν τέτοια, που, ακόμη και σε αυτή τη μορφή, ίσως ως τρόπαια κυνηγίου, άξιζε να ακολουθήσουν τον νεκρό. Υπ' αυτή την έννοια αναφέρονται στη μελέτη μας, αλλά και επειδή μπορεί να χρησιμοποιούνταν ως συμπληρωματικά στοιχεία στο κράνος, π.χ. στην κορυφή⁴⁹.

Χαύλιοι στη Μεσσηνία έχουν προκύψει και από οικιστικά περιβάλλοντα. Μερικοί τουλάχιστον είναι επεξεργασμένοι, σαν να προορίζονται για κράνος. Δεν είναι σαφές αν οι χώροι ανεύρεσης ήταν εργαστήρια⁵⁰, όμως, είναι προφανές ότι οι χαύλιοι που θα αποκτώνταν στο κυνήγι θα φυλάσσονταν στις οικίες, ώσπου να συγκεντρωθεί ο απαραίτητος αριθμός για την κατασκευή κράνους.

Πρόβλημα για την ακριβή χρονολόγηση και ερμηνεία αποτελεί το γεγονός ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι χαύλιοι έχουν προκύψει από παλαιές ανασκαφές και δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένη ταφή ή θέση. Στην ασαφή, όμως, εικόνα για την ακριβή θέση των χαυλίων εντός των τάφων, αλλά και για τον συχνά μικρό τους αριθμό, προφανώς έχει συντελέσει κυρίως, όπως αναφέραμε στην αρχή, η αναμόχλευση των τάφων λόγω συνεχούς χρήσης για ταφές, αλλά και λόγω επανάχρησής τους κατά τους ιστορικούς χρόνους, συνήθως για θυσίες. Έτσι εξηγείται η διάσπαρτη εύρεση χαυλίων σε διάφορα σημεία των ταφικών θαλάμων, αλλά και στους δρόμους των τάφων. Κατά συνέπεια, ακόμα και η εύρεση μικρού αριθμού χαυλίων, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ύπαρξη κράνους στους τάφους αυτούς.

Κράνη στη Μεσσηνία φαίνεται να κατασκευάζονται ήδη από τα τέλη της Μεσοελλαδικής και την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο, όπως στους τάφους Γουβαλάρη 1 και 2 Κουκουνάρας, αν και χαύλιοι δεν αναφέρονται στους παλαιότερους μικρούς τάφους Νικητοπούλου Καρποφόρας, ούτε και στον παλαιότατο θολωτό τάφο Οσμάναγα – Κορυφασίου. Ασαφές παραμένει το πότε έπαυσαν να χρησιμοποιούνται.

Πάντως, οδοντόφρακτα κράνη και θολωτοί τάφοι κάνουν μαζί την εμφάνισή τους στη Μεσσηνία υπογραμμίζοντας τον πολεμικό χαρακτήρα της ελίτ και σε αυτή την περιοχή. Σε κάθε περίπτωση, τα κατάλοιπα οδοντοφράκτων κρανών στη Μεσσηνία δεν μπορούν να «διαβαστούν» χωρίς την εικόνα που προσφέρουν οι τοιχογραφίες του Hall 64 του Εγκλιανού, κυρίως επειδή, ως ευρήματα, εμφανίζονται από την αυγή των μυκηναϊκών χρόνων, με ό,τι αυτό

45 Παπαχατζής 1979, 37-40, 48 σημ. 2 και 89 σημ. 3. Πρβ. και Πaus. 4.30.1. Πρβλ. Κορρές 1980.

46 IG V, 1, αρ. 1431.

47 Κουγέας 1933.

48 Οι *ἄρκυς* του Ξενοφώντος, συνήθης πρακτική κατά την αρχαιότητα για τη σύλληψη άγριων ζώων.

49 Κουλόκυρη και αιχμηρή είναι η κορυφή στα κράνη των πολεμιστών της μάχης στο ποτάμι από το Hall 64 του Εγκλιανού.

50 Δεν είναι επαρκώς δημοσιευμένοι.

μπορεί να σημαίνει για τη διαδικασία του σχηματισμού της «μυκηναϊκής» κοινωνίας και πολιτείας.

Χαύλιοι ως κατάλοιπα οδοντοφράκτων κρανών ανευρέθησαν συγκεκριμένα στους θολωτούς τάφους 1 και 2 Γουβαλάρη – Κουκουνάρας, όπου ο αριθμός των οδόντων είναι μεγάλος και υπάρχει βεβαιότητα για την ύπαρξη κράνου, στους θολωτούς τάφους III, IV και V (ταφικό κύκλο) του Εγκλιανού, στους θολωτούς τάφους 1, 2 και 3 της Περιστεριάς και στους θολωτούς τάφους Τραγάνας 1, Βοϊδοκοιλιάς και Ρούτση 1 και 2.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΚΡΑΝΩΝ ΣΕ ΤΑΦΟΥΣ

Κουκουνάρα

Στην περιοχή έχει βρεθεί πλήθος μικρών πρώιμων μυκηναϊκών θολωτών τάφων, στους οποίους δεν υπήρξαν ίχνη κρανών, αν και μερικοί είχαν όπλα⁵¹. Όμως, στους δύο μεγαλύτερους της περιοχής, τους θολωτούς τάφους Γουβαλάρη 1 (Κουκουνάρας 4) και Γουβαλάρη 2 (Κουκουνάρας 5) βρέθηκε πλήθος χαυλίων, που επιτρέπει την ανασύσταση οδοντοφράκτων κρανών, τα οποία, απ' ό,τι φαίνεται, είχαν και παραπληρωματικά μέρη, επάορτα και παραγναθίδες.

Κουκουνάρα – Θολωτός τάφος Γουβαλάρη 1

Στον σχετικά μικρό αυτό τάφο (διαμ. 6,25 μ.), που χρονολογείται από την ΥΕ Ι μέχρι και την ΥΕ IIIB περίοδο⁵², κάτω από παχιά επίχωση ιστορικών χρόνων με πυρά και λείψανα θυσιών, βρέθηκαν στο δάπεδο «δεκάδες χαυλίων εκ κρανών ή κρανών και άφθονία λιθίνων βελών»⁵³. Οι περισσότεροι από τους 55 κοιλόκυρτους χαυλίους είναι σαθροί και αποσπασματικοί⁵⁴. 16 χαύλιοι είναι αριστεροί και 15 περίπου δεξιοί, με πλάτος 1,5-2 εκ. και μήκος (ύψος) περίπου 6 εκ., οπότε πρέπει να θεωρήσουμε ότι αυτό θα ήταν το ύψος των σειρών. Μερικοί συναρμολογούνται άριστα μεταξύ τους. Οι οπές τους έχουν ανοιγεί κατά το πάχος και την εσωτερική επιφάνεια και εμφανίζουν σχετική ομοιομορφία.

Εκτός αυτών, 4 αριστερόστροφοι ακέραιοι και 2-3 αποσπασματικοί χαύλιοι σώζονται, περιέργως, σε πολύ καλύτερη κατάσταση και είναι μεγαλύτεροι από τους υπολοίπους, με ύψος 7 εκ. και πλάτος 2 εκ. Αν ανήκαν στο ίδιο κράνος, πρέπει να υποθέσουμε ότι θα βρίσκονταν στην ίδια σειρά, ίσως την κατώτερη, που είναι και η βάση του κράνου, η οποία θα είχε έτσι μεγαλύτερο ύψος από τις υπόλοιπες⁵⁵.

Αιχμηροί χαύλιοι δεν σώζονται. Ίσως η ανώτερη σειρά, όπου θεωρητικά τοποθετούνταν οι αιχμηροί χαύλιοι, ήταν λιγότερο κωνική από ό,τι συνήθως εμφανίζεται στις παραστάσεις – ίσως γιατί είναι πρώιμο. Πάντως, μερικοί από τους ανωτέρω χαυλίους έχουν κοπεί έτσι, ώστε

51 Για παράδειγμα, στον θολωτό τάφο Κουκουνάρας 7, στον οποίο δεν υπήρχαν χαύλιοι, βρέθηκαν μερικά από τα συνήθη όπλα: εγχειρίδιο μήκους 17 εκ. με χρυσάργυρους ήλους, μία μικρή αιχμή ακοντίου, δύο μαχαίρια σκοπίμως κατεστραμμένα και περίπου 30 λίθινες αιχμές βελών σε διάφορα σημεία της θόλου, Μαρινάτος 1959, 178-179.

52 Μαρινάτος 1960, 195.

53 Μαρινάτος 1959, 175-177.

54 Μουσείο Πύλου αρ. 32.

55 Έτσι έχει αποκατασταθεί το μεσοελλαδικό κράνος του πολεμιστή των Θηβών, με τους μεγάλους, διαμπερώς διάτρητους χαυλίους στη χαμηλότερη σειρά και τους υπόλοιπους, πολύ μικρότερους όμως, στις ανώτερες (Kilian-Dirlmeier 1997, 46, εικ. 21.1). Αντίστοιχη θα μπορούσε να ήταν η όψη του κράνου της Κολώνας, αν η in situ διάταξη των χαυλίων (Kilian-Dirlmeier 1997, πίν. 1) δεν οδηγούσε στην οριζόντια τοποθέτησή τους (Kilian-Dirlmeier 1997, εικ. 18).

να είναι στενοί στο ένα τους άκρο, προφανώς διευκολύνοντας το «κλείσιμο» του κράνους⁵⁶.

Επίσης, υπάρχουν μερικοί ιδιαίτερα λεπτοί χαύλιοι, καθώς και 4 με εξειδικευμένα σχήματα και μεγέθη, προφανώς για να καλύπτουν συγκεκριμένες ανάγκες. Όμως, ο συνολικός αριθμός των χαυλίων και το ανάπτυγμά τους⁵⁷, που είναι περίπου 25 εκ., δεν αντιστοιχεί παρά στο ήμισυ ενός κράνους⁵⁸. Πρέπει να θεωρήσουμε ότι το υπόλοιπο μέρος, ίσως αυτό που ακουμπούσε στο έδαφος, είχε πλήρως διαβρωθεί⁵⁹.

Πλην των αιχμών βελών, όπλα δεν έχουν ανευρεθεί στον τάφο, όμως ένας από τους σφραγιδολίθους που ανακαλύφθηκαν και κοσμείται με παράσταση μονομαχίας μεταξύ δύο ανδρών⁶⁰, διηγείται τις πολεμικές αρετές του ιδιοκτήτη της, ίσως εκείνου στον οποίο ανήκε και το κράνος.

Κουκουνάρα – Θολωτός τάφος Γουβαλάρη 2

Ο τάφος ήταν σχετικά μικρός (διαμ. 4,90-5 μ.) και αναμοχλευμένος. Η χρήση του τοποθετείται μεταξύ ΥΕ Ι και ΥΕ ΙΙΒ⁶¹. Αναφέρεται ότι ανευρέθησαν όπλα⁶² και «πεντηκοντάς περίπου χαυλίων».

Οι περισσότεροι χαύλιοι είναι κοιλόκυρτοι, με οπές κατά το πάχος και την εσωτερική επιφάνεια⁶³. Από αυτούς 5 είναι αιχμηροί, προέρχονται από αριστερούς οδόντες και ανήκαν προφανώς στην ανώτερη σειρά του κράνους. Από τους κοιλόκυρτους χαυλίους, 24 δεξιόθα ανήκαν στην δεύτερη από πάνω σειρά και 17 αριστεροί στην τρίτη από πάνω σειρά, για να επιτυγχάνεται η σιγμοειδής διάταξη. Ακόμη και με αυτή τη διάταξη, υπολογίζοντας ότι η συνηθισμένη περίμετρος του κεφαλιού στο μέτωπο είναι 50-55 εκ., ο συνολικός αριθμός των χαυλίων δεν αντιστοιχεί σε ολόκληρο κράνος. Πολύ περισσότερο αν θεωρήσουμε ότι οι σειρές ήταν 5, όπως είχαν αποκατασταθεί στο Μουσείο Πύλου (εικ. 3).

Στην εσωτερική όψη των χαυλίων υπήρχαν οπές και προς την άνω και προς την κάτω στενή τους πλευρά και είχαν ανοιγεί και προς την κοίλη και προς την κυρτή μακρά πλευρά του οδόντος παρέχοντας δυνατότητα στερεής προσραφής στην κυνέη. Το γεγονός ότι βρισκόνταν σε σχετικά ακανόνιστα ύψη πιθανώς υποδηλώνει ότι ο κατασκευαστής εκ πείρας ανοίγει τις οπές σε σημεία που θεωρεί πιο κατάλληλα⁶⁴, αλλά και ότι καθένας από τους οδόντες ραβόταν ξεχωριστά πάνω στο δέρμα και όχι με συνεχές νήμα («κομβιοειδής» τρόπος)⁶⁵.

Εκτός αυτών υπήρχαν 12 ακόμη χαύλιοι διαφορετικού τύπου, πολύ λεπτοί, με λεία την εσωτερική τους επιφάνεια και με λεπτές, διαμπερείς οπές. Από αυτούς 3 έχουν ζεύγος οπών κάθετα και όχι παράλληλα προς τη στενή πλευρά τους, προτρέποντάς μας στην ευφάνταστη τοποθέτησή τους ως επάορτα, δηλαδή κρεμάμενοι στον αυχένα.

56 Στο κράνος της τοιχογραφίας από την Ξεστή 4 στο Ακρωτήρι (Ακριβάκη 2003) η ανώτερη σειρά απαρτίζεται από «ορθογώνιους» χαυλίους.

57 Προκύπτει από το άθροισμα του πλάτους των κάτω στενών πλευρών των χαυλίων που θα ανήκαν στην κατώτερη σειρά. Καθώς η συνήθης περίμετρος της κεφαλής είναι περί τα 50-55 εκ., θα απαιτούνταν πολύ περισσότεροι χαύλιοι για να ολοκληρωθεί ο κύκλος.

58 Βάσει της μελέτης των υπαρχόντων χαυλίων υπολογίζεται ότι για το σωζόμενο ήμισυ του κράνους χρειάστηκαν οδόντες από περίπου 22 ζώα.

59 Η εύρεση των χαυλίων στον τάφο του πολεμιστή της Κολώνας δίπλα στον νεκρό υποδηλώνει το πιθανό σημείο εναπόθεσης του κράνους, αν και η ύπτια θέση των νεκρών της ΥΕ περιόδου θα έδινε και άλλες δυνατότητες, π.χ. πάνω στο στήθος του νεκρού.

60 Μαρινάτος 1959, 177.

61 Μαρινάτος 1959, 177-178 και 1960, 195, ίσως λίγο παλαιότερος του Γουβαλάρη 1.

62 Δεν προσδιορίζονται.

63 Μουσείο Πύλου αρ. 43.

64 Βαρβαρήγος 1981, 137.

65 Βαρβαρήγος 1981, 143, σχέδ. 7.

Ακόμη, 5 λεπτοί και μικρού μήκους χαύλιοι, παραλληλόγραμμοι ή τραπεζοειδείς, ίσως αποτελούσαν επένδυση παραγναθίδων σε οριζόντια διάταξη. Τέλος, 2 λεπτότατοι δισκοειδείς χαύλιοι με διαμπερείς οπές στο κέντρο τους⁶⁶, είχαν μάλλον διακοσμητικό χαρακτήρα, τοποθετημένοι ίσως στο μέτωπο δίκην βοστρύχων⁶⁷.

Τραγάνα – Θολωτός τάφος 1

Από τον τάφο έχει προέλθει αρκετά μεγάλος αριθμός κατεργασμένων χαυλίων: 4 ή 5 βρέθηκαν «ἀκριβῶς ἀντικρὺ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τῆς θύρας»⁶⁸, περί τους 25 βρέθηκαν στο δυτικό άκρο του δαπέδου του ταφικού θαλάμου⁶⁹ και 6 αποσπασματικοί προέκυψαν κατά τους καθαρισμούς και τα κοσκινίσματα των παλαιών χωμάτων⁷⁰. Είναι όλοι του κοιλόκυρτου τύπου με τις οπές κατά το πάχος και την εσωτερική επιφάνεια, πλην ενός λεπτότατου με διαμπερείς οπές. Δύο είναι αιχμηροί. Όλοι είναι αρκετά αποσθρωμένοι (εικ. 4).

Ο αριθμός των χαυλίων υποδηλώνει ύπαρξη κράνους, όμως δεν μπορεί να αποδοθεί σε συγκεκριμένη ταφή. Αλλά και τα όπλα αυτού του τάφου δεν βρέθηκαν σε συσχετισμό με συγκεκριμένη ταφή, αλλά ως «θησαυρός» σε αβαθή λάκκο κάτω από το δάπεδο του δρόμου, 1,50 μ. προ του στομίου. Μέσα σε συμπιεσμένο και παραμορφωμένο χάλκινο αμφορέα υπήρχαν χάλκινα σκεύη και ένα κάτοπτρο, καθώς και μία παραξιφίδα, δύο λόγχες, μία μονόστομη μάχαιρα, ένα μονόστομο μαχαίριδίο και ένας ξυρός. Στον δρόμο βρέθηκαν επίσης αιχμές βελών. Ακόμη, στον δρόμο του τάφου, στη μία από τις δύο παράλληλες αύλακες που είχαν ανοιγεί εκεί, βρέθηκε δεύτερος «θησαυρός» χάλκινων αντικειμένων: μονόστομο μαχαίρι και δύο ξυροί, κάτω από τηγανοειδές σκεύος, λεκάνη με προχολή και χυτρόποδα με εντονότατα ίχνη πυράς, που προφανώς μαρτυρούν πραγματοποίηση τελετουργίας.

Είναι σαφές ότι στον τάφο είχε φιλοξενηθεί ένας τουλάχιστον πολεμιστής. Μία φακοειδής ψήφος αμεθύστου από τη θόλο ίσως διηγείται ένα του κατόρθωμα: στο μέσον της παράστασης εικονίζεται σωματώδης άνδρας, ο οποίος έχει εμπήξει ένα ακόντιο σε άνδρα που βρίσκεται στη μία του πλευρά και ο οποίος έχει ήδη λυγισμένα τα γόνατα. Στην άλλη πλευρά εικονίζεται άλλος άνδρας, με το κεφάλι προς τα κάτω, μάλλον ήδη νεκρός. Ο Μαρινάτος θεωρεί ότι οι δύο ηττημένοι έχουν χέρια κολοβά, επειδή τα έχει προηγουμένως αποκόψει ο «τιμωρός»⁷¹.

Περιστεριά – Θολωτός τάφος 1

Ο σημαντικότερος αυτός τάφος βρέθηκε πλήρως αναμοχλευμένος από θυσίες κυρίως των ελληνιστικών χρόνων. Στο δάπεδο βρέθηκε κεραμική των ΥΕ I-II χρόνων αλλά και κύλικες της ΥΕ III⁷². Χαύλιοι δεν αναφέρονται στις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις του ανασκαφέα, όμως εντοπίστηκαν μερικοί στο Μουσείο της Χώρας με ένδειξη προέλευσης τον τάφο αυτό. Ένα πολύ μικρό τεμάχιο από τον δρόμο, ένας κατεργασμένος και δύο ακατέργαστοι χαύλιοι βρέθηκαν «ὄπισθεν τῆς τειχίσεως τῆς θύρας», ενώ από το δάπεδο της θόλου προέρχονται 5 μικρά τεμάχια χωρίς οπές. Από την ανασκαφή του 1965 (χωρίς άλλη ένδειξη) έχουν προέλθει τρεις

66 Τρεις παρόμοιοι έχουν βρεθεί στον τάφο του πολεμιστή των Θηβών, Κασίμη- Σούτου 1980, 98-99.

67 Στην ελεφάντινη κεφαλή του πολεμιστή των Μυκηνών υπάρχει στο μέτωπο σειρά σπειρών αποδίδοντας μάλλον την κόμη. Αλλά και στις περισσότερες παραστάσεις κρανοφόρων πολεμιστών των ιστορικών χρόνων αποδίδεται η κόμη.

68 Κουρουνιώτης 1914, 103.

69 Μαρινάτος, Ημερολόγιο ανασκαφής 16/8/1955 και 25/8/1955.

70 Κορρές 1978, 333.

71 Μαρινάτος 1955, 249, πίν. 95.5, όπου σημειώνει δύο παραδείγματα τέτοιας τιμωρίας στο Όδ. χ 475 και Ίλ. Λ 146.

72 Μαρινάτος 1961, 170-171.

μεγάλοι ακατέργαστοι χαύλιοι και 4 μικρότεροι αποσπασματικοί, ημίεργοι και χωρίς οπές, εκ των οποίων 2 πολύ αιχμηροί. Το 1977 στα χώματα γύρω από τον τάφο εντοπίστηκαν 2 ακόμη ακατέργαστοι χαύλιοι.

Παρότι είναι πολύ φυσικό να υπήρχε αρχικά κράνος σε ένα τέτοιο τάφο, εντούτοις πρέπει να επισημάνουμε την παρατήρηση του ανασκαφέα ότι τα χώματα του τύμβου που κάλυψαν τον τάφο πιθανώς προέρχονταν από την παρακείμενη Ανατολική Οικία, που καταστράφηκε εν μέρει κατά την ανέγερση του τάφου⁷³, και η οποία ήταν μεσοελλαδική.

Περιστεριά – Θολωτός τάφος 2

Ως σημείο εύρεσης ενός μεγάλου (μήκ. 7 εκ.) ανεπεξέργαστου χαυλίου αναφέρεται η «άνωτέρα επίχωση θόλου εϋθύς υπό λίθους, 1962»⁷⁴. Η ανώτερη επίχωση της θόλου περιείχε όστρακα ιστορικών χρόνων, όμως κάτω από τους λίθους πιθανότατα άρχιζε το μυκηναϊκό στρώμα⁷⁵.

Περιστεριά – Θολωτός τάφος 3

Από την αρχική ανασκαφή έχει προκύψει μεγάλος χαύλιος με οπές κατά το πάχος και την εσωτερική επιφάνεια⁷⁶ και χαύλιος λεπτότατος με δύο οπές «έκ παρηίου κράνους τύπου Μηριόνου»⁷⁷. Κατά την επανάληψη της ανασκαφής (1976) προέκυψε από το στόμιο του τάφου ένας ακόμη χαύλιος με οπές στην εσωτερική επιφάνεια. Οι ανευρεθέντες χαύλιοι είναι λίγιοι, εντούτοις ενδεικτικοί για ύπαρξη κράνους στον πλούσιο αυτό τάφο.

Εγκλιανός – Ταφικός κύκλος (Θολωτός τάφος V)

Ο τάφος ανάγεται στα τέλη της Μεσοελλαδικής εποχής και την μετάβαση προς την Υστεροελλαδική.

Στον λάκκο 3 ο ταφικός πίθος 28 περιείχε ένα νεκρό, ίσως ανακομιδή, συνοδευόμενο από χαλκά αντικείμενα (μαχαίρι, περόνες) και ένα αργυρό αγγείο. Στον πυθμένα του πίθου βρέθηκε μεγάλος αιχμηρός χαύλιος (μήκ. 8,5 εκ.)⁷⁸, λεπτός, με ζεύγος διαμπερών οπών σε ασυνήθιστο σημείο: στο μέσον του μήκους του, πράγμα που καθιστά δύσκολη την υπόθεση για χρήση του σε κράνος, εκτός και αν ήταν κάποιου είδους προσάρτημα.

Μέσα στον λάκκο 3, με πλήθος κρανίων και οστών, βρέθηκαν, εκτός των άλλων, όπλα (ξίφη, εγχειρίδια και μαχαίρια) και, ανάμεσά τους, τεμάχια χαυλίων πολύ αποσπασματικά: δύο ή τρεις αποσπασματικοί χαύλιοι χωρίς διάτρηση, δύο λεπτοί ορθογώνιοι με διαμπερείς οπές, και ένας λεπτός, αρχικά ίσως αιχμηρός, με ζεύγος διαμπερών οπών κοντά στο απεστρογγυλευμένο πλατύ άκρο του. Πρόκειται σαφώς για ταφές πολεμιστών⁷⁹.

Εγκλιανός – Θολωτός τάφος IV

Η κατασκευή του τάφου ανάγεται στα τέλη της Μεσοελλαδικής και τις αρχές της Υστεροελλαδικής εποχής και φαίνεται να χρησιμοποιείται μέχρι την ΥΕ ΙΙΒ. Παρά τις συλήσεις, περιείχε πλήθος χρυσών κοσμημάτων και χάλκινα όπλα, αλλά πολύ διαβρωμένα (ξίφος;

73 Μαρινάτος 1961, 171.

74 Στις ενδείξεις του κουτιού στο οποίο φυλάσσεται στο Μουσείο Χώρας – στη δημοσίευση δεν αναφέρεται.

75 Μαρινάτος 1962, 93.

76 Ημερολόγιο Μαρινάτου 1965, 305.

77 Ημερολόγιο Μαρινάτου 1965, 309.

78 Blegen κ.ά. 1973, 143-144, 151, 162, εικ. 231.7 (Μουσείο Χώρας 2057).

79 Blegen κ.ά. 1973, 143, 151, 163. Κατά σειράν αριθμοί Μουσείου Χώρας 2040, 2043γ και 2055γ.

μαχαίρι ή εγχειρίδιο, αιχμές ακοντίων), καθώς επίσης χάλκινες αιχμές βελών και δεκάδες λίθινες.

Σώζονται 15 μεγάλα και περί τα 40 μικρά τεμάχια χαυλίων⁸⁰, με άγνωστη την ακριβή χρονολόγησή τους. Ο αριθμός τους πάντως καταδεικνύει την ύπαρξη πλήρους κράνους στον τάφο. Δύο, τουλάχιστον, χαύλιοι κατατάσσονται μεταξύ των μεγαλύτερων σε κράνη της Μεσσηνίας με μήκος (ύψος) 8-8,5 εκ. Από το σύνολο 3 χαύλιοι είναι αιχμηροί, οι υπόλοιποι κοιλόκυρτοι με οπές κατά το πάχος και την εσωτερική επιφάνεια. Ένας είναι ιδιότυπος με ένα ζεύγος οπών προς την κοίλη και άλλο ζεύγος οπών προς την κυρτή εσωτερική επιφάνεια⁸¹.

Εγκλιανός – Θολωτός τάφος III

Από αυτόν τον πλούσιο σε χρυσό, ήλεκτρο και φαγεντιανή τάφο δεν σώζονται όπλα, εκτός από τμήμα χαλκού ξίφους ή εγχειριδίου και ίσως τμήματα ενός ή δύο ακόμη. Στη δημοσίευση αναφέρονται «περισσότεροι από μία δωδεκάδα» λεπτότατοι χαύλιοι, πολύ αποσπασματικοί και φθαρμένοι με αριθμό Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 7852⁸². Στο Μουσείο, όμως, υπάρχουν με την ίδια προέλευση πολλοί ακόμη χαύλιοι με αρ. 7853 και 7864.

Συνολικά οι χαύλιοι είναι περίπου 50, αλλά υπάρχουν και πολλά μικρότερα κομμάτια, καθώς και 3 ακατέργαστοι. Μερικοί (5 ή 6) είναι αιχμηροί, ενώ οι περισσότεροι είναι του κοιλόκυρτου τύπου με τις οπές κατά το πάχος και την εσωτερική επιφάνεια. Μερικοί είναι ασυνήθιστα μεγάλοι.

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τις συνθήκες εύρεσής τους, αλλά από τον αριθμό τους συνάγεται ότι στον τάφο αυτό θα υπήρχε τουλάχιστον ένα κράνος.

Ρούτση (Μυρσινοχώρι) – Θολωτός τάφος 1

Στον καλά διατηρημένο αλλά αναμοχλευμένο αυτό τάφο⁸³, στο δάπεδο του ταφικού θαλάμου, βρέθηκε⁸⁴ λεπτότατο τριγωνικό αντικείμενο από χαυλιόδοντα κάπρου (μήκ. 3,25 εκ.), με καμπύλες πλευρές και 4 διαμπερείς οπές στερέωσης. Εκ πρώτης όψεως μοιάζει με αιχμή βέλους. Ο ανασκαφέας διατυπώνει την υπόθεση «μήπως προέρχεται ούχι έκ κράνους άλλ' έκ θώρακος φολιδωτού».

Ρούτση (Μυρσινοχώρι) – Θολωτός τάφος 2

Από αυτόν τον γενικά πλουσιότατο τάφο⁸⁵, στον οποίο βρέθηκαν δεκάδες όπλων, μεταξύ των οποίων τα δύο γνωστά εγχειρίδια με τις ένθετες διακοσμήσεις, αναφέρεται η εύρεση τριών μόνο χαυλίων⁸⁶.

Νιχώρια – Θολωτός τάφος

Στον τάφο, η χρήση του οποίου τοποθετείται στην ΥΕ IIIA2-III B2 περίοδο, δεν βρέθηκαν χαύ-

80 Blegen κ.ά. 1973, 130-131, εικ. 194:27-32. Οι χαύλιοι βρίσκονται στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, με γενικό αριθμό 7951. Βαρβαρήγος 1981, 87.

81 Αντίστοιχοι υπάρχουν και στου Γουβαλάρη.

82 Blegen κ.ά. 1973, 87.

83 Μαρινάτος 1956, 203.

84 Ημερολόγιο Ανασκαφών Πύλου Σπ. Μαρινάτου 1956, σελ. 75β.

85 Μαρινάτος 1956, 203-206· 1957.

86 Ημερολόγιο Μαρινάτου 1956, 78β. Στο Μουσείο Χώρας με προέλευση τον τάφο Ρούτση 2 υπάρχει ένας μόνο χαύλιος, όμως 3 άλλοι αναφερόμενοι ως «αγνώστου προελεύσεως» δεν αποκλείεται να προέρχονται από τον τάφο αυτό.

λιοι, παρά την ύπαρξη όπλων. Το εσωτερικό του τάφου ήταν πλήρως αναμοχλευμένο ήδη από την εποχή χρήσης του, οι νεκροί σώζονταν σε ανακομιδές και τα όπλα δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένες ταφές. Όμως, βρέθηκαν σημαντικά όπλα σε διάφορα σημεία: ξίφος λυγισμένο κατά 90°, 2 φυλλόσχημοι ξυροί, 2 μάχαιρες με κοίλη ράχη, 4 μονόστομα μαχαίρια και τεμάχια άλλων, 1 αιχμή δόρατος, 11 χάλκινες αιχμές βελών, 1 χάλκινο κάτοπτρο και, κυρίως 117 κομμάτια – κατάλοιπα χάλκινης πανοπλίας από λεπτό φύλλο χαλκού με οπές συναρμογής. Αντίθετα με την περίπτωση των Δενδρών, εδώ απουσιάζει το οδοντόφρακτο κράνος.

Μουριατάδα – Θολωτός τάφος

Σε «ύψος 1 μ. από τοῦ δαπέδου» του θολωτού τάφου έχει συλλεγεί από τον ανασκαφέα (Μαρινάτος 5-6/9/1960) ακατέργαστος χαυλιόδοντας⁸⁷.

Τουρλιδίτσα – Θολωτός τάφος

Στον μικρό, αναμοχλευμένο και όχι πλούσιο σε κτερίσματα αυτό τάφο⁸⁸ βρέθηκε κατά την ανασκαφή Μαρινάτου (15/8/1967) ζεύγος ακατέργαστων χαυλίων κάπρου⁸⁹. Φαίνεται πως το τρόπαιο της μιας, έστω, επιτυχίας του νεκρού στο κυνήγι, τον ακολούθησε και στο επέκεινα.

Βολιμίδια – Λακκοειδής τάφος Κεφαλοβρύσου 1

Στον τάφο, εκτός από 2 ή 3 παραμερισμένους νεκρούς, ο τελευταίος νεκρός ήταν συνεσταλμένος και γύρω υπήρχαν περί τα 20 αγγεία, μερικά εκ των οποίων σπάνια («διμιτεύς», «τετραμιτεύς»), σκύφοι, κρατήρες και 6 διπλά σκεύη.

Ο ανασκαφέας αναφέρει την εύρεση ενός «μικροῦ πλακιδίου ἐκ χαυλίου»⁹⁰ με δύο διαμπερείς οπές, σώζονται όμως επίσης (Μουσείο Χώρας) και 16 πολύ μικρά τεμάχια λεπτών χαυλίων, σε εξαιρετικά σαθρή κατάσταση. Ο τάφος αυτός δεν περιείχε όπλα, εκτός από μία δέσμη 42 αιχμών βελών εμπρός από το πρόσωπο του νεκρού. Περιελάμβανε, όμως, και πολλά απολεπίσματα αλλά και ένα πλακίδιο πυρίτη, αναγκαία για την κατασκευή των βελών. Περιείχε επίσης μία μικρή ακόνη και 4 μαχαίρια, όλα σχετιζόμενα με τέχνες, που πιθανώς ασκούσε ο νεκρός.

Βολιμίδια – Θαλαμοειδείς τάφοι

Από τους θαλαμωτούς τάφους των Βολιμιδιών επεξεργασμένοι χαύλιοι ως μαρτυρία για ύπαρξη κράνους δεν υπάρχουν. Μόνον ακατέργαστοι χαύλιοι έχουν προκύψει, μερικοί από την επίχωση των τάφων, άλλοι με τους νεκρούς.

Από τον τάφο Τσουλέα/Βοριά 5 προέρχονται 9 χαύλιοι⁹¹, από τον Κεφαλοβρύσου 5 προέρχονται 2 μεγάλοι (μήκ. 12 εκ.), δεξιός και αριστερός, από το ίδιο ζώο, ενώ μικρότεροι βρέθηκαν στους τάφους Αγγελοπούλου 6⁹², Αγγελοπούλου 7, Κορωνιού 5⁹³ και Κεφαλοβρύσου 5⁹⁴.

87 Μαρινάτος 1960, 201-206.

88 Μαρινάτος 1966, 129-132.

89 Εντοπίστηκαν στο Μουσείο Χώρας, δεν αναφέρονται στο ημερολόγιο ή στη δημοσίευση.

90 Μαρινάτος 1964, 88.

91 Μαρινάτος 1954, 302-305.

92 Μαρινάτος 1953, 243-245.

93 Μαρινάτος 1953, 238.

94 Μαρινάτος 1965, 104-105, πίν. 118β.

ΧΑΥΛΙΟΙ ΑΠΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ

Εγκλιανός – Ανάκτορο και γύρω περιοχή

Μεμονωμένοι χαύλιοι έχουν ανευρεθεί σε διάφορα σημεία του ανακτόρου:

- α. Στην Αίθουσα του θρόνου ένας μικρός, ακατέργαστος χαύλιος⁹⁵.
 - β. Εξωτερικά του δωματίου 81: λεπτά επεξεργασμένος χαύλιος από το ακραίο τμήμα του οδόντος, με τουλάχιστον δύο ζεύγη λεπτών, διαμπερών οπών⁹⁶.
 - γ. Στον λακκοειδή τάφο κάτω από το δωμάτιο 97 βρέθηκαν «πολλά κομμάτια χαυλίων»⁹⁷. Ο τάφος ήταν συλημένος και ξαναγεμισμένος με χώματα, στα οποία βρέθηκαν όστρακα μεσοελλαδικά αλλά και των ανακτορικών χρόνων.
 - δ. Δύο μικροί χαύλιοι στο δωμάτιο 27⁹⁸.
 - ε. Επίσης από την περιοχή ΒΔ του ανακτόρου (W τάφος 2α – 29/7/1963) προέκυψε χαύλιος ακέραιος και ακατέργαστος, από την περιοχή μεταξύ του ΒΑ κτηρίου και της αποθήκης οίνου⁹⁹ και την περιοχή 76 του ΝΔ κτηρίου¹⁰⁰.
 - στ. Από το αλώνι Δεριζιώτη προέκυψε ένας μικρός, μάλλον ακατέργαστος χαύλιος, αλλά από ψηλό στρώμα¹⁰¹.
- Τέλος, ένας λεπτότατος-στενότατος αιχμηρός χαύλιος με διαμπερή οπή στο πλατύτερο άκρο από τον δρόμο 101¹⁰² μάλλον ήταν περιίπτο.

Περιστεριά

Χαύλιοι έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία του λόφου, αλλά και σε οικίες με μεσοελλαδική χρονολόγηση¹⁰³. Άλλοι από αυτούς είναι ακατέργαστοι, άλλοι ημικατεργασμένοι και άλλοι κατεργασμένοι.

Από τη Βόρεια Οικία προέκυψαν (1960) μερικοί ακατέργαστοι και δύο επεξεργασμένοι χαύλιοι, ένας δεξιός και ένας αριστερός, από το ίδιο σημείο των οδόντων αντίστοιχα, που πιθανώς καταδεικνύει ότι προέρχονταν από το ίδιο ζώο και ότι προορίζονταν για από κοινού χρήση. Είναι απολύτως κατάλληλα επεξεργασμένοι, για τοποθέτηση σε κράνος.

Από τον Βόρειο τομέα 2, που έχει επίσης οικιστικό χαρακτήρα, βρέθηκαν (1977) χαύλιοι, που είναι προϊόντα ή υποπροϊόντα επεξεργασίας. Από την ανασκαφή της Ανατολικής Οικίας το 1961¹⁰⁴ έχουν προκύψει δύο λεπτότατα επεξεργασμένοι χαύλιοι. Είναι ορθογώνιοι, με προσεκτικά κομμένα τα στενά τους άκρα και με λεία την εσωτερική επιφάνεια. Έχουν διαμπερείς οπές κοντά στα στενά τους άκρα. Αν θεωρήσουμε ότι από εδώ προέρχονται και μερικοί από τους ακατέργαστους ή ημίεργους χαυλίους του Θολωτού τάφου 1, τότε η Ανατολική Οικία ήταν χώρος φύλαξης και επεξεργασίας χαυλίων και η κατασκευή κρανών ανάγεται στη Μεσοελλαδική εποχή. Στη ΝΑ οικία βρέθηκαν δύο κοιλόκυρτοι χαύλιοι πολύ λεπτοί και στενοί. Ο ένας σώζει λεπτότατες διαμπερείς οπές κοντά στα στενά άκρα.

95 Blegen και Rawson 1966, 91, εικ. 270.

96 Μουσείο Χώρας 2810.

97 Blegen και Rawson 1966, 314.

98 Blegen και Rawson 1966, 149.

99 Blegen και Rawson 1966, 329.

100 Blegen και Rawson 1966, 272.

101 Blegen κ.ά. 1973, 223, εικ. 279:3.

102 Μουσείο Χώρας 2280.

103 Οι οικίες δεν είναι δημοσιευμένες αλλά οι χαύλιοι δεν αναφέρονται ούτε στις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις.

104 Ημερολόγιο Μαρινάτου, 196, σχ. 5-6.

Νιχώρια

Από τη λεπτομερή μελέτη του ζωολογικού υλικού της ανασκαφής των Νιχωρίων προέκυψε¹⁰⁵ ότι οι χοίροι και οι κάπροι (αγριόχοιροι) αποτελούσαν τη δεύτερη σε αριθμό ομάδα ζώων (30%) μετά τα πρόβατα και τις αίγες στην ιστορία της θέσης. Οι χαύλιοι των κάπρων ήταν, συχνά, κομμένοι και είχαν οπές, άρα είχαν μάλλον προετοιμαστεί για χρήση σε κράνος. Από τα δεδομένα προκύπτει ότι το κυνήγι του αγριόχοιρου ήταν εντατικό στην περιοχή μέχρι την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Μετά φαίνεται σαν να εξέλιπε το είδος ή να μην υπήρχε πλέον ενδιαφέρον για τη χρήση οδοντοφράκτων κρανών, γιατί μόνον ένας χαύλιος βρέθηκε σε στρώμα της ΥΕ ΙΙΙΑ2Β περιόδου. Εντούτοις, στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρονολογείται κύλικα με παράσταση οδοντοφράκτων κρανών¹⁰⁶, η οποία μαρτυρεί, τουλάχιστον, τη διατήρηση της παράδοσης του κράνους.

Μάλθη

Ο ανασκαφέας της Μάλθης αναφέρει ότι βρέθηκαν στην ακρόπολη περίπου 20 χαύλιοι, αλλά διατυπώνει ενδιασμό για το αν είναι όλοι από κάπρους¹⁰⁷. Από την εικόνα φαίνεται πως είναι οι περισσότεροι, οι οποίοι είναι ακατέργαστοι χωρίς οπές¹⁰⁸, πλην ορισμένων ορθογωνίων, που μάλλον έχουν διαμπερείς οπές¹⁰⁹. Δεν σημειώνεται, όμως, πού έχουν βρεθεί οι άτρητοι και πού οι διάτρητοι. Πρόβλημα πάντα παραμένει η ακριβής χρονολόγηση των δωματίων και των στρωμάτων.

Χαύλιοι αναφέρονται από διάφορα σημεία και δωμάτια της ακρόπολης.

Από την κεντρική υψηλότερη περιοχή του οικισμού, που περιβάλλεται από τοίχο/τείχος, αναφέρονται:

- Ένας χαύλιος από το δωμάτιο Α7¹¹⁰, το οποίο αποτελεί μία ενότητα με το Α8, όπου βρέθηκε μεσοελλαδική κεραμική και εργαλεία (μεταξύ άλλων τριβεία και τριπτήρες, οστέινες βελόνες και 15 σφονδύλια). Τα δωμάτια αυτά βρίσκονται σε μεσοτοιχία με τον χώρο Α1, τον οποίο ο Valmin θεωρεί κατοικία του άρχοντα.

- Ένας από το μικρό δωμάτιο Α18¹¹¹, όπου επίσης βρέθηκε μεσοελλαδική κεραμική και εργαλεία.

- Ένας από τον τριγωνικό χώρο Α23¹¹² με μεσοελλαδική κεραμική.

Βορειότερα, στη «βιοτεχνική συνοικία», βρέθηκαν 3 χαύλιοι¹¹³ στο Δωμάτιο Α41, το οποίο, μαζί με τα Α42 και 43 (όπου υπήρχε εστία) ο Valmin θεωρεί ως εργαστήρια κεραμικής και μεταλλουργίας, καθώς βρέθηκε εκεί (στο Α41) πλήθος συγκολλώμενων αγγείων και πλήθος εργαλείων (τριπτήρες, μυλόλιθοι, στιλβωτήρες, σμίλες, σφυριά οπείς), 6 χάλκινα μαχαίρια και μία χάλκινη σμίλη¹¹⁴. Άραγε οι χαύλιοι βρίσκονταν εκεί για να τύχουν επεξεργασίας ή για να αξιοποιηθούν ως εργαλεία;

Στη δυτική πλευρά της ακρόπολης, στην περιοχή με τα ομοιόμορφα δωμάτια που ακου-

105 Rapp και Aschenbrenner 1978, 66-67.

106 Shelmerdine 1977, 31-32, εικ. 10d.

107 Valmin 1938, 363, πίν. XXIC:C, D. Βλ. και σελίδες 86-88, 91, 95-96, 103, 143, 146-147, 160, 178.

108 Valmin 1938, πίν. XXIX:c.

109 Valmin 1938, πίν. XXXIX:d.

110 Valmin 1938, 86-88.

111 Valmin 1938, 91.

112 Valmin 1938, 96.

113 Valmin 1938, 145-147.

114 Ο ανασκαφέας αναφέρει και σιδερένιες λεπίδες, που θεωρεί ότι παρήχθησαν από τη ντόπια «σιδηρόπετρα».

μπούν στο τείχος και τα οποία ο Valmin θεωρεί αποθήκες, στο δωμάτιο B40¹¹⁵, βρέθηκαν, μαζί με μεσοελλαδική κεραμική, πίθους και εργαλεία, αποσπάσματα χαυλίων κάπρου. Δεν αποκλείεται να ήταν οι διάτρητοι, καθώς για αυτούς αναφέρεται¹¹⁶ ότι ήταν αποσπασματικοί.

Στην ίδια περιοχή, στα δωμάτια B43 και B44 αναφέρεται από ένας χαύλιος.

Στη βόρεια περιοχή, κοντά στην πύλη εισόδου, στο μικρό δωμάτιο D49, που ερμηνεύθηκε ως χώρος φρουρού¹¹⁷, βρέθηκαν δύο χαύλιοι.

Δυτικά της κεντρικής περιοχής, στο Δωμάτιο B72, στο οποίο αναφέρεται εύρεση μυκηναϊκής αλλά και μεσοελλαδικής κεραμικής, βρέθηκε ένας χαύλιος¹¹⁸. Το δωμάτιο αυτό βρίσκεται δίπλα και επικοινωνεί με το B69, ένα στενότατο χώρο (1 x 0,80 μ.), κατασκευασμένο από καλοδουλεμένους ογκόλιθους, μέσα στο οποίο βρέθηκαν στοιβαγμένα μυκηναϊκά αγγεία και ένας διπλούς πέλεκυς από συμπαγή χαλκό, που οδήγησε τον ανασκαφέα να αποκαλέσει τον χώρο «Ιερό του Διπλού Πελέκεως». Αν η παρουσία του χαυλίου εκεί δεν είναι τυχαία, μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει κάποιο ιδιαίτερο χαρακτήρα.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη Μεσσηνία η παρουσία χαυλίων σε οικίες, που χρονολογούνται κυρίως στη Μεσοελλαδική περίοδο, υποδηλώνει οπωσδήποτε την ενασχόληση με το κυνήγι και την αποθησαύριση των χαυλίων ως τροπαίων αυτού. Η μερική επεξεργασία ορισμένων, προφανώς επί τόπου, υποδηλώνει και πρώιμο ενδιαφέρον για χρήση τους σε κράνος. Δεν αποκλείεται, βέβαια, κάποιος ανεπεξέργαστος χαύλιος να χρησιμοποιούνταν ως περίαπτα είτε με διάνοιξη μιας απλής οπής ανάρτησης είτε και άτρητοι, με άλλο τρόπο «δεσίματος».

Στους θαλαμωτούς τάφους των Βολιμιδιών επεξεργασμένοι χαύλιοι ως μαρτυρία για ύπαρξη κράνους δεν υπάρχουν. Μόνον ακατέργαστοι χαύλιοι έχουν προκύψει. Το γεγονός αυτό συνάδει με την υπόθεση ότι οι θαλαμοειδείς τάφοι αποτελούσαν το νεκροταφείο του πληθυσμού της θέσης και δεν αφορούσαν εξέχοντα άτομα¹¹⁹.

Από τους θολωτούς τάφους, και μάλιστα τους πρώιμους, έχει προκύψει ο μεγαλύτερος αριθμός κατεργασμένων για κράνος χαυλίων. Σε μερικές περιπτώσεις είναι ελάχιστοι (π.χ. θ. τ. 1 και 3 Περιστεριάς), εφόσον όμως έχουν τύχει της χαρακτηριστικής επεξεργασίας δεν μπορούμε παρά να υποθέσουμε ότι ανήκαν σε κράνος που «χάθηκε», με δεδομένη τη συνεχή χρήση των τάφων. Στους θολωτούς τάφους 1 και 2 Γουβαλάρη – Κουκουνάρας σώζονται τα δύο μεγαλύτερα σύνολα χαυλίων, παρ' όλ' αυτά ο αριθμός τους αντιπροσωπεύει περίπου το ήμισυ του κράνους, το ήμισυ της συνήθους περιμέτρου της κεφαλής. Στο κράνος από τον τάφο Γουβαλάρη 1 μετρούμε 16 χαυλίους που θα ανήκαν ίσως στην κατώτερη σειρά και από τον Γουβαλάρη 2 μετρούμε 17. Παρατηρούμε ότι στην ελεφάντινη κεφαλή του πολεμιστή από τις Μυκήνες, η οποία είναι σε προφίλ (και άρα απεικονίζει το μισό κράνος), υπάρχουν 18 χαύλιοι στην κατώτερη από τις 5 σειρές του κράνους. Ομοίως 18 χαυλίους διακρίνουμε στην κατώτερη από τις τρεις σειρές χαυλίων του κράνους στην κεφαλή της Φυλακής Αποκορώνου. Ο αριθμός των χαυλίων βεβαίως μειώνεται καθώς στενεύουν προς τα πάνω οι σειρές¹²⁰.

Αν συγκρίνουμε τον αριθμό των χαυλίων του Γουβαλάρη με εκείνον από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α, τα κτερίσματα του οποίου προφανώς δεν είχαν αφαιρεθεί, αναφέρονται

115 Valmin 1938, 142-143.

116 Valmin 1938, 363.

117 Valmin 1938, 160.

118 Valmin 1938, 178.

119 Πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν συμβαίνει το ίδιο στους πλούσιους θαλαμωτούς τάφους των Μυκηνών.

120 Αυτό, βεβαίως, μας προσφέρει και την επιπλέον πληροφορία ότι οι παραστάσεις αυτές απέδιδαν την πραγματικότητα.

περίπου 100 ακέραιοι χαύλιοι και τουλάχιστον 60 ή 70 αποσπασματικοί¹²¹, που φαίνεται πως επαρκούσαν για ένα ολοκληρωμένο κράνος.

Συγκεκριμένα αναφέρονται: 10 ιδιαίτερα αιχμηροί χαύλιοι, για την ανώτατη σειρά του κράνους, αν και μάλλον δεν επαρκούν για να κλείσει η σειρά. Από τους 57 κοιλόκυρτους χαυλίους οι 25 (και μερικοί ακόμη, αποσπασματικοί) είναι αριστεροί και ο Karo σημειώνει ότι, όπως προκύπτει από το πλάτος τους, που είναι 2-2,4 εκ., είναι επαρκείς για την ολοκλήρωση της κατώτερης σειράς του κράνους για μία περίμετρο κεφαλής περί τα 56 εκ. Οι υπόλοιποι 22 (και μερικοί αποσπασματικοί) είναι δεξιοί και θα βρίσκονταν στην επόμενη σειρά. Άρα, στην περίπτωση του κράνους από το Γουβαλάρη 2, όπου το άθροισμα του πλάτους των 17 σωζόμενων χαυλίων της κατώτερης σειράς είναι περίπου 28 εκ., προφανώς αντιπροσωπεύεται περίπου το ήμισυ του κράνους.

Ο Karo σημειώνει επίσης τα μήκη (ύψη) των χαυλίων και προκύπτει ότι υπάρχει απόκλιση έως και 1 εκ. μεταξύ τους, πράγμα που παρατηρήσαμε και στο Γουβαλάρη. Αντιλαμβανόμαστε, όμως, ότι αυτό δεν θα ενοχλούσε την εμφάνιση του κράνους, αφού υπήρχαν οριζόντιες λωρίδες που κάλυπταν τα άκρα των σειρών, αντίθετα θα ήταν αναγκαίο για να «κλείνει» προς τα επάνω το κράνος.

Στον Α IV αναφέρονται επίσης 20 χαύλιοι ακέραιοι και περίπου 60 αποσπασματικοί, ορθογώνιοι, λεπτοί και με διαμπερείς οπές, μάλλον από παραγναθίδες. Η υπόθεση αυτή φαίνεται να ισχύει και για τους αντίστοιχους λεπτούς χαυλίους από τους τάφους του Γουβαλάρη. Τέλος, αναφέρονται 5 μικροί χαύλιοι σχεδόν ορθογώνια κομμένοι, ίσως για κάποιο ειδικό σημείο. Και στο Γουβαλάρη παρατηρούνται χαύλιοι «ειδικού σχήματος», που κάλυπταν συγκεκριμένο σημείο του κράνους.

Για τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών ο Karo¹²² αναφέρει 17, κυρίως αποσπασματικούς χαυλίους, μικρούς, με διαμπερείς οπές. Μεγάλος αριθμός τέτοιου τύπου χαυλίων έχει βρεθεί στον θαλαμοειδή τάφο 518 των Μυκηνών με τους οποίους έχει αποκατασταθεί ολόκληρο κράνος. Πλην αυτών των περιπτώσεων, οι χαύλιοι με διαμπερείς οπές είναι σαφώς λιγότεροι κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους σε σχέση με αυτούς που έχουν «κρυφές» τις οπές. Οι μεσοελλαδικοί χαύλιοι έχουν οπές διαμπερείς (Κολώνα, Θήβα, Ελευσίνα, Εύτρηση), αλλά είναι πολύ μικρότεροι σε μέγεθος και το σχήμα τους δεν είναι κοιλόκυρτο, είναι τριγωνικό ή τραπεζοειδές.

Από του Γουβαλάρη και από την Ανάληψη Αρκαδίας υπάρχει ο τύπος του επιμήκους, «ορθογώνιου» χαυλίου με ζεύγος οπών κατά τον άξονα του μήκους και όχι του πλάτους του οδόντος. Στου Γουβαλάρη ο τύπος αυτός χαυλίου έχει μικρότατο πάχος. Η χρήση αυτών των χαυλίων στα επάορτα δεν μπορεί να αποκλεισθεί, καθώς, αν κρέμονταν στον αυχένα, όπως ίσως υποδηλώνουν οι τρεις «βαθμίδες» στην ελεφάντινη κεφαλή των Μυκηνών, δεν θα εμπόδιζαν τις κινήσεις του πολεμιστή και μάλιστα ίσως κτυπούσαν κατά την κίνησή του προκαλώντας φόβο στον αντίπαλο και εκπληρώνοντας, και με αυτόν τον τρόπο, τον σκοπό του επιβλητικού αυτού κράνους.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

Iulii Pollucis, *Onomasticon*, Lipsiae 1824.

Xenophontis, *Opera Omnia*. Vol. 5. Oxford Clarendon Press, 1920.

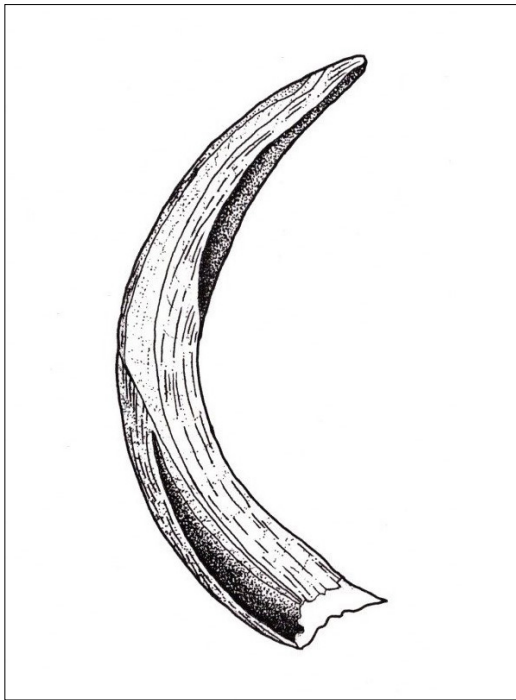
121 Karo 1930/1933, βλ. ανωτ. σημ. 15.

122 Karo 1930/1933, βλ. ανωτ. σημ. 16.

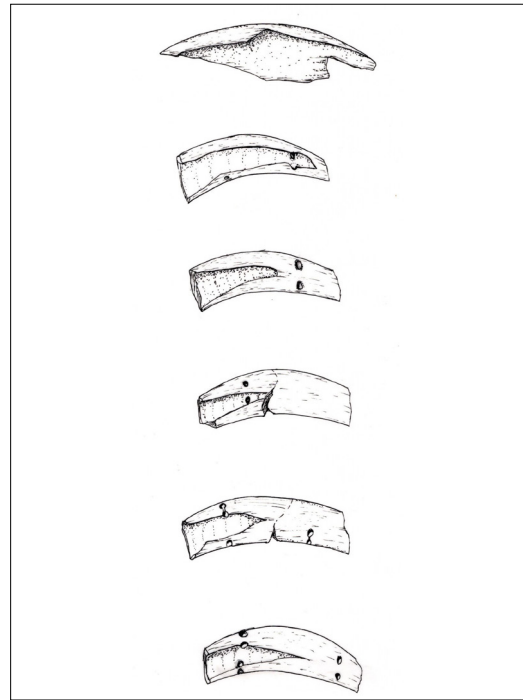
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακριβάκη, Ν. 2003. «Τοιχογραφία με παράσταση οδοντόφρακτου κράνους από την Ξεστή 4 του Ακρωτηρίου Θήρας.» Στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 527-541. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε.
- Βαρβαρῆγος, Ά. 1981. *Τὸ ὀδοντόφρακτον Μυκηναϊκὸν κράνος (Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς κατασκευῆς του)*. Ἀθῆναι.
- Blegen, C.W., και M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol. I, The Buildings and Their Contents*. Princeton: Princeton University Press.
- Blegen, C.W., M. Rawson, Lord W. Taylour, και W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor. Vol. III, Acropolis and Lower Town. Tholoi and Grave Circle. Chamber Tombs. Discoveries Outside the Citadel*. Princeton: University Press (University of Cincinnati).
- Borchhardt, J. 1972. *Homerische Helme*. Mainz: Ph. Von Zabern.
- Bulle, H. 1907. *Orchomenos. I. Die älteren Ansiedlungsschichten*. München: Verlag der K.B. Akademie der Wissenschaften.
- Davis, J.L., και J. Bennet. 1999. «Making Mycenaean Warfare, Territorial Expansion, and Representations of the Other in the Pylian Kingdom.» Στο *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*, επιμ. R. Laffineur, 105-118. *Aegaeum* 19. Liège: Université de Liège.
- Δημακοπούλου, Κ. 1988. *Μυκηναϊκός Κόσμος. Κατάλογος Εκθέσεως*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό Τμήμα ICOM.
- Gallet de Santerre, H., και J. Tréheux. 1947-48. «Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l'Artémision à Délos.» *BCH* 71-72:148-254.
- Goldman, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Haussoulier, B. 1878. «Catalogue descriptive des objets découverts à Spata.» *BCH* 2:185-228.
- Karo, G. 1930/1933. *Die Schachtgräber von Mykenai*. München: Verlag F. Bruckmann.
- Κασίμη-Σούτου, Μ. 1980. «Μεσοελλαδικός τάφος πολεμιστή από τη Θήβα.» *ΑΔ* 35A:88-101.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1995. «Reiche Gräber der mittelhelladischen Zeit.» Στο *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, επιμ. R. Laffineur και W.-D. Niemeier, I, 49-53. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- _____. 1997. *Das Mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Κορρές, Γ.Σ. 1966. «Ὀδοντόφρακτα κερατοφόρα κράνη.» *ΑΕ*:119-126.
- _____. 1970. *Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κράνη (Ἡ κεφαλὴ κριοῦ ὡς ἔμβλημα ἀρχῆς)*. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 4. Ἐν Ἀθῆναις: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή.
- _____. 1978. «Ἐρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:323-360.
- _____. 1980. «Μεσσηνία.» *Μεγάλη Σοβιετικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 21:464.
- Κουγέας, Σ. 1933. «Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Τοπογραφίαν τῆς ΒΔ Μάνης.» *Ἑλληνικά* 6:269-270.
- Κουρουλιώτης, Κ. 1914. «Πύλου Μεσσηνιακῆς θολωτὸς τάφος.» *ΑΕ*:99-117.
- Lang, M.L. 1969. *The Palace of Nestor. Vol. II, The Frescoes*. Princeton: Princeton University Press.
- Lolling, G. 1880. *Das Kuppelgrab bei Menidi*. Athen.
- Μαρινᾶτος, Σ. 1953. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:238-250.
- _____. 1954. «Ἀνασκαφὴ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:299-316.
- _____. 1955. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:245-255.
- _____. 1956. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:202-206.
- _____. 1957. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:118-120.
- _____. 1959. «Ἀνασκαφὴ Πύλου.» *ΠΑΕ*:174-179.
- _____. 1960. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:195-209.
- _____. 1961. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:169-176.
- _____. 1962. «Ἀνασκαφαὶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:90-98.
- _____. 1964. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:78-95.
- _____. 1965. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:102-120.
- _____. 1966. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:119-132.
- McDonald, W.A., και N. Wilkie, επιμ. 1992. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. Vol. II, The Bronze Age Occupation*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Müller, K. 1909. «Kakovatos.» *AM* 34:269-328.

- Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1932. *Προϊστορικὴ Ἐλευσίς*. Ἀθήναι.
- _____. 1973. *Ὁ ταφικὸς κύκλος Β' τῶν Μυκηνῶν*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 73. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Παπαχατζῆς, Ν. 1979. *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακά – Ἡλιακά*. Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Poursat, J.-C. 1977α. *Les ivoires mycéniens. Essai sur la formation d'un art mycénien*. BÉFAR 230. Athènes: École française d'Athènes.
- _____. 1977β. *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes*. BÉFAR 230bis. Athènes: École française d'Athènes.
- Rapp, G., καὶ S.E. Aschenbrenner, επιμ. 1978. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*. Vol. 1, *Site, Environs, and Techniques*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rodenwaldt, G. 1912. *Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts*. Band II, *Die Fresken des Palastes*. Athen: Eleutheroudakis und Barth.
- _____. 1921. *Der Fries des Megarons von Mykenai*. Halle: Max Niemeyer Verlag.
- Ρωμαῖος, Κ. 1954. «Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὴν Ἀνάληψιν.» ΠΑΕ:270-286.
- Σακελλαράκης Γ., καὶ Ε. Σακελλαράκη. 1991. *Ἀρχάνες*. Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Sakellariou, A. 1964. *CMS*. Band I, *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*. Berlin: Mann.
- _____. 1974. «Un cratère d'argent avec scène de bataille provenant de la IVe tombe de l'acropole de Mycènes.» *AntK* 17:3-20.
- _____. 1975. «La scène du siège sur le rhyton d'argent de Mycènes d'après une nouvelle reconstitution.» *RA* 2:195-208.
- Σακελλαρίου-Ξενάκη, Α. 1985. *Οἱ θαλαμῶτοι τάφοι τῶν Μυκηνῶν Ἀνασκαφῆς Χρ. Τσοῦντα (1887-1898)*. Paris: Diffusion de Boccard.
- Shelmerdine, C.W. 1977. «Late Helladic IIIA2-III B pottery from Nichoria and the Bronze Age History of Messenia.» Διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Harvard.
- Taracha, P. 1999. «Reconstructing the Dendra Panoply.» *ArcheologiaWar* 50:7-11.
- Τσοῦντας, Χ. 1889. «Ἐρευναὶ ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ Τάφος τοῦ Βαφειοῦ.» *ΑΕ*:129-172.
- Valmin, N. 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Verdelis, N. 1967. «Neue Funde von Dendra.» *AM* 82:2-53.
- Wace, A.J.B. 1932. *Chamber Tombs at Mycenae*. London: Society of Antiquaries.

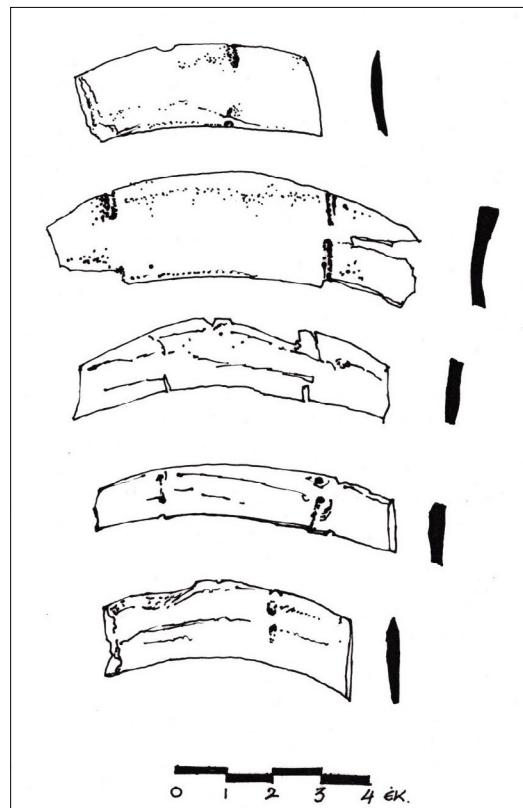
Εικ. 1. Ακατέργαστος χαλῖος.

Εικ. 2. Ενδεικτικοὶ τρόποι διάτρησις χαλῶν στην εσωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Εικ. 3. Κράνος θολωτοῦ τάφου Γουβαλάρη 1.

Εικ. 4. Χαλῖοι κράνουσ ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο 1 τῆς Τραγῆνας.

Από τον χαλκό στον σίδηρο

Μεταλλοτεχνικές πρακτικές και τεχνολογική μετάβαση¹

Χαρίλαος Η. Τσέλιος

*πάντα δέ οἱ βλέφαρ' ἀμφὶ καὶ ὄφρ' ὕσεν ἀυτμὴ
γλήνης καιομένης, σφαραγεῦντο δέ οἱ πυρὶ ρίζαι.
ὥς δ' ὅτ' ἀνήρ χαλκεὺς πέλεκυν μέγαν ἤε σκέπαρνον
εἶν ὕδατι ψυχρῷ βάπτῃ μεγάλα ἰάχοντα
φαρμάσσων· τὸ γὰρ αὐτὲ σιδήρου γε κράτος ἐστίν
ὥς τοῦ σίζ' ὀφθαλμὸς ἐλαϊνέω περὶ μοχλῶ.*

Ὀμήρου Ὀδύσσεια, θ 389-394

SUMMARY: FROM BRONZE TO IRON. METALWORKING PRACTICES AND TECHNOLOGICAL TRANSITION

The dawn of the Iron Age in the Aegean and the Eastern Mediterranean, during the 11th c. B.C., is characterized by a rapid transition from the use of copper and its alloys to the technology of iron. Despite the fact that meteoric and rough terrestrial iron were used in prehistoric times for the manufacture of jewelry and prestige items, like swords and daggers, utilitarian iron tools and weaponry came in use after the invention of steel. Even though the actual place and time of the transition has not been revealed yet, the technology of steel seems to have been closely related to earlier techniques used for the treatment of copper and its alloys. According to recent analytical work (metallographic examination and chemical analyses) on bronze artifacts from the Greek mainland, dated to the Mycenaean period (17th – 13th c. B.C.), the basic metalworking practices for the formation of steel tools, like hot forging and quenching, have their roots in earlier techniques, used for the treatment of bronze. According to the analytical data, the carbonization of iron and its transformation to steel came up during the annealing process. Hot forging, moreover, was known during the Late Bronze Age as a common technique for the formation of high tin bronzes. Quenching was practiced with a different target: to stop, instantaneously, the process of annealing, when bronzes with considerable amount of tin were in need of further cold hammering. Thus, the early technology of iron and steel seems to have been the expected outcome of the Late Bronze Age metalworking techniques and it is likely, according to written sources, that the revolutionary new technology sprang from the very same workshops.

Η Εποχή του Σιδήρου στον ελλαδικό χώρο ανέτειλε στα τέλη του 12ου αι. π.Χ., όταν έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα σιδερένια όπλα και εργαλεία, σποραδικά αρχικά, και από τον 11ο αι. π.Χ. και έπειτα μαζικά. Παρά το γεγονός ότι σιδερένια τέχνηργα - κυρίως κοσμήματα και μικροαντικείμενα - είχαν κατασκευασθεί τόσο στην Κρήτη όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα ήδη από την Μέση Εποχή του Χαλκού και τις πρώτες φάσεις της Ύστερης Χαλκοκρατίας²,

1 Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον καθηγ. Γ.Σ. Κορρέ, την καθηγ. Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα και τον διευθυντή ερευνών του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος» Ι. Μπασιάκο, χωρίς τη συνεισφορά των οποίων δε θα ήταν δυνατή η πραγματοποίηση αυτής της μελέτης. Ειδικά στον καθηγ. Γ.Σ. Κορρέ οφείλω πολλά, όχι μόνο την παραχώρηση του υλικού αλλά, κυρίως, για την αμέριστη υποστήριξη και την καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια της έρευνας. Η εργαστηριακή εξέταση των αντικειμένων πραγματοποιήθηκε στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος».

2 Για παραδείγματα προϊστορικών σιδηρών τεχνέργων του ελλαδικού χώρου: Waldbaum 1978, 18-19, 31-1980. Symeonoglou 1973, 70, πίν. 93, εκ. 274:8. Nordquist 1987, 66. Hughes-Brock 1996, 74. Για παραδείγματα από την Κρήτη: Alberti 2004, 110. Σακελλαράκης 1997, 612. Επιτομή των δεδομένων στο Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 51-52.

η τεχνολογία του σιδήρου κυρίευσε το Αιγαίο μόνο όταν ξεκίνησε η γενικευμένη χρήση του νέου μετάλλου για την κατασκευή χρηστικών αντικειμένων. Το σημείο καμπής υπήρξε η μετατροπή του μαλακού σιδήρου σε σκληρό χάλυβα (κράμα σιδήρου και άνθρακα), ο οποίος είναι κατάλληλος για την κατασκευή όπλων και εργαλείων. Σύμφωνα με τα αναλυτικά δεδομένα, τα οποία προέρχονται από την εξέταση κάποιων από τα σιδηρά αντικείμενα της Εποχής του Χαλκού του ελλαδικού χώρου, για την κατασκευή τους είχε χρησιμοποιηθεί μαλακός σίδηρος, προερχόμενος από την αναγωγική τήξη σιδηρομεταλλευμάτων και όχι μετεωρικός σίδηρος³.

Το πρωιμότερο σιδερένιο εργαλείο του ελλαδικού χώρου είναι ένας οπέας από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Λαζάρηδων της Αίγινας, ο οποίος, κατά πάσα πιθανότητα, χρονολογείται στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 12ου αι. π.Χ.⁴. Άλλα πρώιμα χρηστικά αντικείμενα είναι δυο σιδερένια μαχαίρια από το νεκροταφείο της Περατής στην Αττική, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (μέσα προς τέλος του 12ου αι. π.Χ.)⁵ –σύμφωνα με τον ανασκαφέα αποτελούν ένδειξη επιρροών της Ανατολικής Μεσογείου⁶– και ένα μαχαίρι της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου από το νεκροταφείο της Αγίας Αγάθης στη Ρόδο⁷. Η εργαστηριακή εξέταση του οπέα των Λαζάρηδων αποκάλυψε ότι έχει κατασκευασθεί από μαλακό σίδηρο με υψηλή περιεκτικότητα σε φώσφορο και όχι από πραγματικό χάλυβα⁸, ενώ δεν έχει πραγματοποιηθεί μεταλλογραφική εξέταση των άλλων αντικειμένων. Επομένως, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, η ανάπτυξη της τεχνολογίας του χάλυβα στον ελλαδικό χώρο πραγματοποιήθηκε από την Πρωτογεωμετρική περίοδο και έπειτα⁹.

Η κατασκευή, στη Μικρά Ασία και ευρύτερα στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, σιδερένιων αντικειμένων από μετεωρικό σίδηρο¹⁰ ή σίδηρο προερχόμενο από την τήξη σιδηρομεταλλευμάτων¹¹ και η ανάπτυξη της μεταλλουργίας και μεταλλοτεχνίας του σιδήρου στην αυτοκρατορία των Χετταίων κατά τον 14ο και τον 13ο αι. π.Χ., υποδηλώνουν, σύμφωνα και με τα χετιτικά κείμενα¹², ότι οι πρώτες βιομηχανίες σιδήρου είχαν, ενδεχομένως, αναπτυχθεί σε αυτό το τμήμα του αρχαίου κόσμου. Τα ανασκαφικά, όμως, δεδομένα δεν συμφωνούν με τον μαρτυρούμενο από τις γραπτές πηγές αριθμό σιδερένιων τεχνέργων. Επιπλέον, η συντριπτική πλειονότητα των ευρημάτων αποτελείται από κοσμήματα και αντικείμενα επίδειξης, καθώς, σύμφωνα με νεότερα αναλυτικά δεδομένα που προέρχονται από την εξέταση χετιτικών όπλων και εργαλείων, έως, τουλάχιστον, τον 12ο αι. π.Χ. δεν είχαν εφαρμοσθεί οι πρακτικές της ενανθράκωσης και της βαφής, οι οποίες μετατρέπουν τον μαλακό σίδηρο σε χάλυβα¹³. Τα κείμενα και ιδιαίτερα η αλληλογραφία μεταξύ των ακτών της Συρίας και του βασιλείου του Μιτάννι, από τον 15ο αι. π.Χ. και έπειτα, αποκαλύπτουν μια ανάλογη εικόνα¹⁴. Ωστόσο, όπως και στην περίπτωση της Μικράς Ασίας, ο αριθμός των ανασκαμμένων αντικειμένων είναι σημαντικά

3 Varoufakis 1981, 1982.

4 Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 13, 51, 52, 120, εικ. 170.

5 Ίακωβίδης 1970α, 377-378.

6 Ίακωβίδης 1970β, 291-292. Pleiner 1969, 12-13.

7 Ζερβάκη 2011, 744.

8 Τσέλιος 2010-11, 140-142. Tselios (υπό έκδοση).

9 Dickinson 2006, 147.

10 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίφημη λεπίδα μαχαιριού από τον τάφο του Τουτανχαμών, στην Αίγυπτο του 13ου αι. π.Χ. Comelli κ.ά. 2016.

11 Yalcin 1999, 184.

12 Ο αριθμός των αναφερόμενων όπλων και εργαλείων είναι εξαιρετικά μεγάλος. Wainright 1936, 13-14. Souckova-Siegelonà 2001.

13 Muhly κ.ά. 1985, 79.

14 Wainright 1936, 17. Από την εποχή των Touthmosis III και Amenoteph III έως την βασιλεία των Akenaton και Tutaghamun αναφέρονται αρκετές περιπτώσεις σιδερένιων τεχνέργων τα οποία καταλογοποιούνται ως προσφορές σε ιερά και ναούς.

μικρότερος από αυτόν που αναφέρουν οι γραπτές πηγές¹⁵. Στην Κύπρο η ανεπτυγμένη βιομηχανία του σιδήρου και ειδικά του χάλυβα κάνει την εμφάνισή της κατά τον 12ο αι. π.Χ.¹⁶, ενώ στην Κεντρική Ευρώπη η Εποχή του Σιδήρου ανέτειλε μόλις τον 11ο αι. π.Χ.¹⁷.

Ο πραγματικός, επομένως, χρόνος και ο τόπος που πραγματοποιήθηκε η μετάβαση από την τεχνολογία του σιδήρου σε αυτή του χάλυβα δεν είναι ακόμη γνωστός. Μολαταύτα, η νέα τεχνολογία προκάλεσε πραγματική επανάσταση, καθώς επέτρεψε τη χρήση των άφθονων και εκτεταμένων σιδηρομεταλλευμάτων για την κατασκευή εργαλείων καθημερινής χρήσης, σε αντίθεση με την Εποχή του Χαλκού, όταν ήταν εφικτή μόνο η εκμετάλλευση των περιορισμένων σε λίγες γεωγραφικές περιοχές μεταλλευμάτων του χαλκού, ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο¹⁸.

Ουσιαστικό ρόλο στην καθυστέρηση της εκμετάλλευσης των πλούσιων και εκτεταμένων σιδηρομεταλλευμάτων διαδραμάτισε η δυσκολία της εξαγωγής του σιδήρου από τα σιδηρομεταλλεύματα και της περαιτέρω επεξεργασίας του μετάλλου. Η κύρια, μάλιστα, δυσχέρεια για την παραγωγή του σιδήρου έγκειται στο υψηλό σημείο τήξης των μεταλλευμάτων του, περί τους 1535 °C. Καθώς σπάνια οι αρχαίες κάμινοι προσέγγιζαν αυτές τις θερμοκρασίες, δεν διαχωριζόταν το καθαρό μέταλλο από ακαθαρσίες, όπως η σκωρία και υπολείμματα της καύσιμης ύλης. Ως εκ τούτου, μετά την ατελή τήξη του σιδηρομεταλλεύματος, ο μεταλλικός σίδηρος, είχε τη μορφή ακανόνιστου, σπογγώδους τάλαντου, που ενσωμάτωνε πληθώρα ακαθαρσιών. Ακόμη όμως και όταν, τυχαία, η θερμοκρασία έφθανε στο σημείο τήξης του μετάλλου, το αποτέλεσμα ήταν ανεπιθύμητο, αφού παραγόταν άχρηστος για τους αρχαίους τεχνίτες χυτοσίδηρος (μαντέμι)¹⁹, ο οποίος είναι εξαιρετικά εύθραυστος και ακατάλληλος για περαιτέρω σφυρηλασία. Από το σπογγώδες, λοιπόν, τάλαντο του σιδήρου, αποκόπτονταν τεμάχια, τα οποία στη συνέχεια σφυρηλατούντο έως το επιθυμητό σχήμα²⁰.

Αντίθετα, η παραγωγή χαλκού από τα μεταλλεύματά του είναι ευκολότερη, καθώς ο μεταλλικός χαλκός τήκεται σε χαμηλότερη θερμοκρασία –περί τους 1085 °C– με αποτέλεσμα την παραγωγή ρευστού καθαρού μετάλλου, πλήρως διαχωρισμένου από τη σκωρία. Στη συνέχεια το μέταλλο τηκόταν εκ νέου, κραματωνόταν με κασίτερο, χυτευόταν σε μήτρες και έπειτα σφυρηλατείτο έως τη μορφοποίηση του τελικού σχήματος του αντικειμένου²¹. Αυτές, συνεπώς, οι ιδιότητες συνετέλεσαν στην ανακάλυψη και τη χρήση του τουλάχιστον τέσσερις και πλέον χιλιετίες πριν την εκμετάλλευση των σιδηρομεταλλευμάτων.

Επιπροσθέτως, ο καθαρός σίδηρος είναι μαλακό μέταλλο, με σκληρότητα της τάξης των 120 έως 170 βαθμών της κλίμακας Vickers (H_v), ακόμη και μετά από σφυρηλασία. Αντίθετα, το κράμα χαλκού – κασίτερου, με περιεκτικότητα σε κασίτερο περί το 10%, όταν σφυρηλατείται εν ψυχρώ, αποκτά σκληρότητα της τάξης των 220 H_v ²² και είναι κατάλληλο για την κατασκευή όπλων και εργαλείων. Για αυτόν ακριβώς το λόγο, ενώ ο μαλακός σίδηρος ήταν γνωστός και πριν τον 11ο αι. π.Χ., δεν χρησιμοποιήθηκε παρά μόνο για την κατασκευή αντικειμένων κύρους και κοσμημάτων.

Ο μαλακός, όμως, και πρακτικά άχρηστος, σίδηρος μεταμορφώνεται σε χρήσιμο μέταλλο όταν μετατρέπεται σε πανίσχυρο χάλυβα (κράμα χαλκού – άνθρακα), μέσω δυο μεταλλο-

15 Muhly κ.ά. 1985, 80.

16 Snodgrass 1982, 285-286.

17 Snodgrass 1965, 233-234.

18 Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι όταν εξαντλήθηκαν τα οξειδωμένα μεταλλεύματα του χαλκού στον ελλαδικό χώρο και ειδικά στο Αιγαίο περί τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ., φαίνεται ότι σταμάτησε και η παραγωγή του. Bassiakos και Tselios 2012.

19 Βαρουφάκης 1979, 8-9.

20 Σχετικά με τη διαδικασία μορφοποίησης των σιδηρών τεχνέργων: Coghlan 1956.

21 Σχετικά με τη διαδικασία μορφοποίησης των χαλκών τεχνέργων: Papadimitriou 2001, 718-719.

22 Scott 1991, 107.

τεχνικών πρακτικών: της ενανθράκωσης και της βαφής. Η ενανθράκωση επιτυγχάνεται, σε πρώτο στάδιο, κατά την αρχική τήξη του σιδηρομεταλλεύματος στην κάμινο, με την απορρόφηση άνθρακα από το τάλαντο του σιδήρου και σε δεύτερο, κατά τη διαδικασία της σφυρηλασίας και της ανόπτησης του τάλαντου του μεταλλικού σιδήρου. Κατά τη σφυρηλασία, κάθε φορά που το υπό μορφοποίηση μέταλλο προσέγγιζε τα όρια της αντοχής του ο τεχνίτης το τοποθετούσε στην πυρά για να «μαλακώσει» (ανοπτηθεί – στην περίπτωση του σιδήρου η διαδικασία αναφέρεται ως «επαναφορά») και στη συνέχεια να το σφυρηλατήσει εκ νέου σε διάπυρη κατάσταση (εν θερμώ σφυρηλασία). Όταν το μέταλλο πυρακτώνεται τοποθετούμενο σε σωρό ξυλανθράκων, ο άνθρακας αντιδρά με τον σίδηρο και μέρος του απορροφάται από τον τελευταίο, με αποτέλεσμα τη μετατροπή του σιδήρου σε χάλυβα, δηλαδή, σε κράμα σιδήρου και άνθρακα, με ποικίλες διαβαθμίσεις στην περιεκτικότητα σε άνθρακα και ως εκ τούτου στην σκληρότητά του. Τα συνήθη ποσοστά άνθρακα που περιέχουν οι αρχαίοι χάλυβες κυμαίνονται μεταξύ 0,05% (μαλακοί χάλυβες) και 1–1,5% (υπερευτηκτοειδείς-εξαιρετικά σκληροί-χάλυβες) και είναι συνάρτηση παραγόντων, όπως ο χρόνος της ενανθράκωσης και οι θερμοκρασίες υπό τις οποίες αυτή πραγματοποιείται²³.

Η κύρια διαδικασία σκλήρυνσης του χάλυβα είναι η βαφή, η οποία πραγματοποιείτο κατά το τελικό στάδιο της κατασκευής του αντικειμένου, όταν είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία της σφυρηλασίας και αυτό είχε πάρει την τελική του μορφή. Τότε, το υπό διαμόρφωση αντικείμενο, αφού πρώτα πυρακτωνόταν, στη συνέχεια βυθιζόταν σε κρύο υγρό (συνήθως νερό). Με αυτή τη διαδικασία πραγματοποιείται απότομη μετατροπή του κρυσταλλικού συστήματος του χάλυβα από το κυβικό εδραιοκεντρωμένο στον τετράγωνο χωροκεντρικό. Δημιουργείται, κατ' αυτόν τον τρόπο, μαρτενσίτης, δηλαδή στερεό και εξαιρετικά σκληρό διάλυμα άνθρακα στο σίδηρο. Καθώς η βαφή αυξάνει ραγδαία τη σκληρότητα του χάλυβα, το αντικείμενο κινδυνεύει από θραύση κατά τη χρήση. Για αυτό το λόγο, οι αρχαίοι τεχνίτες, σε κάποιες περιπτώσεις, θέρμαιναν, για λίγο και για τελευταία φορά, το αντικείμενο. Με αυτή την τελική επεξεργασία ο μαρτενσίτης μετασχηματίζεται σε πιο μαλακές μορφές και το αντικείμενο παραμένει σκληρό αλλά και ανθεκτικό²⁴. Πρόκειται για τη διαδικασία την οποία περιγράφει ο Όμηρος στο κεφάλαιο της *Οδύσσειας* το σχετικό με την τύφλωση του Πολυφήμου²⁵. Μετά την ενανθράκωση και τη βαφή, ο χάλυβας με περιεκτικότητα σε άνθρακα περί το 0,5% αποκτά σκληρότητα της τάξης των 876 H_v²⁶. Η διαφορά μεταξύ του βαθμού σκληρότητας του χάλυβα και του αντιστοίχου βαθμού σκληρότητας του εν ψυχρώ σφυρηλατημένου μπρούτζου (με βέλτιστη περιεκτικότητα σε κασσίτερο), που, όπως προαναφέραμε, προσεγγίζει τους 210-220 H_v είναι εντυπωσιακή.

Οι πρακτικές της ενανθράκωσης και της βαφής είναι εξαιρετικά πολύπλοκες και απαιτούν ιδιαίτερη δεξιότητα και έλεγχο των θερμοκρασιών και των χρόνων, ενώ συχνά έχουν ποικίλα αποτελέσματα. Τα περισσότερα, άλλωστε, αρχαία χαλύβδινα αντικείμενα, και ιδίως τα πρωιμότερα, παρουσιάζουν ποικίλες μορφές χάλυβα (από μαλακό έως εξαιρετικά σκληρό) στην επιφάνεια και το εσωτερικό τους, ως αποτέλεσμα των διαφορετικών βαθμών ενανθράκωσης των διαφόρων τμημάτων τους και των ακαθαρσιών που περιέχουν²⁷. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην τελειοποίηση των τεχνικών κατασκευής χαλύβδινων όπλων που

23 Βαρουφάκης 1979, 16.

24 Βαρουφάκης 1979, 30-33.

25 Όμ., Όδ. θ 389-394.

26 Scott 1991, 82.

27 Οι τεχνίτες των Κλασικών χρόνων είχαν εκμεταλλευτεί την ανισοκατανομή του άνθρακα στο χάλυβα με την κατασκευή αντικειμένων, όπως οι σύνδεσμοι των αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία συνίσταντο από επάληλες στρώσεις σκληρού και μαλακού χάλυβα ή σιδήρου. Στόχος των κατασκευαστών ήταν η ελαστικότητα και ταυτόχρονα η αντοχή των συνδέσμων. Βαρουφάκης 1992.

πραγματοποιήθηκε με τα ιαπωνικά ξίφη katana, αρκετούς αιώνες αργότερα, συνέβαλε ο έλεγχος και η ισοκατανομή της περιεκτικότητας σε άνθρακα σε όλα τα σημεία της λεπίδας των ξιφών μέσω της αναδίπλωσης ελασμάτων και της από κοινού σφυρηλασίας τους²⁸. Από την άλλη πλευρά, η ανισοκατανομή του άνθρακα και των ακαθαρσιών στο χάλυβα αποτελεί και τη βάση για την ανάπτυξη της τεχνικής των δαμασκητών λεπίδων, μιας σπάνιας τεχνικής που απέδωσε εξαιρετικά κοφτερά και εξάισια διακοσμημένα όπλα, όπως εγχειρίδια και ξίφη²⁹. Σε κάθε, όμως, περίπτωση, ήδη από τις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, οι πρακτικές που μεταμόρφωσαν τον μαλακό σίδηρο σε χρήσιμο χάλυβα, δηλαδή η ενανθράκωση και η βαφή, αποτελούσαν μέρος της καθημερινής πρακτικής των σιδηρουργών.

Η αλυσίδα, λοιπόν, παραγωγής των χαλύβδινων αντικειμένων περιλαμβάνει αρχικά την αναγωγική τήξη του σιδηρομεταλλεύματος και την παραγωγή του μεταλλικού ταλάντου του σιδήρου, έπειτα την εν θερμώ σφυρηλασία τεμαχίων σε διάπυρη κατάσταση με κύκλους σφυρηλασίας και ανόπτησης (επαναφοράς) και τέλος τη βαφή του αντικειμένου και ενδεχομένως, μια τελική επαναφορά.

Με μια πρώτη ματιά, η τεχνολογία του σιδήρου και του χάλυβα είναι τελείως διαφορετική από αυτή του χαλκού και του μπρούτζου. Η προσεκτικότερη, ωστόσο, εξέταση των τεχνολογικών χαρακτηριστικών των πιο πάνω σταδίων αποκαλύπτει την ομαλή μετάβαση που πραγματοποιήθηκε από την τεχνολογία του χαλκού σε αυτή του σιδήρου, καθώς οι μεταλλοτεχνικές πρακτικές της Εποχής του Χαλκού αποτέλεσαν το υπόβαθρο για την ανάπτυξη της «νέας» τεχνολογίας.

Ειδικότερα, η έρευνα έχει καταλήξει πλέον στο συμπέρασμα ότι κρίσιμο παράγοντα για την εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων του σιδήρου διαδραμάτισε η προηγούμενη χρήση τους ως συλλιπασμάτων, κατά τη διαδικασία παραγωγής του χαλκού³⁰. Κατά την τήξη των μεταλλευμάτων του χαλκού είναι απαραίτητη η παρουσία στην κάμινο και άλλων, μη μεταλλικών και μεταλλικών στοιχείων, τα οποία καθιστούν το μετάλλευμα εύτηκτο, χαμηλώνοντας τη θερμοκρασία τήξης και ενισχύοντας τη ρευστότητά του. Τα κυριότερα συλλιπάσματα, όπως ονομάζονται τα στοιχεία που καθιστούν το μέταλλο εύτηκτο, είναι τα ορυκτά του σιδήρου και άλλα αδρανή υλικά, τα οποία, κατά μεγάλο μέρος, ενσωματώνονται στην σκωρία και απορρίπτονται³¹. Πιθανολογείται, λοιπόν, ότι η μετάβαση στη χρήση των μεταλλευμάτων του σιδήρου προήλθε από την παρατήρηση των ιδιοτήτων των σιδηρομεταλλευμάτων κατά τη χρήση τους ως συλλιπασμάτων για την παραγωγή χαλκού. Κατά τη διαδικασία αυτή είναι πιθανή η παραγωγή μεταλλικού σιδήρου σε μικρές ποσότητες. Η μετάβαση από το αρχικό αυτό στάδιο στην επί τούτου τήξη των σιδηρομεταλλευμάτων αποτέλεσε το δύσκολο, αλλά αναμενόμενο, βήμα, το οποίο άλλαξε την πορεία της ανθρωπότητας³².

Η πρακτική της εν θερμώ σφυρηλασίας εικάζεται ότι αποτελεί –και αυτή– κατάκτηση της Εποχής του Χαλκού, μολονότι η συνήθης πρακτική για την κατασκευή των χαλκών τεχνέργων ήταν η διαδοχική εν ψυχρώ σφυρηλασία και η ανόπτηση των αντικειμένων³³. Η εν θερμώ σφυρηλασία θεωρείται ότι είχε εφαρμοσθεί αποκλειστικά σε περιπτώσεις κραμάτων χαλκού με υψηλά ποσοστά κασιτέρου (άνω του 13%), τα οποία δεν επιδέχονται εν ψυχρώ σφυρη-

28 Morimoto 2004, 12-13.

29 Derhoeven 2000.

30 Aschenbrenner και Cooke 1975.

31 Wertime 1980, 14. Bassiakos και Catapotis 2006, 345-346.

32 Αναφορά στις θεωρίες σχετικά με την ανακάλυψη της κατεργασίας του χάλυβα στο Cramer 1995, 3-5.

33 Από κάποιους μελετητές αμφισβητείται η εφαρμογή της μεθόδου κατά την προϊστορική εποχή, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι ο χαλκός ψύχεται εξαιρετικά σύντομα και οι χρόνοι για τη μορφοποίηση του αντικειμένου εν θερμώ δεν επαρκούν («hot short»): Manti 2011, 150, σύμφωνα με επικοινωνία με τον P. Northover.

λασία³⁴, αφού, λόγω της σκληρότητάς τους, η κατεργασία σε θερμοκρασία περιβάλλοντος προκαλεί εύκολα ρωγμές και θραύση. Αυτό αποδεικνύεται, πλέον, από την μεταλλογραφική εξέταση ενός κατόπτρου της ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου (14ου αι. π.Χ.) από την θολωτό τάφο 1 της Τραγάνας (φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας Τριφυλίας, με αριθμό ευρετηρίου ΜΧ 2712)³⁵, με περιεκτικότητα σε κασίτερο περί το 16-17%³⁶ (εικ. 1, πίν. 1). Η εξέταση αποκάλυψε την εν θερμώ μορφοποίηση του μετάλλου, καθώς η εικόνα της μικροδομής είναι αυτή της σφυρηλασίας σε κατάσταση συνεχούς ανόπτησης, με μεγάλους αναδομημένους κρυσταλλίτες με διδυμίες και ελαφρές, παράλληλες, γραμμές ολίσθησης κατά τη φορά της έλασης³⁷, εικόνα η οποία προκύπτει αποκλειστικά κατά την εν θερμώ σφυρηλασία (εικ. 2)³⁸. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που ενισχύει την άποψη ότι το κάτροπρο είχε σφυρηλατηθεί εν θερμώ είναι η εκτεταμένη παρουσία της ευτηκτικής ($\alpha+\delta$ φάσης) μεταξύ των κρυσταλλιτών. Πρόκειται για μια σκληρή φάση, η οποία αναπτύσσεται όταν το κράμα περιέχει κασίτερο άνω του 8-10%³⁹ (βλ. κατωτέρω). Για να εμφανισθεί η ευτηκτική, το υψηλής περιεκτικότητας σε κασίτερο κράμα θα πρέπει να είχε ανοπτηθεί σε υψηλή θερμοκρασία (περί τους 600-700 °C) και σε μακρούς χρόνους. Η σφυρηλασία μιας τέτοιας δομής, με εκτεταμένη παρουσία της σκληρής ευτηκτικής, είναι εφικτή μόνο σε κατάσταση συνεχούς ανόπτησης, δηλαδή μόνο με εν θερμώ σφυρηλασία, καθώς, εάν το αντικείμενο είχε σφυρηλατηθεί εν ψυχρώ, η εκτεταμένη παρουσία της ευτηκτικής θα είχε ως αποτέλεσμα τη θραύση.

Η σφυρηλασία, λοιπόν, του σιδήρου σε διάπυρη κατάσταση θα ήταν το συνακόλουθο βήμα, όταν διαπιστώθηκε ότι αυτή αποτελεί τον ευκολότερο τρόπο κατεργασίας του νέου υλικού. Μάλιστα, η εν θερμώ σφυρηλασία του σιδήρου είναι ευκολότερη από αυτή του χαλκού, καθώς ο σίδηρος ψύχεται πολύ αργά σε σχέση με τον χαλκό, δίνοντας την ευκαιρία στον τεχνίτη να προσδώσει στα αντικείμενα την τελική τους μορφή σχετικά γρήγορα.

Κατά τη διαδικασία της ανόπτησης οι τεχνίτες θα είχαν διαπιστώσει ότι, όπως και στην περίπτωση του χαλκού, ο σίδηρος γινόταν πιο εύπλαστος και κατάλληλος για περαιτέρω σφυρηλασία. Θα είχαν, επίσης, διαπιστώσει και ότι μετά από κάθε ανόπτηση μέσα σε πυρωμένους ξυλάνθρακες αυξανόταν η σκληρότητα του μετάλλου, ανακαλύπτοντας την ενανθράκωση του σιδήρου και την μετατροπή του σε χάλυβα. Η αρχικά μηχανική ακολουθία ενεργειών που συνήθιζαν οι τεχνίτες κατά την Εποχή του Χαλκού, με την εισαγωγή του νέου μετάλλου αποτέλεσε συνειδητή επιλογή για την βελτίωση των μηχανικών ιδιοτήτων των αντικειμένων που κατασκεύαζαν.

Η βαφή του χάλυβα, αποτελεί την πλέον δυσερμήνευτη επιλογή, όσον αφορά στην καταγωγή της. Η προέλευσή της θα πρέπει να αποδοθεί είτε σε τυχαίους παράγοντες είτε σε κάποια πρακτική της Εποχής του Χαλκού, που είναι σχετικά δύσκολο να εντοπισθεί. Τα κράματα του χαλκού με υψηλά ποσοστά κασιτέρου (περί το 10-13%), όπως έχει προαναφερθεί, εμφανίζουν κατά την εν ψυχρώ σφυρηλασία υψηλή πιθανότητα θραύσης. Αυτό οφείλεται στην περίσσεια του κασιτέρου στο κράμα. Κατά τη διαδικασία της ψύξης του κράματος χαλκού-κασσιτέρου στη μήτρα, δηλαδή κατά τη μετάβαση από την υγρή στη στερεά κατάσταση, σχηματίζονται τα πρώτα στερεά δομικά στοιχεία του μετάλλου υπό τη μορφή κλάδων,

34 Northover και Evely 1995, 93. Taşlıçukur κ.ά. 2012, 2-4.

35 Μαρινάτος 1955, 247-251.

36 Αναφορικά με τα αναλυτικά δεδομένα: Τσέλιος 2013, 295-296. Για παλαιότερα αναλυτικά δεδομένα: Kayafa 1999, τόμ. ΙΙ, 410, πίν. 1.

37 Οι χαρακτηριστικές αυτές λεπτές παράλληλες γραμμές διαφέρουν αισθητά από τις γραμμές ολίσθησης (εκτόνωσης) που είναι εντονότερες και συχνά συμπλεκόμενες. Hosford κ.ά. 1985, 690.

38 Σχετικά με την προβληματική για τις διαφορετικές μορφές μικροδομής οι οποίες αποδίδονται σε εν θερμώ σφυρηλασία: Manti 2011, 150.

39 Για το μηχανισμό δημιουργίας της ευτηκτικής βλ. κατωτέρω.

οι οποίοι αναπτύσσονται προς όλες τις κατευθύνσεις και ονομάζονται δενδρίτες. Οι αρχικοί δενδρίτες περιέχουν κατά κύριο λόγο το λιγότερο εύτηκτο στοιχείο του κράματος, το οποίο, όπως είναι αναμενόμενο, ψύχεται γρηγορότερα, δηλαδή τον χαλκό (θερμοκρασία τήξης 1085 °C). Καθώς η διαδικασία της στερεοποίησης του μετάλλου προχωρά και αναπτύσσονται οι δενδρίτες, τα άκρα τους εμπλουτίζονται με το πιο εύτηκτο στοιχείο του κράματος, δηλαδή τον κασσίτερο (θερμοκρασία τήξης 261 °C), ο οποίος ψύχεται αργότερα⁴⁰. Η φάση αυτή κατά την οποία ο κασσίτερος είναι πλήρως διαλυτός στον χαλκό ονομάζεται *α φάση*.

Στα κράματα χαλκού-κασσιτέρου με υψηλή περιεκτικότητα σε κασσίτερο - από 10% και άνω - κατά τη διαδικασία της τήξης του μετάλλου σε ικανούς χρόνους ο κασσίτερος, ο οποίος δεν απορροφάται πλήρως στους δενδρίτες της *α φάσης*, σωρεύεται στις περιοχές μεταξύ των δενδριτών. Στα σημεία αυτά σχηματίζεται η *ευτηκτική*, μια περιοχή η οποία περιέχει κρυσταλλίτες αποτελούμενους από μια φάση πλούσια σε κασσίτερο, που δεν είναι πλέον διαλυτός στο χαλκό και ονομάζεται *δ φάση*, καθώς και από την *α φάση* (εικ. 3-4). Η πλούσια σε κασσίτερο *δ φάση* είναι εξαιρετικά σκληρή και η εκτεταμένη παρουσία της ευτηκτικής μεταξύ των δενδριτών καθιστά το μέταλλο εξαιρετικά σκληρό και ως εκ τούτου, εύθραυστο.

Μόλις το μέταλλο εξαχθεί από τη μήτρα αρχίζει η διαδικασία της σφυρηλασίας έως το επιθυμητό σχήμα. Αρχικά αναθερμαίνεται (ανοπτείνεται) για να καταστεί εκ νέου εύπλαστο. Κατά τη διαδικασία αυτή οι δενδρίτες μετασχηματίζονται σε εξαγωνικούς κρυσταλλίτες της *α φάσης*. Αν η ανόπτηση πραγματοποιηθεί σε υψηλή θερμοκρασία και μακρούς χρόνους τότε σχηματίζονται και οι περιοχές της ευτηκτικής μεταξύ των εξαγωνικών, πλέον, κρυσταλλιτών της *α φάσης*. Οι περιοχές αυτές είναι πλούσιες στην σκληρή *δ φάση*, όπως και κατά την αρχική χύτευση. Καθώς θα ακολουθήσει σφυρηλασία εν ψυχρώ, προκειμένου να αρχίζει η διαδικασία μορφοποίησης του αντικειμένου, η εκτεταμένη παρουσία της ευτηκτικής αποτελεί πρόβλημα, αφού και σε αυτή την περίπτωση καθιστά το μέταλλο εύθραυστο⁴¹.

Η διαδικασία της εν θερμώ σφυρηλασίας, την οποία περιγράψαμε προηγουμένως, θα προσέφερε μια λύση. Ωστόσο, από αυτή προκύπτουν αντικείμενα των οποίων η τελική μικροδομή είναι ανοπτημένη σε βαθμό ομογενοποίησης και επομένως, εξαιρετικά μαλακή. Η τεχνική αυτή είναι κατάλληλη για αντικείμενα, τα οποία δεν προορίζονται για απαιτητική χρήση, όπως τα κάτοπτρα που προαναφέραμε. Για την κατασκευή μπρούτζινων όπλων και εργαλείων η διαδικασία φαίνεται ότι ήταν διαφορετική.

Έχει, ως εκ τούτου, υποθεθεί ότι κατά τη διαδικασία της σφυρηλασίας και της ανόπτησης των όπλων οι αρχαίοι τεχνίτες, προκειμένου να καταστήσουν το μέταλλο ελατό, δεν επέτρεπαν την ανόπτηση σε μακρούς χρόνους, αλλά τη διέκοπταν απότομα, με βύθιση του αντικειμένου σε κάποιο υγρό (συνήθως νερό ή λάδι). Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την ψύξη του μετάλλου πριν το σχηματισμό της ευτηκτικής. Στη συνέχεια θα σφυρηλατούσαν το αντικείμενο εκ νέου και θα ακολουθούσαν αρκετοί τέτοιοι κύκλοι (σφυρηλασίας, ανόπτησης) έως την τελική απόδοση του σχήματος. Μάλιστα, η διαδικασία αυτή έχει προσομοιωθεί σε πειράματα με σύγχρονα δοκίμια και είχε άριστα αποτελέσματα⁴². Το πλεονέκτημα αυτής της τεχνικής έγκειται στο εξής: το σώμα των μπρούτζινων όπλων –για παράδειγμα των ξιφών– θα έμενε στο τελικό στάδιο σε ανοπτημένη κατάσταση, προκειμένου να είναι ευλύγιστο. Αντιθέτως, οι ακμές σφυρηλατούντο εν ψυχρώ, ώστε να είναι σκληρές και κοφτερές. Με την τεχνική της ψύξης του μετάλλου πριν από την ανόπτηση το σώμα των όπλων παρέμενε μεν σχετικά ευλύγιστο, αλλά όχι ιδιαίτερα μαλακό, όπως εάν είχε σφυρηλατηθεί εν θερμώ.

Η διαδικασία της απότομης ψύξης του μετάλλου μετά το πέρας της ανόπτησης σε υψηλές

40 Για το φαινόμενο σε χυτά αντικείμενα: Bassiakos και Tselios 2009.

41 Αναφορικά με τη διαδικασία σχηματισμού της ευτηκτικής και τις ιδιότητές της: Τσέλιος 2013, 65-66.

42 Papadimitriou 2001, 718-719.

θερμοκρασίες (περί τους 600-700 °C) επιβεβαιώνεται, πλέον, από μια σειρά μεταλλογραφικών εξετάσεων τεχνέργων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού του ελλαδικού χώρου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η τεχνολογία της διακοπής της ανόπτωσης, η οποία υποτίθεται ότι είχε εφαρμοσθεί κατά την Κλασική περίοδο, σύμφωνα και με αναφορές σε γραπτές πηγές των Κλασικών και μεταγενέστερων χρόνων⁴³, θα πρέπει, πλέον, να τοποθετηθεί χρονικά περίπου 1.000 χρόνια νωρίτερα.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός ξίφους του τύπου Α από τον μικρό κάθετο λακκοειδή τάφο της Περιστεριάς Τριφυλίας (αρ. ευρετηρίου Αρχαιολογικού Μουσείου Χώρας ΜΧ 3532), το οποίο χρονολογείται στην ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι φάση, δηλαδή στο πέρασμα από τον 17ο στον 16ο αι. π.Χ.⁴⁴ και έχει περιεκτικότητα σε κασίτερο περί το 11-12%⁴⁵ (εικ. 5, πίν. 1). Τα εξετασθέντα δείγματα προέρχονται από το μίσχο της λαβής και από τη λεπίδα κοντά στην κεντρική νεύρωση. Η εικόνα που προήλθε από τη μεταλλογραφική εξέταση είναι πανομοιότυπη και για τα δυο δείγματα. Πρόκειται για ανοπτημένη δομή σε υψηλή θερμοκρασία, η οποία απάλειψε φαινόμενα υπερκείμενου διαφορισμού της αρχικής δενδριτικής δομής⁴⁶ και είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη ομογενοποίηση, δηλαδή τον σχηματισμό σχετικά μεγάλων, ευδιάκριτων κρυσταλλιτών (εικ. 6). Καθώς το κράμα περιέχει κασίτερο σε ποσοστά περί το 11-12%, αν η τελευταία ανόπτωση είχε πραγματοποιηθεί σε μακρούς χρόνους ή το αντικείμενο είχε σφυρηλατηθεί εν θερμώ, η παρουσία της ευτηκτικής θα ήταν αναπόφευκτη. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν παρατηρείται σε κανένα από τα δυο δείγματα, αφού δε διαπιστώθηκε η παρουσία ευτηκτικής μεταξύ των κρυσταλλιτών της *α* φάσης.

Επιπλέον, σε κάποιους κρυσταλλίτες παρατηρούνται και κατάλοιπα γραμμών ολίσθησης (εκτόνωσης) που έχουν προέλθει από την προηγούμενη εν ψυχρώ σφυρηλασία⁴⁷ και δεν έχουν εξαλειφθεί από τη τελική ανόπτωση του μετάλλου, παρά τις υψηλές θερμοκρασίες υπό τις οποίες αυτή έχει συντελεσθεί. Συνεπώς, η πιο πάνω εικόνα επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το ξίφος έχει μορφοποιηθεί με κύκλους σφυρηλασίας εν ψυχρώ και ανόπτωσης έως την τελική ανόπτωση, η οποία διακόπηκε απότομα με βύθιση του μετάλλου σε νερό. Στην τελική φάση της κατεργασίας θα σφυρηλατήθηκε εκ νέου εν ψυχρώ μόνο η κόψη του ξίφους, ενώ το σώμα παρέμεινε σε κατάσταση ανόπτωσης, όπως αυτή παρατηρείται στα δείγματα, ή σφυρηλατήθηκε ελαφρά. Με αυτόν τον τρόπο, το ξίφος θα παρέμενε ευλύγιστο αλλά και ισχυρό με την τελική ψυχρηλασία της κόψης. Η κάμψη σε αμβλεία γωνία επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι μηχανικές ιδιότητες του ξίφους είναι ανάλογες με τις αυτές των ευλύγιστων σύγχρονων σπαθιών ξιφασκίας.

Αντίστοιχη είναι και η εικόνα από την μεταλλογραφική εξέταση αιχμής βέλους⁴⁸ από τον θαλαμωτό τάφο 3 της συστάδας Βορηά-Τσουλέα των Βολιμιδίων Χώρας (αρ. ευρετηρίου Αρχαιολογικού Μουσείου Χώρας ΜΧ 615), η οποία τοποθετείται χρονικά στον 14ο αι. π.Χ. (συγκεκριμένα στην ΥΕ ΙΙΙΑ2)⁴⁹ και περιέχει κασίτερο περί το 11-12% (εικ. 7, πίν. 1)⁵⁰. Η εικόνα είναι

43 Papadimitriou 2001, 718-719.

44 Κορρές 1976, 1977. Σχετικά με τη χρονολόγηση του ξίφους βάσει τυπολογικών παραλλήλων: Τσέλιος 2013, 28-29.

45 Τσέλιος 2013, 90-92.

46 Σχετικά με τα φαινόμενα μικροδιαφορισμού υπό τη μορφή ghost structure: Northover και Evely 1995, 92-93. Τσέλιος 2013, 69-70.

47 Barrett 1952, 339.

48 Μαρινάτος 1954, 300-301.

49 Παραδείγματα από τους θαλαμωτούς τάφους των Μυκηνών: Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 146, Χλ 2329(6), (7), πίν. 46-47, τους τάφους της Πρόσυμνας: Blegen 1937, 340-342, καθώς και τον Θολωτό Τάφο ΙV κοντά στο ανάκτορο του Εγκλιανού: Blegen και Rawson 1966, 112, εικ. 194:1123-124, εικ. 194-195. Για τη χρονολόγηση της κεραμικής του λάκκου στην ΥΕ ΙΙΙΑ2: Κουντούρη 2002, 16-17.

50 Τσέλιος 2013, 251-252.

αυτή της τελικής ανόπτησης της αιχμής σε υψηλή θερμοκρασία (δεν παρατηρούνται ίχνη υπερκείμενου διαφορισμού της αρχικής δενδριτικής μικροδομής) σε βαθμό ομογενοποίησης, με καλοσχηματισμένους κρυσταλλίτες, όπου παρατηρούνται φαινόμενα διδυμισμού (εικ. 8). Η απουσία της ευτηκτικής και σε αυτή την περίπτωση είναι χαρακτηριστική, ενώ και εδώ παρατηρούνται κατάλοιπα της προηγούμενης εν ψυχρώ σφυρηλασίας υπό τη μορφή ελάχιστων γραμμών ολίσθησης. Η αιχμή σε τελικό στάδιο ανοπτήθηκε και ψύχθηκε απότομα, προκειμένου να καταστεί ανθεκτική, καθώς, σύμφωνα με τα εξαιρετικά υψηλά ποσοστά κασιτέρου, αν είχε αφεθεί να ψυχθεί ομαλά η εμφάνιση της ευτηκτικής θα την καθιστούσε εύθραυστη κατά τη χρήση.

Εκτός από τα πιο πάνω τέχνηρα από τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, ένας ξυρός της ΥΕ ΙΙΒ (13ου αι. π.Χ.) από το νεκροταφείο των Λαζάρηδων της Αίγινας (αρ. ευρητηρίου Αρχαιολογικού Μουσείου Αίγινας MA 3366)⁵¹ εμφανίζει τα ίδια χαρακτηριστικά (εικ. 9). Περιέχει κασίτερο περί το 11-12% (πίν. 1) και η εικόνα από τη μεταλλογραφική του εξέταση είναι παρόμοια με αυτή του ξίφους της Περιστεριάς⁵². Το τέχνηρο έχει σε τελική φάση ανοπτηθεί σε υψηλή θερμοκρασία έπειτα από την προηγούμενη σφυρηλασία εν ψυχρώ, με αποτέλεσμα την πλήρη ομογενοποίηση της μικροδομής, η οποία αποτελείται από μεγάλους καλοσχηματισμένους κρυσταλλίτες με διδυμίες και, σε κάποιες περιπτώσεις, γραμμές ολίσθησης ως κατάλοιπο της προηγούμενης εν ψυχρώ σφυρηλασίας (εικ. 10). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι και σε αυτή την περίπτωση η απουσία της ευτηκτικής ($\alpha+\delta$ φάσης), η ύπαρξη της οποίας θα ήταν αναμενόμενη, εφόσον το μέταλλο είχε αφεθεί να ψυχθεί ομαλά μετά την τελευταία ανόπτηση. Η απουσία της ευτηκτικής θα πρέπει να αποδοθεί, και σε αυτή την περίπτωση, στην απότομη ψύξη του μετάλλου, η οποία διέκοψε την τελική ανόπτηση.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η διαδικασία της απότομης ψύξης του μετάλλου μετά την ανόπτηση ήταν γνωστή στους τεχνίτες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, αλλά με διαφορετικό επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Στις περιπτώσεις κραμάτων με υψηλά ποσοστά κασιτέρου επιδίωξη ήταν η ευπλασία του μετάλλου με τη διακοπή της ανόπτησης. Κατά τον πειραματισμό με το νέο υλικό οι μεταλλοτεχνίτες θα διαπίστωσαν ότι η εφαρμογή αυτής της τεχνικής στο σίδηρο είχε τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα, καθώς το νέο μέταλλο γινόταν εξαιρετικά σκληρό.

Η μετάβαση από την τεχνολογία του χαλκού σε αυτή του σιδήρου αποτέλεσε, σύμφωνα με τα πιο πάνω δεδομένα, την ομαλή εξέλιξη των μεταλλοτεχνικών πρακτικών που τελειοποιήθηκαν κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Οι τεχνικές κατασκευής των σιδηρών τεχνέργων και ιδιαίτερα αυτές της εν θερμώ σφυρηλασίας και της βαφής αποτελούν τις κύριες πρακτικές στις οποίες εδράζεται η τεχνολογία της μορφοποίησης και της σκλήρυνσης του χάλυβα. Αυτές οι πρακτικές προσαρμόστηκαν στις ιδιαίτερες απαιτήσεις του νέου υλικού, πιθανότατα, στα ίδια εργαστήρια.

Κατά τη Μυκηναϊκή εποχή τα εργαστήρια αυτά λειτουργούσαν στις περιφέρειες και ήταν διάσπαρτα σε κώμες καλύπτοντας τις τοπικές ανάγκες, αλλά και τις ανάγκες των ανακτορικών κέντρων, όπως αποκαλύπτεται από τα δεδομένα του αρχείου της Πύλου⁵³, αλλά και από νεότερες έρευνες πεδίου⁵⁴. Χαρακτηριστικό της ομαλής μετάβασης από την τεχνολογία του χαλκού σε αυτήν του σιδήρου και του χάλυβα είναι το γεγονός ότι οι *ka-ke-u* των πινακίδων της Γραμμικής Β γραφής⁵⁵ διατήρησαν το τίτλο τους και κατά τα μετέπειτα χρόνια, με αποτέ-

51 Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 8.

52 Τσέλιος 2010-11, 135-137.

53 Bennett 1955, 167-174. Palaima και Wright 1985. De Fidio 1989. Smith 1992-93.

54 Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της περιοχής της Ίκλαινας η οποία ταυτίζεται με το τοπωνύμιο *A- μ_2* των πινακίδων της Πύλου και όπου έχουν εντοπισθεί σε πρόσφατες επιφανειακές έρευνες κατάλοιπα χαλκούργιας. Cosmopoulos 2006, 221.

55 Pugliese Caratelli 1963, 249-250. Attinger 1977. Lindgren 1973, 61-70.

λεσμοι οι τεχνίτες των μετάλλων να χαρακτηρίζονται ως χαλκείς, ανεξαρτήτως του γεγονότος αν επρόκειτο για χαλκουργούς, σιδηρουργούς ή και τα δυο. Οι αναφορές στα Ομηρικά κείμενα είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικές⁵⁶. Η νέα τεχνολογία του χάλυβα ξεπήδησε μέσα από τα εργαστήρια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και κυριεύσε τον αρχαίο κόσμο, με αφετηρία τις μεταλλοτεχνικές πρακτικές των χαλκουργών της 2ης χιλιετίας π.Χ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alberti, L. 2004. «Οι Νεκροπόλεις της Κνωσού κατά την Υστερομινωική ΙΙ – ΙΙΙΑ1 περίοδο.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Aschenbrenner, S.E., και S.R.B. Cooke. 1975. «The Occurrence of Metallic Iron in Ancient Cooper.» *JFA* 2:252-264.
- Attinger, P. 1977. «Les Nomes Parlants des Forgerons Mentionnés dans les Tablettes Jn de Pylos. Remarques Préliminaires.» *ZivaAnt* 27:58-75.
- Barett, C.S. 1952. *Structure of Metals. Crystallographic Methods, Principles and Data*. New York – London: McGraw-Hill.
- Βαρουφάκης, Γ. 1979. «Χημική και μεταλλουργική έρευνα γύρω από 19 σιδερένια πόδια τριπόδων της Γεωμετρικής Έποχής.» Διατριβή επί Ύψηγεσία, Αθήναι.
- _____. 1992. «Πώς Άντεξαν στη Διάβρωση Τόσων Αιώνων οι Σιδερένιοι Σύνδεσμοι και Γόμφοι των Ναών της Ακρόπολης.» *Αρχαιολογία* 45:14-19.
- Bassiakos, Y., και M. Catapotis. 2006. «Reconstruction of the Copper Smelting Process Based on the Analyses of the Ore and Slag Samples.» Στο *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and its Territory*, επιμ. P.P. Betancourt, 329-353. *Hesperia* Suppl. 36. Princeton, N.J.: ASCSA.
- Bassiakos, Y., και C. Tselios. 2009. «A Note on the Analytical Investigation of a Bronze Mask from the Bank of Alpheus River at Ancient Olympia, Greece.» Στο Μουστάκα, Α., «Μάσκα Ποτάμιου Θεού από την Κοίτη του Αλφειού.» *ASAtene* 87:374-377.
- Bassiakos, Y., και T. Tselios. 2012. «On the Cessation of Local Copper Production in the Aegean in the 2nd Millennium B.C.» Στο *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium B.C., A Conference in Honor of James D. Muhly, Nicosia, 10th-11th October 2009*, επιμ. V. Kassianidou και G. Pasavas, 151-161. Oxford: Oxbow Books.
- Bennett, E.L. Jr. 1955. *The Pylos Tablets. Texts of the Inscriptions Found 1939-1954*. Princeton: Princeton University Press.
- Blegen, C.W. 1937. *Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blegen, C.W., και M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. I, *The Buildings and their Contexts*. Princeton: Princeton University Press.
- Coghlan, H.H. 1956. *Notes on Prehistoric and Early Iron in the Old World*. Pitt Rivers Museum Occasional Paper on Technology 8. Oxford: University Press.
- Comelli, D., M. d’Orazio, L. Folco, M. El-Halwayy, T. Frizzi, R. Alberti, V. Capogrosso, A. Elnaggar, H. Hassan, A. Nevin, F. Porcelli, M.G. Rashed, και G. Valentini. 2016. «The meteoritic origin of Tutankhamun’s iron dagger blade.» *Meteoritics & Planetary Science* 51:1301-1309.
- Cosmopoulos, M.B. 2006. «The Political Landscape of Mycenaean States: A- μ_2 and the Hither Province of Pylos.» *AJA* 110:205-228.
- Cramer, E.C. 1995. «What Caused the Iron Age?» *History* 303:1-14.
- De Fidio, P. 1989. «L’ Artigianato del Bronzo nei Testi Micenei de Pilo.» *Klio* 71:7-27.
- Derhoeven, J.D. 2000. «The Mystery of Damascus Blades.» *Scientific American*:74-79.
- Dickinson, O.T.P.K. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and change between the twelfth and eighth centuries BC*. London: Routledge.
- Eckstein, F. 1974. *Handwerk, Teil 1. Die Aussagen des frühgriechischen Epos*. ArchHom II, L 1. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprech.
- Ευστρατίου, Κ., και Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα. 2010-11. «Το μυκηναϊκό νεκροταφείο στους Λαζάρηδες Αίγινας.» *ΑΔ* 65-66Α:1-162.

56 Eckstein 1974, 3-9.

- Ζερβάκη, Φ. 2011. «Νεκροταφείο της ΥΕ ΙΙΙΓ-Υπομυκηναϊκής περιόδου στην Αγία Αγάθη της Ρόδου.» Στο *The «Dark Ages» Revisited, Acts of an International Symposium in Memory of W.D.E. Coulson, Volos 14-17 June 2007*, επιμ. Α. Mazarakis-Ainian, 769-784. Volos: University of Thessaly Press.
- Hosford, W.F., J.J. Jonas, και W.C. Leslie. 1985. «Plastic Deformation Structures.» Στο *Metallography and Microstructures. ASM Handbook 9*, 684-691. Ohio: American Society for Metals.
- Hughes-Brock, H. 1996. «Asine. Chamber Tomb I:1: The small finds.» Στο *Asine III. Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922-1930*, επιμ. R. Hägg, G. Nordquist, και B. Wells, 69-80. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Ίακωβίδης, Σ. 1970α. *Περατή. Τὸ Νεκροταφεῖον*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 67. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- _____. 1970β. «Ἡ ἐμφάνισις τοῦ σιδήρου εἰς τὴν Ἑλλάδα.» *AAA* 3:288-296.
- Kayafa, M. 1999. «Bronze Age Metallurgy in Peloponnese, Greece.» Διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Birmingham.
- Κορρές, Γ.Σ. 1976. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Περιστεριᾷ Πύλου.» *ΠΑΕ*:469-550.
- _____. 1977. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Περιστεριᾷ.» *ΠΑΕ*:296-356.
- Κουντούρη, Ε. 2002. «Ἡ Ὑστεροελλαδικὴ ΙΙΙΑ κεραμικὴ ἀπὸ το νεκροταφεῖο των Βολιμιδίων Χώρας και η σύγχρονη κεραμικὴ παραγωγὴ της Μεσσηνίας.» Ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.
- Lindgren, M. 1973. *The People of Pylos: Prosopographical and Methodological Studies in the Pylos Archives. Part II: The Use of Personal Designations and their Interpretation. Boreas* 3 (2). Uppsala: Academia Ubsaliensis – Stockholm: distr. Almqvist and Wiksell International.
- Manti, P. 2011. «Shiny helmets: investigation of tinning, manufacture and corrosion of Greek helmets (7th-5th c. BC).» Διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Cardiff.
- Μαρινᾶτος, Σ. 1954. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:298-316.
- _____. 1955. «Ἀνασκαφὴ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:245-255.
- Morimoto, M. 2004. *The Forging of a Japanese Katana*. Colorado School of Mines.
- Muhly, J.D., R. Maddin, και V. Karageorghis, επιμ. 1982. *Early Metallurgy in Cyprus 4000-500 BC*. Nicosia: Pierides Foundation.
- Muhly, J.D., R. Maddin, T. Stech, και E. Özgen. 1985. «Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry.» *AnatSt* 35:67-84.
- Nordquist, G. 1987. *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid. Boreas* 16. Uppsala: Academia Ubsaliensis – Stockholm: distr. Almqvist and Wiksell International.
- Northover, P., και D. Evely. 1995. «Towards an Appreciation of Minoan Metallurgical Techniques: Information Provided by Copper Alloy Tools from the Ashmolean Museum, Oxford.» *BSA* 90:83-105.
- Ξανάκη-Σακελλαρίου, Ἀ. 1985. *Οἱ Θαλαμῶτοι Τάφοι τῶν Μυκηνῶν. Ἀνασκαφῆς Χρ. Τσοῦντα (1887-1898)*. Paris: De Boccard.
- Palaima, T.G., και J.C. Wright. 1985. «Ins and Outs of the Archives Rooms at Pylos: Form and Function in a Mycenaean Palace.» *AJA* 89:251-262.
- Papadimitriou, G. 2001. «Simulation Study of Ancient Bronzes: Their Mechanical and Metalworking Properties.» Στο *Αρχαιομετρικὲς Μελέτες για την Ελληνικὴ Προϊστορία και Αρχαιότητα*, επιμ. Ι. Μπασιάκος, Ε. Αλούπη, και Γ. Φακορέλης, 713-733. Ἀθήνα: Ελληνικὴ Αρχαιομετρικὴ Ἑταιρεία – Ἑταιρεία Αρχαιολογικῶν Μεσσηνιακῶν Μελετῶν.
- Pleiner, R. 1969. *Iron Working in Ancient Greece*. Acta Musei Nationalis Technici Pragae 7. Prague: National Technical Museum.
- Pugliese Caratelli, G. 1963. «I Bronzieri di Pilo Micenea.» *Studi Classici e Orientali* 12:242-253.
- Σακελλαράκης, Γ., 1997. *Αρχάνες. Μια Νέα Ματιά στη Μινωικὴ Κρήτη*. Ἀθήνα: Ἄμμος.
- Scott, D.A. 1991. *Metallography and Microstructure of Ancient and Historic Metals*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- Sgouritsa, P.P., και E.C. Tselios. Ὑπὸ ἐκδόση. «Analytical Approach on the Three Bronze Artifacts from the Mycenaean Settlement and Cemetery of Lazarides on the Island of Aegina (Greece).» Στο *International Congress on Archaeological Sciences in the Eastern Mediterranean and the Near East, 29 April - 1 May 2010, Paphos, Cyprus*.
- Smith, J.S., 1992-93. «The Pylos Jn Series.» *Minos* 227-228:167-259.
- Snodgrass, A.M. 1965. «Barbarian Europe and Early Iron Age Greece.» *PPS* 31:229-240.
- _____. 1982. «Cyprus and the Beginnings of Iron Technology in the Eastern Mediterranean.» Στο Muhly κ.ά. 1982, 289-295.

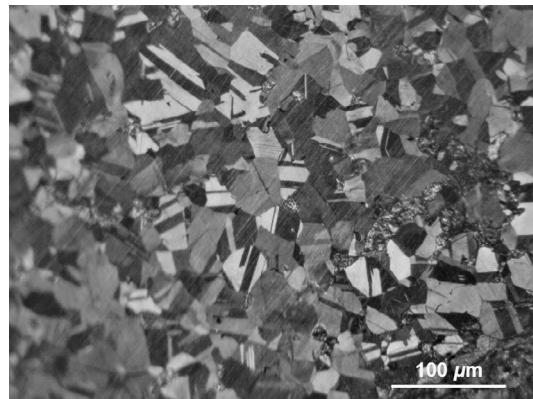
- Souckova-Siegelová, A. 2001. «Treatment and Usage of Iron in the Hittite Empire.» *MeditArch* 14:189-193.
- Symeonoglou, S. 1973. *Kadmeia I. Mycenaean Finds from Thebes, Greece. Excavation at 14 Oedipus St. SIMA* 35. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Taşlıçukur, Z., G.S. Altuğ, Ş. Polat, Ş.H. Atapek, και E. Türedi. 2012. «A Microstructural Study on CuSn10 Bronze Produced by Sand and Investment Casting Techniques.» Στο *21st International Conference on Metallurgy and Materials, May 23rd-25th 2012, Brno, Czech Republic, EU*, 23-25. Brno: Tanger.
- Τσέλιος, Η.Χ. 2010-11. «Εργαστηριακή εξέταση μεταλλικών ευρημάτων του μυκηναϊκού οικισμού και του νεκροταφείου των Λαζάρηδων Αίγινας.» Στο Ευστρατίου και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2010-11, 135-148.
- _____. 2013. «Η μεταλλουργία και η μεταλλοτεχνία του χαλκού κατά την Υστεροελλαδική περίοδο στη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο: Αρχαιομετρική μελέτη των χαλκών τεχνέργων της Υστεροελλαδικής Μεσσηνίας.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Tselios, H.C. Υπό έκδοση. «Metallographic and Chemical Investigation Carried out on Three Iron Artifacts from the Mycenaean Cemetery at Lazarides on the Island of Aegina.» Στο *Natural Sciences in Archaeology*, επιμ. I. Bassiakos.
- Varoufakis, G. 1981. «Investigation of some Minoan and Mycenaean Iron Objects.» Στο *Frühes Eisen in Europa. Festschrift Walter Ulrich Guyan zu seinem 70 Geburtstag*, 25-32. Schaffhausen: Verlag Peter Meili.
- _____. 1982. «The Origin of Mycenaean and Geometric Iron on the Greek Mainland and in the Aegean Islands.» Στο Muhly κ.ά. 1982, 315-322.
- Wainright, G.A. 1936. «The Coming of Iron.» *Antiquity* 10:5-24.
- Waldbaum, J.C. 1978. *From Bronze to Iron: The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean. SIMA* 54. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1980. «The First Archaeological Appearance of Iron and the Transition to the Iron Age.» Στο Wertime και Muhly 1980, 83-87.
- Wertime, T.A. 1980. «The Pyrotechnologic Background.» Στο Wertime και Muhly 1980, 1-24.
- Wertime, T.A., και J.D. Muhly, επιμ. 1980. *The Coming of the Age of Iron*. New Haven – London: Yale University Press.
- Yalcin, Ü. 1999. «Early Iron Metallurgy in Anatolia.» *AnatSt* 49:177-187.

Αντικείμενο	Elements %	Cu	Sn	As	Fe	Ni	Pb	S	Si	Cl	O
MX 2712	bulk	80.6	16.4	1.2	0.3	0.4	δ.ε.	0.3	0.2	0.5	δ.ε.
MX 3532	bulk	87.5	11.5	0.6	0.3	δ.ε.	δ.ε.	δ.ε.	δ.ε.	δ.ε.	δ.ε.
MX 615	bulk	86.2	11.6	0.9	0.3	0.5	0.3	0.1	δ.ε.	δ.ε.	δ.ε.
MA 3366	bulk	86.9	11.7	δ.ε.	0.3	δ.ε.	δ.ε.	0.8	δ.ε.	δ.ε.	δ.ε.
MX 664*	bulk	69.8	16.7	1.0	0.4	0.3	δ.ε.	0.2	0.2	1.2	10.0

Πίν. 1. SEM-EDS Μικροαναλύσεις με σάρωση επιφάνειας (25.00 KeV).
δ.ε.: δεν εντοπίστηκε * : ανάλυση επί οξειδίων.

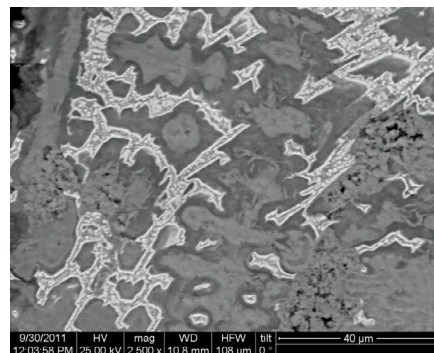
Εικ. 1. Τραγάνα. Θολωτός τάφος 1. Κάτοπτρο MX 2712 (σε κύκλο το σημείο δειγματοληψίας).

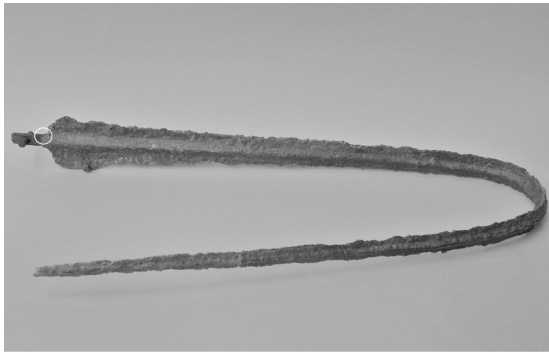
Εικ. 2. Κάτοπτρο MX 2712. Μικροδομή δείγματος 100X: διακρίνονται μεγάλοι, πλήρως ομογενοποιημένοι κρυσταλλίτες με διδυμίες και πολυδυμίες, καθώς και δέσμες λεπτών, παράλληλων γραμμών εκτόνωσης κατά τη φορά της έλασης.

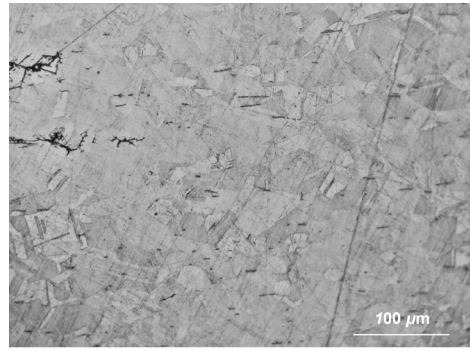
Εικ. 3. Ρούτση. Θολωτός τάφος 2. Κάτοπτρο MX 664 (σε κύκλο το σημείο δειγματοληψίας).

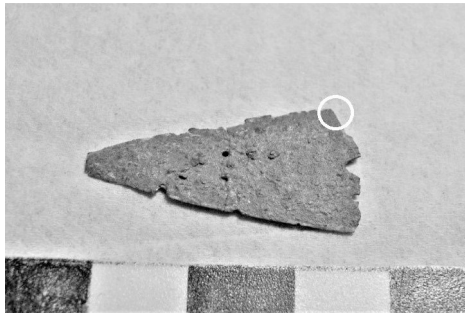
Εικ. 4. Κάτοπτρο MX 664. SEM (BSED) Μικροδομή δείγματος 2500X: χαρακτηριστική χυτή (as cast) μικροδομή με μεγάλους, πλήρως ανεπτυγμένους δενδρίτες της α φάσης και εκτεταμένη παρουσία της ευτηκτικής ($\alpha+\delta$) στις μεταδενδριτικές περιοχές (λευκό χρώμα).

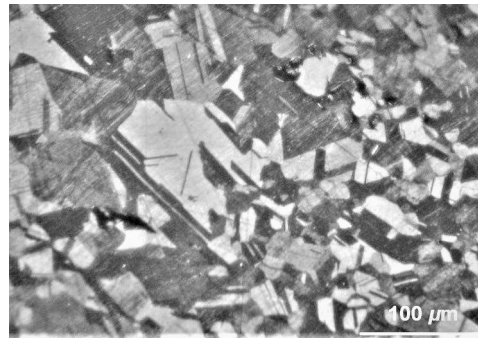
Εικ. 5. Περιστεριά. ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι κάθετος λακκοειδής τάφος, Ξίφος ΜΧ 3532 (σε κύκλο το σημείο δειγματοληψίας).

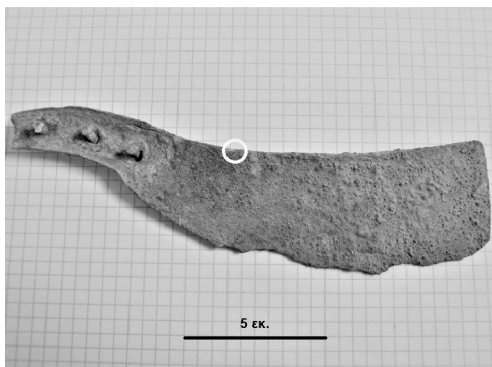
Εικ. 6. Ξίφος ΜΧ 3532. Μικροδομή δείγματος 100X: διακρίνονται μικρού και μεσαίου μεγέθους ομογενοποιημένοι κρυσταλλίτες με διδυμίες και ελάχιστες, διασταυρούμενες γραμμές εκτόνωσης. Χαρακτηριστική είναι η απουσία της ευτηκτικής (α+δ), παρά τα υψηλά επίπεδα του κασιτέρου στο κράμα.

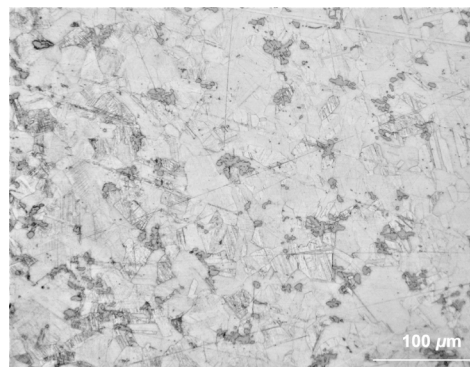
Εικ. 7. Βολιμίδια. Συστάδα Βορηρά-Τσουλέα, τάφος 3. Αιχμή βέλους ΜΧ 615 (σε κύκλο το σημείο δειγματοληψίας).

Εικ. 8. Αιχμή βέλους ΜΧ 615. Μικροδομή δείγματος 200X: διακρίνονται μεσαίου και μεγάλου μεγέθους πλήρως ομογενοποιημένοι κρυσταλλίτες με διδυμίες και πολυδυμίες. Χαρακτηριστική είναι η απουσία της ευτηκτικής (α+δ), παρά τα υψηλά επίπεδα του κασιτέρου στο κράμα.

Εικ. 9. Λαζάρηδες Αίγινας. Τάφος Α. Ξυρός ΜΑ 3366 (σε κύκλο το σημείο δειγματοληψίας).

Εικ. 10. Ξυρός ΜΑ 3366. Μικροδομή δείγματος 100X: διακρίνονται μεσαίου και μεγάλου μεγέθους πλήρως ομογενοποιημένοι κρυσταλλίτες με διδυμίες και ελάχιστες, διασταυρούμενες γραμμές εκτόνωσης. Χαρακτηριστική είναι η απουσία της ευτηκτικής (α+δ), παρά τα υψηλά επίπεδα του κασιτέρου στο κράμα.

A glimpse of Homeric (Mycenaean) technology

†Emmanuel Mikrogiannakis

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΟΜΗΡΙΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Ο Όμηρος ως ποιητική εγκυκλοπαιδεία παρέχει πάσης φύσεως και πολλαπλώς εντυπωσιακές πληροφορίες και ιδέες. Ακόμη και στην πολεμική τεχνολογία, που σήμερα ιδίως καλπάζει, μας καταπλήσσει με το να μας παρέχει τον ιδεώδη τύπο (ως ιδέα έστω) πολεμικού πλοίου, το οποίο, καθοδηγούμενον μόνον από την βούλησιν του κατόχου του, επιτελεί τα πάντα.

Έχει τα εξής χαρακτηριστικά: Γνωρίζει από πάσης απόψεως όλη την γη. Δεν χρειάζεται οιακοστροφή (τιμονιέρη). Συλλαμβάνει την βούλησιν των κυρίων του και την πραγματοποιεί. Αντιμετωπίζει με επιτυχία κάθε εμπόδιο. Είναι αδάμαστο και απρόσβλητο.

Αυτόαγρετον (αυτός και άγρεύω) ως όρος είναι ανώτερος του αυτομάτου καθ' ό,τι συνδέεται με την ψυχή του κατόχου και ενεργεί (υπηρετικώς) ως οι τρίποδες του Ηφαίστου. Το επιθυμούμενο αυτοσυλλαμβάνεται και μας προσφέρεται.

Φιλοσοφικώς: Απαλλασσόμεθα της ενεργείας και χειραγωγίας αλλά υποχρεούμεθα εις το «ομαλίζουν τας επιθυμίας».

Homer is the poet *par excellence*. He recommends *ἀριστεύειν* (to excel) and even *αἰέν* (always). He captivates. He involves us in the action. We live alongside not only Achilles and Hector, but also the minor heroes – even the swineherd Eumaeus, whose name alone indicates his good tension. Whoever is tempted by Homer's Siren song stays enchanted for life (and not any less so once the poet has been demythologised and becomes a reliable historical source).

In Homer we move on two levels. The gods too are *βιωτοί* (liveable). We share in the *θεῖον* (divine), as the gods do in the *ἀνθρώπειον* (human). There has been a democratisation of the divine here and a deification of the human. The human soul is expanded, made indivisible and statue-like.

Homer is an encyclopaedia, not in alphabetical order. All is woven around a catastrophic *μῆνιν* (wrath) and a *πολύτροπον* (much travelled) man. In a clear way, at an analogous pace we walk alongside portraying all that the Muse *αἰείδει* (sings). The correct reading of Homer is fruitful for those who are *ἐγκύμονες τὴν ψυχὴν* (pregnant of the mind).

Here are a few examples of good studentship. Aeschylus was shaped in the grove at Marathon fighting the Persians (like a Homeric *ἥρωας*, hero) with his brother Cynegirus, but also by the great teacher, Homer. His tragedies (Aeschylus confesses) are crumbs from Homer's table. Pheidias, the greatest of the sculptors, was inspired (as one who looked on god) to create the statue of Zeus at Olympia by lines from the *Iliad*, where a nod from the highest of the gods shakes Olympus.

It should not surprise us that Homer's most complete *ἀναγνώστης* (reader) was Alexander the Great. This Homer was his guide, acknowledged by Alexander himself as a *συστρατηγός* (co-general). The association was so deep that Alexander forgot himself and modelled himself on Achilles. Virgil also showed how strong Homer's wine is in his *Aeneid*, the national epic of the Romans. A (displaced) Homeric hero becomes the founding father of the Romans in the work of the Homer-mad Virgil.

This, however, mainly in the sphere of culture. Homer lifts the mind [and tempts *νόον* (mind), *μένος* (wrath), *κῦδος* (glory), *κάλλος* (beauty)] and excites us. But what does he offer to technology, which is an extension of the human hand? Does he give us any ideas in the area of arms manufacturing, physics, medicine, astronomy? Does he offer anything to the computers, which think alongside man? I shall not insist on marking the greatness of his achievement, which has been underlined many times, that he sees everything in every aspect of the subject under study with clarity and linearity. In the “Homeric Archaeology”, a series of several dozen volumes, there are entries according to category on subjects such as dress, weaponry, fortifications, shipbuilding, etc.

Every science is ennobled and finalised when it is plunged into antiquity, to find its root therein, when it expresses the *καινὰ ἀρχαίως* (as far as the *ἀρχαῖα καινῶς*).

There is something noteworthy that has not been noted. We hear that at large research and industrial centres attempts are being made to construct computers that will not require the human hand. Perhaps not even speech. These would not have been needed to have been done, according to Homer: *ἔπεσιν καὶ χερσίν* (with word and deed) (*Il.* 1.77). But how? Again, a Homeric phrase: *βουλῇ καὶ νόῳ* (with will and mind) (*Od.* 11.211, 16.374). What is that which is being sought today and which shall be the *ἐσόμενον* (*futurum*), tomorrow? A machine, an *ἀρकुοστασία* (a trap with nets), which by its very nature but without *ἔπος* (speech), shall conceive and realise not just any thought but that which we wish, that which we choose and want to realise. With one word: *τὸ αἰρετόν* (that which is chosen).

Is there something in Homer analogous to what is hoped today? Indeed. Telemachus (*Od.* 16.148), having returned from the journey to Pylos and Sparta and whilst accompanied by his faithful Eumaeus and Odysseus himself (as yet unrevealed), expresses the opinion:

*εἰ γάρ πως εἶη αὐτάγρετα πάντα βροτοῖσιν,
πρωτόν κεν τοῦ πατρὸς ἐλοίμεθα νόστιμον ἦμαρ.*

All the translations render this crucial *αὐτάγρετα* along with its immediate context, either as if this were the word *αἰρετά* or a wish, as follows: would that everything were in the hands of the mortals. Here, however, we do not have a wish or a choice, but a thought, a proposal. A simple thought is expressed. In the Attic dialect, the above would be thus:

Εἰ πάντα εἶη αὐτάγρετα, ἐλοίμεθα ἂν νόστον τοῦ πατρὸς.

The weight falls on the *αὐτάγρετα* (*αὐτά* + *ἀγρέω* or *ἀγρεύω*). *Ἀγρέω* and *ἀγρεύω* are verbs of the hunt. Hunters capture with a variety of *ἄρκυες* (nets). *Αὐτάγρετα* (*αὐτάγρευτα*, *αὐτόληπτα*) are those which are caught, they are captured in some kind of mechanism, without the (physical) involvement of the hunter. Telemachus here foresees (*τηλόθεν* constantly from afar, I would say) the possibility that such machines could be constructed (presumably by Hephaestus, like his tripods or the *κύνες* (dogs) of Alcinoos which have intelligence, they understand the wish and they realise it).

The *αὐτάγρετον* of Telemachus is our long-term future vision. What do humans wish for? *Βουλὴν* (will) and the ability to realise it. The greatest will is divine. Minor *βουλαί* are those of humans. The *αὐτάγρετον* that Telemachus talks of in the presence of Eumaeus and the as yet unknown stranger (his father) has already been performed and is being put into action. Telemachus does not know it, but Odysseus is already in Ithaca, is in fact right next to him. The *αἰρετόν* (choice) of Telemachus is already a fact. The return has already taken place. How? *Αὐταγρέτως*, I would say.

The ships of the Phaeacians carry out the *αὐτάγρετον* (8.555-563). These are *πιτυσκομέναι φρεσὶ νῆες*, i.e. “clever” (Stealth) ships (to use the modern expression). These ships know the

νοήματα καὶ φρένας (thoughts and minds) of men. In other words? They conform to the spirit of their masters. They act in their interest. There are no *κυβερνητῆρες* (steersmen) or *πηδάλια* (steering-oars) on these ships. All that is needed is for them to know something that is simple. This is asked of the stranger on the island of the Phaeacians, that is, where does he want to go, what is his address. This is enough. The ships have stored knowledge (a type of database, navigator) and they know *πόλιας καὶ πίονας ἀγρούς* (all the cities and fertile countries). They are in a position to deal with any difficulty, they are invisible having been wrapped in clouds. The main thing: there is no fear that these ships will be hit, that they will be destroyed or lost. They cannot be hit. They sail wherever, they carry out missions perfectly and return in safety.

What can we observe here? On a technological level, the society of the Phaeacians is one stage above the society of the Ithacans. That which is simply a vision or simple thought of Telemachus has already been executed by the Phaeacians. Indeed, the stranger who is present has already tasted the fruits of Phaeacia.

Where is our own society, at the dawn of the 21st century (the 'trimillennium')?

Are we at the level of the Ithacans or the Phaeacians? Or perhaps somewhere in between? We aspire to build vehicles and bombs that shall execute large missions in accordance to our *νοήματα καὶ φρένας* (thoughts and minds) and which shall move safely (almost like modern Stealth Technology). All the technological side, their machinery, their ability to adapt and be flexible in response to the obstacles that they shall encounter are vital elements. Our own element shall only be that of setting the goal.

An unavoidable observation: one objection is to what extent the technological development of the Phaeacians was reality or myth. From the 19th century, scholars have increasingly believed in a close relationship between Homer and History. Archaeological excavations have added to this. The conviction that generally the myth, in all its forms, conceals truths and in a condensed form is becoming established. In the case of the Phaeacians the logical sequence in the recounting of the specifications of the *τιτυσκομένων φρεσὶ νεῶν* is impressive. The verb *τιτύσκομαι*, with reduplication of the present tense, indicates a repeated action. The root *tu-* (the same as in *τεύχω* and *τυγχάνω*) indicates success in every problem that arises. And these ships (these vehicles of the Phaeacians) have minds similar to those of humans.

It is thus difficult for us to clarify whether the *φρεσὶ* (as *τιτυσκομέναι φρεσὶ*) refers to the minds of people or of the ships. It appears that humans implant *φρένας καὶ νόον* (mind and thought) into these ships, just as the gods implant *κάλλος* (beauty), *κῦδος* (glory), *μένος* (wrath) and, most of all, *φρένας καὶ νοῦν* into men.

The word *αὐτάγρετον* (an adjective as a noun) could end up as a term (title) for whatever is thought and aspired to by us but is executed, is captured by a mechanism that is self-controlled. Does it differ from the *αὐτόματον*? With the *αὐτόματον*, human will, this *αἵρεσις*, the choice of the hunter, does not intervene. In the *αὐτόματον*, to which the root *ma-* is subject (*μάτηρ*, *μήτηρ* and *αὐτομήτωρ*, as *αὐτοπάτωρ*) it is indicated that something is done of itself. If the *αὐτόματον* and *αὐτάγρετον* had will analogous to man, would this then lead to their rule over the human species or at least over their competitors? This is a possibility that cannot be ruled out. From the perspective of humans, we aim not to lose control of the *αἵρεῖσθαι*, the choice (for us to be the choosers). With the *αὐτάγρετον*, however, the whole technological element is separated from us. We are left with the *βούλησις*, the will. We assign the goal to the *αὐτάγρετον*, which is so accompanied by volition. We are left with what is perhaps most important, but setting goals cannot be done *ἀνεμνήτως*, blame free. We shall not examine the whole drama of the subject here.

In any case, for whatever is carried out with the *αὐτάγρετον*, the responsible party must be sought in the person who chooses. And as Plato would have said in his *Republic*, *Αἰτία ἐλομένου* (The blame is his who chooses).

To sum up: Homer lures, ennobles, fascinates, enriches, and stimulates. He is a large poetical encyclopaedia and inevitably a battleground for scholars. Recently scientists believe that a modern reading of him will provide deep insights and even improvements in the field of technology. I think they are right.

One example, *Autagreton*, a Homeric word (*Od.* 16,148, cf. 8.555 ff.) finally expresses what is sought today, what our final purpose is. What is the main goal of the modern technology, mainly the polemical one (which is the most ambitious)? One vehicle, self-controlling mechanism according to the different situations, capable from itself to perform successfully any mission.

Is it not impressive that such a mechanism is described in Homer already? This mechanism can be called *autagreton* (already existing in the society of Phaeacia and king Alcinoos).

Autagreton is superior as term to *automaton* (self-acting) because the first is bent to the mind and brain of its possessor. *Autagreton* moreover shares the soul of its master, esp. the *noos* (mind), which is 'the governor of the soul' (according to Plato).

General remark: The technology hinted in Homer (even in mythical clothing) provides us with brand new aspects of technology and offers brilliant terms (such as *autagreton*) in the beginning of the new millennium (the 'trimillennium').

The ships of Phaeacia have:

1. outstanding knowledge of the whole earth
2. neither steersman, or steering-oar is required
3. they know what their lords have in mind and fulfill it
4. they face successfully and handle quickly any impediments
5. they are indefatigable, invisible, unassailable and invulnerable.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΚΑΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ
ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Υστεροελλαδικά κτερίσματα Βοιωτού κτηνοτρόφου

Χριστίνα Μαραμπέα

SUMMARY: LATE MYCENAEAN BURIAL OFFERINGS TO A BOEOTIAN STOCK FARMER

In the private collection of the researcher and collector Adonis K. Kyrou a small number of Late Mycenaean artifacts is registered, allegedly originating from a tomb in Boeotia. These include two vases (a piriform jar and a rounded alabastron), nine bronze weapons and tools (a spear, a dagger, three razors, three knives and a drill), a whetstone, a steatite stamp and four conuli. In terms of chronology, they can be placed at the beginning of the palatial period (i.e. in the Late Helladic III A).

Drawing upon the use of the findings and their correlation, it is suggested that the deceased was not a warrior, but rather a stock farmer engaged in related activities (shearing, castrating and slaughtering of animals, dressing of leather, cutting of meat and perhaps sealing of leather and meat with ink); in this context, the spear could well have belonged to the deceased and may have been used for his own protection, for the protection of his herd from wild animals or attackers, or even for hunting.

The above interpretation does not challenge the actual existence of warrior tombs; it merely sheds caution over the “automatic” recognition of such graves on the basis of an enlarged series of offerings, which occasionally overshadows concrete evidence of the grave goods and their context.

It is suggested that the attempted interpretation of the artifacts (as a tomb group) may be viewed in the light of the first Theban (?) palatial economic organization of the 14th century BC, which culminated into the next century and was largely, but not exclusively, based on the agricultural and livestock production.

The metal artifacts were analysed by non destructive XRF spectrometry in N.C.S.R. “Demokritos”; the preliminary results are reported by G. Mastrotheodoros and I. Bassiakos in the Appendix.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη συλλογή του ερευνητή και συλλέκτη Αδώνιδος Κ. Κύρου είναι καταγεγραμμένος μικρός αριθμός αντικειμένων, προερχομένων από τάφο της Βοιωτίας, κατά την μαρτυρία του πωλητή. Τα ευρήματα αυτά, που παρουσιάζονται εδώ προς τιμήν του Καθηγητή Γεωργίου Στυλ. Κορρέ, αγοράστηκαν από τον Α.Κ. Κύρου τη δεκαετία του 1960, χωρίς όμως να είναι γνωστό κατά πόσον αντιπροσωπεύουν το σύνολο ή μέρος του συνόλου του τάφου¹.

¹ Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται προς τον δημοσιογράφο-ερευνητή Άδωνι Κ. Κύρου (επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) για την πρόθυμη παραχώρηση του υλικού προς μελέτη και δημοσίευση, καθώς και για τη φιλοξενία που προσέφερε, μαζί με την Κα Μαρία Μπαλοδήμου-Κύρου, κατά τις διαδοχικές επισκέψεις μου στη συλλογή του. Ευλικρινείς ευχαριστίες εκφράζονται προς τον Καθηγητή Μιχάλη Φωτιάδη και τον Καθηγητή Γιάννο Λώλο, οι οποίοι διάβασαν και σχολίασαν εκδοχές του παρόντος άρθρου, προς την Δρα Ο. Krzyszkowska, η οποία με προθυμία σχολίασε την παρουσιαζόμενη σφραγίδα, με βάση τη φωτογραφία και το σχέδιο, και προσέφερε χρήσιμες πληροφορίες, προς τον συνάδελφο Δρα Σταύρο Οικονομίδη, ο οποίος έστρεψε την προσοχή μου προς τις *pintaderas*, και προς την Καθηγήτρια Λαογραφίας Βάσω Ρόκου, η οποία έθεσε στη διάθεσή μου σχετική βιβλιογραφία. Είμαι ιδιαίτερα υποχρεωμένη προς τον γεωλόγο Δρα Γιάννη Μπασιάκο, τέως επικεφαλής της Ομάδας Μελέτης Αρχαίων Μετάλλων και Παλαιοπεριβάλλοντος του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος», ο οποίος ανταποκρίθηκε με μεγάλη προθυμία στο αίτημά μου για ανάλυση των χάλκινων αντικειμένων, και ομοίως προς τον Δρα Γιώργο Μαστροθεόδωρο, ο οποίος έφερε εις πέρας την ακτινοβόλησή τους με τη μέθοδο της φθορισμετρίας ακτίνων Χ (XRF - X-Ray Fluorescence) στο Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος» (βλ. σχετικό παράρτημα). Στο συνάδελφο Σταύρο Οικονομίδη οφείλονται τα καλαίσθητα σχέδια των παρουσιαζόμενων αντικειμένων, ενώ οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τη γράφουσα.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ: ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ

Η παρουσιαζόμενη εδώ ομάδα Υστεροελλαδικών (ταφικών) αντικειμένων περιλαμβάνει δύο αγγεία (έναν απιόσχημο αμφορίσκο και ένα αρτόσχημο αλάβαστρο), εννέα μεταλλικά όπλα και εργαλεία (μία λόγχη δόρατος, ένα εγχειρίδιο, τρεις ξυρούς, τρία μαχαίρια και ένα τρυπάνι)², μία στεάτινη σφραγίδα, μία λίθινη ακόνη και τέσσερις στεάτινους κωνίσκους (βλ. Κατάλογο ευρημάτων). Χρονολογικά τοποθετούνται στις αρχές της ανακτορικής περιόδου, στην Υστεροελλαδική IIIA περίοδο.

Κεραμική

Απιόσχημος αμφορίσκος

Ανήκει στο μικρό προς μεσαίο μέγεθος του σχήματος, με κωνικό-απιόσχημο σώμα, που χαρακτηρίζει την YE IIIA³. Το οριζόντιο χείλος, όπως στο παράδειγμα εδώ, εντοπίζεται, μαζί με την επικλινή εκδοχή του, στα αγγεία της YE IIIA1, ενώ στην επόμενη YE IIIA2 απαντά κυρίως η επικλινή διαμόρφωση⁴. Όσον αφορά στη διακόσμηση, η πλαισίωση της πλατιάς ταινίας από λεπτότερη, κάτω από τη ζώνη της κύριας διακόσμησης, φαίνεται ότι χαρακτηρίζει τα αγγεία της YE IIIA1⁵. Η επέκταση της διακόσμησης κάτω από τις λαβές αναφέρεται ως υστερότερο χαρακτηριστικό, συγκεκριμένα των αρχών της YE IIIA2⁶, υπάρχουν, όμως, παραδείγματα τέτοιας διακοσμητικής διάταξης και στην YE IIIA1⁷. Συνεπώς, το εν λόγω αγγείο μπορεί να χρονολογηθεί, βάσει μορφολογικών στοιχείων, στην YE IIIA1 (ίσως στο τέλος της), εφόσον το διακοσμητικό θέμα (δικτυωτό) δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά μία περίοδο.

Αρτόσχημο αλάβαστρο

Ανήκει στον τρίτο (πεπεσμένο) τύπο σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του A. Furumark⁸. Η επικλινή διαμόρφωση του χείλους διαφοροποιεί τα αγγεία της YE IIIA από εκείνα της YE II, με διανοιγόμενο χείλος⁹. Σε αυτήν την περίοδο (YE IIIA) η διακόσμηση στην κάτω επιφάνεια της βάσης αποτελείται κατά κανόνα από ομόκεντρους κύκλους (ή και σπείρα), οι οποίοι αντικαθιστούν τον τροχό¹⁰. Η απουσία οποιασδήποτε διακόσμησης όπως στο παράδειγμα εδώ δεν είναι συχνή¹¹.

2 Πρόκειται για χαλκούχα αντικείμενα με κύριο κραματικό στοιχείο τον κασσίτερο, όπως συνηθίζεται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε εν μέρει παλαιότερος ανακυκλωμένος χαλκός, όπως υποδεικνύει η ύπαρξη μικρής ποσότητας αρσενικού (βλ. μελέτη από τους Γ. Μαστροθεόδωρο και Ι. Μπασιάκο, στο Παράρτημα).

3 Furumark 1992, πίν. 22.

4 Mountjoy 1986, 67.

5 Mountjoy 1999, 115.

6 Mountjoy 1999, 115.

7 Βλ. π.χ. παραδείγματα Mountjoy 1999, 105, 107.

8 Furumark 1992, πίν. 49.

9 Mountjoy 1999, 106.

10 Mountjoy 1999, 106.

11 Βλ. π.χ. παραδείγματα (με καμπύλο ή κατακόρυφο τοίχωμα) χωρίς διακόσμηση στην κάτω επιφάνεια της βάσης από την Πύλο (Mountjoy 1999, 326, εικ. 109: 36 της YE IIIA1, 335, εικ. 113: 64, 66 της YE IIIA2), το Σαμικό (Mountjoy 1999, 379, εικ. 131: 34 της YE IIIA2), την Αγορά των Αθηνών (Mountjoy 1999, 519, εικ. 185: 105 της YE IIIA1), τη Θεσσαλία (Mountjoy 1999, 830, εικ. 332: 13 της YE IIB και 839, εικ. 337: 56 της YE IIIA1).

Χάλκινα αντικείμενα

Λόγχη

Το συγκεκριμένο παράδειγμα, με τη μακρά και στενή αιχμή, μπορεί να ενταχθεί σε μία ομάδα λογχών, με εμφάνιση κυρίως στην Κρήτη, αλλά και στη Ρόδο και στην ηπειρωτική Ελλάδα, από τον 15ο έως τον 13ο αι. π.Χ. (ΥΜ/ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΙΑ-Β) και με αρκετή ποικιλία όσον αφορά στο μήκος τους (βλ. Κατάλογο). Τα καλλίτερα τυπολογικά παράλληλα για την εξεταζόμενη λόγχη απαντούν στην περιοχή της Κνωσού και χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙ.

Η χρήση της σε πολεμικές συγκρούσεις τεκμηριώνεται εικονογραφικά ήδη από την ΜΕ ΙΙ (σε αγγείο από την Αίγινα)¹², ενώ συχνές είναι οι πολεμικές σκηνές, με απόδοση λογχών, σε σφραγιστολίθους, δακτυλίδια, σε τοιχογραφίες από την Πύλο, την Τίρυνθα και τις Μυκήνες και σε διάφορα αγγεία. Ομοίως, σκηνές κυνηγιού, με τη χρήση λόγχης μεταξύ άλλων, έχουν αποτυπωθεί σε τοιχογραφίες και άλλα μέσα¹³.

Τα χαρακτηριστικά όμως της λόγχης και συγκεκριμένα το μήκος της αιχμής, σε συνδυασμό με τον κοντό αυλό της, συνηγορούν κατά της χρήσης του δόρατος για μακρινές ρίψεις, αλλά αντίθετα προβάλλει η χρήση του σε κοντινές αποστάσεις¹⁴.

Η αυξημένη ποσότητα κασιτέρου που εμφανίζει η λόγχη σε σχέση με τα υπόλοιπα μεταλλικά αντικείμενα εξηγείται, όπως φαίνεται, ως εσκεμμένη δημιουργία ενός σκληρού και ανθεκτικού όπλου, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί επανειλημμένως. Παράλληλα, η ανίχνευση αυξημένης ποσότητας μολύβδου στο κράμα διευκόλυνε την απόδοση λεπτών χαρακτηριστικών της λόγχης, όπως των αυλακώσεων και των νευρώσεων. Συνολικά, η εξέταση της λόγχης με ΧRF έδειξε ότι πρόκειται για ένα ιδιαίτερο και προσεγμένο κατασκευαστικά αντικείμενο, το οποίο μπορεί να διακριθεί από τα υπόλοιπα εξετασθέντα αντικείμενα (βλ. Παράρτημα).

Εγχειρίδιο

Η ιδιαίτερη έμφαση που έχει δοθεί στην πολεμική, επιθετική ή αμυντική, χρήση του εγχειριδίου, συχνά φαίνεται ότι επισκιάζει λειτουργίες του σε διαφορετικά πλαίσια, όπως π.χ. στο οικιακό περιβάλλον, στο κυνήγι ή σε συμβολικές τελετουργίες¹⁵. Παράμετρο για τη γενική διάκριση της χρήσης του εγχειριδίου έχει υποστηριχθεί ότι συνιστά η ύπαρξη ή μη νεύρωσης στη λεπίδα. Στην πρώτη περίπτωση προτείνεται η λειτουργία του ως όπλου για το κυνήγι ή στον πόλεμο, ενώ στη δεύτερη, όπως στο παράδειγμα εδώ, ως μαχαιριού πολλαπλών χρήσεων¹⁶.

Βάσει αυτής της διάκρισης, το εξεταζόμενο δείγμα, του σταυρόσχημου τύπου, μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί μεγάλο μαχαίρι. Χρονολογικά, εγχειρίδια αυτού του τύπου, με λαβή σχήματος Τ ή χωρίς διαμόρφωση στο άκρο, παρακολουθούνται από τα μέσα του 15ου αι. π.Χ. έως τον 14ο αι. π.Χ. (κυρίως το πρώτο ήμισυ)¹⁷.

Ξυροί

Οι δύο βασικοί τύποι, ο φυλλόσχημος και ο μονόστομος με παραλλαγές στη λεπίδα, στη ράχη και στη λαβή, φαίνεται ότι δεν είχαν σταθερή χρήση ως ξυράφια για το ξύρισμα, αλλά χρησιμο-

12 Siedentopf 1991, πίν. 37-38.

13 Βλ. π.χ. Càssola Guida και Zucconi Galli Fonseca 1992, 83-101, με περαιτέρω παραπομπές.

14 Snodgrass 1964, 137.

15 Papadopoulos 1998, 46.

16 Papadopoulos 1998, 47.

17 Sandars 1963, 132-133. Papadopoulos 1998, 55-56.

ποιήθηκαν και ως μαχαίρια (κυρίως ο δεύτερος για την κοπή κρεάτων)¹⁸. Ο Μαρινάτος μάλιστα αποσυνέδεσε τους φυλλόσχημους ξυρούς από το ξύρισμα, λόγω του μικρού βάρους και του σχήματος αυτών των αντικειμένων, και υποστήριξε την οικιακή χρήση τους ως σύνεργων για την κοπή δέρματος ή την εκδορά του, καθώς η αμβλεία απόληξή τους συμβάλλει στον καλύτερο έλεγχο της κοπής του δέρματος¹⁹.

Η μικρή πτέρνα που συνήθως φέρουν, όπως στα παραδείγματα εδώ, υποδεικνύει ότι η πρόσθετη λαβή θα ήταν ομοίως μικρή. Οι φυλλόσχημοι ξυροί είναι διαδεδομένα αντικείμενα στο Αιγαίο από το τέλος της Μεσοελλαδικής έως την ΥΕ ΙΙΙΑ²⁰. Ο φυλλόσχημος τύπος, όταν παύει να εμφανίζεται, αντικαθίσταται από τον δεύτερο τύπο, με τη μία ακμή, και τρεις παραλλαγές²¹, ο οποίος συνιστά εξέλιξη του πρώτου, με επίδραση και από το μονόστομο μαχαίρι, και όχι δάνειο από την Αίγυπτο²².

Τρυπάνι

Το επίμηκες συμπαγές αντικείμενο, τετράγωνης διατομής, με πεπλατυσμένο άκρο και μεσαία αιχμή, μπορεί να αναγνωριστεί ως τρυπάνι για το άνοιγμα οπών, μέσω κυκλικής κίνησης, η οποία επιφέρει αφαίρεση υλικού²³. Η αλλοίωση/οξειδωση που παρατηρείται στο αντίθετο άκρο οφείλεται στην αρχική ύπαρξη λαβής, ενώ η σκληρότητα του μετάλλου που ανιχνεύθηκε αρχαιομετρικά (βλ. Παράρτημα) αποδίδεται στην σκοπούμενη χρήση του.

Μονόστομο μαχαίρια

Τα αντικείμενα αυτά έχουν ευρεία διάδοση σε όλη την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ενίστε έως την Γεωμετρική περίοδο), χωρίς να είναι ιδιαίτερα τυποποιημένα. Η βασική διάκριση που γίνεται αφορά στην ύπαρξη ή μη περιχειλίσματος στη λαβή του μαχαιριού, ενώ ενίστε λαμβάνεται υπ' όψιν και η διαμόρφωση της λεπίδας. Από τα δύο υπό εξέταση μαχαίρια, το ένα διατηρεί την πτέρνα, με δύο οπές για την τοποθέτηση της λαβής. Το δεύτερο μαχαίρι διαφοροποιείται ελαφρώς, έχοντας εντελώς ευθεία ράχη και μειούμενο πλάτος λεπίδας. Μολονότι δεν σώζεται ακέραιο, υπολογίζεται ότι το ελλείπον τμήμα της πτέρνας θα ήταν μικρό και ότι αρχικά δεν θα έφερε ομοίως περιχειλίσμα.

Τα μαχαίρια χρησιμοποιήθηκαν ποικιλοτρόπως, σε οποιαδήποτε ενέργεια απαιτούσε χάρση και κόψιμο. Ενδεικτικά αναφέρονται ως σύνεργα μεταξύ άλλων του γεωργού, του αμπελοκαλλιεργητή και του σκυτοτόμου²⁴, ενώ αυτονόητη είναι η χρήση τους στο οικιακό περιβάλλον.

Δρεπανοειδές μαχαίρι

Ο συγκεκριμένος τύπος κυρτού μαχαιριού, με ευρεία διάδοση, σταθερή μορφή και εμφάνιση σε όλη την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, έχει ποικίλες χρήσεις, σχετιζόμενες με αγροτικές και κτηνοτροφικές ανάγκες και δραστηριότητες (π.χ. κοπή σταφυλιών και δερμάτων, εκδορά ζώων, απο-

18 Σπυρόπουλος 1972, 104, με εκτεταμένη βιβλιογραφία.

19 Μαρινάτος 1924-25, 72-73.

20 Βλ. π.χ. παράδειγμα φυλλόσχημου ξυρού σε μεσοελλαδικό τάφο της Ελευσίνας (Μυλωνάς 1975, πίν. 50: χ5). Για υστερότερα παραδείγματα βλ. π.χ. Weber 1996, 82, αρ. 111, 114, 118 (Τανάγρα), 119 (Αχαΐα), 124 (Τανάγρα). Ο Σπυρόπουλος (1972, 103, με περαιτέρω παραπομπές) θεωρεί ότι τα αντικείμενα αυτά έχουν αιγυπτιακή προέλευση.

21 Ο Ίακωβίδης (1970, 340-341) τους ονομάζει μαχαιροπελέεις.

22 Σπυρόπουλος 1972, 107-108. *Contra* Ίακωβίδης 1970, 341.

23 Αντίθετα, ο οπεύς είναι εργαλείο για το άνοιγμα οπών με άμεσο ή απ' ευθείας τρύπημα (Evely 1993, 77).

24 Ίακωβίδης 1970, 343. Σπυρόπουλος 1972, 150.

κοπή κλαδιών, θέρισμα)²⁵, για τις οποίες είναι απαραίτητη η χρήση σκληρών και ανθεκτικών εργαλείων. Ο Μαρινάτος υπεστήριξε την αποκλειστική χρήση του δρεπανοειδούς μαχαιριού για την κουρά προβάτων, αποδίδοντας σε αυτόν τον τύπο το ρόλο της «κουρίδος» ή της «τραγοκουρικής μαχαίρας»²⁶.

Λίθινα αντικείμενα

Σφραγίδα

Η ορθογώνια στεατίνη σφραγίδα, με είκοσι τέσσερα (24) ανάγλυφα ορθογωνίδια, διευθετημένα σε τέσσερις παράλληλες σειρές (ή σε έξι, ανάλογα με τον άξονα που επιλέγεται), διαφοροποιείται από τα συνηθέστερα παραδείγματα σφραγιδολίων, με μορφές ή γεωμετρικά μοτίβα διαφόρων τύπων. Η συνολική μορφή της σφραγίδας, ο συνδυασμός δηλαδή της μορφής της και του μοτίβου επί της επιφάνειας, δεν βρίσκει καλά παράλληλα στα δημοσιευμένα παραδείγματα σφραγίδων, και κατά συνέπεια μία αυτόματη χρονολόγηση δεν είναι εφικτή.

Επιμέρους χαρακτηριστικά της σφραγίδας όμως εντοπίζονται και σε άλλα παραδείγματα: οι σειρές των ορθογωνιδίων, μολονότι εμφανίζονται στην επιφάνεια σφραγίδων διαφόρων μορφών ήδη από την Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού²⁷, υπάρχουν και σε υστερότερα παραδείγματα της ΥΕ ΙΙΙ, ομοίως διαφόρων τύπων²⁸. Σπανιότερη φαίνεται ότι είναι η συγκεκριμένη διαμόρφωση της λαβής της σφραγίδας, με κοντινότερο παράλληλο ένα παράδειγμα από την Αίγινα, πιθανώτατα της Πρωτοελλαδικής εποχής²⁹.

Δύο ερωτήματα προκύπτουν αμέσως: κατά πόσον η σφραγίδα ανήκει στο ταφικό σύνολο και κατά πόσον είναι σύγχρονη με αυτό. Εκτός από την μαρτυρία του πωλητή, ότι δηλαδή όλα τα ευρήματα προέρχονται από έναν τάφο, η συνολική θεώρηση των αντικειμένων φαίνεται ότι οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα (βλ. και παρακάτω). Όσον αφορά στο δεύτερο ζήτημα, εάν η σφραγίδα είναι σύγχρονη με τα άλλα ευρήματα ή παλαιότερη, υπάρχουν περιπτώσεις ταφικών συνόλων με σφραγίδες παλαιότερης κατασκευής, όχι όμως με μεγάλη χρονολογική απόσταση³⁰. Είναι γεγονός πάντως ότι κατά την ΥΕ Ι-ΙΙΙΑ οι σφραγίδες στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατασκευάζονται κυρίως από σκληρούς ημι-πολύτιμους λίθους, με λίγες εξαιρέσεις,³¹ ενώ εντός της ΥΕ ΙΙΙΑ αρχίζει η κατασκευή των σφραγίδων «Mainland Popular Group» από μαλακούς λίθους (π.χ. στεατίτη, οφίτη), κατά κανόνα φακοειδούς σχήματος³².

Έχοντας δείξει ότι το μοτίβο της σφραγίδας απαντά και σε παραδείγματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και επομένως μία τέτοια χρονολόγηση δεν μπορεί να αποκλεισθεί για το εξεταζόμενο εύρημα, έπεται η απόπειρα κατανόησης της χρήσης της. Είναι γνωστό ότι η ακριβής χρήση των Μυκηναϊκών σφραγιδολίων δεν έχει επιλυθεί οριστικά, ενώ η κατηγορία «Mainland Popular Group», που έχει συνδεθεί με την ανακτορική εποχή αποδίδεται, σχεδόν αποκλειστικά, στον πληθυσμό (ως προσωπικά αντικείμενα χωρίς διοικητική ή κοινωνική απή-

25 Catling 2009, 270 («agricultural knife»). Σπυρόπουλος 1972, 98-100.

26 Marinatos 1967, Β, 31-34, 37.

27 Βλ. π.χ. CMS V, Suppl. 1B, αρ. 128. CMS II, 1, αρ. 376. CMS III, αρ. 12, IV, αρ. 17, αρ. 32. CMS V, Suppl. 1A, αρ. 2. Για παραδείγματα της Μέσης Εποχής του Χαλκού βλ. π.χ. CMS V, αρ. 1b, 1d.

28 CMS IS, αρ. 11b (πρίσμα από τις Μυκήνες). CMS V, αρ. 420 (πρίσμα από τον Μεδεώνα). CMS V, suppl. 3, αρ. 314 (Μέθανα).

29 CMS XI, 159, αρ. 139. Την υπόδειξη οφείλω στην Δρα Krzyszkowska.

30 Κατά την Δρα Krzyszkowska (προσωπική πληροφόρηση) δεν φαίνεται να υπάρχουν πρωτοελλαδικές σφραγίδες σε υστεροελλαδικούς τάφους. Σε μία περίπτωση ΥΜ ΙΙΙΑ τάφου στους Αρμένους της Κρήτης έχει περιληφθεί μία σφραγίδα της ΜΜ Ι περιόδου.

31 Krzyszkowska 2005, 236.

32 Βλ. π.χ. Younger 2010, 332-333.

χρηση)³³. Όσο και αν αυτή η άποψη είναι υπεραπλουστευμένη³⁴, στηρίζεται στο γεγονός ότι δεν έχουν εντοπισθεί πήλινα σφραγίσματα με τα αποτυπώματα σφραγίδων της κυρίαρχης κατηγορίας «Mainland Popular Group», τα οποία θα αποτελούσαν σαφείς μαρτυρίες για τη χρήση αυτών των σφραγίδων στην ανακτορική διοίκηση. Αντίθετα, στην πλειονότητα των περιπτώσεων τα σφραγίσματα της ανακτορικής περιόδου φαίνεται ότι έχουν γίνει με παλαιότερες χρονολογικά σφραγίδες και σφραγιστικά δακτυλίδια³⁵.

Η προαναφερθείσα τάση υπονοεί σε μεγάλο βαθμό ότι ο αποδέκτης της σφράγισης, όταν οι σφραγίδες είχαν τέτοια χρήση, ήταν μόνο ο πηλός. Αναρωτιέμαι όμως εάν υπάρχει χώρος και για άλλα υλικά ως φορείς σφραγισμάτων, τα οποία δυστυχώς δεν διατηρούνται, όπως εξάλλου δεν προορίζονταν να διατηρηθούν και τα πήλινα σφραγίσματα (αλλά και οι πινακίδες με τη Γραμμική Γραφή)³⁶. Στο πλαίσιο αυτό δεν μπορεί να αποκλεισθεί μία διαφορετική διαχειριστική χρήση κάποιων σφραγίδων: η σφράγιση δηλαδή δερμάτων (και κρέατος ακόμη) με μελάνι (π.χ. σουπιάς), πριν από την προώθησή τους στις συναλλαγές ή στον εντολέα, ως ένα είδος αναγνωριστικού της προέλευσής τους (βλ. και συζήτηση παρακάτω)³⁷. Είναι σαφώς πιο πρακτική η σφράγιση των δερμάτων με μελάνι και εν συνεχεία η πρόσδεσή τους με κάποιο σχοινί για τη μεταφορά τους. Αντίθετα η τοποθέτηση πήλινου σφραγίσματος θα προϋπέθετε μάλλον άλλου είδους συσκευασία των δερμάτων (σε ξύλινα κιβώτια)³⁸.

Κατά πόσον ο αριθμός των αναγλύφων ορθογωνιδίων (24) έχει ιδιαίτερη (διοικητική) σημασία παραμένει ανοικτό ζήτημα και δεν μπορεί να αξιολογηθεί στην παρούσα φάση. Η χρησιμοποίησή της τεκμηριώνεται και από τα ίχνη φθοράς που φέρει, με την προϋπόθεση ότι αυτά δεν οφείλονται σε μετα-αποθετικές συνθήκες. Ο κάτοχος της σφραγίδας θα μπορούσε να την περάσει στο λαιμό, στον καρπό του χεριού ή στη ζώνη του, αλλά όχι να την φορέσει στο δάκτυλο, όπως υποδεικνύει η οπή στη λαβή, η οποία είναι κατάλληλη για το πέρασμα ενός είδους νήματος (σπάγκου).

Ακόνη

Ο τύπος του επιμήκου αντικειμένου, από σκληρό λίθο, συνήθως με μία οπή στο ένα άκρο για την πρόσδεσή του, όπως στο παράδειγμα εδώ, και λεία επιφάνεια αναγνωρίζεται εύκολα ως

33 Younger 1990, για την απόδοση των υστερομυκηναϊκών σφραγιδολίθων στον πληθυσμό. Younger 2010, 333.

34 Krzyszkowska 2005, 274, με περαιτέρω παραπομπές.

35 Krzyszkowska 2005, 279. Σε μία μόνο μέχρι στιγμής περίπτωση από τη Θήβα (CMS V, Suppl. 3, αρ. 373) υπάρχει το αποτύπωμα της σφραγίδας της κατηγορίας «Mainland Popular Group».

36 Προς την ίδια κατεύθυνση επενθυμίζεται η άποψη περί ύπαρξης και άλλων φθαρτών υλικών για γραφή, βλ. π.χ. Taylour 1964, 30. Chadwick 1988, 27-28.

37 Πρβλ. τα σφραγίσματα σε δέρματα στο ρωμαϊκό Λονδίνο, τα οποία θεωρούνται δηλωτικά βυρσοδεψείων ή σχετίζονται με το εμπόριο δερμάτων (Rhodes 1987, 175-176). Στα νεώτερα χρόνια τα δέρματα που προορίζονταν για την ελληνική ανακτορική φρουρά σφραγίζονταν από τους αξιωματικούς προκειμένου να αποφευχθούν αλλαγές (Ρόκου 2004, 256). Με την ευρύτερη έννοια η σφραγίδα μπορεί να παραβληθεί προς τις λεγόμενες *pintaderas*, για την υπολογιζόμενη διακόσμηση του σώματος, υφασμάτων ή δερμάτων, οι οποίες είναι γνωστές στις νεολιθικές κοινωνίες της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας και σε εκείνες ανατολικά του Αιγαίου (βλ. Krzyszkowska 2005, 24-25, 33-35, με βιβλιογραφικές αναφορές) και αλλού (π.χ. για παραδείγματα από την Ιταλία βλ. Cornaggia Castiglioni και Calegari 1978, με εθνογραφικά παράλληλα στις σελ. 28-30). Ευχαριστώ τον συνάδελφο Σταύρο Οικονομίδη για την υπόδειξη των ιταλικών παραδειγμάτων. Οι ιταλικές *pintaderas*, κατασκευασμένες σχεδόν αποκλειστικά από πηλό, χρησιμοποιήθηκαν για τη διακόσμηση του σώματος, με προφυλακτικό/αποτροπαικό σκοπό, και εμφανίζονται από τη Νεολιθική έως την Εποχή του Σιδήρου.

38 Η πρακτική αυτή δεν αποκλείεται βέβαια, όπως υποδεικνύει η ανεύρεση ενός σφραγίσματος στο «Δωμάτιο του Θησαυρού» της Καδμείας, με παράσταση ταυροκαθάπτη και επιγραφή σχετιζόμενη με τη διακίνηση δερμάτων (Αραβαντινός 1996, 263).

ακόνη για την ανανέωση της κόψης χάλκινων εργαλείων/αντικειμένων³⁹ και συχνά απαντά μαζί με χάλκινα εργαλεία και όπλα σε τάφους⁴⁰. Εκτός όμως από τον προαναφερθέντα τύπο, οποιαδήποτε αντικείμενο, από σκληρό πάντοτε λίθο, με επίπεδη και λεία επιφάνεια, θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως ακόνη, όπως άλλωστε υποδεικνύουν λεπτές εγχαράξεις σε ορισμένα από αυτά.

Κωνίσκοι

Όλα τα παραδείγματα των κωνίσκων είναι κατασκευασμένα από στεατίτη, υλικό που αντικαθιστά εν πολλοίς τον πηλό κατά την Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο, χωρίς, βεβαίως, να εξαφανίζονται εντελώς οι πήλινες εκδοχές⁴¹. Τυπολογικά τα παραδείγματα ανήκουν στον κωνικό τύπο, με αρκετά επίπεδη άνω επιφάνεια.

Στη βιβλιογραφία συνηθίζεται ο όρος σφονδύλι, αν και η υπονοούμενη γενική χρήση με το αδράχτι έχει αμφισβητηθεί. Οι απόψεις όσον αφορά στη χρήση τέτοιων αντικειμένων ποικίλουν, από βαρίδια ενδυμάτων επενδεδυμένα με ύφασμα⁴², κουμπιά⁴³, εξαρτήματα ζώνης⁴⁴ έως χάνδρες περιδεραιών⁴⁵, απόψεις που φαίνεται να υποστηρίζονται από το σημείο εντοπισμού τέτοιων αντικειμένων σε τάφους⁴⁶. Επιπλέον, οι ερμηνείες αυτές στηρίζονται κατά κανόνα στην ύπαρξη μικρών εκδοχών, οι οποίες δεν θα ήταν κατάλληλες να λειτουργήσουν ως σφονδύλια του αδραχτιού.

Ως τέτοια (σφονδύλια του αδραχτιού) θεωρούνται τα παραδείγματα με διάμετρο βάσης μεγαλύτερη από 2 εκατοστά, κατακόρυφη οπή με διάμετρο μεγαλύτερη από 3 χιλιοστά και βάρος άνω των 8-10 γραμμαρίων, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά των χρησιμοποιούμενων ινών⁴⁷. Συνεπώς, το μικρό μέγεθος δεν είναι καθοριστικός παράγοντας για την απόρριψη της χρήσης τους ως σφονδυλίων. Αντίθετα προβάλλει έντονα η πολύπλευρη χρήση αυτών των αντικειμένων, τα οποία είναι συνήθη σε τάφους⁴⁸.

Τα παραδείγματα που εξετάζονται εδώ βρίσκονται στα προαναφερθέντα όρια των σφονδυλίων, όσον αφορά στη διάμετρο της βάσης, η οποία κυμαίνεται από 1,9 έως 2,4 εκατοστά, η κατακόρυφη οπή έχει διάμετρο από 3 έως 7 χιλιοστά και το βάρος από 7 έως 11 γραμμάρια. Παρόλα αυτά, ελλείψει του αρχικού σημείου εντοπισμού τους, δεν αποκλείονται οι άλλες προαναφερθείσες χρήσεις.

39 Πρβλ. Bass 1967, 165. Δημακοπούλου 1974, 167. Evely 1993, 112· 2000, εικ. 130. Κεραμόπουλλος 1917, 140, εικ. 103. Papadopoulos 1979, 160.

40 Βλ. π.χ. Ίακωβίδης 1970, 348-349. Σπυρόπουλος 1981, 117.

41 Για την ορολογία (κωνίσκοι, conuli) βλ. Ιακονιδίς 1977 και Tzedakis και Martlew 2002, 201.

42 Ίακωβίδης 1970, 279. Ιακονιδίς 1977. *Contra* Cherry και Davis 2007, 402-403, οι οποίοι σημειώνουν τα ίχνη χρήσης γύρω από την κεντρική οπή και την ενίοτε εγχάρκτη διακόσμηση στις πήλινες εκδοχές, χαρακτηριστικά που δεν θα ήταν ορατά εάν ήταν καλυμμένα με ύφασμα.

43 Τσουντας 1893, 66.

44 Marinatos 1999, 39-40. Βλ. και Mylonas Shear 1987, 132-133.

45 Deshayes 1966, 212.

46 Π.χ. Ιακονιδίς 1977, εικ. 2. Ίακωβίδης 1970, 279 (11 τέτοια αντικείμενα εντοπίστηκαν στο ύψος των σφυρών της νεκρής στον Τάφο 16 της Περατής). Papadopoulos 1979, 146-147. *Contra* Tournavitou 1995, 216-217.

47 Barber 1991, 51-52. Carrington Smith 1992, 674, 685. Στους τάφους της προϊστορικής Θάσου, τα εν λόγω αντικείμενα, με διάμετρο βάσης 3 χιλιοστών κατά μέσο όρο, θεωρούνται σφονδύλια, καθώς εντοπίστηκαν μαζί με βέβαιους γυναικείους σκελετούς (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 594-597). Κατά τις Anderson και Nosch (2003, 198), όμως, θα ήταν δυνατή η ύπαρξη σφονδυλίων με μικρότερο βάρος (συγκεκριμένα 5 γραμμαρίων, σύμφωνα με πειραματική προσέγγιση).

48 Βλ. και Rahmstorf 2008, 134-138.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Πριν από την απόπειρα ανασύνθεσης των διαθέσιμων δεδομένων είναι χρήσιμη η υπενθύμιση ορισμένων παραμέτρων σχετικά με τα κτερίσματα, οι οποίες έχουν άμεσο αντίκτυπο στις ερμηνείες που προβάλλονται από τους μελετητές.

Τα κτερίσματα που συνόδευαν τον νεκρό επιλέγονταν και τοποθετούνταν από συγγενείς ή άλλους ανθρώπους περί τον νεκρό. Συνιστούσαν αντικείμενα στην κατοχή του νεκρού ή τιμητικές προσφορές προς αυτόν. Κατά πόσον όμως τα κτερίσματα αντανάκλυσαν ακριβώς την ταυτότητα του νεκρού ή χρησιμοποιούνται με μεταφορικό τρόπο για την κατασκευή, διεκδίκηση ή ενίσχυση (διαφορετικών) κοινωνικών ρόλων από τους ζώντες είναι ένα σύνθετο ζήτημα, η προσέγγιση του οποίου απαιτεί συνολική εξέταση των συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών, των ταφικών (και οστεολογικών) και οικιστικών δεδομένων μίας περιοχής⁴⁹.

Τα κτερίσματα που παρουσιάστηκαν παραπάνω συνιστούν κατά πάσα πιθανότητα μέρος του αρχικού ταφικού συνόλου με άγνωστο περιβάλλοντα χώρο, ταφικό και οικιστικό. Η απόπειρα αναγνώρισης της ιδιότητας του νεκρού που επιχειρείται παρακάτω στηρίζεται στη χρήση των ευρημάτων και τον συσχετισμό τους. Κατά πόσον η προτεινόμενη ιδιότητα του νεκρού είναι πραγματική, ενισχυμένη ή κατασκευασμένη δεν μπορεί να απαντηθεί χωρίς τις απαραίτητες συμπληρωματικές πληροφορίες.

Στο πλαίσιο αυτό, εκτιμώ ότι τα κτερίσματα δεν υποστηρίζουν την τρέχουσα, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, τάση για αναγνώριση ενός ακόμη «τάφου πολεμιστή», μολονότι έχει υποστηριχθεί ότι οι ταφές που συνοδεύονται μόνο από λόγχες, όπως στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ (εάν θεωρήσουμε πλήρες το σύνολο των χαλκών αντικειμένων), ανήκουν σε πολεμιστές κατώτερης στάθμης⁵⁰. Με τον γενικό αυτόν όρο («τάφος πολεμιστή») αναγνωρίζονται ταφές που συνοδεύονται από αντικείμενα επιθετικής ή αμυντικής λειτουργίας, με εμφάνιση στο διάστημα από το τέλος της Μέσης έως το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Στις περιπτώσεις δε που υπάρχουν δεδομένα για όλο το νεκροταφείο, ή το μεγαλύτερο μέρος του, τέτοιες ταφές αποτελούν μικρό ποσοστό στο γενικό σύνολο⁵¹. Ο χαρακτηρισμός αυτός όμως, ευρύς και αρκετά ασαφής⁵², μεταξύ άλλων απορρίπτει εμμέσως την αναζήτηση άλλων ιδιοτήτων του νεκρού, ιδιαίτερα όταν συνοδεύεται από αντικείμενα που θεωρούνται πολεμικά.

Η αναζήτηση της γενικής χρήσης των χάλκινων κυρίως κτερισμάτων υπέδειξε, για τα περισσότερα από αυτά, μία αρκετά ευρεία σειρά εκτελουμένων ενεργειών. Η συνδυαστική όμως εξέτασή τους, θεωρώντας ότι αποτελούν μέρος ενός συνόλου και ότι σχετίζονται μεταξύ τους,

49 Π.χ. Barrett 1996. Parker Pearson 1993. Ενδεικτικό είναι και το παράδειγμα στην Αγγλία που αναφέρει ο Whitley (2002, 220) με ταφές εφήβων να συνοδεύονται από όπλα και ταφές πολεμιστών (νεκρών από πολεμικά τραύματα, όπως έδειξε η οστεολογική ανάλυση) χωρίς όπλα.

50 Deger-Jalkotzy 2006, 169.

51 MacDonald 1984, 56.

52 Κατά την Deger-Jalkotzy (2006, 169), ο βασικός εξοπλισμός των πολεμιστών αποτελείτο από ένα ξίφος και μία λόγχη ή δύο λόγχες/ακόντια, χωρίς όμως αυτό να έχει γενική εφαρμογή. Ο MacDonald (1984, 56) αναγνωρίζει ως τάφους πολεμιστών στην ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ περιπτώσεις ανδρών που συνοδεύονταν από ξίφη (τύπου C, D, G) και εγχειρίδια, τα μόνα όπλα που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για μάχη. Σύμφωνα με τους Papadopoulos και Kontorli-Papadopolou (2001, 128, με παραπομπές) ως τάφοι πολεμιστών αναγνωρίζονται όχι μόνο εκείνοι που έφεραν ξίφη και εγχειρίδια, αλλά και όσοι ήταν εφοδιασμένοι με επιθετικά και αμυντικά όπλα (όπως εγχειρίδια, λόγχες, σαυρωτήρες, κράνη, πολεμικά μαχαίρια), εφόσον η βασική χρήση τους ήταν πολεμική, αν και ορισμένα από αυτά χρησιμοποιήθηκαν και για το κυνήγι. Για την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή υποστηρίχθηκε από την Kilian-Dirlmeier (1986, 162-163) η απαραίτητη ύπαρξη ξίφους, εγχειριδίου και λόγχης, μαζί με άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Αντίθετα, οι σφενδονήτες και οι πολεμιστές με λόγχη ανήκαν στην κατώτερη στρατιωτική στάθμη.

προβάλλει την εμπλοκή τους σε κτηνοτροφικές εργασίες⁵³ και ενδεχομένως μπορούμε να παρακολουθήσουμε μία σειρά σχετικών ενεργειών.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί η πρακτική του ευνουχισμού των προβάτων με τη χρησιμοποίηση του εγχειριδίου⁵⁴, η σφαγή και η εκδορά του δέρματος με το εγχειρίδιο, τα μαχαίρια και τους ξυρούς, το κόψιμο του κρέατος με τα μαχαίρια και το κούρεμα των προβάτων με το δρεπανοειδές μαχαίρι. Στην τελευταία περίπτωση, το συγκεκριμένο μαχαίρι θα υποβοηθούσε το ξερίζωμα του μαλλιού, όπως ήταν η Μυκηναϊκή πρακτική, κατά την εποχική τριχόρροια των προβάτων.

Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ενταχθεί και η σφραγίδα, καθώς η σφράγιση με μελάνι δερμάτων (και κρέατος;) προβάλλει ιδιαιτέρως πιθανή, ως διαπιστωτική πρακτική της προέλευσής τους ή ως αποδεικτικό ποσότητας. Η περαιτέρω προώθηση και κατεργασία των δερμάτων (και η κατανάλωση του κρέατος) ασφαλώς θα εξάλειφε τα σφραγιστικά ίχνη. Από τα υπόλοιπα κτερισμάτα, άμεση σχέση με χάλκινα εργαλεία (και όπλα) είχε η ακόνη, για την όξυνση λεπίδων και κόψων.

Η λόγχη, το τρυπάνι, οι κωνίσκοι και τα δύο αγγεία συμπληρώνουν το υπάρχον σύνολο. Αφήνοντας προς το παρόν τη λόγχη, τα άλλα αντικείμενα δεν προσδίδουν συγκεκριμένες χρήσεις, ούτε όμως έρχονται σε αντίθεση με την υποστηριζόμενη ιδιότητα του νεκρού. Η λόγχη θα μπορούσε κάλλιστα να ανήκει στον νεκρό, για την προσωπική του προστασία, για την προστασία του κοπαδιού του από άγρια ζώα ή επιτιθέμενους, ή για το κυνήγι. Δεν υπάρχει λόγος να αποκλείονται συμπληρωματικές ιδιότητες: ένας κτηνοτρόφος μπορούσε να είναι κυνηγός, αλλά και πολεμιστής, εάν η περίπτωση το απαιτούσε.

Εάν όλοι οι τάφοι με επιθητικά ή/και αμυντικά αντικείμενα ερμηνεύονται ως τάφοι πολεμιστών, τότε αποκλείονται άλλες ιδιότητες, όχι κατ' ανάγκην αντικρουόμενες, αλλά συμπληρωματικές, με την έννοια ότι το ίδιο άτομο μπορεί να έχει πολλές ιδιότητες. Σε πινακίδες της Γραμμικής Γραφής Β (πινακίδες *o-ka* στη σειρά An) από την Πύλο του 13ου αι. π.Χ. γίνεται αναφορά στην τοποθέτηση παρατηρητών για τη φύλαξη της δυτικής κυρίως ακτογραμμής⁵⁵, ενώ σε άλλες καταγράφονται κωπηλάτες που πρέπει να παραχωρηθούν, προφανώς στο ανάκτορο, από διάφορες πόλεις για μία εκστρατεία⁵⁶. Δεν επρόκειτο, δηλαδή, για επαγγελματίες στρατιώτες, με μοναδική απασχόληση τον πόλεμο, αλλά για άτομα που ήταν υποχρεωμένα να υπηρετήσουν το ανακτορικό κέντρο ως αντάλλαγμα του μεριδίου γης (χωράφια λιναριού) που καλλιεργούσαν, αν και έχουν εκφραστεί απόψεις ότι ενδεχομένως ορισμένοι από αυτούς να ήταν μισθοφόροι⁵⁷.

Τα παραπάνω δεν υπονοούν ότι τάφοι πολεμιστών δεν υπάρχουν. Κινούνται προς την κατεύθυνση ότι η αυτόματη αναγνώριση τέτοιων τάφων, επί τη βάση μίας (διευρυμένης) σειράς κτερισμάτων, ενίοτε επισκιάζει συγκεκριμένες ενδείξεις των κτερισμάτων και του ευρύτερου πλαισίου αναφοράς (context)⁵⁸. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις⁵⁹, προσεκτικές παρατηρή-

53 Η απουσία μολύβδου στο κράμα του δρεπανοειδούς μαχαιριού, των ξυρών, των μαχαιριών και του τρυπανιού καθιστά τα αντικείμενα αυτά ιδιαίτερα σκληρά (βλ. Παράρτημα).

54 Η υπερίσχυση αρσενικών προβάτων στα κείμενα των πινακίδων της Γραμμικής Β από την Κνωσό απεδείχθη από τον J. Killen ότι αφορά σε ευνουχισμένα ζώα που προορίζονταν για τη συλλογή μαλλιού (Chadwick 1988, 127-128). Τον ευνουχισμό ζώων (βοδιών, κάπρων και ημιόνων) περιγράφει και ο Ησίοδος (*Έργα και ήμέραι*, 790-791). Την υπόδειξη οφείλω στον Γ. Λώλο.

55 Ventriss και Chadwick 1973, 444. Chadwick 1988, 175-176. Palmer 1963, 147-153. Shelmerdine 2008, 146-147.

56 Ventriss και Chadwick 1973, 183.

57 Shelmerdine 2008, 147. Πρβλ. όμως την άποψη των Cavanagh και Mee (1998, 111) ότι κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού η αναγνώριση τέτοιων τάφων παραπέμπει όχι σε επάγγελμα αλλά στην κατάκτηση της αριστείας.

58 Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο Whitley (2002, 221-222) για τον νεκρό στο θολωτό τάφο των Δενδρών, ο οποίος έφερε πέντε ξίφη παρά το προβληματικό του ανάστημα, για να υποδείξει μία περίπτωση απόδοσης της ιδιότητας του πολεμιστή.

59 Τακωβίδης 1970, 359.

σεις επί κατασκευαστικών πρακτικών που προκρίνουν την κυνηγετική και όχι την πολεμική χρήση συγκεκριμένων αντικειμένων τείνουν να παραβλέπονται⁶⁰.

Εκτιμώ ότι είναι απαραίτητο να υπάρχει περιθώριο στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις για αναγνώριση ποικίλων ατομικών ιδιοτήτων, ιδιαίτερα μάλιστα όταν τα αντικείμενα μπορούν να έχουν πολλαπλές χρήσεις ή να έχουν αποκτήσει συγκεκριμένη «βιογραφία»⁶¹, διαφορετικά εξισώνουμε τις σύγχρονες (δικές μας) αντιλήψεις με εκείνες των κοινωνιών του παρελθόντος. Η προτεινόμενη εδώ ιδιότητα του κτηνοτρόφου μπορεί να μην είναι εντυπωσιακή όπως αυτή του πολεμιστή, έχει όμως καίρια θέση στη μυκηναϊκή κοινωνία.

Σημαντικότερες είναι οι πληροφορίες που αντλούνται από τα κείμενα των πινακίδων της Γραμμικής Γραφής Β (κυρίως της Κνωσού και της Πύλου του 14ου - 13ου αι. π.Χ.) για το ανακτορικό ενδιαφέρον στις κτηνοτροφικές δράσεις: Από τα είδη ζώων που αναφέρονται στις πινακίδες, το πρόβατο κατέχει την πρώτη πληθυσμιακή θέση. Επιπλέον, το μαλλί (*ξριον*) των προβάτων (και των αιγών) συλλεγόταν και υφαινόταν από γυναίκες του ανακτόρου, και μάλιστα έχει τονισθεί η σημαντική θέση της υφαντουργίας στην ανακτορική οικονομία, ενώ το δέρμα των προβάτων (*kōwea*) εχρησιμοποιείτο από τους σκυτοτόμους (*ku-re-we*) για την κατασκευή χαλιών, καλυμμάτων κρεβατιών και τελετουργικών ενδυμάτων. Από δέρματα (διαφόρων ζώων) κατασκευάζονταν επίσης σανδάλια και εσωτερικές επενδύσεις πανοπλιών⁶², καθώς και σάκκοι, όπως υποδεικνύει εμμέσως ο εντοπισμός σωρών σιτηρών στην ακρόπολη του Γλα⁶³. Εκτός όμως από την ανακτορική εμπλοκή στην εκτροφή αιγοπροβάτων και στη χρησιμοποίηση των παραγόμενων προϊόντων τους, το μαλλί και τα υφαντά εντάσσονται στα είδη τα οποία η περιφέρεια απέδιδε στο ανάκτορο⁶⁴, ενώ τα υφάσματα γενικώς ανήκαν στα εμπορεύσιμα προϊόντα και χρησιμοποιήθηκαν ως είδος πληρωμής⁶⁵.

Εάν η χρήση της σφραγίδας που προτάθηκε παραπάνω είναι σωστή, ο ρόλος του αναγνωριζόμενου, εδώ, κτηνοτρόφου «αναβαθμίζεται» και μπορεί να ειπωθεί υπό το πρίσμα της πρώτης θηβαϊκής (;) ανακτορικής οικονομικής οργάνωσης του 14ου αι. π.Χ., η οποία κορυφώθηκε τον επόμενο αιώνα και στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι αποκλειστικά, στην γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

1. Απόσχημος αμφορίσκος (Αρ. 16⁶⁶, εικ. 1, 10).

Ύψ. 11,7⁶⁷, διάμ. χ. 6,3, διάμ. β. 3,8, διάμ. λ. 0,6, βάρος 130 γραμ.

Οριζόντιο χείλος, κοντός λαιμός, με αμφίκουλες πλευρές, απιόσχημο σώμα, διανοιγόμενη βάση, ελαφρώς κοίλη από κάτω, τρεις οριζόντιες λαβές, κυκλικής διατομής, στον ώμο.

Πηλός λεπτός, πυρήνας μη ορατός, επιφάνειες εξομαλυμένες, πολύ ανοικτές καστανές (10 YR 8/3)⁶⁸, επίχρυσμα εξωτερικά, στιλπνό, ανοικτό κίτρινο (2.5 Y 8/3).

60 Deger-Jalkotzy 2006, 157.

61 Π.χ. Appadurai 1986.

62 Ventris και Chadwick 1973, 131 και π.χ. 159 (πινακίδα από την Πύλο με καταγραφή υφαντρών), 169 και 170 (πινακίδες από την Πύλο με αιγοβοσκούς), 199-201 (πινακίδες από την Πύλο με καταγραφές κοπαδιών προβάτων και αιγών), 201-205 (καταγραφές κοπαδιών και μαλλιού σε πινακίδες από την Κνωσό), 313-323 (πινακίδες με καταγραφές υφασμάτων από την Κνωσό και την Πύλο), 375 (επενδύσεις πανοπλιών), 489-493 (δερμάτινα είδη από την Πύλο). Chadwick 1988, 127-130, 150-152.

63 Ίακωβίδης 1998, 178.

64 Ventris και Chadwick 1973, 289-295. Killen 2008, 177, 185, 191.

65 Michailidou 2008, 38.

66 Αναγράφεται ο αριθμός του ευρήματος στον Κατάλογο της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών του Υπουργείου Πολιτισμού.

67 Οι διαστάσεις δίδονται σε εκ.

68 Ο προσδιορισμός της απόχρωσης έγινε με τον οδηγό Munsell Soil Color Charts 2009, revised edition.

Διακόσμηση σε στιλπνή ερυθρή έως πολύ σκοτεινή ερυθρή βαφή (2.5 YR 4/8-2.5/2): ολόβαφο στόμιο (χείλος και λαιμός), δικτυωτό θέμα (FM 57) σε ζώνη στον ώμο, ολόβαφες λαβές, εναλλαγή ταινιών και γραμμών στο σώμα, ολόβαφη βάση.

Σκληρότητα επιφάνειας: χαράσσεται από κέρμα. Μη πλαστικές ύλες: μη ορατές.

FS 31. Τέλη της ΥΕ ΙΙΙΑ1.

2. Αρτόσχημο αλάβαστρο (Αρ. 15, εικ. 1, 10).

Ύψ. 4,7, διάμ. χ. 7,9, διάμ. β. 17, διάμ. λ. 0,5, βάρος 372 γραμ.

Διανοιγόμενο χείλος, με επίπεδη απόληξη, πεπαισμένο σώμα, επίπεδη βάση, ελαφρώς κοίλη στο κέντρο της, τρεις οριζόντιες λαβές, κυκλικής διατομής στον ώμο.

Πηλός λεπτός, πυρήνας μη ορατός, επιφάνειες εξομαλυμένες, υπο-ρόδινες (7.5 YR 8/2), επίχρισμα, εξωτερικά, στιλπνό, υπόλευκο έως ανοικτό κίτρινο (περίπου 5 Y 8/2), κατά τόπους απολεπισμένο.

Διακόσμηση σε στιλπνή, κιτρινέρυθη έως σκοτεινή ερυθροκάστανη βαφή (5 YR 5/6-2.5/2): ολόβαφο στόμιο (χείλος και λαιμός), ταινία γύρω από τη βάση του λαιμού, ολόβαφες λαβές, συνεχές βραχώδες τοπίο (FM 32) στη μέγιστη διάμετρο του σώματος, λεπτή ταινία χαμηλότερα, ενσωματωμένη κατά το ήμισυ στο βραχώδες τοπίο.

Σκληρότητα επιφάνειας: χαράσσεται από νύχι. Μη πλαστικές ύλες: μη ορατές.

FS 84. ΥΕ ΙΙΙΑ.

3. Λόγχη (Αρ. 99, εικ. 2, 11).

Μέγ. σωζ. μήκ. 45,4, μέγ. πλ. 3,3, σωζ. διάμ. στομίου αυλού 2,3-2,4, σωζ. μήκ. κοιλότητας αυλού 11,1, πάχ. ακμής 0,3-0,8, βάρος 287 γραμ.

Ατρακτόσχημη λόγχη, ελαφρώς κωνικής μορφής αυλός, ελλειπής στο στόμιο, εσωτερικά κυκλικής διατομής, εξωτερικά με 4 αυλακώσεις, ράχη, τετράγωνης διατομής, στη συνέχεια του αυλού, με ελαφρά νεύρωση στις γωνίες, ελαφρώς καμπυλοειδής λεπίδα εκατέρωθεν της ράχης. Χωρίς σωζόμενες οπές στειλέωσης. Λίγες οξειδώσεις στην επιφάνεια. Ελαφρά ίχνη σφυρηλάτησης της κόψης της λεπίδας στις δύο πλευρές.

Τύπος Η κατά Höckmann⁶⁹. ΥΕ ΙΙΙΑ (ΥΜ ΙΙ/ΙΙΙΑ).

4. Εγχειρίδιο (Αρ. 101, εικ. 3, 11).

Σωζ. μ. 26,2, πλ. ώμου 5,6, πάχ. απόληξης λεπίδας 0,2, βάρος 209 γραμ.

Σχεδόν ακέραιο εγχειρίδιο, ελλειπές στην απόληξη της πτέρνας, δύο οπές στον κυρτό ώμο και μία στη λαβή για την τοποθέτηση ήλων, λαβή και ώμος με διακριτό περιχέλιωμα, επίπεδη λεπίδα, χωρίς ράχη, ελαφρώς στενεύουσα προς την τριγωνική αιχμή. Εκτεταμένα ίχνη οξειδωσίας στη λαβή και τον ώμο με το περιχέλιωμα λόγω της αρχικής επένδυσης της λαβής και του ώμου, λιγότερα ίχνη στη λεπίδα (κυρίως στη μία πλευρά).

Τύπος Ει (ή Eii, με λαβή σχήματος Τ) κατά την Sandars⁷⁰. Τύπος 5 (σταυροειδής), παραλλαγή Β (ή C αντιστοίχως) κατά τον Παπαδόπουλο.⁷¹ ΥΕ ΙΙΙΑ.

Πρβλ. Sandars 1963, πίν. 25, αρ. 29 (Ολυμπία, τύπος Ει, με μία οπή στον ώμο), αρ. 31 (Κόρινθος;) και αρ. 32 (Ζαφέρ Παπούρα).

5. Φυλλόσχημος ξυρός (Αρ. 102, εικ. 4, 11).

Μ. 18,5, μέγ. πλ. 4,5, πάχ. 0,1-0,2, βάρος 60 γραμ.

Ακέραιος φυλλόσχημος ξυρός, ελλειπτικής μορφής πτέρνα, με περιχέλιωμα, τρεις οπές για προσήλωση και σωζόμενο τμήμα του μεσαίου ήλου, επίπεδη λεπίδα, χωρίς ράχη, με μικρές

69 Höckmann 1980, 55-64, πρβλ. ιδιαίτερα τα παραδείγματα Η 6, μήκους 0,504 μ., Η 20, μήκους 0,47 μ., και Η 21, μήκους 0,49 μ., από την Κνωσό της ΥΜ ΙΙ. Πρβλ. επίσης, Avila 1983, πίν. 32, αρ. 861 (αρ. Η 6 του Höckmann), πίν. 33, αρ. 865 (αρ. Η 20 του Höckmann), 866 (αρ. Η 21 του Höckmann). Càssola Guida και Zucconi Galli Fonseca 1992, 41, 51-52.

70 Sandars 1963, 132-133 (τύπος Ει), 133 (τύπος Eii). Πρβλ. Càssola Guida και Zucconi Galli Fonseca 1992, 29 (Ομάδα Ε1-Ε2).

71 Papadopoulos 1998, 19-21 (παραλλαγή Β), 21-24 (παραλλαγή C).

αποκρούσεις στην κόψη. Ίχνη οξειδωσης στην λεπίδα και κυρίως στην πτέρνα λόγω της πρόσθετης λαβής.

Τύπος III κατά τον Weber⁷². ΥΕ IIIA.

Πρβλ. Weber 1996, πίν. 13, αρ. 144 (Κνωσός, υπο-παραλλαγή III f1), πίν. 14, αρ. 148-149A (Πρόσυμα, υπο-παραλλαγή III f1).

6. Φυλλόσχημος; ξυρός (Αρ. 103β, εικ. 5, 11).

Σωζ. μ. 14,6, μεγ. σωζ. πλ. 2,6, πάχ. 0,1-0,2, βάρος 25 γραμ.

Σχεδόν ακέραιος φυλλόσχημος; ξυρός, ελλειπής πτέρνα, αρχικά ελλειπτικής μορφής, με δύο κατά το ήμισυ σωζόμενες οπές ήλων, επίπεδη λεπίδα, χωρίς ράχη, με αποκρούσεις στην κόψη. Καμπυλοειδή ίχνη οξειδωσης κυρίως στην πτέρνα λόγω της πρόσθετης λαβής, αραιότερα ίχνη στη λεπίδα.

Τύπος III (;) κατά τον Weber. ΥΕ IIIA.

Πρβλ. Papadopoulos 1979, εικ. 295(a), 327(a), με 3 οπές ήλων.

7. Ξυρός (Αρ. 103α, εικ. 6, 11).

Σωζ. μ. 16,2, μέγ. πλ. 3,2, πάχ. 0,1, βάρος 26 γραμ.

Σχεδόν ακέραιος μονόστομος ξυρός, απεστρωγγυλεμένη πτέρνα, με μία οπή προσήλωσης, ελασματοειδής λεπίδα, αρχικώς επίπεδη, ελλειπής στο άκρο, με αποκρούσεις στην κόψη. Ράχη χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση. Ίχνη οξειδώσεων σε όλη την επιφάνεια, χωρίς διαφοροποίηση στην πτέρνα.

ΥΕ IIIA.

8. Τρυπάνι (Αρ. 103ε, εικ. 7, 11).

Μ. 11,6, διατ. 0,4, βάρος 15 γραμ.

Επίμηκες αντικείμενο, τετράγωνης διατομής, με πεπλατυσμένο άκρον, μορφής, με μεσαία αιχμή. Οξειδώσεις και καρκίνωμα στο άκρο της στειλέωσης, λόγω της ένθετης λαβής.

ΥΕ.

Πρβλ. τύπο A2 του Deshayes⁷³, τύπο 1a, μεσαίου μεγέθους, με μεσαία αιχμή, του Evely⁷⁴ (χωρίς πλήρη ταύτιση).

9. Μονόστομο μαχαίρι με δύο οπές στειλέωσης (Αρ. 103δ, εικ. 8, 11).

Σωζ. μ. 12, μέγ. πλ. 1,2, πάχ. ράχης 0,2, πάχ. λεπίδας <0,1, βάρος 13 γραμ.

Σχεδόν ακέραιο μαχαίρι, πτέρνα και λεπίδα ενιαίες, λεπίδα επίπεδη, ελλείπουσα στο άκρο (αιχμή), ράχη ελαφρώς κυρτή, κόψη ευθεία, λεπτότερη από τη ράχη, με μικρές αποκρούσεις, δύο οπές στην πτέρνα για την προσήλωση της λαβής. Ίχνη οξειδωσης σε όλη την επιφάνεια.

Τύπος Ia της Sandars⁷⁵, τύπος χωρίς περιχέλιωμα (flanges) του Evely⁷⁶. ΥΕ.

10. Μονόστομο μαχαίρι (Αρ. 103γ, εικ. 8, 11).

Σωζ. μ. 13,4, μέγ. πλ. 1,4, ελάχ. σωζ. πλ. 0,5, πάχ. ράχης 0,2-0,3, πάχ. λεπ. <0,1-0,2, βάρος 21 γραμ.

Αποκεκρουμένο στην πτέρνα και στο άκρο (κορυφή) της λεπίδας. Λεπίδα επίπεδη, τριγωνική, στενεύουσα προς το άκρο (αιχμή), ράχη ευθεία, παχύτερη από την κόψη. Ίχνη οξειδώσεων κυρίως στην πτέρνα.

Τύπος, όπως το προηγούμενο. ΥΕ.

Πρβλ. Σπυρόπουλος 1972, εικ. 57, 60 (παραδείγματα με οπές στειλέωσης, θησαυροί Τσουντα, Μυκήνες).

72 Weber 1996, 51-151.

73 Deshayes 1966, πίν. II: αρ. 20.

74 Evely 1993, εικ. 34.

75 Sandars 1955, 175.

76 Evely 1993, 20-25.

11. Δρεπανοειδές μαχαίρι (Αρ. 100, εικ. 6, 11).

Χορδή 17,1-17,2, μέγ. πλ. 2,8, πάχ. ράχης 0,3-0,4, πάχ. λεπίδ. 0,1-0,2, βάρος 91 γραμ.

Σχεδόν ακέραιο, με μικρή απότμηση στην πτέρνα, μία οπή στην πτέρνα για την προσήλωση της λαβής, αμβλεία γωνία στη μετάβαση από την πτέρνα στη λεπίδα, με αύξηση του πλάτους της λεπίδας στη μέγιστη κύρτωση και λέπτυνση προς το απεστρογγυλεμένο άκρο της λεπίδας, ράχη παχύτερη από την κόψη. Κόψη λεπίδας διαμορφωμένη με σφυρηλάτηση (ίχνη στη μία πλευρά). Ίχνη οξειδώσεων σε όλη την επιφάνεια.

ΥΕ.

Πρβλ. Σπυρόπουλος 1972, εικ. 42 (θησαυροί Τσουντα, Μυκήνες).

12. Στεάτινη σφραγίδα (εικ. 9, 10).

Διαστ. σφραγιστικής επιφάνειας 3,1 x 2,4, πάχ. σφραγιστικής επιφάνειας 0,7, πάχ. με λαβή 1,6, βάρος 15 γραμ.

Ορθογώνια σφραγιστική επιφάνεια, με 24 ανάγλυφα ορθογωνίδια, διάτρητη λαβή ορθογωνίου σχήματος, με δύο βαθιές αυλακώσεις, στο πίσω μέρος της σφραγιστικής επιφάνειας.

ΥΕ.

13. Ακόνη (Αρ. 136, εικ. 9, 10).

Μ. 7,4, μέγ. πλ. 4, μέγ. πάχ. 0,9, ελάχ. πάχ. 0,4, βάρος 41 γραμ., ανοικτού τεφροπράσινου χρώματος (10 Y 7/1).

Ορθογωνίου σχήματος, με απεστρογγυλεμένο το ένα άκρο και αμφικωνική οπή για ανάρτηση, οριζόντια λέπτυνση στο μέσον περιήτου των επιφανειών από τη χρήση.

ΥΕ.

14. Στεάτινοι κωνίσκοι (εικ. 9, 10).

α. διάμ. β. 2,4, διάμ. οπής 0,6-0,7, ύψ. 1,7, βάρος 11 γραμ., πολύ σκοτεινού τεφροκάστανου χρώματος (10 YR 3/2).

β. διάμ. β. 2,3, διάμ. οπής 0,5, ύψ. 1,7, βάρος 10 γραμ., καστανοπράσινου χρώματος (2.5 Y 4/4).

γ. διάμ. β. 1,9, διάμ. οπής 0,3-0,4, ύψ. 1,5, βάρος 7 γραμ., πολύ σκοτεινού ερυθρού χρώματος (5 R 2.5/2).

δ. διάμ. β. 2, διάμ. οπής 0,4, ύψ. 1,5, βάρος 7 γραμ., ανοικτού τεφροπράσινου χρώματος (10 Y5/4-5/2).

Κωνικός τύπος α1 κατά Furumark⁷⁷, τύπος 3-4 κατά τον Ιακωβίδη⁷⁸. ΥΕ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, E., και M.-L. Nosch. 2003. «With a little help from my friends: Investigating Mycenaean textiles with help from Scandinavian experimental archaeology.» Στο *Metron, Measuring the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002*, επιμ. K.P. Foster και R. Laffineur, 197-205. *Aegaeum* 24. Liège: Université de Liège – Austin, Tex.: University of Texas at Austin.
- Appadurai, A. 1986. «Introduction: Commodities and the Politics of Value.» Στο *The Social life of things: Commodities in cultural perspective*, επιμ. A. Appadurai, 3-63. Cambridge: Cambridge University Press.
- Αραβαντινός, Β. 1996. «Καδμείο – Δωμάτιο του Θησαυρού.» *ΑΔ* 51 Β1:262-264.
- Avila, R.A.J. 1983. *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. Prähistorische Bronzefunde 5, 1. München: C.H. Beck.
- Barber, E.J.W. 1991. *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special*

77 Furumark 1972, 89, εικ. 2.

78 Ιακωβίδης 1970, 280, εικ. 123.

- Reference to the Aegean*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Barrett, J.C. 1996. «The Living, the Dead and the Ancestors: Neolithic and Early Bronze Age Mortuary Practices.» Στο *Contemporary Archaeology in Theory. A Reader*, επιμ. R.W. Preucel και I. Hodder, 394-412. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bass, G. 1967. *Cape Gelidonya: A Bronze Age Wreck*. TAPA New Series 57, Part 8. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Carrington Smith, J. 1992. «Spinning and Weaving Equipment.» Στο *Excavations at Nichoria in Southern Greece*. Vol. II, *The Bronze Age Occupation*, επιμ. W.A. McDonald και N.C. Wilkie, 674-711. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Càssola Guida, P., και M. Zucconi Galli Fonseca. 1992. *Nuovi studi sulle armi dei Micenei*. Ateneo: Università degli Studi di Trieste.
- Catling, H. 2009. *Sparta: Menelaion I, The Bronze Age*. BSA Suppl. 45. London: British School at Athens.
- Cavanagh, W., και C. Mee 1998. *A private place: Death in prehistoric Greece*. SIMA 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Chadwick, J. 1988. *The Mycenaean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cherry, J., και J. Davis. 2007. «The Other Finds.» Στο *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-1977*, επιμ. C. Renfrew, N. Brodie, C. Morris, και C. Scarre, 401-464. London: British School at Athens.
- Cornaggia Castiglioni, O., και G. Calegari. 1978. *Corpus delle pintaderas preistoriche italiane. Problematica, schede, iconografia*. Memorie della Società Italiana di Scienze Naturali e del Museo Civico di Storia naturale di Milano 22(1). Milano: Sezione di paleontologia del Museo Civico di Storia naturale di Milano.
- Deger-Jalkotzy, S. 2006. «Late Mycenaean Warrior Tombs.» Στο *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, επιμ. S. Deger-Jalkotzy και I.S. Lemos, 151-179. Edinburgh Leventis Studies 3. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Deshayes, J. 1966. *Argos, Les Fouilles de la Deiras*. Paris: Librairie J. Vrin.
- Δημακοπούλου, Α. 1974. «Μυκηναϊκὸν ἀνακτορικὸν ἐργαστήριον εἰς Θήβας.» AAA 7:162-173.
- Duhoux, Y., και A. Morpurgo Davies, επιμ. 2008. *A Companion to Linear B, Mycenaean Texts and their World*. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 120. Louvain-La-Neuve – Dudley, M.A.: Peeters.
- Evely, R.D.G. 1993. *Minoan Crafts: Tools and Techniques, An Introduction*. SIMA 92 (1). Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 2000. *Minoan Crafts: Tools and Techniques, An Introduction*. SIMA 92 (2). Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Furumark, A. 1972. *Mycenaean Pottery II: Chronology*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- _____. 1992. *Mycenaean Pottery III: Plates*, επιμ. P. Åström, R. Hägg, και G. Walberg. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Höckmann, O. 1980. «Lanze und Speer im spätminoischen und mykenischen Griechenland.» JRGZM 27:13-158.
- Ίακωβίδης, Σ. 1970. *Περατή. Τὸ Νεκροταφεῖον*. Τόμ. Β, *Γενικαὶ Παρατηρήσεις*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 67. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- _____. 1998. *Γλᾶς II. Ἡ Ἀνασκαφὴ 1981-1991*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 173. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- Iakovidis, S. 1977. «On the Use of the Mycenaean Buttons.» BSA 72:113-119.
- Κεραμόπουλλος, Α. 1917. *Θηβαϊκά*. ΑΔ 3. Ἐν Ἀθήναις: Τυπογραφεῖον τῆς «Ἐστίας».
- Kilian-Dirlmeier, I. 1986. «Jewellery in Mycenaean and Minoan "Warrior Graves".» Στο *Problems in Greek Prehistory, Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, επιμ. E.B. French και K.A. Wardle, 161-171. Bristol: Bristol Classical Press.
- Killen, J.T. 2008. «Mycenaean Economy.» Στο Duhoux και Morpurgo Davies 2008, 159-200.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992: *Προϊστορική Θάσος, Τα Νεκροταφεία του Οικισμού Καστρί, Μέρος Β*. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.
- Krzyzskowska, O. 2005. *Aegean Seals. An Introduction*. BICS Suppl. 85. London: University of London.
- MacDonald, C. 1984. «Part II: Aegean Swords and Warrior Graves: Their Implications for Knossian Military Organization.» Στο J. Driessen και C. MacDonald, «Some military aspects of the Aegean in the late fifteenth and early fourteenth centuries B.C.» BSA 79:56-74.
- Μαρινᾶτος, Σ. 1924-25. «Μεσομινωικὴ οἰκία ἐν Κάτω Μεσαρᾷ.» ΑΔ 9:53-78.
- Marinatos, S. 1967. *Kleidung, Haar-und Barttracht*. ArchHom I. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- _____. 1999. *Excavations at Thera V, 1971 Season*. The Archaeological Society at Athens Library 179. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Michailidou, A. 2008. *Weight and Value in Pre-Coinage Societies*. Vol. II, *Sidelights on Measurement from the Aegean and the Orient*. Μελετήματα 61. Athens: National Hellenic Research Foundation, Research Centre for Greek and Roman Antiquity.
- Mountjoy, P.A. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*. SIMA 73. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf.
- Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1975. *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνας*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 81. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- Mylonas Shear, I. 1987. *The Panagia Houses at Mycenae*. University Museum Monograph 68. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Palmer, L.R. 1963. *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*. Oxford: Clarendon Press.
- Papadopoulou, T. 1979. *Mycenaean Achaea*. SIMA 55. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1998. *The Late Bronze Age Daggers of the Aegean. I: The Greek Mainland*. Prähistorische Bronzefunde 6, 11. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Papadopoulou, T., και L. Kontorli-Papadopoulou. 2001. «Death, Power and Troubles in Late Mycenaean Peloponnese. The Evidence of Warrior-Graves.» Στο *Contributions to the Archaeology and History of the Bronze and Iron Ages in the Eastern Mediterranean, Studies in Honour of Paul Åström*, επιμ. P. Fischer, 127-138. Sonderschriften 39. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Parker Pearson, M. 1993. «The Powerful Dead: Archaeological Relationships between the Living and the Dead.» *CAJ* 3:203-229.
- Rahmstorf, L. 2008. *Tiryns - Forschungen und Berichte*. XVI. Band, *Kleinfunde aus Tiryns, Terrakotta, Stein, Bein und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Rhodes, M. 1987. «Inscriptions on Leather Waste from Roman London.» *Britannia* 18:173-181.
- Ρόκου, Β. 2004. *Τα Βυρσοδεψεία των Ιωαννίνων*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Sanders, N. 1955. «The Antiquity of the One-edged Knife.» *PPS* 21:174-197.
- _____. 1963. «Later Aegean Bronze Swords.» *AJA* 67:117-153.
- Shelmerdine, C. 2008. «Mycenaean Society.» Στο Duhoux και Morpurgo Davies 2008, 115-158.
- Siedentopf, H. 1991. *Alt-Ägina*. IV,2. Band, *Bemalte Keramik der mittleren Bronzezeit*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Snodgrass, A. 1964. *Early Greek Armour and Weapons from the end of the Bronze Age to 600 B.C.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Σπυρόπουλος, Θ. 1972. *Υστερομυκηναϊκοί Έλλαδικοί Θησαυροί*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 72. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- _____. 1981. «Ἀνασκαφὴ Μυκηναϊκῆς Τανάγρας.» *ΠΑΕ*:96-117.
- Taylor, W. 1964. *The Mycenaean*. London: Thames and Hudson.
- Tournavitou, I. 1995. *The Ivory Houses at Mycenae*. BSA Suppl. 24. London: The British School at Athens.
- Τσουντας, Χ. 1893. *Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμὸς*. Ἐν Ἀθήναις: Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας.
- Tzedakis, Y., και H. Martlew. 2002. *Minoans and Mycenaean: Flavours of their Time*. Athens: Ministry of Culture, Hellenic Cultural Heritage S.A., Cultural Olympiad 2001-2004.
- Ventris, M., και J. Chadwick. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*. 2η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, C. 1996. *Die Rasiermesser in Südosteuropa*. Prähistorische Bronzefunde 8, 5. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Whitley, J. 2002. «Objects with Attitude: Biographical Facts and Fallacies in the Study of Late Bronze Age and Early Iron Age Warrior Graves.» *CAJ* 12:217-232.
- Younger, J.G. 1990. «Round-table comments.» Στο *Aegean Seals, Sealings and Administration*, επιμ. T. Palaima, 240-241. *Aegaeum* 5. Liège: Université de Liège.
- _____. 2010. «Mycenaean Seals and Sealings.» Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, επιμ. E.H. Cline, 329-339. Oxford: Oxford University Press.

Παράρτημα

Μη καταστροφική μελέτη εννέα μεταλλικών αντικειμένων της Μυκηναϊκής εποχής

Γεώργιος Μαστροθεόδωρος – Ιωάννης Μπασιάκος⁷⁹

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εννέα μεταλλικά αντικείμενα που χρονολογούνται στη Μυκηναϊκή εποχή και ανήκουν σήμερα σε ιδιωτική συλλογή, εξετάστηκαν με χρήση φορητής μονάδας φθορισμετρίας ακτίνων -X (XRF)⁸⁰. Χρησιμοποιήθηκε η διάταξη XRF του Εργαστηρίου Αρχαιομετρίας του Ι.Π.Υ.Φ.Δ.Ν.Μ. του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» η οποία είναι εφοδιασμένη με πηγή ακτίνων -X Ροδίου, ανιχνευτή πυριτίου (XR-100CR, Amptek Inc.) και πολυκαναλικό αναλυτή MCA-8000A (Amptek Inc.). Οι μετρήσεις έγιναν με συνθήκες τάσης 40kV και έντασης ρεύματος 50μΑ, ενώ σε όλες τις περιπτώσεις ο χρόνος λήψης των φασμάτων ήταν 300 δευτερόλεπτα.

Σκοπός της μελέτης ήταν η ταύτιση των κραματικών στοιχείων που συνοδεύουν το χαλκό και ο εντοπισμός ομοιοτήτων/διαφορών μεταξύ των εννέα αντικειμένων. Κατά την εξέταση έγινε προσπάθεια να ληφθούν μετρήσεις μόνον από περιοχές με περιορισμένη οξείδωση ώστε να αποφευχθεί πιθανή παρουσία προϊόντων διάβρωσης (τα οποία διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς τη σύσταση σε σχέση με το αρχικό/μητρικό κράμα). Ως γνωστόν όμως, οι διεργασίες διάβρωσης επιδρούν σε βάθος στη σύσταση των μετάλλων. Έτσι ακόμη και στην περίπτωση που οι μετρήσεις γίνονται σε επιφάνεια από την οποία έχουν αφαιρεθεί τα προϊόντα διάβρωσης δεν διασφαλίζεται ότι η σύσταση που ανιχνεύεται ταυτίζεται με αυτή του αρχικού/υγιούς μετάλλου. Ο μόνος τρόπος για την αξιόπιστη εύρεση της αρχικής σύστασης του μετάλλου είναι η λήψη μικροδείγματος και η εργαστηριακή εξέτασή του με τεχνικές όπως η ηλεκτρονική μικροσκοπία σάρωσης (SEM-EDAX), μετά από την αναγκαία προπαρασκευή των μικροδειγμάτων σε κατάλληλες στιλπνές ή λεπτές τομές. Για το λόγο αυτό τα παρουσιαζόμενα στη συνέχεια δεδομένα από την XRF ανάλυση αξιολογούνται μόνον ποιοτικά.

Κατωτέρω παρατίθενται και σχολιάζονται, συνοπτικά, τα αποτελέσματα.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Για να διευκολυνθεί η σύγκριση μεταξύ των αντικειμένων, από τα φάσματα φθορισμού υπολογίστηκε ο ρυθμός συμβάντων ανά δευτερόλεπτο ανά μΑ (cps/μΑ)⁸¹ για κάθε χημικό στοιχείο που ανιχνεύθηκε. Τα αντίστοιχα δεδομένα παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 1. Πέραν των παρουσιαζόμενων στον Πίνακα 1 στοιχείων, σε όλα τα αντικείμενα εντοπίστηκε και ασβέστιο (Ca) το οποίο όμως δεν σχετίζεται με τα μεταλλικά αντικείμενα αλλά προέρχεται από το περιβάλλον ταφής. Σημειώνεται ότι το ασβέστιο μαζί με άλλα -σχετιζόμενα με αργιλοπυριτικά ορυκτά όπως πυρίτιο (Si), αργίλιο (Al) κ.α.- στοιχεία, σε συνδυασμό με τα προϊόντα διά-

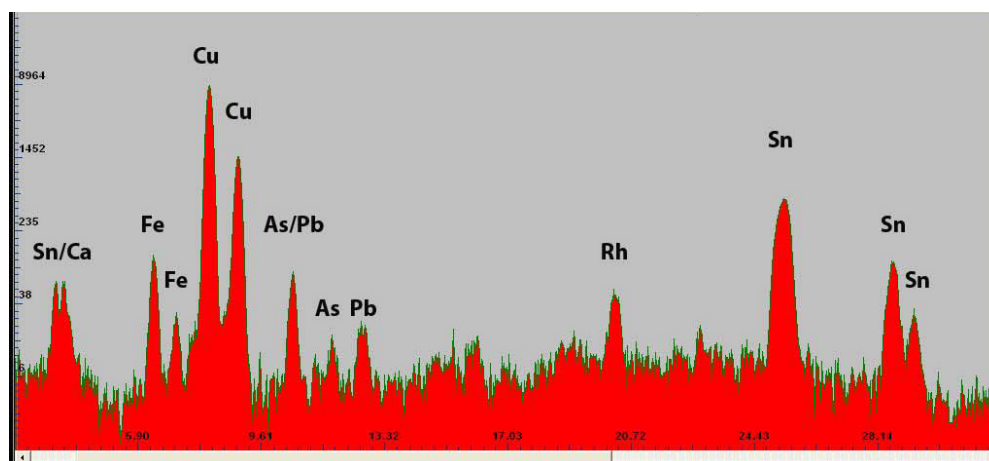
79 Εργαστήριο Αρχαιομετρίας, Τομέας Επιστήμης Υλικών, Ι.Π.Υ.Φ.Δ.Ν.Μ., ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», 15310 Αγία Παρασκευή Αττικής.

80 Η φορητή αναλυτική διάταξη p.XRF που χρησιμοποιήθηκε για τις εργαστηριακές μελέτες έχει αγοραστεί με χορηγία από το «Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος», προς το οποίο απευθύνονται θερμές ευχαριστίες.

81 Ο ρυθμός cps/μΑ είναι ανεξάρτητος από τις συνθήκες μέτρησης και τις μικρο-διαφορές που παρατηρούνται ανά αντικείμενο. Έτσι, χωρίς να πρόκειται για ποσοτική προσέγγιση, είναι δυνατή η ενδεικτική σύγκριση των «καθάρων» εντάσεων των κορυφών μεταξύ των αντικειμένων.

βρωσης του μετάλλου, δημιουργούν επιφανειακές κρούστες μέσω επιγενετικών διεργασιών κατά τη διάρκεια ταφής των αντικειμένων. Ένα χαρακτηριστικό φάσμα XRF με επεξήγηση των εμφανιζόμενων κορυφών παρουσιάζεται στην Εικόνα 1.

Με βάση τα αποτελέσματα των XRF αναλύσεων, ως κύριο μεταλλικό στοιχείο ταυτίστηκε ο χαλκός (Cu). Σε όλα τα αντικείμενα το κύριο κραματικό στοιχείο είναι ο κασσίτερος (Sn), γεγονός που συνάδει με το τεχνολογικό υπόβαθρο της εποχής κατασκευής των αντικειμένων. Σε σημαντικά μικρότερες συγκεντρώσεις εντοπίστηκαν επίσης αρσενικό (As) και σίδηρος (Fe) ενώ μόλυβδος ανιχνεύθηκε σε όλα τα αντικείμενα εκτός από το δρεπανοειδές μαχαίρι (100) και το τρυπάνι (103ε). Ίχνη χρωμίου εντοπίστηκαν επίσης σε όλα τα αντικείμενα, με εξαίρεση τη λόγχη (99) και το δρεπανοειδές μαχαίρι (103ε).

Εικ. 1. Χαρακτηριστικό φάσμα XRF λόγχης Νο 99. Η κορυφή «Rh» αποδίδεται στο στοιχείο ρόδιο και οφείλεται στην πηγή των ακτίνων X.

Κωδικός ⁸²	Είδος Αντικειμένου	Fe	Ni	Cu	As	Pb	Sn
99	Λόγχη	0.061 ⁸³	nd	4.44	0.022	0.019	0.56
100	Δρεπανοειδές Μαχαίρι	0.028	0.006	6.76	0.022	nd	0.38
101	Εγχειρίδιο με Λαβή	0.034	tr	6.74	0.026	tr	0.40
102	Ξυρός	0.019	tr	6.94	0.009	nd	0.39
103α	Ξυρός	0.043	tr	6.17	0.009	tr	0.50
103β	Ξυρός	0.034	tr	6.54	0.017	nd	0.40
103γ	Μαχαίρι	0.035	tr	6.71	0.011	nd	0.46
103δ	Μαχαίρι	0.039	tr	6.64	0.014	nd	0.46
103ε	Τρυπάνι	0.026	nd	6.67	0.005	nd	0.40

Πίνακας 1. cps/μΑ για τα στοιχεία που εντοπίστηκαν στα εννέα αντικείμενα.

⁸² Η αρίθμηση στον Κατάλογο της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών.

⁸³ Οι δεκαδικοί αριθμοί αντιστοιχούν σε cps/μΑ. Συντομογραφίες: nd: δεν ανιχνεύθηκε (not detected), tr: ίχνη (traces).

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

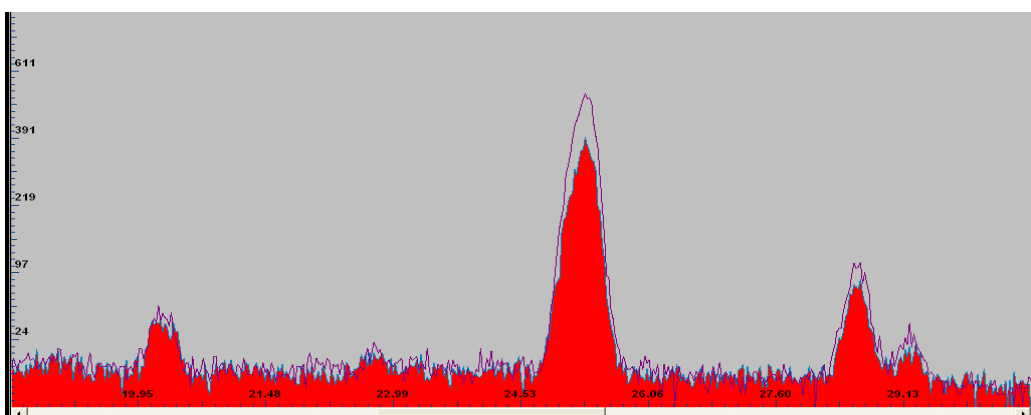
Όπως προαναφέρθηκε, η χρήση κασσιτέρου ως κύριου κραματικού στοιχείου είναι τυπική για την εποχή κατασκευής των αντικειμένων (τέλος 15ου – αρχές 14ου αιώνα π.Χ.). Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα από την περιοχή του Αιγαίου, για την κραμάτωση του χαλκού χρησιμοποιείται το αρσενικό μέχρι τις αρχές της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., περίοδος κατά την οποία άρχισε σταδιακά να αντικαθίσταται από τον κασσίτερο. Έτσι, η ανίχνευση αρσενικού στα εννέα αντικείμενα υποδηλώνει ότι για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε -τουλάχιστον εν μέρει- χαλκός προερχόμενος από ανακύκλωση παλαιότερων, αρσενικούχων κραμάτων.

Η λόγχη (99) εμφανίζει σημαντικά ισχυρότερη κορυφή κασσιτέρου σε σχέση με τα υπόλοιπα αντικείμενα (εικ. 2). Είναι προφανές ότι πρόκειται για ηθελημένη επιλογή που αποσκοπούσε στην παραγωγή ιδιαίτερα σκληρού μεταλλικού αντικειμένου, το οποίο θα ήταν ικανό να ανταπεξέλθει σε συχνές και έντονες καταπονήσεις.

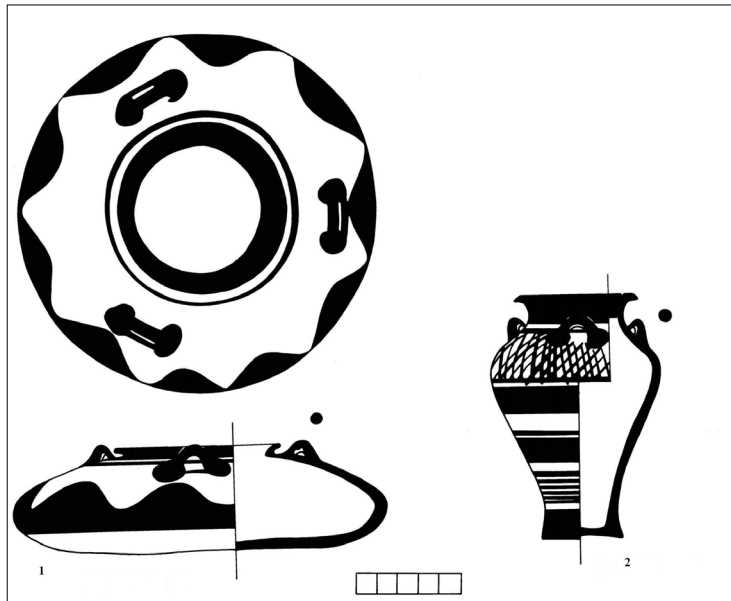
Ο μόλυβδος προστίθεται στα κράματα με σκοπό την αύξηση της ευχυτότητάς τους ενώ παράλληλα καθιστά το τελικό κράμα ελαφρώς μαλακότερο/πιο εύκολα επεξεργάσιμο. Έτσι κατά πάσα πιθανότητα η αυξημένη παρουσία μολύβδου στη λόγχη (99 – πίν. 1) αντανakλά εσκεμμένη προσθήκη με σκοπό την ευκολότερη απόδοση των λεπτών νεύρων του αντικειμένου, καθώς για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκε τύπος (καλούπι). Η απουσία επίσης μολύβδου από το τρυπάνι (103ε – Πίνακας 1) ενδεχομένως υποδηλώνει εσκεμμένη παραγωγή σκληρού μετάλλου.

Ο σίδηρος (Fe) εμφανίζεται με ιδιαίτερα ασθενείς κορυφές (πίν. 1). Πρέπει να επισημανθεί ότι μολονότι και το εν λόγω στοιχείο μπορεί να αποτεθεί στην επιφάνεια των αντικειμένων ως επιγενετικό υλικό, μικρές συγκεντρώσεις του (έως περίπου 0,4%) συναντώνται ενδογενώς σε κράματα του χαλκού. Έτσι η σημαντικά υψηλότερη κορυφή σιδήρου που συναντάται στη λόγχη (99 – πίν. 1) σε σχέση με τα άλλα αντικείμενα, ενδεχομένως υποδηλώνει περαιτέρω τεχνολογικές διαφοροποιήσεις.

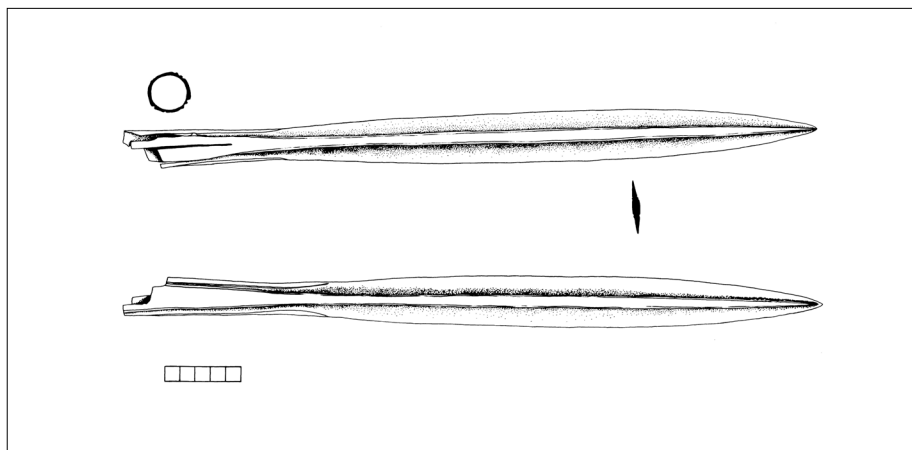
Η ανίχνευση νικελίου (Ni) είναι δυνατό να συνδέεται με συγκεκριμένη προέλευση πρώτης ύλης. Τέλος, οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στις συγκεντρώσεις του αρσενικού ενδεχομένως υποδηλώνουν διαφορές σχετιζόμενες με την πρώτη ύλη ή την περίοδο/εργαστήριο κατασκευής των αντικειμένων. Όμως για την ουσιαστική διερεύνηση των εν λόγω ζητημάτων απαιτείται περαιτέρω εργαστηριακή εξέταση των αντικειμένων.

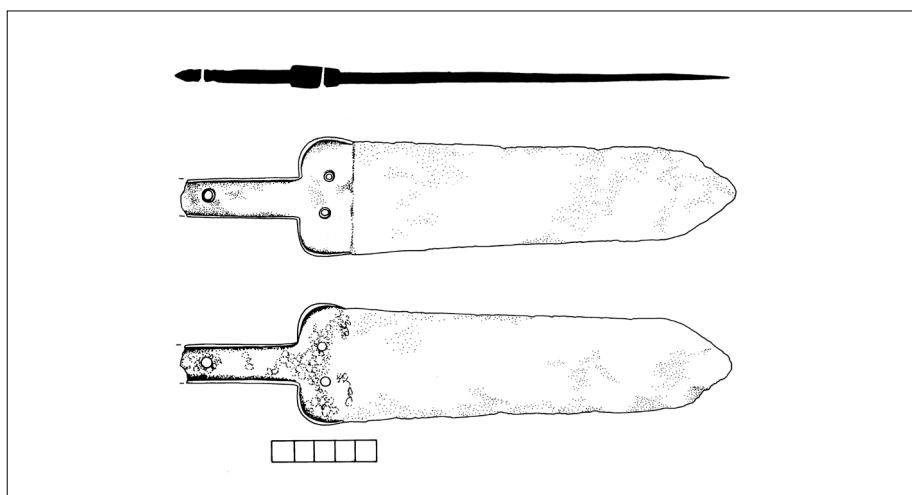
Εικ. 2. Λεπτομέρειες φασμάτων με τις κορυφές του κασσιτέρου (Sn). Το ερυθρό σκιαγραφημένο φάσμα αντιστοιχεί στον ξυρό Νο103β ενώ με την ιώδη γραμμή υποδηλώνεται το φάσμα από τη λόγχη (No 99). Είναι εμφανής η μεγαλύτερη συγκέντρωση Sn στη λόγχη.

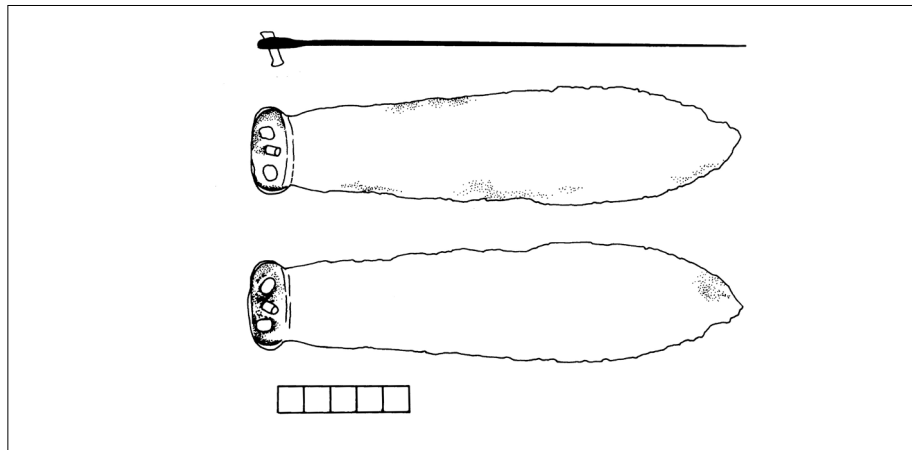
Εικ. 1. Σχέδια απιόσχημου αμφορίσκου (αρ. κατ. 1) και αρτόσχημου αλάβαστρου (αρ. κατ. 2).

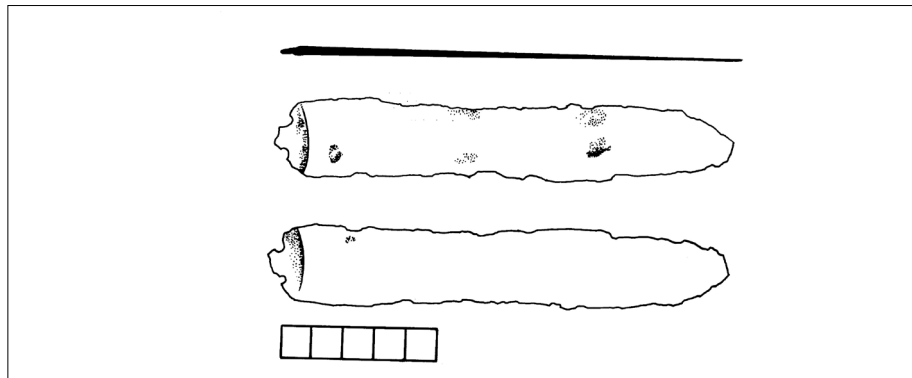
Εικ. 2. Σχέδιο λόγχης (αρ. κατ. 3).

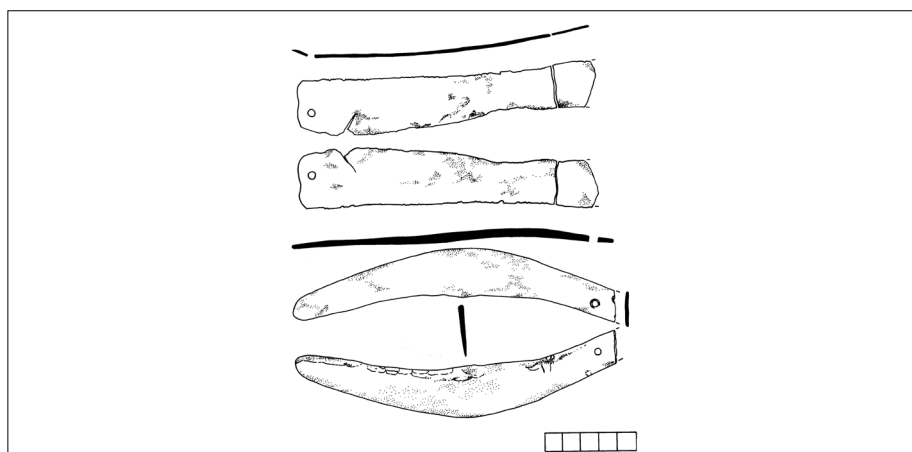
Εικ. 3. Σχέδιο εγχειριδίου (αρ. κατ. 4).

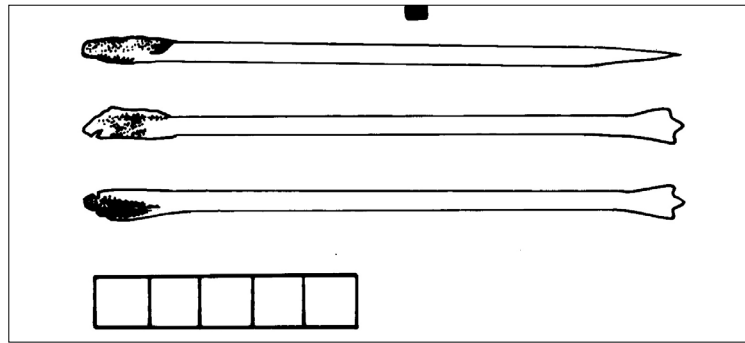
Εικ. 4. Σχέδιο φυλλόσχημου ξυρού (αρ. κατ. 5).

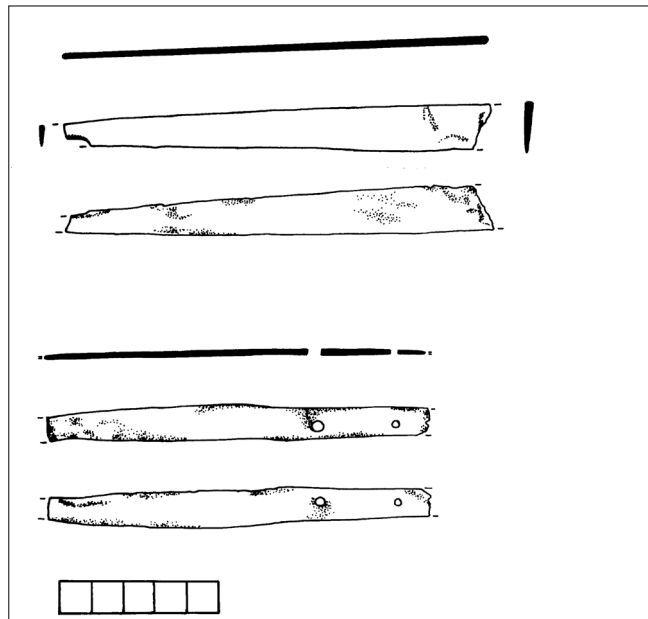
Εικ. 5. Σχέδιο ξυρού (αρ. κατ. 6).

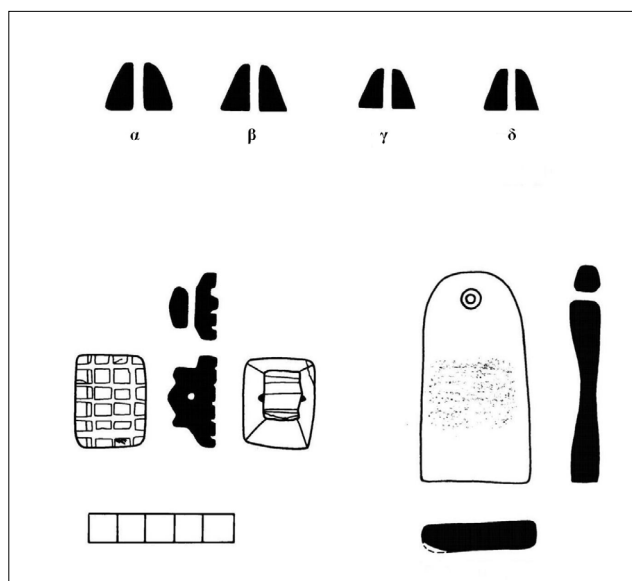
Εικ. 6. Σχέδιο ξυρού (αρ. κατ. 7), επάνω, και δρεπανοειδούς μαχαιριού (αρ. κατ. 11), κάτω.

Εικ. 7. Σχέδιο τρυπάνου (αρ. κατ. 8).

Εικ. 8. Σχέδια μονόστομων μαχαιρών (αρ. κατ. 9-10).

Εικ. 9. Σχέδιο κωνίσκων (αρ. κατ. 14), σφραγίδας (αρ. κατ. 12) και ακόνης (αρ. κατ. 13).

Εικ. 10. Απιόσχημος αμφορίσκος, αρτόσχημο αλάβαστρο, κωνίσκοι, σφραγίδα και ακόνη.

Εικ. 11. Σύνολο χάλκινων εργαλείων και αντικειμένων.

Ομοιότυποι θολωτοί τάφοι Μυκηναίων τοπαρχών της νοτιοδυτικής Αιτωλοακαρνανίας¹

Λάζαρος Κολώνας

SUMMARY: COMMON TYPE THOLOS TOMBS OF MYCENAEAN LOCAL RULERS IN SOUTHWESTERN AITOLOAKARNANIA

Aitoloakarnania is characterized by a multi-faceted geomorphological relief, where the terrestrial and the aquatic element are combined in a unique fashion. Large rivers and lakes, fertile plains and imposing mountains, as well as easy access to sea routes and marine resources were diachronically the comparative advantages of the region, making it a meeting point for peoples and cultures as early as the prehistoric period.

Research by G. Soteriades, K.A. Romaios and Sylvia Benton in the early 20th cent. had led to the conclusion that Aitoloakarnania had very little habitation remains belonging to the Mycenaean period. However, the gradual intensification and systematization of archaeological research from the 1960's onwards has drastically changed the views of the scientific community regarding the mycenaean presence in the region. Excavations initially by E. Mastrokostas (in Mila-Palaiomanina, Marathia and Seremeti) and later by the author (in Moschovi-Loutraki Katounas, Tragana-Kephalovryso, Stamna) have brought to light a series of tholos tombs that highlight the earliness and significance of the mycenaean occupation in Aitoloakarnania.

The eleven tholos tombs of SW Aitoloakarnania share common architectural features (size and construction details) that make them part of a cohesive group and often demonstrate contacts with other areas of western Greece (Epirus, the Ionian islands, Elis and Messenia). They belonged to settlements that were in control of defensively strategic locations, which could safeguard the population's peaceful life. The most characteristic example is the wider region of Ag. Ilias – Stamna – Paliomanina, with a total of six tholos tombs and important habitation remains from the Neolithic to the late classical times, leading to the feasible assumption that a prominent Mycenaean center must have existed here.

A fact worth noticing is that none of the tholoi of SW Aitoloakarnania has features that resemble the rulers' tholos tombs in the major Mycenaean centers. On the contrary, the tholoi here are of small dimensions (Pelon type III), as is the case in neighboring Achaia and Elis. The reasons for that should be sought in the socio-political status of the local communities that might have been part of a territory controlled by a more distant palace center. A similar explanation has been suggested for Achaia and Elis, which have been associated with the kingdom of Nestor, in a way analogous to Aigialeia that was under Agamemnon's rule. In any case, it is certain that, before the destruction of the Mycenaean centers in the 13th cent. B.C., the small tholos tombs of SW Aitoloakarnania were used by the local rulers of the respective regions.

Η περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας αποτελείται από ένα μοναδικό γεωμορφολογικό ανάγλυφο, το οποίο διαθέτει άφθονους υδάτινους πόρους από τους ποταμούς Αχελώο και Εύηνο και τις λίμνες Λυσιμάχεια, Τριχωνίδα, Οζερό, Αμβρακία και Βουλκαριά, καθιστώντας την ευφορότατη σε όλα τα πεδινά τμήματά της. Ο Αμβρακικός κόλπος στα Β.Δ. όριά της και η λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου-Αιτωλικού στα νότια, υπήρξαν οι πλουσιότερες σε αλιεύματα θάλασσες από τα προϊστορικά χρόνια. Αλλά και ο ορεινός της όγκος, όπως αυτός συγκροτείται από τα όρη

1 Πολλές ευχαριστίες στους συναδέλφους αρχαιολόγους Σοφία Κασκαντίρη για την επιμέλεια του κειμένου και Μιχάλη Γκαζή για τη μετάφραση του περιληπτικού κειμένου· στη σχεδιάστρια Γεωργία Καρτσακλή· στην αρχιτέκτονα Μαρίνα Μπιζιά· στη σχεδιάστρια Θεανώ Βούρτση· στη διοικητικό υπάλληλο Ευαγγελία Καρύδα για την ψηφιοποίηση του άρθρου, καθώς και στο εργατοτεχνικό και φυλακτικό προσωπικό που απασχολήθηκε στο έργο.

Αράκυνθος, Παναϊτωλικό, Θύαμος, Μακρυνόρος, Βάλτος, Ακαρνανικά και Ναυπάκτια, έπαιζε πάντοτε σπουδαίο ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής μέσα από την κτηνοτροφία, τον προσπορισμό δομικής και ναυπηγικής ξυλείας, αλλά και το κυνήγι κατάλληλων και μοναδικών θηραμάτων. Η γειτνίασή της με το Ιόνιο πέλαγος, απ' όπου διήρχετο η μεγάλη θαλάσσια αρτηρία που συνέδεε την Ελλαδική με την Ιταλική χερσόνησο, την καθιστούσε κομβικό σημείο ποικίλων φυλετικών και πολιτιστικών συναντήσεων ήδη από την Προϊστορική περίοδο.

Οι έρευνες που διενεργήθηκαν προπολεμικά κατά τα έτη 1908, 1911 και 1932 στις θέσεις Κόροντα² Ξηρομέρου και Θέρμο³ από τους Γεώργιο Σωτηριάδη και Κωνσταντίνο Α. Ρωμαίο, καθώς και από την Sylvia Benton στο σπήλαιο Αγίου Νικολάου Αστακού⁴, δεν είχαν πείσει την επιστημονική κοινότητα ότι η Αιτωλοακαρνανία με τα τόσο μεγάλα συγκριτικά πλεονεκτήματα ήταν τόπος στον οποίο οι Μυκηναίοι επέλεξαν όπως αλλού (Αχαΐα – Αργολίδα – Μεσσηνία), να δημιουργήσουν μόνιμες εγκαταστάσεις. Πλην του Θέρμου, όπου εκτός των προϊστορικών οικιών έχουν αποκαλυφθεί και τα μέγαλα Α και Β, και των Κορόντων, όπου ερευνήθηκαν δύο μικροί θολωτοί τάφοι με σπουδαία κτερίσματα της ΥΕ ΙΙΒ – ΙΙΙΓ περιόδου, οι υπόλοιπες μαρτυρίες για μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή εντάσσονται στο πλαίσιο περιστασιακών δοκιμαστικών και επιφανειακών ερευνών που διενεργήθηκαν από την Sylvia Benton.

Μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, όταν η Αρχαιολογική Υπηρεσία οργανώθηκε και στελεχώθηκε καλύτερα με επιστημονικό, εργατοτεχνικό και φυλακτικό προσωπικό, η άποψη της επιστημονικής κοινότητας για τη μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας άλλαξε άρδην.

Εκείνος που πρώτος ανέτρεψε την αρχική άποψη, ότι τα μυκηναϊκά στοιχεία της Αιτωλοακαρνανίας είναι περιορισμένα και φτωχά, ήταν ο αείμνηστος Ευθ. Μαστροκώστας, ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ως αρμόδιος έφορος αρχαιοτήτων της περιοχής, ερεύνησε πέντε θολωτούς τάφους της Μυκηναϊκής περιόδου, στις θέσεις Μίλα της κοινότητας Παλαιομάνινας⁵ (1) και Μαραθιά (3) και Σερεμέτι (1) της κοινότητας Αγίου Ηλίας⁶ (εικ. 1). Οι θέσεις Μαραθιά και Σερεμέτι βρίσκονται στις Ν.Δ. παρυφές του κωνικού λόφου Προφήτης Ηλίας⁷, στην κορυφή του οποίου διατηρούνται ορατά τμήματα της κλασικής οχύρωσης της αρχαίας πόλης Ιθωρία, η οποία εδράζεται σε κατάλοιπα κυκλώπειας οχύρωσης που ταυτίζεται με την ομηρική πόλη Ώλενο⁸. Από την ίδια θέση ο Κ. Wardle περισυνέλεξε μυκηναϊκά όστρακα⁹.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις του ανασκαφέα:

Ο τάφος στη θέση Μίλα Παλαιομάνινας¹⁰ (εικ. 2), διαμ. 10,70 μ., που ερευνήθηκε στη δυτική όχθη του Αχελώου ποταμού, δεν απέδωσε κανένα εύρημα, ενώ οι του Αγίου Ηλίας ήσαν όλοι συλημένοι.

Ο τάφος στη θέση Σερεμέτι¹¹, διαμ. 5,27 μ., περιείχε λείψανα σκελετών, πήλινα αγγεία, χρυσά κοσμήματα, σφραγιδόλιθους, χάντρες από κορναλίνη και υαλόμαζα, πλακίδια από ελαφα-

2 Σωτηριάδης 1908, 100. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 46.

3 Ρωμαίος 1915, 1916. Παπαποστόλου 2008, 128, 133.

4 Benton 1931-32, 234-245.

5 Μαστροκώστας 1967, 322. Hope-Simpson και Dickinson 1979, 181.

6 Μαστροκώστας 1964, 299. Hope-Simpson και Dickinson 1979, 181. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 46.

7 Άγιος Ηλίας είναι το όνομα της κοινότητας, το οποίο δόθηκε ως τοπωνύμιο από τον ανασκαφέα των θολωτών τάφων. Προφήτης Ηλίας είναι ο κωνικός λόφος, στις Ν.Δ. παρυφές του οποίου υπήρχαν οι θολωτοί τάφοι του Αγίου Ηλίας.

8 Woodhouse 1897, 158. Σιώρη 2004, 52.

9 Wardle 1972.

10 Μαστροκώστας 1967, 322. Hope-Simpson και Dickinson 1979, 181.

11 Μαστροκώστας 1964, 299. Hope-Simpson και Dickinson 1979, 181. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 46. Σιώρη 2004, 52.

ντόδοντο, αποτμήματα χαλκίνων όπλων, πήλινα ειδώλια ίππων και βοδιών, καθώς και πολλά θραύσματα πήλινων αγγείων.

Ο τάφος Μαραθιά 1¹², διαμ. 4,14 μ., στο θάλαμο περιείχε λίγες χάντρες από κορναλίνη και στον στεγασμένο δρόμο αλάβαστρο, χρυσό δαχτυλίδι και τεμάχιο χάλκινης πόρπης.

Ο τάφος Μαραθιά 2¹³, διαμ. 4,17 μ., περιείχε πρωτογενείς ταφές στον θάλαμο, οκτώ-εννέα δευτερογενείς ταφές στην είσοδο και ενδιαφέροντα κτερίσματα, όπως αγγεία, σφονδύλια, χάντρες από κορναλίνη και ήλεκτρο, δισκάρια, σφραγιδόλιθους, χάλκινα δαχτυλίδια και τριχολαβίδα. Τόσο ο τάφος Μαραθιά 1 όσο και ο τάφος Μαραθιά 2 χρησιμοποιήθηκαν από την ΥΕ ΙΙΒ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Στον τάφο Μαραθιά 3¹⁴ (εικ. 3), που είχε διάμετρο 3,10 μ., δεν διασώθηκαν κτερίσματα.

Εκτός των θολωτών τάφων ο Ευθ. Μαστροκώστας ερεύνησε και τμήμα θαλαμοειδούς τάφου που ήρθε στο φως κατά τις εργασίες διαμόρφωσης κεντρικής οδού του χωριού Άγ. Ηλίας¹⁵. Από τα κτερίσματα του τάφου αυτού ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αρτόσχημα και τα κυλινδρικά αλάβαστρα, τρίωτος πιθαμοφόρισκος, θήλαστρο, μαχαιρίδια, χρυσές ψηφίδες όρμου, φακοειδείς σφραγιδόλιθοι, χάντρες από υαλομάζα και κορναλίνη και Αιγυπτιακός σκαραβαίος με χαραγμένο το όνομα του Φαραώ Αμένοφη του Γ' (1405-1370). Σύμφωνα με τη χρονολόγηση των κτερισμάτων, ο τάφος χρησιμοποιήθηκε από την ΥΕ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Η θεμελίωση της νέας θεώρησης για τη μυκηναϊκή παρουσία στην Αιτωλοακαρνανία από τον αείμνηστο Ευθ. Μαστροκώστα, ενισχύθηκε και με την μετά από τριάντα χρόνια αποκάλυψη και έρευνα από τον συντάκτη του παρόντος δύο ομοιότυπων του Αγ. Ηλία θολωτών τάφων στη θέση Μόσχοβη Λουτρακίου Κατούνας¹⁶ το έτος 1990 (εικ. 1, 4).

Ο τάφος Ι εντοπίστηκε αρχικά το έτος 1987 κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης αγροτικής οδού στον λόφο Μόσχοβη. Από τις εργασίες εκείνες αποκαλύφθηκε ο στεγασμένος κοντός δρόμος (είσοδος) του τάφου, τον οποίο οι ντόπιοι αρχαιοκάπηλοι θεώρησαν ως τάφο της Κλασικής εποχής και προέβησαν στην αναμόχλευσή του, καταστρέφοντας τμήματα των πλευρικών τοιχωμάτων.

Από τη διενεργηθείσα το έτος 1990 έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο τάφος είναι θεμελιωμένος στο κεντρικό τμήμα ΠΕ τύμβου και ήταν συλημένος ήδη από την αρχαιότητα, πιθανόν κατά τους ύστατους Μυκηναϊκούς χρόνους. Τα ταφικά στρώματα ήταν πλήρως διαταραγμένα και μη αναγνωρίσιμα και δεν απέδωσαν καμία πρωτογενή και δευτερογενή ταφή. Στα αναμοχλευμένα ταφικά στρώματα περισυλλέχτηκαν 11 ακέραια κρανία και οστά άκρων. Φαίνεται ότι μετά την κατάρρευση μικρού τμήματος της κορυφής της θόλου και την αχρήστευση του τάφου, το εσωτερικό του αναμοχλεύτηκε πολλές φορές για να χρησιμοποιηθεί τελικά ως αποθέτης μεγάλου αριθμού θαλάσσιων οστρέων και μυκηναϊκών οστράκων που βρέθηκαν από τα ανώτερα ήδη στρώματα της επίχωσης της θόλου. Ο τάφος, κτισμένος στο αποκομμένο γι' αυτό το σκοπό κεντρικό τμήμα του ΠΕ τύμβου, ανάλογου με εκείνον της Βοϊδοκοιλιάς¹⁷, βρίσκεται σε λίαν περίοπτη θέση στη βόρεια κλιτύ ανοιχτού πλατώματος του λόφου Μόσχοβη με προσανατολισμό Β.-Ν. Πρόκειται για μικρό θολωτό τάφο με διαστάσεις δρόμου 2,17 μ. (μήκ.) x 0,57 μ.-0,69 μ. (πλ.) x 1,20 μ. (ύψ.) και με διάμετρο θόλου 2,38 μ.-2,42 μ. και ύψος 2,19 μ.-2,38 μ.

Από τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία άξια αναφοράς είναι: α. το μεγάλο τραπεζιόσχημο μονολιθικό ανώφλι, β. η πολύ επιμελημένη λιθοδομή του κοντού δρόμου-είσοδου με δουλεμένες

12 Βλ. σημ. 11.

13 Βλ. σημ. 11.

14 Βλ. σημ. 11.

15 Βλ. σημ. 11.

16 Κολώνας 1990. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 46· 2004, 34. Παπαδοπούλου 2004, 42. Σιώρη 2004, 53. Κολώνας 2008. Σταυροπούλου-Γάτση 2008α, 378.

17 Κορρές 1977.

ασβεστολιθικές πλάκες χτισμένες κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα σε ανισοϋφείς αλλά ευθύγραμμες στρώσεις, γ. το επίπεδο και ομαλό δάπεδο της εισόδου-δρόμου που είναι στρωμένο με πατημένο χώμα, δ. οι λίθινοι αγκώνες (εξάρματα) που είναι εντοιχισμένοι εκατέρωθεν των τοιχωμάτων της εισόδου, ε. η ενδόκλιση της θόλου η οποία στη μεγαλύτερη περίμετρο αρχίζει από το επίπεδο δάπεδο, ενώ στις εσωτερικές παραστάδες της εισόδου αρχίζει αμέσως πάνω από το μονολιθικό ανώφλι, στ. το μικρό εντοιχισμένο και αποκομμένο μονολιθικό κατώφλι στο εσωτερικό πέρας της εισόδου, και τέλος ζ. το εξωτερικό περιμετρικό αντέρεισμα του πακτώματος της θόλου από αργούς ψαμμιτόλιθους και ασβεστόλιθους που διασώθηκε μόνο στα νότια.

Τα κτερίσματα που βρέθηκαν στα αναμοχλευμένα ταφικά στρώματα του τάφου και ανασυγκροτήθηκαν από όστρακα είναι: δύο καμπανόσχημοι σκύφοι, δύο τρίωτα αρτόσχημα αλάβαστρα, δίωτη λεκανίδα, μεγάλη ασκοειδής υδρία, μόνωτο κύπελλο, άωτος οξυπύθμενος κύαθος, τρεις μόνωτες προσχοΐσκες και μόνωτο μαστοειδές κύπελο. Από τα όστρακα μυκηναϊκής κεραμικής, άξια αναφοράς είναι αυτά που προέρχονται από αγγεία πόσεως (κύλικες και σκύφους), αλάβαστρα και ψευδόστομους αμφορείς. Από την τοπική κεραμική βρέθηκαν χειροποίητα κατασκευασμένα από πηλό με προσμείξεις, κακοψημένα κωνικά, αμφικωνικά αλλά και καλυκόμορφα σφονδύλια, γνωστά μόνο από την Ήπειρο. Επίσης, βρέθηκαν ποικίλα χάλκινα αντικείμενα, όπως χάλκινη τριχολαβίδα και τμήματα καρφιών από λαβή μαχαιριδίου, εγχειριδίου ή ξυραφιού, σφαιρική χάντρα από ορεία κρύσταλλο, λίθινα ακόνια και πυριτολιθικά εργαλεία από ντόπιο βολβόσχημο πυριτόλιθο.

Ο θολωτός τάφος I χρησιμοποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ – ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Του ΠΕ τύμβου ερευνήθηκαν πέντε ταφές στη βόρεια πλευρά, που ανήκουν στους ακόλουθους τύπους: α. δύο ταφές σε απλούς λάκκους πρόχειρα διευθετημένους με αργούς λίθους β. δύο ταφές σε ταφικούς πίθους και γ. ταφή σε λάκκο σκεπασμένη με τμήματα πίθου. Από τις πέντε ταφές η μία ήταν παιδική.

Στις ταφές, αν και τα σκελετικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κακή κατάσταση, ήταν διακριτή η τοποθέτηση του νεκρού σε ύπτια ή πλάγια ισχυρά συνεσταλμένη στάση με το ένα χέρι τετωμένο κατά μήκος του σώματος και το άλλο λυγισμένο στη λεκάνη ή στο στήθος. Τους νεκρούς των ταφών συνόδευαν φτωχά κτερίσματα, όπως πυριτολιθικά εργαλεία και αιχμές βελών και μόνο ο νεκρός της ταφής β βρέθηκε κτερισμένος με οπισθότητη πρόχου. Από τα ευρήματα των ταφών ο τύμβος χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο (2200/2000-1900 π.Χ.).

Ο τάφος ΙΙ είχε καταστραφεί σχεδόν ολόκληρος κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης του αγροκτήματος με γαιοπροωθητήρα (bulldozer) το έτος 1970. Από εκείνη την καταστροφή διατηρήθηκαν μόνο τρεις σειρές τμήματος του οπισθίου τοιχώματος της θόλου, ενώ λίγα όστρακα και πήλινα σφονδύλια προήλθαν από τον καθαρισμό του εσωτερικού του. Ο τάφος ΙΙ, αν και σύγχρονος του τάφου Ι, φαίνεται ότι είχε μεγαλύτερη διάμετρο, γύρω στα 4 μ.

Στην αλυσίδα των θολωτών τάφων της Ν.Δ. Αιτωλοακαρνανίας προστέθηκαν άλλοι δύο τάφοι ομοιότυποι των τάφων του Αγ. Ηλίας, εκ των οποίων ο ένας ήρθε στο φως το 2001 στη θέση Τραγάνα του οικισμού Κεφαλοβρύσου Σταμνάς, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την κατασκευή της παρακαμπτήριας του Αγρινίου οδού, και ο δεύτερος το 2006 στη θέση «Μέγα Βουνί» της κοινότητας Κεχρινιάς Βάλτου¹⁸ (εικ. 1, 5), μετά από υπόδειξη κατοίκων της περιοχής.

Ο τάφος της Κεχρινιάς έχει διάμετρο 3,40 μ., σωζόμενο ύψος θόλου 1,65 μ. και μήκος δρόμου 3,50 μ. Ο δρόμος του τάφου, αν και δεν έχει ερευνηθεί, ήταν κοντός και στεγασμένος. Και αυτός ο τάφος, του οποίου διατηρήθηκαν 20 σειρές της θόλου διαμορφωμένες σε οριζόντιες σχεδόν στρώσεις, δυστυχώς βρέθηκε συλημένος και εντελώς διαταραγμένος. Κατά τη διάρκεια της

18 Σταυροπούλου-Γάτση 2012, 752.

έρευνας περισυλλέχτηκε πληθώρα τροχήλατης κεραμικής που καλύπτει την περίοδο από την ΥΕ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ, καθώς και τοπική χειροποίητη κεραμική, η οποία υποδηλώνει επαφές με άλλες περιοχές του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου (Ήπειρος, Ιόνια νησιά). Στην περισυλλεχθείσα κεραμική ανήκουν διάφοροι τύποι αγγείων, όπως καλαθόσχημα σπανίου τύπου από την πρώιμη χρήση του τάφου κατά την ΥΕ ΙΙ, ενώ των άλλων περιόδων ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΓ αντιπροσωπευτικά δείγματα αποτελούν: αλάβαστρα διαφόρων τύπων (πεπιεσμένα, αρτόσχημα, κυλινδρικά), τρίωτοι πιθαμφορίσκοι, πρόχοι, κρατήρες, ψευδόστομοι αμφορείς, μεγάλες κύλικες και ένα τουλάχιστον τριποδικό αγγείο.

Ο θολωτός τάφος της Τραγάνας Κεφαλοβρύσου Σταμνάς¹⁹ (εικ. 6, 7) δημοσιεύεται για πρώτη φορά και, όπως προαναφέρθηκε, ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια των εργασιών για την κατασκευή της παρακαμπτήριας οδού του Αγρινίου. Η θόλος του τάφου, όπως διαπιστώθηκε από την ύπαρξη στο κέντρο του θαλάμου σε ύψος 0,70 μ. από του δαπέδου, κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου της Πρωτογεωμετρικής εποχής, πρέπει να κατέρρευσε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Μετά την κατέρρευση της θόλου, ολόκληρος ο οριζόμενος από το περίγραμμά της χώρος χρησιμοποιήθηκε για διάφορες λακκοειδείς ταφές της Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Οι ταφές αυτές αποτελούν μέρος ενός μικρού νεκροταφείου εκ λακκοειδών, κιβωτιόσχημων και σε πίθους τάφων που αποκαλύφθηκε σε επιφάνεια 300 περίπου μέτρων στα Ν.Δ. του θολωτού τάφου. Όπως επιβάλλεται στις περιπτώσεις κατακρημνισμένης θόλου, η έρευνα του τάφου άρχισε με την αφαίρεση ολόκληρου του καταπεσμένου δομικού της υλικού και την κατάλληλη ταξινόμηση του σε γειτονικό επίπεδο χώρο για ενδεχόμενη μελλοντική αναστήλωση. Ο θολωτός τάφος της Τραγάνας είναι θεμελιωμένος επί ενός εκ των λοφίσκων των Ν.Δ. απολήξεων του υψώματος Ψηλή Παναγιά, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. και με την είσοδο προς Ν. Η θόλος έχει διάμετρο 4,70 μ. και είναι κατασκευασμένη από πλακοειδείς λευκούς ασβεστόλιθους και μαλακούς πωρόλιθους διαφόρων μεγεθών, τοποθετημένους σε επάλληλες στρώσεις, από τις οποίες διατηρούνται 7-11 σειρές σε ύψος από 1,48 μ. στη βόρεια έως 1,58 μ. στη δυτική όψη της. Από το ύψος αυτό είναι διακριτή η αρχή της ενδόκλισης για τον σχηματισμό της οροφής της θόλου.

Για τη δόμηση της θόλου, όπως διαπιστώνεται από το διατηρηθέν και σε πολλά σημεία θρυμματισμένο τμήμα της, εφαρμόστηκε το ακόλουθο εκφορικό σύστημα. Η πρώτη σειρά που αποτελεί την έδρασή της αποτελείται από κυβόλιθους διαφόρων μεγεθών, οι διαστάσεις των οποίων κυμαίνονται από 0,10 μ. x 0,10 μ. έως 0,20 μ. x 0,10 μ. Μετά την έδραση η δόμηση συνεχίζεται κατά το εκφορικό σύστημα με την τοποθέτηση δύο σειρών στενόμακρων πλακαρών λίθων, διαστ. 0,18 μ. x 0,08 μ. έως 0,40 μ. x 0,12 μ. Υπεράνω αυτών έχουν τοποθετηθεί πέντε σειρές κυβολίθων, διαστ. 0,10 μ. x 0,06 μ. έως 0,26 μ. x 0,20 μ. που σχεδόν είναι όμοιοι με τους κυβόλιθους της έδρασης. Ακολουθούν δύο σειρές στενόμακρων πλακαρών λίθων και το σύστημα της εναλλαγής πλακαρών στενόμακρων λίθων και κυβολίθων πρέπει να επαναλαμβάνονταν και στο καταρρεύσαν τμήμα της. Το ίδιο σύστημα δόμησης εφαρμόστηκε και στο δρόμο (είσοδο) του τάφου, του οποίου η έρευνα ολοκληρώθηκε το 2013 και ο οποίος είναι κοντός και επικοινωνεί κατ' ευθείαν με τον θάλαμο χωρίς στόμιο. Οι διαστάσεις του δρόμου είναι 3,70 μ. x 0,86 μ. x 1,56 μ. (ύψος). Ήταν στεγασμένος καθ' όλο το μήκος του με λευκές ασβεστολιθικές πλάκες διαφόρων μεγεθών, θραυσμένες από την δευτερογενή χρήση τους κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Του καλύτερα σωζόμενου δυτικού τοιχώματος του δρόμου διατηρούνται

19 Την έρευνα του τάφου επέτευσα προσωπικά από την αποκάλυψή του το έτος 2001 έως την ολοκλήρωση της ανασκαφής, τον Ιούλιο του 2013. Πολλές ευχαριστίες στην κ. Ολυμπία Βικάτου, Προϊσταμένη της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ για τη βοήθειά της στα θέματα συντήρησης των κινητών ευρημάτων του τάφου, καθώς και για την κατασκευή, με δαπάνες της υπηρεσίας της, μόνιμου στεγάστρου. Επίσης, πολλές ευχαριστίες στους συναδέλφους αρχαιολόγους: Αλεξάνδρα Χρήστου, που τήρησε το ημερολόγιο της ανασκαφής, και Γεώργιο Σταμάτη, που επίσης τήρησε το ημερολόγιο ολοκλήρωσης της ανασκαφής του δρόμου του θολωτού τάφου.

έως δέκα σειρές πλακοειδών λίθων. Σε κατεστραμμένο τάφο της Πρωτογεωμετρικής περιόδου ενδεχομένως ανήκει μεγάλος πλακοειδής λίθος που βρέθηκε κατακόρυφα τοποθετημένος στο βόρειο ήμισυ του δρόμου πλησίον της θόλου. Ενδεχομένως το στόμιο του δρόμου να φραζόταν με ποταμίσιες πέτρες (κροκάλες) διαφόρων μεγεθών. Σε βάθος 0,83 μ. έως 0,86 μ. από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια του δυτικού τοιχώματος του δρόμου αποκαλύφθηκε χωμάτινη μάζα ορθογωνίου σχήματος, διαστ. 0,53 μ. x 0,48 μ. σε επαφή με το δυτικό τοίχωμα του δρόμου. Η μάζα αυτή απροσδιόριστης χρήσης έφερε τέσσερις οπές διαφόρων διαστάσεων, δίκην τόρμων θύρας. Η μεγαλύτερη εξ αυτών (οπή 1) έχει μέγ. διάμ. 0,09 μ. και το βάθος της είναι 0,10 μ., η δεύτερη οπή (οπή 2) έχει μέγ. διάμ. 0,07 μ. και βάθος 0,05 μ., η τρίτη (οπή 3) έχει μέγ. διάμ. 0,03 μ. και βάθος 0,05 μ., και η τέταρτη οπή (οπή 4) έχει μέγ. διάμ. 0,04 μ. και βάθος 0,07 μ. Περί το μέσο του δρόμου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1 μ. λίθος που καταλαμβάνει όλο το πλάτος του δρόμου. Ο λίθος έχει μήκος 0,85 μ. και πλάτος που κυμαίνεται από 0,42 μ. έως 0,51 μ. Σύρριζα στο ανατολικό τοίχωμα του δρόμου μεταξύ του παραπάνω λίθου και της θόλου αποκαλύφθηκαν αρχικά πολύ μικρά τεμάχια οστών και ακριβώς κάτω από αυτά μεγάλα οστά, ενδεχομένως από τα κάτω άκρα. Τεμάχια οστών, καθώς και τμήματα κρανίων, εντοπίστηκαν διάσπαρτα καθ' όλο το μήκος του δρόμου, η πλειονότητά τους όμως περισυλλέχθηκε στο βόρειο ήμισυ του. Ένα μεγάλο τμήμα κρανίου εντοπίστηκε σε βάθος 0,68 μ., σε επαφή με το δυτικό του τοίχωμα και σε απόσταση 1,55 μ. από την αρχή του. Από την ανασκαφή του δρόμου περισυλλέχθηκαν αρκετά όστρακα αγγείων, πολλά εκ των οποίων φέρουν γραπτή διακόσμηση και ανήκουν στην Πρωτογεωμετρική εποχή, δύο λίθινες χάντρες, τρεις γυάλινες αμφικωνικές χάντρες, λίθινο περίαπτο και χάλκινη βελόνη.

Έχει ήδη αναφερθεί ότι ο θολωτός τάφος της Τραγάνας Σταμνάς κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο χρησιμοποιήθηκε για τον ενταφιασμό ακτέριστης ταφής σε κιβωτιόσχημο τάφο που θεμελιώθηκε σε επίχωση 0,70 μ. πάνω από το δάπεδο της θόλου. Ο κιβωτιόσχημος τάφος που είχε θεμελιωθεί σχεδόν στο κέντρο του δαπέδου του θολωτού, αποτελείται από τέσσερις μονολιθικές πλάκες διαστ. 1,50 μ. x 0,54 μ. οι μακριές και 0,61 μ. x 0,48 μ. οι στενές πλευρές. Έφερε καλυπτήρια πλάκα από λευκό ασβεστόλιθο, λαξευμένη ατελώς σε ορθογώνιο σχήμα, διαστ. 1,40 μ. x 0,90 μ. x 0,16 μ. (πάχος). Η καλυπτήρια πλάκα έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και ήταν θραυσμένη μόνο κατά το Β.Δ. γωνιακό τμήμα της. Στο άκρο της Ν.Α. γωνίας της αποκαλύφθηκε χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή δόρατος, μήκους 0,13 μ. Εντός του κιβωτιόσχημου τάφου είχε ενταφιαστεί ο νεκρός επί βοτσαλωτού δαπέδου σε ύπτια ημιοκλάζουσα στάση με μοναδικό κτέρισμα χάλκινο ταινιόσχημο δακτυλίδι στο δεξί του χέρι. Ο θολωτός τάφος είχε συληθεί μάλλον από τους νέους κατοίκους της περιοχής κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο, κατά την οποία τον χρησιμοποίησαν για τον ενταφιασμό πολλών νεκρών τόσο σε πρόχειρους λάκκους, που διανοίγονταν στους λιθοσωρούς της κατακρημνισμένης θόλου, όσο και στον κιβωτιόσχημο τάφο.

Έχω την γνώμη, ότι όλα τα χάλκινα όπλα, ξίφη και αιχμές δοράτων που συνόδευαν μαζί με τα σιδερένια όπλα ορισμένους νεκρούς του πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου, που αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε σε διάφορα σημεία του Κεφαλοβρύσου, κατά τη διάρκεια διάνοιξης της παρακαμπτήριας οδού του Αγρινίου, πρέπει να προέρχονται από τη σύληση όχι μόνο του θολωτού τάφου της Τραγάνας, αλλά και των θολωτών τάφων του Αγ. Ηλία, στους οποίους κατά την έρευνά τους δεν βρέθηκαν όπλα. Από τη σύληση του θολωτού τάφου της Τραγάνας διασώθηκαν πυριτολιθικές λεπίδες, χάντρες γυάλινες, οστέινες και από κορναλίνη, θραύσματα περονών, σφονδύλια, χάλκινα αταύτιστα αποτμήματα, τέσσερις χρυσές ανάγλυφες χάντρες ελικοειδούς τύπου, τέσσερις σφραγίδες από στεατίτη, εκ των οποίων τρεις φακοειδείς και μία αμυγδαλόσχημη. Τρεις από τις σφραγίδες έχουν θέματα φυσιοκρατικά, ενώ μία παράσταση αιγαροειδούς.

Αν και λιγοστή, πολύ σημαντική είναι η κεραμική (εικ. 8) του τάφου, η οποία αποτελείται από:

Αρτόσχημο αλάβαστρο (X1/E41, E5)²⁰ (εικ. 8α)

Ύψος 0,045 μ., διάμετρος 0,095 μ.

Έχει διασωθεί περίπου το ήμισυ του αγγείου. Είναι συγκολλημένο από πέντε όστρακα και έχει αρκετές αποκρούσεις στην περιφέρεια του χείλους. Επίσης σώζεται η μία από τις λαβές, καθώς και το ίχνος της βάσης μιας ακόμη. Σώμα αρτόσχημο έντονα πιεσμένο. Χείλος νεύον προς τα έξω, οριζόντιο. Βάση καμπύλη. Η σωζόμενη οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής ακουμπά στον ώμο. Πηλός ερυθροκάστανος, αλείφωμα κιτρινοκάστανο, βαφή ερυθρή. Η ανώτερη επιφάνεια του χείλους είναι πολύ εξιτηλή, πιθανώς όμως ήταν ολόβαφη. Η πλαϊνή εξωτερική επιφάνεια του χείλους περιβάλλεται από πλατιά ταινία, που είναι δυσδιάκριτη λόγω των αλάτων. Στη ζώνη του ώμου αναπτύσσεται πλατιά φυλλοφόρος ταινία. Η κοιλία περιβάλλεται από τρεις περιθέουσες ταινίες. Στη σωζόμενη επιφάνεια της βάσης είναι διακριτοί τρεις ομόκεντροι κύκλοι, υπάρχει όμως περιθώριο για την ανάπτυξη ενός ακόμη προς το κέντρο. Μερικά υπόλοιπα βαφής καλύπτουν την εξωτερική όψη της σωζόμενης λαβής, αποτελώντας ένδειξη ότι ήταν ολόβαφη.

FS 84. FM 64 (φυλλοφόρος ταινία).

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΑ1.

Τμήμα ώμου ψευδοστομου αμφορίσκου (X1/E111)²¹ (εικ. 8β)

Σωζόμενες διαστάσεις 0,122 μ. x 0,0925 μ.

Το τμήμα του αγγείου που έχει διασωθεί περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του ώμου και αποτελείται από τρία συνανήκοντα όστρακα που έχουν συγκολληθεί. Στο κέντρο περίπου της επιφάνειας του σωζόμενου τμήματος του αγγείου είναι ορατό εξόγκωμα που αποτελεί το εναπομείναν ίχνος της βάσης του ψευδοστομίου. Σε απόσταση περίπου 0,002 μ. από αυτό διανοίγεται η οπή που αντιστοιχεί στο στόμιο. Πηλός ερυθροκάστανος, αλείφωμα κιτρινοκάστανο, βαφή κυμαινόμενη από ανοιχτό μέχρι σκούρο ερυθρό. Η διακόσμηση του ώμου αποτελείται από πέντε συνολικά μυκηναϊκά άνθη, δύο από τα οποία πλαισιώνουν το στόμιο, ενώ άλλα τρία αναπτύσσονται στην απέναντι ζώνη πίσω από το ψευδοστόμιο. Κύκλος περιβάλλει τη βάση του ψευδοστομίου, ενώ η διακόσμηση γύρω από την εξωτερική βάση του στομίου δεν έχει διατηρηθεί. Σώθηκαν επίσης και οι απαρχές ταινίας ορίζουσας τη ζώνη του ώμου στο κάτω μέρος.

FS(·). FM 18 (μυκηναϊκό άνθος).

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΓ.

Τμήμα σώματος αρτόσχημου αλαβάστρου (X1/E220)²² (εικ. 8γ)

Σωζόμενο πλάτος 0,115 μ. και ύψος 0,037 μ.

Το τμήμα του αλαβάστρου που έχει διασωθεί περιλαμβάνει τμήμα του ώμου μαζί με τη μία οριζόντια λαβή και το άκρο του χείλους. Είναι συγκολλημένο από τέσσερα συνανήκοντα όστρακα. Σώμα αρτόσχημο και πιεσμένο, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το εναπομείναν τμήμα του ώμου. Η σωζόμενη οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής ακουμπά στο κάτω άκρο του ώμου. Πηλός ερυθροκάστανος, αλείφωμα κιτρινοκάστανο, βαφή μελανή. Στο κέντρο του ώμου διασώζεται το βασικό διακοσμητικό θέμα ενός εξάφυλλου ρόδακα, που διαθέτει όμορφα και πλαστικά αποδιδόμενα πέταλα, τα οποία φύονται γύρω από κεντρικό κύκλο πολύ μικρών διαστάσεων με στιγμή στο κέντρο. Η σωζόμενη λαβή είναι ολόβαφη. Επίσης είναι ορατά ίχνη δύο ταινιών, η μία από τις οποίες περιβάλλει τη βάση του λαιμού, ενώ η δεύτερη καλύπτει τη βάση της ζώνης του ώμου στο σημείο που μεταβαίνει προς το

20 Mountjoy 1999, 803, αρ. 24 (Άγιος Ηλίας Αιτωλοακαρνανίας, ΥΕ ΙΙΑ1). Οι ενδείξεις X1/E1, 2, 3, 4... αποτελούν την ανασκαφική ταυτότητα και όχι τον αριθμό καταγραφής των αντικειμένων.

21 Mountjoy 1999, 137, αρ. 249 (Αργολίδα, Πρόσυμα, ΥΕ ΙΙΒ1), 340, αρ. 82 (Μεσσηνία, Ριζόμυλο, ΥΕ ΙΙΒ), 554, αρ. 258 (Αθήνα, ΥΕ ΙΙΒ2), 681, αρ. 165 (Βοιωτία, Εύτρηση, ΥΕ ΙΙΒ2/ΙΙΙΓ πρώιμη).

22 Mountjoy 1994, 22, μοτίβο αρ. 9 (FM 17: ρόδακας, ΥΕ ΙΙΑ)· 1999, 504, αρ. 26 (Ελευσίνα Αττικής, 14φυλλος ρόδακας, ΥΕ ΙΙΑ, σε γεφυρόστομη πρόχου).

κάτω τμήμα του σώματος.

FS 83-84. FM 17 (ρόδακας).

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΑ.

Μακρύ στέλεχος κύλικας (X1/E9)²³ (εικ. 8δ)

Σωζόμενο μήκος 0,113 μ., διάμετρος στο άνω άκρο 0,039 μ. και διάμετρος στο κάτω άκρο 0,022 μ. Το στέλεχος σώζεται σχεδόν ακέραιο, εκτός από πολύ μικρό τμήμα στο άνω άκρο. Έχει σχήμα κωνικό επίμηκες, το οποίο μειώνεται προς τα κάτω. Η επιφάνεια είναι κυλινδρική, διαθέτει ωστόσο κατά διαστήματα ανεπαίσθητα εξογκώματα που εναλλάσσονται με ελαφρώς κοίλες ζώνες. Πηλός ανοιχτοκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή από σκούρα καστανή μέχρι μελανή. Το μεγαλύτερο τμήμα του ποδιού είναι ολόβαφο. Σε μικρό μόνο διάστημα του ανώτερου τμήματος γίνεται εναλλαγή δύο ταινιών με δύο άβαφες ζώνες ανάλογου περιήτου πλάτους.

FS 258.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΒ.

Όστρακο κοιλίας βαθέως σκύφου (X1/E22)²⁴ (εικ. 8ε)

Σωζόμενο πλάτος 0,18 μ., σωζόμενο ύψος 0,145 μ.

Το τμήμα του αγγείου που έχει διασωθεί περιλαμβάνει τμήμα του ανώτερου σώματος και του ώμου μαζί με τη μία οριζόντια λαβή. Αποτελείται από δύο συνανήκοντα όστρακα. Σώμα καμπύλου περιγράμματος. Η σωζόμενη λαβή κυκλικής διατομής, ακουμπά ψηλά στον ώμο. Πηλός καστανοκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή που κυμαίνεται από καστανόχρωμη μέχρι μελανή. Στη ζώνη του ώμου είναι ορατό διακοσμητικό θέμα αντιθετικών ομόκεντρων ημικυκλίων που πλαισιώνονται από κάθετες μετόπες. Στο υπόλοιπο κατώτερο αλλά και στο ανώτερο σώμα υπάρχει διακόσμηση από τρεις και δύο πλατιές ταινίες αντίστοιχα. Η σωζόμενη οριζόντια λαβή είναι ολόβαφη.

FS 284 (;). FM 75 (μετόπη). FM 43 (ημικύκλια).

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΒ/ΙΙΙΓ πρώιμη.

Χάλκινη φυλλόσχημη λόγχη (T443/1)²⁵ (εικ. 8στ)

Χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή, ακέραιη και σε καλή κατάσταση διατήρησης. Μήκος 0,13 μ. και μέγ. πλάτος 0,45 μ. Ο αυλός ολόχυτος, κοντός, κυλινδρικού/κωνικού σχήματος, προεκτείνεται «σβήνοντας» μέχρι το άκρο της αιχμής. Στη βάση του αυλού είναι διανοιγμένες δύο μικρές αντιδιαμετρικές οπές για την προσήλωση μικρών ήλων αντίστοιχης διαμέτρου. Αιχμή φυλλόσχημη με κυλινδρική κεντρική προεξοχή.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ.

Χάλκινος δακτύλιος (T443/2)²⁶ (εικ. 8ζ)

Χάλκινος δακτύλιος του τύπου του απλού κρίκου, ακέραιος, με μικρά εξογκώματα στην εξωτερική επιφάνειά του που οφείλονται στην οξειδωση. Έχει μέγιστη διάμετρο 0,024 μ. Είναι κατασκευασμένος από χάλκινο ταινιωτό έλασμα πλάτους 0,008 μ. και πάχους 0,002 μ. Η επιφάνεια του ελάσματος είναι κυρτή εξωτερικά και κοίλη εσωτερικά.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ – Πρωτογεωμετρική εποχή.

23 Mountjoy 1999, 142, αρ. 266 (Αργολίδα, Πρόσυμα, ΥΕ ΙΙΙΒ1), 340, αρ. 84 (Μεσσηνία, Νιχώρια, ΥΕ ΙΙΙΒ), 551, αρ. 242 (Αττική, Κοπρέζα, ΥΕ ΙΙΙΒ1).

24 Mountjoy 1999, 144, αρ. 273 (Μυκήνες, ΥΕ ΙΙΙΒ1), 151, αρ. 297 (Μυκήνες, ΥΕ ΙΙΙΒ2), 555, αρ. 263 (Αθήνα, ΥΕ ΙΙΙΒ2), 561, αρ. 291 (Αττική, Θορικός, ΥΕ ΙΙΒ2/ΙΙΙΓ πρώιμη).

25 Avila 1983, 62, πίν. 18, αρ. 131 (Εξάλοφος Βόλου, ΥΕ ΙΙΙΓ1).

26 Ίακωβίδης 1970, 295, πίν. 15, 16, 23 (Περατή, ΥΕ ΙΙΙΓ). Γκαδόλου 2008, 199-200, 221, εικ. 145, αρ. 16 (Δρέπανο, Γεωμετρική εποχή).

Από τη χρονολόγηση των διασωθέντων κτερισμάτων ο τάφος χρησιμοποιήθηκε από την ΥΕ ΙΙΑ έως την Πρωτογεωμετρική περίοδο.

Εξετάζοντας την διασπορά των 11 θολωτών τάφων της Ν.Δ. Αιτωλοακαρνανίας παρατηρούμε ότι όλοι τους ανήκαν σε εγκαταστάσεις που για την άμυνα και την ειρηνική διαβίωση των κατοίκων τους είχαν τον έλεγχο στρατηγικής σημασίας θέσεων και διαβάσεων της περιοχής.

Ο κωνικός λόφος του προφήτη Ηλία, που έχει υψόμετρο 214 μ., αποτελεί πρόβουνο του όρους Ψηλή Παναγιά (ύψ. 601 μ.) και τελευταία απόληξη του Αρακύνθου προς τον Αχελώο ποταμό. Ο λόφος αυτός εκτός από τη στρατηγική σημασία θέση του, η οποία κατοικήθηκε αδιάκοπα από τη Νεολιθική περίοδο²⁷ έως την ύστερη Κλασική αρχαιότητα, αποτελούσε και ένα σπουδαίο γεωγραφικό και γεωλογικό τοπόσημο, που λόγω του κωνοειδούς σχήματός του είναι ορατός από κάθε σημείο της περιμέτρου τόσο του λεκανοπεδίου του Αγρινίου όσο και του αντίστοιχου του Μεσολογγίου. Προσδιορίζει δε με ακρίβεια το σημείο, από όπου μπορούσε κανείς να διέλθει τον Αχελώο ποταμό.

Ο έλεγχος από τη θέση του προφήτη Ηλία της εύφορης κοιλάδας του κάτω ρου του Αχελώου, της πλούσιας σε βλάστηση και θηράματα δυτικής πλαγιάς του όρους Ψηλή Παναγιά και της πλούσια σε αλιεύματα λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, απαντά στο ερώτημα γιατί στις Β.Δ. και Ν. πλαγιές, καθώς και στην κορυφή του ομώνυμου λόφου δημιουργήθηκε μια σπουδαία μυκηναϊκή εγκατάσταση, η παρουσία της οποίας διήρκεσε αδιάκοπα από την ΥΕ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Οι Μυκηναίοι του προφήτη Ηλία είναι βέβαιο ότι, όπως συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις, παραπλέοντες την περιοχή εισήλθαν από τις εκβολές του Αχελώου²⁸ και έφθασαν εκεί δια του ποταμού, ο οποίος ήταν πλωτός ως την αρχαία Στράτο. Η ύπαρξη στις Β.Δ. πλαγιές του λόφου των τεσσάρων θολωτών τάφων στις θέσεις Μαραθιά (3) και Σερεμέτι (1) ενισχύουν την άποψη ότι η μνημονευθείσα πιο πάνω μυκηναϊκή εγκατάσταση που βρισκόταν στην κορυφή του λόφου, θα αποτελούσε το διοικητικό κέντρο, στο οποίο υπάγονταν μικρότερες εγκαταστάσεις, που όπως θα δούμε, υπήρχαν σε διάφορες θέσεις ολόκληρης της δυτικά του Αρακύνθου και του Αχελώου περιοχής της Αιτωλοακαρνανίας.

Την άποψη ότι στη θέση Προφήτης Ηλίας πρέπει να υπήρχε κάποιο μυκηναϊκό κέντρο²⁹ ενισχύει και η ύπαρξη θολωτών τάφων που ερευνήθηκαν στη θέση Μίλα Παλαιομάνινας, στη δυτική όχθη του Αχελώου και στη θέση Τραγάνα Κεφαλοβρύσου Σταμνάς, σε κοντινή απόσταση από τους θολωτούς του Αγίου Ηλία.

Επομένως, δεν είναι άστοχη η ταύτιση από τον Woodhouse αυτής της ισχυρής εγκατάστασης του προφήτη Ηλία με την ομηρική Ώλενο³⁰ που αναφέρεται και στον Κατάλογο των Νεών³¹.

Ο θολωτός τάφος στη θέση Μίλα πρέπει να ανήκε σε τοπάρχη³², ο οποίος πέραν της εκμετάλλευσης της πεδινής περιοχής είχε υπό τον άμεσο έλεγχο του και το στρατηγικής σημασίας υπάρχον πολύ κοντά πέρασμα του Αχελώου από την Ακαρνανία στην Αιτωλία. Στο σημείο του περάσματος, που στα Κλασικά χρόνια ελεγχόταν από την παραποτάμια ακαρνανική πόλη Σαυρία, ο Αχελώος διευρύνετο και ήταν αρκετά αβαθής, ώστε μπορούσε κανείς να περάσει από τη μία όχθη στη άλλη χωρίς τον κίνδυνο να πνιγεί.

Το σπουδαίο αυτό πέρασμα από την Ακαρνανία στην Αιτωλία στον κάτω ρου του Αχε-

27 Μαστροκώστας 1964, 299. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 40.

28 Κολώνας 2008, 392.

29 Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 46.

30 Woodhouse 1897, 158.

31 Όμ., *Ώλ.* Β στ. 569-580.

32 Σουέρεφ 1991, 54-55.

λίου χρησιμοποίησε και ο Φίλιππος ο Ε¹³³ κατά την εκδικητική του εκστρατεία εναντίον των Αιτωλών το 219 π.Χ., κατά την οποία κατέστρεψε τον Θέρμο, το πολιτικο-θρησκευτικό τους κέντρο και άλλες σημαντικές αρχαίες πόλεις της Αιτωλίας. Αλλά το ίδιο πέρασμα, το οποίο είχε την ονομασία «περιταριά»³⁴, χρησιμοποιείτο ως τις αρχές του 20ου αιώνα από όλους τους ταξιδεύοντες δια της περιοχής, αλλά και από όλα τα κατά καιρούς στρατεύματα που κατευθύνονταν είτε προς νότο είτε προς βορρά στην πλευρά αυτή της Ελλάδος.

Σε τοπάρχες πρέπει να ανήκαν και οι άλλοι θολωτοί τάφοι της περιοχής. Έτσι, ο τοπάρχης³⁵ της Τραγάνας Κεφαλοβρύσου Σταμνάς που βρίσκεται πολύ κοντά στο μυκηναϊκό κέντρο του Προφήτη Ηλία είχε υπό τον άμεσο έλεγχο του την πλούσια σε αλιεύματα λιμνοθάλασσα του Αιτωλικού και την κοιλάδα - διάβαση που ορίζεται μεταξύ του βουνού Ψηλή Παναγιά και της λοφοσειράς Άγιος Ηλίας - Σταμνά - Αγγελόκαστρο. Στον ίδιο τοπάρχη ανήκε και το πουρναρόφυτο και βελανιδοσκέπαστο βουνό Ψηλή Παναγιά, πρόσφορο για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, το κυνήγι αγριόχοιρων και τον προσπορισμό δομικής και ναυπηγικής ξυλείας. Οι τοπάρχες³⁶ των Κορόντων πρέπει να είχαν υπό τον έλεγχο τους το υπάρχον εκεί οροπέδιο και τη διερχόμενη από εκεί διάβαση από την ενδοχώρα προς τον κόλπο του Αστακού και αντίθετα. Ο της Κεχρινιάς³⁷ είχε τον άμεσο έλεγχο της παράκτιας πεδιάδας του Αμφιλοχικού Άργους³⁸ και της διερχόμενης από εκεί διάβασης Ηπείρου-Αμβρακικού, η οποία μέσω του προϊστορικού οικισμού Λεπενούσ³⁹, της Στράτου και της «περιταριάς» Αχελώου, κατέληγε στον Προφήτη Ηλία της κοινότητας Αγίου Ηλία, όπου το μυκηναϊκό κέντρο.

Οι τοπάρχες⁴⁰ του Λουτρακίου Κατούνας πρέπει να είχαν υπό τον άμεσο έλεγχο τους την παράκτια πεδινή έκταση του Λουτρακίου και τη διερχόμενη από εκεί διάβαση Αμβρακικού - Μεδεώνος⁴¹ - «περιταριάς» Αχελώου - Προφήτη Ηλία της κοινότητας Αγίου Ηλία, όπου το μυκηναϊκό κέντρο της περιοχής.

Στον χάρτη (εικ. 1) σημειώνονται οι θέσεις των θολωτών τάφων και οι διαβάσεις είσοδοι-έξοδοι προς και από το Ιόνιο πέλαγος, τον Πατραϊκό και τον Αμβρακικό κόλπο.

Η επικοινωνία με τη μυκηναϊκή εγκατάσταση του Θέρμου γινόταν είτε μέσω της κοιλάδας του Ευήνου ποταμού, είτε μέσω της Ναυπάκτου στην ίδια σχεδόν πορεία της σημερινής οδικής αρτηρίας Ναυπάκτου - Θέρμου. Από την ίδια πρόσβαση γινόταν και η επικοινωνία με την Αχαΐα, μυκηναϊκή κεραμική⁴² της οποίας βρέθηκε στον Θέρμο και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Αντίθετα παρά τις επαφές με άλλες περιοχές και τη μεγάλη ακμή που σημείωσε η Αχαΐα κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, φαίνεται ότι με τις περιοχές των θολωτών τάφων της Ν.Δ. Αιτωλοακαρνανίας δεν είχε καμία επαφή, αφού σχεδόν κανένα από τα διασωθέντα κτερίσματά τους αυτής της περιόδου δεν προέρχεται από αυτή.

Η γεωμορφολογική προσέγγιση των θέσεων των 11 θολωτών τάφων, καθώς και της χωρικής δικαιοδοσίας των τοπαρχών που ενταφιάστηκαν σ' αυτούς, δεν απαντούν στο ερώτημα από που προέρχεται το είδος της αρχιτεκτονικής τους δόμησης. Μέχρι τώρα δεν έχει έρθει στο φως κανένας μεγάλος θολωτός τάφος στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας που να έχει

33 Πολύβ. 4.64.5.

34 Άξιωτη 1980, 193.

35 Σουέρεφ 1991, 54-55.

36 Σουέρεφ 1991, 54-55.

37 Σουέρεφ 1991, 54-55.

38 Θουκ. 3.106. Heuzey 1860α, 282.

39 Βασιλογάμβρου και Νικολακοπούλου 2004, 77.

40 Σουέρεφ 1991, 54-55.

41 Θουκ. 3.106.2. Πολύβ. 2.2.5-4.5. Heuzey 1860β, 348.

42 Moschos 2009, 251.

τα χαρακτηριστικά των ηγεμονικών θολωτών τάφων των Μυκηνών, της Μεσσηνίας της Λακωνίας, της Αττικής, της Βοιωτίας, της Θεσσαλίας και της Κρήτης.

Ο θολωτός τάφος που ερευνήθηκε από τον Ευθ. Μαστροκώστα στη θέση Μίλα Παλαιομάνινας θα μπορούσε λόγω της εκ 10,70 μ. διαμέτρου του να ήταν ο ηγεμονικός τάφος ολόκληρης της περιοχής της Ν.Δ. Αιτωλοακαρνανίας. Όμως, η μη ανεύρεση κάποιου κινητού ευρήματος, έστω και οστράκου, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο τάφος αυτός κατέρρευσε μόλις ολοκληρώθηκε και ουδέποτε χρησιμοποιήθηκε.

Τόσο ο τάφος αυτός όσο και οι υπόλοιποι δέκα θολωτοί τάφοι της περιοχής έχουν κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά⁴³, όπως α. μακρόστενη σηραγγοειδή είσοδο που οδηγεί απευθείας στη θόλο χωρίς να μεσολαβεί η συνήθης διάκριση μεταξύ δρόμου και στομίου β. δρόμο (είσοδο) μερικής ή ολικώς στεγασμένο με μεγάλες πλάκες γ. τα υλικά κατασκευής τους αποτελούσαν μικρές ασβεστολιθικές πλάκες και μικροί ασβεστολιθικοί κυβόλιθοι που ετοποθετούντο περίπου σε κανονικές σειρές και δ. η διάμετρος τους κυμαίνεται από 2,42 μ. (τάφος Μόσχοβη 1) έως 10,70 μ. (τάφος Μίλα).

Οι θολωτοί τάφοι της Ν.Δ. Αιτωλοακαρνανίας⁴⁴ πρέπει να κατασκευάστηκαν από εμπειροτέχνες μαστόρους που μαθήτευσαν κοντά σε εξειδικευμένους θολοδόμους ηγεμονικών τάφων. Από τους ίδιους μαστόρους πρέπει να κατασκευάστηκαν και οι ομοιότυποι θολωτοί του Αγ. Νικήτα Λευκάδας⁴⁵ και της Κίπερης⁴⁶. Όλους αυτούς τους ομοιότυπους σε αρχιτεκτονική και διαστάσεις τάφους ο Pelon⁴⁷, ως γνωστόν, τους κατατάσσει στους τύπους III και A⁴⁸.

Πώς εξηγείται όμως το γεγονός ότι αυτός ο τύπος των θολωτών τάφων επιχωριάζει και σε περιοχές, όπου υπάρχουν ηγεμονικοί τάφοι, όπως στη Μεσσηνία, τη Βοιωτία, τη Θεσσαλία και την Κρήτη; Στην Πυλία⁴⁹ μάλιστα υπάρχουν πολλοί τάφοι του τύπου III του Pelon, τους οποίους ο Μαρινάτος αποκαλούσε «πριγκιπικούς»⁵⁰. Και γιατί στις περιοχές της Ηλείας, της δυτικής Αχαΐας και της Ν.Δ. Αιτωλοακαρνανίας, όπου υπάρχουν μικροί θολωτοί τάφοι του τύπου III του Pelon, δεν έχουν αποκαλυφθεί ακόμη ηγεμονικοί τάφοι; Είναι συμπτωματικό ή οι περιοχές αυτές ανήκουν στην επικράτεια του Νέστορα κατ' αναλογία προς την επικράτεια του Αγαμέμνονα, η οποία περιελάμβανε και την Αιγιάλεια⁵¹;

Πάντως μέχρις ότου η έρευνα απαντήσει στα προηγούμενα ερωτήματα, από τα έως τώρα δεδομένα προκύπτει ότι πριν την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων στο τέλος του 13ου αιώνα, οι ηγεμόνες ενταφιάζονταν σε μεγάλους θολωτούς τάφους⁵², οι τοπάρχες σε μικρούς θολωτούς ή μνημειώδεις θαλαμωτούς και οι κατώτερες τάξεις στους συνήθεις θαλαμωτούς. Μετά την καταστροφή των ανακτόρων δεν τηρείται ο παραπάνω διαχωρισμός και εκεί όπου ενταφιάζονταν οι ηγεμόνες και οι τοπάρχες ενταφιάζονται και άλλα άτομα που δεν είχαν καμία εξουσία. Αυτό τουλάχιστον διαπιστώθηκε από τον χωρίς διάκριση ενταφιασμό κατά την ΥΕ IIIΓ περίοδο ατόμων με φτωχά κτερίσματα στους μνημειώδεις θαλαμωτούς τάφους 4 και 75 της Βούντενης, οι οποίοι λαξεύτηκαν κατά την ΥΕ IIIΑ περίοδο για τον ενταφιασμό των τοπαρχών της αποκαλυφθείσης εκεί μυκηναϊκής εγκατάστασης⁵³.

43 Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2004, 34. Σιώρη 2004, 54-55. Κολώνας 2008.

44 Σουέρεφ 1991, 56.

45 Σταυροπούλου-Γάτση 2008β.

46 Papadopoulos 1981, 7-24, πίν. 1-6. Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 17-18, εικ. 26.

47 Pelon 1976, 418.

48 Pelon 1976, 391.

49 Χωρέμης 1973, 31-32.

50 Μαρινάτος 1966, 130.

51 Όμ., *Ιλ.* Β. στ. 569-580.

52 Wace 1921-23. Doria 1956. Dirlik 2012.

53 Κολώνας 1998.

Το φαινόμενο της κατασκευής και χρήσης μικρών θολωτών τάφων και του ενταφιασμού σε αυτούς απόμυς αδιακρίτως αξιωμάτων, εντατικοποιήθηκε κατά την Υπομυκηναϊκή και Πρωτογεωμετρική περίοδο στην Πελοπόννησο⁵⁴, τη Στερεά Ελλάδα⁵⁵, τη Θεσσαλία⁵⁶ και την Κρήτη⁵⁷.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άξιώτη, Κ. 1980. «Ρωμαϊκοί δρόμοι τῆς Αἰτωλοακαρνανίας.» *ΑΔ* 35Α:186-205.
- Αραχωβίτη, Π. 2000. «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερέες και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια.» Στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998). 1η Επιστημονική Συνάντηση*, 355-371. Βόλος: ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Avila, R. 1983. *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. Prähistorische Bronzefunde 5, 1. München: C.H. Beck.
- Βασιλογάμβρου, Α., και Α. Νικολακοπούλου. 2004. «"Λαγκάδα": Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στη Λεπενού Αιτωλοακαρνανίας.» Στο *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002. Πρακτικά, Α' Τόμος*, 77-86. Αγρίνιο: Ιστορική-Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος.
- Benton, S. 1931-32. «The Ionian Islands.» *BSA* 32:213-246.
- _____. 1947. «Hagios Nikolaos near Astakos in Akarnania.» *BSA* 42:156-183.
- Cavanagh, W., και C. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. *SIMA* 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Γκαδόλου, Α. 2008. *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Dirlik, N. 2012. «The Tholos Tombs of Mycenaean Greece.» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Κλασική Αρχαιολογία και Αρχαία Ιστορία, Πανεπιστήμιο Uppsala.
- Doria, M. 1956. *Interpretazione di testi micenei: le tavolette della classe Ta di Pilo*. Trieste: Cappelli.
- Heuzey, L.P. 1860α. «Villes Antiques Du Valtos Septentrional (Amphilochie).» Στο *Le Mont Olympe et L'Acarnanie*, 281-317. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et C. Imprimeurs de l'Institut, rue Jacob.
- _____. 1860β. «Villes Antiques sur les plateaux du Xéroméros (Mésogée de l'Acarnanie).» Στο *Le Mont Olympe et L'Acarnanie*, 346-370. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et C. Imprimeurs de l'Institut, rue Jacob.
- Hope-Simpson, R., και O.T.P.K. Dickinson. 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*. Vol. I, *The Mainland and Islands*. *SIMA* 52. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Ίακωβίδης, Σ. 1970. *Περατή. Τὸ Νεκροταφεῖον*. Τόμ. Β', *Γενικαὶ παρατηρήσεις*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 67. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- Κολώνας, Λ. 1990. «Μόσχοβη Λουτρακίου Κατούνας.» *ΑΔ* 45Β:140-141.
- _____. 1998. «Βούντενη ένα σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο της Αχαΐας.» Διδακτορική διατριβή υπό έκδοση, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- _____. 2008. «Οι θολωτοὶ τάφοι στο Λουτράκι Κατούνας και η σχέση τους με την Λευκάδα.» Στο Παπαδάτου-Γιαννοπούλου 2008, 389-393.
- Κορρές, Γ.Σ. 1977. «Εργασία, ἔρευνα και ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:242-295.
- Μαρινᾶτος, Σ. 1966. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ.» *ΠΑΕ*:119-132.
- Μαστροκώστας, Ε. 1964. «Ἀνασκαφὴ Ἁγίου Ἡλίου-Μεσολογγίου (Ἰθωρία).» *ΑΔ* 19 Β2:295-300.
- _____. 1967. «Σαυρία.» *ΑΔ* 22 Β2:322-323.
- Moschos, I. 2009. «Western Achaia during the Succeeding LH III C Late Period – The Final Mycenaean Phase and the Submycenaean Period.» Στο *LH III C Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age, Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd-24th 2007*, επιμ. S. Deger-Jakoltzy και A.E. Bächle, 235-288. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

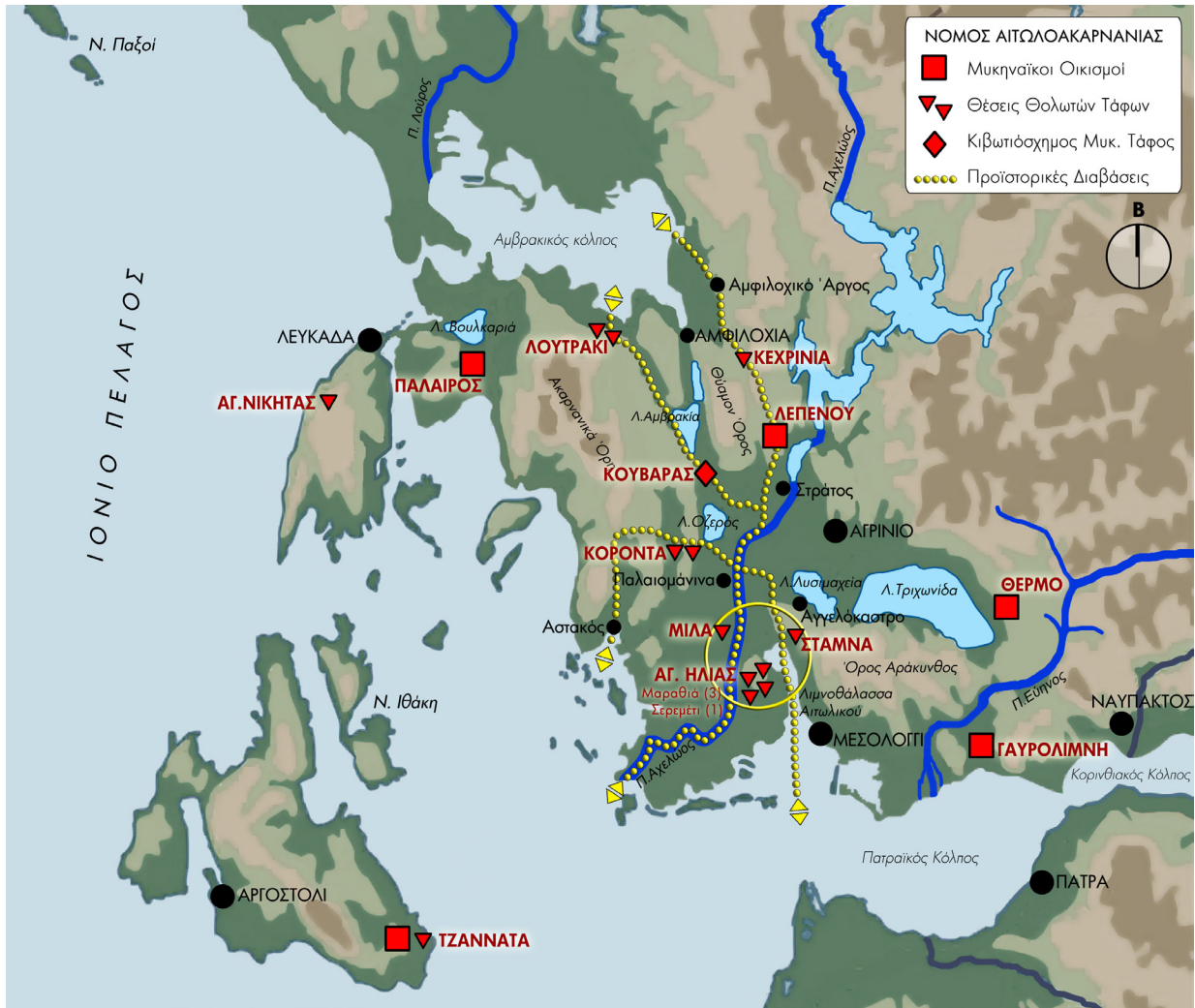
54 Χωρέμης 1973. Cavanagh και Mee 1998, 92.

55 Hope Simpson και Dickinson 1979, 255. Müller 1999, 223.

56 Cavanagh και Mee 1998, 92. Αραχωβίτη 2000, 361, εικ. 9-10. Χατζηαγγελάκης 2012, 163, εικ. 14.

57 Cavanagh και Mee 1998, 92.

- Mountjoo, P.A. 1994. *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική. Οδηγός ταύτισης*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- _____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut.
- Müller, S. 1999. «Ιδιομορφίες στην ταφική αρχιτεκτονική του Μεδewνά Φωκίδας.» Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Α' Διεπιστημονικό Συμπόσιο. Λαμία 1994*, 223-234. Λαμία: ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, Χ., επιμ. 2008. *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld. Πρακτικά Συνεδρίου, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006*. Πάτρα: Εκδόσεις Περί Τεχνών.
- Παπαδόπουλος, Θ., και Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου. 2003. *Προϊστορική Αρχαιολογία Δ. Ελλάδος, Ιονίων Νήσων (Αιτωλοακαρνανία)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- _____. 2004. «Η Αιτωλοακαρνανία στα πλαίσια της μυκηναϊκής κοινής της Δυτικής Ελλάδας.» Στο *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002. Πρακτικά*, Τόμ. Α', 33-40. Αγρίνιο: Ιστορική-Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος.
- Paradopoulos, T. 1981. «Das Mykenische Kuppelgrab von Kiperi bei Parga (Epiros).» *AM*:7-24.
- Παπαδοπούλου, Ε. 2004. «Τοπικές ιδιορρυθμίες και επεισόδια στοιχεία στην Αιτωλοακαρνανία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.» Στο *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002. Πρακτικά*, Τόμ. Α', 41-50. Αγρίνιο: Ιστορική-Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος.
- Παπαποστόλου, Ι. 2008. *Θέρμος: τὸ μέγαρο Β και τὸ πρῶμο ἱερό. Ἡ ἀνασκαφή 1992-2003*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 261. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- Pelon, O. 1976. *Tholoi, Tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée dans l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*. Paris: École française d'Athènes.
- Ρωμαῖος, Κ.Α. 1915. «Ἐκ τοῦ Προϊστορικοῦ Θέρμου.» *ΑΔ* 1:225-279.
- _____. 1916. «Ἐρευναι ἐν Θέρμῳ.» *ΑΔ* 2:179-189.
- Σιώρη, Ι. 2004. «Οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι τοῦ Αγ. Ηλία Ἰθωρίας.» Στο *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002. Πρακτικά*, Τόμ. Α', 51-68. Αγρίνιο: Ιστορική-Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος.
- Σουέρεφ, Κ. 1991. «Παρατηρήσεις στα μυκηναϊκά δεδομένα της Αιτωλοακαρνανίας.» Στο *Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, Πρακτικά*, 50-57. Αγρίνιο: Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας - ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2008α. «Τοπωνυμικές επιβιώσεις για την Ομηρική Ιθάκη στην Αιτωλοακαρνανία και Αρχαιολογικά Τεκμήρια για την Μυκηναϊκή εποχή.» Στο Παπαδάτου-Γιαννοπούλου 2008, 373-388.
- _____. 2008β. «Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στον Άγιο Νικήτα Λευκάδας.» Στο Παπαδάτου-Γιαννοπούλου 2008, 534-535.
- _____. 2012. «Το έργο της ΛΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. στο νομό Αιτωλοακαρνανίας κατά τα έτη 2004-2008.» Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. Βόλος 12.3-15.3.2009*, Τόμ. ΙΙ, *Στερεά Ελλάδα*, 749-761. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Σωτηριάδης, Γ. 1908. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Ἀκαρνανίᾳ.» *ΠΑΕ*:95-100.
- Wace, A.J.B. 1921-23. «The report of the school excavations at Mycenae. The Tholos Tombs.» *BSA* 25:283-402.
- Wardle, K. 1972. «The Greek Bronze Age west of the Pindus.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου.
- Woodhouse, W. 1897. *Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities*. Oxford: Clarendon Press.
- Χατζηαγγελάκης, Λ.Π. 2012. «ΛΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.» Στο *Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000-2010*, 161-168. Αθήνα: Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς.
- Χωρέμης, Α. 1973. «Μυκηναϊκοὶ καὶ Πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι εἰς Καρποφόραν Μεσσηνίας.» *ΑΕ*:25-74.

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις των θολωτών τάφων και τις διαβάσεις εισόδου-εξόδου προς και από το Ιόνιο πέλαγος, τον Πατραϊκό και τον Αμβρακικό κόλπο (ηλεκτρονική επεξεργασία: Μ. Μπιζιά, προσωπικό αρχείο Λ. Κολώνα).

Εικ. 2. Ο θολωτός τάφος στη θέση Μίλα Παλιομάνινας (Μαστροκώστας 1967, πίν. 231 γ).

Εικ. 3. Ο θολωτός τάφος 3 στη θέση Μαραθιά κοινότητας Αγ. Ηλία (προσωπικό αρχείο Λ. Κολώνα).

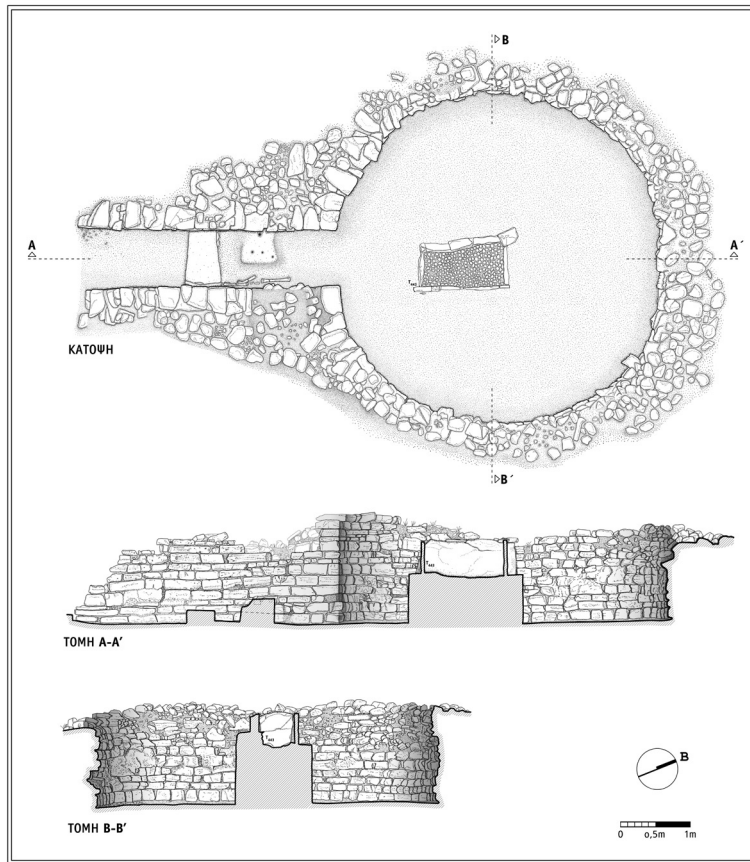
Εικ. 4. Ο θολωτός τάφος στη θέση Λουτράκι Κατούνας (προσωπικό αρχείο Λ. Κολώνα).

Εικ. 5. Ο θολωτός τάφος στη θέση Κεχρινιά Βάλτου (από το αρχείο της ανασκαφής Μ. Σταυροπούλου-Γάτση).

Εικ. 6. Ο θολωτός τάφος στη θέση Τραγάνα Κεφαλοβρύσου Σταμνάς (προσωπικό αρχείο Λ. Κολώνα).

Εικ. 7. Σχεδιαστική αποτύπωση του θολωτού τάφου στη θέση Τραγανά Κεφαλοβρύσου Σταμνάς και του κιβωτιόσχημου τάφου της ΠΓ εποχής στο εσωτερικό του (σχ. Μ. Μπιζιά, προσωπικό αρχείο Λ. Κολώνα).

Εικ. 8. α) Αρτόσχημο αλάβαστρο (Χ1/Ε41, Ε5). β) Τμήμα ώμου ψευδόστομου αμφορίσκου (Χ1/Ε111). γ) Τμήμα σώματος αρτόσχημου αλάβαστρου (Χ1/Ε220). δ) Μακρύ στέλεχος κύλικας (Χ1/Ε9). ε) Όστρακο κοιλίας βαθέως σκύφου (Χ1/Ε22).· στ) Χάλκινη φυλλόσχημη λόγχη (Τ443/1). ζ) Χάλκινος δακτύλιος (Τ443/2) (προσωπικό αρχείο Λ. Κολώνα).

Ανασκαφή μυκηναϊκού τάφου στη θέση Γ του «Αγίου Κωνσταντίνου» της Κρήνης Πατρών¹

Σοφία Κασκαντίρη

SUMMARY: EXCAVATION OF A MYCENAEAN CHAMBER TOMB AT SITE C OF "AGIOS KONSTANTINOS" AT KRINI NEAR PATRAS

The Mycenaean cemetery at the site of "Agios Konstantinos" at Krini is located at a distance of about 6 km south of Patras, on the foothills of Mt Omblos. The presence of a Mycenaean cemetery at this site is known to the Archaeological Service of Patras since the beginning of the 1980s, while the chamber tombs of the district have since then been disturbed by illicit activities.

The chamber tombs of the cemetery of "Agios Konstantinos" are arranged in clusters. A total of ten graves have been revealed until today, which are divided into three small groups at three different sites (A, B, C), with a maximum distance of about 200 m. between each other. Sites A and B include six and three tombs respectively. On the other side, one tomb came to light in 2015, during a looting attempt, prevented by the Patras Police.

The aforementioned tomb is situated higher on the slope, so it probably belongs to a different group, characterized as site C, although it is the first tomb to be uncovered in this particular place. The chamber of the tomb was found to contain five burials. The skeletons were accompanied by 11 clay vases, one clay spindle whorl and one bronze knife.

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο στη θέση «Άγιος Κωνσταντίνος» της Κρήνης Πατρών βρίσκεται σε απόσταση έξι χιλιομέτρων περίπου νοτίως της Πάτρας. Εκτείνεται στις πευκόφυτες πλαγιές των βορείων προπόδων του βουνού της περιοχής Ομπλός (εικ. 1). Στην ευρύτερη περιφέρεια της Κρήνης έχουν μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί δύο ακόμη μυκηναϊκά νεκροταφεία, μικρής έκτασης, στις θέσεις «Ζωητάδα»² και «Δριμαλείκα»³, γεγονός ενδεικτικό για τον τρόπο οργάνωσης των νεκροταφείων της περιοχής κατά συστάδες τάφων (εικ. 1)⁴.

Η ύπαρξη μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση «Άγιος Κωνσταντίνος» της Κρήνης είχε γίνει γνωστή στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ήδη από το έτος 1983, όταν, κατά τη διάνοιξη δασικής οδού, εντοπίστηκαν οι πρώτοι θαλαμοειδείς τάφοι, οι οποίοι όμως είχαν συληθεί⁵. Στη συνέχεια, το έτος 1990, έγιναν και πάλι εκτεταμένες λαθροανασκαφές στον χώρο του νεκροταφείου. Ακολούθησε σωστική ανασκαφή των συληθέντων τάφων, που διενεργήθηκε από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων (πρώην ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α.). Παρ' όλη τη σύληση, οι ανασκαφές απέδωσαν αξιόλογα ευρήματα, μεταξύ των οποίων χάλκινο ξίφος τύπου Naue II, χάλκινη λόγχη «ιταλικής»

1 Θέλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τη Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας κ. Α. Κουμούση και την Τμηματάρχη Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Γ. Αλεξοπούλου, που είχαν την εποπτεία των ανασκαφικών εργασιών του τάφου T1 της θέσης Γ του «Αγίου Κωνσταντίνου» της Κρήνης Πατρών. Είμαι επίσης ευγνώμων για την παραχώρηση εκ μέρους τους του δικαιώματος της μελέτης και δημοσίευσης του υλικού του τάφου.

2 Χρυσάφη 1994. Κασκαντίρη 2012, 1-8· 2016, 11 κ.ε.

3 Παπαποστόλου 1981. Παρζογλου-Μανιουδάκι 1994, 171.

4 Κολώνας 1998, 481-482. Κασκαντίρη 2012, 2· 2016, 8-9.

5 Πετρόπουλος 1990, 132.

τυπολογίας, αρκετές χάνδρες περιδεραιών και αγγεία διαφόρων περιόδων της Μυκηναϊκής εποχής⁶.

Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν τότε ήταν διαχωρισμένοι σε δύο επιμέρους μικρές ομάδες, με απόσταση μεταξύ τους περίπου 250 μ., οι οποίες χαρακτηρίστηκαν συμβατικά ως *θέσεις Α και Β*⁷. Η ομάδα της θέσης Α βρισκόταν ψηλά επάνω στην πλαγιά του λόφου και περιελάμβανε τέσσερις τάφους, οργανωμένους σε δύο διπλά συμπλέγματα (τάφοι: Τ1-Τ2, τάφοι: Τ3-Τ3α)⁸. Η ομάδα της θέσης Β βρισκόταν χαμηλότερα, κοντά στη βάση του λόφου και περιελάμβανε τρεις απλούς θαλαμοειδείς τάφους (τάφοι Τ1, Τ2, Τ3)⁹.

Εν τω μεταξύ, το έτος 1998, μετά από νέες λαθρονασκαφές, αποκαλύφθηκε ένα ακόμη σύμπλεγμα διπλού τάφου στη θέση Α (τάφοι: Τ4-Τ4α), ώστε οι τάφοι σε αυτή τη θέση του νεκροταφείου να ανέρχονται, μέχρι στιγμής, στους έξι¹⁰.

Πρόσφατα, και συγκεκριμένα τον Απρίλιο του 2015, έγινε μία ακόμη απόπειρα σύλησης, σε απόσταση περίπου 180 μ. ψηλότερα από τη θέση Α του Αγίου Κωνσταντίνου. Στο σημείο αυτό επλήγη μικρός θαλαμοειδής τάφος, που είχε διανοιχθεί εντός τοπικού σχηματισμού κιμιλιάς. Η νέα θέση του νεκροταφείου, ευρισκόμενη σε αρκετή απόσταση από τις δύο προηγούμενες, χαρακτηρίστηκε ως θέση Γ¹¹ (εικ. 1), ενώ ο τάφος που ανεσκάφη ονομάστηκε τάφος Τ1.

Τα τοιχώματα του δρόμου του τάφου είχαν καταστραφεί εν μέρει κατά τη λαθρονασκαφή. Επιπλέον, η ξερολιθιά της εισόδου είχε διαταραχθεί και οι λίθοι αυτής είτε είχαν παραμερισθεί εξωτερικά του τάφου, είτε είχαν καταρρεύσει στο εσωτερικό του θαλάμου, ενώ λίγοι λίθοι παρέμειναν στη θέση τους, στη βάση της κατασκευής (εικ. 2). Παρ' όλα αυτά, η επικάλυψη του θαλάμου με επιχώσεις ύψους έως 1,20 μ. είχε ως αποτέλεσμα να αποτραπεί η σύληση και να διασωθεί ακέραιο το περιεχόμενο του ταφικού στρώματος¹².

Ο τάφος Τ1 της θέσης Γ του Αγίου Κωνσταντίνου Κρήνης έχει κατεύθυνση περίπου Α.-Δ., με τον θάλαμο προς τα ανατολικά. Ο θάλαμος, ακανόνιστης κυκλικής κάτοψης, έχει διαστάσεις 2,20 μ. x 2,05-2,10 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,80 μ. Η οροφή του έχει διατηρηθεί, αλλά παρουσιάζει εκτεταμένες εσωτερικές καταρρεύσεις, οι οποίες προκάλεσαν την επιχωμάτωση του θαλάμου σε μεγάλο ύψος.

Το ταφικό στρώμα περιελάμβανε πέντε ταφές (εικ. 3), από τις οποίες η καλύτερα διατηρημένη (ταφή Β) είχε αποθεθεί σε στάση πλαγίως συνεσταλμένη, στο κεντρικό τμήμα του δαπέδου (εικ. 4). Επιπλέον, δίπλα στο βόρειο τοίχωμα του θαλάμου εντοπίζονταν τα πολύ ελλιπή σκελετικά λείψανα μιας ακόμη ταφής (ταφή Α), ενώ στο νότιο τμήμα και κατά μήκος του νοτίου τοιχώματος υπήρχαν ελλιπή κατάλοιπα τριών παραμερισμένων (δευτερογενών) ταφών. Οι νεκροί του τάφου συνοδεύονταν από 11 συνολικά πήλινα αγγεία, χάλκινο μαχαίρι και πήλινο σφονδύλι (εικ. 5-7). Με βάση τα κεραμικά ευρήματα, ο τάφος Τ1 ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΑ μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Όσον αφορά στα αρχιτεκτονικά στοιχεία του τάφου Τ1 σημειώνονται τα εξής:

Η είσοδος του τάφου Τ1 είναι μικρή και στενή και διαθέτει τοξωτό ανώφλι. Έχει ύψος 1,36 μ. και μέγιστο πλάτος 0,50 μ., το οποίο μειώνεται προς τα επάνω, ώστε καθίσταται δύσκολη η πρόσβαση στον θάλαμο. Το στόμιο του τάφου παρουσιάζει κατασκευαστική ιδιαιτερότητα,

6 Κολώνας 1990. Πετρόπουλος 1990. Κασκαντίρη 2012, 8 κ.ε.

7 Κολώνας 1990. Πετρόπουλος 1990. Κασκαντίρη 2012, 8 2016, 9.

8 Πετρόπουλος 1990. Γιαννοπουλος 2008, 125-127. Κασκαντίρη 2012, 10-12· 2016, 176-198.

9 Κολώνας 1990. Κασκαντίρη 2012, 8-10· 2016, 199-229.

10 Πετρόπουλος 1998, 267-268, σχ. 7.

11 Οφείλω ευχαριστίες στον τοπογράφο μηχανικό της υπηρεσίας μας κ. Γ. Ηλιόπουλο, για τον υπολογισμό της απόστασης ανάμεσα στις θέσεις Α, Β και Γ του «Αγίου Κωνσταντίνου» Κρήνης, καθώς και για τη σημείωση των μυκηναϊκών θέσεων της ευρύτερης περιοχής επάνω σε χάρτη της Google (εικ. 1).

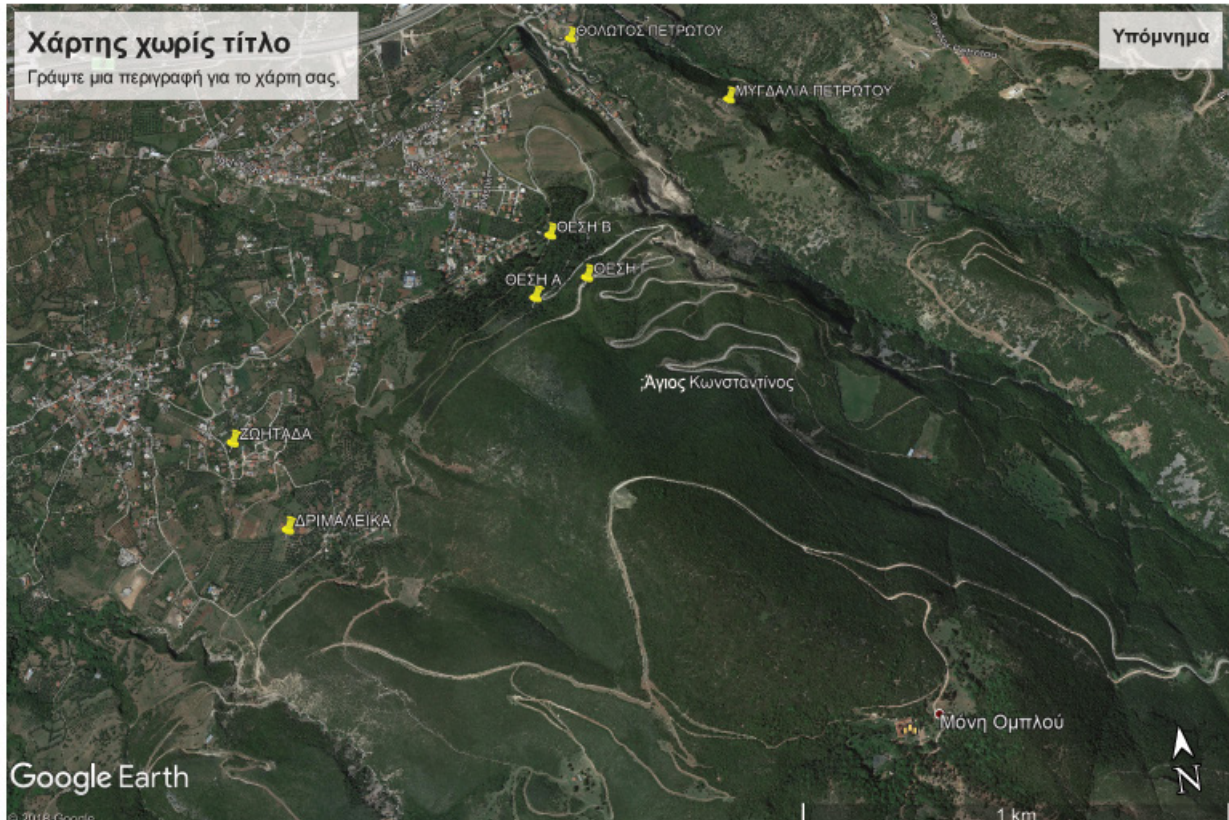
12 Θα πρέπει να σημειωθεί ότι έγκαιρη και ιδιαίτερως αποτελεσματική ήταν η επέμβαση της Αστυνομίας Πατρών, που με συνεχείς περιπολίες διαφύλαξε τον τάφο.

καθώς τα πλευρικά τοιχώματα είναι κτισμένα, σε όλο τους το ύψος, με στρώσεις πλακοειδών λίθων (εικ. 8). Επιπλέον, το ανώφλι του στομίου διαθέτει επένδυση από μεγάλο πλακοειδή λίθο, ενώ το κατώφλι καλύπτεται με δύο στρώσεις μεγάλων λίθων, ακανόνιστου σχήματος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ενίσχυση των εσωτερικών τοιχωμάτων της εισόδου καθώς και του ανωφλίου και κατωφλίου με λίθους επιβλήθηκε, πιθανότατα, λόγω της σαθρότητας του τοπικού πετρώματος και του κινδύνου καταρρεύσεων.

Ο εντοπισμός και η έρευνα του παραπάνω τάφου T1 της θέσης Γ, σε αρκετή απόσταση από τους ήδη γνωστούς των θέσεων Α και Β, προσθέτει νέα σημαντικά στοιχεία σχετικά με το μυκηναϊκό νεκροταφείο του «Αγίου Κωνσταντίνου» της Κρήνης Πατρών. Ενισχύεται πλέον η εντύπωση ότι οι θαλαμοειδείς τάφοι της περιοχής αυτής ήταν οργανωμένοι κατά συστάδες, στο πλαίσιο περιορισμένων, τοπικών σχηματισμών κιμιλιάς. Ο αριθμός των δέκα μέχρι σήμερα ανασκαφέντων τάφων είναι, ωστόσο, μικρός και δεν επιτρέπει την εξαγωγή οριστικών συμπερασμάτων. Ελπίζουμε, ότι η συνέχιση των ανασκαφών στο μέλλον, θα προσθέσει διαφωτιστικές πληροφορίες για το εν λόγω νεκροταφείο, όπως επίσης και για τον μυκηναϊκό οικισμό στον οποίο ανήκε, καθώς και για τις συνθήκες και τον τρόπο ζωής των κατοίκων της περιοχής κατά τη Μυκηναϊκή εποχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

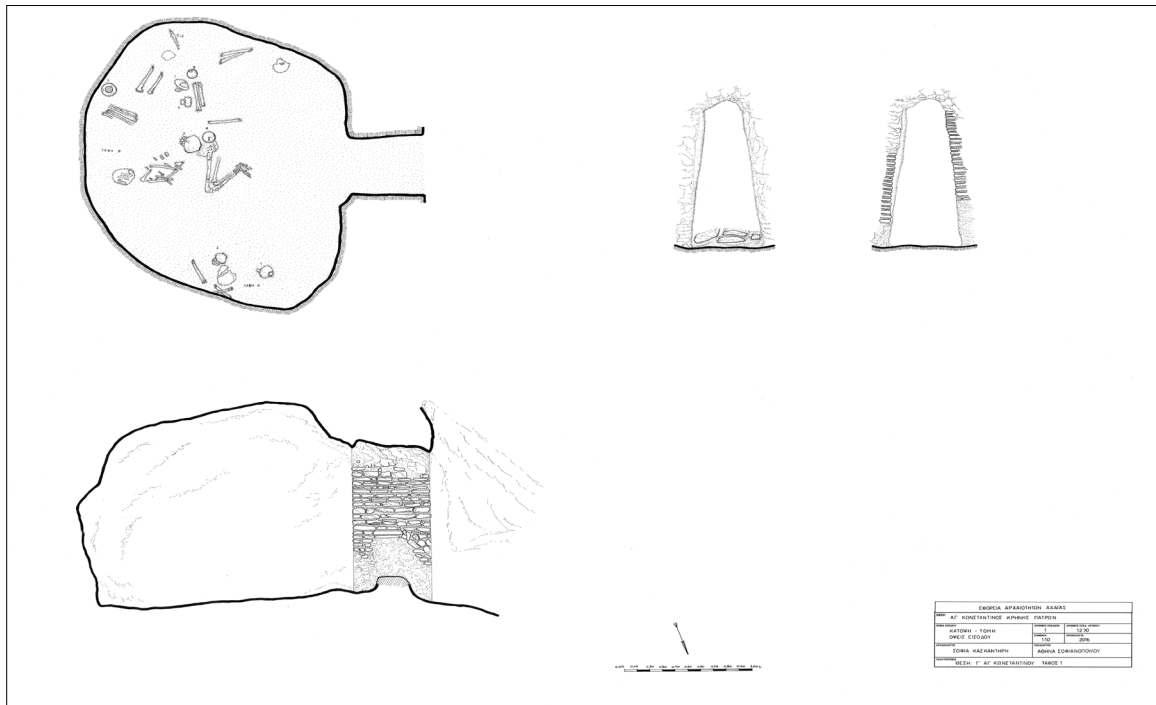
- Giannopoulos, T. 2008. *Die letzte Elite der mykenischen Welt. Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen den Kriegerbestattungen im 12-11 Jahrhundert v. Chr.* Dissertation Universität Heidelberg. Bonn: Dr Rudolf Habelt GmbH.
- Κασκαντίρη, Σ. 2012. «Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία στις θέσεις Ζητάδα και Άγιος Κωνσταντίνος στην Κρήνη Πατρών.» *Προ-ιστορήματα* 5:1-18. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <http://proistoria.wordpress.com/pro-istorimata>. Τελευταία επίσκεψη 30 Νοεμβρίου 2020.
- _____. 2016. «Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία στις θέσεις Ζητάδα και Άγιος Κωνσταντίνος στην Κρήνη Πατρών.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (υπό δημοσίευση).
- Κολώνας, Λ. 1990. «Άγιος Κωνσταντίνος.» *ΑΔ* 45 Β1:131-132.
- _____. 1998. «Νεώτερη μυκηναϊκή τοπογραφία τῆς Ἀχαΐας.» Στο *Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Β', 468-492. Ἀθήναι: Ἐταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
- Παπαποστόλου, Ι. 1981. «Κρήνη.» *ΑΔ* 36 Β1:166.
- Parazoglou-Manioudaki, L. 1994. «A Mycenaean Warrior's Tomb at Krini near Patras.» *BSA* 89:171-200.
- Πετρόπουλος, Μ. 1990. «Κρήνη Πατρών. Οικισμός Μονοδενδρίου, θέση Άγιος Κωνσταντίνος.» *ΑΔ* 45 Β1:132-133.
- _____. 1998. «Κρήνη Πατρών. Θέση Άγιος Κωνσταντίνος.» *ΑΔ* 53 Β1:267-268.
- Χρυσάφη, Α. 1994. «Κρήνη Πατρών. Περιφέρεια Ζητάδας (οικόπεδο Γ. Γαλανού).» *ΑΔ* 49 Β1:234-236.

Εικ. 1. Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής της Κρήνης Πατρών στις θέσεις Άγιος Κωνσταντίνος (Α, Β, Γ), Ζητάδα και Δριμαλείκα (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας).

Εικ. 2. Άγιος Κωνσταντίνος Γ-Τ1: Οι εναπομείναντες λίθοι της ξερολιθιάς (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας).

Εικ. 3. Άγιος Κωνσταντίνος Γ-T1: Σχεδιαστικές αποτυπώσεις (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας).

Εικ. 4. Άγιος Κωνσταντίνος Γ-T1: Ταφή Β (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας).

Εικ. 5-6. Άγιος Κωνσταντίνος Γ-Τ1: Αγγεία (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας).

Εικ. 7. Άγιος Κωνσταντίνος Γ-Τ1: Χάλκινο μαχαίρι (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας).

Εικ. 8. Άγιος Κωνσταντίνος Γ-Τ1: Είσοδος και στόμιο (Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας).

Ο θαλαμωτός τάφος K-3 στον Εγκλιανό της Πύλου

Ευαγγελία Μαλαπάνη

SUMMARY: THE CHAMBER TOMB K-3 IN THE ENGLIANOS CEMETERY OF PYLOS

The chamber tomb K-3 is situated in the Englianos cemetery of Pylos, to the west of the Palace of Nestor (about half a kilometer from it) and was investigated by the Archaeological Service in 2006.

The dromos had a south-north axis and was cut through the hard yellowish clay. Its dimensions are 9.40m. long, 0.90 m. wide (at its outer end) and 1.91 m. (it broadens before the entrance). Its sides are inclined inwards so that in front of the doorway its width narrows at 0.50 m. At the entrance of the chamber the floor lies 4 m. below the modern ground. In the area of the dromos were found fragments of pottery, among which 16 kylikes attributed to the LH III B period and few, almost disintegrated bones.

The doorway, cut in the rock was 1.80 m. high x 0.82 m. wide. Its sides presented a slight inclination, so that its upper width was 0.68 m. The doorway was built by a wall blocking of irregular stones. An one-handled angular kylix, which can be attributed to the Late Helladic IIIA2 phase, has been found upside down at its base. Due to the collapse of the roof, the chamber was entirely filled with pieces of limestone and clay. The chambers' shape was irregular; its dimensions are 3.10 m. (from south to north) and 3.67 m. (from east to west), while its doorway lies on the west of its main axis. With the exception of a skull and some disintegrated bones found in a shallow pit on the floor, no other skeletal remains were found in the chamber tomb.

17 vases (almost all broken) have been found at the west side of the chamber: some tinned kylikes and conical cups, stirrup vases, two pithoid jars, a beaked jug, a jug with cutaway neck and a dipper (arytaina). Moreover, an alabastron, a three-handled jar, a lekythos and a kylix have been found standing on the floor of the chamber, close to the southwest wall, while a beaked jug was on the floor opposite the door. Fragments of tinned kylikes and a pithoid jar have been found close to the north wall of the chamber.

The scarcity of skeletal remains from the tomb and the placement of vases beside the walls of the chamber, indicate that the tomb might have been cleaned up and sealed in order to receive new interments. The tomb has yielded 31 complete vases (cat. numbers 1-31) and many fragments of pottery which can be safely attributed to the LH IIIA-B period.

Το χειμώνα του 2006 η Ζ' ΕΠΚΑ, υπεύθυνη τότε για τα θέματα του Νομού Μεσσηνίας, ερεύνησε ένα νέο θαλαμωτό τάφο στο νεκροταφείο του Εγκλιανού, στη δυτική πλευρά της ομώνυμης ράχης¹. Είχε προηγηθεί λαθρονασκαφική ενέργεια από αγνώστους, οι οποίοι είχαν ανοίξει βαθύ λάκκο στην επίχωση του δρόμου του τάφου².

Το νεκροταφείο του Εγκλιανού βρίσκεται στις παρειές μικρού λοφίσκου, περίπου 500 μ. Ν.Δ. του Ανακτόρου του Νέστορος. Ο C. Blegen και η ομάδα του ερεύνησαν το 1956 και το 1957 τέσσερις θαλαμωτούς τάφους, οι οποίοι έλαβαν την ονομασία E-1, E-2, E-4 και E-6, ενώ το 1966 ερεύνησαν τους E-8, E-9 και E-10³. Το 1966 ο Lord William Taylour ερεύνησε στο χαμηλότερο σημείο της κατωφέρειας του λοφίσκου, περίπου 100 μ. δυτικά των ανωτέρω τάφων,

1 Την ανασκαφή διεξήγαγε η γράφουσα υπό τη διεύθυνση της τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων της Ζ' ΕΠΚΑ Κας Ξένης Αραπογιάννη.

2 Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων Κα Ξένη Αραπογιάννη για την άδεια δημοσίευσης του τάφου. Ευχαριστίες οφείλονται ακόμη στο σχεδιαστή Απόστολο Θωμόπουλο και στην αρχαιολόγο Βαρβάρα Κατσιπάνου για την αποτύπωση του μνημείου.

3 Blegen κ.ά. 1973, 179-208.

το θαλαμωτό τάφο K-1⁴. Το ίδιο έτος ερεύνησε επίσης στον αγρό Κοκκέβη, 3 χλμ. νοτίως του ανακτόρου, στον Κάτω Εγκλιανό, τον τάφο K-2⁵.

Ο νέος τάφος, ο οποίος ονομάστηκε από τη γράφουσα K-3 σε συνέχεια της αρίθμησης των θαλαμωτών τάφων K-1 και K-2, είχε λαξευτεί στο μαλακό ασβεστολιθικό πρανές της ράχης. Βρίσκεται δίπλα στον K-1 και έχει τον ίδιο προσανατολισμό με αυτόν. Ο τάφος, όπως και οι άλλοι τάφοι του νεκροταφείου του Εγκλιανού, ανήκει στην κατηγορία των απλών θαλαμωτών τάφων και δεν παρουσιάζει αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις και ιδιαιτερότητες. Έχει προσανατολισμό Β.-Ν., με την είσοδο στα νότια (εικ. 1).

Ο δρόμος, συνολικού μήκους 9,40 μ. και πλάτους 1,91-0,90 μ., παρουσιάζει ελαφρά κατωφέρεια προς την είσοδο. Η θύρα, ύψους 1,85 μ., πλάτους 0,87 μ. κάτω και 0,70 μ. άνω, είχε τειχισθεί με αδρούς λίθους, οι οποίοι παρουσίαζαν κοινό μέτωπο με την πρόσοψη και τις παραστάδες του τάφου (εικ. 2)⁶. Το ανώφλι, το οποίο είχε σχήμα τοξοειδές, έφερε φθορές και αποκρούσεις. Παρομοίως φθορές και αποκρούσεις έφερε και το τριγωνικού σχήματος μέτωπο του τάφου. Το στόμιο, σχήματος τραπεζίου, έχει εμβαδόν 1,40 τ.μ. Ο τριγωνικού σχήματος λίθος, ύψους 0,50 μ. περίπου, που είχε τοποθετηθεί όρθια εμπρός από την ξερολιθιά στην ανατολική πλευρά της θύρας, ενδεχομένως είχε χρησιμεύσει ως σήμα του τάφου⁷.

Ο ταφικός θάλαμος, του οποίου η οροφή έχει καταπέσει στο εσωτερικό του, έχει σχήμα ελλειψοειδές και συνολικό εμβαδόν 9,10 τ.μ. Ομάδα αγγείων αποτελούμενη κυρίως από άβαφες και επικασσιτερωμένες κύλικες, επικασσιτερωμένα κύαθια, πρόχους, επικασσιτερωμένες λεκανίδες, πιθαμορφείς, δύο ψευδόστομους αμφορείς και μία αρύταινα, είχε συγκεντρωθεί στη δυτική πλευρά του ταφικού θαλάμου (εικ. 3). Στη Ν.Δ. γωνία του θαλάμου είχαν τοποθετηθεί επίσης με τάξη τέσσερα αγγεία (γραπτός απιόσχημος πιθαμορφέας, κυλινδρικό αλάβαστρο, λήκυθος και μόνωτη επικασσιτερωμένη κύλικα), ενώ γραπτή ραμφόστομη πρόχους βρέθηκε στο δάπεδο του θαλάμου, απέναντι από το στόμιο του τάφου. Μεγάλος τρίωτος γραπτός πιθαμορφέας είχε τοποθετηθεί στα τοιχώματα της βόρειας πλευράς του θαλάμου, ενώ σε διάφορα σημεία της περιφέρειας του τάφου βρέθηκαν κύλικες άβαφες ή επικασσιτερωμένες, καθώς και κύαθος με προχολή και ίχνη καύσης, γεγονός που πιθανώς υποδεικνύει τη χρήση του ως λύχνου. Μικρός αβαθής λάκκος ανακομιδής, διαμέτρου 0,47 μ. και βάθους 0,15 μ., είχε ανοιχτεί στο μέσο περίπου του ταφικού θαλάμου. Ο λάκκος περιείχε θραύσμα κρανίου, ελάχιστα οστά και θραύσμα χαλκού.

Σπασμένες κύλικες, τουλάχιστον 16, βρέθηκαν στην επίχωση του δρόμου, καθώς και επάνω και εμπρός από την ξερολιθιά⁸. Οι ανωτέρω κύλικες υποδηλώνουν ότι κατά τη διάρκεια του έντονα φορτισμένου και συγκινησιακού αποχωρισμού, οι συγγενείς του νεκρού τιμούσαν τον αποθανόντα με τελετές, σπονδές και σπάσιμο των αγγείων⁹. Από το δρόμο του τάφου προ-

4 Blegen κ.ά. 1973, 208-215.

5 Blegen κ.ά. 1973, 224-237.

6 Οι φωτογραφίες του τάφου και των ευρημάτων του ελήφθησαν από τη γράφουσα.

7 Λίθινο σήμα βρέθηκε εμπρός από την ξερολιθιά του όμορου τάφου K-1. Παρόμοια ταφικά σήματα, δηλαδή ακατέργαστες λίθινες πλάκες, βρέθηκαν και στο ύψος των στομιών των Τάφων E-6, E-8 και E-9. Λίθινες πλάκες, οι οποίες ενδεχομένως χρησίμευσαν ως ταφικά σήματα, έχουν βρεθεί και σε ορισμένους τάφους του νεκροταφείου των Ελληνικών Ανθείας (Τάφοι 2, 9, 13). Για τα ταφικά σήματα πρβλ. Ανδρόνικος 1961-62, 153-176. Gallou 2005, 123-124.

8 Το έθιμο της θραύσης των αγγείων κυριαρχεί σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ-B και απαντά σε τάφους (θολωτούς και θαλαμωτούς) τόσο της Αργολίδας όσο και της Μεσσηνίας. Στη Μεσσηνία, εκτός από το νεκροταφείο του Εγκλιανού απαντά στα νεκροταφεία των Βολιμιδίων, της Κάτω Ρούγας και των Ελληνικών. Επίσης, σπασμένες αβαθείς μονόχρωμες υψίποδες κύλικες βρέθηκαν πλησίον της θύρας του θαλαμωτού τάφου του Προαστίου.

9 Η καταστροφή αντικειμένων και ιδιαίτερα το σπάσιμο των κυλίκων ερμηνεύεται από τους ανθρωπολόγους ως τελετουργική πράξη αποχωρισμού και παρατηρείται και σε άλλες κοινωνίες της προϊστορικής και μεσαιω-

έρχεται επίσης προχυτικός κύαθος, παρόμοιος με αυτόν από τον ταφικό θάλαμο, καθώς και σπασμένο λίθινο κομβίο.

Ο τάφος απέδωσε γραπτή και άβαφη κεραμική, καθώς και ακέραια αγγεία, στα οποία υπερτερούν οι κύλικες, οι οποίες ανήκουν στα αγγεία πόσεως και συμποσίου και συνδέονται με λατρευτικές και επικήδειες πράξεις που λάμβαναν χώρα στον τάφο προς τιμή των νεκρών¹⁰. Αντιπροσωπεύονται όλα τα γνωστά σχήματα και μεγέθη κυλίκων, όπως η υψίπους με δύο υπερυψωμένες λαβές, η υψίπους με μία υπερυψωμένη λαβή, η δίωτη με σχετικά βαθιά γάστρα και μέτριο στέλεχος, η χαμηλόποδη, καθώς και η μόνωτη με γωνίωση κάτω από το χείλος. Στην πλειονότητά τους ήταν επικασσιτερωμένες, ενώ βρέθηκαν και αρκετές ακόσμητες¹¹.

Στα αγγεία πόσεως και σερβιρίσματος ανήκουν ακόμη τα άωτα κωνικά κυάθια, η αρύταινα και οι λεκανίδες, που βρέθηκαν στον τάφο, αλλά σε πολύ μικρότερο αριθμό από τις κύλικες. Τα περισσότερα από τα παραπάνω αγγεία φέρουν ίχνη επικασσιτέρωσης. Η πρόχους, η οποία ανήκει στα αγγεία σερβιρίσματος και συμποσίου και η οποία βρέθηκε σε διάφορα σχήματα (ραμφόστομη, οπισθότμητη και αμφοροειδής), συνόδευε επίσης τους νεκρούς του τάφου. Οι μεγάλοι γραπτοί τρίωτοι πιθαμοφορείς που βρέθηκαν στον τάφο κατατάσσονται στα αγγεία διακεκριμένων ταφών. Οι πιθαμοφορείς αυτοί είχαν χρησιμοποιηθεί για τη φύλαξη και μεταφορά υγρών, ενδεχομένως οίνου¹². Ο τάφος περιείχε και δύο ψευδόστομους αμοφορείς, το σχήμα των οποίων ήταν κατάλληλο για την αποθήκευση αρωματικού ελαίου. Επίσης, γραπτό κυλινδρικό αλάβαστρο, το οποίο ίσως περιείχε αρωματισμένη αλοιφή κατάλληλη για την επάλειψη του δέρματος.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα επικασσιτερωμένα αγγεία του τάφου, καθώς τέτοια αγγεία απαντούν σε ιδιαίτερα πλούσια ταφικά μνημεία και υποδηλώνουν το κύρος και την υψηλή κοινωνική θέση των κατόχων τους. Τα επικασσιτερωμένα αγγεία, ο χαρακτήρας των οποίων ήταν επιδεικτικός, χρησιμοποιούνταν από μέλη της αριστοκρατίας που ενδεχομένως δεν είχαν στην κατοχή τους μεγάλο αριθμό μεταλλικών αγγείων¹³. Σε κάθε περίπτωση, η παρουσία τους στον τάφο υποδηλώνει τον πλούτο των ταφών και την ανώτερη κοινωνική θέση των κατόχων του. Αξίζει να αναφερθεί ότι επικασσιτερωμένα αγγεία δεν έχουν βρεθεί σε άλλους θαλαμωτούς τάφους της περιοχής της Πύλου. Αντίθετα, έχουν βρεθεί σε αρκετούς τάφους του νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων των Ελληνικών Ανθείας στη Ν.Α. Μεσσηνία καθώς και σε θαλαμωτούς τάφους της Αργολίδας, της Αττικής, της Θήβας και της Κρήτης¹⁴.

Ο τάφος Κ-3, όπως και οι υπόλοιποι τάφοι του νεκροταφείου, κάλυπταν τις ανάγκες των κατοίκων της Κάτω Πόλης¹⁵. Οι τάφοι, οι οποίοι είχαν αναπτυχθεί κατά συστάδες στη νοτιοδυτική πλευρά της ράχης του Εγκλιανού, είχαν χρησιμοποιηθεί από μέλη της διοίκησης του

νικής Ευρώπης (Cavanagh και Mee 1998, 112. Gallou 2005, 88).

10 Για την τελετουργική σημασία των αγγείων πόσεως πρβλ. Carstens 2001.

11 Στον ταφικό θάλαμο βρέθηκαν είκοσι τρεις (23) ακέραιες, από τις οποίες οι δεκατρείς (13) σώζουν ίχνη επικασσιτέρωσης.

12 Το σχήμα, το οποίο έχει μινωική καταγωγή, αποτελεί μικρότερη παραλλαγή του ανακτορικού αμοφορέα (Betancourt 1985, 158).

13 Σύμφωνα με την Gillis, τα αγγεία επικαλύπτονταν με λεπτά φύλλα κασίτερου με την παρεμβολή φυσικής κόλλας, αποκτώντας έτσι την εικόνα στιλπνών μεταλλικών αγγείων. Η στιλπνότητα αυτή εξασθενούσε σταδιακά μέσα στο υγρό περιβάλλον των ταφικών θαλάμων, γεγονός που υποδηλώνει την καθαρά ταφική χρήση των αγγείων (Gillis 1997, 1999).

14 Αναλυτικότερα για την επικασσιτέρωση πρβλ. Immerwahr 1966. Παντελίδου 1971· 1975, 171-174. Gillis 1991. Benzi 1992, 6-7.

15 Κάτω Πόλη είθισται να ονομάζεται ο χώρος σε ακτίνα περίπου διακοσίων μέτρων περιμετρικά του Ανακτόρου του Νέστορος.

ανακτόρου αλλά και από κατοίκους του οικισμού, ο οποίος εκτεινόταν σε μεγάλη ακτίνα γύρω από την ακρόπολη.

Η έκταση του οικισμού έγινε γνωστή με τις δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές που διενήργησε ο C. Blegen αλλά και από την εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα που διενήργησε το PRAP (Pylos Regional Archaeological Project) τη δεκαετία του '90 στην περιοχή¹⁶. Η ύπαρξή του πιστοποιείται επίσης από την ανεύρεση οικιστικών καταλοίπων και μεγάλης ποσότητας γραπτής, άβαφης και χειροποίητης κεραμικής της ΥΕ περιόδου, που ήλθαν στο φως κατά τις εργασίες διάνοιξης χαντακιού για την τοποθέτηση καλωδίων του Ο.Τ.Ε. στην περιοχή του Άνω Εγκλιανού¹⁷. Την άποψη για εκτεταμένη κατοίκηση στην περιοχή του Εγκλιανού επιβεβαιώνουν και οι γεωφυσικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PRAP και οι οποίες αναγνώρισαν εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα σε περιοχές αρκετά απομακρυσμένες από την ακρόπολη¹⁸.

Η παρουσία του νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων στη Ν.Δ. πλευρά της ράχης του Εγκλιανού, σε συνδυασμό με την παρουσία δύο βασιλικών θολωτών τάφων, του θολωτού τάφου Βαγενά στα Ν.Α. της Ακρόπολης και του θολωτού τάφου ΙΙΙ στα Ν.Δ., υποδηλώνουν ότι η συγκεκριμένη περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο τόσο του πληθυσμού και της άρχουσας τάξης όσο και της βασιλικής οικογένειας. Αντίθετα, η βορειοανατολική πλευρά της ράχης του Εγκλιανού, όπως υποδηλώνει η παρουσία του μνημειώδους θολωτού τάφου ΙV αλλά και η πρόσφατη ανακάλυψη του ασύλητου και πλούσια κτερισμένου κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου (τάφος γρύπα πολεμιστή) κατά τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής, φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί για τον ενταφιασμό της βασιλικής οικογένειας¹⁹.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι παρόλο που ο Εγκλιανός υπήρξε ανακτορικό κέντρο δεν έχουν βρεθεί στην περιοχή μνημειώδεις θαλαμωτοί τάφοι, όπως στην Ν.Α. Μεσσηνία (νεκροταφείο Ελληνικών Ανθείας), στις Μυκήνες, στη Θήβα και στην Αττική. Το γεγονός αυτό ίσως υποδηλώνει ότι η ταφική αρχιτεκτονική δεν αποτελούσε κατά την Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο μέσο για την επίδειξη πλούτου και επιβολής της τοπικής αριστοκρατίας. Αντίθετα, όπως υποδηλώνει η νεότερη μελέτη του υλικού από τις ανασκαφές του C. Blegen στο Ανάκτορο του Νέστορος, η επίδειξη πλούτου και κοινωνικής ισχύος έχει μεταφερθεί τώρα από τις ταφικές πρακτικές σε άλλες δραστηριότητες, όπως στην κατασκευή πολυτελών ανακτορικών κατασκευών και στην οργάνωση πολυδάπανων συμποσίων και τελετουργικών θυσιών που αποσκοπούσαν στην επίδειξη, παγίωση και ενίσχυση της εξουσίας του άνακτα²⁰.

Τα αγγεία του τάφου K-3 (αρ. κατ. 1-31) και η ανευρεθείσα κεραμική χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως και την ΥΕ ΙΙΙΒ, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο τάφος ήταν σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια ακμής του ανακτορικού κέντρου του Εγκλιανού²¹. Η ανεύρεση, ωστόσο, μικρού αριθμού σκελετικών καταλοίπων, σε συνδυασμό με την τοποθέτηση των αγγείων στην περιφέρεια του θαλάμου, ενδεχομένως υποδηλώνει ότι ο τάφος είχε καθαρισθεί για να δεχθεί νέες ταφές.

16 Blegen κ.ά. 1973, 47-68. Davis κ.ά. 1997. Η συνολική έκταση του ανακτορικού συγκροτήματος μαζί με τον περιβάλλοντα οικισμό καταλάμβανε μια έκταση 140 έως 150 περίπου στρεμμάτων (Davis κ.ά. 1997, 427-430. Bennet 1999, 11-13).

17 Αραπογιάννη 1996.

18 Zangger κ.ά. 1997. Davis 1998.

19 Davis και Stocker 2016.

20 Säflund 1980. Godart 1999. Palaima 2004.

21 Στην ΥΕ ΙΙΙΒ χρονολογούνται ορισμένες από τις ακόσμητες κύλικες που βρέθηκαν στην επίχωση του δρόμου του τάφου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

1. Ακόσμητη οπισθότμητη πρόχους (AE 6945)

Αγγείο συγκολλημένο, ελλiptές σε ορισμένα σημεία του σώματος. Λαιμός κοίλος απολήγει σε ελαφρώς τετραγωνισμένο έξω νεύον χείλος. Κάτω σώμα απιόσχημο, ώμος καμπύλος. Λαβή κάθετη ταινιωτή, φύεται από το λαιμό, αμέσως κάτω από το χείλος, το οποίο στο σημείο αυτό έχει αποκοπεί (οπισθότμητο) και καταλήγει στον ώμο. Βάση επίπεδη. Πηλός ανοικτός πορτοκαλόχρωμος, ερυθρωπός στον πυρήνα του, σχετικά καθαρός. Σε σημεία της άνω επιφάνειας της λαβής και του σώματος, ο πηλός είναι ερυθρωπός, πιθανόν λόγω ανομοιόμορφης όπτησης. Ίχνη λευκής ύλης στο σώμα, στο εσωτερικό και εξωτερικό του λαιμού (πιθανόν επίχρισμα). Munsell πηλού 10R 6/6, αλειφώματος 10YR 8/3. Ύψος 0,382 μ., διάμετρος σώματος 0,275 μ., διάμετρος βάσης 0,116 μ., διάμετρος χείλους 0,197 μ. ΥΕ IIIA2.

2. Απιόσχημος πιθαμφορέας (AE 6946) (FS 35)

Ακέραιος, ελλiptής σε σημείο του σώματος και της μιας λαβής. Επικλινής καμπύλος ώμος και απιόσχημο κάτω σώμα. Βραχύς σχετικά κοίλος λαιμός με οριζόντιο ελαφρώς επικλινές χείλος και πλαστική ταινία στη βάση του. Στον ώμο τρεις κάθετες ταινιωτές λαβές με κεντρική νεύρωση, εκ των οποίων η μία αποκεκρουμένη. Βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός υποκίτρινος με λευκά εγκλείσματα στην τομή του και πορτοκαλόχρωμες προσμίξεις στη λαβή του αγγείου. Βαφή χρώματος σκούρου έως ανοικτού καστανού απολεπισμένη σε σημεία. Λαιμός ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά. Χείλος με εξηρημένη ταινία στην άνω επιφάνειά του. Λαβές ολόβαφες περιβάλλονται από γραπτούς ελλειψοειδείς δακτυλίους. Στο ύψος του ώμου φολιδωτό σχέδιο (FM 70). Ακολουθεί πλατιά γραπτή ταινία που πλαισιώνεται από λεπτότερη μονή ταινία. Στο σώμα δύο ζεύγη λεπτών ισομεγέθων γραπτών ταινιών. Το κατώτερο τμήμα του σώματος και η βάση ολόβαφη. Ελαφρές αποκρούσεις κατά τόπους στην επιφάνεια του αγγείου. Στο σημείο του φολιδωτού σχεδίου και των γραπτών ταινιών η επιφάνεια είναι ερυθρή, πιθανόν λόγω ανομοιόμορφης όπτησης. Munsell πηλού 10 YR 7/2, αλειφώματος 5YR 8/1, βαφής 10YR 3/1 (το σκούρο), 10YR 4/3 (το πιο ανοικτό του). Ύψος 0,382 μ., διάμετρος σώματος 0,275 μ., διάμετρος βάσης 0,116 μ., διάμετρος χείλους 0,137 μ., ΥΕ IIIA2²².

3. Απιόσχημος πιθαμφορέας (AE 6947) (FS 26)

Συγκολλημένος και μερικώς συμπληρωμένος. Επικλινής καμπύλος ώμος και απιόσχημο κάτω σώμα (εικ. 4, 5). Βραχύς σχετικά λαιμός με επικλινές χείλος και πλαστική ταινία στη βάση του. Στον ώμο τρεις κάθετες ελλειψοειδούς διατομής λαβές. Βάση δακτυλιόσχημη. Χείλος εσωτερικά και εξωτερικά ολόβαφο με εξηρημένη ταινία στην άνω επιφάνειά του. Η κάτω επιφάνεια των λαβών ολόβαφη περιβάλλεται από γραπτό ελλειψοειδή δακτύλιο. Στη βάση του λαιμού διπλή πλατιά ταινία, ενώ στη βάση των λαβών ισομεγέθους τριπλή γραπτή ταινία. Στο ύψος του ώμου κυματοειδής ταινία. Στο κατώτερο μέρος του σώματος γραπτή ταινία. Πηλός υποκίτρινος σχετικά καθαρός. Βαφή καστανή απολεπισμένη σε σημεία. Σε σημείο του σώματος η επιφάνεια είναι χρώματος ανοικτού ερυθρού, ενδεχομένως λόγω της όπτησης του αγγείου. Κατά τόπους σκουρόχρωμα ιζήματα. Munsell πηλού-αλειφώματος 10 YR 8/2, βαφής 10YR 3/1 (το πιο σκούρο) και 7.5YR 3/2 και 4/3 (το πιο ανοικτό). Ύψος 0,334 μ., διάμετρος σώματος 0,210 μ., διάμετρος βάσης 0,111 μ., διάμετρος χείλους 0,117 μ., ΥΕ IIIA2.

4. Τρίωτος, απιόσχημος πιθαμφορέας (AE 7066) (FS 23)

Συγκολλημένος από πολλά μεγάλα τμήματα, συμπληρωμένος σε σημεία του σώματος, του χείλους και ως προς τη μια λαβή. Σώμα απιόσχημο με απεστρογγυλεμένο ώμο. Λαιμός ψηλός κοίλος με πλαστικό δακτύλιο στη βάση του. Χείλος πλατύ, επικλινές, στρεβλωμένο. Βάση δακτυλιόσχημη. Στον ώμο τρεις κάθετες ταινιωτές λαβές με κεντρική νεύρωση στην άνω επιφάνειά τους. Πηλός υποκίτρινος με εγκλείσματα. Βαφή αμαυρόχρωμη εξίτηλη. Λαιμός ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά. Εξηρημένη ταινία στην άνω επιφάνεια του χείλους.

22 Mountjoy 1994, 75-76, εικ. 79, 1.

Λαβές, βάση και κατώτερο τμήμα σώματος ολόβαφα. Στη βάση του λαιμού και στο ύψος της μεγαλύτερης διαμέτρου του σώματος πλατιές γραπτές ταινίες πλαισιωμένες από στενές. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στη βάση διπλή γραπτή ταινία. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου πάπυροι (FM12) εναλλάσσονται με σχηματοποιημένα άνθη που φέρουν μίσχο. Munsell πηλού 10YR 8/2, αλειψώματος 10YR 8/3, βαφής 10R 5/1 και στο πιο ανοικτό 10R 5/6. Ύψος 0,378 μ., διάμετρος σώματος 0,374 μ., διάμετρος χείλους 0,137 μ., διάμετρος βάσης 0,114 μ. YE IIIA1.

5. Ραμφόστομη πρόχους (AE 6948) (FS 144)

Συγκολλημένη, μερικώς συμπληρωμένη. Σώμα σφαιρικό με υψηλό κοίλο λαιμό που φέρει πλαστική ταινία στη βάση του και απολήγει σε ραμφόστομη προχοή. Λαβή κάθετη ταινιωτή φύεται από την εξωτερική πλευρά του στομίου και καταλήγει στον ώμο, όπου φέρει κωνικό, ολόβαφο κομβίο. Βάση υψωμένη ταινιωτή. Η άνω επιφάνεια των λαβών, όπως και το χείλος, ολόβαφα. Διπλή ταινία κάτω από την προχοή. Γραπτή ταινία στο μέσον και στη βάση του λαιμού. Στο ύψος του ώμου επαναλαμβανόμενη σπείρα με αναδιπλούμενο στέλεχος (FM 49). Ακολουθεί γραπτή τριπλή ταινία. Πηλός υποκίτρινος, ροδόχρωμος στον πυρήνα του, σχετικά καθαρός. Βαφή καστανέρυθρη. Munsell πηλού-αλειψώματος 2.5Y 7/2 και 2.5Y 8/2, βαφής 10YR 4/2 και 2.5YR4/8 (σε ένα πιο φωτεινό τόνο). Ύψος 0,307 μ., διάμετρος σώματος 0,236 μ., διάμετρος βάσης 0,107 μ., YE IIIA1²³.

6. Ραμφόστομη πρόχους (AE 6949) (FS 144)

Συγκολλημένη στο σώμα. Σώμα σφαιρικό με υψηλό κοίλο λαιμό που φέρει πλαστική ταινία στη βάση του και απολήγει σε ραμφόστομη προχοή. Λαβή κάθετη ολόβαφη ταινιωτή φύεται από το στόμιο και απολήγει στον ώμο, όπου φέρει κωνικό, ολόβαφο, κομβίο. Χείλος ολόβαφο, διπλή ταινία κάτω από την προχοή, ενώ στο μέσον και στη βάση του λαιμού γραπτή ταινία. Βάση επίπεδη ελαφρώς υπερυψωμένη. Στη διακοσμητική ζώνη του ώμου επαναλαμβανόμενες σπείρες με αναδιπλούμενο στέλεχος (FM 49), το οποίο εφάπτεται στην αμέσως επόμενη σπείρα. Ακολουθεί τριπλή γραπτή ταινία. Πηλός κιτρινόφαιος με εγκλείσματα, βαφή καστανή απολεπισμένη. Munsell πηλού-αλειψώματος 5Y 8/3, βαφής 2.5 Y 3/2 (σκούρος τόνος) και 10YR 5/4 (ανοικτότερος τόνος). Ύψος 0,296 μ., διάμετρος σώματος 0,212 μ., διάμετρος βάσης 0,082-0,083 μ., YE IIIA1²⁴.

7. Τρίτος απιόσχημος πιθαμοφόρισκος (AE 6950)

Συγκολλημένος, ελλιπής σε σημεία του σώματος, άβαφος. Επικλινής καμπύλος ώμος και απιόσχημο κάτω σώμα. Λαιμός βραχύς απολήγει σε έξω νεύον χείλος. Λαβές κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής, ελαφρώς υπερυψωμένες. Βάση δακτυλιόσχημη (torus). Πηλός υποκίτρινος με λευκά κυρίως εγκλείσματα. Munsell πηλού 2.5Y 8/3. Ύψος 0,212 μ., διάμετρος σώματος 0,168 μ., διάμετρος βάσης 0,057-0,061 μ., διάμετρος στομίου 0,109-0,111 μ., YE IIIA2-B.

8. Λήκυθος (AE 6951) (FS 120)

Ακέραιη. Σώμα σφαιρικό, ελαφρώς απιόσχημο στο κατώτερο τμήμα. Λαιμός υψηλός καταλήγει σε έξω νεύον επικλινές χείλος, ενώ στη βάση του φέρει πλαστική ταινία. Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς διατομής, φύεται αμέσως κάτω από το χείλος και απολήγει στον ώμο. Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη. Χείλος και λαβή αρχικώς ολόβαφα, απολεπισμένα. Στη βάση του λαιμού ίχνη πλατιάς γραπτής ταινίας χρώματος σκούρου καστανού και ερυθρού. Τριπλή γραπτή ταινία καστανού χρώματος στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου του σώματος. Πηλός υποκίτρινος με λευκά και σκουρόχρωμα εγκλείσματα, βαφή αμαυρόχρωμη στην κλίμακα του σκούρου καστανού και του ερυθρού. Munsell αλειψώματος 2.5 Y 8/3, βαφής 10YR, 4/1.

23 Mountjoy 1994, 64, εικ. 67, 1, όπου αναφέρεται η σπείρα με αναδιπλούμενο στέλεχος ως διακοσμητικό μοτίβο του συγκεκριμένου αγγείου κατά την YE IIIA1 περίοδο.

24 Mountjoy 1994, εικ. 67, 1.

Ύψος 0,275 μ., διάμετρος σώματος 0,231 μ., διάμετρος βάσης 0,080-0,083 μ., YE IIIA²⁵.

9. Δίωτη κύλινκα (AE 6952)

Ελλιπής ως προς τις λαβές, άβαφη με ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Χείλος απλό απεστρογγυλεμένο με εγκοπή στη βάση του που το διαχωρίζει από το σώμα. Επάνω από το χείλος σώζεται τμήμα της μιας ενδεχομένως υπερυψωμένης λαβής, ελαφρά γωνίωση κάτω από το χείλος. Σώμα βαθύ, κωνικό. Στέλεχος σχετικά βραχύ λεπτύνεται προς τη δυσκοειδή βάση, η οποία φέρει ρηχή κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Πηλός υποκίτρινος με λευκά κυρίως εγκλείσματα. Σε σημεία του σώματος και του χείλους η επιφάνεια είναι ερυθρωπή, πιθανόν λόγω όπτησης. Munsell πηλού 10YR 8/4 και 5YR7/6 (λόγω διαφορετικής όπτησης). Ύψος 0,107-0,108 μ., διάμετρος βάσης 0,066 μ., διάμετρος στομίου 0,111-0,117 μ., YE IIIA.

10. Κυλινδρικό αλάβαστρο (AE 6953) (FS 94)

Ακέραιο. Σώμα κυλινδρικό με επικλινή ώμο. Λαιμός βραχύς με έξω νεύον επικλινές χείλος. Στον ώμο τρεις οριζόντιες, κυκλικής διατομής λαβές. Βάση ελαφρώς κοίλη. Λαιμός και το χείλος αρχικά ολόβαφα, απολεπισμένα. Λαβές ολόβαφες. Στη στενή διακοσμητική ζώνη του ώμου φυλλοειδής ταινία (FM 64). Το κάτω τμήμα του σώματος ταινιωτό. Πηλός ερυθρωπός, με λευκά κυρίως εγκλείσματα και υποκίτρινο επίχρισμα, στο οποίο εκτείνεται η καστανή έως ερυθρή διακόσμηση. Ίχνη λευκής ύλης κάτω από τμήμα του χείλους. Munsell πηλού 2.5YR 7/6, αλειφώματος 10 YR 8/3, βαφής 2.5YR 5/8 έως 6/8. Ύψος 0,100-0,102 μ., διάμετρος σώματος 0,103 μ., διάμετρος βάσης 0,066 μ., διάμετρος στομίου 0,091-0,093 μ., YE IIIA²⁶.

11. Άωτο κωνικό κυάθιο (AE 6954)

Άβαφο, συγκολλημένο. Σώμα κωνικό, σχετικά βαθύ, χείλος περίκυρτο, βάση επίπεδη. Στο εσωτερικό τμήμα της βάσης ελαφρώς κωνική απόφυση. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Πηλός υποκίτρινος, σχετικά καθαρός. Σε σημεία του σώματος και της βάσης η επιφάνεια είναι ερυθρωπή από την όπτηση. Munsell πηλού κυμαίνεται από 10YR 8/4 έως 5Y 7/6, αλειφώματος 2.5YR 5/6. Ύψος 0,037 μ., διάμετρος βάσης 0,031 μ., διάμετρος στομίου 0,090-0,095 μ., YE IIIA.

12. Δίωτο λεκανίδιο (AE 6955)

Μερικώς συμπληρωμένο. Σώμα ελαφρώς κωνικό, ευρύ στόμιο, με απλό έξω νεύον χείλος, κάτω από το οποίο δύο αντικριστές, οριζόντιες, επίπεδες γωνιώδεις λαβές. Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Πηλός υποκίτρινος ροδόχρωμος, σχετικά καθαρός. Αλείφωμα υποκίτρινο, σε σημεία όμως του κατώτερου σώματος και της βάσης ροδόχρωμο λόγω ανομοιογενούς όπτησης. Munsell πηλού 10R 7/6, αλειφώματος 10YR 7/3 και 2.5YR8/4. Ύψος 0,039 μ., διάμετρος βάσης 0,034 μ., διάμετρος στομίου 0,127 μ., YE IIIA.

13. Τμήμα σώματος λεκανιδίου (AE 6998)

Σώζει μέρος της επίπεδης βάσης του χείλους και μια οριζόντια λαβή. Σώμα ημισφαιρικό, χείλος έξω νεύον, επικλινές με οριζόντια, επίπεδη, γωνιώδη λαβή. Αμυδρά ίχνη επικασσιτέρωσης. Πηλός υποκίτρινος. Munsell πηλού 10YR 8/3. Ύψος 0,068 μ., YE IIIA.

14. Άωτο αβαθές κυάθιο (AE 7043)

Ακέραιο. Επιφάνεια με ελαφρές αποκρούσεις και απολεπίσεις, κυρίως στο χείλος. Σώμα ημισφαιρικό, χείλος απλό, κάθετο. Βάση επίπεδη. Εξωτερικά το αγγείο κοσμεύεται με τρεις γραπτές ταινίες, κάτω από το χείλος, στο μέσον του σώματος και προς τη βάση. Ζεύγος γραπτών ταινιών διακρίνεται και στο εσωτερικό του αγγείου. Πηλός υποκίτρινος με λευκά κυρίως εγκλείσματα. Βαφή αμαυρόχρωμη ερυθρού έως σκούρου ερυθρού χρώματος.

25 Mountjoy 1994, 80, εικ. 86.

26 Mountjoy 1994, 79, εικ. 84, 1.

Munsell αλειφώματος 2.5Y 8/3, βαφής 2.5 YR 4/1. Ύψος 0,026-0,028 μ., διάμετρος σώματος 0,081 μ., διάμετρος βάσης 0,031 μ., YE IIIA.

15. Κατώτερο τμήμα σώματος και στέλεχος άβαφης κύλικας (AE 7044) (FS 265)

Συγκολλημένο, ελλειπές ως προς τη βάση. Σώμα κωνικό. Η κάτω επιφάνεια του στελέχους φέρει ρηχή κοιλότητα. Πηλός υποκίτρινος, σχετικά καθαρός. Munsell πηλού-αλειφώματος 2.5 Y 7/3. Ύψος (μέγ. σωζόμε.) 0,181 μ., YE IIIA2/B.

16. Ακόσμητη κύλικα (AE 7045) (FS 266)

Σώζει μέρος του σώματος, του χείλους με τη μία λαβή και το στέλεχος. Σώμα σφαιρικό με απλό έξω νεύον χείλος. Η ελλειψοειδούς διατομής λαβή φύεται από το χείλος και απολήγει σε σημείο του σώματος, ενώ σε σημείο του σώματος σώζεται και η κατώτερη γένεση της δευτέρας λαβής. Υψηλό κυλινδρικό και στενό στέλεχος. Munsell πηλού 5 YR 7/6, αλειφώματος 2.5 Y 8/2. Σωζ. ύψος 0,161 μ., YE IIIA.

17. Άωτος κύαθος με πρόχυση (AE 7046)

Συγκολλημένος από μικρά κυρίως τμήματα και συμπληρωμένος σε σημεία του σώματος. Σε σημείο του χείλους διαμορφώνεται πρόχυση με πλατύ και έντονα έξω νεύον χείλος. Εσωτερικά, στην πρόχυση και εξωτερικά στο ανώτερο σημείο του σώματος έντονα ίχνη καύσης. Πηλός καστανέρυθρος με λευκά κυρίως εγκλείσματα. Εσωτερικά και σε σημεία της εξωτερικής επιφάνειας, ο πηλός είναι τεφρόχρους πιθανώς από την όπτηση ή τη χρήση του αγγείου. Εξωτερικά ίχνη κεραμικού τροχού. Munsell πηλού 2.5YR 5/6. Ύψος 0,062 μ., διάμετρος στομίου 0,109 μ., διάμετρος βάσης 0,05 μ., YE IIIA2/B .

18. Αμφοροειδής πρόχους (AE 7047) (FS 150)

Ελλιπής ως προς το λαιμό και τις λαβές, από τις οποίες σώζονται μόνο οι γενέσεις τους. Σώμα κωνικό-απίοσχημο, ώμος απεστρογγυλεμένος. Βάση δακτυλιόσχημη-torus, στην κάτω επιφάνειά της φέρει χαμηλή κωνική απόφυση. Πηλός υποκίτρινος σχετικά καθαρός. Munsell πηλού-αλειφώματος 2.5 Y 8/2. Σωζόμενο ύψος 0,103 μ., διάμετρος σώματος 0,092 μ., διάμετρος βάσης 0,041 μ., YE IIIA.

19. Άωτος κύαθος με πρόχυση (AE 7048)

Συγκολλημένος, ελλιπής σε σημεία του σώματος και του χείλους. Σώμα βαθύ, κωνικό με απλό χείλος και επίπεδη βάση. Σε σημείο του χείλους διαμορφώνεται πρόχυση με πλατύ και έντονα έξω νεύον χείλος. Ίχνη επικασσιτέρωσης στο ύψος του ώμου. Πηλός καστανόφαιος με λευκά κυρίως εγκλείσματα, τεφρόχρους σε σημεία της εξωτερικής επιφάνειας. Munsell πηλού 10YR 4/1, αλειφώματος 7.5 YR 6/4 στο πιο ανοικτό 7.5 YR5/1 στο πιο σκούρο. Ύψος 0,047-0,054 μ., διάμετρος στομίου 0,121 μ., διάμετρος βάσης 0,046 μ., YE IIIA1/A2.

20. Μόνωτη κύλικα (AE 7050) (FS 267)

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε σημείο του σώματος, ελλιπής σε τμήμα της βάσης, του σώματος και του χείλους. Άβαφη, χείλος έξω νεύον απεστρογγυλεμένο, με γωνίωση κάτω από αυτό. Σώμα βαθύ, κωνικό. Σε σημείο του χείλους φύεται μια κάθετη, ελλειψοειδούς διατομής λαβή, η οποία απολήγει στο μέσο περίπου του σώματος. Βάση επιπεδόκυρτη με ρηχή κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Ίχνη ερυθρού χρώματος στο εσωτερικό του και σε σημεία της εξωτερικής επιφάνειάς του. Munsell πηλού 5 YR 6/6, αλειφώματος κυμαίνεται από 10YR 8/2 και κατά τόπους 10YR 7/2. Ύψος με λαβή 0,12 μ., διάμετρος στομίου 0,106 μ., διάμετρος βάσης 0,07 μ., YE IIIA2.

21. Δίωτη κύλικα (AE 7052) (FS 266)

Με γωνίωση κάτω από το έξω νεύον και σε σημεία στρεβλωμένο χείλος. Άβαφη. Σώμα κωνικό, στέλεχος υψηλό και στενό, ελαφρά ένταση στο μέσο του, βάση δισκοειδής με βαθιά κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Σε σημείο του σώματος σώζεται η κατώτερη γένεση της μιας λαβής. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 5YR6/6,

αλειφώματος 10YR 8/4. Ύψος 0,142-0,144 μ., διάμετρος στομίου 0,129-0,139 μ., διάμετρος βάσης 0,070 μ., YE IIIA1.

22. Γωνιωτή, μόνωτη κύλικα (FS 267)

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε σημεία του χείλους και της βάσης (AE 7053). Άβαφη. Σώμα κωνικό, χείλος έξω νεύον απεστρογγυλεμένο. Στέλεχος σχετικά βραχύ, βάση δισκοειδής με κοίλανση στην κάτω επιφάνειά της. Λαβή ελλειψοειδής, φύεται από σημείο του χείλους και απολήγει στο μέσο του σώματος. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5 YR 6/6. Ύψος 0,113-0,122 μ., διάμετρος στομίου 0,118-0,124 μ., διάμετρος βάσης 0,069 μ., YE IIIA2.

23. Γωνιωτή, μόνωτη κύλικα (FS 267)

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και κατά το ήμισυ σχεδόν της βάσης (AE 7054). Αποκρούσεις στην περιφέρεια του χείλους και της βάσης. Σώμα βαθύ κωνικό με απλό προεξέχον χείλος. Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς διατομής, φύεται από το χείλος και απολήγει στο μέσον περίπου του σώματος. Στέλεχος σχετικά βραχύ, βάση δισκοειδής με ρηχή κοίλανση εσωτερικά. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5YR 7/6 (πρώτη απόχρωση) και 10YR 7/3 λόγω ανομοιογενούς όπτησης. Ύψος 0,117-0,121 μ., διάμετρος στομίου 0,120-0,123 μ., διάμετρος βάσης 0,0173 μ., YE IIIA2.

24. Δίωτη κύλικα (FS 272)

Συγκολλημένη από μεγάλα κυρίως τμήματα και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και του χείλους (AE 7055). Σώμα βαθύ κωνικό, με έξω νεύον απεστρογγυλεμένο χείλος. Στέλεχος υψηλό με δισκοειδή βάση, η κάτω επιφάνεια της οποίας είναι κοίλη. Σε σημεία της άνω πλευράς του χείλους φύονται δύο κάθετες, υπερυψωμένες, ελλειψοειδούς διατομής λαβές, οι οποίες καταλήγουν στο μέσον περίπου του σώματος. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 5YR 7/8, αλειφώματος 2.5YR6/8. Ύψος 0,142-0,145 μ., ύψος (με λαβές) 0,205-0,209 μ., διάμετρος στομίου 0,142 μ., διάμετρος βάσης 0,076 μ., YE IIIA1.

25. Αρύταινα (AE 7056)

Συγκολλημένη από πολλά όστρακα και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και του χείλους. Σώμα βαθύ σφαιρικό, χείλος έξω νεύον επικλινές (εικ. 6). Βάση επίπεδη, ελαφρώς κοίλη. Σε σημείο του χείλους φύεται μία υπερυψωμένη, ελλειψοειδούς διατομής λαβή, που καταλήγει στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου του σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, σχετικά καθαρός. Σε σημείο του σώματος και του χείλους ο πηλός είναι μελανός πιθανόν λόγω ανομοιομορφίας στην όπτηση. Munsell πηλού 2.5 YR 5/8, επιφανείας 5YR 6/6. Ύψος 0,116-0,121 μ., ύψος (με λαβή) 0,194-0,198 μ., διάμετρος στομίου 0,125-0,129 μ., διάμετρος σώματος 0,154 μ., διάμετρος βάσης 0,061 μ., YE IIIA.

26. Γωνιωτή, μόνωτη κύλικα (FS 267)

Συγκολλημένη από πολλά όστρακα και συμπληρωμένη σε σημεία του σώματος και του χείλους (AE 7060). Σώμα βαθύ, κωνικό με απεστρογγυλεμένο έξω νεύον χείλος. Στέλεχος βραχύ και στενό με δισκοειδή βάση, η οποία φέρει ρηχή κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Σε σημείο του χείλους φύεται μια κάθετη ελλειψοειδούς διατομής λαβή, η οποία απολήγει στο μέσο περίπου του σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, σχετικά καθαρός. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5YR 6/6, αλειφώμα 10YR 8/2. Ύψος 0,105-0,11 μ., διάμετρος στομίου 0,121 μ., διάμετρος βάσης 0,060 μ., YE IIIA2.

27. Άωτο κωνικό κύπελλο (FS 204)

Συμπληρωμένο σε σημείο του σώματος και του χείλους (AE 7062). Σώμα κωνικό, χείλος νεύον, απλό, βάση επίπεδη. Πηλός υποκίτρινος, σχετικά καθαρός, σε σημεία της εξωτερικής επιφάνειας ερυθρός, πιθανώς από την όπτηση του αγγείου. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5 Y 8/2. Ύψος 0,036-0,038 μ., διάμετρος στομίου 0,085 μ., διάμετρος βάσης 0,033 μ., YE IIIA.

28. Δίωτο λεκανίδιο (ΑΕ 7064) (FS 295)

Συγκολλημένο από πολλά όστρακα και συμπληρωμένο σε σημείο του σώματος και του χείλους. Σώμα βαθύ κωνικό, γωνίωση κάτω από το χείλος, βάση επίπεδη (εικ. 7). Σε σημεία του σώματος, αμέσως κάτω από το χείλος, φέρει δύο αντικρυστές γωνιωτές οριζόντιες λαβές. Χείλος έξω νεύον, απεστρογγυλευμένο. Πηλός ροδόχρωμος, σχετικά καθαρός. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 2.5 YR 7/6. Ύψος 0,055-0,058 μ., διάμετρος στομίου 0,135 μ., διάμετρος βάσης 0,044 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

29. Δίωτο λεκανίδιο (FS 295)

Συγκολλημένο από μεγάλα τμήματα και συμπληρωμένο σε σημεία του σώματος, του χείλους και της λαβής (ΑΕ 7065). Σώμα κωνικό σχετικά ρηχό, γωνιωτό με επίπεδη βάση. Σε σημείο του χείλους φέρει δύο αντικρυστές γωνιωτές λαβές. Χείλος απλό, έξω νεύον. Πηλός καστανοκίτρινος. Ίχνη επικασσιτέρωσης εσωτερικά και εξωτερικά. Munsell πηλού 7.5 YR 7/4, αλειψώματος 2.5 Y 8/2. Ύψος 0,036-0,044 μ., διάμετρος στομίου 0,123-0,127 μ., διάμετρος βάσης 0,039 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ.

30. Ακόσμητη γωνιωτή κύλικα (ΑΕ 7130) (FS 267)

Συγκολλημένη στη λαβή. Σώμα σχετικά βαθύ, κωνικό. Χείλος έξω νεύον, απεστρογγυλευμένο, στόμιο ελαφρώς στρεβλωμένο. Στέλεχος βραχύ και στενό απολήγει σε δισκοειδή βάση, η οποία φέρει ρηχή κοιλότητα στην κάτω επιφάνειά της. Σε σημείο του χείλους φύεται ταινιωτή, δακτυλιόσχημη λαβή, η οποία απολήγει στο μέσον περίπου του σώματος. Πηλός ροδόχρωμος και σε σημεία πορτοκαλέρυθρος με λευκά κυρίως εγκλείσματα. Στην επιφάνεια του αγγείου και στην κάτω επιφάνεια της βάσης εγχαράξεις από τον κεραμεικό τροχό. Munsell πηλού 7.5YR 8/6 και 2.5 YR 7/6. Ύψος 0,115-0,121 μ., διάμετρος στομίου 0,115-0,123 μ., διάμετρος βάσης 0,072 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ2.

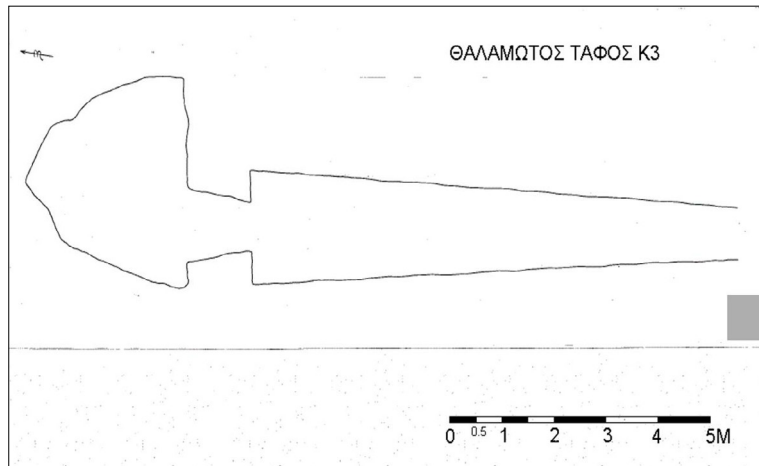
31. Ψευδοστόμος αμφορέας (ΑΕ 7131) (FS 178)

Συγκολλημένος από πολλά όστρακα, ελαφρές αποκρούσεις σε σημεία του σώματος. Σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο (εικ. 8). Ο ώμος στενεύει προς τον ψευδή λαιμό ο οποίος φέρει πλαστικό δακτύλιο στη βάση του. Το ψευδοστόμιο καλύπτεται από επίπεδο δίσκο, από τον οποίο εκφύονται δύο κάθετες, ελλειψοειδούς διατομής λαβές που απολήγουν στον ώμο. Η προχοή φέρει έξω νεύον χείλος. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Πηλός υποκίτρινος με σκουρόχρωμα κυρίως εγκλείσματα. Βαφή αμαυρόχρωμη, εξίτηλη. Στον ώμο σχηματισμένα άνθη (FM 18 Γ). Στο δίσκο του ψευδοστομίου ομόκεντροι κύκλοι με τον κεντρικό κενό. Πλατιά γραπτή ταινία στη βάση και στο χείλος της προχοής καθώς και στη βάση του αγγείου. Λαβές ολόβαφες με εξηρημένο τρίγωνο στην κορυφή τους. Στο σώμα ομάδες λεπτών γραμμών πλαισιώνονται από μονές πλατιές ταινίες. Munsell πηλού 10YR 7/4, αλείψωμα 10YR 8/4, βαφή 10YR 4/1. Ύψος 0,10 μ., διάμετρος χείλους προχοής 0,018 μ., διάμετρος βάσης 0,039 μ., διάμετρος σώματος 0,107 μ., ΥΕ ΙΙΙΑ²⁷.

27 Mountjoy 1994, 85, εικ. 94, 1.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρόνικος, Μ. 1961-62. «Ελληνικά Ἐπιτάφια μνημεῖα.» *ΑΔ* 17:152-210.
- Αραπογιάννη, Ξ. 1996. «Ἄνω Εγκλιανός.» *ΑΔ* 51B:189-190.
- Bennet, J. 1999. «Pylos: the expansion of a Mycenaean center.» Στο *Rethinking Mycenaean Palaces. New Interpretations of an old idea*, επιμ. Μ.Λ. Galaty και W.A. Parkinson, 9-18. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.
- Benzi, M. 1992. *Rodi e la civiltà Micenea*. Incunabula Graeca 94. Roma: Gruppo editoriale internazionale.
- Betancourt, P.P. 1985. *The history of Minoan Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- Blegen C.W., M. Rawson, W. Taylor, και W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. III, *Acropolis and Lower Town, Tholoi and Grave Circle, Chamber Tombs, Discoveries outside the Citadel*. Princeton: Princeton University Press.
- Carstens, A-M. 2001. «Drinking vessels in tombs – a cultic connection.» Στο *Ceramic in Context: Proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery held at Stockholm, 13-15 June 1997*, επιμ. S. Sheffer, 89-102. Stockholm Studies in Classical Archaeology 12. Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- Cavanagh, W.G., και C. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. SIMA 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Davis, J.L., επιμ. 1998. *Sandy Pylos. Archaeological History from Nestor to Navarino*. Austin: University of Texas Press.
- Davis, J.L., και S.R. Stocker. 2016. «The Lord of the gold rings. The griffin warrior of Pylos.» *Hesperia* 85:627-655.
- Davis, J.L., S.E. Alock, J. Bennet, Y. Lolos, και C.W. Shelmerdine. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project. Part I: Overview and the Archaeological Survey.» *Hesperia* 66:391-494.
- Gallou, C. 2005. *The Mycenaean Cult of the Dead*. BAR-IS 1372. Oxford: Archaeopress.
- Gillis, C. 1991. «Tin-covered vases in the Aegean Bronze Ages.» *Hydra* 8:1-30.
- _____. 1997. «Tin-Covered Late Bronze Age Vessels: Analyses and Social Implications.» Στο *Trade and Production in Premonetary Greece. Production and the Craftsman*, επιμ. C. Gillis, C. Risberg, και B. Sjöberg, 131-138. SIMA p.b. 143. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1999. «The economic value and colour symbolism of tin.» Στο *Metals in Antiquity*, επιμ. A.M. Pollard, P. Budd, και R.A. Ixer, 140-145. BAR-IS 1972. Oxford: Archaeopress.
- Godart, L. 1999. «Les sacrifices d'animaux dans les textes Mycéniens.» Στο *Florent studia mycenaea: Akten des 10. mykenologischen Kolloquiums 1995, Salzburg*, επιμ. S. Hiller, O. Panagl, και G. Nightingale, 249-254. Salzburg: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Immerwahr, S.A. 1966. «The use of tins on Mycenaean vases.» *Hesperia* 35:381-396.
- Mountjoy, P.A. 1994. *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική. Οδηγός ταύτισης*. Μετάφραση Δ. Γόντικα. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Palaima, T.G. 2004. «Sacrificial Feasting in the Linear B documents.» *Hesperia* 73:217-246.
- Παντελίδου, Μ. 1971. «Ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα ἐξ Ἀθηνῶν.» *ΑΑΑ* 4:433-438.
- _____. 1975. *Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀθῆναι*. Ἀθῆναι.
- Säflund, G. 1980. «Sacrificial Banquets in the Palace of Nestor.» *OpAth* 13:237-246.
- Zangger, E., M.E. Timpson, S.B. Yazvenko, F. Kuhnke, και J. Knauss. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project, Part II: Landscape Evolution and Site Preservation.» *Hesperia* 66:549-641.

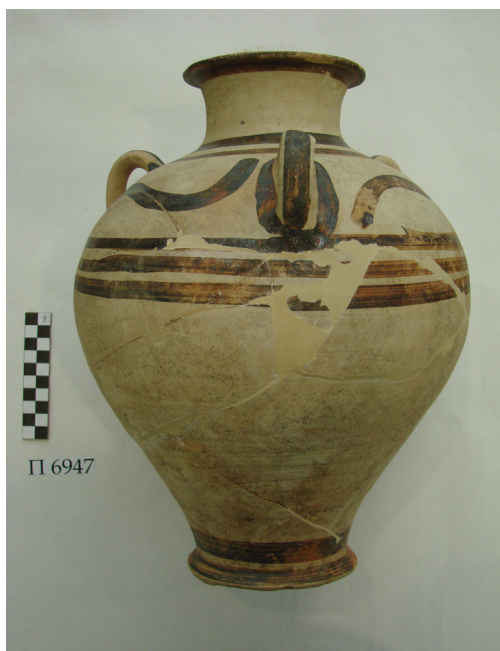
Εικ. 1. Κάτοψη του τάφου Κ-3.

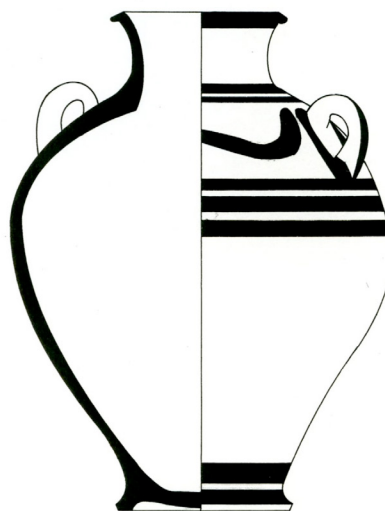
Εικ. 2. Άποψη της ξερολιθιάς του τάφου Κ-3.

Εικ. 3. Άποψη του θαλάμου. Λήψη από ανατολικά.

Εικ. 4. Τρίωτος πιθαμφορέας.

Π 6947

Εικ. 5. Σχέδιο τρίωτου πιθαμφορέα.

Εικ. 6. Αρύταινα.

Εικ. 7. Επικασσιτερωμένο δίωτο λεκανίδιο.

Εικ. 8. Ψευδόστομος αμφορέας.

Grooves and depressions at the entrances of early Mycenaean tholos tombs from the Southwestern Peloponnese¹

Vassilis Petrakis

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΑΥΛΑΚΕΣ ΚΑΙ ΟΡΥΓΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΕΙΣΟΔΟΥΣ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΘΟΛΩΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Ζεύγη αυλάκων και τεχνητές βαθύνσεις ή ορύγματα έχουν παρατηρηθεί στις εισόδους πρώιμων μυκηναϊκών τάφων με πλευρική πρόσβαση (λαξευτών θαλαμοειδών και κτιστών θολωτών τάφων) από τη Βοιωτία και τη Βορειοανατολική Πελοπόννησο, ενώ η μεγαλύτερη πυκνότητα τέτοιων διευθετήσεων παρατηρείται μεταξύ των θολωτών τάφων της Νοτιοδυτικής Πελοποννήσου. Η σύντομη αυτή μελέτη σκοπεύει να συμβάλει στη συζήτηση σχετικά με τη φύση και λειτουργία αυτών των στοιχείων.

Ενώ η συχνά επαναλαμβανόμενη «πρακτική» ερμηνεία τους ως βοηθητικών κατά την είσοδο κάποιας νεκρικής άμαξας, άρματος ή φερέτρου στον ταφικό θάλαμο απορρίπτεται (με βασικότατο επιχείρημα την μη απόλυτη ευθύτητα και παραλληλότητα όλων των παραδειγμάτων), εξετάζεται αναλυτικά η ενδεχόμενη λειτουργία τους στα πλαίσια ταφικών σπονδικών τελετουργιών, σύμφωνα με άποψη που πρώτος διερεύνησε συστηματικά ο Åkerström. Υποστηρίζεται ότι οι διαμορφώσεις αυτές σχετίζονται με την προετοιμασία δείπνων προς τιμήν των νεκρών, όπως υποδεικνύουν ευρήματα εναποθέσεων μεταλλικών σκευών στις εισόδους των θολωτών τάφων 3 της Περιστεριάς, και των 1 και 2 της Τραγάνας *Βιγλίτσας*, καθώς και το θρανίο και η εστία στην είσοδο του θολωτού τάφου 2 του Μυρσινοχωρίου *Ρούτση*. Ειδικά προκρίνεται η σπονδική ερμηνεία των ζευγών αυλάκων (τόσο στη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο, όσο και αλλού), η οποία μπορεί να σχετίζεται με την πρακτική διπλών σπονδών, την οποία εμμέσως ίσως μαρτυρούν τα ζεύγη ρυτών στους λακκοειδείς τάφους του Κύκλου Α των Μυκηνών, αλλά και το τοπικό ιδιάζον σύνθετο σκεύος της Μεσοελλαδικής και πρώιμης Μυκηναϊκής παράδοσης της Νοτιοδυτικής Πελοποννήσου που ο Μαρινάτος ταύτισε με το ομηρικό *δέπας άμφικύπελλον*.

Προτείνεται ακόμη ότι τα ορύγματα και οι αύλακες αποτελούσαν αρχικά στοιχείο της τοπικής παράδοσης της Νοτιοδυτικής Πελοποννήσου, όπου και η συγκέντρωση των πρωιμοτέρων παραδειγμάτων, και να υιοθετήθηκαν κατόπιν σε ορισμένες περιπτώσεις από ελίτ ομάδες άλλων περιοχών, όπως δείχνει η πιο περιορισμένη κατανομή τους στη ΒΑ Πελοπόννησο και τη Βοιωτία. Εξετάζεται επίσης το ενδεχόμενο τόσο οι αύλακες όσο και τα ορύγματα να αποτελούσαν δευτερεύοντα στοιχεία που προστέθηκαν σε χρόνο επόμενο της κατασκευής και πρώτης χρήσης των τάφων. Τέλος, συζητείται η σύνδεσή τους με την σπονδική αύλακα που έχει εντοπιστεί στα δεξιά της θέσης του πιθανού Πυλιακού «θρόνου» στο λεγόμενο «μέγαρον» (Δωμάτιο 6) του ανακτορικού συγκροτήματος του Επάνω Εγκλιανού, αλλά και με άλλα πιθανά παραδείγματα τέτοιων «σπονδικών» κοιλωμάτων από τις Μυκήνες (εκτός του εκεί «μεγάρου»). Προτείνεται ότι η σπονδική αύλακα του Εγκλιανού μπορεί να αποτελεί την περαιτέρω εξέλιξη των αρχικώς ταφικών αυτών διευθετήσεων, σε μian εποχή κατά την οποία το ενδιαφέρον της –ανακτορικής πλέον– ελίτ έχει μεταφερθεί από τις ταφικές τελετουργίες στην μνημειώδη αρχιτεκτονική των ζώντων. Έτσι, οι τελετουργίες που σχετίζονταν με τις αύλακες και τα ορύγματα περιήλθαν και ενσωματώθηκαν στις εντός των «μεγάρων» τελετουργικές πράξεις, οι οποίες θα είχαν παρομοίως χθονικές, ίσως μάλιστα και πανομοιότυπες νεκρώσιμες αναφορές. Καθώς η ανάλυση της

1 It is my pleasure and honour to offer this paper to Professor Georgios Korres, intended as a small token of gratitude for his uncommonly detailed lectures and his rich field-trips to Helladic sites that many of us had the privilege to attend. This paper deals with a topic I first discussed in a brief section of my unpublished postgraduate diploma thesis, completed at the University of Athens under his supervision (Πετράκης 2004, 77-79, Table 7). I am deeply grateful to Alexandra Alexandridou, Michael Boyd, Oliver Dickinson, Yannis Galanakis, Panagiota Kasimi, Joseph Maran, Joanne Murphy, Nikolas Papadimitriou, Ulrich Thaler, and Michaela Zavadil for generously sharing copies of recent work and valuable opinion on aspects of this study, as well as Oliver Dickinson, Alexandra Salichou and Michaela Zavadil for their comments on the final draft. I am thankful to the editorial committee of this volume for their outstanding patience. Naturally, responsibility for all shortcomings and mistakes must remain with the author.

αρχιτεκτονικής ιστορίας του Επάνω Εγκλιανού από τον Nelson έχει υποδείξει την εμβόλιμη εμφάνιση του «μεγάλου» εκεί στην αρχόμενη ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, δεν είναι άσκοπο να εξεταστεί το ενδεχόμενο η ομοιότητά του με τα αντίστοιχα παραδείγματα των Μυκηνίων και της Τίρυνθας να αποτελεί μια Αργολικής προέλευσης ή έμπνευσης παρέμβαση στον Εγκλιανό, μέρος της οποίας υπήρξε και η ενσωμάτωση των αυλάκων (ανεξαρτήτως του τοπικού χαρακτήρα τους) στο νέο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο που εγκαθιδρύθηκε εκεί.

During his resumed excavation of tholos tomb 1 at Tragana *Viglitsa* in 1955, Spyridon Marinatos identified two grooves cut in the floor in the area of the stomion:

“Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ δρόμου, ἐκεῖ ἔνθα ἤρχιζε νὰ ἀποβαίνει ὀριζόντιον καὶ εἰς ἀπόστασιν 1,50 μ. πρὸ τοῦ στομίου τοῦ τάφου, εὐρέθη ἐντὸς ἀβαθοῦς λάκκου σῶρος χαλκῶν σκευῶν [...] Ὡς κατώφλιον τοῦ τάφου ἐχρησίμευεν ἀπ’ εὐθείας τὸ σκληρὸν χῶμα τῆς λαξεύσεως. Ἐπ’ αὐτοῦ εἶχον ἀνοιχθῆ δύο αὐλάκες, ἀρχίζουσαι ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς εἰσόδου τοῦ στομίου καὶ προχωροῦσαι πέραν αὐτοῦ περὶ τὰ 50 ἐκ. ἐντὸς τῆς θόλου. Ἀπεῖχον μεταξύ των ἓν μέτρον καὶ εἶχον πλάτος 25 καὶ βάθος 30 ἑκατοστὰ. Ἦσαν παράλληλοι καὶ συμμετρικῶς λελαξευμένοι ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ στομίου. Ἐντὸς τῆς βορείας ἐξ αὐτῶν τῶν αὐλάκων, ἦτοι τῆς δεξιᾶ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν τάφον, εἶχεν ἀποτεθῆ δεύτερος θησαυρὸς χαλκῶν σκευῶν, ὀλιγωτέρων καὶ μικροτέρων, ἀλλὰ πολυτιμωτέρων”².

Although no specific references are included in the preliminary report, parallels to the Tragana grooves (occasionally termed as “furrows”) were evidently long known to Marinatos. Already during the excavation of certain chamber tombs at Thebes *Kolonaki*, Antonios Keramopoulos had identified similar grooves in the stomia of tombs 15 and 26; during his excavations at the Dendra cemetery in 1937, Axel Persson had identified a similar feature in chamber tombs 6 and 9; Carl Blegen had also identified pairs of grooves in the stomia of chamber tombs II and XLIV at Prosymna³, while single grooves were also found running through the stomion of chamber tomb XXXVII at Prosymna, as well as in the entrances to the side chambers or niches of Dendra chamber tomb 8 and Thebes *Kolonaki* tomb 4⁴. The Tragana find was, however, at the time, the first identification of such grooves in a Southwestern Peloponnesian tomb, and the first association of this feature with a tholos.

During Marinatos’ long (1952-1966) engagement in the archaeological exploration of Bronze Age Messenia, other examples of this or probably related features were found. These features, which were further augmented and meticulously researched by our honoree in his

2 Μαρινᾶτος 1955, 247-248, pls. 93α and 94β; 2014, 121-123, figs. 29 and 32. A plan of Tragana *Viglitsa* tholos 1 (showing the grooves at the entrance) is published in Μαρινᾶτος 2014 119, fig. 27, while the grooves are also clear in the enhanced photo published in the same volume as fig. 31. References to the 2014 republication of Marinatos’ reports that include many unpublished plans and images (Μαρινᾶτος 2014) is made throughout this paper, although prospective readers should note that many illustrations included in these reports have not been reproduced there.

3 Thebes *Kolonaki*: Κεραμόπουλλος 1917, 159 (tomb 15), 194 (tomb 26). Prosymna: Blegen 1937, 175, 207, pls. 38, 47. Dendra: Persson 1942, 21, 53, figs. 20, 23, 24, 54, 58. Before Keramopoulos, Marinatos had himself identified a single groove alongside the dromos of chamber tomb A at Kontogenada in Kephallenia (Μαρινᾶτος 1933, 71, figs. 6-7). Kontogenada A belongs to a local idiosyncratic type of tomb whose chamber is rock-cut in its lower part and perhaps built in its upper part (c. 1/3 of the total height). Marinatos interpreted the groove of this ‘hybrid’ tomb as a drain (“πρὸς ἐκροὴν τῶν ὑδάτων”). Drains are found occasionally along the dromoi of tholos tombs, including examples from the Southwestern Peloponnese, namely Peristeria 2 and Malthi *Dorion* II. Otherwise, drains occur only in a few large and elaborate tholoi, such as Aegisthus and Clytemnestra at Mycenae.

4 Thebes *Kolonaki* 4: Κεραμόπουλλος 1917, 130. Prosymna XXXVII: Blegen 1937, 123-124. Dendra 8: Persson 1942, 40. Persson argues that grooves originally existed at the entrance of Dendra 8, but they were obliterated during a reworking of the stomion (Persson 1942, 40-41, fig. 42 = Wells 1990, 134, fig. 11). Before that, Dörpfeld had identified depressions in Kakovatos tholoi A and C (see table 1), but these were not associated with grooves by Keramopoulos.

capacity as Marinatos' successor in the directorship of his Messenian explorations under the auspices of the Athens Archaeological Society, will be the focus of this paper. My aim is to discuss the function and development of such special arrangements in the entrances of Mycenaean tombs, and, in particular, to stress the significance of the examples from the South-western Peloponnese.

PREVIOUS INTERPRETATIONS

Early attempts to understand the purpose of these grooves tended to view them as having a practical function within Late Helladic funerary practice. Before grooves were first identified by Keramopoulos at Thebes, Dörpfeld had assumed that the depressions in the entrances of Kakovatos A and C were due to mistakes in the construction of the tombs⁵.

In his publication of his Theban excavations, Keramopoulos, perhaps under the influence of the explicit funerary iconography of Attic Late Geometric pottery, interpreted the grooves in the Thebes *Kolonaki* chamber tombs as wheel-guides; in his view, the purpose of the grooves was to facilitate the passage of the vehicle carrying the dead into the burial chamber during the last stage of the funerary procession, without damaging the walls of the stomion⁶. Following Keramopoulos but expressing doubts on the presence of a chariot or cart inside the burial chamber, Persson cited pairs of grooves made for skid poles in the entrances of Egyptian tombs as "a complete parallelism", and argued that the Helladic grooves were also intended to secure skid poles upon which a heavy bier or coffin would have been pushed or pulled into the burial chamber "in order to protect the parastades against damage"⁷.

In his brief assessment of the 1955 excavation in Tragana tholos 1, Marinatos adopted Keramopoulos' interpretation with one modification: instead of protecting the stomion walls, the grooves were necessary in order to lower the height of the vehicle (which he conjectured to be considerable on the basis of the Attic Late Geometric imagery of *ekphorai*), so that the vehicle would not crash against the lintel block ("διὰ τὰ μὴ προσκρούση εἰς τὸ ἀνώφλιον τῆς θύρας")⁸. However, Marinatos associated the interpretation of the grooves with that of an artificial rectangular depression of the same width as the entrance identified in the floor of the stomion of the adjacent tholos 2⁹. Later, in his preliminary report on the feature observed in the stomion and chamber of Myrsinochorion *Routsis* 2, Marinatos repeated that "πᾶσαι αὐταὶ αἱ τροποποιήσεις εἰς τοὺς τάφους ἐγένοντο διὰ τὰ εὐκολύνουν τὴν ἐντὸς τοῦ τάφου εἴσοδον ἄρματος ἢ ἀμάξης, ἐφ' ἧς ἐκομίζετο ὁ νεκρὸς"¹⁰. We shall return to the rock-cut depressions in the following section. In the meantime, we should mention that the association of these grooves with the funerary

5 Dörpfeld 1908, 305, 312. Pelon (1976, 326) observed the canonicity of these features and rejected Dörpfeld's explanations forcefully.

6 Κεραμόπουλος 1917, 98, 159 [tomb 15] ("ἵνα [...] δέχωνται τοὺς τροχοὺς τῶν νεκροφόρων ἀμαξῶν, ἃς γινώσκομεν ἐκ τῶν διπυλικῶν ἀγγείων, καὶ μὴ βλάπτωνται αἱ παρειαὶ τῶν παραστάδων"), 194 [tomb 26] ("ἵνα κανονίζηται ἡ εἴσοδος τῆς νεκροφόρου ἀμάξης εἰς τὸ στόμιον, χωρὶς τὰ προσκρούη εἰς τὰς παραστάδας καὶ βλάπτῃ αὐτάς"). We may justifiably assume that Blegen was critical of Keramopoulos' interpretation, since he notes that the purpose of such grooves is unknown (Blegen 1937, 175, 207).

7 Persson 1942, 156-157. Persson cites the 12th Dynasty example of the Tomb of Senebtisi at Lisht (reproduced in Persson 1942, 156, fig. 119a-b). Egyptian skid pole grooves are often interpreted as facilitating the rolling of the sarcophagus into position, or, in the case where they have been found in pyramid corridors, the final block (Arnold 1991, 273-275, figs. 6.32-6.34). The complete absence of charcoal remains from inside the Late Helladic grooves, unlike most Egyptian examples, is explained by their removal after use (Persson 1942, 156).

8 Μαρινᾶτος 1955, 251; 2014, 128.

9 Μαρινᾶτος 1955, 251 ("ὀρθογώνιον τμήμα του δαπέδου ἰσοπλατῆς πρὸς τὴν θύραν", further described as a "λάξευμα").

10 Μαρινᾶτος 1957, 118-119; 2014, 115.

procession involving a cart (or some kind of vehicle) has also been followed by Emily Vermeule and Maria Pantelidou¹¹.

Litsa Kontorli-Papadopoulou, while entertaining a ‘practical’ purpose in her postulated association between grooves and door-jambs decorated with painted plaster specifically (namely Prosymna tomb II or Thebes *Kolonaki* tomb 15)¹², preferred a ritual interpretation of the feature¹³. She also suggested for the first time a parallel between the grooves and the so-called libation channel identified on the preserved stucco floor of the Pylos ‘*megaron*’ (discussed further below)¹⁴.

Åke Åkerström, in the first systematic discussion of the feature in Helladic funerary architecture, reviewed and summarily dismissed both interpretations. In his view, it would have been very hard to get a wheeled vehicle into the burial chamber due to lack of space (although Tragana 1 has a diameter of 7.20-7.30 m¹⁵); additionally, his observation that “the Mycenaean grooves [...] describe in section more or less a curve” delivers an apparently fatal blow to Persson’s skid-pole interpretation¹⁶.

Before Åkerström, Korres had examined thoroughly the grooves in Tragana 1 and had offered certain compelling arguments against the ‘practical’ interpretations advanced by previous scholars, including Marinatos. Korres considered a number of practical problems: the steepness of the dromos, which would have made any such ekphora quite difficult; the practical redundancy of the grooves in lowering the vehicle is suggested by the considerable height of the stomion (between 3 and 3.7 m for Tragana 1¹⁷) in the first place; the difficulty in managing and maneuvering the animal drawing the vehicle inside a dark chamber, especially when, presumably, attention would have to be paid not to accidentally damage interments and grave-good assemblages that would have been previously placed on the floor¹⁸.

However, the ultimate point that seems to demolish the hypothesis of any association between the grooves and a funerary vehicle lies in the corrected measurements of the distance between the grooves, as given by Korres. Although Marinatos had previously mentioned that the grooves in Tragana tholos 1 “[ἀ]πέιχον μεταξύ των ἑν μέτρον” and were “παράλληλοι καὶ συμμετρικῶς λελαξευμένα ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ στομίου”¹⁹, Korres states that this is not the case: “Ἐκ τῶν περαιτέρω μετρήσεων ὡσαύτως διεπιστώθη ὅτι ἡ μεταξύ τῶν δύο αὐλάκων τοῦ στομίου ἀπόστασις [ἀνέρχεται] εἰς 53 καὶ 57 ἐκ. ἀντιστοίχως εἰς τὰ δύο ἄκρα των”²⁰. The small distance between the grooves and the plain fact that these were *not* parallel, as Korres’ measurements show, make it virtually *impossible* to accept that they would have been cut to aid the movement of any wheeled vehicle. This observation leads us to observe that grooves are generally *not* parallel, as is apparent at least in Dendra and Prosymna, at least (table 1), and that many examples from Dendra, Prosymna, and Thebes *Kolonaki* show different dimensions (length, width and depth) of each groove within the same pair (table 1). These facts constitute insuperable obstacles to Keramopoulos’ and Marinatos’ hypotheses that the grooves were aids

11 Vermeule (1964, 298) referred to the grooves as “deep cuts for wheels of a chariot or practical wagon [...] made ahead of time to lower the cortege under the lintel block”). Cf. also Παντελίδου 1970, 129.

12 The association is quite weak, as the concurrence of the two features is restricted to those two examples.

13 Kontorli-Papadopoulou 1987, 151; 1995, 119.

14 Kontorli-Papadopoulou 1987, 151. The association is also mentioned by Gallou 2005, 213.

15 Measurement after Koppés 1976a, 267.

16 Åkerström 1988, 203, fig. 4:3.

17 Measurements after Koppés 1976a, 266-267.

18 Koppés 1976a, 265-266.

19 Μαρινᾶτος 1955, 248; 2014, 123 (see also the quotation at the beginning of this paper).

20 Koppés 1976a, 266-267. Note, however, that the non-parallel relative position of the Tragana grooves is discernible in the plan of tholos 1 published in Μαρινᾶτος 2014, 119, plan 27.

to the transport of the dead body on a wheeled vehicle. Marinatos' suggestion, made in relation to Tragana 2, that depressions had a similar practical purpose, being intended to lower the level of the stomion in order to obtain a reasonable height for the vehicle's access²¹, needs also to be considered. While examining the depression at the entrance of Peristeria 3, Korres observed that the 'floor' of the feature was so uneven, "ὅποτε [...] δὲν ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῆ [...] δι' οἰανδήποτε μεταφορὰν ἐφ' ἄρματος τοῦ νεκροῦ μέχρι τῆς τελευταίας κατοικίας ὡς ἐκ τῆς ἀνωμάλου καταστάσεως τοῦ δαπέδου"²². Korres' meticulously documented observation may unreservedly be projected onto other examples of similar depressions.

The aforementioned properties of depressions and grooves strongly suggest that moving wheeled vehicles through the stomia that show such features would have been practically impossible. Interestingly, it is the very *presence* of these features that excludes such a practice in the tombs in question.

In the first comprehensive discussion of such grooves, Åkerström suggested that the grooves had a specific function associated with libations performed as part of ritual communication with the dead, and viewed their form as a necessity stemming out of the very design of a chamber or tholos tomb, by "running underneath the stone packing of the stomion"²³. Åkerström observed the concentration of grooves in Early Mycenaean (LH I-II) tombs and saw in them a further development from the grooves or furrows identified by Ioannis Papadimitriou in the rock surface around shaft graves in Mycenae Grave Circle B²⁴. In his 1952 preliminary report of the Circle B excavation, Ioannis Papadimitriou argued specifically that these grooves "φαίνονται κατευθυνόμενα πρὸς τοὺς τάφους καὶ εἶχον σκοπὸν, ὡς φαίνεται, νὰ ρέουν δι' αὐτῶν αἱ προσφερόμενα εἰς τοὺς νεκροὺς ὕγραι χοαὶ πιθανῶς κατὰ τὰ ἐπιτάφια δεῖπνα"²⁵.

Accepting I. Papadimitriou's identification of the furrows as artificial, associated with libations and funerary (post-burial) meals²⁶, Åkerström suggested that the grooves identified in chamber and tholos tombs were an adaptation of this earlier but –in his view– similar installation, originally associated with the *vertically* accessed shaft grave, into the new design of *lateral* access to a burial chamber (either rock-cut or built). In an attempt to explain why grooves are not found in later tombs, Åkerström seems to suggest that the grooves served a ritual purpose only when the number of interments was small. In his view, the grooves were intended to be "the connecting link with the deceased of the still not very numerous interments of the Early Mycenaean period", but this situation changed during the LH III period, when Mycenaean chamber tombs "developed into a kind of ossuary, where earlier human remains not infrequently had to be swept up towards the wall to offer space for new burials"²⁷. Åkerström's interpretation of the later chamber tombs as 'ossuaries' suffers from a misunderstanding of the practice of secondary burial or second funeral, interpreted as a lack of interest for past remains, which were "swept up" for the practical

21 Marinatos 1955, 251; 2014, 128.

22 Κορρές 1977b, 335.

23 Åkerström 1988, 204.

24 The features noted by I. Papadimitriou were the following: pit-like cavities cut in the bedrock ("λελαξευμένοι ἐντὸς τοῦ βράχου μικροὶ στρογγυλοὶ λάκκοι") east of grave Δ and west of grave Β, as well as grooves ("αὐλακες") beside graves Β, Ζ and Γ (Παπαδημητρίου 1952, 434-435).

25 Παπαδημητρίου 1952, 434-435.

26 Papadimitriou's interpretation has been forcefully rejected by Georgios Mylonas in the final publication of Circle B. Mylonas cites the results of analyses of the dark fill inside the alleged 'furrows': "ταῦτα προήρχοντο ἐκ τῆς σήψεως ριζῶν φυτῶν [...] [π]αρατηρήσεις γενόμεναι κατὰ τὰ ἔτη 1953 καὶ 1954 ἀπέδειξαν ὅτι τὰ μικρὰ κοιλώματα καὶ αἱ αὐλακες δὲν ἦσαν τεχνητῶς λελαξευμένοι, ἀλλ' ἐδημιουργήθησαν βαθμηδὸν καὶ ἀνωμάλως ὑπὸ τῶν ριζῶν τῶν καππάρων" (Μυλωνᾶς 1972-73, 17). The summary dismissal of Mylonas' points (Åkerström 1988, 203) does not seem fair, at least not without a proper re-examination of the features in question.

27 Åkerström 1988, 205.

purpose of offering available space. Although the attempt to interpret the concentration of early examples has merit, the regional distribution was not considered by Åkerström.

In her thoughtful paper on mortuary practice in the Dendra cemetery, Berit Wells asked certain tantalizing questions with regard to Åkerström's hypothesis that the grooves were used to direct libations towards the burial chamber. Her doubts are worth citing in full: "If this were so, only the first users of the tombs could have performed the ritual. All the three tombs at Dendra were reused and the dromos fill and the stomion blocking were not totally dismantled to floor level for entrance into the chamber. The communicative effect can be questioned in the case of at least tomb 9, where the libation liquid would have assembled in the deepest part of the grooves (the grooves are concave in section longitudinally) within the stomion and never would have issued onto the floor of the chamber"²⁸. While still entertaining the idea that the grooves had something to do with "the closing rites of the chamber", Wells argued, on the basis of the rough working attested in such features of Dendra tomb 8 as the bench, which suggest that the tomb was very hastily prepared, perhaps "to be used for burial before it was actually finished", that "the grooves may be of merely constructional significance and that they would have been obliterated, had time allowed"²⁹. Thus, Wells' attempt to support another 'practical' interpretation begins with a set of shrewd questions, but ends with a vague alternative proposal. Neither the "constructional significance", nor the reasons why those grooves were not "obliterated" in the other examples are apparent. If this argument is to be accepted, one would have to assume that such grooves would be present only in very hastily prepared tombs or, more specifically, in tombs where there was no interest in completely obliterating such marks during the following phases of use and reuse. However, this does not seem to be the case in other examples where grooves occur. At least in Prosymna II and Thebes *Kolonaki* 15, there seems to have been plenty of interest in elaborating the façade with painted plaster decoration that would plausibly have taken place towards the end or after the actual construction of the chamber tombs, so that explaining the grooves in this way does not seem credible.

Given the considerable difficulties that supporters of these 'practical' interpretations have to face, it is hardly surprising that alternative, 'ritual' interpretations of the feature have become dominant³⁰. Chrysanthi Gallou has also associated the grooves with rites performed at the entrance of the tomb. Following Åkerström, she considers the occurrence of the grooves as "another indicator of the repeated performance of commemorative rites in honour of the dead even when the entrance of the tombs was blocked, and may well provide indirect evidence that the dromoi might have been left open for some time after the interments"³¹.

In other recent treatments, examples from the Southwestern Peloponnese have occupied a central place. Michael Boyd observed the association between grooves and the hoarding of valuable metal items in this region and noted that "they relate to specific instances of deposition"³². Michaela Zavadil has given us what is arguably the most thorough treatment of the evidence in her recent monograph on MH and LH burials from Messenia³³. She has overviewed the material from the Southwestern Peloponnese and other regions quite comprehensively, and made the first thorough attempt to consider the occurrence of the grooves alongside the other feature

28 Wells 1990, 133-135.

29 Wells 1990, 135.

30 Still, practical interpretations do persist. In the Nichoria MME tholos, Wilkie has suggested that the depression in the stomion floor might have been made during the cleaning of the tomb during LH IIIA2-IIIB1 (Wilkie 1992, 234, 255-256).

31 Gallou 2005, 71.

32 Boyd 2002, 57.

33 Zavadil 2013, 63-74.

of entrance floors: the broad depressions (“breite Vertiefungen”) that were largely ignored in previous discussions. We should also be indebted to her for a meticulous collection of measurements, collected from various preliminary reports, inferred from published plans or taken *in situ*³⁴. The most recent treatment of such features within the context of the function of the dromoi in Early Mycenaean funerary architecture by Nikolas Papadimitriou emphasizes that “the seeming lack of skeletal material suggests a non-funerary use” and openly associates them with the assignment of “ritual and symbolic significance” to the dromos and the stomion³⁵.

GROOVES AND DEPRESSIONS: TYPES, DISTRIBUTION, AND CHRONOLOGY

I shall follow here Zavadil’s tripartite typology of these ‘special arrangements’ in the floors of the entrances of Late Helladic tombs. These are (a) *depressions* (“breite Vertiefungen”); (b) *pairs of grooves* (“Rinnen”); (c) *depressions divided into grooves within the burial chamber* (“breite Vertiefungen, die sich in der Kammer in Rinnen teilen”). These three features are illustrated in fig. 1³⁶. Although Zavadil’s presentation has been admirably complete, a couple of additions and necessary comments suggested that a concise presentation might not be redundant. The relevant evidence is therefore summarily presented in table 1³⁷, accompanied by two distribution maps (fig. 2a-b).

First, we must reflect on the significance of the typological distinction between the three aforementioned types. The differences in form are simple and straightforward (fig. 1). However, one needs to examine cautiously the extent to which these different arrangements are indeed variations of a single general category, to which a common interpretation might be applied. Their interrelationship cannot be assumed easily. The close association between grooves and depressions appears to be illustrated by two examples from the Southwestern Peloponnese (Routsi 2 and Gouvalari 2) that seem to belong to a ‘hybrid’ type: a depression that runs through the stomion and ends up in two ‘grooves’ at some point within the burial chamber (table 1; fig. 1, middle)³⁸. As Korres has explicitly suggested with reference to Routsi 2, “[t]he connection of the two systems [i.e. the depression and the grooves] reinforces the opinion about their close relationship”³⁹. This is a very reasonable position, which may well be accepted. However, there is a difficulty: among those tombs that have yielded pairs of grooves, there are no certain examples where the grooves reach as far as the centre of the burial chamber, as is the case in Routsi 2⁴⁰. Routsi 2 has also yielded the deepest depression in the stomion of any Helladic tomb (1.30 m). The crucial question is whether such differences might be meaningful with regard to the function of these features, but, unfortunately, this cannot be presently answered⁴¹. Perhaps a

34 Zavadil 2013, 66, 69, 70-71. See also table 1, where most of them (prefixed by an asterisk) have been integrated.

35 Papadimitriou 2015, 90. “Non-funerary” here must be understood as “not intended to receive burials”. This matter, however, is not altogether clear (see below).

36 Cf. also Papadimitriou 2015, 90, fig. 13, illustrating the same three types identified by Zavadil. Papadimitriou’s typological chart has also chronological modifications which are not followed here (see below).

37 Examples not included in table 1 include those very imperfectly known (such as Tsountas’ ‘sacrificial pit’, 1.40 m deep at the Vapheio tholos entrance, or the pits or cists at the entrances of the LM IIIB Damania and LM IIIC Mouliana A built chamber tombs, see Nilsson 1950, 592-593 with references) or whose relevance to entrance features is not certain (such as the various ‘pits’ inside the burial chamber of Epáno Englianos tholos IV, see Taylour 1973, 96-97, figs. 180, 188, 323).

38 Cf. also Zavadil 2013, 69-70. Papadimitriou 2015, 90, fig. 13(b).

39 Korres 1983, 92.

40 Marinatos 1957a, 541, fig. 6. Korres 1983, 91-92.

41 Marinatos (*apud* Koppéc 1977a, 241) assigned the differences between the deep cuts in Routsi 2 and the shallow ones in Gouvalari 2 to the hardness of the bedrock (“διὰ τὴν σκληρότητα τοῦ βράχου”). However, the

very detailed examination of these features in the future could also reveal parts of their constructional history: it would be interesting to know whether the ‘hybrid’ depression-ending-in-grooves feature was cut as a single feature, or whether it represents the addition of grooves to a pre-existing depression. For the time being, we lack sufficient data to assess such possibilities.

Another observation concerns the association of these features with built or rock-cut structures. It is interesting how depressions seem to occur more frequently in tholoi, while pairs of grooves are associated with chamber tombs (Tragana 1 being the only certain exception). This calls for some comment. Unlike grooves, depressions have usually been identified by the difference between the level of the floor of the stomion and the level of the lowest course of the stone masonry in the stomion walls or the façade (see figure 3). This is clear, for instance, in Korres’ account of the excavation of Kaminia tholos 3⁴². However, this makes the identification of the depression dependent upon the occurrence of a *built* feature, a fact that suggests the relative difficulty in identifying such a feature in a tomb that lacks built components, such as a *rock-cut* chamber tomb. In this way, it might seem preferable not to read too much into the dominance of tholoi among the extant examples of tombs bearing such depressions.

Figures 2a and 2b show the distribution of these features among tholos and chamber tombs respectively. Taken together, the two maps show how the features are actually concentrated on three main regions: the Southwestern Peloponnese, the Northeast Peloponnese, and Boeotia. Southwestern Peloponnese can be argued to have a special significance for three main reasons:

(1) Unlike the Argolid and Boeotia, where such features occur primarily in association with important sites that became literate administrative centers during the palatial period (Mycenae and Midea –associated apparently with the nearby Dendra cemetery– in the Argolid, with the seeming exceptions of Prosymna and Kazarma possibly emulating the already dominant Mycenae; Thebes in Boeotia), this is not the case in the Southwestern Peloponnese. Grooves and, especially, depressions enjoy a considerably broader distribution in the latter region, occurring in as many as eight or nine sites (table 1)⁴³. Tholoi with such arrangements seem to be associated with some of the probable ‘principalities’ of the Early Mycenaean period there, although, interestingly, they seem to be hitherto absent from any of the later literate administrative centres (Epano Englianos, Iklaina). Given the extensive archaeological exploration of all three regions, this cannot be simply dismissed as an accident of discovery. Our extant distribution might therefore suggest that, while the feature was broadly popular in the Southwestern Peloponnese, it might have been more elite-driven in the Argolid and Boeotia. Such a hypothesis might have consequences for our understanding of the adoption of these features in the various regions.

(2) Both tombs featuring the seemingly odd ‘hybrid’ feature of a depression ending in two grooves occur in the Southwestern Peloponnese (Routsi 2, Gouvalari 2). Again, this suggests a greater degree of ‘experimentation’ in this region. It might be interesting to observe that such experimentation appears so far restricted to *western* Messenia only, which might suggest that these features might have been at home there (see also below and next section).

(3) There is a concentration of almost all of the earliest examples in the Southwestern Peloponnese. Tombs with such features that were first used during the LH I phase are Kakovatos A,

negligible difference between the depth of the grooves in these two tombs (Routsi 2: *0.12 m following Zavadil 2013, 69. Gouvalari 2: 0.10-0.15 m following Marinatos *apud* Koppéc 1977a, 241 and Korres 1983, 92) does not seem to support the view that the hardness or softness of the bedrock was a determining factor.

42 Koppéc 1975, 498.

43 One might also include the questionable identification of grooves at the entrance of Volimidia *Kephalovryson* chamber tomb 6 (Zavadil 2013, 65, 343). Papadimitriou (2015, 90 n. 28) is skeptical, although it is not exactly true that no signs of grooves are visible in the published photograph (Μαρινᾶτος 1965, pl. 116β), although further investigation and confirmation is certainly needed. The site is noted with “?” in the map of fig. 2b.

Peristeria 3, Tragana 1 and 2, Routsis 2, Gouvalari 1 and 2⁴⁴. It is necessary to point out that no chronological anteriority of depressions or grooves can be established with any certainty⁴⁵. With the possible exception of the Cheliotomylos tholos in the Corinthia, that might be datable to LH I⁴⁶, all other examples that include either depressions or grooves outside this region date to LH IIA or later.

Beginning from this last chronological observation, I would like to return briefly to the aforementioned difference between the floor and masonry levels in the stomia of tholos tombs showing such depressions. In most cases, the blocking of the stomion reaches down to the level of the depression (Kakovatos A, Peristeria 3, Kaminia 3, Nichoria MME tholos, Prosymna T. XXXVII)⁴⁷ (figure 3). This, as noted, is commonly observed in many examples of identified depressions, and has often suggested that the latter are secondary features, whose construction represents episodes that actually post-date the construction and first use of the tomb⁴⁸. The relevant information has been thoroughly discussed by Korres in at least two cases, namely Routsis 2 and Peristeria 3.

In Routsis 2, Marinatos elaborated upon the reconstruction of the architectural history of the tomb's entrance thus:

“Τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τοῦ δρόμου πρέπει φυσικῶς τῷ λόγῳ νὰ εὐρίσκετο εἰς τὴν κατωτάτην (περίπου!) σειρὰν τῶν λίθων τῆς θύρας, καθὼς καὶ τὸ δάπεδον τῆς θόλου. Βραδύτερον ὁμως ἐβάθυναν τὸ περισσότερον μέρος τῆς θόλου, ἀντιστοίχως δὲ κατεβίβασαν καὶ τὸ δάπεδον τοῦ δρόμου κατὰ 1 μ. εἰς τὴν ἀρχὴν του καὶ κατὰ 1,30 μ εἰς τὸ τέλος, ὥστε τὸ νέον κατώφλιον τοῦ τάφου εὐρίσκεται εἰς τὸ βᾶθος τοῦτο ἀπὸ τῶν κατωτάτων λίθων τῆς θύρας”⁴⁹.

Marinatos suggested that it was this modification, and especially the deep cutting of the burial pits in the chamber (especially pit 2), that caused the collapse of the tholos⁵⁰. Based on Marinatos' observations, Korres added that the deepening of the stomion becomes a practical necessity because of a major reconstruction of the burial chamber: “The reason which led to the elimination of the original floor is, possibly, the destruction of the superstructure of the tomb and its rebuilding *at a smaller height*. This would have as a consequence the deepening of the floor, so that a reasonable height could be obtained at the entrance”⁵¹. A problem with this

44 Lolos 1987, 166, figs. 218, 223, 225 [Gouvalari 1-2], 182-183 [Tragana 1-2], 209-210, figs. 407-409 with Keftiu cup and oval-mouthed jars of LH I or IIA date [Routsis 2], 212a, figs. 449-450 [Peristeria 3], 214, fig. 480 with Keftiu cups from the dromos [Kakovatos A]. Lolos (1987, 183, 214) considers LH I sherds found in Kakovatos A and Tragana 1 as “intrusive” or “stray” settlement material, but there is no evidence of LH I habitation in the vicinity of these tombs to substantiate that. For LH I pottery from Volimidia *Kephalovryson* 6 (see previous footnote), see Lolos 1987, 206, figs. 377, 379.

45 N. Papadimitriou (2015, 89-90) suggests that grooves first appeared in LH IIA, suggesting that “the LH I depressions may have been forerunners of the LH IIA grooves” (Papadimitriou 2015, 90). Although Tragana 1 has yielded LH I pottery which might date its first use, despite reservations (Lolos 1987, 183), the point would be irrelevant if the grooves were a later (i.e. post-LH I) modification of the stomion. However, one must recognize that the same line of argument might be applied to depressions too: these may also be later (i.e. post-LH I) modifications of the entrances (which is quite arguable in certain cases, such as Routsis 2 or Peristeria 3). Cf. also the discussion of these examples that follows.

46 Κασίμη 2013. See also below.

47 Kakovatos A: Dörpfeld 1908, 300-301, 305, figs. 2-3. Peristeria 3: Koppés 1977b, 337, pl. 175b. Kaminia: Koppés 1975, 498. Nichoria MME tholos: Wilkie 1992, 246, figs. 5-14, 5-15, pls. 5-20, 5-21, 5-23. Prosymna XXXVII: Blegen 1937, 123-127.

48 Papadimitriou 2015, 90.

49 Μαρινᾶτος 1957, 118 with pl. 52α-β; 2014, 114. The plan and sections of Routsis 2 are now published in Μαρινᾶτος 2014, 109, dr. 26.

50 Μαρινᾶτος 1957, 119; 2014, 115.

51 Korres 1983, 91, *italics* added.

explanation is that depressions, grooves or depressions ending in grooves have not been associated with such major rebuilding activity in other examples (the Peristeria 3 depression being a different case, see below). If such a project is the reason behind the depression at the entrance of Routsis 2, it would only apply to this tomb and cannot be used to explain these features in other cases. It is also difficult to imagine the reconstruction of a tholos tomb, especially “at a smaller height”, as Korres notes, without effectively rebuilding the entire structure from scratch: studies in the structural mechanics of tholos tombs have suggested a proportional relationship between chamber diameter and height⁵², so that it would be practically impossible to lower the height without changing the diameter of the chamber, effectively rebuilding the entire structure, including reshaping the circular pit in which the chamber was built. No evidence for such a radical remodelling was presented by Marinatos: his reconstruction of the architectural history of Routsis 2 was apparently based only on the lowering of the floor level.

Therefore, although it is true that the recorded depth of the depression in Routsis 2 (maximum 1.30 m) is exceptional, one wonders whether this feature would be sufficiently explained by the assumption of such a reconstruction of the tholos. It seems that Marinatos’ original idea of a reconstruction of Routsis 2, which Korres followed, stems from his conviction that such depressions must have served a practical purpose, namely, to increase the distance between the floor and the lintel blocks, a hypothesis he first expressed in order to explain the depression in the stomion of Tragana 2⁵³. This reasoning goes back to Keramopoulos’ theory of a wheeled vehicle carrying the dead body through the stomion into the burial chamber. As we have seen in the previous section, the properties of such features exclude such an interpretation. It is obvious that the peculiarities in the form and arrangement of the floor in Routsis 2 cannot be sufficiently explained on the basis of available evidence⁵⁴. Although the probability that this idiosyncratic feature represents an addition to the original design of the tomb remains open, its purely practical purpose cannot be substantiated. We should seek other explanations for what happened to this tholos tomb, but what we need to move forward from conjecture on the tomb’s history is new primary data, that can only be produced through new autopsies or excavation. Unfortunately, Routsis 2 is currently covered and inaccessible⁵⁵.

Peristeria 3 is an entirely different case. No major rebuilding phase has been identified in this short-lived tholos. The excavation of its entrance in 1976-1977 by Korres has led to a flow of new primary data that have considerably illuminated its architectural history and its short history of use⁵⁶. Korres has argued that the depression was a later episode in the history of the tomb, following the construction of the tomb (including the possibility that the floor of the stomion might have been originally paved with flat stones⁵⁷), and the use of the tomb for at least two burials (originally deposited in the chamber, but found as secondary burials in the stomion)⁵⁸. The abandonment and collapse or destruction of Peristeria 3 must have occurred within the LH IIA phase, but it is difficult to date other episodes in Korres’ proposed sequence securely in ceramic terms. In theory, the construction of the depression could date within either LH I or LH IIA. The architectural history of Peristeria 3 is severely complicated by

52 Como 2006, 779. Cf. also Wace 1921-23, 290. Pelon 1976, 335.

53 Μαρινάτος 1955, 251; 2014, 128.

54 The peculiar form of the Routsis 2 feature has recently been interpreted by Zavadil as the result of an attempt to extend an original depression which was not completed (“die Arbeit, die an den Außenseiten der Vertiefung bereits begonnen war, [wurde] vorzeitig beendet, sodaß der Erdblock in der Mitte stehenblieb und die Senke in zwei Rinnen teilte”: Zavadil 2013, 70).

55 The tomb was already inaccessible to Korres’ project (Koppές 1977a, 230).

56 Koppές 1976b, 530-535, pls. 272-273; 1977b, 331-340, pls. 174-175.

57 Koppές 1977b, 333, 338.

58 Koppές 1977b, 338.

the imposition of a segment of the massive wall that Marinatos called the 'Kyklos', a unique feature⁵⁹.

At this point, the interpretation of such depressions as secondary features is still arguable, although not compelling. Cases where this interpretation has been put forward, such as Routsis 2 and Peristeria 3, have quite idiosyncratic features that may have affected their history of use considerably, and, exactly for that reason, they cannot be considered typical in their development. Therefore, their value in providing an explanation for the construction and significance of such depressions is considerably limited. The main evidence that would support such a view seems to be the difference between the level of the stomion wall masonry and the maximum depth of the depression (figure 3). As we shall see below, there may be alternative explanations for this fact that do not necessarily imply any significant chronological difference between the construction of the tholoi and the construction of the depression.

GROOVES, DEPRESSIONS AND THE ORIGINS AND DIFFUSION OF THOLOS TOMBS

Åkerström was the first to observe that grooves in entrance floors were a feature of Early Mycenaean funerary architecture⁶⁰. We have now seen how adding the depressions into the picture strengthens this point, but also helps us assess the importance of the Southwestern Peloponnese in their development and, perhaps, diffusion, however limited the latter might have been.

This is definitely not the place to discuss extensively the issue of the origins of the tholos tomb. The problem has been tackled comprehensively in recent times by Oliver Dickinson⁶¹, whose principal position, that the origins of the Mainland tholos needs to be dissociated from the Cretan 'circular tombs', is accepted here with one further specification: the concentration of nearly all early (late MH and LH I) examples in the Southwestern Peloponnese suggests that tholos tombs were specifically a Messenian invention, whose subsequent diffusion in other regions of the Mainland must be seen as the secondary adoption of an originally local type⁶². We shall deal with a couple of possible chronological obstacles to this view later, but, for the time being, we should ask whether the same view may hold for the specific features that we are discussing.

We have already noted the concentration in the Southwestern Peloponnese of at least seven or eight examples of tombs bearing grooves or depressions that seem to have been first used during LH I (Kakovatos A, Peristeria 3, Tragana 1 and 2, Routsis 2, Gouvalari 1 and 2, including the unconfirmed grooves from the entrance to Volimidia *Kephalovryson* 6). Other examples from the Southwestern Peloponnese are also Early Mycenaean, dating to LH IIA (Kakovatos C, and perhaps Kaminia 3⁶³). Only the Vlachopoulo *Drakorrachi* and the Nichoria MME tholoi may date to the LH IIIA2 phase, but the first example is only known from a brief preliminary report by Mari-

59 This is not the place to discuss the many intricate problems posed by this structure, whose construction, in any case, dates after the disuse of Peristeria 3. Marinatos' interpretations and conjectures about the so-called "Kyklos" have been thoroughly revised by Korres (Koppés 1976b, 513-526, 530-536; 1977b, 324-328, 340-341. See also most recently Zavadil 2013, 51-53, 513 with references).

60 Åkerström 1988, 204-205.

61 Dickinson 2011.

62 Davis and Bennet 1999, 114. Wright 2006, 58. Petrakis (forthcoming).

63 The excavation of Kaminia 3 has not been completed yet, and any assessment of the chronological range of its use is bound to be revised.

natos⁶⁴, and the Nichoria MME tholos has recently been argued by Zavadil and Boyd to be earlier, with a LH IIB-III A1 date considered likely⁶⁵.

Examples of depressions or grooves outside the Southwestern Peloponnese appear to date from LH IIA onwards. The “Tomb of Aegisthus” at Mycenae and the Kazarma tholos were first used in LH IIA, and the same is true of the Mycenae *Kalkani* chamber tomb 529, Prosymna II and XLIV, Dendra 6 and Thebes *Kolonaki* tombs 4 and 26, while the Aidonia cemetery, where grooves are also reported, begins to be used in LH IIA as well. Mycenae *Kalkani* tomb 515, Dendra 8 and 9, Thebes *Ismeniou* 6 and Thebes *Kolonaki* 15 were first used in LH IIB or IIB/III A1 at the latest and Prosymna XXXVII was perhaps first used in LH IIIA (see table 1). Interestingly, there is no confirmed example of a structure with such features that was first used after LH IIIA.

If this pattern is meaningful, we should ask whether the features so far discussed, occurring in tombs first used during the LH I phase, could have originated as a local tradition of the Southwestern Peloponnese and were subsequently adopted in other regions⁶⁶. Such a working hypothesis would be quite intriguing, as the feature would have been adopted alongside the tholos form in the Argolid and the Corinthia (see below). Those special arrangements are almost exclusively associated with built tholoi in the Southwestern Peloponnese: the only exception, suggested by Zavadil, in Volimidia *Kephalovryson* chamber tomb 6 (table 1), needs confirmation. Although *Kephalovryson* 6 had a chamber of semicircular ground-plan⁶⁷, it is worth noting that the Volimidia cemeteries contained examples of rock-cut chamber tombs imitating the tholos form dating in LH I.

From this perspective, it would be interesting to observe how these features map well into the local preferences in funerary architecture in the Argolid or Boeotia. The ‘Tomb of Aegisthus’ and Kazarma tholoi might have been among the earliest tholos tombs constructed in the Argolid in early LH IIA⁶⁸; if so, the occurrence of depressions in these early structures might well be significant. If the origin of both the tholos form and the special features associated with it from a Southwestern ‘cradle’ is to be accepted, we should expect those features associated with the Southwestern Peloponnese to occur in the earliest examples found outside this region. This is exactly the case.

Examples of chamber tombs with grooves or depressions are also of considerable interest. Even without the questionable grooves at the entrance of Volimidia *Kephalovryson* 6, which would demonstrate that rock-cut chamber tombs had already adopted such features in western Messenia, it is not difficult to accept that a feature originating in the built tholos form could have easily been adjusted to the identical dromos-stomion-chamber format of the rock-cut chamber tomb. In fact, the very occurrence of the same features (grooves and depressions) in the entrances of tholoi and chamber tombs is a fairly good indication of the overall similarity of the funerary practices associated with the two types.

64 Μαρινᾶτος 1964, 89-92, pl. 85δ; 2014, 91-93.

65 Zavadil 2013, 425. Boyd 2014a, 201-203 (the latter even entertaining the possibility of an earlier, LH IIA date). In his report on the pottery from the MME tholos, Dickinson (in Wilkie 1992, 284) had dealt with pre-LH IIIA2 material recoverable from fill in the stomion and the chamber and had noted that P3025, fragments of an ewer (FS 143) decorated with double spiral (FM 47:2) and dated to LH IIB might have been “a surviving fragment of a vase with a burial of LH II date”, although, as he observed “the disappearance of the rest of the vase would require explanation and such an interpretation would clash with the evidence from the dromos floor material”, which is mostly LH IIIA2 (for P3025 see Wilkie 1992, 322, pl. 5-149 centre and right). It is the isolation of this vessel that makes its use as a chronological criterion questionable (O. Dickinson, pers. com.), although it must be noted that it agrees with the stylistic date of the MME tholos bronzes from Pit 2 (LH II-III A1), which, in that case, need not have been heirlooms at the time of their original deposition in the tomb.

66 The questionable grooves identified by I. Papadimitriou in Circle B (see above) are not considered here.

67 Μαρινᾶτος 1965, 107-108, fig. 4, pl. 116β; 2014, 89-90.

68 I am grateful to Professor O. Dickinson for his comments on the date of these tombs.

Already in LH IIA, when the first tholoi were constructed in the Argolid, grooves and depressions appeared in chamber tombs there and in Boeotian Thebes. The latter adaptation is particularly remarkable, since, except for the later magnificent ‘invasion’ of the tholos in the form of the ‘Treasury of Minyas’, Boeotia showed considerable resistance to the type, which was not even adopted for the burials of the Theban palatial elite⁶⁹. Although tholoi are absent from Thebes, grooves and depressions do occur, adjusted to the chamber tomb form, as is also the case in Northeastern Peloponnesian cemeteries (Mycenae, Prosymna, Dendra, Aidonia). It is tempting to speculate that, just after their initial ‘export’ out of the Southwestern Peloponnese, and perhaps through the Argolid where the chamber tomb type was already popular, grooves and depressions became quickly dissociated from the tholos form; Thebes does not seem to adopt the chamber tomb type before LH IIA, and already during this phase an example with grooves at the entrance of a side-niche occurs (Thebes *Kolonaki* 4).

Although it is difficult to speculate on the precise mechanisms that relate to the ‘diffusion’ of these features, the evidence available so far suggests a broader adoption of features that must have facilitated the performance of certain equally popular funerary ritual practices. Tombs bearing grooves or depressions are not uniform in size or elaboration⁷⁰, indicating perhaps that the adoption of such features –as well as the ritual practices associated with them– were not the affair of a closed social group. The most problematic feature of our distribution pattern, namely the scarce occurrence of grooves or depressions in only a few tombs per cemetery, and in only specific sites per region, will be addressed below.

For the time being, two notes need to be added to our suggestion for a Southwestern Peloponnesian origin and the subsequent adoption of these features (as well as the tholos form itself) in other regions:

First, it is necessary to comment on a recent find that seemingly challenges the significance of this concentration of LH I examples in the Southwestern Peloponnese, as well as the origins of the tholos tomb type in this region of the Greek Mainland. The tholos tomb excavated by Panagiota Kasimi in 2007 at Cheliotomylos near ancient Corinth might have been first used during the LH I period. The tholos featured also certain oddities: the occurrence of remains of a secondary burial inside a palatial jar, as well as a long depression (“ὄρυγμα”) that continued through the entire chamber, splitting the circular floor area into two equal segments⁷¹. I would argue that rather than shaking our confidence in the Southwestern Peloponnesian origins of the tholos, these features make it highly likely that the Cheliotomylos tholos was one of the earliest ‘exports’ of the tholos form outside the Southwestern Peloponnese. The custom of burial within pithoi or jars has a long tradition in Messenia, in the excavated MH tumuli of Papoulia *Ayios Ioannis* and *Voidhokoilia A*. Such tumuli are gradually replaced by tholos tombs concealed under mounds in the funerary landscape of the region, and some early examples, such as the late MH/ LH I-IIB/IIIA1 Vayenas tholos in Epano Englianos (also referred to as Tholos V or ‘Grave Circle’), as well as the LH I-IIIA1 Peristeria South tholos tomb feature examples of jar burials inside tholoi⁷². The depression may then be seen to confirm the Southwestern Peloponnesian associations of the Cheliotomylos tholos and so needs not cast serious doubt on the validity

69 Aravantinos 2015, 26.

70 Due to plundering, as well as the quite dynamic life cycle of Late Helladic tombs, it is always difficult to assess the quantity and quality of the grave-goods as found by the excavators.

71 Κασίμη 2013, 46-48.

72 Pithos burials in Vayenas tholos (‘Grave Circle’): Taylour 1973, 142-147, fig. 233:1-2, 4-5. The palatial jar is discussed in p. 144 with figs. 233:4a-c. Peristeria South tholos secondary burials in pithoid jars: Koppές 1976b, 510-511, pls. 266β, 267δ, 268β. It is also likely that a small MM III pithos recovered from Tholos IV in Epano Englianos was also used as a burial pithos (see Davis and Stocker 2015, 176, fig. 1 = Taylour 1973, fig. 196:2).

of the Southwestern Peloponnesian ‘cradle’ hypothesis, even if the tomb was indeed first used within LH I⁷³.

Second, it is interesting to revisit the significance of the construction of the Nichoria MME tholos for the historical development of the Pylian state. John Bennet has perceptively argued that the construction of a large⁷⁴ tholos in LH IIIA2 times (the date suggested in its final publication) may signal the incorporation of the ‘Province’ (the *pe-ra₃-ko-ra-i-ja* ‘/Peraigoláhia/ <the province> beyond Aigaláhon’ of the Pylian records)⁷⁵, where the Nichoria settlement in eastern Messenia belongs, according to our current understanding of Pylian geography⁷⁶. Bennet has made a rather compelling case by associating the construction of the tholos in LH IIIA2 with the demise of the LH IIIA1 Nichoria so-called ‘*megaron*’ (Unit IV-4) that might have been a sign of political independence, the subsequent expansion of the LH IIIA2-IIIIB settlement, and the expansion of the Englianos polity itself⁷⁷. Within the framework of this theory, it seems interesting to observe that Nichoria MME is the only tomb in eastern Messenia that bears a depression. This feature is otherwise known only from western Messenia (although not from Englianos) or sites further north, such as Peristeria or Kakovatos. It is attractive to see the Nichoria depression as an element ‘imported’ from the Hither Province, alongside the territorial expansion of Pylos, a further indication of the strictly local origin of the feature.

GROOVES AND DEPRESSIONS: THOUGHTS ON THEIR RITUAL SIGNIFICANCE

Having observed that purely practical interpretations of such arrangements of the stomia floors are problematic, we should turn our attention to the problems of explaining the function and the purpose of such features. Åkerström’s study has definitely paved the way towards our understanding of these installations, but his reading of the evidence is hampered by his narrow focus on grooves, and his controversial assumptions about the significance of the concentration of examples in the Early Mycenaean period. His proposed associations between grooves and libations to the deceased through the stomion must be regarded as the only current comprehensive interpretation of this feature. It is intriguing that the same overall logic is also seen in the so-called “Opferrinnen” or “offering ditches” attested in late 8th and 7th century B.C. Attic burials, known principally from the well-preserved examples in the Kerameikos tumuli until the mid-6th century B.C., but persisting in the Attic countryside until as late as the 5th century B.C.⁷⁸ Any direct ‘genetic’

73 In the published preliminary report, the LH I date of this tomb is based on a Mainland Polychrome jug, datable indeed during this phase (Κασίμη 2013, 48, fig. 7). However, it should be noted that this jug was found together with the LH IIA palatial jars, which might imply that the Polychrome jug might have also been deposited there during the LH IIA phase. As with Megali Magoula 3 tholos (where a MH / LH I date has also been suggested), we may note the seeming absence of pottery decorated in the Mycenaean I style, but only the full publication of the material from these tombs might settle their chronology.

74 Nichoria MME tholos is actually medium-sized (6.6. m chamber diameter), but it still is the largest tholos tomb in the region (followed by Niketopoulou 5 with 5.2 m, and the Veves tholos with 5.1 m).

75 PY Ng 332.1; Wa 114.2; *pe-ra-ko-ra-i-ja* on PY Pa 398.a and *pe-ra-a-ko-ra-i-jo* on PY On 300.8. The name of this mountain ridge survived in later times as *Αιγαλέον* (Strabo 8.4.2).

76 Bennet 1995, 598-601.

77 Unless, of course, Zavadil (2013, 425) and Boyd (2014a, 201-203) are correct in suggesting an earlier construction date within the LH IIB – IIIA1 range. See also *supra* n. 65.

78 Åkerström (1988, 206 n. 6) cautiously notes the parallelism. For surveys of the phenomenon see Houby-Nielsen 1996, Kistler 1998, Alexandridou 2009; 2015. These ‘offering trenches’ were essentially mud-brick structures, located in the Kerameikos consistently to the east of the graves (a location observed as significant by Houby-Nielsen), and have been associated with early, idiosyncratic Attic responses to the rise of hero-cult as embedded within the rise of the Greek *polis*. It seems now generally accepted that the rites associated with these ‘offering trenches’ had a strong sympotic character (as inferred by the types of vessels recovered from the ‘trenches’) in the Kerameikos, but were more associated with hero-cults elsewhere in Attica (Vari, Vourva and

association might be ruled out from the outset: besides the unbridgeable chronological gap, the form and overall sociopolitical context in which the Attic “Opferrinnen” were embedded was, apparently, quite different from that of the Early Mycenaean world. Still, one wonders whether a kind of functional analogy would offer any significant sidelights into the LH features.

However, a pressing question regarding the nature of our material arises, namely whether a common interpretation should be sought for both grooves and depressions. Zavadil’s decision to discuss each feature independently is fully justified, in our opinion, by the very existence of the ‘hybrid’ feature identified in Routsis 2 (and also in Gouvalari 2): if grooves and depressions were serving the needs of similar rituals, they would most likely be interchangeable as well as mutually exclusive⁷⁹. Their ‘combination’ in these two examples (fig. 1, middle), which depend solely in Marinatos’ reports, suggests that the presence of grooves did not make the presence of a depression redundant, and vice versa.

On the one hand, this might imply that depressions and grooves served different ritual actions, at least in the Southwestern Peloponnese, which is the only region where all three types of features occur (fig. 2a-b). However, that the two features might have been ‘combined’ into a new hybrid feature (fig. 1, middle) suggests that the rites in question, though different, would be similar, or at least compatible.

Such ‘ritual compatibility’ must be linked with the common element in all three types of features: their location in the *entrances* to the burial chamber (either rock-cut or built). This leads us to the commonly observed *liminal* significance of the tomb’s entrance as a symbolic boundary between the realms of the living, represented by the open-air locations around the grave (possibly including the dromos itself), and the realm of the dead, exemplified by the burial chamber itself. Tombs with stomia (lateral, horizontal entrances), such as chamber tombs and tholoi, are multiple-user-friendly; they are intended to be revisited and re-opened. Except for the very first interment, all subsequent action through the stomion and into the chamber must have involved close contact (even physical contact) of the ritual participants with the remains of past interments. That was canonical, frequent, and common to all such tombs with lateral access to chambers, regardless of type, elaboration, manner of construction, size and the richness of the assemblages, although room must be allowed for different responses to such experience.

Thankfully, our current understanding of Mycenaean mortuary practice has moved away from fallacious assumptions about contemporary disregard for past interments and the practical aspects, such as making room for new burials⁸⁰. It is rather imperative that we proceed with the working hypothesis (at least) that “the entire range of activities associated with Mycenaean tombs can be seen as meaningful, part of considered strategies and ongoing engagements with funerary contexts”⁸¹.

With these remarks in mind, we should be careful to assess the differing and asymmetrical quality of our evidence from the various examples.

Marathon). That the significance of such ritual installations in the late 8th to mid-6th century B.C. Kerameikos and in the rest of Attica (where this fashion was maintained until the 5th century B.C.) may have been different, *even within the same region*, is a useful reminder that our attempts to explain the Helladic examples must be sensitive to variations according to the sociopolitical environment of ritual action, in all its regional and sub-regional variations.

79 But the same evidence can be read differently. Cf. Zavadil’s assertion that “diese drei Möglichkeiten, den Boden des Stomions zu gestalten immer mit nur einem Motiv begründet werden. Die Ursache dafür ist vielleicht in der hier unter Punkt 2 [i.e. depressions ending in grooves] angesprochenen Gestaltungsweise zu suchen, welche die Phänomene „breite Vertiefung“ und „zwei Rinnen“ vereint” (Zavadil 2013, 65).

80 Boyd (2014b) offers a refreshing overview of such problems and focuses much on Routsis 2, although he does not discuss the special features of this tomb. A recent study of the symbolic significance of dromoi in Early Mycenaean tombs is by N. Papadimitriou (2015).

81 Boyd 2014b, 201.

First, the possibility of a use or association of such features with the act of primary or secondary burial needs to be considered. Bone remains have generally not been reported in association with either depressions or grooves. But there are a few exceptions that invite some comment. The identification of bones in the grooves at the stomion of Dendra chamber tomb 9 might be significant⁸², but it is also likely that the bones ended up there from the chamber. Marinatos mentioned human remains located “[ἐ]ντὸς κοιλώματος ἐπὶ τούτου ἀφθέντος ἐντὸς τῆς λιθῆς” of the blocking wall in the stomion of Peristeria 3, associated with gold foil, and two jars (one piriform, one oval-mouthed)⁸³. Marinatos’ mention of a space left for that purpose within the blocking-wall (in his own words quoted above) would suggest that the burial took place after the deposition of the precious metal hoard that was found in the depression (see below). Korres has provided supplementary information on this find: two skulls were identified in the Hora Museum, and it is quite likely that the burials were secondary, having been redeposited in the blocking wall from their original location within the burial chamber⁸⁴. According to Korres’ reconstruction of the architectural history of Peristeria 3, this episode occurred quite late in the history of the tomb, right before or after its collapse⁸⁵. This suggestion is quite convincing, but a note must be added. Although Korres suggests that the ‘hoard’ of precious metal objects was part of the same chamber assemblage as the secondary burials, the spatial separation of the ‘hoard’ from the human remains and the pottery may speak against such an association⁸⁶. It might be preferable, unless new evidence supporting the homogeneity of the two find-groups is brought forward, to view the deposition of the precious metal vessels as a separate event (see below).

In the case of the Cheliotomylos tholos, an extended burial and scattered bone remains have been noted in the fill above the depression. However, as Kasimi explicitly notes, these burials were not located within the depression, but must have been placed there “σε χρόνο μεταγενέστερο της πλήρωσης του ορύγματος με χώμα”⁸⁷.

Therefore, neither Peristeria 3 nor Cheliotomylos give us compelling evidence for the use of depressions for interments.

Second, the fact that in many examples the blocking of the stomion (usually with rubble) reached the bottom of the depression has led to the conclusion “daß man sie zum Zeitpunkt der Blockierung der Stomia nicht zugeschüttet hatte”⁸⁸, but Boyd has speculated that the “sunken areas” in Routsis 2 would have been “filled in” during subsequent burials⁸⁹. The interpretation is, however, far from simple and straightforward. Although the intervention of the stomion blocking indicates that the depression may have been open at that specific point, it cannot be excluded that the depression would not be filled in at a later time. It is considerably more difficult to know whether grooves were left open or not. Although the Dendra evidence was carefully recorded, one may draw definite conclusions only for the grooves at the entrance of the side-chamber

82 Persson 1942, 53.

83 Μαρινᾶτος 1965, 116-117, pls. 132β, 133; 2014, 228-229, figs. 78-80.

84 Κορρές 1976b, 534-535. On p. 534 Korres effectively re-writes the last paragraph in Μαρινᾶτος 1965, 116 (= 2014, 228-229) according to the newly acquired data.

85 “Λόγω ἐπικειμένης ὀλοσχεροῦς καταστροφῆς τοῦ τάφου ἢ καὶ λόγω τῆς ἐπελθούσης καταστροφῆς αὐτοῦ” (Κορρές 1977b, 339).

86 As Korres rightly wondered, “[ὕ]πάρχει πιθανότητα νὰ εἶχε κατασκευασθῆ ἡ ἀργολιθοδομὴ αὐτὴ καὶ ἡ διπλῆ ἀνακομιδὴ (σκελετοὶ μετὰ κρανίων καὶ δύο πρωίμων ἀμφορέων) νὰ ἐτέθη μετὰ ταῦτα κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς ἀργολιθοδομῆς. Τὸ πρόβλημα, ἐπαναλαμβάνεται, διατὶ ἀφέθησαν τὰ πολύτιμα κτερίσματα πρὸς Ἀνατολὰς τῆς ἀργολιθοδομῆς, διατὶ, δηλαδὴ, διεχωρίσθησαν αἱ ἀνακομιδαὶ μετὰ τῶν ἀμφορέων ἀπὸ τῶν λοιπῶν κτερισμάτων” (Κορρές 1977b, 337-338).

87 Κασίμη 2013, 47-48.

88 Zavadil 2013, 68. Zavadil carefully recognizes that some of the material inside Peristeria 3 may have entered there with the collapse of the tholos during LH IIA.

89 Boyd 2014b, 198.

tomb 8, which were “fitted with carefully placed stones”⁹⁰. Once more, it is doubtful whether the evidence from one example can be simply projected onto all attested occurrences, especially since it is likely that the stones covering these grooves were the remnants of a blocking wall to the side-chamber itself⁹¹. Such inconclusive evidence may well indicate that taking specific care to keep grooves or depressions open or filled during the canonical blocking of entrances was not significant. It might be argued that the ritual significance attached to these features would have been valid for the time of the ritual performance itself, but not necessarily afterwards.

Third, the association of depressions and grooves with important groups of finds is apparent in a few examples from the Southwestern Peloponnese⁹². Peristeria 3 is perhaps the clearest case, with the hoard of precious items found in the depression within the chamber⁹³. The assemblage included an array of ornaments made in gold foil, but the main finds were a diadem and three gold cups (two Keftiu cups and a shallow one-handled cup), as well as an almost completely eroded silver one-handled cup (identified by its imprint on its soil matrix). Marinatos noted that the bedrock bottom of the depression where these were found

“ἦτο κεκαλυμμένος ὑπὸ ἀφθονίας λεπτοτάτων χρυσῶν φύλλων. Τινὰ ἦσαν συνεχῆ καὶ ἐκάλυπτον ὀλοκλήρους κόχλακας τοῦ κροκαλοπαγοῦς βράχου, ὡς εἶ τὸ ἔδαφος ἦτο ὑπεστρωμένον διὰ τοῦ χρυσοῦ φύλλου ἢ δι’ ὑφάσματος χρυσοποικίλου ἢ ἴσως σκεύους (σπυρίδος, ταλάρου, ξυλίνου κιβωτιδίου) κεχρυσωμένου”⁹⁴.

These observations might suggest true hoarding, whatever the original arrangement inside the depression might have been. The gold and silver vessels seem to have been found intentionally crushed⁹⁵, and such a ‘killing’ of artefacts may signal a ritual action⁹⁶. That these vessels are associated with *drinking* must be given particular emphasis.

Relevant is the bronze hoard (“σωρὸς χαλκῶν σκευῶν”) found in a shallow pit 1.50 m. before the entrance (so 1.10-1.30 m. before the grooves) of Tragana tholos 1. This hoard included a bronze amphora, a tripod vessel (“χυτρόπους”), as well as “μικρότερα χαλκᾶ ἀγγεῖα” located under the amphora. The amphora was filled with other bronze items, including two spears, a short sword or dagger (“παραξιφίδα”), two single-edged knives, a razor, a bronze mirror and a two-handled cup⁹⁷. A bronze vessel (“φιᾶλη”) and the disks of a small balance were found under the tripod. The vessels were also found crushed and this caused serious deformities, particularly apparent in the bronze amphora, almost split in two⁹⁸.

This was supplemented by the discovery of a second hoard on the northern groove (the right as one entered Tragana 1). This “δεύτερος θησαυρὸς χαλκῶν σκευῶν, ὀλιγωτέρων καὶ μικροτέρων, ἀλλὰ πολυτιμωτέρων” consists of a

90 Persson 1942, 40, figs. 37, 41.

91 Zavadil 2013, 73.

92 With the exception of the ten stone arrowheads and the single amethyst bead from the right groove (as one enters) at the entrance of Prosymna chamber tomb II (Blegen 1937, 175), there are no specific mentions of finds inside grooves or depressions from other regions. Furthermore, the Prosymna finds may be due to the accidental dispersal of finds from within the burial chamber (note that the left groove as one enters Prosymna II did not yield any finds).

93 Μαρινᾶτος 1965, 115-120, pls. 131-144; 2014, 224-238, figs. 76-94.

94 Μαρινᾶτος 1965, 118; 2014, 232.

95 Μαρινᾶτος 1965, pls. 131β and 132α.

96 Boyd 2015.

97 Μαρινᾶτος 1955, 248; 2014, 123.

98 Μαρινᾶτος 1955, 248, pls. 93β-94α; 2014, 121-123, fig. 30.

“χυτρόπους ἐφθαρμένος, ὑπ’ αὐτὸν δὲ διεφαίνοντο μικρότερα σκεύη. Παραπλεύρως τούτων λεκάνη βαθεῖα μετὰ δύο λαβῶν καὶ προχοῆς ἐφαίνετο ἤδη ὅτι ἔχει ἐγγάρακτον διάκοσμον ἐπὶ τοῦ χεῖλους καὶ τῶν λαβῶν. Ὁ χυτρόπους ἦτο εἰς κακὴν κατάστασιν ὑπὸ τῆς ὀξειδώσεως καὶ ἔφερεν ἐντονώτατα τὰ ἴχνη πυρᾶς μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε αἱ χεῖρες νὰ καθίστανται κατάμαυραι ὑπὸ τῆς αἰθάλης ἅμα τῇ παραμικρᾷ ἐπαφῇ. Πρέπει νὰ θεωρηθῇ σχεδὸν βέβαιον ὅτι [the tripod vessel] ἐχρησιμοποιήθη διὰ τελευταίαν φορὰν ἐπὶ τόπου, τεθεῖς ἐπὶ τοῦ πυρὸς, προτοῦ νὰ ταφῇ ἐντὸς τῆς αὐλακὸς τοῦ τάφου. Ὑπὸ τὰ σκεύη ταῦτα ὑπῆρχεν μονόστομος ἀκεραία μάχαιρα [...] μικρὸν «τηγάνιον» καὶ δύο ξυρά⁹⁹.”

Subsequent to cleaning at the National Museum at Athens, the elaborate decoration of the spouted basin and the knife were revealed. It must be noted that, just like the dromos hoard, these objects were found crushed, and this caused deformities to the bronze artefacts, as well as damage to the groove itself¹⁰⁰. The image of traces of burning is also confirmed by the adjacent tholos 2, whose depression yielded intense traces of fire (“πανταχοῦ λείψανα πυρᾶς”), as well as the sherds of a large jar¹⁰¹. This assemblage seems to be dated in LH II-III A1¹⁰².

Traces of fire seem, therefore, to be a common element in both the grooves and the depression in the Tragana tholoi. One cannot help but think of the annotation *a-pu, ke-ka-u-me-no ke-re-a₂* /apu kekauménos skéleha/ ‘with the legs having been burnt’ of a bronze tripod on the Pylos ‘tripod tablet’ (PY Ta 641.1.-a)¹⁰³. This document, belonging to a set of tablets forming an inventory of sacrificial utensils and banquet equipment related to the appointment of a high official by the king himself, reveals that such use of tripods was appropriate in such contexts, at least in the LH Southwestern Peloponnese. If John Killen is right in seeing the Ta tablets as the meticulous inventory of state *banquet* equipment maintained and stored for such official occasions¹⁰⁴, then the homology between the burnt tripods on Ta 641 and from Tragana 1 becomes easier to understand: the bronzes from the groove hoard (and perhaps those from the dromos hoard too) are probably to be understood in the context of funerary communal meals. However, it is also interesting to note the contrast between the apparent need to maintain and mend the Pylos palace tripod recorded on Ta 641.1, and the ‘hoarding’ of bronze vessels in Tragana 1 (the latter evidently taken out of circulation).

A similar conclusion is suggested by the elliptical –or deformed circular– hearth (“ἔλλειψοειδῆς σήμερον, ἄλλοτε πιθανῶς κυκλικὴ ἐστία”) identified by Marinatos on the narrow bench at the outer end of the dromos in Routsis 2¹⁰⁵. His observation that this hearth was “ἀποτελούμενη ἐκ τοῦ ἰσχυρῶς κεκαυμένου μαλακοῦ πετρώματος” indicates that it was a permanent installation. Marinatos explicitly associated this hearth with funerary meals when he noted the presence of sherds belonging to cooking-pots:

99 Μαρινᾶτος 1955, 248-249, pl. 94β; 2014, 123-124, fig. 32. *Italics* added.

100 Κορρές 1977a, 241. For good photographs of the Tragana 1 grooves see Κορρές 1976a, pl. 175α-β, as well as Μαρινᾶτος 2014, 122, fig. 31.

101 Μαρινᾶτος 1955, 248 and 251 with pl. 97α; 2014, 124, 128.

102 Matthäus 1980, 52-53.

103 In my opinion, the expression /apu kekauménos/ implies that the legs had been burnt before, but this is not the case at the time the document is produced, because they had been replaced or mended. The same tripod is also designated as ‘of Cretan craftsmanship’ (*ke-re-si-jo we-ke*; probably a ‘broken’ compound /Krēsiwergēs/).

104 Killen 1998. As commonly observed, the description of the occasion for the event is given by the temporal clause on the heading document of the entire set, PY Ta 711.1: *o-te, wa-na-ka, te-ke, au-ke-wa, da-mo-ko-ro: / hote wanaks thēke Augewān dāmokoron/ ‘when the wanax appointed Augewas as a dāmokoros’.*

105 Μαρινᾶτος 1957, 118; 2014, 114: the hearth is visible on pl. 52β to the right (the photograph is taken from the tholos facing outwards; although the image is not reproduced in Μαρινᾶτος 2014, this feature is shown on the plan published therein: Μαρινᾶτος 2014, 109, plan 26).

“Ἐπειδὴ πέριξ αὐτῆς εὐρέθησαν τεμάχια χονδροειδῶν ἀγγείων ἐρυθρωποῦ ἢ μελανοῦ πηλοῦ, ἅτινα προέρχονται ἐκ χυτρῶν, δύνανται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι εἰς τὴν ἐστίαν ταύτην παρεσκευάζοντο φαγητὰ κατὰ τὰς τελετὰς πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν”¹⁰⁶.

Korres adds that the hearth is located 2.40 m. from the entrance and measured 0.60 × 0.30 m¹⁰⁷. Marinatos’ interpretation seems compelling. If the fact that the hearth is permanent is taken into account, this must imply that such rituals were quite canonical, a regular feature of the tomb’s use. The same canonicity is implied by the permanent construction of the depression ending in two grooves.

As far as the Southwestern Peloponnese is concerned, we have now seen that all three types of stomion floor arrangement (the pair of grooves in Tragana 1, the depression in Tragana 2, and the depression ending in two grooves in Routsis 2) can be argued to be associated with other finds or installations suggestive of the preparation and occurrence of funerary feasting. In Peristeria 3 the same use of the depression is hinted at by the prominence given to at least four drinking vessels of precious metals found in the depression. We should focus not on the material value of such ‘hoards’, but rather on the way the artefacts would have been implemented in a possible ritual context.

These indications suggest that, at least in the Southwestern Peloponnese where those features might have originated (see above), the rites associated with them involved a distinct emphasis on drinking and eating, although the practice of ‘hoarding’ might indicate that the actual interest might have been in the material of the artefacts in question (bronze or precious metals).

Can we be any more specific regarding the functional difference between grooves and depressions? Depressions in Southwestern Peloponnesian tombs were used for the deposition of metal hoards, and were associated, at least in Peristeria 3, Tragana 1-2 and Routsis 2, with funerary meals or toasts taking place before or at the entrance. In theory, depressions could also have received libations, although it seems that this function might have been specifically associated with the grooves. That grooves were reserved for liquid offerings might be indirectly suggested by the deformity observed in the northernmost groove of Tragana 1, at the point where the ‘groove hoard’ of bronzes was placed: the tomb lacked a proper depression, and those depositing the hoard on the groove itself made a rather crude attempt to expand one of the grooves into a kind of elongated pit that would fit the size of the ‘hoard’¹⁰⁸. Unfortunately, no samples for organic residue analysis have been taken from inside such features and the “traces of fire” cited in the preliminary reports seem to have been merely macroscopic observations of the excavators.

However, the ‘pairing’ of grooves in the examples discussed here can be argued to have been indicative of *double* libations, a practice for which evidence can be found in MH and LH I contexts. Robert Koehl, in his magisterial and exhaustive study of Aegean rhyta, has noted the tendency of such ritual vessels to occur in pairs in the Circle A shaft graves¹⁰⁹. His observation has been followed and augmented by Helène Whittaker, who adduced a composite MH vessel of a type specific to the Southwestern Peloponnese, variously termed “twin bowl”, “double cup” or, as Marinatos and Korres have preferred, the *depas amphikypellon*, as suggestive of

106 Μαρινᾶτος 1957, 118.

107 Korres 1983, 94.

108 Κορρές 1976a, pl. 175α-β; 1977a, 241, where we have explicit mention of “τῆς μερικῆς παραμορφώσεως ἣν εἶχεν ὑποστῆ ἢ ἐξ αὐτῶν δεξιὰ λόγῳ τοῦ θησαυροῦ χαλκῶν ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα εἶχον τεθῆ εἰς τι σημεῖον αὐτῆς”.

109 Koehl 2006, 298-299, Table 8. Cf. also Whittaker 2014, 156-157, Table 3. Koehl has also observed that matching rhyta seem to occur in pairs in Neopalatial Crete and interprets this evidence as indicative of their use in processions (Koehl 2006, 331-332, Table 14). Cf. also Petrakis 2016, 52-53, 57-58.

the same practice¹¹⁰. If double libations, of the same or different liquids, were indeed part of Early Mycenaean funerary rituals, it is interesting to consider the potential evidence for their occurrence in the Argolid and the Southwestern Peloponnese: in the Argolid, we have the amazingly diverse Circle A rhyta (all of them with exotic, non-Helladic stylistic affiliations)¹¹¹; in the Southwestern Peloponnese, we have the double bowl or *depas amphikypellon*, a seemingly local MH shape, and the grooves, viewed as a permanent installation that would receive the liquid, adjusted to the lateral access of the newly developed funerary architecture (chamber tomb, tholos tomb). Such a hypothesis would render the *pairing* of grooves particularly meaningful. We might therefore view the pairs of grooves as serving the same ritual as the double bowls, within the same cultural region. It can be argued that those special arrangements in the tomb entrances were intended to replace such vessels as material components of (or aids to) ritual performance¹¹².

Inside the chamber of Prosymna tomb XLIV (first used in LH IIA), one of the two tombs with a pair of grooves at the site, Blegen found a “table of offerings”, accompanied by five rhyta, “a two-handled cup, a diminutive jug with a broad flaring rim, a conical filler, a fragmentary jug of more nearly spherical form with a decoration of double axes, and an ovoid jug [...] distinguished by the fact that each has a small hole pierced through its bottom”¹¹³. While it is uncertain whether this assemblage “constituted the equipment of one of the persons buried in the tomb [who] may have been a priest or a priestess”¹¹⁴, it is interesting to associate this concentration of rhyta, the libation vessels par excellence, almost unparalleled on the Mainland, with the occurrence of grooves serving such libations at the entrance of the same tomb. However, one is left with the question why similar assemblages have not been found in other tombs with grooves, including Prosymna tomb II.

Zavadil has argued that the scarcity of such features speaks against a religious-cultic interpretation¹¹⁵. Her point touches upon one of the most problematic aspects of such features. Libations towards the deceased or offerings made to them have been supposed to answer a basic human need, the sense of some kind of communication with relatives or companions that are no longer with us. If such features facilitate such a fundamental ritual necessity, why should they be so scarce? What are the reasons these features are not found in all tombs within a site, or in all burial sites within a region?¹¹⁶

110 Whittaker 2014, 88-89, 156-157. Cf. Petrakis 2016, 58.

111 The examples from Circle A stand out in stark contrast to the absence of rhyta from Circle B, which leads us to return to I. Papadimitriou’s intriguing –but questionable– identification of libation grooves on the bedrock (see above. Παπαδημητρίου 1952, 434-435, rejected by Mylonas (Μυλωνᾶς 1972-73, 17): could such features have served the need for libations in late MH times, with the introduction of the Cretan or Cretan-inspired rhyta actually transforming the burial rite? On this question see also Petrakis 2016, 57-58.

112 A ‘double bowl’ was also found in the *Osmanaga* or Charatsari tholos (Lolos 1987, 175, figs. 248-249, 673:2 [NMA 8002]). Another ‘double bowl’ [PM 1604] deposited between burial pithoi 1 and 5 in Voidhokoilia tumulus A (early MH) might be associated with the use of the LH I-III B tholos embedded within the burial mound (Koppéc 1977a, 269-272, pl. 156a).

113 Blegen 1937, 213.

114 Blegen 1937, 214. Koehl (2006, 340, 360) returned to Blegen’s interpretation arguing, on the admittedly strong basis of the very limited distribution of rhyta in cemeteries, that these might well represent tombs of priests or priestesses. Although the distribution pattern identified by Koehl is certainly significant, one may question whether LH tombs contained accurately ‘biographical’ grave-goods, i.e. items indicative of the activities of the deceased in life, as indicated by the scarcity of burials with tools.

115 Zavadil 2013, 72.

116 The possibility that such features represented a stage of early experimentation that was subsequently discarded can be dismissed on the grounds of their broad (albeit selective) distribution or adoption (already by LH IIA-B) and chronological depth (they may occur in tombs first used as late as LH IIIA2).

The precise answer to such questions may never be found, but we must consider the nature behind the specific ritual enacted in association with the features themselves. On the one hand, one can speculate that the rite in question took place on special occasions and was non-canonical (one can speculate on necromancy and necrophobia-derived rites). If that were the case, we may suggest, in a somewhat processual manner, that the scarcity of the features could reflect the scarcity of the specific ritual practice or the specific underlying belief or condition associated with them.

However, we may not need such speculation. Libations and communal feasting can be performed without permanent installations of the kind that would necessarily leave observable traces in the archaeological records. Therefore, while funerary feasting involving libations might have been a commonplace feature, it *did not necessitate* the existence of features such as depressions, pits or grooves: one could do well without them. So their presence might have been *optional* from the outset, and their dense distribution in the Southwestern Peloponnese might be considered evidence of the strength and persistence of some local tradition. The scarce occurrence of these features in *elite* burial grounds in the Northeastern Peloponnese and Boeotia during LH IIA (and it is of interest that the feature occurs in sites of local or regional prominence in these regions, rather than being broadly distributed) may indicate that *certain* groups in other regions were exposed to Southwestern Peloponnesian traits and might have been particularly willing to adopt them. Behind all such hypotheses, however, lurks the great unknown of how such 'Messenian' traits might have been viewed from an Argolid viewpoint in LH IIA, and what their relative status might have been, although the case of the tholos tomb –if viewed as an originally Southwestern Peloponnesian trait– might suggest that such adoptions did occur.

FROM THE ABODE OF THE DEAD TO THE ABODE OF THE LIVING?

We have seen how such features occur in early Mycenaean tombs only and are not to be found in constructions postdating LH IIIA. This latter phase sees another significant development in the use of built space on the Greek Mainland: the switch from funerary to residential architecture.

Monumental architecture for the living seems to have been developed on the Greek Mainland from LH IIB onwards, with its floruit coinciding with the floruit of the palace system (LH IIIA2-IIIIB)¹¹⁷. The rise of this different context of monumentality was accompanied by a shift in energy expenditure from tombs (including tholoi) to architecture that would have functioned as the abode of the living elite or even a setting for its proper formal appearances.

Viewed against this general trend, that occurs throughout the central and southern Greek Mainland from LH IIB-III A1 onwards¹¹⁸, the occurrence of a probable "libation channel" on the painted stucco floor of the LH III B 'megaron' (Room 6) in the Main Building of the so-called 'Palace of Nestor' at Epáno Englianos becomes particularly interesting¹¹⁹. Although this feature remains unique to the Pylos 'megaron'¹²⁰, we may note that comparable (but not identical) installations have been identified at the Mycenae Cult Centre complex: these in-

117 It should be recognized that developments in the Southwestern Peloponnese might have followed a different track, with poros cut masonry appearing in non-funerary structures at Englianos perhaps as early as LH I (see Nelson 2001, 191-200; 2017, 353-357. Davis and Stocker 2015).

118 Pantou 2014.

119 Blegen and Rawson 1966, 88, fig. 70.

120 The existence of a similar installation at Tiryns seems unlikely. I am grateful to Professor Joseph Maran and Dr Ulrich Thaler for confirming the unlikelihood of such a feature there. The situation in the Mycenae 'megaron', whose part, including the *presumed* 'throne' area, has tumbled down to the Chavos gorge since antiquity, cannot be assessed.

cluded the round depression and runnels found beside the bolster-shaped altar in room Γ2 of the Tsountas House shrine, a peculiar arrangement of two *poros* blocks in the court of the Tsountas House, as well as the fixed necks of amphoras in rooms T5 and T7¹²¹. Most remarkable is the shallow elliptical double depression identified on an alabaster slab (“ἀλαβάστρινη πλάξ φέρουσα λεκανοειδῆ κοιλότητα”) on the floor of the south corner of the porch of the Mycenae ‘*megaron*’¹²².

Although the parallel between the Pylos feature and the grooves at tomb entrances has been noted before¹²³, we should admit that the Pylos ‘channel’ is somewhat different from the funerary features discussed above: it is single, it follows a slightly curved line, and it seems to connect two “roughly circular basin-like hollows”¹²⁴. Still, such differences notwithstanding, we may note the attractive possibility that its unique occurrence within the Pylos ‘*megaron*’, could reflect a further development in chthonic rituals that may be associated with the dead or the venerated ancestors¹²⁵.

We may still, however, note that exploiting the symbolic power of the dead (either true or fictive ancestors) was a fundamental source of power of Mycenaean palatial elites, represented in a grand scale by the monumentalisation of Grave Circle A and its inclusion within the citadel at Mycenae, plausibly a primary motive behind the extension of the original citadel. But can we project the Mycenae evidence on Pylos? Joanne Murphy has repeatedly argued that the reduced use of the tombs and the blocking of the access route towards Tholos IV during LH IIIB (where the Pylos ‘*megaron*’ belongs) indicate that, at this phase, the mortuary system was no longer employed as a major power resource; instead the palace placed solid emphasis on commensality, the promotion and sponsoring of feasting, and on the ceremonial role of the *wanax* on such occasions¹²⁶.

Whatever the actual political priorities of the Pylian elites during LH IIIB (and these might well have shifted during the period), we may still observe that the Pylos ‘libation channel’ might reflect a local development of the depressions and grooves in the entrances of tombs. Is it possible that the Pylos ‘channel’ was part of a strong local tradition that might be associated with the depressions and grooves used for libations at tomb entrances? And is it possible that the transferring of such installations from the liminal point of a tomb’s *stomion* into the very heart of Mycenaean palatial power, the ‘*megaron*’ itself, might represent an appropriate reinstallation of ancestor veneration rites into the new monumental vocabulary at Englianos? Such an interpretation is not in conflict with Murphy’s observations on the reduced use of the tombs during LH IIIB. Quite the contrary: it would suggest that ceremonial activity conducted in an explicitly funerary context was somehow transported into the interior of what might have been the place of the ruler’s formal appearance. The main difference between the grooves and the Pylos ‘libation channel’, namely the two opposed “basin-like hollows”, one right beside the presumed throne location, the other 2.01 m. away to the N.W. along the wall, might be seen as part of the feature’s readjustment, symbolizing the realm

121 See generally Hägg 1990, 178-180, figs. 1-2 with references to the original excavation reports by Tsountas, Wace and Mylonas.

122 Παπαδημητρίου 1955, 230-231, fig. 7, pl. 79β. Hägg 1990, 180, fig. 4.

123 Kontorli-Papadopoulou 1987, 151. Gallou 2005, 71.

124 Blegen and Rawson 1966, 88, fig. 70. Also Hägg 1990, 178-179, fig. 3.

125 Pending the full re-study of the material from the Englianos tombs by Joanne Murphy, Sharon Stocker and Jack Davis, it is still premature to assess synchronisms between the development of the palace complex and activities in the burial grounds in the palace’s environs (Murphy 2014, 2016. Davis and Stocker 2015). What follows is inevitably based on preliminary presentations of their findings.

126 Murphy 2014, 2016. However, Lupack (2014) argues that veneration of ancestors was important in LH IIIB Pylos as well.

of the living and the realm of the dead/ ancestors respectively, with the flow of the libation's liquid facilitated by the "somewhat lower level" of the hollow located further from the presumed 'throne area'¹²⁷.

It is interesting in this regard to observe that the '*megaron*' form seems to have been intrusive in Pylos at the beginning of the LH IIIB phase. Unlike Tiryns, there seems to have been no preceding '*megaron*'-like structures on the Epano Englianos site, and Michael Nelson's analysis has suggested that the area underneath the Main Building *might* have been an open space during the preceding LH IIIA phase¹²⁸. It is currently impossible to be certain whether the Pylos "libation channel" had precedents in previous arrangements of the area under the '*megaron*' or elsewhere in the complex¹²⁹. Such considerations are, of course, tied to the question of whether the arrival of the '*megaron*' form at Epano Englianos, so strikingly similar to its Argolid counterparts, might have been Argolid-induced (or even Mycenae-induced). If so, we may consider the "libation channel" as indicative of the strength of a local tradition that made use of such installations during the performance of libations. However, the transfer of these features from the mortuary sphere into the built space of a new architectural form might have been inspired or guided by contemporary Mycenae practice, exemplified by some comparable features inside the citadel (see above) or, possibly, in the now lost part of the Mycenae '*megaron*'¹³⁰. The character of the rituals associated with the Pylos 'libation channel' was probably chthonic, and, if the association with grooves is accepted, it is not unlikely that it had retained some of their original mortuary / chthonic significance, plausibly re-interpreted in the new environment, with the deceased honorees now elevated to the status of *wanax*-related ancestors¹³¹.

We may also consider the incorporation of this feature within the Pylian '*megaron*' as a manifestation of the embodiment of its associated ritual action and all its symbolic connotations within what Klaus Kilian perceptively called the '*wanax* ideology', an ideological-institutional complex that was served, in his argument, by the entire architectural and pictorial program of the Mycenaean '*megaron*'-palaces¹³². These might have been, on present evidence, originally an Argolid trait, that was subsequently adopted at Pylos. If this broad framework of interpretation is accepted, then the development from the funerary grooves to the "libation channel" might be seen as also reflecting the intensification of the exclusive character of such practices, an attempt to tighten control on participation and attendance in ritual that may have accompanied the arrival of the '*megaron*' form at Englianos¹³³.

REFERENCES

Åkerström, Å. 1988. "Cultic installations in Mycenaean rooms and tombs." In *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*, edited by E. French and K.A. Wardle, 201-210. Bristol: Bristol Classical Press.

127 Measurements and observations on relative altitude follow Blegen and Rawson 1966, 88.

128 Nelson 2001, 205-208; 2017, 360-362.

129 The excavators note that "at the northwestern end evidence shows that they [i.e. the hollows and the channel] had been much more carefully executed in an earlier phase, which is represented by an underlying pavement" (Blegen and Rawson 1966, 88).

130 Although it is uncertain to infer such a feature inside the Mycenae '*megaron*' from the floor installations in the porch of the '*megaron*' and the Cult Centre there (see above), the main point still is that the Pylos '*megaron*' may arguably have been an Argolid-induced 'intrusion' in the architectural history of the Englianos site.

131 Lupack 2014.

132 Kilian 1988.

133 For the interpretation of rituals associated with the *dromoi* and entrances of Early Mycenaean tombs as already having an exclusive character (with the *dromos* constituting an "exclusive performing space") see N. Papadimitriou 2015, 96-97, 103-104.

- Alexandridou, A.-F. 2009. "Offering trenches and funerary ceremonies in the Attic countryside." In *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*, edited by T. Fischer-Hansen and B. Poulsen, 497-522. Acta Hyperborea 12. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- _____. 2015. "Shedding light on mortuary practices in Early Archaic Attica: the case of the offering trenches." In *Classical Archaeology in Context: Theory and Practice in Excavation in the Greek World*, edited by D.C. Haggis and C.M. Antonnaccio, 121-147. Berlin: Walter de Gruyter.
- Aravantinos, V.L. 2015. "The palatial administration of Thebes updated." In *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Polities. Proceedings of an International Symposium held at the Austrian Academy of Sciences, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Vienna, 1-2 March, 2013*, edited by J. Weilhartner and F. Ruppenstein, 19-49. Mykenische Studien 34. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Arnold, D. 1991. *Building in Egypt: Pharaonic Stone Masonry*. Oxford: Oxford University Press.
- Bennet, J. 1995. "Space through time: diachronic perspectives on the spatial organization of the Pylian state." In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, edited by R. Laffineur and W.-D. Niemeier, volume 2, 587-602. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège – Austin: UT-PASP.
- Blegen, C.W. 1937. *Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blegen, C.W., and M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. I, *The Buildings and their Contents*. Princeton: Princeton University Press.
- Boyd, M.J. 2002. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*. BAR-IS 1009. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2014a. "The development of the Bronze Age funerary landscape of Nichoria." In Nakassis *et al.* 2014, 191-208.
- _____. 2014b. "The materiality of performance in Mycenaean funerary practices" *WorldArch* 46:192-205.
- _____. 2015. "Destruction and other material acts of transformation in Mycenaean funerary practice." In *THRAVSMA. Contextualising the Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus*, edited by K. Harrell and J. Driessen, 155-165. *Aegis* 9. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
- Como, M.T. 2006. "Analysis of the statics of the Mycenaean tholoi." In *Proceedings of the Second International Congress on Construction History, Queen's College, Cambridge University, 29th March – 2nd April 2006*, edited by M. Dunkeld, J.W.P. Campbell, H. Louw, M. Tutton, B. Addis, and R. Thorne, volume 1, 777-790. Cambridge: Construction History Society.
- Davis, J.L., and J. Bennet. 1999. "Making Mycenaean: Warfare, territorial expansion, and representations of the Other in the Pylian kingdom." In *Polemos. Le Contexte Guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre Egéenne Internationale Université de Liège, 14-17 avril 1998*, edited by R. Laffineur, 105-120. *Aegaeum* 19. Liège: Université de Liège.
- Davis, J.L., and S.R. Stocker. 2015. "Crete, Messenia, and the date of Tholos IV at Pylos." In *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, edited by C.F. Macdonald, E. Hatzaki, and S. Andreou, 175-178. Athens: Kapon.
- Dickinson, O.T.P.K. 2011. "The origin of the Mycenaean tholos tomb again." In *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, edited by M. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη and E. Παπαδοπούλου, volume A2, 583-589. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος "Ο Χρυσόστομος".
- Dörpfeld, W. 1908. "Alt Pylos. Die Kuppelgräber von Kakovatos." *AM* 33:295-317.
- Gallou, C. 2005. *The Mycenaean Cult of the Dead*. BAR-IS 1372. Oxford: Archaeopress.
- Hägg, R. 1990. "The role of libations in Mycenaean ceremony and cult." In Hägg and Nordquist 1990, 177-184.
- Hägg, R., and G.C. Nordquist, eds. 1990. *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid: Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June, 1988*. Stockholm: The Swedish Institute at Athens.
- Houby-Nielsen, S. 1996. "The archaeology of ideology in the Kerameikos: new interpretations of the Opfer-rinnen." In *The Role of Religion in the Early Greek Polis: Proceedings from the Third International Seminar on Ancient Greek Cult Organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992*, edited by R. Hägg, 41-54. Stockholm: The Swedish Institute at Athens.
- Κασίμη, Π. 2013. "Ένας πρώιμος θολωτός μυκηναϊκός τάφος στην Αρχαία Κόρινθο." In *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity: Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute*,

- Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009*, edited by K. Kissas and W.-D. Niemeier, 45-53. Athenaia 4. München: Hirmer.
- Κεραμόπουλλος, Α. 1917. *Θηβαϊκά*. ΑΔ 3. Ἐν Ἀθήναις: Τυπογραφεῖον τῆς Ἑστίας.
- Kilian, K. 1988. "The emergence of *wanax* ideology in the Mycenaean palaces." *OJA* 7:291-302.
- Killen, J.T. 1998. "The Pylos Ta tablets revisited." *BCH* 122:421-422.
- Kistler, E. 1998. *Die „Opferrinne-Zeremonie“: Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen*. Stuttgart: Steiner.
- Koehl, R.B. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Prehistory Monographs 19. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Kontorli-Papadopoulou, L. 1987. "Some aspects of local peculiarities of the Mycenaean chamber tombs." In *Thanatos: Les Coutumes Funéraires en Égée à l'Âge du Bronze. Actes du Colloque de Liège, 21-23 avril 1986*, edited by R. Laffineur, 145-160. *Aegaeum* 1. Liège: Université de Liège.
- _____. 1995. "Mycenaean tholos tombs: some thoughts on burial customs and rites." In *Klados: Essays in Honour of J.N. Coldstream*, edited by C.E. Morris, 111-122. *BICS Suppl.* 63. London: Institute of Classical Studies.
- Κορρές, Γ.Σ. 1974. "Ανασκαφαὶ Πύλου." *ΠΑΕ*:139-162.
- _____. 1975. "Ανασκαφαὶ Πύλου." *ΠΑΕ*:428-514.
- _____. 1976a. "Ἐρευναι ἀνὰ τὴν Πυλίαν." *ΠΑΕ*:253-283.
- _____. 1976b. "Ανασκαφαὶ ἐν Περιστεριᾷ Πύλου." *ΠΑΕ*:470-536.
- _____. 1977a. "Ἐργασίαι, ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν." *ΠΑΕ*:229-295.
- _____. 1977b. "Ανασκαφαὶ ἐν Περιστεριᾷ." *ΠΑΕ*:296-356.
- Korres, G.S. 1983. "Burial customs in tholos 2 at Routsis (Myrsinochori)." In *Concilium Eirene: Proceedings of the 16th International Eirene Conference Prague, 31.8-4.9.1982*, edited by P. Oliva and A. Frolíková, volume 3, 91-97. Prague: Kabinet pro studia řecká, římská a latinská.
- Κρυστάλλη-Βότση, Κ. 1998. "Ἡ ἀνασκαφή τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀηδονίων." In *Ο Θησαυρός τῶν Ἀηδονίων: Σφραγίδες καὶ Κοσμήματα τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στο Αἰγαίο*, επιμ. Κ. Δημακοπούλου, 21-31. Ἀθήνα: Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ.
- Lolos, Y.G. 1987. *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*. SIMA p.b. 50. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Lupack, S. 2014. "Offerings for the *wanax* in the Fr tablets: ancestor worship and the maintenance of power in Mycenaean Greece." In Nakassis *et al.* 2014, 163-177.
- Μαρινᾶτος, Σ.Ν. 1933. "Αἱ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφαὶ Goekoop 2." *ΑΕ*:68-100.
- _____. 1955. "Ανασκαφή ἐν Πύλῳ." *ΠΑΕ*:247-255.
- _____. 1957. "Ανασκαφή ἐν Πύλῳ." *ΠΑΕ*:118-120.
- _____. 1959. "Ανασκαφαὶ Πύλου." *ΠΑΕ*:175-179.
- _____. 1964. "Ανασκαφαὶ ἐν Πύλῳ." *ΠΑΕ*:78-95.
- _____. 1965. "Ανασκαφαὶ ἐν Πύλῳ." *ΠΑΕ*:102-120.
- _____. 2014. *Ἀνασκαφαὶ Μεσσηνίας 1952-1966*. Ἐκδοσις - Σχέδια Σ. Ἰακωβίδη. Βιβλιοθήκη τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 292. Ἀθήνα: Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Marinatos, S.N. 1957a. "A magnificent find of Homeric gold and gems from an un plundered tomb at Nestor's Pylos including superb inlaid daggers." *ILN* 230 (6 April):540-543.
- _____. 1957b. "Excavations near Pylos, 1956." *Antiquity* 31:97-100.
- Matthäus, H. 1980. *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*. Prähistorische Bronzefunde 2,1. München: Beck.
- Murphy, J.M.A. 2014. "The varying place of the dead in Pylos." In Nakassis *et al.* 2014, 209-221.
- _____. 2016. "The power of the ancestors at Pylos." In *Metaphysis. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, edited by E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, and J. Weilhartner, 439-445. *Aegaeum* 39. Louvain: Peeters.
- Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1972-73. *Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηναίων*. Βιβλιοθήκη τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 73. Ἀθήνα: Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Nakassis, D., J. Gulizio, and S.A. James, eds. 2014. *KE-RA-ME-JA: Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*. Prehistory Monograph 46. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Nelson, M.C. 2001. "The Architecture of Epano Englianos, Greece." Unpublished Doctoral Dissertation, University of Toronto.

- _____. 2017. "The architecture of the Palace of Nestor." In *The Minnesota Pylos Project 1990-1998*, edited by F.A. Cooper and D. Fortenberry, 281-418. *BAR-IS* 2856. Oxford: Archaeopress.
- Nilsson, M.P. 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. Second revised edition. Lund: Gleerup.
- Παντελίδου, Μ. 1970. "Τάφοι τῆς Πύλου." *AAA* 3:125-136.
- Pantou, P.A. 2014. "An architectural perspective on social change and ideology in Early Mycenaean Greece." *AJA* 118:369-400.
- Παπαδημητρίου, Ι. 1952. "Ανασκαφαὶ ἐν Μυκῆναις." *ΠΑΕ*:427-472.
- _____. 1955. "Ανασκαφαὶ ἐν Μυκῆναις." *ΠΑΕ*:217-232.
- Papadimitriou, N. 2015. "The formation and use of *dromoi* in Early Mycenaean tombs." *BSA* 110:71-120.
- Pelon, O. 1976. *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires. Recherches sur les Monuments Funéraires de Plan Circulaire dans l'Égée de l'Âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*. *BÉFAR* 229. Paris: de Boccard.
- Persson, A.W. 1942. *New Tombs at Dendra near Midea*. Lund: Gleerup.
- Πετράκης, Β. 2004. "Απόψεις της Αρχαιολογίας της Ταφικής Συμπεριφοράς: Αρχιτεκτονική και Έθιμα Ταφής των Πρώιμων Θολωτών Τάφων της Δυτικής/ Νοτιοδυτικής Πελοποννήσου (Νότια του Αλφειού και Δυτικά του Ταυγέτου)." Unpublished Postgraduate Diploma Thesis, University of Athens.
- Petrakis, V. 2016. "The arrival of the rhyton in Early Mycenaean Greece." *JPR* 25:47-63.
- _____. Forthcoming. "Transforming expressions and perceptions of prestige in the Early Mycenaean Southwestern Peloponnese." Paper presented at the international conference "(Social) Place and Space in Early Mycenaean Greece" organized by the Institute for Oriental and European Archaeology of the Austrian Academy of Sciences in cooperation with the Austrian Archaeological Institute, Athens, 5-8 October 2016.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. 1969. "Καζάρμα: Άνασκαφή μυκηναϊκού θολωτοῦ τάφου." *ΑΔ* 29 Β1:104-105.
- Taylor, W.D. 1973. "Tholos IV", "Grave Circle." In *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. III, *Acropolis and Lower Town, Tholoi and Grave Circle, Chamber Tombs, Discoveries Outside the Citadel*, edited by C.W. Blegen, M. Rawson, W.D. Taylor, and W.P. Donovan, 95-176. Princeton: Princeton University Press.
- Vermeule, E.T. 1964. *Greece in the Bronze Age*. Chicago: Chicago University Press.
- Wace, A.J.B. 1921-23. "Excavations at Mycenae IX. Tholos tombs." *BSA* 25:283-396.
- _____. 1932. *Chamber tombs at Mycenae*. *Archaeologia* 82. Oxford: The Society of Antiquaries.
- Wells, B. 1990. "Death at Dendra: on mortuary practices in a Mycenaean community." In Hägg and Nordquist 1990, 125-140.
- Whittaker, H. 2014. *Religion and Society in Middle Bronze Age Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkie, N.C. 1992. "The MME tholos tomb." In *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*. Vol. II, *The Bronze Age Occupation*, edited by W.A. McDonald and N.C. Wilkie, 231-344. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Wright, J.C. 2006. "The social production of space and the architectural reproduction of society in the Bronze Age Aegean during the 2nd millennium BCE." In *Constructing Power. Architecture, Ideology and Social Practice*, edited by J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel, and U. Thaler, 49-74. *Geschichte Forschung und Wissenschaft* 19. Münster: Lit Verlag.
- Zavadil, M. 2013. *Monumenta. Studien zu mittel- und späthelladische Gräbern in Messenien*. Mykenische Studien 53. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Region	Tomb	Type and location of floor feature	Dimensions (length × width × depth)	Use	Main references
SW Peloponnese (Triphylia)	Kakovatos Th A	depression through the stomion and into the chamber	*9.40 m × *1.54 m × 0.23-0.51 m	LH I-IIA	Dörpfeld 1908, 300-301, 305, figs. 2-3; Zavadil 2013, 66
SW Peloponnese (Triphylia)	Kakovatos Th C	depression through the stomion and into the chamber	> *6.23 m × *2.78 m × *0.85 m	LH IIA	Dörpfeld 1908, 311, fig.5; Zavadil 2013, 66.
SW Peloponnese (Triphylia)	Peristeria Th 3	depression (oval) from just outside the stomion to the centre of the chamber	> 8.40 m × 1.53-1.73 m × 0.80 m	LH I-IIA	Μαρινάτος 1965, 116-117; 2014, 228-229; Κοππέζ 1976b, 530-535; 1977b, 337-339
SW Peloponnese (Western Messenia)	Volimidhia <i>Kephalovryson</i> ChT 6	pair of grooves (identification needs confirmation)	both: 0.50 m × 0.20 m × – m.	LH I-IIIA	Zavadil 2013, 343, n. 257 (but cf. Papadimitriou 2015, 90, n. 28)
SW Peloponnese (Western Messenia)	Tragana Th 1	pair of grooves from the end of the dromos (c. 0.20-0.40 before the stomion) reaching 0.50 m into the chamber.	3.65 m (average) × 0.25 m × 0.30 m distance between grooves: 0.53-0.57 m	LH I-IIIA2 and LH IIIC	Μαρινάτος 1955, 247-248, pls.93-94; 2014, 119-123, plan 27, figs.29-32; Κοππέζ 1977a, 241
SW Peloponnese (Western Messenia)	Tragana Th 2	depression (rectangular) from the entrance to the centre of the chamber	*5.70-6.50 m × 1.35 m × *0.40-0.50 m (depth estimation after Papadimitriou 2015, 89)	LH I-IIIA2/B	Μαρινάτος 1955, 250-251; 2014, 127-128
SW Peloponnese (Western Messenia)	Routsis Th 2	depression ending in two grooves from outer end of stomion to the center of the chamber	depression: > 1.60 m × *1.30 m × 1-1.3 m; grooves: *1-1.80 m × *0.11-0.30 m × *0.12 m (distance between grooves: *0.72 m) (length of grooves follows estimation by Papadimitriou 2015, 89)	LH I-IIB/IIIA1	Μαρινάτος 1957, 118, pl. 52α; 2014, 109, 114-115, plan 26; Marinatos 1957a, 541, fig.6; 1957b, 98; Korres 1983, 91-92; Zavadil 2013, 69
SW Peloponnese (Western Messenia)	Gouvalari Th 1	depression from the end of the dromos into the chamber	4.50 m × 1.40-1.90 m × 0.50 m	LH I-IIIA2/IIIB	Μαρινάτος 1959, 176; 2014, 150-151, plan 33
SW Peloponnese (Western Messenia)	Gouvalari Th 2	depression ending in two grooves through the <i>stomion</i> continuing into the chamber for about 0.60-0.70 m ¹	> 2 m × ≤ 0.90-1 m × – m depth of grooves: 0.10-0.15 m	late MH/ LH I - IIIA2/IIIB	Marinatos <i>apud</i> Κοππέζ 1977a, 241; Korres 1983, 92; Zavadil 2013, 69

Table 1. Depressions and grooves in the floor of the entrances in Late Helladic tombs. Dimensions prefixed by an asterisk (*) follow measurements in Zavadil 2013, 66, 69-71. Special abbreviations used: Th = tholos tomb; ChT = rock-cut chamber tomb.

* However, the preliminary report on the investigation of the floor of the stomion does not explicitly mention any special arrangement (Κοππέζ 1974, 140; nonetheless, this report is cited with regard to this feature in Κοππέζ 1977b, 331).

Region	Tomb	Type and location of floor feature	Dimensions (length × width × depth)	Use	Main references
SW Peloponnese (Western Messenia)	Kaminia Th 3	depression (mentioned only in association with the stomion)	*0.60 m × *0.83 m × 0.43 m	LH II-III B (incomplete excavation)	Κορρές 1975, 498
SW Peloponnese (Western Messenia)	Vlachopoulos Drakorrachi Th	depression (described as 'cauldron-shaped' "λεβητοειδής") at the entrance	≤ 1 m × ≤ 0.83 m × 0.30 m	LH IIIA	Μαρινάτος 1964, 90, pl. 85δ; 2014, 91-93
SW Peloponnese (Eastern Messenia)	Nichoria MME Th	depression from just outside the stomion until the middle of the stomion	c. 1.50 m × ≤ 1.20 m × *0.40 m	LH IIIA2-III B (earlier construction possible: Zavadi 2013, 425; Boyd 2014, 201)	Wilkie and Dickinson 1992, 234, pls. 5-5, 5-21;
NE Peloponnese (Corinthia)	Cheliotou Mylos Th	depression running through the stomion and the entire chamber, dividing the chamber in two parts	5.46 m × 1.74-1.80 m × 0.15-0.70 m	LH I or early LH IIA-III C	Κασίμη 2013, 47-48
NE Peloponnese (Corinthia)	Aidonia (non-specified ChTs)	pairs of grooves mentioned in association with the stomia of certain tombs	–	LH IIA-III B	Κρυστάλλη-Βότση 1998, 23
NE Peloponnese (Argolid)	Mycenae 'Tomb of Aegisthus' Th	depression beginning from the dromos (1.50 m from the new façade) until the centre of the chamber	*11.80 m × *2.40 m × 0.75 m	early LH IIA	Wace 1921-23, 301, pl. 46; Pelon 1976, 325-326
NE Peloponnese (Argolid)	Mycenae Kalkani ChT 515	depression beginning the dromos (3.50 m from the façade) and expanding in the entire chamber	– m × 1.20 m × 0.30 m	LH IIB-III C	Wace 1932, 50-63

Region	Tomb	Type and location of floor feature	Dimensions (length × width × depth)	Use	Main references
NE Peloponnese (Argolid)	Mycenae <i>Kalkani</i> ChT 529	depression beginning the dromos (2 m from the façade) and expanding in the entire chamber	– m × 1.20 m × 0.30 m	LH IIA-III A2	Wace 1932, 98-106
NE Peloponnese (Argolid)	Prosymna ChT II	pair of grooves starting from 0.08 m before the stomion and continuing until 0.16 m into the chamber	*1.70-1.80 m × *0.10 m × *0.10 m; distance between grooves: *0.41-0.59 m	LH IIA-III A1	Blegen 1937, 173-180
NE Peloponnese (Argolid)	Prosymna ChT XXXVII	depression beginning from the dromos (1.50 m before the stomion) until the center of the chamber	*2.20-3.10 m × *0.62-0.86 m × 0.30 m	LH IIIA-B	Blegen 1937, 123-128
NE Peloponnese (Argolid)	Prosymna ChT XLIV	pair of grooves starting from *0.12-0.14 m before the stomion and continuing until *0.06-0.08 m into the chamber	*1.70 m × *0.30-0.34 m × *0.16 m; distance between grooves: *0.36-0.76 m	LH IIA-III B1	Blegen 1937, 206-215
NE Peloponnese (Argolid)	Kazarma Th	depression identified at the entrance	– m × 1.70-1.55 m × – m	LH IIA and III C	Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1969
NE Peloponnese (Argolid)	Dendra ChT 6	pair of grooves starting from 1.50 m before the stomion and continuing until 1.65 m into the chamber	left (as one enters): *4.30 m × *0.25-0.33 m × *0.20-0.25 m; right (as one enters): *3.90 m × *0.30-0.39 m × *0.20-0.25 m; distance between grooves: *0.42-0.54 m	LH IIA-III A	Persson 1942, 20-31
NE Peloponnese (Argolid)	Dendra ChT 8	pair of grooves starting at the entrance to side-chamber and continuing 0.80-0.90 m inside the side-chamber	left (as one enters): *1.86 m × *0.23-0.35 m × *0.15-0.25 m; right (as one enters): *1.75 m × *0.23-0.35 m × *0.15-0.25 m; distance between grooves: *0.23 m	LH II	Persson 1942, 37-51

Region	Tomb	Type and location of floor feature	Dimensions (length × width × depth)	Use	Main references
NE Peloponnese (Argolid)	Dendra ChT 9	pair of grooves starting from 0.60 m before the stomion and continuing 0.40 m inside the chamber	left (as one enters): *2.50 m × *0.12-*0.24 m × *0.20 m; right (as one enters): *2.60 m × *0.18 m × *0.20 m; distance between grooves: *0.37-*0.48 m	LH II-III B	Persson 1942, 51-59
		pair of grooves starting at the entrance to the niche and continuing up to the rear wall of the niche	both: *0.65 m × *0.32 m × *0.10 m distance between grooves: *1.19 m		
Boeotia	Thebes <i>Ismeniou</i> ChT 6	depression (beginning from the entrance?) reaching to the centre of the chamber	– m × 1 m × 0.05 m	LH IIB-III A2/B	Κεραμόπουλλος 1917, 5, 97, fig. 30
Boeotia	Thebes <i>Kolonaki</i> ChT 4	pair of grooves starting at the entrance to the niche and continuing up to the middle of the niche	left (as one enters): *0.40 m × *0.19-*0.21 m × *0.08-*0.12 m; right (as one enters): *0.40 m × *0.24-*0.25 m × *0.10-*0.15 m; distance between grooves: 1.66 m	LH IIA-III B	Κεραμόπουλλος 1917, 124, fig. 89, 129-136
Boeotia	Thebes <i>Kolonaki</i> ChT 15	pair of grooves starting from 0.45 m before the stomion and continuing 1.20 m inside the chamber	both: *2.60 m × *0.38 m × *0.10 m distance between grooves: *0.38 m	LH IIB/III A1 and III C	Κεραμόπουλλος 1917, 124, fig. 89, 159-162
Boeotia	Thebes <i>Kolonaki</i> ChT 26	pair of grooves starting from 0.32 m before the stomion and continuing 0.32 m inside the chamber	left (as one enters): *1.50 m × *0.22 m × *0.15 m; right (as one enters): *1.30 m × *0.22 m × *0.15 m; distance between grooves: *0.68 m	LH IIA-III A	Κεραμόπουλλος 1917, 124, fig. 89, 194-203

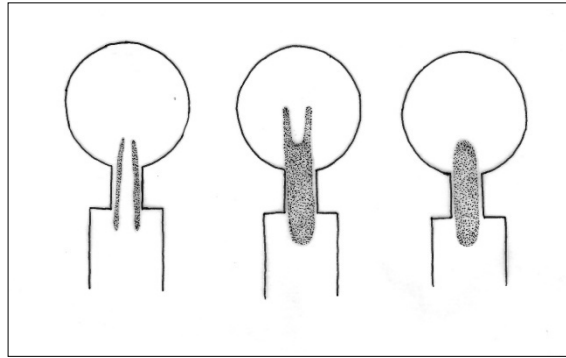

Fig. 1. Schematic drawings of the three types of special features on the floors of Early Mycenaean tomb entrances. An indicative extent of each type feature is indicated by the stippled area. From left to right: pair of grooves; depression ending in two grooves; depression. (Drawings prepared by the author).

Fig. 2a. Map showing the distribution of special features on the floors of Early Mycenaean tholos tomb entrances. Solid triangle = pair of grooves; star = depression ending in two grooves; solid circle = depressions. (Map prepared and annotated by the author).

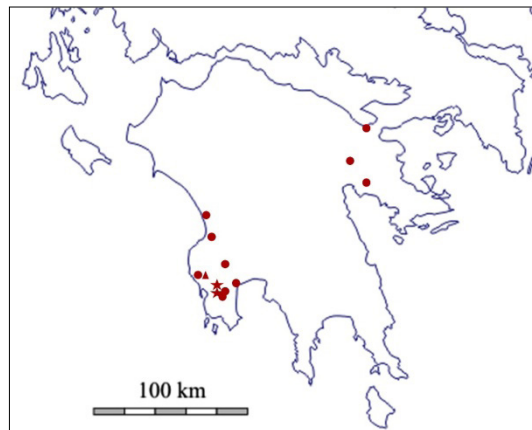

Fig. 2b. Map showing the distribution of special features on the floors of Early Mycenaean chamber tomb entrances. Solid triangle = pair of grooves; solid circle = depressions. (Map prepared and annotated by the author).

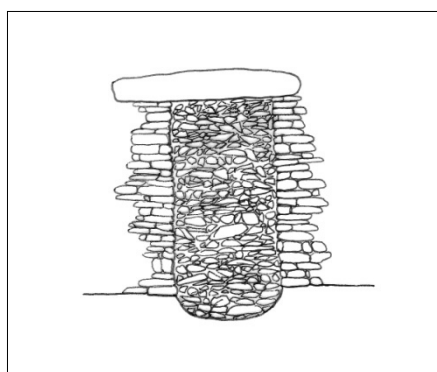

Fig. 3. Frontal view of the blocked entrance of a tholos tomb showing section of a depression running through the stomion (schematic drawing, no specific example intended). Note the different level of the stomion floor (clearly indicated by the lowest 'courses' of the blocking wall) and the lowest courses of the stomion masonry. (Drawing prepared by the author).

Οι θολωτοί τάφοι στο Ψάρι Τριφυλίας. I

Γεωργία Εμμ. Χατζή

Μυκηναϊα σπαράγματα

*Κισσοί και κρίνοι – μυκηναϊα σπαράγματα,
κρουνοί τῆς θάλλουσας ἀνθοφορίας
στὰ θολωτὰ κιβούρια τῶν προγόνων.
Παλμοὶ δροσιᾶς – ἀρχαῖα μειδιάματα,
σὲ πῆλινους φακέλους μέσα τῶν αἰώνων
φέρνω σας,
ἀπ' τῆς Προϊστορίας τὸν ἀστείρευτο ἠθμό
καὶ μ' ἓνα τρέμισμα – ἀσπασμό
στὸ ὑπέρθυρο τῆς Μνημοσύνης σᾶς ἀφήνω!*

Γ.Ε. Χατζῆ, «Κέρνου», Πειραιεὺς 1979

SUMMARY: THE THOLOS TOMBS AT PSARI IN TRIPHYLIA. I

A well documented letter sent to the Hellenic Ministry of Culture in 1981, resulted in the investigation of a Mycenaean terra incognita, located on the oblong spur Metsiki. The site, between the modern and the old (abandoned) village Psari, has a commanding view over the Soulima Valley in NE Triphylia. Field work conducted on behalf of the 7th Ephorate of Antiquities during the 1980s included the excavation of a big tholos tomb (diam. 9.10 m) with an imposing stone-covered tumulus, preliminary work at a second big tholos, and surface investigations on the hill and the surroundings.

Despite the almost total stripping of its contents, probably in Mycenaean times, tholos tomb 1 yielded on the floor sherds of a few scattered vases, a group of fine flint arrowheads and two big bronze golden-cupped rivets, probably belonging to a sword or a dagger – indicating that was the burial place of people of some wealth and social dignity. The dromos fill and the chamber floor yielded potsherds of the LH I-IIA period, while the presence of characteristic sherds of MH tradition in the dromos fill along with LH I and LH II sherds of good quality, point to a rather advanced stage of LH I period for the construction of the tomb. The abundance of stone artifacts found in the interior and out of the monument, point to a local manufacture of flint stone implements on the site.

Almost forty years after the first investigations, Psari remains so far a Mycenaean prepalatial center with the biggest tholoi in the Soulima Valley, the second heavily populated Late Bronze Age area next to the Pylos region, possibly identified with the place name *e-ra-te-re-ve* of the Pylos tablets. Since the excavation of the second tholos is coming to an end, it is a matter of necessity that appropriate measures be taken to protect both big monuments. Additionally, a geophysical investigation on Metsiki and its environs by means of a scientific project, would allow a further systematic research of secular and burial structures on it, and the establishment of a cultural unit consisting of the Mycenaean site on Metsiki, the excavated tholoi at Chalkias, and the historical old village Psari.

The tholoi at Metsiki will be for ever connected to the memorable Georgios Papageorgiou from Psari (1919-1995). This nobleman was honored by the Academy of Athens (1986) with a meritorious award for having pointed out to the Greek authorities the new archaeological site and for his contributions to the investigations, turning down the monetary award offered by law for those who discover archaeological sites, so becoming a model of exemplary behavior.

Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ

«Μέ τό γράμμα μου αὐτό θέλω νά σᾶς γνωρίσω ἓνα “μνημεῖο” (κάπως γνωστό) μέ τή γνώμη, ἄν ὄχι τήν βεβαιότητα, πώς πρόκειται γιά ἓναν ἀκόμη μυκηναϊκό τάφο στόν νομό Μεσσηνίας, μιά θέση κοντά στό χωριό Ψάρι. Καθώς περιγράφω παρακάτω, παραμένει “κάπως γνωστό”, γιατί μερικοί ἀπό τοὺς παλιούς Ψαραίους ξέρουν τή θέση, μὰ μιλάνε γιά “άλωνι”, γιά “καμίνι”, χωρίς νά διερωτηθοῦν καί νά ἐρευνήσουν περισσότερο...» (ΑΠ 6657/ΓΔΑΑ/3-2-1981).

Με τα πιο πάνω λόγια αρχίζει την ιδιόχειρη επιστολή του το 1981 προς το Υπουργείο Πολιτισμού ο αείμνηστος Γεώργιος Χρ. Παπαγεωργίου, συνταξιούχος ιδιωτικός υπάλληλος του ΠΙΚΠΑ, για να υποδείξει αρχαιότητες, οι οποίες καθιέρωσαν ως νέα αρχαιολογική περιοχή την μέχρι τότε terra incognita ιδιαίτερη πατρίδα του, το Ψάρι Τριφυλίας. Η επιστολή διαβιβάζεται στην αρμόδια για τις αρχαιότητες και τα μνημεία της Μεσσηνίας Ζ' Εφορεία Αρχαιοτήτων και η ανασκαφική έρευνα ανατίθεται στην υπογραφομένη, νεαροτάτη τότε, επιμελήτρια αρχαιοτήτων στην Ολυμπία. Η πρώτη αυτή υπηρεσιακή ανασκαφή εδραίωσε τον επιστημονικό προσανατολισμό ως φυσική συνέχεια και ταυτοχρόνως επιστέγασμα της πολύτιμης εμπειρίας, η οποία είχε αποκτηθεί κατά την αδιάλειπτη συμμετοχή μου στις Ανασκαφές Πύλου υπό την διεύθυνση του ομοτίμου καθηγητού Γεωργίου Στυλ. Κορρέ. Το κείμενο που ακολουθεί αφιερώνεται στον παμφίλτατο δάσκαλό μου – αντίδωρον ελάχιστον της αγάπης που μου ενέπνευσε για την μυκηναϊκή Μεσσηνία, ψηφίδα συμβολής στο εμβληματικό ταφικό της ενδιαίτημα και στον αποκαλούμενο από τον ίδιο «πολιτισμό των θολωτών τάφων της ΝΔ – Δ Πελοποννήσου».

Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΙΣΚΕΨΗ

Την άνοιξη του 1981, η υπηρεσιακή αυτοψία που πραγματοποιείται στο ύψωμα Μετσίκι, την νέα αρχαιολογική θέση, από τον τότε έφορο των αρχαιοτήτων Ολυμπίας Κων. Τσάκο, τον υποδείξαντα και την υπογραφομένη, επιβεβαιώνει απολύτως τα αναφερόμενα στην επιστολή. Ο Γ. Παπαγεωργίου είχε μελετήσει και ορθώς «αναγνώσει» τα ευδιάκριτα για το μάτι του ειδικού σημεία –μάρτυρες της παρουσίας μεγάλων διαστάσεων θολωτού τάφου σε κυκλικό ερειπιώνα– στρογγυλό πηγάδι ή «αλώνι ή καμίνι για τους πολλούς». Δύο ήταν τα επίμαχα ορατά σημεία που τον παρεκίνησαν: το ανώτατο σωζόμενο ΒΒΔ τμήμα του τοιχώματος της θόλου με εμφανή ενδόκλιση¹, και το τμήμα της αριστεράς για τον εισερχόμενο παρειάς του στομίου στο επίπεδο του ανωφλίου ή των ανωφλίων του τάφου. Η κατακρημνισμένη θόλος είχε δημιουργήσει επίχωση, η οποία, με κυρίαρχο στοιχείο τους θραυσμένους λίθους, φαινόταν να ξεπηδά από εμφανές χαμηλό έξαρμα στο αρρενωπό, κατάσπαρτο με ασβεστολιθικό σχιστόλιθο τοπίο. Η φαινομένη μεγίστη διάμετρος του ταφικού θαλάμου, πριν την ανασκαφή του, υπολογίσθηκε ότι ήταν περ. 7,50-8 μ.

Κατά την ίδια εκείνη επίσκεψη, ο Γ. Παπαγεωργίου μάς είχε οδηγήσει σε απόσταση περίπου 100 μ. ΒΑ του πρώτου τάφου, όπου, μέσα σε πυκνή βλάστηση από πουρνάρια, στέκει κατά χώραν συμπαγής και ακέραιος, μηνοειδούς σχήματος λίθος, μήκους 4,00 μ. και μεγ. πλ. 0,20 μ. Πρόκειται για το εντυπωσιακό ανώφλι ενός δευτέρου θολωτού. Η κοπή θάμνων σε καίρια σημεία του εξάρματος κατά την διάρκεια της ανασκαφής του πρώτου τάφου, το καλοκαίρι του 1982, κατέστησε σαφέστατη την εικόνα και του δευτέρου αυτού μνημείου, όπως θα αναφερθεί ακολούθως.

Η ΘΕΣΗ

Ο επιμήκης λόφος «Μετσίκι», στη ράχη του οποίου εντοπίζονται τα χαμηλά εξάρματα με τους μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους (εικ. 1), εποπτεύει την μεσσηνιακή ενδοχώρα ΒΑ της Κυπαρισσίας και την πεδιάδα του Σουλιμά από Βορρά σε αρκετή απόσταση από τον λεγόμενο «μεσσηνιακό αυλώνα»². Έχει υψόμετρο περίπου 350-400 μ. και αποτελεί χαρακτηριστικό τοπόσημο ανάμεσα στο Πάνω Ψάρι, το παλιό, και το Κάτω Ψάρι, που κατοικείται σήμερα.

1 Χατζή 1981, 156, πίν. 98α.

2 Πρώτη αναφορά και ετυμολογική προσέγγιση του «αυλώνα» γίνεται από τον Valmin σε σχέση με τις έρευνές του στην περιοχή Μάλθης – Κοπανακίου της πεδιάδος Σουλιμά (Valmin 1956, 31).

Η επιβλητική αυτή σαμαρωτή «χερσόνησος», που μοιάζει να «εισχωρεί» ή, καλύτερα, να προβάλλεται μέσα από τα βουνά στον κάμπο, αντί στη θάλασσα – αυτή υπήρξε η γενική αίσθηση κατά την πρώτη επίσκεψή μου στη θέση, εκτείνεται με άξονα από ΒΒΑ προς ΝΝΔ. Έχει 1.500 μ. μήκος, και μέγιστο πλάτος 500 μ. και είναι φυσικά οχυρωμένη, με ομαλότερη πρόσβαση από ΒΑ (εικ. 2). Οι δύο πηγές του υψώματος Κρόι Βενέτα (Βενετική πηγή) και Κρόι κίονε (βραχοπηγή) για τις οποίες κάνουν λόγο οι κάτοικοι του Ψαρίου, έχουν σήμερα στερέψει.

Ο ερχόμενος από την Μεσσηνία με κατεύθυνση προς τον ναό του Επικούριου Απόλλωνος της Φιγαλείας, μετά το Δώριον και το Κάτω Ψάρι αφήνει ΝΑ το εγκαταλελειμμένο σουλιμοχώρι Κλέσουρα (σήμερα Αμφιθέα) και ακολουθεί την δημόσια αμαξιτή οδό Δωρίου – Ανδρίτσαινας παράλληλα προς τους πρόποδες της λοφοσειράς Μάλι Μπάρδη (αλβ.= Άσπρο Βουνό ή Βουνό του Μπάρδη). Δυτικά και ψηλότερα από το «Μεσίκι» εκτείνεται το επίσης επίμηκες ύψωμα «Προφήτης Ηλίας» ή «Αηλιάς» και ΔΝΔ τα χωριά Χρυσόχωρι και Σουλιμά (Άνω Δώριον). Βορείως του υψώματος με τους τάφους, με απώτατον ορίζοντα το όρος Τετράζιον, στέκει το Πάνω Ψάρι το παλιό, τυπικό δείγμα της αρχιτεκτονικής μαεστρίας των ονομαστών Λαγκαδινών μαστόρων της Αρκαδίας, η οποία απαντάται και σήμερα σε χωριά της ΒΑ Τριφυλίας, της βόρειας Μεσσηνίας και βορειότερα ακόμη της Νέδας³. Το εγκαταλελειμμένο σήμερα πετρόκτιστο χωριό των Ντρέδων και του Γιαννάκη Γκρίτζαλη βιγλίζει με την γοητεία της αρχοντιάς του το τοπίο και τον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο⁴.

Η οδική αρτηρία, αφού διακλαδίζεται ΒΑ προς την Κάτω Μέλπεια, συνεχίζει μέχρι το ΒΒΑ άκρο του υψώματος, όπου είναι κτισμένο το ιδιωτικό εκκλησάκι του Γ. Παπαγεωργίου. Από εκεί αμαξιτή οδός συνεχίζει προς Σύρριζο, Κακαλέτρι και Επικούριο, ενώ αριστερά κατηφορίζει περίπου 800 μ. ως αγροτικός δρόμος μέχρι τους θολωτούς. Από το ΝΝΑ άκρο του υψώματος, σε απόσταση περίπου 200 μ. από τους τάφους, η θέα είναι εξαιρετική. Με ορατά σε πρώτο επίπεδο τα χωριά Κάτω Ψάρι και Δώριον, η πεδιάδα του Σουλιμά απλώνεται έως εκεί που αμυδρά διακρίνεται το χωριό Αετός ανάμεσα στα Κοντοβούνια. Σε ημέρες ευδίας, το μάτι διαπερνά το άνοιγμα της πεδιάδος μέχρι το Ιόνιον και από το Μεσίκι «ακουμπά» στην ερειπωμένη ντάπια του κάστρου της Αρκαδιάς στην Άνω πόλη της Κυπαρισσίας.

Η ΕΡΕΥΝΑ

Α. Ο θολωτός τάφος 1

Η αρχαιολογική έρευνα στο «Μεσίκι» πραγματοποιήθηκε σε επτά ανασκαφικές περιόδους (1982-1988), η διάρκεια των οποίων ήταν άμεσα εξηρημένη από τις εκάστοτε διαθέσιμες πιστώσεις της Εφορείας Αρχαιοτήτων – δηλαδή, δεν υπερέβη τις τέσσερις εβδομάδες ανά περίοδο, εκτός από εκείνη του έτους 1985, η οποία διήρκεσε όσο ήταν απολύτως απαραίτητο, ώστε να ολοκληρωθεί η έρευνα του ταφικού θαλάμου⁵. Ο θολωτός τάφος 1 ανεσκάφη κατά τα έτη 1982, 1984-1985 (διάρκεια τεσσάρων μηνών και πλέον), ενώ κατά τα έτη 1986-1988 πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές εργασίες στο έξαρμα του θολωτού τάφου 2 και στην ευρύτερη περιοχή, από τα δύο μνημεία έως το νότιο άκρο του υψώματος⁶.

3 Κωνσταντινόπουλος 1983, 20-32, 41-61, 93-96.

4 Χατζή-Σπηλιοπούλου 2014, 347, εικ. 7.

5 Οι φωτογραφικές λήψεις από ύψος 6 μ. με εστίαση φακού μηχανής Canon, σε κατακόρυφη και πλάγια θέση, πραγματοποιήθηκαν κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1982-1984 με ειδική φωτογραφική κατασκευή (δίποδο) η οποία ευγενικά διετεθή από τον διευθυντή των Ανασκαφών Πύλου, ομότιμο καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας Γ.Σ. Κορρέ. Θερμά τον ευχαριστώ και από την θέση αυτή.

6 Χατζή 1981· 1982, 137-138· 1983· 1984α, 78-79· 1984β· 1985, 103-106· 1986· 1987, 132, 135· 1988. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 535-539· 2000· 2014, 328-330. Επίσης βλ. AR 1986, 31· 1990, 33· 1991, 33· 1992, 27· 1993, 31· 1994, 28. BCH (Chroniques) 1983, 761· 1990, 744, 745, εικ. 48-51· 1991, 867· 1992, 862-864, εικ. 37·

Το 1982 αντιμετωπίστηκαν οι πρώτες ανασκαφικές αντιξοότητες και το δυσπρόσιτο της θέσεως, που επέβαλε καθημερινή εικοσάλεπτη οδοιπορία από το ανεγειρόμενο τότε εκκλησάκι της Αγίας Άννας έως τον τάφο σε μονοπάτι αιγοπροβάτων, ανάμεσα σε βράχους και σκοίνα. Ωστόσο, τα αιχμηρά ζητήματα λειαινόνταν με την γοητευτική προσδοκία του ανεξερεύνητου, σε τοπίο με ιδιαιτέρως αισθητή, σχεδόν κυρίαρχη την δωρική λιτότητα της πλησιόχωρης αρκαδικής χώρας (το όριο με την Αρκαδία απέχει μόνον 8 χλμ. προς Βορράν) παρά της εύφορης και καταπράσινης ΝΝΔ Μεσσηνίας.

Τις καθημερινές, με ανειδίκευτους εργάτες από το Δώριον και τα Σαββατοκύριακα με την δυναμική εθελοντική εργασία του Γ. Παπαγεωργίου και κατοίκων του Ψαρίου, μετά τις απαραίτητες εκθαμνώσεις, απομακρύνθηκαν μέχρι βάθους περίπου 1 μ. από το επίπεδο των ανωφλίων λίθοι της θόλου, η οποία είχε καταρρεύσει, και άφθονο δομικό υλικό – προφανώς προερχόμενο και από τον τύμβο που την εκάλυπτε (φαιν. διάμ. του ταφικού θαλάμου στο στάδιο εκείνο: 8,05 μ.)⁷. Το ογκώδες, από σχιστολιθικό ασβεστόλιθο και εν πολλοίς αδρομερώς μόνο κατεργασμένο ανώφλι (μήκος φαιν. με τις ρωγμές περ. 2,00 μ., πλ. μέγ. 1,60 μ., πάχ. μέγ. 0,45 μ.) είχε τοποθετηθεί στο εσώτατο σημείο του στομίου, χωρίς να έχει λαξευθεί κατά τρόπον ώστε η εσωτερική πλευρά του να αποτελεί συνέχεια της οριζόντιας κοίλανσης της θόλου στο επίπεδο αυτό. Καθώς θα δέχθηκε ώθηση από την κατάρρευση τμήματος της ανωδομής, μετατοπίστηκε από την αρχική θέση του κατά ελάχιστα εκατοστά προς το εσωτερικό του τάφου, όπου παρέμεινε θραυσμένο, αλλά πρακτικώς ακέραιο στην ανωτάτη επίχωση ανάμεσα στους συσσωρευμένους λίθους, τους διάσπαρτους και γύρω από το χείλος του.

Η μετακίνησή του πραγματοποιήθηκε με ευρηματικό τρόπο από πρόθυμους να συνδρά-

1993, 797. Τον Δεκέμβριο του 1990, στο πλαίσιο Σεμιναρίου Επαγγελματικής Κατάρτισης Διπλωματούχων Αρχιτεκτόνων και Πολιτικών Μηχανικών του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και του Δήμου Καλαμάτας με θέμα «Συντήρηση – αναστήλωση μνημείων και παραδοσιακών συνόλων – οικισμών», πραγματοποιήθηκε εισήγηση με προβολή διαφανειών εκ μέρους της υπογραφομένης με θέμα «Οι θολωτοί μυκηναϊκοί τάφοι και ο παραδοσιακός οικισμός στο Ψάρι Τριφυλίας». Θερμές ευχαριστίες απευθύνω και από εδώ προς όλους, όσους συνεργάστηκαν στην ανασκαφή Ψαρίου: τους εργάτες μας από το Ψάρι Σωτ. Αλεξόπουλο και Σπυρ. Παντελιό και τον Θ. Ζαφειρόπουλο από το Μύρον Τριφυλίας. Καθώς πέρασαν χρόνοι πολλοί, περισσότεροι είναι εκείνοι που έφυγαν και τους μνημονεύω: Ευάγγ. Βεργής, Δημ. Βόγγας, Παν. Γεωργόπουλος, Αναστ. Γκόνος, Παν. Μίντζιας, Νικ. Παπαγιαννόπουλος και Ξεν. Τζαβέλλας (Ψάρι), Ξεν. Αποστολόπουλος και Δημ. Γιαννακόπουλος (Χώρα Τριφυλίας), Δημ. Σινάνης (Μύρον Τριφυλίας). Το προσωπικό της Ζ' ΕΠΚΑ κατά την ανασκαφική περίοδο 1986: Σ. Κασσιανού και Ζωή Κασβίκη (πτυχιούχοι αρχαιολογίας) και Ιω. Αλεξοπούλου, Γ. Δρε, Αν. Σωρβανή, Απ. Φωτόπουλο (εργάτες). Επίσης την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου UCLA Sarah Morris και τον αείμνηστο καθηγητή Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Minnesota Fr. A. Cooper, οι οποίοι κατά την επίσκεψή τους στην ανασκαφή ευγενικώς προσεφέρθησαν και, ελλείψει αρχιτέκτονος, απετύπωσαν την υφισταμένη κατάσταση στην επίχωση του δρόμου, ώστε να προχωρήσει η έρευνα (23/6/1983). Την Ολλανδή μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Πανεπιστημίου του Amsterdam Linda Mol (περίοδος 1987), τον σχεδιαστή της Ζ' ΕΠΚΑ Απ. Θωμόπουλο και τον έμπειρο εργατοτεχνίτη Δημ. Κορδατζάκη, ο οποίος υλοποίησε τις στερεωτικές εργασίες και τα στέγαστρα στον θολωτό τάφο 1 (Χατζή-Σπηλιοπούλου 2014, 330 και 348, εικ. 10). Ευχαριστώ, επίσης, τον πρόεδρο και τον γενικό γραμματέα του Προσθετικού Συλλόγου Ψαράων Τριφυλίας Διον. Αθανασόπουλο και Λ. Μαρωνίτη για την πρόσκλησή τους να ξεναγήσω στο Μετσίκι και να γνωστοποιήσω τα αποτελέσματα των ανασκαφών στους κατοίκους του Ψαρίου και της ευρύτερης περιοχής με ομιλία, προβολή διαφανειών και ψηφιακών εικόνων. Οι εκδηλώσεις έγιναν στην Αγία Άννα στο Μετσίκι (Αύγουστος 2000) και στο Δημοτικό Σχολείο Ψαρίου (Αύγουστος 2019). Η τελευταία με τίτλο «Ψάρι και Μυκηναϊκή Μεσσηνία – Ο ευπατρίδης Γεώργιος Χ. Παπαγεωργίου, 100 χρόνια από τη γέννησή του (1919-1995)». Κείμενα της πρώτης ομιλίας δημοσιεύθηκαν στην τοπική εφημερίδα Ψαρίου Τριφυλίας *Οι Ρίζες*, αρ. φύλλου 5, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2000 και στην περιοδική έκδοση *Ο Επικούριος Απόλλων* του ομώνυμου Συλλόγου των απανταχού Σκληραίων, αριθ. φύλλου 62, Αθήνα 2000 (Χατζή-Σπηλιοπούλου 2014, 329 σημ. 33). Τέλος, θερμά ευχαριστώ την αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας Ευαγγελία Μαλαπάνη και την υπεύθυνη γραμματείας της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών κ. Γ. Γιαννικοπούλου για την ηλεκτρονική αποστολή κειμένων σχετικών με το παρόν δημοσίευμα – πολύτιμη βοήθεια εν μέσω πανδημίας covid-19, με μη προσβάσιμες τις επιστημονικές βιβλιοθήκες. Επίσης, την αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας Καλλιόπη Λουμιώτη για την βοήθειά της στην Βιβλιοθήκη του Μουσείου Ολυμπίας.

⁷ Χατζή 1982, 137, πίν. 86β. BCH 1990, II, 744, εικ. 48.

μουν αφιλοκερδώς κατοίκους του Ψαρίου⁸ (εικ. 3). Δύο κατάλληλα προετοιμασμένοι κορμοί κυπαρισσιών τοποθετήθηκαν ως «γέφυρα» μήκους 10 μ. περίπου κατά την μεγίστη διάμετρο του τάφου και τα τεμάχια του ανωφλίου μεταφέρθηκαν με κύληση εκτός τάφου, αριθμημένα, ώστε κάποτε να καταστεί δυνατή η συναρμολόγησή τους. Παράλληλα, έγινε απόφραξη του στομίου από τους ογκωδέστερους λίθους. Μεταξύ των παρειών του, στα ανώτερα σημεία της επιχώσεως, αποκαλύφθηκε σε κατακόρυφη σχεδόν θέση, μεγάλος πλακωτός λίθος (περ. 1,40 x 1,45 μ.) θραυσμένος σε μία πλευρά. Ίσως αποτελούσε δεύτερο, μικρότερο ανώφλι/ κάλυμμα του στομίου (εικ. 4). Η είσοδος του τάφου ερευνήθηκε σε δύο στάδια, καθώς, για λόγους ασφαλείας, έπρεπε να προηγηθεί η έρευνα του ταφικού θαλάμου και η σχεδιαστική αποτύπωση της ξερολιθιάς και των «μαρτύρων», οι οποίοι σχηματίστηκαν στο μέτωπό της τελευταίας και στην αριστερή παρειά του δρόμου με την προσδοκία «αναγνώσεως» της στρωματογραφίας.

Το στόμιον, με προσανατολισμό ΒΒΑ-ΝΝΔ, έχει μήκος 4,90 μ.⁹ Αυτό το ζωτικής σημασίας τμήμα του τάφου για την στατική του όλου οικοδομήματος, παρουσιάζεται ιδιαίτερος επιμελημένο, με τοιχοποιία προσεγγμένη και ομοιόμορφη. Εξαιρετικά ισχυροί και με ομοιογένεια ως προς την λάξευση, το μέγεθος και την θέση τους εμφανίζονται οι γωνιόλιθοι στα κατώτερα σημεία (περ. 1-1,20 εκ. ύψος από το δάπεδο), ενώ οι λίθοι στις εσωτερικές γωνίες συνδέονται ομαλά με το τοίχωμα της θόλου. Μεγάλοι πλακωτοί λίθοι (ενδεικτική διάσταση ύψους: 10-35 εκ.) έχουν τοποθετηθεί επιμελώς καθ' όλο το ύψος των παρειών, οι οποίες διευρύνονται από τον ταφικό θάλαμο προς την κατεύθυνση του δρόμου (μέσο πλ. 1,45 μ.) και σχηματίζουν παραστάδες¹⁰ στο σημείο τομής τους με τον δρόμο, ενώ δεν επενδύονται από διαφορετικό είδος λίθου. Οι γωνιόλιθοι της αριστερής παραστάδος σώζονται σε ύψος δεκατεσσάρων στρώσεων, ενώ κατά μία στρώση χαμηλότερα διατηρείται η αντίστοιχη δεξιά και εξέχει κατά 20 εκ. ως προς την αριστερή. Το δάπεδο του στομίου είναι επίπεδο και συνδέεται ομαλά με εκείνο του ταφικού θαλάμου (εικ. 5). Εάν υποθέσουμε ότι στο άνοιγμα του στομίου τοποθετούνταν παρατακτικώς οι δύο ακατέργαστοι λίθοι/ανώφλια, που προαναφέραμε, θα είχε καλυφθεί μήκος περ. 3 μ. Το κενό που απομένει (περ. 1,90 μ.) προϋποθέτει την ύπαρξη τουλάχιστον και τρίτου ανωφλίου. Άγνωστον, εάν ο τάφος είχε κουφιστικό τρίγωνο¹¹.

Η ξερολιθιά που έφραζε το στόμιο δεν παρουσιάζει κανονική δόμηση, προφανώς, επειδή μέρος της έπρεπε να αφαιρείται για κάθε νέα ταφή. Το μέτωπό της απείχε ελάχιστα εκατοστά από τις γωνίες της αριστερής και δεξιάς παραστάδος (20 και 60 εκ. αντιστοίχως) και διατηρείται σε ύψος 2,85 μ.¹² Είχε και αυτή σχηματισθεί από πλακωτούς, ακατέργαστους λίθους με κυμαινόμενο πάχος 5 έως 25 εκ. περίπου. Ο τάφος είχε «σφραγισθεί» και με εσωτερικό

8 Απευθύνω και από εδώ πολλές ευχαριστίες στον Γιάννη Γυφτόπουλο και στον Κων. Κόττο. Τον τελευταίο ευχαριστώ επίσης, διότι προθύμως παρεχώρησε την αγροικία του στα Κονταίικα για δωρεάν διαμονή της ανασκαφικής ομάδος κατά τις περιόδους των ετών 1986 και 1988. Μνημονεύω επίσης με ευχαριστίες προς τους συγγενείς των, όσους απεβίωσαν: Δημ. Κούκη – Μητσοκούκη, Γεώργιο Συρράκο του Αλεξίου, Γεώργιο Συρράκο του Λεωνίδα και Ιω. Αποστολόπουλο – Γιαννηφωτάκο.

9 Το αρχικό ύψος του στομίου, κατά τους υπολογισμούς του αρχιτέκτονος, με βάση το πλάτος και τις στρώσεις των λίθων, υπολογίζεται ότι θα ήταν 3,50-3,60 μ. από το έδαφος.

10 Παραστάδες διαμορφώνονται στα στόμια των θολωτών τάφων Περιστεριάς 1-2, Ανθείας, Μάλθης 1, Νιχωρίων, Καπλανίου 2, Κοπανακίου, Ακόνας 1, Τουρλιδίτσας και ίσως Τραγάνας 1 (Galanakis 2008, 26). Διαφορά μήκους έχει παρατηρηθεί στις παραστάδες του θ.τ. Ανθείας (Κορρές 1978, 71).

11 Συνηθέστερος είναι ο αριθμός των τριών ανωφλίων (Κορρές 1978, 74 σημ. 1-3). Ανώφλια διατηρούνται στη θέση τους σε δεκαεπτά θολωτούς της Μεσσηνίας: Ανθείας, Βλαχόπουλου, Εγκλιανού III, Εγκλιανού IV, Κάμπου Αβίας, Καπλανίου 2, Κεφαλοβρύσου (Χαλβάτσου), Κουκουνάρας – Γουβαλάρη α10, Κασοκουνάρας – Φυτιές 1, Μάλθης 1, Μουριατάδας, Νιχωρίων, Περιστεριάς 1, Ρούτση 1, Τραγάνας 1, Χαλκιά 1 και Ψαρίου 2 (Galanakis 2008, III, 74, 60, 28, 29, 75, 63, 73, 52, 35, 77, 80, 65, 81, 31, 25, 85, 89). Για το κουφιστικό τρίγωνο βλ. *passim* Galanakis 2008, 136-137.

12 Χατζή 1985, πίν. 35α. BCH 1992, 863, εικ. 37.

μέτωπο ξερολιθιάς¹³. Η επίχωση μεταξύ των δύο μετώπων (μήκος περ. 3 μ.) αποτελείτο από χώμα, πέτρες, άφθονα λιθάρια και όστρακα, με όψη προς το εσωτερικό του ταφικού θαλάμου, η οποία δεν είχε μορφή απλού «γεμίματος», αλλά ήταν διακριτή αργολιθοδομή σωζόμενου ύψους 1,50 μ. και πάχους 1,30 μ. (μέγ. πλ. κάτω 1,80 μ. και ελάχιστο πλ. άνω 1,60 μ.). Το μέτωπό της απείχε περ. 1 μ. από τις εσωτερικές γωνίες του στομίου. Το χαμηλότερο ύψος της μπορεί να οφείλεται στην πτώση υπερκειμένων λίθων, ενώ υπάρχει το ενδεχόμενο να είχαν αφαιρεθεί οι ανώτερες στρώσεις κατά την αρχαιότητα και το δημιουργούμενο κενό να αποτελούσε «αδύναμο» σημείο του τάφου, προσβάσιμο για τυμβωρυχία¹⁴ (εικ. 6).

Ο δρόμος είναι επενδεδυμένος σε συνολικό μήκος 6,00 μ., και μαζί με το στόμιον (4,90 μ.) σχηματίζει την συνολικού μήκους 11 μ. περ. (10,90 μ.) είσοδο του μνημείου.¹⁵ Η τοιχοποιία των παρειών του εμφανίζεται εν γένει με στρώσεις από πλακωτούς και κατά κανόνα μικρού πάχους λίθους, που δεν ευθυγραμμίζονται απολύτως κατά το μήκος. Ασφαλώς η λιθεπένδυση του δρόμου σταθεροποιούσε και συγκρατούσε τα χώματα του τύμβου. Εξαιτίας των ωθήσεων που αυτά ασκούσαν, παρατηρείται έντονη κύρτωση στη δεξιά παρειά σε σχέση με την αντίστοιχη αριστερή, η οποία προφανώς δεχόταν ηπιότερη πίεση λόγω του χαμηλότερου ύψους του τύμβου στην πλευρά αυτή. Τα τοιχώματα του δρόμου διευρύνονται ελαφρώς κάτω και στενεύουν άνω, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο στόμιο. Το δάπεδο του δρόμου παρουσιάζει κατωφέρεια προς τον ταφικό θάλαμο. Το πλάτος του διευρύνεται επίσης από το σημείο των παραστάδων του στομίου (πλ. ελάχ. 2,35 μ.) έως το εξωτερικό άκρο (πλ. μέγ. 3 μ.). Το τελευταίο φράζεται από χαμηλή αργολιθοδομή (ύψος: 0,55-0,60 μ.) η οποία αποτελεί και τμήμα του κατωτάτου αναλημματικού περιβόλου του τύμβου¹⁶. Το μέγεθος/μήκος του δρόμου, το οποίο φαίνεται δυσανάλογα βραχύ συγκρινόμενο προς τις διαστάσεις του ταφικού θαλάμου, δικαιολογείται από το βραχώδες έδαφος και την μεγαλύτερη κλίση του εξάρματος, στην πλευρά, η οποία αξιοποιήθηκε για να διανοιχθεί εγκάρσιως προς αυτήν (BBA πλευρά) (εικ. 7).

Η έρευνα του ταφικού θαλάμου, μετά την απομάκρυνση του πρώτου ογκώδους στρώματος λίθων σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια, ολοκληρώθηκε σε δύο ανασκαφικές περιόδους (1984-1985) μέχρι την «μπελεσιά», δηλαδή τον φυσικό βράχο¹⁷, επάνω στον οποίο οικοδομήθηκε το μνημείο. Ο θάλαμος ερευνήθηκε τμηματικώς λόγω του μεγέθους του και της συναφούς ως προς αυτό ελλείψεως τεχνικών δυνατοτήτων. Για την αποκομιδή του περιεχομένου της επιχώσεως χρησιμοποιήθηκε χειροκίνητο αναβατόριο, δεδομένου ότι η είσοδος του μνημείου αποκαλύφθηκε πλήρως κατά το τελευταίο στάδιο της ανασκαφής, δηλαδή μετά την ολοκλήρωση της έρευνας του θαλάμου. Το A-BBA τόξο αφέθηκε άσκαπτο και ερευνήθηκε τελευταίο. Κατά τον τρόπο αυτό χρησίμευσε ως αντέρισμα για τα ετοιμόρροπα τμήματα της θόλου στην

13 Ενδεικτικώς αναφέρονται οι διπλές ξερολιθιές σε δύο εκ διαμέτρου διαφορετικούς ως προς το μέγεθος θολωτούς της Μεσσηνίας: τον μικρό θολωτό τάφο 4 του εξάρματος α Γουβαλάρη Κουκουνάρας (Κορρές 1975, 439), όπου επισημαίνεται η σημασία της εσωτερικής ξερολιθιάς για την στατική του τάφου) και τον επιβλητικό θολωτό τάφο 1 της Περιστεριάς (Μαρινάτος 1961, 170). Εσωτερικό μέτωπο με δόμηση που ακολουθούσε την καμπύλη του τοιχώματος της θόλου υπήρχε στον θολωτό τάφο της Αρχαίας Κορίνθου (Κασιμή 2013, 45) - επίσης ενδεικτικό στοιχείο της ποικιλομορφίας των θολωτών ανά περιοχή.

14 Κενά έχουν παρατηρηθεί στις κανονικές (εξωτερικές) ξερολιθιές των θολωτών τάφων Μουριατάδας (Μαρινάτος 1960, 205), Ανω Εγκλιανού IV (Blegen κ.ά. 1973, 96) και Νιχωρίων (Wilkie 1975, 55 σημ. 43).

15 Οι επενδεδυμένοι δρόμοι των θολωτών δεν είναι σύννητες φαινόμενο στην Μεσσηνία. Υπάρχουν στους θολωτούς Μάλθης 1 (Valmin 1938, 208), Νιχωρίων (Wilkie 1975, 24), Καπλανίου 2 (Galanakis 2008, 28), Περιστεριάς 2, και τμηματικώς στους θολωτούς Περιστεριάς 1 (Μαρινάτος 1960, 207) και Μουριατάδας (Μαρινάτος 1960, 205, πίν. 158α). Επίσης Galanakis 2008, I, 28, 133.

16 Χατζή 1985, πίν. 35β. Πρβλ. ενδεικτικώς ως προς το στοιχείο αυτό τους θολωτούς τάφους 1 και 2 Μάλθης (Valmin 1938, 208, 216) και εκτός Μεσσηνίας τον θολωτό Β Θορικού (Servais και Gasche 1971, εικ. 6-9, πίν. 3) και τον θολωτό τάφο Ι Μαγούλας Γαλατά της Τροιζηνίας (Konsolaki-Υαποπούλου 2015, εικ. 9).

17 Στην τοπολαλιά του Ψαρίου και της ευρύτερης περιοχής, μπελεσιά ονομάζεται το είδος του φυσικού πετρώματος που εύκολα αποσχίζεται με το πελέκημα, από την λ. πελεκισιά (μπελεξιά - μπελεσιά).

περιοχή του στομίου, αλλά και ως «μάρτυρας» των στρωμάτων της επιχώσεως¹⁸ (εικ. 8).

Η τοιχοποιία του ταφικού θαλάμου εμφανίζεται σε γενικές γραμμές επιμελημένη, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό ομοιόμορφη με αυτήν του στομίου. Χρησιμοποιούνται ασβεστόλιθοι μεσαίου, πολύ μικρού και κατά τμήματα μεγαλύτερου πάχους, αρκετοί μερικώς κατεργασμένοι, ενώ υπάρχουν και ακατέργαστοι. Από την θεμελίωση του τάφου στο βραχώδες πέτρωμα και μέχρι τις πρώτες 4 περ. στρώσεις το τοίχωμα δεν εμφανίζει ιδιαίτερη κλίση, δηλαδή, η εκφορικότητα ξεκινά αρκετά πιο ψηλά από τον θεμέλιο δακτύλιο¹⁹. Η τοποθέτηση των λίθων δημιουργεί την εντύπωση ισόδομων στρώσεων, αλλά αυτό επιτυγχάνεται με την κατά τόπους παρεμβολή επαλλήλων σειρών από μικρότερους λίθους μεταξύ δύο ομοίων από μεγαλύτερους και όχι με την σχεδόν απολύτως ισοϋψή διάταξη λίθων των θολωτών της Ιθωρίας στην Αιτωλοακαρνανία²⁰. Σε ύψος περ. 1 μ. από το δάπεδο, η τοιχοποιία περιέχει ατελείς δακτυλίους, δηλαδή τόξα που αποτελούνται από ανισοϋψείς μεγαλύτερους λίθους («ζωνάρια»), οι οποίοι, ως φαίνεται, έως το μέγ. σωζ. ύψος του τάφου, ισορροπούσαν την δόμηση και εξασφάλιζαν στατικότητα στο οικοδόμημα²¹. Καταφανώς παχύτεροι και κατεργασμένοι λίθοι έχουν τοποθετηθεί στα σημεία τομής του τοιχώματος του θαλάμου με το στόμιον, καθώς και στις γωνίες του στομίου, ενώ άλλες όμοιες παρατηρούνται στο σωζόμενο χείλος του τάφου. Η ευθυγράμμιση των λίθων τόσο στον θάλαμο όσο και στο στόμιον επιτυγχάνεται με την ενσφήνωση λιθαρίων (σφήνες) στους αρμούς μεταξύ των πλακωτών λίθων²² (εικ. 9).

Η επίχωση του θαλάμου έδωσε από τα πρώτα ανασκαφικά στρώματα την εικόνα της πλήρους αναμοχλεύσεως, η οποία δεν άλλαξε έως τα κατώτατα σημεία, δηλαδή έως ότου αποκαλύφθηκε το επίσης ολοσχερώς διαταραγμένο ταφικό στρώμα του δαπέδου. Σε συνολικό βάθος 3 μ. περίπου από την επιφάνεια ανευρέθη ο μεγαλύτερος όγκος του δομικού υλικού, δηλαδή πλακωτοί λίθοι μεγάλοι, μεσαίοι και μικρότεροι. Εντυπωσιακή υπήρξε η αφθονία από λιθάρια («χαλικούρα» κατά τους Ψαραίους εργάτες μας). Τα πιο πλακοειδή από αυτά, προφανώς χρησιμοποιήθηκαν ως γέμισμα των αρμών στην τοιχοδομία της θόλου, ενώ άλλα θα είχαν χρησιμεύσει ως συμπληρωματικό υλικό κατά την δημιουργία του τύμβου, οπότε και εισχώρησαν στο μνημείο σε ποσότητες, καθώς μέρος του λιθίνου μανδύα με όλα τα συνακόλουθα δομικά στοιχεία συμπαρασύρθηκε και σταδιακώς κατέρρευσε²³.

Άφθονα όστρακα διαφόρων τύπων αγγείων, οστά μικρών ζώων, μερικά ανθρώπινα και λίγα κινητά ευρήματα συμπληρώνουν την εικόνα του περιεχομένου του τάφου. Σε διάφορα βάθη υπήρχαν συμπαγείς μάζες πηλού, οι οποίες προφανώς χρησίμευσαν ως μονωτικό υλικό συναρμογής/συνοχής των ακάλυπτων τμημάτων της θόλου, όπως έχει διαπιστωθεί και σε άλλους μεσσηνιακούς θολωτούς τάφους²⁴. Στις ανώτερες στρώσεις και μέχρι βάθους περ. 1,37 μ. προ του τελικού δαπέδου, υπήρχαν σχεδόν αποκλειστικώς λίθοι από την πτώση των

18 Χατζή 1984α, 78, πίν. 27γ.

19 Παρατηρείται επίσης στους θολωτούς: Μάλθης 1 (Valmin 1938, 213), Εγκλιανού III και IV (Blegen κ.ά. 1973, 76, 97), Νιχωρίων (Wilkie 1975, 43).

20 Μαστροκώστας 1964, πίν. 333α, 334α-β, 338α. Galanakis 2008, I, 121, και II, εικ. 19α.

21 Τις ζώνες στην τοιχοδομία παρατήρησε κατά την επίσκεψή του στο Ψάρι και περιγράφει ο Γ. Γαλανάκης (Galanakis 2008, II, 158, εικ. 57). Η χρήση του ασβεστόλιθου είναι συχνότατη στους θολωτούς της Μεσσηνίας (Galanakis 2008, I, 26).

22 Πρβλ. όμοια αντίληψη σε άλλους θολωτούς της Μεσσηνίας: Wilkie 1975, 26 (Νιχώρια). Κορρές 1976α, 257 (Περιστεριά): 1978, 75-76 (Ανθεια). Galanakis 2008.

23 Αξίζει να σημειωθεί, ότι κατά την έρευνα του χώρου εκτός της ξερολιθιάς του δρόμου υπήρχε εκτεταμένο στρώμα με άφθονα λιθάρια, αλλά και από μικρούς και μεγαλύτερους ακατέργαστους πλακωτούς λίθους. Η περιοχή αυτή υπήρξε προφανώς πεδίο προετοιμασίας για την σταδιακή κατασκευή του τύμβου, αλλά και την ενίσχυση των τοιχωμάτων της θόλου στην πίσω πλευρά με τα απαραίτητα υλικά («πάκτωμα» της εσωτερικής ορατής όψεως της τοιχοποιίας).

24 Βλ. ενδεικτικώς Κορρές 1977α, 294 (θολωτός Βοϊδοκοιλιάς) και 299 (θολωτός Περιστεριάς 1). Wilkie 1975, 26 σχημ. 14 (Νιχώρια).

τοιχωμάτων της θόλου. Σε μερικά σημεία παρουσίαζαν σαφή εικόνα πτώσεως «ὡσάν σελίδες βιβλίου»²⁵. Ανάμεσα στους τετράπλευρους πλακωτούς λίθους, οι οποίοι, πρέπει να κατέρρευσαν πρώτοι από τα ανώτερα σημεία της θόλου και αποκαλύφθηκαν τελευταίοι πιο πάνω από το δάπεδο, ενδέχεται να περιλαμβάνονταν ο κορυφαίος λίθος της θόλου, καθώς δεν ανευρέθη λίθος κυκλικού σχήματος, που θα μπορούσε κάλλιστα να είχε τοποθετηθεί στη θέση αυτή. Επίσης, δεν υπήρχαν λίθοι κατεργασμένοι ως λίθινα τόξα ή ημικύκλια, οι οποίοι θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί στις τελευταίες ανώτερες στρώσεις υπό την «αρμονία», όπως συμβαίνει στον θολωτό τάφο 1 Μάλθης²⁶.

Κατά την απομάκρυνσή τους οι λίθοι που γέμιζαν τον ταφικό θάλαμο τοποθετήθηκαν σε μικρή απόσταση από το μνημείο σε σχηματισμούς ορθογωνίων λιθοσωρών, που αντιστοιχούσαν στα τεταρτημόρια της θόλου από τα οποία προήλθαν. Μεταξύ αυτών αρκετοί θα είχαν χρησιμεύσει για την επικάλυψη του τύμβου. Κατά την διευθέτηση αυτή, έγινε ταυτόχρονη διαλογή των πλακωτών λίθων, οι οποίοι είχαν κατεργασμένη πλευρά – πελεκητή με απόκρουση, εκείνη δηλαδή η οποία κατά την εκφορική δόμηση διαμόρφωνε την εσωτερική, ορατή όψη του τοιχώματος του θαλάμου. Αρκετοί λίθοι όψεως είχαν την πίσω πλευρά οξυγωνική, δηλαδή είχαν υποστεί την αναγκαία κατεργασία, ώστε να ενσωματώνονται πιο εύκολα στο «γέμισμα» της οπίσθιας πλευράς των τοιχωμάτων (χώμα και λιθάρια) και να ενισχύουν την συνοχή της κατασκευής²⁷.

Τύμβος χωμάτινος με λίθινη επένδυση (μανδύας) από πλακωτούς κυρίως λίθους ποικίλων μεγεθών, άλλους ακατέργαστους, και λιθάρια κάλυπτε τον σχεδόν ημιυπέργειο θολωτό τάφο. Η χαμηλού ύψους αργολιθοδομή του εξωτερικού άκρου του δρόμου αποτελούσε τμήμα του κατωτάτου αναλημματικού περιβόλου του, ο οποίος παρακολουθείται κυρίως στο Β και ΒΔ τμήμα, αλλά και σε τμήμα προς Δ, όπως έδειξε δοκιμαστική τομή. Παρ' όλον ότι ο τύμβος δεν αποκαλύφθηκε πλήρως στα ANA και NNΔ σημεία, η περιφέρειά του σε μήκος υπολογίσθηκε περ. 30 μ. μαζί με τον φυσικό βράχο, ο οποίος έχει αξιοποιηθεί δεόντως στα επίμαχα σημεία, ώστε να αποτελεί μέρος του συνόλου²⁸. Σύμφωνα με την μέτρηση αυτή υπολογίζεται ότι η μέγιστη διάμετρος του τύμβου είναι περίπου 9,50 μ.

Ο πρώτος καθαρισμός των λίθων του τύμβου, οι οποίοι λειτουργούσαν ως καλυπτήριος αλλά και συνεκτικός παράγων για τον χωμάτινο πυρήνα του, έδειξε ότι υπάρχουν δύο ακόμη περιφερικά λίθινα τόξα. Από την κατωτάτη περιφέρεια/περίβολο προς τα άνω, σε απόσταση περ. 6 μ., παρακολουθείται διευθέτηση λίθων σε όλο το ΒΒΔ τόξο μέχρι τον φυσικό βράχο. Τρίτη όμοια διάταξη σχηματίζεται σε απόσταση 3 μ. από την προηγούμενη, φαίνεται να αρχίζει από την δεξιά παραστάδα του στομίου ως τόξο από μικρούς πλακωτούς λίθους και παρακολουθείται σε μικρή έκταση προς ΒΒΔ. Οι ως άνω λίθινοι δακτύλιοι, προφανώς λειτούργησαν εξ αρχής, αλλά και κατόπιν, ως ενισχυτικό στοιχείο για τον καταμερισμό των φορτίων

25 Κορρές 1975, 478, 492 σημ. 1· 1976γ, 349.

26 Valmin 1938, 213, 214, εικ. 39 (οροφή θολωτού τάφου 1). Κατά την περιγραφή του μνημείου σημειώνεται επίσης, ότι λίθοι, λαξευμένοι κατά τρόπον ώστε να σχηματίζουν το 1/3 περίπου του κύκλου, είχαν ανευρεθεί στα κατάλοιπα τρίτου θολωτού, περίπου 130 μ. δυτικά του θολωτού τάφου 2 (Valmin 1938, 214, σημ. 2). Ο ανασκαφέας της Μάλθης και του πρώτου ακεραίου σωζομένου από την αρχαιότητα θολωτού μυκηναϊκού τάφου στην Μεσσηνία μνημονεύει την επίμαχη φράση της περιγραφής του Παισάνια για την «κατακλείδα», τον τελευταίο λίθο-κλειδί του θολωτού τάφου του Βοιωτικού Ορχομενού (Παισ. 9.38), στην οποία δεν παρέλειπε ποτέ να αναφέρεται ο καθηγητής μας Γ. Κορρές κατά τις πάμπολλες φοιτητικές επισκέψεις μας στους θολωτούς των Μυκηνών και της Μεσσηνίας: «...κορυφή δὲ οὐκ ἔς ἄγαν ὄξυ ἀνοιγμένη, τὸν δὲ ἀνωτάτω τῶν λίθων φασὶν ἄρμονίαν παντὶ εἶναι τῷ οἰκοδομήματι» (Valmin 1938, 214-215).

27 Η διευθέτηση των λίθων και η διαλογή ὄσων παρουσίαζαν κατεργασμένη ὄψη πραγματοποιήθηκε με την υπεραισιόδοξη προοπτική μελλοντικών αναστηλωτικών εργασιών, για τις οποίες είχαν αποσταλεί εισηγήσεις μας στο Υπουργείο Πολιτισμού.

28 Χατζή 1983, 112. Εκ παραδρομής αναδημοσιεύεται από άλλους μελετητές ως διάμετρος τύμβου. Boyd 2002, 181. Galanakis 2008, III, 88 (74).

του σταδιακά συσσωρευομένου χώματος κατά την δημιουργία του τύμβου και ήταν σαφώς διακριτοί ως προς την λοιπή λιθεπένδυτη επιφάνεια. Συνέβαλαν δηλαδή στην βέλτιστη συνοχή του συνόλου, ενώ ταυτοχρόνως δημιουργείτο και από αισθητικής πλευράς ισορροπημένη και εν τέλει επιβλητική εικόνα της όλης κατασκευής²⁹ (εικ. 10).

Στο μέσον σχεδόν του δρόμου, σε απόσταση 3,30 μ. από το μέτωπο της ξερολιθιάς του στομίου και περ. 2,60 μ. από το εξωτερικό μέτωπο της ξερολιθιάς του δρόμου, επάνω σε λίθους του «μανδύα» του τύμβου, υπήρχε ογκώδης ακατέργαστος λίθος, πρακτικώς ακέραιος, χωρισμένος σε δύο τμήματα από εγκάρσια ρωγμή (μήκος φαιν.: 2,34 μ., πλ. περ. 0,40 μ., πάχος περ. 0,35 μ.). Ήταν μερικώς ορατός στο σημείο αυτό, αλλά μη αναγνωρίσιμος/ερμηνεύσιμος πριν την έναρξη της ανασκαφής³⁰ (εικ. 11). Η θέση του ενδέχεται να μην ήταν τυχαία, στο μέσον σχεδόν της εισόδου του τάφου και μάλλον ισχνή φαίνεται η πιθανότητα να είχε κυλήσει έως εκεί από υψηλότερο σημείο του τύμβου, ίσως από το επίπεδο των ανωφλίων του τάφου. Στην περίπτωση αυτή, θα αποτελούσε το τρίτο (εξώτερο;) ανώφλι του στομίου, οπότε το υπάρχον κενό του τελευταίου θα μειωνόταν κατά 0,40 μ. επιπλέον. Είναι δυνατόν, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι η κατώτερη «λίθινη» ζώνη (περίβολος) του τύμβου συμπίπτει με την φάση χρήσεως του μνημείου, κατά την οποία «σφραγίσθηκε» η είσοδος, διαμορφώθηκε η τελική μορφή του λιθεπένδυτου τύμβου και κατά πάσα πιθανότητα δηλώθηκε η ύπαρξή του με τον ως άνω ογκώδη λίθο – σήμα.³¹

Παρά την ολοσχερή αναμόχλευση που είχε υποστεί ο τάφος, η συγκόλληση των ελαχίστων γραπτών αγγείων του τελικού (ταφικού) δαπέδου του θαλάμου και η πρώτη «ανάγνωση» των γραπτών και ορισμένων άλλων οστράκων από την επίχωση του δρόμου³², επιτρέπουν να σχολιασθεί το χρονολογικό πλαίσιο της εποχής κατασκευής και χρήσεως του μνημείου, με την προοπτική περαιτέρω μελέτης και δημοσιεύσεως.

Στο σύνολο της κεραμικής του δρόμου εντοπίσθηκε μικρή ομάδα οστράκων, η οποία φαίνεται να είναι χρονολογικώς πρωιμότερη, δηλαδή εντάσσεται στον ορίζοντα της ΥΕ Ι περιόδου, ως κεραμική που απηχεί την υστάτη ΜΕ παράδοση. Πρόκειται για τμήματα από βαθεία κύπελλα της κίτρινης μινυακής παραδόσεως, τα οποία συνυπάρχουν με γκρίζα μινύεια και αναυρόχρωμα κατά την ΥΕ Ι περίοδο³³. Επίσης, η υφή ορισμένων άλλων με αμαυρή επιφάνεια

29 Χατζή 1983, πίν. 57γ· 1984β, πίν. ΚΔ', εικ. 5. BCH 1990, εικ. 49. Συγκεντρωτική εικόνα θολωτών που διαθέτουν περίβολο βλ. Galanakis 2008, II, πίνακας 1. Όμοια κατασκευαστική αντίληψη ως προς τα επί μέρους αναλημματικά τόξα λίθων με αυτήν του τύμβου Ψαρίου, παρουσιάζει η δόμηση του τύμβου του θ.τ. 1 Μαγούλας Γαλατά (Konsolaki-Yannopoulou 2015, 491-498, εικ. 9, σημ. 39, 40).

30 Χατζή 1983, πίν. 57δ· 1984β, πίν. ΚΔ', εικ. 4.

31 Για τα σήματα των τύμβων βλ. *passim* Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980, 160-168. Στην περίπτωση του Ψαρίου δεν υπάρχει συνάφεια με τους δημοσιευόμενους τύπους σημάτων. Ωστόσο, ο N. Valmin, από τους πρωτοπόρους ερευνητές της Μεσσηνίας και Τριφυλίας, στη μελέτη του περί τύμβων και θολωτών αναρωτιέται, αν οι θόλοι και οι θαλαμωτοί τάφοι έφεραν στήλες. Μνημονεύει μάλιστα τον Τσουντα, ο οποίος μεταφέρει την γενικώς αποδεκτή άποψη ότι «...such Mycenaean stelae were rather roughly cut blocks without any ornamentation. If so, there may be many stelae found among the stones that have fallen down with the upper layers of the tholoi». Αναφέρει επίσης ο Valmin δύο περιπτώσεις λίθων, οι οποίοι ανευρέθησαν στα ανώτερα σημεία (κοντά στο στόμιον) ενός τάφου στην περιοχή Κοπανακίου – Μάλθης, και τους θεωρεί σήματα μάλλον και όχι κάποιο ανώφλι (Valmin 1932, 218 σημ. 5, 219 σημ. 1). Η υπόθεσή μας για την παρουσία «σήματος» στον θολωτό του Ψαρίου, ίσως βρίσκει έρεισμα σε αυτές τις παρατηρήσεις του Valmin. Στο πρόσθιο τμήμα του ανωφλίου του θολωτού α10 Κουκουνάρας υπήρχε όρθιος λίθος, πιθανότατα σήμα του τάφου (Κορρές 1975, 473).

32 Πρώτη διαλογή και επιλεκτική φωτογράφιση των οστράκων είχε γίνει κατά τα τέλη της δεκαετίας του '80, ενώ είχε καθαρισθεί σχεδόν το σύνολο της άφθονης κεραμικής από την επίχωση του ταφικού θαλάμου. Έκτοτε, υπηρεσιακές ανάγκες για σωστικό έργο σε άλλες θέσεις της Μεσσηνίας και η μεταφορά του ανασκαφικού υλικού του νομού από την Ολυμπία στην Καλαμάτα, το 2002, δεν κατέστησαν εφικτή την περαιτέρω μελέτη. Ακολούθησε η πυρετώδης προετοιμασία της Ολυμπιάς για την 28η Ολυμπιάδα του 2004 στην χώρα μας και ο διοικητικός διαχωρισμός των Εφορειών Μεσσηνίας και Ηλείας τον Απρίλιο του 2006.

33 Mountjoy 1999, 20. Ο καθηγητής Γ.Σ. Κορρές τονίζει ότι «σὲ προχωρημένο στάδιο τῆς ΥΕ Ι περιόδου μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ὀρισμένα κύπελλα τύπου keftiu, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ

και γραμμική δίχρωμη διακόσμηση (μαύρο και ερυθρό χρώμα) επί του ερυθρωπού πηλού, μας οδηγούν στη σκέψη ότι στο Ψάρι εκπροσωπείται πιθανόν και η «ηπειρωτική πολύχρωμη» κεραμική (εικ. 12)³⁴.

Στην καλής ποιότητας γραπτή κεραμική της ΥΕ I-II περιόδου από τον δρόμο του τάφου κυριαρχούν τα όστρακα κυπέλλων τύπου keftiu, πρωτίστως με διακόσμηση «χελωνείου» (χείλη, βάσεις, μέρη του σώματος με τον χαρακτηριστικό πλαστικό δακτύλιο)³⁵ και λιγότερα με το στοιχείο της οφθαλμωτής σπείρας (εικ. 13). Από την πρώιμη άβαφη κεραμική ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο τμήματα σώματος από αντίστοιχα κύπελλα ή κύλικες (δεν διατηρείται στέλεχος) τα οποία, σύμφωνα με άλλα παραδείγματα της Μεσσηνίας, έφεραν δύο προχοές κατά την μέγιστη διάμετρο του χείλους³⁶ (εικ. 14).

σπανίζει ιδιαιτέρως και ή μινύειος έκλείπει, εκπροσωπούμενη δι' ελάχιστων όμοιωμάτων» (Κορρές 1976α, 277). Επίσης, Κορρές 2012α, 433 για την επιβίωση παλαιών τεχνικών από την ΥΕ I.

34 Η συγκεκριμένη κεραμική, που φαίνεται να προέρχεται από μεγάλα αγγεία, τα οποία συχνά διακοσμούσε (Μαθιουδάκη 2010, 196-197) διαφοροποιείται σαφώς από την γραπτή μυκηναϊκή της ΥΕ I περιόδου, αλλά –σύμφωνα με την παρουσία της σε χρονολογημένα σύνολα– «η σύντομη περίοδος ακμής της συμπίπτει με την ΥΕ I» (Μαθιουδάκη 2010, 169 και Μουνττζογ 1999, 19). Στην Μεσσηνία απαντάται στα Νιχώρια και Μάλθη, και βορειότερα, στο Σαμικόν Ηλείας (Μαθιουδάκη 2010, 182-183) αλλά «δεν αποτέλεσε δημοφιλές ταφικό κτέρισμα των μεσσηνιακών μνημείων της μυκηναϊκής περιόδου [...] ενώ ελάχιστα δείγματα εντοπίστηκαν κατά τις επιφανειακές έρευνες στη Μεσσηνία» (Μαθιουδάκη 2010, 183. Χασιακού και Κορρές 2006, 692, 745). Την αγαπητή συνάδελφο Αφρ. Χασιακού ευχαριστώ που μοιράσθηκε τον προβληματισμό μου και επιβεβαίωσε την άποψή μου ως ειδικότερη επί του θέματος (προσωπική συνομιλία). Μένει να εξετασθεί μελλοντικώς, αν η περιορισμένη αυτή κεραμική υπάρχει στα πολυπληθή όστρακα του ταφικού θαλάμου, του οποίου η πλήρης αναμόχλευση αποτελεί αιτία για αναπόφευκτες θεωρίες πιθανοτήτων.

35 Υιοθετούμε την συλλογιστική βάσει της οποίας προτείνεται η χρήση του όρου κύπελλο keftiu (Lolos 1985, 230-232) για τον δημοφιλέστερο τύπο αγγείου της ΝΔ Πελοποννήσου, τον ευρύτατα διαδεδομένο στη Μεσσηνία, απ' όπου προέρχεται και το μεγαλύτερο αγγείο του είδους του, της ΥΕ I/IIA περιόδου (Κορρές 1980β, 580-606, πίν. 263-264: θ. τ. α10 Γουβαλάρη Κουκουνάρας, με αναφορά σε ανάλογα παραδείγματα. Lolos 1985, 240, 253, εικ. 231-235, και 240-248 για την δημοφιλία και την διάδοση του κυπέλλου. Επίσης Galanakis 2008, II, 80, χάρτης 55: διάδοση του κυπέλλου στην Μεσσηνία). Dickinson 2014, 6, εικ. 1.1, 10. Η συχνότητα του διακοσμητικού στοιχείου καθιστά εύστοχο τον χαρακτηρισμό της περιόδου από τον Γ. Λώλο ως «ripple period» (Lolos 1985, 534 και Μουνττζογ 1999, I, 306 σημ. 45). Τα όστρακα του Ψαρίου με διακόσμηση «χελωνείου» εμπίπτουν κατά την άποψή μας κυρίως μεταξύ των τύπων II και III (ΥΕ I ύστερη – ΥΕ IIA, Lolos 1985, 253-255, 258 και Μουνττζογ 1999, 307, όπου αναφέρεται ότι «η ύστερη φάση της ΥΕ I προσεγγίζει την ΥΕ IIA και ανευρίσκεται στα Νιχώρια Area IV»). Απαραίτητη, ωστόσο, κρίνεται η ενδελεχής μελέτη των επί μέρους διαγνωστικών μορφολογικών στοιχείων (βάση με περιφερειακή κύρτωση ή γωνιώδη κατατομή, ολόβαφη ή μη ταινία στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους, πλαστικός δακτύλιος και λαβές) για ακριβέστερη χρονολογική προσέγγιση. Δηλαδή, πρέπει να εξετασθεί, εάν και κατά πόσον όστρακα ανήκουν και στην ώριμη ΥΕ I, κατά την οποία συνυπάρχουν οι τύποι I και II με την διαφοροποίηση των βάσεων να αποτελεί σημείον αναφοράς για την χρονολόγηση (Κορρές 1975, 459, εικ. 7α-β και πίν. 313β δεξιά, για κύπελλα keftiu της Κουκουνάρας), ενώ κομβική κρίνεται η σημασία της κεραμικής της ΥΕ I μονόχωρης οικίας των Βορουλιών και η ποικιλία των επί μέρους στοιχείων του κλειστού κεραμικού συνόλου (Κορρές 1976α, 274, πίν. 181β και Lolos 1985, 259. Επίσης Μουνττζογ 1999, 307 και Dickinson 2014, 12. Πρωιμότερα ενδέχεται να είναι εκ πρώτης όψεως ορισμένα όστρακα κυπέλλων keftiu με διακόσμηση οφθαλμωτής σπείρας και «χελωνείου» από το Ψάρι, όπου απουσιάζει η διακοσμητική ταινία στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους (Lolos 1985, 253).

36 Κορρές 1976α, 277: αναφέρεται «ἀμφίπροχος μόνωτος κύλιξ τῶν Βορουλιών, ἡ νεωτέρα τῆς μικρῆς ὁμάδος ὁμοίων ποῦ γνωρίζομε ἀπὸ Δ-ΝΔ Πελοπόννησο» (πίν. 181δ, 182γ). Άλλη, από την Νοτία θόλο I της Περιστεριάς, με σχεδόν ανύπαρκτο στέλεχος και μεσοελλαδικής υφής πηλό, χρονολογείται στην πρώιμη φάση της ΥΕ I (Κορρές 1977γ, 286, εικ. 16). Όμοιο αγγείο προέρχεται από τον θολ. τ. Α του Κακοβάτου, στον δρόμο του οποίου είχε απορριφθεί μετά τον καθαρισμό του ταφικού θαλάμου (Lolos 1985, εικ. 460, 461: Περιστεριά και εικ. 480b: Κακόβατος). Επίσης Νικολέντζος 2003, 620 σημ. 5, μνεία για την χρονολόγηση του τάφου Α βάσει των παρατηρήσεων του καθ. Κορρέ για τα ἀμφίπροχα αγγεία της Μεσσηνίας. Κατά τον καθηγητή Γ. Κορρέ «αἱ προχυτικά ἢ καὶ ἀντίθετοι διαμορφώσεις εἰς σημεῖον τοῦ χείλους ἀποτελοῦν γνώρισμα τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου» (Κορρές 1977β, 310-311 με μνεία των τριών περιπτώσεων). Τα δύο ελλiptή κατά τα 2/3 σχεδόν και ως προς το στέλεχος ἀμφίπροχα αγγεία του Ψαρίου προέρχονται, ὅπως και του Κακοβάτου ἀπὸ τον δρόμο του θολωτοῦ, προϊόντα και αὐτὰ καθαρισμοῦ του ταφικού θαλάμου, ὁπότε πρέπει να ενταχθοῦν στον ΥΕ I ὀρίζοντα του τάφου (ἡ συγκριτικὴ μελέτη θα δείξει τον βαθμὸ πρωιμότητος ως προς τα ἄλλα γνωστά παραδείγματα) και επιβεβαιώνουν την ως ἄνω διατυπωθεῖσα ἄποψη εντασσόμενα στον κύκλο της τοπικῆς

Στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο μπορούν να ενταχθούν όστρακα από βαθείς κυάθους³⁷ και αρτόσχημα αλαβαστρίδια³⁸, ενώ σε μεγαλύτερα αγγεία (πιθαμφορείς;) ενδέχεται να ανήκουν όστρακα με κόσμημα τεθλασμένων σε ζώνες, που διαχωρίζονται με κυματοειδείς και απλές ταινίες³⁹, καθώς και όστρακο, στο οποίο διακρίνεται στοιχείο με διπλό πέλεκου σε διάστικτο πεδίο⁴⁰ (εικ. 15: πρώτο, κάτω δεξιά). Αναγνωρίστηκε επίσης από το κυρτό και παχύτερο τμήμα του όστρακο προερχόμενο από απιόσχημο ρυτό με καστανέρυθρη διακόσμηση γλωσσοειδών ή ρακεττόσχημων στοιχείων, που γεμίζουν με λοξές επάλληλες γραμμώσεις μάλλον, παρά με δικτυωτό πλέγμα⁴¹. Τέλος, βάσει αντιστοιχών παραδειγμάτων από χρονολογημένες ταφικές αποθέσεις, είναι δυνατόν να ενταχθούν στην ίδια περίοδο λαβές διαφόρων πηλίνων αγγείων με μία ή δύο αποφύσεις – ομοιώματα ήλων στο σημείο τομής λαβής και σώματος, που μιμούνται μεταλλικά πρότυπα⁴².

Άλλα ευρήματα από την επίχωση του δρόμου είναι: οστέινη περόνη με ρομβοειδή απόληξη (εικ. 16), οστέινο κυλινδρικό «κομβίον»⁴³, ελλιπή πήλινα σφονδύλια και ένα ακέραιο, επτά ελλιπείς αιχμές βελών και μία ακέραη, λεπίδες, απολεπίσματα και φολίδες οψιανού και κυρίως πυριτολίθου, κατεργασμένα εργαλεία, χάλκινο λυγισμένο καρφί και δύο ακόμη μη διαγνώσιμα χάλκινα αντικείμενα. Το πλέον ενδιαφέρον εύρημα μεταξύ των απορριφθέντων στον δρόμο αντικειμένων υπήρξε η κεφαλή πηλίνου ειδωλίου (ΜΚ 4104: μέγ. σωζ. ύψος 0,066

κεραμικής παραγωγής της προανακτορικής Μεσσηνίας.

37 Τα όστρακα ανήκουν σε βαθείς (FS 211) ή αβαθείς κυάθους (FS 218) της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου και κοσμούνται με «οφθαλμωτές σπείρες εντός πλαισίου» (FM 46). Πρβλ. *passim* Μουντζογ 1986, 32, εικ. 31:5 (Μυκήνες) και 33, εικ. 32:1 (Βοιωτία). Επίσης, Μουντζογ 1999, 93, εικ. 15:56, 57 (Μυκήνες, Τίρυνθα) και 322, εικ. 108:22 (τάφος Ε-8 Πύλου). Σε ένα όστρακο υπάρχει σταυροειδές παραπληρωματικό στοιχείο της περιόδου μεταξύ δύο σπειρών (Furumark 1941, εικ. 65, FM 54:4).

38 Τρία όστρακα από μικρό αρτόσχημο αλάβαστρο κοσμούνται με ρακεττόσχημα στοιχεία, που φέρουν δικτυωτό πλέγμα – προσφιλές κόσμημα αλαβάστρων τύπου FS 87, 83 (Μουντζογ 1986, 20, FM 63). Επίσης, ενδεικτικώς αναφέρουμε ότι το παραπληρωματικό στοιχείο τριών στιγμών σε τριγωνική διάταξη, που υπάρχει στα όστρακα του Ψαρίου, συναντάται και σε άλλους τύπους αγγείων της περιόδου (Μουντζογ 1986, 23, εικ. 17/FS 21:8).

39 Τα όστρακα ίσως ανήκουν σε απιόσχημο αμφορέα της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, με το διακοσμητικό στοιχείο των τεθλασμένων σε επάλληλες ζώνες, που διαχωρίζονται με απλές ή διπλές ταινίες (Μουντζογ 1999, 649, FM 61 σε τύπο αγγείου FS 20, εικ. 246:2 – Αγία Άννα Θηβών, 870, εικ. 354:11 - απιόσχημο αλάβαστρο Κέας, και Μουντζογ 1986, 23, εικ. 17/FS 21:8, όστρακο από απιόσχημο αμφορέα). Στα όστρακα του Ψαρίου οι απλές ταινίες εναλλάσσονται με κυματοειδείς.

40 Βλ. *passim* Μουντζογ 1999, 86-87, εικ. 12:27 – απιόσχημος αμφορίσκος Μυκηνών.

41 Εικ. 15: πρώτο, άνω αριστερά. Η Μουντζογ στο έργο της *Μυκηναϊκή Γραπτή Κεραμική* αναφέρεται στον τύπο του απιόσχημου ρυτού FS 202 με παραδείγματα από την Πρόσυμνα, την Αγ. Ειρήνη Κέας και τον Ορχομενό (Μουντζογ 1986, 31-32, εικ. 30:1-3). Κατατάσσει δε τον τύπο του ΥΕ ΙΙΑ ρυτού και άλλους τύπους αγγείων στην αποκαλούμενη «ψευδο-μινωική ομάδα» (Μουντζογ 1999, 22). Το όστρακο του ρυτού από την επίχωση του δρόμου του θολωτού 1 Ψαρίου είχα δείξει η ίδια στην Ρ. Μουντζογ, όταν μελετούσε την μυκηναϊκή κεραμική της Ηλείας στην Ολυμπία (δεκαετία του 1990) και είχε επιβεβαιώσει την ταύτιση και την χρονολόγησή του στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Στην μελέτη της αναφέρει το όστρακο ως προερχόμενο «από τύμβο στο Ψάρι» (Μουντζογ 1999, 323 σημ. 184). Η πληροφορία αναδημοσιεύεται από επόμενους μελετητές βάσει του έργου της, οι οποίοι κάνουν λόγο για ρυτόν και όχι για όστρακο ρυτού (Boyd 2002, 182: «Mountjoy mentions a phytion from the tumulus –presumably the excavated circular construction– dating to LH ΙΙΑ». Galanakis 2008, I, 166 και II, 83, χάρτης 58). Τοιουτοτρόπως το όστρακο έγινε «διάσημο», χωρίς καν να έχει αναφερθεί στις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις για την ανασκαφή Ψαρίου από την ανασκαφέα! Στα ελάχιστα παραδείγματα απιόσχημων ρυτών της Μεσσηνίας και σε όμοια από την λοιπή μυκηναϊκή Ελλάδα αναφέρεται ο καθηγητής Γ. Κορρές με αφορμή την ανεύρεση του ρυτού της Νοτίας Θόλου 1 της Περιστεριάς (Κορρές 1976β, 509, πίν.267α: ρυτό Περιστεριάς, και όμοιο από τον θαλαμωτό τάφο Ε-8 του Κάτω Εγκλιανού). Επίσης, Lolos 1985, εικ. 463. Μουντζογ 1999, 322-323 σημ. 183. Galanakis 2008, I, 166, και II, 83, χάρτης 58.

42 Πληθώρα ομοίων περιπτώσεων μνημονεύει ο καθηγ. Γ. Κορρές στην μελέτη του για το μεγαλύτερο κύπελλο τύπου keftiu της Μεσσηνίας. Βλ. Κορρές 1980β, 600 για περιπτώσεις από την ηπειρωτική Ελλάδα και 603-605 για περιπτώσεις από την Μεσσηνία: ΥΕ Ι μονόχωρη οικία Βορουλίων, θολωτοί τάφοι Κουκουνάρας, Περιστεριάς (πίν. 207γ), Ρούτση και Μάλθης – ΥΕ Ι-ΙΙΑ.

43 Αρχικώς είχε χαρακτηριστεί ως ελεφαντοστέινο (Χατζή 1983, 112).

μ.), η οποία είναι ογκώδης και πεπλατυσμένη στο άνω τμήμα και διατηρεί ίχνη από την αρχική καστανή διακόσμηση. Οι οφθαλμοί αποδίδονται με φακοειδή ενθέματα πηλού στις μεγάλες, αβαθείς οφθαλμικές κοιλότητες, η μύτη υποδηλώνεται με δύο σπές και το στόμα με οριζόντια χαραγή⁴⁴ (εικ. 17).

Η επίχωση του ταφικού θαλάμου απέδωσε άφθονη κεραμική διαφόρων τύπων αγγείων, οστά και δόντια ζώων, αρκετά από τα τελευταία με ίχνη φωτιάς. Από διάφορα βάθη προέρχονται: κάτω τμήμα κορμού πηλίνου ειδωλίου, εννέα πήλινα σφονδύλια ελλiptή κατά το πλείστον, πάνω από τριάντα αιχμές βελών κυρίως από πυριτόλιθο, δώδεκα λεπίδες οψιανού και πυριτολίθου, περί τα τριάντα λίθινα τέχνηρα (εργαλεία πυρίτου και οψιανού), σφαιρική ψήφος από ορεία κρύσταλλο (περ. 0,50 μ. πάνω από το τελικό δάπεδο, ΜΚ 4098, εικ. 18)⁴⁵, τριπτήρας και δύο ελλiptείες ακόνες από ψαμμιτικό πέτρωμα, άμορφα τεμάχια χαλκού, τρία ή τέσσερα τμήματα χαύλων. Σε διάφορα επίσης βάθη υπήρχε αρκετό κάρβουνο, ενώ εντοπίστηκαν και μεταμυκηναϊκά όστρακα με ερυθρό και μελανό γάνωμα, καθώς και μολύβδινο κωνικό βάρος (εικ. 19)⁴⁶, δεύτερη πυραμιδόσχημη αγνύθα, όμοια με αυτήν της επιχώσεως του στομίου και αριστα διατηρημένο αργυρό νόμισμα Ιστιαίας Ευβοίας, ελληνιστικών χρόνων (εικ. 20α-β)⁴⁷. Το δεύτερο νόμισμα που προέρχεται από το Μεσίκι, αλλά όχι από τον τάφο είναι χάλκινο, εποχής Τσιμισκή (11ος αι.), με μέγιστη διάμετρο 0,029 μ. Ανευρέθη τυχαία και παρεδόθη το 1987 προερχόμενο από τις ΝΔ υπώρειες του λόφου, σε απόσταση περ. 800 μ. από τους μυκηναϊκούς τάφους. Η κακή διατήρηση του ευρήματος επέτρεψε μόνον την βασική χρονολόγησή του⁴⁸.

Στο υπόγειο τμήμα του τάφου, όπου το χώμα του ταφικού δαπέδου διατηρούσε μόνιμη υγρασία, η κατάσταση είχε ως εξής: στο ΒΑ τμήμα υπήρχαν υπολείμματα ανθρωπίνου κρανίου, βάση και όστρακα πιθαμφορίσκου και συγκεντρωμένες ένδεκα άριστα διατηρημένες και εξαιρετικής κατεργασίας αιχμές βελών από καστανό πυριτόλιθο – προφανώς επρόκειτο για διαλυμένη ταφή. Διάσπαρτα γραπτά όστρακα από δύο διαφορετικά αρτόσχημα αλάβαστρα αποκαλύφθηκαν στο Δ-ΝΔ-Δ τμήμα. Άφθονα μυκηναϊκά όστρακα, βάση άλλου πιθαμφορίσκου

44 Χατζή 1983, πίν. 57β και ΒCH 1990, εικ. 50. Η κεφαλή του ειδωλίου εντάσσεται κατά την άποψή μας στον φυσιοκρατικό τύπο της τυπολογίας της French μάλλον, παρά στην κατηγορία των Πρωτο-Φι ειδωλίων [Galanakis 2008, III, 88 (74) και II, χάρτης 54, όπου χαρακτηρίζεται ως Πρωτο-Φι]. Συγκρινόμενο με το πρωιμότερο γνωστό ειδώλιο, που προέρχεται από τον θολωτό τάφο V του Εγκλιανού (Blegen κ.ά. 1973, 159, εικ. 232:5a-c, τάφος Βαγενά – λάκκος 2) δεν φαίνεται να έχει άμεση ομοιότητα: μύτη και αυτιά υποδηλώνονται διαφορετικά στο ειδώλιο του Εγκλιανού, του οποίου η κεφαλή είναι μάλλον πτηνόσχημη με προεξοχές ανύπαρκτες στο ειδώλιο του Ψαρίου. Η Ε. French αναφέρει ότι «υπάρχουν αρκετά ειδώλια, που αποτελούν τους τυπολογικούς προγόνους του ειδωλίου της Πύλου, οπότε φαίνεται λογικό να υποθέσουμε, ότι αυτά πρέπει να χρονολογηθούν ή στις αρχές της ΥΕ IIIA1 ή στα τέλη της ΥΕ IIB περιόδου. Εν πάσει περιπτώσει η καταγωγή των ειδωλίων πρέπει να αναζητηθεί στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν περί τα τέλη της ΥΕ IIA – σε απόλυτη χρονολόγηση, γύρω στα 1430 π.Χ.» (French 1971, 103-104). Το ειδώλιο του θολωτού 1 Ψαρίου ενδέχεται να είναι τοπική δημιουργία (French 1971, 174) η οποία να σηματοδοτεί μαζί με συναφή κεραμικά δεδομένα του πλήρως διαταραγμένου ταφικού θαλάμου το χρονολογικό όριο παύσεως χρήσεως του τάφου (*terminus post quem*). Αυτό, παρ' όλον ότι, δυστυχώς, δεν θα είναι ποτέ δυνατόν να υποστηριχθεί, παρά μόνον με υποθέσεις που θα επιχειρούν να προσεγγίσουν την απωλεσθείσα δια παντός αρχική ταφική εικόνα, αξίζει να διερευνηθεί περαιτέρω κατά την οριστική μελέτη της κεραμικής του θολωτού.

45 Konstandinidi 2001, 121 σημ. 4 (χαρακτηρίζεται ως κόσμημα περιδεραίου).

46 Το μολύβδινο βάρος ή σφονδύλι ενδέχεται να είναι σύγχρονο με μεταμυκηναϊκής εποχής όστρακα, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί. Πανομοιότυπο αντικείμενο προέρχεται από στρώμα της περιόδου των Σκοτεινών Χρόνων DA II των Νιχωρίων, βλ. McDonald κ.ά. 1983, 285 (112), 303, εικ. 5:58, 311 (112- N1821). Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 537 σημ. 8 και 550, σχέδιο 2.

47 Σύμφωνα με την περιγραφή και χρονολόγηση του ευρήματος από την αρχαιολόγο του Νομισματικού Μουσείου Μίνα Κρίκου-Γαλάνη το 1985, το νόμισμα απεικονίζει την νύμφη Ιστιαία σε πλήρη πλοίου (ΟΠ) και μαινάδα στεφανωμένη με φύλλα αμπέλου (ΕΜΠ). Η χρονολογία κοπής του κατά δύο εκδοχές τοποθετείται, α) στον 3ο αι. π.Χ. – 146 π. Χ. και β) περί το 196-146 π.Χ. (Χατζή 1985, 105 σημ. 6, πίν. 34α-β).

48 Χατζή 1987, 135.

και μικρότερη ποσότητα αιχμών πυριτολίθου εντοπίστηκαν στο ΒΒΔ τμήμα του δαπέδου. Στο τμήμα αυτό ευχάριστη έκπληξη, ως προς την όλη απογοητευτική εικόνα του πάλαι ποτέ υπάρχαντος ταφικού στρώματος, αποτέλεσε η παρουσία δύο μεγάλων χάλκινων ήλων, οι κεφαλές των οποίων φέρουν καλύμματα από συμπαγή χρυσό (εικ. 21). Η ανεύρεσή τους επικυρώνει μεν την ολοσχερή αναμόχλευση του ταφικού στρώματος του θαλάμου, η οποία είχε συμβεί κατά την Μυκηναϊκή εποχή, όπως είναι γνωστό και από πλείστες άλλες περιπτώσεις, αλλά συνάμα καταδεικνύει, ότι ο μεγάλων διαστάσεων τάφος είχε κατασκευασθεί για να δεχθεί ταφές της οικογενείας του προύχοντος της περιοχής. Ήταν προφανές από την στιγμή της ευρέσεώς τους, ότι οι ευμεγέθεις ήλοι ανήκαν σε μεγάλο ξίφος ή εγχειρίδιο⁴⁹. Οι διαστάσεις τους αναλογούν σε όμοιους, οι οποίοι προέρχονται από τον θολωτό τάφο IV του Εγκλιανού⁵⁰. Η παρουσία τους σε συνδυασμό με τις εξαιρετες αιχμές βελών⁵¹ και την ανεύρεση ελαχίστων τμημάτων επεξεργασμένων χαύλων κάπρου (ένα τεμάχιο φέρει οπή προσραφής) προφανώς προερχομένων από οδοντόφρακτο κράνος⁵², παραπέμπουν στον πολεμικό χαρακτήρα του κατόχου τους ή και στην ιδιότητά του ως κυνηγού, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώ-

49 Τα αντικείμενα ανευρέθησαν στην ίδια περιοχή του ταφικού δαπέδου αλλά σε δύο διαδοχικές ανασκαφικές περιόδους. Κατά το τελικό στάδιο ανασκαφής της θόλου, το 1985, απομακρύνθηκε τελευταίος ο «μάρτυρας» που λειτουργούσε και ως φυσικό αντέρεισμα στα σημεία, κάτω από τα οποία ανευρέθη ο δεύτερος ήλος, πολύ κοντά στον πρώτο (Χατζή 1984α, 79· 1985, 106).

50 Διαστάσεις ήλων Ψαρίου: Μ 4099: μ. 0,025 μ., διάμ. κεφ. 0,0127 x 0,0114 μ., πάχος 0,0097 μ. Μ 4100: μ. 0,232 μ., διάμ. κεφ. 0,0119 x 0,0127 μ., πάχος μέγ. 0,01 μ. Ο θολ. τ. IV του Άνω Εγκλιανού απέδωσε δεκαέξι μεγάλους χάλκινους ήλους, σε τρεις από τους οποίους οι κεφαλές διατηρούσαν καλύμματα από συμπαγή χρυσό, και, σύμφωνα με την δημοσίευση, έχουν ίδιες διαστάσεις με αυτούς του Ψαρίου. Και στην περίπτωση της Πύλου οι ήλοι παρέμειναν στον τάφο κατά την απομάκρυνση πολυτίμων κτερισμάτων, αφού είχαν αποσπασθεί από τον σπλισμό στον οποίο ανήκαν (Blegen κ.ά. 1973, 122, διαστάσεις ήλων κατά μέσον όρο: 0,02-0,0254, διάμ. κεφ. 0,012). Τα δεδομένα του σπλισμού του IV τάφου προσεγγίζονται και από κοινωνικοπολιτικής πλευράς ως αντικείμενα πολιτικής ιδεολογίας (Murphy 2014, 211). Το ουσιώδες είναι ότι οι χάλκινοι χρυσεπένδυτοι ήλοι του Ψαρίου αποτελούν αδιάσειστο στοιχείο για την ύπαρξη ενός ακόμη ευημερούντος μυκηναϊκού προανακτορικού κέντρου, μάλιστα με μεγάλους θολωτούς τάφους στην ΒΑ Μεσσηνία. Για την διάδοση μακρών ξιφών (τύπος Α) και κεκαμμένων σε θολωτούς της Μεσσηνίας βλ. Korres 1983, 96, πίν. 30α-β. Κορρές 2012β, 449-450, εικ. 93. Επίσης Galanakis 2008, I, 96, και II, χάρτης 48.

51 Ο τάφος απέδωσε μεγάλο αριθμό αιχμών βελών, κυρίως από πυριτόλιθο (Χατζή 1984α, πίν. 28α). Περίπου σαράντα οκτώ αιχμές πυριτολίθου, ελλειπείς ή ημιτελείς προέρχονται από τις επιχώσεις δρόμου, στομίου και ταφικού θαλάμου, ενώ δεκαοκτώ ακέραιες (ενδεικτικό μέγ. μήκος 4,33 εκ.) ανευρέθησαν σε δύο σημεία του ταφικού στρώματος (δάπεδο θαλάμου). Ανάμεσά τους εντοπίζονται και δύο από οψιανό με παχύ σώμα και ανοικτούς κνώδοντες, πρωιμότερες (υστάτων ΜΕ χρόνων). Ο καθηγητής Κορρές κατ' επανάληψιν έχει τονίσει την σημασία της παρουσίας των αιχμών σε πολλούς μεσσηνιακούς θολωτούς τάφους, οι οποίες εμφανίζονται ήδη από την τελική φάση της Μεσοελλαδικής περιόδου και υπάρχουν μέχρι το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής (Κορρές 1976α, 261 για την Βοϊδοκοιλιά, όπου ανευρέθη «μια από τις μεγαλύτερες του μυκηναϊκού κόσμου» (μήκος 4,2 εκ.), και άλλες θέσεις θολωτών Δ-ΝΔ Ελλάδος. Κορρές 1983, 96 σε σχέση με τον θολωτό 2 Ρούτση. Κορρές 2012α, 436, όπου αναφέρονται οι θολωτοί της Μεσσηνίας που απέδωσαν μεγάλο αριθμό αιχμών, μεταξύ αυτών και ο θολ. τ. 1 Ψαρίου. Ο ίδιος τονίζει εκεί χαρακτηριστικά ότι «σε σύγκριση με την υπόλοιπη ηπειρωτική χώρα, πλην Μυκηνών, ο μεγάλος αριθμός αιχμών φαίνεται ότι αποτελεί επιβεβαίωση της φήμης, που φθάνει ως τον περιηγητή Πausανία (2ος αι. μ.Χ.) ότι οι Μυκηναίοι Μεσσήνιοι ήταν ικανώτατοι τοξευτές». Πίνακα θολωτών της Μεσσηνίας που απέδωσαν μεγάλο αριθμό αιχμών βελών βλ. Galanakis 2008, II, πίνακας 9. Περισσότερα περί των αιχμών της Εποχής του Χαλκού και ειδικότερα της Υστεροελλαδικής περιόδου (τυπολογία, κατασκευή, διακίνηση, κοινωνική σημασία και τοπικά εργαστήρια στην Μεσσηνία, όπου η όλη παραγωγή ευνοήθηκε από την αφθονία του μεσσηνιακού πυριτολίθου και οι αιχμές αποτελούσαν κτερίσματα κυρίως των θολωτών τάφων της), Ματζάνας 2002, κυρίως 40-46.

52 Η ανεύρεση στον θολ. τ. Ψαρίου ελαχίστων κατεργασμένων τεμαχίων χαυλίων κάπρων και του ελλιπούς τμήματος ομοίου με οπή προσραφής, παρ' όλη την καθολική σχεδόν απουσία των αρχικών ταφικών δεδομένων, σημαίνει ότι και σε αυτόν τον επιβλητικό τάφο είχε ίσως κατατεθεί οδοντόφρακτο μυκηναϊκό κράνος σε συνδυασμό με άλλα είδη σπλισμού (ξίφος ή εγχειρίδιο), εφ' όσον ανευρέθησαν οι χρυσεπένδυτοι ήλοι, καθώς και βέλη που θα συνδεδεσαν ταφά Μυκηναίου, πολεμιστού ή δεινού κυνηγού. Συνεπώς, προσθεταία η θέση του Ψαρίου στον δημοσιευμένο κατάλογο (Galanakis 2008, II, 75, χάρτης 50).

σεις πρώιμων μεσσηνιακών θολωτών τάφων⁵³. Άδηλος βεβαίως παραμένει ο αριθμός των ενταφιασμένων στον θολωτό του Ψαρίου και είναι μάλλον αδύνατον να εξαχθούν ακριβή συμπεράσματα. Μια ανθρωπολογική εξέταση θα μπορούσε ίσως να δείξει, αν τα υπολείμματα οστών κρανίου ανήκουν σε ένα ή περισσότερα του ενός άτομα. Το ταφικό δάπεδο, μετά τον τελικό καθαρισμό, ερευνήθηκε έως τις φυσικές κοιλότητες του βραχώδους και παρέμεινε στην αρχική του κατάσταση ενδεικτικώς, σε μικρή έκταση του ΑΒΑ τμήματος. Οι κοιλότητες του βράχου είχαν επιχλωθεί με λατύπη και χρώμα για να διαμορφωθεί το δάπεδο από πατημένο χρώμα. Κοντά στο βόρειο τοίχωμα της θόλου μία κοιλότητα του βράχου ήταν γεμάτη χρώμα μαυρισμένο από πυρά. Από την όλη κατάσταση γίνεται κατανοητό, ότι δεν υπήρχε δυνατότητα κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους να διανοιγούν ταφικοί λάκκοι για δευτερογενείς ταφές υπό το ταφικό δάπεδο της θόλου, οι οποίες θα διέφευγαν τη σύληση, όπως είχε συμβεί σε άλλους θολωτούς⁵⁴.

Ενδελεχής έλεγχος στις ομάδες γραπτών οστράκων του ταφικού δαπέδου του θολωτού και προσεκτική εργασία συντηρήσεως στα εργαστήρια του Μουσείου Ολυμπίας στα τέλη της δεκαετίας του 1980, απέδωσε τέσσερα ελλιπή μεν αγγεία, αλλά με επαρκή σημεία συνδέσεως, ώστε, με τα απαραίτητα συμπληρώματα γύψου, να καταστεί δυνατή η μέτρηση, σχεδίαση και φωτογράφησή τους⁵⁵. Ακολουθεί σύντομη περιγραφή, ενώ ο σχολιασμός τους ελπίζεται ότι θα λάβει πληρέστερη μορφή στο τελικό στάδιο μελέτης της κεραμικής.

Τρίτος πιθαμοφόρισκος (ΜΚ 4050 – Διαστάσεις: Υ: 19,2 εκ., ΔΒ: 6,8 εκ., ΔΧ: 10,4 εκ.) με κωνική βάση και σώμα απιόσχημο, ελαφρώς πεπιεσμένο άνω. Βάση, λαιμός και λαβές είναι ολόβαφα. Ο λαιμός ανοίγει προς τα έξω. Αμέσως κάτω από την μεγίστη διάμετρο δύο περιφερικές καστανές ταινίες διαιρούν το αγγείο σε δύο πεδία, τα οποία καταλαμβάνει πλήρως το διακοσμητικό θέμα «γωνιώδης θόλωση» (*ogival canopy*)⁵⁶ (εικ. 22).

Τρίτος πιθαμοφόρισκος (ΜΚ 4051 – Διαστάσεις: Υ: 18 εκ., ΔΒ: 6,6 εκ., ΔΧ: 9,7 εκ.) με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Το σώμα χαρακτηρίζεται περισσότερο ως κολουροκωνικό, με την μεγίστη διάμετρο σχεδόν στο επίπεδο του ώμου, όπου τοποθετούνται οι τρεις αψιδωτές λαβές. Ο λαιμός είναι σχεδόν κάθετος, με χείλος έξω νεύον. Βάση, λαιμός και λαβές είναι ολόβαφα με σκούρα καστανή βαφή. Το σώμα διαιρείται με έξι κατακόρυφες ταινίες σε πέντε πεδία κατάστικτα από ολόβαφες στιγμές (*stone pattern*), οι οποίες ευθυγραμμίζονται κατά την οριζόντια μάλλον και όχι την κατακόρυφη διάταξη⁵⁷ (εικ. 23).

53 Βλ. το άρθρο της Α. Χασιακού στον παρόντα τόμο.

54 Ο θολωτός τάφος Βοϊδοκοιλιάς είχε θεμελιωθεί επίσης στον βράχο (Κορρές 1979, 39, 65-66). Υπό το δάπεδο άλλων θολωτών διαφυλάχθηκαν πολύτιμα ταφικά στοιχεία: Ρούτση 2 (Κορρές 2012β, 450), Περιστεριάς 3 (Μαρινάτος 1965, 116), Εγκλιανού V/Βαγενά (Blegen κ.ά. 1973, 148) και του Βαφειού (Τσουντας 1889). Η ασύλητη γυναικεία ταφή του θολωτού τάφου 2 Φυτιών Κουκουνάρας αποτελούσε ταφή δαπέδου (Κορρές 1974, 148-154, ενώ ο θολωτός τάφος 1 Ρούτση επεφύλασσε την ανεύρεση του αρχαιότερου στέμματος (Κορρές και Ταραντού 2018).

55 Τα σχέδια των αγγείων του θολωτού τάφου, που δημοσιεύονται εδώ, πραγματοποιήθηκαν από την γλύπτρια – μουσειακή καλλιτέχνηδα Ελισάβετ Βάλβη στο Μουσείο Ολυμπίας το 1995. Στον σχεδιαστή της Ζ' ΕΠΚΑ Απ. Θωμόπουλο οφείλονται τα σχέδια τριών τεχνέρων της εικ. 27 του κειμένου. Και προς τους δύο απευθύνονται θερμότερες ευχαριστίες.

56 Ως προς το σχήμα (FS 23) και την διακόσμηση (FM 13 – *ogival canopy*) το αγγείο μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΑ (Μουνττζο 1986, 202). Κατά την Μουνττζο το διακοσμητικό θέμα χρησιμοποιείται ευρέως στο υψηλό αρτόσχημο αλάβαστρο FS 81, την γεφυρόστομη πρόχου και στο κυλινδρικό αλάβαστρο (Μουνττζο 1986, 17). Πρβλ. *passim* όμοιο τρίωτο αμφορίσκο από την Πρόσυμα (Blegen 1937, πίν. V, αρ. 412, τάφος XVII).

57 Ο πιθαμοφόρισκος ανήκει στον τύπο FS 24 της ΥΕ ΙΙΑ, αν και το σχήμα προσεγγίζει περισσότερο το ανάλογο της ΥΕ ΙΙΒ με τις κατακόρυφες λαβές. Το διάστικτο διακοσμητικό στοιχείο (FM 76 – *stone pattern*) του βήθους είναι σύννηθες στον μεγάλο αμφορέα, το αλάβαστρο και την γεφυρόστομη πρόχου (Μουνττζο 1986, 20), σε συνδυασμό με άλλα γνωστά μυκηναϊκά διακοσμητικά στοιχεία, αλλά όχι με κατακόρυφες ταινίες, όπως συμβαίνει στο αγγείο του Ψαρίου. Πρβλ. τους διαφορετικού σχήματος τρίωτους πιθαμοφόρισκους από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών (Μουνττζο 1999, 86, εικ. 12:23, 27). Διάστικτο πεδίο κοσμή κάτω τμήμα

Η ακέραιη βάση, ο ελάχιστος ελλειπής λαιμός και τμήμα του σώματος που σχηματίζεται από ομάδες συγκολλημένων οστράκων μη συνδεόμενες μεταξύ τους, απέδωσαν ενόν ακόμη πιθαμοφόρισκο, ο οποίος είχε, προφανώς, παρεμφερείς διαστάσεις με τους προηγούμενους. Η διακόσμηση είναι καστανή, εξίτηλη: διπλή ταινία κατά την μεγίστη διάμετρο του σώματος διαιρεί το αγγείο σε δύο πεδία. Τα δύο τμήματα καλύπτονται σχεδόν πλήρως από γλωσσοειδή και λογχοειδή στοιχεία, τα οποία εδράζονται εναλλάξ στην περιφερική ταινία με «αντιθετική» διάταξη⁵⁸ (εικ. 24).

Μεγάλο αρτόσχημο αλάβαστρο (ΜΚ 4052 – Διαστάσεις: Υ: 14,5 εκ., Δ μέγ.: 21,3 εκ., ΔΧ: 11,3 εκ.) στον ώμο του οποίου διατηρούνται ακέραιες οι τρεις αψιδωτές λαβές. Το σχεδόν πάνω από την μεγίστη διάμετρο του σώματος τμήμα κοσμείται με «βραχώδες» (rock pattern) στο διάστικτο βάθος. Η βαφή είναι καστανή, εξίτηλη. Περίτεχνη είναι η διακόσμηση της βάσεως: δύο ομάδες τριών λεπτών ταινιών σχηματίζουν σιγμοειδή σταυρό, οι κεραίες του οποίου τέμνουν την κατώτερη από τις τρεις περιφερικές ταινίες υπό την μεγίστη διάμετρο του αγγείου. Το κενό μεταξύ των κεραιών του κοσμήματος καλύπτουν τρία επάλληλα τόξα, ώστε το σταυροειδές στοιχείο να «εγγράφεται» σε πλαίσιο με κυρτές πλευρές. Τα τριγωνοειδή διάχωρα τονίζονται στο κέντρο με ολόβαφους κυκλίσκους⁵⁹ (εικ. 25).

Αρτόσχημο αλάβαστρο πεπλεγμένο (ΜΚ 4053 – Διαστάσεις: Υ: 9,8 εκ., Δ μέγ.: 20,7 εκ., ΔΧ: 11,5 εκ.) με λαιμό και λαβές ολόβαφα. Δεν διακρίνεται διακόσμηση στο σώμα. Στη βάση η εξωτερική επιφάνεια τονίζεται από περιφερική ταινία και το κέντρο της καταλαμβάνει με-

πιθαμοφόρισκου από τον Άνω Εγκλιανό (τομές ΒΑ της «Αποθήκης Οίνου») το οποίο μαζί με άλλα όστρακα αποδίδεται στην ΥΕ Ι περίοδο (Blegen κ.ά. 1973, 31, εικ. 124, κάτω δεξιά, και Lolos 1985, εικ. 131). Το αγγείο του Ψαρίου, σύμφωνα με την παρούσα προκαταρκτική εξέταση, θα μπορούσε να ενταχθεί στην ΥΕ Ι/ΙΙΑ περίοδο και ενδέχεται, να είναι προϊόν τοπικού εργαστηρίου.

58 Ο ελλειπής πιθαμοφόρισκος φαίνεται να είναι επίσης προϊόν τοπικής δημιουργίας, αλλά περισσότερα στοιχεία ελπίζεται να προκύψουν από την συγκριτική μελέτη του συνόλου της κεραμικής του τάφου.

59 Χατζή 1984α, 79, πίν. 28β. Το αγγείο ανήκει εκ πρώτης όψεως στον τύπο FS 81 του υψηλού αρτόσχημου αλαβάστρου (Mountjoy 1986, 25) και διακοσμείται με το «βραχώδες» στοιχείο (FM 32 – rock pattern), που απαντάται συχνά σε αλάβαστρα και γεφυρόστομες πρόχους της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου (Mountjoy 1986, 20) αν και στο αγγείο του Ψαρίου απουσιάζει η κορυφαία αψίδα με την οξυκόρυφη απόληξη του βραχώδους – στοιχείο που παραπέμπει στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (Furumark 1941, εικ. 54, FM 32:16). Παρατηρούμε επίσης υψηλότερο λαιμό και ελαφρώς πεπλεγμένο τον ώμο του αλαβάστρου από το Ψάρι. Τέλος, η περίτεχνη διακόσμηση του εξωτερικού πυθμένου μπορεί επίσης να οδηγεί σε υστερότερο στάδιο της ΥΕ ΙΙΑ [Mountjoy 1986, 25 και Furumark 1941, 404-405, εικ. 70, FM 68:3, όπου το παρεμφερές με του αγγείου του Ψαρίου κόσμημα βάσεως θεωρείται σπανιότερο διακοσμητικό στοιχείο σε βάσεις αλαβάστρων σε σύγκριση με συνηθέστερους τύπους του «ακτινωτού τροχού» (Furumark 1941, εικ. 70, FM 68:1, 2)]. Όμοιο κόσμημα, χωρίς τους ολόβαφους κύκλους, και με διπλές αντί των τριπλών ταινιών του αγγείου του Ψαρίου, υπάρχει σε βάσεις αλαβάστρων της ΥΕ ΙΙ περιόδου από θαλαμωτούς τάφους των Δενδρών (Persson 1942, 69-70, εικ. 82:1, τ. 10) και της Τίρυνθος (Rudolph 1973, 85, πίν. 52:2), ενώ όμοιο ως προς τον τύπο και την διακόσμηση του σώματος, αλλά με εντελώς διαφορετικό κόσμημα στον εξωτερικό πυθμένα αλάβαστρο της ΥΕ ΙΙΑ προέρχεται από την Πρόσυμνα (Mountjoy 1999, 86, 88, εικ. 12:31). Πλησιέστερο προς το σταυροειδές κόσμημα της βάσεως του αγγείου του Ψαρίου εντοπίζεται, σε αλάβαστρο από το Κοράκου Κορινθίας, όπου τα σκέλη σχηματίζονται με διπλές και όχι τριπλές ταινίες. Τέσσερις ολόβαφοι κυκλίσκοι τονίζουν ομοίως τα εσωτερικά τριγωνικά διάχωρα, ενώ προστίθενται τέσσερις επί πλέον, ανά ένας στο μέσον κάθε αμφίκυρτου τμήματος. Η Mountjoy αναφέρει ότι η μορφή του αλαβάστρου παραπέμπει στην ΥΕ ΙΙΑ, αλλά προέρχεται από σύνολο της ΥΕ ΙΙΒ (Mountjoy 1999, 207-208, εικ. 64:41). Όμοια επίσης ως προς τον τύπο και την διακόσμηση του σώματος αλάβαστρα της ΥΕ ΙΙ περιόδου προέρχονται από την Τίρυνθα (Rudolph 1973, 85, πίν. 52: 2, 6 – Θαλαμωτός XXI) και από τα Δενδρά Μιδέας (Persson 1942, 69-70, εικ. 82:1 – Θαλαμωτός 10). Και στις δύο περιπτώσεις οι κεραίες του σταυροειδούς στον εξωτερικό πυθμένα των αγγείων σχηματίζονται από διπλές ταινίες. Τα κενά μεταξύ των σκελών καλύπτονται με διπλές αμφίκυρτες ταινίες. Σε δύο αλάβαστρα της περιόδου, διαφορετικού τύπου από αυτόν του αγγείου του Ψαρίου, με κυρίως διακοσμητικό στοιχείο το «βραχώδες» σε διάστικτο βάθος, οι βάσεις εξωτερικά εμφανίζουν την ίδια σχεδιαστική αντίληψη, αλλά απλοϊκότερη – ενδεικτική κατά την άποψή μας, της τοπικής παραγωγής (Mountjoy 1999, 650-651, εικ. 247:10 – Αγία Άννα Θηβών, και 869-870, εικ. 354:12 – Αγία Ειρήνη Κέας, όπου το σταυροειδές κόσμημα καταλαμβάνει μόνον το κεντρικό τμήμα της βάσεως περιβαλλόμενο από παχύ δακτύλιο, οι τέσσερις ολόβαφοι κυκλίσκοι κοσμούν τα κενά και οι κυρτές πλευρές απουσιάζουν).

γάλη σπείρα, με έξι ή επτά περιελίξεις. Ο δακτύλιος μεταξύ σπείρας και περιφερικής ταινίας κοσμεύεται με οκτώ εγκάρσια στοιχεία σε σχήμα τελικού S /σχηματοποιημένη απομίμηση των ακτίνων του τροχού. Η βαφή είναι καστανή εξίτηλη⁶⁰ (εικ. 26).

Ο μεγάλος αριθμός λιθίνων τεχνέργων, ο οποίος προήλθε από όλους τους τομείς του θολωτού τάφου 1 και από τον τύμβο του, ήταν ένας επί πλέον λόγος για τον συστηματικό έλεγχο του όγκου των επιχώσεων (υπολογίζεται ότι το κοσκίνισμα εκάλυψε περίπου τα 2/3 του συνόλου του). Εκπροσωπείται ευρεία κλίμακα κατηγοριών: πληθώρα απολεπισμάτων αλλά και κατεργασμένων τεχνέργων, όπως οπείς («τρύπανα»), ξέστρα, στοιχεία δρεπάνων («δόνακες») (εικ. 27), κ.λ.π. Ανάμεσά τους ιδιαίτερη θέση κατέχουν για την επιμελημένη κατεργασία και το λεπτό πάχος οι φυλλόσχημες αιχμές βελών (εικ. 28), κυρίως από καστανέρυθρο πυριτόλιθο, αλλά και ορισμένες από λευκωπό ή ελαιόχρωμο. Ως φαίνεται, οι αιχμές βελών χαρακτηρίζουν το ήμισυ της εργαλειοτεχνίας, ενώ οι σπασμένες και ημιτελείς είχαν απορριφθεί ως ακατάλληλες. Κατά την εποχή κατασκευής του τάφου και αργότερα, φαίνεται πως στο Μετσίκι γινόταν εντατική κατεργασία του τοπικού πυριτολίθου, ίσως ακόμη και κατά την διάρκεια κατασκευής του μνημείου, για την χρήση διαφόρων εργαλείων, αλλά και για την κατάθεση πολλών αιχμών βελών ως κτερισμάτων «κύρους» σε ταφές εντός του θολωτού. Μεγάλος πυρήνας πυριτολίθου (ΜΚ 4094) προερχόμενος από τις ΝΔ υπώρειες του υψώματος, ο οποίος ανευρέθη και παρεδόθη από κάτοικο του Ψαρίου⁶¹, ενισχύει την άποψη αυτή. Επίσης, η επιτόπια έρευνα στο ύψωμα και στο άμεσο περιβάλλον του κατέδειξε, ότι για την δραστηριότητα του τοπικού εργαστηρίου λιθοτεχνίας στο Ψάρι κατά τα τέλη του 16ου – αρχές του 15ου αι. π.Χ., είχαν αξιοποιηθεί δεόντως οι τοπικές αποθέσεις του πετρώματος, στο πλαίσιο, άλλωστε, της γενικότερης εικόνας που παρουσιάζουν οι λιθοτεχνίες της 2ης χιλιετίας στην Δυτική Πελοπόννησο. Στα πιο πάνω ενδιαφέροντα συμπεράσματα, με αναλυτικές περιγραφές και μετρήσεις, στατιστικούς υπολογισμούς, πίνακες ποικίλων ζητούμενων και συγκρίσεις με συναφή δεδομένα της Εποχής του Χαλκού στον αιγαιακό χώρο, καταλήγει η μελέτη 2.340 λιθίνων τεχνέργων από τον θολ. τ. 1 Ψαρίου⁶².

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής πραγματοποιήθηκαν οι απαραίτητες σχεδιαστικές αποτυπώσεις του θολωτού τάφου από τον αρχιτέκτονα του ΕΜΠ Δημ. Ι. Κορρέ⁶³. Στο από-

60 Το αγγείο ανήκει στον τύπο FS 84, αλλά με πιο ψηλό λαιμό, που χαρακτηρίζει περισσότερο τα αλάβαστρα της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου (Mountjoy 1999, 653 και 859, εικ. 350:3, αλλά με τον συνήθη τύπο «τροχού»). Η έλλειψη σαφούς διακοσμητικού στοιχείου στο σώμα περιορίζει την αναζήτηση αντιστοίχων παραδειγμάτων στο κόσμημα της εξωτερικής επιφάνειας του πυθμένος. Καθώς η αναζήτηση δεν εξαντλείται εδώ, ενδεικτικώς αναφέρεται, ότι ο τύπος του τροχού που κοσμεί το αλάβαστρο του Ψαρίου, απαντάται στην τυπολογία του Furumark, όπου χαρακτηρίζεται ως σπανιώτατος έως μοναδικός τύπος «τροχού» της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου (Furumark 1941, 404-405, εικ. 70, FM 68:4). Η άποψη αυτή δεν φαίνεται να έχει διαφοροποιηθεί ή εμπλουτισθεί με άλλες περιπτώσεις αλαβάστρων τουλάχιστον κατά την παρούσα περιορισμένη προκαταρκτική εξέταση. Η Mountjoy επαναλαμβάνει ότι κατά την ΥΕ ΙΙΒ το κόσμημα του τροχού συνηθίζεται, ενώ σε εικονιζόμενα αγγεία φαίνεται πως ο κεντρικός κύκλος διευρύνεται και το μήκος των ακτίνων περιορίζεται (Mountjoy 1986, ενδεικτικώς 42, εικ. 44:1). Η ίδια αναφέρει επίσης χαρακτηριστικά, ότι η διαχωριστική γραμμή μεταξύ ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ περιόδου είναι ιδιαίτερα ασαφής, καθώς δεν υπάρχουν σύνολα με ασφαλή χρονολόγηση για την τελευταία (Mountjoy 1986, 37). Ελπίζεται ότι και το ζήτημα αυτό θα διευκρινηθεί περαιτέρω κατά την μελέτη για την τελική δημοσίευση του υλικού του Ψαρίου.

61 Χατζή 1985, 104.

62 Το συγκεκριμένο σύνολο αντικειμένων παραχωρήθηκε εκ μέρους της υπογραφομένης για μελέτη και δημοσίευση στον συνάδελφο Χρ. Ματζάνα λόγω ειδικεύσεώς του στον τομέα αυτόν. Ματζάνας 1999, 2000-02, 2001-02· ειδικά για τις αιχμές βελών 2002 (βλ. και σημ. 51). Δεκαοκτώ διαφόρων μεγεθών άριστα διατηρημένες αιχμές βελών από πυριτόλιθο, δύο χάλκινοι χρυσεπένδυτοι ήλοι, πιθανοφόρισκος και αρτόσχημο αλάβαστρο από τον θολωτό τάφο 1 Ψαρίου είχαν συμπεριληφθεί το 1999 στην επανέκθεση του Μπενακείου Μουσείου Καλαμάτας, μετά την καταστροφή που υπέστη το κτήριο και η αρχική έκθεση κατά τον σεισμό του 1986 (Αραπογιάννη 1999). Τα ευρήματα εκτίθενται από το 2009 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, στην υποενοότητα «Επαρχία Τριφυλίας. Το κέντρο του ομηρικού βασιλείου του Νέστορα» (Αραπογιάννη 2009, 354).

63 Η σχεδιαστική αποτύπωση αντιμετωπίστηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση του ανασκαφικού έργου στο

σπασμα που ακολουθεί μεταφέρονται ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις από την έκθεσή του σχετικά με την κατασκευή της θόλου:

«Θεωρώντας ότι η κατάρρευση της θόλου ξεκινά από τα πιο αδύνατα σημεία της, που σίγουρα βρίσκονταν αρκετά ψηλά, το τμήμα της που σήμερα διατηρείται, έχει γεμίσει παντελώς με το κατακρημνισμένο υλικό. Έτσι, διαμορφώθηκε σε αυτό μια εσωτερική ισχυρή αντιστήριξη, που, σε γενικές γραμμές, το συγκρατούσε χωρίς παραμορφώσεις. Οι κατά τόπους παραμορφώσεις οφείλονται εν μέρει σε αδυναμία των τότε μαστόρων να ακολουθήσουν απόλυτα την γεωμετρία της θόλου και σε τοπικές ανομοιομορφες πιέσεις. Από το γεγονός ότι ο θολωτός τάφος βρίσκεται σε κορυφή, αποκλείεται η μονόπλευρη γενική παραμόρφωση λόγω ερπισμού του εδάφους.

»Από το υπάρχον υλικό που προήλθε από το εσωτερικό του ταφικού θαλάμου, συνολικού όγκου περίπου 220 μ³, φαίνεται ότι το ανώτερο τμήμα της θόλου ήταν κτισμένο με αρκετά πλατειές πέτρες, που θα επέτρεπαν μια αρκετά έντονη επεξερχή. Λόγω του ότι ο τάφος κτίσθηκε σε κορυφή λόφου, οπότε η δημιουργία υψηλού τύμβου είναι δυσκολότερη (απαιτεί πολύ υλικό, μεγαλύτερες και δυσκολότερες μεταφορές) σίγουρα είχε καταβληθεί προσπάθεια να κλείσει η θόλος σε χαμηλότερο ύψος. Αυτό μπορούσε να επιτευχθεί με εντονότερη επεξερχή των λίθων. Συνεπώς, είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι το ύψος της θόλου θα ήταν αρκετά χαμηλότερο από αυτό που μας δίνει ο εμπειρικός κανόνας (το ύψος ισούται με την μέγιστη διάμετρο). Εφ' όσον η μέγιστη διάμετρος του θολωτού είναι 9,10 μ., το αρχικό ύψος υπολογίζεται ότι θα ήταν 8 μ.»⁶⁴.

Κατά τους υπολογισμούς του ίδιου, «το αμιγές υλικό λίθων για την κατασκευή της θόλου από το δάπεδο έως την κορυφή πρέπει να ήταν της τάξεως των 100 έως το πολύ 150 μ³, δηλ. περ. 300 τόννοι λίθων, υπολογιζομένων και των λίθων του πακτώματος στην πίσω πλευρά της θόλου. Το τοίχωμα της θόλου πρέπει να είχε αρχικό πάχος 0,90-1,00 μ. το οποίο μειωνόταν σταδιακά προς τα άνω και έφθανε τα 0,45-0,50 μ.».

Είναι σαφές ότι ο τρόπος με τον οποίο ενισχύονταν τα τοιχώματα συντέινε στην στατική του τάφου, ο οποίοςς κτιζόταν με δακτυλίους⁶⁵, και η βαθειά γνώση των Μυκηναίων αρχιτε-

Ψάρι από τον ΕΟΤ, κατόπιν αιτήματος της κοινότητας, η οποία είχε την λογιστική διαχείριση της δαπάνης. Μία σειρά σχεδίων του μνημείου κατετέθη στον ΕΟΤ. Ο τότε πρόεδρος της κοινότητας, νυν εκλιπών, Παν. Κάτσος, είχε με προθυμία συνδράμει στο όλον έργο με πρώτη ενέργεια την διάνοιξη/επίστρωση δρόμου από την Αγία Άννα μέχρι τους θολωτούς, τον Νοέμβριο του 1982.

64 Στην ίδια διαπίστωση προβαίνει και ο ανασκαφείς της Μάλθης για τους δύο θολωτούς της περιοχής: ο τάφος 1 έχει μεγ. διάμ. 6,85 μ. και ύψος 5,80 μ. Ο δεύτερος, με μέγιστη διάμετρο 5,75 μ., υπολογίσθηκε ότι θα είχε ύψος 5+ μ. (Valmin 1938, 212, 218 αντιστοίχως). Επίσης, κατά ένα και πλέον μέτρο χαμηλότερο ύψος (2,52 μ.) είχε σε σχέση με την διάμετρο του ταφικού θαλάμου του (3,20-3,25 μ.) ο μικρών διαστάσεων, δεύτερος ακέραιος από την αρχαιότητα σωζόμενος θολωτός τάφος Κεφαλοβρύσου (πρώην Χαλβάτσου), ο οποίοςς εξαιτίας ακριβώς της μερικής καταστροφής του κορυφαίου σημείου της οροφής του από αγροτικό μηχάνημα, ήλθε στο φως (Χατζή-Σπηλιοπούλου 2007, 341· 2014, 331 σημ. 39). Ανάλογος υπολογισμός υπάρχει για τον θολωτό τάφο των Νιχωρίων (Wilkie 1975, 47 σημ. 31 με αναφορά σε συναφείς αναλογίες για τον τάφο του Ατρέως).

65 Κατά την δεκαετία της ανασκαφής του θολωτού τάφου στο Ψάρι είχαν δημοσιευθεί βασικές μελέτες για την κατασκευή της θόλου και την αρχή της εκφορικότητας ως προς την στατική της. Βλ. *passim* Cavanagh και Laxton 1981, 1988. Επίσης Dickinson 2011, 587 για την αναλογία: πάχος τοιχώματος θόλου = ήμισυ μεγ. διαμέτρου. Ενδελεχής μελέτη για τον τρόπο δομήσεως θόλου και τύμβου και παρατηρήσεις για ζητήματα στατικής προκύπτουν από τις μετρήσεις και σχεδιαστικές αποτυπώσεις του τάφου Β του Θορικού (Cremasco και Laffineur 1999, 142-144). Πρακτικής φύσεως ζητήματα που απαιτούντο για την κατασκευή ενός μεγάλου θολωτού (εξόρυξη, μεταφορά και χρήση λίθων και χώματος, απασχόληση εξειδικευμένου προσωπικού και απαιτούμενος χρόνος με συγκεκριμένο αριθμό εργατών) εξετάσθηκαν ως προς τους θολωτούς Ατρέως και Αιγίσθου (Wright 1987, 173-174. Cavanagh και Mee 1998, 45-46· 1999, 95-100), ενώ πρόσφατη μελέτη παρουσιάζει συγκεντρωτικούς στατιστικούς πίνακες με υπολογισμούς του συγγραφέως για κάθε μυκηναϊκό θολωτό τάφο του αιγαιακού χώρου – περιλαμβάνεται και ο θολωτός τάφος 1 Ψαρίου (Galanakis 2008, I, 8-9, και II, πίνακας 3).

κτόνων σε θέματα στατικής θεωρείται αξιοθαύμαστη για την προσοχή στις λεπτομέρειες και την εξεύρεση λύσεων κατά την δόμηση⁶⁶.

Κατά την διάρκεια της ανασκαφής του τάφου 1 και πριν ολοκληρωθεί η έρευνα του ταφικού θαλάμου, ελήφθη υποδειγματική μέριμνα για την στερέωση των ευπαθών σημείων της θόλου και του στομίου, τα οποία συγκρατήθηκαν με οκτώ σιδερένιες «αγκυρώσεις» (επτά στο Α-ΒΑ τόξο του τοιχώματος του ταφικού θαλάμου και δύο ενισχυμένες γωνιακές στις εσωτερικές γωνίες του στομίου). Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε για πρώτη φορά, λόγω του μεγέθους των μνημείων, στο Ψάρι και στον σχεδόν ταυτόχρονα τότε ανασκαπτόμενο, μεγάλο και εξαιρετικής κατασκευής θολωτό τάφο στην Άνθεια Καλαμάτας⁶⁷.

Β. Έξαρμα θολωτού τάφου 2

Το 1986 πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί, αποψίλωση και φωτογράφιση στην περιοχή του χαμηλού εξάρματος του δευτέρου θολωτού τάφου με το *in situ* ακέραιο επιβλητικό ανώφλι⁶⁸ (εικ. 29). Οι οικονομικές δυνατότητες της Εφορείας περιόρισαν τότε την έρευνα μόνον σε επιφανειακό καθαρισμό, μετρήσεις και φωτογράφιση.

Ήδη, κατά την πρώτη επίσκεψή μας στο Μετσίκι, είχαμε διαπιστώσει ότι κάτω από το βόρειο άκρο του μεγάλου ανωφλίου διακρινόταν με προσεκτική παρατήρηση τοξωτή διάταξη από πλακωτούς λίθους. Ευλόγως, υποθέσαμε ότι επρόκειτο για τμήμα/τόξο του ανωτάτου σωζομένου δακτυλίου της θόλου, η οποία επίσης έχει καταπέσει από το ύψος αυτό στο εσωτερικό του μνημείου. Συνεπώς, το μεγάλο ανώφλι ακουμπά στο εσώτατο σημείο τομής του στομίου με τον ταφικό θάλαμο. Υπολογίσαμε ότι και ο τάφος αυτός πρέπει να είναι κατά το μεγαλύτερο τμήμα του υπόγειος και αναλόγων διαστάσεων με τον πρώτο (εικ. 30, 31).

Ο τάφος απέχει περ. 100 μ. ΒΑ του πρώτου θολωτού και έχει προσανατολισμό αντίθετον από εκείνον, δηλαδή, Β-Ν. Προφανώς τον προσανατολισμό των τάφων καθόριζε η μορφολογία του εδάφους. Εν προκειμένω, όπως και στον πρώτο τάφο, επελέγη η μεγαλύτερη κλίση του εξάρματος για την διάνοιξη του δρόμου. Αμέσως νοτίως του μεγάλου υπερθύρου, διατηρείται στη θέση του και δεύτερο, μικρότερο ανώφλι, με φαινόμενο μήκος περ. 2 μ., το οποίο ακουμπούσε στις παρειές του στομίου. Την θραύση του ογκολίθου στο μέσον προκάλεσε, προφανώς, η κατάρρευση τμήματος της θόλου και συνέτεινε, ώστε να εμφανίσουν έντονη κλίση προς τα έξω οι παρειές του στομίου. Το φαινόμενο μήκος του στομίου υπολογίσθηκε περ. 3,60 μ. στο σημείο αυτό. Οι παρειές του δρόμου του τάφου δεν εντοπίστηκαν κατά τις πρώτες αυτές εργασίες, προφανώς ευρισκόμενες σε χαμηλότερο επίπεδο. Σε απόσταση περ. 5,70 μ. από την νότια πλευρά του μεγάλου ανωφλίου, ΝΝΔ του στομίου, υπάρχουν πολλές πέτρες από σύγχρονες ξηρολιθιές/αναλήμματα των χωραφιών, τα οποία έπαυσαν να καλλιεργούνται μετά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Ενδεχομένως πολλές από αυτές, αν όχι το σύνολό τους, προέρχονται από το μνημείο. Αυτό μένει να επαληθευθεί με την ανασκαφική έρευνα, η οποία οσονούπω ολοκληρώνεται από την αρμοδία Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας⁶⁹. Η

66 Frizell και Santillo 1988, 444.

67 Οι αγκυρώσεις στερεώθηκαν σε λάκκους περ. 0,50 μ. βάθους πίσω από το χείλος της θόλου, σε αντίστοιχα σημεία του τύμβου. Μεταξύ τοιχώματος θόλου και αγκυρώσεων τοποθετήθηκαν φύλλα μολύβδου για την αποφυγή τριβής και φθορών. Η μελέτη προσωρινής στερεώσεως συνετάχθη από μηχανικό της Νομαρχίας Μεσσηνίας και ενεκρίθη με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού (Χατζή 1985, 104-105 σημ. 3. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2014, 330 σημ. 34 και 348, εικ. 11).

68 Χατζή 1984β, πίν. ΚΔ', 6· 1986. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 537-538, 552, εικ. 3· 2014, 328.

69 Λαθραίες απόπειρες παραβιάσεως από αγνώστους -μία σε κάθε τάφο, προέκυψαν και κατά το πρώτο στάδιο των ανασκαφών στο Μετσίκι Ψαρίου (Χατζή 1983, 111· 1987, 135. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2014, 328 σημ. 31). Κατόπιν ομοίων ενεργειών στον δεύτερο τάφο, η τοπική Εφορεία (ΛΗ' ΕΠΚΑ) επενέβη σωστικώς στο μνημείο με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Αικ. Τζαμουράνη, το 2013 (προσωπική επικοινωνία). Την χρονική περίοδο κατά την οποία γραφόταν το παρόν κείμενο, η έρευνα του μνημείου είχε φθάσει σε τελικό στάδιο υπό την

ανασκαφή και του τάφου αυτού θα αναδείξει την πλήρη εικόνα του μνημείου με τον τύμβο του – προφανώς λιθεπένδυτο και στην περίπτωση αυτή λόγω της αφθονίας του ασβεστολιθικού πετρώματος στον λόφο. Η χρονολόγησή του θα καταδείξει την χρονική διαδοχή ιδρύσεως των θολωτών στο Μετσίκι, η οποία, σε συνδυασμό με την μορφή και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, θα συμβάλει περαιτέρω στην μελέτη θεμάτων που σχετίζονται με την μακρά μεσοελλαδική παράδοση των τυμβικών μνημείων και την εμφάνιση του θολωτού τάφου στην προανακτορική Μεσσηνία, καθώς και με την συναφή κεραμική παραγωγή της περιόδου.

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ ΜΕΤΣΙΚΙ

Κατά την διάρκεια των ανασκαφικών περιόδων στο Ψάρι, υπήρξε η δυνατότητα περιηγήσεων⁷⁰ σε τοποθεσίες που απείχαν σε ακτίνα έως και 7 χλμ. από το ύψωμα με τους θολωτούς τάφους, κατά τις οποίες εντοπίστηκαν με περισυλλογή επιφανειακών οστράκων νέες αρχαιολογικές θέσεις με χρονολογικό ορίζοντα από τους προϊστορικούς έως τους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους⁷¹. Ειδικότερα, κατά τα έτη 1986-1988 πραγματοποιήθηκαν με πιστώσεις της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, στο πλαίσιο συνεχισεως του ανασκαφικού έργου, επί δύο ή τρεις εβδομάδες ανά έτος, οι ακόλουθες αρχαιολογικές εργασίες στο ίδιο το ύψωμα.

Σε διάφορα σημεία του λόφου, όπου αφθονεί, όπως αναφέραμε, ο ασβεστολιθικός βράχος, πραγματοποιήθηκαν επιφανειακοί καθαρισμοί και φωτογράφιση, μέχρι το νότιο άκρο του σε ακτίνα περίπου 150-200 μ. ΝΔ των θολωτών τάφων. Σε αυτό μάλιστα το σημείο του λόφου με την εποπτικότερη θέα προς τον κάμπο του Δωρίου, περισυνέλεγε αρκετή ενδεικτική κεραμική της ΥΕ εποχής, ακέραη αιχμή βέλους, εργαλείο πυριτολίθου και ακέραιο πήλινο σφαιρικό-πεπιεσμένο σφονδύλι. Κατά τον περιορισμένο καθαρισμό των πυκνών θάμνων και την απομάκρυνση των επιφανειακών χωμάτων μεταξύ λίθων, που φαίνονταν πυκνοί σε ορατή εδαφική έξαρση, παρακολουθήθηκε τοξωτή διάταξή τους σε μήκος περιφερείας περίπου 8-10 μ. και ανευρέθησαν δύο πήλινα κολουροκωνικά σφονδύλια, τμήμα μεγάλης αιχμής βέλους και άφθονα απολείψματα πυριτολίθου, ελάχιστα όμοια από οψιανό και αρκετή, κατά το πλείστον χειροποίητη κεραμική. Ομοίως, επιφανειακός καθαρισμός σε άλλο επίπεδο σημείο περ. 50 μ. πριν το ακραίο έξαρμα, ανέδειξε λίθους σε διάταξη, οι οποίοι φαίνεται να ανήκουν σε θεμέλια κτισμάτων.

Κατά την διάρκεια της ανασκαφής του θολωτού τάφου 1, αποκαλύφθηκαν δύο κυκλικές κατασκευές (Α1 και Α2). Η πρώτη, σε απόσταση περ. 40 μ. βορείως του θολωτού τάφου 1, η δεύτερη σε απόσταση περ. 135 μ. ΝΔ αυτού. Είχαν ορατή εξωτερική διάμετρο περ. 2-2,30 μ. αντιστοιχώς (εικ. 32). Η πρώτη περιείχε οστάρια ζώων, κάρβουνο και λίγα αδιάγνωστα όστρακα. Και οι δύο κατασκευές αποτελούνταν από έναν δακτύλιο πλακωτών και σχεδόν ακατέργαστων λίθων, δηλαδή ήσαν αβαθείς, και διέθεταν δάπεδο από λευκωπά λιθάρια, επιμελώς διευθετημένα. Η πρώτη εκτίμησή μας είναι πως πρόκειται για εστίες, των οποίων η παρουσία συνδέεται ίσως με οικιστικά κατάλοιπα⁷².

Σε απόσταση περ. 30 μ. βορείως του θολωτού τάφου 1 και ελάχιστα μέτρα νοτίως του κυ-

διεύθυνση του αρχαιολόγου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας Σταμ. Φριτζίλα (προσωπική επικοινωνία).
70 Οι περιηγήσεις πραγματοποιούνταν τα Σαββατοκύριακα, κατά την διαμονή μας στο Ψάρι, χάρις στην ευγενική φιλοξενία των αδελφών Γεωργίου και Φώτη Παπαγεωργίου, οι οποίοι και μας συνώδευσαν ως άριστοι γνώστες του τόπου τους.

71 Χατζή 1981 (Θέση Βαρελάκου): 1982, 137 (θέσεις: Λούρι, Λάκα-Γκιούμς, Σιντιλίθι, Ζιουμπάτα και Παναγιά): 1984α, 79 (θέσεις: Πάνω Γκλιάτα, Άγιος Σέργιος): 1984β, 267-268. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1990 (Ριζοχώρι – πρώην Λάπι Σουλμοχωρών, θέση «Λουτρό»): 1998, 538 σημ. 13· 2014, 329 σημ. 33.

72 Χατζή 1983, 112-113, πίν. 57ε· 1984α, 79· 1985, 104-105 και ΒΧΗ 1990, εικ. 50. Διαφορετική εκδοχή/ερμηνεία επιχειρείται στο πλαίσιο γενικής θεωρήσεως των δρόμων των θολωτών τάφων ως τελετουργικών χώρων (Papadimitriou 2015, 91).

κλικού κτίσματος Α1 διάταξη μεγάλων ακατέργαστων λίθων σε σχήμα Π τράβηξε την προσοχή μας. Μετά την φωτογράφιση με δίποδο και τον καθαρισμό της, διαπιστώθηκε ότι το κτίσμα είχε ανοικτή την ανατολική στενή πλευρά (εικ. 33). Μέχρι βάθους περ. 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους υπήρχαν αρκετά άβαφα όστρακα, μερικά οστά, πυριτόλιθοι και αρκετή λατύπη. Δοκιμαστικές τομές γύρω από το εκ πρώτης όψεως ελλiptές ταφικό κτίσμα, δεν απέδωσαν περισσότερα στοιχεία⁷³.

Τέλος, από τον έλεγχο με κόσκινο μεγάλου όγκου χωμάτων, ο οποίος προέκυψε από τις απορριφθείσες επιχώσεις και είχε εναποτεθεί σε σωρούς κατά την διάρκεια της ανασκαφής πλησίον των αντιστοιχών αριθμημένων τεταρτημορίων της θόλου του τάφου 1 (¾ περίπου του συνόλου των επιχώσεων του μνημείου) προέκυψαν κυρίως άφθονα λίθινα τέχνηρα, η μελέτη των οποίων κατέδειξε τοπική δραστηριότητα λιθοτεχνίας⁷⁴.

ΨΑΡΙ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΚΤΑΙΑ

Η θέση των θολωτών τάφων του Ψαρίου αξιοποιεί το φυσικό περιβάλλον και επιλέγεται με την συνήθη αίσθηση εποπτείας, η οποία χαρακτήριζε τους Μυκηναίους και είναι γνωστή από πλειάδα θολωτών τάφων στην πρωτοπόρο για τα τυμβικά και θολωτά μνημεία της ύστερης ΜΕ και των πρωίμων περιόδων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού Μεσσηνία⁷⁵. Είναι βέβαιο, ότι αποτελούσε μιά ακόμη φυσικά οχυρωμένη ακρόπολη με θολωτούς τάφους και ασφαλώς και κατοίκηση, όπως συμβαίνει στον λόφο της Περιστεριάς, του οποίου η στρατηγική θέση μεταξύ δυτικής ακτής του Ιονίου και της μεσσηνιακής ενδοχώρας είναι χαρακτηριστική⁷⁶. Το Μετσίκι βρίσκεται στο βορειότερο άκρο της ΒΑ Μεσσηνίας με πιο περιορισμένη εποπτεία, αποκλειστικά προς την πεδιάδα Σουλιμά, σε τοπίο ορεινό μεν, αλλά με θολωτούς τάφους σε δεσπόζουσα θέση⁷⁷, αν και αγνοούμε το οδικό δίκτυο της εποχής για να γίνουν πιθανοί συσχετισμοί, όπως αγνοούμε προς το παρόν την συναφή με τους τάφους μορφή του οικισμού, ο οποίος φαίνεται να υπάρχει στον ίδιο τον λόφο, ενδεχομένως και κατάλοιπα πρωιμοτέρων περιόδων, σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις.

Η συστηματική επιφανειακή έρευνα των Αμερικανών ερευνητών W. McDonald και R. Hope Simpson ανά την Μεσσηνία κατά την δεκαετία του '60 είχε εντοπίσει πολλές θέσεις της ΥΕΧ και στην πεδιάδα Σουλιμά, την οποία ανέδειξε ως δεύτερη πιο πυκνοκατοικημένη περιοχή μετά την Πυλία⁷⁸. Ο αρχαιολογικός χάρτης που συνέταξαν τότε για την περιοχή περιελάμβανε

73 Χατζή 1985, 105.

74 Βλ. σημ. 62 του παρόντος κειμένου.

75 Ο καθηγητής Γ. Κορρές συνοψίζει πρώτος τις τοποθεσίες μυκηναϊκών θολωτών τάφων της Μεσσηνίας με εποπτική θέα (belvedere) προς διάφορες κατευθύνσεις με αφορμή τον θολωτό τάφο Ανθείας, και αναφέρεται στην εγγύτητα οδών και οικισμών σε σχέση με αυτούς (Κορρές 1979, 65-67 σημ. 4 και Cavanagh και Mee 1998, 42). Επίσης Galanakis 2008, I, 18 σημ. 9, 19, 22, με αναφορά και στο Ψάρι.

76 Κορρές 2012γ.

77 Το ορατόν των θολωτών έχει σχολιασθεί δεόντως ως σημείον αναφοράς στο τοπίο, ως προς την εγγύτητα οδών ή τάφων και οικισμών, ενίοτε ως στοιχείο προβολής των γενών ή των οικογενειών, από τις οποίες χρησιμοποιούνται για ταφές (Mee και Cavanagh 1990, 225, 229, και 242 ειδικότερα για την εξέχουσα θέση των θολωτών σε ακροπόλεις). Κορρές 1980α, 331 (Βοϊδοκοιλιά). Galanakis 2008, I, 17-19, 22, 25, 132-2011, 223-224. Το ίδιο θέμα εξετάζεται αποκλειστικά για τους θολωτούς της Πυλίας και της πεδιάδος Σουλιμά σε προδιδακτορική μελέτη του Τμήματος Φυσικής Γεωγραφίας και Κέντρου Επιστημονικών Οικοσυστημάτων του Πανεπιστημίου της Lund, με μεθόδους ειδικών εφαρμογών του Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS). Αναφέρονται και οι θολωτοί του Ψαρίου στο πλαίσιο επί μέρους κοινωνικοπολιτικών απόψεων και θεωρητικών συσχετισμών, ως η μόνη ομάδα στην πεδιάδα Σουλιμά που προβάλλεται στο τοπίο με εξέχοντα τρόπο (Svensson 2013, 40-41 κυρίως και 49). Έχει υπολογισθεί ότι από τους μεγάλους θολωτούς Κακοβάτου, Εγκλιανού, Ανθείας και Ψαρίου υπάρχει πανοραμική θέα 180° σε βάθος περίπου 10 χλμ. (Galanakis 2008, I, 22).

78 Είχε προηγηθεί προπολεμικώς το ερευνητικό έργο του M.N. Valmin (προϊστορική ακρόπολη, μυκηναϊκοί τύμβοι, θόλοι και οικιστικά κατάλοιπα: *passim* Valmin 1938. Πλειάδα αναφορών στην περιοχή Σουλιμά

μυκηναϊκές θέσεις στο Κοπανάκι και στο Βασιλικό, με επίκεντρο την ανεσκαμμένη ακρόπολη της Μάλθης, τους θολωτούς και τα οικιστικά κατάλοιπα στις υπώρειές της. Εν τούτοις, ΒΑ του Δωρίου η περιήγησή τους δεν είχε φθάσει βορειότερα του λόφου «Κόντρα», με την πλούσια πηγή Κοπρινίτσα, όπου ενετόπισαν ενδείξεις για ΜΕ/ΥΕ εγκατάσταση. Ο λόφος αυτός (εικ. 1: ο λόφος Κόντρα με βέλος), ο οποίος κρίνεται «πιο εκτεταμένος και από την ακρόπολη της Μάλθης και ενδεχομένως σημαντικός», απέχει μόλις 2,5 χλμ. ΝΔ του Ψαρίου και του υψώματος Μετσίκι, όπου, μια εικοσαετία περίπου αργότερα έγιναν γνωστοί οι δύο μεγάλοι θολωτοί τάφοι⁷⁹. Η έρευνα νέων μυκηναϊκών θέσεων με θολωτούς, αμέσως βορειότερα του Ψαρίου, συμπληρώνει περαιτέρω την μέχρι πρό τινος γνωστή εικόνα της πεδιάδος Σουλιμά⁸⁰, ενώ η ανεύρεση άλλων θολωτών σε διάφορες περιοχές της Μεσσηνίας⁸¹ απεικονίζει την ιδιαίτερη και σταθερή υπεροχή των μνημείων της γενέτειρας του ηπειρωτικού θολωτού τάφου ως προς το πλήθος και την ποικιλομορφία⁸².

Μετά την πρώτη ανακοίνωση/γνωστοποίηση των αποτελεσμάτων της ανασκαφικής έρευνας στο Μετσίκι, το Ψάρι συγκαταλέγεται στις προανακτορικές μυκηναϊκές θέσεις⁸³ και αποτελεί σημείον αναφοράς και σχολιασμού, ιδίως σε μελέτες των τελευταίων ετών επί διαφόρων ζητημάτων της πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού, παρ' όλον ότι δεν παύει να αποτελεί αδημοσίετο υλικό.

Το Μετσίκι Ψαρίου, η επιβλητική και φυσικά οχυρή ακρόπολη, με πηγές άφθονου νερού κάποτε, αποτελεί μαζί με τον χρυσοφόρο λόφο της Περιστεριάς, με τον οποίο παρουσιάζει

ακολουθεί από την δεκαετία του 1960 και εξής: ενδεικτικώς βλ. Dickinson 1977, 93. Hope Simpson και Dickinson 1979, 176-178. Hope Simpson 1981, 135-139. Mountjoy 1999, 301. Galanakis 2008, I, 16, και II, 212, εικ. 106.

79 Hope Simpson και Dickinson 1979, 176-177 (θέση D 231). Hope Simpson 1981, 138 (θέση F 216). Dickinson 1982, 129-130 (231). Hope Simpson 2014, 28.

80 Ως προς τα δεδομένα πριν από τον εντοπισμό των θολωτών Ψαρίου, βλ. Hope Simpson και Dickinson 1979, 172-178. Hope Simpson 1981, 135 κ.ε. McDonald και Hope Simpson 1969, 139 (θέση 24A), εικ. 5a (θέση Κόντρα), όπου βορειότερα στον χάρτη σημειώνεται το χωριό Ψάρι χωρίς αρχαιολογική επισημάνση (Χατζή 1984β, 263 σημ. 1, 2, πίν. ΚΓ', εικ. 1: αναδημοσιευμένος χάρτης της πεδιάδος Σουλιμά – προηγούμενη εικ. 5a, και εικ. 2: λόφος Μετσίκι από ΒΑ). Επίσης Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 535 κ.ε. για νέες θέσεις θολωτών στην μυκηναϊκή Μεσσηνία, 538 σημ. 13, 539 σημ. 14, 15, και 549: χάρτης θέσεων. Τα νεώτερα δεδομένα της έρευνας στην πεδιάδα Σουλιμά συμπεριλαμβάνονται μετά μια εικοσιπενταετία σχεδόν στην μελέτη του R. Hope Simpson. Σε αυτήν, σχολιάζεται δεόντως το Ψάρι ως νέο μυκηναϊκό κέντρο, με σχετική βιβλιογραφία (Hope Simpson 2014, 7, 19, 28-29, 37, 39, 66-68 και χάρτης 4: σημειώνονται οι νέες θέσεις «Μετσίκι» Ψαρίου (24D) και «Σιντιλίθι» Ψαρίου (24E), καθώς και η θέση των θολωτών του Χαλκιά (25A), οι οποίοι ερευνήθηκαν επτά χρόνια μετά τους τάφους του Ψαρίου (Βικάτου 1995, 182-184, πίν. 72-73· 1996).

81 Χατζή-Σπηλιοπούλου 2006, 206-208· 2007, 354, 364 (χάρτης με διάδοση θέσεων νέων μεσσηνιακών θολωτών). Galanakis 2008, II, χάρτης 4, χάρτης 35 (διάδοση μεγάλων θολωτών στην Μεσσηνία). Hope Simpson 2014, 37. Galanakis 2018, 86-89, χάρτης 4 (σύνοψη δεδομένων για ανεσκαμμένους θολωτούς της τελευταίας εικοσιπενταετίας στον αιγιακό χώρο, με αναφορά στην Μεσσηνία και σχετική βιβλιογραφία).

82 Κορρές 1976γ, 346-347, όπου τονίζεται η επικράτηση του θολωτού κατά την περίοδο των Λακκοειδών (ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ ΙΑ) στην Μεσσηνία με ποικιλία μορφών. Κορρές 2012α, 435, και μνεία των μεσσηνιακών θολωτών κατά παλαιότητα: Οσμάναγα Κορυφασίου, θολ. τ. Βαγενά (Εγκλιανού V), α1 Γουβαλάρη Κουκουνάρας, Νικητοπούλου 4 Καρποφόρας, 2ος Γουβαλάρη Κουκουνάρας, 5ος Καμινίων, θολ. τ. IV Εγκλιανού και κατόπιν οι θαλαμωτοί Βολιμιδίων. Bennet και Galanakis 2005, 145-146 σημ. 9.

83 Κορρές 1981-82, 375· 1982, 231. Korres 1990, 10 (περιλαμβάνεται σύντομο κείμενο της υπογραφομένης για τους θολωτούς στο Μετσίκι Ψαρίου). Rutter 1993, 785, εικ. 16, 788 σημ. 178. Bennet 1995, 597 σημ. 39. Συριόπουλος 1994-95, 800, 861. Cavanagh και Mee 1998, 44-45, 59 (αρ. κατ. 335), 143, 149, 313. Voutsaki 1998, 49, εικ. 3.1, όπου σημειώνεται το Ψάρι ως θέση ενδιαφέροντος σε σχέση με το κείμενο, χωρίς περαιτέρω σχολιασμό, και 53 για την ένδεια της πεδιάδος Σουλιμά σε θολωτούς τάφους. Mountjoy 1999, 303, 323. Boyd 2002, 180-182 με φωτογραφικές λήψεις του συγγραφέως ερήμην της Εφορείας και της ανασκαφής και σχολιασμό επιμέρους ζητημάτων βάσει των συντόμων ανασκαφικών εκθέσεων. Bennet και Galanakis 2005, 145 σημ. 9, 146 σημ. 11, πίν. 16:6. Galanakis 2007, 253, εικ. 6 (μνεία του Ψαρίου στο σχεδιάγραμμα συσχετισμού διαμέτρου ταφικού θαλάμου και μήκους στομίου). Βαπου 2008, 42 σημ. 1, 43, χάρτης, 47:42, 43, 50, 52. Galanakis 2008, I, 22, εικ. 106, και ΙΙΙ, 88 (74), 89 (75), με μνεία αναφορών στο ψάρι και από άλλους μελετητές. Galanakis 2011, 225. Papadimitriou 2011, 476, 480, εικ. 4· 2015, 82, 91· 2016, 345.

ομοιότητες, και την ακρόπολη της Μάλθης ΝΔ, ένα ακόμη ανεξάρτητο προανακτορικό κέντρο ή ηγεμονία με θολωτούς τάφους και οικισμό, ο οποίος είναι βέβαιον ότι υφίσταται στον ίδιο λόφο. Η χορεία των κέντρων αυτών είναι γνωστόν ότι συνθέτει τον δυναμικό ιστό του «μεσσηνιακού» – θα λέγαμε, μυκηναϊκού πολιτισμού της ΝΔ Πελοποννήσου πριν την ανάδυση της κεντρικής εξουσίας του βασιλείου της Πύλου⁸⁴. Η τυμβική μορφή του θολωτού στο Ψάρι αποτελεί προσφιλές γνώρισμα της πρωτομυκηναϊκής ταφικής αρχιτεκτονικής της Μεσσηνίας, η οποία συνδέεται πολιτισμικώς με τις αμέσως προηγούμενες φάσεις της ΜΕ περιόδου και την ανάδυση/εμφάνιση του θολωτού τάφου. Η έρευνα και ερμηνεία από τον καθηγητή Γ. Κορρέ των τύμβων της Μεσσηνίας – «της πλέον χαρακτηριστικής ταφικής δημιουργίας του μεσοελλαδικού κόσμου», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, αποτελεί κομβικό σημείο αναφοράς για την φυλετική συγγένεια και το αυτόχθον των κατοίκων, καθώς η όλη πορεία και εξέλιξη των προ-θολωτών ταφικών κτισμάτων – «κρίκοι της εξελικτικής αλυσίδας» – θεωρίας του, οδήγησαν στην εμφάνιση των πρώτων θολωτών τάφων στα τέλη της Μεσοελλαδικής εποχής⁸⁵. Ο θολωτός τάφος 1 Ψαρίου με τον λιθεπένδυτο τύμβο του θυμίζει ως γενική εικόνα τον θολωτό της Βοϊδοκοιλιάς⁸⁶, εν τούτοις φαίνεται να περικλείεται αυτοτελώς στον τύμβο του – γνώρισμα και αυτό της αρχιτεκτονικής ποικιλομορφίας των θολωτών της Μεσσηνίας, καθώς δεν διαπιστώθηκε πρωιμότερη χρήση του τελευταίου⁸⁷.

Ο θολωτός τάφος 1 Ψαρίου εντάσσεται στην κατηγορία των μεγάλου μεγέθους θολωτών της Μεσσηνίας και παραμένει ο μεγαλύτερος στην πεδιάδα Σουλιμά. Προς το παρόν⁸⁸ καταλαμβάνει την έκτη θέση μετά τους θολωτούς: Κακοβάτου Α (12,12 μ.), Περιστεριάς 1 (12,10 μ.) και 2 (10,50 μ.), Ανθείας – Αιπείας στην Καλαμάτα (10,30 μ.)⁸⁹, Άνω Εγκλιανού ΙV (9,35 μ.), με τον οποίο είναι πλησιέστερος σε μέγεθος, με διαφορά διαμέτρου μόλις 20 εκ.⁹⁰, ενώ ακολουθεί ο τάφος Β Κακοβάτου (8,90-9 μ.). Λεπτομέρειες ως προς την τοιχοποιία του τάφου αναφέρθηκαν ήδη. Η πλήρης διαμόρφωση δρόμου – στομίου – ταφικού θαλάμου του θολωτού του Ψαρίου με κάθε πιθανή εμπλεκόμενη ερμηνεία ως προς την κοινωνική διάσταση

84 Dickinson 1982, 128, 134 (για το αυτόχθον των πληθυσμών). Mee και Cavanagh 1984, 51. Dickinson 1989, 132. Mee και Cavanagh 1990, 242. Wright 1995, 69, 72-73. Cavanagh και Mee 1998, 56. Voutsaki 1998, 54. Galanakis 2008, I, 184 σημ. 95 με παλαιότερες αναφορές στο θέμα. Επίσης Hope Simpson 2014, 39 (αναφορά στο Ψάρι, ως νέου μυκηναϊκού κέντρου).

85 Κορρές 1976γ, 346-347 και 365-369· 1979, 69-79. Κορρές 1993, 236-237· 2011, 590-592. Κορρές 2012α, 428-434.

86 Το «παλίμψηστον» της Βοϊδοκοιλιάς, νομίζω ότι παραμένει *unicum*, καθώς ο συγκεκριμένος τόπος λόγω εξέχουσας ιδιαιτερότητας, ως προς την θέση και τις δυνατότητες επαφών μέσω θαλάσσης, παρεκίνησε τους κατοίκους διαφόρων εποχών με χρονική αλληλουχία να τον επιλέξουν ως τόπο κατοικίας, αλλά και ταφής των νεκρών τους (Κορρές 1980α, 331, 341). Προφανώς, κάτι αντίστοιχο δεν θα ήταν πρόσφορο να συμβεί στα βουνά της ΒΑ Μεσσηνίας, όπου κτίσθηκαν οι θολωτοί του Ψαρίου, όπου όμως δεν αποκλείεται η ύπαρξη παλαιότερων τυμβικών μνημείων.

87 Όστρακα συνανήκοντα αλλά μη συγκολλώμενα από χειροποίητο αγγείο με χαρακτή διακόσμηση του λεγομένου «αδριατικού» μεσοελλαδικού τύπου και τμήμα πίθου με δακτυλοπίεστη διακόσμηση προήλθαν από επιφανειακό καθαρισμό τμημάτων του τύμβου, προερχόμενα ίσως από το άμεσο περιβάλλον του τάφου.

88 Galanakis 2008, 20-21. Η κατάταξη αυτή προφανώς θα ανατραπεί, εφ' όσον δύο ακόμη μεγάλων διαστάσεων θολωτοί (VI και VII) ερευνήθηκαν κοντά στον τάφο ΙV του Άνω Εγκλιανού (κοινή ανακοίνωση Υπουργείου Πολιτισμού και Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών με ανάρτηση στο διαδίκτυο: 17 Δεκεμβρίου 2019).

89 Κατά την ανασκαφή του των ετών 1984-1985 ο θολωτός τάφος Ανθείας απεδείχθη ότι όντως πρόκειται για τον «καλύτερο» έκτισμένον θολωτόν τάφον τής Μεσσηνίας και τής Τριφυλίας καθόλου», όπως είχε χαρακτηριστεί πριν την ανασκαφή του (Κορρές 1978, 78). Κορρές 2012α, 436.

90 Αν κάποτε αναστηλωθεί, όπως είναι εφικτό με το υπάρχον υλικό, ίσως να έχει περίπου την ίδια μορφή με τον αναστηλωμένο κατά το 1960 θολωτό ΙV του Άνω Εγκλιανού (Blegen κ.ά. 1973, 98, εικ. 189). Σύμφωνα με την αρχική χρονολόγηση Blegen, και ο τάφος του Ψαρίου φαίνεται να ανήκει στον ίδιο χρονικό ορίζοντα, ίσως σε πιο προχωρημένο στάδιο της ΥΕ Ι περιόδου (Paradimitriou 2011, 476, 480, εικ. 4· 2016, 345). Πρόσφατες μελέτες, βάσει νεωτέρων στοιχείων, υποστηρίζουν πρωιμότερη χρονολόγηση κατασκευής του τάφου του Εγκλιανού (Murphy 2014, 213. Davis και Stocker 2015, 178).

των ταφικών πρακτικών και του συμβολισμού τους, ίσως δεν είναι απαραίτητο να αποτελεί χρονολογικό κριτήριο της κατασκευής του⁹¹. Φαίνεται πως οι Μυκηναίοι της Μεσσηνίας κατασκεύαζαν τους τάφους τους σύμφωνα με το κατά τόπους διαθέσιμο υλικό, στοιχείο που συμβάλλει στην ποικιλομορφία τους μαζί με άλλες τοπικές ανάγκες⁹². Στην προκειμένη περίπτωση, στο ορεινό Ψάρι ο τόπος με το βραχώδες έδαφος προσφερόταν αφειδώς για μεγάλων διαστάσεων κατασκευές αλλά και για την λιθεπένδυση του τύμβου του τάφου, εν αντιθέσει προς τον θολωτό της Μάλθης – για να αναφερθούμε σε πλησιόχωρο παράδειγμα, του οποίου ο τύμβος είναι εξ ολοκλήρου χωμάτινος. Επίσης, η πρακτική ανεγέρσεως και χρήσεως των θολωτών ανά ζεύγη, φαίνεται πως ακολουθείται και σε αυτή την κάπως απόμακρη περιοχή της Μεσσηνίας⁹³.

Το μνημειώδες του τάφου με τον λιθεπένδυτο τύμβο – πραγματικό «τηλεφανές σήμα», δικαιολογεί την ολοσχερή σχεδόν αναμόχλευσή του, καθώς κατά την αρχαιότητα αποτελούσε ορατό και σημαντικό μνημείο προγόνων της περιοχής του. Η πρωιμότερη κεραμική από τον δρόμο δείχνει να κατασκευάσθηκε σε κάποιο προχωρημένο στάδιο της ΥΕ Ι περιόδου – μένει να μελετηθούν περαιτέρω τα δεδομένα, ιδίως των κυπέλλων *keftiu*, για επισήμανση τυχόν πρωιμοτέρων στοιχείων⁹⁴. Προφανής είναι η παρουσία της ΥΕ ΙΙΑ, μολονότι η πρώτη εξέταση της κεραμικής κατά την δεκαετία του 1980 δεν έδειξε άμεσα και στοιχεία για ύπαρξη αμφορέων ανακτορικού ρυθμού⁹⁵, ενώ εναπόκειται στην μελλοντική μελέτη το ενδεχόμενο να διαπιστωθεί, εάν εκπροσωπείται η ΥΕ ΙΙΒ περίοδος ή η πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΑ σε σχέση με τυχόν αναγνωρίσιμα όστρακα, καθώς και με την παρουσία του φυσιοκρατικού ειδωλίου. Ελπίζεται, ότι η συγκριτική μελέτη που θα ακολουθήσει θα συμβάλει στην προσέγγιση της τοπικής κεραμικής παραγωγής της πρώιμης μυκηναϊκής Μεσσηνίας, η οποία έχει θεωρηθεί πολύ σημαντική πριν από την τελική δημοσίευση των οικιστικών και ταφικών συνόλων της⁹⁶.

Ως προς την κοινωνικοπολιτική παράμετρο, η οποία απασχολεί όλο και περισσότερο την αρχαιολογική έρευνα τις τελευταίες δεκαετίες, ο θολωτός του Ψαρίου δεν φαίνεται να διαφοροποιείται από την πλειονότητα των υπολοίπων γνωστών μεσσηνιακών θολωτών. Υπήρχε και εκεί τόπος συλλογικής μνήμης του γένους, με τάφους που ανήκαν σε προύχοντες, τοπάρχες ή γαιοκτήμονες μιας περιοχής που ευημερούσε, όπως διαπιστώνεται από τα ελάχιστα εναπομείναντα κινητά ευρήματα του τάφου⁹⁷. Στο πλαίσιο της ευρέως πλέον αποδεκτής απόψεως

91 Ο Wace πρώτος απεδέχθη ότι η κατάταξή του για τους θολωτούς των Μυκηνών πρέπει να ισχύει μόνον τοπικώς, καθώς οι μέθοδοι κατασκευής διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Cavanagh και Mee 1998, 45. Galanakis 2008, I, 156. Papadimitriou 2011, 467, 481· 2015, 82.

92 Κορρές 2012α, 435. Ο ίδιος υποστηρίζει ορθώς, ότι «οι θολωτοί ιδρύθηκαν κατά σημαντική ποσότητα ή μάλλον οι πάντες κατά την ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ ΙΙΑ» (Κορρές 1976γ, 347). Επίσης Boyd 2002, 56-57 (μικροί και μεγάλοι θολωτοί ανήκουν ουσιαστικά στον ίδιο χρονικό ορίζοντα).

93 Άλλες περιπτώσεις είναι γνωστές από τον Εγκλιανό, την Τραγάνα, την Κουκουνάρα, το Ρούτση, την Περιστεριά, την Μάλθη, τα Τουρκοκίβουρα Νιχωρίων, όπου οι τάφοι χρησιμοποιούνται εναλλάξ από το ίδιο γένος ή την ίδια οικογένεια (Κορρές 2012α, 434. Galanakis 2008, I, 23 σημ. 23, και ΙΙ, χάρτης 6, όπου περιλαμβάνεται και το Ψάρι). Προσθετέα η Μάλθη και το Ψάρι με τους δύο μεγάλους θολωτούς.

94 Εξαιρετικά σημαντική κρίνεται, όπως ήδη έχει αναφερθεί, η σύγκριση με το πλήθος και την ποικιλία του κλειστού κεραμικού συνόλου της ΥΕ Ι οικίας/δωματίου των Βορουλίων. Στο πλαίσιο της προβλεπόμενης μελέτης του συνόλου της κεραμικής του θολωτού τάφου Ψαρίου, θα εξετασθούν και τα όστρακα που περιυπέλησαν κατά την καθαίρεση του «μάρτυρα» της αριστερής παρειάς του δρόμου, μετά την σχεδιαστική αποτύπωση της στρωματογραφίας.

95 Ο τύπος του αγγείου εμφανίζεται σε πολλές ΥΕ ΙΙΑ θέσεις της Μεσσηνίας. Βλ. *passim* Kalogeropoulos 2011, 226. Galanakis 2008, ΙΙ, χάρτης 57.

96 Mountjoy 1999, 306 σημ. 40.

97 Η απουσία σφραγίδων ή ευρημάτων ελεφαντόδοντου ή άλλων πολυτίμων κτερισμάτων, νομίζομε ότι αντισταθμίζεται με την παρουσία και μόνον των χρυσεπένδυτων ήλων, για να τονισθεί ότι και στην περίπτωση του Ψαρίου ακολουθήθηκαν πιστά οι μυκηναϊκές ταφικές πρακτικές, αλλά και οι συνήθειες συμπεριφορές του γένους ή της οικογένειας κατά την διάρκεια χρήσεως του τάφου, με αλληπάλληλους καθαρισμούς/σαρώσεις

του καθηγητού Γ. Κορρέ, ότι ο θολωτός υπήρξε προσφιλής τύπος τάφου για όλα τα κοινωνικά στρώματα, όπως συνέβαινε στην Κουκουνάρα, όπου σε ταφικό τοπίο είκοσι δύο θολωτών συνηύχονταν οι τάφοι των γαιοκτημόνων/τοπαρχών και εκείνοι του πληθυσμού⁹⁸, η περίπτωση του Ψαρίου πρέπει να επανεξετασθεί μελλοντικώς βάσει των δεδομένων και του δευτέρου τάφου, αλλά και με την έρευνα άλλων μυκηναϊκών ταφικών καταλοίπων στο Μετσίκι. Δηλαδή δεν γνωρίζομε ακόμη, εάν και σε αυτή την λιγότερο εύφορη περιοχή της Μεσσηνίας, υπήρχαν μικρότεροι θολωτοί ή άλλα τυμβικά μνημεία σε σχέση με τους μεγάλους θολωτούς, όπως διαπιστώθηκε στην Κουκουνάρα ή στα Νιχώρια/Καρποφόρα⁹⁹. Οι μικρών διαστάσεων θολωτοί του Χαλκιά απέχουν μάλλον αρκετά (περ. 4 χλμ.) με παρεμβολή έντονου φυσικού αναγλύφου, ώστε είναι λογικό να υποθέσομε ότι ανήκαν σε διαφορετική πληθυσμιακή ενότητα από αυτήν που είχε εγκατασταθεί στο Μετσίκι.

Τα ευρήματα μεταμυκηναϊκής εποχής του θολωτού του Ψαρίου, που προέρχονται κυρίως από την επίχωση του θαλάμου (όστρακα, αγνύθες, μολύβδινο βάρος και ασημένιο νόμισμα) είναι αδύνατον να συνδεθούν με αποθέσεις ή σύνολα, εφ' όσον αυτά είχαν αναμοχλευθεί¹⁰⁰. Είναι δυνατόν να καθορίσομε μόνο το χρονολογικό πλαίσιο, εντός του οποίου δέχθηκε ο θολωτός τάφος Ψαρίου τα αντικείμενα αυτά. Η πρωιμότερη μεταμυκηναϊκή παρουσία ανήκει στους ΠΓ χρόνους. Όταν σε κάποια άγνωστη χρονική στιγμή κατέρρευσαν, ή μάλλον, άρχισαν να καταρρέουν οι θολωτοί τάφοι, και ενώ είχε προηγηθεί η ολοσχερής σύλησή τους ήδη κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους, σύμφωνα με τα δεδομένα του πρώτου τάφου, οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής, η οποία πρέπει να είχε ζωή και κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή ακόμη εποχή –όπως έδειξαν οι περιηγήσεις μας– διαμόρφωσαν μια σχέση σεβασμού προς αγνώστους προγόνους, στους οποίους ανήκαν τα μνημεία ή, πιθανότατα, απλώς τα χρησιμοποιήσαν – άγνωστον για ποιό σκοπό. Το φαινόμενο κατά το οποίο χρησιμοποιούνται εκ νέου οι μυκηναϊκοί τάφοι για ποικίλους λόγους –σε ορισμένες καλώς τεκμηριωμένες περιπτώσεις και για ταφική λατρεία– συναντάται συχνότατα σε μνημεία της μυκηναϊκής Μεσσηνίας, αλλά πρέπει να προσεγγίζεται με σύνεση, ιδίως, όταν τα ταφικά σύνολα έχουν διαταραχθεί¹⁰¹.

Εκτός από τις χρονολογικές ενδείξεις για κατοίκηση στον λόφο κατά τον 2ο αι. π.Χ., μεμονωμένοι ακτέριστοι τάφοι στις θέσεις «Ρέπεζι» και «Βαρελάκκου», βορείως του υψώματος, υποδηλώνουν την χρήση του ευρύτερου χώρου και κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, ενώ το χάλκινο νόμισμα του 11ου αι., εποχής Τσιμισκή, ενδέχεται να κύλισε από τα υψηλότερα σημεία του λόφου προερχόμενο πολύ πιθανόν από μεταγενέστερη κατασκευή¹⁰² ή ίσως να έπεσε από τα χέρια κάποιου διαβάτη ή επισκέπτη. Έκτοτε, για τρεις ή τέσσερις τουλάχιστον αιώνες, πρέπει να φαντασθούμε την περιοχή χωρίς ιδιαίτερη πολιτισμική δραστηριότητα. Μπορούμε δηλαδή, να υποθέσομε ότι η μυκηναϊκή ακρόπολη, έστω και αν οριστικά είχε εγκαταλειφθεί, εφ' όσον έπαυσαν να χρησιμοποιούνται οι τάφοι της γύρω στον 15ο ή

και αφαίρεση πολυτίμων αντικειμένων (Κορρές 1981-82, 389). Και στην περίπτωση αυτή έχει υποστηριχθεί με αυστηρή προσήλωση στην κοινωνική ερμηνεία των δεδομένων, ότι «οι θολωτοί θα απέβαιναν απρόσφοροι αν διατηρούσαν άθικτο το ταφικό περιεχόμενο, καθώς η αναδιαμόρφωσή του αποτελούσε μέρος του ταφικού τελετουργικού» (Boyd 2016, 390).

98 Κορρές 1975, 511- 1976γ, 342-344. Mee και Cavanagh 1984, 49-50. Wright 1987, 176 σημ. 22. Kontorli-Papadopoulou 1995, 121. Galanakis 2008, I, 183- 2011, 226. Κορρές 2012β, 450. Murphy 2014, 211.

99 Κορρές 2006, λήμμα «Κουκουνάρα»: 27-28 και λήμμα «Καρποφόρα-Νιχώρια»: 117-118.

100 Χατζή 1984α, 79- 1985, 106. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 537 σημ. 8. Αναφορές τρίτων για το θέμα: Alcock 1991, 466. Antonaccio 1995, 87 σημ. 327. Boehringer 2001, 283.

101 Κορρές 1981-82, 367, 376-377, όπου γενικώς τονίζεται ότι πρέπει να μένομε στα δεδομένα, και όχι τα δυσερμήνευτα ή και τα πάντα να ανάγονται στο χώρο της ταφικής λατρείας. Επίσης βλ. Contursi 2019, 688-689, όπου αναφέρεται ότι «ένας συλημένος ή τυχαία εντοπιζόμενος τάφος ενδέχεται να υπήρξε αντικείμενο ατομικών πράξεων σεβασμού, εξιλεώσεως ή εξευμενισμού, όχι απαραίτητα στη σφαίρα της λατρείας», και 691 σημ. 31.

102 Βλ. σημ. 48 του παρόντος κειμένου.

14ο αι. π.Χ., εξακολουθούσε να σηματοδοτεί το απώτατο παρελθόν, να θυμίζει την προγονική κληρονομιά στους μεταγενεστέρους. Τούτο γινόταν, προφανώς, εφικτό και με την δύναμη ή γοητεία που ασκεί πάντοτε η προφορική παράδοση από γενεά σε γενεά¹⁰³.

Η περιοχή ζωντανεύει και πάλι με τον εποικισμό της Πελοποννήσου από Ιλλυριούς ορθόδοξους Έλληνες της Βορείου Ηπείρου και από αλβανόφωνους, που κατέκλυσαν κυρίως την Τριφυλία κατά τον 14ο και 15ο αιώνα. Η εγκατάσταση έγινε με εντολή του Δεσπότη Θεόδ. Παλαιολόγου Β', για να ενισχυθεί η εξ αιτίας συνεχών πολέμων, λιμών και θεομηνιών ανησυχητική αραιώση του πληθυσμού. Σε αυτό το γεγονός αποδίδεται η καταγωγή των οικισμών της πεδιάδος Σουλιμά, με το ομώνυμο κεφαλοχώρι, γύρω από το οποίο οργανώθηκαν κατόπιν όλα τα υπόλοιπα χωριά, τα γνωστά Σουλιμοχώρια¹⁰⁴. Ένα από αυτά ήταν και το (πάνω) Ψάρι, το μόνο από τα πέντε ομώνυμα χωριά της Πελοποννήσου¹⁰⁵, που διεδραμάτησε σημαντικό ρόλο κατά τους χρόνους πριν και κατά την Εθνεγερσία, με γενναίες μάχες που δόθηκαν για την ελευθερία από ανδρειωμένους πολεμιστές. Για τους Ντρέδες και τον αψύ αρχιστράτηγό τους Γιαννάκη Γκρίτζαλη πολλά έχουν γραφεί και τα κατορθώματά τους υμνεί η δημοτική μας ποίηση¹⁰⁶ (εικ. 34).

Όπως στο «Μετσίκι», κατά τα μέσα περίπου του 16ου αι. π.Χ. το ασβεστολιθικό πέτρωμα αξιοποιήθηκε δεόντως για την δημιουργία των μεγάλων θολωτών, ομοιοτρόπως χρησίμευσε ως οικοδομικό υλικό για τα σπίτια του παλαιού χωριού, που κατοικήθηκε γύρω στις αρχές του 17ου αιώνα. Στον τόπο του αφθονεί η ίδια πέτρα. Ίσως για τούτο το λόγο να μην συνέβη εδώ, ό,τι σε άλλες εύφορες μεσσηνιακές περιοχές με καλλιέργεια σταφιδαμπέλων· λίθοι πλησιόχωρων θολωτών να έχουν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό για αγροικίες κοντά σε αλώνια για το άπλωμα της σταφίδας. Στο Ψάρι δεν υπάρχουν τέτοιες αγροικίες, καθώς η ημιορεινή περιοχή χαρακτηρίζεται από καλλιέργειες σιτηρών και κτηνοτροφία, οπότε χρησιμοποιούνται τα πέτρινα αλώνια και η αποθήκευση των προϊόντων γινόταν στα «κατώγια» των λιθόκτιστων σπιτιών.

Το ωραίο αρχιτεκτονικό σύνολο στο Πάνω Ψάρι προβάλλεται αρμονικά σε τοπίο δωρικής λιτότητας και φυσικού κάλλους, που συναντά κανείς εν γένει στις όμορες περιοχές της αρκαδικής Παρασίας – Φιγαλείας και του ναού του Απόλλωνος Επικουρίου. Μόλις το βλέμμα εξοικειωθεί με το παντού κυρίαρχο γκριζόλευκο στοιχείο της πέτρας, κάθε λεπτομέρεια αναδύεται για να δηλώσει την οργάνωση και λειτουργική σημασία του συνόλου: πλακόστρωτες αυλές, πρωτόγονα φουρούσια που υποβαστάζουν γραφικούς εξώστες και το γείσο της στέγης, λίθινα τοξωτά υπέρθυρα σε θύρες και παράθυρα, λίθινα αλώνια και λίθινες κρήνες. Κι όσα δεν στέκουν όρθια, υπογραμμίζουν με τους λιθοσωρούς τους την μοναξιά του τοπίου. Η εικαστικός

103 Κορρές 1975, 486· 1981-82, 367 σημ. 1 για την περίπτωση Καμινίων. Στο Ψάρι, κατά την αφαίρεση των πρώτων επιφανειακών λίθων της θόλου, αποκαλύφθηκε μπρούτζινο στέλεχος με κρεμαστές αλυσίδες. Οι συχνά παρευρισκόμενοι κατά τις πρώτες ημέρες των εργασιών στο λόφο κάτοικοι του Ψαρίου, έλεγαν ότι πρόκειται για παλιό κρεμαστό καντήλι ή καντηλέρι ή θυμιατό, που ίσως άφησαν εκεί άνθρωποι «παλιοί», για να εξευμενίσουν το πνεύμα του τάφου – προφανώς είχαν ακούσει ότι εκεί υπήρχαν «μνήματα παλαιά» (Καταγραφή ημερολογίου ανασκαφής του 1982).

104 Παπαγεωργίου 1973, 2. Λαμπρόπουλος 1980, 20. Αντωνακάτου 1984, 245-247.

105 Πίκουλας 2001, 492-493 (κατάλογος των πέντε ομώνυμων χωριών της Πελοποννήσου. Έκτο στην αρίθμηση υπολογίζεται το Κάτω Ψάρι Τριφυλίας, αριθ. 4455-4460). Η ρίζα του ονόματος δεν φαίνεται να προέρχεται από το (ο) ψάρι (ον) των Βυζαντινών, αλλά μάλλον από το επώνυμο στρατιωτών του ενετικού στρατού (Psari Nikolo, Psari Piero, Psari Dimitri, Psari Zorzi) οι οικογένειες των οποίων εγκαταστάθηκαν και στο Ψάρι Τριφυλίας (Σάθας 1888, VII, 76, VIII, 355, IX, 5, 36 και Μαῦρος 1978, 320 σημ. 10 και 321, όπου αναγράφεται ποίημα αφιερωμένο σε Ενετό στρατιώτη ονόματι Stamati Psari). Συμεωνίδης 2010, 1460.

106 Λαμπρόπουλος 1980, 11-18 και αναφορά σε δημοτικά τραγούδια των Ντρέδων και του Γκρίτζαλη (205-215). Παρασκευόπουλος 1993. Καργάκος 2005, 166-167. Το πατρικό του Γκρίτζαλη διατηρείται και σήμερα στο Πάνω Ψάρι και η προτομή του δεσπάζει στην πλατεία του σημερινού ομώνυμου οικισμού.

Ντιάνα Αντωνακάτου στο λεύκωμά της για την Μεσσηνία¹⁰⁷ αφιερώνει στο έρημο χωριό έργα ζωγραφικής και κείμενά της με διάχυτο λυρισμό:

«Το Πάνω Ψάρι από μια απόσταση φάνταζε σαν κάστρο. Τα σπίτια του πύργου μανιάτικοι, απολιθωμένοι βιγλάτορες σ' ένα χρέος που ξεπληρώθηκε πριν χρόνια. Σιωπή. Η βουερή άσφαλτος μακριά, σαν ένα ασημένιο χάραγμα κι αυτή στο χάρτη. Μέσα στο χωριό φαντάσματα τα νεκρωμένα σπίτια, που θύμιζαν αρκαδινούς μαστόρους οι καλοπελεκημένες πέτρες τους. Άλλα γερά, κλειστά, άλλα μισογκρέμιστα, χωρίς νοικοκύρηδες. Στο απογευματινό φως της μεγάλης μέρας του Ιουνίου είχαν όλα μια επιτύμβια ομορφιά, μια καθαρότητα γραφής ανάγλυφη πάνω στο μεγάλο ουρανό...».

Η κυκλική πορεία του χρόνου καθόρισε, ώστε το Ψάρι, ως παλαιός και νεώτερος οικισμός να πλαισιώνει την μυκηναϊκή ακρόπολη στο Μετσίκι. Η ράχη του λόφου με τους μεγάλους θολωτούς στέκει κυριολεκτικά αλλά και μεταφορικά ως συνδετικός κρίκος – τοπόσημο προγονικής μνήμης, μεταξύ των δύο ομώνυμων τόπων. Η επί πολλές δεκαετίες χρήση της αλβανικής διαλέκτου άφησε έντονα ίχνη στην ζωή των κατοίκων της σημερινής κοινότητας και πολλά τοπωνύμια διατηρούνται αλώβητα έως σήμερα. Η ονομασία του λόφου κατά τον υποδείξαντα Γ. Παπαγεωργίου και άριστο γνώστη της αλβανικής φαίνεται να έχει έμμεση, πλην σαφή σύνδεση με τον λόφο των θολωτών. Η λέξη Μετσίκι χρησιμοποιείται σε τρία υψώματα της Τριφυλίας, προερχομένη πιθανότατα από την αλβανική λέξη Meshikez-a, που σημαίνει μικρή φούσκα, φλύκταινα, κύστις¹⁰⁸. Κατ' επέκτασιν, θα μπορούσε κάλλιστα να σημαίνει το έξαρμα, τον λόφο ή λοφίσκο, ίσως τον τύμβο και την ίδια την θόλο των τάφων, οι οποίοι θα ήσαν ορατοί από αρκετή απόσταση στο ύψωμα, την εποχή κατά την οποία δεν είχαν ακόμη καταρρεύσει. Η εικόνα του απωτάτου παρελθόντος και τα τυχόν θρυλούμενα της περιοχής θα δικαιολογούσαν την ονοματοδοσία της θέσεως, η οποία, προφανώς, καθιερώθηκε από τους νεοφερμένους κατοίκους.

Η αρχαιολογική σκαπάνη έκαμε το έργο της και ο Γ. Παπαγεωργίου δικαιώθηκε περίτρανα¹⁰⁹. Την συμβολή του στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων του Ψαρίου Τριφυλίας, διαπερνούσε πρωτίστως πατριωτισμός και ανιδιοτέλεια – και καθώς εκείνη την εποχή των ανασκαφών διάβαζα και μάθαινα για τον χαρακτήρα των Ντρέδων στο φυσικό περιβάλλον τους, έβλεπα στον άνθρωπο έναν απόγονο με την δική τους ευθύτητα και περηφάνεια. Η πίστη του απέναντι στην δυσπιστία πολλών συντοπιτών του υπήρξε ακράδαντη. Η ενεργός και ακάματη συμβολή του

107 Αντωνακάτου 1984, 247, 248, αναφορές στο Πάνω Ψάρι, στο έμμετρο πόνημα του Γ. Παπαγεωργίου, στα τοπωνύμια του Ψαρίου και στο Μετσίκι με τους μυκηναϊκούς τάφους.

108 Georgakas και McDonald 1967, 195, λήμμα 4777. Χατζή 1984β, 262 σημ. 1.

109 Στην έμμετρη ιστορία που συνέθεσε σε άψογο δεκαπεντασύλλαβο, ο Γ. Χρ. Παπαγεωργίου κάνει σαφέστατο λόγο για το αρχαιολογικό ενδιαφέρον που υπέκρυπτε η περιοχή, και διάνθιζε συχνά τις διηγήσεις των παλαιότερων. Στους στίχους του διαφαίνεται η πίστη για τις ανακαλύψεις του μέλλοντος – προφητικός λόγος που επαληθεύθηκε (Παπαγεωργίου 1973, 11).

«Κάποια παρένθεση έδω θά πρέπει για να κάνω,

για να σās πώ κι' άλλοι ναοί, πώς βρίσκονταν κεί πάνω

και στοῦ «Σινγκέργκι» (αλβ.= Άγιος Γεώργιος) και πιό κεί κατά τοῦ «Σιντιλίθι» (αλβ.= Άγιος Ηλίας).

Μά είναι τόσο βέβαιο, τούτ' ή γωνιά πώς βρίθει

ἀπό ἀρχαία και παλιά, πού αν ποτέ ή σκαπάνη

κι' ή πολιτεία μας μαζί τὸ βήμα της τὸ κάνει,

πολλά στην ἐπιφάνεια ἀγγελιά και τσαμασίδια,

κτερίσματα, νομίσματα και τῶν παιδιῶν παιχνίδια,

θά φέρει· και θ' ἀποδειχτῆ ὅτι κι' αὐτὰ τὰ μέρη-

Ψάρι, Ζιουμπάτα, Παναγιά, Κολιότσι, Κατωμέρι-

έκατοικιοῦνταν και πιό πρίν...».

στο έργο απεδείχθη ανεκτίμητος κινητήριος μοχλός και δύναμη. Η άρνησή του να δεχθεί να λάβει την προβλεπόμενη από την αρχαιολογική νομοθεσία αμοιβή για υπόδειξη και συμβολή σε ανάδειξη αρχαιοτήτων παραμένει σπάνιο φαινόμενο ήθους και μεγαλοψυχίας¹¹⁰. Η φράση «άφιλαργυρίαν έπιδειξάμενος» του τιμητικού διπλώματος που παρέλαβε ο ευπατρίδης Γ. Παπαγεωργίου από τον Γενικό Γραμματέα της Ακαδημίας Μενέλαο Παλλάντιο, υπήρξε αυτό που στην ψυχή του προσδοκούσε: υψίστη τιμή προς τον ίδιο και την ιδιαίτερη πατρίδα του. Στην τιμητική πλακέτα που εντοιχίσθηκε στο εκκλησάκι του της Αγίας Άννας τον Αύγουστο του 2019 αυτά τα λόγια είναι χαραγμένα σαν επιτύμβιον επίγραμμα για τα 100 χρόνια από την γέννησή του, αντίκρου στο Μετσίκι με τους θολωτούς.

Ο καθηγητής Γ. Κορρές σημειώνει χαρακτηριστικά: «συνολικά στη Μεσσηνία και στην περιοχή της Τριφυλίας υπήρχαν τόσοι θολωτοί όσοι και σε όλη την υπόλοιπη ηπειρωτική χώρα, λόγω του πλούτου της περιοχής και του ακμαίου πληθυσμού, που είχε κατανομηθεί σε μεγάλο αριθμό αγροτικών πολιτισμάτων και οικισμών. Συνεπώς, ο πολιτισμός της μυκηναϊκής Μεσσηνίας μπορεί να αποκληθεί Πολιτισμός των θολωτών τάφων της ΝΔ-Δ Πελοποννήσου, περιλαμβανομένων και των θολωτών του Σαμικού και του Κακοβάτου»¹¹¹. Η παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων στο παρόν κείμενο αποτελεί πρώτη αποτίμηση του μυκηναϊκού κέντρου που είχε αναπτυχθεί και στο Ψάρι Τριφυλίας. Υπάρχει, όμως, σαφώς ανάγκη συνέχισης της έρευνας, όπως και αλλού έχει επισημανθεί ως ευκαίριον εκ μέρους της υπογραφομένης¹¹². Η ανασκαφική έρευνα του θολωτού τάφου 2 βαίνει πλέον προς το τέλος και τούτο πρέπει να αποτελέσει εφαλτήριο για την ανάδειξη του συνόλου του αρχαιολογικού χώρου, καθώς έχει συντελεσθεί η προ εικοσιπενταετίας προταθείσα απαλλοτρίωση (προφορική ενημέρωση του αρχαιολόγου Σταμάτη Φριτζίλα). Πρωταρχικής σημασίας ανάγκη είναι να προστατευθούν τα μνημεία με τις απαραίτητες στερεωτικές/αναστηλωτικές εργασίες¹¹³. Ειδικότερα, για τον θολωτό τάφο 1 κρίνονται απαραίτητα: α) η άμεση αποκατάσταση του προ εικοσαετίας κατεστραμμένου τοιχώματος του ταφικού θαλάμου, αφού προηγηθεί καθαρισμός και καταγραφούν (σχέδιο, μετρήσεις) το πάχος του τοιχώματος της θόλου, η συνοχή και η σύνδεσή του με το τελικό δάπεδο του θαλάμου, το «γέμισμα» στο οπίσθιο τμήμα της, καθώς και το πάχος του τύμβου στο σημείο αυτό¹¹⁴, β) διεξοδικός καθαρισμός του τύμβου και κοσκίνισμα του υπολοίπου των επιχώσεων της παλαιάς ανασκαφής, γ) μερική –αν όχι ολική– αναστήλωση του τάφου.

Η ανάδειξη της ακροπόλεως του Ψαρίου, η οποία είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 18Β'/23.1.1991), θα ήταν ευχής έργον να ενταχθεί σε επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα ελληνικού πανεπιστημιακού ιδρύματος με την συνεργασία της αρμόδιας τοπικής Εφορείας και την συμμετοχή και άλλων επιστημόνων και να πραγματοποιηθούν: α) γεωφυ-

110 Η άρνησή του να ζητήσει τα νόμιμα, οδήγησε, κατόπιν προτάσεως της υπογραφομένης, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ολυμπίας να εισηγηθεί, και το Υπουργείο Πολιτισμού να τον συμπεριλάβει στη δική του ετήσια εισήγηση για την απονομή του Επαίνου Αρχαιοφιλίας από την Ακαδημία των Αθηνών. Με αυτόν τιμήθηκε τον Δεκέμβριο του 1986 από το ανώτατο πνευματικό ίδρυμα της χώρας (Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 536, 551, εικ. 1, 552, εικ. 2· 2014, 354, εικ. 23).

111 Κορρές 2012α, 437.

112 Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 538-539.

113 Για τα επιθυμητά ως προς τις αναστηλωτικές παρεμβάσεις στο Ψάρι βλ. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1998, 547-548 και 2014, 330 σημ. 35. Το 2000, μετά από εκδήλωση ενδιαφέροντος εκ μέρους της Διευθύνσεως Αναστηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού για ένα πρόγραμμα συνολικής αναδείξεως των θολωτών της Μεσσηνίας, το οποίο δεν είχε περαιτέρω εξέλιξη, έγιναν αυτοψίες και καταγραφή των αναγκών εκάστου μνημείου (Χατζή-Σπηλιοπούλου 2000.)

114 Σχετική ως προς το θέμα επιστολή απεστάλη στην αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας (Σεπτέμβριος 2020) ώστε με την συνεργασία της υπογραφομένης και του ανασκαφέως του 2ου τάφου στο επίμαχο σημείο να γίνουν παρατηρήσεις, τις οποίες δεν επέτρεψαν οι συνθήκες της δεκαετίας του 1980. Ορθώς αναγνωρίζεται η σημασία των παρατηρήσεων στα σημεία αυτά του θολωτού (Wilkie 1975, 44-47. Galanakis 2008, I, 8, 9).

σική διασκόπηση σε όλο το ύψωμα, τουλάχιστον σε έκταση 200-300 μ. από το σημείο των δύο θολωτών έως το ΔΝΔ άκρο του, β) συστηματική ανασκαφική έρευνα και άλλων ταφικών κτισμάτων στον λόφο, καθώς και των πιθανών οικιστικών καταλοίπων βάσει των αποτελεσμάτων της διασκοπήσεως, γ) αναστηλωτικό/στερεωτικό έργο στους δύο μεγάλους θολωτούς, προστασία των μνημείων αυτών και εκείνων που θα προκύψουν από τις νεώτερες έρευνες, δ) συνολική ανάδειξη του χώρου, ε) μελέτη και δημοσίευση των ευρημάτων.

Με την πραγματοποίηση των ανωτέρω, μελλοντικώς, θα είναι δυνατόν να γίνουν περαιτέρω διαπιστώσεις για την κατανομή και την κοινωνική οργάνωση των μυκηναϊκών και των παλαιότερων –ενδεχομένως– εγκαταστάσεων στην περιοχή αυτή της ΒΑ Μεσσηνίας, η οποία, όπως ήδη αναφέραμε, κατέχει την δεύτερη θέση σε πληθυσμιακή πυκνότητα μετά την Πύλο και ήλθε πάλι στο προσκήνιο, μετά τις ανασκαφές του Valmin με νεώτερα δεδομένα για την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή. Κατά την επανεξέταση της πολιτικής γεωγραφίας του βασιλείου του Νέστορος, βάσει των προσφάτων αρχαιολογικών ερευνών, ο R. Hope Simpson αναφέρεται σε δύο περιοχές της πεδιάδος Σουλιμά, οι οποίες, πιθανότατα, ταυτίζονται με τα τοπωνυμικά δεδομένα των πινακίδων της Πύλου: μία, περιορισμένης εκτάσεως (*a-re-te-wi-ja*) και μία πιο εκτεταμένη (*e-ra-te-re-ve*). Στην τελευταία κατατάσσει τις θέσεις Ψάρι και Σιντιλίθι¹¹⁵.

Η συνολική έρευνα και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου στο Μετσίκι, συμπεριλαμβανομένων και των μικρών θολωτών του Χαλκιά, αλλά και του παραδοσιακού οικισμού του Άνω Ψαρίου, θα προσελκύσει επισκέπτες και θα αναζωογονήσει την περιοχή αυτή της Τριφυλίας, η οποία από καιρού υφίσταται μαρασμό. Ένα δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών, που θα περιλαμβάνει τους αρχαιολογικούς χώρους Κακοβάτου, Κυπαρισσίας, Περιστεριάς, Μάλθης και Ψαρίου/Χαλκιά με τελικό προορισμό τον Επικούριο Απόλλωνα και μία στάση στο Πάνω Ψάρι, ενδέχεται να αποτελεί πρόσφορη λύση. Κατά τον τρόπο αυτό η πολιτεία θα έχει σταθεί αρωγός στην μη εγκατάλειψη τόπων της πατρίδος μας, οι οποίοι με αξία διαχρονική και παράδοση αιώνων σηματοδοτούν την ιστορία και την εθνική μας ταυτότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alcock, S. 1991. «Tomb Cult and the Post Classical Polis.» *AJA* 95:447-467.
- Antonaccio, C.M. 1995. *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Αντωνακάτου, Ν. 1984. *Μεσσηνία*. Καλαμάτα: Ροταριανός Όμιλος.
- Αραπογιάννη, Ξ. 1999. «Νομός Μεσσηνίας. Επανεκθεση Μουσείου Καλαμάτας.» *ΑΔ* 54B:227-229.
- _____. 2009. «Νομός Μεσσηνίας. Επανεκθεση Αρχαιολογικού μουσείου Μεσσηνίας.» *ΑΔ* 64B:354-357.
- Banou, E. 2008. «The tholos tombs of Messenia: An overview.» Στο *DIOSKOUROI. Studies presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the Anniversary of their 30-year Joint Contribution to Aegean Archaeology*, επιμ. C. Gallou, M. Georgiadis, και G.M. Muskett, 42-54. *BAR-IS* 1889. Oxford: Archaeopress.
- Bennet, J. 1995. «Space through time: diachronic perspectives on the spatial organization of the Pylian State.» Στο *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne Internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, επιμ. R. Laffineur και W.D. Niemeier, 587-601. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Bennet, J., και Y. Galanakis. 2005. «Parallels and Contrasts: Early Mycenaean mortuary traditions in Messenia and Laconia.» Στο *Autochthon. Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of his Retirement*, επιμ. A. Dakouri-Hild και S. Sherratt, 144-155. *BAR-IS* 1432. Oxford: Archaeopress.
- Betancourt, P., V. Karageorghis, R. Laffineur, και W-D. Niemeier, επιμ. 1999. *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*. *Aegaeum* 20. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

115 Hope Simpson 2014, 63-64, 66-69.

- Βικάτου, Ο. 1995. «Νομός Μεσσηνίας. Χαλκιάς Τριφυλίας.» *ΑΔ* 50B:182-184.
- _____. 1996. «Νομός Μεσσηνίας. Χαλκιάς Τριφυλίας.» *ΑΔ* 51B:191-192.
- Βλαχόπουλος, Α., επιμ. 2012. *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Blegen, C.W. 1937. *Prosymna: The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum*. Cambridge, Mass.: The University Press.
- Blegen, C.W., M. Rawson, W. Lord Taylour, και W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. III, *Acropolis and lower town: tholoi, grave circle, and chamber tombs; discoveries outside the citadel*. Princeton: Princeton University Press.
- Boehrer, D. 2001. *Heroenkulte in Griechenland der geometrischen bis zu klassischen Zeit: Attika, Argolis, Messenia*. Berlin: Akademie Verlag.
- Borgna, E., και S. Müller-Celka, επιμ. 2011. *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium BC)*. Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux.
- Boyd, M.J. 2002. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*. BAR-IS 1009. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2016. «Distributed practices and cultural identities in the "Mycenaean" period.» Στο *Of Odysseys and Oddities: Scales and Modes of Interaction between Prehistoric Aegean Societies and Their Neighbours*, επιμ. B.P.C. Molloy, 385-409. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 10. Oxford: Oxbow.
- Cavanagh, H., W. Cavanagh, και J. Roy, επιμ. 2011. *Honouring the dead in the Peloponnese, Proceedings of the Conference held in Sparta 23-25/4/2009*, <https://www.nottingham.ac.uk/csps/resources/honouring-the-dead.aspx>. Τελευταία επίσκεψη 11 Δεκεμβρίου 2020.
- Cavanagh, W.G., και R.R. Laxton. 1981. «The structural mechanics of the Mycenaean tholos tombs.» *BSA* 76:109-140.
- _____. 1988. «Problems solving and the architecture of tholos tombs.» Στο French και Wardle 1988, 385-395.
- Cavanagh, W.G., και C. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. SIMA 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1999. «Building the treasury of Atreus.» Στο Betancourt κ.ά. 1999, 93-102.
- Contursi, P. 2019. «Heroes, ancestors or merely dead? (Ab)uses of the Mycenaean Past in the historical periods.» Στο *MNHMH/MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 17th International Aegean Conference, Univ. of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, επιμ. E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci, και R. Laffineur, 687-691. *Aegaeum* 43. Leuven – Liege: Peeters.
- Cremasco, V., και R. Laffineur. 1999. «The engineering of Mycenaean Tholoi – the circular tomb at Thorikos Revisited.» Στο Betancourt κ.ά. 1999, 139-148.
- Davis, J.L., και S.R. Stocker. 2015. «Crete, Messenia, and the date of Tholos IV at Pylos.» Στο *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, επιμ. C.F. Macdonald, E. Hatzaki, και S. Andreou, 175-178. Athens: Kapon.
- Dickinson, O.T.P.K. 1977. *The Origins of Mycenaean Civilisation*. SIMA 49. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1982. «Parallels and Contrasts in the Bronze Age of the Peloponnese.» *OJA* 1 (2):125-138.
- _____. 1989. «The "Origins of Mycenaean Civilisation" Revisited.» Στο *Transition: le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent: actes de la deuxième Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège (18-20 avril 1988)*, επιμ. R. Laffineur, 131-136. *Aegaeum* 3. Liège: Université de l'Etat à Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique.
- _____. 2011. «The origin of the Mycenaean tholos tomb again.» Στο *Πεπραγμένα I' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Ε. Παπαδοπούλου, τόμ. Α2, 583-589. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- _____. 2014. «Late Helladic I Revisited: The Kytherian Connection.» Στο Nakassis κ.ά. 2014, 3-14.
- French, E. 1971. «The Development of Mycenaean Terracotta Figurines.» *BSA* 66:101-187.
- French, E.B., και K.A. Wardle, επιμ. 1988. *Problems in Greek Prehistory. Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Frizell, B.S., και R. Santillo. 1988. «The Mycenaean Tholos – A False Cupola?» Στο French και Wardle 1988, 443-444.
- Furumark, A. 1941. *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

- Galanakis, Y. 2007. «The construction of the Aegisthus Tholos tomb at Mycenae and the “Helladic Heresy”.» *BSA* 102:239-256.
- _____. 2008. «A Study of Late Bronze Age Tholos Tombs in the Aegean, 1700-1200 BC.» Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης.
- _____. 2011. «Mnemonic landscapes and monuments of the past: tumuli, tholos tombs and landscape associations.» Στο Borgna και Müller-Celka 2011, 219-229.
- _____. 2018. «A survey of Late Bronze Age funerary archaeology over the last 25 years in the central and southern Aegean.» *AR* 64:85-101.
- Georgakakos, D., και W.A. McDonald. 1967. *Place names of Southwestern Peloponnesus. Register and indexes. Πελοποννησιακά 6*, Παράρτημα, 3-403. Athens: Society for Peloponnesian Studies.
- Hope Simpson, R. 1981. *Mycenaean Greece*. Park Ridge, N.J.: Noyes Press.
- _____. 2014. *Mycenaean Messenia and the Kingdom of Pylos*. Prehistory Monographs 45. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Hope Simpson, R., και O.T.P.K. Dickinson. 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age I, The Mainland and the Islands. SIMA 52*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Kalogeropoulos, K. 2011. «The social and religious significance of palatial jars as grave offerings.» Στο Cavanagh κ.ά. 2011, 207-235.
- Καργάκος, Σ.Ι. 2005. *Αλβανοί, Αρβανίτες, Έλληνες*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κασιμή, Π. 2013. «Ένας πρώιμος θολωτός μυκηναϊκός τάφος στην Αρχαία Κόρινθο.» Στο *The Corinthia and the Northeast Peloponnese. Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity: Proceedings of the International Conference Organized by the Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the LZ' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the German Archaeological Institute, Athens, Held at Loutraki, March 26-29, 2009*, επιμ. Κ. Kissas και W.-D. Niemeier, 45-53. Athenaia 4. München: Hirmer.
- Konsolaki-Yannopoulou, E. 2015. «Structural Analysis of the tholos tomb at Megali Magoula, Galatas (Troezenia).» Στο *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the Northeastern Peloponnese – current concepts and new directions*, επιμ. Α.-L. Schallin και Ι. Tournavitou, 483-502. Stockholm: Swedish Institute at Athens.
- Konstandinidi, E.M. 2001. *Jewellery revealed in the burial contexts of the Greek Bronze Age. BAR-IS 912*. Oxford: Archaeopress.
- Kontorli-Papadopoulou, L. 1995. «Mycenaean Tholos Tombs. Some Thoughts on Burial Customs and Rites.» Στο *KLADOS. Essays in honour of J.N. Coldstream*, επιμ. C. Morris, 111-122. *BICS* Suppl. 63. London: University of London.
- Κορρές, Γ.Σ. 1974. «Άνασκαφαί Πύλου.» *ΠΑΕ*:139-162.
- _____. 1975. «Άνασκαφαί Πύλου.» *ΠΑΕ*:428-514.
- _____. 1976α. «Έρευναί ανά την Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:253-283.
- _____. 1976β. «Άνασκαφαί έν Περιστεριᾶ Πύλου.» *ΠΑΕ*:470-536.
- _____. 1976γ. «Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι τής Μεσσηνίας.» Στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Σπάρτη 7-14.9.1975)*, τόμ. Β', 337-369. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 6. Αθήνα: Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- _____. 1977α. «Έργασιαί, έρευναί και άνασκαφαί ανά την Πυλίαν.» *ΠΑΕ*:229-295.
- _____. 1977β. «Άνασκαφαί έν Περιστεριᾶ.» *ΠΑΕ*:296-356.
- _____. 1977γ. «Αί πρόσφατοι άνασκαφαί εις Περιστεριάν και τὸ ιστορικόν παρελθόν της ως προκύπτει από τας άνασκαφάς τών έτών 1960-65, 1976.» *Τριφυλιακή Έστία* 17: 273-278.
- _____. 1978. «Ο θολωτός τάφος τής Αίπειας-Άνθείας πρό τής άνασκαφής αυτού.» Στο *Πρακτικά του Α' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Καλαμάτα 2-4 Δεκ. 1977)*, 62-79. *Πελοποννησιακά* Παράρτημα 5. Αθήνα: Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- _____. 1979. *Αρχαιολογικαί διατριβαί επί θεμάτων τής Έποχής του Χαλκού. Αθηνᾶ*, Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων 21. Έν' Αθήναις: Έν' Αθήναις Έπιστημονική Έταιρεία - Τυπογραφείον Έμμ. Παπαδάκη.
- _____. 1980α. «Η Προϊστορία τής Βοϊδοκοιλιάς Μεσσηνίας κατά τας έρεύνας τών έτών 1956, 1958, 1975-1979.» *Έπιστημονική Έπετηρίς τής Παντείου Άνωτάτης Σχολής Πολιτικών Έπιστημών 1977-1978*:310-343.
- _____. 1980β. «Τὸ εὐμέγεθες κύπελλον “Κεφτι” τής Κουκουνάρας.» Στο *Στήλη, Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, 580-606. Αθήνα: Σωματείο τών φίλων του Νικολάου Κοντολέοντος.
- _____. 1981-82. «Η προβληματική διά τήν μεταγενεστέραν χρῆσιν τών μυκηναϊκών τάφων Μεσσηνίας.» Στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι 1980*, τόμ. Β, 363-450. Αθήνα.
- _____. 1982. «Άνασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:191-231.

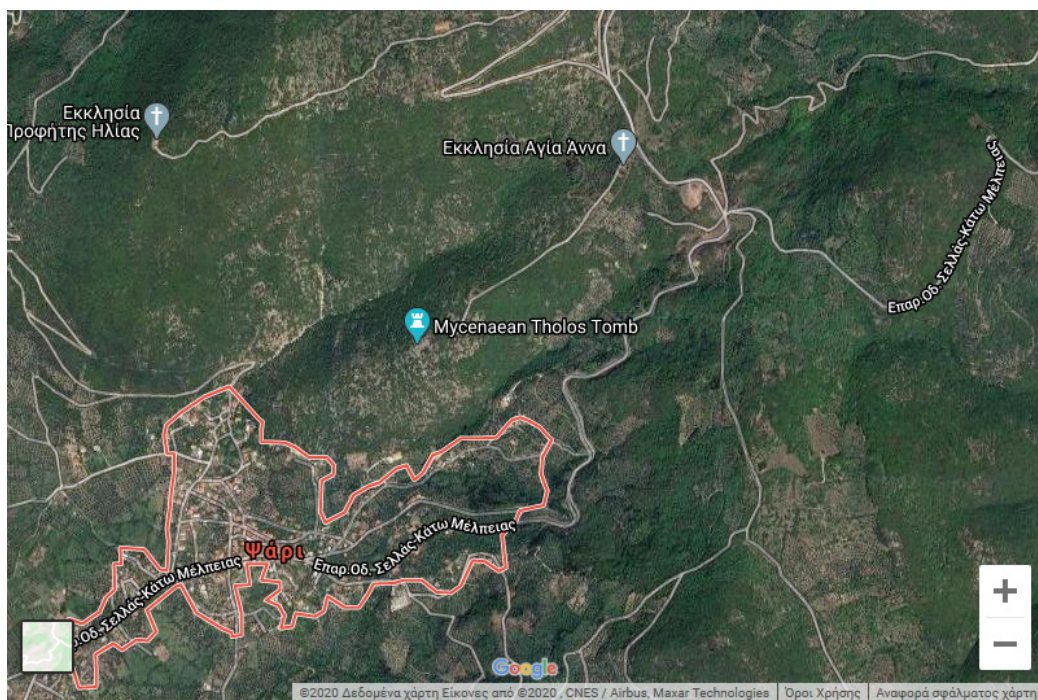
- _____. 2006. Λήμματα από τη *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαιδεία* για αρχαιολογικές θέσεις Μεσσηνίας (αποσπάσματα), Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- _____. 2012α. «Μεσσηνία, Ιστορικό και Αρχαιολογικό Περίγραμμα.» Στο Βλαχόπουλος 2012, 426-439.
- _____. 2012β. «Από την Νέδα έως τον Πάμισο – Προϊστορικοί χρόνοι.» Στο Βλαχόπουλος 2012, 446-451.
- _____. 2012γ. «Περιστεριά.» Στο Βλαχόπουλος 2012, 460-463.
- Korres, G.S. 1983. «Burial customs in tholos 2 at Routsis (Myrsinochori).» Στο *Concilium Eirene: Proceedings of the 16th International Eirene Conference Prague, 31.8-4.9.1982*, επιμ. P. Oliva και A. Frolíková, τ. 3, 91-97. Prague: Kabinet pro studia řecká, římská a latinská.
- _____. 1990. «Excavations in the region of Pylos.» Στο *ΕΥΜΟΥΣΙΑ: Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, επιμ. J.-P. Descoedres, 1-11. *MeditArch* Suppl. 1. Sydney: Meditarch.
- _____. 1993. «Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age.» Στο *Proceedings of the international conference, Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989: held at the American School of Classical Studies at Athens, Athens, December 2-3, 1989*, επιμ. C. Zerner, P. Zerner, και J. Winder, 231-248. Amsterdam: J.C. Gieben.
- _____. 2011. «Middle Helladic Tumuli in Messenia. Ethnological Conclusions.» Στο Borgna και Müller Celka 2011, 585-596.
- Korres, G.S., και S.-N. Tarantou. 2018. «Die Krone von Routsis. Kopfschmuck einer mykenischen Priesterin?» Στο *Mykene. Die sagenhafte Welt des Agamemnon*, επιμ. B. Steinman, 104-107. Darmstadt: Badisches Landesmuseum Karlsruhe – Philipp von Zabern.
- Κωνσταντινόπουλος, Χ. 1983. *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Λαμπρόπουλος, Π. 1980. *Οι Ντρέδες. Τά παλλικάρια του Μωρηά*. Αθήνα.
- Lolos, J.G. 1985. «The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics.» Διδακτορική διατριβή, Bedford College.
- Μαθιουδάκη, Η. 2010. «Η "ηπειρωτική πολύχρωμη" κεραμική στην Ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο.» Α δημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μαρινάτος, Σ. 1960. «Άνασκαφαί Πύλου.» *ΠΑΕ*:195-209.
- _____. 1961. «Άνασκαφαί Πύλου.» *ΠΑΕ*:169-176.
- _____. 1965. «Άνασκαφαί έν Πύλω.» *ΠΑΕ*:102-120.
- Μαστροκώστας, Ε. 1964. «Άνασκαφή Άγίου Ήλία – Μεσολογγίου (Ίθωρίας).» *ΑΔ* 19 Β2:295-300.
- Ματζάνας, Χ.Ε. 1999. «Τέχνηρα αποκρουσμένου λίθου από το Ψάρι Τριφυλίας και η εξέλιξη των λιθοτεχνιών της 2ης χιλιετίας π.Χ. στη Δυτική Πελοπόννησο.» *ΑΔ* 54Α:1-50.
- _____. 2000-02. «Μέθοδοι και τεχνικές αποκρουσμένου λίθου κατά την Εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα.» *Περίαπτο* 3:57-65.
- _____. 2001-02. «Η μυκηναϊκή λιθοτεχνία στο Ψάρι Τριφυλίας.» Στο *Πρακτικά του Στ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000)*, 49-64. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 24. Αθήνα: Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- _____. 2002. «Η εξέλιξη των αιχμών βελών αποκρουσμένου λίθου κατά την Εποχή του Χαλκού με ιδιαίτερη έμφαση στην Υστεροελλαδική περίοδο.» *ΑΔ* 57Α:1-52.
- Μαῦρος, Τ. 1978. «Συμβολή στο τοπωνυμικόν τής Άρκαδίας.» *Γορτυνιακά* 2:320-321.
- McDonald, W., και R. Hope Simpson. 1969. «Further Explorations in Southwestern Peloponnesos 1964-1968.» *AJA* 73:123-178.
- McDonald, W., W.D. Coulson, και J. Rosser, επιμ. 1983. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. Vol. III, Dark Age and Byzantine Occupation (Nichoria III)*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mee, C.B., και W.G. Cavanagh. 1984. «Mycenaean tombs as evidence for social political organization.» *OJA* 3:45-64.
- _____. 1990. «The Spatial Distribution of Mycenaean Tombs.» *BSA* 85:225-243.
- Mountjoy, P.A. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*. SIMA 73. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf.
- Murphy, J. 2014. «The Varying Place of the Dead in Pylos.» Στο Nakassis κ.ά. 2014, 209-221.
- Nakassis, D., J. Gulizio, και S.A. James, επιμ. 2014. *KE-RA-ME-JA. Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Νικολέντζος, Κ. 2003. «Κακόβατος: Ένας εμπορικός σταθμός εισαγωγής ηλεκτρου στον πρώιμο Μυκηναϊκό Κόσμο.» Στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 619-630. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε.
- Παπαγεωργίου, Γ.Χ. 1973. *Το Πάνω Ψάρι τὸ παλιό*. Αθήνα.

- Papadimitriou, N. 2011. «Passing away or passing through? Changing funerary attitudes in the Peloponnese of the MBA/LBA transition.» Στο Cavanagh κ.ά. 2011, 467-491.
- _____. 2015. «The formation and use of *dromoi* in Early Mycenaean tombs.» *BSA* 110:71-120.
- _____. 2016. «Structuring Space, Performing Rituals, Creating Memories: Towards a Cognitive Map of Early Mycenaean Funerary Behaviour.» Στο *Staging Death. Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, επιμ. A. Dakouri-Hild και M.J. Boyd, 335-360. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Παρασκευόπουλος, Σ. 1993. «Στο Ψάρι και στους θολωτούς τάφους του.» *Τριφυλική Εστία* 83:101-105.
- Persson, A.W. 1942. *New Tombs at Dendra near Midea*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Πίκουλας, Γ.Α. 2001. *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν τῆς Πελοποννήσου. Παλαιὰ καὶ νέα τοπωνύμια*. Ἀθήνα: Ἡόρος.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. 1980. *Οἱ τύμβοι τοῦ Ἄργου*. Ἀθήνα.
- Rudolph, W. 1973. «Die Nekropole am Prophis Elias bei Tiryns.» Στο *Tiryns: Forschungen und Berichte*. Band VI, 23-126. Mainz: Philipp von Zabern.
- Rutter, J.B. 1993. «Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland.» *AJA* 97:745-797.
- Σάθας, Κ.Ν. 1888. *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*. VIII-IX. Paris.
- Servais, J., και Η. Gasche. 1971. «Les fouilles sur le haut du Velatouri.» Στο *Thorikos 1968. Rapport préliminaire sur la quatrième campagne de fouilles. Voorlopig verslag over de vijfde opgravingscampagne*, επιμ. H.F. Mussche, J. Bingen, J. Servais, R. Paere, H. Bussers, και Η. Gasche, 17-102. Thorikos V. Bruxelles: Comité des Fouilles Belges en Grèce.
- Συμεωνίδης, Χ.Π. 2010. *Ετυμολογικό Λεξικό των Νεοελληνικών Οικωνυμίων, Β'*. Λευκωσία – Θεσσαλονίκη: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου.
- Συριόπουλος, Κ.Θ. 1994-95. *Ἡ προϊστορική κατοίκηση τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ γένεσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Svensson, O. 2013. «Visibility and Tholos Tombs in the Messenia landscape: A comparative case study of the Pylian Hinterlands and the Soulima Valley.» Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἔργασία, Τμήμα Φυσικῆς Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Lund.
- Τσούντας, Χ. 1889. «Ἔρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ Τάφος τοῦ Βαφειοῦ.» *ΑΕ*:129-172.
- Valmin, N. 1932. «Tholos tombs and Tumuli.» Στο *Corolla Archaeologica Principi Hereditario Regni Sueciae Gustavo Adolpho Dedicata*, 218-227. Lund: C.W.K. Gleerup.
- _____. 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- _____. 1956. «ΔΩΡΙΟΝ. Μυκηναϊκὸν βασιλεῖον στὴν Ἄνω Μεσσηνιακὴν πεδιάδα.» *Μεσσηνιακά Γράμματα*:27-31.
- Voutsaki, S. 1998. «Mortuary evidence, symbolic meanings and social change: a comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean period.» Στο *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, επιμ. K. Branigan, 41-58. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Wilkie, N.C. 1975. «A Tholos Tomb at Nichoria: Its Construction and Use.» Διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Minnesota.
- Wright, J. 1987. «Death and Power at Mycenae: changing Symbols in Mortuary Practice.» Στο *Thanatos: Les Coutumes Funéraires en Egée à l'Âge du Bronze. Actes du Colloque de Liège, 21-23 avril 1986*, επιμ. R. Laffineur, 171-184. *Aegaeum* 1. Liège: Université de Liège.
- _____. 1995. «From Chief to King in the Mycenaean Society.» Στο *The Role of the Ruler in the prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992*, επιμ. P. Rehak, 63-80. *Aegaeum* 11. Liège: Université de Liège.
- Χασιακού, Α., και Γ.Σ. Κορρές. 2006. «Νέες προϊστορικές θέσεις στην Μεσσηνία. Οι παράλιες θέσεις. Μια πρώτη προσέγγιση.» Στο *Ευεργεσία. Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, επιμ. Ι.Κ. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 689-758. *Παρουσία* 17-18. Ἀθήνα: Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- Χατζή, Γ. 1981. «Ψάρι Τριφυλίας.» *ΑΔ* 36B:156.
- _____. 1982. «Ψάρι Τριφυλίας.» *ΑΔ* 37B:137-139.
- _____. 1983. «Ψάρι Τριφυλίας.» *ΑΔ* 38B:111-113.
- _____. 1984α. «Ψάρι Τριφυλίας.» *ΑΔ* 39B:78-81.
- _____. 1984β. «Νέα ἀρχαιολογικὴ θέση στὴ Β. Τριφυλία.» Στο *Πρακτικὰ τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (Κυπαρισσία, 27-29 Νοεμβρίου 1982)*, 262-268. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 10. Ἀθήνα: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
- _____. 1985. «Ψάρι Τριφυλίας.» *ΑΔ* 40 B:103-107.

- _____. 1986. «Ψάρι Τριφυλίας.» *ΑΔ* 41 Β:42.
- _____. 1987. «Ψάρι Τριφυλίας.» *ΑΔ* 42Β:132, 134-136.
- _____. 1988. «Ψάρι Τριφυλίας.» *ΑΔ* 43Β:142-143.
- Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γ. 1990. «Ριζοχώρι (πρώην Λάπι) Τριφυλίας.» *ΑΔ* 45Β1:121.
- _____. 1998. «Μυκηναϊκή Μεσσηνία. Τò πρόσφατο έργο τής Ζ' Αρχαιολογικής Έφορείας.» Στο *Πρακτικά του Έ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995)*, τ. Β', 534-556. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 22. Άθήνα: Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- _____. 2000. «Μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι Μεσσηνίας.» *ΑΔ* 55Β:285.
- _____. 2006. «Ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος των Διοδίων Μεσσηνίας. Ανασκαφή (1994) και αποκατάσταση ευρημάτων (1995).» Στο *Α' Αρχαιολογική σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, επιμ. Ν. Ζαφειροπούλου, 201-208. Άθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2007. «Νέος θολωτός τάφος στο Κεφαλόβρυσο (Χαλαβάτσου) Μεσσηνίας.» Στο *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος – Γαστούνη – Άμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005)*, 337-366. *Πελοποννησιακά* Παράρτημα 27. Άθήνα: Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- _____. 2014. «Άνά την Μεσσηνίαν.» Στο *Πρακτικά του Δ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-11 Οκτωβρίου 2010)*, 319-354. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 31. Άθήνα: Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.

Εικ. 1. Λόφος και θολωτοί από ΒΒΑ.

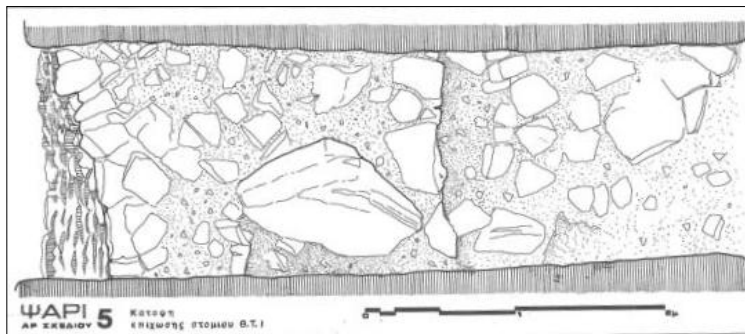
Εικ. 2. Το Μετσίκι (δορυφορική λήψη, πηγή: Google Earth).

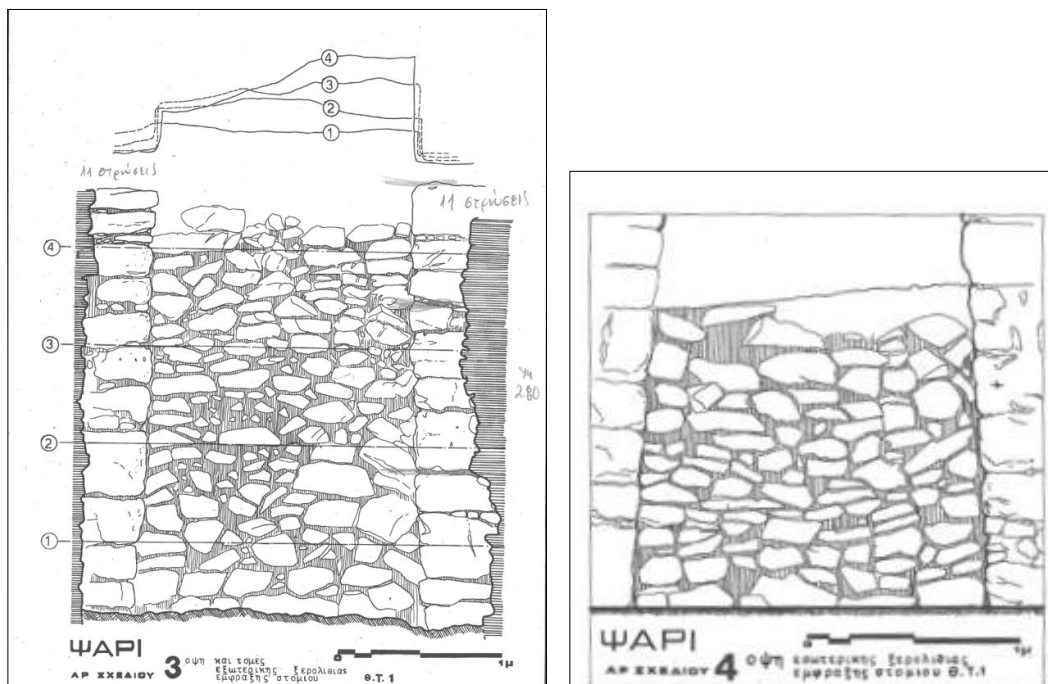
Εικ. 3. Το ογκώδες ανώφλι του θολωτού.

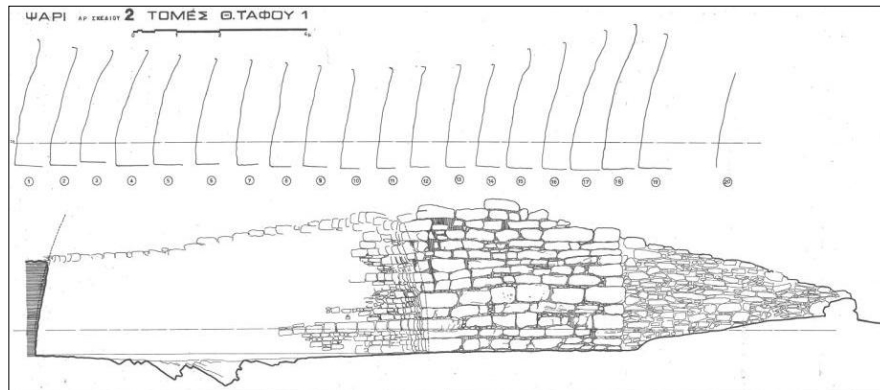
Εικ. 4. Άποψη εισόδου θολωτού από Ν.

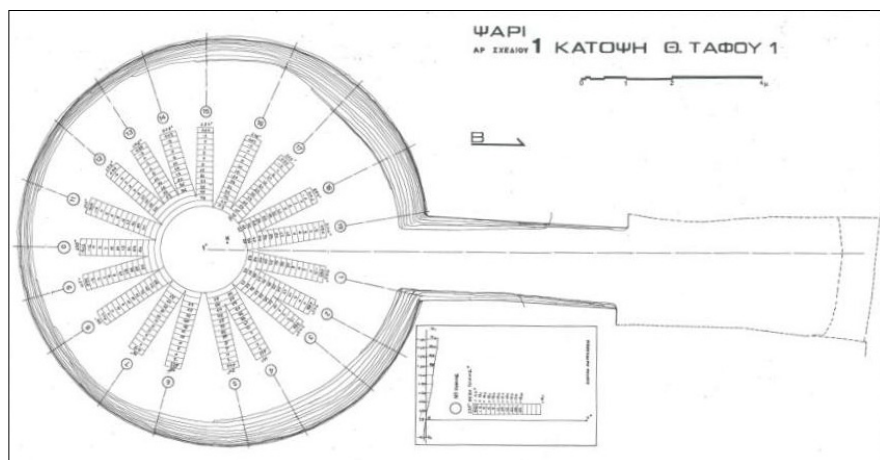
Εικ. 5. Επίχωση στομίου (κάτωψη).

Εικ. 6. Στόμιον: εξωτερική (σχέδιο 3) και εσωτερική (σχέδιο 4) ξερολιθιά.

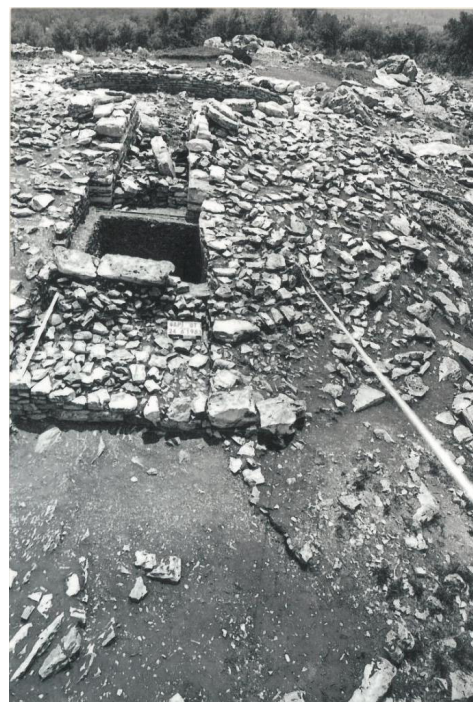
Εικ. 7. Είσοδος θολωτού (τομή κατά μήκος).

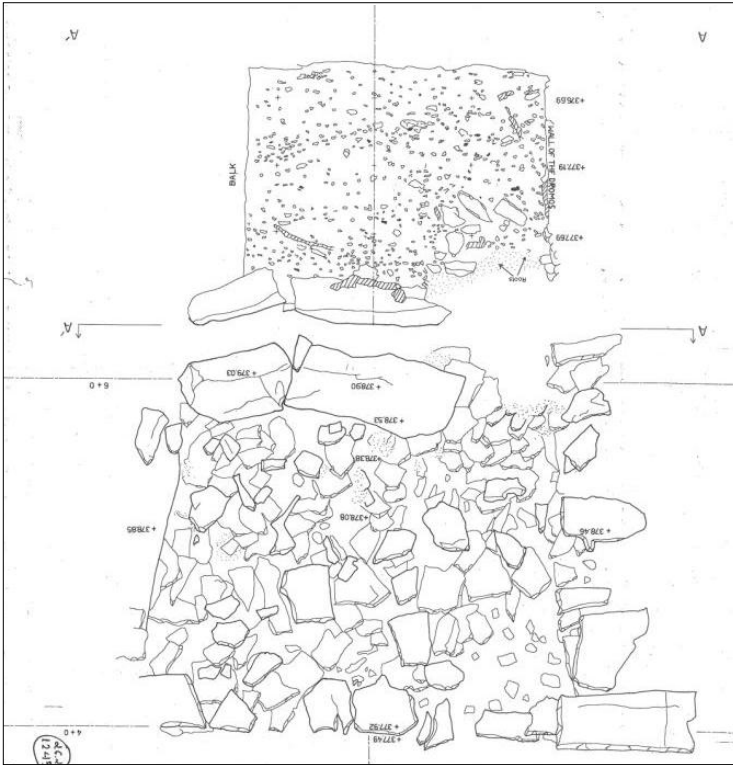
Εικ. 8. Κάτοψη θολωτού.

Εικ. 9. Τοιχοποιία θαλάμου και αγκυρώσεις.

Εικ. 10. Γενική άποψη τύμβου και θολωτού.

Εικ. 11. Επίχωση εισόδου θολωτού (αποτύπωση F.A. Cooper).

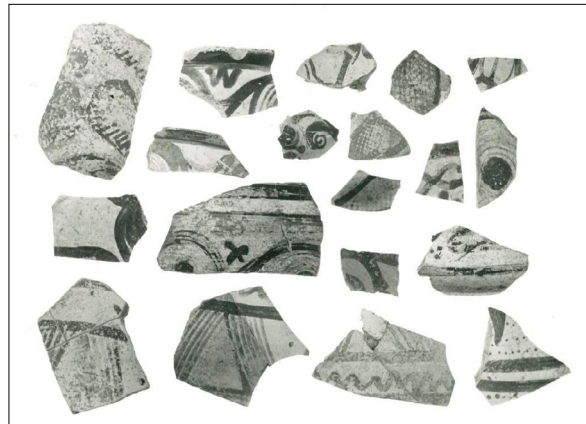
Εικ. 12. Όστρακα μεσοελλαδικής παραδόσεως και «πολύχρωμα».

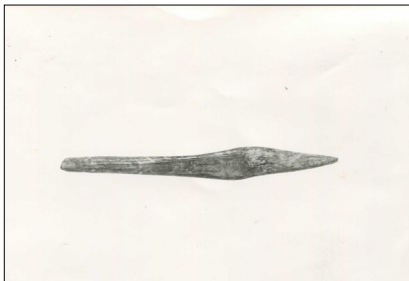
Εικ. 13. Όστρακα κυπέλλων τύπου keftiu.

Εικ. 14. Τμήματα από αμφίπροχα κύπελλα.

Εικ. 15. Επίχωση δρόμου : μυκηναϊκά όστρακα.

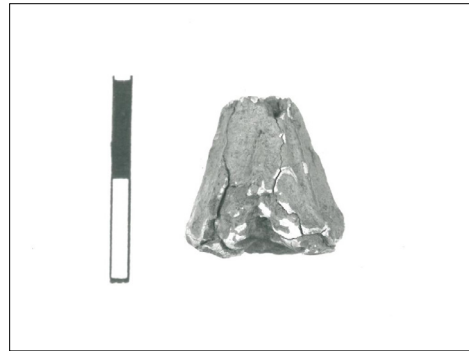
Εικ. 16. Οστένη περόνη.

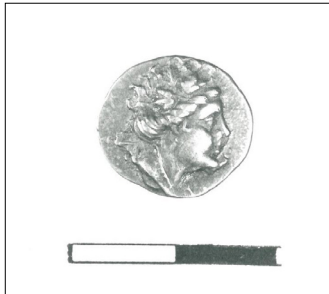
Εικ. 17. Κεφαλή πηλίνου ειδωλίου.

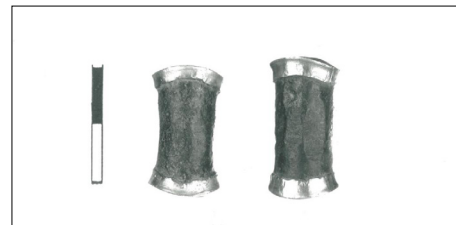
Εικ. 18. Ψήφος ορείας κρυστάλλου.

Εικ. 19. Μολύβδινο βάρος.

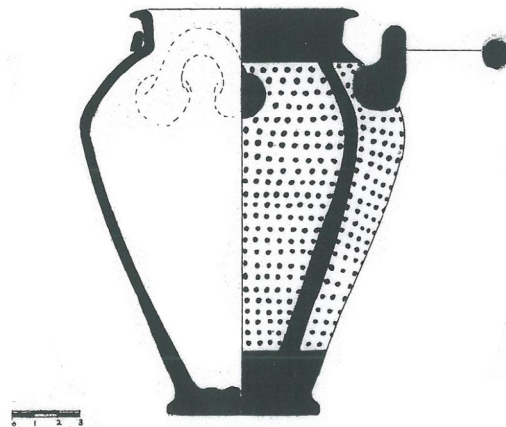
Εικ. 20. Ασημένιο νόμισμα Ιστιαίας Ευβοίας, α. εμπροσθότυπος, β. οπισθότυπος.

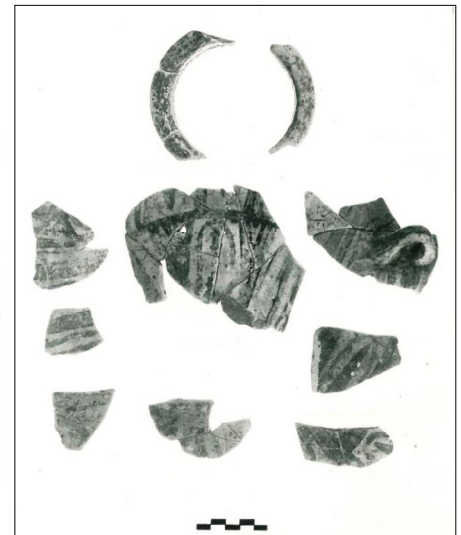
Εικ. 21. Χάλκινοι ήλοι με χρυσεπένδυτες κεφαλές.

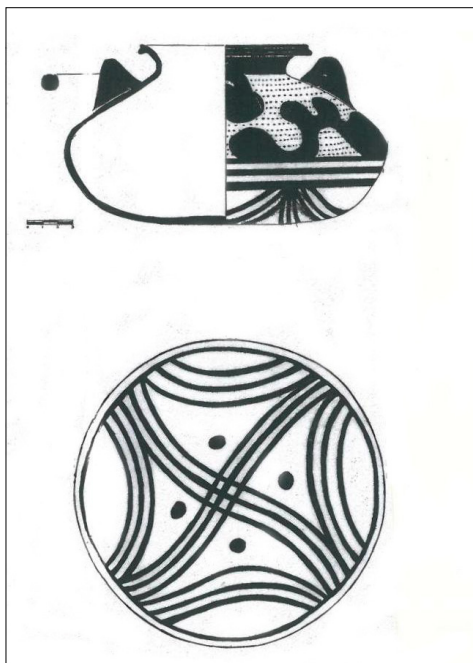
Εικ. 22. Πιθαμφορίσκος MK 4050.

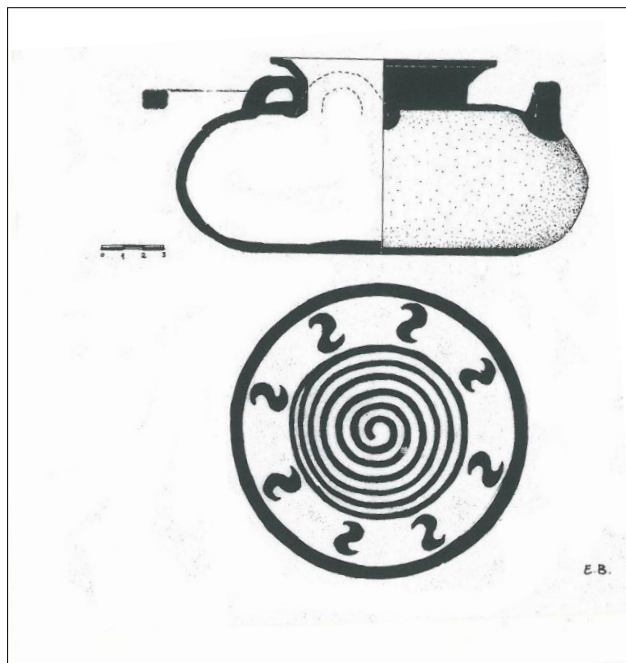
Εικ. 23. Πιθαμφορίσκος MK 4051.

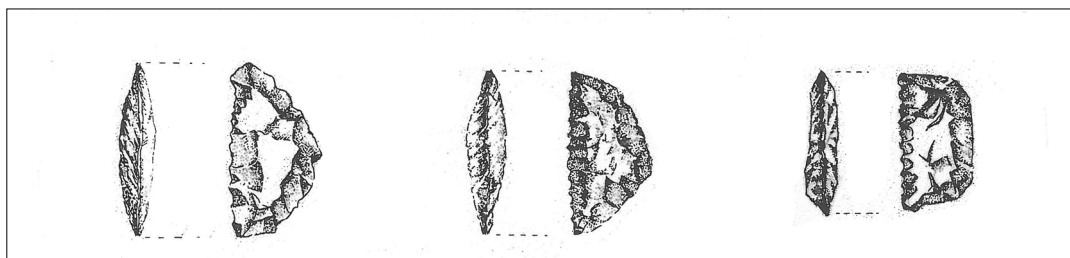
Εικ. 24. Τμήματα πιθαμφορίσκου.

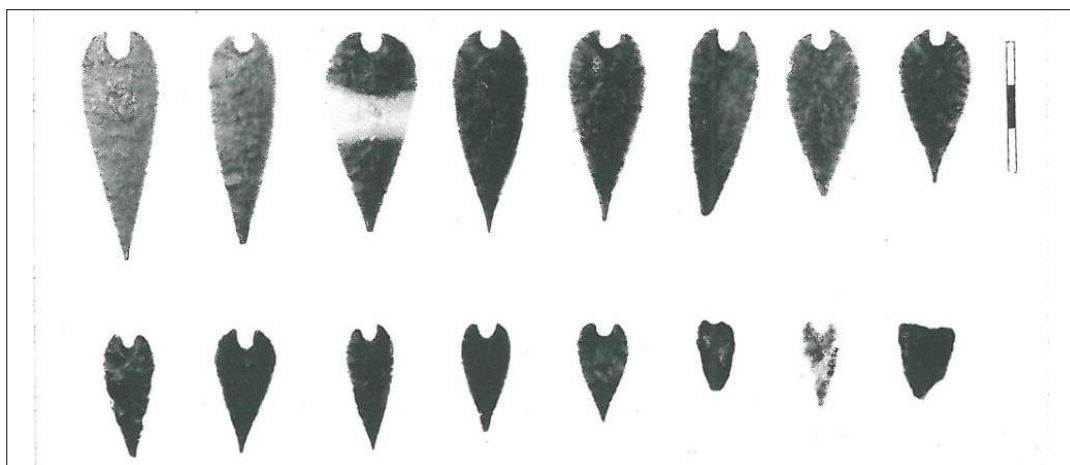
Εικ. 25. Αλάβαστρο ΜΚ 4052.

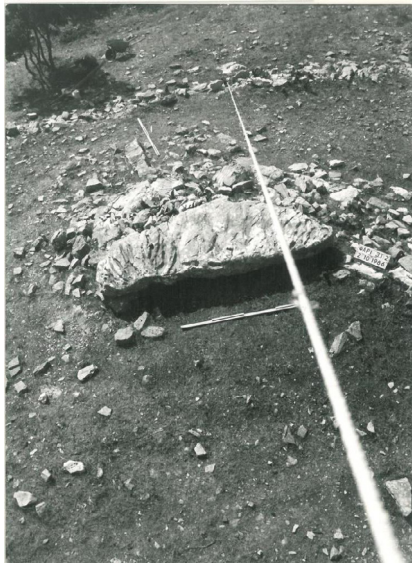
Εικ. 26. Αλάβαστρο ΜΚ 4053.

Εικ. 27. Τέχνηρα πυριτολίθου.

Εικ. 28. Αιχμές βελών.

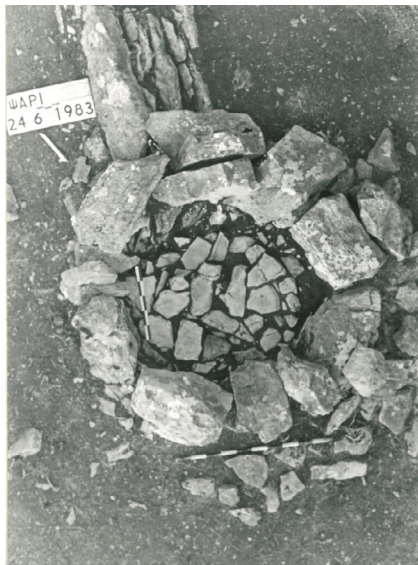
Εικ. 29. Ανώφλι θολωτού τάφου 2.

Εικ. 30. Έξαρμα θολωτού τάφου 2 από Α.

Εικ. 31. Έξαρμα θολωτού τάφου 2 από Ν.

Εικ. 32. «Εστία» (κτίσμα Α1).

Εικ. 33. Ταφικό κτίσμα.

Εικ. 34. Πάνω Ψάρι.

Return ticket

'Minoan' and 'Mycenaean' tholos tombs at Knossos¹

Lucia Alberti

"La tombe de la Képhala [...] ne peut donc être interprétée, étant donné sa date, que comme le résultat d'une sort de choc en retour."

Pelon 1976, 448

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΕΙΣΙΤΗΡΙΟ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ. «ΜΙΝΩΙΚΟΙ» ΚΑΙ «ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ» ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΚΝΩΣΟ

Το ζήτημα της προέλευσης του θολωτού τάφου έχει αναλυθεί διεξοδικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αλλά η διαπραγμάτευσή του παραμένει ανοικτή.

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι όχι η ανάλυση των τεχνικών πλευρών του θέματος, που έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο πλούσιας βιβλιογραφίας, αλλά η διερεύνηση της πιθανής διαφορετικής σημασίας και χρήσης δύο ταφικών μνημείων, που προφανώς ανήκουν στην ίδια κατηγορία: του «μινωικού» και του «μυκηναϊκού» θολωτού τάφου. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε παραδείγματα που προέρχονται από πολύ συγκεκριμένη περιοχή, την πεδιάδα της Κνωσού, όπου οι δύο τύποι φαίνεται να ακολουθούν ο ένας τον άλλο. Ακόμα και αν πρόκειται για παρόμοια μνημεία – και οι δύο τύποι έχουν κυκλική κάτοψη και ταφική χρήση, ο τρόπος λειτουργίας τους είναι πολύ διαφορετικός. Στη μία περίπτωση ο τάφος είναι κτισμένος σε επίπεδη επιφάνεια και όχι λαξευμένος με οποιονδήποτε τρόπο, ενώ στην άλλη ο τάφος είναι πρώτα λαξευμένος στο έδαφος και στη συνέχεια έχει κτιστεί και καλυφθεί με εντυπωσιακό τύμβο, έτσι ώστε να φαίνεται ότι είναι κατασκευασμένος κάτω από το επίπεδο του εδάφους. Σε ποιο βαθμό, επομένως, αυτές οι κατασκευαστικές διαφορές, συνοδεύονται από ανάλογες διαφορές στη λατρεία, στη θρησκεία ή στην ιδεολογία;

FOREWORD

The origin of the tholos tomb is a topic that has been carefully analyzed in the last decades, but it seems that there is still something to say.

The aim of this paper is to analyze not the technical aspects, already well reported in a very rich literature, but to investigate the possible different meanings and uses of two funerary monuments that apparently belong to the same category: namely the 'Minoan' tholos and the 'Mycenaean' tholos. But with particular reference to examples embedded in a very specific territory, the Knossos valley, where the two types seem to follow one another.

¹ It is an honour to participate in this volume dedicated to the 'Charon' who was my guide through the meandering avenues of Aegean archaeology and also in the physical labyrinth of the University of Athens during my PhD. Prof. Korres has been and is for me a point of reference, not only in an intellectual capacity, but also and especially as a human, a *persona* who made my love for Greece and Greek people deeper and truer. From a 'Minoan' from Italy to a 'Mycenaean' from Messenia, this contribution is a very small thanks and a devoted greeting. I wish to thank the editors of the volume, and especially Dr. Pigi Kalogerakou, who has displayed much patience and dedication, and Dr. Don Evely who edited the English text with the usual competence and kindness.

DEFINITIONS

A tholos tomb is first of all a circular tomb. If it is a 'Minoan' tholos, of the type common in the Messarà from Early Minoan till at least Middle Minoan III, it is built above the ground, very probably with a stone roofing, even though there has been postulated for the tombs with the greatest diameters a lighter roofing in wood and plaster (fig. 1). Another consistent characteristic is a small entrance without a dromos. Sometimes in front of the entrance there is a paved area and some small rooms, used as ossuaries and storage of other material used in rituals².

We are not dealing here with that version of the 'Minoan' tholoi that dates from LM IIIC till the Geometric period: located in particular in eastern Crete, they have small dimensions and show substantial structural and functional differences from the earlier Cretan tholoi. Moreover, they are chronologically distant from the 'Minoan' tholoi we are discussing; if anything, they show some ties with the Mainland tholoi³.

The 'Mycenaean' tholos we are concerned with is a stone structure built to a degree below the soil's surface, with a vaulted or pseudo-vaulted roofing and a long dromos ending with an entrance to the chamber (the stomion), sometimes monumentalized. The entire structure is covered with an earth tumulus that conceals the stone structure. Often cist tombs are excavated inside the chamber (fig. 2)⁴.

From a chronological point of view 'Minoan' tholoi are dated to the 3rd millennium B.C. until the first centuries of the 2nd, with some later reuses, whereas "Mycenaean" tholoi start to be built at the end of MH III and are used till LH IIIB (about 1600-1200 B.C.).

From LM II (about 1470/1450 B.C.) 'Mycenaean' tholoi sporadically appear also in Crete. They are of the mainland type: built underground and with other architectural and structural characteristics similar to the continental tholoi. One of these, and the first to appear in Crete, is the Kephala tholos at Knossos. The category is not particularly frequently found on the island; when it appears, it seems not to be associated with any specific geographical area⁵.

When discussing the possible origin of some phenomena one has to confront, even briefly, with the terms used to describe it. In this specific case, the words 'Mycenaean' or 'Minoan' are involved. What meaning and what cultural stratification are to be assigned to these two terms? Ones, moreover, with a long "history" in our studies and involving a series of in-house problems, that are beyond the scope of this paper to discuss⁶.

The term 'Minoan' then will be used with a cultural – geographic and chronological meaning (as with Evans), namely for matters located geographically in the island of Crete and belonging to the culture/s of Crete during the Bronze Age. The term 'Mycenaean' will be similarly used for those located in mainland Greece and belonging to the LH culture usually identified as 'Mycenaean'⁷.

2 Bibliography on this topic is really endless. In this contribution references are limited to the minimum, for reasons of space. Always fundamental are Xanthoudides 1924. Pelon 1976. Branigan 1970 and 1993. More recent publications with updated bibliography are Alexiou and Warren 2004. Vasilakis and Branigan 2010. Branigan 2012.

3 Wace *et al.* 1921-23, 395. Gesell *et al.* 1983. Gesell 1990. Belli 1991 and 1995. Eaby 2009.

4 Hood 1960. Pelon 1976. Cavanagh and Laxton 1981. Cavanagh 1982. Cavanagh and Mee 1998, 44-46. Cremasco and Laffineur 1999. Recent analysis (Como 2007 and 2009) showed that it is not quite correct to define a Mycenaean tholos as a false-vault or pseudo-vault, because of the great technical know-how of the Mycenaean architects and artisans, which allowed them to come close to the construction of a real dome, long before the appearance of the arch: the excavation of the below-surface pit, the inseting of the stone courses of the upper component and the superimposed tumulus, all help to promote the unity and stability of the dome structure (Como 2006).

5 Belli 1995, 100-102.

6 Karadimas and Momigliano 2004. Cadogan 2006. See also Hamilakis and Momigliano 2006.

7 It seems that the terms 'Minoan' and 'Mycenaean' are still sufficiently 'dangerous': scientific modern literature is obliged to employ frequent circumlocutions. Probably the most innocuous one is 'so-called Mycenaean' and

SUMMARY OF THE RESEARCH

Among the contributions down the years on the relationship between the tholoi of the Messarà and the mainland tholoi, the article of Sinclair Hood holds a central role. *Tholos Tombs of the Aegean* (1960), in a concise and significant way, concludes with this statement:

“Whatever the answers to those problems, the early circular tombs of Crete and the underground tholos tombs of the Aegean area in the late Bronze age must be connected. Both classes of monument belong to a single family even if they have individual characteristics” (Hood 1960, 176).

Earlier Wace, a scholar of distinction, cautiously affirmed the opposite in *Mycenae. The Tholos Tombs* (1921-23):

“It is safer to treat the Mycenae tholoi [...] as a separate group because the methods of construction are bound to vary from district to district [...]. Still more so should the architectural parallels of Crete be used with great caution, since the whole environment of the Minoan civilisation in that island was different from that prevailing at Mycenae and on the mainland” (Wace 1921-23, 284-285).

“So far then as the Cretan evidence goes, it does not seem possible that the tholos tomb was brought to Mycenae from Crete [...]” (Wace 1921-23, 395).

Indeed, the supposed relationship between the Minoan tholoi of the Messarà type and the Mycenaean tholoi of the continental type has been subject of a long debate: one that has meant also investigating in several and different ways the relationship between Minoan Crete and Mycenaean Greece⁸. After the methodological storm of the 1960s and the advent of socio-anthropological approaches to Aegean archaeology, two distinct approaches to this phenomenon of the tholoi have emerged. On one hand some scholars see irrevocable differences between the two, while on the other others argue for a progressive rapprochement so as to postulate a reciprocal sourcing of the two types. Those who underline differences highlight especially three elements: the chronological gap, the architectural and structural differences, and the functional differences⁹. Those who see a possible connection, point out that the chronological gap is progressively reduced by new discoveries. Consequently, any architectural and structural differences are seen simply as local adaptations of the same basic and original idea¹⁰.

Further this topic, as with many such in Aegean archaeology through the decades, seems to be affected not only by the new methodological approaches, but also by the more common trends or fashions of our contemporary society. One of these, and of great relevance at present, is a tendency to seek out underlining continuities and to stress the apparent ‘not-differences’, in a sort of cultural relativism embracing different phenomena. Of course the culture and the

‘so-called Minoan’, used for example by Wright 2006.

8 See the reconstruction of Galanakis (2007) on the beginnings of this epistemological debate, which characterized and still influence our discipline, even if now in conjunction with different methodological approaches and outcomes.

9 Wace 1921-23. Cavanagh and Laxton 1981. Cavanagh 1982. Dickinson 1984; 1994, 224-227. In particular G. St. Korres believed that the first tholoi in Messenia did not have any relationship with the funerary traditions of south Crete and that there was no descent from Messara to Helladic tholoi. It is interesting, however, to note that some of the first tholoi of Messenia were not completely excavated into the ground, but were partially built on the ground (Korres 1984). Even more intriguing and opening further considerations is the Koryphasion tholos, one of the earliest, where the assemblages included numerous Minoan and Minoan-type items (Lolos 1989).

10 Evans 1929. Hood 1960. Branigan 1970, 158-160. Kanta 1997.

personal tastes of any scholar play a role too: it seems not exactly a coincidence that among the supporters of the independence of the mainland tholos are to be counted many scholars expert in Mycenaean archaeology ... and among the supporters of its derivation from the Minoan tholos, are those scholars with the Minoan equivalent!

THOLOI AT KNOSSOS

More or less contemporary with the construction of the last epigeic tholoi in Crete, the first tholoi appear on the Mainland, around the end of the MH. Among the first are the Messenian tholoi seemingly derived directly from MH tumuli, and again the Thorikos tholoi. These last very often do not belong to any recognizable category: their originality and some unusual architectural features give them an appearance of uncertainty or experimentation¹¹. During LH I-II, on the other hand, tholoi assume a more stable character and develop better building techniques, achieving sometimes an impressive monumentality. The grave assemblages, even if they contain some imports from Crete or local reproductions of Minoan items, are indigenous conceptions¹².

In Crete, in the phase immediately before, namely MM IIB-MM III, the Knossos valley acquires the multi-chamber necropoleis of Aelias and Mavro Spilio, and the Gypsades tholos. The following phase, LM I, does not show any significant burials¹³. In spite of the economic and technological wealth of the Palatial life-style, and its massive cultural and commercial influence inside and outside the island, no significant finds of tombs and necropoleis have been made: the only exceptions are the Temple Tomb, a unique structure, and the Poros chamber tombs, important more for their assemblages than for their monumentality or design¹⁴.

With LM II, on the other hand, an intense burial activity begins at Knossos: new types of tombs and cemetery-sites appear, in areas not before used for burial, with rich assemblages of weapons and bronze vessels. Such are without comparison in Crete, but are comparable with habits on the Mycenaean mainland¹⁵.

In this new typological setting, at the beginning of LM II, the Kephala tholos was built. For the first time in Crete, a hypogeic tholos appears, built partly underground. Something alien to the Minoan tradition, it would seem¹⁶.

Thus, in the Knossos Valley two tholoi are reported. That on Gypsades dates to MM III, but with ossuaries used until LM I. That at Kephala was built in LM II and used in LM II-III A and even in LM III C. A mere kilometre or two apart and divided by a very short time span in their usage, two tholoi of seemingly different typologies and so origin give the appearance of a sequential relationship.

The Gypsades tholos

Excavated in the 1950s by Hood and located not far uphill from Hogarth's Houses, the monument enjoys a dominant position in the valley, even if located on a relatively low hill. From there, in fact, it is possible to enjoy a wide view, including counterclockwise from south to

11 At this earlier phase belongs, for example, the ellipsoid tholos of Thorikos, in which the circular structure is not yet completely adopted. Servais and Servais-Soyez 1984.

12 But see Lolos 1989.

13 Alberti 2001 and 2013. Hood 1958 and 2010.

14 Hatzaki (in preparation). Dimopoulou 1999.

15 Alberti 2004, 2014 and 2018.

16 Hutchinson 1956. Preston 2005.

north, Jouktas, Aelias hill with its cemeteries, the Palace and the settlement, the Kairatos river up to the coast and the sea¹⁷.

It is a small tholos with a diameter of about 4 meters, built somewhat carelessly from small stones of irregular shape (fig. 3). When excavated, the perimeter was not complete, because the area had been used as a quarry in Roman times. It is built completely above ground; its entrance is slightly wider in comparison with those of the tholoi of central-south Crete, and closed with a stone slab. In the chamber were recognized two phases, on two different floors: the older one, dated to MM IIB, goes with the construction of the tomb; the more recent, separated from the previous one by a 30 cm of earth, contained a deposition in an oval larnax and another on the ground, both found *in situ*. Some pottery and some MM figurines were recovered, but no jewellery nor seals. In a phase following the construction, two small rooms were built in front of the entrance and used as ossuaries. The materials found in the ossuaries and in the space between the ossuaries and the entrance were of LM IA date¹⁸.

The architecture, the building technique, the presence of ossuaries confirm the connection and derivation from the burial customs of south Crete¹⁹. The late date drove Hood to interpret the Gypsades tholos as a sort of bridge between the Messarà sort and the Mainland tholoi appearing later in Crete²⁰. The Gypsades tholos, in fact, is one of the last of this earlier Cretan typology to remain in use: built at the end of MM II, it was continuously in use at least until the end of MM, with the ossuaries going beyond that into LM IA.

The dominant position and the fragments of the assemblages surviving the looting lead one to consider it as an important tomb.

The Kephala tholos

Among the new typologies of tombs arising at Knossos in LM II is a continental tholos (fig. 4). The Kephala tholos, dated to LM II, is hypogeic and built with big squared blocks. Some of them are probably reused from a Neopalatial building, because they show both mason's marks and traces of later activity, in order to make them trapezoid so as to fit the tholos' construction²¹.

The tholos is cut into the soft local stone, *kouskouras*, set into a low rising slope of the hillside. The dromos is very narrow and had a closing wall at both sides with a stone covering on the top. Near the chamber are two niches, to the left and right of the dromos; they are lined with stone but show the natural rock at the back. This section of the dromos has been defined by Hutchinson and Preston as the *forehall*, even if there is no widening or distinction from the rest of the dromos, simply because Evans called by the same term the entrance with its two niches in the Royal Tomb²². This section of the dromos has been correctly identified as the *stomion* by Pelon, a definition that ties it to the continental tholoi²³. On a block to the right of the

17 Alberti 2011 and 2015.

18 Hood 1958. Alberti 2001.

19 Pelon 1976, 23. Branigan 1970, 4.

20 Hood 1960. According to Branigan (1970, 158-160) only this tholos, Kamilari I and, perhaps, Kamilari II were built at so late a phase and went on to be used for all MM III. In the opinions of Levi (1961-62) and Pelon (1976, 22) Kamilari I was built, before, in MM IB, and used till MM III, as confirmed also recently (Girella 2013). Certainly, some tholoi of EM and MM I were used also in subsequent phases. It is important here to recall Building 4 in Archanes-Phourni, in which hundreds of LM I conical cups were found, though contemporary burials were not identified (Sakellarakis and Sapouna-Sakellarakis 1997, 223-229, 430-431).

21 Hutchinson 1956. Hood, as cited in Belli 1995, 100. Preston 2005.

22 Evans 1906, 136-139. Hutchinson 1956, 76. Preston 2005, 68-70.

23 Pelon 1976, 421.

entrance, there are cut two signs, typical both of Linear A and B, which Hutchinson interpreted as something to be read by the visitors of the tomb²⁴. The chamber is circular and shows four rectangular grave pits excavated in the floor. The vault was found collapsed.

The materials found inside were in a greatly mixed state due to the numerous reuses and looting activity, in addition to the collapse of the vault and the subsequent filling of the chamber with soil. A recent re-examination of the excavation data and the materials kept in the Stratigraphical Museum have definitely clarified what had already been proposed by many scholars previously, namely that the construction date was not LM IA, as Hutchinson said, but LM II, with an important reuse in LM IIIC²⁵. The confusion was due to the huge quantity of earth mixed with numerous Neopalatial ceramic fragments found inside the chamber, probably coming from a nearby domestic area.

Because of its underground and continental character, the tomb was linked from the beginning with the three categories defined by Wace for the Mycenae tholoi²⁶. As a result, the relationships and the similarity between the Kephala and the older mainland tholos have been frequently pointed out, especially with the Panagia and Kato Phournos tholoi at Mycenae. The similarities are numerous and appear much more meaningful than the differences²⁷. If Kephala is a continental tholos transplanted into Crete, the possibility remains that the huge quantity of soil found inside the chamber could be from the tumulus superimposed at the construction, fallen in with the vault collapse.

This matter of an earth covering could be a very important feature in clearly distinguishing the Minoan tholoi of the Messarà from the mainland ones. These last are considered by some scholars as an evolution from the typically continental MH tumuli with their burial pits inside, precisely because of the existence of the superimposed tumulus. The use of grave pits inside the chamber further associates them²⁸. The Kephala example is the only tholos in Crete up to now to present this mainland feature.

We must stress that the tumulus is not only a structural element, but a feature deeply involved in the funerary practices²⁹.

CONSTRUCTION PROCESSES, FUNCTIONS AND PERFORMANCES

We now go through the construction processes of an epigeic tholos and of a hypogeic tholos.

To build an epigeic tholos of the type common in the Messarà it is essential to have at one's disposal a flat surface. In the recent literature, in fact, mention has been made of clear traces of the ground's preparation³⁰. On the flat surface the builders put the masonry on the ground surface and without foundation. Sometimes a short section of the wall leans against a low slope³¹. The wall thickness is important and can reach up to 2 meters. Concerning the roofing, it is plausible as proposed by Hood, Pelon and Branigan that the stone vault was only feasible for the tombs of small diameter, under the 6 meters; it is possible that the larger tholoi had a

24 Hutchinson 1956, 76-77. Preston 2005, 77.

25 Pelon 1976, 421. Preston 2005.

26 Hutchinson 1956, 76. Pelon 1976, 421-422. Preston 2005, 65-67.

27 Pelon 1976, 419-423.

28 Korres 1984. See also Müller-Celka 1989, 27-33. According to the supporters of the continental origin of the Mycenaean tholos the presence of the grave pits on the floor chamber could be a continental evolution of the shaft graves seen inside the tumuli.

29 Pelon 1976, 421.

30 Pelon 1976, 40-41. Vasilakis and Branigan 2010.

31 Alexiou and Warren 2004. Vasilakis and Branigan 2010.

lighter perishable covering, with a wooden framework covered with clay (fig. 5). But also here there is not agreement³².

To build a hypogeic tholos tomb of the continental type, we must rather find a hill, in order to take advantage of the slope in which to excavate the dromos. The digging of the chamber takes place from the top downwards, by first excavating a sort of vertical and circular pit inside the hill, and then gradually covering the sides in a circular stone wall – relatively thin at some 0.50 m deep. This method is adopted also when the tomb is excavated into a more or less flat ground. This type of construction is functional to hold up the structure and to support the vault, making the tholos more solid and durable. Later on a dry stone wall is built to demarcate the tumulus, so preventing its quick destruction by natural agents. The substantial differences between the two types are well illustrated in the outline proposed by Hood (fig. 6).

The appearance of the two structures is utterly different from the outside. Although the entrance of the Minoan tholoi is often partly hidden by the quadrangular rooms used as ossuaries – sometimes built later, sometimes built structurally with the tomb, the tombs were visible and recognisable because built on top of the ground. The Mycenaean tholoi in contrast are somewhat “disguised”. Though the top of the mound and the slot of the dromos give them away to some degree, yet the tomb chamber itself is set inside a hill or a slope, and so the whole may blend into the natural landscape.

We see thus two different and opposite *modus operandi*: one is constructed above the ground level, as was the case for virtually every domestic building, and its *visibility* is ensured from its location, dimensions and position above ground; the other is set inside the ground, with a *reduced visibility* by being located inside a hill and inside an artificial feature as the tumulus, built to look similar to a natural feature of the landscape. It was not, of course, totally invisible: the dromos and at times the earth covering would give it some sort of profile³³.

Adopting now a phenomenological approach, we will traverse the valley, reconstructing the potential activities of the participants in a funeral.

Leaving the settlement and crossing the ravine, we approach the ascent of the hill of Gypsades – source of the gypsum used so liberally in the houses and Palace. The tomb is rapidly visible to us. The way up is perhaps tiring, certainly sorrowful, but one that immediately lifts the gaze upwards and towards many horizons: Jouktas, the Palace and town, the cemeteries on Aelias hill, even the sea. All the aspects of the deceased's daily environment are open to us. Arriving at the tomb, the body is set within its shelter: an event that involves entering but not descending. Without a dromos, when the stone door is removed, light immediately flows into the chamber.

If we now make our way to the Kephala tholos, we progress through the lower section of the valley, by the principal road going from the Palace north, towards the harbour-town. No vistas are before us that embrace matters or places of importance in the Minoan culture. Arriving at the dromos, we enter into a sort of narrow funnel, covered also on the top; descending and proceeding towards the chamber, the dromos becomes ever darker. The entire tomb's structure and the probable existence of the tumulus over it emphasises the suggestion that we are entering in and under the earth. We are dealing then with a structure orientated downwards, away from the light³⁴.

32 Hood 1960, 171-172. Branigan 1970, 28-55. Pelon 1976, 55-63. Kanta 1997.

33 Alberti 2015.

34 This movement downwards recalls the descent of Orpheus when searching for Eurydice and the following failed ascent towards life and light. Many are the occasions in myth and epic literature of the first millennium, in which the Afterworld is located underground. These features need to be evaluated as elements of a feeling common in Greek classical world.

In this reading the absence of the dromos in the Minoan tholoi and its presence in the Mycenaean ones is very significant. In the Minoan tholoi the entrance is hidden by the ossuaries, rendering difficult access to and from and concealing the entrance from the gaze of the living. The antechamber or paved area sometimes available lead one to speculate on feasting and other performances there conducted. In the Gypsades tholos, the space in front of the entrance, even if altered by the later added ossuaries, apparently was not covered or constricted by other structural elements: the entrance probably had an open space in front, overlooking the valley. Light was always available.

The dromos, on the other hand, with its rectilinear structure and its shrinking in size toward the stomion is linear: its descent is without hesitation. It delimits a space that conducts one inside the tomb, progressively becoming darker and narrower. At Kephala, we are moving in the gloom from early on, one that becomes progressively heavier going towards the chamber, where the darkness must be almost absolute. The importance of the introduction of the dromos in the continental funerary typologies, its gradual increasing monumentality and its symbolic, ritual and social significance have been recently underlined³⁵.

Of course, though going in is towards the dark, the act of leaving is the opposite. Here the dromos could have had an essential function in the ritual helping separate the living from the dead, making easier the way back to life. Just as the participants in the funeral moved away from the inside of the chamber and returned to the light and everyday life.

The way of structuring space is related to the society as a whole, especially when we are involved with types of structures repeatedly employed over the years, as tholoi are. These tombs were modified during the centuries not only for practical needs, but also for ideological reasons. A society, as a combination of institutions, groups and individuals, expresses its particular ideology through a series of actions and practical activities – one such is how it uses space. At the same time constructed spaces influence the movement of the groups that erected them, confining them to a series of physical actions that are repeated with every usage: and so help form the historical memory and ideology of that group³⁶.

Applying this way of looking at funerary architecture to the two tholoi-types of Knossos and trying to comprehend the ideological aspects underlying the physical movements – the progressing through the funerary landscape to and from the tombs, we have a chance to reconstruct, even if but vaguely, communal memory-patterns.

In the case of the Minoan tholos, the concepts of repetition and commemoration of a substantial group seem well evidenced in the archaeological record: feasting rituals have been presumed for the open air paved areas, transference of bones into the ossuaries is evident, and the need for an enormous quantity of conical cups. The tholos appears as a unitary and common space for the dead, in which they have a secure arrangement, known to everybody but closed to the living. The circular space, without corners as differences and ruptures, may imply a sort of pseudo-equality and a sense of community in death. Later on there will be larnakes, pithoi and recesses in the Minoan tholoi: they may accentuate the individual more. And beyond this, the cemeteries composed of multiple-chambered tombs announce yet further social differentiation and the individual's establishment.

Undoubtedly too in the Mycenaean tholoi there were commemorations and rituals for the reopening of the tomb. But at Kephala the participants involved will have been fewer than at Gypsades. There are no ossuaries here to receive the numerous dead. Further a marked individuality can be read into the very architecture, namely the grave pits in the floor and the niches

35 Papadimitriou 2009. Alberti 2015. See also Cavanagh and Mee 1998, 117-118.

36 Connerton 1989, cited in Wright 2006.

in the dromos. The dromos is as an added feature, not required in the Minoan tradition: narrow and often rather long, it restricts involvement, allowing the active participation of but a limited number. In progressing from the settlement to the Kephala tomb, moreover, the opportunity of re-visiting places memorable in Minoan daily life is completely missing: there is no view of the Palace, nor of other cemeteries, only a bit of Jouktas is visible, the sea not at all. However, a new element of display is introduced by the proximity of the principal road leading to the harbour.

To summarize: for the mainland tholoi, the impact of the individual is more prevailing than for the Minoan tholoi. Likewise, the participation of the living in the process appears restricted in number, and in that sense more intimate for the mainland version: the narrow dromos necessitates this limited access. Moreover, the Minoan tholoi are a visible component of the landscape they inhabit, as *built features*, as a real *house* of the dead. Whilst the mainland tholoi covered with their tumuli are more likely to vanish into their surroundings, becoming *part of the natural landscape*, a sort of *artificial hill*.

These aspects only concern the physical and so external part of the funerary experience, but they are both created by and also influence the intangible spheres of what is sacred, of concepts about the afterlife and religion. The complexities of social dynamics are in play. To me, and from a psychological/ritual/religious viewpoint, descending below the earth's surface is an act ideologically quite in contrast to remaining above ground level.

A RETURN TICKET

The present analysis attempts to emphasise how in the Knossos valley two dissimilar ways of managing death, one following the other, that find physical expression in two types of tombs only apparently similar in form. Gypsades appears as a classic example of working at a community level, with some traces later of individuality in the sporadic usage of the larnax. Here the collective aspect is confirmed by the symbolic value and the practical use of the ossuaries. The grieving parties process towards a burial place that is fully embedded in the Minoan landscape of memory: what is seen from this physical (and certainly also psychological) path are the places of reverence and power, in the full light of day.

The Kephala manages death differently: a more restricted group is involved, in which the individual ranks higher, as is testified by the use of smaller pits and niches that receive the dead in ones and twos. But the absence of lateral rooms used as ossuaries to accommodate a high number of depositions is the most noteworthy observation. The itinerary is down, into the bowels of the earth and the darkness; a journey also bereft of reminders of the surrounding culture. A burial is an event for a limited number of people, sufficiently brave to go through the dark of the dromos.

Considering our two sets of tholoi, then, is it possible to speak of a continuity of practice in Crete?

The two Knossos tholoi, the MM III-LM IA tholos of Gypsades and the LM II one of Kephala, are only apparently close in respect of where they are and when they were used, but they are very distant, not only in the construction technologies, but especially in the ideology that underlies their construction.

From the archaeological point of view, we can go back to the statement of Korres, who in 1984 asserted:

“Thus, it becomes clear that there is a sufficient number of elements in support of the proposed gradual development of the Messenian tholos tomb (the first of this kind on the Greek mainland) during the MH period [...]. On this basis it may be generally accepted that MH tomb types comprised the model for the construction and appearance of late MH –

early LHI Messenian tholos tombs. The possibility of influences from Cretan circular tholos tombs cannot be excluded, since the overall form is similar (the circular shape). Apart from this resemblance, however, the differences are enormous" (Korres 1984, 149).

If ideas circulated, and certainly they *were* circulating in a period of such frequent commercial and artisan contacts and movements, we must stress that in Messenia there already existed a collective burial place of circular form before the advent of the tholos with tumulus. The grave pits excavated inside the continental tholoi (not seen in the Messarà tholoi) may recall and be derived from habits expressed in the MH tumuli, that covered groups of shaft graves. It is also plausible, however, that on the Mainland the passage from tumulus to built tholos was influenced by the knowledge of Minoan Messarà tholoi and also probably by the actual involvement of workers well-experienced in the architectural and engineering techniques used in Crete.

The differences between the two tomb types being discussed are not only those of different technologies or tastes, but of quite different mental ideologies, to which the technology is but a means of expression.

Looking at the two types of tholoi present at Knossos in the phase between MM III and LM II, Knossos seems to be locus for two different ways of looking at the death, the travel in the afterlife and the rituals helping the grieving process of the living. Even if we seek the origin of the continental tholos in the Messarà tombs, yet when the underground tholos appears in Crete for the first time at Kephala, this burial custom is already part of a different society: the choice of a new location at Knossos, different too in its landscape, burial space, functions and performances – all testify to a divergent ideological tradition.

We will perhaps never be sure, but if the outbound journey of the circular tomb from Crete to Mainland has been validated, yet on its return the traveller had changed fundamentally³⁷.

BIBLIOGRAPHY

- Alberti, L. 2001. "Costumi funerari Medio Minoici a Cnosso: la necropoli di Mavro Spileo." *SMEA* 43:163-187.
- _____. 2004. "The LM II-III A1 Warrior Graves at Knossos: the burial assemblage." In *Knossos: Palace, City, State*, edited by G. Cadogan, E. Hatzaki, and A. Vasilakis, 127-136. *BSA Studies* 12. London: British School at Athens.
- _____. 2011. "Room With A View: Landscapes of Memory in the Mavro Spilio Necropolis at Knossos." In Annual Meeting of the Archaeological Institute of America (AIA/APA), Boston (Abstracts, 342).
- _____. 2013. "Middle Minoan III burial customs at Knossos: a *pianissimo intermezzo*?" In Macdonald and Knappe 2013, 47-55.
- _____. 2014. "Fare storia nella protostoria: la questione della presenza micenea a Cnosso alla luce dei dati archeologici e dei nuovi approcci antropologici." *Historikà* 4:11-51.
- _____. 2015. "Au-delà de l'horizon: différents régimes de visibilité des sépultures de Cnosso pendant le IIe millénaire av. J.-C." In *Le Funéraire. Mémoire, protocoles, monuments*, edited by G. Delaplace and F. Valentin, 175-184. *Colloques de la MAE René-Ginouvès* 11. Paris: Éditions de Boccard.
- _____. 2018. "'Mycenaeans' at Knossos again: Removing the skeletons from the cupboard." In *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011)*, τόμος Α1.2, 339-353. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.
- Alexiou, S., and P. Warren. 2004. *The Early Minoan Tombs of Lebena, Southern Crete. SIMA* 30. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Belli, P. 1991. "Tholoi nell'Egeo dal II al I millennio a.C." In *La transizione dal Miceneo all'Alto Arcaismo. Dal*

37 We refer here to the long debate on the possibility that persons coming from the Mainland were responsible for the innovations introduced in the Knossian burial customs from LM II onwards (Alberti 2004, 2014 and 2018. Wiener 2015).

- Palazzo alla Città, Atti del Convegno Internazionale, Roma, 14-19 Marzo 1988*, edited by D. Musti, A. Sacconi, L. Rocchi, L. Rocchetti, E. Scafa, L. Sportiello, and M. Giannotta, 425-450. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- _____. 1995. "L'architettura della tholos." In *Achladaia. Scavi della missione greco-italiana in Creta orientale 1991-1993*, edited by M. Tsipopoulou and L. Vagnetti, 89-113. Incunabula Graeca 97. Roma - Pisa: Gruppo editoriale internazionale.
- Branigan, K. 1970. *The Tombs of Messarà: a study of funerary architecture and ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.* London: G. Duckworth.
- _____. 1993. *Dancing With Death: Life and Death in Southern Crete c. 3000-2000 BC.* Amsterdam: A.M. Hakkert.
- _____. 2012. "The Genesis of the Early Minoan Tholos Tomb." In *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras*, edited by E. Mantzourani and P. Betancourt, 7-14. Prehistory Monographs 36. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Cadogan, G. 2006. "From Mycenaean to Minoan: an exercise in myth making." In *Mythos: La Préhistoire Égéenne du XIXe au XXIe siècle après J.-C.*, edited by P. Darceque, M. Fotiadis, and O. Polychronopoulou, 49-55. *BCH Suppl.* 46. Athènes: École française d'Athènes.
- Cavanagh, W.G. 1982. "Corbelled Vaulting in the Late Minoan Tholos Tombs of Crete." *BSA* 77:65-77.
- Cavanagh, W.G., and R.R. Laxton. 1981. "The Structural Mechanics of the Mycenaean Tholos Tomb." *BSA* 76:109-140.
- Cavanagh, W., and C. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece.* *SIMA* 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Como, M.L. 2006. "Analysis of the statics of Mycenaean Tholoi." In *Second International Congress on Construction History, Queen's College, Cambridge University/ 29th March - 2nd April 2006*, edited by M. Dunkeld, J. Campbell, H. Louw, M. Tutton, B. Addis, and R. Thorne, 777-790. Cambridge: Construction History Society.
- _____. 2007. *L'architettura delle "Tholoi" micenee: aspetti costruttivi e statici.* Quaderni della Ricerca Scientifica 10. Naples: Università degli Studi Suor Orsola Benincasa.
- _____. 2009. "The construction of Mycenaean tholoi." In *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, edited by K.-E. Kurren, W. Lorenz, and V. Wetzck, 385-391. Cottbus: Brandenburg University of Technology.
- Connerton, P. 1989. *How societies remember.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Cremasco, V., and R. Laffineur. 1999. "Engineering of Mycenaean tholoi: The circular tomb at Thorikos revisited." In *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener*, edited by P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, and W.-D. Niemeier, 139-148. *Aegaeum* 20 (1). Liège: Université de Liège.
- Dickinson, O. 1984. "Cretan contacts with the Mainland during the period of the Shaft Graves." In Hägg and Marinatos 1984, 115-118.
- _____. 1994. *The Aegean Bronze Age.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Dimopoulou, N. 1999. "The Neopalatial Cemetery of the Knossian Harbour-Town at Poros: mortuary behaviour and social ranking." In *Eliten in der Bronzezeit*, edited by I. Kilian-Dirlmeier, 27-36. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 43 (1). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Eaby, M. 2009. "Early Iron Age Cretan Tholoi." In *SOMA 2007: Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24-29 April, 2007*, edited by C. Özkan Aygün, 98-105. *BAR-IS* 1900. Oxford: Archaeopress.
- Evans, A.J. 1906. *The prehistoric tombs of Knossos. I. The cemetery of Zafer Papoura. II. The royal tomb of Isopata.* London: B. Quaritch.
- _____. 1929. *The Shaft Graves and Bee-hive Tombs of Mycenae and their interrelation.* London: Macmillan and Co.
- Galanakis, Y. 2007. "The Construction of the Aegisthus Tholos Tomb at Mycenae and the 'Helladic Heresy'." *BSA* 102:239-256.
- Gesell, G.C. 1990. "Tombs and Burial Practices in Early Iron Age Crete." *Expedition* 32:22-30.
- Gesell, G.C., L. Day, and W.D.E. Coulson. 1983. "Excavations and Survey at Kavousi, 1978-1981." *Hesperia* 52:389-420.
- Girella, L. 2013. "Exhuming an excavation: preliminary notes on the use of the Kamilari tholos tomb in Middle Minoan III." In Macdonald and Knappett 2013, 149-159.
- Hägg, R., and N. Marinatos, eds. 1984. *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third*

- International Symposium at the Swedish Institute in Athens*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Hamilakis, Y., and N. Momigliano. 2006. *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the "Minoans"*. *CretAnt* 7. Padova: Bottega d'Erasmio.
- Hatzaki, E. In preparation. *Knossos. The Temple Tomb*. BSA Suppl. Oxford.
- Hood, M.S.F. 1958. "The largest ivory statuettes to be found in Greece; and an early tholos tomb: discoveries during the latest Knossos excavations." *ILN* 22:299-301.
- _____. 1960. "Tholos Tombs of the Aegean." *Antiquity* 34:166-176.
- _____. 2010. "The Middle Minoan cemetery on Aelias at Knossos." In *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*, edited by O. Krzyszkowska, 161-168. BSA Studies 18. London: British School at Athens.
- Hutchinson, R.W. 1956. "A Tholos Tomb on the Kephala." *BSA* 51:74-80.
- Kanta, A. 1997. "Late Bronze Age Tholos Tombs, Origin and Evolution: The Missing Links." In *La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École Française d'Athènes*, edited by J. Driessen and A. Farnoux, 229-247. *BCH Suppl.* 30. Athènes: École française d'Athènes.
- Karadimas, N., and N. Momigliano. 2004. "On the Term 'Minoan' before Evans's Work in Crete (1894)." *SMEA* 46:243-258.
- Korres, G.S. 1984. "The Relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic Period." In Hägg and Marinatos 1984, 141-152.
- Levi, D. 1961-62. "La tomba a tholos di Kamilari presso a Festòs." *ASAtene* 39-40:7-148.
- Lolos, Y. 1989. "The Tholos Tomb at Koryphasion: Evidence for the Transition from Middle to Late Helladic in Messenia." In *Transition. Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent*, edited by R. Laffineur, 171-175. *Aegaeum* 3. Liège: Université de l'Etat à Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique.
- Macdonald, C.F., and C. Knappett. 2013. *Intermezzo. Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Crete*. BSA Studies 21. London: British School at Athens.
- Müller-Celka, S. 1989. "Les tumuli hélladiques: Où? Quand? Comment?" *BCH* 113:1-42.
- Papadimitriou, N. 2009. "'Passing away' or 'passing through'? Changing funerary attitudes in the Peloponnese at the MBA/LBA transition." In *Honouring the dead in the Peloponnese*, edited by H. Cavanagh, W. Cavanagh, and J. Roy, 467-491. CSPS Online Publication 2. Nottingham.
- Pelon, O. 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*. Paris: dépositaire Diffusion de Boccard.
- Preston, L. 2005. "The Kephala Tholos at Knossos. A Study in the Reuse of the Past." *BSA* 100:61-123.
- Sakellarakis, Y., and E. Sapouna-Sakellarakis. 1997. *Archanes. Minoan Crete in a new light*. Athens: Ammos.
- Servais, J., and B. Servais-Soyez. 1984. "La tholos 'oblongue' (Tombe IV) et le tumulus (Tombe V) sur le Velatouri." In *Thorikos VIII: 1972-1976, Rapport préliminaire sur les 9e, 10e, 11e et 12e campagnes de fouilles*, edited by H.F. Mussche, J. Bingen, J. Servais, and P. Spitaels, 14-67. Gent: Comité des fouilles belges en Grèce.
- Vasilakis, A., and K. Branigan. 2010. *Moni Odigitria: A Prepalatial Cemetery and Its Environs in the Asterousia, Southern Crete*. Prehistory Monographs 30. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Wace, A.J.B., W.A. Heurtley, W. Lamb, L.B. Holland, and C.A. Boethius. 1921-23. "The Report of the School Excavations at Mycenae, 1920-1923." *BSA* 25:1-434.
- Wiener, M.H. 2015. "The Mycenaean conquest of Minoan Crete." In *The Great Islands. Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan*, edited by C.F. Macdonald, E. Hatzaki, and S. Andreou, 131-142. Athens: Kapon.
- Wright, J. 2006. "The social production of space and the architectural reproduction of society in the Bronze Age Aegean during the 2nd millennium B.C.E." In *Constructing Power. Architecture, ideology and social practice*, edited by J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel, and U. Thaler, 49-69. Hamburg: LIT Verlag.
- Xanthoudides, S. 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara. An Account of Some Earlier Cemeteries of Southern Crete*. London: University Press of Liverpool Ltd.

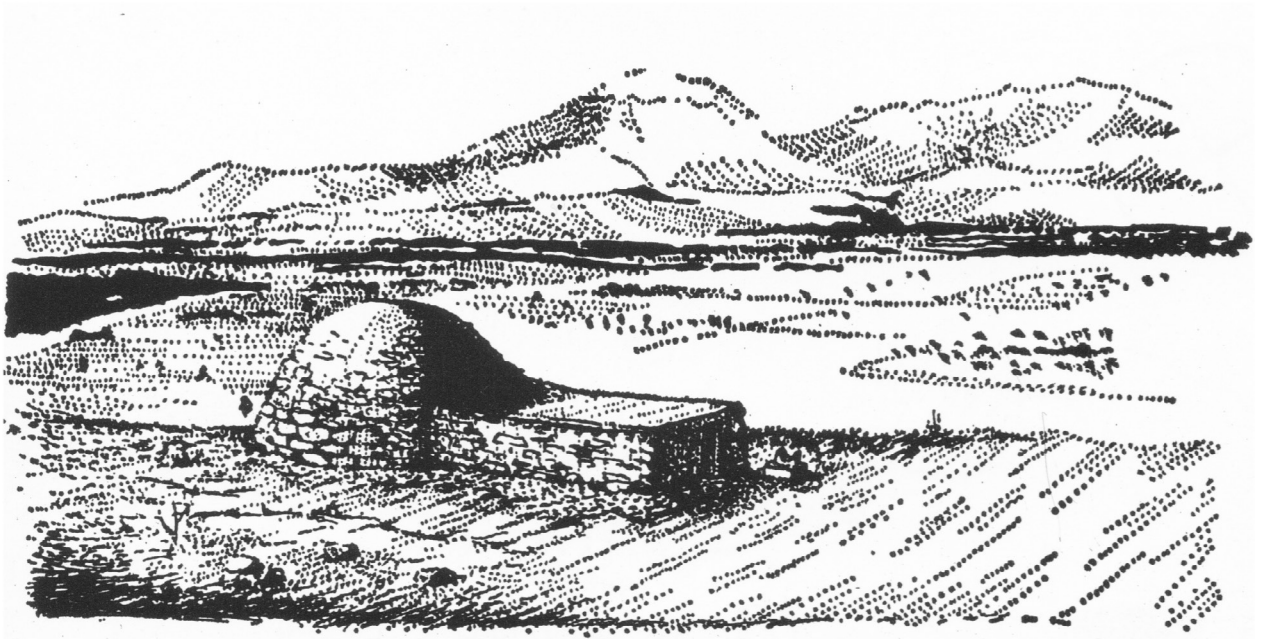

Fig. 1. Example of 'Minoan' epigeic tholos tomb (Apesokari) (after Pelon 1976, pl. VII.1).

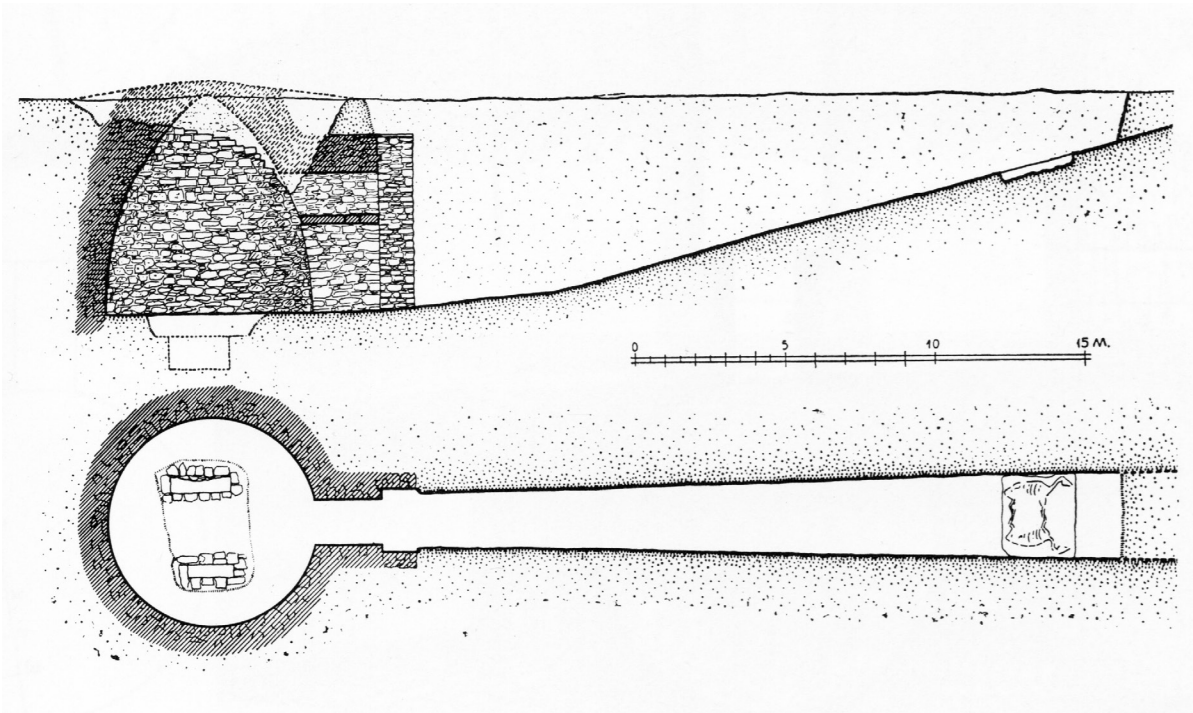

Fig. 2. Example of 'Mycenaean' hypogeic tholos tomb (Marathon) (after Pelon 1976, pl. CVII.2).

Fig. 3. The Gypsades tholos during the excavations. It is possible to see the two floor levels, the stone door and the ossuaries in the background. The circular wall was half removed by stone looters of the Roman period (after Hood 1960, pl. XVIIIb, courtesy of © Antiquity Publications Ltd).

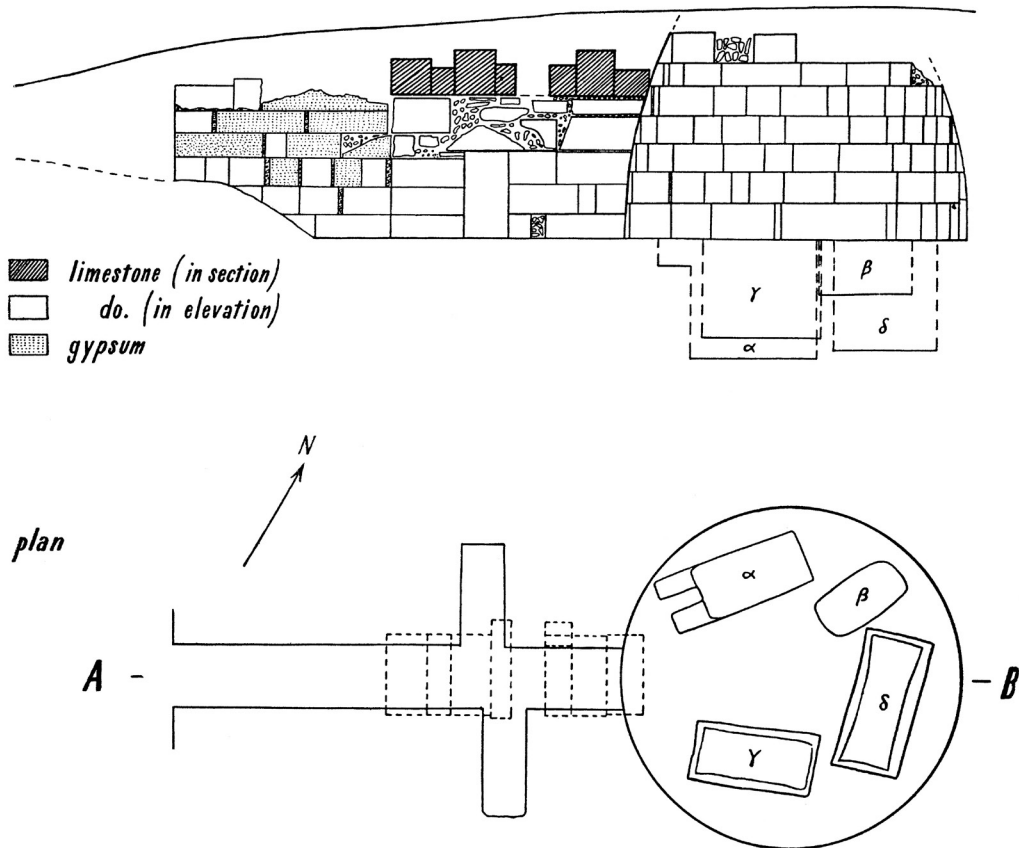

Fig. 4. The Kephala tholos (after Pelon 1976, pl. CXXIX).

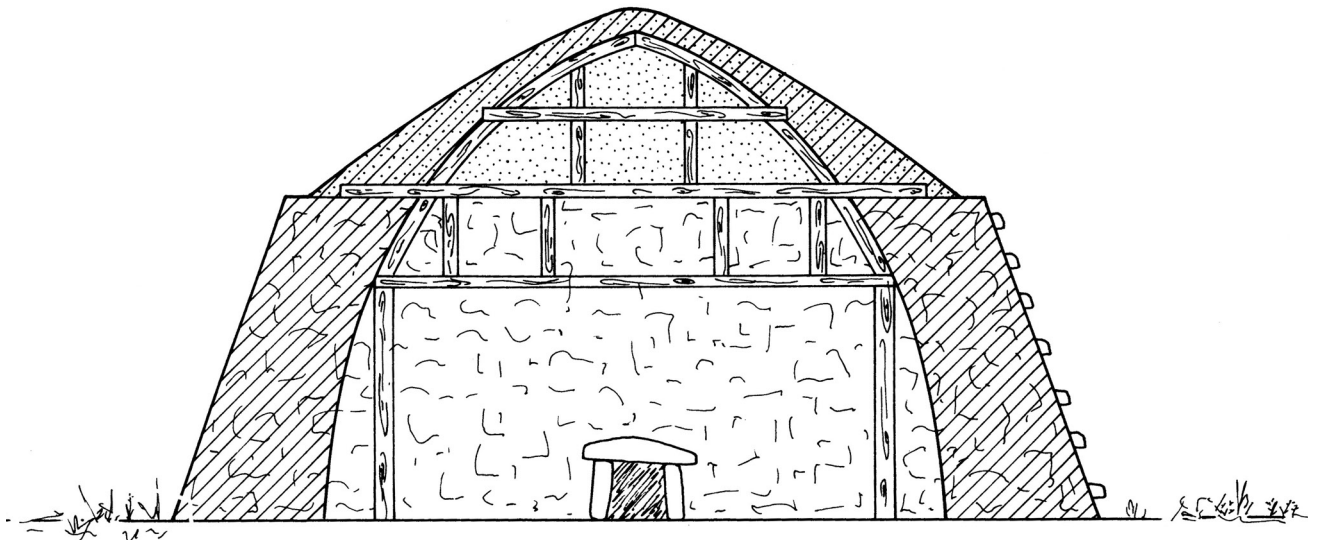

Fig. 5. Hypothetical reconstruction of the roofing of 'Minoan'-type tholos tomb of greater diameter (after Pelon 1976, pl. XV.2).

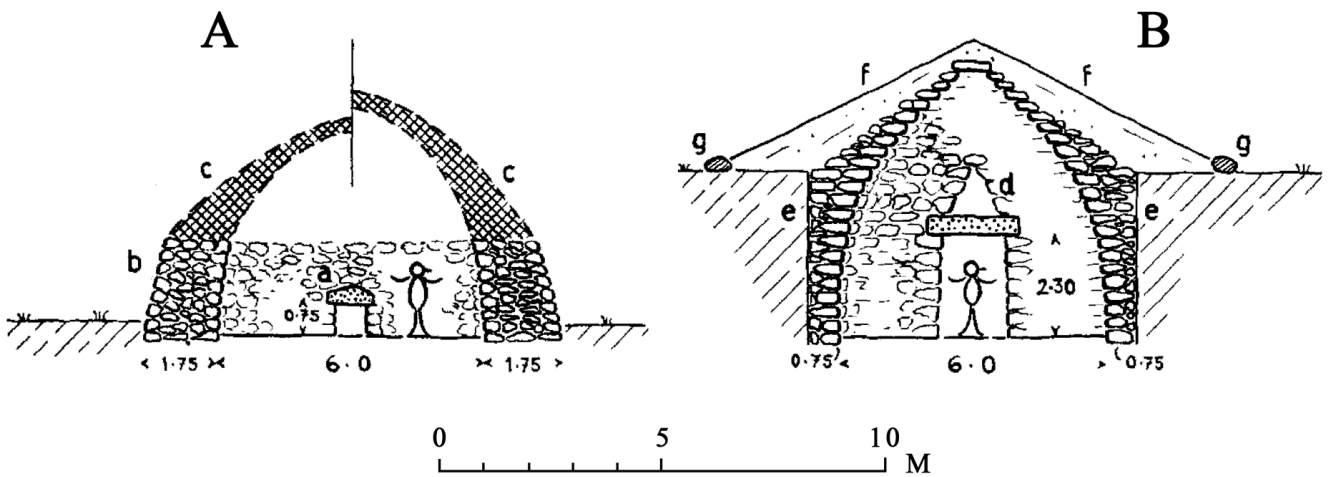

Fig. 6. Comparison between 'Minoan' and 'Mycenaean' tholos tombs: a) Stone lintel; b) Walls; c) Vault of mud or mud-brick; d) Relieving triangle; e) Walls built in cylindrical cutting in the ground; f) Mound of earth covering top of vault; g) Ring of stones round base of mound. The 'man' is 1.68 m tall (after Hood 1960, fig. 2, courtesy of © Antiquity Publications Ltd).

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του σπηλαιώδους θαλαμωτού τάφου της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη

Γιώργος Ευαγγέλου – Χάιδω Καλλιτσάκη

SUMMARY: THE CAVE-TYPE CHAMBER TOMB OF THE NEOPALATIAL PERIOD IN CRETE

Although the Neopalatial period provides a vast amount of evidence based on a large variety of remains, it is still poor as far as mortuary practices are concerned. It is generally accepted that crucial changes in mortuary practices took place during that period, with the most important one being the shift from over ground to underground burial structures. The aim of this article is to examine the most characteristic architectural type of burial structure, the cave-type chamber tomb¹.

This type of tomb involves a rock-cut underground chamber of irregular shape, usually big in size, with rough worked walls, hence the Greek attribute “σπηλαιώδης” which means *cave-shaped*. There are two basic variations of the type, the multi-chamber and the single-chamber tomb. Some tombs are divided by rock pillars or built walls, other have pits or rooms used for secondary burials or ossuaries. In some cases, traces of blue or red colour have been found. In most cases, the entrance to the tomb is blocked by a stone wall.

Cave-type chamber tombs are found mainly in Central Crete and Kythera. In Crete, the type is mostly identified in the cemeteries of Knossos and Poros and sporadically in the district of Episkopi Pediados, as well as in Psari Forada and Arvi in the South and Stavromenos Rethimnou, which is the furthest western site where the type is probably found. Cave-type chamber tombs appeared in the MM II period and continued to be constructed until LMI. Moreover, several tombs were kept in use until Post-Palatial times.

The origin of this type is sought in similar burial structures of Early and Middle Bronze Age in Cyprus and Tell Fara of Palestine from the Yksos period. Earlier research has paid more attention to the relationship between the Neopalatial type and the Postpalatial chamber tomb of the Cretomycenaean world. The idea that the Neopalatial type is an earlier form of the Mycenaean chamber tomb is based on hypothetical evolution patterns, with missing link-types. The main problem in this typological and evolutionary approach is that it fails to provide an answer concerning the social reasons that led to the emergence of this burial type. Moreover, Neopalatial tombs differ significantly in function from Postpalatial ones; while the former were used by bigger social groups, echoing the communal character of the Old-Palatial tombs, the latter were used either by smaller groups (families) or for individual burials, especially in LM II, when the type appeared for the first time.

The cave-type chamber tomb appeared in the new urban environment of Neopalatial Crete and, as suggested by the findings, in many cases it seems to have been used by prosperous groups, who were probably the first to move away from older burial customs.

Αναμφίβολα, η Νεοανακτορική περίοδος παρουσιάζει ιδιαιτερότητες και σημαντικά προβλήματα όσον αφορά στη μελέτη των πρακτικών ταφής. Παρά το γεγονός πως είναι από τις καλύτερα τεκμηριωμένες περιόδους, με μεγάλο γνωστό αριθμό οικιστικών θέσεων, ανακτορικών συγκροτημάτων, αγροτικών εγκαταστάσεων και ιερών, εντούτοις, για τις πρακτικές ταφής, είναι διαθέσιμα πολύ λίγα και αποσπασματικά στοιχεία. Η προβληματική αυτή εικόνα είναι συνάρτηση περισσοτέρων του ενός παραγόντων, στους οποίους δεν θα αναφερθούμε εδώ².

1 We use the term cave-type translating the Greek term σπηλαιώδης (σπήλαιον = cave). The term refers to both the multi-chamber and single-chamber examples, which share the characteristic of irregular shape.

2 Κυρίως έχει να κάνει με την σπανιότητα ταφών της ΥΜ ΙΑ-Β περιόδου ακόμα και σε περιοχές με εκτεταμένη και εντατική αρχαιολογική καταγραφή. Η σπανιότητα και η σποραδικότητα των νεοανακτορικών ταφών, πέρα από προϊόν τύχης ή προβληματικής καταγραφής, ασφαλώς οφείλεται και σε ιστορικά και, ενδεχομένως

Παρά τις δυσκολίες, τα αποσπασματικά, έστω, στοιχεία παλαιών ανασκαφών, σε συνδυασμό με τις σημαντικότερες ανασκαφές της τελευταίας εικοσαετίας, μας βοηθούν να διαμορφώσουμε μια εικόνα για τις ταφικές πρακτικές μιας περιόδου ιδιαίτερα δυναμικής, που χαρακτηρίζεται από αλλαγές³ και νεοτερισμούς⁴ αλλά, ταυτοχρόνως, και διατήρηση σημαντικού μέρους των παλαιότερων πρακτικών ταφής⁵.

Κατά τη Νεοανακτορική περίοδο συνεχίζεται εν μέρει η προανακτορική και παλαιοανακτορική πρακτική χρήσης κοινοτικών τάφων (κτιστών ορθογώνιων και κυκλικών / θολωτών τάφων)⁶. Η ταφική αρχιτεκτονική της περιόδου χαρακτηρίζεται από την προτίμηση σε υπόγειες, πλέον, κατασκευές (θάλαμοι, ελεύθερες ταφές σε πίθους και λάρνακες στο έδαφος) και τη σταδιακή εγκατάλειψη των άμεσα ορατών υπέργειων. Κυρίως όμως σηματοδοτείται από την εμφάνιση ενός νέου αρχιτεκτονικού τύπου, του λαξευτού θαλαμωτού τάφου.

Εδώ θα μας απασχολήσει ο θαλαμωτός τάφος ως αρχιτεκτονική μορφή. Εξαιρετικό ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει και η μελέτη άλλων ζητημάτων, όπως η μεταχείριση του νεκρού σώματος, η διάρκεια χρήσης των θαλάμων και των νεκροταφείων, η χωροθέτησή τους σε σχέση με τους οικισμούς, ο πλούτος των νεκρών, καθώς και η κοινωνική τους θέση, ζητήματα που ελπίζουμε να μας δοθεί η ευκαιρία να αναπτύξουμε αλλού.

Πρόκειται για τον πλέον χαρακτηριστικό ταφικό αρχιτεκτονικό τύπο σε χρήση κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Πρωτοεμφανίστηκε στην Κρήτη στα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου (MM II) και, ουσιαστικά, αποτελεί τον πρόδρομο του θαλαμωτού, όπως τον ξέρουμε από την ΥΜ II περίοδο μέχρι και το τέλος της Μετανακτορικής περιόδου, με ευρύτατη διάδοση στο χώρο του Αιγαίου και σε χρήση μέχρι και την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην Κρήτη. Ο τύπος απαντάται μέχρι στιγμής στην Κρήτη και στα Κύθηρα. Στην Κρήτη εκπροσωπείται από 38 συνολικά παραδείγματα (εικ. 1). Σε όλες τις γνωστές περιπτώσεις, πλην μιας μετανακτορικών χρόνων, οι τάφοι είχαν κατασκευαστεί κατά τη MM IIB – MM III περίοδο⁷. Ο τύπος απαντάται κυρίως στο βόρειο τμήμα της κεντρικής Κρήτης και μάλιστα, στη συντριπτική του πλειονότητα, στην περιοχή της Κνωσού και του επιπέδου της, στον Πόρο – Κατσαμπά. Από την Κνωσό είναι γνωστά 13 βέβαια παραδείγματα και άλλα δύο [αρ. κατ. 21 και 22] χωρίς επαρκή στοιχεία για την ταυτοποίηση του αρχιτεκτονικού τύπου⁸, ενώ από τον Πόρο 17 παραδείγματα⁹. Εκτός της

ιδεολογικά αίτια (βλ. σχετική συζήτηση Adams 2007, 414 και Ευαγγέλου 2010, τόμ. Α', 38-39, 150-151).

3 Όπως η εξασθήνηση του χαρακτήρα της ταφικής κατασκευής ως σημείου αναφοράς της κοινότητας.

4 Νέα πρακτική αποτελεί η εμφάνιση των μεμονωμένων ταφών σε λάρνακες ή πίθους.

5 Οι τρόποι μεταχείρισης του σώματος συνεχίζουν ουσιαστικά την προανακτορική και παλαιοανακτορική παράδοση. Το σώμα τοποθετείται είτε ελεύθερο, σε συνεσταλμένη ή εκτάδην στάση στο δάπεδο του τάφου, είτε σε ταφικό δοχείο, πίθο ή λάρνακα. Γενικά, η χρήση λαρνάκων και ταφικών πίθων μειώνεται όσο προχωρούμε στις ώριμες φάσεις της Νεοανακτορικής περιόδου. Σημαντική αλλαγή στα τέλη της περιόδου αποτελεί η χρήση ξύλινων κατασκευών για την ταφή, πιθανότερα κλινών ή φορείων, και λιγότερο ξύλινων κιβωτίων. Η πρακτική της ανακομιδής των οστών και η μέριμνα για την ταφή των παιδιών αποτελούν, ουσιαστικά, συνέχεια των προανακτορικών και παλαιοανακτορικών πρακτικών.

6 Οι τάφοι αυτοί σχετίζονται είτε με μικρές αγροτικές κοινότητες είτε με μεγάλα οικιστικά κέντρα (Αρχάνες, Κνωσός). Στη δεύτερη περίπτωση, γίνεται σαφές πως, ακόμα και σε περιβάλλον έντονης αστικοποίησης, διατηρήθηκαν για ένα διάστημα μορφές κοινωνικών δεσμών βασισμένων στη φυλετική συγγένεια και όχι στην ταξική διαστρωμάτωση.

7 Λίγο μεταγενέστεροι φαίνεται να είναι οι τάφοι των Κυθήρων (Coldstream και Huxley 1972, 1987), που χρονολογούνται στη MM III – ΥΜ I περίοδο.

8 Τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά μίας άλλης περίπτωσης τάφου κοντά στον «Τάφο – Ιερό» στη Βλυχιά Κνωσού, δεν είναι γνωστά (βλ. Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': ΑΚΤ 155). Δεδομένου πως τα κεραμικά του ευρήματα τον χρονολογούν στην ΥΜ IB ή, πιο πιθανά, στην πρώιμη ΥΜ II, θεωρούμε πιθανότερο πως πρόκειται για θαλαμωτό «μυκηναϊκού» τύπου (βλ. Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': ΑΚΤ 155).

9 Στον Πόρο έχουν βρεθεί αρκετές σπηλαιώδεις κοιλότητες που αναφέρονται ως αποθέτες. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για μεσομινωικούς τάφους, που εγκαταλείφθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως απορριμματικοί χώροι σε μεταγενέστερες φάσεις.

ευρύτερης περιοχής της Κνωσού, τρία παραδείγματα είναι γνωστά από την Επισκοπή Πεδιάδος και ένα από τα Μάλια [αρ. κατ. 36], που αποτελούν περιπτώσεις ελαφρώς μεταγενέστερες (MM III) από τα πρωιμότερα παραδείγματα της Κνωσού και του Πόρου (MM II). Το γεγονός αυτό ίσως υποδηλώνει πως ο τύπος δεν εμφανίστηκε συγχρόνως στο νησί και, εκτός αν η ανασκαφική έρευνα προσφέρει στο μέλλον νέα στοιχεία, πως πρόκειται για μια νέα ταφική πρακτική, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά για τις ανάγκες ταφής μέρους των κοινοτήτων της Κνωσού και του επινείου της λίγο πριν την καταστροφή των παλαιών ανακτόρων και την επανοικοδόμησή τους (MM IIB – MM III)¹⁰. Πρέπει να σταθούμε λίγο στην περίπτωση από τη θέση Μηχανές στο Γάζι¹¹, όπου σε βραχύδη κοιλότητα που φαίνεται να είχε τεχνητά διευρυνθεί, ώστε να διαμορφωθούν θάλαμοι, είχαν γίνει ταφές σε λάρνακες και πίθους. Δυστυχώς, δεν μας είναι γνωστή η μορφή του τάφου ούτε και η ακριβής χρονολόγηση (χρονολογείται γενικώς στη Μεσομινωική περίοδο), ωστόσο η γενικότερη περιγραφή δείχνει πως πρόκειται για κάποιον τύπο λαξευτού θαλαμωτού τάφου, ίσως πιο ακατέργαστης μορφής.

Οι μοναδικές μέχρι στιγμής γνωστές περιπτώσεις σπηλαιωδών θαλαμωτών τάφων από το νότιο τμήμα του νησιού προέρχονται από την Ψαρή Φοράδα και, ενδεχομένως, και από την Άρβη – Φάφλαγκος¹², γεγονός που δείχνει τις στενές σχέσεις των απομακρυσμένων αυτών λιμενικών οικισμών με την Κνωσό. Αν και στη περίπτωση της Ψαρής Φοράδας [αρ. κατ. 38] δεν διασώθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, από το πρώιμο κεραμικό υλικό μπορούμε να υποθέσουμε με αρκετή ασφάλεια πως ο τάφος ανήκε στο συγκεκριμένο τύπο. Ο άλλος γνωστός τάφος από την περιοχή¹³ παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση σπηλαιώδους θαλαμωτού τάφου που χρονολογείται στη Μετανακτορική περίοδο (YM IIIA1), εποχή, δηλαδή, που απαντάται μόνον ο θαλαμωτός «μυκηναϊκός» τύπος. Το γεγονός πως στο συγκεκριμένο τάφο είχαν γίνει ταφές σε πίθους, στοιχείο επίσης αναχρονιστικό που φαίνεται να επιβίωσε για αιώνες στην περιοχή¹⁴, μπορεί να ερμηνευτεί από το συντηρητισμό της περιοχής, που ήταν απομακρυσμένη και αποκομμένη την εποχή αυτή από τις εξελίξεις. Από το υπόλοιπο νησί, ενδείξεις για την ύπαρξη πρώιμου τύπου θαλαμωτού τάφου προέρχονται μόνον από το Σταυρωμένο Ρεθύμνης [αρ. κατ. 37]¹⁵. Εκτός Κρήτης, απαντάται μόνο στα Κύθηρα, γεγονός που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις σχέσεις των δύο περιοχών¹⁶.

Δυστυχώς, αν και μας είναι γνωστά τα γενικά χαρακτηριστικά του τύπου, δεν είναι δημοσιευμένα τα σχέδια μεγάλου μέρους των ανεσκαμμένων τάφων, κυρίως εκείνων από το νεκροταφείο του Προφήτη Ηλία στην Κνωσό και εκείνων του νεκροταφείου του Πόρου. Γενικά στη βιβλιογραφία ο τύπος του μεσομινωικού θαλαμωτού τάφου αντιμετωπίζεται ως ενιαίος,

10 Υπάρχουν ενδείξεις πως η πρακτική ταφής σε λαξευτές κοιλότητες στην περιοχή της Κνωσού ήταν σε εφαρμογή ήδη από τη MM IA, όπως φανερώνει η περίπτωση μιας τεχνητά διευρυνμένης κοιλότητας στο βράχο στη Μοναστηριακή Κεφάλια (Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': AKT 468), που περιείχε MM IA ταφές σε λάρνακες, πάνω από τις οποίες είχαν τοποθετηθεί MM III ταφικοί πίθοι, ενώ ο χώρος φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε μέχρι την YM I. Από τέτοιες ταφικές κατασκευές ενδέχεται να εξελίχθηκε ο νεοανακτορικός λαξευτός θαλαμωτός τύπος.

11 Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': AKΘ 253.

12 Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': AKΘ 276.

13 Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': AKT 401.

14 Ο Ρεθεμιωτάκης πιστεύει πως ίσως πρόκειται για επιρροή από τις ταφικές πρακτικές της ανατολικής Κρήτης, βλ. Βανου και Rethemiotakis 1997, 46-47, όπου σχολιάζεται το γεγονός σε συνάρτηση με άλλες YM III πιθοταφές από το Μόχλο (Παπαδάκης 1986).

15 Προβληματική ως προς την αναγνώριση του αρχιτεκτονικού τύπου είναι η περίπτωση τάφου από τη θέση Σταυρωμένος Μαλεβιζίου. Πρόκειται για απλό, αλλά ευμεγέθη, ορθογώνιο λάκκο που περιείχε δύο σαρκοφάγους και έναν πίθο της MM III. Η ανασκαφείας (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1987) αναφέρει πως βρέθηκε εντελώς κατεστραμμένος. Ωστόσο, υπονοεί πως μάλλον επρόκειτο για θαλαμωτό τάφο. Αν αυτό ισχύει, τότε τόσο το σχήμα του όσο και η περιοχή που βρέθηκε παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

16 Coldstream και Huxley 1972. Για τις σχέσεις του οικισμού των Κυθήρων ειδικά με τη δυτική Κρήτη, βλ. Coldstream και Huxley 1987, 146-147. Επίσης σχολιασμό Muhly-Μεταξά 1992, 146. Dickinson 1994, 219 κ.ε.

γεγονός που ισχύει όσον αφορά στη γενικότερη σύλληψη του σχεδίου του και, κυρίως, στη λειτουργικότητά του, εντούτοις εμφανίζεται με αρκετές παραλλαγές. Αυτές, κατά κύριο λόγο, πιθανότατα οφείλονται στις τοπικές κοινοτικές ανάγκες κάθε νεκροταφείου, χωρίς να αποκλείεται ιδιαίτερες τοπογραφικές συνθήκες (λόγου χάριν η κλίση του εδάφους ή η σκληρότητα του βράχου) να υπαγόρευαν διαφορετικές μορφολογικές λύσεις στους ντόπιους τεχνίτες (εικ. 2).

Γενικά, πρόκειται για τεχνητά λαξευμένο θάλαμο, ανοιγμένο στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο, γνωστό ως «κούσκουρα». Η διάνοιξη του συνήθως γίνεται σε επικλινές έδαφος ή πλαγιά και σπανιότερα σε επίπεδο έδαφος¹⁷. Επικλινής, κλιμακωτή ή φρεατοειδής πρόσβαση, αντί του μεταγενέστερου «δρόμου», οδηγεί είτε σε μονόχωρο θάλαμο ακανόνιστου σχήματος ή σε περισσότερους του ενός μικρούς θαλάμους που επικοινωνούν μεταξύ τους. Κατά κανόνα, η είσοδος του τάφου φράζεται με πρόχειρο τοίχο από ξερολιθιά («φράγμα»), ενώ, σε μια περίπτωση [αρ. κατ. 31], είχε φραχθεί με μεγάλο πλακοειδή λίθο¹⁸. Καθώς το άνοιγμα της εισόδου συχνά ήταν ευρύ, οι τοίχοι που το έφρασσαν ήταν αρκετά μεγάλοι (όπως του αρ. κατ. 35 στον Προφήτη Ηλία) και δεν έμοιαζαν με τα μεταγενέστερα φράγματα ξερολιθιάς που έκλειναν τα στενά στόμια των «μυκηναϊκού» τύπου θαλαμωτών. Μπορούμε να εικάσουμε πως σε κάθε χρήση του τάφου ανοιγόταν μέρος μόνο του τοίχου για να εξυπηρετηθεί η εκάστοτε ταφή¹⁹.

Στην περίπτωση των τάφων με ενιαίο θάλαμο, η οροφή συχνά στηρίζεται από λαξευτούς ελεύθερους πεσσούς ή συμφυείς στα τοιχώματα ημίπεσσους. Σε κάθε περίπτωση, τα τοιχώματα και η οροφή των τάφων δεν διαμορφώνονται σε επίπεδες επιφάνειες, όπως στους ΥΜ θαλαμωτούς, γεγονός που προσδίδει στους μεσομινωικούς τάφους το σπηλαιώδη χαρακτήρα τους. Αν και δεν αποκλείεται, στη μακρόχρονη διάρκεια χρήσης τους, κάποιιοι από αυτούς να διευρύνθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις αυξημένες ανάγκες της κοινότητας, εντούτοις, η γενική εντύπωση είναι πως ακολουθούν ένα προκαθορισμένο σχέδιο. Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις η κατασκευή μπορεί να βασίστηκε στη διεύρυνση ενός φυσικού σπηλαίου ή κοιλότητας, όπως στην περίπτωση του αρ. κατ. 5, εντούτοις δεν φαίνεται αυτό να ίσχυσε στις περισσότερες των περιπτώσεων, όπως έχει υποστηριχτεί αλλού²⁰. Ενίοτε, η πρόσβαση (ή ο «δρόμος» χρησιμοποιώντας καταχρηστικά τον όρο από τους ΥΜ θαλαμωτούς) διευρύνεται μπροστά από το θάλαμο, αποκτώντας τη μορφή και τη λειτουργία προθαλάμου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο ενιαία λαξευμένος θάλαμος χωριζόταν με κτιστό τοίχο ή χαμηλό τοιχίο σε επιμέρους θαλάμους ή σε θάλαμο και προθάλαμο, όπως σε ορισμένους τάφους στον Πόρο [αρ. κατ. 4, 5, 8, 10, 16], και, όπως συμπεραίνουμε από τις περιγραφές, σε δύο τάφους του Προφήτη Ηλία [αρ. κατ. 32, 33].

Οι σπηλαιώδεις τάφοι, ως επί το πλείστον, είναι μεγάλοι σε διαστάσεις (εικ. 1). Ο μέσος όρος εμβαδού των περιπτώσεων με γνωστές διαστάσεις είναι 41,41 τ.μ.²¹ Είναι χαρακτηριστικό πως από το σύνολο των 16 τάφων με γνωστό εμβαδόν (ποσοστό 42%), έξι έχουν εμβαδόν 50-100 τ.μ. και τρεις 20-50 τ.μ. Οι μεγαλύτεροι είναι εκείνοι του Πόρου και φαίνεται πως, στην ίδια ή παραπλήσια κατηγορία μεγέθους, εντάσσονται και οι υπόλοιποι τάφοι, που αποτελούν τον κεντρικό

17 Σε μια περίπτωση στα Μάλια (βλ. Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': ΑΚΤ 544), η πρόσβαση γινόταν από φρεατοειδές άνοιγμα στην οροφή, γεγονός που δείχνει πως ο τύπος του σπηλαιώδη θαλαμωτού παρουσιάζει ιδιαίτερη ποικιλομορφία και ελάχιστη τυποποίηση.

18 Σε μια περίπτωση στον Τάφο V του Μαύρου Σπήλιου (αρ. κατ. 25) τα τοιχώματα του δρόμου είχαν επενδυθεί με χαλαρούς τοίχους.

19 Αυτό φαίνεται πολύ καλά στην περίπτωση του δημοσιευμένου τάφου στον Πόρο όπου, όπως επισημαίνει η Muhly, η είσοδος στον κυρίως θάλαμο είχε τοιχιστεί σε κάποια φάση για λόγους ασφαλείας (Muhly-Μεταξά 1992, 444-445). Το φράγμα έκλεινε το τμήμα μεταξύ του τοιχώματος του θαλάμου και ενός ελεύθερου διαμορφωμένου στο βράχο πεσσού, ενώ το εναπομείναν τμήμα είχε φραχθεί με προσθαφαιρούμενη ξερολιθιά, που είχε θεμελιωθεί πάνω σε παλαιότερη επίχωση του δαπέδου.

20 Βλ. Walberg 1992, 134.

21 Όσον αφορά στις διαστάσεις των τάφων του Μαύρου Σπήλιου, οι οποίες δεν αναφέρονται στη δημοσίευσή τους (Forsdyke 1926-27), ο υπολογισμός τους έγινε κατά προσέγγιση από τα δημοσιευμένα σχέδια τους.

πυρήνα του νεκροταφείου, ενώ, στην περιφέρεια του νεκροταφείου, φαίνεται πως είχαν κατασκευαστεί θαλαμωτοί τάφοι μικρότερου μεγέθους²². Από το Μαύρο Σπήλιο ξεχωρίζει ο Τάφος ΙΧ [αρ. κατ. 28], (περ. 67 τ.μ.), ενώ οι τάφοι του Προφήτη Ηλία έχουν παρεμφερείς διαστάσεις με τους υπόλοιπους του Μαύρου Σπήλιου, έχοντας εμβαδόν 10-50 τ.μ. Μικρότεροι είναι εκείνοι από την Επισκοπή Πεδιάδος και τα Μάλια, που το εμβαδόν τους κυμαίνεται από 2-20 τ.μ. Κανείς σχεδόν από τους μεταγενέστερους θαλαμωτούς τάφους της Τελικής Ανακτορικής και Μετανακτορικής περιόδου δεν μπορεί να συγκριθεί ως προς το μέγεθος με τους μεγάλους μεσομινωικούς θαλαμωτούς τους και μόνον ελάχιστοι τάφοι της Τελικής Ανακτορικής προσεγγίζουν το μέγεθός τους²³. Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί πως το μεγάλο μέγεθος των πρώτων οφείλεται στον κοινοτικό τους χαρακτήρα και την ανάγκη να εξυπηρετήσουν πολλαπλές ταφές σε βάθος γενεών, ενώ, αντίθετα, οι μεταγενέστεροι μνημειώδεις θαλαμωτοί εξυπηρετούσαν την προβολή του κοινωνικού και πολιτικού κύρους των ατόμων ή των οικογενειών που θάφτηκαν σε αυτούς.

Όσον αφορά στην ποιότητα κατασκευής τους, δεν φαίνεται πως ελαμβάνετο καμία μέριμνα για ομαλοποίηση των επιφανειών που λαξεύονταν στο βράχο, γεγονός που δείχνει πως το ενδιαφέρον των κατασκευαστών περιοριζόταν μόνο στις λειτουργικές απαιτήσεις του χώρου και όχι σε αισθητικές εκλεπτύνσεις, που θα προσέδιδαν κύρος στην κατασκευή και, κατ' επέκταση, και στους νεκρούς. Οι θάλαμοι των μεσομινωικών θαλαμωτών είναι ευρύχωροι και λειτουργικοί, με πρόβλεψη ειδικών χώρων για τις ανακομιδές και ίσως για την άσκηση ταφικής λατρείας. Εξάιρεση ίσως αποτελούν οι κάπως κανονικότερης κάτοψης τάφοι του Πόρου, χωρίς όμως να μπορούμε να υποστηρίξουμε κάτι τέτοιο με βεβαιότητα μέχρι τη δημοσίευση των κατόψεών τους, καθώς και του Τάφου V του Μαύρου Σπήλιου [αρ. κατ. 25]²⁴, όπου η λάξευση και η λείανση των επιφανειών δείχνει πως, σε κάποιους από αυτούς, υπήρξε αρκετή μέριμνα ως προς την κατασκευή.

Η κάτοψη των μεσομινωικών θαλαμωτών παρουσιάζει σημαντική ποικιλομορφία. Η πιο χαρακτηριστική, ίσως, μορφή του μεσομινωικού θαλαμωτού τύπου είναι εκείνη του πολυθάλαμου τάφου, όπου οι επιμέρους θάλαμοι ή λοβοί αναπτύσσονται σχεδόν ακτινωτά γύρω από ένα υποτυπώδη κεντρικό θάλαμο, στον οποίο οδηγούσε βραχύς δρόμος (εικ. 2, αρ. κατ. 28).

Άλλη παραλλαγή είναι εκείνη του τάφου με δύο θαλάμους, όπου ο ένας χρησίμευε ως προθάλαμος του άλλου και ενδέχεται να εξυπηρετούσε τελετουργικές ανάγκες, ίσως ανάλογες με εκείνες των ΠΜ και ΜΜ προσκτισμάτων στους θολωτούς τάφους τύπου Μεσαράς (βλ. περιπτώσεις αρ. κατ. 3, 23, 26, αλλά και το μεγάλο τάφο στον Πόρο αρ. κατ. 10, όπου σε μεταγενέστερη της λάξευσής του φάση διαμορφώθηκε προθάλαμος με κτιστό τοίχιο). Στις τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις, εκείνες του Μαύρου Σπήλιου [αρ. κατ. 23 και 26] και εκείνη των Επάνω Γυψάδων [αρ. κατ. 3], υπάρχουν υπόνοιες πως ο προθάλαμος πιθανώς είχε τη μορφή υπαίθριου αύλειου χώρου²⁵.

Άλλη εκδοχή του τύπου είναι εκείνη ενός ακανόνιστου ευρύχωρου θαλάμου, ο οποίος χωρίζεται συχνά σε επιμέρους μικρούς χώρους, είτε με τοιχώματα από βράχο που διαμορφώθηκε κατά τη λάξευση είτε με λιθόκτιστα τοιχία. Σε αυτόν τον τύπο ανήκουν σχεδόν όλοι οι τάφοι του Πόρου και, όπως φαίνεται από τις περιγραφές, και του Προφήτη Ηλία. Σε άλλες περιπτώσεις [αρ. κατ. 10 και 29] αφήνονται στο εσωτερικό του θαλάμου τμήματα βράχου σε σχήμα ακανόνιστων πεσσών. Το στοιχείο αυτό απαντάται κυρίως στους μεγάλους τάφους του Πόρου

22 Βλ. Δημοπούλου και Ρεθεμιωτάκης 2004, 368-369.

23 Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το μέσο όρο εμβαδού των θαλαμωτών κάθε περιόδου: ΥΜ ΙΙ: 7,29 τ.μ., ΥΜ ΙΙΙΑ1: 6,41 τ.μ., ΥΜ ΙΙΙΑ2: 3,81 τ.μ., ΥΜ ΙΙΙΒ: 3,77 τ.μ. (βλ. Ευαγγέλου 2010, τόμ. Α', 95 σημ. 269).

24 Βλ. σχετική αναφορά από Alberti (2004β, 52), η οποία είδε προσφάτως τον τάφο.

25 Θα πρέπει να διατηρήσουμε κάποιες επιφυλάξεις για την περίπτωση που ο προθάλαμος ήταν αρχικά στεγασμένος και η οροφή του κατέπεσε.

[αρ. κατ. 4, 8, 10, 16] και, πιθανώς, σε έναν στο Μαύρο Σπήλιο [αρ. κατ. 29]²⁶. Οι πεσσοί αυτοί φαίνεται πως εξυπηρετούσαν στατικές ανάγκες, καθώς οι θάλαμοι των περισσότερων τάφων με πεσσούς είχαν μεγάλες διαστάσεις, γεγονός που θα καθιστούσε πολύ πιθανή την κατάρρευση της οροφής τους, αν δεν διέθεταν στηρίγματα.²⁷ Συχνά την ανάγκη για στήριξη της οροφής εξυπηρετούσε η διαμόρφωση ενός συμφυούς πεσσού ή ημίπεσσου, κατά κανόνα απέναντι από το άνοιγμα της εισόδου [αρ. κατ. 3, 24, 25, 27, 20, 8, 23], διαμόρφωση που συχνά προσέδιδε στην κάτοψη του τάφου το σχήμα νεφρού.

Η παρουσία δίλοβων ή νεφρόσχημων θαλαμωτών είναι γνωστή ήδη από τις αρχές της Χαλκοκρατίας, αλλά κυρίως από το τέλος της Πρώιμης και τη Μέση Χαλκοκρατία στην Κύπρο²⁸, αλλά και από την Tell Fara της Παλαιστίνης της εποχής των Υκσώς²⁹. Οι περιπτώσεις αυτές οδήγησαν τον Pini³⁰ στην άποψη πως τόσο ο τύπος αυτός όσο και εκείνος της πολύλοβης παραλλαγής κατάγονται από την Κύπρο, από όπου πέρασε στην Παλαιστίνη και την Κρήτη. Αντιμετωπίζοντας το θέμα από καθαρά τυπολογική σκοπιά, μέσα στα συγκεκριμένα χρονολογικά πλαίσια, οι ομοιότητες είναι αδιαμφισβήτητες, όμως σε καμία περίπτωση αυτό δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει σε ιστορικά συμπεράσματα για τη μεταφορά πολιτιστικών εμπειριών από τη μια περιοχή στην άλλη. Ας μην παραβλέπουμε το γεγονός πως οι ταφικές πρακτικές, που εξυπηρετήθηκαν στην Κρήτη από το συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο, αποτελούν ομαλή συνέχεια εκείνων της Παλαιοανακτορικής περιόδου, όπως θα δούμε παρακάτω. Άλλωστε, η κατασκευή τέτοιων τάφων, όταν πρωτοεμφανίστηκαν κατά τη MM II περίοδο, δεν φαίνεται να ακολουθούσε κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο, αλλά μάλλον υπαγορεύτηκε από τις χρηστικές ανάγκες κάθε κοινότητας και τις ιδιότητες του μαλακού βράχου (κούσκουρα) στον οποίο λαξεύτηκαν. Αυτές υπαγόρευαν τη χρήση στηριγμάτων και το σχήμα νεφρού, αλλά, ενδεχομένως, έπαιζε ρόλο και η διευκόλυνση στην εργασία λάξευσης: μετά τη διάνοιξη της εισόδου, υπήρχε η δυνατότητα ταυτόχρονης εργασίας δύο εργατών ή και συνεργείων, ταυτοχρόνως, αριστερά και δεξιά, διαμορφώνοντας έτσι σχετικά συμμετρικούς λοβούς, που συνέπιπταν στο κέντρο απέναντι από την είσοδο, εκεί που διαμορφωνόταν ο συμφυής πεσσός. Με τον τρόπο αυτό ολοκληρωνόταν η κατασκευή του τάφου ταχύτερα. Το στοιχείο βέβαια του ημίπεσσου θα το συναντήσουμε αργότερα σε ορισμένα, αναμφίβολα τα πιο μνημειώδη, παραδείγματα λαξευτών τάφων της ΥΜ II [αρ. κατ. 98, 194, 198]³¹. Εκεί ο ημίπεσος αποκτά αυτοτελή αρχιτεκτονική υπόσταση και εξυπηρετεί τις ανάγκες κοινωνικής επίδειξης και τελετουργικών πρακτικών.

Οι επιμέρους αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες του σπηλαιώδους τύπου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συνδέονται άμεσα με την ταφική του χρήση.

Συχνά, στο εσωτερικό των μεσομινωικών θαλαμωτών διαμορφώνονταν λάκκοι, που χρησίμευαν ως αποθέτες των παλαιότερων ταφών μετά από περιοδικούς καθαρισμούς του θαλάμου [αρ. κατ. 1, 4, 5, 8, 10, 21, 28, 29, 30, 31]. Ενίοτε οι λάκκοι αυτοί περιτοιχίζονταν από χαμηλό τοιχίο [αρ. κατ. 8] ή οριοθετούνταν από λαξευτό περιχίλωμα [αρ. κατ. 10]. Σε άλλες περιπτώσεις είχε διαμορφωθεί επιμέρους θάλαμος (είτε εξολοκλήρου κτιστός είτε με κατάτμηση μέρους του θαλάμου του τάφου με κτιστό τοίχο, όπως στις περιπτώσεις αρ. κατ. 16 και 33 αντιστοιχώς),

26 Αν και φαίνεται πιθανότερο πως πρόκειται για μορφή που προέκυψε μετά από την κατάρρευση τμήματος της οροφής.

27 Πεσσοί απαντώνται και σε λίγα μεταγενέστερα παραδείγματα (βλ. Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': ΑΚΤ 94, 151, 219). Εκεί, όμως, το στοιχείο αυτό, εκτός από στατικούς λόγους, εξυπηρετούσε εμφανώς και το μνημειακό, συμβολικό και λατρευτικό χαρακτήρα της κατασκευής.

28 Pini 1968, 37 σημ. 440-444. Åström 1957, 8, εικ. 6.

29 Petrie-Flinders και MacDonald 1930-32, τόμ. Ι, πίν. 17-18, τόμ. ΙΙ, πίν. 45.

30 Pini 1968, 36-39, εικ. 19-24, 32-35.

31 Η περίπτωση ενός μετανακτορικού τάφου από τον Καρτερό (βλ. Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': ΑΚΤ 115) δείχνει πως η υποτυπώδης ύπαρξη ημίπεσσου οφείλεται σε καθαρά κατασκευαστικούς λόγους και δεν πρόκειται για προσχεδιασμένο αρχιτεκτονικό στοιχείο.

που είχε χρησιμοποιηθεί ως οστεοφυλάκιο των παλαιότερων ταφών, ενώ, σε μια τουλάχιστον περίπτωση από τον Προφήτη Ηλία [αρ. κατ. 35], ο κτιστός θάλαμος είχε χρησιμεύσει ως αποθήκης αγγείων προσφορών καθώς δεν βρέθηκαν σε αυτόν οστά. Συχνά, επίσης, διαμορφώνονταν κόγχες στα τοιχώματα, που πιθανώς εξυπηρετούσαν παρόμοιες ανάγκες [αρ. κατ. 3, 10, 25, 27, 29]. Είναι εμφανές, πάντως, πως σε τέτοιους τάφους κοινοτικού χαρακτήρα ο σεβασμός για τις παλαιότερες ταφές και η μέριμνα για αυτές κατέχουν ιδιαίτερη θέση.

Σε δύο περιπτώσεις είχαν διαμορφωθεί θρανία στο εσωτερικό των θαλάμων για την απόθεση των νεκρών σωμάτων ή κτερισμάτων και προσφορών. Στη μια περίπτωση από την Επισκοπή [αρ. κατ. 3] είχαν λαξευτεί θρανία αριστερά και δεξιά της εισόδου σε επαφή με τα τοιχώματα του θαλάμου, κατά τρόπο παρόμοιο με εκείνον που απαντώνται συχνά στους μεταγενέστερους θαλαμωτούς. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο η κατασκευή ενός θρανίου από πλακοειδείς λίθους στον υποθάλαμο Ε' του Τάφου ΙΧ από το Μαύρο Σπήλιο [αρ. κατ. 28], το οποίο, κατά τον ανασκαφέα, είχε χρησιμοποιηθεί για την τοποθέτηση νεκρών³².

Για την τοποθέτηση κάποιου εξέχοντος νεκρού ή νεκρών (όπως φανερώνουν τα διάσπαρτα πλούσια κτερίσματα και υπολείμματα πολεμικής εξάρτυσης) είχε πιθανώς κατασκευαστεί υπερυψωμένη εξέδρα από ωμόπλινθους, που έφεραν ίχνη και από ξύλινα δοκίδια σε έναν από τους μεγάλους δημοσίευτους τάφους του Πόρου [αρ. κατ. 8]³³, γεγονός που φανερώνει τη μέριμνα για ιδιαίτερη προβολή κάποιων νεκρών, άγνωστη κατά την προηγούμενη Μεσομινωική περίοδο. Όπως επισημαίνει η ανασκαφέας, η πρακτική χρήσης τέτοιων εξεδρών είναι προς το παρόν γνωστή από σύγχρονους τάφους στην Ιεριχώ³⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, σε μια περίπτωση του Πόρου, η επικάλυψη του δαπέδου με κυανή χρωστική για την απόθεση στο σημείο αυτό ταφών [αρ. κατ. 10], ενώ, σε άλλον τάφο στον Πόρο, το δάπεδο είχε καλυφθεί με ερυθρό κονίαμα [αρ. κατ. 20]. Ερυθρό κονίαμα φαίνεται πως είχε χρησιμοποιηθεί στα τοιχώματα του προθαλάμου του τάφου των Επάνω Γυψάδων [αρ. κατ. 23]. Η αρχιτεκτονική αυτή λεπτομέρεια, καθώς και η γενική κάτοψη των τάφων του Πόρου, φαίνεται να συνδέει μεταξύ τους δύο τύπους, τον σπηλαιώδη Μεσομινωικό και τον πρώιμο ΥΜ ΙΙ θαλαμωτό τύπο, όπως θα τον συναντήσουμε λίγες δεκαετίες αργότερα στην ίδια περιοχή, στο γειτονικό νεκροταφείο του Κατσαμπά³⁵.

Στον Τάφο ΙV του Μαύρου Σπήλιου [αρ. κατ. 24] έχει βρεθεί πλακοειδής λίθος, που είχε ερμηνευτεί από τον ανασκαφέα ως επιτύμβια στήλη³⁶.

Από την παραπάνω παρουσίαση των αρχιτεκτονικών μορφών, με τις οποίες απαντάται ο τύπος, φάνηκε πως σε καμία περίπτωση ο μεσομινωικός θαλαμωτός τύπος δεν έχει μια αυστηρά τυποποιημένη μορφή, όπως συμβαίνει με τους ΥΜ θαλαμωτούς, γνωστούς ως «Μυκηναϊκού» τύπου, που κάνουν την εμφάνισή τους στο νησί κατά την ΥΜ ΙΙ φάση.

Η συνύπαρξη των δύο τύπων, του μεσομινωικού πολυθάλαμου και του υστερο-μινωικού μονοθάλαμου με κάθετο δρόμο, στα νεκροταφεία του Μαύρου Σπήλιου και των Επάνω Γυψάδων παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Στην περίπτωση του Μαύρου Σπήλιου, η εικόνα της χρονολογικής εξέλιξης του νεκροταφείου δεν είναι απόλυτα σαφής εξαιτίας της διατάραξης των τάφων. Η παρουσία, έστω και σποραδικά, παλαιοανακτορικού και νεοανακτορικού υλικού

32 Κτιστό θρανίο γνωρίζουμε επίσης από το θολωτό Β' στο Φουρνί Αρχανών (Βλ. Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': ΑΚΤ 37), το οποίο κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη της ίδρυσης του τάφου φάση, κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ. Εκεί, ωστόσο, είναι σαφές, λόγω του περιορισμένου πλάτους του αλλά και του χαρακτήρα του μνημείου, ότι εξυπηρετούσε την απόθεση προσφορών και ίσως όχι ταφικών αλλά λατρευτικών.

33 Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1994, 708-709. Από την περιγραφή φαίνεται πως πρόκειται για ΥΜ Ι ταφή.

34 Βλ. Διμορούλου 1999, 35 σημ. 32. Muhly-Μεταξά 1992, 161, 168.

35 Muhly-Μεταξά 1992, 165.

36 Forsdyke 1926-27, 248, εικ. 7. Καλλιτσάκη 1995, 411-412. Η Alberti που είδε προσφάτως τα τεμάχια του λίθου θεωρεί πιθανότερο πως πρόκειται για μικρή μυλόπετρα (Alberti 2004β, 109). Άλλωστε φαίνεται να συνδέεται με μεταγενέστερη χρήση του τάφου κατά την ΥΜ ΙΙΙ.

στους σπηλαιώδεις τάφους βοήθησε στη χρονολόγησή τους. Ωστόσο, σε τέσσερις τάφους, τους I, II, III και XII³⁷, έχει βρεθεί, εκτός από μετανακτορικό, και YM I υλικό, γεγονός που προβληματίζει, καθώς ο αρχιτεκτονικός τύπος των συγκεκριμένων τάφων είναι εκείνος του απλού θαλάμου με στόμιο και δρόμο, γνωστού ως «μυκηναϊκού»³⁸. Ορισμένοι μελετητές δέχονται πως οι συγκεκριμένοι τάφοι ήταν σε χρήση κατά την YM IA. Ο Pini αφήνει να εννοηθεί πως πρόκειται για τους πρωιμότερους θαλαμωτούς «μυκηναϊκού» τύπου, πριν από την έλευση των Μυκηναίων στο νησί³⁹. Κάποιες μάλιστα αρχιτεκτονικές λεπτομέρειές τους, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, τους συνδέουν με τους θαλαμωτούς του Πόρου. Ο Τάφος I του Μαύρου Σπήλιου, φερ' ειπείν, έχει τοξωτή είσοδο παρόμοια με εκείνη του αρ. κατ. 10 στον Πόρο⁴⁰. Οπωσδήποτε, η συνύπαρξη και των δύο τύπων στο ίδιο νεκροταφείο και πολύ περισσότερο η εικόνα μιας αδιάσπαστης συνεχούς χρήσης του από τη MM IIB έως την YM III, ευνοούν το σενάριο πως ο «μυκηναϊκός» θαλαμωτός τάφος εξελίχθηκε εκεί και, επομένως, πρόκειται για μια κρητική δημιουργία. Την YM I χρήση των τάφων, βασιζόμενοι στα ευρήματά τους, αποδέχονται και οι Driessen – Macdonald⁴¹, χωρίς ωστόσο να σχολιάζουν την ανακολουθία αρχιτεκτονικού τύπου / ευρημάτων. Όσον αφορά στα φωλεόσημα λίθινα αγγεία, που βρέθηκαν σε κάποιους από αυτούς και που, τυπολογικά, συνήθως χρονολογούνται στην YM I⁴², θα μπορούσε ίσως κανείς να τα θεωρήσει οικογενειακά κειμήλια. Ωστόσο, η παρουσία YM I κεραμικής στους τάφους προβληματίζει ακόμα περισσότερο. Μόνο αν δεχτούμε πως η κεραμική αυτή παρεισέφησε ή προήλθε από το καθάρισμα άλλων τάφων κατά την YM II – YM III, μπορεί να ερμηνευτεί η παρουσία YM I υλικού σε «μυκηναϊκού» τύπου τάφους, ειδάλλως πρέπει να δεχτούμε την εμφάνιση του τύπου ήδη από την YM I περίοδο, τουλάχιστον έναν αιώνα πριν από την υποτιθέμενη έλευση Ελλαδιτών στο νησί. Η Alberti, τέλος, που μελέτησε προσφάτως το υλικό, αν και δέχεται τη χρήση του νεκροταφείου κατά την YM IA και YM IB⁴³, θεωρεί πως οι πρωιμότεροι μονοθάλαμοι τάφοι ιδρύθηκαν κατά την YM II ή στην YM IB/YM II.

Δυστυχώς, δεν μας είναι γνωστή η κάτοψη των αναφερόμενων από τον Πόρο μονο-θάλαμων θαλαμωτών τάφων μικρών διαστάσεων [αρ. κατ. 7, 12, 13, 19]⁴⁴ προκειμένου να συγκριθούν με εκείνους του Μαύρου Σπήλιου, οι οποίοι σαφώς ανήκουν στον «μυκηναϊκό» τύπο, όπως φανερώνει ο βραχύς, έστω, αλλά ξεκάθαρα σχηματισμένος στενός τους δρόμος, η συμμετρικότητα της κάτοψης και η λάξευση επίπεδων σχετικά επιφανειών. Η Alberti⁴⁵ επισημαίνει πως οι τάφοι του Μαυροσπήλιου έχουν κατασκευαστεί σε δύο γενικά χρονολογικές περιόδους, οι μεν πολυθάλαμοι κατά τη MM IIB – MM III περίοδο και οι μονοθάλαμοι με τον κάθετο δρόμο κατά την YM II (ή και την YM IB κατά την ίδια) και εξής, θεωρώντας δεδομένη τη συνάρτηση της εμφάνισης των δεύτερων με την παρουσία Μυκηναίων στην Κνωσό.

Η σχέση των δύο αυτών τύπων, του μεσομινωικού και του «μυκηναϊκού», όπως είναι αναμενόμενο, έχει συζητηθεί αρκετά, εντασσόμενη για άλλη μια φορά στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης για την προέλευση των ταφικών αρχιτεκτονικών μορφών της Κρήτης και της Ηπειρωτικής Ελλάδας που πρωτοεμφανίστηκαν στα τέλη του 15ου αι. π.Χ. Η παλαιότερη επιστημονική έρευνα στάθηκε επίμονα στο ερώτημα για την προέλευση του YM θαλαμωτού, κατά πόσο

37 Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ': ΑΚΤ 493, 200, 201 και 207 αντιστοίχως.

38 Στην περίπτωση του Μαύρου Σπήλιου με αποστρογγυλεμένες γωνίες. Η ποιότητα κατασκευής τους γενικά απέχει από τα YM II παραδείγματα άλλων νεκροταφείων της Κνωσού, όπως της Ζαφέρ Παπούρα.

39 Pini 1968, 37.

40 Βλ. σχόλιο Muhly-Μεταξά 1992, 145.

41 Driessen και Macdonald 1997, 169.

42 Βλ. Warren 1969, 11, 16, 26, 75, 77, 98, 119.

43 Στον Τάφο XIII έχει βρεθεί μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας που μπορεί να χρονολογηθεί στην YM IB/II (Alberti 2004β, 56).

44 Δημοπούλου και Ρεθεμιωτάκης 2004, 368-369 σημ. 22.

45 Alberti 2001, 2003, 2004α.

δηλαδή είναι ελλαδικό ή κρητικό δημιούργημα. Η πρώτη άποψη ενισχύθηκε από τη γενικότερη αλλαγή στις πρακτικές ταφής, που σημειώνονται συγχρόνως με την εμφάνιση του νέου τύπου θαλαμωτού με το συμμετρικά διαμορφωμένο θάλαμο, το στόμιο και το μακρύ δρόμο κατά την ΥΜ ΙΙ περίοδο. Οι υποστηρικτές της κρητικής προέλευσης βασίστηκαν κυρίως στην ύπαρξη των μεσομινωικών θαλαμωτών, που πίστευαν πως είναι οι πρόδρομοι τύποι των ΥΜ περιπτώσεων⁴⁶. Δεν έλειψαν ωστόσο και απόψεις που έβλεπαν την καταγωγή του τύπου από την Αίγυπτο⁴⁷ ή την Κύπρο⁴⁸, όπως είδαμε πιο πάνω. Ωστόσο, όλες αυτές οι προσεγγίσεις θεωρούν ως δεδομένη μια εξελικτική διαδικασία, σχεδόν βιολογικού χαρακτήρα, σύμφωνα με την οποία μεταβαίνουμε από τη μια αρχιτεκτονική μορφή στην άλλη, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζουν ή να αναφέρουν, έστω, τις λεπτομέρειες του εξελικτικού αυτού μηχανισμού, προσφεύγοντας συνήθως στην εύκολη λύση της πολιτιστικής επιρροής μιας περιοχής προς την άλλη.

Ασφαλώς και δεν μπορούμε να απορρίψουμε την περίπτωση πολιτιστικών επαφών μεταξύ των πολιτισμών της ανατολικής Μεσογείου και πολύ περισσότερο του Αιγαίου, που, αν μη τι άλλο, είναι αρχαιολογικά τεκμηριωμένες. Τέτοιες σχέσεις, όμως, έχουν συγκεκριμένο χαρακτήρα, συνήθως οικονομικό – εμπορικό ή και πολιτικό, που αναπόφευκτα συμβάλλει στην ανταλλαγή πολιτιστικών εμπειριών. Από το επίπεδο όμως των σχέσεων αυτού του χαρακτήρα μέχρι την υπόθεση πως ένας λιγότερο ή περισσότερο εγγύς γεωγραφικά πολιτισμικός χώρος επηρεάζει και διαμορφώνει τις πρακτικές ταφής μιας κοινωνίας, η απόσταση είναι ιλιγγιώδης και σίγουρα απαιτείται ερμηνεία των μηχανισμών μέσω των οποίων συντελείται μια τέτοια πολιτισμική επιρροή. Οι εκάστοτε πρακτικές ταφής είναι δημιούργημα συγκεκριμένων κοινωνικών, πολιτικών και γενικότερα ιστορικών συνθηκών, πράγμα που σημαίνει πως είναι μοναδικές και για αυτό πρέπει να αναλύονται διεξοδικά στο πλαίσιο του πολιτιστικού τους περιβάλλοντος. Η αναζήτηση πρόδρομων τύπων και χαμένων συνδυαστικών κρίκων στην ταφική αρχιτεκτονική παραβλέπει τους ουσιαστικούς λόγους που είναι υπεύθυνοι για τη διαμορφώση των μορφών στο πέρασμα του χρόνου. Οι κοινωνικές, πολιτικές συνθήκες μιας κοινωνίας, αλλά, πρωτίστως, οι ιδεολογικές, που είναι και το δυσκολότερο να ανιχνευτούν αρχαιολογικά, είναι αυτές που επιδρούν στη διαμόρφωση των αρχιτεκτονικών μορφών. Επιμένοντας σε μια τέτοια προσέγγιση φτάνουμε συχνά σε αδιέξοδο. Αν, φερ' ειπείν, δεχτούμε την ελλαδική προέλευση του ΥΜ θαλαμωτού, πρέπει να αποδεχτούμε πως ο τύπος πρωτοεμφανίστηκε εκεί πλήρως διαμορφωμένος, καθώς τίποτα παρόμοιο, ως μορφή αλλά κυρίως ως πρακτική, δεν προϋπήρξε στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Αντίστροφα, από την πλευρά της «κρητογενούς» προσέγγισης, οι ομοιότητες του ΜΜ με τον ΥΜ θαλαμωτό ουσιαστικά περιορίζονται στο γεγονός πως και οι δύο είναι λαξευμένοι στο βράχο και διαθέτουν, ενίοτε, και οι δύο δρόμο, αν και εντελώς διαφορετικής μορφής, που, ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις αποτελεί λειτουργική αναγκαιότητα για την πρόσβαση στο θάλαμο. Δεχόμενοι έναν τέτοιο μηχανισμό τυπολογικής εξέλιξης, συνήθως αναγκαζόμαστε να δεχτούμε την ύπαρξη υποθετικών «συνδυαστικών κρίκων». Έτσι, όμως, μας διαφεύγει η ουσιαστικότερη διαφορά τους, πως οι δύο τύποι εξυπηρετούσαν τελείως διαφορετικές κοινωνικές ανάγκες. Οι μεν πρώτοι ήταν κοινοτικοί τάφοι ή, έστω, εξυπηρετούσαν μια ομάδα με τη μορφή διευρυμένης οικογένειας ή γένους, οι δεύτεροι, όταν πρωτοεμφανίστηκαν στην Κρήτη, ήταν είτε ατομικοί είτε αυστηρά οικογενειακοί. Σε κάθε περίπτωση πάντως, φαίνεται πως η προσέγγιση σε τέτοιου είδους θέ-

46 Pini 1968, 41 (ο οποίος υποστήριξε πως μέσω των Κυθήρων, όπου ο θαλαμωτός είχε παρουσία από τη ΜΜ ΙΙ – ΥΜ ΙΙ, πέρασε στην Πελοπόννησο). Dickinson 1983, 64. Niemeier 1985, 204-213.

47 Ο Evans πρώτος υποστήριξε την προέλευση του μεσομινωικού θαλαμωτού από την Αίγυπτο (Evans 1928, 557) και των ΥΜ και ΥΕ θαλαμωτών από το μεσομινωικό τύπο, άποψη που ακολούθησαν οι Pendlebury (1939, 133) και Persson (1942, 165).

48 Pini 1968, 36-39, εικ. 19-24, 32-35 και Petrie-Flinders και MacDonald 1930-32, τόμ. Ι, πίν. 17-18, τόμ. ΙΙ, πίν. 45 (για ομοιότητες με τάφους της Tell Far της Παλαιστίνης της εποχής των Υκώς).

ματα πρέπει να βασίζεται στην αναζήτηση των ευρύτερων συνθηκών που αποτυπώνονται, στο βαθμό που αποτυπώνονται, σε μια ταφή.

Η αναμφισβήτητη αλλαγή που συντελείται με την εμφάνιση του λαξευτού θαλαμωτού τύπου στα τέλη της Παλαιοανακτορικής περιόδου (MM IIB) είναι η μετάβαση από τις υπέργειες κατασκευές στις υπόγειες. Η αλλαγή αυτή πιθανώς συνδέεται με νέες μεταθανάτιες ή θρησκευτικές αντιλήψεις, που τοποθετούσαν τον κόσμο των νεκρών κάτω από τη γη και, κατ' επέκταση, ακόμα πιο μακριά από εκείνον των ζωντανών⁴⁹. Στους νέους θαλαμωτούς τάφους ίσως μπορούμε να δούμε την ανάμνηση των ιερών σπηλαίων ως χώρου κατοικίας της χθόνιας θεότητας, που γίνεται τώρα και χώρος κατοικίας των νεκρών. Το στοιχείο άλλωστε της υπόγειας, υπόστυλης κρύπτης, με όποιο συμβολισμό υποκρύπτει ο πεσσός, εφαρμόστηκε κατ' επανάληψη στην ταφική αρχιτεκτονική της περιόδου και επεβίωσε μέχρι τους μετανακτορικούς χρόνους.

Αν και θα εξακολουθήσουν να χρησιμοποιούνται οι κτιστοί τάφοι, κυκλικοί ή ορθογώνιοι, ο μεσομινωικός θαλαμωτός σηματοδοτεί μια σημαντική στροφή στην ταφική αρχιτεκτονική, που θα παγιωθεί στην Τελική Ανακτορική και Μετανακτορική περίοδο. Αυτή, ουσιαστικά, είναι η σχέση που συνδέει τους νεοανακτορικούς θαλαμωτούς με εκείνους της Τελικής Ανακτορικής και Μετανακτορικής περιόδου. Οι λόγοι που οδήγησαν σε μια τέτοια αλλαγή, όπως είδαμε, πρέπει να αναζητηθούν περισσότερο στο χώρο των μεταθανάτιων αντιλήψεων της εποχής. Οι πρακτικές μεταχείρισης του σώματος δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται σημαντικά από την Παλαιοανακτορική περίοδο και γι αυτό δεν πρέπει να αναζητήσουμε εκεί τις αιτίες για την εμφάνιση του θαλαμωτού τύπου. Ο χώρος των νεκρών δεν είναι πλέον πάνω στη γη, όπως παλιά, δεν είναι ορατός στα μάτια της κοινότητας, ούτε η γενικότερη διαμόρφωση των τάφων αλλά και του ευρύτερου χώρου του νεκροταφείου επιτρέπει τη συμμετοχή των μελών της κοινότητας σε εκδηλώσεις που αφορούν τις επικήδειες ή τις επιμνημόσυνες τελετές. Παρόλο που διατηρείται ο κοινοτικός χαρακτήρας των τάφων, η σχέση της κοινωνίας των ζωντανών με εκείνη των νεκρών φαίνεται πως αλλάζει, καθώς η δεύτερη κατοικεί πλέον κάτω από τη γη, εκεί που ενδεχομένως οι αντιλήψεις της εποχής τοποθετούσαν το χώρο των νεκρών μέσα στο σύμπαν. Αυτές οι αντιλήψεις συμπίπτουν με την αυξανόμενη τάση για εξατομίκευση των ταφών, που έχει ήδη δρομολογηθεί από την Παλαιοανακτορική περίοδο, για να πάρει την πλήρη μορφή της στην ΥΜ II περίοδο. Η μεταβολή αυτή προβάλλει ανάγλυφη, ιδιαίτερα στο νεκροταφείο του Μαύρου Σπήλιου, όπου βρίσκονται δίπλα – δίπλα οι πολυθάλαμοι, σπηλαιώδους χαρακτήρα τάφοι, με τους τάφους με έναν θάλαμο, προορισμένους να δεχτούν μεμονωμένες ταφές ή, έστω, ταφές μιας στενής οικογενειακής ομάδας. Η μετάβαση προς την εξατομίκευση της ταφής έχει συντελεστεί ήδη στον πολυθάλαμο τύπο, όπου φαίνεται να επικρατεί η λογική του «όλοι μαζί και ο καθένας μόνος». Ίσως δεν θα απείχαμε πολύ από την πραγματικότητα, αν βλέπαμε σε κάθε έναν από τους επιμέρους θαλάμους να θάβονταν μέλη μιας οικογένειας και στο ευρύτερο ταφικό συγκρότημα τα μέλη μιας ευρύτερης ομάδας συγγενικών προσώπων.

Προφανώς, οι μεταβολές αυτές υποδηλώνουν πως η ταφή δεν εξυπηρετεί πλέον στον ίδιο βαθμό, όπως παλιότερα, την ενίσχυση των δεσμών με τους προγόνους και κατ' επέκταση τα προνόμια και τις υποχρεώσεις σε κοινωνικό ή και πολιτικό επίπεδο, που συνεπάγονται αυτοί. Σταδιακά, όπως θα δούμε να συμβαίνει στην Τελική Ανακτορική, φαίνεται να τονίζεται στην ταφή περισσότερο η κοινωνική οντότητα του αποβιώσαντος, όπως αυτή εκφράζεται από την κοινωνική του θέση ή το φύλο, και λιγότερο η ιδιότητά του ως μέλος μιας κοινότητας από την οποία πρωτίστως αντλεί την κοινωνική του υπόσταση.

49 Πρβλ. σχετική ερμηνεία του υπόγειου αποθέτη στο Κατσαμπά ως λατρευτικού, όπου η χθόνια λατρεία συμπίπτει με τη νεκρική ως προς το χώρο που τοποθετούσε η μινωική θεολογία τη θεότητα της γης και τους νεκρούς, δηλαδή κάτω από τη γη. Ηλιόπουλος 1988-89.

Σε κανέναν από τους πρώιμους θαλαμωτούς τάφους δεν αποτυπώθηκε μέσω της αρχιτεκτονικής το κοινωνικό κύρος ατόμων ή ομάδων. Η ποιότητα κατασκευής τους και το μέγεθός τους υπαγορεύτηκαν από τις λειτουργικές ανάγκες των ομάδων που τις χρησιμοποίησαν. Στις κατασκευές αυτές αποτυπώθηκαν κοινωνικές αξίες παλαιότερων εποχών, με κυρίαρχη την ενότητα της κοινότητας με τους προγόνους.

Ωστόσο, κρίνοντας από τον ταφικό πλούτο, στο βαθμό που μπορεί να αξιολογηθεί από το μέχρι στιγμής δημοσιευμένο υλικό, φαίνεται πως οι θαλαμωτοί χρησιμοποιήθηκαν (κυρίως οι τάφοι στον Πόρο) από σχετικώς εύπορες κοινωνικές ομάδες. Σταδιακά, οι ομάδες αυτές φαίνεται πως απομακρύνθηκαν από τις παλαιότερες μορφές ταφής και, τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μέρος της Νεοανακτορικής περιόδου, δεν επεδίωξαν να εκφράσουν μέσα από την ταφή την κοινωνική τους θέση. Αυτή η τάξη θα αναδειχτεί και θα διαφοροποιηθεί με σαφήνεια, όπως φανερώνουν οι ταφές της αμέσως επόμενης περιόδου, κατά την ΥΜ ΙΙ, μέσα σε ένα ρευστό τοπίο κοινωνικού και πολιτικού ανταγωνισμού.

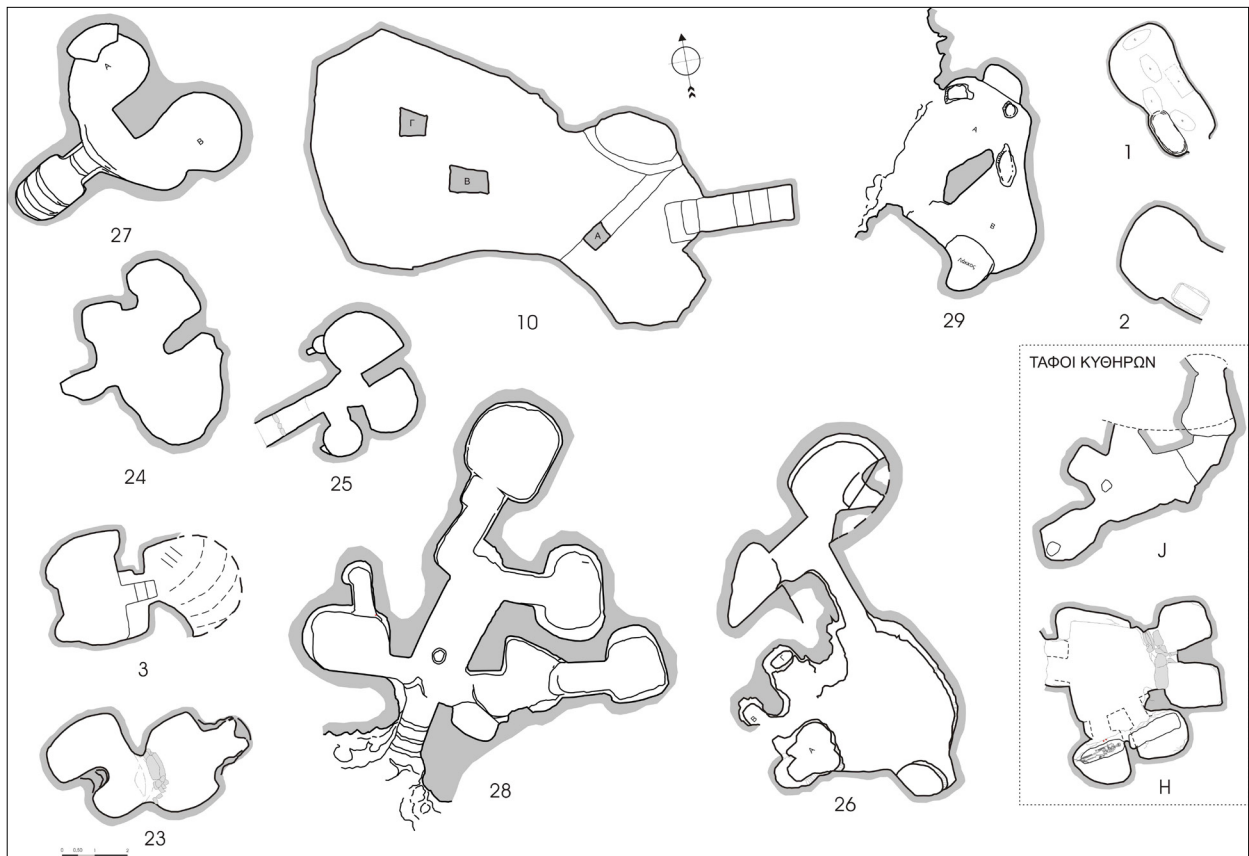
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams, E.G. 2007. «Time and Change: Unraveling Temporality in North-Central Neopalatial Crete.» *AJA* 111:391-421.
- Alberti, L. 2001. «Costumi funerari Medio Minoici a Cnosso: la necropoli di Mavro Spileo.» *SMEA* 43 (2):163-187.
- _____. 2003. «Η νεκρόπολη στο Μαύρο Σπήλαιο, στην Κνωσό. Ανάμεσα στους Μινωίτες και τους Μυκηναίους.» Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο, Λαμία 1999*, 543-548. Αθήνα: ΤΑΠ.
- _____. 2004α. «Μεσομινωικά ταφικά έθιμα στην Κνωσό: Η νεκρόπολη στο Μαύρο Σπήλαιο.» Στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001. Α2: Προϊστορική Περίοδος, Ανασκαφικά Δεδομένα*, επιμ. Ε. Ταμπακάκη και Α. Καλουτσάκης, 259-269. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- _____. 2004β. «Οι νεκροπόλεις της Κνωσού κατά την Υστερομινωική ΙΙ – ΙΙΙΑ1 περίοδο.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 1987. «Ομάδα νεοανακτορικών αγγείων από το Σταυρωμένο Ρεθύμνης.» Στο *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, τόμ. Α', 55-68. Ηράκλειο Κρήτης: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Åström, P. 1957. *The Middle Cypriote Bronze Age*. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- Banou, E., και G. Rethemiotakis. 1997. «Centre and Periphery: New Evidence for the Relations between Knossos and the Area of Vianno in the LM II-III A Periods.» Στο *La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes (26-28 Mars 1991)*, επιμ. J. Driessen και A. Farnoux, 23-57. *BCH Suppl.* 30. Athènes: École française d'Athènes – Paris: De Boccard Édition-Diffusion.
- Coldstream, J.N., και G.L. Huxley. 1987. «Die Minoer auf Kythera.» Στο *Ägäische Bronzezeit*, επιμ. H.-G. Buchholz, 137-148. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Coldstream, J. N., και G. L. Huxley, επιμ. 1972. *Kythera. Excavations and Studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*. London: Faber and Faber.
- Δημοπούλου, Ν., και Γ. Ρεθεμιωτάκης. 2004. *Το δακτυλίδι του Μίνωα και τα μινωικά χρυσά δακτυλίδια. Ο κύκλος της θεοφάνειας*. Αθήνα: ΥΠΠΟ – ΤΑΠΑ.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν. 1994. «ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου. Πόρος Ηρακλείου», *ΑΔ* 49 Β2:708-711.
- Dickinson, O.T.P.K. 1983. «Cist Graves and Chamber Tombs.» *BSA* 78:55-67.
- _____. 1994. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge World Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dimopoulou, N. 1999. «The Neopalatial Cemetery of the Knossian Harbour-Town at Poros: Mortuary Behaviour and Social Ranking.» Στο *Eliten in der Bronzezeit: Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*, επιμ. I. Kilian-Dirlmeier και M. Egg, 27-36. Monographien 43 (1). Mainz: Verlag der Römisch-Germanischen Zentral-museums in Kommission bei Dr. Rudolf Habelt.
- Driessen, J., και C.F. Macdonald. 1997. *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption. Aegaeum* 17. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

- Ευαγγέλου, Γ. 2010. «Πρακτικές ταφής κατά τη Νεοανακτορική, Τελική Ανακτορική και Μετανακτορική περίοδο στην κεντρική Κρήτη.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Evans, A.J. 1928. *The Palace of Minos at Knossos*. Vol. II. London: Macmillan.
- Forsdyke, E.J. 1926-27. «The Mavro Spelio Cemetery at Knossos.» *BSA* 28:243-296.
- Ηλιόπουλος, Θ. 1988-89. «Σπήλαια, δεξαμενές και αποθέτες.» *ΚρητΧρον* 28-29:86-93.
- Καλλιτσάκη, Χ. 1995. «Επιτύμβιες στήλες από τις Αρχάνες.» Στο *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τόμ. Α1, *Τμήμα Αρχαιολογικό*, επιμ. Ν.Ε. Παπαδογιαννάκης, 409-416, με πίνακες ΚΕ'-ΚΗ'. Ρέθυμνο: Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου.
- Muhly-Μεταξά, Π. 1992. *Μινωικός λαξευτός τάφος στον Πόρο Ήρακλείου*. Βιβλιοθήκη τής εν Άθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 129. Άθήνα: Ή Έν Άθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία.
- Niemeier, W.D. 1985. *Die Palaststilkeramik von Knossos: Stil, Chronologie und historischer Kontext*. *AF* 13. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Παπαδάκης, Ν. 1986. «ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, Μόχλος.» *ΑΔ* 41B:228.
- Pendlebury, J.D.S. 1939. *The Archaeology of Crete: an introduction*. London: Biblio and Tannen.
- Persson, A.W. 1942. *New Tombs at Dendra near Midea*. *Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis* 34. Stockholm: C.W. Gleerup.
- Petrie-Flinders, W.M., και E. MacDonald. 1930-32. *Beth-Pelet*. 2 vols. London: British School of Archaeology in Egypt.
- Pini, I. 1968. *Beiträge zur Gräberkunde minoischen*. Deutsches Archäologisches Institut. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Walberg, G. 1992. *Middle Minoan III – A Time of Transition*. *SIMA* 97. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Warren, P. 1969. *Minoan Stone Vases*. London: Cambridge University Press.

Αρ. κατ.	Περιοχή	Ανασκαφική ένδειξη	Χρονολόγηση	ΑΚΤ ¹
1	Επισκοπή Πεδιάδος - Κεφάλαια	Τάφος Γ'	MM III - YM I + YM III B	56
2	Επισκοπή Πεδιάδος - Κεφάλαια	Τάφος Δ'	MM III/YM I + YM III	57
3	Επισκοπή Πεδιάδος - Κεφάλαια	Τάφος Ε'	MM III /YM I + YM III	59
4	Ηράκλειο - Πόρος	14ο Δημοτικό Σχολείο	MM IIB, YM IA, YM IB	102
5	Ηράκλειο - Πόρος	Λεωφόρος Ικάρου	MM III B - YM IA + YM III	99
6	Ηράκλειο - Πόρος	Λεωφ. Ικάρου, περιοχή Κινηματογράφου "Κρόνος"	Νεοανακτορική;	502
7	Ηράκλειο - Πόρος	Οδός Αργυροκάστρου	MM IIB - YM IB	576
8	Ηράκλειο - Πόρος	Οδός Ποσειδώνος	MM III - YM IA	481
9	Ηράκλειο - Πόρος	Οδός Τρίτωνος, οικόπεδο Δρακάκη	Νεοανακτορική	504
10	Ηράκλειο - Πόρος	Οδός Τρίτωνος (σημερινή οδός Σπανάκη)	MM IIIA, MM III οψ. (ή MM III/YM I) - YM IB + YM IIIA2, YM III B (χωρίς ταφική χρήση)	101
11	Ηράκλειο - Πόρος	Οικόπεδο Αγγέλου (Οδός Λερά)	MM IIB - YM IB	575
12	Ηράκλειο - Πόρος	Οικόπεδο Δραγατάκη (Οδοί Οδυσσέως και Αγάς Λαύρας)	MM IIB - YM IB	573
13	Ηράκλειο - Πόρος	Οικόπεδο Κάπτου - Καβαλαράκη (Οδός Νάξου)	MM IIB - YM IB	574
14	Ηράκλειο - Πόρος	Κοντά στον αρ. κατ. 5	YM IB - YM II	100
15	Ηράκλειο - Πόρος	Πάροδος Λαγονίκου της οδού Σπανάκη (Τρίτωνος), είσοδος 14ου Δημοτικού Σχολείου	Νεοανακτορική	507
16	Ηράκλειο - Πόρος	Συμβολή Λεωφόρου Ικάρου και Οδού Ποσειδώνος	MM IIB, MM III - YM IA, YM IB, YM II	482
17	Ηράκλειο - Πόρος	Συμβολή οδών Ποσειδώνος και Ζάκρου	Νεοανακτορική	505
18	Ηράκλειο - Πόρος	Συμβολή Τρίτωνος και παρόδου ς οδού Ποσειδώνος	Νεοανακτορική	506
19	Ηράκλειο - Πόρος	Αποθέτης. Οικόπεδο Δανελάκη, στάση Δράκου	MM III B/YM IA	475
20	Ηράκλειο - Πόρος	Οδός Οδυσσέως	MM III - YM I	448
21	Κνωσός - Βλυχιά		MM IIIA;	520
22	Κνωσός - Βλυχιά	Τάφος 3	MM III/YM IA, YM IA	154
23	Κνωσός - Επάνω Γυψάδες	Τάφος XVIII	MM IIIA	495
24	Κνωσός - Μαύρο Σπήλιο	Τάφος IV	MM III , YM III , Γεωμετρική	202
25	Κνωσός - Μαύρο Σπήλιο	Τάφος V	MM III/YM I - YM III B, YM III Γ**	203
26	Κνωσός - Μαύρο Σπήλιο	Τάφος VI	MM IIIA, MM III/YM IA	494
27	Κνωσός - Μαύρο Σπήλιο	Τάφος VII	MM II/III - YM III B	204
28	Κνωσός - Μαύρο Σπήλιο	Τάφος IX	MM IIB - YM III B , YM I;	205
29	Κνωσός - Μαύρο Σπήλιο	Τάφος XVII	MM IIB - YM III B	212
30	Κνωσός - Προφήτης Ηλίας	Τάφος 1950	MM	462
31	Κνωσός - Προφήτης Ηλίας	Τάφος 1951	MM II - III	572
32	Κνωσός - Προφήτης Ηλίας	Τάφος 1953α	Τέλη MM II	463
33	Κνωσός - Προφήτης Ηλίας	Τάφος 1953β	MM III	464
34	Κνωσός - Προφήτης Ηλίας	Τάφος 1955α (Τάφος VIII)	MM III	465
35	Κνωσός - Προφήτης Ηλίας	Τάφος 1955β (Τάφος IX)	MM III	466
36	Μάλια - Εντός της πόλεως	Ιδιοκτησία Ι. Βλαστού	MM III	544
37	Σταυρωμένος Ρεθύμνου		MM III (;)	584
38	Ψαρή Φοράδα - Κοντά στο χωριό		MM II-III ,(YM I;), (YM IIIA1;)YM IIIA2	478

Εικ. 1. Κατάλογος θαλαμωτών τάφων της Νεοανακτορικής περιόδου (Ευαγγέλου 2010, τόμ. Γ'. ΑΚΤ: Αριθμός Καταχώρησης Τάφου, με αναλυτική βιβλιογραφία για κάθε τάφο).

Εικ. 2. Κατόψεις θαλαμωτών τάφων σπηλαιώδους τύπου της Νεοανακτορικής περιόδου.

'Squaring the circle'

Vaulted tombs, architectural variation and the construction of 'traditions' in Late Minoan Crete

Yannis Galanakis

"In the case of the built tombs or tholi of Mycenaean Greece, the rounded form is still generally adhered to. In Crete, however, the square outline is found... also in the built sepulchral chambers..."

Evans 1906, 4

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: «ΤΕΤΡΑΓΩΝΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΥΚΛΟ». ΕΚΦΟΡΙΚΑ ΣΤΕΓΑΣΜΕΝΟΙ ΤΑΦΟΙ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ «ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ» ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΟΧΑΛΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Ένα από τα πλέον αξιοσημείωτα στοιχεία της ταφικής αρχιτεκτονικής της Υστερομινωικής περιόδου είναι η κατασκευή τάφων στεγασμένων με τον εκφορικό τρόπο. Σε αντιδιαστολή με τους θολωτούς της Ηπειρωτικής Ελλάδος, οι συγκεκριμένοι αυτοί τάφοι διαθέτουν θάλαμο με κυκλική ή τετράγωνη κάτοψη, και κάλυψη άλλοτε θολωτή και άλλοτε ελλειψοειδή ή σκαφοειδή. Στην παρούσα μελέτη δημοσιεύονται τα σχέδια δύο, μέχρι σήμερα άγνωστων, κρητικών τάφων τετράγωνης κάτοψης και στεγασμένων με τον εκφορικό τρόπο. Εξετάζεται η ιστορία των σχεδίων και των τάφων καθώς και η υστερομινωική πρακτική του «τετραγωνισμού του κύκλου». Η εξέταση των μνημείων αυτών φανερώνει μία λιγότερο γνωστή πτυχή των θολωτών τάφων στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο και δίνει αφορμή να συζητηθεί η ποικιλομορφία στον υλικό πολιτισμό, με έμφαση στην αναγνώριση και σημασία της δημιουργίας «παραδόσεων» στην ταφική αρχιτεκτονική του νησιού στην υπό εξέταση περίοδο.

Professor George S. Korres provided ample inspiration and guidance to generations of archaeologists. As an undergraduate in Athens, I too benefited from his teaching, the visits to numerous archaeological sites he organised, the large amounts of offprints he generously gave away and his everlasting passion for the archaeology of Prehistoric Greece – especially of his beloved Messenia. His name is, and will continue to be, associated with the works of Heinrich Schliemann and Spyridon Marinatos, and –perhaps above everything else– the origins of tholos tombs in Messenia. It was his work in that region that first inspired me to do my doctoral dissertation on Aegean Late Bronze Age tholos tombs in Oxford – and it is from this research that I offer him this paper as a small token of gratitude for his unstinting support.

Instead of Messenia, however, I turn my attention southwards: to the island of Crete, where the second largest concentration of Late Bronze Age tholos tombs is attested in the Aegean, perhaps on par with Thessaly. What better then but to look at tombs that, I would argue, deserve to be described by our modern analytical vocabulary as 'tholoi', but because of their tetragonal plan have not received the scholarship's attention they deserve, not as much as their canonical counterparts anyway¹.

1 I would like to thank the Antiquities Department of the Ashmolean Museum, University of Oxford, for

My offering starts with four hitherto unpublished drawings of two such tetragonal tombs (a plan and a section for each). I discovered these while I was the Curator of the Aegean Collections and the Sir Arthur Evans Archive at the Ashmolean Museum in Oxford. Back in 2004, I had identified another drawing in the Archive's collection, a section of the tetragonal vaulted tomb at Maleme in west Crete, found in one of Evans's diaries, which I have since published in the proceedings of the 11th Cretological Conference². Some of the ideas explored here were first presented in that conference, where Professor Korres also attended and shared with me his views on the subject.

It is unclear who made the four drawings published here (figs. 1-2). There is no signature or date on them. They were both stored in a plan chest at the Ashmolean, though by the time of their re-discovery they were not together. They were randomly placed among other cut-outs, prints and some original drawings the majority of which appear in the *Palace of Minos*. For reasons I explain below, it is possible that these four drawings were meant to be used by Arthur Evans as illustrations in his last volume to the *Palace of Minos* but that never happened. The first set of drawings is labelled 'Tomb Nr. Kastelli Pethiatha' (hereafter referred to as the 'Kastelli tomb'). The second shows a similar-looking tetragonal vaulted tomb from 'near Kalergi Monastery' (hereafter referred to as the 'Kallergi tomb').

THE VAULTED TOMB AT KASTELLI IN THE PEDIADA (fig. 1)

Based on the plan, the Kastelli tomb measured 2.30 m. x 1.80 m. (4.14 sq.m.). From the section one can also estimate that the stomion, set at the end of one of the long sides and at an angle of 90° in relation to the short side, measured c. 0.90 m. in length x 1.05 m. in width. The tomb's height was preserved to c. 1.56 m. (almost right to the top, which would have been c. 1.60-1.65 m. maximum from the floor level). The tomb was set on the side of a slope. Corbelling apparently started in the lower courses, already in the second row from the bottom. Ten courses are shown, each projecting forward in relation to the course below. No pits are indicated and the bedrock most likely formed the chamber floor. No orientation is provided and no details are given on the drawings about any burials.

It is not clear what the dotted lines are meant to represent in the plan. It would be tempting to think that the lines set diagonally to the tomb's corners represent the outline of the walls higher up (i.e. stones set diagonally to the tomb's corners allowing for a circular/elliptical dome to be built over the tetragonal chamber – a form of a pendentive). The section drawing does suggest that the two long sides, at least, were corbelled but it is less clear whether something similar also happened with the two narrow sides. The shadow shown on both ends of four of the uppermost courses of the narrow side of the chamber may well suggest that a circular or elliptical 'tholos' vault formed the small chamber's roof. The tomb's masonry appears to have consisted of relatively large and flat stones (e.g. 0.80 m. x 0.20 m.). More puzzling is the detail on the outline of the stones shown in the plan. Is this meant to be the uppermost layer of stones? It does not

permission to reproduce here the drawings from the Sir Arthur Evans Archive. I presented part of this material in 2006 at Chania and 2010 in Oxford. Feedback from the participants has helped me get a clearer picture of the material under consideration. I started working on some of the ideas used in this article while I was still in Oxford and the Ashmolean. I carried these with me to Cambridge and only completed the manuscript while I was at Cincinnati as a Tytus Fellow. To all these institutions and their excellent libraries and staff I extend my most heartfelt thanks. I would also like to thank the editors for their patience in receiving my paper and Michael Loy for preparing the viewsheds. Any errors and omissions are my own.

2 Galanakis 2011, 597, fig. 3.

seem possible and does not agree with the section³. Was the plan never published because of these inconsistencies?

Unfortunately, no other information exists in the Evans Archive about the Kastelli tomb with these drawings forming the only clue to its very existence. I have also been unable to locate more information about a possible Minoan vaulted grave in the available published reports from the Kastelli area in the Pediada. There is nothing in Pendlebury's report on this region⁴ and one might assume that the tomb was seen by Evans in one of his trips⁵. The latter visited Kastelli with David Hogarth twice in April 1899 in search for seals. He most likely did buy at least one Middle Minoan seal there, or at least a seal with an alleged provenance from Kastelli, but there is no mention of a tomb from the area as part of his explorations then or in any other moment later⁶.

A substantial Bronze Age settlement certainly existed at Kastelli, as early as MM I, if not earlier; destroyed in LM IB, there are habitation levels from LM IIIA1 to LM IIIC, with the latter period being substantially represented⁷. Could this tomb have been associated with the LM III settlement at Kastelli? Provided the 'findspot' is generally correct and given the scarcity of Sub-Minoan, Proto-Geometric and Geometric remains from the immediate area of Kastelli⁸, a LM IIIA-C date for this tomb is our best guess for the time being.

THE VAULTED TOMB AT MONI KALLERGI (fig. 2)

About 4 km to the N./N.W. of Kastelli is the Monastery of Ayios Ioannis Kallergi. This is the 'findspot' of our second tomb. The monastery was established in Venetian times and was in operation in the 14th century. By the end of the 19th century, however, it lay abandoned. The monastery was refurbished in 1912 and appears to have been in operation until 1938 when, once more, it went out of use (only to restart its operations again in 1988)⁹.

The Kallergi tomb, based on the available plans, is a bit larger than the Kastelli tomb. Its chamber measured 2.55 m. x 2.11 m. (5.38 sq.m.). At the time when the drawings were made, the tomb was preserved to a height of 1.97 m. with the top being c. 2.10 m. (considerably taller than the Kastelli tomb)¹⁰. Its stomion (0.70 m. wide) was oriented towards the east and set at a

3 Another inconsistency relates to the actual measurements: if indeed the distance between the long walls was 1.80 m., then –and based on the plan– the width between the short walls should be closer to 2.80 m. not 2.30 m. as indicated on the drawing.

4 No reference to a tomb at Kastelli is made by Pendlebury (*et al.* 1932-33, 80-81) who travelled in the area and seems to have identified a few MM III-LM I sites in the area.

5 The spelling 'nr. Kastelli Pethiatha' is interesting: in the *Palace of Minos*, Evans refers to the region as 'Pedeada'. I wonder whether this spelling is not actually an indication of the tomb's early date of discovery. It is not impossible to imagine that the tomb may have been identified during Evans's 1894-99 explorations (Brown 2001), when for his several trips to and around the Lasithi plateau he must have crossed Kastelli a few times. It is not possible to be certain who might be behind the annotations of the plans, but the handwriting does not appear to match Pendlebury's.

6 Brown 2001, 297. For seals from Kastelli see e.g. the two three-sided prisms *CMS IV*, no. 13 and *CMS VI*, no. 34 (the latter at the Ashmolean Museum, AM1938.746). Plentiful MM I-II pottery, which could correspond with the date of the seals, has been discovered at Kastelli (Μανδαλάκη 2000).

7 E.g. Ρεθεμωτάκης 1992-93. Rethemiotakis 1997.

8 Panagiotakis 2003, 356-357; two possible LM III tholos tombs were identified by Panagiotakis in the Pediada but not in the Kastelli area: one near Astrakoi and another near Agies Paraskies (Panagiotakis 2003, 382 and 295). For some relief pithoi sherds in 'Daedalic style', though with no architecture of the 7th c. BC to go with, see Sjögren 2003, 123, C41 (with additional references).

9 <http://orthodoxcrete.com/el/places/monastery-kallergis-of-kastelli/> (accessed 31 January 2018).

10 I originally thought that the two sets of drawings may indeed refer to one and the same tomb: the 'Kastelli' drawing either based on or made by Evans and the 'Kallergi' drawing based on or made by Pendlebury. However, the size difference is considerable and there are also some structural differences (e.g. the corbelling begins

45° angle in relation to the east corner of the tomb. This feature is so far unattested in all known Late Bronze and Early Iron Age vaulted tombs of Crete and the Aegean as a whole. Could the placement of the stomion have been misunderstood by the person who made the drawing? That seems possible, and this is an important point to which I return below.

The section most likely shows the face of the wall measuring 2.55 m. and running west to south (i.e. the other side from where the stomion was located). The side walls (visible on the section) were vertical for about three courses. It is on the fourth course that the vaulting starts. Up to 10-11 courses were preserved in total. In all likelihood the tomb was covered with a circular or elliptical 'tholos-type' vault¹¹. If this was indeed the case, then this roof would have also been achieved with the use of a pendentive system.

Judging by the section drawing, the masonry of the Kallergi tomb included large pieces of stone (e.g. 0.96 m. x 0.38 m.), probably roughly worked and largely rectangular in shape, though smaller stones are also visible and were in all likelihood placed there to fill in the interstices. It is unclear whether the person who made the drawing was unable to see the lowermost course or whether this side was indeed set higher in relation to the side walls which are lower by about 20-25 cm (e.g. because it was built on bedrock).

From the section drawing it also appears that the stones set on the lowermost course on the S.E. narrow side were considerably taller (0.45 m) than the stones placed in the course above (0.18 m). Something similar can be observed on the N.W. narrow side, where at least three courses (the ones set vertically) appear to consist of big stones, twice the size of the stones placed on the courses above (c. 0.38 m. each as opposed to 0.19 m). The drawings do not tell us whether the tomb was set on a slope or not. No pits are shown and it is unclear how the floor of the chamber was formed. No details about any burials are given (as for the tomb's possible date, see discussion below).

A TALE OF FOUR DRAWINGS AND THE SMARI PLAIN

Despite their obvious limitations, the four drawings published here are very informative. They do, however, not share the same level of detail. It is actually possible to suggest that they were made at different times, with those of the Kastelli tomb perhaps dating to the end of the 19th century given also the spelling of the region's name in the caption ('Pethiatha'). By comparison, the Kallergi tomb drawings look more like a finished product ready to be included in a publication. Having said that, they are both 'tidy' in the sense that the original face of the wall must have been coarser than the drawings imply. This 'smoothing' of the masonry is something very common with all drawings of the time.

Who made these drawings and can we relate them to a particular expedition? John Pendlebury undertook a trip to the Pediada at the request of Arthur Evans in the summer of 1934, who wished for further details of the tomb near the Monastery at Kallergi¹². Evans had discovered the tomb in 1922 and planned to publish it in the fourth volume of the *Palace of Minos*¹³, perhaps in

almost at floor level in the case of the 'Kastelli tomb', while at Kallergi, it only starts after the first three courses). Even if the stomion of the Kallergi tomb was positioned in a similar manner to that of the Kastelli tomb (as I argue below), the long and narrow sides do not correspond (they are reversed). For these reasons, it seems more plausible to me to think that we are dealing here with two different tombs. There is also some reason to believe that the two tombs were not found in the same location (see discussion below).

11 It is not clear whether the shadow on the left side has been added to suggest 'depth' or whether it refers to the roundness of the corner. It is not repeated on the right side.

12 Pendlebury *et al.* 1932-33, 81. Grundon 2007, 174.

13 Pendlebury *et al.* 1932-33, 80-81, pl. 12a.

his discussion on corbel-vaulted tombs in Crete, where he included a section on the vaulting of the Royal Tomb at Isopata near Knossos¹⁴. But this never happened. This story appears to explain how the drawings ended up where they did.

The Kallergi plan does not entirely agree with Pendlebury's description of the tomb that he saw near the Monastery. Yet the latter is very similar to the Kallergi drawings presented here: a tomb "over 2.50 m. square with a dromos running out of the North-East corner"¹⁵. Despite the discrepancy observed in the dimensions, the drawings for the Kallergi tomb and Pendlebury's description agree on a number of details. Even if Pendlebury described another (second) tomb in the area, this would have been of the same type, construction and orientation as the one shown on the Ashmolean drawings.

Could the Kastelli tomb, given its proximity to Kallergi, come from the area of the Monastery? If that was the case, then it almost certainly refers to yet another tomb – and the presence of similar tombs in the area of Moni Kallergi is indeed possible. But the spelling of the name 'Pethiatha' was not common in the 1920s when Evans is said to have first encountered the 'Kallergi' tomb. Also, the Monastery was at the time in operation and one might have expected Evans to describe the 'Kastelli tomb' as 'near the Kallergi monastery' – yet the former is only described as 'Nr. Kastelli Pethiatha'. At present, I think that we are dealing with two tombs at two different locations: one near Kastelli, probably first identified late in the 19th century as part of Evans's trips in the region, and the other near the Kallergi Monastery, seen by Evans in 1922 and explored by Pendlebury in the 1930s (with the possibility of more similar-looking tombs in existence near the Kallergi Monastery).

The tomb that Pendlebury saw was built with rough slabs, which about a meter from the ground "begin to overhang so that the roof is a circular corbelled vault". These remarks echo perfectly the Kallergi section published here. Based on Pendlebury's remark that the tetragonal vaulted tomb was located "to the left of the path, just before the Monastery is reached", we can now identify it at an altitude of ca. 410 masl on a rocky and mountainous terrain from which one looks towards an undulating landscape with Kastelli in the distance. The stomion, oriented to the east, faces the area that is today occupied by the Monastery of Ayios Ioannis Kallergis, where a small settlement might have existed in the Bronze Age. The monastery area occupies a fertile pocket of land, about 250 m. x 200 m., with access to fresh water¹⁶. During his visit, Pendlebury also collected MM III pottery¹⁷, which was neither published nor illustrated, and "above the Monastery, by the side of the path that leads to Potamies", he identified a circular structure that he thought might have been a Mesara-type tomb¹⁸.

Pini assigned the tetragonal Kallergi tomb to 'LM IIIB to Sub-Minoan', preferring, with a question mark, the latter as the most plausible date for its construction¹⁹. Chatzi-Vallianou, however,

14 Evans 1935, 770-776.

15 Pendlebury *et al.* 1932-33, 81, pl. 12a.

16 Pendlebury describes it as a "considerable MM III settlement": Pendlebury *et al.* 1932-33, 81.

17 He collected them at the location of the vaulted tomb as well (Pendlebury *et al.* 1932-33, 81), but this material is most likely intrusive given also the inclination of the ground there. In the caption to the Kallergi vaulted tomb, and only there, Pendlebury (*et al.* 1932-33, pl. 12a) describes it as an "M.M. III built tomb" perhaps in reference and agreement to Evans's dating system of vaulted tombs (for the debate over the chronology in general see Galanakis 2007).

18 Pendlebury 1939, 65 and 289; perhaps this is the same tomb with that noted by Chatzi-Vallianou (Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 37, especially fig. 17). See also Goodison and Guarito 2005, 202. Interestingly, in his 1939 publication, Pendlebury makes no reference to the tetragonal vaulted tomb at Kallergi. This is most likely the tomb identified by Chatzi-Vallianou (Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 25 marked as "Τάφος II" and 37 [fig. 17] and 43), where she describes it as looted and largely destroyed. No dating is offered by Chatzi-Vallianou and a funerary use is entirely speculative.

19 Pini 1968, 48, 81, n. 57, 106.

suggested, quite convincingly in my view, that the tomb at Kallergi should be contemporary to the nearby Smari: *Leivaditsa* tholos²⁰, about 4 km walking distance to the N.W. – a tetragonal vaulted tomb preserved almost to the capstone (chamber area: 5.88 sq.m., with an estimated height of 2.50 m. and a stomion/dromos 0.70 m. wide, partly cut into the rock and partly lined with stones with at least one side slightly higher than the others, something similar that is to the situation observed in the section drawing of the Kallergi tomb).

Although the Kallergi tomb is of a rougher construction by comparison to the *Leivaditsa* tholos²¹, these two examples are almost identical in their architectural details. Importantly, Chatzi-Vallianou also observed the placement of oblique stone slabs over the corners (pendentives) of both Smari and Kallergi tombs so as to form a ‘tholos-like’ circular vaulted roof, publishing photos of the Kallergi tomb where this feature is clearly attested²². The construction date of the *Leivaditsa* tholos is uncertain but the tomb was probably built either late in LM IIIA or, more likely, in LM IIIB. The tomb yielded fragments of at least three larnakes, a few human bones and sherds, including fragments of jars, a one-handled cup, a handleless cup and some coarse cooking pots. A few sherds from the dry-stone wall blocking the stomion have recently been dated by Chatzi-Vallianou to 1200-1100 BC (LM IIIC), perhaps an indication of the tomb’s final use²³.

The area between Smari: *Leivaditsa* and Moni Kallergi has yielded at least one more LM IIIB tomb at ‘Ston Pitho’: a chamber tomb with a larnax burial²⁴, a practice also attested in the *Leivaditsa* tholos²⁵. The chamber tomb, based on the location given on the map by Chatzi-Vallianou, was about 1.5 km W./S.W. from Moni Kallergi²⁶. Another possible Late Minoan ‘cemetery’ was identified at Spiliaridia, not far from ‘Ston Pitho’, while at Riza, about 1.6 km to the N.E. of *Leivaditsa*, a Subminoan-orientalising ‘cemetery’ was noted with tombs ‘in the type of Arkades’ (perhaps referring to built tholoi²⁷). Thus, a date around LM IIIB-C might be hypothesized also for the Kallergi and Kastelli tombs based on their architectural similarity to the *Leivaditsa* tomb.

Although Pendlebury observed ‘settlement remains’ at Moni Kallergi, especially on the terrace to the south of the Monastery²⁸, the most important settlement that has come to light – other than at Kastelli mentioned above – is that at Smari: *Trouli tes Korphes* on the Prophitis Elias mountain (about 592 masl)²⁹. The latter dominates the small fertile plain of Smari creating a natural landmark which is impossible to miss from within the plain. From there, one has excellent control of the fertile land and beautiful views towards the sea to the north (e.g. the island of Dia, part of the coast from Herakleion to Kato Gouves, Mt Giouktas, etc.) and to the south (e.g. the Lassithiotika and the undulating hills around the plain of Kastelli) (fig. 3)³⁰. The acropolis of Smari occupies

20 Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 40.

21 E.g. notice the cornerstones at *Leivaditsa*, which have been carefully selected and probably worked in order to strengthen this structurally sensitive part of the tomb: Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 28-29, fig. 3-5.

22 Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 40. See also Pendlebury *et al.* 1932-33, pl. 12a and Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 33, fig. 10α-β.

23 Χατζή-Βαλλιάνου 2006, 175.

24 Πλάτων 1958, 479; 1959, 386. Kanta 1980, 69.

25 Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 34 and 41, where the existence of two more tholoi to the south and southeast of the *Leivaditsa* tomb is also noted.

26 Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 21 and 25.

27 Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 43.

28 Pendlebury *et al.* 1932-33, 81.

29 Chatzi-Vallianou (Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 44) observes that at 500 m., in the first available terrace below the acropolis and in the church of Prophitis Elias, is a spring with fresh water – the only one in the area of the Smari plain. On the other side of the mountain, there is the Moni Kallergi spring which appears to take its water from same source as the one at Prophitis Elias.

30 Nowicki (2000, 178) estimates a 3h journey from Smari to the sea (in the Gournes-Kato Gouves area). The

an area of about 40 x 40 m. It is situated above Moni Kallergi, about 700 m in a straight line but more like 2 km walking distance (the two sites are not inter-visible). It was most likely a major MM II settlement (like Kastelli, which must have been its nearest settlement 'counterpart') and once more in LM IIIC to the Orientalising and perhaps even down to Archaic times³¹.

Given the unclear picture we have about the acropolis settlement at Smari during the Late Bronze Age (especially the periods preceding LM IIIC), we can only venture a guess about the possible association of the aforementioned tombs with this settlement³². The tombs at Moni Kallergi and Leivaditsa are placed in key locations which control visually (and in the case of the latter also physically) access to and from the Smari plain (figs. 4-5) – a route that might well have formed a prominent locale for burials, judging also by the position of the chamber tomb mentioned above alongside it in LM IIIB-C). If they are not part and parcel with the settlement on Prophitis Elias, then they might have been associated with smaller satellite hamlets which may well have performed the same role (i.e. 'guarding' the entrance and exit to and from the Smari plain).

Leivaditsa does not enjoy the same impressive views as the ones enjoyed by the acropolis at Smari and Moni Kallergi (fig. 5). Nevertheless, its position is equally important in that it is situated in the area that gives access to and from the Smari plain for those coming from or going to the N.W. The main roads today connecting Kastelli to the north coast (to Herakleion in the N.W. and Gouves-Chersonesos in the N.E.) by-pass Smari, though in antiquity and in certain periods of time the 'shortcut' provided by this small plain to the rest of the Pediada district, as well as its well defended position (a bit like a 'mini Lasithi plateau'), appears to have been particularly appreciated (e.g. in MM II and LM IIIC, and possibly LM IIIB as the tombs may suggest).

CRETAN VAULTED TOMBS WITH A D-SHAPED STOMION

When comparing the Leivaditsa tomb to Kallergi, the only difference appears to be the position of the stomion in relation to the tomb: yet, there is very good evidence to suggest that the stomion's axis in the Kallergi tomb was not set at a 45° angle in relation to the tomb's east corner, but at a 90° angle to the tomb's S.E. short side – same as with Leivaditsa and Kastelli. A photo published by Chatzi-Vallianou of the Kallergi tomb³³, most likely the same tomb as the one in the Ashmolean drawings, and her description of its stomion at the end of the narrow side –in an identical manner to Leivaditsa– confirm the suspicion, that the Kallergi tomb was also equipped with an 'd'-shaped stomion (also known in scholarship as 'P'-shaped or 'pipe-shaped'). Thus, the Kastelli, Kallergi and Leivaditsa tombs are strikingly similar in that they are comparable in size, built graves that share particular structural details, such as the tetragonal plan, the formation and placement of the stomion and most likely also the pendentive system for achieving a circular vault (unfortunately, we do not know in the case of Kallergi and Kastelli to what extent the stomion extended beyond the point shown in the plans; at Leivaditsa a funnel-shaped stomion/dromos was formed covered by lintel blocks)³⁴.

village of Smari is also located on a hill (ca. 350 masl rising by about 20-30 m. over the plain). It is a bit off-centre within the plain and about 1.2 km. from Leivaditsa. It is not clear whether a Bronze Age settlement existed there.

31 Nowicki 2000, 178.

32 For the Smari acropolis and its history: Χατζή-Βαλλιάνου 2002, 2006, where one can also find additional references to the archaeology of northern Pediada.

33 Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 33, fig. 10β.

34 We also do not know whether they were covered by a single capstone as the Leivaditsa example – this, however, is the case with all other tetragonal LM IIIA-IIIB/C vaulted tombs that have all four of their sides inclining inwards (the exception being the keel-vaulted tomb at Damania, and possibly also the Royal Tomb and Isopata 1 near Knossos, which were roofed over by a series of slabs).

Thus, despite the lack of evidence for the dating of the Kallergi and Kastelli tombs, I think there is good reason to suggest a date for both to LM IIIB or LM IIIC. Before venturing on a brief discussion on corbel-vaulted tombs and their history in Late Minoan Crete, let us briefly examine the other three most closely-related examples of Cretan tombs with similar features to the group just described. I am referring here to the tombs at Plati and Papoura in the Lasithi plateau and Kritsa (Lakkoi tomb A) in the Mirambello district³⁵.

The tomb at Plati (1.67 m. x 1.88 m., 3.14 sq.m., H: 1.40 m.) is equipped with a d-shaped, off-centre short, narrow and low stomion (1.40 m. x 0.55 m. x 0.70 m.), which was completely non-functional as it led to a dry stone wall faced by bedrock³⁶. The floor was slightly lower in relation to the level of the stomion (a stone forms a step there, in a very similar manner to Leivaditsa). On the floor there was a pit, covered with slabs, inside which there was a much destroyed larnax (broken by the pressure of earth that fell from above, rather than “any violence at the hands of pillagers” as Dawkins believed)³⁷. Above the slabs were bones that Dawkins assigned to a second burial. Corbelling did not begin until after 55-60 cm from the chamber floor.

Although Dawkins's description is rather laconic, there is no doubt that this is yet another tetragonal tomb, with rounded corners this time, covered by a circular (tholos-) type vault, most likely with the help of pendentives. Clay chest-shaped larnakes were the most popular burial receptacle of LM IIIA-B Crete³⁸. Their use continued into LM IIIC, probably until the very end of this period, if not the beginning of the Sub-Minoan³⁹. During LM IIIC, bath-tub larnakes appear to have been rather popular particularly in the central and eastern parts of the island. In any case, a LM IIIB-C date for the Plati larnax seems plausible⁴⁰. Dawkins rightly pointed out that given the size of the larnax and the non-functional dromos, the introduction of the former in the pit must have preceded the construction of the vaulted chamber; the association and time distance between the two events being unknown. The only pot found in the tomb (a plain jug with a narrow neck and globular body) was placed with the bones in the larnax but was never illustrated by Dawkins.

Kritsa: Lakkoi tomb A was investigated by Nikolaos Platon in 1952-53⁴¹. The tomb's architecture was re-studied by Paolo Belli who also compared it to Plati, Leivaditsa and Kallergi, strengthening further the architectural connections between these tombs⁴². Located about 1 km E./N.E. of Kritsa, the tomb is equipped with a tetragonal chamber (2.25 m. x 2.05 m., 4.61 sq.m.; H: 2.10 m.) and a short, narrow and extremely low (at points) d-shaped off-centre stomion (c. 0.90 m. [max. length] x 0.80 m. [max. width] x 0.30-0.75 m. [height]) near the N.E. side. Two stones at the base of the stomion act as threshold/steps adding yet another similarity to Leivaditsa and Plati. Great care was paid to the lowermost course with the use of medium-size stones of rectangular shape. Corbelling begins from the second row (0.30-0.50 m. from the chamber floor), probably resembling –in that particular respect– the Kastelli tomb more than the other similar-looking tombs. From that row upwards “the walls are made of oblique stones, set in such a way as to form the beehive stone vaulting [...] the inner lintel [...] [is] cut slantingly”⁴³ – this detail also finds

35 To these tombs one should now most likely have to add the recently discovered tholos tomb at Krousonas, under study by Dr Athanasia Kanta (“Ο Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Αμμουδάρα του Κρουσώνα”, Lecture at Krousonas, 7 May 2014).

36 All measurements estimated using J.P. Droop's drawing in Dawkins 1913-14, pl. VI.

37 Dawkins 1913-14, 14.

38 Preston 2004b, 188, fig. 6.

39 For LM IIIC: Tsipopoulou and Vagnetti 1999. For the rare reuse of Minoan larnakes at Knossos, see Coldstream 1998.

40 This view is also shared by Kanta 1980, 121.

41 Πλάτων 1952, 481; 1953, 485.

42 Belli 1997, 2003, 2006.

43 Belli 2006, 273.

parallels in the examples mentioned above⁴⁴. There were no pits on the chamber floor and the datable objects associated with this tomb were assigned to the Sub-Minoan period⁴⁵. The tomb, covered by a single capstone, was also “inscribed in a carefully built rectangular enclosure”⁴⁶ – not dissimilar to the situation at Leivaditsa⁴⁷, though there the piled up stones are not as tidy or carefully placed as at Kritsa. Tomb A differs from the other similar-looking vaulted tombs in that it has a ‘façade’ above the lintel⁴⁸. It also lacks the ‘funnel-shaped’ stomion of Leivaditsa (covered by seven slabs) having instead a rectangular pit (or very short dromos), lined on all four sides, giving access to the chamber.

As no human remains were found in tomb A, we should not exclude the possibility that its construction may predate the Sub-Minoan material associated with it; as Tsipopoulou and Vagnetti observe “we lack detailed description of the excavation contexts”⁴⁹. There is no doubt that the tomb was used in Sub-Minoan times, perhaps for cult rites as speculated by Tsipopoulou and Vagnetti⁵⁰, but that period of use may not be the period of its construction. A smaller vaulted tomb was found very close to tomb A (tomb B: 1.25 m. x 1.45 m., 1.81 sq.m.; H: 1.45 m.). Built in a very similar manner and inscribed in a rectangular enclosure, its stomion (also extremely low: ca. 0.35 m.) followed the central axis of the chamber instead of being set at one of the corners as in the previously discussed examples. Crudely built and with corbelling starting very close from the chamber floor, it also employed pendentives (obliquely set) for the formation of a circular vault⁵¹. Given the very small stomion and its awkward position against the natural rock (as in Plati and Leivaditsa), access to the tomb was probably achieved through the roof⁵². Material from this tomb probably dates to LM IIIC-SM.

The discovery in 1993 by Metaxia Tsipopoulou of a rock-cut chamber tomb near the two vaulted tombs (Kritsa C), built in LM IIIB and used in LM IIIC (also for burials in bath-tub larnakes) might well support further a date for the construction of the Kritsa vaulted tombs in LM IIIB or LM IIIC.⁵³ The similarities observed, and also stressed by Belli⁵⁴, between Kritsa tomb A and Leivaditsa, Plati and possibly now Kallergi and Kastelli, appear to reinforce the idea that a particular architectural ‘tradition’ existed in the construction of small tetragonal vaulted tombs in LM IIIB-C. The presence of larnakes (chest-shaped or bath-tub) in most of the aforementioned examples appears to extend the links between them from the realm of architecture to the realm of funeral practice.

The final example to be considered alongside the ones mentioned above is the tomb at Agios Georgios Papoura. This tomb may well be the ‘Mycenaean tholos’ that Arthur Evans first

44 For a similar lintel, see the Kallergi tomb: Χατζή-Βαλλιάνου 1980, 33, fig. 10β.

45 Tsipopoulou and Vagnetti 2006, 203 and 206, *contra* to the original suggestion by Platon that some of the material might have been Protoegeometric.

46 Belli 2006, 275.

47 Perhaps also similar to the Karphi stone enclosures – for a discussion of this feature, which is attested more widely in post-LM IIIB Crete, see Eaby 2007, 216-217 (on EIA tholos tombs in general); 2011.

48 It is impossible to tell whether Kallergi or Kastelli had something similar, but that was not the case with Leivaditsa and probably also Plati. Façades are more common in monumental vaulted tombs but they do appear occasionally on smaller examples.

49 Tsipopoulou and Vagnetti 2006, 206.

50 Tsipopoulou and Vagnetti 2006, 206.

51 Belli 2006, 272.

52 Belli 2003, 272: “this rock [if front of the stomion] seems to have been worked in order to create a funnel-like descent to the stomion, with rough steps, but without stone lining”.

53 Tsipopoulou and Vagnetti 2006. A LM IIIC date for Kritsa A is actually assumed by Tsipopoulou and Vagnetti in their preliminary report (Tsipopoulou and Vagnetti 1996). More tombs may have existed in the area and there are two more LM IIIA-C chamber tombs in the road leading to Katharo, also discussed by Kanta (1980, 134-139).

54 Belli 2003, 2006.

identified back in 1896⁵⁵. In 1937, this or a very similar tomb was excavated by Pendlebury and Money-Coutts⁵⁶. Resembling the tombs mentioned above (roughly built, sub-rectangular vaulted chamber, ca. 2 m. in diameter [3.14 s.qm.], preserved at a height of 1.5 m. and inscribed by a rectangular enclosure), it has a low and narrow stomion/dromos set in a similar manner to the d-shaped examples discussed above. Pendlebury dated it to the ‘Geometric-Orientalising period’ (900-700 BC); one assumes that the stirrup jar he saw, but did not illustrate, was indeed of a PG type rather than of a LBA date. The material that survives today dates to the first half of the 8th c. B.C.⁵⁷. It is possible that the tomb had more than one periods of use, but whether its construction dated to the Late Bronze Age is unknown. The enclosure finds a good parallel with Kritsa and also the nearby LM IIIC-SM Karphi tombs – but its extension, so as to enclose the dromos, may well belong to a later phase⁵⁸. Given the almost circular shape of the chamber, the lack of pendentives, and the possible later date of construction, I would be tempted to exclude the Papoura tholos from the group of LM IIIB-C tombs with a d-shaped stomion examined above (i.e. Kastelli, Kallergi, Leivaditsa, Kritsa A and Plati, to which one now probably has to add the Krousonas tomb in central-west Crete)⁵⁹.

CONSTRUCTING ‘TRADITIONS’: CRETAN THOLOI AND ARCHITECTURAL VARIATION (fig. 6)

The aforementioned tombs are not the only Late Bronze Age tetragonal vaulted tombs of Crete. Belli was most certainly right in identifying in these structures a very strong architectural resemblance and in having “sufficiently different characteristics to be categorised as a quite distinct group”⁶⁰ – characteristics that go beyond the level of superficial similarity speaking more about a particular building ‘tradition’ than anything else; a ‘shared know-how’. That this similarity is significant and perhaps indicative of wider networks and connections across the island in terms of architectural ‘styles’ becomes more noticeable when considering that it is only attested, so far, in just a few (six) of the almost 240 known LBA-EIA examples from Crete (a number that makes Crete by far the region with the highest concentration of built vaulted graves anywhere in the LBA-EIA Aegean)⁶¹. I would therefore suggest that these examples should be approached and understood as reflecting particular construction concerns, probably within a specific time period (LM IIIB-C).

Paolo Belli was of the opinion that the particular characteristics of the aforementioned examples speak in favour of a strong “exogenous”, eastern, influence in the architecture of Crete and

55 Frothingham 1896, 455 (“turned into a shepherd’s shelter”) and Brown 2001, 318.

56 Pendlebury *et al.* 1935-36, 10, no. 2a; the tomb was robbed prior to the excavation but the lowest level, 0.20 m., was apparently still intact: Watrous 1980, 275.

57 Watrous 1980, 271, 274-275; 1982, 20-21, 39-40, no. 4.

58 As suggested by Watrous 1980, 274 and Eaby 2007, 23-25. On the site also Nowicki 2000, 167-170.

59 The publication of the Krousonas tholos in central-west Crete is highly anticipated as it may suggest that this particular ‘style’ of building a vaulted grave was not limited to the eastern part of the island but extended to other regions.

60 Belli 2006, 276.

61 Around 200 of these are EIA, often found in clusters and sometimes in large numbers; about 40 of them are of LM II-IIIIB date though there is some overlap because a few of these cannot be dated any closer than LM IIIB-C (see fig. 6). This is a small number (5%) by comparison to the c. 800 tombs dating to LM II-IIIIB, where rock-cut chamber tombs dominated the Cretan funerary landscape (Preston 2001, 2004a). On the other hand, during LM IIIC-EIA, tholoi rank among the island’s most popular funeral types, attested at 40% of all known sites and with a frequency of c. 25% (particularly popular in central and eastern Crete, especially during LM IIIC-SM: Eaby 2007, 2011). For the LBA see Galanakis 2008; for the EIA see Eaby (2007, 2011), who also divides them into small [<2.5m in diameter, c. 4.9 sq.m.: 85% of known EIA tholoi] and large [>2.5m in diameter; 15%]. Crete also boasts the highest concentration of complete or nearly complete tholoi (ca. 30 examples).

are suggestive of “pronounced foreign characteristics”, especially with regard to the non-axial, pit-like dromos, set at the corner of the chamber⁶². Yet, there is no particular reason to look beyond Crete for the formation of this tradition. There is indeed some superficial similarity with some of the built tombs at Enkomi on Cyprus (21, 1336, 1432) – but that is where this similarity ends (actually only tomb 1336 roughly resembles the layout of the Cretan tombs with a d-shaped stomion described here; even then, however, the similarity is borderline). The Enkomi tombs are actually better understood within their own cultural horizon and social context and in juxtaposition to the even more monumental Ras-Shamra/Ugarit examples in the opposite, Syrian coast⁶³. Crete, on the other hand, developed its own ‘tradition’ of vaulted tombs in the Late Bronze Age – one that certainly makes the island’s tombs stand out from their contemporary counterparts in other areas of the Aegean⁶⁴; and one that lasted for centuries (well into the Early Iron Age).

If there is a point when the blending of ‘exogeneous’ traditions took place in the funerary architecture on the island, that was in Late Minoan II Knossos⁶⁵: the construction of the LM II Kephala and Isopata graves (Royal tomb and tomb 1) signalling the beginning of two ‘traditions’ in the building of vaulted graves on the island. The Kephala tholos, most likely reusing Neopalatial material in its construction, resembles with its round plan and layout the mainland tholoi⁶⁶. The Isopata graves, most likely both keel-vaulted, may suggest an influence from the tradition of the Syrian coast where keel-vaulted tombs had a longer history⁶⁷. Yet the placement of both

62 Belli 2006, 276. Something similar also in Belli 2003.

63 Pelon 1973. Kiely (2007) has pointed out that the shape of the Enkomi ‘tholoi’ may ultimately derive from Late Chalcolithic and earlier Bronze Age pit tombs (some examples of which also appear at the Cypriot site); he interprets the Enkomi ‘tholos’ tombs as masonry-lined versions of rock-cut ‘beehive’ graves.

64 I exclude from my discussion here some similar-looking examples from mainland Greece exactly on the same principle: that they ought to be understood within their own cultural horizon and social context first before being compared to examples in other regions. I refer here to the LH II Katarraktis tholos A in Achaëa, the LH IIIA Ayios Antonios tholos I in Thessaly and the LH IIIB-C Pteleos B, also in Thessaly (Galanakis 2008). All these examples are equipped with a round chamber and lack the structural details of the Cretan tombs discussed here, especially the pit-like entrance and the use of pendentives in a tetragonal plan for the formation of a circular vault. I also see no direct connection at present with the d- or L-shaped built chamber tombs of mainland Greece, not least as none is clearly employing the pendentive system perhaps because most often the roof is no longer preserved (Papadimitriou 2001). However, the Lazarides tombs on Aegina and a built grave at Dimini, though not properly vaulted, may ask for this issue to be revisited properly, something that cannot happen here (i.e. the use of pendentives in tetragonal tombs near or on mainland Greece; for Lazarides on Aegina see Σγουρίτσα 2009 and Σαλαβούρα 2014; for Dimini in Thessaly see Αλεξάνδρου 2005). Tholos CO at Panaztepe in western Turkey is roughly contemporary to our study and somewhat similar to the tombs discussed here. It is a small tetragonal built grave roofed by an incomplete vault (no pendentives and with only two sides curving inwards): Erkanal-Öktü 2008, 74-76, fig. 7. It should perhaps be understood as a local variation (four types of small ‘tholoi’ have been identified at Panaztepe). Tholos CO may be a ‘pre-cursor’ of the larger and more ‘canonical’ tetragonal tombs with a stomion/dromos and pyramidal vaulted roofs known from the Protogeometric period (e.g. at Assarlik and Dirmil in Caria: Boysal 1967. Carstens 2008). It is worth noting that a few tetragonal rock-cut chamber tombs on mainland Greece were covered with a domed roof (e.g. Mitopoli 1, Voudeni 9 and 26 in Achaëa, and possibly T 34 at Prosymna in the Argolid, among other examples); in this respect ‘squaring the circle’ appears to extend beyond built architecture also including rock-cut structures.

65 Preston 1999, 2004a, 2005, 2007.

66 Two more round tholoi are mentioned from the area of Knossos, at Sellopoulo (at least one) and at Tekke tomb 2 (which most likely also employed in its construction reused and reworked Neopalatial ashlar masonry, as in the Kephala tholos and possibly also the Royal Tomb and Isopata 1). Their date of construction is problematic, but they could well both be LM III (not least as at Sellopoulo larnakes were also found). See Löwe 1996, 197-198 and 204 (with additional references).

67 Marchegay 1999, 2008. In a keel vault, only the long sides of the chamber are corbelled to form the vault (the short sides had continuous vertical walls). In the case of Isopata tomb 1, not enough courses survived to ascertain the presence of such a vault, while for the chamber of the Royal Tomb this vaulting has been speculated by Theodore Fyfe on the basis of its presence in the stomion area (on the damaged condition of both of these chambers very valuable remain Duncan Mackenzie’s observations in his excavation notebooks

of these ‘types’ of vaulted tombs extramurally, their long dromoi, and other similarities in burial practices, material culture, and setting in the landscape, and even the presence of ante-chambers in the Kephala and the Royal tomb, appear to add more weight to the suggestion that we are not dealing here with two different types *conceptually*, but socially; that variation in funerary architecture became in LM II-III Crete a powerful mechanism for display⁶⁸.

More ‘canonical’ (by mainland standards) tholoi, of the Kephala type, appear across the island during LM IIIA-B (> 20 examples) and extend well into the LM IIIC and later periods (fig. 6)⁶⁹: from Stylos in the west to Achladia in the east. Keel-vaulted tombs, of the Isopata tradition, are rarer but the presence of another such example at Damania in the Monophatsi district should probably warn us about the existence of more similar-looking tombs in LM IIIA-B. To these two strands, I would now add another corbel-vaulting ‘tradition’ – the one employing pendentives for the formation of a circular or elliptical roof over a tetragonal chamber. Tombs of this type probably had the same wide distribution as suggested by the use of this device in the tombs at Maleme and Phylaki in the west and in the recently discovered tombs at Kaminaki in the Lasithi Plateau and Kalamafka in East Crete⁷⁰. More than ten examples are known with a few more, like the examples discussed above, dating to LM IIIB/C. Interestingly, all these examples (canonical, keel-vaulted and with pendentives) can be of monumental proportions by Cretan standards (>10 sq.m.) suggesting that –whatever the reasons and agendas behind their different construction details⁷¹– all vaulted tombs in Crete, and their variants, were also employed for social display purposes. Once more, the placement of the largest examples⁷² in the landscape, their material assemblages and elements of elaboration (e.g. deep façades, long dromoi, side chambers) are all suggestive of their possible use during LM II-III B as power statements (largely limited to Knossos during LM II, but found across Crete during LM IIIA-B/C).

The concentration of these built vaulted graves primarily along the northern coast or central areas of the island and their absence so far from the Mesara region, which had a very strong Early and Middle Minoan tradition of circular tombs⁷³, may indeed be significant here in reinforcing the suggestion that tomb architecture and tomb practice became meaningful players

for 1904 and 1910, now kept in the Sir Arthur Evans Archive, Ashmolean museum, University of Oxford). On the mainland, one finds this feature in tomb Rho at Mycenae’s GCB and the more crudely built vaulted tomb at Keri on Zakynthos (for a discussion on both of these tombs: Ιακωβίδης 2000, 99-100). See also Davaras 1984, 1985. Belli 1997, 252; 2003, 328-333. Kanta and Karetsou 1998, 169, for discussion on keel-vaulted tombs.

68 As already suggested by Preston (1999).

69 According to Eaby (2007, 230) in LM IIIC/SM, rectangular chambers tend to occur more frequently than circular ones, while during the Protogeometric period both types occur with similar frequency, though nearly all examples at new sites have round chambers; in addition, most Geometric-built tombs also have circular chambers.

70 Αποστολάκου 2001-04a, 2001-04b. Two more Late Minoan vaulted tombs have been discovered at Kalamafka: *Panagia* and *Psathi* but no details about their architecture have yet been published (Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού 2012, 319). Is any of these three tombs at Kalamafka the same with the ‘LM IIIB tholos’ mentioned by Platon (Πλάτων 1947, 632)? For the west Cretan tetragonal vaulted tombs see Galanakis 2011.

71 One can speculate a bunch of them: e.g. break with Neopalatial tradition, peer pressure and emulation of other ‘elite’ practices (e.g. Knossian), etc.

72 Perhaps coincidentally, the three largest examples of built vaulted tombs in Crete represent the three most popular types: Royal tomb at Isopata (keel-vaulted: c. 52 sq.m. in chamber area), Kephala (round: c. 24 sq.m.) and Maleme (tetragonal with pendentives: c. 20 sq.m.). Yet, despite these large examples, the more than 40 LM II-III B/C tholoi from Crete have an average chamber area of just 9.46 sq.m. – the smallest of any Aegean region where tholoi are attested (with the Aegean average being c. 27 sq.m.). The Late Bronze Age tholoi of Thessaly, where a similar number of vaulted tombs is attested, have an average of 22.41, while the average for the Messenian tholoi is identical to that of the Aegean average. The 20 tholoi attested so far in the NE Peloponnese (Argolid, Corinth and the three tholoi at Magoula near Galatas) have an average of 65.85 sq.m. (equivalent to a tholos of 9.16 m in diameter) – the largest anywhere in the Aegean, with the Mycenae cluster having an even larger average. All statistics drawn from Galanakis 2008, volume 3.

73 Legarra Herrero 2014.

in shaping social agendas and power relations. If this reading is indeed correct, then the reuse of some of the Mesara circular tombs may suggest attempts, on behalf of some communities at least, to make an effort to maintain links with the past in an ever-changing present⁷⁴.

I would thus argue that the later examples, the ones discussed here and possibly dating to LM IIIB-C, drew their inspiration from the third group of Late Bronze Age vaulted graves – the one employing pendentives to achieve a circular/elliptical roof over a tetragonal chamber. This ‘tradition’ appears, on present evidence, to have developed in Crete as early as LM IIIA1-2, i.e. a century at least before the examples discussed at the beginning of this paper (the tombs at Phylaki and Kaminaki both being LM IIIA, followed by LM IIIB examples at Maleme, Praisos, Mouliana, and Kalamafka). In this respect, not only the aforementioned tombs should be set and understood within the (long) Cretan tradition of building vaulted tombs, admittedly with a great variety of shapes and forms, but also as the local reaction to and most likely expression of ‘tholos architecture’ – the Late Minoan expression of which was probably the most distinctive in the entire Aegean⁷⁵. After all, small or large, over a circular or tetragonal plan, keel-vaulted, hemispherical or elliptical, with or without the use of pendentives, all these vaults shared the same structural principle: corbelling⁷⁶.

Tholos building in Crete –understood here as referring to all LM II-IIIB/C corbel-vaulted tombs– developed varied forms and had a long and lasting impact on the island’s funerary architecture; comparable perhaps only to the impact that the Mesara circular tombs entertained during the Early and Middle Minoan periods⁷⁷. It is worth-noting that all these forms of roof survived post-LM IIIB: the round tholos; the use of pendentives for the formation of a circular or elliptical vault over a tetragonal chamber (at least for LM IIIC, if not for slightly later, given the uncertain dates of some of the examples discussed earlier in this paper); and the keel-vault (e.g. Krya, Panagia, Orne, and possibly also Arkades A-C)⁷⁸.

74 Galanakis 2008, 126. Also, Girella 2015. Some of the Mesara circular tombs were almost certainly vaulted, extending the presence of vaults in Crete further into the past: Papadatos 2005, 6. Warren 2007.

75 For a striking example of similarity in tholos architecture, outside of Crete, though not with the variety of the Cretan examples, I cite here the c. 12 tholos tombs in Aitolokarnania (Ay. Ilias, Koronta, Stamna, Mila, Loutraki and Kechrinia) and the one at Kiperi in SW. Epirus which all share an easily recognisable ‘style’ in terms of their masonry, layout (e.g. funnel-shaped stomia), placement in the landscape and possibly also burial practices (e.g. Σιώρη 2004).

76 Galanakis 2011. Pelon (1976) is the most prominent author of not dealing with the tetragonal vaulted tombs as part of the same tradition largely because his study was primarily based on the circular plan of the chamber rather than the structure of the roof. Nevertheless, this created the impression that Crete did not have many tholos tombs in the Late Bronze Age. See also Moschos (2000) who prefers to classify the tetragonal vaulted Cretan tombs as ‘built chamber tombs’.

77 As a note of clarification: I am not in favour of a direct connection between the circular Mesara tombs and the beginning of tholoi in Mainland Greece. I do follow Korres (1993) and Dickinson (2011) in considering the development of the canonical round tholos (i.e. with a proper stomia and dromos) a local architectural development of mainland Greece. Having said this, other local developments, perhaps influenced by Cretan prototypes, should not be ignored, not least as they are not necessarily contradictory to the common view of tholos development (e.g. Kanta 1997 and Konsolaki-Yannopoulou 2015, 488). At Apodoulou in Crete or at Magoula near Galatas (especially for tholos 3), one can equally recognise local developments. In the case of Apodoulou, in particular, it is tempting to think that the resemblance, to some extent, of some of the tombs there to the Mesara circular examples may indeed be explained by the proximity of that site to the Mesara (with Apodoulou traditionally, and as early as the Middle Minoan period, falling culturally within the remit of the Mesara). Given the ‘resistance’ in the use of ‘canonical’ tholoi in the Mesara and the reuse there of some earlier EM and MM circular tombs, I would explain the appearance of the Apodoulou tombs as a localised phenomenon.

78 As Eaby has recently remarked, many more EIA tombs may have originally employed the keel-vault and perhaps the use of pendentives but their roofing did not survive and early excavators may not have recorded these details. For greater detail in the subject of post-LM IIIB tombs see the excellent study by Eaby 2007, especially p. 219 for the roofs of the EIA Cretan tombs (where also additional references). It is interesting that several tholoi at Prinias are mentioned as being flat-roofed with large stone slabs or with a pseudo-dome in

Their layout, construction techniques, burial practices and placement in the landscape all suggest that any attempt to differentiate these corbel-vaulted tombs from the broader category of 'tholos architecture' based on the plan of the chamber alone is not valid and falls within the epistemological trap of modern classificatory groupings. Variability in tomb form was, in all likelihood, due to several parameters ranging from the physical conditions of the ground to the needs of the builders and/or their commissioners who may have employed different forms in their attempts for experimentation, originality and distinction as part of their broader aim for social display or from their need to turn these monuments (at least the larger examples and not so much the smaller tombs dealt with primarily in this paper) as performative settings for funeral action. At least in Crete, tholos architecture did not become as standardised as on the mainland of Greece and the other Aegean islands.

As a final note, it is worth observing that in terms of clustering practices vaulted tombs can be found in isolation or clustered with similar-looking tombs and in some cases with chamber tombs (e.g. at Isopata tomb 1 and the Royal tomb near Knossos, at Armenoi and Kritsa). Sometimes they are found in large numbers forming 'cemeteries' (≥ 5 in one location), a practice also attested elsewhere in the Aegean and ranging in date from the late MBA/early LBA to the post-LBA period⁷⁹. More significantly perhaps, contemporary built tombs, employing any of the three forms of vaulting identified above, are never found side by side in the same location in Crete in LM II-III B/C⁸⁰ suggesting that specific connotations may indeed have been attached to certain forms; and/or that the construction of tombs depended on knowledge/expertise available locally or on itinerant builders – a pattern that may have lost its 'value' by LM IIIC judging by the overlapping of tetragonal and circular vaulted tombs at Karphi, Krya and other EIA Cretan cemeteries⁸¹.

'SQUARING THE CIRCLE' IN LATE MINOAN CRETE

'Squaring the circle' in Late Minoan Crete is, in my view, an architectural 'tradition' that goes beyond Crete's 'Mycenaeanization'. It is part and parcel of the broader tholos architecture in which Crete excelled in ingenuity and distinctiveness. Thus, the funerary architectural variation of the island should and must be understood first in relation to local developments and only afterwards be linked to external stimuli and influences. It is within the context of social competition and display that I seek to explain this variation in LM II-III A tholos architecture – a variation also observed in other aspects of material culture and funerary practice extending well beyond the remit of construction techniques and tomb layouts. Burial in itself, after all, might have been a claim to status, given the small average number of burials per tomb in Crete in this period – a practice that could perhaps suggest that not everybody was buried or, at least, was eligible for burial in a way that can be easily traced archaeologically today. Yet during LM II-III A certain burials became visible in a conspicuous architectural fashion which led to the development of three distinct types of built vaulted tombs – types that shaped the appearance of Cretan tholoi, large and small, in the Late Bronze and Early Iron Age⁸². The reception of these vaulted forms,

which the corbelling of the tomb apparently retains the square/rectangular shape of the chamber rather than becoming at least somewhat rounded (e.g. D, AH, AQ; Eaby 2007, 219).

79 E.g. Kanalia and Aerino in Thessaly, Analipsis in Arcadia, Vaskina and Palaiochori in Laconia, Kaminia and Gouvalari tumulus α in Messenia, Kamares on Crete and Panaztepe in western Turkey. There also also a lot of EIA examples from Crete (Eaby 2007, 2011) and Thessaly (Georganas 2000).

80 The re-dating of Praisos A by Tsiropoulou (Τσιροπούλου 2005) to the EIA may offer extra support to the observation made here. For the purpose of present article I date Praisos A to the EIA.

81 For a review of the 'burial culture' of LM IIIC Crete more generally see Perna 2009, 2011.

82 Tsiropoulou (2005, 327-328) considers the popularity of LM IIIC tholoi the effect of the island's 'Mycenaeanisation'. But tholoi in LM IIIC are rare in the rest of the Aegean and even if some earlier examples

and by extension their 'symbolism', almost certainly changed over time and their 'origins' were most likely forgotten or re-invented. But the techniques in squaring the circle and their presence and distribution across the Cretan landscape became a feature of the island's distinctiveness in funeral architecture for almost a millennium and a proxy for us to study today architectural 'traditions' and networks and communities of practice in action.

REFERENCES

- Αλεξάνδρου, Σ. 2005. "Διμήνη." *ΑΔ* 60B:494-495.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., and Ε. Παπαδοπούλου, eds. 2011. *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- Αποστολάκου, Β. 2001-04a. "Καλαμαύκα Ιεράπετρας." *ΑΔ* 56-59B:498.
- _____. 2001-04b. "Καμινάκι Οροπεδίου Λασιθίου." *ΑΔ* 56-59B:505-506.
- Belli, P. 1997. "Architecture as Craftsmanship: LM III Tholoi and their Builders." In *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, edited by R. Laffineur and P. Betancourt, 251-256. *Aegaeum* 16. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- _____. 2003. "Aspects of Monumental Funerary Architecture in LBA Crete." In *ΠΛΟΕΣ... SEA ROUTES... Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC*, edited by N. Stampolidis and V. Karageorghis, 325-338. Athens: The University of Crete – A.G. Leventis Foundation.
- _____. 2006. "Some architectural features of the two tholos tombs at Kritsà-Lakkoi (eastern Crete)." In Ταμπάκη and Καλουτσάκης 2006, vol. A2, 271-281.
- Boysal, Y. 1967. "New Excavations in Caria." *Anadolu* 11:1-31.
- Brown, A. 2001. *Arthur Evans's Travels in Crete, 1894-1899. BAR-IS 1000*. Oxford: Archaeopress.
- Carstens, A.M. 2008. "Tombs in the Halikarnassos Peninsula-The Late Bronze and Early Iron Age." In *Halicarnassian Studies V*, edited by P. Pedersen, 52-118. Odense: University Press of Southern Denmark.
- Coldstream, N. 1998. "Minos Redivivus: Some Nostalgic Knossians of the Ninth Century B.C. (a Summary)." In *Post-Minoan Crete*, edited by W.G. Cavanagh, M. Curtis, J.N. Coldstream, and A.W. Johnston, 58-61. *BSA Studies* 2. London: British School at Athens.
- Davaras, C. 1984. "Une tombe à voute en Crète orientale." In *Aux origines de l'hellénisme: La Crète et la Grèce*, edited by C. Nicolet, 297-310. Paris: Centre National des Lettres.
- _____. 1985. "Une tombe à voute en Crète orientale (Note Complémentaire)." *BCH* 109:625-628.
- Dawkins, R.M. 1913-14. "Excavations at Plati." *BSA* 15:1-17.
- Dickinson, O.T.P.K. 2011. "The origin of the Mycenaean tholos tomb again." In Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη and Παπαδοπούλου 2011, vol. A2, 583-589.
- Eaby, M. 2007. "Mortuary Variability in Early Iron Age Cretan Burials." Unpublished Ph.D. diss., University of North Carolina at Chapel Hill.
- _____. 2011. "Regionalism in Early Iron Age Cretan Burials." In Murphy 2011, 165-202.
- Erkanal-Öktü, A. 2008. "The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe." In *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, edited by A. Erkanal-Öktü, S. Günel, and U. Deniz, 69-90. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü.
- Evans, A.J. 1906. *The Prehistoric Tombs of Knossos*. London: B. Quaritch.
- _____. 1935. *The Palace of Minos*. Vol. IV. London: Macmillan and Co.
- Frothingham, A.L. Jr. 1896. "Archaeological News." *AJA* 11:373-523.
- Galanakis, Y. 2007. "The Construction of the Aegisthus Tholos Tomb at Mycenae and the Helladic Heresy." *BSA* 102:239-256.
- _____. 2008. "A Study of Late Bronze Age Tholos Tombs in the Aegean, 1700-1200 BC." Unpublished D.Phil. diss., University of Oxford.
- _____. 2011. "Late Bronze Age tholos tombs in West Crete: some architectural observations." In Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη and Παπαδοπούλου 2011, vol. A2, 591-607.

(especially the ones with a round chamber) may have been inspired by mainland prototypes, Crete is a champion in the architectural diversity of tholoi in the Aegean as argued here (for a statement along these lines, but for the EIA, see Eaby 2011 who stresses further Crete's regionalism during this period; as was indeed the case also for the LBA: Preston 2001).

- Georganas, I. 2000. "Early Iron Age Tholos Tombs in Thessaly (c.1100-700 BC)." *MeditArch* 13:47-54.
- Girella, L. 2015. "When Diversity Matters: Exploring Funerary Evidence in Middle Minoan III Crete." *SMEA NS* 1:117-136.
- Goodison, L., and C. Guarito. 2005. "A new catalogue of the Mesara-type tombs." *SMEA* 47:171-212.
- Grundon, I. 2007. *The Rash Adventurer: A Life of John Pendlebury*. London: Libri.
- Ιακωβίδης, Σ. 2000. "Κεφαλληνία, Ιθάκη και Ζάκυνθος κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο." In *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, edited by Γ. Πεντόγαλος, Π. Καλλιγάς, and Δ. Μινώτος, 85-103. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution*. SIMA 58. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1997. "Late Bronze Age Tholos Tombs, Origin and Evolution: The Missing Links." In *La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes (26-28 Mars 1991)*, edited by J. Driessen and A. Farnoux, 229-247. *BCH Suppl.* 30. Athènes: École française d'Athènes.
- Kanta, A., and A. Karetsou. 1998. "From Arkadhes to Rytion. Interactions of an Isolated Area of Crete with the Aegean and the East Mediterranean." In *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th-6th cent. B.C.*, edited by V. Karageorghis and N. Stampolidis, 159-173. Athens: The University of Crete – A.G. Leventis Foundation.
- Kiely, T. 2007. "From Cypriot villages to Greek Kingdoms? The topographic and political development of Cypriot towns during the later Bronze and Early Iron Ages (ca. 1900-750 BC) with special reference to the spatial and chronological relationship of tombs and settlement areas." Unpublished D.Phil. diss., University of Oxford.
- Konsolaki-Yannopoulou, E. 2015. "Structural analysis of the tholos tombs at Megali Magoula, Galatas (Troezenia)." In *Mycenaeans Up to Date. The Archaeology of the Northeastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, edited by A.L. Schallin and I. Tournavitou, 483-502. Stockholm: Swedish Institute at Athens.
- Korres, G.S. 1993. "Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age." In *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, edited by C. Zerner, P. Zerner, and J. Winder, 231-248. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Legarra Herrero, B. 2014. *Mortuary Behavior and Social Trajectories in Pre- and Protopalatial Crete*. Prehistory Monographs 44. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Löwe, W. 1996. *Spätbronzezeitliche Bestattungen auf Kreta*. BAR-IS 642. Oxford: Tempus reparatum.
- Μανδαλάκη, Σ. 2000. "Καστέλι. Οικόπεδο Κ. Γκαλανάκη." *ΑΔ* 55B:1019-1021.
- Marchegay, S. 1999. "Les tombes d'Ougarit. Architecture, localisation et relation avec l'habitat." Unpublished Ph.D. diss., University of Lyon.
- _____. 2008. "Les pratiques funéraires à Ougarit au IIe millénaire. Bilan et perspectives des recherches." In *Ougarit au Bronze Moyen et au Bronze Récent*, edited by Y. Calvet and M. Yon, 97-118. *Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée* 47. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Moschos, I. 2000. "Prehistoric Tumuli at Portes in Achaëa: First Preliminary Report." *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 3:9-49.
- Murphy, M.A., ed. 2011. *Prehistoric Crete: Regional and Diachronic Studies on Mortuary Systems*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Nowicki, K. 2000. *Defensible Sites in Crete c. 1200-800 B.C. Aegaeum* 21. Liège: Université de Liège.
- Panagiotakis, N. 2003. "L'évolution archéologique de la Pédiada (Crète centrale): premier bilan d'une prospection." *BCH* 127:327-430.
- Papadatos, Y. 2005. *Tholos Tomb Gamma: A Prepalatial Tholos Tomb at Phourni, Archanes*. Prehistory Monographs 17. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Papadimitriou, N. 2001. *Built Chamber tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands*. BAR-IS 925. Oxford: Archaeopress.
- Pelon, O. 1973. "Les 'tholoi' d'Enkomi." In *Acts of the International Archaeological Symposium "The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean, Nicosia 27th March – 2nd April 1972"*, 245-253. Nicosia: Department of Antiquities.
- _____. 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du bronze (IIIe et IIe millénaires avant J.-C.)*. Paris: de Boccard.
- Pendlebury, J.D.S. 1939. *The Archaeology of Crete*. London: Methuen & Co.
- Pendlebury, J.D.S., M.B. Money-Coutts, and E. Eccles. 1932-33. "Journeys in Crete, 1934." *BSA* 33:80-100.
- Pendlebury, J.D.S., H. Pendlebury, and M. Money-Coutts. 1935-36. "Excavations in the Plain of Lasithi, I." *BSA* 36:5-131.
- Perna, K. 2009. "Cultural Identity and Social Interaction in Crete at the End of the Bronze Age (LM IIIC)." In

- Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, edited by C. Bacchuber and R.G. Roberts, 39-43. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2011. "The LM IIIC Burial Culture in Crete: A Socio-Economic Perspective." In Murphy 2011, 119-164.
- Pini, I. 1968. *Beiträge zur minoischen Gräberkunde*. Wiesbaden: Steiner.
- Πλάτων, Ν. 1947. "Καλαμάφκα Ίεράπετρας." *ΚρητΧρον* 1:632.
- _____. 1952. "Η άρχαιολογική κίνησης έν Κρήτη κατά τó έτος 1952." *ΚρητΧρον* 6:471-481.
- _____. 1953. "Η άρχαιολογική κίνησης έν Κρήτη κατά τó έτος 1953." *ΚρητΧρον* 7:479-492.
- _____. 1958. "Η άρχαιολογική κίνησης έν Κρήτη κατά τó έτος 1958." *ΚρητΧρον* 12:459-583.
- _____. 1959. "Η άρχαιολογική κίνησης έν Κρήτη κατά τó έτος 1959." *ΚρητΧρον* 13:359-393.
- Preston, L. 1999. "Mortuary practices and the negotiation of social identities at LM II Knossos." *BSA* 94:131-143.
- _____. 2001. "A Mortuary Approach to Cultural Interaction and Political Dynamics on Late Minoan II-III B Crete." Unpublished Ph.D. diss., University College London.
- _____. 2004a. "A mortuary perspective on political changes in Late Minoan II-III B Crete." *AJA* 108:321-348.
- _____. 2004b. "Contextualising the Larnax: tradition, innovation and regionalism in coffin use on Late Minoan II-III B Crete." *OJA* 23:177-197.
- _____. 2005. "The Kephala Tholos at Knossos: a study in the reuse of the past." *BSA* 100:61-123.
- _____. 2007. "The Isopata Cemetery at Knossos." *BSA* 102:257-314.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1992-93. "Το Μινωικό Κεντρικό Κτίριο στο Καστέλλι Πεδιάδας." *ΑΔ* 47-48Α:29-64.
- Rethemiotakis, G. 1997. "Late Minoan III Pottery from Kastelli Padiadas." In *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology*, edited by E. Hallager and B.P. Hallager, 305-326. Athens: Danish Institute at Athens.
- Σαλαβούρα, Ε. 2014. *Μυκηναϊκή Αίγινα. Συμβολή στην Τοπογραφία της*. Αθήνα: Αρχαιολογικές Εκδόσεις Α. Φραντζεσκάκη.
- Σγουρίτσα, Ν. 2009. "Ο Μυκηναϊκός οικισμός και το νεκροταφείο στους Λαζάρηδες Αίγινας." In *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, edited by Δ. Δανηλίδου, 619-634. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητας.
- Σιώρη, Ι. 2004. "Οι μυκηναϊκοί τάφοι του Αγ. Ηλία Ιθωρίας." In *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού & Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, edited by Μ. Διαμάντη, Ε. Κολοβού, and Ε. Σκεντέρη, 51-68. Αγρίνιο: Ιστορική-Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος.
- Sjögren, L. 2003. *Cretan Locations: Discerning site variations in Iron Age and Archaic Crete (800-500 B.C.)*. BAR-IS 1185. Oxford: Archaeopress.
- Ταμπακάκη, Ε., and Α. Καλουτσάκης, eds. 2006. *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001)*. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Τσιποπούλου, Μ. 2005. *Η Ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Ηράκλειο: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών.
- Tsiporoulou, M. 2005. "'Mycenoans' at the Isthmus of Ierapetra: Some (Preliminary) Thoughts on the Foundation of the (Eteo)Cretan Cultural Identity." In *Ariadne's Threads: Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC)*, edited by A.-L. d'Agata and J. Moody, 303-352. Athens: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Tsiporoulou, M., and L. Vagnetti. 1996. "Ricerche greco-italiane in Creta orientale (Kritsa Mirabello): Campagna 1996." *SMEA* 38:191-193.
- _____. 1999. "A Bath-Tub Larnax from Tourloti (Sitia), East Crete." *SMEA* 41:123-143.
- _____. 2006. "Late Minoan III evidence from Kritsa, Mirabello." In Ταμπακάκη and Καλουτσάκης 2006, vol. A1, 201-210.
- Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού. 2012. *2000-2010. Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Αθήνα.
- Warren, P. 2007. "The Roofing of Early Minoan Round Tombs: The Evidence of Lebena Tomb II (Gerokampos) and of Cretan Mitata." In *Krinoi kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, edited by P.P. Betancourt, M.C. Nelson, and H. Williams, 9-10. Prehistory Monographs 22. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Watrous, L.V. 1980. "J.D.S. Pendlebury's Excavations in the Plain of Lasithi. The Iron Age Sites." *BSA* 75:269-283.
- _____. 1982. *Lasithi. A History of a Settlement on a Highland Plain in Crete*. *Hesperia* Suppl. 18. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Χατζή-Βαλλιάνου, Δ. 1980. "Σμάρι Πεδιάδας." *ΑΑΑ* 13:20-60.
- _____. 2002. "Σμάρι." *Κρητική Εστία* 9:315-326.
- _____. 2006. *Κρήτη – Βόρεια Πεδιάδα: Δήμοι Καστελλίου, Γουβών, Χερσονήσου. Φυσικό Περιβάλλον – Οικισμοί, Αρχαιότητες και Μνημεία. Ιστορία 5000 Χρόνων*. Βώροι: Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας.

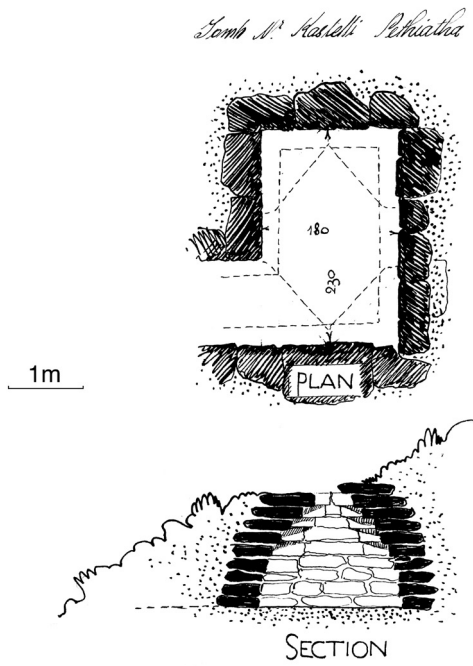

Fig. 1. Plan and section of a vaulted tomb near Kastelli in the Pediada (Courtesy of the Sir Arthur Evans Archive, Ashmolean Museum, University of Oxford).

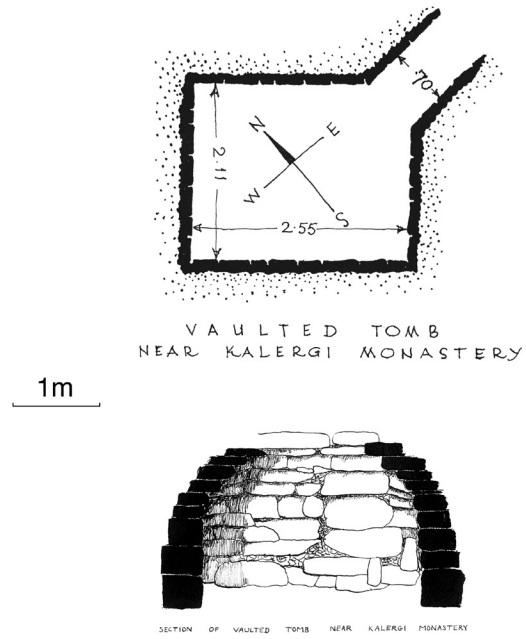

Fig. 2. Plan and section of a vaulted tomb near Moni Kallergi (Courtesy of the Sir Arthur Evans Archive, Ashmolean Museum, University of Oxford).

Fig. 3. Viewshed from the Smari acropolis. This location provides excellent vistas not just over the plain of Smari but also towards the northern coast, the passes in and out of the plain, and the areas to the southwest, south and parts of the southeast (Prepared by Michael Loy).

Fig. 4. Viewshed from the Moni Kallergi tomb. The areas most clearly visible from this location are those to the south (Kastelli area) and the south-east (Prepared by Michael Loy).

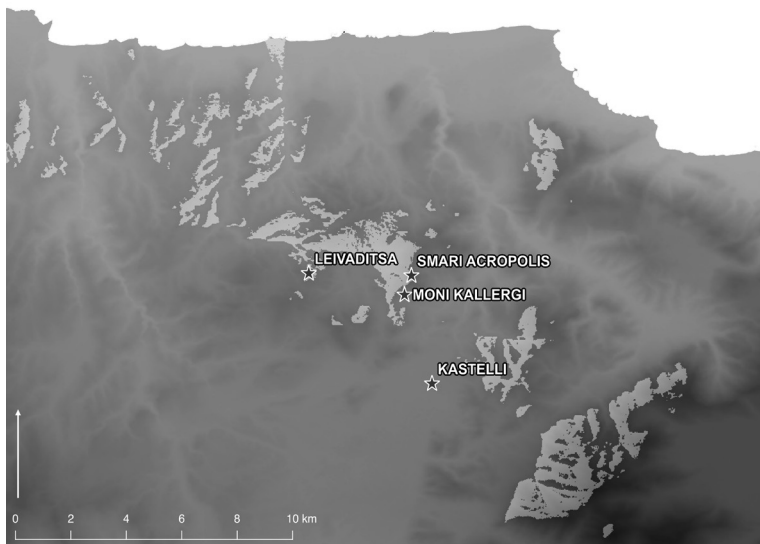

Fig. 5. Viewshed from the Leivaditsa tomb. The areas most clearly visible from this location are those in the surrounding Smari plain, the pass to the north (up to the coast) and some areas to the northeast, east and southeast of the plain (Prepared by Michael Loy).

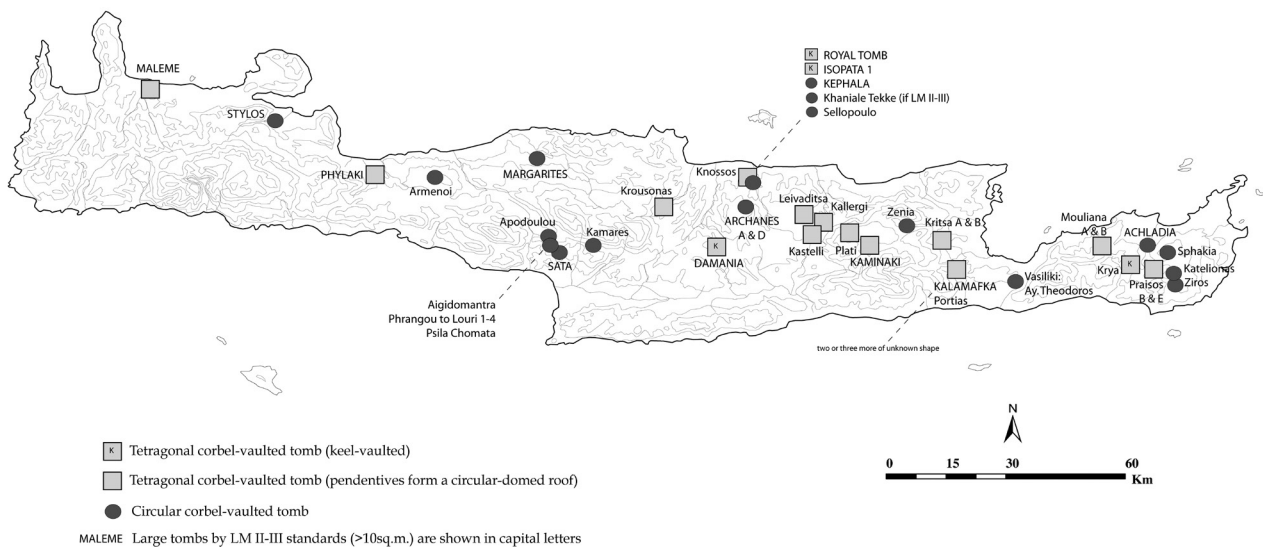

Fig. 6. Map of Crete with distribution of LM II-III/C vaulted tombs (some of which may have actually been built in LM IIIC rather than LM IIIB). Tombs clearly dated to LM IIIC or later are not shown on this map (e.g. Karphi, Adrianos, Kavousi, Panagia, etc.). For a full list of LM IIIC tombs, see Eaby 2007 (Prepared by the author).

ΓΡΑΜΜΙΚΗ Β ΓΡΑΦΗ

Σκέψεις για τον αμυντικό οπλισμό κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο με αφετηρία τις πινακίδες Sh από το ανάκτορο της Πύλου¹

Κατερίνα Βουτσά

SUMMARY: SOME THOUGHTS ABOUT DEFENSIVE MILITARY EQUIPMENT BASED ON PY Sh SERIES

Taking into account the significant role of warfare as a crucial factor for the development of Mycenaean civilization, both for its territorial expansion and for the application of an official ideological perspective, the article deals with the way the recording of armor (offensive, defensive and chariots) is treated by each palatial center. Within this framework, some of the peculiarities of the Linear B Sh series from Pylos are examined, such as the scribal characteristics of their scribe (733-Cii), who is otherwise unknown for his work, the repetition of text, the placing of the ideogram of armor (*163 ARM) at the beginning of the texts, the use of both words and their abbreviations to express the same object, the rather careless way of making and writing the tablets, in contrast to the very careful way of their storage in the main archive room 7 of the Palace, and the fact that many of them are palimpsests. The relevant information, as recorded in the archives of Knossos, shows both some striking similarities and also differences with the tablets from Pylos. The Sh series form a unique group of tablets within the Pylian archives, containing information about objects, which may be directly comparable to the archaeological evidence for defensive armor in Mycenaean Greece, such as corselets, helmets and cheek-pieces. On the other hand, they lack information about other important elements of the defensive armor of the period, such as greaves or shields. On the whole, the Sh tablets shed light on our picture of the Mycenaean material culture by promoting our better understanding of the underlying factors of its creation.

Τα υλικά στοιχεία του Μυκηναϊκού πολιτισμού, όπως εκφράζονται, μεταξύ άλλων, στην αρχιτεκτονική με τις τειχισμένες ακροπόλεις, στην απεικόνιση πολεμικών σκηνών σε όλες σχεδόν τις εικαστικές τέχνες, στα είδη των όπλων που συνοδεύουν τους νεκρούς, ακόμη και στην προέλευση πλήθους ανθρωπωνυμίων από λεξιλόγιο σχετικό με τον πόλεμο², αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία για τη σημασία του πολέμου στην καθημερινή ζωή της περιόδου. Αν και η άποψη για τους «πολεμοχαρείς μυκηναίους» – η οποία εν πολλοίς έχει τις ρίζες της και στην αναπόφευκτη σύγκριση με την έλλειψη του έντονου πολεμικού στοιχείου στον υλικό πολι-

1 Ως φοιτήτρια και μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών είχα την τιμή και τη χαρά να παρακολουθήσω τα μαθήματα του τότε Καθηγητή και σήμερα Ομότιμου Καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας Γεωργίου Στ. Κορρέ. Ο Καθ. Γ. Κορρέ είχε έναν δικό του τρόπο να μεταδίδει τον ενθουσιασμό του για το Μυκηναϊκό πολιτισμό μέσα από τα μαθήματά του και τις γνωστές εκδρομές του στη Μεσσηνία. Ταυτόχρονα δεν σταμάτησε ποτέ να δίνει την ευκαιρία σε πολλούς φοιτητές να εντρυφήσουν στο αρχαιολογικό υλικό που συστηματικά και επίμονα συνέλεγε στο γραφείο του σχετικά με τους σκαπανείς της Μυκηναϊκής αρχαιολογίας. Η επιλογή του κειμένου για τη συμμετοχή μου στον παρόντα τόμο έγινε με γνώμονα την προσέγγιση ενός από τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, τον οπλισμό της Μυκηναϊκής περιόδου (Κορρές 1969, 1970).

2 Deger-Jalkotzy 1999. Palaima 1999.

τισμό της μινωικής Κρήτης– μπορεί να θεωρείται πλέον υπερβολική, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο πόλεμος αποτελούσε σημαντικό μέσο ανάπτυξης του Μυκηναϊκού πολιτισμού και έναν από τους ουσιαστικούς παράγοντες διαμόρφωσης του ιδεολογικού υποστρώματος της περιόδου και του μηχανισμού εξάπλωσης της ιδεολογίας αυτής³.

Κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, παρά τη σημασία της αποδεδειγμένης παράλληλης δράσης παραγόντων όπως το Ιερατείο⁴, οι τοπικές κοινότητες (*da-mo*)⁵, τα μέλη των ομάδων εξουσίας ή ακόμα και ιδιώτες⁶, η μεγάλη άνθιση και, τελικά, η παρακμή του Μυκηναϊκού πολιτισμού συνδέονται άρρηκτα με το ανάκτορο. Είναι πιθανό ότι η άνοδος και η διατήρηση της εξουσίας του ανακτόρου οφείλεται και στην ενσωμάτωση των προϋπαρχουσών αυτών δομών σε ένα πλέγμα σχέσεων, το οποίο ανατροφοδοτείτο μέσω της προσπάθειας του ίδιου του ανακτόρου για την ενδυνάμωση της πολιτικής και κοινωνικής συνοχής⁷. Η επιτυχία ωστόσο του ανακτορικού συστήματος βασίστηκε και στη χρήση μιας ισχυρής γραφειοκρατικής διοίκησης που στόχο είχε την παρακολούθηση της παραγωγής και διακίνησης των αγαθών με την καταγραφή των εισερχόμενων στο ανάκτορο ή επί τόπου παραγόμενων ποσοτήτων πρώτων υλών, την επεξεργασία τους και τη μετατροπή τους σε έτοιμα προς χρήση ή εξαγωγή τελικά προϊόντα.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, δεν αποτελεί έκπληξη ότι στα ανακτορικά αρχεία της Κνωσού⁸ και της Πύλου⁹ γινόταν συστηματική καταγραφή και του πολεμικού οπλισμού. Ίσως θα περίμενε κανείς, ιδίως στην Πύλο, οι σχετικές αναφορές να είναι περισσότερο εκτεταμένες και λεπτομερείς. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι καμία αναφορά σε κανενός είδους όπλο, αμυντικό ή επιθετικό, ή/και άρμα δεν προέρχεται από τις Μυκήνες. Στην πραγματικότητα ο πολεμικός εξοπλισμός στα ανακτορικά αρχεία αντιμετωπίζεται όπως όλα τα τελικά προϊόντα που καταγράφονται από τους γραφείς του ανακτόρου, δηλαδή είτε ως παραδόσεις παραγωγής των ανακτορικών εργαστηρίων είτε ως καταστάσεις αποθηκών. Στην Πύλο, αν και η καταγραφή δεν συνδέεται άμεσα (με αναφορά σε ανθρωπωνύμια ή τίτλους) με την πολεμική εξάρτυση συγκεκριμένων ομάδων ή ατόμων και, πολύ περισσότερο του στρατού συνολικά, δεν αποκλείεται, ειδικά ο αμυντικός εξοπλισμός, να προοριζόταν μόνο για τους ανώτερους στρατιωτικούς αξιωματικούς, καθώς πρόκειται για πολύτιμα όπλα σε μικρές ποσότητες.

Η συνολική εικόνα που έχουμε από τις επιγραφικές μαρτυρίες της περιόδου των ανακτόρων περιλαμβάνει ξεχωριστές καταγραφές α) επιθετικών όπλων, β) αρμάτων και γ) αμυντικής πολεμικής εξάρτυσης. Επιθετικά όπλα, όπως ξίφη *233 PUG † , *236 GUP † (πινακίδες Ra), δόρατα *230 HAS ↘ και βέλη *231 SAG — (πινακίδες R) καταχωρίζονται συστηματικά στην Κνωσό¹⁰, αλλά πινακίδες με αντίστοιχες καταγραφές δεν έχουν διασωθεί από το αρχείο της

3 Bennet και Davis 1999.

4 Στις πινακίδες Γραμμικής Β, τα μέλη του Ιερατείου της Πύλου έχουν καταγραφεί ως κάτοχοι γης, κοπαδιών και εργατικού δυναμικού.

5 Βλ. για παράδειγμα στην Πύλο τη διαμάχη της τοπικής κοινότητας με την Ιέρεια Έριθα (*e-ri-ta*) ως προς την κατοχή των γαιών *ko-to-na ke-ke-me-na* (PY Eb 297, Ep 704).

6 Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι «εισπράκτορες» των πινακίδων Γραμμικής Β (De Fidio 2001, 22).

7 Στο πλαίσιο αυτό έχει ερμηνευθεί η οργάνωση από το ανάκτορο των θρησκευτικών εορτών και συμποσίων (Palaima 2004).

8 Η έκδοση των κειμένων που έχει χρησιμοποιηθεί για τις πινακίδες της Κνωσού είναι των Killen και Olivier 1989, με τις συγκολλήσεις που έχουν γίνει κατά καιρούς (π.χ. Godart κ.ά. 1990-91).

9 Η έκδοση των κειμένων που έχει χρησιμοποιηθεί για τις πινακίδες της Πύλου, αν και χαρακτηρίζεται ακόμη από τους συγγραφείς της ως «draft version», είναι των Bennett, Melena και Olivier (Bennett κ.ά. 2003, με τη συνεργασία των Firth και Palaima).

10 Στην Κνωσό καταγράφονται επίσης ακόντια (*254 JAC — στα σφραγίσματα Ws 1704; 8495) και ίσως τόξα (*256 ↘) (Melena 2014, 151) στις πινακίδες U(1) 109 ; 124 ; 7507.

Πύλου¹¹, παρά το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός αιχμών βελών έχει εντοπιστεί στο δωμάτιο 100 του λεγόμενου «Βορειοανατολικού εργαστηρίου»¹² στο ανάκτορο στον Άνω Εγκλιανό. Το σύνολο αυτό αποτελεί το μοναδικό ανασκαφικό εύρημα από το ανάκτορο της Πύλου που σχετίζεται με πολεμικό εξοπλισμό¹³. Κάποιο είδος επιθετικού όπλου (*e-pi-zo-ta*) φαίνεται ότι καταγράφει και η πινακίδα HV Rb 1 από τον Άγιο Βασίλειο, όπου μάλιστα έχει ανασκαφεί και ένας θησαυρός ξιφών *in situ*¹⁴, ενώ το ιδεόγραμμα του διπλού πέλεκυ *235 ακολουθούμενο από τον αριθμό 2 υπάρχει σε άλλη πινακίδα από την ίδια θέση (HV Rb 6)¹⁵. Καταγραφές τροχών (*243 ROTA) διαθέτουμε από τις πινακίδες Sg και So της Κνωσού, Sa της Πύλου, Si της Τίρυνθας¹⁶ και την πινακίδα Sq 1 από τα Χανιά¹⁷, ενώ διάφοροι τύποι αρμάτων (*240 BIG , *241 CUR , *242 CAPS) καταχωρίζονται στις πινακίδες Sc, Sd, Se, Sf, Sg από την Κνωσό¹⁸ και την πινακίδα Sm 11 από την Τίρυνθα.

Οι πληροφορίες για την αμυντική πολεμική σκευή προέρχονται από την Κνωσό, την Πύλο, την Τίρυνθα και τη Θήβα¹⁹. Οι πανοπλίες αποτελούν το αντικείμενο της καταγραφής των έξι πινακίδων της σειράς Sk της Κνωσού και των 12 πινακίδων της σειράς Sh της Πύλου που χαρακτηρίζονται από την παρουσία του ιδεογράμματος του θώρακα *162 TUN στην Κνωσό και *163 ARM στην Πύλο αντίστοιχα. Ο ίδιος τύπος θώρακα με εκείνον της Πύλου συναντάται και στην Τίρυνθα (TI Si 5). Αναφορές σε επιρράμματα θωράκων περιλαμβάνονται σε πινακίδες της σειράς Ug από τη Θήβα²⁰. Οι καταγραφές του θηβαϊκού αρχείου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς από το ανάκτορο της Θήβας προέρχονται δύο από τα γνωστά παραδείγματα θωράκων που έχουν διασωθεί σε ανασκαφικό περιβάλλον που δεν σχετίζεται με τάφους²¹. Το πρώτο από τα παραδείγματα προέρχεται από το οικοδομικό συγκρότημα της «Οπλοθήκης» στο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης της Θήβας, όπου, εκτός από τα χάλκινα τμήματα θώρακα, βρέθηκε και μεγάλο τμήμα του Αρχείου πινακίδων του ανακτόρου, εξαρτήματα αρμάτων, ιπποσκευές και αιχμές βελών, και το δεύτερο, από το βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης. Όλα τα ιδεογράμματα και οι όροι που περιγράφουν αντικείμενα της αμυντικής πολεμικής εξάρτυσης στα ανακτορικά αρχεία έχουν συγκεντρωθεί στον Πίνακα 1.

11 Οι μόνες αναφορές σε «επιθετικά» όπλα από το αρχείο της Πύλου προέρχονται από την πινακίδα Ta 716. Πρόκειται για τα ιδεογράμματα *234 *qi-si-pe-e/k'wisip'heh'e/* και *232 *wa-o/wahor/* πέλεκυς (Melena 2014, 150-151). Ο Palaima πάντως θεωρεί ότι πρόκειται για τελετουργικά αντικείμενα (Palaima 2004, 234 και υποσημείωση 101). Βλ. επίσης πινακίδα Jn 829 όπου καταγράφεται η συγκέντρωση μικρών ποσοτήτων χαλκού από διάφορους ναούς της ανακτορικής επικράτειας για να χρησιμοποιηθούν για την κατασκευή δοράτων, ακοντίων και αιχμών.

12 Bendall 2003, 187, εικ. 10.

13 Shelmerdine 1999, 403.

14 Aravantinos και Vasilogamvrou 2012, 45-48.

15 Melena 2014, 151.

16 Η έκδοση των κειμένων που έχει χρησιμοποιηθεί είναι των Melena και Olivier 1991.

17 Hallager κ.ά. 1990.

18 Το ιδεόγραμμα *240 BIG έχει καταγραφεί επίσης στις πινακίδες KN Xd 298· 9153· 9161 και KN X <1641>. Το ιδεόγραμμα *242 CAPS υπάρχει και στην πινακίδα KN X 10107.

19 Η έκδοση των κειμένων που έχει χρησιμοποιηθεί για τις πινακίδες της Θήβας είναι των Aravantinos, Del Freo, Godart και Sacconi (Aravantinos κ.ά. 2005).

20 Για πρόσφατη μελέτη των πινακίδων αυτών, βλ. Del Freo 2014. Σημειώνεται ότι το ακροφωνικό O χρησιμοποιείται με άλλη σημασία από εκείνη του επιρράμματος πολεμικής σκευής τόσο στην Πύλο (π.χ. στη σειρά Ma) όσο και στην Κνωσό (KN Ce 113; F 452; Nc 5100; Xd 149).

21 Andrikou 2007, 402.

	ΘΩΡΑΚΕΣ		ΚΡΑΝΗ		ΠΑΡΑΓΝΑΘΙΔΕΣ	ΕΠΙΡΡΑΜΜΑΤΑ	ΕΠΩΜΙΔΕΣ
ΠΥΛΟΣ Πινακίδες Sh	*163 ARM 𐀀	to-ra-ke	ko-ru-to - *KO		pa-ra-wa-jo- *03 -PA	o-pa-wo-ta - *61 - O	
ΚΝΩΣΟΣ Πινακίδες Sc1 ²² , Sk2 ²³ , Lc3 ²⁴ , Ld4 ²⁵ , L5 ²⁶ , Xd6 ²⁷	*162 TUN 𐀁 *162 TUN + QE 𐀂 *162 TUN + KI 𐀃 *162 TUN + RI 𐀄 *255 (:) 𐀅 ²⁸	to-ra qe-ro ₂ - *78 QE	*191 GAL 𐀆	e-pi-ko-ru- si-ja o-pi-ko-ru- si-jo		o-pa-wo-ta - *61 O	e-po-mi-jo
ΤΙΡΥΝΘΑ Πινακίδα Si 5	*163 ARM 𐀀	to-ra-ke					
ΘΗΒΑ Πινακίδες Uf ²⁹	-		-		-	*61 O	

Πίνακας 1. Αναφορές σε αμυντική πολεμική εξάρτυση στα ανακτορικά αρχεία.

Τα στοιχεία που αφορούν σε καταχωρίσεις αμυντικής πολεμικής εξάρτυσης στο Αρχείο της Πύλου περιορίζονται αποκλειστικά στις 12 πινακίδες της σειράς Sh και την ετικέτα Wa 732 (ή τις ετικέτες³⁰) που τις συνοδεύει. Τόσο οι πινακίδες όσο και η ετικέτα είναι έργο του ίδιου γραφέα (733-Cii), άλλες καταγραφές του οποίου δεν έχουν διασωθεί. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με άλλα χαρακτηριστικά, όπως η προχειρότητα της κατασκευής των πινακίδων, το ακανόνιστο φυλλοειδές σχήμα ορισμένων, αλλά και ο μάλλον απρόσεκτος γραφικός χαρακτήρας³¹, οδηγεί στην πιθανή σκέψη ότι πρόκειται για έναν εκπαιδευόμενο ή/και άπειρο

22 Πρόκειται για τις έξι πινακίδες (Sk 789; 5670; 7751+9195+ FR (Godart κ.ά. 1990-91, 383); 8100; 8149; 8254 που καταγράφουν αποκλειστικά θώρακες).

23 Στις πινακίδες αυτές καταγράφονται θώρακες σε συνδυασμό με άρματα και ζεύγη αλόγων (Sc 103 + 5069 + 5145; 130 + 231; 135 + 5149 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 217; 219 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο (TUN+ QE); 226; 227 (TUN+ QE); 229 (TUN+ QE); 230; 233; 234; 235 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 236 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 237 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 238; 239; 243; 250 + 7691; 251; 252+ 7455 + 7458 + fr.; 253 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 254 + 7465; 255; 256 [+] 5163; 258; 259; 260; 261; 263; 266 (TUN+ QE); 1644; 5046 + fr. το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 5060 + 5140; 5068 + fr.; 5070; 5084; 5085; 5086; 5137 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 5138 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 5155; 5156; 5162 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 5164 + 7452 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 5169 + 7477 + 7536 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 7444; 7456; 7466; 7469 + 7472; 7475; 7480; 7481; 7772 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 7782 + 8568 + fr.; 7821; 782 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 7996; 8124; 8125 (TUN+ QE); 8271 (TUN+ QE); 8467; 8470; 8471; 8759 (το ιδεόγραμμα TUN σβησμένο); 8796; 9113; 9114.

Lc 646 + 662 + 6015 + 8517 + fr. [+] 5875 (TUN+KI).

24 Lc 646 + 662 + 6015 + 8517 + fr. [+] 5875 (TUN+KI).

25 Ld (1) 595 (TUN+KI).

26 L 178 + 281 (TUN+RI); L (2) 593 + 5992 + 8587 (TUN+KI); L (1) 594 (TUN+KI); L (2) 647 + 2012 + 5943 + 5974 (TUN+KI); L 870 + fr. (TUN+KI); L 5745 + 5917 (TUN+KI); L (2) 5961 (TUN+KI).

27 Xd 7610 + 7786; 7802; 9136 (TU+Q).

28 Για την ταύτιση του ιδεογράμματος *255 με τον τον γύαλο-qe-ro₂, βλ. Del Freo 1996, 84. Melena 2014, 150.

29 Ug 3, 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13, 14, 21, 22, 23, 421, 422, 423, 424, 425.

30 Για την πιθανότητα και η ετικέτα Wa 1271 να σχετίζεται με τη σειρά Sh (βλ. παρακάτω, καθώς και την υποσημείωση 64).

31 Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη όταν ο Snodgrass συγκρίνει το ιδεόγραμμα του θώρακα της Κνωσού με εκείνο της Πύλου αναφέρει ότι το μεν πρώτο «επαναλαμβάνεται με φροντίδα, ενώ το δεύτερο έχει σχεδιαστεί στενογραφικά μη επιτρέποντας την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων» (Snodgrass 1965, 99).

γραφέα, στον οποίο δόθηκε η εντολή να προχωρήσει σε μια μάλλον «εύκολη» καταγραφή³², όπως φαίνεται από την ομοιομορφία που παρουσιάζουν οι πινακίδες. Εξαιτίας της ομοιομορφίας αυτής θα πρέπει να αποκλείσουμε την περίπτωση ο γραφέας να ήταν απρόσεκτος, λόγω υπερβολικής βιασύνης, διότι, τότε, θα έγραφε αντί για δέκα πινακίδες με παρόμοιο περιεχόμενο μόνον δύο με συγκεντρωτικούς τους αριθμούς των καταγραφόμενων αντικειμένων. Η θεωρητικά απλή και εύκολη, πάντως, αυτή καταγραφή αποτελεί για πολλούς λόγους για μας σήμερα ένα μοναδικό σύνολο που έχει τύχει διεξοδικής μελέτης, ειδικά έπειτα από την ανακάλυψη της πανοπλίας των Δενδρών, η οποία επιβεβαίωσε την ύπαρξη μεταλλικού θώρακα και εξαρτημάτων του³³, ανεξάρτητα από το εάν η πανοπλία αυτή ήταν εύχρηστη στον πόλεμο ή απλώς αποτελούσε ταφικό κτέρισμα υψηλού γοήτρου. Κεφαλαιώδης, όμως, παραμένει η μελέτη της σειράς Sh από τον Thomas G. Palaima, ο οποίος, συνδυάζοντας τα ανασκαφικά δεδομένα εντοπισμού όλων των πινακίδων εντός του ίδιου τετραγώνου στο βορειοδυτικό τμήμα του δωματίου 7 του Αρχείου του ανακτόρου με μια σειρά από προσεκτικές μακροσκοπικές παρατηρήσεις, τεκμηρίωσε την άποψη περί του τρόπου και της σειράς αποθήκευσης και των δώδεκα πινακίδων στο ίδιο καλάθι, το οποίο έφερε και την ετικέτα. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαίωσε ταυτόχρονα τη διαδικασία που ακολουθείτο συνολικά από το ανάκτορο για την καταγραφή και αποθήκευση των πινακίδων³⁴.

Η ομοιομορφία του κειμένου των πινακίδων πράγματι αποτελεί το πρώτο από τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της μοναδικότητας του συνόλου αυτού. Το ίδιο κείμενο επαναλαμβάνεται στις έξι από τις πινακίδες (Sh 733, 737, 741, 742, 743 και 744).

Sh 733

ARM 1 *me-zo-a₂ O 20 me-u-jo-a₂ O 10 ko-ru-to O 4 PA 2*

ΘΩΡΑΚΑΣ 1 μείζονα ε(πιρράμματα) 20 μείονα ε(πιρράμματα) 10 του κράνους ε(πιρράμματα) 4, πα(ραγναθίδες) 2

Sh 737

ARM 1 *o-pa-wo-ta, me-zo-a₂, O 20 me-u-jo-a₂, O 10 ko-ru-to, O 4*

pa-ra-wa-jo 2

Sh 741

ARM 1 *me-zo-a₂, O 20 me-u-jo-a₂ O 10 ko-ru-to O 4 PA 2*

Sh 742

ARM 1 *me-zo-a₂ O 20 me-u-jo-a₂ O 10 ko-ru-to O 4 PA 2*

Sh 743

ARM 1 *me-zo-a₂, O 20 me-u-jo-a₂ O 10 ko-ru-to O 4 PA 2*

Sh 744

ARM 1 *me-zo-a₂ O 20 me-u-jo-a₂ O 10 ko-ru-to, O 4 PA 2*

32 Βλ. και Palaima 2011, 100.

33 Μαρινᾶτος 1962. Snodgrass 1965. Βερδελῆς 1968. Catling 1970. Ventris και Chadwick 1973, 375-379. Vandenberg και Olivier 1979, 18-39. Melena 1983, 276. Palaima 1996.

34 Palaima 1996. Για τις συγκεκριμένες πινακίδες προτείνει (Palaima 1996, 382) ότι γράφτηκαν στο «Βορειοανατολικό εργαστήριο», όπου έχει τεκμηριωθεί ότι λάμβανε χώρα κατεργασία πρώτων υλών (Bendall 2003), και ακολούθως μεταφέρθηκαν για αποθήκευση στο Αρχείο του ανακτόρου.

Αντίστοιχα ομοιόμορφο είναι το κείμενο των άλλων τεσσάρων πινακίδων (Sh 734, 735, 738 και 739).

Sh 734

Recto

ARM 1 *me-zo-a₂* O 22 *me-u-jo-a₂* O 12 KO O 4 PA 2

ΘΩΡΑΚΑΣ 1 μείζονα ε(πιράμματα) 22 μείονα ε(πιρράμματα) 12 του κρά(νους) ε(πιρράμματα) 4, πα(ραγναθίδες) 2

Sh 735

ARM 1 *me-zo-a₂* O 22 *me-u-jo-a₂* O 12 KO O 4 PA 2³⁵

Sh 738

ARM 1 *me-zo-a₂* O 22 *me-u-jo-a₂* O 12 KO O 4 PA 2

Sh 739

Recto

ARM 1 *me-zo-a₂* O 22 *me-u-jo-a₂* O 12 KO O 4 PA 2

Η χαρακτηριστική αυτή ομοιομορφία των κειμένων των πινακίδων επιτρέπει με μεγάλη βεβαιότητα την ταύτιση λέξεων και ακροφωνικών συλλαβών. Έτσι, στην πινακίδα Sh 737, που ανήκει στην πρώτη ομάδα των έξι ομοιόμορφων πινακίδων, ο γραφέας έχει σημειώσει τόσο τη λέξη *o-ra-wo-ta* όσο και ακροφωνικό της O κατά την αρίθμηση των επιρραμμάτων. Στην ίδια πινακίδα η τελευταία καταγραφή αναφέρεται με τη λέξη *ra-ra-wa-ja*, η οποία στις υπόλοιπες πέντε πινακίδες της ομάδας δηλώνεται με το ακροφωνικό PA. Επιπλέον, αν και το κράνος δηλώνεται στη γενική με τη λέξη *ko-ru-to* και στις έξι πινακίδες της πρώτης ομάδας, μπορούμε από το κείμενο όλων των πινακίδων της δεύτερης ομάδας να είμαστε βέβαιοι ότι ταυτίζεται με το ακροφωνικό KO.

Οι διαφορές στο κείμενο των δύο ομάδων πινακίδων αφορούν αποκλειστικά στον αριθμό των μεγάλων και μικρών επιρραμμάτων του θώρακα. Στις πινακίδες της πρώτης ομάδας η αναλογία είναι 10 προς 20 ενώ σε εκείνες της δεύτερης ομάδας είναι 12 προς 22. Στην πινακίδα 735 διακρίνεται το αρχικό σημείο ελέγχου του αριθμού 22 από τον γραφέα, το οποίο αργότερα σβήστηκε από τον ίδιο³⁶, ενώ το ίδιο διακρίνεται αχνά πάνω από τον αριθμό 22 στην πινακίδα 738, καθώς και πάνω από τον αριθμό 20 στις πινακίδες 741 και 744. Είναι φανερό ότι ο γραφέας έλεγχε επί τόπου τους αριθμούς των επιρραμμάτων και κρατούσε σημειώσεις για να μην ξεχαστεί. Τι είναι όμως τα επιρράμματα αυτά, τα οποία, ο κατά τα λοιπά μάλλον απρόσεκτος γραφέας, ελέγχει προσεκτικά; Ο όρος *o-ra-wo-ta* ερμηνεύεται ως *op-āworta*³⁷. Το δεύτερο συνθετικό του όρου σχετίζεται με το ρήμα *ἀρτάω* < *ἀφερτάω*³⁸ που έχει τη σημασία «κρεμώ τι από τινός»³⁹. Πρόκειται λοιπόν για αντικείμενα δύο μεγεθών (μικρά και μεγάλα) που επισυνάπτονται κατά αριθμητική αναλογία (10:20 ή 12:22) στο θώρακα και, αντίστοιχα τέσσερα αντικείμενα του ίδιου μεγέθους και δύο αντικείμενα του ίδιου μεγέθους που επισυνάπτονται στο κράνος και στις παραγναθίδες. Σύμφωνα με τη μορφή του ιδεογράμματος *163 ARM και τα ανασκαφικά δεδομένα μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να καταλήξουμε στο

35 Έχει σβηστεί το προηγούμενο κείμενο *Jto* ή *Jwe-to*.

36 Bennett κ.ά. 2003.

37 Heubeck 1986, 289.

38 Ventris και Chadwick 1973, 376.

39 Liddell και Scott 1904, τόμος A, λήμμα *ἀρτάω*.

συμπέρασμα ότι τα επιρράμματα των πινακίδων Sh αφορούν στα χάλκινα τμήματα, από τα οποία συναρμολογείται ο θώρακας. Τμήματα θωράκων, εκτός από την πανοπλία των Δενδρών που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο και είναι η πιο ολοκληρωμένη μορφή τέτοιου αντικείμενου που διαθέτουμε, έχουν εντοπιστεί σε πιο αποσπασματική μορφή και αλλού⁴⁰, αλλά, όπως ήδη επισημάνθηκε μόνο τα δύο παραδείγματα της Θήβας προέχονται από περιβάλλον που σχετίζεται με το ανάκτορο. Με εξαίρεση πάντως μια επωμίδα από θαλαμωτό τάφο των Δενδρών, που χρονολογείται αρκετά παλαιότερα, στην ΥΕ ΙΙ περίοδο, τόσο τα ευρήματα από τη Θήβα όσο και τα υπόλοιπα ταφικά ευρήματα δεν απέχουν χρονολογικά (ΥΕ ΙΙΑ/Β-Β1) από τα αντικείμενα που καταγράφει ο γραφέας των πινακίδων Sh και, άρα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως συγκρίσιμο με τις επιγραφικές μαρτυρίες αρχαιολογικό υλικό. Μεταξύ αυτών, υπάρχουν κάποια μεγαλύτερα και κάποια μικρότερα σε μέγεθος τμήματα, τα οποία, όπως είναι λογικό, βρίσκονται σε ζεύγη θυμίζοντας την αναλογία των πινακίδων. Σε κάθε περίπτωση, τα χάλκινα αυτά ελάσματα αναρτώνται σε ένα δερμάτινο ή υφασμάτινο υπόστρωμα και, όπως ήδη σημειώθηκε, θα περιορίζονταν προς χρήση από περιορισμένο αριθμό ατόμων. Το υπόλοιπο στράτευμα ενδεχομένως να έφερε για προστασία θώρακες δερμάτινους ή υφασμάτινους⁴¹, χωρίς ενισχυτικά μέταλλα τμήματα. Στην Κνωσό, άλλωστε, το ιδεόγραμμα του θώρακα εμφανίζεται και ως σύμπλεγμα με τα ακροφωνικά των λέξεων *ki-to* (χιτών) (*162 TUN + KI 𐀓) και *ri-no* (λινό) (*162 TUN + RI 𐀓) και περιλαμβάνεται σε πινακίδες που έχουν ως αντικείμενο την καταγραφή υφασμάτων. Στις πινακίδες της σειράς Sk από την Κνωσό, που θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε ως το αντίστοιχο των πινακίδων Sh της Πύλου, το ιδεόγραμμα του θώρακα *162 TUN 𐀓 συνοδεύεται από τη λέξη *qe-ro₂* */sk^wella/ γύαλα⁴². Η λέξη παραπέμπει στον ομηρικό θώρακα αποτελούμενο από δύο γύαλα⁴³. Φαίνεται λοιπόν ότι ο θώρακας στην Κνωσό αποτελείται από δύο τμήματα, ένα για την κάλυψη του εμπρόσθιου τμήματος του σώματος κι ένα για την κάλυψη του οπίσθιου, κατασκευασμένα από δέρμα ή ίσως και πυκνό ύφασμα⁴⁴ και ενισχυμένα από δύο επωμίδες (*e-ro-mi-jo*), οι οποίες σχεδιάζονται και στο ιδεόγραμμα *162 TUN. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι ενώ διαθέτουμε ευρήματα επωμίδων από τα Δενδρά η λέξη δεν καταγράφεται στην Πύλο, όπου ίσως οι επωμίδες δεν διαχωρίζονται και βρίσκονται μεταξύ των ζευγών επιρραμμάτων. Το ιδεόγραμμα του θώρακα *162 TUN 𐀓 της Κνωσού απεικονίζει μόνο το θώρακα και όχι το κράνος. Σε δύο πινακίδες (Sk 789, 8100) όπου εμφανίζεται η λέξη *to-ra* περιλαμβάνεται και καταγραφή δύο επιρραμμάτων για το κράνος, μόνο που εδώ ο όρος που χρησιμοποιείται είναι *e-ko-ru-si-jo* και *e-pi-ko-ru-si-ja*, δηλαδή επικράνια, αν και ο όρος *o-ra-wo-ta* με την έννοια των επιρραμμάτων χρησιμοποιείται κανονικά στην πινακίδα Sk 8100. Όμως στην Κνωσό χρησιμοποιείται για το κράνος το ιδεόγραμμα *191 GALQ ακολουθώντας τη λέξη *ko-ru*. Το ιδεόγραμμα αναπαριστά το χαρακτηριστικό από την εικονογραφία κωνικό κράνος, ένα χάλκινο δείγμα του οποίου έχει ανασκαφεί σε ΥΜ ΙΙ τάφο πολεμιστή στην Κνωσό⁴⁵. Από την αρχαιολογική σκαπάνη αλλά και από εικονογραφία γνωρίζουμε διάφορους τύπους πολεμικών κρανών με πιο γνωστό το οδοντόφρακτο κράνος, το οποίο άλλωστε συνοδεύει και την πανοπλία στα Δενδρά⁴⁶.

Οι πινακίδες 734, 735, 738 και 739 αποτελούν παλιμψηστα. Η αρχική μορφή του κειμένου

40 Για μια σύνοψη των επτά περιπτώσεων εντοπισμού χάλκινων τμημάτων θώρακα, βλ. Andrikou 2007. Για τα ΥΕ ΙΙΓ παραδείγματα από την Καλλιθέα Αχαΐας και την Κεφαλλονιά, βλ. Yalouris 1960.

41 Για την περιγραφή του τρόπου κατασκευής υφασμάτινων και δερμάτινων θωράκων, βλ. Molly 2012, 278.

42 Heubeck 1986. Ο όρος *γύαλα* στον πληθυντικό χρησιμοποιείται και στους ιστορικούς χρόνους για την περιγραφή των δύο τμημάτων του θώρακα των οπλιτών (King 1970, 295).

43 Liddell και Scott 1904, τόμος Α, λήμμα *γύαλον*.

44 Del Frio 1996.

45 Hood και de Jong, 1952, 256-260, πίν. 50-52.

46 Για μια επισκόπηση των διαφόρων τύπων κρανών που έχουν εντοπισθεί αλλά και την εικονογραφική απόδοση κρανών σε διάφορα υλικά, βλ. Κορρές 1969.

της πινακίδας 734, αν και δεν μπορεί να αποκατασταθεί πλήρως, είναι βέβαιο ότι αφορούσε επίσης στην καταγραφή θωράκων, διότι και στην εμπρόσθια και στην οπίσθια όψη διακρίνεται η λέξη *to-[ra]-ko* και το ιδεόγραμμα του θώρακα *163 ARM αντίστοιχα.

Sh 734

Recto originalis

- .1 to-[ra]-ko []wā-wē-ka
 .2 e-qe-υ []

Vesro originalis

to-jo-ηe-me-ta-mi-•o-wo-to-ρα-ρο ARM 1

Το αρχικό κείμενο της οπίσθιας όψης της πινακίδας δεν είναι κατανοητό και θυμίζει τη λέξη που χρησιμοποιούσαν ως γραφική εξάσκηση οι γραφείς⁴⁷. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση αυτή διότι, εκτός από το γεγονός ότι η λέξη *to-jo-ηe-me-ta-mi-•o-wo-to-ρα-ρο* δεν έχει εντοπισθεί σε άλλη πινακίδα του ανακτόρου, ακολουθείται και από το ιδεόγραμμα του θώρακα. Θα μπορούσε ίσως ο γραφέας, εφόσον φυσικά η αρχική μορφή της πινακίδας γράφτηκε από τον ίδιο⁴⁸, να εξασκείται και στη γραφή του ιδεογράμματος πριν σβήσει το κείμενο και προχωρήσει στην κανονική καταγραφή; Αντίστοιχα, η αρχική οπίσθια όψη της πινακίδας 739 ίσως δεν ήταν άσχετη με την καταγραφή οπλισμού, εάν ο άγνωστος όρος *we-to-e-to-mi* περιέχει ως δεύτερο συνθετικό τη λέξη *έντεα*⁴⁹, η οποία στον Όμηρο σημαίνει όπλα, πανοπλία και, κυρίως, το θώρακα⁵⁰. Η λέξη ακολουθείται από τον όρο *je-ρε-wo*, ίσως λάθος αντί του *i-je-ρε-wo*⁵¹ ενώ το υπόλοιπο κείμενο του πρώτου στίχου δεν είναι ξεκάθαρο⁵². Ο δεύτερος στίχος περιλαμβάνει μια ακόμη πολυσύλλαβη λέξη⁵³, *o-to-pe-δα-κο-we-de-[•]-κε-ku-ka*, ή απλώς συλλαβές εξάσκησης του γραφέα πριν προβεί στην καταγραφή.

Sh 739

Verso originalis

- .1 we-to-e-to-mi , je-ρε-wo []wā -[]-re-ηe []e-ko-si
 .2 o-to-pe-δα-κο-we-de-[•]-κε-ku-ka

Το ιδεόγραμμα του θώρακα *163 ARM προτάσσεται και στις δέκα αυτές πινακίδες, δηλαδή σε όλες εκτός των δύο πινακίδων που λειτουργούν ανακεφαλαιωτικά και αποτελούν δίπτυχο, την Sh 736 και 740. Η πρόταξη του ιδεογράμματος, αν και δεν είναι μοναδική, είναι πολύ σπάνια στις πινακίδες της Πύλου. Συμβαίνει με βεβαιότητα μόνο σε δύο ακόμα περιπτώσεις, στις πινακίδες Ua 9 και Fa 1195. Και στις δύο το ιδεόγραμμα του κριθαριού αναφέρεται όντως στην αρχή του κειμένου, κάτι που ωστόσο δεν είναι παράξενο, καθώς η καταμέτρηση του είναι το αντικείμενο της καταγραφής των πινακίδων. Στην πινακίδα Ua 9 εκτός από τη μεγάλη ποσότητα κριθαριού *HORD 100 T 1 V 2* καταγράφεται επίσης μεγάλη ποσότητα ελαιοκάρπου *OLIV 88 T 7*. Στην Fa 1195 η καταγραφή αφορά μόνο σε ποσότητα κριθαριού

47 Βλ. και τη λέξη *di-we-si-po-ro-ti-mi-to-γο* στην οπίσθια όψη των πινακίδων PY Aq 218 και PY Xa 412 και *di-we-si-po-ro-ti-mi-to* (PY Tn 316) (Del Freo 2016, 164).

48 Ο Palaima (1996, 384) προτείνει ότι οι πινακίδες είχαν χρησιμοποιηθεί στην αρχική τους μορφή για την καταγραφή οπλισμού από άλλο γραφέα στο «Βορειοανατολικό εργαστήριο».

49 Βλ. *e-to-wo-ko/ento-worgoi* (Ventris and Chadwick, 1973, 394). Ο όρος συναντάται στην Πύλο (An 39, Fn 50) και στην Κνωσό (Fh 462).

50 Πανταζίδης 1935, 216, λήμμα *έντεα*: όπλα, πανοπλία, κυρίως ο θώραξ.

51 Βλ. PY Ea 756 και Jn 431.

52 Ενδεχομένως, η τελευταία λέξη να είναι το ρήμα *e-ko-si* (έχουσι).

53 Με πρώτο συνθετικό *o-to-pe-δα- όρθόπεδα*;

HORD 13 [] T3. Το περιεχόμενο των δύο αυτών πινακίδων διαφέρει σημαντικά από εκείνο της σειράς Sh που έχει ως αντικείμενο την επιθεώρηση της ολοκλήρωσης της εργασίας επισκευής και ανακαίνισης της αναγραφόμενης πολεμικής εξάρτυσης. Η πρόταξη του ιδεογράμματος του θώρακα θα μπορούσε να λειτουργεί ενδεχομένως και ως ένα είδος γενικής αναφοράς ή περιληπτικής επεξήγησης όλων των τμημάτων της πολεμικής εξάρτυσης τα οποία ακολουθούν⁵⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ το ιδεόγραμμα *163 ARM περιλαμβάνει στην πραγματικότητα ένα συνδυασμό θώρακα και κράνους, τα επιρράμματα του καταχωρίζονται ωστόσο χωριστά. Ενδεχομένως, λοιπόν, το ιδεόγραμμα να περιλάμβανε και τις παραγναθίδες, οι οποίες ούτως ή αλλιώς αποτελούν τμήμα του κράνους⁵⁵, αλλά η κατά μέτωπο απόδοση του ιδεογράμματος, το μικρό μέγεθος των παραγναθίδων και το πρόχειρο σχέδιο του γραφέα⁵⁶ να καθιστούν τη σχεδιάσή τους επί του ιδεογράμματος δύσκολη. Έτσι ο γραφέας προτάσσοντας το ιδεόγραμμα και τον αριθμό 1 στην πραγματικότητα επεξηγεί τι περιλαμβάνει κάθε πολεμική σκευή: θώρακα, κράνος και παραγναθίδες. Με τον τρόπο αυτό, αν και η καταγραφή της πολεμικής εξάρτυσης δεν σχετίζεται με συγκεκριμένα πρόσωπα, ωστόσο περιγράφεται ολοκληρωμένη ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως σύνολο από τον αξιωματούχο για τον οποίον έχει κατασκευασθεί.

Η σειρά των δέκα πινακίδων συμπληρώνεται από δύο ακόμα πινακίδες, την Sh 736 και Sh 740 που αποτελούν δίπτυχο. Πρόκειται για τις «κεφαλίδες» που δίνουν τις συγκεντρωτικές πληροφορίες για το περιεχόμενο των υπολοίπων δέκα πινακίδων με το παρόμοιο περιεχόμενο.

Sh 736

to-ra-ke, a-me-ja-to, o-pa, me-za-na, wo-ke, ne-wo ZΞ 5
 Θώρακες Αμίου εργασία Μεσσήνης οικία νέοι ZEYΓH 5

Sh 740

.a ko-ru-to O 4 PA 2
 pa-ra-jo, ARM ZE 5 wi-so- wo-pa-[]⁵⁷ o-pa-wo-ta, me-zo-a₂ O 20
 me-u-jo-a₂ O 10

Παλαιοί θώρακες ZEYΓH 5 wi-so-wo-pa-[]⁵⁸ ε(πιρράμματα) μείζονα 20 μείονα ε(πιρράμματα) 10 του κράνους ε(πιρράμματα) 4, πα(ραγναθίδες) 2

Η ερμηνεία που έχει δοθεί από τον Palaima⁵⁹ είναι ότι πρόκειται για πέντε ζεύγη παλαιών (περσινών;) θωράκων που αποτελούνταν από 20 μεγάλα και δέκα μικρά επιρράμματα με κράνη και παραγναθίδες, τα οποία είχαν δοθεί για επισκευή στο εργαστήριο του Αμίου και επέστρεψαν ανακατασκευασμένα. Δεν αποκλείεται ο Άμιος να είναι το ίδιο πρόσωπο που στην πινακίδα Sa 734 φαίνεται να κατασκευάζει τροχούς αρμάτων. Άλλωστε θώρακες και άρματα καταγράφονται μαζί στη σειρά Sc της Κνωσού⁶⁰. Η εργασία του γραφέα αφορούσε στον έλεγχο

54 Η ερμηνεία που δίνει ο Palaima (1996, 388) για την πρόταξη του ιδεογράμματος είναι ότι σχετίζεται με την άμεση οπτική επαφή του γραφέα με τα αντικείμενα που περιγράφει.

55 Βλ. π.χ. το οδοντόφρακτο κράνος με τις χάλκινες παραγναθίδες που βρέθηκε μαζί με την χάλκινη πανοπλία στο θαλαμωτό τάφο 12 των Δενδρών, αλλά και τις παραγναθίδες στο χάλκινο κωνικό κράνος από την Κνωσό (Hood και de Jong, 1952, 258, πίν. 50).

56 Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 31.

57 Ίσως *wi-si-ro-pa-na* (Bennett κ.ά. 2003).

58 Palaima 1996. Βλ. και Sjöquist και Åström 1985, 71, όπου όμως αναφέρονται απλώς ίχνη.

59 Palaima 1996.

60 Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 23.

της ολοκλήρωσης της επισκευής και ανακαίνισης κατά την παράδοση. Αν και σε πολλά από τα ερωτήματα που προκύπτουν από την ερμηνεία αυτή έχουν δοθεί πειστικές πιθανές απαντήσεις⁶¹, ένα ερώτημα που αφορά στις δύο συγκεντρωτικές πινακίδες είναι γιατί δεν καταγράφεται και ο συνολικός αριθμός των επιρραμμάτων, καθώς ουσιαστικά τα χάλκινα αυτά ελάσματα ήταν το αντικείμενο της ανακαίνισης, και μάλιστα ενώ ο αριθμός τους έχει προσαυξηθεί κατά τέσσερα επιρράμματα (δύο μικρά και δύο μεγάλα ανά ζεύγος).

Μετά την ολοκλήρωση της καταγραφής, ο γραφέας τοποθέτησε την ετικέτα Wa 732 στο καλάθι με τις πινακίδες, ίχνη του οποίου φέρει στην οπίσθια όψη⁶², προκειμένου να είναι εύκολα κατανοητό το περιεχόμενο του καλάθιου σε όποιον είχε πρόσβαση στο υλικό⁶³.

Wa 732 (S 733 Cii)

.1]t̥o-ra-ke

Στο χάσμα μεταξύ του δωματίου 7 του κεντρικού κτηρίου του ανακτορικού αρχείου και του δωματίου 1⁶⁴ εντοπίστηκε μια ακόμη ετικέτα, η οποία είναι γραμμένη από άλλο γραφέα και ενδεχομένως συνδέεται επίσης με τις πινακίδες Sh⁶⁵. Εάν αυτό ισχύει, η ετικέτα αυτή θα πρέπει να τοποθετήθηκε σε μια μεταγενέστερη φάση, πιθανώς κατά τη διαδικασία ελέγχου της εργασίας του γραφέα S 733 Cii από τον γραφέα H.26 και επαλήθευσης του περιεχομένου του καλάθιου πριν την οριστική αποθήκευσή του.

Wa 1271 (H. 26?)

]ra-ke [

Μελετώντας τα κείμενα των πινακίδων Sh δεν μπορεί κανείς να μην παρατηρήσει την απουσία άλλων στοιχείων της αμυντικής πολεμικής εξάρτυσης, η χρήση των οποίων τεκμηριώνεται είτε ανασκαφικά και εικονογραφικά, όπως π.χ οι περικνημίδες⁶⁶ ή επιγονατίδες⁶⁷ και φυσικά η ασπίδα, η απεικόνιση της οποίας είτε ως τμήμα της εξάρτησης πολεμιστών είτε ως

61 Π.χ γιατί ο γραφέας έγραψε έξι και τέσσερις, όμοιου κειμένου, πινακίδες, αντί μιας, με συγκεντρωτικούς αριθμούς, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις, γιατί οι κεφαλίδες πινακίδες είναι δύο, εφόσον το κείμενό τους θεωρητικά είναι συνεχόμενο και θα μπορούσε να περιληφθεί σε μία και μόνη πινακίδα κλπ. (βλ. Palaima 1996).

62 Palaima 1996. Βλ. και Sjöquist και Åström 1985, 71, όπου όμως αναφέρονται απλώς ίχνη.

63 Πιθανώς η τοποθέτηση της ετικέτας να γινόταν κατά την μεταφορά των καλάθιων στο δωμάτιο 7 του Αρχείου του ανακτόρου, καθώς δέκα ετικέτες, μεταξύ των οποίων και η Wa 732, βρέθηκαν όλες μαζί (Palaima 2011, 108-109).

64 Bennett κ.ά. 2003. Ο Palaima (2011, 63) αναφέρει ότι η ετικέτα Wa 1271 βρέθηκε στο τετράγωνο 52 μαζί με άλλες ετικέτες, μεταξύ των οποίων και Wa 732.

65 Δεν αποκλείεται ωστόσο αντί του]ra-ke [να διαβάζεται *we-je-ke*, οπότε να συσχετίζεται με τις πινακίδες της σειράς Sa (Bennett κ.ά. 2003), στις οποίες συναντούμε επίσης τους όρους *we-je-ke-a₂* και *we-je-ke-e*. Άλλωστε ο γραφέας 26 έχει γράψει τις πινακίδες της σειράς Sa, καθώς και την ετικέτα Wa 1148 που τις συνοδεύει.

66 Περικνημίδες και μάλιστα χάλκινες αποτελούν συχνό εύρημα από μυκηναϊκούς τάφους «πολεμιστών». Συνόδευσαν άλλωστε την πανοπλία του στο θαλαμωτό τάφο 12 των Δενδρών. Για δύο πρόσφατα ευρήματα βλ. Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού 2012, 64 και 109. Στην εικονογραφία οι πολεμιστές φέρουν κνημίδες, ίσως κατασκευασμένες από πολλές στρώσεις υφάσματος ή δέρμα (π.χ. τοιχογραφία με παράσταση μάχης από την αίθουσα 64 του ανακτόρου της Πύλου, όπου οι Μυκηναίοι πολεμιστές φορούν οδοντόφρακτο κράνος με λοφίο, μια κοντή φούστα που φέρει από πάνω ένα είδος κροσωτού περιζώματος με τελαμώνα και υφασμάτινες (;) περικνημίδες, Lang 1969, 71-72, πίν. 16).

67 Τα γνωστά παραδείγματα χρυσών ελασμάτων «τύπου επιγονατίδας» από τον Ταφικό Κύκλο Α (π.χ. EAM P914, 268-269) και Ταφικό Κύκλο Β είναι πολύ παλαιότερα της περιόδου των πινακίδων και είχαν αποκλειστικά ταφικό και όχι χρηστικό χαρακτήρα (Μυλωνάς 1972-73, 330-331).

αυτόνομη παράσταση⁶⁸, αποτελεί αγαπημένο εικονογραφικό θέμα⁶⁹. Η έλλειψη ευρημάτων είτε των, ήδη κατά την περίοδο των πινακίδων παλαιότερων και βαρύτερων πυργοειδών και οκτώσχημων ασπίδων, η δεύτερη εκ των οποίων ενδεχομένως είχε αποκτήσει πλέον θρησκευτικό ή διακοσμητικό χαρακτήρα⁷⁰, είτε της νεότερης και ελαφρύτερης στρογγυλής ασπίδας, αποτελεί ένα μυστήριο. Έχει προταθεί ότι μπορεί να οφείλεται σε τυχαίο γεγονός, ή στο φθαρτό υλικό κατασκευής τους⁷¹, που θα ήταν πολλαπλές επάλληλες στρώσεις πολύ σφιχτού υφάσματος ή δέρματος. Αν συνδυαστεί πάντως με την εικονογραφική απουσία του θώρακα⁷² θα μπορούσε ίσως να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η χρήση των θωράκων περιοριζόταν μόνο για μικρό αριθμό ατόμων, ίσως για τους ανώτερους αξιωματικούς του στρατού, από τάφους των οποίων προέρχονται και τα σχετικά χάλκινα τμήματα των θωράκων, οι οποίοι προσέφευγαν μόνο στην προστασία που τους προσέδιδε ο θώρακας και δεν έκαναν, ενδεχομένως για λόγους γοήτρου, χρήση της ασπίδας. Η ερμηνεία αυτή συσχετίζεται και με την άποψη που θέλει τη χρήση των θωράκων μόνο από τους οδηγούς των αρμάτων, οι οποίοι επίσης πιθανώς ανήκαν στην ανώτερη στρατιωτική ιεραρχία και στους οποίους η ασπίδα θα ήταν άχρηστη.⁷³ Μια τέτοια προσέγγιση θα μπορούσε να ερμηνεύει το λόγο για τον οποίο δεν περιλαμβάνεται η ασπίδα στην πολεμική εξάρτυση στις πινακίδες της σειράς Sh. Αντίθετα η χρήση της ήταν ευρεία από το υπόλοιπο στράτευμα για την προστασία του, αλλά ενδεχομένως περιλαμβανόταν στον προσωπικό εξοπλισμό του κάθε οπλίτη και δεν ήταν αντικείμενο καταγραφής από το ανάκτορο.

Σε μια πολύ μεταγενέστερη εποχή, τον 4ο αι. μ.Χ., ο Publius Flavius Vegetius Renatus στο έργο του *Epitoma rei militaris* έγραψε «Si vis pacem, para bellum», «αν θέλεις ειρήνη προετοιμάσου για πόλεμο», μια ιδέα που έχει τις ρίζες της στους *Νόμους* του Πλάτωνα (1.628c9) και στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη (1334a) ή μήπως νωρίτερα; Οι πινακίδες Sh της Πύλου, ένα μοναδικό σύνολο που φωτίζει επιγραφικά μια από τις σημαντικές πτυχές του μυκηναϊκού πολιτισμού, μας βάζει πάντα σε σκέψεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andrikou, E. 2007. «New Evidence on Mycenaean Bronze Corselets from Thebes in Boeotia and the Bronze Age Sequence of Corselets in Greece and Europe.» Στο *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory Across Borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, και R. Laffineur, 401-409. *Aegaeum* 27. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.

68 Βλ. για παράδειγμα την τοιχογραφία από την περιοχή του θρησκευτικού κέντρου των Μυκηνών με παράσταση ασπίδων (EAM Π11672).

69 Για την εικονογραφική απεικόνιση της οκτώσχημης ασπίδας, βλ. Δανιηλίδου 1998.

70 Snodgrass 1967, 26.

71 Δανιηλίδου 1998, 39.

72 Θώρακας αντίστοιχος με το εύρημα των Δενδρών δεν απεικονίζεται εικονογραφικά. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως π.χ στον κρατήρα των πολεμιστών, οι άνδρες φορούν ένα τύπο κοντού θώρακα με επωμίδες αλλά δεν φαίνεται να είναι χάλκινος.

73 Ventris και Chadwick 1973, 376. Ωστόσο, στην τοιχογραφία του άρματος από την αίθουσα 64 του ανακτόρου της Πύλου (Lang 1969, 73, πίν. 123) απεικονίζονται δύο πολεμιστές, ο ένας οδηγός του άρματος, που είναι ντυμένοι με τον ίδιο τρόπο. Φορούν κοντούς χιτώνες και οδοντόφρακτα κράνη. Παρομοίως στην τοιχογραφία από την Τίρυνθα (EAM Π5878-5882) οι δύο οδηγοί των αρμάτων (ίσως γυναικείες μορφές) φορούν επίσης χιτώνες.

- Aravantinos, V., M. Del Freo, L. Godart, και A. Sacconi. 2005. *Thèbes. Fouilles de la Cadmée*. Vol. IV, *Les textes de Thèbes (1-433). Transliteration et tableaux des scribes*. Pisa – Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- Aravantinos, V., και A. Vasilogamvrou. 2012. «The first Linear B documents from Ayios Vasileios (Laconia).» Στο *Études mycéniennes 2010: Actes du XIIIe colloque international sur les textes égéens, Sèvres, Paris, Nanterre, 20-23 septembre 2010*, επιμ. C. Pierre, C. de Lamberterie, M. Egetmeyer, N. Guilleux, F. Rougemont, και J. Zurbach, 41-54. Biblioteca di "Pasiphae". Pisa: F. Serra.
- Bendall, L.M. 2003. «A reconsideration of the Northeastern Building at Pylos: Evidence for a Mycenaean redistributive centre.» *AJA* 107:181-232.
- Bennett, E.L. Jr., J.L. Melena, και J.-P. Olivier. 2003. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. IV, *The Inscribed Documents* [Draft Version 2003] with the collaboration of R.J. Firth and T.G. Palaima, For the University of Cincinnati by the University of Texas Press. http://www.academia.edu/5788888/DRAFT_VERSION_NOT_DEFINITIVE_Bennett_Melena_Olivier_Firth_Palaima_The_Palace_of_Nestor_at_Pylos_in_Western_Messenia_Volume_IV_The_Inscribed_Documents. Τελευταία επίσκεψη 30 Νοεμβρίου 2020.
- Bennet, J., και J.L. Davis. 1999. «Making Mycenaean Warfare, Territorial Expansion, and Representations of the other in the Pylian Kingdom.» Στο *Laffineur 1999*, 105-120.
- Βερδελής, Ν. 1968. «Ο Θώραξ τῶν Δενδρῶν καὶ οἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Πύλου.» Στο *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. 1, 128-133. Ἀθήνα: «Χρυσόστομος» Φιλολογικός Σύλλογος.
- Catling, H.W. 1970. «A Bronze Age Plate From a Scale-Corselet Found at Mycenae.» *AA* 85:441-449.
- Δανιηλίδου, Δ. 1998. *Η οκτώσχημη ασπίδα στο Αιγαίο της 2ης χιλιετίας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος.
- De Fidio, P. 2001. «Centralization and its Limits in the Mycenaean Palatial System.» Στο *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference held on 1-3 July in the Faculty of Classics*, επιμ. S. Voutsaki και J.T. Killen, 15-24. Cambridge Philological Society Suppl. 27. Cambridge: Cambridge Philological Society.
- De Miro, E., L. Godart, και A. Sacconi, επιμ. 1996. *Atti e memorie del secondo Congresso internazionale di micenologia, Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991*. *Incunabula Graeca* 98. Roma: Gruppo editoriale internazionale.
- Deger-Jalkotzy, S. 1999. «Military Prowess and Social Status in Mycenaean Greece.» Στο *Laffineur 1999*, 121-131.
- Del Freo, M. 1996. «Mic. qe-ro₂: Alcune precisazioni.» Στο De Miro κ.ά. 1996, 237-244.
- _____. 2014. «Observations on the Thebes Ug Series.» *Kadmos* 53:47-70.
- _____. 2016. «La Scrittura lineare B.» Στο *Manuale di epigrafia micenea. Introduzione allo studio dei testi in lineare B*, επιμ. M. Del Freo και M. Perna, Vol. 1, Capitolo 7. Padova: libreriauniversitaria.it edizioni.
- Godart, L., J.T. Killen, C. Kopaka, J.L. Melena, και J.-P. Olivier. 1990-91. «501 raccords et quasi raccords de fragments dans les tablettes de Cnossos post KT V.» *Minos* 25-26 (1991-1992):373-411.
- Hallager, E., M. Vlasaki, και B.P. Hallager. 1990. «The first Linear B tablet(s) from Khania.» *Kadmos* 29:24-34.
- Heubeck, A. 1986. «Mykenisch qe-ro₂.» Στο *o-o-pe-ro-si: Festschrift für Ernst Risch zum 75 Geburtstag*, επιμ. A. Etter, 285-296. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Hood, M.S.F., και P. de Jong. 1952. «Late Minoan Warrior-Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital Site at Knossos.» *BSA* 47:243-277.
- Killen, J.T., και J.-P. Olivier. 1989. *The Knossos tablets*. *Minos* Suppl. 11. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- King, S. 1970. «The Homeric Corselet.» *AJA* 74:294-296.
- Lang, M.L. 1969. *The Palace of Nestor*. Vol. II, *The Frescoes*. Princeton: Princeton University Press (University of Cincinnati).
- Κορρές, Γ. 1969. «Η μεγαλοπρέπεια τῶν μυκηναϊκῶν κρανῶν.» *AAA* 2:446-462.
- _____. 1970. *Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κράνη: Ἡ κεφαλὴ κριοῦ ὡς ἔμβλημα ἀρχῆς*. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 4. Ἐν Ἀθήναις: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή.
- Laffineur, R., επιμ. 1999. *POLEMOS: Le Contexte guerrier en Égée à L'Âge de Bronze. Actes de la 7th Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*. *Aegaeum* 19. Liège: Université de Liège.
- Liddell, H.G., και R. Scott. 1904. *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης (μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἀγγλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ἐ.Π. Μόσχου, διὰ πολλῶν δὲ βυζαντινῶν ἰδίως λέξεων καὶ φράσεων πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστασία Μ. Κωνσταντινίδου)*. Ἀθήνα (πρώτη ἐκδοσις).
- Μαρινᾶτος, Σ. 1962. «Θώρακες καὶ qe-ro₂ εἰς τὰς Μυκηναϊκὰς Πινακίδας.» *ΠΑΑ* 37:72-80.

- Melena, J.L. 1983. «Further Thoughts on Mycenaean o-pa.» Στο *Res Mycenaeeae. Akten de VII. Internationalen Mykenologischen Colloquiiums in Nürnberg vom 6.-10. April 1981*, επιμ. A. Heubeck και G. Neumann, 258-286. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- _____. 2014. «Mycenaean writing.» Στο *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and their World*, επιμ. Y. Duhoux και A. Morpurgo Davies, Volume 3, 1-186. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 133. Louvain-la-Neuve – Walpole: Peeters.
- Melena, J.L., και J.P. Olivier. 1991. *TITHEMY. The tablets and Nodules in Linear B from Tiryns, Thebes and Mycenae. Minos Suppl. 12*. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca.
- Molly, B. 2012. «The Origins Of the Plate Armour in the Aegean and Europe.» *Talanta* 44:273-294.
- Μυλωνᾶς, Γ.Ε. 1972-73. «Ο Ταφικός Κύκλος Β' τῶν Μυκηνηῶν. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 73. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- Palaima, T.G. 1996. «Contiguities in the Linear B Tablets from Pylos.» Στο De Miro κ.ά. 1996, 379-396.
- _____. 1999. «Mycenaean Militarism from a Textual Perspective: Onomastics in Context. lawos, damos, klewos.» Στο Laffineur 1999, 367-379.
- _____. 2004. «Sacrificial Feasting in the Linear B Documents.» Στο *The Mycenaean Feast*, επιμ. J.C. Wright, 97-126. *Hesperia* 73 (2). Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 2011. «Scribes, scribal hands and palaeography.» Στο *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and their World*, επιμ. Y. Duhoux και A. Morpurgo Davies, Volume 2, 33-136. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 133. Louvain-la-Neuve – Walpole: Peeters.
- Πανταζίδης, Ι. 1935. *Λεξικὸν Ὀμηρικόν*. Ἀθήναι.
- Shelmerdine, C.W. 1999. «Pylian Polemics: the Latest Evidence on Military Matters.» Στο Laffineur 1999, 403-410.
- Sjöquist, K.E., και P. Åström. 1985. *Pylos: Palmprints and Palmleaves. SIMA p.b. 31*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Snodgrass, A. 1965. «The Linear B Arms and Armour Tablets. Again.» *Kadmos* 4:96-110.
- _____. 1967. *Arms and Armours of the Greeks*. London: Thames and Hudson.
- Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ και Τουρισμοῦ. 2012. *Ανασκαφικό ἔργο 2000-2010: Από το Ανασκαφικό υλικό των Εφορειῶν Αρχαιοτήτων*. Ἀθήνα: Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ και Τουρισμοῦ. Γενικὴ Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς.
- Vandenabeele, F., και J.-P. Olivier. 1979. *Les idéogrammes archéologiques du Linéaire B. ÉtCrét* 24. Paris: Paul Geuthner.
- Ventris, M., και J. Chadwick. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yalouris, N. 1960. «Mykenische Bronzeschutzwaffen.» *AM* 75:42-67.

Η υπόθεση της αντιδικίας της ιέρειας *e-ri-ta* με τον *da-mo* Η αρχαιότερη γνωστή περίπτωση δικαστικής (φορολογικής) διένεξης έως σήμερα

Ασπασία Γκιόκα

SUMMARY: THE PRIESTESS' *e-ri-ta* LITIGATION CASE WITH *da-mo*. THE MOST ANCIENT JUDICIAL (TAX) CONFLICT KNOWN TO DATE

From the series of Linear B tablets from Pylos concerning landholding (series E-) emerges the conflict of priestess *e-ri-ta* with the *da-mo*. The priestess *e-ri-ta* was the high priestess of the area *pa-ki-ja-na*, which was a religious center near Pylos.

The priestess' conflict with the representatives of *da-mo* (the community), for the terms of possession of one of the biggest lands of *pa-ki-ja-na*, is the most ancient case of judicial conflict of proto-history that we know to date. The litigation is registered in the tablets Eb 297 and Ep 704. According to the priestess' claims, the tax should not be paid, because the land belongs to the god. According to the *da-mo*'s claims, the land is public and the priestess owns it as a lessee. Consequently, as the priestess had leased it from the *da-mo*, she should pay the analogous levy. The term that shows the nature of the holding of the land in question is *e-to-ni-jo*. There are a lot of proposals for the interpretation of this term. Generally, some researchers believe that *e-to-ni-jo* was privileged landholding and it was set in areas devoted to gods, while others that it was related to the prerogatives allotted to the religious officers.

The decision on the conflict between the priestess and the *da-mo* remains unknown. However, as it seems from the litigation in question, the power of *da-mo* is at least equal to hers and also the *da-mo* could have the power to set the rules over her. The *da-mo* seems to have been a collective, local part of the administration and a non-palatial entity, whose palatial power was significantly reduced or ineffective. Other epigraphical testimonies (as the collective contribution to Poseidon recorded in the tablet Un 718 from Pylos) highlight the important role of communities in the sector of religion. Probably these communities supervised the worship and perhaps constituted the connective link for the continuation of worship, not necessarily with the same content in historical times. From the available evidence to date, there was not entitlement of the members of the priesthood, nor possession of special prerogatives, at least in the financial field, although religion was playing an important role in Mycenaean society. In each case, the religious sector did not seem to be superior to other distinguished classes, nor did it excel the cosmic power.

Η μελέτη των πινακίδων της Γραμμικής Β διεύρυνε σημαντικά τις γνώσεις μας αναφορικά με πολλές πλευρές του μυκηναϊκού βίου. Παρά το λογιστικό τους χαρακτήρα, οι ανακτορικές καταγραφές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον και για τον τομέα της θρησκείας¹, η μελέτη τους δε δύναται να συμβάλει στην διερεύνηση του οικονομικού ρόλου της θρησκείας και συνακόλουθα στην κατανόηση της θέσης που κατείχαν οι λειτουργοί της στη μυκηναϊκή κοινωνία².

1 Προμπονάς 1974, 27. Bendall 2001, 445.

2 Όπως έχει δείξει η έρευνα, οι ενδείξεις περί λατρείας μπορούν να βοηθήσουν γενικότερα στην ανασύσταση των κοινωνικών, πολιτικών ακόμα και εθνικών προτύπων (D'Agata 2001, 345).

Ιδιαίτερα οι κτηματικές καταγραφές αποκαλύπτουν την ύπαρξη ποικίλων κατηγοριών ιερατικού προσωπικού, γεγονός ενδεικτικό της ιεράρχησης των λατρευτικών λειτουργιών, αρμοδιοτήτων και καθηκόντων που χαρακτήριζε το μυκηναϊκό ιερατείο³. Στα ανακτορικά αρχεία τα πρόσωπα του ιερατείου δεν καταγράφονται αναφορικά με τα ιερατικά τους καθήκοντα, αλλά ως προς τις οικονομικές τους σχέσεις με τα ανάκτορα⁴. Στον τομέα της γαιοκατοχής, εκτός από τις περιπτώσεις θεοτήτων που εμφανίζονται στα αρχεία ως γαιοκάτοχοι ή χαίρουν φοροαπαλλαγής⁵, εξαιρετικά σημαντική και ενδιαφέρουσα για τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της εποχής φαίνεται και η σχέση των μελών του μυκηναϊκού ιερατείου με την εκμίσθωση γης.

Από το πολύπτυχο πινακίδων γαιοκατοχής της Πύλου (σειρά E-) αναδύεται η υπόθεση της ιέρειας *e-ri-ta*, της πρωθιέρειας της περιοχής *ra-ki-ja-na*, *Σφαγιάνα*, η οποία αποτελούσε θρησκευτικό κέντρο πλησίον της Πύλου, όπου ευρίσκοντο συγκεντρωμένα αρκετά ιερά θεοτήτων του μυκηναϊκού πανθέου⁶, με «πολιούχο» θεότητα την Πότνια⁷. Η δικαστική διαμάχη της ιέρειας με τους εκπροσώπους του *da-mo*, *δάμος*, με αντικείμενο τη φύση της κατοχής ενός από τα μεγαλύτερα κτήματα της περιοχής *ra-ki-ja-na*, αποτελεί την αρχαιότερη περίπτωση δικαστικής διένεξης της πρώτο-ιστορίας που γνωρίζουμε έως σήμερα⁸.

Η ΕΓΓΕΙΟΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΓΕΝΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

Η γνώση μας για το καθεστώς της εγγείου ιδιοκτησίας της Μυκηναϊκής εποχής βασίζεται, ως επί το πλείστον, στις πινακίδες της σειράς E- της Πύλου⁹, που αποτελεί μια από τις εκτενέστερες σειρές της Πύλου, ενώ αντίθετα αντιπροσωπεύεται ελάχιστα στην Κνωσό¹⁰. Η ανασύσταση του θεσμού της εγγείου ιδιοκτησίας των Μυκηναϊκών χρόνων απετέλεσε από την αρχή της έρευνας τον αντικειμενικό σκοπό των μελετών που αφιερώθηκαν στα τεκμήρια αυτά¹¹. Σύμφωνα με ερευνητές, η σειρά E- έχει φορολογικό χαρακτήρα¹².

Οι πινακίδες της σειράς E- της Πύλου και δύο αποσπάσματα από την Τίρυνθα¹³ είναι έγγραφα κατάτμησης σε αγροτεμάχια και κατοχής γαιών συγκεκριμένων διαμερισμάτων, με περιγραφή των μισθωτών και του τύπου κτήσης¹⁴. Σώζονται τα έγγραφα πέντε διαμερισμάτων και γνωρίζουμε τα ονόματα μόνο τριών. Πιο αναλυτικά, από την περιοχή *ra-ki-ja-na*, οι πινακίδες Eo, Eb, Eη, Eρ¹⁵ των γραφών 1 και 41 παρέχουν μερικές προκαταρκτικές εκδοχές και την τελική

3 de Fidio 1977, 162.

4 de Fidio 1990, 163.

5 Για παράδειγμα, ως γαιοκάτοχος εμφανίζεται ο Ποσειδών (de Fidio 1977). Επίσης, στην πινακίδα Na 1357 καταγράφεται φοροαπαλλαγή υπέρ του θεού Ερμή και άλλων προσώπων (del Freo 2005, 176-177).

6 Guglielmino 1982, 144.

7 Gérard-Rousseau 1968, 168. Chadwick 1957, 121. Palmer 1978, 134. Guglielmino 1982, 145.

8 Αποστολάκης 1990, 116 κ. εξ. Όπως σημειώνει ο ίδιος, πρόκειται για τα αρχαιότερα πρακτικά δίκης της πρωτοϊστορίας.

9 Hooker 1994, 218. Rui Pérez και Melena 1996, 145. Το πολύπτυχο χαρακτηρίζεται από πληρότητα, συνοχή και ομοιογένεια (del Freo 2005, XVII).

10 Ventris και Chadwick 1978β, 108.

11 Ο αντικειμενικός αυτός σκοπός προσεγγίστηκε με διαφορετικές μεθόδους, λεξιλογικές και ετυμολογικές, φιλολογικές και συγκριτικές, με βάση το αντίστοιχο υλικό άλλων σύγχρονων πολιτισμών, αλλά και με τα δεδομένα του ομηρικού κόσμου και της αρχαϊκής και κλασικής Ελλάδας (del Freo 2005, XVIII κ. εξ. Palmer 1998-99, 229).

12 Τσαγράκης 2010, 315. Rui Pérez και Melena 1996, 146. Carlier 2005, 270.

13 Hooker 1994, 218.

14 Rui Pérez και Melena 1996, 145. Maddoli 1972, 161-172.

15 Οι πινακίδες αυτές κυριαρχούν στην έρευνα περί της γαιοκατοχής, διότι περιέχουν εκτεταμένους καταλόγους προσωπικών ονομάτων και επίσημων τίτλων και απαντούν σε αυτές επαναλαμβανόμενοι γλωσσικοί τύποι αναγνωρίσιμοι στο ελληνικό λεξιλόγιο (Palmer 1998-99, 225).

σύνταξη¹⁶. Διαθέτουμε επίσης δύο έγγραφα του γραφέα 24 από την *sa-ra-pe-da* και ένα έγγραφο του γραφέα 11 από την *ki-ri-ti-jo*¹⁷.

Το λεξιλόγιο των πινακίδων γαιοκατοχής περιέχει πληθώρα τεχνικών όρων, είναι εξαιρετικά σύνθετο¹⁸ και σε αρκετά σημεία δυσερμήνευτο. Βασική διοικητική μονάδα αποτελεί η *ko-to-na*, *κτοίνα*, η οποία δηλώνει εδαφική διαίρεση ή «κτήμα» διοικητικού τύπου¹⁹. Στην Πύλο διακρίνονται δύο μορφές *ko-to-na*, μέσω των συνοδευτικών μετοχών *ki-ti-me-na* και *ke-ke-me-na*²⁰. Ο πρώτος τύπος *κτοίνας* απαντά στις πινακίδες Εο και Εη και ο δεύτερος στις Εβ και Ερ²¹.

Ο όρος *ki-ti-me-na*, *κτίμενα* (κτισμένα), ανήκει, σύμφωνα με τον J. Chadwick, στην ομάδα λέξεων που σημαίνουν στην ελληνική γλώσσα των Κλασικών χρόνων την ίδρυση, την εγκατάσταση ή τον εποικισμό. Η ετυμολογία αυτή ανταποκρίνεται σε εκείνη την κατηγορία γης που κατά ένα μέρος ανήκε στην προσωπική κυριότητα των μεγάλων γαιοκτημόνων και κατά ένα μέρος κατεχόταν από γαιομισθωτές. Πρακτικά λοιπόν, η σημασία του όρου είναι «ιδιωτικής κυριότητας» [γιάεις]²². Τα *ki-ti-me-na* συντάσσονται με την έκφραση *pa-ro* και προσωπικό όνομα σε γενική πτώση, τουλάχιστον στις πινακίδες Εη/ο²³, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι προφανώς τα κτήματα αυτά τα εκμεταλλεύονται ιδιώτες²⁴.

Αντίθετα, οι *κτοίνες* που χαρακτηρίζονται ως *ke-ke-me-na* συνοδεύονται, συνήθως, από τη διατύπωση *pa-ro da-mo* και σε αντιδιαστολή με την *ki-ti-me-na* (ιδιωτική γη), φανερώνουν είδος γης μισθωμένης από την κοινότητα. Ο όρος, ως προς την ερμηνεία του, αποτελεί αντικείμενο έντονης διαμάχης²⁵. Σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρεται έκταση *ke-ke-me-na*, ο *da-mo* έχει την κυριότητα και αυτός την εκχωρεί με μίσθωση στην κατοχή ιδιωτών²⁶. Σύμφωνα με τον L. Palmer, ο όρος *ke-ke-me-na*, υπό το φως της σταθερής σύνδεσής του με τη φράση *pa-ro da-mo*, μπορεί να θεωρηθεί ως «κοινοτική γη» ευρισκόμενη υπό τον έλεγχο του *da-mo*²⁷. Η πλειονότητα των μισθωτών της *ke-ke-me-na* γης προέρχεται από το χώρο της λατρείας (*i-je-re-u*, *i-je-re-ja*, *po-ti-ni-ja-we-jo*, *ka-ra-wi-po-ro*, *te-o-jo do-e-ro/a* κ.ά.)²⁸. Όπως έχει σημειωθεί, η θρησκευτική δραστηριότητα στην Ελλάδα σπάνια αποτελούσε δραστηριότητα πλήρους απασχόλησης και οι πινακίδες δεικνύουν ότι η κοινότητα της *pa-ki-ja-na* ήταν σαφέστατα θρησκευτική. Η κατοχή γης ως αντάλλαγμα θρησκευτικών υπηρεσιών βρίσκει παράλληλα στην Ελλάδα των ιστορικών χρόνων²⁹. Σε κάθε περίπτωση, ο τρόπος με τον οποίο αναμειγνύονται τα κοσμικά με τα θρη-

16 RUIPÉREZ και MELENA 1996, 145.

17 RUIPÉREZ και MELENA 1996, 145. Κάποιοι από τους τεχνικούς όρους που απαντούν στα κείμενα γαιοκατοχής από την *pa-ki-ja-na*, απαντούν και σε πινακίδες από την Κνωσό και την Τίρυνθα, γεγονός που υπαινίσσεται πως τα κέντρα αυτά είχαν κοινά σημεία στην οργάνωση της γαιοκατοχής, αν και από τα εν λόγω αρχεία δεν προκύπτουν ακριβείς αναλογίες με την Πύλο (PALMER 1998-99, 224).

18 CARLIER 2005, 270.

19 RUIPÉREZ και MELENA 1996, 146. Ο όρος *ko-to-na* είναι ινδοευρωπαϊκής προέλευσης από τη ρίζα *ksei-* που σημαίνει κατάληψη ή κατάκτηση μιας εδαφικής έκτασης, από την οποίαν ετυμολογείται στα ελληνικά το ρήμα κτίζω, που σημαίνει «κατοικώ», εγκαθίσταμαι μόνιμα σε ορισμένο τόπο (VENTRIS και CHADWICK 1973, 232). Η μοναδική μνεία για τη *κτοίνα* στην κλασική παράδοση προέρχεται από τον Ησύχιο: *κτύναι ἢ κτοῖναι· χωρήσεις προγονικῶν ἰερειῶν ἢ δήμος μεμερισμένος* (PUGLIESE CARRATELLI 1959, 425). Η λέξη στα κλασικά χρόνια ήταν κιόλας απαρχαιωμένη στην κυρίως Ελλάδα, αλλά απαντούσε στη Ρόδο της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής εποχής, όπου γινόταν ακόμα χρήση της σε θρησκευτικής χρείας εκφράσεις. PUGLIESE CARRATELLI 1959, 425. CHADWICK 1997, 227.

20 CARPENTER 1983, 81. RUIPÉREZ 1957, 193 κ. εξ. CARLIER 2003, 10.

21 HOOKER 1994, 226. BENNETT 1956. CARPENTER 1983, 81.

22 CHADWICK 1997, 227. VENTRIS και CHADWICK 1994, 73. Διαφορετικά, CARPENTER 1983, 87.

23 CARPENTER 1983, 84.

24 CARLIER 2003, 10.

25 HOOKER 1994, 224. CHADWICK 1997, 228. PALMER 1961, 102 κ. εξ. DUNKEL 1981, 28. CARPENTER 1983, 83.

26 CHADWICK 1997, 228.

27 PALMER 1994, 86.

28 MADDOLI 1970, 20.

29 VENTRIS και CHADWICK 1978α, 98 σημ. 8.

σκευτικά πρόσωπα στις πινακίδες γαιοκατοχής της *pa-ki-ja-ne* δεικνύει ότι η θρησκευτική κατάσταση των γαιοκατόχων δεν αποτελούσε το βασικό διοικητικό ενδιαφέρον. Κύριο κριτήριο φαίνεται πως ήταν το νομικό-ιδιοκτησιακό καθεστώς των τεμαχίων γης³⁰.

Αμφότεροι οι τύποι γαιών (*ki-ti-me-na* ή *ke-ke-me-na*) είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο εκμίσθωσης, η οποία εκφράζεται στις πινακίδες με τον όρο *o-na-to/onaton*³¹. Μια ερμηνεία του όρου είναι πως αντιστοιχεί στο ρήμα *ώνόμαι* = αγοράζω και *ώνος* = αγορά³². Κατά τον G. Maddoli, ο όρος *o-na-to* αφορά το θρησκευτικό χώρο, δεδομένου ότι δεν έχει το νόημα της απόκτησης και της πώλησης, αλλά μόνο την έννοια της εκχώρησης προς χρήση και όχι της ιδιοκτησίας, και κατά συνέπεια πρόκειται για ευεργέτημα³³.

Σύμφωνα με τα αρχεία, το πυλιακό κράτος ήταν χωρισμένο σε δύο μεγάλες περιοχές ή επαρχίες, την *de-we-ro-a3-ko-ra-i-ja* (πινακίδα Ng 319.1) και την *pe-ra3-ko-ra-i-ja* (πινακίδα Ng 332.1)³⁴. Οι δύο αυτές επαρχίες ήταν επιπλέον χωρισμένες σε 16 δήμους³⁵. Ένας εξ αυτών ήταν η *pa-ki-ja-na*, στην οποίαν αναφέρονται στην πλειονότητά τους οι σωζόμενες πινακίδες της σειράς E-, ενώ, αντίθετα, ελάχιστα είναι τα τεκμήρια που σχετίζονται με τις άλλες δύο περιοχές από τις οποίες σώζονται καταγραφές³⁶.

Ο P. Carratelli τονίζει πως οι πινακίδες της εγγείου ιδιοκτησίας της Πύλου αντανακλούν μια κατάσταση που ήταν ιδιαίτερη και ξεχωριστή για μια «περιφέρεια», όπως εκείνη της *pa-ki-ja-na*. Δε συναντάμε τίποτα ανάλογο για τις υπόλοιπες 15 περιφέρειες του πυλιακού βασιλείου. Προφανώς, η περιφέρεια (ή *da-mo*) της *pa-ki-ja-na* ενδιέφερε με ιδιαίτερο τρόπο το ανάκτορο³⁷ και ίσως το καθεστώς γαιοκατοχής αυτής της περιοχής να αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση και κάτι ανάλογο να μην ίσχυε για την υπόλοιπη επικράτεια³⁸.

ΟΙ ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ Eb 297 ΚΑΙ Ep 704

Οι πινακίδες Eb 297 και Ep 704 παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, όχι μόνο από πλευράς οικονομικής και ιστορικής, αλλά και φιλολογικής και γλωσσολογικής³⁹. Έχουν επίσης νομικό ενδιαφέρον, διότι καταγράφουν την αντιδικία μεταξύ της ιέρειας *e-ri-ta* και της κοινότητας (*da-mo*).

Η καταχώριση βρίσκεται σε δύο παραλλαγές⁴⁰, που διαφέρουν ελαφρώς στη διατύπωση⁴¹.

30 Bendall 2007, 69.

31 Αρχικά ο όρος *onaton* (πληθ. *onata*) ερμηνεύτηκε από τους Ventris και Chadwick ως *όνατον* (λέξη που προέρχεται από το ρήμα *όνινημι*), δηλαδή όφελος. Pugliese Carratelli 1954, 103. Πρβλ. επίσης Ruijgh 1972, 93-94. Derooy 1989, 126-127. Derooy και Gérard-Rousseau 1965, 22-27.

32 Αποστολάκης 1990, 140.

33 Maddoli 1970, 26. Pugliese Carratelli 1957, 82.

34 Πρόκειται για δύο σύνθετα επίθετα θηλυκού γένους, τα οποία προφανώς αναφέρονται στο παραλειπόμενο ουσιαστικό «γη, χώρα» και έχουν ως πρώτο συνθετικό τα επιρρήματα *deuro* «δεύρο, προς τα εδώ», και *pera* «πέραν, εκείθεν» (Ruipérez και Melena 1996, 115).

35 Maddoli 1970, 27. Ruipérez και Melena 1996, 108-130. Επίσης, Pugliese Carratelli 1959, 413-414. Palmer 1961, 81-95.

36 Pugliese Carratelli 1959, 421. Maddoli 1970, 20.

37 Maddoli 1970, 20.

38 Pugliese Carratelli 1959, 421-422.

39 Το φιλολογικό ενδιαφέρον της πινακίδας Eb 297 έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι το κείμενό της, σύμφωνα με τον W.F. Witton (1960), αποτελεί ρυθμικό δίστιχο, το οποίο διαφοροποιείται ελαφρά από τη συλλαβική γραφή.

40 Οι πινακίδες Eb και Eo έχουν ως χαρακτηριστικό γνώρισμα τη συντομογραφία και διαθέτουν προπαρασκευαστικό χαρακτήρα. Αντίθετα οι συλλογές Ep και En διακρίνονται για τις εκτενέστερες προτάσεις τους και τις οριστικές καταγραφές που περιέχουν (Bennett 1956).

41 Chadwick 1997, 233.

Στην προκαταρκτική διατύπωση (πινακίδα Eb 297), ο γραφέας 41 έγραψε:

[*i-je-re-ja e-ke-ge e-u-ke-to-ge e-to-ni-jo e-ke-e te-o*
ko-to-no-o-ko-de ko-to-na ke-ke-me-na-o o-na-ta e-ke-e...]
 ιέρεια έχει τε εϋχετοί τε (εϋχεταί τε)
e-to-ni-jo έχει θεόν
 κτοινούχοι δε κτοινάω κεκεσμενάων ὄνατά ἔχειν⁴².

Στην τελική (πινακίδα Ep 704. 5-6) ο γραφέας 1 τροποποιώντας και προσθέτοντας επιπλέον στοιχεία έγραψε:

[*e-ri-ta i-je-ra-ja e-ke e-u-ke-to-ge e-to-ni-jo e-ke-e te-o*
da-mo-de-mi ra-si ko-to-na-o ke-ke-me-na-o o-na-to e-ke-e...]
 Ἐριθα ιέρεια έχει εϋχετοί τε (εϋχεταί τε) *e-to-ni-jo* έχει θεόν
 δᾶμος (δῆμος) δέ μιν φασί (φησί) κτοινάων κεκεσμενάων ὄνατόν ἔχειν⁴³.

Δηλαδή: «Η ιέρεια Ερίθα κατέχει όπως βεβαιώνει το ακίνητο ως αντιπρόσωπος του θεού, στον οποίο ανήκει ως ετώνιο, αλλά ο δήμος υποστηρίζει ότι πρόκειται για δημόσιο κτήμα μισθωμένο σ' αυτήν»⁴⁴.

Υπάρχουν διχογνωμίες μεταξύ των ερευνητών σχετικά με τον τίτλο (ως τέτοιοι ορισμένοι θεωρούν, όσον αφορά στη δεύτερη παράγραφο των δύο πινακίδων, την κληρονομιά και όχι την αγορά ή τη μίσθωση, που υποστηρίζουν άλλοι) και σχετικά με τον δικαιούχο: σύμφωνα με τον M. Cataudella, πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο και στις δύο παραγράφους των επιγραφών, ενώ οι L. Deroy και M. Gérard θεωρούν πως πρόκειται για δύο φορείς, την *e-ri-ta* και τον *da-mo*, οι οποίοι προβάλλουν ο καθένας διαφορετικούς τίτλους: το *e-to-ni-jo* και τη μίσθωση (*o-na-to*)⁴⁵.

Ο Γ. Μυλωνάς, σε προφορική ανακοίνωση στην Ακαδημία Αθηνών, σημείωσε ότι πρόκειται για την αρχαιότερη γνωστή ως τώρα προσπάθεια φοροδιαφυγής⁴⁶. Ομοίως, η S. Deger-Jalkotzy πρότεινε πως ο κύριος λόγος της διαμάχης ήταν το ότι η *e-ri-ta* ανέμενε πως η γη της ήταν απαλλαγμένη φόρου εξ αιτίας της θρησκευτικής της ιδιότητας και προφανώς ο *da-mo* δεν συμφώνησε. Όπως παρατηρεί η S. Lurack, το γεγονός αυτό επιτρέπει την υπόθεση ότι τα ανάκτορα, και σε μερικές περιπτώσεις και ο *da-mo*, ανέμεναν κάποια ανταπόδοση από τη γη. Το θρησκευτικό προσωπικό πρέπει να επωφελείτο από τη γαιοκατοχή και φαίνεται πως η *e-ri-ta* προσπαθούσε να μεγιστοποιήσει την ανταπόδοσή της και να προσκομίσει προσωπικά οφέλη από την γαιοκατοχή της⁴⁷.

Μεταξύ των δύο καταγραφών υπάρχουν διαφορές. Κατ' αρχάς, ο γραφέας της οριστικής διατύπωσης πρόσθεσε το όνομα της ιέρειας, που είχε παραλειφθεί στην προπαρασκευαστική πινακίδα. Στη συνέχεια, αντικατέστησε τους κτοινόχους (βλ. παρακάτω) που εμφανίζονταν στην πρώτη καταγραφή ως αντίδικοι της ιέρειας και στη θέση τους έγραψε τον όρο *da-mo*. Επιπλέον,

42 Chadwick 1997, 233.

43 Chadwick 1997, 233.

44 Αποστολάκης 1990, 120.

45 Αποστολάκης 1990, 120.

46 Μυλωνάς 1982.

47 Lurack 1999, 26.

πρόσθεσε το ρήμα *pa-si* (φασί=ισχυρίζονται) στη δεύτερη πρόταση και διόρθωσε το ουσιαστικό *o-na-ta* που βρισκόταν σε πληθυντικό, γράφοντας τη λέξη *o-na-to*, σε ενικό αριθμό, αφού ένα ήταν το επίδικο⁴⁸.

Το ρήμα *e-u-ke-to*, που απαντά στην πρώτη γραμμή και των δύο καταγραφών, δε σημαίνει «προσεύχεται» ή «καυχιέται» αλλά «με επισημότητα ή επίμονα διακηρύσσει»⁴⁹. Η ιέρεια λοιπόν ισχυρίζεται πως το κτήμα ανήκει στην «ιερατική» δικαιοδοσία και περιήλθε στο θεό ως *e-to-ni-jo*, δηλαδή ως προνομιακή κτήση του δημόσιου κτήματος⁵⁰. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της ιέρειας δεν οφείλεται φόρος, αφού το κτήμα ανήκει στο θεό⁵¹.

Ο άλλος διάδικος είναι ο *da-mo* της *pa-ki-ja-na*, ο οποίος γνωστοποιεί τις θέσεις του με ένα ρήμα αντίθετο του «εύχεσθαι», με το ρήμα «φαμί»⁵². Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του *da-mo*, το κτήμα είναι δημόσιο και η ιέρεια το κατέχει ως μισθώτρια. Συνεπώς, αφού η ιέρεια το είχε μισθώσει από τον *da-mo*, έπρεπε να πληρώσει την ανάλογη εισφορά, το ύψος της οποίας δεν προσδιορίζεται από τους γραφείς⁵³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως στην προκαταρκτική εγγραφή αντί για τη λέξη *da-mo* έχει γραφτεί *ko-ko-to-o-ko*, *κτοινουῶχοι*⁵⁴. Τούτο σημαίνει ότι οι κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης ενός διαμερίσματος μιλούσαν ως εκφραστές του συλλογικού σώματος, δηλαδή του *da-mo*⁵⁵. Σε ανάλογο συμπέρασμα μπορούμε να καταλήξουμε συσχετίζοντας την πινακίδα Er 704 με τον κατάλογο προσφορών στον Ποσειδώνα της πινακίδας Un 718. Και σε αυτήν την περίπτωση, ο όρος *da-mo* εναλλάσσεται με τρεις *te-re-ta*, *τελεστάς*⁵⁶. Όπως σημείωσε ο J. Chadwick: «Έτσι εδραιώνουμε, όπως φαίνεται, τη διαπίστωση ότι οι τρεις όροι (δάμος, κτοινούχοι, τελεσταί), είναι στην πράξη συνώνυμοι»⁵⁷.

Κατά τον L. Palmer, από το χαρακτήρα του *da-mo* ή «κοινότητας», προκύπτει με σαφήνεια ότι η μυκηναϊκή πολιτεία δεν ήταν ο απόλυτος δεσποτισμός ανατολικού τύπου⁵⁸. Το ότι ο *da-mo* δεν ήταν ένα δουλικό και καταπιεσμένο σώμα, καταφαίνεται από το ζεύγος πινακίδων που καταγράφουν τη διαμάχη της ιέρειας *e-ri-ta*. Από την οριστική καταγραφή προκύπτει πως ο *da-mo* ενεργεί συλλογικά, όπως επίσης πράττει, όταν προωθεί ορισμένες αποστολές για θρησκευτικούς λόγους⁵⁹. Στην καταχώριση αυτή βλέπουμε την προσπάθεια διαφύλαξης των κερτημένων δικαιωμάτων της κοινότητας και σίγουρα ο μυκηναϊκός *da-mo* δεν είναι ο δήμος της *Ιλιάδας*, όπου ο Οδυσσεάς κτυπά έναν άνδρα του δήμου, επειδή τόλμησε να σηκώσει τη φωνή

48 Αποστολάκης 1990, 121-122.

49 Ventris και Chadwick 1973, 135. Σύμφωνα με τον Witton, το ρήμα *euketo*, εὔχεται, είναι σημαντικό. Εύχομαι σήμαινε «κάνω μια σημαντική δήλωση σχετικά με εμένα» (και εξ αιτίας τούτου η μέση φωνή). Witton 1960, 415 κ.ε.

50 Αποστολάκης 1990, 122. Ο ένας διάδικος επομένως είναι ο «κτήσιος» θεός, «στον οποίον ανήκει το ετώνιο και ο οποίος εκπροσωπείται από την ιέρεια *Erita*, η οποία ασκεί την απόλυτη εξουσία στο πράγμα («έχει») αλλά για λογαριασμό του θεού» (Αποστολάκης 1990, 122).

51 Αποστολάκης 1990, 122.

52 Grevatin 1971, 21.

53 Αποστολάκης 1990, 122.

54 Chadwick 1997, 149. Bennett 1956, 105.

55 Chadwick 1997, 149.

56 Chadwick 1997, 149. Οι *te-re-ta* στην Πύλο ήταν σημαντικοί γαιοκτήμονες (Hooker 1987, 315). Η λειτουργία και η υπόσταση των *te-re-ta* αποτελεί από τα περιπλοκότερα προβλήματα σχετικά με την γαιοκατοχή (Ventris και Chadwick 1978α, 98 σημ. 8).

57 Chadwick 1997, 149-150. Σύμφωνα με τον P. Carlier (2005, 271), οι δύο κατηγορίες που αναφέρονται ως *te-re-ta* ή ως *ko-to-no-o-ko* συναντώνται χωρίς να συμπίπτουν και αποτελούν πολύ σπάνια μέλη της ανακτορικής διοίκησης. «Φαίνεται πως τοπικοί αξιωματούχοι και ανακτορικοί αξιωματούχοι αποτελούν δύο ξεχωριστές κατηγορίες. Το συμπέρασμα αυτό πρέπει ωστόσο να παρουσιαστεί με επιφύλαξη, γιατί γνωρίζουμε καλά μόνο κάποιες περιοχές και μόνο από το βασίλειο της Πύλου».

58 Palmer 1961, 103-104.

59 Palmer 1961, 103-104.

του στη συγκέντρωση αυτή⁶⁰. Ο M. Lejeune μίλησε για τη «νομική υπόσταση»⁶¹ του *da-mo* και η C. Shelmerdine θεωρεί ότι η διαμάχη ανάμεσα στο *da-mo* και στο ιερατείο είναι ενδεικτική του ανταγωνισμού μεταξύ των εξουσιών στη μυκηναϊκή κοινωνία και χρήζει μελέτης το ζήτημα του ανταγωνισμού αυτού, έτσι ώστε να ερευνηθεί ο ρόλος της καθεμιάς. «Οι προστριβές που προκύπτουν, όταν συναντώνται, μπορεί να είναι πολύ διαφωτιστικές για την κοινωνία της εποχής»⁶². Όπως καταφαίνεται από την περίπτωση της ιέρειας *e-ri-ta*, η εξουσία του *da-mo* είναι τουλάχιστον ίση με εκείνη της ιέρειας και φαίνεται πως μπορούσε να έχει την εξουσία να θέτει κανόνες έναντι αυτής. Σε κάθε περίπτωση, ο *da-mo* και η θρησκευτική σφαίρα βρίσκονται στη συγκεκριμένη περίπτωση σε αντιπαράθεση⁶³.

Στον Όμηρο η λέξη *δήμος* είχε διττή σημασία: σήμαινε τόσο την καλλιεργημένη γη όσο και το λαό που την κατοικεί⁶⁴. Πιθανότατα, το ίδιο, διττό νόημα είχε ο όρος και στα μυκηναϊκά κείμενα. Από τις πινακίδες Er 704 και Un 718 προκύπτει επίσης ότι ο όρος *da-mo* είναι όρος περιληπτικός που υποδεικνύει τους κατόχους γαιών⁶⁵.

Σύμφωνα με τον J. Hooker, οι γραφείς της Γραμμικής Β εμφανίζονται να εννοούν με τον όρο *da-mo* ένα συλλογικό, τοπικό όργανο διοίκησης⁶⁶. Ο μυκηναϊκός *da-mo* φαίνεται πως ήταν μια οντότητα μη ανακτορική, επί της οποίας η ανακτορική εξουσία ήταν σημαντικά μειωμένη ή αναποτελεσματική⁶⁷. Πιθανότατα, η αντικατάσταση στη δεύτερη παράγραφο των δύο πινακίδων της λέξης *ko-to-no-o-ko-de* με τη λέξη *da-mo*, δεν ήταν αποκλειστικό έργο του γραφέα που το έγραψε αλλά υπόδειξη κάποιου έμπειρου ανακτορικού κριτή, ο οποίος γνώριζε τη διαφορά μεταξύ φυσικών προσώπων (κτοινόοχων) και του νομικού προσώπου του *da-mo*⁶⁸. Τούτο πιθανολογεί ότι η πρώτη καταχώριση της Eb 297 έφτασε ίσως από την περιφέρεια (*pa-ki-ja-na*), ενώ η δεύτερη είναι ανακτορική⁶⁹.

Δώδεκα μέλη αποτελούσαν το «διοικητικό συμβούλιο» του *da-mo*, τα οποία καταχώρισε ο γραφέας 1 στην πινακίδα Er 301,2-12⁷⁰. «Στην περίπτωση της ad hoc διαφοράς, το συμβούλιο των δώδεκα εκπροσωπεί το δήμο της *pa-ki-ja-na*, όπως η επώνυμη ιέρεια εκπροσωπεί τον «κτήσιο» θεό», παρατηρεί ο I. Αποστολάκης⁷¹. Ο G. Maddoli, αναφερόμενος στο «διοικητικό συμβούλιο» του *da-mo* της *pa-ki-ja-na* και στους *ko-to-no-o-ko* που το απαρτίζουν, σημειώνει ότι οι *ko-to-no-o-ko* δεν ταυτίζονταν βέβαια με τους ομηρικούς «βασιλῆες», αλλά δεν μπορεί να αποτελεί σύμπτωση η πληροφορία της *Οδύσσειας* (η 390) κατά την οποία στο κράτος των Φαιάκων: *δώδεκα κατά τὸ δήμον ἀριπρεπέες βασιλῆες ἄρχοι*⁷². Επίσης, σε άλλο σημείο της *Οδύσσειας* (ιστ 251), μνημονεύεται ο κατάλογος των μνηστήρων της Πηνελόπης: *ἐκ δ' αὐτῆς Ἰθάκης δυοκαίδεκα πάντες ἄριστοι*⁷³. Ο αριθμός αυτός είναι ιδιαίτερα δηλωτικός στην πολιτική θρησκευτική παράδοση του ελληνικού κόσμου⁷⁴. Ο βαθμός εξάρτησης από τα ανάκτορα των 12

60 Palmer 1961, 103-104.

61 Lejeune 1994, 94. Η P. de Fidio (1977, 149) επίσης, με βάση τις εν λόγω καταγραφές, χαρακτηρίζει το *da-mo* «νομικό πρόσωπο».

62 Shelmerdine 2005, 126.

63 Shelmerdine 1999, 24.

64 Pugliese Carratelli, 1954, 107. Maddoli 1970, 17.

65 Maddoli 1970, 17.

66 Hooker 1994, 224.

67 Maddoli 1970, 19.

68 de Fidio 1977, 144.

69 de Fidio 1977, 144.

70 Αποστολάκης 1990, 122.

71 Αποστολάκης 1990, 122.

72 Maddoli 1970, 28.

73 Maddoli 1970, 28.

74 Maddoli 1970, 21.

κτινούχων παραμένει άγνωστος, καθώς επίσης άγνωστος παραμένει ο τρόπος εκλογής τους⁷⁵.

Ο Ι. Αποστολάκης, αναφερόμενος τη νομική πλευρά του θέματος, σημειώνει: «Από τις δύο παραπάνω επιγραφές επιβεβαιώνουμε ότι, στη Μυκηναϊκή Εποχή, είχε καθιερωθεί η διάκριση μεταξύ φυσικών και νομικών προσώπων... Όπως επίσης υπαρκτή στην ίδια εποχή είναι και η νομική έννοια της αντιπροσωπείας»⁷⁶.

Ως προς την έννοια του *e-to-ni-jo*, σύμφωνα με τους M. Ventris και J. Chadwick, είναι αβέβαιη. Οι ίδιοι ερμήνευσαν τον όρο ως “true ownership” και θεώρησαν πως η λέξη σχηματίζεται από το *έτά-έτός*, «αληθινό» και *όνιον* (από το *όνίνημι*, όπως *όνατον*)⁷⁷. Ενδεχομένως ο όρος να μπορεί να αποδοθεί ως *έτι όνιοι, δηλαδή περισσότερο από ωφέλεια ή επιπλέον ωφέλεια⁷⁸. Ο Y. Duhoux συνδέει τη λέξη με τη ρίζα του *όνίνημι* και αναφορικά με το αρχικό *et-*, το συσχετίζει με την έννοια «αληθινός, γνήσιος», αποδίδοντας τον όρο ως *έτώνιον⁷⁹. Ο M. Lejeune θεωρεί πως το *e-to-ni-jo* είναι διαφορετικό από το *o-na-to*, το δικαίωμα δηλαδή της μίσθωσης. Πιστεύει πως πρόκειται για τη σύνθετη λέξη *έτ-ώνιον, πρώτο συνθετικό του οποίου είναι το *έτεFός*, *έτυμος*, *έτεά*=αληθή, και επομένως πρόκειται «για μια πλήρη και αυθεντική ελευθεριότητα»⁸⁰.

Έχει υποτεθεί επίσης ότι ο όρος *ετώνιο* είναι ταυτόσημος με τη λέξη «*έντόρνιος», δηλαδή αυτός που βρίσκεται στη μέση του «τόρνου», του περιβόλου ή της περιφέρειας και, σύμφωνα με την ορολογία των πινακίδων γαιοκατοχής, το «έντόρνιο» σήμαινε την περικλειστή ή περιφραγμένη έκταση γης⁸¹. Γενικότερα, πολλοί ερευνητές ακολουθούν την άποψη πως το *e-to-ni-jo* είχε ενταχθεί στις αφιερωμένες στους θεούς εκτάσεις και άλλοι πιστεύουν πως ήταν συνυφασμένο με προνόμια απονεμόμενα στους θρησκευτικούς λειτουργούς, ιερείς και ιέρειες⁸².

Ο όρος *e-to-ni-jo* φαίνεται να περιγράφει ένα προνομιακό τίτλο του αρχικά «κοινοτικού» οικοπέδου, που διακρίνεται αρκετά από την κατάσταση «ιδιοκτησίας» που υπονοείται με τον όρο «κτιμεναί»⁸³. Προφανώς, ήταν αυτοτελές και ανεξάρτητο κτήμα σε δημόσια έκταση αφιερωμένο σε κάποια θεότητα⁸⁴. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύει, εκτός των άλλων, και το ότι ο όρος στα τεκμήρια βρίσκεται μαζί με πρόσωπα της λατρείας ή τουλάχιστον, με πρόσωπα σχετιζόμενα με το λατρευτικό χώρο⁸⁵.

Κατά την P. de Fidio, το *e-to-ni-jo* αποτελούσε προνομιακή κατοχή γης, ανάμεσα στα άλλα σημαντικών διαστάσεων κτήματα, αποτελούμενο από πολλούς κλήρους, κατεχόμενο ίσως επισήμως από τη θεά, που δεν εμπίπτει στην άμεση διαχείριση του *da-mo* (όπως συνάγεται από το γεγονός ότι και στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως και στις άλλες δύο περιπτώσεις που απαντά ο όρος *e-to-ni-jo* στις αρχαιακές καταγραφές, δηλαδή στην περίπτωση του *e-to-ni-jo* του *a-ri-me-de* στις πινακίδες Eb 473 και Ep 539,14, καθώς και στην περίπτωση των *e-qe-ta* της πινακίδας An 724. 12, δεν υπάρχει η φράση *pa-ro da-mo*)⁸⁶.

Όπως παρατήρησε ο P. Carlier:

75 Αποστολάκης 1990, 123.

76 Αποστολάκης 1990, 123.

77 Pugliese Carratelli 1954, 106.

78 Adrados 1994-95, 129-130.

79 Duhoux 1976, 45-48.

80 Αποστολάκης 1990, 136. Σύμφωνα με τον Doria, πρώτο συνθετικό είναι το *ετέός* και δεύτερο το *ώνος* = αγορά (Ruijgh 1972, 94-96).

81 Gérard-Rousseau 1968, 106. Όπως παρατηρούν οι L. Derooy και M. Gérard-Rousseau (1965, 66-69), το *e-to-ni-jo* θα ήταν μια έκταση στο εσωτερικό της περιφέρειας, και μάλιστα περικλειστή, αλλά ο μυκηναϊκός όρος παραμένει αδιευκρίνιστος.

82 Αποστολάκης 1990, 136.

83 Ventris και Chadwick 1978a.

84 Αποστολάκης 1990, 135.

85 Αποστολάκης 1990, 135.

86 de Fidio 1977, 150.

«Μας ωθεί, πραγματικά, να σκεφτούμε τη διάκριση μεταξύ της βραχύχρονης και της μακρόχρονης νομής, με τη δεύτερη να είναι περισσότερο προνομιούχα από την πρώτη και να τη συγκρίνουμε με τη σύγχρονη έννοια της “μακρόχρονης μίσθωσης” και της “κληρονομικής μίσθωσης”. Υπό αυτήν την έννοια, μπορούμε να συγκρίνουμε τη διάκριση μεταξύ της συνήθους *o-na-to pa-ro da-mo* που αναφέρεται σε μίσθωση κοινοτικού κλήρου και την προνομιούχα *e-to-ni-jo* στις κτηματικές πινακίδες της Πύλου»⁸⁷.

Σύμφωνα με τον Y. Duhoux, το νομικό καθεστώς σχετικά με τη γαιοκατοχή δίδεται με τους όρους *o-na-to*, που μεταφράζεται ως «ενοικίαση» και *e-to-ni-jo*, που θα μπορούσε να σημαίνει «εκχώρηση με εξ ολοκλήρου δικαίωμα δωρεάν απολαβής, ανάλογη επικαρπίας»⁸⁸.

Η απόφαση της διένεξης μεταξύ ιέρειας και δήμου παραμένει άγνωστη. Ενδεχομένως, ήταν τόσο αιφνιδιαστικός ο λόγος που οδήγησε στην καταστροφή του ανακτόρου, ώστε ο κριτής ή οι κριτές δεν πρόλαβαν να εκδώσουν απόφαση ή η απόφαση αυτή δε βρέθηκε⁸⁹. Ο F. Grevatin υποθέτει πως η απόφαση θα μπορούσε να κλίνει προς την πλευρά της ιέρειας⁹⁰.

Η ιέρεια *e-ri-ta* είχε πιθανότατα και άλλη φορολογική διαφορά, όπως προκύπτει από τις επιγραφές των πινακίδων Eb 416.1.2 και Ep 704.2. Σύμφωνα με τις καταγραφές αυτές, η ιέρεια ζήτησε να εκπέσει από το εισόδημα της ό, τι κατέβαλε στη *de-o-jo do-e-ra u-wa-mi-ja* ως γέρας (πιθανό βραβείο παραγωγικότητας)⁹¹. Επίσης στις πινακίδες Eb 338 και Ep 704.7 αναφέρεται πως η *ka-ra-ti-ja*, κλειδοϋχος, κατέχει δύο αγροτεμάχια και, παρ’ όλο που είναι υποχρεωμένη να δουλεύει και με τα δύο, αυτή δεν εργάζεται⁹². Σύμφωνα με τον J. Hooker, είναι αδύνατον να προσδιορίσουμε τους όρους και τις υποχρεώσεις της συγκεκριμένης γυναίκας⁹³, προκύπτει όμως από την εν λόγω καταγραφή ότι, ως ανταπόδοση για τα πλεονεκτήματα κατοχής αυτής της έκτασης, οι συμμετέχοντες ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται για το *da-mo*⁹⁴.

Από τις καταγραφές που αφορούν την *e-ri-ta*, την *u-wa-mi-ja*, την *ka-ra-ti-ja* και γενικότερα τις καταγραφές των συλλογών Eb και Ep, μπορούμε να συνάγουμε το συμπέρασμα πως οι γυναίκες της *pa-ki-ja-na*, οι οποίες στο σύνολό τους ανήκαν στο θρησκευτικό χώρο, φαίνεται πως είχαν κάποια θέση που τους εξασφάλιζε ανεξαρτησία⁹⁵. Κάτι ανάλογο δεν φαίνεται να προκύπτει από άλλες σειρές που αφορούν άλλες περιοχές του πυλιακού βασιλείου, όπως η Ea, όπου απουσιάζουν εντελώς τα γυναικεία ονόματα από τους καταλόγους γαιοκατοχής⁹⁶. Σύμφωνα με τον E.L. Bennett, πρέπει να υποθέσουμε ότι, είτε η σχέση με τη θρησκεία δίδει στις γυναίκες δικαιώματα που σε διαφορετική περίπτωση ανήκουν φυσιολογικά στους άνδρες, είτε υπάρχει κάτι σχετικά με την *pa-ki-ja-na* που παρέχει σε αυτές τα δικαιώματα στη γαιοκατοχή. Ενδεχομένως και οι δύο υποθέσεις να είναι σωστές⁹⁷.

87 Ruijgh 1998-99, 258.

88 Yannacopoulou 1998, 30.

89 Ruijgh 1998-99, 258.

90 Grevatin 1971, 21. Ventris και Chadwick 1973, 23. Σύμφωνα με τον I. Αποστολάκη (1990, 151): «Από το ανακτορικό αρχείο της Πύλου αντλούμε μαρτυρίες περί υπαρκτής δημόσιας δικαιοσύνης... Συνεπώς, ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός λίγο πριν συντριβεί, είχε οργανώσει κρατική υπηρεσία για την απονομή δικαιοσύνης, φορολογικής και διοικητικής».

91 Αποστολάκης 1990, 230.

92 Ventris και Chadwick 1973, 23.

93 Hooker 1996, 385.

94 Sheldermine 1999, 24.

95 Chadwick 1997, 238.

96 Bendall 2007, 68-69.

97 Bennett 1956, 130. Γενικότερα, σύμφωνα με τις αρχαικές καταγραφές της Πύλου, υψηλή κοινωνική θέση απολάμβαναν μόνο οι γυναίκες που εμπλέκονταν στη θρησκευτική σφαίρα, ενώ οι γυναίκες που δε μετείχαν σε αυτή φαίνεται να βρίσκονται σε υποδεέστερη θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Η υψηλή κοινωνική θέση των γυναικών που μετέχουν στα λατρευτικά δρώμενα στην Πύλο βρίσκει στενά παράλληλα στη θέση της γυναίκας της κλασικής Αθήνας (Olsen 2009, 122). Όπως παρατηρεί ο I. Προμπονάς (1974, 72), η μυκηναϊκή κληρονομιά

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ *da-mo* ΣΤΗ ΓΑΙΟΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟ ΙΕΡΑΤΕΙΟ

Σύμφωνα με τον M. Lejeune, στις αρχαικές καταγραφές ο *da-mo* εμφανίζεται ως τοπική διοικητική οντότητα αγροτικού χαρακτήρα, ο οποίος:

- Κατείχε γη, διαιρεμένο τμήμα της οποίας δινόταν προς εκμετάλλευση σε ιδιώτες δικαιούχους, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της παρέμενε αδιαίρετο.
- Το αδιαίρετο τμήμα της κοινοτικής γης θα πρέπει να αποτελούσε αντικείμενο κοινοτικής εκμετάλλευσης⁹⁸.
- Ο *da-mo* παρήγαγε αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα που του επέτρεπαν αφενός να εξασφαλίζει τη διαβίωση της κοινότητας και αφετέρου να μπορεί να προβαίνει σε ανταλλαγές, για να εξασφαλίζει τα αναγκαία προϊόντα που δεν διέθετε. Επιπλέον με τα προϊόντα που παρήγαγε μπορούσε να ανταποκριθεί στις φορολογικές του υποχρεώσεις προς το ανάκτορο και στις θρησκευτικές του υποχρεώσεις προς τα ιερά. Αυτά τα έσοδά προέρχονταν είτε από την υπερπαραγωγή των διανεμημένων γαιών, είτε από την κοινοτική εκμετάλλευση των αδιαίρετων γαιών.
- Υπό την επίβλεψη ή υπό τον έλεγχο ενός ανακτορικού λειτουργού, τον *da-mo* φαίνεται πως διαχειρίζονταν συμβούλιο καλλιεργητών⁹⁹.

Οι *da-mo* εμφανίζονται στα έγγραφα να αποτελούν μεγάλη οικονομική και κοινωνική δύναμη στη μυκηναϊκή κοινωνία¹⁰⁰. Σύμφωνα με την A. Sacconi, οι *da-mo* λειτουργούσαν στον αντίποδα των ανακτόρων, αποτελώντας τοπικές αγροτικές διοικητικές μονάδες, που διέθεταν νομική υπόσταση με λειτουργία οικονομική (οργάνωση της παραγωγής) και διοικητική-εδαφική (οργάνωση της απαιτούμενης εργασίας και συλλογή των φόρων προς καταβολή στα ανάκτορα)¹⁰¹. Με βάση τα ανωτέρω, θα ήταν δυνατό να υποθεθεί ότι οι *damo* ενδεχομένως χρησιμοποιούσαν κάποιου είδους αρχεία, έτσι ώστε να ήταν σε θέση να ανταποκριθούν στη διαχείριση των κοινοτικών γαιών και στη συλλογή των φόρων.

Ο L. Palmer υποστήριξε ότι το ανάκτορο κατέγραφε τα κτήματα του προσωπικού του, συνήθως θρησκευτικού χαρακτήρα, σε στενή σχέση με τη γη του *da-mo*, και σημείωσε τα θρησκευτικά ενδιαφέροντα του *da-mo* μέσω ειδικών αξιωματούχων (όπως στην πινακίδα της Πύλου Un 718, που προαναφέρθηκε). Σύμφωνα με τον ίδιο, οι *da-mo* διαχειρίζονταν μόνοι τους τις υποθέσεις τους, οι οποίες σπάνια καταγράφονταν στα ανακτορικά αρχεία, γεγονός που αποτελεί ένδειξη πως ίσως τα ανάκτορα δεν ήλεγχαν άμεσα τις δραστηριότητές τους¹⁰².

είναι πιο εμφανής στην Αθήνα, δεδομένου ότι η πόλη χαρακτηρίζεται από αδιάσπαστη συνέχεια πληθυσμού και διότι βεβαίως είναι ευνοημένη με περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη από τη διάσωση πολλών γραπτών πηγών.

98 Lejeune 1994, 91.

99 Lejeune 1994, 91-92. Όπως σημειώνει ο M. del Freo (2005, XXI), για αρκετά από τα ζητήματα που αφορούν τη γαιοκατοχή, υπάρχει ακόμα αρκετή αβεβαιότητα, όπως για παράδειγμα σχετικά με τη δημόσια ή ιδιωτική φύση των απογραφισίων γαιών, σχετικά με τον τρόπο πρόσβασης στα αγαθά της εγγείου ιδιοκτησίας ή σχετικά με το ρόλο που διαδραμάτιζαν τα ανάκτορα, τα ιερά και οι τοπικές κοινότητες στη διαχείρισή τους.

100 Lupack 2011, 212.

101 Sacconi 2005, 229.

102 Για παράδειγμα, στην πινακίδα της Πύλου Un 718 ο *da-mo* ως συλλογικό όργανο πραγματοποιεί προσφορά στον Ποσειδώνα (Palmer 1981, 151-157). Έχουν διατυπωθεί τρεις πιθανές ερμηνείες της σχέσης ανάμεσα στη γη της *pa-ki-ja-na* και του ανακτόρου:

- Το σύνολο της γης της *pa-ki-ja-na* (*ki-ti-me-na* και *ke-ke-me-na*) αποτελούσε ιδιοκτησία του ανακτόρου και ο *da-mo* ήταν απλώς ένα τοπικό διοικητικό σώμα που ενεργούσε προς όφελος του ανακτόρου.
- Η *ki-ti-me-na* και *ke-ke-me-na* γη ανήκε στον *da-mo*, αλλά το ανάκτορο είχε τον απώτατο έλεγχο.
- Η *ke-ke-me-na* γη ανήκε στο *da-mo*, ενώ η *ki-ti-me-na* αποτελούσε ιδιοκτησία του ανακτόρου (Palmer 1998-99, 242).

Οι *da-mo* των καταγραφών είναι κοινότητες της υπαίθρου και αντιστοιχούν στους δήμους της αρχαϊκής Αθήνας. Σειρά στοιχείων όμως υποδεικνύει ότι ο όρος *da-mo* θα μπορούσε να αναφέρεται σε πιο ευρείες κοινότητες: ο όρος *da-mo-ko-ro* ήταν ο αρχηγός μιας επαρχίας, ο *a-ko-ro-da-mo* ήταν ίσως εκείνος που συγκέντρωνε το λαό και ο *a-ko-da-mo* ίσως εκείνος που οδηγούσε το λαό στις θρησκευτικές τελετές που αφορούσαν όλο το βασίλειο¹⁰³. Είναι σαφές ότι ο *da-mo* που συνενώνεται σε τέτοιου είδους περιστάσεις, δεν είναι απλά μια αγροτική κοινότητα¹⁰⁴.

Αναφερόμενος στην επιβίωση της λατρείας συγκεκριμένων μεγάλων θεών, όπως η Αθηνά, η Άρτεμις ή ο Ποσειδών, ή τόπων λατρείας, όπως η Ελευσίνα, από τους Μυκηναϊκούς χρόνους στην Κλασική περίοδο, ο B.C. Dietrich, σημειώνει ότι οι λόγοι αυτής της συνέχειας εντοπίζονται όχι μόνο στη συνέχιση των λατρευτικών κέντρων, αλλά και στο γεγονός ότι οι κοινότητες επόπτευαν τις λατρείες¹⁰⁵. Το ελληνικό σύστημα αυτών των στενότερα δεμένων κοινοτήτων έχει την αρχή του στους Μυκηναϊκούς χρόνους και ο πυλιακός *da-mo* αποτελεί την απόδειξη¹⁰⁶. Η P. de Fidio, με βάση τις καταγραφές των σειρών Er και Es¹⁰⁷, συσχετίζει την υπόθεση του M. Nilsson αναφορικά με τη μυκηναϊκή και συγκεκριμένα την πυλιακή προέλευση των τεσσάρων ιωνικών φυλών και θεωρεί πως δεν είναι αβασίμο να υποθέσουμε ότι ο *da-mo* ήδη από τη Μυκηναϊκή εποχή ήταν δυνατό να συνδεόταν στενά με κάποια πατρογονικού τύπου δομή. Η επίσημη διοίκησή του αντικατοπτρίζει άμεσα οργάνωση σε τρεις φυλές¹⁰⁸. Ο M.F. Lane θεωρεί ότι οι αρχές διαίρεσης και διάθεσης της γης της Μυκηναϊκής εποχής, όπως καταγράφονται στα ανακτορικά αρχεία, είναι στη βάση τους οι ίδιες που εφαρμόζονταν κατά την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο (8ο - 4ο αι. π.Χ.) στις ελληνικές πόλεις και στις αποικίες. Υποθέτει ότι οι κοινές δομές ίσως να εμφανίζουν κάποιου είδους συνέχιση της αγροτικής παράδοσης ή ότι οι πολιτικοί θεσμοί άλλαξαν μόνο επιφανειακά¹⁰⁹.

Σύμφωνα με την M.-F. Baslez, τα επιγραφικά δεδομένα δεικνύουν ότι το ανάκτορο δεν έδειχνε κανένα ενδιαφέρον για τον *da-mo*, παρά μόνο σε θρησκευτικό πλαίσιο ή σε περίπτωση αμφισβήτησης του νομικού καθεστώτος μιας έκτασης γης.

«Επομένως διαπιστώνουμε ότι ο *da-mo* μπορούσε να αναλάβει συλλογική δράση, κάτι που προϋποθέτει τη συγκέντρωση αντιπροσωπευτικών αρχών και υποδηλώνει την υπόσταση του οικισμού σε νομικό επίπεδο. Τα παραπάνω δείχνουν μια σημαντική πρωτοτυπία του μυκηναϊκού κράτους: πουθενά αλλού στο ανακτορικό σύστημα της Ανατολής, ούτε βεβαίως στους Χετταίους, όπως είχε θεωρηθεί άλλοτε, δεν υπήρξε κατά τη 2η χιλιετία συλλογική δομή ανεξάρτητη από το βασίλειο»¹¹⁰.

Κατά συνέπεια, οι επιγραφικές μαρτυρίες που διαθέτουμε, αναδεικνύουν τον πολύ σημαντικό ρόλο των κοινοτήτων στον τομέα της θρησκείας. Ενδεχομένως οι κοινότητες αυτές να επόπτευαν τις λατρείες και να απετέλεσαν το συνδετικό κρίκο για τη συνέχιση της λατρείας, όχι απαραίτητα με το ίδιο λατρευτικό περιεχόμενο, στους ιστορικούς χρόνους. Πρέπει όμως να σημειωθεί πως, παρότι υπάρχουν περιπτώσεις συναθροίσεων και συγκεντρώσεων των κοινο-

103 Carlier 2003, 11.

104 Carlier 2003, 11 και σημ. 41.

105 Dietrich 1968, 169, όπου και σημειώνει ότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι κοινότητες γνώριζαν αλλαγές, τροποποιήσεις και διαφοροποιήσεις στο πέρασμα των αιώνων. Όμως, σε κανένα στάδιο της ζωής οι κοινότητες αυτές δεν έχασαν όλα τα ίχνη των αρχών τους που αφορούσαν την ιδιοκτησία, το νομικό καθεστώς και κυρίως τα θρησκευτικά ζητήματα.

106 Dietrich 1968, 169. Επίσης, Hooker 1996.

107 Οι σειρές Er και Es καταγράφουν τύπους γαιοκατοχής που συνεπάγονται θρησκευτικές υποχρεώσεις (Bendall 2007, 72 κ. εξ.).

108 de Fidio 1977, 157.

109 Lane 2009, 111.

110 Baslez 2013, 35.

τήτων, αυτές «εντάσσονταν [...] τόσο εντός του πλαισίου του ανακτόρου όσο και εκτός αυτού, χωρίς να είναι εμφανής κανένας πολιτικός διπολισμός»¹¹¹.

Όπως προκύπτει από τα τεκμήρια, οι θρησκευτικοί αξιωματούχοι κατείχαν σημαντική θέση στη μυκηναϊκή κοινωνία. Η συμμετοχή τους στη γαιοκατοχή αναμφισβήτητα τους προσέδιδε κύρος. Αγνοούμε το βαθμό επιρροής ή ελέγχου που ενδεχομένως ασκούσαν στην κοινωνία της εποχής τους, καθώς δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες. Από τα διαθέσιμα όμως έως σήμερα στοιχεία δεν προκύπτει προνομιακή μεταχείριση των μελών του ιερατείου ούτε κατοχή ειδικών προνομίων, τουλάχιστον στον οικονομικό τομέα, μολονότι η θρησκεία έπαιζε σημαντικό ρόλο στη μυκηναϊκή κοινωνία. Η περίπτωση της ιέρειας *e-ri-ta* είναι ενδεικτική της υπαγωγής των μελών του ιερατείου στο θεσπισμένο σύστημα κοινών κανόνων της περιοχής. Σε κάθε περίπτωση, η θρησκευτική σφαίρα δε φαίνεται να υπερείχε έναντι άλλων διακεκριμένων κοινωνικών τάξεων, ούτε να ξεπερνά την κοσμική εξουσία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adrados, F.R. 1994-95. «Notas de entrega no catastro en pa-ki-ja-na.» *Minos* 29-30:117-134.
- Αποστολάκης, Ι.Μ. 1990. *Η Δικαιοσύνη στη Μυκηναϊκή Εποχή, Λειτουργία και Απονομή*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδοτικός οίκος Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Baslez, M.F. 2013. *Πολιτική Ιστορία του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου*. Μετάφραση Μαίρη Στεφάνου. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Bendall, L.M. 2001. «The Economics of Potnia in the Linear B Documents: Palatial Support for Mycenaean Religion.» Στο Στο Laffineur και Hägg 2001, 445-452.
- _____. 2007. *Economics of Religion in the Mycenaean World*. Oxford University School of Archaeology Monograph 67. Oxford: Oxford University School of Archaeology.
- Bennett, E.L. 1956. «The Landholders of Pylos.» *AJA* 60:103-133.
- Carlier, P. 2003. «La cosiddetta Feudalità Micenea da Palmer a oggi.» Στο *Gli Storici e la Lineare B Cinquant'anni dopo, Acta Sileni -1*, επιμ. M.R. Cataudella, A. Greco, και G. Mariotta, 1-15. Firenze: SARGON.
- _____. 2005. *Όμηρος*. Μετάφραση Αναστασία Κεφαλά. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Carpenter, M. 1983. «Ki-ti-me-na and Ke-ke-me-na at Pylos.» *Minos* 18:81-88.
- Chadwick, J. 1957. «Potnia.» *Minos* 5:117-129.
- _____. 1997. *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος*. Μετάφραση Κ.Ν. Πετρόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- D'Agata, A.L. 2001. «Religion, society and ethnicity on Crete at the end of the Late Bronze Age: the contextual framework of LM III C cult activities.» Στο Laffineur και Hägg 2001, 345-354.
- de Fidio, P. 1977. *I dosmoi Pili a Poseidon: una terra sacra de età Micenea*. Roma: Edizioni dell'Ateneo & Bizzarri.
- _____. 1990. «Potere politico e funzione del sacro nelle società micenee.» Στο *Mélanges P. Lévêque, 4, Religion*, 151-171. Besançon: Université de Franche-Comté.
- del Freo, M. 2005. *I Centimenti di Terreni Nei Testi in Lineare B*. Pisa – Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- Deroy, L. 1989. «Quelques reflexions sur la cadastre Mycénien de Pylos.» *Minos* 24:125-130.
- Deroy, L., και M. Gérard-Rousseau. 1965. *Le cadastre mycénien de Pylos*. Incunabula Graeca 10. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Dietrich, B.C. 1968. «Prolegomena to the study of Greek Religion.» *Acta Classica* 11:153-169.
- Duhoux, Y. 1976. *Aspects du vocabulaire économique mycénien: cadastre, artisan, fiscalité*. Amsterdam: Hakkert.
- Dunkel, G. 1981. «Mycenaean ke-ke-me-na, Ki-ti-me-na.» *Minos* 17:18-29.
- Galaty, M.L., και A.W. Parkinson, επιμ. 1999. *Rethinking Mycenaean Palaces, New Interpretations of an Old Idea*. The Cotsen Institute of Archaeology University of California, Monograph 41. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, University of California.
- Gérard-Rousseau, M. 1968. *Les Mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*. Incunabula Graeca 29. Roma: Edizioni dell'Ateneo.

111 Baslez 2013, 40.

- Grevatin, F. 1971. «Note preliminari alto studio dei nomi di mestiere micenei.» *SMEA* 13:15-30.
- Guglielmino, R. 1982. «Pa-ki-ja-ne, la ierapoli di Pilo.» *SMEA* 23:141-143.
- Hooker, J.T. 1987. «Minoan and Mycenaean Administration: A Comparison of the Knossos and Pylos Archives.» Στο *The Function of the Minoan palaces: proceedings of the fourth international symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 313-316. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- _____. 1994. *Εισαγωγή στη Γραμμική Β*. Μετάφραση Χαράλαμπος Ε. Μαραβέλιας. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
- _____. 1996. «Linear B as a source for social history.» Στο *Scripta Minora, Selected essays on Minoan, Mycenaean, Homeric and Classical Greek Subjects*, επιμ. F. Amory, R. Considine, και S. Hooker, 373-385. Amsterdam: A.M. Hakkert.
- Laffineur, R., και R. Hägg, επιμ. 2001. *Potnia, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 8th International Aegean Conference/8e Rencontre égéenne internationale Göteborg University, 12-15 April 2000*. Liège: Université de Liège.
- Lane, F.M. 2009. «From DA-MO to ΔΗΜΟΣ, Survival of a Mycenaean Land Allocation Tradition in the Classical Period?» Στο *Forces of Transformation. The end of the Bronze Age in the Mediterranean, Proceedings of an International Symposium held at Sir James College, 25-26 March 2006*, επιμ. C. Bachhuber και R. Gareth Roberts, 111-118. Oxford: Oxbow Books.
- Lejeune, M. 1994. «Il damos nella società micenea.» Στο Marazzi 1994, 89-100.
- Lupack, S. 1999. «Palaces, Sanctuaries and workshops, The Role of the Religious Sector in Mycenaean Economics.» Στο Galaty και Parkinson 1999, 25-34.
- _____. 2011. «A View from Outside of Palace: The Sanctuary and the Damos in the Mycenaean Economy and Society.» *AJA* 115:207-217.
- Maddoli, G. 1970. «Δᾶμος ε Βασιλῆες, Contributo alto Studio del origine della polis.» *SMEA* 12:7-57.
- _____. 1972. *La Tabula Peutingeriana e il Problema dell'Ubicazione di Temesa: estratto da la parola del passato-fasc. CXLVI-1972*. Napoli: Macchiaroli Editore S.A.S. Di Gisella Macchiaroli.
- Marazzi, M., επιμ. 1978. *La Società Micenea*. Roma: Editori Riuniti.
- _____, επιμ. 1994. *La Società Micenea*. Roma: Editori Riuniti (πρώτη έκδοση: 1978, Roma: Editori Riuniti).
- Μυλωνᾶς, Γ. 1982. «Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία φοροδιαφυγῆς καὶ ὁ πρόγονος τοῦ ρουσφετιοῦ.» *Νέα Ἑστία* 1330:1634.
- Olsen, B.A. 2009. «Was there unity in Mycenaean gender practices? The women of Pylos and Knossos in the Linear B tablets.» Στο *Fylo, Engendering Prehistoric 'Stratigraphies' in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an International Conference, University of Crete, Rethymno, 2-5 June 2005*, επιμ. K. Kopaka, 115-124. *Aegaeum* 30. Liège: Université de Liège - Austin: University of Texas at Austin.
- Palmer, L.R. 1961. *Mycenaean and Minoan. Aegean Prehistory in the light of the Linear B tablets*. London: Faber & Faber.
- _____. 1978. «La struttura della società micenea.» Στο Marazzi 1978, 133-141.
- _____. 1981. *Some new Minoan-Mycenaean gods*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität.
- _____. 1994. «La struttura della società micenea.» Στο Marazzi 1994, 83-88.
- Palmer, R. 1998-99. «Models in Linear B Landholding: An analysis of Methodology.» *Minos* 33-34:223-250.
- Προμπονάς, Ι. 1974. *Ἡ μυκηναϊκή ἐορτή *θρονοεκτήρια (to-no-e-ke-te-ri-jo) καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς εἰς τοὺς ἱστορικούς χρόνους*. Ἀθήνα: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν - Φιλοσοφικὴ Σχολή.
- Pugliese Carratelli, G. 1954. «La decrificazione dei testi Micenei.» *PP* 35:81-117.
- _____. 1957. «L'organizzazione del culto in Pilo Micenea.» *PP* 12:81-96.
- _____. 1959. «Aspetti e problemi della Monarchia Micenea.» *PP* 15:401-431.
- Ruijgh, C.J. 1972. «Quelques hypothèses en marge des tablettes En-Ep/Eo-Eb de Pylos.» *SMEA* 15:91-104.
- _____. 1998-99. «The social status of persons indicated by possessive adjectives in -e-jo, with some linguistic observations.» *Minos* 33-34:251-272.
- Ruipérez, M.S. 1957. «Mycenaean land-division and livestock-grazing.» *Minos* 5 (2):174-206.
- Ruipérez, M., και J. Melena. 1996. *Οι Μυκηναίοι Ἕλληνες*. Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Sacconi, A. 2005. «Presenza e Funzione Della 'Moneta' nell'Economia Micenea. I Testi.» Στο *L'economia Palaziale e la Nascita Della Moneta: Dalla Mesopotamia all'Egeo, Roma 12-13 febbraio 2002*, 221-232. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.

- Shelmerdine, C.W. 1999. «Administration in the Mycenaean Palaces. Where's the Chief?» Στο Galaty και Parkinson 1999, 19-24.
- _____. 2005. «Το ανάκτορο και η λειτουργία του.» Στο *Πύλος η αμμουδερή. Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη ναυμαχία του Ναυαρίνου*, επιμ. J.L. Davis, 115-129. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Τσαγράκης, Ά. 2010. *Συγκριτική Εξέταση των Διοικητικών και Φορολογικών Δεδομένων των Μυκηναϊκών Ανακτόρων*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Ventris, M., και J. Chadwick. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*. 2η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1978α. «Organizzazione sociale.» Στο Marazzi 1978, 96-107.
- _____. 1978β. «Posseso e uso della terra.» Στο Marazzi 1978, 108-133.
- _____. 1994. «Posseso e uso della terra.» Στο Marazzi 1994, 73-83.
- Witton, W.F. 1960. «The Priestess Erita.» *AJP* 81:415-421.
- Yannacopoulou, H. 1998. «The Pylian Economy.» *Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας* 9 (1-2):27-40.

Iklaina, Traganes, $a\text{-}ru_2$, and Αἰπύ¹

Thomas G. Palaima

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΙΚΛΑΙΝΑ, ΤΡΑΓΑΝΕΣ, $a\text{-}ru_2$ ΚΑΙ Αἰπύ

Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται το παλαιό πρόβλημα της ταύτισης του τοπωνυμίου $a\text{-}ru_2$, όπως αυτό αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β, με μία συγκεκριμένη αρχαιολογική θέση στη Μεσσηνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Επίσης, διερευνάται το εάν το τοπωνύμιο αυτό θα πρέπει να ερμηνευθεί όπως είχε ερμηνευθεί από εξέχοντες μυκηναϊολόγους (Chadwick, Lejeune, Morpurgo, Palmer, Ruijgh) στις δεκαετίες του 1950 και 1960, δηλαδή ως Αἰπύ ή Αἶπυ (πρβλ. Ομ. Ιλ. Β.592).

Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι το $a\text{-}ru_2$ ταυτίζεται με την θέση Τραγάνες κοντά στην Ίκλαινα, ταύτιση για την οποία συμφωνούμε ότι τα επιχειρήματα είναι ισχυρά και στην παρούσα χρονική περίοδο πειστικά. Εκείνο που έχει αμφισβητηθεί είναι η ταύτιση του $a\text{-}ru_2$ με το Αἰπύ. Στην παρούσα εργασία επανεξετάζουμε και τα αρχικά και τα μεταγενέστερα γλωσσολογικά επιχειρήματα και παρατηρούμε ότι με την πάροδο του χρόνου επιφυλάξεις που αρχικά αφορούσαν στη σωστή φωνητική απόδοση του $a\text{-}ru_2$ εξελίχθηκαν σε κατηγορηματικό ισχυρισμό ότι η ταύτιση του $a\text{-}ru_2$ ως Αἰπύ είναι αδύνατη. Εδώ προτείνω ότι η ταύτιση αυτή δεν είναι αδύνατη, εάν λάβουμε υπ' όψιν μας τα ακόλουθα:

1) ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε γραπτή απόδοση ενός μη ελληνικού τοπωνυμίου σε ένα σύστημα γραφής που προσαρμόστηκε από μία προϋπάρχουσα γραφή χρησιμοποιούμενη για μία μη ελληνική γλώσσα (ή γλώσσες)

2) τον τρόπο με τον οποίο οι γραφείς της Γραμμικής Β θα είχαν αντιληφθεί τους ήχους στην προσπάθειά τους να αποδώσουν γραπτώς ένα προελληνικό τοπωνύμιο κυρίως ως $a\text{-}ru_2$ και μια φορά ως $a_3\text{-}ru$.

Ένα από τα βασικά μας επιχειρήματα είναι ότι κατά την περίοδο στην οποία ενεγράφησαν οι πινακίδες της Πύλου, η προφορά αυτού του τοπωνυμίου διατηρούσε χαρακτηριστικά του προελληνικού χαρακτήρα του. Επίσης συζητούμε τα επιχειρήματα που πρόβαλε ο Lejeune, ότι το αρχικό a - (χαρακτήρας *08) μπορεί να αντιπροσωπεύει το /ai/ ή ένα μη ελληνικό ήχο που θα ακουγόταν ως /ai/. Επιπροσθέτως το $a_3\text{-}ru$ - μπορεί να γραφτεί επίσης στη γραμμική Β και ως /air^hu/. Γι' αυτό δεν υπάρχει λόγος να απορρίψουμε τη σύνδεση ανάμεσα στο $a\text{-}ru_2$ και το ομηρικό Αἰπύ, εάν δεχτούμε ότι το προελληνικό τοπωνύμιο είχε ένα συμφωνικό ήχο που γινόταν αντιληπτός από τους γραφείς ως δασυνόμενος. Το ιστορικό ελληνικό λεξικό παρουσιάζει διακυμάνσεις ανάμεσα στο δασυνόμενο /r^h/ και στο μη δασυνόμενο /r/ σε συγγενείς λέξεις που θεωρούνται ότι προήλθαν από την προελληνική ρίζα: *αἰπύς*, *αἶψα*, *ἐξαίφνης*, *ἄφνω* και *ἄφαρ*. Αυτό περαιτέρω ενισχύει την ταύτιση του $a\text{-}ru_2$ ως της θέσης που στα ομηρικά κείμενα αναφέρεται ως Αἰπύ.

Συμπερασματικά, υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα στα κείμενα της Γραμμικής Β υπέρ της αρχικής ταύτισης του $a\text{-}ru_2$ με το ομηρικό Αἰπύ, κάτι που ταιριάζει με την τοπογραφία και τη σημασία της αρχαιολογικής θέσης στην Ίκλαινα.

Γενικά, διαγράφονται δύο πιθανές εξηγήσεις:

1) ότι το $a\text{-}ru_2$ αντιπροσωπεύει ένα προελληνικό τοπωνύμιο γραμμένο με τον παραδοσιακό τρόπο γραφής για τοπωνύμια των οποίων ο επιθετικός τύπος (που κρύβεται πίσω από τη γραφή $a_3\text{-}ru$ -) ήδη προφερόταν /airu/ την εποχή των πινακίδων της Πύλου, ή

2) ότι το προελληνικό τοπωνύμιο που εξελίχθηκε στο ομηρικό Αἰπύ ακόμα διατηρούσε ορισμένα χαρακτηριστικά της προελληνικής προφοράς του και αποδόθηκε με όση ακρίβεια ήταν δυνατόν ως $a\text{-}ru_2$ με το ru_2 να αποδίδει φωνητική ή φωνημική δάσυνση και το a - να αντιπροσωπεύει έναν ήχο φωνηέντος που στην εποχή της Γραμμικής Β ίσως ακουγόταν ως το διφθογγικό /ai/. Η γραφή $a_3\text{-}ru$ - στο σύνθετο ανθρωπωνύμιο μπορεί επίσης να αντιπροσωπεύει διφθογγικό /ai/ και δασυμένο /r/.

Πιστεύουμε ότι τα δεδομένα ενισχύουν τη δεύτερη πιθανότητα.

1 I thank my colleague in linguistics at the University of Texas at Austin Scott P. Myers for discussing and guiding me through literature on the sound features of languages, how they are represented in systems of writing, and how they are heard and processed by non-native or bilingual speakers. Cassandra Donnelly also read this paper in its penultimate stage and offered several helpful comments. I am solely responsible for the ideas in this final version.

George Korres is an important figure in the Mycenaean archaeology of Messenia in the generation of and just after the primary Palace of Nestor excavations and the University of Minnesota Messenia Expedition (UMME)² and preceding the results of the Pylos Regional Archaeological Project (PRAP) and the Iklaina Archaeological Project (IKAP). His work has helped us see the strong nature of Minoan influence on cultural and state formation in late Bronze Age Messenia and has also furnished some of the evidence that allows for firm site identifications. He has always shared openly with others what Michael Cosmopoulos rightly calls “his profound knowledge of Messenian archaeology”³. He has generously helped me and my late mentor Emmett L. Bennett, Jr., whose *proxenos* he was when Bennett received an honorary doctorate from the University of Athens in 2004. I partially repay Bennett’s and my debt to George Korres by taking up here the problems connected with how to identify the Bronze Age Messenian toponym *a-pu₂* in the Linear B texts.

The study of deciphered Mycenaean texts is now solidly in its third generation. In Hesiod’s scheme of successive ages, ironically, this would be the Bronze Age. It is more important than ever to follow the standard practice in the field of classical philology during the first generation of Mycenological scholars (1952-1972), whether we think of this period as Hesiod’s Golden Age or as the generation whose virtues are extolled by Nestor in the Homeric epics.

The practice I refer to is the systematic investigation (a kind of *Quellenforschung*) of how current scholarly *opinioniones communes* have come into being. This entails reexamining what ideas and interpretations have been proposed by scholars even in long years past and what supporting evidence and reasoning were used in their initial proposals and then later for and against these proposals by other scholars through time, until we reach our current state of thinking. This practice used to be *de rigueur*.

In the *Festschrift* for Cynthia Shelmerdine⁴, I demonstrated how an early proposed textual interpretation of the heading line of a Linear B tablet (Vn 130) by Leonard Palmer not only influenced later interpretations, but virtually controlled how the overall text would be interpreted in the context of later archaeological research and data. This happened despite the fact that Palmer’s interpretation had been invalidated –quite literally made impossible– by our developing knowledge of the precise values of Linear B phonograms used in key words in Vn 130 that indicated both to the Mycenaean tablet-writer who wrote the text and to his tablet-writing contemporaries what the text was about. It tells us what the text is about, too, if we read it correctly.

My argument, in the literal sense of casting light on how particular scholarly views came to be, required reading carefully what was an eventually rejected interpretation by a prominent early scholar and tracking what its afterlife was in influencing how later scholars even approached interpreting the text. Simply put, scholars persisted in presuming that key terms in the text of Vn 130 must have meanings close to what Palmer had proposed, even though there was no longer any basis for Palmer’s specific interpretations⁵. Something similar has happened in regard to scholarship concerning the Linear B toponym *a-pu₂*.

2 McDonald and Rapp 1972.

3 Cosmopoulos 2006a, 205.

4 Palaima 2014.

5 The key term in the heading of Vn 130 *ze-to* was interpreted by Palmer as γέντο = 3rd person plural: things ‘have come to be’, i.e., things ‘were delivered’. Even when it was realized that z- signs in the Linear B syllabary could not represent γ-, the tablet was still taken as relating to a central delivery, despite many of the toponyms being clearly in the locative and representing ‘places where’ and not the nominative agents or genitive sources of deliveries. Palmer’s idea about the text made scholars ignore the connection between the verbal form *ze-to* on Vn 130 and *ze-so-me-no* on Un 267 and the link of the text to the much-studied oil manufacture industry at Pylos.

The geographical references in the repertory of Linear B tablets from Pylos have been studied systematically. In 1995 John Bennet⁶ went back to Carothers⁷ and Bintliff⁸ in analyzing the sequence of toponyms for the nine and seven main sites respectively in the two major districts of Mycenaean palatial Messenia in the Pylos tablets (principally Jn 829, Cn 608, Vn 10, Vn 19, and the tablets of the Ma series) and correlating them with sites identified through survey and excavation, especially the latest data then from PRAP. The site of *a-pu*₂ can now be 'tentatively' identified with the area of the village of Iklaina and the associated toponym (with a tholos tomb) Traganes⁹. This identification is so little in dispute that we would be tempted to remove the adverb 'tentatively', were it not a reasonably cautious reminder of the hypothetical nature of all such identifications.

*a-pu*₂ is identified with Iklaina by Hope Simpson in 1981 and in 2014¹⁰. Earlier in 1976 Chadwick¹¹ put *a-pu*₂ south of *pa-ki-ja-ne* (the sanctuary district associated with the Palace of Nestor site of *pu-ro* = Pylos in the Linear B tablets) and east of the Bay of Navarino and away from the coast. This is the general vicinity of Iklaina, but earlier still in 1972 Chadwick hypothesized that *a-pu*₂ might be the site of Koukounara¹²:

"It used to be thought that *a-pu*₂ (the nominative is not recorded, but can be certainly reconstructed from the cases which occur) might be identified with *Aipu*, "the Steep," which is mentioned by Homer as an important place in Nestor's kingdom. But now that we understand the Mycenaean script better, it is clear that this would demand a spelling *a*₃-*pu*¹³, and the equation must be rejected. *a-pu*₂ corresponds more likely to a form such as *Aphu*, *Alphu*, *Arphu*, *Asphu*¹⁴. The town probably lies away from the coast and a short distance south of the palace. It might be tempting to think of Koukounara (#65) for this name".

Categorical phrases like "*it is clear that*" and "*this would demand a spelling*" and "*the equation must be rejected*" (italics mine) should make us think twice. At the other extreme (of ambiguity) "[it] *might be tempting to think of*" should also call for caution¹⁵.

6 Bennet 1995. See also Bennet 1998.

7 Carothers 1992.

8 Bintliff 1977.

9 Hope Simpson 2014, xvi, and MAP 6: Iklaina: Traganes = Site no. 52.

10 Hope Simpson 1981, 117; 2014, 30.

11 Chadwick 1976, 46, and map on p. 44.

12 Chadwick 1972, 109. The identification of *a-pu*₂ is surprisingly not discussed in Chadwick 1963, which only cites *a-pu*₂ once, where it appears in the dative locative *a-pu*₂-*we*, in a catalogue of toponyms associated with ideogram *146.

13 This is not true, since there are instances (see my further discussion) where word-initial *a*₃- is written over or likely written over [[*a*-]], where *a*₃- alternates with *a*- in spelling the same word, and where an *a*-initial second element of a chronologically late forming compound is spelled both with phonograms with an explicit *a*₃-vowel value and phonograms with the ambiguous *a*-vowel value. Moreover, the spelling *a*₃-*pu*- is not well attested. It is written but a single time in a compound personal name by a single scribe. To that scribe is assigned only a small set of tablets. They do not give any evidence for the use of alternative bilabial signs *22, *29 (the sign that has the value *pu*₂) and *56 nor for the representation of pre-Greek toponyms. A single occurrence by a minimally represented tablet-writer of a spelling of what is thought to be a word taken over from a pre-Greek language is not sufficient to rule out alternative spellings by other scribes trying to represent the non-Greek sounds of the word, especially as they are preserved in a pre-Greek toponymic form.

14 As I will discuss later in this paper, there is a range of other possibilities here, including –given that sign *08 (*a*) can represent *a* and that *aipu* has no convincing Indo-European etymology– spellings of this pre-Greek toponym like *A(i)mp^hu*. Keep in mind the variation between /*ai*/ and /*a*/ in historically attested Greek words later thought to be 'related' to *aipu*: αἶψα, ἐξαίφνης, ἄφνω and ἄφαρ. This may indicate ambiguity in the minds of Greek speakers about the precise value of the first syllable and the consonant.

15 It is impossible to write completely free of rhetoric, but we should try to avoid categorical claims and not over-value the logical force of conjectures.

Our starting point here is the current consensus of scholarly opinion that associates the excavated and surveyed remains at Iklaina-Traganes with the Linear B toponym *a-pu₂*. What is subject to debate is whether *a-pu₂* in turn is to be identified with Homeric Αἰπύ, as was claimed in the years immediately after the decipherment of Linear B. Homerists and historical linguists were then mining the Linear B tablets for data relevant to their interests. Mycenaean linguists were in the first stages of figuring out the details of how the Linear B script represented the language or languages spoken at the sites and during the time periods where and when the tablets were found.

In 1963 Leonard Palmer asserted that *a-pu₂* is “identified with Aipy,” i.e., the toponym of Αἰπύ mentioned in the *Iliad* of Homer¹⁶. This is, however, based partly on his idea that the sign *pu₂* expressed a palatalized consonant *pi + u*. This idea seems to have persisted even in the most recent etymological dictionary of ancient Greek¹⁷, which otherwise views the word as pre-Greek. Other standard etymological dictionaries agree that there is no convincing Indo-European etymology for the word associated in later historical common Greek vocabulary with the site of Αἰπύ. For example, Chantraine¹⁸ sees αἰπύς as having “pas d’étymologie établie” and then refers to the few hypotheses made as being “en l’air,” i.e., ‘wild guesses’. But in his reasoning, Palmer in 1963 was working systematically with what could then be figured out about special or extra consonant signs like *pa₂* (= *56), *pi₂* (= *22) and *pu₂* (= *29), which seemed to alternate with the regular or standard Linear B signs that represented as their initial consonant unvoiced bilabial unaspirated *p-* or aspirated *p^h-*. Given what we have learned about Minoan phonology from our study of the structure of the Linear B syllabary, Palmer’s hypothesis that *pu₂* was among other palatalized phonograms was not unreasonable and it did fit as an explanation for how αἰπύς might be related to words like αἶψα, ἐξαίφνης, ἄφνω and ἄφαρ, which vary between /ai/ (twice) and /a/ (twice) in their initial consonant and show aspiration of the bilabial (three times)¹⁹.

The identification of *a-pu₂* with Αἰπύ in fact was widely proposed and held in the 1950’s and well into the 60’s²⁰. Notably in 1963 the influential article by John Chadwick and Lydia Baumbach on words in historical Greek that were attested in the Linear B texts made this identification²¹. They cited in support the first edition of *Documents in Mycenaean Greek*²² and Michel Lejeune’s work in the 1950’s²³. But Chadwick and Baumbach issued a reservation that spelling the word with “*a-*, not *ai-*, and *pu₂* (usually = *φυ*) rouse[s] suspicion.” In 1963 also, Morpurgo’s equally influential *Mycenaeae Graecitatis Lexicon* made the same identification with question marks²⁴: “Cf. gr. Αἰπύ (Hom. B 592) et intell. *Aipu-de*, *Aipuwei* (??)”²⁵. The entry on Pylos tablet Jo 438.11 was also brought to bear by Morpurgo on the identification *a-pu₂-ja* explained as “Eandem regionem quam *a-pu₂(-de)*, q.v. significare videtur. Intell. *Aipuia* (cf. hom. Αἶπεια)??”²⁶.

16 Palmer 1963, 71.

17 Beekes 2010, 1: 45 s. αἰπύς.

18 Chantraine 2009, 36, s. αἰπύς.

19 Potentially all four forms show aspiration, since φς > ψ.

20 Aura Jorro and Adrados 1985, 90 s. *a-pu₂-de* §2.

21 Chadwick and Baumbach 1963, 168-169 s. αἰπύς.

22 Ventris and Chadwick 1956, 147.

23 Conveniently assembled in Lejeune 1958, 54, 270. See also Lejeune 1956, 31.

24 Morpurgo 1963, 31 s. *a-pu₂-de* / *a-pu₂-we*.

25 Translate: “Compare Greek Αἰπύ (Hom. B 592) and think of *Aipu-de*, *Aipuwei* (??).”

26 Translate: *a-pu₂-ja* “seems to signify the same locality as *a-pu₂(-de)*, q.v. Understand it as *Aipuia* (cf. hom. Αἶπεια)??”

Why was this identification supported so strongly in the 50's and 60's and why has it fallen out of favor?

In the Catalogue of Ships in Homer's *Iliad* (2.591-594) we get an enumeration of nine communities where the men in the forces led to Troy by King Nestor lived in Messenia. The number, if we include the site of Pylos itself, matches up with the number of regional centers in the Hither Province in the Linear B texts from Pylos.

οἱ δὲ Πύλον τ' ἐνέμοντο καὶ Ἀρήνην ἐρατεινήν
καὶ Θρύον Ἀλφειοῦ πόρον καὶ εὐκτιτον Αἶπυ
καὶ Κυπαρισσήεντα καὶ Ἀμφιγένειαν ἔναιον
καὶ Πτελεὸν καὶ Ἔλος καὶ Δώριον

Palmer and others²⁷ noted the almost irresistible connection between *a-pu₂* and *Aipu*. This was reinforced by the straightforward reading of the Linear B toponym *e-re-e / e-re-i* in the canonical lists Jo 438 and Jn 829 as the locative form of the site of Ἔλος (*Helos*) that appears in *Iliad* 2.594. Pylos itself makes up one of the nine communities in Homer's list, although it does not appear *per se* among the Linear B canonical nine toponyms. But if we assume that the associated territory of *pa-ki-ja-ne* takes the place of Pylos in the Linear B list, we have two matchups besides *Aipu*. Another toponym in the Pylos Linear B texts **Kuparissos = *ku-pa-ri-so* is not among the canonical nine. But it does document that Linear B can use the same pre-Greek-derived phytonym that lies behind Homeric **Κυπαρισσῆεις* as the basis for a place name²⁸. By such reasoning, *Aipu* became somewhat reasonably a fourth 'matchup' with Homer.

Furthermore, Stephanus of Byzantium's entry Αἶπυ, πόλις Μεσσηνίας "καὶ Θρύον Ἀλφειοῦ πόρον καὶ εὐκτιτον Αἶπυ" ἀπὸ τῆς ἐρυμνότητος Αἶπυ καλουμένη gives both a geographic fix and a topographic explanation for the Homeric reference. The site was in Messenia and it was so-called because of its formidable defensive posture: ἐρυμνότης specifying the 'strength or security' of the place, a quality certainly enhanced, as at the Mycenaean type site of Mycenae, by having one or more approaches to it that were steep to the point of being inaccessible²⁹.

Hesychius under the lemma αἶπυ (note that he does not give us the nominative masculine adjectival form αἶπύς as we might expect, but the neuter form used as the toponym in Homer and Stephanus) glosses the term (and the place) similarly as τὸ ὑψηλὸν καὶ χαλεπὸν καὶ σκληρόν· ἢ πόλις τῆς Πύλου = 'the lofty and difficult and hard; or a city site of Pylos'. The related lemma αἶπος (an *-es-* stem neuter noun form clearly related to αἶπυ as taken into Greek as a three-ending adjective) is attested in Aeschylus in the literal meaning of 'a height' or 'a steep' and in Euripides metaphorically as 'a difficult task'. It is glossed as κάματος ἢ ὑψηλὸς τόπος. ἢ

27 E.g., Morpurgo 1963, 196, 94.

28 **Kuparissos = *ku-pa-ri-so* is reconstructed from *ku-]pa-ri-so* on Pylos Na 514 and the ethnic adjective *ku-pa-ri-si-jo* on Pylos An 657.8. There is also a community called Kyparissia in modern Messenia. See Hope Simpson 1981, 134, 148, 151.

29 Note that Kirk (1985, 1: 214-216 s. 2.591-594) thinks that the epithet εὐκτιτον "like εὐκτίμενον and εὐκτίμενον πολίεθρον seems to be applied where convenient for metrical and stylistic reasons." I.e., he thinks it is a convention of poetic verse and not a description of an actual site. Kirk considers the position of AIPU to be unknown. On the steep and formidable topographical presentation of the Iklaina site, 170 m. above sea level with its commanding view and deep protective ravines to the south and west and its impressive Cyclopean remains, see Cosmopoulos 2006a, 219, fig. 5, 2006b, 202-203, figs. 2-3, 2019, online fig. 10. My own opinion is that in the early stages of composing and perfecting oral song poems, the singers would have had to use epithets for places that did match what their audiences knew about the topography of the places. We also note, with regard to the longevity of Homeric phrases, that the standard word in the Linear B land-tenure documents for a land parcel that has been 'settled' or 'built upon' is *ki-ti-me-na = *κτιμένῃ*. It comes from the same root as εὐκτιτον. See Aura Jorro and Adrados 1985, 1: 366-367, s. *ki-ti-me-na*. The excavated remains at Iklaina certainly can justify it being called εὐκτιτον.

ὕλωδης = ‘hard labor or a lofty place. Or wooded’. The three meanings here again speak to a topographical placement that is high and difficult to access, both of which suit a position that is covered with trees. Strabo (8.3.24) in discussing the Homeric passage *Iliad* 2.592 says: εὐκτιτον δὲ Αἶπυ τὸ Ἐπιτάλιον: ἔστι γὰρ ἐρυμνὸν φύσει: καὶ γὰρ ἐν ἄλλοις αἰπεῖαν κολώνην λέγει “ἔστι δέ τις Θρυόεσσα πόλις, αἰπεῖα κολώνη” = “Well-built *Aipu* (is) *Epitalion*: for it is naturally securely defensible, for even in other instances he (we understand here Homer) calls a hill ‘steep’: ‘there is a certain city *Thryoessa*, a steep hill.’” Reading Strabo’s entry as I have translated it here, Strabo seems to identify *Aipu* as the historical site of Epitalion (550 BCE – 300 CE) near the coast south southwest of Olympia and close to where, according to Strabo (8.3.12), the Eurotas river empties into the Sicilian Sea.

The Homeric passage in the Catalogue of Ships may or may not then have any probative value in determining what the topographical features of the toponym *Aipu* were. No matter. It is clear from Hesychius, Stephanus, and Strabo that the name that came into later Greek itself as *Aipu* was applied, much like the pre-Greek noun/name for ‘mountain’ = Ὀλυμπ-ος / Οὐλυμπ-ος (posited as the root of the Mycenaean ethnic adjective *u-ru-pi-ja-jo* = *Ulump-iaios*), to a specific kind of topographical area, in this case a steep and defensible (from one or more directions of approach) hill, plateau or ridge upon which a formidably imposing settlement could be well-founded (εὐκτιτον).

This then brings us to the key point. If *a-pu₂* in the Linear B texts from Pylos is the toponym for the second-order center now identified with the impressive and imposing remains at Iklaina, as seems to be accepted by those who specialize in the geography and settlement patterns of Mycenaean Messenia and the distribution and functions of place-names in the Linear B tablets from Pylos³⁰, should it be called *Aipu* and be ‘identified’ with the locality in Homer’s *Iliad* 2.592?

I am not claiming here that the Greek audiences in the historical period would know that the Homeric passage refers to the specific site now known as Iklaina. Yet when geographical catalogues, along with other kinds of catalogues, were being developed in the Bronze Age within the tradition of oral song poems about wars, kings and warriors, a prominent site in Messenia like *a-pu₂* would have been a good candidate to be included. After all, catalogues were used as ‘crowd-pleasers’. Members of the audience would be made to feel good when they heard the name of a locality within their home region being sung by an oral songster at a communal event, a process –whether in original composition or in later ‘tampering’– that lies behind the historical tradition of a pro-Athenian text of Homer produced by Solon or the Peisistratids³¹.

Iklaina was an important site in LH IIIA and B Messenia, even once a rival with Pylos to become the paramount center of the Hither Province. An identification with a prominent site in Pylos Linear B (*a-pu₂*) and in Homer (Αἶπύ) texts makes sense. What if we borrow from literary textual editing and view the reading of *a-pu₂* as Αἶπύ not as a rejected reading, but as a *lectio difficilior*? What arguments can be used in its favor?

The earlier identification of *a-pu₂* with *Aipu* has been strongly questioned to the point of being rejected by some of the very scholars (e.g., Lejeune, Chadwick, Ruijgh) who originally made the identification. What is at work here?

In the absence of a convincing Indo-European etymology, the word has been taken as pre-Greek. This is sensible and can be supported by an added detail. If the later adjective αἰπύς, αἰπεῖα, αἰπύ was viewed by historical Greek speakers as a perfectly regular and explicable Greek word, there would be no need to gloss any of its forms in a collection of hard-to-understand forms like Hesychius’s.

30 Hope Simpson 2014, 57. Bennet 1999, 147.

31 West 1988, 36-37.

Moreover, the use of the peculiar sign pu_2 in the spelling of $a-pu_2$ and the use in $a-pu_2$ of a and u , vowels posited as two of the four basic vowels for the non-Greek language(s) represented by Linear A³², also support the suggestion that the toponym behind the spelling is of non-Greek / non-Indo-European origin. We compare here $da-pu_2-ri-to-jo$ $*d/la^{(m)}b^{(h)}urinthojo$ = historical Greek *laburinthoio* (here with ‘Minoan’ $a-i-u$ vowels except in its Greek o-stem ending, a pre-Greek d/l alternation, the pre-Greek -nth- formative suffix, and the use of pu_2 to capture a particular pre-Greek consonantal value later represented by /b/) and the cluster of other pre-Greek names with similar features on early Knossos tablet Xd 140 from the Room of the Chariot Tablets: $da-pu-ri-tō$, $pa-ze$, $*47-ta-qo$, $*47-$.

Although Ruijgh eventually rejected the identification of $a-pu_2$ with *aipu*, he originally supported the possibility that a pre-Greek toponym of some such form as $*\text{Αφυ}$ had passed by popular etymology [italics mine] into the Greek lexicon as Αιπύ ³³. This would require minimally a confusion or substitution of aspirated and unaspirated bilabials $*A(i)p^hu > *Aipu$ and the same fluctuation between /ai/ and /a/ seen in the cluster of seemingly related historical lexemes: αἰπύ(ς) , αἰψα , ἐξαίφνης , ἄφνω and ἄφαρ : $*Ap^hu > *Aipu$.

Ruijgh’s proposal would be easier to accept if later historical Greek αἰπύς , αἰπεῖα , αἰπύ were of Indo-European origin. Since it is not, we are asked to consider here that a non-Greek word used as a toponym $a-pu_2$ was commonly confused with whatever was the original form of another borrowed term from which the later Greek adjective αἰπύς , αἰπεῖα , αἰπύ , developed. Economy of hypothesis would suggest that the Mycenaean toponym and the Mycenaean word for ‘steep’ were from one and the same root. If its sound could be popularly etymologized as *Aipu* as found in the Homeric texts, why could this not have been happening already in the period of genesis of the Homeric poems, the late Bronze Age?

We ask again, why cannot the Mycenaean forms $a-pu_2-de$ (allative), $a-pu_2-we$ (locative), and the feminine form for a particular region $a-pu_2-ja$ ($*\text{Αιπυῖα}$ or ‘the district of $a-pu_2$ ’³⁴) be interpreted as first proposed?

Ventris and Chadwick (1973) are straightforward, but measured in their rejection³⁵: “Not *Aipu* [Αἰπύ *Il.* II, 592], since pu_2 appears to stand for *phu* (and *bu*?) but not *pu*, and we would expect a_3 , at least as a variant spelling.” Ruijgh is more assertive:³⁶

“Il s’agirait d’un toponyme préhellénique apparenté à Ἄφυτις (v. Pape-B.); cf. aussi ἀφύη ‘anchois’, mot d’origine sans doute préhellénique. L’identification de $a-pu_2$ - avec a_3-pu - Αἰπυ - (v. §219 n. 108) est impossible. Voir M. Lejeune, *Hom. εὐκτιτων Αἰπύ* et les tablettes de Pylos, REG 75 (1962), 327-343”.

Ruijgh’s internal reference is to his footnote discussing the personal name $a_3-pu-ke-ne-ja$ (PY tablet Fn 79.1), clearly realized as the Mycenaean form of what in later Greek would be Αἰπυγένεια ‘she who was born at the site of Ἄιπύ ’, for which there are clear parallels in historical Greek Θηβηγένης and Ἀστυγένεια ³⁷.

I believe that one factor here is a modern reluctance to admit that the Homeric poems would

32 See Melena 2014, 86 and n. 113: “From the perspective of the signary, this could indicate that the language written in Linear A had an asymmetrical system of four vocalic positions, a central one (/ǎ/ and /ā/), two front ones (/ī/ and /i/ and /ē/ and /ē/), and a back one (/ū/ and /ū/).”

33 Ruijgh 1963, 257 n. 34.

34 Lejeune 1958, 54.

35 Ventris and Chadwick 1973, 533. This is in contrast to Chadwick 1972, 109, as discussed above n. 12. See also Baumbach 1971, 156.

36 Ruijgh 1967, 273 and n. 11.

37 Ruijgh 1967, 256 n. 108.

preserve a Mycenaean toponymic reference of a true site at this level, despite the preservation of a few other site names in the canonical Linear B lists of nine and seven second-order communities. Otherwise, however, reservations about the spelling have been taken as ruling out the identification, without fully considering the implications of the toponym represented by *a-pu₂* being non-Indo-European and the difficulties presented by trying to represent non-Indo-European words in a script originally devised for a non-Greek language in a period before culturally and institutionally imposed rules of spelling existed.

Is it really true, as we have seen asserted above, that the place name preserved in Homer, Hesychius, Stephanus, and Strabo as Αἰπύ or Αἶπτu would not be represented in the Pylos tablets written in the late 13th-century BCE as *a-pu₂*? The objections are that:

- (1) *pu₂* appears to stand for *phu* (and *bu*?) but not (taken to mean ‘never’) *pu*³⁸;
- (2) Αἰπύ or Αἶπτu could or would only be written *a₃-pu*;
- (3) since the tablet-writer who wrote Pylos tablet Fn 79 (H 45) wrote the personal name *Aipugeneia a₃-pu-ke-ne-ja*, all tablet-writers at Pylos should write the pre-Greek toponym as *a₃-pu*³⁹.

Let us begin with what we now know *pu₂* (*29) stands for. This sign is part of a group of three alternative signs (*56 or *pa₂*, *22 or *pi₂*, *29 or *pu₂*) in the Linear B script that represent for three primary Minoan vowels (*a, i, u*) what was a peculiar Minoan consonantal phoneme (a pre-nasalized voiced bilabial)⁴⁰ coming from */^mb^hV/, where the V in *56, *22, *29 is *a, i, u* respectively. When the Mycenaean scribes were confronted with representing certain kinds of labial consonants in non-Indo-European and occasionally even Indo-European terms as pronounced by their informants, they resorted to using these special ‘holdover’ signs. The evidence for the *a*-vowel *56 has been most extensively discussed, especially with the variants *56-*ra-ku-ja* vs. *pa-ra-ku-ja* (notice the two spellings, coming from a loan word with initial /b/) by Melena⁴¹:

“It seems obvious that the occurrence of signs *pi₂*, *pa₂*, and *pu₂*, and *pi*, *pa*, *pu* in rendering one and the same sound is of recent date; it belongs to the *tablettique* phase of the Linear B script, once the unvoicing of Indo-European aspirated stops was developed in Greek and permitted that signs standing for the rendering of voiceless stop /p/ were used in writing the new unvoiced aspirated while keeping also in use their traditional rendering by using the series *pi₂*, *pa₂*, *pu₂* (a conservative spelling now). The indistinct use of e.g. both *pa₂* and *pa* standing for /pha/ prompted by analogical extension a concurrence of both series also in the rendering of e.g. /ba/, by establishing a new spelling correlation”.

Let us then imagine a situation where tablet-writers who use these alternative signs in their repertory and therefore are attuned to *hearing* variations in pronunciation of this class of consonant sounds confront two phenomena. First, the pronunciation of a disyllabic place name somewhat ossified (i.e., slower to be transformed into a regularized Greek pronunciation pattern) by a local population group that continues to make the sound of the second syllable in a

38 Likewise, we are told that there are “no sure examples” of Linear B signs *pV* representing /bV/, Melena 2014, 24. But see in the Knossos tablets *da-pu-ri-ṭa* alongside *da-pu₂-ri-to-jo*, and *pa-ra-ku-we*, *pa-ra-ku-ja* and *56-*ra-ku-ja* clearly being connected with Hesychius βαρακίς, Akkadian barrāqtu, and Hebrew *bāreqet*.

39 Yet unfortunately this tablet-writer H 45 nowhere has to record the site/community represented by other scribes as *a-pu₂*. In his relatively small extant corpus, he nowhere uses *56, *22 or *29. Consistent with H 45’s particularly innovative or developed way of perceiving what he hears, he dissimilates the first labiovelar in the compound for ‘horse feeders’: writing it as *i-po-po-ḡo-i* and not as original **i-ḡo-po-ḡo-i*.

40 Melena 2014, 71-73 and 1987.

41 Melena 1987, 224-227, quotation from p. 227.

way that is different than, let us say, the sound in the standard preverb/preposition /*apu*/ as in Mycenaean Greek *apudosis*, which is spelled *a-pu* in Linear B. The place name that lies behind the spelling *a-pu*₂ may have had the same kind of cluster that yielded in later Greek Ὀλυμπος / Οὐλύμπος (cf. Mycenaean Greek *Ulumpiaios*, as noted above) and it may have the fluctuation between /ai/ and /a/ and /p^h/ and /p/ that we see in the cluster of five related historical lexemes (note 14 above). It is possible that scribes would choose to use sign *29 not just to render the outcome of */mb^hV/ as /b^(h)V/ > /p^(h)V/ or /bV/ or /m^bV/ > /mV/, but to render /mp^(h)V/ > /mpV/ just as, *mutatis mutandis*, μπ is used in modern Greek to render /b/, and since the sequence /mpV/ is represented in Linear B as *pV* with the /m/ un-spelled, *29 may be taken at times as rendering /p/⁴².

When the pre-Greek word that was used for a 'steep' or 'formidably defensible' locale was assimilated into the Greek vocabulary as an adjective for 'steep', 'lofty', 'tiring' or 'difficult', it was made to conform to the adjective class -ύς -εῖα -ύ and the consonantal sound was made into the Greek unvoiced bilabial stop that it now is. That the now purely Greek generated personal name *Aipugeneia* (*a₃pu-*) therefore should be spelled, by a tablet-writer who is not attested as using *56, *22 or *29, differently from the fossilized pre-Greek place name (*a-pu*₂) is not surprising. The personal name came after the 'adjective' was assimilated to Greek patterns of pronunciation⁴³.

Second, let us consider the claim that we would 'expect' a 'diphthongal' spelling of the first syllable with *a₃* if *a-pu*₂ represented *Aipu*. For *a* to represent /ai/ was taken to the point of being declared an 'impossibility', as if sign *a* (*08) nowhere can render /ai/. Since there are clear examples where *08 represents /ai/, it was then claimed that *a* (*08) nowhere renders /ai/ at the beginning of a word. But that is mistaking the care taken by some scribes in representing initial /*(h)ai*/ by *a₃* (*43) for a universal rule that initial /*(h)ai*/ cannot be rendered by *a* (*08). I.e., Ventris and Chadwick's "we would expect *a₃*, at least as a variant spelling" was transformed into a hard and fast rule as Chadwick's *Aipu* "would demand (italics mine) a spelling *a₃-pu*."

Variant spellings occur in other cases in word initial position within ethnics, personal names and place names. In writing *a₃-ki-a₂-ri-jo* (= *Aigi-halios*) on Pylos tablet Fn 50.4, the scribe wrote *a₃* over [[*a*]] indicating an initial impulse to spell with *a-* what he heard as the first syllable of the ethnic adjective here eventually spelled as *a₃*. There are three more instances of *a₃* (*43) over an erasure likely to be *a* (*08).⁴⁴ See also in the Pylos (and Knossos) corpus personal name spelling variations: *a₃-ta-ro-we* (KN Da 1221, PY Cn 285, Cn 328) vs. *a-ta-ro-we* (PY An 129.2) and the place name variation *a-ki-a₂-ri-ja-de* (TH Of 35) vs. *a₃-ki-a₂-ri-ja* (TH Of 25). These examples are sufficient to prove that Lejeune⁴⁵ is correct: "Ainsi 43 (*a₃*) ne s'emploie que pour α, dont il constitue la notation la plus fréquente (à Cnossos comme à Pylos), mais non seule (puisque δ [i.e., *08] est également utilisable)." There is then no rule that initial *a-* (*08) cannot represent /ai/.

42 A wild card here, as Cassandra Donnelly pointed out to me, is that spelling conventions need not reflect pronunciation at all. A scholarly example is British Magdalen College, pronounced as if Maudlin College. And Worcester pronounced as if Wooster. In the present case, tablet-writers could be differentiating the non-Greek place name *a-pu*₂ from the Greek preverb *a-pu*, with *pu*₂ being an imprecise marker of foreignness.

43 We may also note that Hesychius gives as a lemma ἄμβωνες: αἱ προσαναβάσεις τῶν ὄρων. Put into the singular this would read: "ambōn the upward approach path of a mountain," perhaps coming from the pre-Greek *amb- or *amp- that is behind *a-pu*₂. Cf. Beekes 2010, 1: 85 s. ἄμβων, which he considers "probably a loanword" with an uncertain connection with Latin *umbō*.

44 Melena 2014, 58. The overriding of the first instinct of the tablet-writers here should not be used as proof that the scribes would never write /ai/ with sign *08 *a*, but rather that they replaced a 'sufficient spelling' by a 'more exact spelling'.

45 Lejeune 1971, 347. See further examples of alternations between *a₃-* and *a* in Lejeune 1971, 348 n. 37.

There are two modes of perception in language, a focus on what is being said and a focus on how it is being said. In trying to write down words in a foreign language a non-native speaker may hear a word differently than a native speaker does, in fact may hear and try to represent sounds that are not phonemic, i.e., not used in the key differentiations of words of different meanings known as ‘significant pairs’. A good and pertinent example is provided in Edward Sapir’s classic essay on the psychological reality of phonemes. Sapir, who was noted for his fine ear for spoken sounds, worked at devising a system for writing the Native American Southern Paiute language phonetically and came up with an alphabet that he later discovered stressed phonetic accuracy over phonemic adequacy. The word meaning ‘at the water’, which Sapir wrote as *πά·βά*, his native student Tony wrote as *πά*, pause, *πά*⁴⁶:

“Tony was not ‘hearing’ in terms of the actual sounds (the voiced bilabial β was objectively very different from the initial stop [a voiceless labial]) but in terms of an etymological reconstruction: *pa*: ‘water’ plus postposition *- *pá* ‘at’”.

Later a word so rendered by a non-native speaker may even be analogized (as Ruijgh proposed for *a-pu*₂). If the later Greek common adjective *aipus* started out as the word used as a pre-Greek toponym for a ‘steep and hard-to-access site’, the bilabial may in origin have been aspirated, as in four of the later cluster of five semantically related lexemes we have discussed. It became de-aspirated in its most common adjectival use, which, however, preserved the sound of an /ai/ diphthong.

Otherwise, the toponym may have conformed to the pattern we see in *Ulumpiaios* < pre-Greek **Ulumpus*, with ‘Minoan’ substrate final *-u* taken over into Greek as *-o(s)*. Greek-speakers trying to spell **Ulump-us* and our hypothetical **A(i)mp-us* might be inclined to hear an aspirate in the syllable *^mpu* that is not there phonemically or may not be as noticeably strong in syllables *^mpi* or *^mpa*. Pre-nasalization is a way to make vocalization of bilabial consonants noticeable and contrastive with unvoiced bilabials. So *^mpu* might not only be perceived by a Greek-speaker to have an aspiration (given that *pu*₂ is used to represent the bilabial aspirated unvoiced stop /p^h/ in true Greek words like *pu*₂-*te-re*), but also what in later Greek spelling is an unvoiced /p/ would be heard to be close to a /b/ sound. A spelling of an original place name **A(i)mp-us*, especially if pronounced by a local accustomed to the traditional pronunciation or language, then might be captured by what *pu*₂ represents during its development /^mb^hu/ > /^mp^hu/ > /p^hu/. Notice that the following /i/ vowel seems to condition the development of the original consonant (> /m/) differently than does a following /a/ vowel (> /b/). Here we are suggesting that sign *29 might be used for a consonantal sound in the range of /b/ - /mp/ - /p/ and, of course, /p^h/. The personal name attested at Knossos **Φύθος* > Πύθος might retain its spelling *pu*₂-*to* even as the first aspirate was being dissimilated and when it eventually became unaspirated.

Scott P. Myers measured my Voice Onset Time (VOT) for bilabial unvoiced plosive /p/ in English words that would have equivalent CV sounds to Greek. The intervals from the release of the closure (the beginning of the noise interval) to the onset of vowel voicing were for the unaspirated plosives in ‘spa’, ‘spit’ and ‘spook’: 7 milliseconds before the sound of *a*, 4 milliseconds before the sound of *ι* and 10 milliseconds before the sound of *u*. For aspirated plosives ‘pa’, ‘pit’ and ‘put’ the figures were 56 milliseconds, 49 milliseconds and 114 milliseconds respectively. This suggests that what sounds like aspiration might be more noticeable before the vowel sound *u*⁴⁷.

46 Mandelbaum 1958, 48-49. The essay has the title in English translation of “The Psychological Reality of Phonemes.”

47 Myers cautions that Docherty 1992 does not report any effect of the backness of the vowel on the VOT of a

A major place name might have a fossilized pronunciation and what we call, in our age of grammars and dictionaries, a traditional spelling that would persist in usage among tablet-writers at a given site. It still takes a conscious, almost defiant, effort on my part to write the name Mao Zedong as opposed to the name I learned and used and read about from the time of my birth through the Vietnam War period: Mao Tse Tung. Transforming Peking into Beijing has been easier. But I would never dream of spelling –and have not seen on any menu in a Chinese restaurant so far in my lifetime– the culinary delight Peking duck written out as Beijing duck. In fact, Wikipedia (U.S.) begins its article on Peking duck⁴⁸: “Peking duck is a dish from Beijing,” thus illustrating the persistence of traditional spellings in particular social contexts. There are other long noted examples of peculiar proper name spellings standing in contrast to common nouns, e.g., plurals like Toronto Maple Leafs (not leaves) and Mother Gooses (not geese)⁴⁹.

Here we would contrast the consistency of the spelling *a-pu₂* with the variety seen in the rendering of the artificial name imposed on the two provinces of Pylos after the relatively late state formation in Mycenaean palatial Messenia: *pe-ra-a-ko-ra-i-jo* (PY On 300) vs. *pe-ra₃-ko-ra-i-ja* (PY Ng 332) vs. *pe-ra-ko-ra-i-ja* (PY Pa 398) vs. *de-we-ro-a₃-ko-ra-i-ja*. It is not justifiable to wave away this variation in the treatment of the beginning of the post-prefix element of the name as an instance of meaningful variation *a-* vs. *a₃* in word-initial spelling.

Two final points are worth making about the distinctive way of handling *a-pu₂* as a place name and *ai-p^(h)u-* ‘adjectivalized’ and ‘regularized’ when used in a compound Greek proper name.

The first is not trivial. *Testis unus testis nullus*. The spelling *a₃-pu-* appears once in a single Mycenaean Greek personal name. The root of the word it represents is known to be pre-Greek and to show in its later likely historical Greek outcomes a fluctuation between aspirated /p^h/ and unaspirated /p/. The normal signs in Linear B *pa*, *pe*, *pi*, *po* and *pu* all can represent /p/ and /p^h/. (Recall *pu-te* = *phutēr* and *pu₂-te-re* = *phutēres*.) There is no reason why *a₃-pu-ke-ne-ja* here cannot be read as *Aip^hugeneia* = *Αἰφυγένεια*, which would be consistent with the spelling *a-pu₂*. The outcome in /p/ would be a post-tablettique phenomenon.

Secondly, Lejeune accepts that the place name designation *a-pu₂-ja* is a derivative in *-(i)jā* = “region de A”⁵⁰. Yet he also reasons that another adjectival toponym in the Pylos corpus *ta-ra-ke-wi-ja* comes from an adjective of the *-ύς -εῖα -ύ* class used in the neuter as a noun, the Indo-European-derived *τραχύς* (posited place name *Τραχύ*). The fact then that *a-pu₂* becomes adjectival in a different way may again reflect that the place name is perceived by at least some of the tablet-writers in a traditional pre-Greek pronunciation and so the derivative from it specifying its territory is not generated from the adjectivalized form *ai-p^(h)u* that had already been completely assimilated into Greek. I.e., the tablet-writer of Jo 438 writes *a-pu₂-ja* (analogous to *56-*ra-ku-ja* and *pa-ra-ku-ja* with non-Indo-European root). He does not write **a-pe-wi-ja* (an unattested, i.e., unused form, that would be analogical with the adjective class *ta-ra-ke-wi-ja*).

In conclusion then, I think there is enough evidence in the Linear B texts to argue for the original ‘identification’ of *a-pu₂* with ‘Homeric’ *Αἰπύ*, as befits the topography and prominence of the archeological site of Iklaina. There are two options:

- (1) *a-pu₂* represents a pre-Greek place name as a ‘traditional spelling’ for a toponym whose adjectival form (that lies behind the spelling *a₃-pu-*) already was pronounced /aipu/ at the time of the Pylos tablets; or

preceding plosive.

48 https://en.wikipedia.org/wiki/Peking_duck (last visited June 21, 2020).

49 Kiparsky 1974.

50 Lejeune 1971, 354 and n. 69.

- (2) the pre-Greek place name that became ‘Homeric’ Αἰπύ still retained some aspects of its pre-Greek pronunciation and was rendered as precisely as it could be by $\alpha\text{-}pu_2$, with pu_2 denoting phonetic or phonemic aspiration and α - standing for a vowel sound that in Linear B times might or might not be heard as diphthongal /ai/. The spelling $\alpha_3\text{-}pu$ - in the compound anthroponym may represent diphthongal /ai/ and an aspirated /p/.

We think the evidence supports the second option somewhat better.

ADDENDUM

The recent article by Anna Judson arguing for a specific and exclusive value of /p^hu/ for Linear B sign *29 = pu_2 appeared too late to be worked into the argument of this paper. It is well worth reading for an alternative view of doublet and complex signs in Linear B⁵¹.

Judson’s argument is as complex and detailed as my argument here. It would require a separate paper to address the individual points that lead me to prefer the explanation of the values and historical development and use of signs *22, *29 and *56 put forward by José Melena in 1987 and 2014⁵². Essentially, however, I think that Judson errs in explaining the function of doublet and complex signs too systematically, as if the inventors and users of the new Linear B script had the linguistic sophistication and intention to devise an ancient equivalent of the International Phonetic Alphabet.

pu_2 and related signs, in my opinion, were not introduced into and preserved in the Linear B script either because, as Judson proposes, they were “a great improvement in terms of eliminating ambiguity” or in order “to offer a means of decreasing the potential ambiguity by specifying one particular feature⁵³.” They are unsystematically retained in Linear B and not just to represent more precisely Greek phonemes originating in Indo-European.

There is, in my mind, compelling evidence that signs *22, *29 and *56 (all found in Linear A) were part of a system derived from Minoan phonology and retained in Linear B, not because these signs were part of an overall design to represent Greek words systematically and precisely, but because, like other doublet and complex signs, they had some utility in representing Greek and non-Greek sounds and Greek morphological patterns at the time the Linear B script was used. Their values could also develop through time, e.g., sign *62 /pje/ > /pte/ in tolerably unsystematic ways.

BIBLIOGRAPHY

- Aura Jorro, F., and F.R. Adrados, eds. 1985. *Diccionario Griego-Español. Diccionario Micénico*. Volume 1. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- _____, eds. 1993. *Diccionario Griego-Español. Diccionario Micénico*. Volume 2. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Baumbach, L. 1971. “The Mycenaean Greek Vocabulary II.” *Glotta* 49:151-190.
- Beekes, R. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. 2 vols. Leiden – Boston: Brill.
- Bennet, J. 1995. “Space Through Time: Diachronic Perspectives on the Spatial Organization of the Pylian State.” In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, edited by R. Laffineur and W.-D. Niemeier, 2, 587-602. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège, Histoire de l’art et archéologie de la Grèce antique – Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

51 Judson 2017.

52 See above notes 40 and 41 and the related discussion.

53 Judson 2017, 59.

- _____. 1998. "The Linear B Archives and the Kingdom of Nestor." In *Sandy Pylos*, edited by J.L. Davis, 110-133. Austin: University of Texas Press.
- _____. 1999. "The Mycenaean Conceptualization of Space or Pylian Geography (...Yet Again!)." In *Floreat Studia Mycenaea*, edited by S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller, and O. Panagl, 131-157. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Bintliff, J., ed. 1977. *Mycenaean Geography. Proceedings of the Cambridge Colloquium, September 1976*. Cambridge: The University Library Press.
- Carothers, J. 1992. "The Pylian Kingdom: A Case Study of an Early State". Ph.D. diss., UCLA.
- Chadwick, J. 1963 "The Two Provinces of Pylos." *Minos* 7:125-141.
- _____. 1972. "The Mycenaean Documents." In McDonald and Rapp 1972, 100-116.
- _____. 1976. *The Mycenaean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chadwick, J., and L. Baumbach. 1963. "The Mycenaean Greek Vocabulary." *Glotta* 41:157-271.
- Chantraine, P. 2009. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. 2nd ed. Edited by J. Taillardat, O. Masson, and J.L. Perpillou with supplement by A. Blanc, C. de Lamberterie and J.L. Perpillou. Série linguistique 20. Paris: Librairie Klincksieck.
- Cosmopoulos, M. 2006a. "The Political Landscape of Mycenaean States: *A-pu₂* and the Hither Province of Pylos." *AJA* 110:205-228.
- _____. 2006b. "Das mykenische Siedlungsmuster Messeniens und die Struktur des pyliischen Reichs." *PZ* 81 (2):200-212.
- _____. 2019. "State formation in Greece: Iklaina and the unification of Mycenaean Pylos." *AJA* 123 (3):349-380.
- Docherty, G.J. 1992. *The Timing of Voicing in British English Obstruents*. Berlin - New York: De Gruyter Mouton.
- Hope Simpson, R. 1981. *Mycenaean Greece*. Park Ridge, NJ: Noyes Press.
- _____. 2014. *Mycenaean Messenia and the Kingdom of Pylos*. Prehistory Monographs 45. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Judson, A.P. 2017. "The Mystery of the Mycenaean 'Labyrinth': The Value of Linear B *PU₂* and Related Signs." *SMEA NS* 3:53-72.
- Kiparsky, P. 1974. "Remarks on Analogical Change." In *Historical Linguistics II*, edited by J.M. Anderson and C. Jones, 257-275. Amsterdam: North-Holland.
- Kirk, G.S. 1985. *The Iliad: A Commentary vol. 1: books 1-4*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lejeune, M. 1956. "Remarques sur l'identification des caractères mycéniens." *Minos* 4:22-32.
- _____. 1958. *Mémoires de philologie mycénienne. Première série (1955-1957)*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- _____. 1971. *Mémoires de philologie mycénienne. Deuxième série*. Incunabula Graeca 42. Rome: Edizioni dell'Ateneo.
- Mandelbaum, D.G. 1958. *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. Berkeley - Los Angeles: University of California Press.
- McDonald, W.A., and G.R. Rapp, Jr., eds. 1972. *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Melena, J.L. 1987. "On Untransliterated Syllabograms *56 and *22." In *Tractata Mycenaea*, edited by P.H. Ilievski and L. Crepajac, 203-232. Skopje: Macedonian Academy of Arts and Sciences.
- _____. 2014. "Mycenaean Writing." In *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and Their World*, edited by Y. Duhoux and A. Morpurgo Davies, 1-186. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 133. Louvain-la-Neuve: Peeters.
- Morpurgo, A. 1963. *Mycenaeae Graecitatis Lexicon*. Incunabula Graeca 3. Rome: Edizioni dell'Ateneo.
- Palaima, T. 2014. "Pylos Tablet Vn 130 and the Pylos Perfume Industry." In *KE-RA-ME-JA. Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*, edited by D. Nakassis, J. Gulizio, and S.A. James, 83-90. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Palmer, L.R. 1963. *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*. 1st ed. Oxford: Clarendon Press.
- Ruijgh, C.J. 1963. "Vrouwen en kinderen in Pylos." *Forum der Letteren* 4:228-262.
- _____. 1967. *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien*. Amsterdam: Hakkert.
- Ventris, M., and J. Chadwick. 1956. *Documents in Mycenaean Greek*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- West, S. 1988. "The Transmission of the Text." In *A Commentary on Homer's Odyssey Volume 1: Introduction and Books I-VIII*, edited by A. Heubeck, S. West, and J.B. Hainsworth, 33-48. Oxford: Oxford University Press.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ – ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Στοιχεία για την άσκηση τελετουργικών και «λατρευτικών» πράξεων κατά τους προϊστορικούς χρόνους, στα Μεσόγεια της Αττικής

Όλγα Κακαβογιάννη

ZUSAMMENFASSUNG: EVIDENZ ÜBER RITUELLE UND KULTISCHE AUSÜBUNG WÄHREND PRÄHISTORISCHER ZEIT IN MESOGEIA, ATTIKAS

Während der archäologischen Forschungen in Südostattika werden häufig auch schwer erkennbare Spuren ritueller und kultischer Handlungen entdeckt.

Die systematische Besiedlung Attikas begann schon im Frühen Neolithikum. Bei den Ausgrabungen, die in größeren (Pallini, Spata) und kleineren Siedlungen durchgeführt wurden (bzw. Merenda, Zagani, Paiania, Kalyvia) wurden Objekte, die mit der Auffassung vorgeschichtlicher Menschen von den transzedenten Mächten zusammenhängen (menschenförmige, naturalistische oder schematische Idolen).

Während der Frühen Bronzezeit lässt sich ein starker Zuwachs der Siedlungen feststellen. Abgesehen von den Funden, die mit dem Alltag verbunden sind, wurde Evidenz zu den Auffassungen der Bewohner über den Tod und die übernatürlichen Mächte entdeckt (besondere Bauten, Menschen- und Tieridolen). In mittelhelladischer Zeit sind Ritualhandlungen nachgewiesen, die vorwiegend Trankopfer enthielten. Unter anderem werden Trankopfer im mittelhelladischen Bothros des Temenos von Merenda sowie in den Heiligtümern von Lamptrai und Hymettos.

Solche rituelle Tätigkeit setzte sich auch in mykenischer Zeit fort, in der sie überdies deutlicher erkennbar wurde. In dieser Zeit lassen sich nämlich Tier- und Trankopfer, Weihungen von Idolen sowie Zubereitung und Konsum von Ritualmahlen nachweisen, wie beispielsweise in Lamptrai und Halai Araphenidai. Im Letzteren wurde der Tempel von Artemis Tauropolos in klassischer Zeit neben dem Raum erbaut, wo durch Mittelhelladikum Ritualmahlen stattfanden.

Die zukünftigen systematischen Untersuchungen in den Heiligtümern von Apollo Delios in Prasiai und von Artemis Kollainis in Merenda werden die Anfänge sowie die Organisation des Kultes in diesen klären.

Η κατάκτηση από τον άνθρωπο της ικανότητας να ανάγεται σε υπερβατικές έννοιες δεν ανιχνεύεται εύκολα και αρχαιολογικά τεκμήρια για τον πνευματικό του βίο σπανίως ανευρίσκονται.

Στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής η αποκάλυψη του ιερού του Goebekli Tere¹ μάς παρέχει τις αποδείξεις για το αναπτυσσόμενο θρησκευτικό αίσθημα των ανθρώπων ήδη από την 10η χιλιετία π.Χ. Από την Ελλάδα αναφέρονται σχετικές ενδείξεις ήδη από την ΑΝΛ², οι οποίες αυξάνονται με την πρόοδο των χιλιετιών. Για την χρήση των ειδωλίων έχουν διατυπωθεί πολλές υποθέσεις, ο θρησκευτικός όμως χαρακτήρας τους παραμένει ένα αμφιλεγόμενο θέμα³. Το σημαντικότερο εύρημα αποτελεί το θαλασσινό ιερό στον Κάβο της Κέρου, το οποίο, κατά τον Colin Renfrew και τους συνεργάτες του, αποτελεί τόπο όχι λα-

1 Schmidt 2010.

2 Perlès 2004, 255 κ.ε.

3 Alram-Stern 1996, 162-166. Treuil 2010, 58-64. Σωτηρακοπούλου 2005, 73-74.

τρείας συγκεκριμένης θεότητας, αλλά συγκέντρωσης, προσκυνήματος και προσφορών των νησιωτών, το αρχαιότερο γνωστό, νησιωτικό ιερό στον κόσμο⁴.

Αρχαιολογικές θέσεις, από τις οποίες μπορούν να προκύψουν πληροφορίες για τις αντιλήψεις των ανθρώπων τόσο για τον θάνατο όσο και για τις υπερφυσικές δυνάμεις είναι τα νεκροταφεία. Στην περιοχή μας όμως δεν έχουν βρεθεί ή δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμη νεκροταφεία της ΝΛ, ΠΕ και ΜΕ εποχής⁵, αλλά μόνον της ΥΕ, επομένως δεν γνωρίζουμε εάν γίνονταν σχετικές τελετουργικές πράξεις σε αυτά κατά τις πρώτες φάσεις της προϊστορικής περιόδου στα Μεσόγεια, αλλά αναφερόμαστε στις πλούσιες πληροφορίες που μας παρέχουν τα νεκροταφεία στο Τσέπι⁶, στον Άγιο Κοσμά⁷ και το ερευνώμενο στα Αστέρια της Γλυφάδας⁸ καθώς και οι τύμβοι στον Βρανά Μαραθώνος⁹ και στον Θορικό¹⁰.

Από τις αρχαιολογικές θέσεις της προϊστορικής περιόδου στα Μεσόγεια εξετάζουμε θέσεις, όπου προκύπτει ότι επί τόπου ασκούσαν τελετουργικές πράξεις, σε πολλές δε από τις οποίες στους ιστορικούς χρόνους ιδρύθηκαν ιερά.

Στις θέσεις της νεολιθικής εποχής στα Μεσόγεια λίγα είναι τα ευρήματα που μπορεί να συνδέονται με την έκφραση του υπερβατικού (διάφορα εξειδικευμένα αντικείμενα, σύμβολα και ειδώλια) και προέρχονται από χώρους κατοίκησης. Από τον οικισμό της ΑΝΛ της Παλλήνης προέρχεται ένα καλοπλασμένο όρθιο ανδρικό ειδώλιο με σχηματοποιημένα τα άνω άκρα¹¹, εν αντιθέσει προς τα άκρως σχηματοποιημένα «συμβολικά» καθιστά ειδώλια από τον οικισμό της ΑΝΛ στην Μερέντα¹² (εικ. 1), ενώ από το σπήλαιο του Κίτσου, από στρώμα της ΝΝΛ, ένα μικρότερο σχηματοποιημένο¹³, αλλά και ένα φαλλόσχημο περίαπτο¹⁴. Από το σπήλαιο του Λιονταριού, επίσης από στρώμα της ΝΝΛ, αναφέρεται ένα σύνολο 10 ειδωλίων¹⁵. Από την «οικία» της ΝΝΛ στην Μερέντα προέρχεται και το πόδι από τετραποδικό «ρυτό»¹⁶ (εικ. 2), το οποίο θεωρείται αγγείο για λατρευτικές πρακτικές¹⁷. Σαφή στοιχεία για την άσκηση λατρευτικών πρακτικών κατ' αυτή την εποχή στους λίγους ερευνημένους οικισμούς και τα σπήλαια της νοτιοανατολικής Αττικής, δεν έχουν προκύψει¹⁸.

Επίσης πολύ λίγα είναι αναλογικά τα σχετικά ευρήματα από τις πολυπληθέστερες και εκτεταμένες θέσεις της ΠΕ περιόδου. Πρόκειται κυρίως για μαρμάρινα κυκλαδικά ή κυκλαδικού τύπου ειδώλια, στα οποία έχει αποδοθεί συμβολική, αλλά και λατρευτική σημασία¹⁹. Στην

4 Renfrew κ.ά. 2012, ιδιαίτερα, 158.

5 Τα τελευταία χρόνια μεμονωμένοι τάφοι έχουν βρεθεί στα Μεσόγεια: της Μέσης ΝΛ στην πεδιάδα της Παλλήνης (Κακαβογιάννη 2010, 8. Ράμμου και Ζούβελου 2020, εικ. 6), και στην Λούτσα (Σκαράκη και Στάθη 2013, 237).

6 Παντελίδου-Γκόφα 2005.

7 Mylonas 1959.

8 Καζά-Παπαγεωργίου 2006, 49 κ.ε.

9 Marinatos 1970, 155-163 και 351-357.

10 Servais και Servais-Soyez 1984, 61-66.

11 Σταϊνχάουερ 2005, 162, εικ. 7-8.

12 Κακαβογιάννη κ.ά. 2009γ, 150, εικ. 7.

13 Lambert 1981, 395 κ.ε., εικ. 254. Επίσης μικρό κεφάλι από την Μερέντα (Κακαβογιάννη κ.ά. 2009β, εικ. 9).

14 Lambert 1981, 411, εικ. 284.

15 Καραλή κ.ά. 2006, 38, εικ. 8. Δύο ακόμη ειδώλια Νεολιθικής εποχής από θέσεις της Μεσογαίας παρουσιάζονται σε αυτόν τον τόμο από την Ελένη Ανδρικού.

16 Κακαβογιάννη κ.ά. 2009γ, 153, εικ. 9.

17 Weinberg 1965. Biagi 2003. Κατά την γνώμη μου το αρχικό σχήμα του ΝΛ τετραποδικού «ρυτού» παραπέμπει σε χρηστικό αγγείο (μάλλον κατάλληλο για το άρμεγμα αιγοπροβάτων).

18 Όπως πχ. από τον οικισμό της Φτελιάς στην Μύκονο, (Σάμψων 2006, 181 κ.ε.) ή τον Στρόφιλα της Άνδρου (ΤΝΛ ή ΧΛ), βλ. Τελεβάντου 2006, 190.

19 Σωτηρακοπούλου 2005, 73-74. Βλ. και Maran 1998, 295.

Αττική έχουν βρεθεί κυρίως σε τάφους²⁰, αλλά και σε χώρους κατοικίας²¹, ενώ αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση προσεκτικής απόθεσης δύο ειδωλίων της ΠΚ ΙΙ περιόδου στον υπόγειο λαξευτό θάλαμο ΙΙΙ στον ΠΕ οικισμό στο Κέντρο Υγείας Κορωπίου²² (εικ. 3) κατά το τέλος της ΠΕ ΙΙβ περιόδου. Ενδιαφέροντα είναι επίσης τα πήλινα ειδώλια ζώων από τους θαλάμους²³. Διάσπαρτα μέσα στο γέμισμα των θαλάμων με χιλιάδες θραύσματα οικιακής κεραμικής, εργαλεία και οστά ζώων, που έγινε μετά την αρχική χρήση τους, βρέθηκαν και μερικά πήλινα ειδώλια βοοειδών με γραπτή Urfirnis διακόσμηση (εικ. 3), τα οποία φέρουν βαθεία εγκοπή κατά μήκος της κοιλιάς, ένα χαρακτηριστικό που θεωρείται ότι υποδηλώνει σφάγια θυσιών²⁴. Στα κινητά ευρήματα αυτής της περιόδου, στα οποία έχει αποδοθεί σχέση με λατρευτικές πρακτικές είναι επίσης τα θραύσματα πήλινων κινητών εστιών διακοσμημένων με έντυπα κοσμήματα, για τις οποίες έχει υποστηριχθεί ότι εχρησιμοποιούντο σε τελετουργίες²⁵. Ο μεγάλος αριθμός τους στις επιχώσεις του οικισμού του Κορωπίου συνηγορεί στην άποψη, ότι αποτελούν συνήθη, αλλά εκλεπτυσμένο οικιακό εξοπλισμό.

Επίσης χρήση σε τελετουργίες έχει αποδοθεί και στους «κέρνους», λίθους με πολλά μικρά βαθουλώματα στην επιφάνειά τους²⁶. Ένας μεγάλος λίθος με παρόμοια κοιλώματα (εικ. 4), βρέθηκε στον μικρό ΠΕ οικισμό στον λόφο Κόντρα Μεσοσπορίτισσα, στα Σπάτα²⁷.

Στην ΠΕ εποχή όμως ανήκει και ένας χώρος που η χρήση του δεν συνδέεται με κατοίκηση ή ταφές. Λίγο βορειότερα από την κορυφή του Υμηττού κατά την δεκαετία του '30 ανεσκάφησαν λείψανα αρχαίου ιερού αφιερωμένου στον Δία Σήμειο, ή Σημαλέο, των καιρικών σημείων²⁸. Το υπαίθριο ιερό, το οποίο παρουσίασε μεγάλη ανάπτυξη κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, από τους οποίους χρονολογούνται πολλά μικρά ενεπίγραφα κύπελα, διατηρήθηκε μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα παλαιότερα ευρήματα, τα οποία βρέθηκαν σε φρεατοειδή «αποθέτη» μαζί με άλλων περιόδων, ανήκουν στους προϊστορικούς χρόνους, την ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ περίοδο²⁹. Πρόκειται για ΠΕ σαλτσιέρα, ΜΕ φιάλη και κίτρινο μινύειο κύπελλο με ψηλό πόδι και 11 ΥΕ αγγεία (κυρίως φιάλες, πρόχους και κύλικες).

Η ανεύρεση των προϊστορικών αγγείων έχει θεωρηθεί ως απόδειξη ότι η λατρεία στο ιερό του Διός έχει αρχίσει ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ., και η θέση έχει χαρακτηριστεί ως «ιερό κορυφής»³⁰. Τα γεωμετρικά αγγεία για χοές συνδέονται με λατρευτικές πράξεις προς θεότητες της βροχής και των υδάτων γενικά και σε αρκετά ιερά αυτά έχουν βρεθεί στην θέση πηγών, οι οποίες αργότερα μετασκευάστηκαν σε φρέατα ή κρήνες³¹.

20 Βλ. Mylonas 1959, 138, 141. Σκαράκη και Στάθη 2013, 237.

21 Θεοχάρης 1953-54, 75.

22 Κακαβογιάννη 1985, 66 κ.ε. Kakavoyanni 1986, 38. Κακαβογιάννη 1988, 327. Kakavogianni 2019.

23 Για την χρήση των ειδωλίων ζώων έχει επίσης διατυπωθεί υπόθεση ότι έχουν θρησκευτική σημασία βλ. Τζαβέλλα-Evgen 1984, 21 κ.ε.

24 Βλ. Phelps 1987, 238-239. Cosmopoulos 1991, 115. Maran 1998, 298. Ο Pullen όμως θεωρεί ότι η εγκοπή αυτή αποτελεί απλώς τεχνολογικό στοιχείο, για καλύτερη όπτηση του πήλινου αντικειμένου (Pullen 1992, 50 σημ. 55).

25 Βλ. Caskey και Caskey 1960, 163, από την οικία L της Εύτρησης. Βλ. σχετικά και Maran 1998, 293.

26 Dickinson 1994, 262. Βλ. όμως και Cucuzza 2010.

27 Βλ. Κακαβογιάννη και Ντούνη 2009, 384.

28 Langdon 1976. Η απόδοση του ιερού έγινε με βάση τις εγχάρακτες επιγραφές σε κύπελλα γεωμετρικών χρόνων.

29 Langdon 1976, 53-55.

30 Rutkowski 1972, 152 κ.ε. Κακαβογιάννη 2001, 42· 2010, 11. Ruppenstein 2011, 228 κ.ε.

31 Πρβλ. Δελφοί, Αυλίδα, Αμφιάρειο, Βραύνα, Μερέντα. Βλ. Κακαβογιάννη και Αργυρόπουλος 2009, 185 σημ. 19. Πιθανώς ο φρεατοειδής αποθέτης στο ιερό του Υμηττού στους προϊστορικούς χρόνους να ήταν μία απλή, φρεατοειδής υδρευτική κατασκευή, η οποία κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, οπότε πιστεύεται ότι υπήρξε περίοδος ανομβρίας στην Αττική, μετατράπηκε σε θέση λατρείας. Είναι λοιπόν πιθανόν τα προϊστορικά αγγεία να ήταν απλά χρηστικά αγγεία που κατέπεσαν σε αυτήν, αν και είναι ορθή η παρατήρηση του Ruppenstein, ότι οι σαλτσιέρες είναι αγγείο «πολυτελείας» και δεν συνάδει η χρήση τους από ποιμένες (Ruppenstein 2011, 229).

Σαφέστερος όμως είναι ο χαρακτήρας ενός μνημείου της ίδιας περιόδου στην Μερέντα. Στην κορυφή μικρού εξάρματος, περί τα 800 μ. νότια από τον οικισμό της ΤΝΛ-ΠΕ εποχής³², αμέσως προς δυσμάς του αρχαίου ναού αποκαλύφθηκε τμήμα από αψιδωτό κτίσμα σε κακή διατήρηση, το οποίο είναι θεμελιωμένο πάνω σε στρώμα της ΠΕ Ι περιόδου³³. Ερευνήθηκε η περιοχή της αψίδας, αμέσως δυτικά της οποίας βρέθηκαν *κατά χώραν* 6 αγγεία, μεταξύ των οποίων μεγάλη λεκάνη, δύο πυξίδες και ένα, μοναδικό για την Αττική, προχυτικό αγγείο με χροανοειδή εκροή και καλαθόσχημη λαβή, που χρονολογήθηκαν στην προχωρημένη ΠΕ ΙΙβ περίοδο³⁴ (εικ. 5). Γύρω από το κτίσμα αυτό δεν εντοπίστηκαν άλλα κτίρια και η περιοχή έμεινε ελεύθερη, μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους, οπότε στους βορειοανατολικούς πρόποδες του λοφίσκου ιδρύθηκε μεγάλο ιερό με πώρινο ναό, που πρέπει να ανήκε στην Κολαινίδα Άρτεμη, καθώς και η κρήνη του³⁵. Η λατρεία της Κολαινίδος είναι αρχαιότατη και συνδεόταν με τον πρώτο μυθικό βασιλιά του Μυρρινούντος, τον Κόλαινο³⁶, ο οποίος κατά την παράδοση ήταν αρχαιότερος από τον Κέκροπα τον Διφυή, στον οποίο αποδίδεται ο πρώτος «συνοικισμός» της Αττικής³⁷.

Η γειτνίαση του ναού με την θέση του αψιδωτού κτιρίου, το οποίο προ πολλού δεν θα ήταν ορατό, και η διατήρηση της περιοχής γύρω από αυτό ελεύθερης από παρεμβάσεις μέχρι το τέλος του βίου του αρχαίου δήμου, νομίζω ότι αποτελεί ένδειξη για την ιερότητα του χώρου και του σεβασμού που απολάμβανε από τους Μυρρινουσίους δια μέσου των αιώνων³⁸. Έχει υποστηριχθεί ότι τα αψιδωτά κτίρια έχουν ιδιαίτερη χρήση,³⁹ ή κατ' άλλους ιερό χαρακτήρα⁴⁰, στους δε ιστορικούς χρόνους λατρευτικό⁴¹.

Από την επόμενη εποχή (ΜΕ) από την Μερέντα προέρχεται μικρό, αλλά χαρακτηριστικό εύρημα. Ανατολικότερα από τον ναό αποκαλύφθηκε μεγάλο τέμενος ιστορικών χρόνων, έκτασης

32 Κακαβογιάννη 2009, 57, εικ. 2, αριθμ. 3. Κακαβογιάννη κ.ά. 2009β, 172-173.

33 Κακαβογιάννη 2003, 24, εικ. 1. Κακαβογιάννη κ.ά. 2009β, 172-173. Κατά την περίοδο στην οποία χρονολογείται το αψιδωτό κτίσμα (ΠΕ ΙΙβ/ΙΙΙ), ο οικισμός της ΤΝΛ/ΠΕ Ι περιόδου είχε σχεδόν εγκαταλειφθεί, έχει δημιουργηθεί όμως άλλος περί τα 300 μ. προς ΝΑ του λόφου, όπου το αψιδωτό κτίσμα, στην θέση που κατά τους γεωμετρικούς – αρχαίους χρόνους αναπτύχθηκε το νεκροταφείο της κόρης Φρασίκλειας. Ο λοφίσκος που βρίσκεται στο μέσο του Ολυμπιακού Τριάθλου διατηρήθηκε για συστηματική μελλοντική έρευνα. Συζήτηση περί των αψιδωτών κτιρίων βλ. Maran 1998, 199-201.

34 Βλ. Κακαβογιάννη κ.ά. 2009β, 172 σημ. 40.

35 Κακαβογιάννη και Αργυρόπουλος 2009, 177 κ.ε. Η λατρεία στην θέση του ναού ή της κρήνης αρχίζει στους γεωμετρικούς χρόνους.

36 Βλ. Ελλάνικος, *FHG I*, 56, fragm. 79. Πaus. 1.31.4-6, βλ. Παπαχατζής 1974, 409 κ.ε.

37 Στράβ. 9.1.20. Τον Κέκροπα τον Διφυή θα μπορούσαμε να «χρονολογήσουμε» εμμέσως στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Παρατηρούμε, ότι τότε μειώνεται ριζικά ο αριθμός των οικισμών. (Στα Μεσόγεια από την ΠΕ ΙΙ έχουν εντοπισθεί περί τις 20 θέσεις και από την ΜΕ μόνον 6), ενώ αντίστοιχα αυξάνεται η έκταση ορισμένων που βρίσκονται σε επίκαιρες και οχυρές θέσεις (Λαμπτρές, Σφηττός, Βραυρών, Σπάτα), γεγονός που μαρτυρεί συγκέντρωση πληθυσμού. Οι περισσότερες από αυτές αναφέρονται στον κατάλογο του Διοδώρου (βλ και Κακαβογιάννη και Ντούνη 2010, 208).

38 Πρβλ. με τον σεβασμό με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν τα ΠΕ/ΜΕ λείψανα στο Κυνόρτιον όρος, στους πρόποδες του οποίου αναπτύχθηκε από τους μυκηναϊκούς χρόνους και μετά το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα (Theodorou-Mavrommatidi 2010, 527 και 530, εικ. 1). Το αψιδωτό κτίριο θα μπορούσε λοιπόν να έχει ιερό χαρακτήρα για τους Μυρρινουσίους και θα αναφερόταν σε ένδοξο πρόγονο ή τοπικό ήρωα (πρβλ. Antonaccio 1995, 186) ή να εθεωρείτο ως ο αρχικός ναός της θεάς. Η ίδρυση στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους του παρακείμενου πώρινου ναού μπορεί να αντανάκλα την διαδεδομένη στην Αττική ηρωολατρεία (Παλιαοκρασσά-Κόπιτσα 2010, 73).

39 Leiner, 2011, 209. Γενική συζήτηση για τα αψιδωτά βλ. Maran 1998, 199 κ.ε. Για το «αψιδωτό» της Φτελιάς (ΝΝΛ εποχή), βλ. Σάμπων 2006, 176, και του Στρόφιλα (ΤΝΛ ή ΧΛ), βλ. Τελεβάντου 2006, 186 κ.ε., στα οποία επίσης αποδίδεται ιδιαίτερη χρήση. Από την Νοτιοανατολική Αττική αναφέρεται επίσης αψιδωτό κτίσμα στην Κάλμη Καλυβίων (βλ. Τσαραβόπουλος 1997, 84).

40 Π.χ. η «οικία του Ακάδημου» στην Ακαδημεία. Ο Laughy (2010, 267 κ.ε.), πάντως, αμφισβητεί την σύνδεση της λατρείας των γεωμετρικών χρόνων στην Ακαδημεία με το παρακείμενο αψιδωτό, πρωτοελλαδικό κτίριο.

41 Π.χ. ο ναός του Απόλλωνος Δηλίου στις Πρασιές (βλ. πιο κάτω) και του Απόλλωνος Πατρών στην Αγορά.

περίπου 5.000 τ.μ., στο οποίο οδηγούσε μακρά δίοδος με κτιστά όρια⁴². Εντός αυτού, πλησίον της εισόδου και δίπλα σε κτιστό θρανίο/βωμό(:), που δεν χρονολογήθηκε ακριβώς, βρέθηκε ρηχός, φρεατοειδής βόθρος προσεκτικά σφραγισμένος, ο οποίος περιείχε μόνωτη χυτροειδή πρόχου, στυλβωτή φιάλη και τμήμα μινυείου αγγείου (εικ. 6α-β). Ο βόθρος σηματοδοτεί την έναρξη της λατρείας στην θέση αυτή⁴³. Ο περίβολος με την τυπικά ακανόνιστη μορφή, ο οποίος ήταν ορατός στην επιφάνεια του εδάφους, φαίνεται ότι ανήκει στους ιστορικούς χρόνους⁴⁴. Κατά την ΜΕ περίοδο η περιοχή αυτή της Μερέντας δεν φαίνεται ότι κατοικείται⁴⁵ και οι κάτοικοι πρέπει να έχουν μετακινηθεί σε άλλη περιοχή⁴⁶, αλλά φαίνεται ότι επιστρέφουν στις πατρογονικές περιοχές, όπου ίσως διατηρούν τα αγροκτήματά τους, και ιδρύουν υπαίθριους χώρους λατρείας⁴⁷, όπου ασκούν τελετουργίες που περιλαμβάνουν υγρές προσφορές, όπως δηλώνει η πρόχους και η φιάλη⁴⁸. Εντός του τεμένους, το οποίο ερευνήθηκε ατελώς⁴⁹ βρέθηκε και βαθύς, ακανόνιστος λάκκος με πολλά μικρά κύπελα γεωμετρικών χρόνων, για υγρές προσφορές⁵⁰.

Σε αυτήν την εποχή συνεχίζεται η παρουσία στο «ιερό κορυφής στον Υμηττό»⁵¹. Μικρό ιερό με πλούσια μινύεια κεραμική (υψίποδες κύλικες), βρέθηκε στην Ραφήνα δίπλα σε μικρό αρχαϊκό ιερό, στον λοφίσκο της Κοίμησης της Θεοτόκου⁵². Σημαντική όμως είναι η διαπίστωση ότι στην ΜΕ εποχή ανάγεται η έναρξη της λατρείας στο ιερό της Ταυροπόλου Αρτέμιδος στην Λούτσα⁵³. Λίγα μεσοελλαδικά όστρακα (μινύεια και γραπτά), καθώς και άφθονα όστρακα μυκηναϊκών αγγείων είχαν βρεθεί αμέσως προς Ν. του κτιρίου του ναού⁵⁴.

Από την παράδοση αναφέρεται ότι στις Λαμπτρές υπήρχε «μνημείον» του Κραναού και γινόταν λατρεία του⁵⁵. Στην κορυφή της ακρόπολης των Λαμπτρών⁵⁶, κάτω από ερείπιο χριστιανικού ναΐσκου, βρέθηκε μικρό ιερό γεωμετρικών έως και κλασικών χρόνων και κάτω από αυτό εντοπίσθηκε κτίσμα ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ1 εποχής, που δεν ερευνήθηκε πλήρως⁵⁷, για το οποίο θα μπορούσε να υποτεθεί επίσης λατρευτική χρήση που συνεχίσθηκε στους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους⁵⁸.

42 Κακαβογιάννη κ.ά. 2009α, 112-113.

43 Φρεατοειδής «βόθρος» ΜΕ εποχής έχει βρεθεί και στο Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας. Μυλωνάς 1975, 158.

44 Χαρακτηριστική είναι η περίφραξη με περίβολο των ΠΕ και ΜΕ λειψάνων στο Κυνόρτιον όρος (ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα), κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (Theodorou-Mavrommatidi 2010, 526), καθώς και ο αρχαϊκός περίβολος επί των ΜΕ λειψάνων στον προϊστορικό οικισμό στο Πλάσι Μαραθώνος, τον οποίον ορθά ο Ευθ. Μαστροκώστας χαρακτήρισε ως περίβολο τεμένους (Μαστροκώστας 1970, και Marinatos 1970, 153-154, εικ. 1).

45 Ελάχιστα λείψανα στην θέση του οικισμού της ΤΝΛ-ΠΕ εποχής. Βλ. Κακαβογιάννη κ.ά. 2009β, 171.

46 Κακαβογιάννη 2009, 57.

47 Tranta-Nikoli 2010, 546. Theodorou-Mavrommatidi 2010, 528 κ.ε. Whittaker 2010, 537.

48 Η πρόχους και η φιάλη είναι βασικά αγγεία για τελετουργίες με υγρές προσφορές. Χαρακτηριστική είναι η πομπική τοιχογραφία του μεγάλου κλιμακοστασίου στην Κνωσό.

49 Από την συνολική έκταση των 5 στρεμμάτων ερευνήθηκε συστηματικά το ¼ και το υπόλοιπο με πυκνές τομές και ακολούθως καταχώθηκε κάτω από τις επιχώσεις του Ιπποδρόμου. Στην επιφανειακή κεραμική περιλαμβάνονται και μερικά όστρακα μυκηναϊκών αγγείων. Η χρήση του τεμένους διήρκεσε μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους, πιθανώς δε πρόκειται για το επιγραφικά μαρτυρούμενο τέμενος Απόλλωνος Πυθίου (Κακαβογιάννη κ.ά. 2009α, 113).

50 Πρβλ. με τα κύπελλα στο ιερό του Υμηττού. Langdon 1976.

51 Βλ. Langdon 1976, 53.

52 Αδημοσίευτο (ευχαριστώ την κ. Ροζάκη για την πληροφορία). Μικρή, έμμεση αναφορά στο Βασιλοπούλου 2005, 86.

53 Καλογερόπουλος 2013, 513-516.

54 Καλογερόπουλος 2013, 153, 154, 232-253, εικ. 28-36. Τα αγγεία αυτά ο συγγραφέας συνδέει με την τέλεση επί τόπου τελετουργικών γευμάτων από μέλη της κοινότητας.

55 Πaus. 1.31.3. Βλ. Παπαχατζής 1974, 402-403 σημ. 4.

56 Βρίσκεται στον λόφο Ψηλοκορυφή (Κόντρα Γκλιάτε). Ο λόφος Κιάφα Θίτι βρίσκεται νοτιότερα.

57 Lauter 2000, 32-36. Maran 1992, 200-211. Γενικό τοπογραφικό της περιοχής της ακρόπολης των Λαμπτρών με τις θέσεις παλαιών και νέων ανασκαφών βλ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2001α, 2.

58 Küpper 1990. Christiansen 2000, 50-62.

Στην νοτιοανατολική πλαγιά του υψώματος της ακρόπολης των Λαμπτρών βρέθηκαν λείψανα ενός υπαίθριου ιερού⁵⁹. Αποκαλύφθηκε τμήμα περιβόλου με ευρεία θύρα, ο οποίος ήταν θεμελιωμένος πάνω σε λάκκο που περιείχε ΜΕ κεραμική. Από τον λάκκο συλλέξαμε τμήματα από χυτροειδείς πρόχους⁶⁰, τα οποία στην βάση της λαβής φέρουν και «σημεία κεραμίων».

Δίπλα στην ανατολική πλευρά του περιβόλου υπήρχε κυκλικός «βόθρος», διαμέτρου 1,10 μ. και βάθους 0,30 μ., με κτιστό περιχέλιμα (εικ. 7), που περιείχε γκρίζα, λιπαρά χώματα, οστά μεγάλων ζώων, κεραμική της ΥΕ IIIA1-III B περιόδου, στην οποία περιλαμβάνονται κυρίως αγγεία πόσης (κύλικες, κύπελα), τμήμα κωνικού ρυτού⁶¹ και μερικά τμήματα σχηματοποιημένων ειδωλίων τύπου Φ και Ψ. Ανατολικότερα υπήρχε μεγάλος και βαθύς ακανόνιστος λάκκος με καθαρά χώματα και παρόμοια ευρήματα. Στην νότια πλευρά του σκάμματος εντοπίστηκε θέση εστίας και όστρακα μαγειρικών σκευών, καθώς και μικρή ορθογώνια θήκη, κενή, σκαμμένη στο έδαφος και καλυμμένη με πλάκα. Με βάση τα ευρήματα αυτά υποθέτουμε ότι τουλάχιστον στην θέση αυτή ήδη από τους ΜΕ χρόνους ετελείτο λατρεία από ευρύτερη κοινωνική ομάδα, η οποία συνεχίστηκε και κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους εντός του περιβόλου, όπου επραγματοποιούντο θυσίες ζώων και σπονδές στον κυκλικό «βόθρο» και τελετουργικά γεύματα, που ετοιμάζονταν επί τόπου⁶².

Στον Μυρρινούντα, ο οποίος φαίνεται ότι συνεχίζει να μην κατοικείται, ένα μικρό ιερό όψιμων μυκηναϊκών χρόνων ιδρύθηκε σε λοφίσκο αμέσως προς βορράν του τεμένους, όπου υπήρχε θαλαμοειδής τάφος με χρήση από την ΥΕ IIB-III Γ1 περίοδο⁶³. Βρέθηκε και διάσπαρτη λίγη ΜΕ κεραμική. Στην θέση αυτή, λόγω την μικρής επίχωσης (20-30 εκ.), διατηρήθηκαν φτωχά λείψανα δύο κτιστών χώρων⁶⁴, εντός των οποίων βρέθηκαν τρία ζωόμορφα ειδώλια και δύο ψευδόστομοι αμφορείς της ΥΕ III B-III Γ1 περιόδου⁶⁵. Η λατρεία πιθανώς συνδέεται με την ύπαρξη του παρακείμενου τάφου, ο οποίος, λόγω της προβεβλημένης θέσης του, μπορεί να υποτεθεί ότι θα ανήκε σε διακεκριμένη οικογένεια Μυρρινουσίων.

Μία θέση που φαίνεται ότι σχετίζεται με την άσκηση λατρείας ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους είναι το ιερό του Δηλίου Απόλλωνα στις Πρασιές⁶⁶, στην νότια περιοχή που είναι ανοιχτή προς τις Κυκλάδες. Οι Αθηναίοι πίστευαν ότι εκεί υπήρχε ο τάφος του Ερυσίχθονα, υιού του μυθικού βασιλέα Κέκροπα⁶⁷, και ίδρυσαν ιερό του Απόλλωνα, του κυρίως θεού των Ιώνων⁶⁸. Κατά την προκαταρκτική ανασκαφή προσδιορίστηκε η έκταση του ιερού, εντοπίστηκαν στρώματα από τους μυκηναϊκούς μέχρι και τους υστερορωμαϊκούς χρόνους και αποκαλύφθηκε μικρός αψιδωτός ναός της κλασικής περιόδου, που στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους είχε μετασκευασθεί σε χριστιανικό. Το σημαντικότερο εύρημα ήταν το κεφάλι μαρμάρινου αγάλματος Απόλλωνα των ύστερων αρχαϊκών χρόνων και η ενεπίγραφη άνω βαθμίδα του βήθρου του, που είχαν εντοιχισθεί στο χριστιανικό κτίσμα. Το ιερό αυτό

59 Κακαβογιάννη 2000. Ανεσκάφη μόνο ο οικοδομησιμος χώρος έκτασης 10 x 15 μ. Βλ. και Κακαβογιάννη και Ντούνη 2009, 387-389· 2010, 201. Για τους υπαίθριους λατρευτικούς περιβόλους, τα τεμένη, βλ. Mylonas 1966, 141 κ.ε.

60 Κακαβογιάννη και Ντούνη 2009, 388, εικ. 6. Για αυτήν την κατηγορία κεραμικής βλ. Maran 1992, 144-146.

61 Κακαβογιάννη και Ντούνη 2009, 388, εικ. 4.

62 Πρβλ. Konsolaki-Yiannopoulou 2001, 215, 219 (για το μυκηναϊκό ιερό στον Άγιο Κωνσταντίνο Μεθάνων). Το μικρό, αλλά σημαντικό εύρημα των Λαμπτρών απαιτεί αναλυτική μελέτη.

63 Πέτρου κ.ά. 2009, 128.

64 Πέτρου κ.ά. 2009, 129, εικ. 3.

65 Κακαβογιάννη 2003, 27, εικ. 2.

66 Πρόκειται περί του Πρασά, στην νότια περιοχή του Πόρτο Ράφτη. Για το ιερό βλ. Κακαβογιάννη 1984 και 1985, 66, σχέδ. 6. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2001β, 45 κ.ε.

67 Πaus. 1.31.2.

68 Παπαχατζής 1974, 400-402.

είχε σημαντική θέση στην δημόσια λατρεία του αθηναϊκού κράτους⁶⁹. Στην ίδια περιοχή του Πόρτο Ράφτη, στο νότιο άκρο του ημιορεινού όγκου που την ορίζει από την περιοχή της Μερέντας (ύψωμα 235 μ.), στην θέση Χάβωση ανοίγεται είσοδος σε βαθύ ρήγμα στο εσωτερικό του βουνού. Μέσα σε αυτό έχουν βρεθεί πεσμένα όστρακα μυκηναϊκών και γεωμετρικών χρόνων⁷⁰. Πιθανώς έχουν καταπέσει στο ρήγμα από την κορυφή, όπου θα υπήρχε κάποιο υπαίθριο ιερό, αντίστοιχο με το ιερό του βορειότερου όγκου Χαρβάτι⁷¹, ή ρίχνονταν τελετουργικά μέσα σε αυτό⁷².

Κλείνοντας την παρουσίαση των λίγων στοιχείων από την Μεσογαία, τα οποία νομίζουμε ότι συνδέονται με την άσκηση τελετουργικών ή λατρευτικών πρακτικών κατά τους προϊστορικούς χρόνους, σημειώνουμε ότι στις περισσότερες θέσεις που αναφέραμε, ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους αναπτύχθηκαν σημαντικά ιερά (Ταυροπόλου Αρτέμιδος, Βραυρωνίας Αρτέμιδος, Κολαινίδος –στον Μυρρινούντα–, Απόλλωνος Δηλίου), ενώ ιδρύθηκαν πολλά μικρά εντός του πολεοδομικού ιστού των δήμων, αλλά και στις κορυφές των βουνών (Πανί, Μερέντα, Μαυρινόρα)⁷³.

Τέλος ένα ιδιαίτερης και ευρύτερης σημασίας εύρημα, προέρχεται από το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Φούρεσι Γλυκών Νερών⁷⁴, το οποίο ανήκε στην Παλλήνη. Κατά την έρευνα του μεγάλου τάφου με τον τετράγωνο θάλαμο, του οποίου η οροφή είχε καταπέσει μετά την πρώτη χρήση, ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο, διαπιστώθηκε ότι είχε γίνει ανακομιδή των οστών, και συγκέντρωση κρανίων και μακρών οστών στην βορειοδυτική γωνία. Επί των οστών βρέθηκε ανεστραμμένο κωνικό, μόνωτο, άβαφο κύπελλο, γεγονός που υποδηλώνει ότι επί τόπου είχαν τελεσθεί εναγισμοί. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του τάφου, τοποθετημένο όρθιο και στηριζόμενο επί του τοιχώματος, μαζί με άλλο ανεστραμμένο όμοιο κύπελλο, βρέθηκε μολύβδινο ειδώλιο λατρευτή (εικ. 8). Ο υπόλοιπος χώρος του δαπέδου κατά την ανακομιδή είχε καθαρισθεί προσεκτικά⁷⁵.

Τα ευρήματα αυτά, που μπορούν να χρονολογηθούν στην πρώιμη ΥΕ περίοδο⁷⁶, προσδίδουν ιδιαίτερη σημασία στον τάφο αυτό, ο οποίος με τις μνημειακές διαστάσεις του⁷⁷ και την κεντρική θέση του δεσπόζει στο νεκροταφείο. Εύλογο λοιπόν φαίνεται ότι συνδέεται με τις αθηναϊκές παραδόσεις που σχετίζονται με την Κρήτη.

Από την μυθολογία είναι κυρίως γνωστή αυτή που αναφέρεται στο ταξίδι του Θησέα στην Κρήτη και η θανάτωση του Μινώταυρου. Λιγότερο γνωστές είναι οι παραδόσεις για τον θάνατο του υιού του Μίνωα, Ανδρόγεω, στην Αττική, όταν αυτός έλαβε μέρος στους Παναθηναϊκούς Αγώνες και νίκησε όλους τους αθλητές. Κατά μία από αυτές, επειδή δημιούργησε φιλικούς δεσμούς με τους Παλλαντίδες και ο Αιγέας υποψιάσθηκε, ότι για το λόγο αυτό ο Μίνωας πιθανώς να ενίσχυε τον Πάλλαντα στην διεκδίκηση της ηγεμονίας των Αθηνών, τον θανάτωσε με δόλο⁷⁸. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την τιμωρία των Αθηναίων από τον Μίνωα με

69 Μόνο κατά την συστηματική έρευνα στο μέλλον θα διευκρινισθεί το θέμα του χρόνου της έναρξης της λατρείας στην θέση αυτή. Το ιερό θα μπορούσε να συνδεθεί με ηρωολατρεία σε τάφο της εποχής της προϊστορικής περιόδου (βλ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2010).

70 Αρχικά είχαν συλλεγεί από σπηλαιολόγους και τον αρχαιολόγο κ. Μιχαλακόπουλο (κατατέθηκαν στην Εφορεία Σπηλαιολογίας), και ακολούθως από την γράφουσα (Μουσείο Βραύνας).

71 Ύψωμα 394, όπου υπήρχε ελλειψοειδής περίβολος υπογεωμετρικών χρόνων. Βλ. Smith και Lowry 1954, 29.

72 Μία επίσης εκδοχή είναι τα ευρήματα να προέρχονται από κάποιο υπερκείμενο σπήλαιο και κατά την ρηγάτωση του βουνού να κατέπεσαν στο ρήγμα που δημιουργήθηκε.

73 Smith και Lowry 1954, 22-24, 28-30. Langdon 1976, 103, 105. D' Onofrio 1995, 85, αρ. 54, 57, 58.

74 Κακαβογιάννης 1999-2001.

75 Η έρευνα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, επειδή από την δυτική πλευρά του τάφου ανάβλυζαν νερά.

76 Sgouritsa 2007, 270 σημ. 54.

77 Βλ. και Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2001β, 56.

78 Πλούτ. *Θησεύς*, 15.1.2-3. Διόδ. 4.60.4,5-61.1,1.

την αποστολή στην Κρήτη των 7 παιδών και των 7 κορών⁷⁹. Θα μπορούσε λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι ο μεγάλος τάφος του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Παλλήνης είναι ο τάφος, όπου επιστεύετο ότι οι Παλλαντίδες έθαψαν τον Ανδρόγεω⁸⁰ και στον οποίο κατά την ανακομιδή των οστών έγιναν σπονδές⁸¹.

Ένα ιδιαίτερο επίσης εύρημα, που πιθανώς συνδέεται με τον μεγάλο αυτό τάφο, είναι η ταφή δύο ιπποειδών, ενός μεγάλου και άλλου μικρότερου, που βρέθηκαν σε παρακείμενο οικόπεδο, λίγο προς βορράν της αρχής του δρόμου του⁸². Επίσης σε λίγο προς Ν. παρακείμενο οικόπεδο βρέθηκε θαλαμοειδής τάφος με 2 παιδικές ταφές, στον δρόμο του οποίου βρέθηκαν πολλά θραυσμένα αγγεια πόσης, κυρίως κύλικες, της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, που θα είχαν απορριφθεί εκεί κατά τα τελετουργικά γεύματα μετά την ταφή⁸³.

Τέλος, ένα ξεχωριστό θέμα αποτελεί η άσκηση τελετουργικών πρακτικών ή και λατρείας από τους κατοίκους των ιστορικών χρόνων σε μυκηναϊκούς τάφους, οι οποίοι προφανώς αποδίδονταν σε επιφανείς προγόνους ή όντως ανήκαν σε αυτούς, π.χ. στον μυκηναϊκό τάφο αρ. Ι του Θορικού⁸⁴. Από τα γνωστά, δημοσιευμένα μυκηναϊκά νεκροταφεία στα Μεσόγεια δεν έχουν παρουσιασθεί σχετικά στοιχεία⁸⁵. Κατά τους ιστορικούς χρόνους σε πολλές από τις θέσεις που αναφέραμε, αναπτύχθηκαν σημαντικά ιερά, συχνά με μεγάλα λατρευτικά οικοδομήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Afram-Stern, E. 1996. *Die Ägäische Frühzeit. Band 1, Das Neolithikum in Griechenland*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Antonaccio, C. 1995. *An Archaeology of Ancestors, Tombcult and Heroic Cult in Early Greece*. London: Rowman and Littlefield Publications Inc.
- Βασιλοπούλου, Β., επιμ. 2005. *Αττική 2004. Ανασκαφές, Ευρήματα, Νέα Μουσεία*. Αθήνα: Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Βασιλοπούλου, Β., και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη, επιμ. 2009. *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μιας δεκαετίας, 1994 - 2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Μαρκόπουλο Μεσογαίας: Δήμος Μαркоπούλου Μεσογαίας.
- Biagi, P. 2003. «The Rhyton of the Balkan Peninsula, Chronology, Origin, Dispersion and Function of a Neolithic 'Cult' Vessel.» *JPR* 16-17:16-26.
- Βλαχόπουλος, Α., επιμ. 2010. *Αρχαία Αθήνα και Αττική. Ιστορική Τοπογραφία του Άστεως και της χώρας*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Βρεττού, Ε. 2015. «Ταφικές πρακτικές σε μυκηναϊκό τάφο των Γλυκών Νερών.» Στο *Πρακτικά ΙΕ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής (17-20 Νοεμβρίου 2013, Κορωπί)*, 459-469. Καλύβια: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.

79 Κακριδής 1986, 40, 273.

80 Η εξέταση των οστών της ανακομιδής από την κ. Παπαθανασίου ελπίζεται ότι θα αποδώσει ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

81 Mylonas 1966, 178. Αναφορές για «λατρεία» του Ανδρόγεω από τους Αθηναίους, βλ. Κακριδής 1986, 274. Από τον Πλούταρχο (*Βίοι Παράλληλοι*: Θησεύς και Ρωμύλος, 1.5.2) παραδίδεται μια έμμεση μαρτυρία για την προσφορά θυσιών στον τάφο του Ανδρόγεω. Επίσης αναφέρεται ύπαρξη βωμού προς τιμήν του (Παυσ. 1.1.4). Βλ. και Παπαχατζής 1974, 131, σημ. 3. Δυστυχώς το σημαντικό αυτό μνημείο, έτυχε «βάνουσης μεταχείρισης» κατά την κατάχωσή του (2005), για να παραδοθεί ο χώρος στην οικοδόμηση.

82 Οι σκελετοί των ζώων (μετά μία πρώτη διαγνωστική εξέταση από την κ. Τρανταλίδου) δεν έχουν μελετηθεί.

83 Βρεττού 2015, 460.

84 Στάης 1890, 160. Servais 1968, 37 κ.ε. Χαρακτηριστικό είναι το πρόσφατο παράδειγμα ανεύρεσης ιερού ιστορικών χρόνων στο οποίο ασκείτο λατρεία του μυθικού πρώτου βασιλιά των Θεσσαλών Αιάτου, δίπλα στον δρόμο του θολωτού, μυκηναϊκού τάφου του Γεωργικού, στην Μητρόπολη Καρδίτσας (Intzesiloglou 2002).

85 Τμήμα αγγείου ΠΓ χρόνων που βρέθηκε στο Λαπούτσι, το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βραυρώνος, σε μεγάλο κιβωτιόσημο τάφο με είσοδο στην πλευρά, πρέπει να οφείλεται σε μεταγενέστερη διαταραχή του τάφου (Κακαβογιάννη 1984). Δεν υπήρξαν στοιχεία για επαναχρησιμοποίηση του τάφου, όπως το ερμηνεύει η Antonaccio (1995, 112).

- Caskey, J.L., και E.G. Caskey. 1960. «The Earliest Settlements at Eutresis. Excavations 1958.» *Hesperia* 29:126-167.
- Christiansen, J. 2000. *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen*. Band III.1, *The Iron-Age Peak Sanctuary*. Marburger Winckelmann-Programm 1996. Marburg, Lahn: Selbstverlag der Philipps-Universität.
- Cosmopoulos, M. 1991. *The Early Bronze Age 2 in the Aegean*. SIMA 98. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Cucuzza, N. 2010. «Game boards or offering tables?» *Kernos* 23:133-144.
- D' Onofrio, A.M. 1995. «Santuari 'rurali' e dinamiche insediative in Attica tra il Protogeometrico e orientalizzante (1050-600 A.C.).» *AnnArchStorAnt* 2:57-88.
- Dickinson, O.T.P.K. 1994. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Θεοχάρης, Δ. 1953-54. «Άσκηταριό». *ΑΕ*:59-76.
- Intzesiloglou, B. 2002. «Aiatos et Polycleia. Du mythe a l'histoire.» *Kernos* 15:289-295.
- Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2006. «Αστέρια Γλυφάδας. Τα πρώτα στοιχεία από μία εγκατάσταση στην δυτική ακτή της Αττικής κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού.» *ΑΑΑ* 39:45-60.
- Κακαβογιάννη, Ό. 1984. «Πόρτο Ράφτη (Πρασιές), Βραυρώνα.» *ΑΔ* 39B:45.
- _____. 1985. «Κορωπί. Κέντρο Υγείας.» *ΑΔ* 40B:66-69.
- _____. 1988. «Ο Πρωτοελλαδικός οικισμός στο Κορωπί και η μελέτη της ΠΕ Αττικής.» Στο *Πρακτικά Γ' Επισημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια Αττικής, 5-8 Νοέμβρη 1987*, 321-329. Καλύβια: Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων.
- _____. 2000. «Κορωπί, Ψηλοκορυφή (Κόντρα Γκλιάτε), οικ. Χαλκιάδη.» *ΑΔ* 55B:129.
- _____. 2001. «Η Εποχή των Μετάλλων στην Μεσογαία. Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.» Στο *Μεσογαία 2001*, 35-42.
- _____. 2009. «Τοπογραφία του αρχαίου δήμου Μυρρινούντος.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 47-78.
- _____. 2010. «Αττική. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα, Προϊστορικοί χρόνοι.» Στο Βλαχόπουλος 2010, 6-15.
- _____, επιμ. 2003. *Αρχαιολογικές Έρευνες στην Μερέντα Μαρκοπούλου*. Αθήνα: Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων - ΟΔΙΕ.
- Κακαβογιάννη, Ό., και Β. Αργυρόπουλος. 2009. «Αρχαίος ναός και κρήνη στη Μερέντα.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 177-188.
- Κακαβογιάννη, Ό., και Κ. Ντούνη. 2009. «Μικρές έρευνες και ανασκαφές σε προϊστορικές θέσεις στα Μεσόγεια, 1994-2004.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 383-398.
- _____. 2010. «Η Μεσοελλαδική Εποχή στην νοτιοανατολική Αττική.» Στο Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 199-210.
- Κακαβογιάννη, Ό., Β. Αργυρόπουλος, Μ. Ανετάκης, Μ. Κοντοπανάγου, και Μ. Σκλάβος. 2009α. «Δημόσια κτίρια, μικρά ιερά, και οδοί πέριξ του αρχαίου ναού στην Μερέντα.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 103-125.
- Κακαβογιάννη, Ό., Κ. Δημητρίου, Χ. Κουτσοθανάσης, και Α. Πέτρου. 2009β. «Οικισμός της Πρωτοελλαδικής εποχής και δύο μεμονωμένα κτίρια στη Μερέντα.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 159-176.
- Κακαβογιάννη, Ό., Ε. Τσελεπή, και Χ. Κατσαβού. 2009γ. «Οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής και οικία της Νεότερης Νεολιθικής εποχής στη Μερέντα.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 143-158.
- Κακαβογιάννης, Ε. 1999-2001. «Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο λόφο Φούρεσι του δήμου Γλυκών Νερών Αττικής.» *ΑΑΑ* 32-34:55-70.
- Kakavogianni, O. 2019. «Two Cycladic figurines from subterranean Chamber III, in the Early Helladic settlement at Koropi, eastern Attica.» Στο *Beyond the Cyclades. Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean*, επιμ. Μ. Marthari, C. Renfrew, και M.J. Boyd, 44-50. Oxford: Oxbow books.
- Kakavoyanni, O. 1986. «Subterranean chambers of Early Helladic date at Koropi, Attica.» Στο *Early Helladic Architecture and Urbanization. Proceedings of a Seminar held at the Swedish Institute in Athens, June 8, 1985*, επιμ. R. Hägg και D. Konsola, 37-39. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Κακριδής, Ι. 1986. *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 3. *Οι Ήρωες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καλογερόπουλος, Κ. 2013. *Τὸ Ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου στίς Ἄλεις Ἀραφηνίδες (Λούτσα)*. Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 71. Αθήνα.
- Καραλή, Λ., Φ. Μαυρίδης, και Λ. Κορμαζοπούλου. 2006. «Σπήλαιο Λεονταρίου Υμηττού, Αττικής. Ένα πετρώδες και ορεινό περιβάλλον. Προκαταρκτικά στοιχεία για την έρευνα των ετών 2003-2005.» *ΑΑΑ* 39:31-43.

- Konsolaki-Yiannopoulou, E. 2001. «New evidence for the practice of libations in the Aegean Bronze Age.» Στο *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University. 12-15 April, 2000*, επιμ. R. Laffineur και R. Hägg, 213-220. *Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Küpper, M. 1990. «Frühattische Stempelidole von Kiapha Thiti.» Στο *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen*. Band III.2, *Eisenzeit*, επιμ. D. Hagel και H. Lauter, 17-29. Marburger Winkelmann-Programm 1989. Marburg: Selbstverlag der Philipps-Universität.
- Lambert, N., επιμ. 1981. *La Grotte Préhistorique de Kitsos (Attique)*. Paris: Éditions A.D.P.F. – École Française d'Athènes.
- Langdon, M. 1976. *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos. Hesperia* Suppl. 16. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Laughy, M.H. 2010. «Ritual and Authority in Early Athens.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο California.
- Lauter, H. 2000. *Kiapha Thiti, Ergebnisse der Ausgrabungen*. Band II.1, *Die bronzezeitliche Architektur*. Marburger Wink-Programm 1996.
- Leiner, D. 2011. «Die frühbronzezeitliche Architektur in der Ägäis. Studien zu Siedlungsformen, Urbanistik und Bauwesen.» Στο *Österreichische Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit 2009. Akten der Tagung vom 6 bis 7 März 2009, am Fachbereich Altertumswissenschaften der Universität Salzburg*, επιμ. F. Blakolmer, C. Reinholdt, J. Weilhartner, και G. Nightingale, 205-218. Wien: Phoibos Verlag.
- Maran, J. 1992. *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen*. Band II.2, *2. Jh. v. Chr.: Keramik und Kleinfunde*. Marburger Winkelmann Programm 1990. Marburg: Selbstverlag der Philipps-Universität.
- _____. 1998. *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3.Jht. v. Chr.* Bonn: Rudolf Habelt.
- Marinatos, S. 1970. «Further News from Marathon.» *AAA* 3:153-166 και 351-357.
- Μαστροκώστας, Ε. 1970. «Προϊστορική ακρόπολις ἐν Μαραθῶνι.» *AAA* 3:14-21.
- Μεσογαία 2001. *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*. Αθήνα: Ελευθέριος Βενιζέλος – Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών.
- Μυλωνᾶς, Γ. 1975. *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνας*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 81. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Mylonas, G. 1959. *Agios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- _____. 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Παλαιοκρυσσά-Κόπιτσα, Λ. 2010. «Ἱερά της Αττικής.» Στο Βλαχόπουλος 2010, 62-91.
- Παντελίδου-Γκόφα, Μ. 2005. *Τσέπι Μαραθῶνος. Τὸ πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 235. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Παπαχατζής, Ν. 1974. *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀττικά*. Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Perlès, C. 2004. *The Early Neolithic in Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Πέτρου, Α., Ε. Σαλαβούρα, Α. Πιτσικούλης, Μ. Σκλάβος, και Β. Αργυρόπουλος. 2009. «Μυκηναϊκοί τάφοι και κοινοτικά νεκροταφεία γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στη Μερέντα.» Στο Βασιλοπούλου και Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009, 127-142.
- Phelps, W. 1987. «Prehistoric figurines from Corinth.» *Hesperia* 56:233-253.
- Philippa-Touchais, A., G. Touchais, S. Voutsaki, και J. Wright, επιμ. 2010. *MESOHELLADIKA – ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen – Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού – The Greek Mainland in the Middle Bronze Age. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006. BCH* Suppl. 52. Athènes: École française d'Athènes.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2001α. «Η μυκηναϊκή εγκατάσταση στο Βουρβάτσι.» *ΑΔ* 56Α:1-82.
- _____. 2001β. «Η Μυκηναϊκή Αττική (1600-1050).» Στο *Μεσογαία* 2001, 45-67.
- Pullen, D. 1992. «Ox and plow in the Early Bronze Age Aegean.» *AJA* 96:45-54.
- Ράμμου, Α., και Π. Ζούβελου. 2020. «Λουτρός Παλλήνης. Προκαταρκτικά συμπεράσματα για την χρήση του χώρου κατά την Νεολιθική περίοδο.» Στο *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, May 27-31 2015*, επιμ. Ν. Papadimitriou, J.C. Wright, S. Fachard, Ν. Polychronakou-Sgouritsa, και Ε. Andrικου, 87-96. Oxford: Archaeopress.
- Renfrew, C., Μ. Boyd, και C. Bronk Ramsey. 2012. «The oldest maritime sanctuary? Dating the sanctuary at Keros and the Cycladic Early Bronze Age.» *Antiquity* 86:144-160.
- Ruppenstein, F. 2011. «Early Helladic peak sanctuaries in Attica?» Στο *Our cups are full. Pottery and Society in*

- the Aegean Bronze Age. Papers presented to J. Rutter on the occasion of his 65th birthday*, επιμ. W. Gauss, M. Lindblom, A. Smith, και J. Wright, 227-230. Oxford: Archaeopress.
- Rutkowski, B. 1972. *The Cult Places of the Aegean*. New Haven: Yale University Press.
- Σάμψων, Α., επιμ. 2006. *Προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική, Μεσολιθική, Νεολιθική*. Αθήνα: Ατραπός.
- Schmidt, K. 2010. «Göbekli Tepe. The Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs.» *Documenta Praehistorica* 37:239-256.
- Servais, J. 1968. «Le secteur mycénien sur le haut du Vélattouri.» Στο *Thorikos I: 1963*, επιμ. H.F. Mussche κ.ά., 27-46. Bruxelles: Comité des fouilles belges en Grèce.
- Servais, J., και B. Servais-Soyez. 1984. «La tholos 'oblongue' (tombe IV) et le tumulus (tombe V) sur le Vélattouri.» Στο *Thorikos VIII: 1972/1976*, επιμ. H. F. Mussche κ.ά., 14-71. Gent: Comité des fouilles belges en Grèce.
- Sgouritsa, N. 2007. «Myth, Epos, and Mycenaean Attika, The evidence reconsidered.» Στο *EPOS. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, UCLA, 20-23 April, 2006*, επιμ. S. Morris και R. Laffineur, 265-272. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
- Σκαράκη, Β, και Μ. Στάθη. 2013. «Ανασκαφικές έρευνες στην Αρτέμιδα, Αττικής.» Στο *Αρχαιολογικές Συμβολές Α: Αττική*, επιμ. Μ. Δόγκα-Τόλη και Σ. Οικονόμου, 235-248. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Smith, E., και H. Lowry. 1954. «A Survey of Mountain-Top Sanctuaries in Attica.» Unpublished papers of the American School of Classical Studies.
- Στάης, Β. 1890. «Σκαφικαί έρευναι έν Θορικῶ.» *ΑΔ* 6:159-161.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2005. «Η Αττική Οδός από τον κόμβο του Σταυρού έως τους κόμβους Λεονταρίου και Παλλήνης, 2. Ο νεολιθικός οικισμός.» Στο *Αττικής Οδού Περιήγησις*, επιμ. Γ. Σταϊνχάουερ, 158-163. Αθήνα: IDEA A.E.
- Σωτηρακοπούλου, Π. 2005. *Ο «Θησαυρός της Κέρου». Μύθος ή Πραγματικότητα;* Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Τελεβάντου, Χ. 2006. «Ο οικισμός του Στρόφιλα στην Άνδρο.» Στο Σάμψων 2006, 185-194.
- Τζαβέλλα-Εντζεν, Χ. 1984. *Λιθαρές. Δημοσιεύματα ΑΔ* 32. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Theodorou-Mavrommatidi, A. 2010. «Defining Ritual Action. A Middle Helladic Pit at the Site of Apollon Maleatas in Epidaurous.» Στο *Philippa-Touchais* κ.ά. 2010, 521-533.
- Tranta-Nikoli, A. 2010. «Elements of Middle Helladic Religious Tradition and their Survival in Mycenaean religion.» Στο *Philippa-Touchais* κ.ά. 2010, 545-548.
- Treuil, R. 2010. «Ειδώλια και ιδεολογία.» Στο *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.*, επιμ. Ν. Παπαδημητρίου και Ζ. Τσιρτσώνη, 54-65. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης – Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.
- Τσαρτσόπουλος, Α. 1997. «Καλύβια Θορικού – Θέρμη (οικόπεδο Οικοδομικού Συνεταιρισμού "ΥΓΕΙΑ").» *ΑΔ* 52B:84-85.
- Weinberg, S.S. 1965. «Ceramics and the Supernatural, Cult and Burial evidence in the Aegean World.» Στο *Ceramics and Man*, επιμ. F. Matson, 187-201. Chicago: Aldine Pub. Co.
- Whittaker, H. 2010. «Some thoughts on Middle Helladic religious beliefs.» Στο *Philippa-Touchais* κ.ά. 2010, 535-543.

Εικ. 1. Ειδώλια της ΑΝΑ περιόδου από την Μερέντα.

Εικ. 2. Πόδι τετραποδικού «ρυτού» της ΝΝΑ περιόδου από την Μερέντα.

Εικ. 3. Ειδώλια από τον ΠΕ οικισμό στο Κορωπί.

Εικ. 4. «Κέρνος» από τον ΠΕ οικισμό στον λόφο Μεσοσπορίτισσα, στα Σπάτα.

Εικ. 5. Αγγείο από το αφιδωτό κτίριο στην Μερέντα.

Εικ. 6. Αγγεία ΜΕ εποχής από τον «βόθρο» του Τεμένους στην Μερέντα.

Εικ. 7. Ο «βόθρος» στο οικόπεδο Χαλκιάδη στην ακρόπολη των Λαμπρών.

Εικ. 8. Το μολύβδινο ειδώλιο από τον μεγάλο θαλαμοειδή τάφο στα Γλυκά Νερά.

Fish and shellfish at Phaistos and Ayia Triada (Crete) Between representation and consumption¹

†Vincenzo La Rosa

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΨΑΡΙΑ ΚΑΙ ΟΣΤΡΕΑ ΣΤΗ ΦΑΙΣΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ (ΚΡΗΤΗ). ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ

Στο παρόν εξετάζονται στοιχεία σχετικά με την εύρεση καταλοίπων από ψάρια και κοχύλια στα προϊστορικά στρώματα των παλαιών και των νέων ανασκαφών στη Φαιστό και την Αγία Τριάδα. Παρουσιάζονται στη συνέχεια οι πολυάριθμες απεικονίσεις ιχθύων και κοχυλιών που πιστοποιούνται για τις διάφορες περιόδους στην κεραμική των δύο αρχαιολογικών χώρων και τίθεται το πρόβλημα της σημασίας του θαλάσσιου κόσμου στην καθημερινή ζωή των συγκεκριμένων κοινοτήτων. Τα πρώτα αποτελέσματα της αρχαιοζωολογικής έρευνας μας επιτρέπουν να επισημάνουμε μια σημαντική αριθμητική αύξηση των μαλακίων στην Αγία Τριάδα κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ. Ιδιαίτερη προσοχή δίδεται σε μια μοναδική απόθεση της περιόδου αυτής που βρέθηκε στο δωμάτιο 9 του *Edificio Nord-Ovest*, στις νέες ανασκαφές. Η απόθεση αυτή (της ΥΜ ΙΙΙΑ2) ερμηνεύεται ως προϊόν τελετουργικού τυπικού σε συνάφεια με τη στιγμή οικοδόμησης του κτηρίου. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε (οργανικά κατάλοιπα και κεραμική) περιλαμβανόταν σε ένα στρώμα χώματος ξεκάθαρα καμένου και σφραγισμένου επί τούτου με λευκόχρωμο στείρο χώμα. Η τελετή, που συμπεριελάμβανε και κατανάλωση τροφής και οίνου, βασιζόταν πάντως σχεδόν αποκλειστικά στην κατανάλωση μαλακίων του είδους *arca noae*. Κρίνοντας από τα είκοσι περίπου «ποτήρια σαμπάνιας» που βρέθηκαν στην απόθεση, μπορεί να υπολογιστεί μια κατανάλωση κατά κεφαλήν τριών οστρέων, πράγμα που θα αύξανε τη συμβολική αξία της συγκεκριμένης κατανάλωσης. Η μοναδικότητα της τελετής θα αποδεικνυόταν από τη σύγκριση, στην ίδια την Αγία Τριάδα, με μια άλλη απόθεση θεμελίωσης σχετική με την *Grande Stoa*, που κατασκευάστηκε αμέσως μετά το *Edificio Nord-Ovest*. Πολυάριθμα αγγεία (καθώς και, αλλά όχι μόνον, «ποτήρια σαμπάνιας»), ανάμεσά τους και ένα πύραυλο, καθώς και κάποιες αποσπασματικές χύτρες, είχαν τοποθετηθεί ηθελημένα επάνω στο παρθένο έδαφος, μαζί με κάρβουνα και καμμένο χώμα (όχι τόσο συμπαγές όπως στην προηγούμενη περίπτωση) και με αρκετά οστά ζώων. Ένα «συμπόσιο», λοιπόν, με διαφορετικό περιεχόμενο, για τελετές που φαίνονται όμοιες μόνον επιφανειακά.

The Minoans from Phaistos and Ayia Triada had the sea in front of them, only a few kilometers away². They therefore gained inspiration and nutrition from the marine fauna from their first establishment on the Palace hill during the Final Neolithic, i.e. from the middle of the fourth millennium B.C. onwards. However, only a few archaeologists (such as our friends working at Kommos) have found fish-bones in their excavations³. At our sites we can only document fishing, from perhaps the Protopalatial period. A complete bronze hook, less than 5 cm. in

1 An abridged version of this contribution was presented at the conference *Ψάρι και θαλασσινά. Ανθρωπολογικές και διατροφικές προσεγγίσεις* (Καμηλάρι, May 31st – June 6th 2009). I am grateful to L. Girella, S. Masala, P.-O. Militello, O. Palio, S. Privitera, D. Puglisi, A. Sanavia and S. Todaro for bibliographic references, communications and exchanges of ideas. The translation of the English text is by S. Todaro and M. Metcalfe. A warm thanks to all.

2 The case of the coastal site of Kommos is quite different, as fish and molluscs have been found there in large quantities, especially from contexts of the historical period. It is sufficient to mention the 94,000 specimens of molluscs retrieved from the area of temple B, near the altar, or the remains of 215 fishes that were attributed to 25 different species (especially *Sparidae*). The large volume on the Iron Age fauna also provides a series of precious information for the Minoan period: cf. Rose 1997. Reese 1997.

3 See Rose 1997.

length, was found at Phaistos beneath the southern wall of the Second Palace, in the area of room 25⁴.

As far as fish are concerned, we only have a few vertebrae at our disposal, which were found during the first excavations at Phaistos. The strangest find is that of a 'whale' vertebra, from the Middle Minoan levels of a trench-pit opened within room 28, in the west wing of the Palace (fig. 1)⁵: it was such an unusual find that Pernier asked, unsuccessfully, that the Greek authorities donate it to an Italian Museum⁶. It had a diameter of 22 cm. and a height of 18 cm., but to my knowledge it was never analyzed by a zooarchaeologist, and I do not know whether it might have belonged to a non-edible species. It is probable that the whale, rather than being captured in the sea, simply remained trapped in the sand along the sea-shore and was given a symbolic meaning by the Mesara people who consequently decided to keep the vertebrae as amulets.

Regarding the vertebrae and their probable symbolic value, a short article by A. Mosso (published in the same year in which the whale vertebra was found) deserves a special mention⁷. It refers to (and illustrates) several vertebrae from Phaistos which belonged to a group of thirty specimens that were much smaller than the one attributed to a whale (diameters spanning from 2 to 5 cm)⁸. According to the author, they come from the pike (*Esox lucius*), a species which lives in sweet water, and can reach a length of 1.30 m. and a weight of 20 kg. In a subsequent volume Mosso added that "siccome in Creta non esiste alcun fiume dove viva il luccio, deve essere stata un'importazione la moda di ornarsi con le vertebre di questo pesce"⁹. This statement would have important implications if the identification of the species could be confirmed by a zooarchaeologist¹⁰. That the vertebrae found at Phaistos (but also at Knossos) were used as amulets or as ornaments was proved, in Mosso's opinion, by the fact that imitations in stone and gold (defined 'vertebre artificiali') had been found at Ayia Triada. Actually, only a seal in green steatite from tholos A provides a precise parallel¹¹.

4 Levi 1976, 397, n. 22, pl. 245v' (in this plate the inventory number F 6317 is not indicated. Dimensions : H. 4.7 cm. thickness 0.30 cm). For fishing activity in Minoan Crete, see Rose 1996.

5 Pernier 1935, 76 and 87-88, fig. 28 (in fig. 27, 87 some shells from the Neolithic levels had already been published in Pernier 1902, col. 23, fig. 8). Sea-shells from the Neolithic levels of a trench opened to the West of the orthostatic facade of the Palace are simply mentioned ("pectunculus, nautilus e cypraea"): Pernier 1935, 125. even more generic information is provided for the levels beneath *peristilio* 74 ("sea-shells", together with animal bones, nuclea and blades of obsidian): Pernier 1935, 117. Specimens of *pectunculus* from the Neolithic levels (and the hypothesis of a "special meaning") are also cited in Mosso 1910, 35-36, fig. 2.

6 Notebook of L. Pernier which is stored in the Scuola Archeologica Italiana di Atene, and which I had the opportunity of reading thank to the courtesy of the Director prof. E. Greco. The entry for 14th of August 1907 lists a series of "oggetti chiesti al Mus. di Candia per Musei Italiani", which is opened by a "vertebra di balenottero preist. (1906)" It is plausible that the request was due to the curiosity and scientific interests of A. Mosso who took part in the activities of the mission at Phaistos in 1906 (see La Rosa 2001, 29-31; 2005a, 285-286 note 95. See also *infra*, note 7).

7 Mosso 1906-07. Mosso did not believe that the *pectunculus* or *Glycymeris* was used as food: Mosso 1910, 35-36 (reference also in Pernier 1935, 88).

8 Only 24 specimens are illustrated in a photo together with remains of shells and worked bones: Pernier 1902, col. 23, fig. 7.

9 "Considering that there are no rivers in Crete whereby the pike lives, the fashion of creating jewels from its vertebrae needs to have been imported from elsewhere": Mosso 1910, 137-140 (with fewer illustrations), cited in 140.

10 I am not sure whether a reference should be made to the sea-pike (*Sphyræna sphyraena*), which is also called barracuda, and has a thin and very elongated body (up to 1.60 m.), and which is still common (and appreciated as food) in the Mediterranean.

11 Regarding the two "vertebre artificiali" Mosso refers to Halbherr 1905a, pl. X, figs. 25 and 26 (cited in 1164, note 3). A verifiable parallel is in Stefani and Banti 1930-31, 200, n. 195, fig. 71. The seal was illustrated by Mosso himself (a few years after his work on the vertebrae) and interpreted as a *pintadera*: Mosso 1910, 189, fig. 129.

A symbolic value was certainly attributed to sea-shells that were as large and beautiful as the triton (*Charonia nodifera*), if we consider that a specimen that was painted with ochre both inside and outside was retrieved from the Final Neolithic strata in the area of the later central court of the palace¹². A complete specimen, dated to MM IB, was found in a room in the quarter of Ayia Photini¹³; another was found in room VIII (shrine) by Pernier, not far from a large offering table resting on the floor¹⁴, in a MM IIB context. Some sea-shells were reproduced in an extraordinarily naturalistic way: this is the case of the LM I dolium “in ossidiana bruna con punteggiatura bianca” retrieved from a room of the Villa Reale at Ayia Triada¹⁵, or the triton in alabaster from the necropolis at Kalivia¹⁶.

The aim of this paper, however, is not to give a detailed list of the many discoveries pertinent to marine fauna in the Italian excavations of the Mesara, especially as this issue has already been the object of preliminary studies by zooarchaeologists¹⁷. It can instead be useful to propose some remarks and to address a few finds in view of the more general problem of the relationship between the human groups from the Mesara and the sea. In this relationship, the already mentioned ideological meaning inspired the representation of marine animals on vases and other objects: we are not able to state, however, how many of the species represented were actually consumed as food¹⁸. Moreover, the importance of these iconographic choices needs to be evaluated in a much larger scenario, certainly not limited to Ayia Triada and Phaistos. A mere list of the types represented, arranged in chronological order, will help to propose a few more general remarks.

The oldest of the few representations attested in southern Crete is on a larnax in early Kamares style from Ayia Triada (MM IB)¹⁹. It is a strange type of fish with an ellipsoidal, stylised body, which cannot be attributed to a precise existing species; the best parallel is provided by a fish painted on a spouted jar from the Kamares cave, which is probably contemporary. This fish with a *sui generis* shape has been cautiously compared to the *Sparidi* family (with an oval body), which, apart from being well documented in the Cretan seas²⁰, was actually identified at Kommos²¹. F. Carinci's hypothesis that the larnax (which is decorated with various specimens of fishes) was used as a water container is intriguing: this would create a link between the container and the object contained²².

For the Protopalatial period a few clues can be gained from the sealings of the *cretulae* of the archive that was found in room 25 of the Phaistos palace: in the large zoological sample (from felines to wild quadrupeds, insects, sea and land birds, monstrous animals) there are also mol-

12 Levi 1957-58a, 341, fig. 201d. Di Tonto 2009, 72, fig. 21b.

13 Levi 1976, 651 note 22, pl. 247b (inv. F. 918). A systematic review of the materials stored at Phaistos would probably uncover a large number of tritons. A few were retrieved from the so called *Colmata medio-minoica* (cf. now La Rosa 2011) that was excavated to the West of the theatrical staircase, and which contained materials from the rooms of the First Palace. A relief decorated pair, completely burnt, was found in room IL of the south-west quarter of the First Palace (I owe this information to A. Sanavia). A triton was also found among the assemblages of the Kamilari tomb or of one of its annexes. A reference to the discovery of tritons and sea-shells in deposits from Phaistos in Levi and Carinci 1988, 293.

14 Pernier 1935, 215.

15 Halbherr *et al.* 1977, 88, fig. 57. Already mentioned in Mosso 1910, 286, fig. 181a-b and considered to be imported from the Aeolian islands.

16 Savignoni 1904, col. 555, fig. 40.

17 See *infra*, note 43.

18 Essential bibliography can be found in Carinci 2005, 75 note 36.

19 Carinci 2005, with bibliography on the few representations of fish in Minoan Crete.

20 Carinci 2005, 74 note 30.

21 See *supra*, note 2.

22 Carinci 2005, 75.

luscs such as squid, octopi and triton shells²³. Among these, the octopus is also represented many times on Kamares ware pottery, in both naturalistic and fantastical forms, probably due to the symbolic value attributed to this animal²⁴. The well known and elegant representation of a fish that is about to fall into a net (perhaps with the indication of a hook!) on a MM IIB crater from a palace room could be identified as a tuna (*thunnus thynnus*)²⁵. The same species can perhaps also be seen in a more modest representation on a MM II fragment retrieved from the large dump found to the west of the so-called theatrical court, which was perhaps imported²⁶.

The use of a real bivalve sea-shell (usually the *Glycimeris Glycimeris*), as a mould to decorate Kamares style pottery is well attested in the western Mesara in the Protopalatial period²⁷. Imprints of sea-shells produced by impressing the shells on MM II vessels in Kamares style are mentioned in the old and new excavations at Phaistos²⁸. The triton appears together with the *agrimi* and the feline on MM IIIA relief-decorated vessels (fig. 2a)²⁹. It is particularly meaningful that this type of shell was reproduced in clay at full scale: a fragmentary specimen, in Kamares style, was found immediately outside of the South-West corner of the First Palace, in the area of Geometric room L. It was decorated with white slashes and leaves on a black ground, and probably dated to MM III rather than MM II³⁰. It is worth noting, finally, that imitations of bivalve shells also occur on stone vases at Phaistos, both in the MM II and MM IIIA periods³¹.

The pedestal of a large MM IIIA fruit-stand, retrieved from the *Casa a Sud della rampa*, is well known³²: aside from the magnificent couple of dolphins, it is worth mentioning the various imprints of seashells pressed into the fresh clay, and the irregular lines of the grounds which reproduce a marine scenario.

It is definitely the most complete and naturalistic representation of a marine landscape from the first phase of the Neopalatial period. An appliqué from Phaistos, which represents a pair of dolphins that are crossing while flying on the water, deserves to be mentioned although it does not have a secure context (fig. 2b).

The incidence of marine animals in Kamares ware vessels produced at Phaistos can be considered a local specificity, which is not attested in the Neopalatial period when, in contrast with the generalized diffusions of the marine style, the representation of marine fauna is little attested in the Phaistos area³³. It is not, therefore, coincidental that marine animals

23 Levi 1957-58b, 135, nr. 279-281, figs. 344-346 (tritons). 108, nr. 203-206, figs. 268-270 (octopus or cuttlefishes).

24 La Rosa 2005b.

25 Levi 1976, 227, pls. 168b and LXXIII. Carinci 2005, 72-73, fig. 12.

26 F. 5462 b: Levi 1976, 571, fig. 918. Carinci 2005, 72, fig. 11, note 21.

27 Carinci 1995. La Rosa and Privitera 2003, 750, fig. 37.

28 Pernier 1935, 273, tav. XXXb: cup from room XIX (inv. C. 5797), with "tre serie orizzontali di gusci di *pectunculus* in rilievo". A naturalistic imitation of the *pectunculus* on a sherd of Kamares ware, which is unpublished, was found in the soundings made in 1936 ("... frammento che è parte di una veristica imitazione fittile, a grandezza naturale, di un guscio di *pectunculus*, dipinto in bruno lucente"): Pernier and Banti 1951, 18. For recent excavations: Levi 1976, fig. 931a (from the so-called Grande Frana). The most representative vessel is the jug with shells in relief, arranged in triangles, in two zones above and below the belly of the vase (F. 1041, from room LV of the First Palace: Levi 1976, 101, fig. 128, tav. 77a).

29 A fragment with a *triton* in relief has been found on the *Acropoli mediana* at Phaistos, from a mixed context (the majority of the materials being MM IIIA): Levi 1976, 598, fig. 964. A beautiful specimen, painted in white and probably applied on a larnax (F 7321) is unfortunately without a secure context or find-spot.

30 Fragment found in 1956, and stored in the Stratigraphical Museum at Phaistos (column 44, box 8). I also owe this information to A. Sanavia.

31 Palio 2008, 64, nr. 187-188, pls. 5 and 47.

32 Levi 1976, 502-503, fig. 775, pls. LXXIX and 219a, d. For the chronology of the house see Carinci and La Rosa 2009, 230-235.

33 LM IB rhytòn in marine style, with representation of tritons, from the area of the *Villa Reale*: Halbherr *et al.*

are completely lacking in the rich animal iconographic repertoire documented in the sealings from Ayia Triada³⁴. In the Mycenaean period, when the richer documentation comes from Ayia Triada, it is not possible to attribute a specific value to representations, which are very common throughout Minoan Crete, such as the octopus or the argonaut. In the first instance, it is possible to mention a pitthos from a room located to the North of the so-called *Muraglione a denti*, also depicted in a watercolour by E. Stefani³⁵, and another fragment that was found in 1977 in the trench opened behind the stoa of the so-called *Agora*³⁶, or a fragmentary jar from the same trench³⁷. Fragments of larnakes, dated to LM IIIB and with the motif of the octopus, are mentioned from the necropoleis at Kalivia³⁸. The type of the *nautilus* (in association with the octopus) is instead depicted on a tankard found in the area between the *Grande Stoà* and the so-called *Bastione*³⁹ during the old excavations, but also on a fragmentary *larnax* from the pit-tombs located between the Tomb with the painted sarcophagus and tholos B at Ayia Triada⁴⁰. It is also necessary to draw attention to the famous floor-frescoes of the LM IIIA1-2 shrine, with octopi, dolphins and small fishes⁴¹, to underline the strong symbolic value of that choice. A marine scene in fact decorated the most important public religious building of the site during the XIVth and XIIIth centuries B.C. This circumstance would not be possible if the sea did not play an important role, even if only at the level of the communal imagination: the data is not, however, sufficient to attribute the shrine to a marine divinity⁴².

Passing now to the sea-shells and molluscs found in our excavations at Ayia Triada and Phaistos, the zooarchaeological investigations so far available⁴³ are still incomplete and not easy to cross-correlate: so far the Final Neolithic is the best known period at Phaistos; data from

1977, 68, fig. 36. LM IB rhytòn with nautilus from room 63d of the Second Palace at Phaistos: Pernier and Banti 1951, 173-175, fig. 103a (with it, another fragmentary specimen in which the remains of marine vegetation are visible: Pernier and Banti 1951, 175, fig. 105). Sporadic fragments in marine style: Pernier and Banti 1951, 364, fig. 229. Among the fragments, one with an octopus tentacle was retrieved from the mansion at Chalara: Palio 2001, fig. 51i. Octopus representations are known from two LM IB sherds retrieved from Ayia Triada: one from the superficial levels of room D in the Casa VAP (excavations 1988), and the other from a trench opened immediately to the south of the archaeological area (Predio Marakis, inv. HTR 1539). Other few attestations on sherds that were found during the old excavations and are stored at the Iraklion Museum can be found in Mountjoy 1984, 169, n. 4-5, figs. 13 and 17. "Un frammento di vaso, decorato presso l'orlo con una conchiglia di nautilus a rilievo" is mentioned in a passage about a group of rooms to the South of the Casa Est at Haghia Triada: Halbherr *et al.* 1977, 291.

34 Levi 1925-26.

35 Recently La Rosa and Privitera 2003, 737, figs. 1-2.

36 La Rosa 1977, 329, fig. 36; 1979-80, 53, fig. 2a.

37 La Rosa 1979-80, 53, fig. 2d.

38 Kanta 1980, 99, figs. 35,1 and 6.

39 Illustrated in Pernier and Banti 1947, fig. 20. Regarding the find-spot, see Halbherr 1905b, 384.

40 Cf. Paribeni 1904, cols. 710-713. The *larnax* in many fragments (together with a plain specimen which was very fragmentary too) was retrieved from a dump (inv. HTR 2861). Due to its preservation state it was not possible to attempt a restoration.

41 Militello 1998, 321-335, pls. 11-13.

42 Militello 1998, 334.

43 Until 1989 the animal remains were systematically studied by prof. B. Wilkens from Sassari University, who has published the results of her study in a few contributions (Wilkens 1996a, 1996b). Since 2004 the study has been taken over by Dr. S. Masala, a student of Professor Wilkens, who has already published an article on the faunal remains from the 2004 excavations at Phaistos (Masala 2009). The study of the remains that are stored in the Stratigraphical Museum at Phaistos is still ongoing, and it is too early for an overall evaluation of their historical-archaeological meaning to be made. A systematic mention of all the references contained in the excavation publication or in the inventory entries would also be meaningless, because the sea-shells have not been identified by specialists. See, for example, the "grande guscio di ostrica" (F 258), found in 1951 within room IL of the First Palace, beneath the paved floor, in the stratum that was laid above the bedrock. For the new researches on shells remains from Trypiti settlement see now Βεροπουλίδου and Βασιλάκης 2018.

Ayia Triada, based on the nature and chronology of the soundings made since 1977, are useful, instead, especially for the LM III period. In the case of Phaistos (but also of Ayia Triada), referring to the tables published by the specialists, I limit myself to observe the striking majority of the *Glycymeris* species, with various sub-species: 54 from a total of 59 (i.e. more than 91%) from Levi excavations (again from Final Neolithic levels), and 77 from a total of 86 (i.e. almost 90%), from the 2004 excavations. It should be remembered that these bivalve molluscs (which were very numerous throughout the Mediterranean area in prehistoric times) were used not only for food, but also for decorative-ornamental purposes that, in the case of Phaistos, were prevalent: the majority of the specimens, in fact, displayed a polished surface and a suspension hole caused by “abrasione causata dal rotolamento sulla spiaggia”⁴⁴.

It is important to mention a particular, albeit not common, use of murex shells (both *trunculus* and *brandaris*) identified in the area of a Protopalatial road located to the west of the court with the theatrical staircase. The shells, mostly crushed, but some also complete, were used beneath the road surface either as drainage for rain water, or as a preparatory level for the road stucco. Some strata were comprised solely of shells, thousands of specimens along the road (in association with a patella and a few animal bones) (fig. 3)⁴⁵. The laying of the road surface can be assigned to MM IB and therefore prior to the use of the murex as a dye (so far attested only from MM II)⁴⁶. It has been hypothesised that some of the crushed shells were used as temper in the preparation of the clay, since a potters quarter has been identified in this sector of the settlement that was operational from at least the EM period⁴⁷.

For the earlier periods at Ayia Triada it is fair to mention the eight species of sea-shells represented (but not counted) in tholos A, all of which belong to edible species⁴⁸.

The *Glycymeris*, already well attested in the lower strata at Phaistos, continues to be the most common species in the later period: at Ayia Triada, apart the specimens from tholos A, 200 specimens have been isolated out of a total of 378 dated to the LM III period (in the usual variants, the *Glycymeris species*, the *violascens* and the *pilosa*), i.e. almost 53% of the total.

A possible example of the use of these bivalves is provided by a deposit found within a LM IB jar (16th century BC), set vertically in the ground, immediately to the north of the so-called *Muraglione a denti*. This large jar contained ten *Glycymeris*, a limestone cone, three pestles and a rectangular tool, which have been tentatively interpreted as the set of tools of an artisan who worked the shells so as to make low-cost jewels⁴⁹: a kind of bijoux workshop, about 3500 years old.

Although all the available materials from Ayia Triada have been studied, it is risky to attempt an overall evaluation. However, the disproportion observed between the earlier periods (10 shells have been found in EM strata and 15 in MM IIIA ones) and later periods (378 specimens from LM III strata) might not be accidental. The fact that the majority of the strata investigated belonged to the later period, and that no recorded information is preserved from the earlier excavations, is not sufficient to doubt an increase in the consumption of molluscs over time. In any case, both sandy and rocky bottom species are attested⁵⁰.

44 Wilkens 1996b, 1517. For example, the case of the six “anelletti di conchiglia per collana”, obtained from pierced shells, with dimensions varying between 2.3 and 3.1 cm, which were retrieved from room LXIX at Phaistos (F 2390).

45 La Rosa 2002, 721, fig. 780 (regarding stratum 3), 730 (regarding stratum 37).

46 Burke 1999.

47 Todaro 2009.

48 Stefani and Banti 1930-31, 216.

49 La Rosa and Privitera 2003, 755-756, figs. 51-57.

50 General syntheses about faunal remains: Karali 1999. Kotjabopoulou 2003.

From a nutritional point of view, it seems relevant that the *arca noae* species was the best represented species after the *Glycymeris* in LM III Ayia Triada: 134 specimens were identified, equal to over 35% of the total. This species is already attested, although only by a single specimen, in the Early Minoan period. Regarding the *arca noae* molluscs, it is also interesting to mention that 98 of the 134 specimens identified (and therefore over 73% of that species), were retrieved from a single deposit which deserves a few remarks. The peculiarity of this deposit has been already stressed by Wilkens, who had hypothesised a “*pasto unitario a base di molluschi*”, identifying, together with the *arca noae* species, a few specimens of *Phyllonotus trunculus*, *Pinna*, *Chama gryphoides*⁵¹, *Spondylus gaederopus* (the latter is particularly flavoursome), and a single specimen of oyster (*Iamellosa Brocchi*) (fig. 4-5). The overall total of the shells can be counted at 110-120, equal to c. sixty molluscs.

This deposit was identified in a trench opened in 1982 within room 9 of the large *Edificio Nord-Ovest*⁵². It is a 10-room structure comprised of two wings located to the north and south of an angular corridor, and was built in a mature phase of LM IIIA2. The deposit under discussion was retrieved from one of the rooms of the north wing and should probably be dated to the period in which it was built. Given that the floor from room 9 was not preserved, we are not able, unfortunately, to exclude that the deposit preceded the floor and, therefore, belonged to the period in which the area of the north wing was in use. However, the succession of the strata, and the relationship with the walls of the room suggest the hypothesis of a working area belonging to the end of the 14th century BC.

The deposit was within a layer of black earth, mixed with several bones and many mussels, together with many pot-sherds. One of the mussels had closed valves, a sign that it had not been eaten; for many others the valves of single individuals were recognisable. The abundance of organic remains and the notable burnt traces led us to hypothesise, already during the excavation, that they were the debris of a single meal, intentionally sealed by a layer of whitish sterile earth, probably obtained by the debris of excavation in the soft rock (*kouskouras*): an indirect proof that the combustion episode can be put in relationship with the building activity. Among the ceramic materials, which were generally plain, are several specimens (ca. 20) of drinking vessels more or less reconstructed, the majority of which belongs to the type conventionally indicated as “champagne cups” (fig. 6)⁵³. They were also blackened by fire, suggesting that they were directly involved in the combustion episode (limited in any case to the southern half of the room). These materials have been attributed to the LM IIIA2 period, i.e. the last decades of the 14th century BC. The fact that the vases were entirely reconstructed, and that the burnt traces were intentionally covered up with a level of white earth, has led us to hypothesise that the meal, rather than being one of the many linked to the life of the construction site, could have had a ritual or symbolic connotation. It is therefore plausible to put it in relation with the opening or the closing of that construction site. The chronology of the pottery and of the architectural phases of the entire building, which it is not necessary to list here, suggests an attribution of the ritual meal to the beginning of the construction of the building. In other words, it was a sort of groundbreaking ceremony, with a meal consumed within or in the vicinity of the structure. It is also possible, in this perspective, that the number of champagne cups reflects the number of participants in the ceremony: in this case we would have an average intake of three molluscs per individual. The relatively limited intake *pro capite* would increase the symbolic meaning of that food. It is not possible to estimate the amount of

51 “Communal meal based on mollusks”: Wilkens 1996b, 1517.

52 La Rosa 1990, 413.

53 Inv. nr. HTR 716, 717, 718, 720, 721, 722, 727, 728, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 753, 754.

meat, testified by the presence of animal bones retrieved from the burnt area (in any case, it was less numerous than the mussels).

To fully evaluate the amount of a ritual meal mainly based on molluscs, it is useful to mention another ceremonial feast, also documented at Ayia Triada at about the same time. Numerous vases (together with champagne cups, a fire-box and cooking pot remains) were found purposefully abandoned above the bedrock at the southern limit of the large foundation trench excavated behind the back wall of the large stoa⁵⁴. A few animal bones were retrieved together with charcoal and burnt remains (although not so evident as in the case of room 9), but not a single mussel (at least in the large portion which was investigated!). The find-context does not leave any doubt about the characterization of that assemblage as a 'foundation deposit', in relation to the most monumental among the Mycenaean buildings at Ayia Triada. It cannot be excluded that the communal meal was consumed in the vicinity and that the vases (with many burnt traces) were buried within the foundation trench of the building at the end of it.

The difference between the contents of the two contemporary ritual ceremonies, which were ideologically equivalent, can at this moment only be stated: it is in fact risky to attribute a specific symbolic meaning to the communal consumption of mussels or to put the molluscs in relationship with a particular typology of building. The nature of the marine feast testified by the burnt stratum within room 9 of the *Edificio Nord-Ovest* remains singular.

BIBLIOGRAPHY

- Bεροπουλίδου, Ρ., and Α. Βασιλάκης. 2018. "Η κατανάλωση των μαλακίων στην πρωτομινωική Τριπλητή: στοιχεία από την οστρεοαρχαιολογική μελέτη." In *Πεπραγμένα του ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011)*, 173-195. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.
- Burke, B. 1999. "Purple and textile Trade in the Early Second Millennium B.C." In *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*, edited by P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, and W.-D. Niemeier, 75-82. *Aegaeum* 20. Liège: Université de Liège.
- Carinci, F. 1995. "Ceramiche con decorazione a rilievo da Festòs e Haghia Triada." In *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991)*, 105-109. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης.
- _____. 2005. "Un frammento di *Iarnax* da Haghia Triada e le raffigurazioni di pesci nella ceramica mediominoica." In *Gigli* 2005, 65-77.
- Carinci, F., and V. La Rosa. 2009. "Revisioni festie II." *CretAnt* 10:147-294.
- Di Tonto, S. 2009. "Il Neolitico Finale a Festòs: per una riconsiderazione funzionale dei dati dagli scavi Levi." *CretAnt* 10:57-96.
- Gigli, R., ed. 2005. *Megalai Nesoi. Studi dedicati a Giovanni Rizza per il suo ottantesimo compleanno*. Catania: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- Halbherr, F. 1905a. "Rapporto alla Presidenza del R. Istituto Lombardo di Scienze e Lettere sugli scavi eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana ad H. Triada ed a Festo nell'anno 1904." *Memorie. Istituto Lombardo Scienze Lettere Arti* 21:235-254.
- _____. 1905b. "Lavori eseguiti dalla Missione archeologica Italiana in Creta dal 15 dicembre 1903 al 15 agosto 1905." *RendLinc* 14:365-405.
- Halbherr, F., E. Stefani, and L. Banti. 1977. "Haghia Triada nel periodo tardo palaziale." *ASAtene* 55:9-296.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution*. *SIMA* 58. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Karali, L. 1999. *Shells in Aegean Prehistory*. *BAR-IS* 761. Oxford: Archaeopress.
- Kotjabopoulou, E., Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble, and P. Elefanti, eds. 2003. *Zooarchaeology in Greece: Recent advances*. *BSA Suppl.* 9. London: The British School at Athens.
- La Rosa, V. 1977. "La ripresa dei lavori ad Haghia Triada: relazione preliminare sui saggi del 1977." *ASAtene* 55:297-342.

54 La Rosa 1977, 337-338, figs. 27 and 47; 1979-80, 54-55, figs. 4-5.

- _____. 1979-80. "Haghia Triada II: relazione preliminare sui saggi del 1978-1979." *ASAtene* 57-58:49-164.
- _____. 1990. "Recenti acquisizioni nel settore nord dell'abitato di Haghia Triada." In *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1986*, 411-418. Χανιά.
- _____. 2001. "Lo scavo di Festòs nella letteratura archeologica italiana." In *I cento anni dello scavo di Festòs*, 25-49. Atti dei Convegni Lincei 173. Roma: Accademia nazionale dei Lincei.
- _____. 2002. "Le campagne di scavo 2000-2002 a Festòs." *ASAtene* 80:635-869.
- _____. 2005a. "Creta in Italia." In *Gigli 2005*, 273-290.
- _____. 2005b. "Le motif du poulpe dans la céramique Kamares de Phaistos." In *KPHΣ TEXNITHΣ. L'artisan crétois. Recueil d'articles en l'honneur de Jean-Claude Poursat, publié à l'occasion des 40 ans de la découverte du Quartier Mu*, edited by I. Bradfer-Burdet, B. Detournay, and R. Laffineur, 139-150. *Aegaeum* 26. Liège: Université de Liège - Austin: University of Texas at Austin.
- _____. 2011. "Preliminary remarks about the pottery from the so-called Grande Frana at Phaistos." In *Our cups are full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, edited by W. Gauss, M. Lindblom, R. Angus K.A. Smith, and J. Wright, 133-139. Oxford: Archaeopress.
- La Rosa, V., and S. Privitera. 2003. "La fascia subito a Nord del c.d. muraglione a denti ad Haghia Triada. Vecchi scavi e nuove acquisizioni." *ASAtene* 81:735-765.
- Levi, D. 1925-26. "Le cretule di Haghia Triada e di Zakro." *ASAtene* 8-9:71-201.
- _____. 1957-58a. "Gli scavi a Festòs nel 1956 e 1957." *ASAtene* 35-36:193-361.
- _____. 1957-58b. "L'archivio di cretule a Festòs." *ASAtene* 35-36:7-192.
- _____. 1976. *Festòs e la civiltà minoica*. Vol. I. *Incunabula graeca* 60. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Levi, D., and F. Carinci. 1988. *Festòs e la civiltà minoica*. Vol. II, *L'arte festia nell'età Protopalaziale, Ceramica ed altri materiali* 2. *Incunabula graeca* 77. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Masala, S. 2009. "I resti faunistici provenienti dal saggio sotto il vano XIX a Festòs." *CretAnt* 10:97-103.
- Militello, 1988. *Gli affreschi. Haghia Triada*. Vol. 1. *Monografie Scuola Archeologica Italiana Atene* 9. Padova: Bottega d'Erasmus.
- Mosso, A. 1906-07. "Vertebre di pesci che servirono come ornamento o come amuleti nei tempi preistorici." *Atti della Reale. Accademia delle Scienze di Torino* 42:1162-1166.
- _____. 1910. *Le origini della civiltà mediterranea*. Milano: Treves.
- Mountjoy, P.M. 1984. "The Marine Style of LM IB/LM IIA: Towards a Corpus." *BSA* 79:161-219.
- Palio, O. 2001. *La Casa Tardo Minoica I di Chalara a Festòs. Studi di Archeologia Cretese* 2:245-422. Padova: Bottega d'Erasmus.
- _____. 2008. *I vasi in pietra minoici da Festòs. Studi di Archeologia Cretese* 5. Padova: Bottega d'Erasmus.
- Paribeni, R. 1904. "Ricerche nel sepolcreto di Haghia Triada presso Phaestos." *MonAnt* 14:677-756.
- Pernier, L. 1902. "Scavi della Missione Italiana a Phaestos (1900-1902). Rapporto preliminare (Il palazzo di Phaestos)." *MonAnt* 12:5-142.
- _____. 1935. *Il palazzo minoico di Festòs*. Vol. I. Roma: La Libreria dello Stato.
- Pernier, L., and L. Banti. 1947. *Guida degli scavi italiani in Creta*. Roma: La Libreria dello Stato.
- _____. 1951. *Il palazzo minoico di Festòs*. Vol. II. Roma: La Libreria dello Stato.
- Reese, D.S. 1997. "The Marine Invertebrates." In *Shaw and Shaw 1997*, 571-642.
- Rose, M.J. 1996. "Fishing at Minoan Pseira: Formation of a Bronze Age fish assemblage." *Archaeofauna* 5:135-140.
- _____. 1997. "The Fish Remains." In *Shaw and Shaw 1997*, 495-560.
- Savignoni, L. 1904. "Scavi e scoperte nella necropoli di Phaestos." *MonAnt* 14:501-676.
- Shaw, J.W., and M.C. Shaw, eds. 1997. *Kommos*. Vol. IV. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Stefani, E., and L. Banti. 1930-31. "La grande tomba a tholos di Haghia Triada." *ASAtene* 13-14:147-251.
- Todaro, S. 2009. "Pottery production in Prepalatial Mesara: the artisans' quarter to the West of the palace at Phaistos." *CretAnt* 10:334-352.
- Wilkens, B. 1996a. "Faunal Remains from Italian Excavations on Crete." In *Pleistocene and Holocene Fauna of Crete and Its First Settlers*, edited by D.S. Reese, 241-261. *Monographs in World Archaeology* 28. Madison: Prehistory Press.
- _____. 1996b. "I resti faunistici di Haghia Triada (Creta) in età neo e postpalaziale. Nota preliminare." In *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma-Napoli 14-20 ottobre 1991*, edited by E. De Miro, L. Godart, and A. Sacconi, III, 1511-1520. Roma: Gruppo editoriale internazionale.

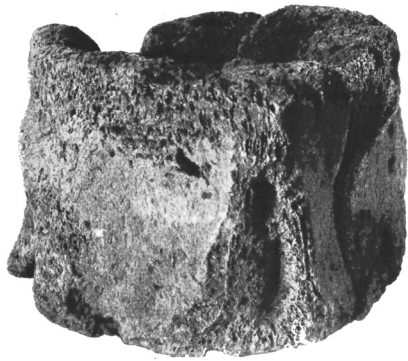

Fig. 1. "Whale" vertebra, from the area of room 28 of the Palace at Phaistos (Pernier 1935, fig. 28).

Fig. 2: a. Relief triton from Phaistos, perhaps appliqué of a larnax dated to MM IIIA (F 7321). b. appliqué from Phaistos, with a pair of dolphins, perhaps MM III.

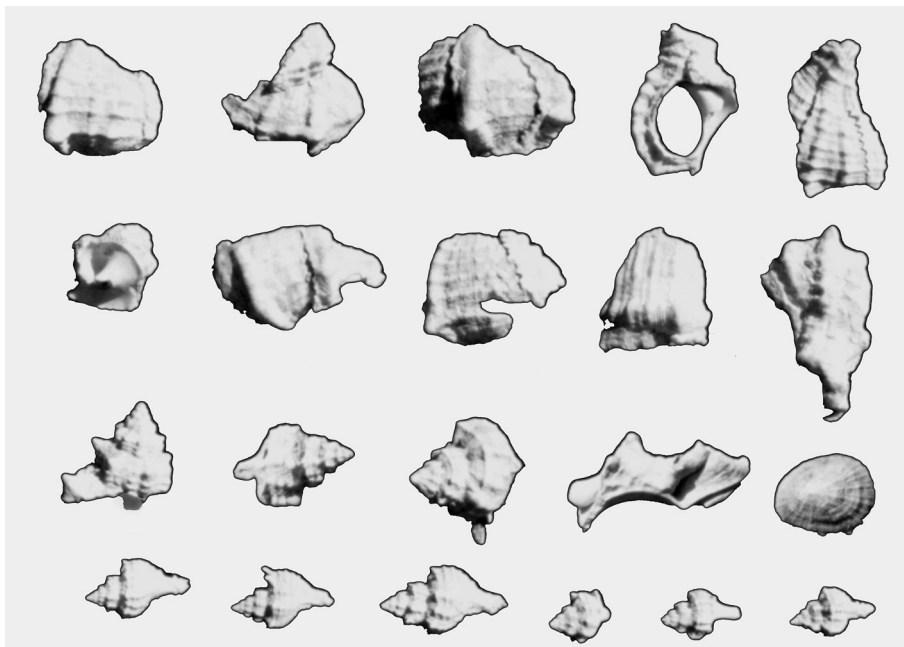

Fig. 3. *Murex* shells used as drainage for rain water beneath the road to the West of *Piazzale I* at Phaistos (MM IB).

Fig. 4. Molluscs of the species *arca noae* from a LM IIIA2 deposit at Ayia Triada (room 9 of the *Edificio Nord-Ovest*).

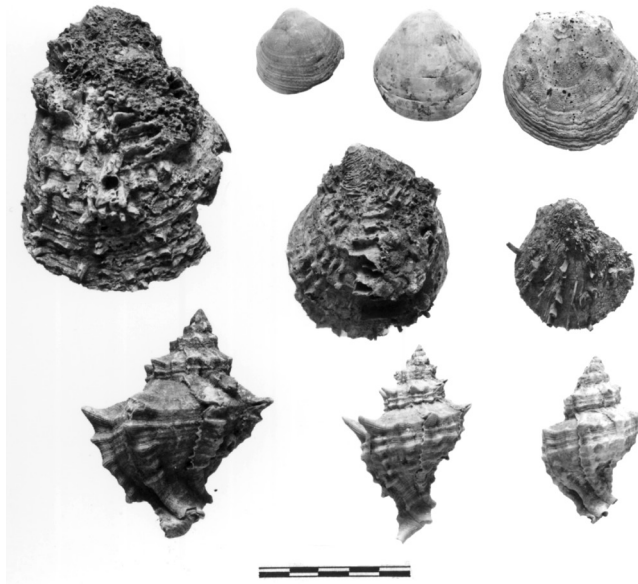

Fig. 5. Molluscs of various species, in association with those of the *arca noae* species, from the LM IIIA2 deposit at Ayia Triada (room 9 of the *Edificio Nord-Ovest*).

Fig. 6. Champagne cups from the LM IIIA2 deposit at Ayia Triada (room 9 of the *Edificio Nord-Ovest*) (HTR 716, HTR 739, HTR 734).

Γύρω από τη σημασία του «ζεύγους» στη μινωική, θρησκευτική και κοσμική, ιδεολογία

Λευτέρης Πλάτων

SUMMARY: AROUND THE SIGNIFICANCE OF THE "COUPLE" IN THE MINOAN, RELIGIOUS AND SECULAR, IDEOLOGY

Some objects occurring in pairs in excavations of Minoan sites are so similar with each other that they could be called "twins". The "twins" usually differ slightly in size or some details, something which allows each of them to keep its uniqueness.

A quick survey of the finds from Zakros and other Aegean sites declares that often the "twins" occur together, stored in the same areas. It is also important that, in most of the cases, the "twins" belong to the category of ceremonial vessels or that of prestige objects.

To define the meaning of the "twins", significant is the evidence offered by the specimens coming from burial contexts. The case of twin stirrup jars belonging to the "octopus close style" found together in LH III C tombs is the most noticeable. The simultaneous deposition of two similar vessels leads to the suggestion, that those, who in fact constituted a pair, were the depositors themselves. The most justifiable choice for the identification of such a human pair is the married couple.

The duplication of a morphological unit or unity, a feature which constitutes the basic element of the "twins", occurs also in the case of the Minoan palatial architecture. Evans and others attributed the duplication of the "Minoan Hall" to its use by the ruling couple for residence. However, recent views questioned the existence of the ruling couple, as well as the significance of the married couple and the nucleus family in the formation of the Minoan society.

Nevertheless, Minoan / Mycenaean iconography offers enough evidence against these views. Although few, the representations on seals highlight the human couple, presenting males and females, more or less, as equal. This is supported by the suggested interpretation of the simultaneous dedication of figurines representing youths, men and women, in the Minoan shrine of Piskokephalo Siteia, as a part of a ceremony, which preceded the collective marriages. These marriages, regarding religion, appear to follow the model of the "sacred marriage" ("*hieros gamos*"), namely the conjunction of the goddess with the male element, which, in the case of the Minoan Crete, could be probably identified with the mortal ruler.

In conclusion, the finding of "twin" vessels in the same areas could be reasonably attributed to the need of the members of the married couple to possess, more or less, equal prestige objects, with the similarity constituting the distinctive feature of their unbreakable unity.

Αφορμή για την παρούσα μελέτη προσέφερε η από ετών παρατήρηση, ότι, συχνά, στις ανασκαφές μινωικών αλλά και άλλων αιγαιακών θέσεων, απαντούν κατά ζεύγη αντικείμενα σχεδόν όμοια μεταξύ τους, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν και ως «δίδυμα». Η διαπίστωση αυτή αφορά συνήθως σε εξέχοντα έργα τέχνης, ιδίως κεραμικά, αλλά όχι σπάνια και από άλλες, πολυτιμότερες, ύλες, όπως είναι η φαγεντιανή, ο χαλκός ή διάφορα είδη δυσέυρετων λίθων. Τα «δίδυμα» αντικείμενα, αν και μοιάζουν εξαιρετικά μεταξύ τους, συχνά διαφέρουν ελαφρά ως προς το μέγεθος αλλά και κάποιες λεπτομέρειές τους, κάτι που επιτρέπει σε καθένα από αυτά να διατηρεί τη μοναδικότητά του.

Η ανασκαφή του ανακτόρου και της μινωικής πόλης της Ζάκρου μας προμηθεύει μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα, που επιτρέπουν να συζητήσουμε περαιτέρω το ζήτημα. Ξεκινώντας από την κατηγορία της πολυτελούς κεραμικής, δύο «δίδυμα», σχεδόν όμοια, ωοειδή ρυτά του θαλασσίου ρυθμού, με κεντρικό θέμα τον «αστερία», προέρχονται από την Οικία Α της ΒΔ

συνοικίας της πόλης¹. Δύο εννεάωτοι πιθαμφορείς διακοσμημένοι επίσης στο θαλάσσιο ρυθμό, με κύριο θέμα αυτή τη φορά το χταπόδι, βρέθηκαν στη Δυτική Πτέρυγα του ανακτόρου, διαφέροντας μόνο ως προς τις λεπτομέρειες –κυρίως τα παραπληρωματικά θέματα– του σχεδίου τους². «Δίδυμοι» μπορεί να θεωρηθούν και δύο σχεδόν όμοιοι σφαιροειδείς ψευδόστομοι αμφορείς, επίσης διακοσμημένοι με χταπόδια, από την ίδια ανακτορική πτέρυγα³. Δύο σχεδόν όμοιες γεφυρόστομες πρόχοι κοσμούνται με αργοναύτες και προέρχονται από την ίδια περιοχή⁴ (εικ. 1). Μεγάλες αναλογίες, τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη φυτική τους διακόσμηση παρουσιάζουν δύο γεφυρόστομοι κάδοι, επίσης από τις δυτικές αποθήκες του ανακτόρου⁵ (εικ. 2). «Δίδυμα» φαίνεται να είναι και δύο μεγάλα κωνικά κύπελλα με πυκνή φυτική διακόσμηση, που έχουν αποδοθεί στο λεγόμενο «ζωγράφο των καλαμοειδών»⁶. Δύο γεφυρόστομες πρόχοι από το Ανατολικό Κτήριο είναι σχεδόν πανομοιότυπες, διακοσμημένες με το σχετικά σπάνιο θέμα του νεύοντος κρινοπαπύρου⁷ (εικ. 3). Πολύ όμοια μεταξύ τους, αν και όχι πανομοιότυπα, είναι και δύο κύπελλα-ρυτά από την αποθήκη I του Ισχυρού Κτηρίου⁸. Πολλά ακόμα κεραμικά, τόσο από το ανάκτορο όσο και από τον οικισμό, φαίνεται να ανήκουν στην κατηγορία των «διδύμων», το πράγμα όμως δεν είναι εύκολο να επιβεβαιωθεί, καθώς η κόσμησή τους είναι μάλλον κοινή, γεγονός που καθιστά πιθανό στο μέλλον τον εντοπισμό ανάλογων αντικειμένων, ακόμα και από το ίδιο ανασκαφικό περιβάλλον⁹.

Αλλά και αντικείμενα από άλλα, πολυτιμότερα, υλικά από τις ανασκαφές της Ζάκρου θα μπορούσαν να προστεθούν στην κατηγορία των «διδύμων». Ανάμεσά τους, δύο πλαστικές κεφαλές μόσχων από φαγεντιανή από το θησαυροφυλάκιο του ανακτόρου¹⁰, δύο χρυσόηλα χάλκινα ξίφη από το δωμάτιο XIII της Δυτικής Πτέρυγας του¹¹ και δύο χάλκινα φυλλόσχημα εγχειρίδια ή ξυράφια από το Κτήριο Αποθετών Κεραμικής¹². Τέλος, «δίδυμες» θα μπορούσαν να θεωρηθούν, αν και κατασκευασμένες από δύο διαφορετικά είδη λίθων, οι όμοιες ως προς το σχήμα κιονωτές τράπεζες από τα διαμερίσματα του ιερού του τοπικού ανακτόρου¹³.

«Δίδυμα» αντικείμενα μπορεί κανείς να ανιχνεύσει εύκολα και σε άλλες, κρητικές ή και εξω-κρητικές, αιγαιακές, θέσεις. Παρακάτω, σταχυολογούμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα. Δύο σχεδόν όμοιες καρποδόχες από φαγεντιανή με γραπτή διακόσμηση κλάδων προέρχονται από τους «Ιερούς Αποθέτες» της Κνωσού¹⁴. Ένα ζεύγος όμοιων πήλινων καλαθόσχημων αγγείων με πολύ όμοια διακόσμηση κρόκων προέρχεται επίσης από την Κνωσό¹⁵. Μεγάλες ομοιότητες παρουσιάζουν και δύο ημισφαιρικά κύπελλα με διακόσμηση κρινοπαπύρων από

1 Müller 1997, 362-363, πίν. 55.

2 Πλάτων 1962, 158, πίν. 156α. Müller 1997, 356, πίν. 46, 47. Platon 2004, 383, εικ. 32.2.

3 Αδημοσίευτοι. Στην αποθήκη του Μουσείου Σητείας, με αρ. ευρ. Μ.Η. 16151 και 16152. Κομμάτια από ψευδόστομο με διακόσμηση χταποδιού εντοπίστηκαν και στο Εργαστήριο Συντήρησης Ευρημάτων Ζάκρου, στον Άγιο Νικόλαο, πιθανώς όμως συνανήκουν με ένα από τα δύο δείγματα του Μουσείου Σητείας, αποκατεστημένο παλαιότερα στα εργαστήρια με γύψο σχεδόν κατά τη μία του όψη. Platon 2004, εικ. 32.1.

4 Πλάτων 1962, 157, πίν. 152β. Müller 1997, 338-339, πίν. 17. Η μία χωρίς δημοσιευμένη εικόνα.

5 Αδημοσίευτοι μέχρι σήμερα.

6 Πλάτων 1962, 158, πίν. 158β· 1974, εικ. 51. Betancourt 1985, 145-146. Müller 1997, 381, πίν. 68. Το ένα χωρίς δημοσιευμένη εικόνα.

7 Platon 2011α, 600, εικ. 4. Η μία αδημοσίευτη, στο Εργαστήριο Συντήρησης Ευρημάτων Ζάκρου.

8 Πλάτων 1969, 216, πίν. 264α.

9 Βλ. για παράδειγμα δύο όμοια κύπελλα-ρυτά, διακοσμημένα με συνδεόμενες σπείρες, από το ανάκτορο. Platon 2002, πίν. XLVc.

10 Πλάτων 1963, 182· 1974, 130, εικ. 88.

11 Πλάτων 1962, 162, πίν. 161β· 1974, 104.

12 Πλάτων 1969, 221, πίν. 266α.

13 Πλάτων 1962, 164· 1963, 175· 1974, 111, εικ. 91. Platon και Pararas 1991, 15, εικ. 6-8, σχέδ. 3-4.

14 Evans 1921-35, III, 277, εικ. 187A.

15 Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 261 επάνω.

τις ανασκαφές οικίας παρά τον Βασιλικό Δρόμο στην ίδια θέση¹⁶. Δύο σχεδόν όμοια πήλινα ανθοδοχεία υψηλού κωνικού σχήματος, διακοσμημένα με κρίνους, βρέθηκαν, σε δύο γειτονικά δωμάτια, στο ανακτορικό κτήριο των Αρχανών¹⁷. Στην κατηγορία των «διδύμων», θα πρέπει να ενταχθούν αναμφίβολα οι δύο πανομοιότυποι πήλινοι τελετουργικοί αμφορείς, με τις υψηλές σιγμοειδείς λαβές, από το κεντρικό κτήριο στον Πύργο¹⁸. Δύο σχεδόν ίδιες υψηλές πρόχειλες πρόχοι προέρχονται, επίσης, από γειτονικά μεταξύ τους δωμάτια, από την έπαυλη στα Πιτσιδία¹⁹. Σχεδόν όμοιοι είναι δύο γεφυρόστομοι σκύφοι με διακόσμηση καλαμοειδών, από το ίδιο δωμάτιο του ΥΜ ΙΒ κτηρίου στο Σκοινιά Ηρακλείου²⁰. Τέλος, για να δώσουμε και ένα παράδειγμα από την ΥΜ ΙΙΙ Κρήτη, «δίδυμες» είναι και οι δύο μεγάλες υδρίες, με τη βοηθητική ραβδοειδή λαβή, από το σκευοφυλάκιο του «Κτηρίου του Κεντρικού Τομέως» στο μετανακτορικό οικισμό στο Χόνδρο Βιάννου²¹.

Από μία πρόχειρη σταχυολόγηση, βασισμένη αποκλειστικά στις προκαταρκτικές ανασκαφικές εκθέσεις, προκύπτει ότι πολλά «δίδυμα» αγγεία και σκεύη έχουν βρεθεί και στις ανασκαφές του Ακρωτηρίου της Θήρας²². Δύο ανισομεγέθη, αλλά σχεδόν ίδιας κατεργασίας, ρυτά, φτιαγμένα από αυγά στρουθοκαμήλου και φαγεντιανή, βρέθηκαν το ένα πλάι στο άλλο στην αποθήκη 16 του Τομέα Δ²³. Στην κατηγορία των «διδύμων» ίσως θα έπρεπε να συμπεριληφθούν, παρόλο που είναι κατασκευασμένα από διαφορετικό πέτρωμα, και τα δύο καλυκόσχημα αγγεία που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο²⁴. Ανάμεσα στα κεραμικά, «δίδυμα» είναι τα δύο «ανθοδοχεία» με διακόσμηση λευκών κρίνων, που βρέθηκαν πάλι στον Τομέα Δ μαζί με τη γνωστή έγχρωμη τράπεζα προσφορών με τα δελφίνια²⁵. Δύο πολύ όμοιοι μεταξύ τους τρίωτοι ψευδόστομοι αμφορείς βρέθηκαν αποθηκευμένοι μαζί στην αποθήκη 3 του Τομέα Α, διαφέροντας ελαφρά μόνο ως προς το μέγεθος και τις λεπτομέρειες της διακόσμησης²⁶. Ένα ζεύγος εισηγμένων από την Κρήτη γεφυρόστομων σκύφων από το «Δωμάτιο των Ψαράδων» της Δυτικής Οικίας επίσης θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στην κατηγορία των «διδύμων»²⁷. «Δίδυμες» είναι και οι πολύχρωμες «κύμβες» με τετράποδα ζώα σε καλπασμό και δελφίνια, παρόλο που βρέθηκαν σε δύο διαφορετικά κτήρια, τη Δυτική Οικία και την Οικία των Γυναικών²⁸. Πολύ ανάλογες, αν και με κάποιες διαφορές ως προς τη διακόσμησή τους, είναι ακόμα δύο λεκάνες, με λευκά φυτικά θέματα σε σκοτεινό βάθος²⁹. Ζεύγος «αδελφών», όπως χαρακτηρίζονται από τον ανασκαφέα Σπ. Μαρινάτο, εισηγμένων αμαυρόχρωμων αγγείων βρέθηκε στην αποθήκη 17 του Τομέα Δ³⁰. Ζεύγος αποτελούν, τέλος, και οι, επίσης εισηγμένοι ίσως από την Κρήτη, μελανοί κύαθοι με σιγμοειδές προφίλ, επίσης από τον Τομέα Δ³¹.

16 Hood 2011, 159, εικ. 14.

17 Πετράκος 1990, 145, εικ. 136· 2000, 82, εικ. 84α.

18 Cadogan 1978, 80, εικ. 33.

19 Chatzi-Vallianou 2011, 367, εικ. 20.

20 Mandalaki 2011, 387, εικ. 22-23.

21 Πλάτων 2011, 105, εικ. 8.

22 Να σημειωθεί ότι μία συζήτηση πάνω στο θέμα με τον καθηγητή κ. Χ. Ντούμα, που έγινε κατά την επίσκεψή μου στις αποθήκες της ανασκαφής του Ακρωτηρίου τον Ιούλιο του 2006, ήταν αυτή που έδωσε το έναυσμα για μία επαναξιολόγηση των σχετικών δεδομένων από τη Ζάκρο.

23 Marinatos 1972, 22, 32, πίν. 81-83.

24 Marinatos 1972, 33, πίν. 74.

25 Marinatos 1971, 26, 37, πίν. 46, 84.

26 Marinatos 1970, 56-57, εικ. 40-41.

27 Μαρινάτος 1974, 25, πίν. 79β.

28 Μαρινάτος 1974, 25, πίν. 80-82.

29 Marinatos 1971, 37, πίν. 85α. Μαρινάτος 1974, 24-25, πίν. 77α.

30 Μαρινάτος 1976, 14, 28, πίν. 43α.

31 Μαρινάτος 1976, 29, πίν. 46β.

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, αν και υπάρχουν περιπτώσεις που μπορεί κανείς να εντοπίσει αντικείμενα της κατηγορίας των «διδύμων» σε διαφορετικά ανασκαφικά περιβάλλοντα, τις περισσότερες φορές αυτά βρίσκονται μαζί, αποθηκευμένα συνήθως στους ίδιους χώρους. Ακόμα, σημαντική ίσως είναι η παρατήρηση της περιπτωσιακής διαφοροποίησης των όμοιων αντικειμένων, συχνά και ως προς το μέγεθός τους. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι, πως, στις περισσότερες περιπτώσεις, τα «δίδυμα» αντικείμενα ανήκουν στην κατηγορία των τελετουργικών σκευών ή, τουλάχιστον, σκευών που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως «αντικείμενα γοήτρου»³².

Η αποθήκευση των δίδυμων αντικειμένων στον ίδιο χώρο θα μπορούσε να ερμηνευθεί με δύο τρόπους: είτε να υποτεθεί ότι τοποθετήθηκαν μαζί, επειδή προοριζόνταν να χρησιμοποιηθούν στο εγγύς μέλλον ταυτόχρονα, στην ίδια τελετουργική ή κοσμική δραστηριότητα, είτε ότι ήταν η αποθήκευσή τους που έγινε ταυτόχρονα, αμέσως μετά την κατασκευή τους –ή και την εισαγωγή τους– στη θέση υπό μορφή ζεύγους, χωρίς, βέβαια, να μπορεί να αποκλεισθεί και συνδυασμός των παραπάνω υποθέσεων. Σχετικά με την πρώτη από αυτές, εφόσον τα περισσότερα από τα «δίδυμα» ανήκουν στην κατηγορία των τελετουργικών σκευών, θα μπορούσε να προταθεί ότι η λειτουργία τους ήταν παραπληρωματική. Όμως, ο σχεδόν ακριβής διπλασιασμός ενός τύπου αποκλείει, στην ουσία, τη συλλειτουργία τους στην ίδια λατρευτική πράξη. Ένα λατρευτικό σετ αγγείων, το οποίο συνήθως διακρίνεται ως τέτοιο διαμέσου της όμοιας ή ανάλογης διακόσμησης των μονάδων του, αναμένεται να περιλαμβάνει τουλάχιστον δύο διαφορετικούς μορφολογικούς τύπους, όπως μία πρόχου και ένα κύπελλο, ή ένα ρυτό και μία σπονδική τράπεζα, έτσι ώστε η συλλειτουργία τους να παρουσιάζεται σχεδόν ως υποχρεωτική. Θα μπορούσε, βέβαια, να υποτεθεί ότι ο διπλασιασμός της ίδιας μορφής οφείλεται σε μία σχεδόν άμεση επανάληψη της λατρευτικής πράξης, που εκτελέσθηκε από ένα πρόσωπο, εκ μέρους ενός δεύτερου. Στη γνωστή κνωσιακή τοιχογραφία της «Προσφοράς Σπονδών», η ίδια λατρευτική (;) πράξη επαναλαμβάνεται από ζεύγη μορφών, οι οποίες κρατούν όμοια, επαναλαμβανόμενα σε κάθε ζευγάρι, σετ τελετουργικών σκευών³³. Στην περίπτωση, όμως, αυτή, αφενός τα ανθρωπίνα ζεύγη ήταν περισσότερα από δύο, αφετέρου τα αγγεία που χρησιμοποιούσαν μπορεί να ανήκαν σε μικρά σετ, όμως αυτά αποτελούνταν από δύο διαφορετικούς τύπους. Με δεδομένο ότι, στα *in corpro* παραδείγματα, η επανάληψη ακριβώς του ίδιου τύπου αγγείου περιορίζεται τις περισσότερες φορές στο σχηματισμό ζεύγους, θα πρέπει να γίνει δεκτό, αν ακολουθήσουμε την υπόθεση αυτή, ότι τα πρόσωπα που επρόκειτο να εκτελέσουν την ίδια ακριβώς λατρευτική πράξη δεν θα πρέπει να ήταν περισσότερα από δύο.

Για τον προσδιορισμό της σημασίας των «διδύμων», σημαντική βοήθεια προσφέρει η ανεύρεσή τους και σε ταφικά περιβάλλοντα. Χαρακτηριστικά –και καλύτερα γνωστά– είναι τα παραδείγματα «διδύμων» ψευδόστομων αμφορέων του λεγόμενου «πολυποδικού πυκνού ρυθμού», που βρέθηκαν σε τάφους της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου στην Αττική, τη Νάξο και τη Ρόδο³⁴. Σε μερικές περιπτώσεις, μάλιστα, τα δείγματα βρέθηκαν στον ίδιο τάφο, υποβάλλοντας ισχυρά την πιθανότητα ότι κατατέθηκαν ταυτόχρονα, κατά τη διάρκεια της ταφής του ίδιου προσώπου³⁵. Η ταυτόχρονη κατάθεση δύο ίδιων, ως προς τη μορφή αλλά και τη λειτουργία, αγγείων οδηγεί στην υπόθεση ότι αυτοί που αποτελούσαν ζεύγος ήταν, πιθανότατα, οι καταθέτοντες. Ως εύλογη επιλογή για την ταύτιση ενός τέτοιου ζεύγους αποτελεί ασφαλώς το ανδρόγυνο.

Η αναζήτηση και άλλων κτερισμάτων, που θα μπορούσαν να υποβάλουν τη συμμετοχή ζεύ-

32 Η παρατήρηση αυτή δεν είναι εύκολο να επιβεβαιωθεί, εφόσον η διάκριση αυτή μπορεί να οφείλεται στην επιλογή, εκ μέρους των ανασκαφών, παρουσίασης μόνο των σημαντικότερων αντικειμένων, τα οποία άλλωστε, ως πιο χαρακτηριστικά, εντοπίζονται ευκολότερα.

33 Evans 1921-35, IV, 381-396, εικ. 323-325, πίν. XXXI. Πλάτων 1959, πίν. ΛΓ'.

34 Βλαχόπουλος 2006, 189.

35 Βλαχόπουλος 2006, 190-191 και υποσ. 53.

γους προσώπων στην ταφική διαδικασία, οδηγεί στον εντοπισμό και μίας άλλης κατηγορίας «διδύμων». Πρόκειται για τα διπλά, όμοια, συνενωμένα και συνήθως συγκοινωνούντα αγγεία, που απαντούν συνηθέστερα σε τάφους και ιερά, καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, και, κυρίως, στην Κρήτη³⁶. Χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι ότι το ένα από τα δύο συνενωμένα αγγεία παρουσιάζεται σχεδόν πάντα με κλειστό στόμιο, στην ουσία, δηλαδή, ανενεργό. Με δεδομένο ότι η καθαρά λειτουργική αξία μίας τέτοιας, από κατασκευής, έμφραξης του στομίου είναι εκ των πραγμάτων περιορισμένη, αυτή θα πρέπει να αποδοθεί σε μία πρόθεση συμβολικής σημασίας. Στις περιπτώσεις ανεύρεσης τέτοιων αντικειμένων σε τάφους, ο καταθέτης δεν μπορεί παρά να είναι ένας, σε αντίθεση με ό,τι υποτέθηκε για τους «δίδυμους» ψευδόστομους της ΥΕ ΙΙΙΓ. Από την άλλη μεριά, η «αχρήστευση» του ενός από τα δύο «δίδυμα» σκεύη θα μπορούσε να υποτεθεί ότι συμβολίζει τον «παροπλισμό» του ενός εκ των δύο μελών του ζεύγους, το οποίο θα μπορούσε να ταυτισθεί με το νεκρό. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η συνένωση και επικοινωνία των δύο όμοιων αντικειμένων συμβολίζει την αέναη επικοινωνία των δύο μελών του ζεύγους, ακόμα και πέρα από το θάνατο του ενός εξ' αυτών. Η προσθήκη μίας πλαστικής, ανδρικής μορφής σε λατρευτική στάση κοντά στην ανοικτή προχρή του ενός εκ των δύο σκευών σε ένα ΥΜ δείγμα από τη Συλλογή Γιαμαλάκη υποστηρίζει τη συμβολική απόδοση των αγγείων, που αποτελούν το σύμπλεγμα σε ζεύγος ανθρώπων³⁷ (εικ. 4). Μία τέτοια απόδοση υποστηρίζεται και από την ανεύρεση, σε ΥΜ ΙΙΙ τάφο στα Χανιά, διπλού αγγείου, το οποίο είχε τοποθετηθεί ανάμεσα σε δύο νεκρούς, υποβάλλοντας τη στενή, ίσως συγγενική, μεταξύ τους σχέση³⁸. Τέλος, η επαναλαμβανόμενη σε περισσότερα του ενός δείγματα παρουσία πλαστικά αποδοσμένων πουλιών στο ανοικτό στόμιο του αγγείου θα μπορούσε να υποτεθεί ότι συμβολίζει, είτε τη θεϊκή παρουσία στην ένωση του ζεύγους, είτε την ψυχή του νεκρού (ή των νεκρών;), που έρχεται να «ποτισθεί» από το ανοικτό στόμιο³⁹.

Στο πλαίσιο της παραπάνω συζήτησης, θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ένα από τα χαρακτηριστικά των «διδύμων» είναι ότι αρκετά συχνά τα δύο σκεύη διαφοροποιούνται ως προς το μέγεθος. Το ίδιο συμβαίνει και με τα πρωιμότερα τουλάχιστον δείγματα της κατηγορίας των διπλών, συνενωμένων αγγείων. Θα μπορούσε άραγε αυτό να ερμηνευθεί ως μία απόπειρα, μικρής έστω, διάκρισης του ενός από τα δύο πρόσωπα, που αντιπροσωπεύει το ζεύγος των δύο όμοιων μεταξύ τους σκευών; Στην περίπτωση που γίνει δεκτό ότι το ζεύγος που αντιπροσωπεύεται είναι το ανδρόγυνο, τότε η διαφοροποίηση του μεγέθους των δύο σκευών μπορεί να σχετίζεται με μία ιεράρχηση της θέσης των μελών του ζεύγους, με τον άνδρα ή τη γυναίκα να κατέχει την πρώτη θέση.

36 Για ένα σχετικά πλήρη κατάλογο των δειγμάτων της κατηγορίας αυτής, βλ. Καραγιάννη 1984, 91-93, σχ. 36-43, πίν. 28-29. Σε αυτόν μπορούν να προστεθούν ένα ΠΜ ΙΙΙ δείγμα από το Φουρνί Αρχανών, ένα ΥΜ Ι από το Block M του Παλαικάστρου, δύο, επίσης ΥΜ Ι, αδημοσίευτα δείγματα από τους τάφους του Πόρου εκτεθειμένα στην παλαιά έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου και δύο ΥΜ ΙΙΙ δείγματα από, την Αχλάδα Ηρακλείου και το νεκροταφείο της πόλης των Χανίων. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, 387, εικ. 339. Knappett και Cunningham 2012, 192-193, εικ. 6.3, πίν. 21a, 195-196, εικ. 6.6, πίν. 21c-d. Kanta 1980, 18, εικ. 8:5-6. Hallager και MacGeorge 1992, 19, πίν. 17A-B, 18A. Για ένα μεσοελλαδικό δείγμα, βλ. Valmin 1938, 314 (αρ. 66), πίν. XIX.

37 Μαρινάτος 1959, 101, εικ. 88. Καραγιάννη 1984, 93, πίν. 28. Ρεθεμιωτάκης 1998, 21, πίν. 17a, β. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η συμβολική ταύτιση του ανοικτού αγγείου με το αρσενικό μέλος του ζεύγους πιθανώς υποδηλώνεται και με τη θέση της λοξής σωληνοειδούς προχρή του, που θα μπορούσε να αναγνωρισθεί και ως το ανδρικό μόριο της πλαστικής μορφής. Ευχαριστώ τη σύζυγό μου, αρχαιολόγο, δρ. Μαρία Σιγάλα, που μου υπέδειξε την πιθανότητα μίας τέτοιας αναγνώρισης.

38 Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη χωρίς χρονολογία, 125-127, εικ. 11. Δυστυχώς, όμως, μέχρι σήμερα δεν έχουν δημοσιευθεί στοιχεία για το φύλο των δύο νεκρών.

39 Για μία σύντομη σύνοψη των δύο παραπάνω υποθέσεων με περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. πρόσφατα Πλάτων 2003, 357.

Μία ανάλογη ερμηνεία για το διπλασιασμό, αλλά και συλλειτουργία, μίας μορφολογικής μονάδας ή ενότητας έχει προτείνει ο A. Evans, ακολουθούμενος από αρκετούς ακόμα ερευνητές, για το αρχιτεκτονικό σχήμα του «μινωικού μεγάρου» στην Ανατολική Πτέρυγα του ανακτόρου της Κνωσού⁴⁰. Και στην περίπτωση αυτή, η μία από τις δύο μονάδες, που αποτελούν καθ' ύποθεσιν το ζεύγος των «διδύμων» εδώ αρχιτεκτονικών ενοτήτων, είναι μεγαλύτερη, κάτι που οδήγησε τον Βρετανό ερευνητή να τη συνδέσει με το μέγαρο του ηγεμόνα. Τη μικρότερη ενότητα απέδωσε στη «βασιλίτσα», σύζυγο του ηγεμόνα, ακολουθώντας τις ομηρικές περιγραφές για τα ανάκτορα των ηγεμόνων της ηπειρωτικής Ελλάδας, που, ιστορικά, ανάγονται στη Μυκηναϊκή περίοδο⁴¹. Το σχήμα του Evans μετέπειτα ερευνητές αναγνώρισαν και στα άλλα μινωικά ανάκτορα ή και κτήρια με ωιωνεί «ανακτορική» λειτουργία⁴² (εικ. 5). Η χρήση του «μινωικού μεγάρου» ως αρχιτεκτονικού τύπου που χρησιμοποιήθηκε για τη διαμονή του ηγεμονικού ζεύγους έχει αμφισβητηθεί πρόσφατα⁴³, οι νέες προτάσεις, όμως, για τη λειτουργία του δεν λαμβάνουν υπ' όψιν τους τα χαρακτηριστικά της δυαδικότητας και της ιεράρχησης των δύο αρχιτεκτονικών μονάδων, όσον αφορά τόσο στην πολυτέλεια όσο και στο μέγεθος.

Η αμφισβήτηση της ύπαρξης βασιλικού ή ηγεμονικού ζεύγους στη μινωική Κρήτη έχει άμεση επίπτωση και στην εικόνα του ανδρόγυνου ζεύγους ως βασικής «μονάδας», πάνω στην οποία είχε οικοδομηθεί, γενικότερα, η μινωική κοινωνία. Όσον αφορά στην Προανακτορική περίοδο, έχει προταθεί ως βασική κοινωνική μονάδα τόσο η πυρηνική οικογένεια⁴⁴, όσο και το «γένος»⁴⁵. Παρά το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν έχει παρουσιασθεί μία, τεκμηριωμένη αρχαιολογικά, άποψη, που να αμφισβητεί συνολικά την ύπαρξη της πυρηνικής οικογένειας για τα νεοανακτορικά χρόνια⁴⁶, ο ρόλος της ως βασικής οικονομικο-κοινωνικής ομάδας συχνά υποβαθμίζεται, ιδιαίτερα από εκείνους που δεν αναγνωρίζουν ως έδρες της τις αυτοτελείς αρχιτεκτονικά οικοδομικές μονάδες, αυτό, δηλαδή, που μέχρι πρότινος αποκαλούσαμε οικίες⁴⁷. Οποιαδήποτε, όμως, κοινωνική διάρθρωση δεν στηρίζεται στο ανδρόγυνο ζεύγος, υπονομεύει, στην ουσία, την ισότητα των δύο μελών του, αναδεικνύοντας την πρωτοκαθεδρία του ενός εξ' αυτών, συνήθως του αρσενικού⁴⁸.

Μία τέτοια άποψη όμως δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την κρητομυκηναϊκή εικονογραφία, που, έστω και ελλειπτικά, φαίνεται να προβάλλει την αξία του ανδρόγυνου ζεύγους. Σε μία, πολύ λίγο γνωστή, παράσταση πάνω σε κυλινδρική ελεφάντινη σφραγίδα του τέλους

40 Evans 1921-35, III, 318-90.

41 Evans 1921-35, III, 350.

42 Graham 1959, 48-51. Άλεξίου 1964, 245-247. Πλάτων 1974, 161-171. Platon 1981, 366.

43 Nordfeldt 1987. Driessen 2002, 5. Hamilakis 2002, 192. Macdonald 2005, 160-162. Lenuzza 2011.

44 Platon 1981, 247. Whitelaw 1983, 337. Murphy 2011, 51.

45 Warren 1972, 266-267. Σαρηγιάννης 1978. Tenwolde 1992. Κοκκινίδου και Νικολαΐδου 1993, 70-71.

46 Αρκετοί μελετητές θεωρούν την ύπαρξη πυρηνικών οικογενειών στη νεοανακτορική Κρήτη αυταπόδεικτη. Βλ. ενδεικτικά Branigan 2001α, 47. Υπέρ μίας κοινωνικής δομής διαρθρωμένης με βάση την πυρηνική οικογένεια τάσσεται με επιχειρήματα ο Whitelaw. Whitelaw 2001, 18 και σημ. 1· 2004, 152. Την επιχειρηματολογία του Whitelaw υποστηρίζουν και οι Christakis και Rethemiotakis 2011, 183 και σημ. 9. Τη διευρυμένη οικογένεια (αγγλ. extended family), με αφετηρία ωστόσο την πυρηνική, δέχεται ως βασική μονάδα για τη Νεοανακτορική περίοδο μία άλλη μερίδα επιστημόνων. Platon 2011β, 156-159. Smith 2011, 117. Από την άλλη μεριά, έντονος σκεπτικισμός σχετικά με την αποκλειστική χρήση συγκεκριμένων χώρων των ανακτόρων από άνδρες ή γυναίκες εκφράζεται στο Κοκκινίδου και Νικολαΐδου 1993, 98-100. Θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι και οι τελευταίες συγγραφείς παραδέχονται ότι, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, «...εξαιρείται η κοινωνική θέση του ατόμου, άνδρα ή γυναίκας, στα πλαίσια μιας ιεραρχίας βασισμένης στο ατομικό κύρος και όχι σε ομαδικούς δεσμούς του γένους». Βλ. και Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 175-176. Μία τέτοια έμφαση στην ατομικότητα είναι λογικό να υποτεθεί ότι θα δινόταν ευκολότερα κάτω από την προστασία –και με την υποστήριξη– οικογενειών, είτε πυρηνικών είτε διευρυμένων.

47 Για το ζήτημα αυτό, βλ. Driessen και Fiasse 2011, 285-286, με περαιτέρω βιβλιογραφία. Βλ., επίσης, Driessen 2010.

48 Βλ., ενδεικτικά, Driessen 2002, 12. Driessen και Fiasse 2011, 295-296.

της Προανακτορικής περιόδου από τα Γαλανά Χαράκια Βιάννου, ζεύγος άνδρα και γυναίκας αποδίδεται σε περίπτυξη, σε μία στάση που αποπνέει τρυφερότητα, αλλά και απόλυτη ισοτιμία⁴⁹ (εικ. 6). Σε ένα πολυσυζητημένο, αν και αμφισβητούμενης γνησιότητας⁵⁰, οστέινο, ημικύλινδρο της Παλαιοανακτορικής περιόδου από την ευρύτερη περιοχή της Κνωσού εικονίζονται άνδρας και γυναίκα πιασμένοι από το χέρι, πιθανώς προσερχόμενοι σε τελετή γάμου⁵¹. Ωστόσο, ένα πολύ ανάλογο θέμα απαντά σε κυκλικό σφράγισμα, επίσης της Παλαιοανακτορικής περιόδου, αυτή τη φορά από τις ανασκαφές της Φαιστού⁵². Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού ανήκουν δύο γνωστά, χρυσά δακτυλίδια, το «Δακτυλίδι του Ashmolean»⁵³ (εικ. 7) και ο «Δακτύλιος της Τίρυνθας»⁵⁴, που αποδίδουν την αναχώρηση ανδρόγυνου ζεύγους με πλοίο. Άσχετα με το αν οι παραστάσεις αυτές αναφέρονται σε κάποιες μυθολογικές, αφηγηματικές ή ακόμα και θρησκευολογικού περιεχομένου σκηνές, η ταύτιση του ζεύγους των μορφών με ανθρώπινο ζεύγος δεν θα μπορούσε να αμφισβητηθεί, με δεδομένη την ισοτιμία των δύο μελών, που και πάλι φαίνεται να κρατιούνται από το χέρι. Ανδρόγυνο ζεύγος πιασμένο χέρι-χέρι εικονίζεται δύο φορές και στο αμφισβητούμενης γνησιότητας «Δακτυλίδι του Νέστορα»⁵⁵. Πιθανώς, άνδρας και γυναίκα εικονίζονται να κρατιούνται από τα χέρια και σε ένα δακτυλίδι από τα Ισόπατα Κνωσού⁵⁶. Τέλος, σε σφράγισμα από τη Ζάκρο εικονίζεται ζεύγος άνδρα και γυναίκας, που φαίνονται να τείνουν τα χέρια για να κρατηθούν βαδίζοντας μαζί προς κάποια, μάλλον απροσδιόριστα, αντικείμενα⁵⁷.

Σε όλες τις παραπάνω παραστάσεις, το ανδρόγυνο ζεύγος παρουσιάζεται, περισσότερο ή λιγότερο, σε ισοτιμία. Συνήθως, οι μορφές εικονίζονται σχεδόν ισοϋψείς, με τον άνδρα, σε κάποιες περιπτώσεις, να υπερέχει ελαφρά. Όσες φορές κάποιο από τα δύο μέλη του ζεύγους παρουσιάζεται να αναλαμβάνει κάποια επιπλέον πρωτοβουλία, αυτό είναι ο άνδρας. Στο «Δακτυλίδι του Ashmolean», το «Δακτυλίδι του Νέστορα» και το σφράγισμα της Ζάκρου, η αρσενική μορφή είναι αυτή που προηγείται, τραβώντας ελαφρά πίσω του τη γυναίκα. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για υποταγή της γυναίκας στον άνδρα, πολύ περισσότερο στις σκηνές πιθανής συνουσίας και γάμου, της Προανακτορικής και της Παλαιοανακτορικής περιόδου.

Η τέλεση μίας καθιερωμένης γαμήλιας τελετής, που φαίνεται να συνδέεται με την ενηλικίωση και των δύο φύλων αποτελώντας το επιστέγασμα της μυητικής διαδικασίας που οδηγούσε σε αυτήν⁵⁸, υποβάλλεται και από τη συνανέυρεση ειδωλίων νεαρών ανδρών και γυναικών, με ιδιαίτερα επιμελημένη αμφίεση και κόμμωση, στο μινωικό υπαίθριο ιερό του Πισκοκεφάλου⁵⁹ (εικ. 8). Η εγκυμονούσα στάση μερικών από τις γυναικείες μορφές και η συνανέυρεση, στο ίδιο ιερό, ομοιωμάτων ενός κανθάρου, που φαίνεται ότι στην Κρήτη αποτέλεσε το υποκατάστατο του αιγυπτιακού σκαραβαίου, συμβόλου της αναγέννησης της ζωής, δεν αφήνουν αμφιβολίες για την

49 Platon 1969, 529, αρ. 446.

50 Για μία αρκετά εκτεταμένη σύνοψη με περαιτέρω βιβλιογραφία για το θέμα αυτό, βλ. Hughes-Brock 1989, 83-84.

51 Evans 1921-35, I, 196-197, εικ. 145.

52 Pini 1970, 283, αρ. 324.

53 Hughes-Brock και Boardman 2009, 456-457, αρ. 280, όπου και πλήρης παλαιότερη βιβλιογραφία.

54 Sakellariou 1964, 204-205, αρ. 180, με πλήρη παλαιότερη βιβλιογραφία. Πιο πρόσφατα, Βασιλικού 1997, 23-25.

55 Hughes-Brock και Boardman 2009, 448-450, αρ. 277, όπου και πλήρης παλαιότερη βιβλιογραφία.

56 Platon και Pini 1984, 67, αρ. 56.

57 Platon κ.ά. 1998, 9, αρ. 5.

58 Για το ζήτημα αυτό, και ειδικότερα σε αναφορά με την «Τοιχογραφία των Κροκοσυλλεκτριών» στο Ακρωτήρι της Θήρας, βλ. Karageorghis 1990. Chapin 1997-2000. Vlachopoulos 2007, 108-111.

59 Πλάτων 1951, 124-140· 1952, 631-636.

αφιέρωση των ειδωλίων στη θεότητα που προστάτευε και «ευλογούσε» τη γαμήλια τελετή⁶⁰. Η καθιέρωση των μαζικών γάμων, γνωστή και από την Κρήτη των ιστορικών χρόνων, φαίνεται ότι λάμβανε χώρα σε μία μεγάλης σημασίας θρησκευτική τελετή, η οποία λειτουργούσε ως υπενθύμιση του «ιερού γάμου», δηλαδή της σύζευξης της θηλυκής θεότητας, με στόχο την αναπαραγωγή της ζωής⁶¹. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η σημασία του ανδρόγυνου ζεύγους για τη μινωική ιδεολογία –και κατ' επέκταση τη δομή της κοινωνίας– δεν μπορεί παρά να υπήρξε ιδιαίτερα εμφαντική.

Το αρχέτυπο της γαμήλιας τελετής, δηλαδή ο ίδιος ο «ιερός γάμος», φαίνεται να προσεγγίζεται εικονογραφικά υπό τη μορφή λατρευτικής πράξης, με το θηλυκό μέλος του ζεύγους να είναι πάντα στη θέση του αποδέκτη της λατρείας. Ως τέτοια σκηνή έχει ερμηνευθεί παλαιότερα η γνωστή παράσταση της «Ιερής Συνομιλίας» (λατ. «*Sacra Conversazione*»), σε σφραγιστικό δακτυλίδι από τις Μυκήνες⁶². Η καθήμενη μορφή, στη σκηνή αυτή, ταυτίζεται συνήθως με τη γυναικεία θεότητα, η αρσενική, όμως, όρθια και σε μικρότερο μέγεθος, θα πρέπει να απεικονίζει κάποιον θνητό. Το σκήπτρο (ή δόρυ;) που κρατά η προσερχόμενη προς τη θεότητα ανδρική μορφή θα πρέπει να αναγνωρισθεί ως κάποιο σύμβολο αξιώματος, που έχει ως στόχο να υποδηλώσει την πολιτικο-κοινωνική θέση της. Κατά συνέπεια, πρόκειται για μία υπονοούμενη προσεχώς συνεύρεση της θεότητας με έναν θνητό, πιθανότατα ηγεμόνα. Ένα πολύ ανάλογο θέμα, αυτή τη φορά χωρίς κάποια υποδήλωση της πολιτικής θέσης της ανδρικής μορφής, απαντά σε μία φακοειδή σφραγίδα, που σήμερα βρίσκεται στη Γενεύη⁶³. Στην περίπτωση αυτή, ένα νήπιο απεικονίζεται ακριβώς επάνω από τα προτεταμένα, με σαφή σκοπό την επαφή, χέρια των δύο ενήλικων μορφών, αποτελώντας, ίσως, έναν υπαινιγμό για τον καρπό της προκείμενης συνεύρεσης. Ακόμα πιο εμφαντικά, η αναμενόμενη συνεύρεση μεταξύ γυναικείας θεότητας και αρσενικού λάτρευτος αποδίδεται σε δύο σφραγιστικά δακτυλίσια, που βρίσκονται στο Μουσείο Μπενάκη⁶⁴ και το Μουσείο του Βερολίνου⁶⁵, αντίστοιχα. Στις περιπτώσεις αυτές, οι αρσενικές μορφές, ευρισκόμενες φανερά σε ερωτική διέγερση, εκτελούν λατρευτικές χειρονομίες προς τις γυναικείες μορφές, οι οποίες, με βάση αυτό το χαρακτηριστικό και μόνο, θα πρέπει να ταυτισθούν με θεότητες⁶⁶.

Φαίνεται, συνεπώς, πως ο «ιερός γάμος» εκτελείται μεταξύ της γυναικείας θεότητας και ενός θνητού, που καθ' υπόθεσιν θα ήταν ο ανώτερος τη ιεραρχία άνδρας της κοινότητας, δηλαδή ο ηγεμόνας. Είναι λογικό να υποτεθεί ότι η ιδέα αυτή, μεταφερόμενη στο πλαίσιο μίας ανακτορικής τελετουργίας, θα προϋπέθετε τη σύζευξη του ηγεμόνα με την πιο σεβαστή γυναικεία οντότητα του ανακτόρου, η οποία θα υποδυόταν την ίδια τη θεότητα. Αυτή η οντότητα δεν θα μπορούσε να κατέχει κάποια άλλη θέση από εκείνη της συζύγου του ηγεμόνα.

Συγκεφαλαιώνοντας, η κρητομυκηναϊκή εικονογραφία φαίνεται να αναδεικνύει τη σημασία του ανδρόγυνου ζεύγους, τόσο στη θρησκευτική όσο και στην κοσμική ιδεολογία. Το πρότυπο του «ιερού γάμου», πιθανότατα μεταξύ γυναικείας θεότητας και θνητού ηγεμόνα, είναι εκείνο που, στην ουσία, «καθιερώνει» τη γαμήλια τελετή και τη συνεπακόλουθη ερωτική συνεύρεση, που, αν κρίνουμε από τις σχετικά λίγες παραστάσεις που μας έχουν σωθεί, διακατέχεται από ένα πνεύμα ισοτιμίας. Το γεγονός αυτό, με τη σειρά του, ενισχύει τη θέση του ανδρόγυνου ζεύ-

60 Platon 2008, 313-315.

61 Willetts 1962, 46. Säflund 1987, 232-233.

62 Sakellariou 1964, 117, αρ. 101, με πλήρη παλαιότερη βιβλιογραφία. Πιο πρόσφατα, Βασιλικού 1997, 42.

63 Marinatos 2010, 153. Η Ν. Μαρινάτου, ωστόσο, θεωρεί ότι η σχέση των δύο ενήλικων μορφών, τόσο στο δακτυλίδι από τις Μυκήνες όσο και στη σφραγίδα της Γενεύης, δεν είναι ερωτική.

64 Pini κ.ά. 1975, 154, αρ. 199.

65 Pini κ.ά. 1988, 41, αρ. 28.

66 Παρόλο που η Ν. Μαρινάτου ταυτίζει τη γυναικεία μορφή με θνητή γυναίκα (ίσως τη βασίλισσα;) και την ανδρική με θεότητα: Marinatos 2010, 82, εικ. 6.3.

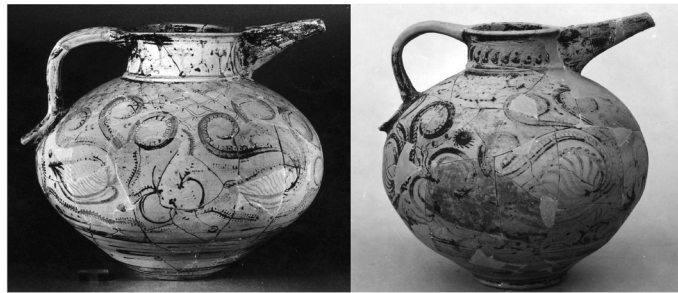
γους –και βέβαια κατ’ επέκτασιν της πυρηνικής οικογένειας– στη διάρθρωση της μινωικής κοινωνίας. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η συνανεύρεση «διδύμων» σκευών τελετουργικής λειτουργίας ή υψηλής κοσμικής αξίας θα μπορούσε, ευλόγως, να αποδοθεί στην ανάγκη των μελών του ανδρόγυνου ζεύγους να κατέχουν λίγο-πολύ ισότιμα αντικείμενα γοήτρου, με την ομοιότητα να αποτελεί το διακριτικό της άρρηκτης ενότητάς του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άλεξιού, Σ. 1964. *Μινωικός πολιτισμός*. Ήρακλειο: Ύιοι Σπ. Άλεξιού.
- Alexiou, S. 1958. «Ο δακτύλιος τῆς Ὁξφόρδης.» Στο *Minoica. Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall*, επιμ. E. Grumach, 1-5. Berlin: Akademie Verlag.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., επιμ. Χωρίς χρονολογία. *Χανιά (Κυδωνία). Περιήγηση σε χώρους αρχαίας μνήμης*. Χωρίς τόπο έκδοσης.
- Βασιλικού, Ν. 1997. *Μυκηναϊκά σφραγιστικά δακτυλίδια*. Αθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- Betancourt, P. 1985. *The History of Minoan Pottery*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Βλαχόπουλος, Α. 2006. «Δίδυμοι ψευδόστομοι αμφορείς του αργολικού πολυποδικού- πυκνού ρυθμού.» Στο *Πρακτικά τῆς Α' Αρχαιολογικῆς Συνόδου Νότιας καὶ Δυτικῆς Ελλάδας. Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, 179-192. Αθήνα: Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ – Ταμείο Αρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Απαλλοτριώσεων.
- Branigan, K. 2001α. «Aspects of Minoan Urbanism.» Στο Branigan 2001β, 38-50.
- _____, επιμ. 2001β. *Urbanism in the Aegean Bronze Age*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 4. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Brogan, T.M., καὶ E. Hallager, επιμ. 2011. *LM IB pottery. Relative chronology and regional differences. Acts of a workshop held at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Cadogan, G. 1978. «Pyrgos, Crete, 1970-77.» *AR* 24:70-84.
- Cadogan, G., E. Hatzaki, καὶ A. Vasilakis, επιμ. 2004. *Knossos: Palace, City, State*. BSA Studies 12. London: British School at Athens.
- Chapin, A.P. 1997-2000. «Maidenhood and Marriage. The Reproductive Lives of the Girls and Women from Xeste 3, Thera.» *Aegean Archaeology* 4:7-25.
- Chatzi-Vallianou, D. 2011. «LM IB pottery from the rural Villa of Pitsidia: a response to Jeremy Rutter.» Στο Brogan καὶ Hallager 2011, v. 2, 345-373.
- Christakis, K.S., καὶ G. Rethemiotakis. 2011. «Identifying Household Activities: The Case of House 2 at Galatas Padiada.» Στο Glowacki καὶ Vogeikoff-Brogan 2011, 177-184.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν. 2005. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*. Αθήνα: Τράπεζα EFG Eurobank Ergasias A.E. – Ίδρυμα Ι.Σ. Λάτση.
- Driessen, J. 2002. «The King Must Die'. Some Observations on the Use of Minoan Court Compounds.» Στο Driessen κ.ά. 2002, 1-14.
- _____. 2010. «Spirit of Place: Minoan Houses as Major Actors. Political Economies of the Aegean Bronze Age.» Στο *Political Economies of the Aegean Bronze Age*, επιμ. D.J. Pullen, 35-65. Oxford: Oxbow books.
- Driessen, J., καὶ H. Fiasse. 2011. «'Burning Down the House': Defining the Household of Quartier Nu at Malia Using GIS.» Στο Glowacki καὶ Vogeikoff-Brogan 2011, 285-296.
- Driessen, J., I. Schoep, καὶ R. Laffineur, επιμ. 2002. *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop "Crete of the hundred Palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*. *Aegaeum* 23. Liège: Université de Liège.
- Evans, A.J. 1921-35. *The Palace of Minos at Knossos*. Vols. I-IV. London: Macmillan.
- Glowacki, K.T., καὶ N. Vogeikoff-Brogan, επιμ. 2011. *ΣΤΕΙΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete. Hesperia Suppl. 44*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Graham, J.W. 1959. «The Residential Quarter of the Minoan Palace.» *AJA* 63:47-52.
- Hägg, R., καὶ N. Marinatos, επιμ. 1987. *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Hallager, B.P., καὶ P.J.P. McGeorge. 1992. *Late Minoan III Burials at Khania. The Tombs, Finds and Deceased in Odos Palama*. *SIMA* 93. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Hamilakis, Y. 2002. «Too Many Chiefs? Factional Competition in Neopalatial Crete.» Στο Driessen κ.ά. 2002, 179-199.

- Hood, S. 2011. «Knossos Royal Road: North, LM IB deposits.» Στο Brogan και Hallager 2011, 153-174.
- Hughes-Brock, H. 1989. «The Early Cretan White Seals in the Ashmolean Museum, Ancient and Modern: Some Enigmatic Materials.» Στο *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik*, επιμ. W. Müller, 79-89. CMS Beiheft 3. Berlin: Mann.
- Hughes-Brock, H., και J. Boardman. 2009. CMS. Band VI, 2. Oxford. *The Ashmolean Museum*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*. SIMA 58. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Καραγιάννη, Ε. 1984. «Μινωικά σύνθετα σκέυη (κέρνοι;).» Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.
- Karageorghis, V. 1990. «Rites de Passage at Thera: Some Oriental Comparanda.» Στο *Thera and the Aegean World III*. Vol. 1, επιμ. D.A. Hardy, C.G. Doumas, J.A. Sakellarakis, και P.M. Warren, 67-71. London: The Thera Foundation.
- Knappett, C., και T. Cunningham. 2012. *Palaiakastro Block M. The Proto- and Neopalatial Town*. BSA Suppl. 47. London: The British School at Athens.
- Κοκκινίδου, Δ., και Μ. Νικολαΐδου. 1993. *Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου: προσεγγίσεις στην αιγαιακή Προϊστορία*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Lenuzza, V. 2011. «Quartieri 'residenziali' e 'latrine' nella Creta neopalaziale: indici per una funzione cerimoniale.» Στο *Κρήτης Μινωίδος. Tradizione e identità minoica tra produzione artigianale, pratiche cerimoniali e memoria del passato. Studi offerti a Vincenzo La Rosa per il Suo 70o compleanno*, επιμ. F. Carinci, N. Cucuzza, P. Militello, και O. Palio, 349-371. *Studi di Archeologia Cretese* 10. Padova: Bottega d'Erasmus.
- Macdonald, C.F. 2005. *Knossos*. London: Folio Society.
- Mandalaki, S. 2011. «Pottery from the LM IB building at Skinias.» Στο Brogan και Hallager 2011, v. 2, 379-391.
- Marinatos, N. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess. A Near Eastern Koine*. Chicago: The University of Illinois.
- Μαρινᾶτος, Σ. 1959. *Κρήτη και Μυκηναϊκή Ἑλλάς*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀθηνῶν.
- _____. 1974. *Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972)*. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- _____. 1976. *Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973)*. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Marinatos, S. 1970. *Excavations at Thera III (1969 season)*. Athens: The Athens Archaeological Society.
- _____. 1971. *Excavations at Thera IV (1970 season)*. Athens: The Athens Archaeological Society.
- _____. 1972. *Excavations at Thera V (1971 season)*. Athens: The Athens Archaeological Society.
- Müller, W. 1997. *Kretische Tongefässe mit Meeresdekor*. Berlin: Gerb. Mann Verlag.
- Murphy, J.M. 2011. «Individual, Household, and Community after the Death in Prepalatial South-Central Crete.» Στο Glowacki και Vogeikoff-Brogan 2011, 52-58.
- Nordfeldt, A. 1987. «Residential Quarters and Lustral Basins.» Στο Hägg και Marinatos 1987, 187-194.
- Πετράκος, Β.Χ., επιμ. 1990. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1989*. Ἀθήνα.
- _____. 2000. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1999*. Ἀθήνα.
- Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1992. *Μινωικὰ πῆλινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια τῆς συλλογῆς Μεταξά: Συμβολὴ στη μελέτη τῆς μεσομινωικῆς πηλοπλαστικῆς*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Pini, I. 1970. CMS. Band II, *Iraklion Archäologisches Museum. Teil 5, Die Siegelabdrücke von Phäastos*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Pini, I., J.L. Caskey, M. Caskey, O. Pelon, M. H. Wiencke, και J.G. Younger. 1975. CMS. Band V, *Kleinere griechische Sammlungen*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Pini, I., J. Betts, M.V. Gill, D. Sürenhagen, και H. Waetzoldt. 1988. CMS. Band XI, *Kleinere europäische Sammlungen*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Platon, L. 2002. «The Political and Cultural Influence of the Zakros Palace on Nearby Sites in a Wider Context.» Στο Driessen κ.ά. 2002, 145-156.
- _____. 2004. «Το Υστερομινωικό Ι ανάκτορο της Ζάκρου: μία "Κνωσός" έξω από την Κνωσό.» Στο Cadogan κ.ά. 2004, 381-392.
- _____. 2008. «Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχομένων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.» Στο *Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή*, 305-325. Weilheim: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V.
- _____. 2011α. «Zakros: one or two destructions around the end of the LM IB period?» Στο Brogan και Hallager 2011, v. 2, 595-612.
- _____. 2011β. «Studying the Character of the Minoan 'Household' within the Limits of the Neopalatial Settlement of Zakros.» Στο Glowacki και Vogeikoff-Brogan 2011, 151-161.

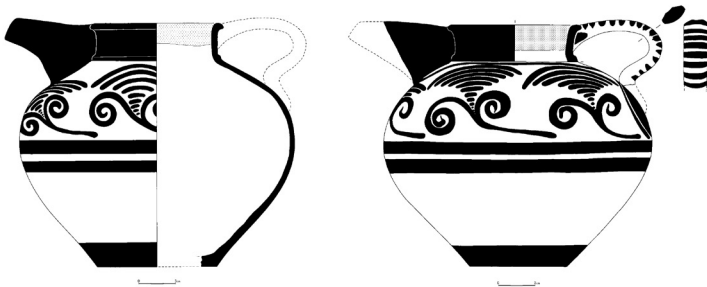
- Platon, L., και Y. Pararas. 1991. *Pedestalled Offering Tables in the Aegean World*. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Platon, N. 1969. CMS. Band II, *Iraklion Archäologisches Museum*. Teil 1, *Die Siegel der Vorpalastzeit*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- _____. 1981. *La civilization égéenne: Du néolithique au bronze récent*. Paris: A. Michel.
- Platon, N., και I. Pini. 1984. CMS. Band II, *Iraklion Archäologisches Museum*. Teil 3, *Die Siegel der Neupalastzeit*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Platon, N., W. Müller, και I. Pini. 1998. CMS. Band II, *Iraklion Archäologisches Museum*. Teil 7, *Die Siegelabdrücke von Kato Zakros*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Πλάτων, Λ. 2003. «Το ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου κάτω από ένα νέο σημασιολογικό πρίσμα.» Στο *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 331-366. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε.
- _____. 2011. «Η υπόμνηση της “καταγωγής” τους από την “κοσμοπολίτικη” Κνωσό, ως εργαλείο προβολής ατόμων ή ομάδων, στην περιφέρεια της Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού. Μία ερμηνεία αρχαιολογικών δεδομένων από τον ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ οικισμό στο Χόνδρο Βιάννου.» Στο *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της. Μελέτες από μία ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη*, επιμ. Κ. Μπουραζέλης, Β. Καραμανωλάκης, και Σ. Κατάκης, 91-111. Ιστορήματα 3. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Πλάτων, Ν. 1951. «Τὸ Ἱερὸν Μαζᾶ (Καλοῦ Χωριοῦ Πεδιάδος) καὶ τὰ μινωικὰ Ἱερὰ Κορυφῆς.» *Κρητχρον* 5:96-160.
- _____. 1952. «Ἀνασκαφὴ ΥΜ ΙΙΙ λαξευτῶν τάφων εἰς τὴν περιοχὴν Ἐπισκοπῆς καὶ Σταμνιῶν Πεδιάδος Ἡρακλείου.» *ΠΑΕ*:619-648.
- _____. 1959. «Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς μινωικῆς τοιχογραφίας. Ἡ Τοιχογραφία τῆς Προσφορᾶς Σπονδῶν.» *Κρητχρον* 13:319-345.
- _____. 1962. «Ἀνασκαφὴ Ζάκρου.» *ΠΑΕ*:142-168.
- _____. 1963. «Ἀνασκαφαὶ Ζάκρου.» *ΠΑΕ*:160-188.
- _____. 1969. «Ἀνασκαφὴ Ζάκρου.» *ΠΑΕ*:197-237.
- _____. 1974. *Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον*. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1998. *Ἀνθρωπομορφικὴ πηλοπλαστικὴ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Νεοανακτορικὴ ἕως τὴν Ὑπομινωικὴ περίοδο*. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Säflund, G. 1987. «The Agoge of the Minoan Youth as Reflected by Palatial Iconography.» Στο Hägg και Marinatos 1987, 227-233.
- Σακελλαράκης Γ., και Ε. Σακελλαράκη. 1997. *Αρχάνες. Μία νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*. Αθήνα: Ἄμμος.
- Sakellariou, A. 1964. CMS. Band I, *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Σαρηγιάννης, Γ.Μ. 1978. «Οἱ πρώτες μορφές πόλεως και η συλλογικὴ δομὴ της οικογένειας. Συμβολὴ στο πρόβλημα της “οικίας του Χαμαιζίου”.» *Τεχνικά Χρονικά* (Οκτώβριος – Νοέμβριος – Δεκέμβριος):64-83.
- Smith, M. 2011. «Spatial Analysis of House Δα at Malia.» Στο Glowacki και Vogeikoff- Brogan 2011, 109-117.
- Tenwolde, C. 1992. «Myrtos revisited: The role of relative function ceramic typologies in bronze age settlement analysis.» *OJA* 11:1-24.
- Valmin. M.N. 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund: Gleerup.
- Vlachopoulos, A.C. 2007. «Motifs of Early Greek Poetry in the Wall Paintings of Xeste 3, at Akrotiri, Thera.» Στο *Epos. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference/11e Rencontre égéenne internationale Los Angeles, UCLA – The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006*, επιμ. P. Morris και R. Laffineur, 107-118. *Aegaeum* 28. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Warren, P. 1972. *Myrtos. An Early Bronze Sge settlement in Crete*. BSA suppl. 7. London: Thames and Hudson.
- Whitelaw, T.M. 1983. «The settlement at Fournou Korifi, Myrtos, and aspects of early Minoan social organization.» Στο *Minoan society: Proceedings of the Cambridge Colloquium, 1981*, επιμ. L. Nixon και O. Krzyszkowska, 323-345. Bristol: Bristol Classical Press.
- _____. 2001. «From Sites to Communities: Defining the Human Dimensions of Minoan Urbanism.» Στο Branigan 2001β, 15-37.
- _____. 2004. «Estimating the population of Neopalatial Knossos.» Στο Cadogan κ.ά. 2004, 147-158.
- Willetts, R.F. 1962. *Cretan cults and festivals*. London: Routledge and Kegan Paul.

Εικ. 1. Σχεδόν όμοιες μεταξύ τους γεφυρόστομες πρόχεις του θαλασσίου ρυθμού από τη Δυτική Πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου (από το αρχείο των Ανασκαφών Ζάκρου).

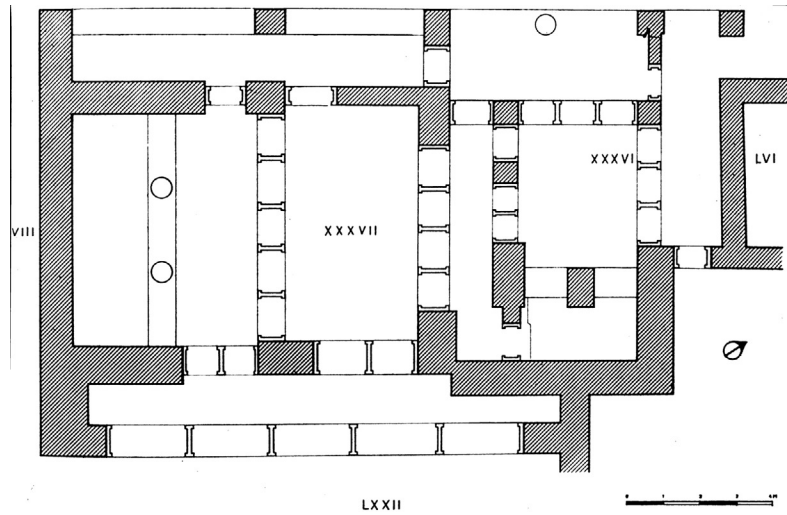
Εικ. 2. Ζεύγος γεφυρόστομων κάδων του φυτικού ρυθμού, με διακόσμηση κρίνων, από τη Δυτική Πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου (από το αρχείο των Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 3. «Δίδυμες» γεφυρόστομες πρόχεις με διακόσμηση κρινοπαπύρων από το Ανατολικό Κτήριο στη Ζάκρο (από το αρχείο των Ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 4. Διπλό σκεύος με συγκοινω-νούντα δοχεία και πλαστικό επίθεμα ανδρικής μορφής, από τη Συλλογή Γιαμαλάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (αναδημοσίευση από το Μαρινάτος 1959, 88).

Εικ. 5. Τα δύο μινωικά μέγαρα στο ανάκτορο της Ζάκρου, που αναγνωρίστηκαν ως διαμερίσματα κατοικίας του ζεύγους των ηγεμόνων (από το αρχείο ανασκαφών Ζάκρου).

Εικ. 6. Σχέδιο προανακτορικής σφραγίδας από τα Γαλανά Χαράκια Βιάννου, με σκηνή περίπτυξης ανδρό-γυνου ζεύγους (αναδημοσίευση από το Platon 1969, 529, αρ. 446).

Εικ. 7. Σχέδιο του «Δακτυλιδίου του Ashmolean», με παράσταση αναχώρησης ζεύγους (αναδημοσίευση από το Alexiou 1958, εικ. 1).

Εικ. 8. Ζεύγος ειδωλίων νεαρού άνδρα και νεαρής γυναίκας από το ιερό του Πισκοκεφάλου Σητείας (από το αρχείο του Λ. Πλάτωνος).

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Παράλληλοι συμβολισμοί

Με αφορμή μια ταναγρική σαρκοφάγο¹

Θεόδωρος Ηλιόπουλος

SUMMARY: PARALLEL SYMBOLISMS. MOTIVATED BY A TANAGRA LARNAX

In this article, offered to Prof. Emer. G. Korres, two vastly isolated in space and time objects are co-examined: a Late Mycenaean sarcophagus from Tanagra with four idols as acroteria (finials) in the corners of its lid; and an “early modern” (c. A.D. 1796) Siberian wooden sarcophagus with a closely comparable element. For the latter an 1896 photograph by the ethnologist W. Jochelson is used, reproduced afterwards by the journalist and writer Ivar Lissner in 1958 and then in 1964 by the psychologist J. Henderson in the well-known volume by Carl Jung, *Man and his Symbols*. The unusual similarity between the two coffins is an interesting starting point for some reflection on the cornerstone of archaeological research, the perpetual effort to identify “parallels”. The Tanagra sarcophagus idols combine a bird with a snake-like body with horns of consecration with a solar (?) disc. This combination could easily tempt one to relate the sarcophagus to Egyptian religious elements: the “mountain” (as many scholars interpret the Minoan horns) to the solar disc and the winged serpent to Wazet. The Siberian sarcophagus belonged to one of the Tungus tribes by the river Lena; the birds (interpreted as divers or loons) perched on the wooden poles seem to refer to a Shaman custom of inserting in the ground or in wooden coffins poles with effigies of birds on top. According to some, this is what is already depicted in the Palaeolithic “Well Scene” from the Lascaux cave. It has been an occasionally shocking discovery of scholarship, since the Age of Enlightenment, that the Greeks had also been once savages. The proposed correlation of the Tanagran and Siberian coffins can be added to the assortment of “barbaric” elements in Greek civilization, a contribution mainly of the Cambridge Ethnological School at the beginning of the twentieth century. However, even though there are some “shamanistic” traits in early Greek civilization, one could hardly think of any direct links between our two “parallel” objects. The unexpected close similarity of ideas and forms over vast distances and between peoples never having any historical contact is a fascinating chapter of human history. Explanations may oscillate between primeval memories from the time when early humans were a small group, perhaps with a common language, to symbolic structures inherent in humans.

Το παρόν σημείωμα προσφέρεται στον ομότιμο καθηγητή κ. Γ. Κορρέ, ο οποίος με την λογισύνη του συγκαταλέγεται στους λίγους πλέον αρχαιολόγους που αξίζουν τον τίτλο του Ελληνιστή. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν υπαινιγμό μόνον, χαρακτηριστικό όμως παράδειγμα της έκπληξης που υφίσταται ο μελετητής όταν αναπάντεχα συναντά παρόμοιους –αν όχι πανομοιότυπους– τρόπους συμβολικής ανθρώπινης έκφρασης σε τεράστιες χωροχρονικές αποστάσεις. Τίθεται έτσι συχνά εν αμφιβόλω το κατεξοχήν αγώνισμα των αρχαιολόγων –και των ερευνητών πολλών άλλων βέβαια κλάδων– η βάση της μεθοδολογικής τους έρευνας, η διαρκής αναζήτηση των «παραλλήλων». Η αρχή της ομοιότητας, η οποία επιβάλλει την έννοια των «παραλλήλων», οφείλει να ελέγχεται ως έχουσα αξία μόνον υπό εκ προοιμίου τεθεισών προϋποθέσεων. Σε αντίθετη περίπτωση διανοίγονται ολισθηρές ατραποί και προκύπτουν διαφόρων ειδών φαύλοι κύκλοι. Κλασικό παράδειγμα –και σχετικό με το θιγόμενο εδώ σημείο υπό την οπτική των κρητομυκηναϊκών προς ευρασιατικούς συσχετισμούς– τα βιβλία της Λιθουανής Marija Gimbutas.

1 Για ορισμένες παρατηρήσεις και πληροφορίες ευχαριστώ τον L. V. Watrous (σημ. 27), τον Λ. Πλάτωνα (σημ. 25, 27), την Ε. Ανδρικού (σημ. 27) και την C. Fox (σημ. 31). Οι πηγές παραδίδουν τρεις τύπους επιθέτου, *Ταναγρική*, *Ταναγρική* και *Ταναγρίς* (Στέφανος, *Ἐθνικά κατ’ Ἐπιτομήν*, λ. Τάναγρα). Συνηθέστερο φαίνεται το δεύτερο.

Η σαρκοφάγος η αναφερόμενη στον τίτλο είναι η υπ' αριθμόν 13 από τον τάφο 6 (εικ. 1). Μικρή, όπως όλες οι σαρκοφάγοι της Τανάγρας (μήκος 0,63 μ., πλάτος 0,29 μ., ύψος 0,45 μ.), σώζεται ακέραιη. Στις μακρές πλευρές της εγράφησαν σπειροειδή θέματα, στις στενές πλευρές ανά μία θρηνωδός², στα πόδια πλέγμα τετραγωνιδίων. Από την εποχή της εύρεσής της το 1969 έως σήμερα, ξεχωρίζει στο ούτως ή άλλως για διάφορους λόγους εξαιρετικό μυκηναϊκό ταφικό σύνολο της βοιωτικής πόλεως από μία ιδιοτυπία. Φέρει στις τέσσερις γωνίες του διμερούς καλύμματος ισάριθμα ιδιόμορφα πήλινα ειδώλια, τα οποία τοποθετήθηκαν κατ' αποκατάστασιν ως ακρωτήρια στα σημεία αυτά από τον ανασκαφέα Θ. Σπυρόπουλο. Δίνουν την εντύπωση ότι προσπαθούν να σηκώσουν το κάλυμμα της σαρκοφάγου. Η πλαστικά αποδιδόμενη πτερωτή μορφή περιγράφεται ως έχουσα χονδρή κεφαλή, οφιοειδές σώμα και μακρά πλακωτή ουρά, συνήθως δε αποκαλείται όχι πτηνό αλλά μιξογενές πτερωτό ον, ή και πουλί-πεταλούδα³. Η επαλήθευση της πρότασης του ανασκαφέα –σημειωτέον ότι έχει ως άλλη επιλογή υποτεθεί ότι δυνατόν τα ειδώλια αυτά, τα οποία βρέθηκαν και σε άλλους τάφους, να αναρτώντο⁴– συναρτάται με ένα μεγάλο ζητούμενο της μυκηναϊκής αρχαιολογίας, την συστηματική δημοσίευση του νεκροταφείου της Τανάγρας. Πρόσφατα επιχειρήθηκε –βάσει της ταναγρικής περίπτωσης– η σχεδιαστική ανασύνθεση υποθετικής ξύλινης λάρνακας από τις Μυκήνες, στο κάλυμμα της οποίας αποδόθηκαν ελεφάντινα ακρωτήρια σχήματος οκτάσχημων ασπίδων και στην πλευρά του κιβωτίου της ελεφάντινη πλάκα με παράσταση γρυπών⁵.

Η πιθανότητα να υπόκειται στην μορφή των «καινοφανών» αυτών (χαρακτηρισμός του ανασκαφέα) ταναγρικών ειδωλίων έννοια πτερωτού φιδιού έχει υπέρ της πλήθος αντιστοιχών από κάθε σχεδόν λαό και εποχή, όπως την θεά του αιγυπτιακού Δέλτα Ουαζέτ. Η σύξευξη αυτή των ακροτάτων αντιθέτων (ερπετό-πτηνό, αν και από ζωολογική άποψη είναι στενότατοι συγγενείς, πράγμα που ίσως ενυπάρχει στο ανθρώπινο ασυνείδητο) φαίνεται τόσο παλαιά όσο ο άνθρωπος. Πτερά δόθηκαν και σε άλλα ταναγρικά πλάσματα: πτερωτό ανθρωπόμορφο πλάσμα, το αρχαιότερο κατά την Vermeule στην ελληνική τέχνη, ίσως ένα από τα ομηρικά *εἰδωλα καμόντων*, φαίνεται να εικονίστηκε και στην λάρνακα από την Τανάγρα στο Κάσσελ⁶. Άνω των δέκα ειδωλίων πτηνών, πέραν αυτών των ακρωτηρίων, αναφέρονται από τους τάφους του ίδιου νεκροταφείου⁷. Γραπτά πτηνά και πτερωτά όντα υπάρχουν βέβαια στις κρητικές λάρνακες⁸. Τα ταναγρικά ειδώλια του τάφου 6 συνδυάζονται με «κέρατα και ηλιακό δίσκο» και ασφαλώς εύλογα θεωρούνται γενικά κάποια απόδοση της ψυχής του νεκρού⁹. Ο συνδυασμός «κεράτων» και δίσκου (ηλιακού;)¹⁰ θυμίζει για μία ακόμη φορά τις απόψεις κατά τις οποίες τα κρητομυκηναϊκά κέρατα είναι στην πραγματικότητα ένα σύμβολο κοσμολογικό, παρόμοιο με το αιγυπτιακό του ηλίου μεταξύ ορέων¹¹. Η γραπτή κόσμηση των όψεων των δίσκων πρέπει

2 Για το θέμα των Μυκηναίων θρηνωδών βλ. Panagiotopoulos 2007. Πρόσθεσε την πιθανότητα που διατύπωσε ο γράφων να υπήρχε πομπή θρηνωδών μαζί με σφάγιο επί θυσιαστήριας τράπεζας και στην κορυφαία ζώνη της «Γραπτής Στήλης» των Μυκηνών, Ηλιόπουλος 2012.

3 Σπυρόπουλος 1969, 10, 13, πίν. 7β· 1970, 187-189, εικ. 8· 1971, 8-9, πίν. 9β. Δημακοπούλου και Κόνσολα 1981, 84, πίν. 44. Αραβαντινός 2010, 100 (λήψη της σαρκοφάγου από γωνία τριών τετάρτων). Παραιοζογλου-Manioudaki 2012, 451, πίν. ΧCΙ (εγγύς λήψη της πλάγιας όψης του ειδωλίου).

4 Ήδη Σπυρόπουλος 1970, 188. Immerwahr 1995, 117.

5 Παραιοζογλου-Manioudaki 2012, 451, πίν. CXCII.

6 Vermeule 1965, 129, 146-147, πίν. XXVIa (φωτογραφία). Immerwahr 1995, 116, εικ. 7.6 (σχέδιο). Γενικά για την εικονογραφία των σαρκοφάγων της Τανάγρας βλ. και Μερούσης 2000α, 273-282.

7 Gallou 2005, 39-40.

8 Watrous 1991, 293, πίν. 83a-b, f, 91c. Μερούσης 2000β, 312-327.

9 Vermeule 1979, 75-76, 228 σημ. 49. Immerwahr 1995, 117. Gallou 2005, 39-40, εικ. 20.

10 Υπέρ της ερμηνείας του ηλιακού δίσκου ο Μπουλώτης 2000, 1113 σημ. 72. Ανάλογος πλαστικός συνδυασμός (κέρατα, δίσκος, ίσως πτηνό) απαντά στα κυλινδρικά υποστατά (snake tubes) των Γουρνιών, Gesell 1976, 248-250, πίν. 41, εικ. 3.

11 Τα τελευταία χρόνια υπέρ της απόψεως ο MacGillivray (2004), και η Marinatos (2010, 107-113).

να προσεχθεί αναφορικά με την ερμηνεία του αντικειμένου. Συνίσταται σε δύο θέματα: στην μία όψη ένα πατροπαρόδοτο καρδιόσχημο, καταγόμενο από παλαιότερες κρητομυκηναϊκές περιόδους, σχετικό με τον κρινοπάπυρο (ο πάπυρος –waz–, είναι το έμβλημα της Ουαζέτ) και τον «ιερό κισσό». Στην άλλη όψη ένα γραμμικό θέμα από δύο αμβλείες μεταξύ τους διαμέτρους και πλήρωση των τεταρτημορίων με τοξωτό στοιχείο. Το δεύτερο θυμίζει τον ηλιακό (;) δίσκο του δαχτυλιδιού της Τίρυνθας, ο οποίος φέρει στο εσωτερικό τρεις γραμμές διαμέτρων. Ο Μαρινάτος είχε το 1951 διατυπώσει την ιδέα ότι τα καρδιόσχημα φυτικά κρητομυκηναϊκά θέματα (εικ. 2) δεν είναι απλή «διακόσμηση» αλλά σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις σημεία συμβολισμού εμπνευσμένα από την Αίγυπτο¹².

Επιπλέον η διάκριση μεταξύ απλώς πτηνού έναντι πτερωτού μιξογενούς (οφιοειδούς ή άλλου) όντος ασφαλώς εκτρέπει την ερμηνεία προς δύο αισθητά αποκλίνουσες μεταξύ τους κατευθύνσεις. Ο αιγυπτιακός ουραίος ως βασιλικό έμβλημα, είναι κάτι παρόμοιο, ήτοι ο ηλιακός δίσκος μαζί με την οφιοειδή θεά Ουαζέτ. Σε συνδυασμό μάλιστα με την θεά-γύπα της Άνω Αιγύπτου Νεχμπέτ ο ουραίος παρουσιάζεται ως σύζευξη ηλιακού δίσκου, φιδιού και ορνέου¹³. Ο Ηρόδοτος (2.75) είδε σκελετούς πτερωτών όφειων ακριβώς κοντά στην πόλη του Δέλτα Βουτώ, την επώνυμη της Ουαζέτ.

Το απροσδόκητο «παράλληλό» μας παρουσιάζεται στην εικ. 3, η οποία προέρχεται από το βιβλίο του Γερμανολεττονού δημοσιογράφου και συγγραφέα Ivar Lissner *Aber Gott war da. So lebt der Mensch seit sechshunderttausend Jahren*, Olten 1958 [μεταγενέστερη έκδοση με τον τίτλο *So lebten die Völker der Urzeit*, Olten 1975, αγγλική μετάφραση από τον J. Maxwell Brownjohn, *Man, God and Magic*, New York 1961, ανατύπωση 2006 (Kessinger Publishing), με τον υπότιτλο *The Culture, Religious Beliefs and Practices of Prehistoric Man*].

Ο Lissner (1909-1967) πραγματοποίησε κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο –εν μέσω διαφόρων κατασκοπευτικών και συναφών δραστηριοτήτων στην Άπω Ανατολή¹⁴– μία τεράστια περιόδεια κατά μήκος του ποταμού Αμούρ της Μαντζουρίας, έως την Μογγολία, καταγράφοντας έτη των φυλών των περιοχών αυτών, σε ένα φιλόδοξο αλλά εκλαϊκευτικό, μάλλον δημοσιογραφικού επιπέδου βιβλίο, το οποίο επικρίθηκε από τους ακαδημαϊκούς κύκλους¹⁵, ενδιαφέρει όμως ως ταξιδιωτικό και περιέχει μερικές θαυμάσιες φωτογραφίες. Κεντρικό θέμα του βιβλίου είναι άλλη μία φορά η προσπάθεια –κάποτε θεμελιακή αντίληψη, αργότερα συχνά αποδοκιμαζόμενη– να διαφωτιστεί η ζωή του παλαιολιθικού ανθρώπου από την εθνολογική έρευνα των σύγχρονων πρωτογόνων¹⁶. Στην φωτογραφία που μας ενδιαφέρει εικονίζεται ένα ξύλινο φέρετρο σαμάνου από την σιβηριανή περιοχή Τουγκκούσκα, παρά τον ποταμό Λένα, με τέσσερις ορθοστάτες στις γωνίες ή και στις μακρές πλευρές, στεφόμενους από ειδώλια πτηνών. Γενικώς αναφέρεται στην έρευνα ότι τα ξύλινα σιβηριανά φέρετρα συχνά τοποθετούνται ψηλά ή κρέμονται από δένδρα για να αποφευχθούν οι επιθέσεις αρπακτικών ζώων στην

12 Marinatos 1951. Για το waz στην Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου βλ. τώρα Marinatos 2018.

13 Βλ. *LÄ IV*, Wiesbaden 1982, 366-367, λ. Nechet (M. Heerma van Voss). *LÄ VI*, Wiesbaden 1986, 906-911, λ. Uto (H. W. Fischer-Elfert). *LÄ VI*, Wiesbaden 1986, 863-868, λ. Uräus (K. Martin).

14 Διετέλεσε ανταποκριτής της εφημερίδας του ναζιστικού κόμματος *Völkischer Beobachter*, πουλούσε στρατιωτικά μυστικά στους Σοβιετικούς και πέρασε δύο χρόνια σε ιαπωνικές φυλακές. Για τον Lissner βλ. Höhne 1975. Ευτυχέστερη κατάληξη είχαν την ίδια περίπου εποχή οι ασιατικές περιπέτειες του πολύ γνωστότερου Αυστριακού αλπινιστή Heinrich Harrer (1912-2006). Αφού αυτός προσπάθησε να αναρριχηθεί στα Ιμαλάια συνελήφθη από τους Άγγλους στο Πακιστάν, απέδρασε και διέφυγε στο Θιβέτ, όπου έζησε επτά χρόνια.

15 Βλ. την βιβλιοκρισία της αγγλικής έκδοσης από τον E. Norbeck, *American Anthropologist* 64 (1962), 391. Ο τύπος του βιβλίου αυτού, παρά την επιστημονικοφάνεια (διαθέτει πλούσια βιβλιογραφία) είναι κατά κάποιον τρόπο προάγγελος των διαβόητων βιβλίων του Έριχ φον Νταϊνικεν, τα οποία έγιναν γνωστά, μεταφράστηκαν και απέκτησαν κοινό και στην χώρα μας την δεκαετία του 1970.

16 Είναι γνωστή η ακραία και ασφαλώς άδικη άποψη του Leroi-Gourhan ότι τα εθνολογικά παράλληλα είναι άχρηστα ή και επικίνδυνα στην προϊστορική έρευνα. Για τις αντιδράσεις στην θέση αυτή βλ. μνείες στο Λιανέρης 1990, 9-10.

σορό. Ομοιώματα πτηνών –τα συγκεκριμένα έχουν υποτεθεί το υδρόβιο πουλί κόλυμβος (αγγλ. diver ή loon)– σε κορυφές κοντών τοποθετούνται στο φέρετρο ή μπήγονται στο έδαφος πέριξ αυτού, ενώ ο εικονογραφικός συμβολισμός του πτηνού ως οιονεί επίστεψης ραβδιού είναι συχνός στην σαμανική εικονογραφία¹⁷. Την εν λόγω αρκετά εντυπωσιακή εικόνα δεν την οφείλουμε όμως στον Lissner. Την αναδημοσιεύει από ένα προγενέστερο βιβλίο (του 1926) του Ρώσου εθνολόγου και εξερευνητή Vladimir Ilyich Jochelson (1855-1937), ο οποίος την τράβηξε το 1896, κατά δε τις πληροφορίες του ερευνητή επρόκειτο για τάφο σαμάνου που είχε πεθάνει έναν αιώνα πριν, περί το 1796. Ο Jochelson πραγματοποίησε «ανασκαφή» στην λάρνακα, περισυνέλεξε τα κτερίσματα, σημειώνει δε ότι τα ομοιώματα πτηνών παρά τα πόδια του νεκρού κοιτούσαν προς την Ανατολή, εκείνα όμως παρά την κεφαλή του προς την Δύση¹⁸. Λίγα χρόνια μετά την εμφάνιση του βιβλίου του Lissner χρησιμοποιήθηκε η εν λόγω φωτογραφία στον συλλογικό τόμο του Carl Jung και συνεργατών του *Man and his Symbols* (London 1964): στο κεφάλαιο γραμμένο από τον J. Henderson και επιγραφόμενο «Οι αρχέγονοι μύθοι και ο σύγχρονος άνθρωπος», υποκεφάλαιο “Symbols of Transcendence” («Σύμβολα Υπερβατικότητας»), συγκρίθηκε –εν συνεχεία του Lissner– με την πασίγνωστη παλαιολιθική παράσταση από το πηγάδι του σπηλαίου Λασκώ με πτηνό επί κοντώ (εικ. 4), η οποία είχε ήδη παλαιότερα ερμηνευτεί σαμανιστικά ως «ταξίδι της ψυχής»¹⁹. Παρόμοια σύγκριση είχε γίνει από τον Leroi-Gourhan και άλλους, με μνεία ανάλογης συνήθειας τοποθέτησης ομοιώματος πτηνού πάνω σε τάφους σαμάνων σε ινδιάνικες φυλές της Βόρειας Αμερικής²⁰. Από τον ίδιο χώρο έχει υποτεθεί θυσία πτηνού σε ινδιάνικο τάφο για να βοηθήσει το ζώο ακριβώς στο μεταθανάτιο ταξίδι της ψυχής²¹. Η αναγνώριση ταφών Σαμάνων από τους Νεολιθικούς έως τους πρόσφατους χρόνους είναι βασικό ζητούμενο της σιβηριανής αρχαιολογίας²².

Γλυπτά ή ανάγλυφα εικονιστικά στοιχεία σε καλύμματα σαρκοφάγων ασφαλώς μπορούν να εντοπιστούν σε διάφορους τόπους και εποχές, ιδίως σε ετρουσκικές σαρκοφάγους και σε στεγόμορφα αλλά και σε κλινόμορφα καλύμματα Ρωμαϊκής περιόδου σαρκοφάγων²³: απαντούν εδώ Έρωτες, Σφίγγες, θεατρικά προσώπια, κεφαλές Μέδουσας κ.λπ. Γνωστή είναι η κυπριακή λίθινη σαρκοφάγος της Αμαθούντος του 5ου π.Χ. αι. στην Νέα Υόρκη, όπου υπάρχουν Σφίγγες²⁴.

Σε κρητομυκηναϊκές σαρκοφάγους το στοιχείο πλαστικών εικονιστικών στοιχείων στο κάλυμμα είναι σπάνιο αλλά όχι άγνωστο. Στα άκρα της κορυφαίας δοκού του καλύμματος λίγων ΥΜ ΙΙΙ κιβωτιόσχημων σαρκοφάγων απαντούν πλαστικά κεφάλια ζώων, κατά βάσιν προτομές ταύρων, αλλά και κάποια αιλουροειδή, σχηματοποιημένα κέρατα και πελέκει, και σε τρεις

17 Οι επί τρεις αιώνες ρωσικές εξερευνητικές, εθνολογικές και αρχαιολογικές προσπάθειες στην Σιβηρία διηθούνται δυστυχώς αλλά αναπόφευκτα ως εμάς σε ορισμένα προσιτά αγγλόγλωσσα βιβλία, και κατά δεύτερο λόγο σε γαλλικά και γερμανικά, βλ. π.χ. για το συζητούμενο εδώ θέμα Jochelson 1926, 222-228, πίν. IX-XIV. Eliade 1951, 119-120, 334-336. Stutley 2003, 99, 102. Edson 2009, 81. Για γενικότερη ενημέρωση κατά θέματα, γεωγραφικές περιοχές και αλφαβητικά λήμματα βλ. Namba Walter και Neumann Fridman 2004.

18 Jochelson 1926, 228, πίν. XIV, εικ. 1 = Lissner 1961, εικ. 108.

19 Henderson 1964, 149.

20 Leroi-Gourhan 1964, 200, πίν. VIII. Την σκηνή του Λασκώ ο Leroi-Gourhan ως συνήθως υποβάλλει σε υπερβολική μάλλον βάση, αμφιβάλλοντας αν το πτηνό σημαίνει την ψυχή του παρακείμενου, καταβαλλόμενου από βίσινα ανθρώπου. Για την ίδια σκηνή πρβ. ιδίως Kirchner 1952, 250 κ.εξ. Στις εικόνες του 1 και 2 παρουσιάζονται ξύλινα «σκήπτρα» των Σαμάνων Γιακούτ με πτηνά στην κορυφή, μπηγμένα σε σειρά στο έδαφος κατά την διάρκεια μίας τελετουργίας.

21 Romain 2009, 197. Ήδη ο Frazer 1922, 675-678.

22 Π.χ. Aseyev 2007. Τα ειδοποιά χαρακτηριστικά που εξετάζονται είναι η καύση έναντι της ταφής, η ταφή σε συγκεκριμένα σημεία, όπως άλση, καθώς και ιδιάζοντα κτερίσματα και ταφικά έθιμα, όπως ο ενταφιασμός πτηνών.

23 Π.χ. Koch και Sichtermann 1982, αρ. 100, 172, 177, 185, 488.

24 Petit 2004, 74-78, εικ. 3-4.

περιπτώσεις ανθρώπινες μορφές. Γνωστότερη περίπτωση η σαρκοφάγος της Επισκοπής Ιεράπετρας, με ταυροκεφαλή στην μία άκρη της δοκού και καθιστή ανθρώπινη μορφή με υψωμένα χέρια στην άλλη. Ένα ανθρώπινο κεφάλι αναφέρεται σε σαρκοφάγο του Καλοχωραφίτη Μεσαράς, ενώ ένα τρίτο απαντά σε σαρκοφάγο των Μαλίων, το τελευταίο ερμηνευόμενο ως εικόνα της θεάς μεθ' υψωμένων χειρών που προστατεύει τον νεκρό²⁵. Σε δύο σαρκοφάγους αναφέρεται ότι ολόκληρο το κάλυμμα τείνει να πάρει την μορφή ράχης βοοειδούς. Αν και πλήθος σαρκοφάγων είναι αδημοσίευτες και ασυντήρητες, είναι όμως βέβαιο ότι πολύ λίγες πλουτίστηκαν με πλαστικά στοιχεία στο κάλυμμα²⁶. Πτηνά για να τα θεωρήσουμε κατά τα συνήθη έθη «πρότυπο» των ταναγρικών μέχρι στιγμής δεν έχουν αναφερθεί²⁷. Ας αναφερθεί εδώ υπό τύπον παρεκβολής άλλη μία περίφημη σαρκοφάγος: το κάλυμμα της φοινικικής σαρκοφάγου του Αχιράμ, των περί το 1200 π.Χ. χρόνων, φέρει δύο ανάγλυφα λιοντάρια και δύο ιστάμενους ανάγλυφους άνδρες²⁸. Η σαρκοφάγος όμως αυτή έχει και τέσσερα ανάγλυφα λιοντάρια στο επίπεδο έδρασής της, σαν να την φέρουν στους ώμους τους. Εν όψει των στοιχείων που συνοπτικά αναφέραμε για τα πλαστικά στοιχεία των καλυμμάτων κρητομυκηναϊκών σαρκοφάγων θα έπρεπε ίσως ο κρητομυκηναϊκός πολιτισμικός χώρος να προστεθεί σε αυτούς που η Rehm εξετάζει ως έχοντες συμβάλλει, ή εν πάση περιπτώσει σχετιζομένους με την εικονογραφία της σαρκοφάγου του Αχιράμ.

Το ερώτημα είναι αν τα πλαστικά αυτά στοιχεία προέρχονται εννοιολογικά από το ταφικό περιεχόμενο των φερέτρων, αν συναρτώνται δηλαδή με τυχόν άλλη εικονογραφία της συγκεκριμένης σαρκοφάγου ή ταφικών γενικότερα μνημείων. Η απάντηση λογικά θα είναι θετική: η παρουσία φτερωτών μιξογενών όντων (Σφιγγών, Σειρήνων) στα ακρωτήρια των ιστορικών χρόνων σαρκοφάγων δεν απέχει πολύ ως γεγονός από π.χ. ένα τέτοιο ον στην κορυφή μιας επιτύμβιας αρχαϊκής στήλης. Δεν θα ήταν άστοχο να θυμηθούμε εδώ και το ειδώλιο πουλιού πάνω στο σάβανο του αρχαϊκού ομοιώματος οχήματος εκφοράς από την Βάρη²⁹. Κάποια παρόμοια έννοια πρέπει να δεχτούμε και για τα μυκηναϊκά ή σιβηριανά πτερωτά όντα. Το κάλυμμα ή το σήμα ενός τάφου, η υλική δηλαδή μορφή της έννοιας της οριστικής σφράγισης του νήματος μιας ανθρώπινης ζωής, ποικίλλεται με μορφές συμβολισμού κάποιας μετέπειτα πορείας ή ανόδου της ψυχής. Πρόκειται για μία ακόμη σύξευξη, ή εξορκισμό, των αντιθέτων.

Ο ακριβής πάντως συμβολισμός των ταναγρικών, σιβηριανών ή ινδιάνικων πτηνών επάνω σε τάφους δεν υπάρχει λόγος να μας απασχολήσει: η κοινότατη των κοινοτοπιών –χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι και η επικρατέστερη– πως πρόκειται για την ψυχή του νεκρού, το *Seelenvogel* του Georg Weicker³⁰, δεν αποκλείει και άλλες συμβολικές δυνατότητες, τόσες όσες επιτρέπει η φαντασία του έμφρονος ανθρώπου. Περαιτέρω, έχει γίνει λόγος για «Σαμανισμό των Ορνέων» (*Vulture Shamanism*): η συχνή παρουσία εικόνων πτηνών παρά τάφους θα προέρχεται από μία αρχέγονη πρακτική υπαιθρίων ταφών, κατά τις οποίες τα σώματα αφήνονται εκτεθειμένα ώστε να απογυμνωθούν από τα όρνεα. Το πράγμα είναι γνωστό από τους

25 Karantzali 2018.

26 Ορισμένες περιπτώσεις αναφέρονται από τον Pini (1968, 52-53), την Mavriyannaki (1972, 29-30, 84-86) και την Kanta (1980, 74, 80, 157-158, 173). Βλ. πληρέστερα Μερούσης 2000β, 292-295, ο οποίος αναφέρει 17 περιπτώσεις, σε 9 από τις οποίες υπάρχουν προτομές ταύρων. Τόποι εύρεσης των ανωτέρω είναι η Μυρσίνη, το Θραψανό, τα Μάλια, η Τζαφέρ Παπούρα, τα Αχλάδια Σητείας, τα Δράμια Αποκορώνου, οι Μελέσες, ο Λιμένας Σητείας, η Πραισός, το Αρκαλοχώρι, η Σφάκα.

27 Εδώ πρέπει όμως να αναφέρουμε μία κάπως ιδιόζουσα περίπτωση: η Richter (1966, 10, εικ. 30) είχε εικονίσει μία πήλινη λάρνακα στο Λούβρο ως μινωική. Φέρει ακρωτήρια με κριαροκεφαλές και πουλιά. Με βάση όσα γνωρίζουμε δεν έχει σχολιαστεί η περίπτωση από τους μελετητές των ΥΜ ΙΙΙ σαρκοφάγων (βλ. προηγούμενη σημείωση).

28 Rehm 2004, 28-33, 63, 73, εικ. 8.

29 Ross 2006, 69-70, εικ. 28.

30 Βλ. τις γενικές μελέτες της έννοιας Δημητροκάλλης 1992 και Ross 2006 (χωρίς μνεία της ελληνικής μελέτης).

Ινδιάνους της Βόρειας Αμερικής³¹. Στην τοιχογραφία του «Ιερού των Ορνέων» του Τσατάλ Χουγιούκ τεράστια όρνεα επιτίθενται σε ακέφαλους ανθρώπους, ίσως νοούμενα ως έχοντα καταβροχθίσει το κεφάλι τους, ήτοι την ψυχή τους³². Σε καλύμματα σιβηριανών σαρκοφάγων εικονίζονται ήλιος σελήνη και πτηνό, πράγμα που πάλι θυμίζει την ταναγρική περίπτωση³³.

Στην ανακάλυψη λοιπόν του Διαφωτισμού ότι «και οι Έλληνες ήταν κάποτε άγριοι», στην αρχική έκπληξη ενώπιον της μητριαρχίας των Ιροκέζων και των Χιούρον, η οποία οδήγησε τον J. Lafitau το 1724 στην εξωφρενική σκέψη μήπως κατάγονται αυτοί από τους Λυκίους³⁴, στην σχεδόν σοκαριστική για την επαύριο της βικτωριανής περιόδου φωτογραφία της Jane Ellen Harrison μίας φυλής «Κουρήτων» Αφρικανών Ακικούγιου να εκτελούν ένα πρωτόγονο χορό με ασπίδες και τραγούδι (μία *μολπήν*) σαν να επρόκειτο να καλύψουν τις φωνές του Δία βρέφους³⁵, σε αυτά και άπειρα παρόμοια στοιχεία³⁶ ας μας επιτραπεί να προσθέσουμε –έστω και ως νύξη– και το παρόν ταναγρικό. Η γνωριμία των αρχαίων Ελλήνων και μάλιστα του Πόντου, με σκυθικούς λαούς και τις σαμανιστικές τους δοξασίες είναι οπωσδήποτε γεγονός, ιστορικά καταγεγραμμένο από τον Ηρόδοτο (4.95), ο οποίος αναφέρει ότι οι Γέται πίστευαν στην αθανασία της ψυχής. Ο Ζάλμοξις, η μυστηριώδης αυτή μορφή, κατά ορισμένους η κύρια θεότητα των Γετών³⁷, είναι ο γνωστότερος, επώνυμος Σαμάνας που οι Έλληνες ονόμασαν μαθητή του Πυθαγόρα, του κατεξοχήν αυτού Έλληνα Σαμάνου³⁸. Αιώνες πριν τον αρχαίο ελληνικό αποικισμό ιχνηλατείται μυκηναϊκή ήδη παρουσία στην Μαύρη Θάλασσα (Βουλγαρία, Ουκρανία, Κριμαία, Καύκασο) κοντά σε σαμανικές δηλ. περιοχές, βάσει ευρέσεως κεραμεικής, ταλάντων χαλκού, αγκυρών, πελέκεων, ξιφών, αιχμών δοράτων, εξαρτημάτων ιπποσκευής και ορισμένων ακόμη στοιχείων. Στα πλαίσια της έρευνας αυτής γίνεται λόγος για ορισμένα βασικά θέματα από τον μύθο και την ιστορία, κυρίως την Αργοναυτική εκστρατεία και την πρό-έλευση του πρώιμου μυκηναϊκού χρυσού³⁹.

Είναι πέραν πάσης αμφισβητήσεως γεγονός ότι υπάρχει ανεξήγητη ομοιότητα πολιτισμικών στοιχείων σε πολιτισμούς των οποίων δεν είναι γνωστές ιστορικές επαφές: κλασικό παράδειγμα η παρομοίωση του αστερισμού της μεγάλης Άρκτου με αρκούδα τόσο από ευρασιατικούς λαούς όσο και από τους Ινδιάνους της Βόρειας Αμερικής⁴⁰. Έχουν διατυπωθεί υποθέσεις γλωσσολόγων για κοινή αρχέγονη γλώσσα, την «δικιά μας» (*nostra*) αρχέγονη κοινή γλώσσα της Παλαιολιθικής περιόδου, την *Nostratic*⁴¹ για να εξηγηθούν παρόμοια δυσεξήγητες ομοιότητες μεταξύ Ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και αφροασιατικών και ακόμα πιο

31 Βλ. Ubelaker 1989, 5, εικ. 1 (φωτογραφία νεκρού της φυλής Crow εκτεθειμένου σε υπερυψωμένη επί κοντών κλίνη).

32 Peregrine και Ember 2002, 207: οστά πτερών ορνέων στο Σανιντάρ (τέλος Μεσολιθικής) μαζί με κρανία αιγών ίσως ήταν μέρος τελετουργικής πτηνόμορφης αμφίσεως Σαμάνων.

33 Michael 1963, 3-45 (μεταφράσεις ρωσικών μελετών).

34 Pembroke 1967, 3. Vidal-Naquet 1981, 188-202.

35 Harrison 1927, 24-25, εικ. 4.

36 Ο Βάλτερ Μπούρκερτ, με τις οικείες του εξάρσεις συσχετισμών, έχει συζητήσει σαμανιστικές έννοιες αναφορικά με τον Ηρακλή και τον Γηρούνη, ανάγοντάς τις σε μυθικές συλλήψεις των κυνηγετικών σαμανικών κοινωνιών (Burkert 1979, 144-159). Μνημονεύει μία παλαιά εκπληκτική άποψη του K. Meuli, κατά την οποία τα διακλαδιζόμενα κέρατα της Κερυνίτιδος ελάφου κρύβουν την απώτατη αλήθεια ότι πρόκειται για παλαιότατη ανάμνηση σιβηριανού τάρανδου!

37 Eliade 1972.

38 Για τον Σαμανισμό του Πυθαγόρα βλ. Burkert 1972, 120 κ. εξ.

39 Hiller 1991. Πρβ. όμως de Boer 2006-07 (απόρριψη πιθανοτήτων μυκηναϊκής παρουσίας).

40 Gibbon 1964. Τομπουλίδης 2008, 69-73.

41 Μία σύνοψη της κυρίως ρωσικής εμπνεύσεως αυτής θεωρίας: Aitchison, 1996, 161-174. Διάφορες αντιμαχόμενες απόψεις παρουσιάστηκαν στο συνέδριο Salmons και Joseph 1998. Βλ. και το βιβλίο δύο υπέρμαχων της θεωρίας, Bomhard και Kerns 1994, ιδίως 144-156 για ένα υποθετικό ιστορικό σχεδιάσμα της εξέλιξης της *Nostratic* κατά την προνεολιθική περίοδο.

απομακρυσμένων. Η ερμηνευτική κύμανση μεταξύ πανάρχαιων αναμνήσεων, ή εκδήλωσης πανανθρώπινων παράλληλων φαινομένων λόγω του κοινού ψυχοπνευματικού υποστρώματος των ανθρώπων είναι μία αέναη παλινδρομική κίνηση. Όλα αυτά τα δεδομένα εν τέλει πηγάζουν και ρέουν από την «δικιά μας» και των συνανθρώπων μας (των *nostrates* μας) ενυπάρχουσα συμβολική δομή.

Επιστρέφοντας στην προβληματίζουσα προβληματική των «παραλλήλων», ας σημειωθεί ένα αξιοπερίεργο ακόμη «παραλληλο»: το πιθανό πτερωτό φίδι μαζί με τον ηλιακό δίσκο (;) της Τανάγρας θυμίζει τον αιγυπτιακό μύθο κατά τον οποίο ο οφιοειδής θεός Άπωφισ επιτίθεται και προσπαθεί να κατασπαράξει τον Ρα κατά την ηλιακή διαδρομή του τελευταίου. Αυτό ορισμένες φορές μυθολογείτο πως συνέβαινε κατά την έκλειψη του ηλίου, ή συνηθέστερα ο Άπωφισ ενέδρευε τον Ρα στο όρος της Δύσης Μπακού κατά την υποχθόνια διαδρομή της ηλιακής λέμβου⁴². Μέχρις εδώ οδεύουμε σε ευλογοφανή ατραπό λόγω της εγγύτητας των δύο πολιτισμικών χώρων· όμως υπάρχουν και στους κινεζικούς και μεσοαμερικανικούς πολιτισμούς παρόμοια στοιχεία: η κύρια θεότητα Κουετσαλκοάτλ των Αζτέκων (Κουκουλκάν στους Μάγια) σημαίνει και λεκτικά φτερωτό φίδι. Τόσο ο θεός αυτός, ο οποίος με την εικονογραφία του φτερωτού φιδιού κατέχει κύρια θέση σε όλους τους μεσοαμερικανικούς πολιτισμούς σχεδόν από την απαρχή τους, όσο και πολλές άλλες θεϊκές μορφές παίρνουν μέρος στα μυθολογούμενα για τις πέντε εποχές («ήλιους») του κόσμου⁴³. Η σχεδόν ησιόδειου τύπου αφήγηση αυτή, με τον (σημειωτέον ταυτιζόμενο με τον πλανήτη Αφροδίτη ως κύριο του Ανατολικού Ορίζοντα) Κουετσαλκοάτλ ως έναν προμηθεϊκό τύπο πρώτου ευρέτη, ευεργέτη της ανθρωπότητας, έχει για άλλη μία φορά πλήθος «παραλλήλων», με κύμανση από τις πιο πρωτόγονες φυλές έως την αρχαϊκή Ελλάδα. Όσο για το θέμα της έκλειψης του ηλίου ως αποτέλεσμα επίθεσης και κατασπάραξης του από δράκο (δηλαδή πτερωτό ερπετό), είναι ένα από τα γνωστότερα στοιχεία της κινεζικής μυθολογίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ⁴⁴

- Aguilar-Moreno, M. 2007. *Handbook to Life in the Aztec World*. Oxford: Oxford University Press.
- Aitchison, J. 1996. *The Seeds of Speech, Language Origin and Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Αραβαντινός, Β. 2010. *Το αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών*. Αθήνα: Ίδρυμα Λάτση.
- _____, επιμ. 2000. *Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών*. Τόμος Γ', τεύχος α', *Αρχαιολογία. EEBM*. Αθήνα: Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών.
- Aseyev, I.V. 2007. «Shaman Burial Rituals in the Cis-Baikal Region (Oikhon, Irkutsk Province) based on Archaeological and Ethnographic Data.» *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 30(1):93-99.
- Bomhard, A.R., και J.C. Kerns. 1994. *The Nostratic Macrofamily: A Study in Distant Linguistic Relationship*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Burkert, W. 1972. *Lore and Science in Early Pythagoreanism*. Harvard: Harvard University Press.
- _____. 1979. *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press. Ελληνική μετάφραση Η. Ανδρεάδη, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1993.
- de Boer, J.G. 2006-07. «Phantom-Mycenaeans in the Black Sea.» *Talanta* 38-39:227-302.
- Δημακοπούλου, Κ., και Ν. Κόνσολα. 1981. *Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας: Όδηγός. Αθήνα: Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων καί Άναστηλώσεως*.
- Δημητροκάλλης, Γ. 1992. *Εικονογραφία της Ψυχής. Η Ψυχή-Πουλί*. Αθήνα.
- Edson, G. 2009. *Shamanism: A Cross-cultural Study of Beliefs and Practices*. Jefferson, North Carolina: McFarland.

42 *LÁ I*, Wiesbaden 1973, 350-351, λ. Apophis (E. Hornung και A. Badawy).

43 Aguilar-Moreno 2007, 139 κ. εξ.

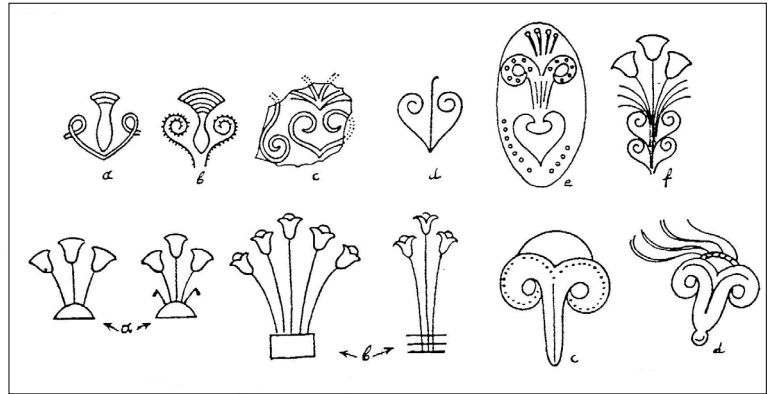
44 Για όσα έργα μνημονεύεται ελληνική μετάφραση οι αριθμοί σελίδων στις υποσημειώσεις ισχύουν για αυτήν.

- Eliade, M. 1951. *Archaic Techniques of Ecstasy*. Paris: Payot. Ελληνική μετάφραση Ι. Μποτρηοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Χατζηνικολή, 1978.
- _____. 1972. *Zalmoxis, The Vanishing God*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Frazer, G. 1922. *The Golden Bough*. London: Macmillan (επίτομη έκδοση).
- Gallou, C. 2005. *The Mycenaean Cult of the Dead*. BAR-IS 1372. Oxford: Archaeopress.
- Gesell, G.C. 1976. «The Minoan Snake Tube: A Survey and Catalogue.» *AJA* 80:247-259.
- Gibbon, W.B. 1964. «Asiatic Parallels in North American Star Lore: Ursa Major.» *Journal of American Folklore* 77 (305):236-250.
- Harrison, J.H. 1927. *Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion*. 2η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press.
- Henderson, J. 1964. «Ancient Myths and Modern Man.» Στο Jung 1964, 104-157.
- Hiller, S. 1991. «The Mycenaean and the Black Sea.» Στο *Thalassa: L'Egée préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Corse, 23-25 avril 1990*, επιμ. R. Laffineur και L. Basch, 207-216. Liège: Université de Liège.
- Ηλιόπουλος, Θ. 2012. «Μία εικονογραφική παρατήρηση επί της ΥΕ ΙΙΙΓ "Γραπτής Στήλης" των Μυκηνών.» Στο *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη, 35-45. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 18. Θεσσαλονίκη: ΥΠΑΙΘΠΑ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Höhne, H. 1975. «Der Fall Lissner.» Στο *Mein gefährlicher Weg. Vergeben, aber nicht vergessen*, επιμ. I. Lissner, 221-272. München: Droemer Knauer Vlg.
- Immerwahr, S. 1995. «Death and the Tanagra Larnakes.» Στο *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, επιμ. J.B. Carter και S.P. Morris, 109-122. Austin: University of Texas Press.
- Jochelson, W. 1926. *The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus*. The Jesup North Pacific Expedition. Leiden: E.J. Brill – New York: G.E. Stechert.
- Jung, C., επιμ. 1964. *Man and His Symbols*. Ελληνική μετάφραση Α. Χατζηθεοδώρου. Αθήνα: Αρσενίδης, 1980.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution*. SIMA 58. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Καράντζαλη, Έ. 2018. «... δύναμις ύψίστου επισκιάσει σοι. Η σημασία των ευρημάτων ενός τάφου του πρώιμου 14ου αιώνα π.Χ. από τα Περβόλια Μαλίων.» Στο *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011)*, τόμ. Α1.2, 355-374. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.
- Kirchner, H. 1952. «Ein archäologischer Beitrag zur Urgeschichte des Schamanismus.» *Anthropos* 47:244-286.
- Koch, G., και H. Sichtermann. 1982. *Römische Sarkophage*. München: Beck.
- Leroi-Gourhan, A. 1964. *Les religions de la préhistoire*. Paris: Presses universitaires de France. Ελληνική μετάφραση Ν. Λιανέρης, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1990.
- Λιανέρης, Ν. 1990. «Το έργο του Leroi-Gourhan.» Στο Leroi-Gourhan 1964, 7-40.
- Lissner, I. 1961. *Man, God and Magic*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- MacGillivray, A. 2004. «The Astral Labyrinth at Knossos.» Στο *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επιμ. G. Cadogan, E. Hatzaki, και A. Vasilakis, 329-338. BSA Studies 12. London: British School at Athens.
- Marinatos, N. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine*. Urbana – Chicago – Springfield: University of Illinois Press.
- _____. 2018. «The Waz-Spirals of Xeste 3, Thera: Regeneration and Solar Symbolism.» Στο *ΧΡΩΣΤΗΡΕΣ / PAINTBRUSHES. Wall-painting and Vase-painting of the Second Millennium BC in Dialogue. Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, επιμ. A.G. Vlachopoulos, 77-85. Athens: University of Ioannina – Hellenic Ministry of Culture and Sports / Archaeological Receipts Fund.
- Marinatos, S. 1951. «'Numerous Years of Joyful Life'. From Mycenae.» *BSA* 46:102-116.
- Mavriyannaki, C. 1972. *Recherches sur les larnakes minoennes de la Crète occidentale*. Incunabula Graeca 54. Rome: Edizioni dell'Ateneo.
- Μερούσης, Ν. 2000α. «Η εικονογραφία στα πλαίσια των ταφικών πρακτικών. Οι ενδείξεις από τις διακοσμημένες λάρνακες της ΥΜ ΙΙΙ Κρήτης και της μυκηναϊκής Τανάγρας.» Στο *Αραβαντινός 2000*, 264-285.

- _____. 2000β. *Οι εικονογραφικοί κύκλοι των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων. Οι διαστάσεις της εικονογραφίας στα πλαίσια των ταφικών πρακτικών.* Θεσσαλονίκη.
- Michael, H.N., επιμ. 1963. *Studies in Siberian Shamanism.* Toronto: University of Toronto Press.
- Μπουλώτης, Χ. 2000. «Η τέχνη των τοιχογραφιών στη μυκηναϊκή Βοιωτία.» Στο *Αραβαντινός 2000*, 1095-1133.
- Namba Walter, M., και E.J. Neumann Fridman, επιμ. 2004. *Shamanism: An Encyclopedia of World Beliefs, Practices, and Culture.* Santa Barbara, California: ABC – CLIO.
- Panagiotopoulos, D. 2007. «Mykenische Trauerbilder. Zu den Anfängen der griechischen funeren Ikonographie.» Στο *Στέφανος Αριστέιος: Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros: Festschrift für Stefan Hiller zum 65 Geburtstag*, επιμ. F. Lang, C. Reinholdt, και J. Weilhartner, 205-214. Wien: Phoibos Verlag.
- Papazoglou-Manioudaki, L. 2012. «Gold and Ivory Objects at Mycenae and Dendra Revealed: Private Luxury and/or Insignia Dignitatis.» Στο *Kosmos. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference, University of Copenhagen, 21-26 April 2010*, επιμ. M.-L. Nosch και R. Laffineur, 447-456. *Aegaeum* 31. Liège: Université de Liège.
- Pembroke, S. 1967. «Women in Charge: The Functions of Alternatives in Early Greek Tradition and the Ancient Idea of Matriarchy.» *JWarb* 30:1-35.
- Peregrine, P., και M. Ember. 2002, *Encyclopedia of Prehistory.* Vol. 8. *South and Southwest Asia.* New York: Springer.
- Petit, T. 2004. «Images de la royauté amathousienne: Le sarcophage d'Amathonte.» Στο *Iconographie impériale, iconographie royale, iconographie des élites dans le monde gréco-romain*, επιμ. Y. Perrin και T. Petit, 49-96. Saint-Étienne: Publications de l'Université.
- Pini, I. 1968. *Beiträge zur minoischen Gräberkunde.* Wiesbaden: Steiner.
- Rehm, E. 2004. *Dynastensarkophage mit szenischen Reliefs aus Byblos und Zypern.* Teil 1.1, *Der Ahiram-Sarkophag.* Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Richter, H.G. 1966. *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans.* London: Phaidon Press.
- Romain, W.F. 2009. *Shamans of the Lost World: A Cognitive Approach to the Prehistoric Religion of the Ohio Hopewell.* Lanham: AltaMira Press.
- Ross, T. 2006. «Winged representations of the soul in ancient Greek art from the Late Bronze Age through the Classical period.» Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Victoria.
- Salmons, J., και B.D. Joseph, επιμ. 1998. *Nostratic: Sifting the Evidence.* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Σπυρόπουλος, Θ. 1969. «Άνασκαφή Μυκηναϊκού νεκροταφείου Τανάγρας.» *ΠΑΕ*:5-15.
- _____. 1970. «Άνασκαφή εις τὸ Μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον τῆς Τανάγρας.» *ΑΑΑ* 3:184-197.
- _____. 1971. «Άνασκαφή Μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Τανάγρας.» *ΠΑΕ*:7-14.
- Stutley, M. 2003. *Shamanism: A Concise Introduction.* London: Routledge.
- Τομπουλίδης, Χ. 2008. *Ουρανογραφία.* Θεσσαλονίκη: Πλανητάριο Θεσσαλονίκης.
- Ubelaker, D.H. 1989. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation.* 2η έκδοση. Washington, DC: Taraxacum.
- Vermeule, E. 1965. «Painted Mycenaean Larnakes.» *JHS* 85:123-148.
- _____. 1979. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry.* Berkeley: University of California Press.
- Vidal-Naquet, P. 1981. *Le Chasseur Noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec.* Paris: Maspéro. Ελληνική μετάφραση Γ. Ανδρεάδης και Π. Ρηγοπούλου, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, 1983.
- Watrous, L.V. 1991. «The Origin and Iconography of the Late Minoan Painted Larnax.» *Hesperia* 60:285-307.

Εικ. 1. Πήλινη σαρκοφάγος από την Τανάγρα, τάφος 6. Πτηνά, κέρατα και δίσκοι ως ακρωτήρια στις γωνίες του καλύμματος. Περί το 1250 π.Χ. (Δημακοπούλου και Κόνσολα 1981, πίν. 44. Άδεια αναδημοσίευσης ΤΑΠ).

Εικ. 2. Αιγυπτιακά και μινωικά κρinoειδή και παπυροειδή ή καρδιοσχημα θέματα (Marinatos 1951, εικ. 3).

Εικ. 3. Ξύλινο φέρετρο Σαμάνου της σιβηριανής περιοχής Τουνγκούσκα. Ορθοστάτες-ράβδοι με πτηνά. Περί το 1796 μ.Χ. (Jochelson 1926, πίν. XIV, εικ. 1).

Εικ. 4. Σπήλαιο Λασκώ, η «Σκηνή του Πηγαδιού». Ανθρώπινη μορφή καταβαλλόμενη από βίσωνα. Πτηνό ως επίστεψη ράβδου; Αριστερά, εκτός της εικόνας, ένας ρινόκερος. Περί το 15.000 π.Χ. (Leroi-Gourhan 1964, πίν. VIII. Άδεια αναδημοσίευσης PUF).

Η θεωρητική προσέγγιση στην αρχαιολογία της θρησκείας

Hekmatolla Mollasalehi

SUMMARY: A THEORETICAL APPROACH IN ARCHEOLOGY OF RELIGION

Archeology of religion cannot exist without "Arche" and "Logos", as Plato has set it. However, archeology, in a general sense, is the rediscovery and reconstruction, as well as a re-explanation of the lost *archae* and the lost *logoi* of the material remains of ancient societies. Archaeology of Religion(s) or Archaeology of Cult in this sense is the systematic research of the material remains of ancient societies as remains with possible ritual / religious aspects. Every serious theoretical approach of the nature of the archeological research in general and more specifically of the Archeology of Religion research, is aided by a critical way of thinking and critical reasoning, in order to be able to clarify the principles (*archae*) and reasons (*logoi*) of the research methods that one follows.

A number of aspects in the various subjects of the Archeology of Religion are necessary prerequisites for the study of one's theoretical approach. These aspects consist of beliefs, rituals, symbols, architecture and other aspects of life of various people and civilizations of the past. We know of course that religious experience is a different thing from the study of religion, which cannot be studied without a theoretical approach.

Considering the importance of religion in the past, many questions arise such as: What does the archeologist of religion bring to this elaborated research? What does the Archeology of Religion want to achieve? What does the archeologist of religion seek to prove? What is the research subject of archeologists of religion and what are their basic research questions? What is the theoretical base of such a research?

A variety of alternative terms for the Archeology of Religion has been proposed in recent decades, such as Archeology of Cult, Archeology of Ritual, Archeology of Cult Practices.

The author has adopted a pyramidal scheme for the study of the various constituent parts of the Archeology of Religion. The peak of the pyramid represents the system of ideas, teachings and beliefs. The middle part represents patterns of behaviour, such as religious rituals, and the base includes material compositions, such as religious buildings, sacred places, religious outfits, symbols and others.

Κάθε αρχαιολογική έρευνα κατά κανόνα οφείλει να επιλέγει και να δικαιολογεί τις αρχές και τους λόγους της διαδικασίας που ακολουθεί. Άλλωστε η ετυμολογία του σύνθετου και πηγαίου πλατωνικού όρου Αρχαιολογία το αποκαλύπτει σαφώς.

Αρχαιολογία χωρίς αρχή και λόγο ουδέποτε υπήρξε και ούτε μπορεί να έχει λόγο ύπαρξης. Οι αρχαίοι θησαυροί ή τα πολιτισμικά κατάλοιπα του παρελθόντος μόνα τους δεν επαρκούν για να υπάρξει Αρχαιολογία ή αρχαιολογική προσέγγιση των πραγμάτων. Από τον καιρό που το είδος του ανθρώπου, ως άνθρωπος με όλη την ιδιαιτερότητά του, εμφανίζεται στη σκηνή της ιστορίας, τα πολιτισμικά κατάλοιπα αρχίζουν να υπάρχουν. Όμως η Αρχαιολογία, δηλαδή η αναζήτηση και ανακάλυψη των αρχών και των λόγων ύπαρξης των πολιτισμικών καταλοίπων του παρελθόντος ως συστηματικός τρόπος έρευνας, είναι τέκνο των σύγχρονων αξιών, καθώς επίσης του μοντέρνου λόγου και της μοντέρνας ιστορικής γνώσης και στάσης απέναντι στα πράγματα.

Κάθε αυθεντική και σοβαρή θεωρητική προσέγγιση της φύσης της αρχαιολογικής έρευνας γενικά, αλλά και της αρχαιολογίας της θρησκείας ειδικά, οφείλει, στο πλαίσιο της κριτικής σκέψης ή του κριτικού λόγου, να διασαφηνίζει τις αρχές και τους λόγους της έρευνας που ακολουθεί.

Το άρθρο μου αυτό, όμως, επικεντρώνεται στη διεξοδική εξέταση των αρχών και των λόγων της αρχαιολογίας της θρησκείας, που είναι ένας νεογέννητος κλάδος, ιδιαίτερα επιβαρυσμένος με αντιφάσεις, καχυποψίες, παραποιήσεις και παρερμηνείες¹. Όμως η ίδια η θρησκεία κατά την ιστορική της πορεία, παρά το γεγονός ότι είναι γεμάτη από αντιφάσεις και αντιλογίες, όταν εξετάζεται από τις επιστήμες που την έχουν ως αντικείμενο μελέτης τους, δεν εμφανίζει τις ανάλογες αντιφάσεις και αντιλογίες².

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

1. Πώς είναι εφικτή μία αρχαιολογική προσέγγιση ή, με ακριβέστερους όρους, μία αρχαιολογική ερμηνεία να αποτελέσει αναπαράσταση (reconstruction) των χαμένων θρησκευτικών συστημάτων και θρησκευτικών συμπεριφορών χαμένων κοινωνικών ομάδων;
2. Αν η απάντηση είναι θετική, τότε κάτω από ποιες προϋποθέσεις και ποιους όρους ο αρχαιολόγος της θρησκείας θα μπορούσε να χαράξει τον δικό του δύσβατο δρόμο έρευνας της θρησκευτικής συμπεριφοράς και των θρησκευτικών πεποιθήσεων των αλλοτινών κοινωνιών;
3. Γνωρίζουμε ότι σπουδαίοι ανθρωπολόγοι, εθνολόγοι, ιστορικοί των θρησκειών, κοινωνιολόγοι, φιλόλογοι, γλωσσολόγοι, ψυχολόγοι και φιλόσοφοι των θρησκειών έχουν προσφέρει σημαντικά στη μελέτη της θρησκείας, επιστημονική συνεισφορά που συντέινε στην αναγνώριση της θέσης, της ιλιγγιώδους σημασίας και του ρόλου της θρησκείας στην ιστορική πορεία του ανθρωπίνου είδους.
4. Γνωρίζοντας αυτά οδηγούμαστε στο να αναρωτηθούμε ποια θα μπορούσε να είναι η προσφορά του αρχαιολόγου της θρησκείας σ' αυτή την πολύμοχθη ερευνητική αναζήτηση;
5. Επομένως, τι επιδιώκει η αρχαιολογία της θρησκείας, τι θέλει να καταδείξει, να φέρει στο φως, ο αρχαιολόγος της θρησκείας;
6. Ποιο είναι το αντικείμενο της έρευνας του αρχαιολόγου της θρησκείας και ποια είναι τα βασικά της ερωτήματα;
7. Ποιές είναι οι θεωρητικές βάσεις μιας τέτοιας έρευνας;
8. Ποιες μεθόδους πρέπει να ακολουθήσει, δηλαδή ποια είναι τα μεθοδολογικά τους θεμέλια;
9. «Ως σύγχρονοι ερευνητές μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα αποκτήσουμε κάποιες, αλλά σαφώς όχι όλες, τις πραγματικές σχέσεις μεταξύ των παρατηρουμένων συμβόλων»³.
10. Μία από τις ερευνητικές μεθόδους είναι η εξέταση των θρησκευτικών αντικειμένων ως σύμβολα. Τι είναι όμως το θρησκευτικό σύμβολο;
11. Ένα θρησκευτικό σύμβολο σε τι διαφέρει από άλλα σύμβολα, άλλες κατηγορίες συμβόλων⁴;
12. Ποιά είναι η ιδιοτυπία των θρησκευτικών συμβόλων;
13. Πώς μπορεί να διακριθεί με αρχαιολογικά κριτήρια ένα θρησκευτικό σύμβολο από ένα σύμβολο άλλης κατηγορίας;
14. Πώς μπορεί να διακριθεί ένα αντικείμενο θρησκευτικής από ένα αντικείμενο καθημερινής χρήσης;
15. Υπάρχουν πειστικές και ενδεικτικές αποδείξεις;

1 Οι όροι που γ' αυτό το νέο κλάδο της αρχαιολογίας μεταχειρίζονται οι αρχαιολόγοι είναι πολλοί και διάφοροι, παραδείγματος χάρη: Archaeology of Cult (Renfrew 1985), Archaeology of Religion (Renfrew 1994), Archaeology of Ritual Communication, Ritual Communication (Conkey 1985), Archaeology of Rituality, Archaeology and Ritual, Archaeology of Ritual (Kyriakidis 2007).

2 Ο όρος «Αρχαιολογία της Θρησκείας» σημαίνει την αρχαιολογία των χαμένων θρησκευτικών αρχών η δομών διαμέσου του αρχαιολογικού αντικειμένου.

3 Renfrew και Bahn 2016, 411.

4 Guthrie 1993. Haggard κ.ά. 2002.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΑΛΛΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ

1. Έχει σημασία να δεχθούμε ότι οι απεικονίσεις, τα τεχνουργήματα, τα γενικά λατρευτικά και τελετουργικά σύμβολα και αντικείμενα δεν μας αποκαλύπτουν ευθέως το νόημά τους. Ο παρατηρητής - ερευνητής είναι εκείνος, ο οποίος πρέπει να προτείνει την ερμηνεία τους και αυτό αποτελεί θεμελιώδη κανόνα της επιστημονικής μεθόδου⁵.
2. Έχει ο αρχαιολόγος της θρησκείας στη διάθεσή του τους απαραίτητους κανόνες για την ερμηνεία των αντικειμένων της μελέτης του;
3. Ποιοί όμως είναι αυτοί οι κανόνες που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν;
4. «Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι αυτό που περισσότερο απ' οτιδήποτε άλλο διακρίνει το ανθρώπινο είδος από άλλες μορφές ζωής είναι η ικανότητά του να χρησιμοποιεί σύμβολα.» «Κάθε ευφυής σκέψη και κάθε είδος συνεκτικού λόγου στηρίζεται στα σύμβολα»⁶.
5. Κάτω από ποιές συνθήκες οι ανθρώπινες ομάδες, κυρίως του Homo Sapiens Sapiens, δημιούργησαν τον κόσμο των συμβόλων⁷;
6. Ποιες ήταν οι πρωταρχικές αιτίες, λόγοι και στόχοι για τη δημιουργία των συμβόλων;
7. Με ποιό τρόπο τα χρησιμοποιούσαν;
8. Γιατί με τόση καθυστέρηση αυτός ο περίπλοκος κόσμος των συμβολικών απεικονίσεων εμφανίζεται στη σκηνή των ιστορικών διαδικασιών;
9. Ποια ήταν η σημασία τους;
10. Σε τι αποσκοπούσαν;
11. Ποια ήταν το περιεχόμενό τους;
12. Πώς και με την εφαρμογή ποιας μεθόδου θα μπορούσαμε να τα αποκρυπτογραφήσουμε;

ΟΙ ΟΡΟΙ

Στις τελευταίες δεκαετίες έχει σημειωθεί μία έκρηξη στην αρχαιολογία με ονόματα, επίθετα, και σύνθετους όρους και προτάσεις, που προέρχονται από τη μία πλευρά από την ίδια την αρχαιολογική έρευνα και από την άλλη από ένα χείμαρρο όρων δανεισμένων από διάφορες πηγές - και αυτοί οι όροι έχουν κατακλύσει την αρχαιολογική σκέψη.

Οι νεογέννητοι κλάδοι της αρχαιολογικής έρευνας, όπως η γνωσιακή αρχαιολογία, η σημειολογική αρχαιολογία, η ερμηνευτική αρχαιολογία, η δομική αρχαιολογία και η αρχαιολογία της θρησκείας τρέφονται από πολλές και διάφορες πηγές, κυρίως όμως από πηγές θεωρητικής και ιστορικο-κοινωνιολογικής φύσης.

Η αρχαιολογία της λατρείας (the Archaeology of Cult), η αρχαιολογία της τελετουργίας (the Archaeology of Ritual), η αρχαιολογία της λατρευτικής πρακτικής (the Archaeology of Cult Practice) είναι διάφοροι σύνθετοι όροι, τους οποίους τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιούν οι αρχαιολόγοι, για να νομιμοποιήσουν αυτόν τον άλλο κλάδο, την αρχαιολογία της έρευνας του ιδιαίτερου αυτού αντικειμένου, που είναι, με την πιο ευρεία έννοια, η αρχαιολογία της θρησκείας. Πρόκειται για ένα κλάδο πολύ σύνθετο, περίπλοκο, με αγκαθωτά εδάφη και σκοτεινές και άβρατες περιοχές⁸.

Παρόλες τις καχυποψίες και τις διαφωνίες στους αρχαιολογικούς κύκλους ως προς τη δυνατότητα της αρχαιολογικής μελέτης των χαμένων θρησκευτικών βιωμάτων, κυρίως του προϊστορικού ανθρώπου, η αρχαιολογία της θρησκείας εξακολουθεί να εξελίσσεται με γοργό

5 Renfrew και Bahn 2016, 403.

6 Renfrew και Bahn 2016, 401-402.

7 Cauvin 2002, 2003.

8 Mollasalehi 2014, 2015.

ρυθμό. Ο σύγχρονος ερευνητής της θρησκείας, εγκλωβισμένος στην σύγχρονη πραγματικότητα, από τη μία πλευρά κινδυνεύει να απαρνηθεί την θρησκευτική εμπειρία σαν πραγματική και ανεξάρτη στάση του ανθρώπου απέναντι στα πράγματα, αφ' ετέρου να τη δει σαν σπασμένο δοχείο, άδειο από το περιεχόμενό του, δηλαδή από τα έμφυτα στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν, όπως τη θεία χάρη, το θείο μυστήριο, τη θεϊκή επέμβαση και την εσωτερική δύναμη του ιερού.

Η θρησκεία, ως πανανθρώπινο ιστορικό φαινόμενο, χαρακτηρίζεται από έντονη αμφίσημη υφή. Από τη μία πλευρά, κυρίως σε άλλες εποχές, ήταν κινητήρια δύναμη κάθε ηθικής δραστηριότητας και εμπύχωνε εσωτερικά την πνευματική δημιουργία, ενώ έδινε σιγουριά, ελπίδα, εσωτερική δύναμη, βεβαιότητα για το νόημα της ζωής και αποτελούσε το θεμέλιο της εσωτερικής συνοχής των κοινωνιών. Από την άλλη πλευρά πολλές φορές έχει κατηγορηθεί ως τροχοπέδη της προόδου και της ελεύθερης σκέψης.

Η ιστορία των θρησκειών πάντα ήταν διαποτισμένη από αντιφατικές εμπειρίες, ιδίως, όμως, από εμπειρίες του απόλυτου μυστηρίου του Όντος, το οποίο αποτελούσε μία άλλη πηγή πνευματικής διαύγειας και θαυμάτων, που, στις πιο κρίσιμες και απελπιστικές στιγμές, ανανέωναν την ζωή με το εσωτερικό τους φως και την ανάσταναν εκ νεκρών.

Ο ρόλος της θρησκείας ως εμπυχωτή των κοινωνιών φαίνεται ότι τείνει στις μέρες μας να εκλείψει. Η σύγχρονη ιστορική σκέψη όχι μόνο απαρνήθηκε το μυστήριο, το ιερό και το άγιο, καθώς επίσης και τη συναίσθηση της αμαρτίας και του υπερβατικού στοιχείου της θρησκείας, αλλά και κινήθηκε προς την απογύμνωση του ιστορικού γίνεσθαι από το στοιχείο του μυστηρίου.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Όπως τονίσαμε προηγουμένως, η αφετηρία κάθε επιστημονικής έρευνας συνίσταται στη θεωρία. Δίχως θεωρητική γνώση των πραγμάτων η επιστημονική έρευνα κινδυνεύει να πέσει στην παγίδα των αντιφάσεων και του παραλογισμού. Ο αρχαιολόγος της θρησκείας, λόγω της περίπλοκης και διχοτομημένης φύσης του αντικειμένου μελέτης του, έχει μία επιπλέον ανάγκη να καθορίσει τα θεωρητικά θεμέλια του κλάδου του, και, με αυτά τα θεωρητικά θεμέλια, να ξεκινήσει την έρευνά του.

Πριν από μερικές δεκαετίες οι αρχαιολόγοι δεν λάμβαναν υπ' όψιν τους τη δεοντολογία του θεωρητικού εφοδιασμού στις έρευνές τους. Σήμερα όλο και περισσότερο συνειδητοποιούν την μεγάλη σημασία της θεωρίας σε όλα τα στάδια του ερευνητικού τους έργου⁹.

Μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι στον χώρο των κοινωνικών επιστημών το άλφα και το ωμέγα είναι η θεωρία. Προκειμένου, όμως, να αποφανθούμε, αν η αρχαιολογία «δικαιούται» ή όχι να μελετήσει το θρησκευτικό φαινόμενο, πρέπει οπωσδήποτε να έχουμε θεωρητική γνώση, ώστε σε αυτήν να βασίσουμε τα επιχειρήματά μας. Δεν είναι τυχαίο ότι εκείνοι οι οποίοι είχαν αρνητική στάση στις δυνατότητες της αρχαιολογίας να εμπλέκεται με τα χαμένα μεταφυσικά βιώματα κοινωνικών ομάδων του παρελθόντος είχαν και τον θεωρητικό τους λόγο και τους θεωρητικούς τους ισχυρισμούς. Από την άλλη μεριά οι αρχαιολόγοι εκείνοι που εξέταζαν το θέμα με περισσότερη αισιοδοξία και είχαν πιο θετική στάση απέναντι στο πρόβλημα, δηλαδή στη δυνατότητα της αρχαιολογίας να μελετά τη θρησκεία, είχαν και αυτοί επίσης τα θεωρητικά τους επιχειρήματα.

Η δεοντολογία της θεωρητικής γνώσης δεν περιορίζεται στο γεγονός ότι μας εφοδιάζει με γενικές εικόνες ή καθολικά περιγράμματα της δομής του αντικειμένου που ερευνούμε, αλλά

9 Bapty και Yates 1990. Barfield 1997. Binford 1962, 1972. Clarke 1968, 1972. Davies κ. ά. 2002. Hodder 1991α, 1991β, 1992, 1999. Renfrew 1989, 1994. Renfrew και Bahn 2016.

επεκτείνεται σε όλες τις φάσεις της ερευνητικής μας προσπάθειας. Μας δίνει τη δυνατότητα κάθε φορά που εκθέτουμε νέες, συγκεκριμένες ερωτήσεις να υποβάλλουμε και τις συγκεκριμένες προτάσεις μας, αλλά και να διατυπώσουμε συγκεκριμένες υποθέσεις και, τελικά, νέες θεωρίες προς νέα διερεύνηση.

Εδώ όμως έχουμε να αντιμετωπίσουμε ένα παράδοξο. Η ίδια η θρησκεία αντιστέκεται εκ φύσεως στις θεωρητικές προτάσεις της επιστημονικής έρευνας. Η θρησκεία χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι δεν παραδίδεται εύκολα στους επιστημονικούς ορισμούς και στις φιλοσοφικές αφηρημένες γενικεύσεις ούτε και δέχεται τις αχαλίνωτες αντικειμενοποιήσεις των επιστημονικών όρων και κατατάξεων. Η επιστημονική έρευνα της θρησκείας δεν ανήκει στην κατηγορία του θρησκευτικού βιώματος, με άλλα λόγια άλλο η επιστημονική έρευνα και άλλο το θρησκευτικό βίωμα. Εντούτοις, αν και πρόκειται για δύο διαφορετικές σφαίρες, στην πραγματικότητα δεν αντιτίθενται η μία στην άλλη.

Το θρησκευτικό βίωμα συνίσταται στην υποκειμενική εμπειρία του θρησκευόμενου ανθρώπου και βεβαίως δεν μπορεί να προσεγγισθεί με την επιστήμη χωρίς να αλλοιωθεί ο χαρακτήρας του. Το υπάρχειν μέσα στον Κόσμο πραγματοποιείται μεταξύ του «τοπίου και εμού μέσω του θρησκευτικού βιώματος».

Στη θρησκευτική αντίληψη και αίσθηση: «Ο Κόσμος δεν είναι εμπρός μου αλλά μέσα μου, δεν είναι θέαμα αλλά βίωμα, δεν είναι θεώρηση αλλά όραση». Το συγκινησιακό, η εσωτερική πνευματική χαρά, το πηγαίο στοιχείο του συναισθήματος, που έρχονται από τις ρυθμικές κινήσεις και από τον εσωτερικό ενθουσιασμό (εν-θεο-ιασμός) (θεοθεραπεία), δεν διανοητικοποιείται τόσο εύκολα όσο το φαντάζεται ή το απαιτεί ο επιστήμονας - ερευνητής της θρησκείας. Η θρησκευτική όραση ανθίσταται στην εξαντλητική ανάλυση σχετικά με τα δεδομένα της εμπειρίας, την οποία η επιστημονική / αρχαιολογική έρευνα ελάχιστα μόνο μπορεί να προσεγγίσει.

Συνεχίζοντας την ανάλυση της θρησκευτικής αίσθησης μπορούμε να πούμε ότι αυτή, όπως αποδεικνύει η ιστορία του θρησκευτικού φαινομένου, πολλές φορές ήταν η κινητήρια δύναμη, ίσως και η μήτρα των άλλων αισθήσεων. Δεν περιοριζόταν στο ατομικό ή προσωπικό βίωμα του καθενός χωριστά, αλλά κάλυπτε το κοινωνικό σύνολο. Έπαιρνε καθολικές διαστάσεις σπέρνοντας την τεράστια επίδρασή της στην κοινωνική πορεία και στις ιστορικές διαδικασίες ως σύνολο διεισδύοντας σε άλλες περιοχές, εκείνες των αξιών, των κινήσεων και της συμπεριφοράς των ανθρωπίνων ομάδων. Σε περασμένες χιλιετίες, τουλάχιστον πριν την Αναγέννηση, που το θρησκευτικό βίωμα βρισκόταν στο επίκεντρο των κοινωνικών διαδικασιών, ο διαχωρισμός της θρησκευτικής εμπειρίας από τις άλλες περιοχές αξιών ήταν σχεδόν αδύνατος. Αυτό είναι ένα άλλο πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος ερευνητής - αρχαιολόγος της θρησκείας, σε μία εποχή που η ίδια η θρησκεία σαν γεγονός ή σαν ζωντανή πραγματικότητα έχει εκλείψει. Ο ερευνητής οφείλει να μελετήσει μόνον ό,τι έχει απομείνει από τα διαμελισμένα μέρη της υπό την προϋπόθεση της σωστής και ακριβούς εντόπισης, ένδειξης και καταγραφής των υλικών υπολειμμάτων αυτών των νεκρών θρησκευτικών βιωμάτων.

ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΩΣ ΔΟΜΗ

Εάν δεχθούμε το θρησκευτικό φαινόμενο ως μία ιδιαίτερη κατηγορία αξιών ή ως ιδιότυπη σύλληψη της πραγματικότητας από όποια κοινωνική ομάδα και αν προέρχεται ή σε όποια ιστορική περίοδο και αν ανήκει, τότε το κύριο ερώτημα είναι ποια είναι η δομή αυτού του πανανθρώπινου φαινομένου, αφού κάθε φαινόμενο έχει δική του δομή ή αρχιτεκτονική διαμόρφωση βασισμένη στα δικά της θεμέλια και στο δικό της υλικό.

Έτσι, καθώς είναι γνωστό ότι κάθε δομή (structure) πρέπει να έχει δική της σύνθεση, δικά της μεγέθη και μία ιδιαίτερη διάταξη, το θεωρητικό μοντέλο που προτείνω ως γεωμετρική απάντηση στο ερώτημά μας είναι το εξής:

Κάθε θρησκευτική εμπειρία ως καθολικό φαινόμενο συντίθεται από τρία βασικά στοιχεία: (α) Πρώτον και κύριον, ένα σύστημα δοξασιών και διδασκαλιών ή, με ένα πιο γενικό όρο, ένα σύστημα ιδεών, (β) Δεύτερον, ένα ιδιότυπο πλαίσιο πράξεων ή τρόπων συμπεριφοράς, που το αποκαλούμε θρησκευτικές ιεροτελεστίες, (γ) Τρίτον, το υλικό της σώμα (material corpus).

Αυτή η τριμερής διάκριση του θρησκευτικού φαινομένου αποτελεί το πρώτο θεωρητικό βήμα στη μελέτη της αρχαιολογίας της θρησκείας¹⁰.

Το δεύτερο βήμα είναι η γεωμετρική απόδοση αυτής της τριμερούς δομής, ώστε να μπορέσει να γίνει κατανοητή και να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα του θρησκευτικού φαινομένου κάθε μορφής, κάθε είδους και κάθε εποχής στην οποία ανήκει. Γνωρίζουμε καλά ότι ένα θεωρητικό μοντέλο πρέπει να έχει σαφήνεια, λογική βάση, γενικότητα και να αποδεικνύεται.

Μετά από συγκρίσεις μεταξύ πολλών και διαφόρων μοντέλων, κυρίως από τη σφαίρα των κοινωνικών επιστημών, όπως τα προτεινόμενα μοντέλα της διαδικαστικής, ερμηνευτικής, περιβαλλοντολογικής και σημειολογικής αρχαιολογίας, σαν δεύτερο θεωρητικό βήμα στη μελέτη της αρχαιολογίας της θρησκείας προτείνω στο πρόσφατο βιβλίο μου ως μοντέλο το γεωμετρικό σχήμα της πυραμίδας. Αυτό αποτελείται από τρία μέρη.

Στο κορυφαίο τμήμα τοποθετείται το σύστημα των ιδεών, διδασκαλιών και δοξασιών κάθε μορφής του θρησκευτικού φαινομένου. Στο μεσαίο τμήμα τοποθετείται ο τρόπος συμπεριφοράς, όπως οι θρησκευτικές τελετές. Στο τμήμα της βάσης τοποθετείται η υλική σύνθεση, όπως τα θρησκευτικά κτήρια, οι ιεροί χώροι, οι ενδυμασίες, τα σύμβολα, κ.ά.

Ας δούμε πιο αναλυτικά τι εννοούμε με όλους αυτούς τους όρους, με αυτές τις διαιρέσεις. Κάθε μοντέλο είναι συμβατικό, όπως το αντιλαμβανόμαστε ως παρατηρητές του φαινομένου που μελετάμε, ενώ το ίδιο το φαινόμενο είναι ένα και έτσι το αντιλαμβάνεται ο θρησκευόμενος.

α) Σύστημα δοξασιών

Η δύναμη κάθε θρησκείας βρίσκεται στο σύστημα των ιδεών της. Ο θρησκευτικός λόγος, είτε ως αποκάλυψη είτε ως μύθος είτε ως σύστημα δοξασιών, πάντα είχε καθοριστική σημασία στον τρόπο της συμπεριφοράς και της υλικής διαμόρφωσης της δομής αυτής της θρησκείας. Για να ακριβολογήσουμε, το σύστημα των ιδεών είναι εκείνο που δίνει την πνοή, την εσωτερική δύναμη, τον ρυθμό, καθώς επίσης και περιεχόμενο στις πράξεις των θρησκευόμενων ανθρώπων, δηλαδή τη θρησκευτική συμπεριφορά.

Αυτά που αναφέραμε, δηλαδή η συμμετοχή του συστήματος των ιδεών μαζί με το σύστημα συμπεριφοράς, διαμορφώνουν το σύστημα του υλικού σώματος. Ο αρχαιολόγος της θρησκείας εμπλέκεται περισσότερο μ' αυτή την περιοχή της θρησκείας, δηλαδή με το υλικό σώμα. Έχει καθοριστική σημασία ο αρχαιολόγος της θρησκείας να έχει θεωρητική γνώση για τη φύση ή την υφή αυτού του υλικού σώματος της κάθε θρησκείας, το οποίο είναι το πιο αισθητό και το πιο απτό. Το σύστημα των δοξασιών κάθε θρησκείας αφήνει τεράστια επίδραση στη θρησκευτική συμπεριφορά και στην πνευματική στάση των κοινωνικών ομάδων, με αποτέλεσμα τον τρόπο διαμόρφωσης και εξέλιξης του υλικού σώματος αυτής της θρησκείας σαν δομή με όλη την ιδιοτυπία και ιδιαιτερότητά της. Με άλλα λόγια τα δύο μέρη, δηλαδή το πλαίσιο της θρησκευτικής συμπεριφοράς και το υλικό σώμα αντλούν κατά κύριο λόγο τον ρυθμό, τη διάρκεια, τη δυναμικότητα, το νόημα και την εσωτερικότητα του συμβολισμού τους από τη σφαίρα των θρησκευτικών διδασκαλιών.

Το σύστημα των ιδεών, έστω και στην πιο απλή και πρωτόγονη μορφή, ως νόημα, ως περι-

10 Mollasalehi 2014, 2015.

εχόμενο και ως αφετηρία, ακόμα και ως στόχος της θρησκευτικής εμπειρίας, είναι λογικό να δεχθούμε ότι προηγείται των άλλων δύο διαστάσεων της θρησκευτικής δομής.

Ένα άλλο πηγαίο θεωρητικό ερώτημα που γεννιέται εδώ είναι τι εννοούμε με τον όρο «θρησκευτικές διδασκαλίες» ή «θρησκευτικές δοξασίες» ή «θρησκευτικός λόγος». Απαντώντας σ' αυτά τα ερωτήματα θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν πολλές και διάφορες κατηγορίες αξιών, συστημάτων ιδεών, πλαισίων διδασκαλίας, όπως επίσης και φιλοσοφικά, «γνωστικά» και επιστημονικά συστήματα σκέψεων ή θεωριών.

Σε τι διαφέρει ο θρησκευτικός λόγος ή το θρησκευτικό σύστημα ιδεών από τις άλλες κατηγορίες ιδεών και αξιών;

Ποιό είναι το περιεχόμενό του και ποιές είναι οι ιδιοτυπίες του σε σχέση με άλλες κατηγορίες ιδεών και αξιών;

Με άλλα λόγια ο θρησκευτικός λόγος σε τι διαφέρει από ένα φιλοσοφικό ή από έναν επιστημονικό λόγο;

Σε τι διαφέρει το σύστημα ιδεών της θρησκείας από την επιστημονική γνώση των πραγμάτων και από την αισθητική συγκίνηση από ένα φυσικό φαινόμενο ή από μία χαρμόσυνη μελωδία;

Είναι γεγονός ότι χωρίς τη θεωρητική γνώση των θρησκειών, που έχουν παραμείνει ζωντανές, και των θρησκευτικών όρων, κυρίως της ιδιοτυπίας του θρησκευτικού λόγου και της αλληγορικής υπόστασης της θρησκευτικής γλώσσας, ο αρχαιολόγος της θρησκείας στην εντόπιση του υλικού αντικείμενου που μελετά κινδυνεύει να καταλήξει σε συμπεράσματα αντιφατικά και παρερμηνείες.

Ο θρησκευτικός λόγος έχει διακριθεί στην ιδιαιτερότητά του ως ετερογενής λόγος. Αυτή την ετερογένεια την παρατηρούμε και στη θρησκευτική γλώσσα και στους θρησκευτικούς όρους, όπως το ιερό και το ανίερο, το άγιο και το βέβηλο, το άπειρο και το πεπερασμένο ή το άπειρο και το προσιτό, το αιώνιο και το μυστήριο, το υπερβατικό και το εγκόσμιο. Αυτή η ιδιοτυπία του θρησκευτικού λόγου και η ετερότητα της θρησκευτικής γλώσσας δεν περιορίζεται μόνο στο σύστημα των ιδεών, που η κάθε θρησκεία ισχυρίζεται ότι κατέχει, την απόλυτη αλήθεια, αλλά επηρεάζει βαθειά και καθορίζει και την ετερογένεια του πλαισίου της θρησκευτικής συμπεριφοράς και της υλικής κατασκευής του θρησκευτικού φαινομένου.

Λέγεται ότι ο θρησκευτικός λόγος έχει την ιδιοτυπία της οριακής υπόστασης, είναι αποκαλυπτικός και σπερματικός λόγος, δηλαδή απαιτεί βίωμα παρά θέαμα «είναι η εκβολή του πεπερασμένου στο άπειρο, αλλά και η εισβολή του απείρου στο πεπερασμένο». Έχει τονιστεί επανειλημμένα ότι η γλώσσα του θρησκευτικού λόγου είναι συμβολική και αλληγορική, καθώς επίσης εσχατολογική, όμως τι σημαίνουν όλα αυτά;

Το ιερό, το άγιο, το μυστήριο, το θείο, το θαύμα, το έσχατο, η αποκάλυψη, το άπειρο, το απρόσιτο, και το αιώνιο με τη θρησκευτική έννοια έχει απασχολήσει πάρα πολύ τους θρησκευτολόγους της εποχής μας και έχουν γραφτεί πολλά βιβλία και αναρίθμητα άρθρα για τη φύση, το νόημα και το περιεχόμενο όλων αυτών των όρων «κλειδιά». Εδώ ο αρχαιολόγος της θρησκείας δεν έχει παρά να απλώσει τα χέρια του στους άλλους κλάδους της θρησκευτολογίας, όπως είναι η φιλοσοφία, η ιστορία, η κοινωνιολογία της θρησκείας, για να αποκτήσει θεωρητική γνώση για όλη αυτή την περίπλοκη θρησκευτική γλώσσα. Προκειμένου να ισχυριστεί ο αρχαιολόγος ότι αυτό το αντικείμενο ή αυτός ο χώρος είναι ιερός ή τελετουργικός, πρέπει να έχει την γνώση της έννοιας του ιερού, του αγίου και του τελετουργικού.

Είναι γεγονός ότι η θέση του ιερού στη σφαίρα της θρησκευτικής εμπειρίας έχει μέγιστη σημασία. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι το ιερό ήταν πάντα ο πυρήνας της θρησκευτικής κοινωνίας. Άλλωστε, το θρησκευτικό φαινόμενο ή, πιο σωστά, η ιδιοτυπία του θρησκευτικού λόγου είναι ακατανόητη δίχως την κατηγορία του ιερού. Αυτό το θέμα, όπως και το στοιχείο του μυστηρίου ή του θείου, απασχόλησε ιδιαίτερα τους ερευνητές του θρησκευτικού φαινομένου της εποχής μας.

Είναι γεγονός ότι φράσεις, όπως «η ιερότητα του εσχάτου ορίζοντα που σε κάθε αυθεντική θρησκευτική αίσθηση και θαυμασμό κυκλώνει την ανθρώπινη ύπαρξη», αποτελούν μία ειδική θρησκευτική γλώσσα με τους δικούς της όρους, κανόνες και κώδικες, η οποία είναι βαθιά αλληγορική, με εσχατολογικούς ορίζοντες, που επεκτείνονται προς το μυστήριο του απείρου, του υπερβατικού, του απρόσιτου, του απολύτου και, τελικά, του θείου.

Το στοιχείο της αποκάλυψης, η αποκαλυπτικότητα του θρησκευτικού λόγου, οι μυθικές πτυχές του, η δυναμικότητά του ως σπερματογόνου λόγου πάντα καθορίζουν, παραλλήλως και ταυτοχρόνως, τις σφαίρες της θρησκευτικής συμπεριφοράς της κοινωνικής ομάδας, καθώς και τον τρόπο διαμόρφωσης, εξέλιξης, διεύρυνσης και διάρκειας της σφαίρας της υλικής δομής του θρησκευτικού φαινομένου. Ο αρχαιολόγος της θρησκείας οφείλει ή έχει το χρέος να αποκτήσει την θεωρητική γνώση πάνω σε όλη αυτή την ιδιοτυπία της θρησκευτικής δομής.

β) Πλαίσιο συμπεριφοράς

Το θρησκευτικό φαινόμενο δεν περιορίζεται σε κάποιο συγκεκριμένο σύστημα ιδεών ή διδασκαλιών, αλλά αποτελείται και από ένα ολόκληρο πλαίσιο συμπεριφοράς ή τρόπο ασκήσεων, που διακρίνεται από άλλες κατηγορίες συμπεριφοράς του ανθρώπου. Είναι προφανές ότι το ανθρώπινο είδος χαρακτηρίζεται από διάφορες κατηγορίες συμπεριφοράς, όπως τη φυσική, ζωτική, αισθητική, γνωστική, ποιητική, κ.ά. Το ερώτημα είναι: αυτό που αποκαλούμε λατρευτική ή τελετουργική ή θρησκευτική πράξη (religious activity or ritual activities) σε τι πραγματικά διαφέρει από άλλες κατηγορίες συμπεριφοράς του ανθρώπου;

Ανάλογα ερωτήματα θεωρητικής φύσης, τα οποία αναπτύξαμε στη σφαίρα των θρησκευτικών δοξασιών, μπορούμε να τα εκθέσουμε και στη σφαίρα των θρησκευτικών ασκήσεων. Το αξιοσημείωτο είναι ότι στην έρευνα του θρησκευτικού φαινομένου και, ειδικότερα, των θρησκευτικών δοξασιών, όσο προχωρούμε προς τις κατώτερες σφαίρες τόσο συναντάμε περισσότερη πολλαπλότητα και πολυχρωμία, καθώς επίσης εξωτερικές διαστάσεις, απεικονίσεις, εικονογραφήσεις, κινήσεις και ποιήσεις της θρησκευτικής εμπειρίας.

Ένα άλλο ερώτημα θεωρητικής φύσης, που απλώνεται μπροστά μας, είναι το εξής: Ποια είναι τα καθολικά στοιχεία που συνδέουν όλες αυτές τις πολύμορφες ασκήσεις και ποικιλόμορφες στάσεις ή κινήσεις;

Αυτές οι κινήσεις ή στάσεις έχουν εμφανιστεί άλλοτε εμπνευσμένες και κυριευμένες από μία ευγενέστερη αυθεντική επιθυμία ανύψωσης κατακτώντας υπέρτατες κορυφές των πραγμάτων που γίνονται αντιληπτά από το νου, άλλοτε κατειλημμένες από νηφάλια μέθη, από μία πλημμυρίδα φωτός, που εκπορεύεται από τις άβατες και απόκρυφες σφαίρες της θείας χάρης και που τυλίγει μέσα της ακτίνες της ψυχής του μνημένου (δηλαδή του ανθρώπου που πιστεύει), και άλλοτε έχουν μετατραπεί ή εμφανιστεί ή εκδηλωθεί με πλημμύρες από παράδοξες εμπειρίες και παράλογες αντιφατικές πράξεις.

Τι μέσα έχει στα χέρια του ο αρχαιολόγος της θρησκείας για να εντοπίζει ή να αναγνωρίζει όλες αυτές τις πολύμορφες κινήσεις, ασκήσεις, εικονογραφήσεις, συμβολικά σημεία απολιθωμένων πράξεων χαμένων κοινωνικών ομάδων, που είχαν αυτά ως θρησκευτική συμπεριφορά;

Ποιές είναι οι βασικές και κοινές ιδιότητες της θρησκευτικής συμπεριφοράς ή των θρησκευτικών ασκήσεων ως μία ιδιαίτερη κατηγορία;

Ποιός είναι ο συνδετικός κρίκος και η γενική και κοινή αρχή όλων αυτών των πράξεων, ασκήσεων και κινήσεων, όπως οι τελετές θυσίας, αγιασμοί, ιεροτελεστίες, λιτανείες, παρακλήσεις, ευλογίες, μυστηριακές τελετουργίες, προσκυνήσεις, λατρευτικά δρώμενα, τελετές του κοσμογονικού δράματος, του μυστικού και ιερού γάμου, τελετές ευχαριστίας, καθαγιασμοί, έθιμα θανάτου και πλήθος άλλων μορφών ιεροτελεστίας;

Όλη αυτή η πολύμορφη σφαίρα συμπεριφοράς σε τι αποσκοπεί; Ποιο είναι το περιεχόμενο

και το νόημά της; Και ο αρχαιολόγος της θρησκείας τι πληροφορίες μπορεί να αντλήσει από το υλικό που μελετάει; Και, εν τέλει, πώς μπορεί να ανασυνθέσει και να αναπαραστήσει, έστω και συμβολικά, έστω και γεωμετρικά, όλον αυτό τον χαμένο κόσμο της σφαίρας της θρησκευτικής συμπεριφοράς;

Ένας ερευνητής κάθε είδους θρησκείας ή κάθε μορφής θρησκευτικής συμπεριφοράς ή θρησκευτικού υλικού, για δώσει ένα σχετικό ή γενικό περίγραμμα όλης αυτής της περίπλοκης δομής του θρησκευτικού φαινομένου, πρέπει να κατέχει και να γνωρίζει εκ των προτέρων το εύρος και το βάθος αυτού του πανανθρώπινου φαινομένου ως δαιδαλώδους δομής.

Βεβαίως δεν πρέπει να αγνοήσουμε τούτο το γεγονός, ότι, δηλαδή, το ουσιώδες μένει πάντα έξω από τα δίκτυα των θεωρητικών και επιστημονικών μας γνώσεων, διότι, όπως έχει ήδη τονιστεί, το θρησκευτικό φαινόμενο περισσότερο είναι βίωμα παρά θέαμα. Για να μη περιπλακούμε με το πρόβλημα της θεωρητικής ή μεθοδολογικής κατάταξης και ταξινόμησης των θρησκευτικών ασκήσεων ή των πλαισίων της θρησκευτικής συμπεριφοράς, θα περιοριστούμε στο πρόβλημα των κοινών στοιχείων, που συνδέουν την θρησκευτική συμπεριφορά, ως μία ιδιότυπη κατηγορία άσκησης και κίνησης των κοινωνικών ομάδων.

Κατά κανόνα από τις περιοχές των θρησκευτικών δοξασιών και διδασκαλιών ξεκινούν ή καταρρέουν τα ρεύματα, που αρδεύουν τις εκτάσεις της θρησκευτικής συμπεριφοράς των κοινωνικών ομάδων. Όσο οι αποκαλούμενες σφαίρες των θρησκευτικών ασκήσεων ανταποκρίνονται ή τρέφονται από τις αρχικές τους πηγές τόσο εκτελούνται με ευρύτερο ενθουσιασμό και ζωντάνια. Αντιθέτως, όσο απομακρύνονται και αποσυνδέονται από τις αρχικές τους πηγές τόσο λιγοστεύει η ποιότητά τους και χάνουν το εσωτερικό τους περιεχόμενο και βίωμα και, εν τέλει, μετατρέπονται σε νεκρή εθιμοτυπία και τυπολατρία.

Από την άλλη μεριά, όσο γυρνάει το βλέμμα της προσοχής μας προς τις πιο αρχαϊκές θρησκευτικές εμπειρίες τόσο η διάκριση και η ορθοτόμηση, ο ορθός εντοπισμός της σχέσης της σφαίρας των θρησκευτικών δοξασιών με τις δύο άλλες σφαίρες, δηλαδή του πλαισίου συμπεριφοράς και της σφαίρας της υλικής ανατομίας (σώματος), γίνεται πιο δύσκολη ή και αδύνατη.

Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι οι θρησκευτικές εμπειρίες, στα στάδια της αρχικής τους μορφής, ίσως και στην πραγματική τους μορφή, ήταν αυθόρμητη ροή δρωμένων, που απέρρευε από την συνολική στάση, αισθητική και σύλληψη του ανθρώπου ανάλογα με τις προκλήσεις του περιβάλλοντος στο οποίο ζούσε. Όμως, γεγονός είναι ότι η σφαίρα των δοξασιών ή διδασκαλιών κάθε θρησκείας πάντα ποιούσε, ρύθμιζε, άρθρωνε τη σφαίρα της θρησκευτικής συμπεριφοράς, το πλαίσιο των θρησκευτικών ασκήσεων και τη σφαίρα του υλικού σώματος. Αυτή η ποίηση, η άρθρωση, η ρύθμιση του πλαισίου της θρησκευτικής συμπεριφοράς δεν συνέβαινε μόνο εκ των έξω αλλά και εκ των έσω, γι' αυτό και η θρησκευτική άσκηση μετατρεπόταν από άσκηση ή πλαίσιο συμπεριφοράς σε καθήκον και σε κανόνα, δηλαδή οι κοινωνικές ομάδες την εκτελούσαν σαν καθήκον και σαν θρησκευτικό κανόνα, που, όμως, σαν πράξη και άσκηση σχετιζόταν με το έτερο στοιχείο (otherness), αποτελώντας, έτσι, μία ιδιότυπη κατηγορία άσκησης που την αποκαλούμε «Ιερή» (Holy).

Αυτή η Ιερή Αρχή, που την αναλύσαμε στη σφαίρα των θρησκευτικών διδασκαλιών και εδώ στη σφαίρα των θρησκευτικών ασκήσεων, επανεμφανίζεται στο πλαίσιο των ιεροτελεστιών, αγιασμών και στο άγιο. Γι' αυτό και οι ιεροτελεστίες εκτελούνται σε ιερό χώρο και χρόνο και, για την τέλεσή τους, εμφανίζεται και η κοινωνική τάξη των ιερέων, το ιερατείο.

Αυτή η ιερή χωροχρονική υπόσταση συνιστά το έτερον (otherness), τον χαρακτήρα όλης της θρησκευτικής εμπειρίας σε όλο το μήκος και πλάτος της, δηλαδή καλύπτει όλες τις θρησκευτικές σφαίρες σαν δομή.

Το ιερό, το θείο, το μυστήριο υπερπέραν ως αρχική πηγή στις θρησκευτικές εμπειρίες επίσης υφίστανται πέρα από τη δυνατότητα της συνηθισμένης σύλληψης, γι' αυτό και στη θρησκευτική εμπειρία φανερώνονται ως σύμβολα, ως αλληγορίες - σύμβολα ιερά και αλληγορίες ζωντανές, που διεισδύουν στα βάθη της ψυχής του πιστού και τον φέρνουν σε πραγ-

ματική θρησκευτική έκσταση, συγκίνηση, αφοσίωση και περισυλλογή με μέγιστη μυστηριακή διάσταση.

Η θρησκευτική άσκηση ως ιδιαίτερη κατηγορία συμπεριφοράς έχει και άλλη ιδιοτυπία, είναι παραδειγματική, δηλαδή ο θρησκευόμενος κάθε φορά μιμείται μία πράξη, μία κίνηση ή ένα δρώμενο, που κάποτε είχε εκτελεστεί από ένα θεό ή ήρωα ή από ένα ιερό πρόσωπο. Σε κάθε θρησκευτικό σύστημα το πρωτότυπο υπάρχει ήδη ως αρχέτυπο, ο πιστός, τουλάχιστον ως προς το σχήμα ή τη μορφή, το μιμείται σε έναν ιερό χώρο και χρόνο. Γι' αυτό και σε κάθε θρησκεία τελούνται αυτές οι ασκήσεις ως κοινές μορφές, με κοινά σχήματα και χρονική διάρκεια. Συνεπώς, αυτά τα κοινά στοιχεία με άλλες επιμέρους ενδείξεις, όπως το τελεολογικό και το υπερβατικό στοιχείο, συνθέτουν το θρησκευτικό πλαίσιο συμπεριφοράς ως ιδιαίτερη κατηγορία ασκήσεων και πράξεων.

γ) Σφαίρα υλικής ανατομίας – το υλικό σώμα

Ένα άλλο βασικό και πολυσήμαντο μέρος του θρησκευτικού φαινομένου ως δομή συνίσταται στην υλική του ανατομία ή υλική του σύνθεση. Τα θρησκευτικά φαινόμενα, όποιας μορφής ή όποιας κατηγορίας και να είναι, στη διάρκεια της ιστορικής τους πορείας δημιουργούν έναν εκτενή, πολυσύνθετο και περίπλοκο υλικό κορμό. Ο δεσμός μεταξύ της υλικής ανατομίας του θρησκευτικού φαινομένου με τις δύο άλλες σφαίρες, που ήδη αναλύσαμε, δηλαδή τη σφαίρα των δοξασιών ή διδασκαλιών και την τελετουργική σφαίρα, είναι αναγκαίος και αναπόφευκτος. Αυτή η υφιστάμενη αναγκαιότητα βεβαίως υπερβαίνει τα όρια των εξωτερικών αιτιωδών δεσμών και μετατρέπεται σε βαθύτατο δεσμό, με εκτενή συμβολική και αλληγορική σημασία.

Ο αρχαιολόγος της θρησκείας, ως ερευνητής των χαμένων θρησκευτικών συστημάτων, έχει αυτήν την τρίτη σφαίρα ως κυρίως αντικείμενο μελέτης. Ο αρχαιολόγος οφείλει να αντλήσει τεκμηριωμένες πληροφορίες για την ανασύνθεση και αναπαράσταση των δύο άλλων χαμένων σφαιρών, που κάποτε υπήρξαν και που τώρα δεν υπάρχουν πια. Στην κυριολεξία ο αρχαιολόγος της θρησκείας δεν έχει ακέραιο το θρησκευτικό σύστημα, ως αντικείμενο έρευνας, όπως ο κοινωνιολόγος, ο ανθρωπολόγος ή ο ψυχολόγος του θρησκευτικού φαινομένου, αλλά οφείλει να αντλεί πληροφορίες από τα υλικά κατάλοιπα, με σκοπό την ανασύνθεση των δύο άλλων περιοχών ή σφαιρών. Συνεπώς, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι δεν είναι και τόσο ανατιολόγητο να τίθεται υπό αμφισβήτηση η αποτελεσματικότητα και η συνεισφορά του αρχαιολόγου της θρησκείας, εφόσον του λείπουν οι κυριότερες σφαίρες της θρησκευτικής εμπειρίας, δηλαδή η σφαίρα των δοξασιών και η σφαίρα της τελετουργίας.

Όμως, από την άλλη μεριά, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι, όταν οι δύο άλλες κύριες σφαίρες του θρησκευτικού φαινομένου ως δομή αποτελούν απόντα γεγονότα, δηλαδή ούτε γραπτά κείμενα υπάρχουν ούτε θρησκευτικές τελετές μπορούν να συνοδεύουν τον υλικό κορμό της θρησκείας, τότε αντιλαμβανόμαστε πόσο σημαντικά μπορεί να είναι αυτά τα πολιτισμικά κατάλοιπα ως μοναδική πηγή για τις αρχαϊκές μορφές της θρησκευτικής εμπειρίας του ανθρώπου, που έχουν εκλείψει.

Βέβαια, για τις αλλοτινές σκοτεινές και απόμακρες περιοχές της αρχαιολογίας της θρησκείας τίποτα πλέον δεν είναι δεδομένο, όλα απαιτούν αδιάκοπη θεωρητική γνώση για τη σύλληψη και τη σωστή κατανόηση της φύσης, της υφής και των κοινών βασικών χαρακτηριστικών της πολυσύνθετης και πολλαπλής υλικής ανατομίας του θρησκευτικού φαινομένου.

Παράλληλα με τη θεωρητική γνώση, η αρχαιολογία της θρησκείας απαιτεί την απόσταση του παρεχόμενου υλικού και το κριτικό κοσκίνισμα των αποτελεσμάτων της έρευνας. Ιδού και η μέγιστη και ανυπολόγιστη συνεισφορά της υλικής ανατομίας του θρησκευτικού φαινομένου και η επιπλέον αξία της για την ιχνηλάτηση και αποκατάσταση των αρχαϊκών φαινομένων. Όταν λέμε επιπλέον, εννοούμε ότι από τη μία πλευρά η υλική ανατομία συνθέτει

και συνιστά το αδιάσπαστο μέρος του θρησκευτικού φαινομένου ως δομή και από την άλλη συνιστά τη βασική πηγή άντλησης πληροφοριών, όταν αποτελεί αντικείμενο μελέτης όλων των άλλων κλάδων της θρησκευσιολογίας.

Ο πλούτος του υλικού σώματος, η πολλαπλότητα και η πολύμορφη σύνθεση και το απτό του χαρακτήρα του, καθώς και η διάρκειά του ως μέρος του θρησκευτικού φαινομένου για εποχές, από τις οποίες οι δύο άλλες σφαίρες έχουν χαθεί, το καθιστούν αναγκαία βάση για την ανασύνθεση και αναπαράσταση του πλαισίου των θρησκευτικών τελετουργιών και δοξασιών.

Ας δούμε πρώτα αυτή η εκτενής και πολυδιάστατη ανατομία του θρησκευτικού φαινομένου από ποια επιμέρους στοιχεία αποτελείται. Σήμερα η αρχαιολογία πολύ περισσότερο από τις προηγούμενες δεκαετίες παραδέχεται και αναγνωρίζει πόσο ο υλικός πολιτισμός, σαν ένας ζωντανός και ενεργός παράγοντας, συμμετέχει περίπλοκα και πολυσύνθετα στις ιστορικές διαδικασίες της κοινωνικής πραγματικότητας, και πόσο βασικό και ενεργό ρόλο παίζει στη δόμηση, στη συνοχή, στην εξέλιξη και στη χρονική διάρκεια αυτής της πραγματικότητας ως αναπόσπαστο και αναγκαίο μέρος της. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνική πραγματικότητα δομείται, κινείται, βιώνεται, προσδύει και εξελίσσεται στην κοίτη αυτού του γεγονότος, που το αποκαλούμε ύλη, πολλές φορές περιφρονητικά, σε αντιπαράθεση με την άλλη πραγματικότητα, που την αποκαλούμε πνεύμα, όπως την αντιλαμβανόμαστε. Αυτή η ορθότητα, όμως, είναι ένα άλλο θέμα συζήτησης.

Τα συστατικά στοιχεία που συνθέτουν τον υλικό κορμό της δομής του θρησκευτικού φαινομένου σε ένα γενικό περίγραμμα είναι:

1) Ο χώρος. Ο θρησκευτικός χώρος, που τον αποκαλούμε τελετουργικό ή λατρευτικό ή ιερό ή ακόμα, σύμφωνα με τους πρόσφατους όρους, θρησκευτικό τοπίο ή τελετουργικό τοπίο (religious landscape or ritual landscape) ή λατρευτικό τόπο ή χώρο (cult place), κ.ά., μπορεί να διακριθεί σε δύο κατηγορίες: (α) Φυσικοί χώροι που μετατρέπονται σε λατρευτικούς ή ιερούς χώρους ή τελετουργικά τοπία, (β) Κτιστοί χώροι, (γ) μείγμα ή σύμπλεγμα των δύο.

2) Ο χρόνος. Αν και ο χρόνος δεν ανήκει στην κατηγορία της ύλης και δεν είναι απτός, επειδή, όμως, δεν γίνεται αντιληπτός και απτός δίχως την ύλη, η συνύπαρξή του με τον χώρο δικαιολογεί την κατάταξή του στη σφαίρα της υλικής ανατομίας. Η κατηγορία του χρόνου αποτελεί το παρόν και βασικό στοιχείο σε όλες τις σφαίρες του θρησκευτικού φαινομένου είτε ως ιερός είτε ως βέβηλος χρόνος.

3) Τα διάφορα είδη αντικειμένων. Αυτά μπορούμε να τα υποδιαιρέσουμε σε δυο κατηγορίες: (α) φυσικά αντικείμενα και (β) κατασκευασμένα αντικείμενα.

4) Τα αφηρημένα σύμβολα. Επειδή αυτά ανάγονται ή ανεγείρονται ως απτά αντικείμενα στον υλικό κόσμο, γι' αυτό είναι λογικό να τα τοποθετήσουμε, όπως και την κατηγορία του χρόνου, στον κορμό της υλικής ανατομίας του θρησκευτικού φαινομένου. Οι αριθμοί αποτελούν τα κυριότερα και αφηρημένα σύμβολα στη θρησκευτική σύλληψη των πραγμάτων και ανάγονται στον υλικό κόσμο.

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά, ποια είναι τα κύρια κοινά χαρακτηριστικά αυτής της πολυσύνθετης υλικής ανατομίας του θρησκευτικού φαινομένου ως δομής, δηλαδή αυτής της κατηγορίας αντικειμένων μελέτης, που, με αρχαιολογικούς όρους, τα αποκαλούμε λατρευτικούς χώρους και τελετουργικά αντικείμενα και τοπία.

Ένας τελετουργικός χώρος, ένα λατρευτικό αντικείμενο σε τι διαφέρει από άλλης κατηγορίας χώρους ή αντικείμενα; Ποιες είναι οι ιδιότητές του (τους); Με άλλα λόγια ένας λατρευτικός χώρος, ένα λατρευτικό αντικείμενο, ένα λατρευτικό τοπίο ή, ακριβέστερα, ένα θρησκευτικό τελετουργικό τοπίο με βάση ποιες ιδιότητες αποκαλείται ή χαρακτηρίζεται ως τέτοιο;

Στη θρησκευτική σύλληψη της πραγματικότητας ή με τον πιο γενικό όρο του όντος, αν και, βέβαια, σε κάθε θρησκεία έχει συλληφθεί με διαφορετικό βάθος και πλάτος, παρατηρείται ένας συγκερασμός μεταξύ οντοφάνειας, θεοφάνειας, και ιεροφάνειας. Στις αρχαϊκές

μορφές της θρησκευτικής εμπειρίας η κάθε οντοφάνεια είναι παράλληλα και θεοφάνεια. Η κάθε θεοφάνεια παράλληλα συλλαμβάνεται ως ιεροφάνεια. Με άλλα λόγια η οντοφάνεια και η ιεροφάνεια συνυπάρχουν. Πληθώρα υλικού από διάφορες θρησκευτικές εμπειρίες έχει συγκεντρωθεί από τον διάσημο Ρουμάνο ιστορικό M. Eliade, που, σχεδόν σε όλα του τα έργα, με αυτό το υλικό, δίνει εκτενή ανάλυση αυτής της ιδιαίζουσας θρησκευτικής σύλληψης των πραγμάτων.

Αυτή η συνύπαρξη και αυτό το συγκέρασμα της οντοφάνειας, της θεοφάνειας και της ιεροφάνειας στη θρησκευτική σύλληψη του όντος είχε ως αποτέλεσμα τα φυσικά φαινόμενα ή η ίδια η ύλη με όλα τα στοιχεία που την συνθέτουν, καθώς και οι φυσικές δυνάμεις, να μεταμορφωθούν σε θεϊκές οντότητες και να προσωποποιηθούν σαν ιερά, υπερφυσικά πρόσωπα στον κορμό της θρησκευτικής σύλληψης των πραγμάτων. Δεν είναι τυχαίο που, στις αρχαϊκές μορφές της θρησκευτικής εμπειρίας, σχεδόν όλη η κτίση, ο ουρανός, τα ουράνια σώματα, η γη, τα φυσικά φαινόμενα, θεοποιούνται στο πλαίσιο της λειτουργίας της μυθικοθρησκευτικής σκέψης, με ένα τρόπο, που, με την σύγχρονη σκέψη, μπορεί να θεωρηθεί παράδοξος.

Αυτή η συνύπαρξη της οντοφάνειας με την θεοφάνεια και την ιεροφάνεια μεταμορφώνει την ύλη, τα φαινόμενα της φύσης και τις φυσικές δυνάμεις σε ζωντανά πρόσωπα, που κοινωνούν και συμμετέχουν ενεργά στην μοίρα του ανθρώπου. Αυτό που αποκαλούσε ο H. Frankfort σχέσεις «I and thou» και όχι «I and thy»¹¹.

Συνεπώς, ένας λατρευτικός χώρος, είτε φυσικός είτε κτιστός, ή ένα λατρευτικό αντικείμενο ή ένα τελετουργικό θρησκευτικό τοπίο στο πλαίσιο μιας τέτοιας σύλληψης του όντος ή του κόσμου ή της πραγματικότητας σε όποιο πλάτος, βάθος και μήκος και να αποκαλυφθεί ή να φανερωθεί, αποκτά ιδιότητες που τον χωρίζουν από άλλες κατηγορίες πραγματικότητας. Ποιες όμως είναι αυτές οι ιδιότητες;

1) Συμμετοχή και κοινωνία. Ένας λατρευτικός χώρος ή τοπίο ή ένα λατρευτικό αντικείμενο συνίσταται σε τόπο κοινωνίας και συμμετοχής, δηλαδή σε ένα πλαίσιο συνεργασίας του ανθρώπου με το θείο. Ο λατρευτικός χώρος ή το λατρευτικό τοπίο είναι φορέας θεοφάνειας και, συνεπώς, αποτελεί ιερό χώρο.

2) Το ιερό στοιχείο είναι η αρχική πηγή για κάθε λατρευτικό αντικείμενο ή χώρο. Είναι το πιο έντονα «έτερον» στοιχείο στη θρησκευτική σύλληψη, είναι η πιο μυστηριακή διάσταση του θρησκευτικού χώρου και αντικειμένου, που μετατρέπει τη φύση σε έτερον τόπο και το θρησκευτικό αντικείμενο σε στοιχείο.

3) Σύμβολα και αλληγορίες. Ένας λατρευτικός χώρος ή τοπίο ή αντικείμενο πάντα υπερβαίνει κάθε αντικείμενο καθημερινής χρήσης και αποκτά συμβολική σημασία.

4) Ομοιογένεια. Τα λατρευτικά αντικείμενα ή οι θρησκευτικοί χώροι ή τα τελετουργικά τοπία κάθε θρησκευτικού συστήματος ή φαινομένου ως δομή, όπου και να βρίσκονται, παρουσιάζουν βασικές ομοιότητες μεταξύ τους και, κατά κανόνα, έτσι πρέπει να είναι, εφ' όσον από την ύπαρξή τους εξαρτάται η πιο απτή, η πιο αισθητή καθώς επίσης και η πιο άμεση παρουσίαση ή απεικόνιση των θρησκευτικών εμπειριών. Ένας βουδιστικός ναός αντανakλά όσο το δυνατό πιο αισθητά τη βουδιστική σύλληψη της πραγματικότητας ή κοσμοαντίληψης. Κατά παρόμοιο τρόπο, μπορούμε να πούμε ότι οι χριστιανικές εκκλησίες διαφόρων χριστιανικών δογμάτων και τα ισλαμικά τζαμιά κατοπτρίζουν τη χριστιανική και ισλαμική σύλληψη αντίστοιχα. Αυτές οι ομοιότητες και ομοιογένειες της υλικής ανατομίας των πολιτισμικών καταλοίπων κάθε θρησκείας, μπορούν να αποτελέσουν βασικά κριτήρια για τον αρχαιολόγο στον εντοπισμό του αντικειμένου μελέτης του ως λατρευτικό αντικείμενο.

5) Επανάληψη. Τα θρησκευτικά τοπία, οποιοδήποτε αντικείμενο θρησκευτικής φύσης ή τα θρησκευτικά σύμβολα στη διάρκεια της ιστορικής τους πορείας επαναλαμβάνονται και η επα-

11 Frankfort κ.ά. 1946.

νάληψή τους σχετίζεται με τους κανόνες που ακολουθούν και τις δοξασίες που εξυπηρετούν. Γνωρίζουμε ότι η παραβίαση αυτών των κανόνων στη θρησκευτική σφαίρα δεν επιτρέπεται. Αυτή η επανάληψη γίνεται πιο αισθητή στα έθιμα θανάτου και αυτό είναι ένα άλλο σημαντικό κριτήριο και μέτρο στα χέρια του αρχαιολόγου, για να εντοπίζει εάν τα αντικείμενα της μελέτης ανήκουν στην κατηγορία των αντικειμένων θρησκευτικής φύσης. Παραδείγματος χάριν η επανάληψη ορισμένων χρωμάτων ή αριθμών ή τύπου ενδυμασίας σε ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα μπορεί να αποτελέσει κριτήριο διάκρισης μεταξύ αντικειμένων θρησκευτικής κατηγορίας από αντικείμενα άλλης κατηγορίας.

6) Διάρκεια. Βεβαίως η επανάληψη και η ομοιογένεια δίχως την καθορισμένη χρονική διάρκεια είναι ακατανόητη και, συνεπώς, η καθορισμένη χρονική διάρκεια μπορεί να είναι ένα άλλο μέτρο και κριτήριο στα χέρια του αρχαιολόγου, για να εντοπίζει ποιο από τα αντικείμενα της μελέτης του ανήκει στη θρησκευτική κατηγορία και ποιο σε άλλη κατηγορία.

Βέβαια όσο οι δύο άλλες σφαίρες, δηλαδή η σφαίρα των θρησκευτικών δοξασιών και η σφαίρα των θρησκευτικών τελετουργιών, στέκονται όρθιες και δεν έχουν χάσει τον λόγο της ύπαρξής τους, τόσο η χρονική διάρκεια της σφαίρας της υλικής ανατομίας επεκτείνεται και παρατείνεται. Η χρονική διάρκεια μπορεί να νοηθεί σαν ένα άλλο κριτήριο και μέτρο για την εντόπιση των πολιτισμικών καταλοίπων θρησκευτικής φύσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bapty, I., και T. Yates, επιμ. 1990. *Archaeology after structuralism: the Post-structuralism and the practice of Archaeology*. London: Routledge.
- Barfield, T. 1997. *The Dictionary of Anthropology*. Maiden, MA: Blackwell.
- Binford, L.R. 1962. «Archaeology as anthropology.» *AmerAnt* 28:217-225.
- _____. 1972. *An archaeological perspective*. New York: Seminar Press.
- Cauvin, J. 2002. «The symbolic foundation of Neolithic Revolution in the Near East.» Στο *Life in Neolithic Farming Communities. Fundamental Issues in Archaeology*, επιμ. I. Kuijt, 235-252. Boston: Springer.
- _____. 2003. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clarke, D.L. 1968. *Analytical archaeology*. London: Methuen.
- _____. 1972. *Models in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Conkey, M.W. 1985. «Ritual Communication, Social Elaboration, and the Variable Trajectories of Paleolithic Material Culture.» Στο *Prehistoric Hunters – Gatherers: The Emergence of Cultural Complexity*, επιμ. T.D. Price και J.A. Brown, 299-323. Orlando: Academic Press.
- Davies, W., C. Renfrew, και B. Cunliffe, επιμ. 2002. *Archaeology*. London: British Academy. (<https://archaeologydataservice.ac.uk/library/browse/issue.xhtml?recordId=1001703&recordType=Monograph-Chapter>, Τελευταία επίσκεψη 25 Αυγούστου 2020).
- Frankfort, H.A., J.A. Wilson, και T. Jacobsen. 1946. *The Intellectual Adventure of Ancient Man*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Guthrie, S. 1993. *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Haggard, P., G. Aschersleben, J. Gehrke, και W. Prinz. 2002. «Action, binding and awareness.» Στο *Common Mechanisms in Perception and Action: Attention and Performance*, επιμ. W. Prinz και B. Hommel, Volume XIX, 266-285. Oxford: Oxford University Press.
- Hodder, I.R. 1991α. *Reading the past: Approaches to interpretation in Archaeology*. 2η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1991β. *Archaeological theory in Europe: The last three decades*. London – New York: Routledge.
- _____. 1992. *Theory and practice in archaeology*. London – New York: Routledge.
- _____. 1999. *The archaeological process: An introduction*. Oxford – Malden: Blackwell.
- Kyriakidis, E., επιμ. 2007. *The Archaeology of Ritual*. Los Angeles: University of California.
- Mollasalehi, H. 2014/1394. *Archaeology of Religion*. Tehran: ASMT Press.

- _____. 2015/1394. «An Introduction to archaeology of religion.» Στο *Memorial volume: Arj-e- Varjavand*, 82-99. Tehran: Saham Press.
- Renfrew, C.A. 1985. *The Archaeology of Cult*. London: Thames and Hudson.
- _____. 1989. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1994. «Towards a cognitive archaeology.» Στο *The ancient mind: Elements of cognitive archaeology*, επιμ. C.A. Renfrew και E. Zubrow 1994, 3-12. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renfrew, C.A., και P. Bahn. 2016. *Archaeology: Theories, methods and practice*. 7η έκδοση. London: Thames and Hudson.

Αρχαιολογικό εύρημα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις Δύο παραδείγματα από την Κρήτη

Χρίστος Γ. Ντούμας

ές μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες ἀτερπέστερον φανέεται

Θουκυδίδης 1.22.4

SUMMARY: ARCHAEOLOGICAL FIND AND INTERPRETATIONAL APPROACHES

Two important archaeological discoveries occurred in the summer of 1979, in Crete. Dated to the Late Minoan IA period, these discoveries generated long discussions and disputes among members of the scientific community and triggered the interest of general public thanks to their unusual interpretations.

a) At the site of Anemospelia in the Archanes region three human skeletons were found in a house. Two of them were interpreted as victims of an earthquake, while the third was attributed to a ritual of human sacrifice in order to prevent the earthquake.

b) A small jar unearthed in the so-called North House at Knossos was found containing the skeletal remains of a child, which were interpreted as evidence of a ritual cannibalism in Minoan society.

Taking advantage of the time lapsed from these discoveries and their consequent full publication, this paper aims at re-examining the excavation data more objectively and more remote from the emotional charge of the time.

Η αρχαιολογία είχε ήδη καθιερωθεί ως αυτοτελής επιστήμη, όταν ο Karl Marx έγραφε ότι «τα λείψανα περασμένων εργαλείων δουλειάς για την εξερεύνηση εξαφανισμένων οικονομικών μορφών μιας κοινωνίας κατέχουν την ίδια σπουδαιότητα με τα απολιθωμένα οστά για τον προσδιορισμό εξαφανισμένων ειδών»¹. Δεδομένου ότι δεν υπάρχει διακριτό σύνορο μεταξύ ιστορίας και αρχαιολογίας, όσον αφορά στη μελέτη περασμένων κοινωνιών², τα υλικά κατάλοιπα, ιδιαίτερα των κοινωνιών εκείνων που δεν άφησαν γραπτές μαρτυρίες, αποτελούν ιστορικά τεκμήρια που δεν περιορίζονται μόνο στην καθημερινότητα, αλλά συμβαίνει να αντιπροσωπεύουν και τον κόσμο των ιδεών³. Γιατί «ο πραγματικός σκοπός της αρχαιολογίας είναι, μέσα από τα νεκρά και φευγάτα πράγματα, να προσεγγίσει την ιστορία και τις σκέψεις νεκρών και φευγάτων ανθρώπων»⁴.

Όσον αφορά στην ελληνική αρχαιολογία, παρά τις επιτυχημένες προσπάθειες αρχαιολόγων του αναστήματος ενός Χρ. Τσουντα⁵, η παγιωμένη γερμανική αντίληψη ότι «αρχαιολογία σημαίνει αποκλειστικά ιστορία της αρχαίας τέχνης, και τίποτε άλλο»⁶ εξακολουθούσε να δεσπόζει ακόμη και στην δεκαετία του 1960. Είναι προφανές ότι τα έργα τέχνης –βραχο-

1 Thompson 1965, 108.

2 Woolley 1963α, 110.

3 Klejn 1970, 298.

4 Woolley 1963β, 117.

5 Καροῦζος 1995, 79-80, 161. Ντούμας 2002.

6 Καροῦζος 1995, 113.

γραφίες, σπηλαιογραφίες, αγγειογραφίες, ειδώλια, γλυπτά, ψηφιδωτά κλπ.– βρίσκονται πιο κοντά στον κόσμο των ιδεών της κοινωνίας που τα δημιουργήσε από ότι τα άλλα υλικά δημιουργήματά της, αφού «ολόκληρη η ιστορική διαδρομή της τέχνης είναι μια διαδρομή αλλαγής ιδεών και αναζητήσεων»⁷. Ιδιαίτερα στις κοινωνίες πριν την ανακάλυψη της γραφής η τέχνη είναι μια μορφή έκφρασης, όπου κάθε έργο είναι και ένα σύμβολο⁸ που μπορεί να περιέχει περισσότερες από μια σημασίες⁹. Τις σημασίες αυτές καλείται ο μελετητής να ανακαλύψει προκειμένου να προσεγγίσει στην ιδεολογία της κοινωνίας που ερευνά.

Ο συμβολισμός της τέχνης και ο ρόλος που αυτή διαδραματίζει είναι διαφορετικός για κάθε άτομο και σχετίζεται άμεσα με τον πολιτισμό του¹⁰. Συνεπώς, στην αναζήτηση της ιδεολογίας μιας περασμένης κοινωνίας μέσα από την τέχνη της, ο αρχαιολόγος πρέπει να έχει κατανοήσει τον πολιτισμό της. Και αν αυτό ισχύει για τα έργα παραστατικής τέχνης που από τη φύση τους φαίνονται πιο ομιλητικά, εύκολα γίνονται κατανοητές οι δυσκολίες, όταν η αναζήτηση του κόσμου των ιδεών γίνεται μέσα από υλικά μη εικονιστικά κατάλοιπα. Κάθε αρχαιολογικό εύρημα προσφέρεται για ποικιλία αναγνώσεων. Κατά συνέπεια η ερμηνευτική προσέγγιση είναι ευάλωτη, αφού μπορεί να επηρεάζεται από το πολιτισμικό/ιδεολογικό φορτίο εκείνου που την επιχειρεί. Το πράγμα γίνεται ακόμη δυσκολότερο, όταν μέσα από υλικές μαρτυρίες αναζητούνται πτυχές της νόησης, όπως π.χ. είδος πολιτικής εξουσίας, κοινωνική συμπεριφορά, ιδεολογία, κλπ.¹¹

Η αρχαιολογία της Κρήτης διανύει τον δεύτερον αιώνα της ιστορίας της με τον αριθμό αυτών που την υπηρέτησαν και εξακολουθούν να την υπηρετούν να ανέρχεται σε αρκετές εκατοντάδες. Είναι λογικό και αναμενόμενο καθένας από αυτούς τους ερευνητές να αναλύει τα αρχαιολογικά δεδομένα από διαφορετική οπτική γωνία, ανάλογα με το ιδεολογικό πλαίσιο, στο οποίο κινείται. Για περιόδους μάλιστα, για τις οποίες δεν διαθέτουμε γραπτά κείμενα, κάθε προσπάθεια ερμηνείας του αρχαιολογικού ευρήματος στοχεύει σε μian αλήθεια, η οποία ποτέ δεν θα πάψει να είναι ζητούμενο. Επομένως, η όποια ερμηνεία προσφέρεται για το ίδιο αρχαιολογικό εύρημα είναι ευπρόσδεκτη και αναγκαία ως διαδικασία για την προσέγγιση της αλήθειας.

Το καλοκαίρι του 1979 σημειώθηκαν δύο σημαντικές αρχαιολογικές ανακαλύψεις στην Κρήτη, οι οποίες προκάλεσαν το ενδιαφέρον όχι μόνο της επιστημονικής κοινότητας αλλά και της κοινής γνώμης λόγω των προωθημένων ερμηνειών τους. Η μία ανακάλυψη έγινε στην ανασκαφή στη θέση Ανεμόσπηλια της περιοχής Αρχανών¹² και η άλλη κατά την έρευνα της λεγόμενης Βόρειας Οικίας (North House) στην Κνωσό¹³. Και στις δύο περιπτώσεις τα ευρήματα, χρονολογούμενα στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, ερμηνεύτηκαν ως μαρτυρίες για την άσκηση ανθρωποθυσίας η πρώτη και ανθρωποφαγίας η δεύτερη. Ανακοινώνοντας το εύρημά του καθένας από τους εν λόγω αρχαιολόγους αναγνώριζε την μοναδικότητα του ευρήματός του, και έσπευσε να προσκαλέσει την επιστημονική κοινότητα να συμμετάσχει στην περαιτέρω διερεύνηση του θέματος¹⁴.

7 Gombrich 1996, 44.

8 Ανδρόνικος 1976. Cardew 1978. Leyton 1978, 27.

9 Toren 1983, 267.

10 Dark 1978, 38.

11 Bintliff 1984, 33. Cadogan 2006. Duchêne 2006. Knapp 1992, 338. La Rosa 2006. Momigliano 2006. Treuil 2006.

12 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 1981. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997. Θεολογίδου 1980. Sakellarakis και Sapouna-Sakellarakis 1981.

13 Catling 1980, 49. Warren 1980-81, 89-92.

14 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 310. Warren 1984, 55.

Το εύρημα των Αρχανών έγινε αμέσως γνωστό στο αρχαιόφιλο κοινό χάρη σε μια σειρά δημόσιων διαλέξεων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και συνεντεύξεων σε εφημερίδες και μεγάλης κυκλοφορίας περιοδικά ποικίλης ύλης από τους ανασκαφείς Έφφ και Γιάννη Σακελλαράκη.

Η δεύτερη ανακάλυψη έγινε γνωστή μόνο από την επιστημονική ανακοίνωση που έκανε ο Βρετανός αρχαιολόγος Καθηγητής Peter Warren μέσω του οργάνου της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα *Archaeological Reports*.

Και οι δύο ανακοινώσεις προκάλεσαν σοβαρές συζητήσεις μέσα στην αρχαιολογική οικογένεια, κυρίως για τις προωθημένες ερμηνευτικές προσεγγίσεις τους: τελετουργική πράξη ανθρωποθυσίας στο εύρημα των Αρχανών, ανθρωποφαγίας στο εύρημα της Κνωσού. Η χρονική απόσταση από τις ανακαλύψεις αυτές και η λεπτομερής δημοσίευση των ανασκαφικών δεδομένων από τους ίδιους τους ανασκαφείς επιτρέπει την επάνοδο στο θέμα με επανεξέταση των ανασκαφικών δεδομένων απαλλαγμένη από την συγκινησιακή φόρτιση της εποχής και με όσο γίνεται μεγαλύτερη αντικειμενικότητα.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, και στις δύο περιπτώσεις τα ανασκαφικά δεδομένα εξετάζονται με την ίδια ακολουθία: αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κινητά ευρήματα, ανθρώπινοι σκελετοί. Ο γράφων με ιδιαίτερη χαρά αφιερώνει τις σκέψεις που ακολουθούν στον αγαπητό φίλο και συνάδελφο Γεώργιο Κορρέ.

I. ΑΝΕΜΟΣΠΗΛΙΑ ΑΡΧΑΝΩΝ

1. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Στην κορυφή του λόφου Ανεμόσπηλια η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως ένα αυτοτελές κτήριο, το οποίο με βάση την κεραμική χρονολογήθηκε στην ΥΜ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ περίοδο¹⁵ και χαρακτηρίστηκε ως «ίσως ο πρώτος αυτοτελής ναός της Μινωικής Κρήτης»¹⁶. Περιγράφεται ως «ορθογώνια κατασκευή με άξονα από Ν. προς Β., μέτρια ισομεγέθη δωμάτια στο νότο και ένα μακρύ διάδρομο στο βορρά που πιάνει ολόκληρο το πλάτος»¹⁷ και ως «ισχυρότατη κατασκευή με παχείς τοίχους, που αποτελείται από τρία ισομεγέθη, κλειστά ορθογώνια δωμάτια στο Νότο, το κεντρικό το ανατολικό και το δυτικό, και ένα μακρύ διάδρομο στο Βορρά, που καλύπτει ολόκληρο το κτήριο στο πλάτος. Το κτήριο στο σύνολό του έχει ορθογώνιο σχήμα και διακρίνεται για τρία βασικά χαρακτηριστικά του: Τον ανακτορικό του προσανατολισμό από Ν. σε Β., την απλή του κάτοψη που δεν χαρακτηρίζει όπως είναι γνωστό τη μινωική αρχιτεκτονική και την αυστηρή του συμμετρία. Από το Βορρά υπάρχουν τρεις εισοδοί που οδηγούν στον προθάλαμο ενώ μια τέταρτη ανοίχτηκε στον Α. τοίχο του προθαλάμου [...] Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι οι βόρειες εισοδοί βρίσκονται στον ίδιο άξονα με τις αντίστοιχες εισόδους των τριών δωματίων του κτηρίου στο Ν.»¹⁸. Επίσης, «δεξιά και αριστερά της κεντρικής εισόδου του προθαλάμου διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο τοίχων εγκάρσιων στον Β. τοίχο του προθαλάμου, από τους οποίους σώθηκαν μόνο τα θεμέλια και ο αλάξευτος βράχος πάνω στον οποίο θεμελιώθηκαν οι τοίχοι Α. του Α. τοίχου [...] Με τους δύο νέους αυτούς τοίχους Β. από την κεντρική είσοδο του προθαλάμου σχηματίζεται ένας πέμπτος χώρος του ναού που δεν διαπιστώθηκε ποια είναι η συνέχειά του στο Β.»¹⁹. Ακόμη,

15 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 271.

16 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 347.

17 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1981, 15.

18 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 349.

19 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 390.

«ένας καλοχτισμένος τοίχος, κάθετος στον Α. τοίχο του ναού με κατεύθυνση από Β. προς Ν.» αποκαλύφθηκε με τον επιφανειακό καθαρισμό της περιοχής, χωρίς προφανώς να ερευνηθεί περαιτέρω²⁰.

Δυστυχώς λεπτομερή σχέδια του κτηρίου υπό κλίμακα δεν έχουν δημοσιευτεί. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν διατίθενται πληροφορίες σχετικές με τις διαστάσεις επί μέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων (δωματίων, τοίχων, θυραίων ανοιγμάτων κλπ.), δυσχεραίνει την κατανόηση του κτηρίου. Έτσι, ενώ το αυτοτελές είναι αυταπόδεικτο, άλλα στοιχεία, βάσει των οποίων θα μπορούσε να του αποδοθεί ο τίτλος του ναού δεν φαίνεται να έχουν προκύψει²¹. Διότι, ακόμη και αν κάποια από τα κινητά ευρήματα μπορούν να σχετισθούν με κάποια θρησκευτική τελετουργία, αυτά δεν αρκούν για να αποδοθεί θρησκευτικός χαρακτήρας στο κτήριο, πολύ δε λιγότερο για να ερμηνευθεί αυτό ως ναός²².

Στην πιο εμπεριστατωμένη και μάλλον οριστική δημοσίευση²³, τα δεδομένα αυτά δεν φαίνεται να αναιρούνται, πλην του ότι βορείως του διαδρόμου, στην θέση του «πέμπτου χώρου» τώρα τοποθετούνται τρία δωμάτια όμοια με εκείνα του Νότου, για τα οποία σαφώς δηλώνεται ότι «λόγω της κατωφέρειας του εδάφους σώθηκαν μόνο τα θεμέλια των τοίχων». Ωστόσο, παρά την αναγνώριση της ύπαρξής των, τόσο τα δωμάτια αυτά όσο και ο «καλοχτισμένος τοίχος» στην ανατολική πλευρά, εξακολουθούν να αγνοούνται²⁴. Αυτή όμως η αγνόηση ήταν που οδήγησε στον εσφαλμένο χαρακτηρισμό του κτηρίου ως μοναδικού και ανεπανάληπτου²⁵.

Προκειμένου να γίνουν κατανοητά τα σχόλια που ακολουθούν, κρίθηκε σκόπιμη η αναπαράσταση της κάτοψης του κτηρίου με ένα πρόχειρο σκαρίφημα (εικ. 1) βασισμένο στα στοιχεία από τις περιγραφές των ανασκαφών²⁶. Από το σκαρίφημα αυτό καταδεικνύεται ότι:

α) Η κάτοψη του κτηρίου είναι μάλλον τετράγωνη και όχι ορθογώνια, όπως εξακολουθούν να υποστηρίζουν οι ανασκαφείς²⁷.

β) Οι τρεις θύρες στον βόρειο τοίχο του διαδρόμου δεν είναι εξωτερικές και συνεπώς δεν αποτελούσαν τις κύριες εισόδους στο κτήριο, όπως αρχικά είχε υποστηριχτεί, χωρίς όμως να αναθεωρηθεί η άποψη αυτή στην τελική δημοσίευση²⁸.

γ) Με την αποκατάσταση της κάτοψης γίνεται φανερό ότι ο προσανατολισμός του κτηρίου δεν ήταν από Βορρά προς Νότον, όπως εξακολουθούν να υποστηρίζουν οι ανασκαφείς²⁹, αλλά από ανατολών προς δυσμάς. Ο προσανατολισμός όμως αυτός δεν «προσιδιάζει στα μινωικά ανάκτορα», όπως είχε υποστηριχθεί. Επίσης καθίσταται προφανές ότι

δ) Η ανατολική θύρα αποτελούσε όχι μόνο την κύρια αλλά και την μοναδική είσοδο στο κτήριο, ακολουθώντας τον πάγιο κανόνα στα μινωικά κτήρια μη ανακτορικού χαρακτήρα³⁰. Αυτό, άλλωστε, εξηγεί και τον μνημειακό της χαρακτήρα³¹. Παρ' όλα αυτά, στην τελική δημοσίευση δεν αναθεωρήθηκε η άποψη περί δευτερεύουσας εισόδου.

ε) Με την κύρια και μοναδική είσοδο προς ανατολάς καθίσταται προφανές ότι ο διάδρομος

20 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 392.

21 Βλ. Renfrew 1985, 19.

22 Ντούμας 2008β, 337.

23 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997.

24 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 271, σχ. 76.

25 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 349. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 272.

26 Η δήλωση των επί μέρους χώρων με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου είναι αυθαίρετη.

27 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 271.

28 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 349.

29 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 349. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 272.

30 Παλυβοῦ 1999, 290, 364.

31 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 349.

διχοτομούσε το κτήριο κατά μήκος και όχι κατά πλάτος, όπως εξακολουθούν να υποστηρίζουν οι ανασκαφείς³².

στ) Διασχίζοντας ολόκληρο το κτήριο, ο διάδρομος δεν μπορεί πλέον να ερμηνεύεται ως «προθάλαμος» και η εμμονή σ' αυτήν την ερμηνεία είναι παραπλανητική.

Αν και δεν αναφέρεται πάχος των τοίχων του κτηρίου στα Ανεμόσπηλια, τόσο από την δημοσιευμένη κάτοψη όσο και από τις σχετικές φωτογραφίες συνάγεται ότι όντως επρόκειτο για «ισχυρότατη κατασκευή με παχείς τοίχους». Συνήθως το μεγάλο πάχος (0,80-1,10μ.) διακρίνει τους τοίχους του ισογείου σε κτήρια με περισσότερους ορόφους: με την μείωσή του από όροφο σε όροφο επιτρέπει την δημιουργία αναβαθμών, στους οποίους στηρίζονται τα άκρα των δοκών που υποβαστάζουν το δάπεδο κάθε ορόφου³³.

Το σχεδόν διπλάσιο πάχος του δυτικού τοίχου από εκείνο των άλλων εξωτερικών τοίχων του κτηρίου εξηγείται από το γεγονός ότι στο πάχος αυτό είχε οικονομηθεί το κλιμακοστάσιο που, ξεκινώντας από τον διάδρομο οδηγούσε στον όροφο μάλλον και όχι «στην στέγη του δυτικού δωματίου» (εικ. 1: Γ)³⁴. Όστρακα από το δωμάτιο Γ, που αρχικά είχαν θεωρηθεί ότι είχαν πέσει από την στέγη του κτηρίου³⁵, τελικά αναγνωρίστηκαν ως μέρος της επίχωσης από τον όροφο³⁶. Παρά την έμμεση αυτή αναγνώριση της ύπαρξης ορόφου, οι ανασκαφείς επέμειναν στην άποψη ότι το κτήριο στα Ανεμόσπηλια δεν διέθετε «στοιχεία κατοίκησης»³⁷. Είναι γνωστό όμως, ότι στα διώροφα κτήρια τα ισόγεια διαμερίσματα χρησιμοποιούνταν, κατά κανόνα, ως χώροι για την αποθήκευση και την επεξεργασία τροφίμων κυρίως³⁸, ενώ τα δωμάτια στον όροφο, διαθέτοντας άπλετο φωτισμό και αερισμό, αποτελούσαν τους χώρους διαβίωσης³⁹.

Διάδρομος (εικ. 1: Δ)

Ο ευρύχωρος διάδρομος, που εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται ως δωμάτιο/προθάλαμος⁴⁰, διασχίζει το κτήριο καθ' όλο το μήκος του δίνοντας πρόσβαση στα έξι δωμάτια εκατέρωθεν. Οι θύρες προς αυτά, καθώς δείχνουν οι δημοσιευμένες φωτογραφίες, διέθεταν μνημειώδεις παραστάδες από ορθογωνισμένους πελεκητούς λίθους καθ' όλο το πάχος των τοίχων⁴¹. Η κόγχη στο βάθος του διαδρόμου που διαμορφώθηκε στο πάχος του τοίχου του δωματίου Γ, αποτελεί ένδειξη ότι η σκάλα από τον διάδρομο προς τον όροφο ήταν ξύλινη, διαμορφώνοντας χώρο εκμεταλλεύσιμο κάτω από αυτήν (*sotto scala*). Το γεγονός δε ότι η εν λόγω κόγχη «είχε διακοσμηθεί με λεπτότατο κονίαμα»⁴², τεκμηριώνει την χρηστικότητά της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση των ανασκαφών ότι στην βάση της κόγχης είχε λαξευτεί λάκκος, στον οποίο κατέληγε, λαξευμένο επίσης, αυλάκι. Η εσφαλμένη όμως ερμηνεία της παρακείμενης μνημειώδους δεξιάς παραστάδας της θύρας ως προβεβλημένου πεσσού, τους οδήγησε στον παραλληλισμό με κατασκευή στην Κνωσό, «όπου έχει υποθεθεί πως έγιναν για να δεχτούν το αίμα θυσιών»⁴³. Παρόμοιες κόγχες, επιχρισμένες επίσης με κονίαμα και συνδεό-

32 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 349- 1981, 15. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 271.

33 Παλυβοῦ 1999, 69-71.

34 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 383. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 278.

35 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 383.

36 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 294.

37 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 276.

38 Παπαδημητρίου-Γραμμένου 2008. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2008.

39 Μιχαηλίδου 2001, 419-440. Ραλγνου 2005, 106-107.

40 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 275.

41 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, πίν. 178, 179β, 182α.

42 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 359-360. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 278.

43 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 278.

μενες με κτιστούς ή πήλινους αγωγούς, στο Ακρωτήρι αποτελούν αδιαμφισβήτητο τμήμα των εγκαταστάσεων αποχωρητηρίου⁴⁴. Ωστόσο, με τη διαμόρφωση αυτής της εσοχής στο πάχος του τοίχου προβλήθηκε τμήμα της δυτικής παραστάδας δίνοντας έτσι την ψευδαίσθηση ότι πρόκειται για πεσσό.

Δυστυχώς, για τις αρχιτεκτονικές κατασκευές που αποκαλύφθηκαν μέσα στον διάδρομο και σε επαφή με τον νότιο τοίχο δεν δημοσιεύονται σχέδια, ώστε να γίνεται πιο κατανοητή η περιγραφή τους. Η κατασκευή «ανάμεσα στις εισόδους του Δ. και του κεντρικού δωματίου» περιγράφεται ως αποτελούμενη «από όρθιες ορθογώνιες πέτρες, που σχηματίζουν μία θήκη προσαρμοσμένη στο Ν. τοίχο, ασφαλώς προορισμένη να δεχτεί αγγεία και ίσως άλλα αντικείμενα»⁴⁵. Η άλλη κατασκευή «στο τμήμα του τοίχου μεταξύ της κεντρικής και ανατολικής εισόδου», αφορά σε «χαμηλό [πόσο;] λίθινο θρανίο από τέσσερες ορθογώνιες, πωρολιθικές πέτρες (sic) πλάτους γύρω στο μισό μέτρο και συνολικού μήκους 0,195 μ.»⁴⁶. Μια τρίτη ορθογώνια λίθινη κατασκευή αποκαλύφθηκε «μεταξύ των εισόδων του κεντρικού και του ανατολικού δωματίου». Η περιγραφή ότι στο εσωτερικό της κατασκευής αυτής «είχε λαξευθεί λίθινη λεκάνη με μικρή διάμετρο αλλά αναλογικά μεγάλο βάθος»⁴⁷, δηλώνει ότι η λεκάνη είχε λαξευτεί στον φυσικό βράχο, του οποίου επένδυση αποτελούσε η εν λόγω κατασκευή. Αν όμως έτσι έχουν τα πράγματα, ο χαρακτηρισμός της λεκάνης ως 'λίθινης' είναι παραπλανητικός γιατί παραπέμπει σε κινητό αντικείμενο ενσωματωμένο στην κατασκευή.

Νότια πτέρυγα (εικ. 1: Α, Β, Γ)

Η νότια πτέρυγα του κτηρίου ήταν θεμελιωμένη επάνω στο προς Βορράν επικλινές βραχώδες έδαφος, οι απολήξεις του οποίου δεν κρίθηκε σκόπιμο να ισοπεδωθούν κατά την οικοδόμηση. Φαίνεται ότι, όπως συνέβαινε και με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, η ισοπέδωση του βράχου ήταν ασύμφορη και ως πρακτικότερη και οικονομικότερη λύση εφαρμοζόταν η ενσωμάτωση του εξέχοντος βράχου σε κτιστά πεζούλια που χρησίμευαν, ανάλογα με τις διαστάσεις τους, ως θρανία, κλίνες ή ράφια.

Ο χαρακτηρισμός των νοτίων δωματίων του κτηρίου ως «κλειστών» σημαίνει ότι αυτά δεν διέθεταν ανοίγματα παραθύρων. Η μη παροχή πληροφοριών για τις διαστάσεις των τοίχων ή για το πάχος των επιχώσεων δεν επιτρέπει τον σχηματισμό σαφούς εικόνας για την ανωδομή του κτηρίου. Ωστόσο, από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες προκύπτει ότι οι τοίχοι δεν σώζονταν σε μεγάλο ύψος⁴⁸. Άλλωστε αυτό συνάγεται και από τις περιγραφές που δημοσιεύονται σχετικά με το πάχος των επιχώσεων, όπου μόνο για τον διάδρομο αναφέρεται ότι στο λιγότερο διαβρωμένο νότιο τμήμα του «δεν παρουσίαζε επίχωση μεγαλύτερη του 1 μ.»⁴⁹. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις οι αναφορές στην επίχωση είναι: «μικρή» για το κεντρικό δωμάτιο⁵⁰, «ανάλογη, αν και ελαφρά μεγαλύτερη από εκείνη του δυτικού δωματίου ... μόλις κάλυπτε τους τοίχους του δωματίου» για το ανατολικό⁵¹, και «μικρότερη από εκείνη του κεντρικού δωματίου» για το δυτικό δωμάτιο⁵².

44 Ντούμας 1975, 209. Ραλγνου 2005, 51.

45 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 355-357.

46 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 358. Το πλάτος μισού μέτρου για το θρανίο δεν φαίνεται να απέχει από την πραγματικότητα. Ξενίζει όμως το μήκος που φαίνεται ότι το μείωσε ο δαίμων του τυπογραφείου στα 0,195 μ. Ίσως το σωστό είναι 1,95 μ.

47 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 358.

48 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, πίν. 178-179, 182.

49 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 351.

50 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 360.

51 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 372.

52 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 382.

Κτήρια που σώζουν τους τοίχους των σε μεγάλο ύψος, τα τυφλά δωμάτια αποτελούν μάλλον εξαιρέσεις, ενώ τα παράθυρα, χαρακτηριζόμενα ως η «μεγάλη καινοτομία της αιγαιακής αρχιτεκτονικής στην εποχή του Χαλκού»⁵³, δεν λείπουν από κανένα κτήριο. Ακόμη και χώροι του ισογείου που κάλυπταν αποκλειστικά αποθηκευτικές ανάγκες και οι οποίοι «δεν έχουν ανάγκη οπτικής επικοινωνίας με το ύπαιθρο, ενώ αντίθετα χρειάζονται προστασία από εισβολή ζώου ή ανθρώπου», ήσαν εφοδιασμένοι με μικρά παράθυρα τοποθετημένα συνήθως «ψηλά, ακριβώς κάτω από την οροφή του ισογείου» (εικ. 2)⁵⁴. Συνεπώς η ύπαρξη παραθύρων στο ισόγειο του κτηρίου στα Ανεμόσπηλια όχι μόνο δεν μπορεί να αποκλειστεί αλλά μάλλον θα πρέπει να θεωρείται ως δεδομένη.

Ανατολικό δωμάτιο (εικ. 1: Α)

Ο βράχος εισχωρούσε καθ' όλο το πλάτος του ανατολικού δωματίου Α. εξέχοντας περισσότερο στο ανατολικό τμήμα του. Προφανώς αυτός ο λόγος επέβαλε τον περιορισμό του κατώτερου από τους τρεις αναβαθμούς της κατασκευής, με την οποία επενδύθηκε ο βράχος, στο ανατολικό μέρος του νότιου τοίχου, ενώ οι δύο ανώτεροι εκτείνονται καθ' όλο το μήκος του⁵⁵. Η κατασκευή αυτή, ως λύση πρακτική για την πλήρη εκμετάλλευση της επιφάνειας του δωματίου, εκτός από την βαθμιδωτή διαμόρφωσή της δεν διαθέτει στοιχεία που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την ερμηνεία της ως βωμού⁵⁶.

Κεντρικό δωμάτιο (εικ. 1: Β)

Ο βράχος στο δωμάτιο αυτό, που εκ προοιμίου αποκαλείται «άδυτο»⁵⁷, είχε χονδρικά λαξευτεί και μόνο κατά μήκος του νοτίου τοίχου χρειάστηκε να καλυφθεί με κτιστό «χαμηλό θρανίο»⁵⁸.

Δυτικό δωμάτιο (εικ. 1: Γ)

Η τοποθέτηση της θύρας στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου Γ προφανώς υπαγορεύτηκε από την κατασκευή του κλιμακοστασίου προς τον όροφο⁵⁹. Ο δυτικός τοίχος του δωματίου, που αντιστοιχεί στον εξωτερικό τοίχο, έχει πάχος, τουλάχιστον μέχρι και τον διάδρομο (Δ), σχεδόν διπλάσιο από εκείνο των άλλων εξωτερικών τοίχων του κτηρίου. Προφανώς το πάχος αυτό αντιστοιχεί μόνο στο κατώτερο τμήμα του ισογείου, αφού μέσα σ' αυτό είχε, εν μέρει τουλάχιστον, οικονομηθεί η σκάλα που οδηγούσε στον όροφο.

Το ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό στοιχείο του δωματίου είναι η διαστάσεων 0,63 x 0,76 μ. χαμηλή κατασκευή «φτιαγμένη από πέτρες και πηλό σε κανονικό τραπεζοειδές σχήμα υψούμενη πάνω από το δάπεδο» που διατηρήθηκε στο βόρειο τμήμα του δωματίου⁶⁰. Η ακριβέστερη τοποθέτηση της κατασκευής «όχι στο μέσον του δωματίου, αλλά στο βόρειο τμήμα του, πίσω από τον πεσσό»⁶¹ υποδηλώνει ότι αυτή βρισκόταν δίπλα στην είσοδο και πίσω από το

53 Παλυβοῦ 1999, 436.

54 Παλυβοῦ 1999, 379.

55 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 375· 1981, 16.

56 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1981, 16. Σακελλαράκης 1995, 114. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 288.

57 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 279.

58 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 364· 1981, 16.

59 Βλ. υποσημ. 34.

60 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 386. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 296.

61 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 296.

τμήμα του τοίχου, που εσφαλμένα, όπως είδαμε, αναφέρεται ως πεσσός. Τέτοιες όμως 'εξέδρες', είναι συνήθεις στα ισόγεια όλων των σπιτιών που έχουν ως τώρα ανασκαφεί στην πόλη του Ακρωτηρίου στη Θήρα και με βάση τα μαγειρικά σκεύη και τα κατάλοιπα φωτιάς (στάχτη και κάρβουνα) έχουν γίνει αποδεκτές ως εστίες (εικ. 3-4)⁶². Κατά κανόνα δε δίπλα σε κάθε παρόμοια κατασκευή υπάρχει πήλινη ή λίθινη λεκάνη ελαφρά βυθισμένη στο δάπεδο (εικ. 5), που έχει ερμηνευθεί ως πυροσβεστικό σημείο: μονίμως εφοδιασμένη με νερό χρησίμευε για το άμεσο σβήσιμο των ξύλων ή κάρβουνων είτε για πρόληψη πυρκαγιάς είτε για εξοικονόμηση καύσιμης ύλης.

Βόρεια πτέρυγα (εικ. 1: A1, B1, Γ1)

Εκτός από τον βόρειο τοίχο του διαδρόμου και τις τρεις θύρες που οδηγούσαν στα αντίστοιχα δωμάτια, από την βόρεια πτέρυγα δεν σώζονται παρά ελάχιστα κατάλοιπα των πλευρικών τοίχων του κεντρικού δωματίου (B1)⁶³. Αν και η ύπαρξή του αναγνωρίζεται ακόμη και στην αρχική έκθεση ως «πέμπτος χώρος του ναού», στον οποίο μάλιστα εντοπίστηκαν υπολείμματα πιθαριών και άλλα μικρότερα αγγεία, αυτό δεν εμπόδισε να θεωρηθούν και οι τρεις θύρες στη βόρεια πλευρά του διαδρόμου ως οι κύριες είσοδοι του κτηρίου και όλη η πλευρά ως η πρόσοψή του. Ευτυχώς, στην τελική δημοσίευση, όπως είδαμε, αναγνωρίστηκε η ύπαρξη τριών δωματίων, έμμεσα δε ότι και οι εν λόγω θύρες δεν ήσαν εξωτερικές.

Από την ανάλυση των αρχιτεκτονικών στοιχείων προκύπτει ότι η μοναδικότητα που αποδόθηκε στο κτήριο οφείλεται πρωτίστως στην εσφαλμένη κατανόηση του σχεδίου του, αφού το μεν μήκος του εξελήφθη ως πλάτος, η πρόσοψη και ο προσανατολισμός του δεν είναι προς Βορράν, και ο διάδρομος όχι μόνο δεν ήταν προθάλαμος αλλά διέσχιζε το κτήριο κατά μήκος δίνοντας πρόσβαση στα εκατέρωθεν δωμάτια. Οπωσδήποτε όμως, ακόμη και η παρανόηση της αρχιτεκτονικής του κτηρίου ουδόλως μειώνει την σημασία και την σπουδαιότητά του ως μνημείου της μινωικής Κρήτης.

2. Κινητά ευρήματα

Η σκευή ενός κτηρίου δεν αρκεί για να το χαρακτηρίσει ως τόπο λατρείας ή έστω ως χώρο τελετουργικών πράξεων, αν δεν συνηγορούν σ' αυτό και άλλα δεδομένα⁶⁴. Φαίνεται όμως ότι η λειτουργία του κτηρίου είχε προαποφασιστεί, όπως τουλάχιστον ομολογούν οι ίδιοι οι ανασκαφείς: «η υποψία για τη λατρευτική χρήση της θέσης στα Ανεμόσπηλια, όταν η Έφη συνέλεγε την πρώτη μέρα ένα κομμάτι από πωρολιθικό "κέρατο καθιέρωσης", τυπικό λατρευτικό σύμβολο που στέφει τις προσόψεις των μινωικών ιερών, κέρδιζε συνεχώς σε πιθανότητα καθώς διάφορα ευρήματα έρχονταν στο φως»⁶⁵. Βαφτίζοντας όμως εκ προοιμίου τα διάφορα κινητά ευρήματα ως «λατρευτικά αντικείμενα», «τελετουργικά σκεύη» κλπ. έχεις έτοιμη και την ερμηνεία του κτηρίου.

Σήμερα, οι μελετητές του πολιτισμού στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, στην συντριπτική τους πλειονότητα, έχουν παραδεχτεί ότι τα περί «Μινωικής» θρησκείας, «ιερών», «τόπων λατρείας», «τελετουργικών» ή «λατρευτικών» αντικειμένων κλπ. είναι αποκυήματα της φαντασίας του ανασκαφέα της Κνωσού sir Arthur Evans⁶⁶. Ακόμη και αυτών των λεγόμενων «κεράτων

62 Marinatos 1968, 28-29. Ντούμας 1979, 264· 1980, 289-291. Palyvou 2005, 86.

63 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 390-391.

64 Ντούμας 2008β, 337-338. Renfrew 1985, 12-15.

65 Σακελλαράκης 1995, 102-105.

66 Doumas 2012, 29-30, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

καθοσίωσης» η σημασία έχει αμφισβητηθεί από νεώτερους μελετητές, οι οποίοι προτείνουν άλλους συμβολισμούς γι' αυτά⁶⁷. Γιατί μη γνωρίζοντας τις δομές, τις πίστεις και δοξασίες της Κρητικής κοινωνίας η περιγραφή θρησκευτικών αντιλήψεων και τελετουργικών πράξεων ισοδυναμεί με κατασκευή μιας πλαστής ιδεολογίας.

Ακόμη και στη σημερινή ελληνική κοινωνία, με γνωστές τις θρησκευτικές αντιλήψεις και το αντίστοιχο τελετουργικό, ερμηνευτικές προσεγγίσεις με κριτήριο την παρουσία σκευών ή άλλων αντικειμένων μπορεί να αποδειχτεί εσφαλμένη. Για παράδειγμα, η συγκέντρωση σε ένα χώρο αντικειμένων ακόμη και τελετουργικού ή λατρευτικού χαρακτήρα όπως π.χ. καντηλιών, θυμιατηρίων, εκκλησιαστικών σκευών, εικόνων, δεν υποδηλώνει αναγκαστικά τόπο λατρείας ή τέλεσης τελετουργικών πράξεων. Γιατί ο συγκεκριμένος χώρος μπορεί να είναι κατάσταση πώλησης, μουσείο, ιδιωτική συλλογή, ιδιωτική κατοικία κλπ. Αντιστρόφως, σκευή καθημερινής χρήσης, όπως π.χ. πλαστικά μπουκάλια, που αποτίθενται σε τόπους λατρείας (εκκλησίες) μόνο για το περιεχόμενό τους (π.χ. λάδι για τα καντήλια, κρασί για την θεία μετάληψη κ.ο.κ.) χωρίς από αυτή τη χρήση να αποκτούν θρησκευτικό ή λατρευτικό χαρακτήρα. Γιατί διαφορετικά, οι κουζίνες όλων των σύγχρονων σπιτιών, θα πρέπει να ερμηνευτούν από τον μελλοντικό αρχαιολόγο, ως ιερά και χώροι τελετουργικών πράξεων.

Προκειμένου, λοιπόν, να κατανοηθεί ο χαρακτήρας και η λειτουργία του κτηρίου στα Ανεμόσπηλια, κρίνεται αναγκαία η εξέταση του περιεχομένου κάθε επί μέρους χώρου σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του.

Διάδρομος (εικ. 1: Δ)

Με βάση τα κινητά ευρήματα, ο διάδρομος του κτηρίου όπου περισυνελέγη ένας ανθρώπινος σκελετός⁶⁸, αναγνωρίστηκε ευθύς εξ αρχής ως χώρος αποθηκευτικός: ποικίλα αντικείμενα κυρίως δε μεγάλη ποσότητα πήλινων σκευών (150 αγγεία) διαφόρων τύπων και μεγεθών τοποθετημένα επάνω σε κτιστές κατασκευές ή ξύλινα ράφια⁶⁹, όπου «φαίνονταν ταξινομημένα κατά ομοιογενείς ομάδες»⁷⁰. Σε κανένα από τα αντικείμενα αυτά δεν αναγνωρίστηκαν στοιχεία, βάσει των οποίων θα μπορούσε να τους αποδοθεί λατρευτικός ή τελετουργικός χαρακτήρας. Συνεπώς, η ερμηνεία του διαδρόμου ως χώρου «προετοιμασίας τελετουργιών»⁷¹ παραμένει ατεκμηρίωτη. Γιατί, από μόνο του το γεγονός, ότι η προαναφερθείσα λίθινη λεκάνη ήταν ενσωματωμένη στο κτιστό πεζούλι μπροστά από το κεντρικό δωμάτιο, δεν αρκεί για την ερμηνεία της ως «λεκάνης καθαρού για όποιον έμπαινε στο κεντρικό δωμάτιο»⁷². Για τον ίδιο λόγο, η εύρεση καρπών απανθρακωμένων μέσα σε ορισμένους πίθους δεν αποτελεί τεκμήριο ότι «αυτοί χρησίμευαν για την προετοιμασία ειδικών παρασκευασμάτων-προσφορών στους θεούς»⁷³, από τους οποίους δεν γνωρίζουμε κανένα ούτε κατ' όνομα. Όπως δεν αρκεί η απεικόνιση χοίρων, αιγοειδών ή ταύρων σε κρητομυκηναϊκές παραστάσεις, ακόμη και αν αυτές ατεκμηρίωτα ερμηνεύονται ως σκηνές θυσιών, για να στηριχτεί η ερμηνεία παρουσίας των ζωικών οστών, που βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα του διαδρόμου, ως προϊόντων θυσίας.

67 Άλεξόπουλος 2008.

68 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 302.

69 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 351.

70 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1981, 16. Σακελλαράκης 1995, 102. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 275.

71 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 351· 1981, 16.

72 Σακελλαράκης 1995, 105. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 279.

73 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1981, 16. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 275.

Ανατολικό δωμάτιο (εικ. 1: Α)

Σύμφωνα με τις περιγραφές που έχουν δημοσιευτεί, στο ανατολικό τμήμα του δωματίου βρέθηκαν πέντε πιθάρια, γύρω από το βορειότερο των οποίων υπήρχαν πολύχρωμα θαλασσινά βότσαλα⁷⁴, ενώ επάνω και γύρω στην βαθμιδωτή κατασκευή κατά μήκος του νότιου τοίχου υπήρχαν δεκάδες πήλινα και λίθινα αγγεία καθώς και χάλκινα μικροαντικείμενα⁷⁵. Ωστόσο, ούτε ο χαρακτηρισμός όλων αυτών των αντικειμένων συλλήβδην ως «τελετουργικών» αρκεί για την ερμηνεία της κατασκευής ως βωμού, ούτε το αντίστροφο. Χωρίς να αμφισβητείται η θαλασσινή προέλευση των βοτσαλών, η ερμηνεία τους «ως δειγμάτων της παρουσίας της θάλασσας ως αναπόσπαστου στοιχείου της φύσης»⁷⁶ τους προσδίδει αυθαίρετα ιδεολογικό περιεχόμενο. Γιατί σε ένα χώρο που καθ' όλες τις ενδείξεις ήταν αποθηκευτικός, τα βότσαλα μπορεί να λειτουργούσαν ως σταθμά ζυγαριάς⁷⁷, ή ακόμη και ως μονάδες πρακτικής καταμέτρησης εισερχομένων ομοειδών αγαθών. Ακόμη και σήμερα οι παραδοσιακοί παραγωγοί της Σαντορίνης χρησιμοποιούν βοτσαλάκια ή όσπρια (φασόλια ή κουκιά) για την μέτρηση του πλήθους σκευών της ίδιας χωρητικότητας, όπως είναι τα τυποποιημένα κοφίνια τρύγου ή τα δοχεία μετάγγισης του μούστου από τον ληνό στο βαρέλι. Συνεπώς η ερμηνεία του ανατολικού δωματίου ως χώρου τέλεσης αναίμακτων θυσιών, δεν αποδεικνύεται από τον χαρακτηρισμό και μόνο των αντικειμένων που βρέθηκαν σ' αυτό ως θρησκευτικών ή τελετουργικών⁷⁸.

Κεντρικό δωμάτιο (εικ. 1: Β)

Το δωμάτιο αυτό χαρακτηρίστηκε ως «το πιο ασφυκτικά γεμάτο τμήμα του ναού». Η οργάνωση όμως των πιθαριών κατά μήκος των τοίχων και η εύρεση των πήλινων ομοιωμάτων ποδιών σε φυσικό μέγεθος⁷⁹ δεν αναιρεί τον αποθηκευτικό του χαρακτήρα, διότι:

α) Η διάταξη αυτή των πύθων είναι τυπική σε όλους τους αποθηκευτικούς χώρους των ιδιωτικών σπιτιών στην προϊστορική πόλη στο Ακρωτήρι της Θήρας (εικ. 6)⁸⁰.

β) Τα ομοιώματα ποδιών μοιάζουν με καλαπόδια για την κατασκευή υποδημάτων ή σανδαλιών, χρήση για την οποία συνηγορεί η τετράπλευρη διαμόρφωση των κνημών: με την τοποθέτηση τους ανάποδα μέσα σε αντίστοιχες υποδοχές εξασφαλιζόταν σταθερότητα που εξυπηρετούσε τον σανδαλοποιό για να ράψει με ασφάλεια την σόλα.

Παρά ταύτα, για τον ανασκαφέα «ήταν φανερό πως τα πήλινα πόδια πλάστηκαν έτσι για να στερεώσουν κάτι, ένα ξύλινο κορμό, γι' αυτό και το καμένο ξύλο που βρέθηκε δίπλα [...] Δεν χρειαζόταν μεγάλη φαντασία για να αποκαταστήσει κανείς νοερά ένα ξύλινο άγαλμα με πήλινα πόδια σαν τα πήλινα πόδια που μνημονεύονται στη Βίβλο, στο βιβλίο του Δανιήλ...». Έτσι, λοιπόν, «το υπερυψωμένο ξόανο στο βάθος του κεντρικού δωματίου του ναού στα Ανεμόσπηλια έδωσε νέο παλμό στην ανασκαφή»⁸¹.

γ) Η ερμηνεία των καταλοίπων καμένου ξύλου ως υπολοίπων ενός υποτιθέμενου ξοάνου δεν υποστηρίζεται με επιχειρήματα, όπως π.χ. συγκέντρωσή τους επάνω και γύρω από τα

74 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 376-381. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 291.

75 Σακελλαράκης 1995, 114. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 288.

76 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1981, 16. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 291.

77 Βλ. Michailidou 2008, 61-66.

78 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1981, 16. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 288-291.

79 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 362-366, πίν. 180· 1981, 16. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 280-281. Sakellarakis και Sapouna-Sakellarakis 1981, 213.

80 Doumas 2017, 106, εικ. 197.

81 Σακελλαράκης 1995, 109.

ομοιώματα ποδιών, ή με αναλύσεις για το είδος του ξύλου, την προέλευσή του από τον ίδιο κορμό δέντρου κλπ.

Δυτικό δωμάτιο (εικ. 1: Γ)

Στο δωμάτιο αυτό που περιγράφεται ως «το πιο φτωχό σε ευρήματα», βρέθηκαν «τρεις ανθρώπινοι σκελετοί, ο ένας επάνω στην κατασκευή με ένα μαχαίρι αφημένο επάνω του, ο δεύτερος αμέσως δυτικά πάνω στο δάπεδο και ο τρίτος στο δάπεδο, στη Ν.Α. γωνία του δωματίου»⁸².

Το μπρούντζινο αντικείμενο που περιγράφεται ως «μαχαίρι», με τις χαρακτηριστικές «δύο παράλληλες διαμπερείς τρύπες», είναι απλώς αιχμή ακοντίου ή λόγχης, όπως τελικά παραδέχτηκαν και οι ανασκαφείς⁸³. Αυτό όμως δεν άλλαξε την άποψή τους ότι με τη λόγχη αυτή σφαγιάστηκε το άτομο για να θυσιαστεί.

3. Ανθρώπινοι σκελετοί

Διατηρώντας «έντονα τα ίχνη της πυρκαγιάς», από τους τρεις σκελετούς που βρέθηκαν στο Δυτικό Δωμάτιο, ο ένας ήταν πρηνής στη Ν.Α. γωνία, ο δεύτερος σε ύπτια στάση κατά μήκος του δυτικού τοίχου, και ο τρίτος στο βόρειο τμήμα του δωματίου, επάνω στην μόνιμη χαμηλή κατασκευή (την εστία) «διαγώνια και λοξά, γερμένος δηλαδή στη δεξιά πλευρά, με το πρόσωπο στην ανατολή»⁸⁴. Ως αιτία θανάτου, για μεν τους δύο αναγνωρίζεται η καταπλάκωσή τους από στέγη του κτηρίου, για δε τον σκελετό που βρέθηκε επάνω στην χαμηλή κατασκευή, στελέχη της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών που μελέτησαν τα οστά⁸⁵, διέγνωσαν ότι ανήκε σε άτομο ηλικίας περίπου 18 χρόνων και ύψους 1,65 μ. «που είχε χάσει το αίμα του πριν να καεί»⁸⁶.

Μετά από αυτή τη διάγνωση οι ανασκαφείς συμπέραναν ότι το νεαρό αυτό άτομο είχε θυσιαστεί. Θεωρώντας δε αφύσικη την στάση στην οποία βρέθηκε ο σκελετός του κατέληξαν ότι

α) Πιθανώς ο νεκρός ήταν δεμένος σε αυτή τη στάση,

β) Πιθανώς η κάτω σιαγών ήταν «δεμένη με ταινία», επειδή βρέθηκαν «τα δόντια των δύο σιαγόνων σφικτά ενωμένα» και

γ) Η διαφορά χρώματος ανάμεσα στο δεξιό μισό τμήμα του σκελετού (μαύρο) και αριστερό (σταχτί) ερμηνεύτηκε από τους ειδικούς ως οφειλόμενη στο γεγονός «ότι είχε προηγηθεί της πυρκαγιάς μια σημαντική μετάσταση του αίματος λόγω αιμορραγίας. Ίσως δηλαδή ο νέος είχε ήδη χάσει το αίμα του πριν από την πυρκαγιά. Έτσι, αίμα παρέμενε μόνο στις σάρκες του δεξιού κάτω τμήματος του κορμού, αυτό που κείτονταν, γι' αυτό και η καύση των αντίστοιχων οστών ήταν διαφορετική από αυτή στο υπόλοιπο μισό του σώματος»⁸⁷.

Η δημοσιότητα που έλαβε το εύρημα από τα Ανεμόσπηλια τόσο με διαλέξεις όσο και με συνεντεύξεις και άρθρα στον τύπο και οι ερμηνείες που δόθηκαν σ' αυτό προκάλεσε συγκινησιακή φόρτιση στο ευρύτερο κοινό και πυροδότησε έντονες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας⁸⁸.

82 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 386-387, πίν. 183α. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 294.

83 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 310-311.

84 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 296.

85 Πρόκειται για τον καθηγητή Α. Κοντόπουλο, και διευθυντή του Ανθρωπολογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον βοηθό του Θ. Πίτσιο, και τον εντεταλμένο καθηγητή Ιατροδικαστικής Α. Κουτσελίνη.

86 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1979, 387. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 303.

87 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 306.

88 Π.χ. *Τό Βήμα*, 2 και 3 Μαΐου 1980: «Η άλλη άποψη για τις άνθρωποθυσίες». *Αλλαγή* (Χανίων;) 24-10-1984. *Ελευθεροτυπία*, 17 Ιανουαρίου 1985, σελ. 12-13: συνέντευξη Στέφ. Κουμανούδη.

Ο γράφων που με ενδιαφέρον παρακολουθούσε τα πρωτόγνωρα αυτά ευρήματα, αναζήτησε και άλλη γνώμη, όσο γινόταν πιο αντικειμενική και επιστημονικά τεκμηριωμένη. Μια ερμηνεία για τον σκελετό του «θυσιασμένου» ατόμου ευγενώς παρέσχε ο αείμνηστος Γάλλος γιατρός Jean Coulomb με επιστολή του από 17-02-1985 της οποίας εκτενή αποσπάσματα παρατίθενται σε μετάφραση⁸⁹:

Σελ. 1 (εικ. 7α): ...Έμαθα αυτή την υπόθεση διαβάζοντας το άρθρο του Ι. Σακελλαράκη και της Έφης Σαπουνά-Σακελλαράκη στο National Geographic, τόμ. 159, nº 2, Φεβρ. 1981, σ. 204-222, «Drama of Death in a Minoan Temple». Ένωσα αμέσως την πλάνη αλλά άλλες εργασίες με εμπόδισαν να δώσω συνέχεια αμέσως. Σχετικά μ' αυτήν την εκπληκτική υπόθεση δεν γνωρίζω παρά αυτό το άρθρο του National Geographic και επισκέφτηκα την θέση το 1981 μετά το Κρητολογικό Συνέδριο του Αγίου Νικολάου.

Ο Ι. Σακελλαράκης γράφει ότι δίστασε επί μακρόν πριν επιβεβαιώσει την ύπαρξη ανθρωποθυσίας και φαίνεται πως ήταν κυρίως τα συμπεράσματα του Καθηγητή Αλέξανδρου Κοντόπουλου και του βοηθού του Δρ Θεόδωρου Πίτσιου ... που επέτρεψαν να καταλήξει στην θυσία με σφαγιασμό. Γι' αυτό, αντικρούω ενεργητικά τα συμπεράσματα των αθηναίων συναδέλφων μου.

Ο Ι. Σακελλαράκης βρήκε ένα σκελετό επάνω σε μία τράπεζα θυσιών με ένα εγχειρίδιο. Αυτό είναι αναντίρρητο, μου φαίνεται. Αλλά, δεδομένης της κατάστασης αυτού του σκελετού, πώς μπόρεσε να διακρίνει τα οστά του δεξιού χεριού από εκείνα του αριστερού; Πράγματι, όλη η θεωρία της θυσίας στηρίζεται, κατά τον Κοντόπουλο, στο γεγονός ότι ο «θυσιασθείς» με σφαγιασμό όντας πλαγιασμένος στη δεξιά πλευρά, τα οστά του δεξιού χεριού ήταν σκοτεινού χρώματος γιατί αίμα είχε παραμείνει στη δεξιά πλευρά (από κάτω), πριν από την τελική πυρκαγιά που έκαψε το σώμα. Ενώ τα οστά της αριστερής πλευράς (από πάνω) είναι ανοιχτού χρώματος διότι είχαν

Σελ. 2 (εικ. 7β): καεί αφού είχαν αδειάσει κατά την θανατηφόρα αιμορραγία.

Αυτό είναι, κατά τη γνώμη μου, μία μνημειώδης πλάνη. Εξηγούμαι:

- Όταν κανείς τοποθετεί ένα γεμάτο μπουκάλι με το πλάι, αυτό αδειάζει έτσι: (σκίτσο)

- το ανώτερο τμήμα αδειάζει, το κατώτερο παραμένει γεμάτο.

- Όμως, είναι μπουκάλι ένα ανθρώπινο σώμα; Βεβαίως όχι. Από τη στιγμή που ένα θηλαστικό αιμορραγεί (π.χ. λόγω τομής μιας μεγάλης αρτηρίας του λαιμού), το μεγαλύτερο μέρος του αίματος (περί τα 5/6) χάνεται από την αιμορραγία. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η αιμορραγία, οι μηχανισμοί αγγειο-συμπίεστών μπαίνουν στο παιχνίδι προσπαθώντας να διατηρήσουν μίαν αρτηριακή πίεση λίγο-πολύ κανονική· αλλά οι μηχανισμοί αυτοί, παραδόξως, συντελούν στην επιδείνωση της αιμορραγίας. Εν πάση περιπτώσει, όποια κι αν είναι η θέση του σώματος, αυτή η αγγειο-συμπίεση είναι πάντοτε συμμετρική· ειδικότερα σε ένα ξαπλωμένο άτομο, αποκλείεται να παραμείνει σημαντικά ενδιαφέρονσα ποσότητα αίματος στην από κάτω μεριά.

Γι' αυτό η εξήγηση της διαφοράς χρώματος των οστών από τον Κοντόπουλο είναι απίθανη και θα πρέπει να προτείνει μίαν άλλη: το ξαπλωμένο στην τράπεζα άτομο δεν είχε σφαγιαστεί.

Μη γνωρίζοντας παρά αυτή μόνο την άποψη του ερωτήματος και όχι όλα τα αρχαιολογικά δεδομένα που διαθέτετε, βλέπω, για την ώρα τρεις δυνατότητες:

1) Το ξαπλωμένο στην τράπεζα άτομο έπεσε εκεί τυχαία κατά την καταστροφή και ο «ιερέας θυσιαστής» έπεσε καταπλακωμένος δίπλα του, αφήνοντας το εγχειρίδιό του που προοριζόταν για την θυσία ζώου, του οποίου δεν βρέθηκε το ίχνος (ένα μικρό ζώο)

2) Το άτομο της τράπεζας ξάπλωσε εκεί πιστεύοντας ότι ήταν το μέρος ήταν καλύτερα προστατευμένο από αλλού (κίονας; δοκός;)

3) Η πρόθεση ανθρώπινης θυσίας, ως ακραία κίνηση, για εξευμενισμό της Θεότητας είναι ακριβής αλλά ο «ιερέας» δεν είχε τον χρόνο να σφαγιάσει το άτομο που δεχόταν, θέ-

89 Για τυχόν σφάλματα στην μετάφραση υπεύθυνος είναι ο γράφων.

λοντας ή μη, να θυσιαστεί γιατί ο ναός είχε καταρρεύσει επάνω στους ενοίκους του. Είναι από τύχη που το εγχειρίδιο ξαναβρέθηκε επάνω στην τράπεζα ... και 3700 χρόνια αργότερα επάνω στο σκελετό.

Πολύ καλά φαντάστηκε το σενάριο ο Ι. Σακελλαράκης. Όμως, στην περίπτωση αυτή, ο Κοντόπουλος υπέπεσε σε σφάλμα· και η συμμετοχή μου στη συζήτηση αυτή θα μπορούσε, εάν το κρίνετε χρήσιμο, να συμβάλει και σ' αυτήν την άποψη του ερωτήματος....

Το σενάριο αυτό, όπως το περιγράφει ίδιος ο ανασκαφέας, έχει ως εξής:

«Πριν από τριανταεφτά αιώνες, σε μια εποχή που άγριοι σεισμοί σάρωναν την Κρήτη, ένας μινωίτης ιερέας προσπάθησε να εξορκίσει τη μεγάλη καταστροφή με μια σπάνια, απελπισμένη πράξη. Στη θεότητα του ναού της λοφοπλαγιάς πρόσφερε την πιο μεγάλη θυσία – μια ανθρώπινη ζωή...

»Ακόμη δεν είχαν σταματήσει οι τελευταίοι σπασμοί του [ενν. του θύματος], όταν μια τεράστια και κλιμακούμενη δόνηση γκρέμισε τη στέγη του ναού και τους παχείς πέτρινους τοίχους, σκοτώνοντας τον ιερέα ακριβώς δίπλα στο νεκρό θύμα του. Την ίδια στιγμή η στέγη σκότωσε και δύο άλλα πρόσωπα, που προφανώς ήταν λειτουργοί του ναού...»⁹⁰.

Οι προταθείσες δε ερμηνείες και οι χαρακτηρισμοί των επί μέρους κινητών και ακίνητων ευρημάτων δεν ήταν παρά το σκηνικό για το συγκεκριμένο σενάριο. Και όπως οι ανασκαφείς ομολογούν: «Φυσικά και πρόκειται για μια θεωρία κανείς δεν είπε μέχρι σήμερα, αν –πράγματι- δεν ήταν ανθρωποθυσία στα Ανεμόσπηλια, τότε τι ήταν;»⁹¹.

Αν και σοβαρές και τεκμηριωμένες αμφισβητήσεις αυτής της θεωρίας είχαν διατυπωθεί τόσο πριν όσο και αφού είχε τεθεί το ερώτημα⁹², η ίδια η ιστορία του Αιγαίου έχει δώσει την απάντηση εδώ και χιλιάδες χρόνια. Η δήλωση του Ηρακλείτου ότι *κόσμον τόνδε οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστι καὶ ἔσται*⁹³ δεν είναι διαπίστωση της στιγμής. Αποτελεί το απαύγασμα μιας αντίληψης που καλλιεργήθηκε επί χιλιάδες χρόνια στην περιοχή του Αιγαίου. Χωρίς αυτή την επεξεργασία οι Ίωνες φιλόσοφοι «για την αρχή του κόσμου, τη σύνθεσή του, την τάξη του, τα μετεωρολογικά φαινόμενα» δεν θα είχαν προτείνει «εξηγήσεις απαλλαγμένες από τις δραματικές εικόνες των αρχαίων θεογονιών και κοσμογονιών»⁹⁴. Στο Πρωταγόρειο απόφθεγμα *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν*⁹⁵ συμπυκνώνεται η ανθρωποκεντρική αντίληψη που διέπει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό⁹⁶. Κατά συνέπεια, ο σφαγιασμός μιας ανθρώπινης ύπαρξης αποτελεί ανοσιούργημα που ούτε οι αρχαίοι θεοί θα το δέχονταν, όπως το δείχνει και η περίπτωση της Ιφιγένειας.

Το Αιγαίο είναι μια από τις πιο σεισμογενείς περιοχές του κόσμου. Και οι κάτοικοί του, μπορεί να απέδιδαν τα ταρακουνήματα της γης στον γαϊόροχο Ποσειδώνα, ωστόσο δεν έμεναν αδρανείς. Διαρκώς επινοούσαν τρόπους και έπαιρναν πρακτικά μέτρα για να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες. Τα παραδείγματα από την προϊστορική πόλη στο Ακρωτήρι της Θήρας είναι αποκαλυπτικά: μια στρώση από μικρά λιθάρια πορώδους λάβας στα θεμέλια των κτηρίων (εικ. 8) λειτουργούσε ως ανακουφιστικό μαξιλάρι σε περίπτωση σεισμού, ενώ η ενίσχυση των τοίχων με ξυλοδεσιές (εικ. 9) τους καθιστούσε πιο ανθεκτικούς⁹⁷.

90 Σακελλαράκης 1995, 91.

91 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 310.

92 Henrichs 1981. Hughes 1991, 15-26. Lupack 2010, 259. MacGillivray 2000, 313. O' Connor-Visser 1987.

93 Ηράκλειτος, Απόσπασμα 30.

94 Vernant 1962, 96.

95 Farrar 1998, 48.

96 Doumas 2016. Ντούμας 1990.

97 Ντούμας 2016, 31. Παλυβοῦ 1999, 71-89. Shaw 1978, 435.

II. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ «ΑΝΘΡΩΠΟΦΑΓΙΑΣ» ΣΤΗΝ ΚΝΩΣΟ

Ως ένδειξη κανιβαλισμού και ανθρωποφαγίας ερμηνεύτηκε το δεύτερο εύρημα του Βρετανού αρχαιολόγου Peter Warren στη θέση του Στρωματογραφικού Μουσείου στην Κνωσό⁹⁸. Πρόκειται για 299 ανθρώπινα οστά, από τα οποία τα 23 αναγνωρίστηκαν ως προερχόμενα από τα κρανία δύο παιδιών ηλικίας 8 και 11 ετών αντίστοιχα. Μετά τον επιμελή καθαρισμό και την προσεκτική εξέταση των υπολοίπων οστών διαπιστώθηκε ότι σε 27 από αυτά (11%) προερχόμενα από διάφορα μέρη του σώματος, διακρίνονταν «λεπτά σημάδια κοπής με μαχαίρι, συχνά αρκετά μακριά από τα άκρα των οστών [...] τα σημάδια αυτά υποδηλώνουν κοπή για την αποκοπή τεμαχίων σάρκας...». Με υπερμεγέθυνση φωτογραφιών διαπιστώθηκε επίσης ότι «repeated sawing or cutting actions were carried out»⁹⁹, που μοιάζουν «as if made by a thin, sharp-edged blade, such as one of obsidian»¹⁰⁰.

Το γεγονός ότι τα οστά βρέθηκαν μέσα σε σπίτι της πόλης, χωρίς την παρουσία οστών ενήλικων αλλά και οι ενδείξεις ότι τα σημάδια δεν οφείλονταν σε προετοιμασία για δευτερογενή ταφή, ή σε κτυπήματα όπλων ή σε επιβίωση κανιβαλισμού, οδήγησαν τον ανασκαφέα να θεωρήσει πιθανή την αφαίρεση της σάρκας «in order to be eaten». Διότι, κατά την άποψή του, αν επρόκειτο για θυσία δεν χρειαζόταν η αφαίρεση σάρκας.

Από τις βιολογικές εξετάσεις των οστών διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά «would seem to have been in normal health at the time of death» και ότι «while disarticulation is the probable explanation of some marks, the primary aim was probably the removal of flesh», ενώ τα σημάδια των μαχαιριών ερμηνεύονται ως ενδεικτικά για «preparation of meat and removal of flesh for cooking»¹⁰¹. Αυτή η άριστη κατάσταση της υγείας των παιδιών αλλά και το είδος των εγκοπών στα οστά χρησιμοποιήθηκαν ως τεκμήρια ότι τα παιδιά «appear to have been deliberately killed»¹⁰².

Ωστόσο, αν και ο ίδιος ομολογεί ότι «human consumption is certainly not proved by the Knossos finds», συνεχίζει τη φράση λέγοντας «but it seems less probable that all this preparation of meat was intended only for symbolic offering to a divinity than it was actually eaten»¹⁰³. Αποκλείοντας την περίπτωση θυσίας ή την κατανάλωση ανθρώπινης σάρκας για επιβίωση σε ώρα ανάγκης (π.χ. κατάσταση πολιορκίας), ο ανασκαφέας καταλήγει ότι επρόκειτο για θρησκευτική τελετουργική πράξη κανιβαλισμού, την οποία προσπαθεί να στηρίξει με όχι και τόσο πειστικά παραδείγματα από την ελληνική μυθολογία¹⁰⁴.

Και στην παρούσα περίπτωση ισχύουν τα επιχειρήματα, με τα οποία επιχειρήθηκε η αντίκρουση της ανθρωποθυσίας στα Ανεμόσπηλια. Διότι:

α) Τί μπορεί να αποκλείσει την περίπτωση δυστυχήματος, στο οποίο τα παιδιά έχασαν τη ζωή τους; Η προφανής καλή υγεία των παιδιών δεν αποτελεί τεκμήριο ότι αυτά φονεύθηκαν σκόπιμα και αυτό «requires quite a leap of the imagination», αφού πολλές ασθένειες δεν επιδρούν στον σκελετό¹⁰⁵.

β) Για να συσχετιστεί ένα αρχαιολογικό εύρημα με κάποιο θρησκευτικό σύστημα, θα πρέπει εξ αρχής η έρευνα να κινηθεί «μέσα στα όρια μιας θρησκείας και μιας κοινωνίας επακριβώς

98 Catling 1980, 49. Warren 1980-81, 91.

99 Warren 1980-81, 91.

100 Warren 1981, 159- 1984, 53.

101 Wall κ.ά. 1986, 386.

102 Warren 1984, 53.

103 Warren 1984, 53.

104 Warren 1981, 161- 2015.

105 Hughes 1991, 20.

προσδιορισμένων»¹⁰⁶. Ωστόσο, τόσο η θρησκεία, όσο και οι δομές, ή η ιδεολογία εν γένει της Κρητικής κοινωνίας κατά την Εποχή του Χαλκού εξακολουθούν να είναι ζητούμενα.

γ) Άγνωστη επίσης παραμένει και η συμπεριφορά αυτής της κοινωνίας απέναντι στα νεκρά νεαρά μέλη της.

δ) Οι ελάχιστες μυθολογικές πληροφορίες που υπάρχουν για την Κρήτη αγνοούν παντελώς συμπεριφορές, όπως η ανθρωποφαγία ή ο κανιβαλισμός.

ε) Οι ερμηνευτικές κατασκευές των αρχαιολόγων, που ερμήνευσαν ως «ανάκτορα» τα συστηματοποιημένα και τυποποιημένα αποθηκευτικά συγκροτήματα¹⁰⁷, δεν είναι τεκμήρια. Ούτε τα ειδώλια γυναικείων μορφών παριστάνουν θεότητες, επειδή απλώς αποκλήθηκαν «Θεές των Όφρων»¹⁰⁸. Ποιος, με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο να παριστάνουν ταλαντούχες γυναίκες που επιδεικνύουν την τέχνη τους να ... μαγεύουν τα φίδια;

στ) Η μόνη μαρτυρία που θα καθιστούσε επιτρεπτή την εικασία για κατανάλωση ανθρωπίνης σάρκας, θα ήταν τα ίχνη από ανθρώπινα δόντια επάνω στα οστά. Τέτοια ίχνη όμως δεν υπάρχουν.

Χωρίς αμφιβολία, οι ανακαλύψεις τόσο στα Ανεμόσπηλια, όσο και στην Κνωσό, είναι σημαντικές και πρόσθεσαν αξιόλογες ψηφίδες στο μωσαϊκό του πολιτισμού της Κρήτης. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι η ερμηνεία δεν παύει να αποτελεί το πιο «γλιστερό μονοπάτι», στο οποίο κάθε αρχαιολόγος ανασκαφέας είναι υποχρεωμένος να βαδίζει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άλεξόπουλος, Γ. 2008. «Τὸ ἱερὸ καὶ τὸ μιὰρό. Συμβολικὴ καὶ λειτουργικὴ ἐπιβεβαίωση μιᾶς κοινότητας. “Κέρατα καθοσιώσεως” καὶ ἀγωγοὶ λυμάτων στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας.» Στο Ντούμας 2008α, 387-422.
- Ἀνδρόνικος, Μ. 1976. *Παιδεία ἢ Ὑπνοπαιδεία*; Ἀθήνα: Ἴκαρος.
- Bintliff, J.L. 1984. «Structuralism and Myth in Minoan Studies.» *Antiquity* 58:33-38.
- Cadogan, G. 2006. «From Mycenaean to Minoan: An exercise in Myth Making.» Στο Darcque κ.ά. 2006, 49-55.
- Cardew, M. 1978. «Design and meaning in pre-literate art.» Στο Greenhalgh και Megaw 1978, 15-20.
- Catling, H. 1980. «Archaeology in Greece, 1979-80.» *AR* 26:3-53.
- Darcque, P., M. Fotiadis, και O. Polychronopoulou, επιμ. 2006. *Mythos: La préhistoire égéenne du XIXe au XXIe siècle après J.-C., Actes de la table ronde internationale d'Athènes (21-22 novembre 2002)*. BCH Suppl. 46. Athènes: École française d'Athènes.
- Dark, P.J.C. 1978. «What's art for anthropologists?» Στο Greenhalgh και Megaw 1978, 31-50.
- Davaras, C. 1976. *Guide to Cretan Antiquities*. Park Ridge, New Jersey: Noyes Press.
- Doumas, C. 2001. «Interpreting the past in modern Greece.» Στο *Archaeology and Society in the 21st century: The Dead Sea Scrolls and Other Case Studies*, επιμ. N.A. Silberman και E.S. Frerichs, 75-92. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- _____. 2012. «Γαία περίρρυτος: Some Thoughts on 'Neo-Minoan' Mythology.» Στο *PHILISTOR: Studies in Honor of Costis Davaras*, επιμ. E. Mantzourani και P.P. Betancourt, 25-34. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- _____. 2016. «The Human Condition as Reflected in Early Aegean Art.» Στο *Studies in Aegean Art and Culture: A New York Bronze Age Colloquium in Memory of Ellen N. Davis*, επιμ. R.B. Koehl, 47-57. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- _____. 2017. *Akrotiri, The Archaeological Site and the Museum of Prehistoric Thera: a brief guide*. Athens: Society for the Promotion of Studies on Prehistoric Thera.
- Duchêne, H. 2006. «Salomon Reinach et l'invention de la préhistoire égéenne: un "Athénien" à l'ombre du Minotaure.» Στο Darcque κ.ά. 2006, 81-96.

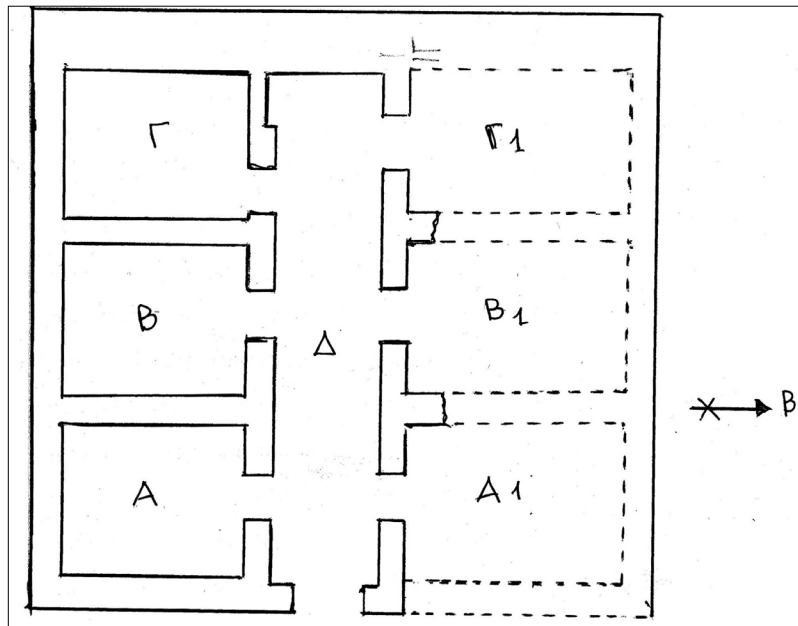
106 Vernant 1981, 3.

107 Παλγνου 2008. Ντούμας 2020.

108 Davaras 1976, 295-297.

- Farrar, C. 1998. *The Origins of Democratic Thinking*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gombrich, E.H. 1996. *The Story of Art*. London: Phaidon.
- Greenhalgh, M., και V. Megaw, επιμ. 1978. *Art in Society*. London: Duckworth.
- Hägg, R., και N. Marinatos, επιμ. 1981. *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the first international symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Hawkes, J., επιμ. 1963. *The World of the Past*. Vol. I. London: Thames and Hudson.
- Henrichs, A. 1981. «Human sacrifice in Greek Religion: Three case studies.» Στο Reverdin και Grange 1981, 195-242.
- Hughes, D.D. 1991. *Human Sacrifice in Ancient Greece*. London – New York: Routledge.
- Θεολογίδου, P. 1980. «Αναπαράσταση: Ἡ ἀνθρωποθυσία τῆς Κρήτης.» *Ταχυδρόμος* 16 (1355) 14-04-1980:21-31.
- Καροῦζος, X. 1995. *Μικρά Κείμενα*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 149. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Klejn, L.S. 1970. «Archaeology in Britain: A Marxist view.» *Antiquity* 44:296-303.
- Knapp, A.B. 1992. «Thalassocracies in Bronze Age eastern Mediterranean trade: making and breaking a myth.» *WorldArch* 24:332-347.
- La Rosa, V. 2006. «Le mythe des fouilles stratigraphiques dans l'archéologie minoenne.» Στο Darcque κ.ά. 2006, 97-105.
- Leyton, R. 1978. «Art and Visual Communication.» Στο Greenhalgh και Megaw 1978, 21-30.
- Lupack, S. 2010. «Minoan Religion.» Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, επιμ. E.H. Cline, 251-262. Oxford: Oxford University Press.
- MacGillivray, J.A. 2000. *Minotaur: Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth*. London: Jonathan Cape.
- Marinatos, S. 1968. *Excavations at Thera I*. Athens: Archaeological Society at Athens.
- Michailidou, A. 2008. *Weight and value in Pre-coinage Societies*. Vol. II, *Sidelights on measurement from the Aegean and the Orient*. Μελετήματα 61. Athens: National Hellenic Research Foundation – Research Centre for Greek and Roman Antiquity.
- Μιχαηλίδου, A. 2001. *Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμού*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 212. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Momigliano, N. 2006. «Sir Arthur Evans, Greek Myths and the Minoans.» Στο Darcque κ.ά. 2006, 73-80.
- Ντούμας, X. 1975. «Περὶ τῆς Μινωικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Θήρα.» *ΑΕ* 1974:199-213.
- _____. 1979. «Ἀνασκαφὴ Θήρας.» *ΠΑΕ*:259-267.
- _____. 1980. «Ἀνασκαφὴ Θήρας.» *ΠΑΕ*:289-296.
- _____. 1990. «Το προϊστορικό Αιγαίο και η συμβολή του στην ανάπτυξη της δυτικής σκέψης.» *Παρνασσός* 32:1-7.
- _____. 2002. «Ο Χρῆστος Τσουντας και η προϊστορική αρχαιολογία.» Στο *1898-1998: Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τις ἐρευνες τοῦ Χρήστου Τσουντα στη Σύρο*, επιμ. Μ. Μαρθάρη, 11-25. Ἀθήναι: ΚΑ' ΕΠΚΑ.
- _____. 2008α. *Ἀκρωτήρι Θήρας: Τριάντα Χρόνια Ἐρευνας, 1967-1997*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 257. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- _____. 2008β. «Ἡ Ἔρησκεία στὸ Ἀκρωτήρι.» Στο Ντούμας 2008α, 333-362.
- _____. 2016. *Προϊστορικὴ Θήρα*. Ἀθήναι: Κοινωφελές Ἴδρυμα Ἰω. Σ. Λάτση.
- _____. 2020. «Σε ἀναζήτηση ἐνὸς ἰδανικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ προτύπου.» Στο *Χρηστὰ Ἔργα. Μελέτες πρὸς τιμὴν τῆς Κλαίρης Παλυβοῦ*, επιμ. Ἰ. Τζαχίλη και Μ. Αρακαδάκη, 183-200. Ἀθήναι: Τα Pragmata Press.
- O' Connor-Visser, E.A.M.E. 1987. *Aspects of Human Sacrifice in the Tragedies of Euripides*. Amsterdam: B.R. Grüner Publishing Co.
- Παλυβοῦ, K. 1999. *Ἀκρωτήρι Θήρας: Ἡ Οἰκοδομικὴ Τέχνη*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 183. Ἀθήναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
- Palyvou, C. 2005. *Akrotiri Thera: An Architecture of Affluence 3,500 Years Old*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- _____. 2008. «Palatial Architecture: The Creation of a sophisticated Urban Society.» Στο *From the Land of the Labyrinth: Minoan Crete 3000-1100 B.C.*, επιμ. Μ. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis, και Ν. Dimopoulou-Rehemioutaki, 37-43. Essays. New York: Al. S. Onassis Public Benefit Foundation.
- Παπαδημητρίου-Γραμμένου, A. 2008. «Ἀκρωτήρι: Ἀποθήκευση εἰδῶν διατροφῆς.» Στο Ντούμας 2008α, 137-150.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, N. 2008. «Ἀποθήκευση και διαφύλαξη ἀγαθῶν στὸν ΥΚ 1 Οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας.» Στο Ντούμας 2008α, 151-166.

- Renfrew, C. 1985. *The Archaeology of Cult: The sanctuary at Phylakopi*. London: Thames and Hudson.
- Reverdin, O., και B. Grange, επιμ. 1981. *Le sacrifice dans l'Antiquité*. Entretiens sur *AntCl* 27. Genève: Fondation Hardt, Vandoeuves.
- Σακελλαράκης, Γ. 1995. «Ανθρωποθυσία στο Ιερό των Ανέμων.» *Experiment* 2 (3):88-125.
- Σακελλαράκης, Γ., και Έ. Σακελλαράκη. 1979. «Άνασκαφή Άρχανων: Άνεμόσπηλια-Μινωικός Ναός.» *ΠΑΕ*:347-392.
- _____. 1981. «Ανθρωποθυσία στις Άρχάνες τής Κρήτης.» *Έλληνοσοβιετικά Χρονικά* 63 (Ιούλιος):15-17.
- Σακελλαράκης, Γ., και Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη. 1997. *Άρχάνες: Μια Νέα Ματιά στην Μινωική Κρήτη*. Αθήνα: Άμμος.
- Sakellarakis, Y., και E. Sapouna-Sakellaraki. 1981. «Drama of Death in a Minoan temple.» *National Geographic* 159 (2) (February):205-223.
- Shaw, J.W. 1978. «Considerations of the site of Akrotiri as a Minoan Settlement.» Στο *Thera and the Aegean World I*, επιμ. C. Dourmas, 429-436. London: Aris & Philips.
- Thompson, M.W. 1965. «Marxism and Culture.» *Antiquity* 39:108-113.
- Toren, C. 1983. «Thinking Symbols: A critique of Sperber (1979).» *Man* 18:260-268.
- Treuil, R. 2006. «La Crète Minoenne: encore un paradis perdu!» Στο *Darcque* κ.ά. 2006, 131-139.
- Vernant, J.-P. 1962. *Les origines de la Pensée Grecque*. Paris: Presses Universitaires de France.
- _____. 1981. «Théorie générale du sacrifice et mise à la mort dans la Θυσία Grecque.» Στο Reverdin και Grange 1981, 1-39.
- Wall, S.M., J.H. Musgrave, και P. Warren. 1986. «Human Bones from a Late Minoan IB House at Knossos.» *BSA* 81:347-389.
- Warren, P. 1980-81. «Knossos: Stratigraphical Museum excavations 1978-1980. Part I.» *AR* 27:73-92.
- _____. 1981. «Minoan Crete and Ecstatic Religion.» Στο Hägg και Marinatos 1981, 155-167.
- _____. 1984. «Knossos: New Excavations and Discoveries.» *Archaeology* 37 (4):48-55.
- _____. 2015. «*In Divino Veritas*. Remarks on the Conceptualization and Representation of Divinity in Bronze Age Crete.» Στο *The Great Islands. Studies of Crete and Cyprus Presented to Gerald Cadogan*, επιμ. C. Macdonald, E. Hatzaki, και S. Andreou, 34-40. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Woolley, L. 1963α. «The Ideal Archaeologist.» Στο Hawkes 1963, 110-111.
- _____. 1963β. «The Birth of an Archaeologist.» Στο Hawkes 1963, 116-117.

Εικ. 1. Ανεμόσπηλια. Σκαρίφημα της κάτοψης του κτηρίου.

Εικ. 2. Ακρωτήρι Θήρας. Πρόσοψη της Δυτικής Οικίας. Τα μικρά παράθυρα στο ισόγειο -ημιυπόγειο μετά την ανύψωση της στάθμης του δρόμου - βρίσκονται ακριβώς κάτω από την οροφή.

Εικ. 3. Ακρωτήρι Θήρας, Τομέας Α (Αποθήκη Πίθων). Η κτιστή εστία κατά την αποκάλυψή της.

Εικ. 4. Ακρωτήρι Θήρας, Κτιστή εστία στο ισόγειο του δωματίου Δ1α.

Εικ. 5. Ακρωτήρι Θήρας, Τομέας Α (Αποθήκη Πίθων). Η εστία μετά την πλήρη αποκάλυψή της, Αριστερά ενσωματωμένη στο δάπεδο λίθινη λεκάνη.

Εικ. 6. Ακρωτήρι Θήρας, Συγκρότημα Β. Αποθήκη με πιθάρια στο ισόγειο του δωματίου Β1.

DOCTEUR JEAN COULOMB

30, RUE CROIX-DE-RÉGNIER
13 004 MARSEILLE
TEL. : (91) 42-63-46

le 17 Février 1985

Professeur Christos Doumas
Lambrou - Photiadi 27
11636 Athènes.

Monsieur,

Mou ami Costis Davaras m'informe qu'il vous a parlé de mes idées au sujet de la prétendue "anthropothysia" d'Aenemosfilia du Joultas et que vous êtes un des plus sérieux représentants de l'opposition à cette thèse de J. Sakellarakis. Je suis complètement de votre avis.

J'ai appris cette affaire à la lecture de l'article de J. Sakellarakis et Efi Sapouna-Sakellarakis dans National Geographic, vol. 159, n°2, February 1981, p. 204-222, "Drama of Death in a Minoan Temple". J'ai senti immédiatement l'erreur mais d'autres travaux m'ont empêché de donner suite immédiatement.

Dans cette affaire surprenante, je ne connais que cet article de National Geographic et j'ai visité le site en 1981, après le Congrès crétologique d'Agios Nicolaos.

J. Sakellarakis écrit qu'il a longtemps hésité avant d'affirmer l'existence d'un sacrifice humain et il semble que ce soit surtout les conclusions du Professeur Alexandros Kontopoulos et de son adjoint, le Dr Theodoros Pitsios (Institut d'Anthropologie d'Athènes), qui ont permis de conclure au sacrifice par égorgement. Or, je conteste énergiquement les conclusions de mes confrères athéniens.

J. Sakellarakis a trouvé un squelette sur une table à sacrifier avec un poignard. C'est indéniable, il me semble. Mais, étant donné l'état de ce squelette, comment a-t-il pu distinguer les os de la main droite de ceux de la main gauche? En effet, toute la théorie du sacrifice repose, selon Kontopoulos, sur le fait que le "sacifié" par égorgement était couché sur le côté droit, les os de la main droite étaient de couleur sombre car du sang était resté dans le côté droit (déclive), avant l'incendie final qui brula le corps. Alors que les os du côté gauche (en haut) sont de couleur claire car ils ont été

brulés après avoir été vidés par l'hémorragie mortelle.

Ceci est, à mon avis, une erreur monumentale. Je m'explique.

— Lorsque l'on couche une bouteille pleine sur le côté, elle se vide ainsi :

= la partie supérieure se vide, la partie inférieure reste pleine.

— Mais un corps humain est-il une bouteille ? Certainement pas.

Lorsqu'un mammifère est saigné (par exemple par section d'une des grosses artères du cou), la plus grande partie du sang (environ les 5/6èmes) est éliminée par l'hémorragie ; pour lutter contre cette hémorragie, les mécanismes vaso-constricteurs sont mis en jeu pour tenter de conserver une pression artérielle à peu près normale ; mais ces mécanismes, paradoxalement, contribuent à aggraver la saignée. De toute façon, quelle que soit la position du corps, cette vaso-contraction est toujours symétrique ; en particulier chez un individu couché, il est exclu qu'il demeure une quantité significativement plus importante de sang dans la partie déclive.

Donc l'explication de la différence de couleur des os par Contopoulos est invraisemblable et il devra en proposer une autre : l'individu couché sur la table n'a pas été égorgé.

Ne connaissant que cet aspect de la question et non toutes les données archéologiques dont vous disposez, je vois, pour l'instant 3 possibilités -

- 1) l'individu couché sur la table y est tombé par hasard lors de la catastrophe et le "prêtre sacrificateur" est tombé écrasé à côté de lui, en lâchant son poignard destiné à sacrifier un animal dont on n'a pas retrouvé le trace (un petit animal).
- 2) L'individu de la table s'y est couché parce qu'il a cru que c'était un endroit mieux protégé qu'ailleurs (colonne ? poutre ?)
- 3) L'intention du sacrifice humain in extremis pour calmer la Divinité est exacte mais le "prêtre" n'a pas eu le temps d'égorger l'individu qui acceptait, de gré ou de force, d'être sacrifié car le temple s'est écroulé sur les occupants - C'est par hasard que le poignard s'est retrouvé sur la table --- et 3.700 ans plus tard sur le squelette.

Le scénario imaginé par J. Ballarodis paraît bien imaginé. Mais, dans ce cas, Contopoulos commet une erreur. et ma participation à ce débat pourrait, si vous le jugez utile, porter sur cet aspect de la question.

C. Davaras me parle des arguments et contre-arguments de cette discussion. J'aimerais bien savoir où vous en êtes.

Avec mes sentiments les meilleurs.

/ (u) _____

Εικ. 8. Στρώσεις από ηφαιστειογενείς σπογγώδεις λατύπες (αδράλια για τους σημερινούς Θηραίους) στο Κόκκινο Βουνό, κοντά στον αρχαιολογικό χώρο του Ακρωτηρίου.

Εικ. 9. Ακρωτήρι Θήρας. Τα αρνητικά αποτυπώματα ξυλοδεσιάς στον νότιο τοίχο της Ξεστής 3.

Braudel and modelling Minoan history¹

Peter Warren

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Ο BRAUDEL ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Οι τρέχουσες απόψεις πάνω στην ερμηνεία της αρχαιολογικής μαρτυρίας συγκεντρώνονται στην κοινωνική ανάλυση και, μέσω της θεωρίας της δραστηριότητας, στην κοινωνική θέση του ατόμου. Παράλληλα, δεδομένης της μεγάλης διάρκειας των αρχαιολογικών χρονοδιαγραμμάτων, οι χρονικές διαστάσεις της κοινωνικής και ιστορικής αφήγησης δεν θα έπρεπε να λησμονηθούν. Το πρότυπο της χρονικής διάρκειας του Fernand Braudel (Φερνάν Μπρωντέλ) διαθέτει συγχρόνως περιγραφική (ουσιαστικά αφηγηματική) και επεξηγηματική εγκυρότητα καθώς εξετάζει τις αλληλεπιδράσεις των τριών χρονικών επιπέδων του (*longue durée*, *conjonctures/moyenne durée/mentalités*, *temps bref/histoire événementielle*). Μάλιστα η εγκυρότητα αυτού του πρότυπου δυναμώνεται από κριτικές που συγκεντρώνονται στις ατομικές ανθρώπινες αποφάσεις («ιστορία γεγονότων») και στην προβλεψιμότητα, ή μη-προβλεψιμότητα, της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί με συντομία να εφαρμόσει το «βελτιωμένο» τούτο πρότυπο στο πλαίσιο της μινωικής Κρήτης. Επιλέγονται ως παραδείγματα η γεωργία, η τεχνολογία, το εμπόριο, η ηφαιστειακή έκρηξη της Θήρας και η γένεση των πρώτων «ανακτόρων» και των κοινωνικών και πολιτικών συμφραζομένων τους. Σε αυτά τα παραδείγματα η αλλαγή και η αιτιώδης συνάφεια επεξηγούνται καλύτερα ή γίνονται πλουσιότερα αντιληπτές μέσα από την εστίαση στις αλληλοεπιδρώσες χρονικές κλίμακες του Braudel με τις αντίστοιχες χρονικές διαστάσεις τους, δηλαδή στις σχέσεις μεταξύ των μακροπρόθεσμων και μεσοπρόθεσμων διαδικασιών και δομών από τη μια πλευρά, και των ατομικών αποφάσεων και συμπεριφορών από την άλλη πλευρά.

I. INTRODUCTION

Current archaeological thinking, in the Aegean Bronze Age as elsewhere, is much devoted to the myriad aspects of societal analysis, including the position of the individual within society. This thinking is in part a reaction to the somewhat deterministic or mechanistic character of generalizing models, systemic or processual, which do not sufficiently allow for the quirkiness or the unpredictability or the unintended consequences of human behaviour, or for chance natural events giving rise to new responses. To give an example far from the prehistoric Aegean in time and space: the Black Death arrived suddenly in England in 1348 and rapidly wiped out half the population. One outcome was the scarcity of labour and thus an increase in its value and thus eventually in the status of the labourer, unpredictable before 1348. The emphasis of the present brief study is however primarily temporal and only secondarily societal; the focus is on sequence, the causes of change and innovation as well as of stable conditions. While accurate reconstruction of sequence does not in itself explain stability or change –it simply describes or documents them– it is nevertheless a *sine qua non* for explanatory analysis, which is for any attempt to write history.

¹ It is a great pleasure to offer this study to Professor Georgios Korres, who has contributed so much and with such distinction to our knowledge of Greek prehistory. The paper has its ultimate origin in a lecture given on the occasion of the award of an honorary doctorate to the writer by the University of Athens on 6 June 2000, an award promoted by him and by two other dear colleagues, Professors Costis Davaras and Christos Doumas.

It has for many years seemed to the writer that the most fruitful model for explaining the different scales or temporalities of sequence for our present purpose, Bronze Age Crete, is the three-level structure of the Annaliste geographer-historian Fernand Braudel (1902-1985)². The model is so well known that only the barest summary is necessary. Braudel examined Mediterranean history as developments in deep time (*la longue durée*), which he considered always to be the most important and influential factor, in the medium term of decades to a few centuries (*conjonctures, moyenne durée*) and as events (*temps bref, histoire événementielle*). Geomorphology, slow environmental change (alluviation, erosion, soil formation, sea level change, beaches, climate)³, ‘civilizations’ exemplify the long term, repeated patterns of collective human activity, empires, economic and social systems discernible over decades or centuries exemplify the medium term and events (for example new foundations, wars, destructions) or individual actions the very short term. The three levels operate concurrently and they are not rigidly divided, that is they have some flexibility in terms of both time and content. Agrarian systems for example can be short, medium or long term; political systems can be medium or short term and can experience rapid change, e.g. revolutions; *mentalités* (collective attitudes, beliefs, the symbolic world) can be long or medium term. The potential interaction of the levels means that the model, while certainly one of duration⁴, is, *pace* Cherry⁵, much more than that; in its political and social dimensions it carries explanatory power in the evaluation of causation and change.

The model has undergone criticism⁶, particularly Braudel’s minimizing the importance of the short term, that is events and specific group or individual actions, seen as “surface disturbances, crests of foam that the tides of history carry on their strong backs... Resounding events are often only momentary outbursts, surface manifestations of these larger movements and explicable only in terms of them”⁷. Secondly the insufficient allowance for the quiriness, unpredictability and unintended consequences of human behaviour noticed in our opening paragraph applies equally to Braudel’s model. Third, linkage between the three levels and how such linkages actually operated is also considered to be not fully demonstrated. These criticisms, and perhaps, too, some neglect of *mentalités* he identified, should be accepted, but, also, answered by building them into any use of the model, i.e. by retaining and ‘improving’ it in any particular application. Thus two excellent papers by John Bintliff carry the matter forward by taking the criticisms on board and exploring the application of the ‘improved’ version to archaeology⁸. Finally, given the standing of Braudel’s *La Méditerranée* and Horden and Purcell’s *The Corrupting Sea*, it may also be remarked that the differences between the works should not be overemphasized; the latter study is thoroughly Braudelian in its emphasis on environment and on aspects of ecology, and in not emphasizing radical change and violent discontinuity, while being at the same time innovative, post-Braudelian in developing the explanatory force of micro-regions and micro-ecologies together with relatively easy connectivity and thus interaction. There is no fundamental incompatibility between the works.

2 Braudel 1949/1966², 1972-73.

3 Grove and Rackham 2001, especially 37-44 (with particular reference to Crete).

4 Cf. Bintliff 1991, 6.

5 Cherry 1984, 20.

6 Horden and Purcell 2000, 41-43.

7 Braudel 1972-73, 21.

8 Bintliff 1991 and 2010.

II. THE CRETAN CASE

There are clear limitations in applying the model, 'improved' or otherwise, to Crete, albeit that the off-island connections in the Bronze Age were wide-ranging. The model is for the whole Mediterranean, its countless diversities at micro- and macro-levels encouraging equally countless connectivities. The limits of such diversity and connectivity for a single island are obvious. Second, the nature of Crete's Bronze Age written records is not such as to specify or support 'events history'. But what of *mentalités*? Here the material culture evidence can offer something, if only by way of contrast. While earlier extreme notions of happy, carefree, peaceful Bronze Age Cretans can be dismissed, there are discernible differences between Minoans and Mycenaeans; Minoan Crete does not display the militaristic cast of fortified citadels, a fully armed warrior elite and organized military units; Cretan 'art' has a very different character from Mycenaean; on a broader scale the Bronze Age people of Crete responded to the potentials of geography and resources (or lack of the latter) very differently from the peoples of the other four large Mediterranean islands of Cyprus, Sicily, Sardinia and Corsica.

For Bronze Age Crete the fundamental fieldwork of Evans, Xanthoudides, Boyd Hawes, Marinatos, Pendlebury, Platon, Alexiou, Levi, van Effenterre, Hood and La Rosa has enabled us to select the before, during and after of the most complex structure of society, that is the prepalatial, palatial and post-palatial periods, as the basic sequential structure. This model is both temporal and socio-political. Evolutionist as the model is it seems to me incontestable that the palatial period represented a higher level of achievement in every aspect of material and non-material culture than what went before or came after, notwithstanding the exceptional interest of the before and after in their own terms.

How well does this structure cohere with that of the Braudelian model? The *longue durée* of geological and geomorphological time, the 250 million years from the Permian onwards, created numerous potential resources for beneficial human exploitation in Crete: building stone, soil formation by weathering of the mountain limestone into fertile *terra rossa* through erosion and alluviation⁹, and thus too the creation of a huge wealth of usable plants¹⁰, from timber for buildings and ships to scores of edible¹¹ and medicinal herbs. The Cretan climate is another long-term factor. It has remained stable and essentially similar to that of today, albeit with some sharp short-term fluctuations, for at least five thousand years.¹² The actualization of these potential resources was (and is) both the operation of long-term human adaptations, a human *longue durée*, and the exercising of countless particular human choices and decisions. We may therefore briefly examine some positive links between the three levels and then consider a final example a little more fully.

(A) In the long-term cultivation of foodstuffs, wheat and barley since around 7000 B.C., the olive since the Middle Neolithic; each harvest was both a single event and a deeply traditional practice, the latter constantly informing the former. The later development of agriculture, with the very probable processes of specialization (εξειδίκευση), extensification (επέκταση) and intensification (εντατικοποίηση) of land use¹³, as in the construction of terracing and dams in the palatial period surely in response to the food requirements of population increase, is a good example of the interaction between the human *longue durée* and the *conjuncture* of the palatial period.

(B) The fullest development of technology is better understood within the framework of Mi-

9 See n. 3.

10 Rackham and Moody 1996. Grove and Rackham 2001, 45-71, for the Mediterranean as a whole.

11 Warren 2003.

12 Αιγυπότης 1954.

13 Warren 2000, 29-30.

noan state organization, Braudel's 'social time' or *moyenne durée*, than at the level of *longue durée*. While (Cretan) man has always made tools, useful and symbolic artefacts, it required the palatial expression of Minoan religion to promote the finest technology, as in the incredibly skilled manufacture, piece by piece, of ritual stone vessels stored in palatial shrine treasuries for use in each individual ceremony.

(C) At a wider level the history of Cretan Bronze Age trade –the search for and acquisition of raw materials, chiefly metals and fine stones in exchange for manufactures, such as fine pottery, textiles and purple dye, was a main driver of the palace period economy– was *both* a function of the *moyenne durée*, that is socio-political organization at state level, *and* a series of decisions between individuals on the day, but decisions in accord with long-established commercial practices and systems of mensuration – herein the linkage between levels. We may even say practices built up over the *longue durée*, since we know from the work of Tomkins and Day that 7th millennium (Early Neolithic I) pottery at Knossos comprised a variety of fabrics not all from local clay sources¹⁴ (and the clay itself a product of the *longue durée*).

(D) The Theran eruption of late or final LM IA, c. 1530/1525 B.C. (not earlier), links all three Braudelian levels. It was a mighty single event, apparently begun and ended within two days (*temps bref* indeed)¹⁵. The event terminated the Theran society of the day; it also terminated a society centuries old and of very high material achievement in the *moyenne durée*. But an eruption is also an element of the *longue durée*, a constant of geological time in terms of the tectonics of the subduction of the African plate under the Aegean plate. Earthquakes, too, irregular but not infrequent disaster events in Crete, are a common element of the *longue durée*. But their influence in the *moyenne durée* is nicely illustrated by the ashlar building technique of blocks with flat exterior faces perfectly jointed yet immediately diverging behind the facade to create triangular spaces filled with smaller stones as a device to allow an element of flexibility and, thus, greater stability to a wall in an earthquake zone.

(E) The emergence of monumental buildings (the first 'palaces') and their social and political correlates in Middle Minoan I. In 1983 John Cherry published a ground-breaking paper¹⁶, in which he argued that the emergence or creation of the Minoan palatial system (20th century B.C.), presupposing a new set of "organizational attributes of the system", could be seen not as a gradual, incremental evolution through the third millennium, but as fitting a discontinuous model of organizational change¹⁷; it was, thus, a product of rapid evolution in the late prepalatial period (EM III-MM IA), an instance of S.J. Gould's and N. Eldridge's model of punctuated equilibria. The present writer took up the argument in 1984 (published 1987)¹⁸, pointing out that 'rapid evolution' is a relative term, the period from the end of EM II to the start of MM IB being some 300 years¹⁹ (that is *moyenne durée* if not even *longue durée* in the Braudelian model), and with the view that an incremental social trajectory, based on emergent powerful families as the cause of the political and social changes, was the more appropriate hypothesis. In his subsequent papers Cherry amplified the contributing factors, above all the linking of local networks into international exchange and trade, in particular from the first palaces as centres²⁰. But it is interesting to note how strongly evolutionist in character his approach was, through a series of

14 Tomkins and Day 2001.

15 Bond and Sparks 1976.

16 Cherry 1983.

17 Cherry 1983, 36.

18 Warren 1987.

19 Warren 1987, 52.

20 Cherry 1984 and 1986, especially 42-45.

economic stages²¹ during which “local elites began to emerge”, engaging, within a framework of peer-polity interaction, in “*recurrent*” competitive behaviour²², eventually to control the first palaces and engaged in a “purposive promulgation of a palace-based ideology”²³.

These remarks are not, however, the main point in the present context, since the evidential basis for such discussion has been utterly transformed since the 1980s, with numerous substantial discoveries for all the prepalatial periods in the intervening time. To cite only non-funerary material: Haghia Photia (Seteia): Kouphota (MM IA), Petras: Kephala (FN-EM I), Aphroditas to Kephali (EM I), Khrysokamino (FN-EM, mainly EM III), Mochlos (EM), Trypete (EM-MM I), and above all Knossos (EM I-III) and Phaistos are major contributors²⁴. At Phaistos the work of La Rosa and his team since 1994²⁵, restudying Doro Levi’s material and conducting new excavations, has established *ten* prepalatial phases from late FN to MM IA, with substantial constructions in several periods²⁶. The full form of the palace developed mainly in MM II²⁷, including the building of the orthostat façade at this date, *not earlier*²⁸. At Knossos the most notable understanding of a prepalatial material and social development is Peter Tomkins’s proposed reconstruction of an evolving and increasing series of architectural developments based on the central area which emerged as the Central Court, from Final Neolithic IV onwards throughout the third millennium²⁹. The palace at Petras was also not built until MM II. There was however already in MM IA the remarkable and enigmatic building of palatial form, with central court, at Haghia Photia: Kouphota, a few kilometres north-east of Petras.

The upshot of all these discoveries is to enhance considerably the previously known level of prepalatial organizational achievement above individual settlement, thereby making the degree of change shown by the introduction of monumentality at Phaistos in MM II much less marked. Thus, already in EM I, we have a uniform style of pithos production for storage at various east Cretan sites; EM II Mesaran ceramic production serving Knossian needs; by EM III if not earlier the smelting of imported (Cycladic) copper at Khrysokamino to serve its region. These new examples of economic activity at *regional* levels, when added to the concept of regions implied by later prepalatial peak sanctuaries (possibly since EM II at Juktas³⁰) as spiritual foci for settlements in their territories, must have had powerful social correlates, that is powerful families or groups, such as merchants and priesthoods, to organize them. Such correlates are also implied by the enlargement of the Cretan world in the later prepalatial centuries with the invention of sailing ships, the enhancement of long-established prepalatial contacts with the Near East and Egypt, as shown by the import of tin for bronze and as implied by imported and imitated Egyptian scarabs and stone vessels.

Given all the above, how much was really new in MM IB, the time of the foundation of some of the ‘palaces’³¹? Monumentality, with the orthostat building facade fronting a cobbled court at

21 Cherry 1984, 28-29.

22 Cherry 1986, 44.

23 Cherry 1984, 35.

24 Papers in Isaakidou and Tomkins 2008 and in Schoep *et al.* 2012. Hood and Cadogan 2011 (Knossos). Βασιλάκης 1989 and Vasilakis 2010 (Trypete).

25 Carinci and La Rosa 2007 and 2009.

26 Todaro 2009 and 2012. Todaro and Di Tonto 2008 (Final Neolithic).

27 Carinci and La Rosa 2007. Militello 2012.

28 Carinci and La Rosa 2007, 111-112, 119. Since the first palatial building at Phaistos is attributed to MM IB (Carinci and La Rosa 2007, 13 *sqq.*, 110) the full form of the palace in MM II was, *pace* Cherry, an even more incremental process than previously thought.

29 Tomkins 2012.

30 Karetsou 1987. Peatfield 1990, 125.

31 Cf. Renfrew 1972, 482: “There is little in the palace communities of second millennium Crete and Greece not

Phaistos in MM II, quite probably in awareness of such construction at Syrian Ebla³², may be an unpredictable event and does represent change, but possibly not much beyond architectural. But the question of who was responsible for the work moves us from description towards explanation. Since our previous proposal of powerful families alternative explanations have been put forward. These have taken two rather distinct forms. Ilse Schoep, in a detailed and perceptive analysis, argues against the standard view of the first palaces as run by elites integrating and controlling the economy, politics and religion³³; instead agency is decoupled from the palaces, they were not primary agents for change or innovation (“During EM III-MM II there is little evidence at present to support the existence of a palatial authority”³⁴); this came from elites resident outside the palaces, in Mallia Quartier Mu Building A for example. The relationship of these groups “with the court buildings [her term for palaces] is unclear”³⁵. The evidence for extra-palatial agency is indeed apparent, but the argument immediately promotes the question of who did control the palaces. Schoep’s position on this critical question is somewhat vague: these buildings “possibly housed an important social institution that may have been instrumental in promoting a particular social order and maintaining social cohesion”³⁶.

The second recent proposal is Simona Todaro’s, that the first palaces –Phaistos at least– were organized ceremonial centres, supported by extensive craft production (pottery and stone vessels chiefly) for use at communal events at such centres³⁷. (This argument effectively deals with Schoep’s point that the absence of workshops in the first palaces³⁸ supports her minimalist case.) The buildings were moreover the fullest expression of a very long tradition of ceremonial activity at Phaistos. Such a function for the ‘palace’ is more likely to reflect communal decisions, either by the Phaistian community or that of the wider Mesara. This interpretation may be thought compatible with Schoep’s “important social institution”. The present writer, while finding Todaro’s interpretation persuasive, continues to feel that an enterprise, such as the first ‘palace’ at Phaistos, open and unfortified, suggests some strong, individual, authoritative force at work, albeit with the collective acceptance of the Phaistian community or its leading members³⁹.

Two matters remain open, whether the function of the Phaistian building was religious or secular, or a mixture, and whether an essentially ceremonial function can fit with an administrative one⁴⁰. By the time of the MM IIB destruction(s) Phaistos’s activities, as, too, those of Mallia, Knossos and Petras, were administered through written records.

This brings us back to the Braudel model. What, if anything, does it add to the above brief summary of prepalatial developments and palatial emergence? On a general level the development by their inhabitants through Final Neolithic and Early Minoan of the concept of regions

already foreshadowed in the proto-urban settlements of the third millennium southern Aegean”.

32 Hiller 1987, 60-61 and figs. 5-6.

33 Schoep 2006. Her argument, in what amounts to a minimalist notion of the state, differs radically from Cherry’s (1984) use of that concept.

34 Schoep 2006, 58.

35 Schoep 2006, 50.

36 Schoep 2006, 58.

37 Todaro 2009 and 2012. In terms of production, storage and consumption Todaro is in general agreement with Branigan (1987), but in overall interpretation her position is very different from his view of the first palaces –Phaistos in particular– as centres for the regulation of local economic exchange. Todaro’s ceremonial interpretation is foreshadowed, for the west courts of the later palaces, by Nanno Marinatos (1987); see likewise the paper by Gesell (1987).

38 But see Branigan 1987 for such workshops.

39 Cf. Warren 1987, 54. Watrous (1987) takes the argument a step further by arguing for the institution of kingship, modelled on Near Eastern practice, in Crete in MM I.

40 Cf. Militello 2012.

larger than the individual village territory⁴¹, with emergent central places, sacred or secular, is a good example of the *longue durée* in operation. Each new event, the start of a peak sanctuary or the foundation of a settlement, especially open coastal sites in EM II, implies decisions contingent on the particular situation but also governed by long-term factors of quite stable climate and workable terrain. The levels are linked. In a particular case, if the remarkable evidence for cooking and consuming food and serving drink with sets of fine ceramic vessels at a scale beyond the domestic at Final Neolithic Phaistos is seen as the initial indication of open-air ceremonial activity⁴² and the public works, substantial new buildings in EM I and EM III, terracing and courtyard construction –with Tomkins the same happened at Knossos– and the craft production are seen as serving the same ends, then we are observing a deeply established function, that is the operation of a long-term trend. The individual components of this *longue durée* process, that is each ceremony, each building operation, each ceramic or lithic production, constituted an *event*, explained by decisions at countless specific moments, i.e. historically contingent, to continue to fulfil and expand the long-term function, a tradition continually reinforced by deeply embedded memory. The long- and the short-term operate contemporaneously and are interdependent. In the same way Maria Relaki's work on the importance of memory in repeated seal use in the Mesara and in protopalatial (MM II) Phaistos is a *mentalité* embodying a deep tradition of identification strategy renewed with each act of sealing⁴³.

III. CONCLUSION

From the examples given above we may draw general conclusions: that the cause or explanation of change, innovation, discontinuity or destruction is to be found as much in long-term processes and medium-term structures as in short-term or immediately preceding factors, and that a cause or explanation can be environmental as well as anthropogenic. Such variety and irregularity of pattern may reduce a model's predictive or explanatory value by leaving explanation at a rather general predictive level ('erosion will occur, eruptions and earthquakes will happen'). But acknowledgement of such environmental variety and of human unpredictability at a detailed (events) level is a better reflection of messy or fuzzy reality. At the same time the special vitality of the model is not so much that it allows observance of the three levels in synchronous operation, and, thus, of looking at the processes of Minoan civilization in terms of differences of pace or different speeds along a single trajectory, like the tortoise (χελώνη) and the hare (λαγώς) of Aesop's fable (Chambry 352 = Perry 226); all that might be thought largely to amount to organized description rather than explanation of process and change. Its attraction lies more in the uncovering of interactions between the levels, with consequent explanatory value. We have noticed some, how earthquakes and eruptions can be seen both as irregular patterns of deep time and as short-term factors catastrophically affecting medium-term structures; how intensification and specialization in the long-term agricultural process are functions of the medium-term *conjoncture* of the Minoan palatial state; how exchange or trade was specific decision-making informed by long-term cumulative practice; how the emergence of monumental building facades fronting large open courtyards may represent the climax of a long-term process of ceremonial activity, embedded memory linked to and informing each repetition; how, *pace* Braudel, human factors frequently dominate environmental: Cretan civilization in comparison to Cypriot, Sardinian or Sicilian. So Braudel's notion that the *longue durée*

41 For which Warren 1983.

42 Todaro and Di Tonto 2008.

43 Relaki 2012.

always wins in the end needs modification. Another benefit from the model is that positions, which may appear from previous discussions to be incompatible, e.g. that the creation of the first palaces was a function of a relatively rapid socio-political process in the late third and early second millennium, and not a product of a long-term, incremental process, are seen not to be incompatible at all. In the Braudelian model both positions are valid; they are simply concurrent differences of scale, the relevant factors being both real in the short-term and as the operative outcome of the long-term.

While purely environmental factors can determine change, so too can the countless individual decisions of human behaviour, sometimes relatively predictable, sometimes unpredictable. Most interpretations of the Cretan first palaces have been in the impersonal form of 'the palaces were administrative/ceremonial/economic centres', although often with causation attributed to the rather general term 'elites'. In investigating the creation and purpose(s) of these buildings the 'improved' model, as well as more recent agency theory, has encouraged us to seek explanation beyond the (relatively easy) impersonal and to consider *who* brought about these developments⁴⁴, that is actions by persons making innovative choices and decisions on particular occasions (*histoire événementielle*) and consciously building on, modifying or departing from long accumulated practice. Identification of the 'who' ranges from powerful families to non-familial groups, such as a priesthood (priests/priestesses) or members of an institution such as Driessen's 'House'⁴⁵.

But for the intimacy of the relationship between man and environment, between Cretan man and Cretan environment, from the individual of *temps bref* through collective forms, *conjonctures*, to the deep rhythms of the *longue durée*, let us conclude with words from Crete itself, words which bind the individual soul to the *longue durée*:

«Η ψυχή ξέρει πολύ καλά, κ' ἄς κάνει πολλές φορές πῶς το ξεχνάει, πῶς ἔχει νά δώσει λόγο στά πατρικά χῶματα. Δέ λέω πατρίδα, λέω πατρικά χῶματα· τά πατρικά χῶματα εἶναι κάτι βαθύτερο, πῶ σεμνό καί λιγομίλητο, καμωμένο ἀπό τριμμένα παμπάλαια κόκκαλα».

N. Καζαντζάκης, *Αναφορά στο Γκρέκο* (κεφ. 28)

BIBLIOGRAPHY

- Αιγινήτης, Β. 1954. "Τὸ κλίμα τῆς Κρήτης καὶ ἡ σταθερότης τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν μινωικῶν χρόνων." *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 18:1-46.
- Βασιλάκης, Α.Σ. 1989. "Ὁ πρωτομινωϊκὸς οἰκισμὸς Τρυπητῆς." *Αρχαιολογία* 30 (Μάρτιος):52-56.
- Bintliff, J. 1991. "The Contribution of an *Annaliste*/Structural History Approach to Archaeology." In *The Annales School and Archaeology*, edited by J. Bintliff, 1-33. Leicester – London: Leicester University Press.
- _____. 2010. "The Annales, Events, and the Fate of Cities." In *Eventful Archaeologies: New Approaches to Social Transformation in the Archaeological Record*, edited by D.J. Bolender, 117-131. Albany New York: SUNY Press.
- Bond, A., and R.S.J. Sparks. 1976. "The Minoan Eruption of Santorini, Greece." *Journal of the Geological Society* 132:1-16.
- Branigan, K. 1987. "The Economic Role of the First Palaces." In Hägg and Marinatos 1987, 245-249.
- Braudel, F. 1949/1966². *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II*. Paris: Librairie Armand Colin.
- _____. 1972-73. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vols. I-II (Translated by S. Reynolds). London – New York: Fontana and Collins.

44 Cf. Renfrew 1986, 18: "Who [within a framework of peer-polity interaction] impresses whom, and how, and what effect does that have on the future actions of both?"

45 Driessen 2012. Warren 2012, 433-435. Cf. Schoep 2006, 58.

- Carinci, F., and V. La Rosa. 2007. "Revisioni festie." *CretAnt* 8:11-119.
- _____. 2009. "Revisioni festie II." *CretAnt* 10:147-300.
- Cherry, J. 1983. "Evolution, Revolution, and the Origins of Complex Society in Minoan Crete." In *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, edited by O. Krzyszkowska and L. Nixon, 33-45. Bristol: Bristol Classical Press.
- _____. 1984. "The Emergence of the State in the Prehistoric Aegean." *PCPS* 210:18-48.
- _____. 1986. "Politics and Palaces: Some Problems in Minoan State Formation." In Renfrew and Cherry 1986, 19-45.
- Driessen, J. 2012. "A Matrilocal House Society in Pre- and Protopalatial Crete?" In Schoep *et al.* 2012, 358-383.
- Gesell, G.C. 1987. "The Minoan Palace and Public Cult." In Hägg and Marinatos 1987, 123-128.
- Grove, A.T., and O. Rackham. 2001. *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History*. New Haven – London: Yale University Press.
- Hägg, R., and N. Marinatos, eds. 1987. *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*. *SkrAth* 40, 35. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Hiller, S. 1987. "Palast und Tempel im Alten Orient und im minoischen Kreta." In Hägg and Marinatos 1987, 57-63.
- Hood, S., and G. Cadogan. 2011. *Knossos. Excavations 1957-1961. Early Minoan*. BSA Suppl. 46. London: The British School at Athens.
- Horde, P., and N. Purcell. 2000. *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford – Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Isaakidou, V., and P. Tomkins, eds. 2008. *Escaping the Labyrinth. The Cretan Neolithic in Context*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8. Oxford: Oxbow Books.
- Karetsou, A. 1987. "The Peak Sanctuary of Mount Juktas." Mycenaean Seminar, University of London, 20 May 1987.
- Marinatos, N. 1987. "Public Festivals in the West Courts of the Palaces." In Hägg and Marinatos 1987, 135-143.
- Militello, P. 2012. "Emerging Authority: a Functional Analysis of the MM II Settlement at Phaistos." In Schoep *et al.* 2012, 236-272.
- Peatfield, A.A.D. 1990. "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society." *OpAth* 18:118-131.
- Rackham, O., and J. Moody. 1996. *The Making of the Cretan Landscape*. Manchester – New York: Manchester University Press.
- Relaki, M. 2012. "The Social Arenas of Tradition. Investigating Collective and Individual Social Strategies in the Prepalatial and Protopalatial Mesara." In Schoep *et al.* 2012, 290-324.
- Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen & Co.
- _____. 1986. "Introduction: Peer-Polity Interaction and Socio-Political Change." In Renfrew and Cherry 1986, 1-18.
- Renfrew, C., and J. Cherry, eds. 1986. *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schoep, I. 2006. "Looking Beyond the First Palaces: Elites and the Agency of Power in EM III-MM II Crete." *AJA* 110:37-64.
- Schoep, I., P. Tomkins, and J. Driessen, eds. 2012. *Back to the Beginning. Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*. Oxford – Oakville: Oxbow Books.
- Todaro, S. 2009. "The Latest Prepalatial Period and the Foundation of the First Palace at Phaistos: a Stratigraphic and Chronological Re-assessment." *CretAnt* 10:105-145.
- _____. 2012. "Craft Production and Social Practices at Prepalatial Phaistos: the Background to the First 'Palace'." In Schoep *et al.* 2012, 195-235.
- Todaro, S., and S. Di Tonto. 2008. "The Neolithic Settlement at Phaistos Revisited: Evidence for Ceremonial Activity on the Eve of the Bronze Age." In Isaakidou and Tomkins, 177-190.
- Tomkins, P. 2012. "Behind the Horizon: Reconsidering the Genesis and Function of the 'First Palace' at Knossos (Final Neolithic IV to Middle Minoan IB)." In Schoep *et al.* 2012, 32-80.
- Tomkins, P., and P.M. Day. 2001. "Production and Exchange of the Earliest Ceramic Vessels in the Aegean: A View from Early Neolithic Knossos, Crete." *Antiquity* 75:259-260.
- Vasilakis, A.S. 2010. "Myrtos Fournou Korifi and Trypiti Adami Korfali: Similarities and Differences in Two Prepalatial Settlements in Southern Crete." In *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*, edited by O. Krzyszkowska, 353-357. BSA Studies 18. London: The British School at Athens.

- Warren, P. 1983. "The Settlement at Fournou Korifi, Myrtos (Crete) and its Place within the Evolution of the Rural Community in Bronze Age Crete." In *Les Communautés Rurales. Deuxième Partie: Antiquité*, 239-271. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions 41. Paris: Dessain et Tolra.
- _____. 1987. "The genesis of the Minoan Palace." In Hägg and Marinatos 1987, 47-55.
- _____. 2000. «Οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές σχέσεις με τον προσωπικό και τον ιδιωτικό βίο στη μινωική Κρήτη.» In *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, vol. A1, 25-37. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- _____. 2003. "Cretan Food Through Five Millennia." In *BRICIACA. A Tribute to W.C. Brice*, edited by Y. Duhoux, 271-284. *Cretan Studies* 9. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- _____. 2012. "Back to the Beginning' – an Overview." In Schoep *et al.* 2012, 429-435.
- Watrous, L.V. 1987. "The Role of the Near East in the Rise of the Cretan Palaces." In Hägg and Marinatos 1987, 65-70.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
- ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ

Η αρχαιολογική μαρτυρία για το σκύλο στην αρχαιότητα με έμφαση στην αρχαία Ελλάδα

Λίλιαν Καραλή

SUMMARY: THE ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE FOR DOGS IN ANTIQUITY WITH EMPHASIS ON ANCIENT GREECE

According to biological taxonomic classification, the species *Canis familiaris* (dog) is one of a number of subspecies of *Canis lupus* (wolf). It still remains uncertain where and when this new species has appeared. Modern research based on genetic data may offer precise and generally accepted information about the first place and the chronological period of its domestication. Based on the archaeological and zooarchaeological evidence it is believed that dog is the first domesticated animal, living close to humans since the Paleolithic and Mesolithic periods as a hunting assistant, guard and companion. However during the Greek Bronze Age dog sacrifice takes place; while since Geometric times one can find dog burials. Later on during the Historic periods, dogs are represented in art as devoted and beloved companions and are obviously more involved in the sentimental life of man, as mentioned in the ancient literary sources. Dogs' breeding is a rather recent phenomenon. However more research has to be conducted in order to better elucidate the interactions *between human beings and animals*.

Από τις απαρχές της Εποχής του Λίθου ο σκύλος συμβιώνει με τον άνθρωπο ως βοηθός στο κυνήγι, ως φύλακας και σύντροφος στην καθημερινή ζωή, αν και ακόμα δεν είναι σαφής η μεταξύ τους στενή σχέση που επιβεβαιώνεται μεταγενέστερα. Σε αρκετά μέρη του κόσμου και συγκεκριμένα στην Ελλάδα της Εποχής του Χαλκού, θυσίες σκύλων συνοδεύουν σε κάποιες περιπτώσεις ανθρώπινες ταφές. Η πρακτική αυτή εγκαταλείπεται στη Γεωμετρική περίοδο. Η στάση του ανθρώπου μεταβάλλεται, όπως αποδεικνύεται από ταφές σκύλων, οι οποίοι και αναπαρίστανται στην τέχνη ως πιστοί και αγαπημένοι σύντροφοι του ανθρώπου. Κατά την Κλασική περίοδο, αναπαραστάσεις και αγάλματα σκύλων χρησιμοποιήθηκαν ως «αναίμακτα» σήματα τάφων, χαρακτηρίζοντας την πολιτική και κοινωνική οργάνωση αλλά και τον πλούτο και τη δύναμη των νεκρών ηρώων-πολεμιστών. Ο σκύλος κατέχει πλέον ένα ρόλο διαφορετικό, περισσότερο συναισθηματικό, στη ζωή του ανθρώπου. Στα έργα των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων γίνεται λόγος για τη δύναμη και το μέγεθος του σκύλου καθώς και για την εξυπνάδα και την αφοσίωσή του, στοιχεία που έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες του ανθρώπου. Στη Ρωμαϊκή εποχή ιδιαίτερα διαφωτιστικές είναι οι αναπαραστάσεις του σκύλου-φύλακα.

Από την πρώτη εμφάνιση του ανθρώπου, ανάμεσα στα ζώα που τον συντρόφευαν¹, ο σκύλος κατείχε πάντοτε μια ιδιαίτερη θέση τόσο για τις πολλαπλές υπηρεσίες που μπορεί να

¹ Η λατινική ονομασία του σκύλου είναι *Canis lupus familiaris*. Ανήκει στο Βασίλειο των Ζώων (*Animalia*), στο Φύλο των Χορδωτών (*Chordata*), στο Υποφύλο/Συνομοταξία των Σπονδυλωτών (*Vertebrata*), στην Ομοταξία των Θηλαστικών (*Mammalia*), στην Τάξη των Σαρκοφάγων (*Carnivora*), στην Οικογένεια των Κανιδών (*Canidae*), στο Γένος *Canis*, στο Είδος *Canis lupus*, στο Υποείδος *Canis lupus familiaris* L.

προσφέρει, όπως για παράδειγμα στο κυνήγι, τη φύλαξη της αγροικίας ή τη φύλαξη του κοπαδιού, όσο και για τη δυνατότητα προσαρμογής του στην εκάστοτε κοινωνική ομάδα. Με την πάροδο των χρόνων, ο σκύλος απέκτησε μια ιδιαίτερη θέση στις ανθρώπινες κοινωνίες, αυτή του φύλακα και συντρόφου του ανθρώπου². Παρόλα αυτά, στην Προϊστορική περίοδο, οστά σκύλων συγκαταλέγονται στα διατροφικά κατάλοιπα. Ακόμα και σήμερα, ο σκύλος αποτελεί μέρος της διατροφής συγκεκριμένων πολιτισμικών ομάδων, όπως για παράδειγμα στην Κίνα και στην Βόρεια Κορέα.

Πηγές πληροφοριών για τη σχέση ανθρώπου-σκύλου παρέχουν τα ζωοαρχειολογικά κατάλοιπα (οστά σκύλων, αρχαιοζωολογικά σύνολα και ταφές), τα τέχνηρα και εν γένει η τέχνη (εικονογραφία, γλυπτική κλπ.), καθώς και η φιλολογική μαρτυρία (επιγραφές και κείμενα από την αρχαιότητα). Όμως, λόγω της ανομοιογένειας στην αρχαιολογική έρευνα, την ποσότητα αλλά και την ποιότητα της πληροφόρησης και της γνώσης, που ποικίλλουν από περιοχή σε περιοχή και από εποχή σε εποχή, ο συσχετισμός πληροφοριών από τρεις διαφορετικές πηγές καθίσταται δύσκολος.

Η ανάπτυξη της αρχαιοζωολογικής έρευνας στη Νότια Ευρώπη και ειδικότερα στην Ελλάδα αναπτύχθηκε σχετικά πρόσφατα. Αν και τα αρχαιοπεριβαλλοντικά κατάλοιπα, τα οποία ήρθαν στο φως, ήταν άφθονα και πολύ ενδιαφέροντα, εντούτοις δεν είχαν μελετηθεί επαρκώς αφού η επιστημονική έρευνα στον τομέα αυτό βρισκόταν σε αρκετά πρώιμο στάδιο, καθώς εστίαζε κυρίως στα τέχνηρα και στα μνημεία. Αντίθετα, στις περιοχές της βορειοδυτικής Ευρώπης, η μελέτη αντιστοίχου υλικού, η οποία είχε αρχίσει ενωρίτερα, παρείχε τη δυνατότητα στην επιστημονική κοινότητα να εμβαθύνει και να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα και στους προβληματισμούς που ανέκυψαν σχετικά με την προέλευση, την παρουσία και την εξέλιξη του σκύλου ως είδος, από την Εποχή του Λίθου και ιδιαίτερα κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο³.

Στο κείμενο που ακολουθεί πρόκειται να γίνει μια σύντομη αναφορά σχετικά με την παρουσία του σκύλου στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια των Ιστορικών χρόνων. Για το λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμη η αναφορά στην προέλευση του σκύλου, η οποία κατά καιρούς αποτέλεσε αντικείμενο επιστημονικού διαλόγου.

Ως πρόγονοι του σκύλου, λοιπόν, προτάθηκαν από τους ερευνητές ο λύκος, το κογιότ και το τσακάλι, επειδή τα ζώα αυτά έχουν χαρακτηριστικά που μοιάζουν με το σκύλο. Συγκεκριμένα έχουν τον ίδιο αριθμό χρωματοσωμάτων και επιπλέον παράγουν γόνιμα υβρίδια όταν διασταυρωθούν. Παρότι το τσακάλι (*Canis aureus*) και το κογιότ (*Canis latrans*) έχουν περισσότερες ομοιότητες με τον σκύλο, μόνον ο λύκος (*Canis lupus*) έχει γεωγραφική εξάπλωση στις ίδιες περιοχές, όπου υπάρχουν στοιχεία για τα πρώτα εξημερωμένα είδη. Άλλο κοινό στοιχείο είναι η συμπεριφορά, καθώς, όπως ο σκύλος, έτσι και ο λύκος έχει πολύ ανεπτυγμένο κοινωνικό σύστημα με ιεραρχίες μέσα στην ομάδα, κάτι παρόμοιο με την ανθρώπινη κοινωνία. Πιθανότατα το χαρακτηριστικό αυτό ήταν που επέτρεψε στον άνθρωπο να δαμάσει και να εξημερώσει νεαρούς λύκους. Σύμφωνα με τα παραπάνω η επικρατέστερη άποψη είναι ότι ο λύκος αποτελεί τον κύριο αν όχι και τον μοναδικό πρόγονο του σκύλου. Περισσότερα από 30 υποείδη του λύκου με διαφορές στο μέγεθος, στους κρανιακούς δείκτες, στο χρώμα του τριχώματος και σε άλλα φυσικά χαρακτηριστικά, όπως επίσης και στη συμπεριφορά, έχουν εντοπισθεί ανά τον κόσμο. Αξιοσημείωτη δε είναι η διαφοροποίηση των λύκων ακόμα και εντός της αγέλης. Όσον αφορά στο σκύλο, οι μεγάλες και πολλές διαφορές, που εντοπίζονται στα υποείδη οφείλονται σε σειρά γενετικών διαφοροποιήσεων.

Αναφορικά με τα παλαιότερα κατάλοιπα σκύλου ακόμη και σήμερα είναι ασαφές το πού και πότε βρέθηκαν. Ίσως τα παλαιότερα να είναι αυτά τα οποία τελευταία ήρθαν στο φως

2 Bökönyi 1974.

3 Bodson 1980.

στην Αμερική κατά την ανασκαφή του Σπηλαίου του Ιαγουάρου, του «Jaguar Cave» (*Panthera onca* - Πάνθηρας ο όνκα). Το σπήλαιο βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τα Beaverhead Mountains, στο κεντρικό και νότιο Idaho⁴. Το καρστικό αυτό σπήλαιο ονομάστηκε έτσι από τα αποτυπώματα πάνθηρα που βρέθηκαν στη μαλακή λάσπη του σπηλαίου και τα σκελετικά κατάλοιπα δυο πανθήρων που χρονολογούνται περί τα 35.000-10.000 χρόνια πριν από σήμερα. Αξιοσημείωτο επίσης εύρημα αποτελούν τα βιοδηλωτικά ίχνη εννέα περίπου ατόμων, όπως υπολογίσθηκαν από τα αποτυπώματα γυμνών ανθρωπίνων πελμάτων που διασώθηκαν στο λασπώδες δάπεδο ενός από τα περάσματα του σπηλαίου και τα οποία με τη μέθοδο του ραδιοάνθρακα χρονολογήθηκαν στην 5η χιλιετία π.Χ. Από την ανασκαφή προέκυψαν ακόμη εργαλεία και πληθώρα ζωικών σκελετικών καταλοίπων. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς υπολογίσθηκαν περί τα 40.000 ζώα και περί τα 43 είδη. Τα περισσότερα οστά (το 80% περίπου) ανήκουν σε πρόβατα και τα υπόλοιπα σε άλλα είδη συμπεριλαμβανομένων του κογιότ, του λύκου και του σκύλου. Η αναγνώριση του σκύλου έγινε με βάση το μέγεθος, το σχήμα και τη θέση των δοντιών και των σιαγόνων. Από τη μελέτη έγινε σαφές ότι υπήρχαν δύο είδη σκύλων, ένα μικρότερο, στο μέγεθος του σημερινού Beagle και ένα μεγαλύτερο, στο μέγεθος του Labrador retriever. Η σημαντικότερη όμως ανακάλυψη ήταν ότι τέσσερα ζώα από εκείνα τα οποία αναγνωρίσθηκαν αρχικά ως λύκοι διέφεραν σημαντικά από τα υπόλοιπα, καθώς είχαν μεγαλύτερα δόντια και σιαγόνες και γι' αυτό χαρακτηρίστηκαν ως υβρίδια λυκόσκυλου. Επομένως, στην περίπτωση αυτή καταδεικνύεται ότι ο σκύλος προέρχεται από το λύκο και όχι από το κογιότ. Το κογιότ έχει μεγαλύτερα και πυκνότερα δόντια σε σύγκριση με το σκύλο αλλά μικρότερη και βαρύτερη σιαγόνα, ενώ ο σκύλος έχει μικρότερα δόντια και πλατύτερη σιαγόνα με κυματιστό προφίλ. Η ανασκαφή στο Jaguar Cave παρέχει ασφαλείς ενδείξεις ότι, ήδη από τις αρχές της μεταπαγετώδους περιόδου, στην Αμερική τουλάχιστον, η προέλευση του σκύλου σχετίζεται με το λύκο.

Η επικρατούσα άποψη είναι ότι η εξημέρωση του σκύλου πιθανόν να έγινε σε διαφορετικές περιοχές της γης κάτω από παρόμοιες συνθήκες έχοντας ως αποτέλεσμα τη δημιουργία αρκετών υποειδών.

Όσον αφορά στη σχέση ανθρώπου και σκύλου, αρχαιολογικές ενδείξεις και μαρτυρίες υπάρχουν ήδη από τα αρχικά στάδια της Εποχής του Λίθου. Πώς και πότε έγιναν οι πρώτες προσπάθειες τιθάσευσης και εξημέρωσης του σκύλου από τον άνθρωπο δεν είναι γνωστό. Προφανώς κάποια ζώα διατρέφονταν με τα κατάλοιπα της τροφής του ανθρώπου. Σκελετικά κατάλοιπα σκύλου βρέθηκαν σε αρκετές θέσεις της Παλαιολιθικής περιόδου στην Ευρώπη και στις άλλες ηπείρους⁵.

Αναφορικά με την παρουσία του σκύλου στην Ανατολική Μεσόγειο πληροφορίες παρέχονται από την Εγγύς και Μέση Ανατολή, την Αίγυπτο, την Κύπρο και την Ελλάδα με κάποιες χαρακτηριστικές, πρώιμες (ακάλυπτες) ταφές σκύλων. Αργότερα, πλούσια εικονογραφική μαρτυρία παρέχεται από τις γραπτές ή ανάγλυφες αναπαραστάσεις σκύλων, από ειδώλια κ.ά. Γνωστό είδος σκύλου στην Αίγυπτο ήταν ο Μπασέντζι, αλλά κυρίως ο Σαλούκι, ο οποίος προέρχεται από την Μέση Ανατολή και οφείλει το όνομά του στην αραβική πόλη Σαλούκ. Σκύλοι που μοιάζουν με τους Σαλούκι έχουν απεικονιστεί σε περσικά αγγεία χρονολογούμενα στο 4500 π.Χ. Οι Φαραώ επίσης στο κυνήγι συνοδεύονταν από Σαλούκι και γεράκι. Σε αιγυπτιακούς τάφους των Φαραώ έχουν βρεθεί μουμιοποιημένοι σκύλοι, καθώς και ανάγλυφες αναπαραστάσεις τους⁶.

4 Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την Patti Jo Watson του Πανεπιστημίου Washington στο St. Louis και την ομάδα της.

5 Baudouin 1910.

6 Boessneck 1988.

Στην Ανατολή, κατά τη 2η χιλιετία π.Χ., ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σχετικά σύνηθες για την περιοχή και την εποχή φαινόμενο, το οποίο είναι η θυσία των σκύλων. Η προέλευση του εθίμου αυτού, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία και δημοσιεύσεις, είναι δύσκολο να εξακριβωθεί. Αν και κατάλοιπα θυσίας σκύλων εντοπίζονται κατά την Μυκηναϊκή περίοδο στον ελλαδικό χώρο, δεν υπάρχουν ικανοποιητικά στοιχεία για την εισαγωγή της ταφικής αυτής πρακτικής στην Ελλάδα, καθώς και για τους ακριβείς λόγους που οδήγησαν στην τέλεση της πράξης αυτής⁷. Ποικίλες θεωρίες έχουν διατυπωθεί στην προσπάθεια να ερμηνευθεί η θυσία των σκύλων. Η επικρατέστερη από τις ερμηνείες που έχουν δοθεί από την μελέτη ταφών στην Ελλάδα και σε άλλα μέρη του κόσμου είναι ότι οι σκύλοι προορίζονταν ως σύντροφοι ή φύλακες του αποθανόντος στο ταξίδι του για τον άλλο κόσμο.

Κατά τη διάρκεια της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ περιόδου (ΥΕ ΙΙΙ) εντοπίζονται ταφές σκύλων σε θαλαμοειδείς και θολωτούς τάφους. Η σχέση του σκύλου με τον άνθρωπο, τον οποίο συνόδευε (φύλο, ηλικία και κοινωνική θέση) δεν είναι απόλυτα σαφής ακόμη και σήμερα εξαιτίας της μερικής δημοσίευσης και μελέτης υλικών, καθώς επίσης και της αποσπασματικής συγκριτικής δημοσίευσης οστών, ζώων και ανθρώπων⁸. Μετά την πτώση του Μυκηναϊκού πολιτισμού και κατά την διάρκεια των Σκοτεινών Χρόνων το έθιμο της ταφής σκύλων συνεχίζεται στην Κύπρο και την Κρήτη. Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, σε νεκροταφείο της Υπομινωικής περιόδου στο Καβούσι της Κρήτης, ανακαλύφθηκαν πολλά οστά ζώων σε όρυγμα ταφικού θαλάμου⁹. Πρόκειται πιθανότατα για θυσία που συνόδευε τις ταφικές τελετές, όπως μαρτυρείται και από άλλες ταφές σκύλων της Υστεροχαλκής και Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Εντούτοις, επειδή ο μεγάλος αριθμός σκύλων που βρέθηκε στο Καβούσι, και μάλιστα η παρουσία κουταβιών, δεν βρίσκουν αντιστοιχία στην Κρήτη ή κάπου αλλού στον ελλαδικό χώρο, θεωρείται πιθανόν η ταφή αυτή να οφείλεται σε λοιμό ή άλλη φυσική καταστροφή. Στην *Ιλιάδα* του Ομήρου (Ραψωδία Ψ) περιγράφεται η τελετή της ταφής του Πατρόκλου, όπου, εκτός από τις συνηθισμένες προσφορές, θυσίασαν τέσσερα άλογα, τους δύο από τους εννέα σκύλους του Πατρόκλου και δώδεκα νεαρούς Τρώες. Στην γεωμετρική Αττική απαντώνται ταφές σκύλων καθώς και αναπαραστάσεις με το ίδιο θέμα σε αττικά αγγεία¹⁰. Πρόκειται είτε για επιβίωση της συγκεκριμένης πρακτικής είτε για εισαγωγή νέων συνηθειών. Ακόμη και όταν η ταφική πρακτική της αποτέφρωσης των νεκρών άρχισε να εξαπλώνεται, η θυσία των σκύλων συνεχίστηκε και το ζώο καιγόταν ή εθάπτετο¹¹. Στους Ιστορικούς χρόνους, η ταφή του σκύλου, μαζί ή χωριστά από τον κύριό του, δεν είναι άγνωστη στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, όπως μαρτυρείται και από ταφές στον Κεραμεικό. Η παρουσία σκύλου σε γυναικεία ταφή στον Άρειο Πάγο μάλλον συνδέεται με τελετή κάθαρσης για την συγκεκριμένη γυναίκα, η οποία πέθανε κατά τον τοκετό. Αν και δεν υπάρχουν σύγχρονες γραπτές πηγές που να υποστηρίζουν ότι η θυσία σκύλου είχε καθαριστικό χαρακτήρα για την ανάπαυση της ψυχής είτε για την προστασία των επιζώντων, αυτό διαφαίνεται από την μελέτη μεταγενεστέρων στοιχείων. Θεότητες της κλασικής Ελλάδας είχαν σκύλους με θεραπευτικές και καθαριστικές ιδιότητες. Για παράδειγμα σκυλιά και, συγκεκριμένα, κουτάβια ήταν τα ιερά ζώα της Εκάτης, στην οποία τα προσέφεραν και ως θυσία. Εντούτοις, στην Κλασική εποχή, οι σχετικές πληροφορίες είναι μάλλον αντιφατικές, καθώς το συγκεκριμένο ζώο θεωρείται άλλοτε ως ακάθαρμο και άλλοτε ως το πλέον κατάλληλο για εξαγνισμό και θεραπεία¹².

7 Halstead 1987.

8 Perfahl 1983. Day 1984. Hamilakis 1996. Καραλή (υπό δημοσίευση).

9 Day 1984.

10 Trantalidou 2006.

11 Clason 1978. Colureau 2000.

12 Day 1984.

Όσον αφορά στην ιδιότητα του σκύλου ως συντρόφου και βοηθού στο κυνήγι οι αρχαίοι Έλληνες, σε αντίθεση με τους Ρωμαίους αργότερα, τον θεωρούσαν απαραίτητο συνοδό. Πληροφορίες για τις κυνηγετικές συνήθειες των Ρωμαίων στην Ισπανία, στη Γαλατία και στη Γερμανία παρέχουν τα αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα που βρέθηκαν ανάμεσα στους ποταμούς Ρήνο και Δούναβη¹³. Αν και φαίνεται ότι το κυνήγι δεν αποτελούσε τη βασική ενασχόληση των Ρωμαίων, όμως ο βαθμός επιρροής του Ρωμαϊκού πολιτισμού στην ανατροφή και εκπαίδευση του σκύλου ήταν σημαντικός. Αυτό αποδεικνύεται από τη συγκριτική μελέτη καταλοίπων που οδήγησε στην αναγνώριση συγκεκριμένων ειδών¹⁴. Επίσης, τα οστεομετρικά δεδομένα που προέκυψαν, έδωσαν αρκετές συμπληρωματικές πληροφορίες. Σκύλους μεσαίου μεγέθους, όπως αυτούς της πρώτης περιόδου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας προτιμούσαν οι Κέλτες¹⁵.

Γνωστά κυνηγετικά είδη ήταν εκείνα της Μικράς Ασίας, της Ινδίας αλλά και οι Μολοσσοί της Κρήτης και της Σικελίας, οι οποίοι προτιμούνταν προκειμένου για μεγάλα θηράματα λόγω της ταχύτητάς τους, ενώ, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, ο Λακωνικός ήταν ο καταλληλότερος για το κυνήγι του λαγού, του ελαφιού και του αγριόχοιρου (Ξενοφών, *Κυνηγετικός*: Κεφάλαια 3-5)¹⁶. Είναι γνωστά και άλλα κυνηγετικά είδη από τη Βρετανία και από τη Γαλατία, όπως για παράδειγμα ο *Vertragus*, η ονομασία του οποίου κατά τον Αρριανό προέρχεται από τη λατινική γλώσσα¹⁷. Από τις λοιπές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τη Γερμανία, την Αίγυπτο και τη Βόρειο Αφρική υπάρχουν επίσης αρκετές πληροφορίες για κυνηγόσκυλα που είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν με ακρίβεια. Πέραν των αρχαιοζωολογικών ευρημάτων και των περιγραφών, στην αναγνώριση των ειδών συμβάλλουν και άλλα ευρήματα, όπως ειδώλια και ψηφιδωτά, στα οποία αναπαρίστανται κυνηγετικές σκηνές¹⁸.

Εκτός από την ιδιότητα του συντρόφου και βοηθού στο κυνήγι, ο σκύλος μετέχει και στην οικογενειακή ζωή. Το συνηθέστερο είδος είναι το *Spitz*, ενώ από τα μικρόσωμα είδη είναι το *Melitaea*. Στη λατρεία ο σκύλος κατέχει επίσης ιδιαίτερη θέση, όπως προκύπτει από τη μελέτη των αναπαραστάσεων σε πήλινες πλάκες αναθηματικού χαρακτήρα που προέρχονται από τη Γαλατία και τη Γερμανία¹⁹. Πρόκειται, πιθανόν, για νεκρικές στήλες χωρίς να αποκλείεται και η πιθανότητα να αποτελούν αφιερώματα σε θεότητες, όπως στον Απόλλωνα, του οποίου ο σκύλος υπήρξε ένας από τους πιστούς συντρόφους.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ο σκύλος χρησιμοποιήθηκε και σε άλλους τομείς, ως αγγελιοφόρος σε καιρό πολέμου ή ακόμα και σε θεάματα²⁰. Ένα από τα καλύτερα αφιερώματα σε σκύλο, το οποίο αναφέρεται στην συναισθηματική σχέση που αναπτύσσεται με τον άνθρωπο, απαντάται στην ποίηση του Μάρκου Βαλέριου Μαρτιάλη (*Marcus Valerius Martialis*)²¹.

Χάρη στη μελέτη των οστέινων καταλοίπων είναι εφικτή η αναγνώριση αρκετών διαφορετικών ειδών της οικογένειας των Κυνιδών (*Canidae*). Για τον προσδιορισμό του είδους του σκύλου πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κυρίως το μέγεθος και το σχήμα του κρανίου. Η κατηγοριοποίηση ως προς το μέγεθος διακρίνει είδη μικρόσωμα (ύψους 17,5 εκ.) και μεγαλόσωμα (ύψους 74 εκ.). Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις χονδροδυστροφικού νανισμού με μειωμένο μέγεθος στα άκρα. Όσον αφορά στο κρανίο, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη Ρωμαϊκή εποχή υπερτερούσαν ποσοτικά οι δολιχοκέφαλοι σκύλοι (δηλαδή εκείνοι που είχαν μακρύ κεφάλι),

13 Kokabi και Wahl 1988. Lauwierier 1988.

14 Zucchi 1989.

15 Bodson 1980.

16 Aymard 1951. Toynbee 1983. Marchant 1971.

17 Sorge 1999.

18 Aymard 1951. Toynbee 1983.

19 Rouvier-Jeanlin 1972. Morel 1992. Neumaier 1993.

20 Keller 1909, 1913. Toynbee 1983.

21 Martial, *Epigrammata* 1.109.

ενώ έχουν εντοπισθεί και περιπτώσεις μεσοκεφαλίας²². Τα στοιχεία για την ύπαρξη βραχυκέφαλων ειδών δεν είναι επαρκή²³. Η εκτροφή των διαφόρων ειδών γινόταν τοπικά, εξαιρουμένου του είδους *Xanten*²⁴. Οι σκύλοι των πόλεων, σύμφωνα με τα οστεομετρικά δεδομένα, τις εικονογραφικές και λογοτεχνικές πηγές, ήταν πιο μικρόσωμοι από τους αντίστοιχους της υπαίθρου²⁵. Στη σημερινή εποχή υπάρχει μεγάλος αριθμός ειδών που είναι αποτέλεσμα επιλεκτικής επιμειξίας με στόχο διαφοροποιήσεις στη μορφολογία και στη συμπεριφορά.

Τέλος, καθώς από την αρχαιότητα ο σκύλος κατέχει ιδιαίτερη θέση στη ζωή του ανθρώπου, το ζωικό αυτό είδος χρήζει εκτενούς μελέτης²⁶. Προκειμένου να προκύψει μια συνολική, διαχρονική, διατοπική και συγκριτική προσέγγιση επιβάλλεται η συνδυαστική μελέτη όλων των δεδομένων του αρχαιολογικού υλικού και των οστεολογικών καταλοίπων και η διεπιστημονική συνεργασία ερευνητών από διαφορετικά πεδία, από την αρχαιολογία, την βιολογία, την αρχαιοζωολογία, την αρχαιομετρία και άλλα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aymard, J. 1951. *Essai sur les chasses romaines, des origines à la fin du siècle des Antonins*. BÉFAR 171. Paris: Éditions de Boccard.
- Baudouin, M. 1910. «Le chien en Préhistoire.» *BSPF* 7:498-502.
- Bodson, L. 1980. «Place et fonctions du chien dans le monde Antique.» *Ethnozootechnie* 25:13-22.
- Boessneck, J. 1988. *Die Tierwelt des Alten Ägypten*. München: Becksche Verlagsbuchhandlung.
- _____. 1989. «Der kleinste Zwerghund aus der römischen Kaiserzeit.» *Tierärztliche Praxis* 17:89-91.
- Bökönyi, S. 1974. *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Clason, A.T. 1978. «Animal Husbandry and Hunting at Rijswijk (Z.H.).» Στο *Rijswijk (Z.H.) "De Bult" – Eine Siedlung der Cananefaten*, επιμ. J.H.F. Bloemers, 424-437. Nederlandse Oudheden 8. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- Columeau, P. 2000. «Sacrifice et viande dans les sanctuaires Grecs et Chypriotes (VIIIe s. av. J.-C.) et l'apport de l'habitat de Kassope.» *Pallas* 52:147-166.
- Day, L.P. 1984. «Dog Burials in the Greek World.» *AJA* 88:21-32.
- Halstead, P. 1987. «Man and other animals in later Greek prehistory.» *BSA* 82:71-83.
- Hamilakis, Y. 1996. «A Footnote on the Archaeology of Power. Animal Bones from a Mycenaean Chamber Tomb at Galatas, NE Peloponnese.» *BSA* 91:153-166.
- Καραλή, Λ. Υπό δημοσίευση. «Προκαταρκτική μελέτη των οστέων και των οστών που βρέθηκαν στο μυκηναϊκό κτίριο της οδού Πελοπίδου στη Θήβα.» Στο *Thèbes: fouilles de la Cadmée IV*, επιμ. V. L. Aravantinos κ.ά.
- Keller, O. 1909. *Die antike Tierwelt*. Vol. 1. Leipzig: W. Engelmann.
- _____. 1913. *Die antike Tierwelt*. Vol. 2. Leipzig: W. Engelmann.
- Kokabi, M., και J. Wahl. 1988. «Tierknochen.» Στο *Das römische Gräberfeld von Stettfeld I: osteologische Untersuchung der Knochenreste aus dem Gräberfeld*, επιμ. J. Wahl και M. Kokabi, 225-281. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden - Württemberg 29. Stuttgart: Theiss.
- Lauwerier, R.C.G.M. 1988. *Animals in Roman Times in the Dutch Eastern River Area*. Oostelijk Rivierengebied 1. Amersfoort, Gravenhage: SDU 's-Gravenhage, Nederlandse Oudheden.
- Lignereux, Y., S. Regodon, και C. Pavaux. 1991. «Typologie céphalique canine.» *Revue de Médecine Vétérinaire* 142:469-480.
- Lignereux, Y., S. Regodon, B. Personnaz, και C. Pavaux. 1992. «Typologie céphalique du chien et Ostéo-Archéologie : à propos d'une population canine du XVIIe siècle Toulousain.» *Revue de Médecine Vétérinaire* 143:139-149.

22 Lignereux κ.ά. 1991, 1992.

23 Boessneck 1989.

24 Peters 1994.

25 Day 1984.

26 Snyder και Moore 2006.

- Marchant, E.C., επιμ. και μετάφρ. 1971. Reprint. *Xenophon Kynegetikos - On Hunting Xenophon, Scripta Minora*. London: The Loeb Classical Library.
- Morel, P. 1992. «Untersuchungen des osteologischen Fundgutes aus dem Vicus Vitudurum-Oberwinterthur.» Στο *Beiträge zum römischen Oberwinterthur-Vitudurum 5*, επιμ. H.F. Etter, R. Fellmann Brogli, R. Fellmann, S. Martin-Kilcher, P. Morel, και A. Rast, 79-176. Berichte der Zürcher Denkmalpflege, Archäologische Monographien 10. Zurich: Kommissionsverlag.
- Neumaier, J. 1993. «Ein Deutungsversuch zur Hundeterrakotte von Schallstadt, Kreis Breisgau-Hochschwarzwald.» *FuBerBadWürt* 18:113-116.
- Perfahl, J. 1983. *Wiedersehen mit Argos und andere Nachrichten über Hunde in der Antike*. Kulturgeschichte der Antiken Welt 15. Mainz: Ph. von Zabern.
- Peters, J. 1994. «Le chien dans l'antiquité.» Στο *Histoire et Evolution du Chien : XXXIX séminaire de la Société Francophone de Cynotechnie, 25-26 mars*, 46-86. Toulouse: Société Francophone de Cynotechnie.
- Rouvier-Jeanlin, M. 1972. *Les figurines gallo-romaines en terre cuite au Musée des Antiquités Nationales*. Gallia Suppl. 24. Paris: C.N.R.S.
- Snyder, L., και E. Moore, επιμ. 2006. *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction: Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002*. Oxford: Oxbow Books.
- Sorge, G. 1999. «Die römische Villa von Friedberg bei Augsburg.» *BV* 64:195-326.
- Toynbee, J.M.C. 1983. *Tierwelt der Antike*. Kulturgeschichte der Antiken Welt 17. Mainz: Ph. von Zabern.
- Trantalidou, K. 2006. «Companions from the Oldest Times: Dogs in Ancient Greek Literature, Iconography and Osteological Testimony.» Στο *Dogs and people in social, working, economic or symbolic interaction: Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002*, επιμ. L.M. Snyder και E.A. Moore, 96-120. Oxford: Oxbow Books.
- Zucchi, A.I. 1989. «Le chien dans l'Antiquité Romaine.» Thèse, Université Paul Sabatier de Toulouse.

Παλαιοπεριβαλλοντική μελέτη μιας μυκηναϊκής εγκατάστασης στην ενδοχώρα της Ηλείας («Κουτσοχέρα» Διασέλλων) με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών

Σωτήρης Λαμπρόπουλος

SUMMARY: PALAEO-ENVIRONMENTAL STUDY OF A MYCENAEAN SETTLEMENT IN THE HINTERLAND OF ELIS ("KOUTSOHERA" - DIASELLA) WITH THE USE OF GEOGRAPHICAL INFORMATION SYSTEMS

The study concerns the digitization of the settlement and burial remains of the Mycenaean site of Koutsohera - Diasella (Elis) during the LH III A-B period, with the use of the *Geographic Information Systems* (GIS) aiming at the reconstruction of the natural and anthropogenic palaeoenvironment. The operation was conducted with non-intrusive methods, in a computing environment. It is based on archaeological evidence (publications, museum work etc.), on fieldwork and survey, field measurements and coordinates with GPS (*Global Positioning System*) and multiple mapping of the data. Taking into account geological and geomorphological components we are able to study the general criteria of establishment or abandonment of the site and a large number of other necessary parameters for the integration of man in spatial motifs.

The digitization process was the following: a) field survey on the selected site, b) pictures of the site and its surroundings, c) *in situ* measurements by hand-GPS in EGSA87, that we incorporated in Microsoft Excel 2010 by documenting each site in a serial numbering, d) then, the data were entered with the program *Autocad* 2005. e) Orientation and delineation of each site, f) collection, analysis and interpretation of topographic maps of the Greek Military Geographic Service (HMGS) in 1:50,000 scale, g) Scanning of topographic and geological maps for further processing, h) aerial photos of the Ministry of Agriculture, i) geological map sheets of the Institute of Geology and Mineral Exploration (IGME) for the study area. The obtained documentation was afterwards put on the following types of maps: contour/isoline map, slope map, aspect map, land use map (according to Corine 2000 program). On the maps more spatial information was digitized and recorded by *ArcView* 9.2 for Windows7 software, in the form of small lines - contours every 50 meters, shoreline, rivers and streams, while the use of dots marked the tops of mountains and hills pointing their altitude. The processing of the above-mentioned data, resulted to the creation of new maps of varying scale from 1:30,000 to 1:50,000.

Specifically, multiple data are investigated and demonstrated, such as: a) the natural Environment (ecological units, criteria of ensuring protection, natural resources, access to hunting and fishing, landscape visibility), b) the geological background (measurable geological data, morphology, rock formations, the hydrological background, accessibility to certain areas), c) the soil formations (distinguished quality characteristics for suitability for settlements, cultivation, distribution of animals and any other human activity), d) public utility networks (pathways, trails, main arteries of communication and trade routes and the detection of cultural contacts). Old maps of the National Statistical Service (early 1930-40's) were also studied, because of their importance. They provide vital information concerning the basic ways of transport and trade at times when modern road network was poorly developed. e) Land use (arable land, subsoil features, material extraction), f) raw materials (for artifacts, building materials and commercial products), g) presumed settlement cover area, h) elevation and vector criteria (metric distances of case study area), i) the viability over time, and finally, j) the specifics of the case study site in relevance with the ecosystem.

The site mapping provides spatial information and reveals relationships and interactions between humans and the Environment. The results from the spatial analysis through the blending of all the above parameters show that such a combination of measurements is proved to be an adequate guide to comprehend the natural environment and furthermore the land use of a habitation site.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η μελέτη αφορά στην ψηφιοποίηση των οικιστικών καταλοίπων¹ της μυκηναϊκής θέσης Κουτσοχέρας – Διασέλλων (Χάρτης 1) με τη χρήση των *Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (GIS)*², δηλαδή συστημάτων ηλεκτρονικών υπολογιστών που συνδράμουν, μέσω ανασύστασης του παλαιοπεριβάλλοντος, στο να κατανοήσουμε τη διαφορετικότητα ενός χώρου και να εξετάσουμε, λαμβάνοντας υπ' όψιν γεωλογικές και γεωμορφολογικές συνιστώσες, τα γενικά κριτήρια επιλογής εγκατάστασης ή εγκατάλειψης μιας θέσης και πλήθος άλλων παραμέτρων απαραίτητων για την ένταξη του ανθρώπου στο Οικοσύστημα³. Πρόκειται για απόδοση χαρτογραφικών δεδομένων και σχεδίων, συνθετικής προσέγγισης των επιμέρους στοιχείων που συνθέτουν το χώρο⁴.

Συγκεκριμένα, διερευνώνται και καταδεικνύονται δεδομένα, όπως: α) το περιβάλλον (οικολογικές μονάδες, κριτήρια εξασφάλισης προστασίας, φυσικοί πόροι, δυνατότητες θήρευσης – αλιείας, εποπτεία περιβάλλοντος χώρου), β) το γεωλογικό υπόβαθρο (μετρήσιμα γεωλογικά στοιχεία, μορφολογία, πετρώματα, υδρολογικό υπόβαθρο, προσβασιμότητα σε περιοχές), γ) τα εδάφη (διάκριση ποιοτικών χαρακτηριστικών καταλληλότητας εγκατάστασης, καλλιέργειας, νομής ζώων και οιασδήποτε άλλης ανθρώπινης δραστηριότητας), δ) δίκτυα Κοινής Ωφελείας (ατραποί, μονοπάτια, βασικές αρτηρίες επικοινωνίας και εμπορικοί δρόμοι – άξονες διεξαγωγής μεταπρατικού εμπορίου και πολιτισμικών επαφών). Συνάμα, επισημαίνονται οι χερσαίοι άξονες, βάσει μαρτυριών αρχαίων συγγραφέων (Παυσανίας, Στράβων)⁵, περιηγητών του 18-19ου αι. μ.Χ. (Dodwell, Leake, κ.ά.)⁶ και μελετώνται οι χάρτες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας των δεκαετιών του 1930-40, όπου αποτυπώνονται ημιονικοί δύσβατοι,⁷ εύβατοι και καρποποίητοι δρόμοι⁸ σε χρόνους, όπου το σύγχρονο οδικό δίκτυο είχε ελάχιστα αναπτυχθεί, ε) χρήσεις γης (καλλιεργήσιμες εκτάσεις, δυνατότητες υπεδάφους, εξόρυξη υλικών), στ) οι πρώτες ύλες (για τέχνηρα, υλικά δομής, εμπορεύσιμα προϊόντα), ζ) πιθανολογούμενη κάλυψη επιφανείας οικιστικού ιστού, η) υψομετρικά και διανυσματικά κριτήρια (μετρικές αποστάσεις θέσης μελέτης), θ) βιωσιμότητα στο χρόνο, ι) διερεύνηση των λόγων εγκατάλειψης ή εγκατάστασης και τέλος, ια) οι ιδιαιτερότητες της θέσης μελέτης σε συνάφεια με το οικοσύστημα.

Βασικό στοιχείο της έρευνας αφορά στην εξέταση της επιρροής του πεδίου στην κατανομή θέσεων. Το τοπίο είναι το προαιώνιο αναλλοίωτο πλαίσιο, στο οποίο βρίσκονται οι ρίζες της παράδοσης, των οποίων φορέας και δημιουργός ήταν ο άνθρωπος, ως κοινωνική οντότητα.

1 Η μελέτη πραγματοποιήθηκε έπειτα από σχετική γραπτή αδειοδότηση που εξασφαλίστηκε εκ μέρους των ανασκαφών και της αρμόδιας Υπηρεσίας (Ζ' ΕΠΚΑ).

2 Carter 1989.

3 Wheatley και Gillings 2002, 130. Indruszewski 2003. Τα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών (ΓΣΠ) βοηθούν σε διαφορετική αντίληψη του χώρου μέσω ανασύστασής του, γιατί αποτελούν ένα πρώτο βήμα για την ανασύνθεση ή αναπαράστασή του. Κουτσόπουλος και Ανδρουλακάκης 2003.

4 Savage 1990. Clarke 1986. Cowen 1990, 18. Barcelo και Pallares 1996. Spikins κ.ά. 2002.

5 Παπαχατζής 1978, 5, 7-8. Στράβ., 8.3.24-29.

6 Dodwell 1819. Leake 1846. Φλεριανού-Λέφα 1984.

7 Ημιονικοί Δρόμοι: Έτσι ονομάζονται οι βατοί μόνο από φορτωμένα ζώα και έχουν διαμορφωθεί κατά το πλείστον με την μόνιμη διέλευση σ' αυτούς των κατοίκων και των ζώων των γύρω περιοχών. Σε ελάχιστα δύσβατα μέρη των δρόμων αυτών είναι δυνατόν να έχει χρησιμοποιηθεί σκαπάνη. Χαρακτηρίζονται σαν εύβατοι ή δύσβατοι ανάλογα αν μπορούν να βαδίζουν σε αυτούς εύκολα φορτωμένα ζώα. Τέλος, υπάρχουν τα μονοπάτια, που είναι στενοί φυσικοί δρόμοι σε πολύ ορεινά εδάφη, στα οποία μπορούν να βαδίζουν μόνο πεζοί. Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Εκπαίδευσης/3α 1988, 11.

8 Έτσι ονομάζονται οι βατοί σε δίτροχα και ελαφρά οχήματα οδοί. Κατασκευάζονται ή με πρόχειρη διάνοιξη του εδάφους ή κατά τον πιό συνηθισμένο τρόπο που είναι η συχνή και σταθερή κυκλοφορία διαφόρων τροχοφόρων πάνω σε αυτούς. Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Εκπαίδευσης/3α 1988, 10-11.

1. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Σε χθαμαλό ελλειψοειδούς κάτοψης λόφο, τη δεκαετία του '50 (1954), πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες υπό την εποπτεία του Ν. Γιαλούρη επί του πλατώματος της κορυφής στο υψηλότερο βόρειο άκρο του εξάρματος (υψόμετρο 110 μ.), στη θέση Κουτσοχέρα Διασέλλων.

Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στοιχεία, το φωτογραφικό υλικό και κυρίως βάσει της επιτόπιας αυτοψίας, συμπεραίνουμε πως επρόκειτο για τον πληρέστερα αποκαλυφθέντα και καλώς σωζόμενο οικιστικό ιστό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ο οποίος δυστυχώς δεν υφίσταται πλέον. Αναφέρεται η οχύρωση του χώρου με περίβολο πάχους περί τα δύο μέτρα.

Ως υλικά δομής χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι μεσαίου μεγέθους. Η συναρμογή της λιθοδομής έγινε με πηλό. Εντός του ορισμένου χώρου ανευρέθησαν λίγες μικρές οικίες (δεν αναφέρονται ποσοτικά στοιχεία).

Η θέση χρονολογείται κατά την ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ περίοδο, βάσει των κεραμικών ευρημάτων που περισυνελέγησαν εντός του οικισμού⁹ και σε συνάφεια με τα κτερίσματα της συστάδας θαλαμωτών τάφων (Α-Γ), λαξευμένων επί της νότιας ευκόλως προσβάσιμης πλαγιάς του λόφου.

2. ΘΕΣΗ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η θέση Κουτσοχέρα, όπου έχουν έλθει στο φως οικιστικά και ταφικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού¹⁰ κείται σε χθαμαλό λόφο άνωθεν του Νέου Χωριού (Πλουτοχώρι), σε απόσταση περί το 1-1,5 χλμ. νοτίως του ποταμού Αλφειού.

Ο χώρος κατοίκησης κατέχει στρατηγική θέση με εξαιρετική εποπτεία της υποκείμενης εύφορης κοιλάδας (Νταβίλα) και προσφέρει ορατότητα σε μεγάλη ακτίνα, ενώ το μεγάλων διαστάσεων και σχετικά επικλινές πλάτωμα κατοίκησης διαμορφώνεται εν μέσω παρακείμενων λόφων που περικλείουν το χώρο εγκατάστασης, καθιστώντας τον λόφο απρόσβλητο από τα νοτιοανατολικά. Δύο παραπόταμοι του Αλφειού, οι Κόβιτσας και Λαγκαδιάς, αποτελούν υδάτινους πόρους, που διαρρέουν την κοιλάδα του Πλουτοχωριού, πλησίον των μυκηναϊκών καταλοίπων.

Η βιβλιογραφία αναφέρει τη θέση¹¹ ως Κουτσοχέρα – Διασέλλων, είναι όμως σαφές πως η μετεγκατάσταση του Πλουτοχωριού νοτιότερα μετά από τις φυσικές καταστροφές¹² της δεκαετίας του '60, σχετίζει τη θέση περισσότερο με το Νέο Χωριό και λιγότερο με το Δ.Δ. Διασέλλων.

Η σημερινή μορφή του χώρου, έχει αλλοιωθεί αισθητά, σε συνάρτηση με τα δεδομένα των ανασκαφικών εργασιών του 1954 από τον Ν. Γιαλούρη. Πρόκειται για ιδιοκτησία εντός της οποίας έχει πραγματοποιηθεί συστηματική φύτευση ελαιόδεντρων, όπου εάν κρίνουμε από το μέγεθος των ελαίων, έλαβε χώρα τις τελευταίες τρεις έως τέσσερις δεκαετίες.

Η θέση είχε ουσιαστικά λησμονηθεί. Η αυτοψία, λόγω των ελλιπών πληροφοριών και των δύσβατων χωμάτινων δρόμων, κατέστη δυσχερής. Δεν υπήρξε πρόνοια προστασίας των καταλοίπων και μόνο οι μαρτυρίες ντόπιων –μεγάλων ηλικιακά– κατοίκων, συνέβαλαν στον εντοπισμό της θέσης¹³. Σημαντικός οδηγός υπήρξε η ταυτοποίηση στο πρηνές του λόφου των τριών θαλαμωτών τάφων (Α-Γ), που είχαν ανασκαφεί την ίδια περίοδο. Η βλάβση και η μερική κατάχωση των τάφων έκανε εξαιρετικά δύσκολη την εύρεση τους.

Προβήκαμε σε σημειακή μέτρηση τους με GPS (Θ.Τ. Α-Γ), ώστε να ενταχθούν μαζί με τα οικιστικά κατάλοιπα της θέσης επί χάρτου και να διαπιστωθεί μετρικά η μέση απόσταση επι-

9 Νικολέντζος 2009.

10 Για τη θέση: Γιαλούρης 1954 και 1955. *BCH* 1956, 287 και *BCH* 1957, 574-579.

11 Η ακριβής ονομασία της θέσης είναι «Κοράκια».

12 Το σύγχρονο Πλουτοχώρι (Νέο Χωριό) κτίστηκε σε πεδινή θέση πλησίον του ποταμού Αλφειού, έπειτα από τις κατολισθήσεις του έτους 1963 και την έντονη σεισμική δραστηριότητα του 1965.

13 Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αντιδήμαρχο Πλουτοχωριού κ. Μιχαήλ Διαμαντόπουλο για τη συνδρομή του στον εντοπισμό των αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

λογής χώρου ταφής μιας κοινότητας των μυκηναϊκών χρόνων σε σχέση με τον οικισμό. Είναι ουσιαστικά η μοναδική περίπτωση στον ηλειακό χώρο, όπου διαπιστώνονται κοινά οικιστικά και ταφικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τόσο στον Κακόβατο, τα Μακρίσια, το Σαμικό, όσο και στην Τριανταφυλλιά¹⁴ τα ταφικά μνημεία που ανευρίσκονται πλησίον των οικιστικών καταλοίπων δεν αποτελούν χώρους ταφής των απλών κατοίκων, αλλά ηγεμόνων ή τοπικών αρχόντων με διάθεση ανάδειξης του πλούτου και της δυναμικής της κοινότητας. Όσον αφορά στα βιβλιογραφικά δεδομένα, αναφέρεται ότι ο οικισμός ήταν οχυρωμένος με περίβολο, ο οποίος είχε κατασκευαστεί με λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και με χρήση πηλού για συναρμογή. Αναφέρεται ως μέγιστο πάχος τα δύο (2) μέτρα. Η αυτοψία κατέδειξε ελάχιστα στοιχεία, όμως είναι σαφής η έκταση του οικισμού, από τα διάσπαρτα όστρακα-γραπτά και αβαφή- και τους αργούς και αδρά λαξευμένους λίθους. Ανευρέθηκαν ελάχιστοι κατηγορησμένοι λίθοι ασβεστολιθικής προέλευσης.

Η διαστασιολόγηση του υλικού δομής των θεμελίων κατέδειξε μέσο όρο 0,30 x 0,20 μ. Επίσης, όπως και για τα πλίνθινα τεμάχια, που πιθανότατα αποτελούν μέρος της ανωδομής των κτισμάτων. Η αυτοψία επιβεβαιώνει τα ανασκαφικά δεδομένα, όπου αναφέρεται η ύπαρξη λίγων μονόχρωμων καταλοίπων.

Η πρόσβαση¹⁵ επί της κορυφής του λόφου, όπου εντοπίζονται τα οικιστικά κατάλοιπα, γίνεται από τα νοτιοανατολικά, καθώς οι λοιπές πλευρές είναι εξαιρετικά απόκρημνες. Βέβαια, η σημερινή μορφή του χώρου έχει διαφοροποιηθεί, κυρίως λόγω της ανθρώπινης επέμβασης με διάνοιξη αμαξιών δρόμων, εξομάλυνση λοφίσκων για καλλιέργεια αλλά και λόγω φυσικής έκπλυσης πλαγιών. Η παρουσία τείχους περιμετρικά του λόφου, σημαντικού μεγέθους (πλάτους 2 μ.), δύναται να εξηγηθεί μόνο λόγω του χαμηλού υψομέτρου της εγκατάστασης. Είναι σαφές ότι η θέση Κουτσοχέρα - Διάσελλα είναι ευκόλως προσβάσιμη, μη επαρκώς προστατευμένη, με σημαντικό βαθμό επικινδυνότητας, σε συνάρτηση με τις λοιπές μυκηναϊκές εγκαταστάσεις της ηλειακής γης.

Η εγγύτητα του ποταμού Αλφειού –όπου ακόμη και σήμερα, ιδία τους χειμερινούς μήνες, είναι εξαιρετικά ορμητικός, πλωτός, μεταφέροντας μεγάλο όγκο ύδατος– αποτελούσε αρτηρία επικοινωνίας και μετακινήσεων κατά τους ύστερους χρόνους της Εποχής του Χαλκού.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Τα στοιχεία που συλλέγονται από την αυτοψία και τις επιτόπιες σημειακές μετρήσεις με GPS, ενσωματώνονται και αποτυπώνονται ερμηνευτικά στους χάρτες του GIS¹⁶. Το λογισμικό που χρησιμοποιήθηκε ήταν το ArcView 9.3 για Windows7. Το σύνολο των τιμών σφάλματος και απόκλισης των γεωαναφορών δεν προσδιορίζεται με αρνητικό πρόσημο, καθώς ποσοστιαία δεν

14 Η πλέον εκτεταμένη οικιστική μονάδα αποκαλύφθηκε πρόσφατα (2010) στην Τριανταφυλλιά Κορυφής κατά μήκος της ρηξιγενούς ζώνης Βουνάργου - Κατακώλου σε υψόμετρο 310 μ. Βικάτου 2011. Αρχείο Ζ' ΕΠΚΑ: Πρωινή, Σάββατο 20 Μαρτίου 2010, 14: «Παρά τις φήμες για διακοπή των εργασιών, συνεχίζονται οι τομές στην Τριανταφυλλιά»: «...Σε εξέλιξη βρίσκεται η ανασκαφική έρευνα της Ζ' Εφορείας Αρχαιοτήτων...». Πρώτη, Σάββατο 20 Μαρτίου 2010, 6: «Συνεχίζονται οι ανασκαφές στην θέση «Τριανταφυλλιά» - Άγνωστο "τι μέλλει γενέσθαι" με διαχείριση απορριμμάτων. Στο "φως" και νέες αρχαιότητες...» του Παναγιώτη Πεντάζου: «... Τον Ιούλιο του 2008 στην περιοχή είχαν αποκαλυφθεί θολωτοί μυκηναϊκοί τάφοι». Δημοκρατική, Δευτέρα 22 Μαρτίου 2010, αρ. φ. 1153, 24: «Αποκαλύφθηκαν νέα ευρήματα των Κλασικών - Μυκηναϊκών χρόνων, ΚΡΥΒΕΙ Αρχαιολογικό θησαυρό η «Τριανταφυλλιά»»: «...η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αποκαλύψει ταφικά ευρήματα, καθώς και πήλινα θραύσματα τα οποία προσδιορίζονται ότι ανήκουν στους Κλασικούς και Μυκηναϊκούς χρόνους...». Πρωινή, Τρίτη 20 Απριλίου 2010: «Συνεχίζονται οι τομές στην περιοχή της "Τριανταφυλλιάς", Στο φως αρχαίος οικισμός»: «...πέρα από τον τάφο που είχε αποκαλυφθεί πριν περίπου δυο χρόνια στην περιοχή της Τριανταφυλλιάς, στο φως έχουν έλθει υπολείμματα από κτίσματα, κάτι που δείχνει πως εκεί υπήρχε οικισμός...».

15 Η προσέγγιση στο χώρο της συστάδας τάφων, στο πρηνές του λόφου, γίνεται από την ίδια πλευρά.

16 Maschner 1996.

γίνονται ανιχνεύσιμες στην αναγνώσιμη κλίμακα σημειακών θέσεων των χαρτών¹⁷. Αποτέλεσμα της συλλογής και επεξεργασίας των παραπάνω αναφερόμενων στοιχείων, υπήρξε η δημιουργία νέων χαρτών της υπό μελέτην περιοχής. Αντιστοιχούν επτά (7) τύποι χαρτών κυμαινόμενης κλίμακας από 1:30.000 έως 1:50.000. Παρουσιάζεται η οριοθετημένη περιοχή, όπου αποδίδονται τα εξής δεδομένα, τα οποία διακρίνονται σε:

1) ψηφιακό τοπογραφικό χάρτη της περιοχής μελέτης σε περιβάλλον χωροοργάνωσης χάρτου ΓΥΣ 1/50.000· 2) χάρτη ισοϋψών της περιοχής έρευνας· 3) χάρτη γεωλογικών σχηματισμών· 4) χάρτη ανάλογα με την γωνία της κλίσης του εδάφους· 5) χάρτη προσανατολισμού κλίσεων· 6) χάρτη επιφάνειας σκίασης εδάφους (σκιασμένου αναγλύφου)· 7) χάρτη κάλυψης/ χρήσης γης, βάσει του προγράμματος Corine 2000.

Έκαστος χάρτης περιέχει γενική και υπομνηματική πληροφορία:

- 1) τον αύξοντα αριθμό αλφαβητικής παρουσίασης·
- 2) την ονομασία του γεωλογικού και τοπογραφικού χάρτη προέλευσης·
- 3) την περιοχή ερεύνης και το όνομα της θέσης (η εγγύτητα των δύο θέσεων Διάσελλα – Άσπρα Σπίτια μεταξύ τους συνηγορεί στην καταγραφή τους σε κοινό χάρτη)·
- 4) την κλίμακα σχεδίασης, η οποία ποικίλλει (οι τιμές ανάγνωσης ορίζονται ως 1:50.000, 1: 45.000, 1: 40.000 και 1:30.000, με την αντίστοιχη παρουσία κλίμακας έως 5 χλμ.)·
- 5) το Σύστημα Συντεταγμένων που χρησιμοποιήθηκε (ΕΓΣΑ87)·
- 6) τις συντεταγμένες των λήψεων με GPS, μόνο στον τοπογραφικό χάρτη·
- 7) το Υπόμνημα, που περιλαμβάνει στοιχεία κοινά, όπως η σχεδίαση ισοϋψών καμπυλών, το υψόμετρο εκάστης θέσης, τα στοιχεία παραμέτρων επικοινωνίας και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ανάλογα με τη φύση του χάρτη·
- 8) τα στοιχεία του μελετητή των χαρτογραφικών δεδομένων·
- 9) τέλος, την ένδειξη της θέσης του σημείου του Βορρά.

4. ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΜΕ GPS (χάρτης 2)

ΘΕΣΗ	ΜΕΤΡΙΚΗ ΑΠΟΚΛΙΣΗ	ΠΛΗΘΟΣ ΣΗΜΕΙΑΚΩΝ ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ	ΕΓΣΑ x:	ΕΓΣΑ y:	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Διάσελλα – «Κουτσοχέρα»	5 μ.	μέτρηση 1: Θ.Τ 1 & Θ.Τ 2	299303	4163402	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β
	3 μ.	μέτρηση 2: Θ.Τ. 3	299245	4163388	
	4 μ.	μέτρηση 1: οικισμός	299148	4163590	
	3 μ.	μέτρηση 2: οικισμός	299163	4163571	
	3 μ.	μέτρηση 3: οικισμός	292962	4163571	

Πίνακας 1. Μετρικά δεδομένα οικιστικών καταλοίπων και ταφικών μνημείων της περιοχής μελέτης.

17 Η διενέργεια σημειακών λήψεων με χρήση GPS (μοντέλο Garmin) σε πλείστα σημεία στα όρια του χώρου, ορίζοντας ουσιαστικά το πλάτωμα που θα μπορούσε εν δυνάμει να αποτελέσει χώρο εγκατάστασης, έγινε με τη χρήση του Κτηματολογίου Α.Ε. και του Google Earth Pro, όπου τοποθετήθηκαν βάσει συντεταγμένων σε ΕΓΣΑ (x και y), ώστε να καταδειχθούν τα όρια πιθανής κατοίκησης σε τετραγωνικά μέτρα και κατ' επέκταση σε στρέμματα. Δεν υπήρξε παραμικρή επιβάρυνση των αρχαιοτήτων, καθώς δεν πραγματοποιήθηκε ουδεμία επέμβαση στον αρχαιολογικό χώρο και τα πορίσματα, αν και αποτελούν μέρος της αρχαιολογικής ή ιστορικής μαρτυρίας, λαμβάνουν μια παράλληλη ερμηνεία – εμβάθυνση στον περιβαλλοντικό αξιακό γνώμονα διαμόρφωσης πολιτισμού.

5. ΥΔΡΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Ανατολικά της θέσης μελέτης και σε απόσταση περίπου 500 μ. διέρχεται ο Αλφειός ποταμός. Σε πολύ μικρή απόσταση βρίσκεται και το ρέμα Κυβίτσα. Βορειοανατολικά, σε απόσταση 3 περίπου χλμ. καθέτως των όχθων του Αλφειού ποταμού, συναντούνται τα ρέματα Γκουρόρρεμα και Κούρτικο και συνεχίζοντας βορειότερα βρίσκεται η πηγή Γκινέτα. Βόρεια, και σε απόσταση 2 περίπου χλμ. από τη θέση εγκατάστασης, εντοπίζονται σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και με τις εκβολές τους στις όχθες του Αλφειού ποταμού τα ρέματα Γουβός, Κόντρας, Σπασικοίλη και Κλεφτόρρεμα. Βορειοδυτικά, σε απόσταση 1,5 περίπου χλμ., βρίσκονται τα ρέματα Τρανό και Βραχνιά. Νοτιοδυτικά, σε απόσταση περί τα 2 χλμ., βρίσκεται το ρέμα Γούβιζα. Νότια της θέσης, σε απόσταση 500 μ., βρίσκεται το ρέμα Λουμπάρδος και προχωρώντας νοτιότερα και σε απόσταση 2,5 περίπου χλμ. από τη θέση συναντώνται τα ρέματα Καλαμάκι και Ποτισώνα. Διαπιστώνεται με σαφήνεια το πλούσιο υδρογραφικό δίκτυο εντός των ορίων της ζώνης επιρροής του οικιστικού συνόλου. Τέλος πρέπει να αναφερθεί πως περί τα 6-6,5 χλμ. Βόρεια/βορειοανατολικά εντοπίζονται οι ποταμοί Ερύμανθος και Λάδωνας στη συμβολή τους με τον Αλφειό.

6. ΧΑΡΤΗΣ ΓΕΩΛΟΓΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ (χάρτης 3)

Παρουσιάζονται τα γεωλογικά χαρακτηριστικά της περιοχής μελέτης, τα οποία έχουμε προσλάβει και ψηφιοποιήσει από τους γεωλογικούς και σεισμοτεκτονικούς χάρτες του ΙΓΜΕ για το χώρο της Ηλείας. Αποδίδονται σε απλουστευμένη μορφή, ώστε να είναι κατά το μέγιστο δυνατό ερμηνευτικά προσεγγίσιμοι σε επίπεδο πληροφορίας από τους αρχαιολόγους. Το υπόμνημα του χάρτη περιλαμβάνει χρωματικά την γεωλογική πληροφορία που δύναται να γίνει κατανοητή, σε σχέση με τα εδάφη και το στρωματογραφικό προφίλ. Επίσης, για λόγους περιγραφικούς εντάχθηκαν τα περισσότερα στοιχεία του υπομνηματισμού των λοιπών χαρτών¹⁸.

Τα συστατικά της γεωμορφολογικής δομής του φυσικού χώρου, όπου εντοπίζεται η θέση Διάσελλα Κουτσοχέρα, αφορούν στα ακόλουθα.

Παρατηρείται σημαντική απόθεση δυτικά του χώρου κατοίκησης από χαλίκια και ιλυώδη άμμο, με στρώμα αλλουβιακού πηλού στην κορυφή, ο οποίος εντοπίζεται 1,5-2 μ. πάνω από τη στάθμη του Αλφειού ποταμού. Διακρίνουμε ανοιχτόχρωμους γκριζους (69-73%) και σκοτεινόχρωμους ασβεστόλιθους (2-4%). Επίσης, ψαμμίτες, και φλύσχη σε ποσοστό 6-7%. Η ποιότητα της καλλιέργειας εντάσσεται σε κλίμακα από μέτρια έως καλή. Παρέχεται άφθονο υλικό για παραγωγή κεραμικών προϊόντων και για χρήση ως υλικά δομής. Το μέγιστο του χώρου ζώνης επιρροής, αποτελείται από γόνιμα εδάφη μέτριας έως καλής απόδοσης καλλιέργειας και νομής ζώων.

Ανευρίσκονται ψαμμίτες, μικροαπολιθώματα, καθώς επίσης ηπειρωτικοί αργιλοπηλοί (κεραμική παραγωγή) και κροκαλοπαγή πετρώματα. Βορείως του Αλφειού, εντοπίζονται αργιλοπηλοί (τεφροί, πρασινωποί, καστανέρυθροι) με τοπικές παρεμβολές κροκαλολατυποπαγών χειμάρρειας προέλευσης. Επίσης, κιτρινωποί, καστανόχρωμοι ψαμμίτες. Παράλληλα, νοτίως διαπιστώνεται η παρουσία κύρια μικρών αποθέσεων αλλουβιακού πηλού, κώνων κορρημάτων, ποτάμιας ή χερσαίας προέλευσης, τα οποία μπορεί ο άνθρωπος να αξιοποιήσει για αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Σημαντικές εκτάσεις γόνιμων αλλουβιακών /προσχωσιγενών αποθέσεων εντοπίζονται νότια περί τα 4 χλμ.

Επίσης, σημαντικές ποσότητες φλύσχη εντοπίζονται στα νοτιοδυτικά της περιοχής έρευνας, περί τα 5 χλμ. Τέλος, κροκαλοπαγή και εναλλαγές ψαμμιτών και αργιλικών σχιστόλιθων σε λεπτά στρώματα. Ο φλύσχη σχετίζεται με την περισυλλογή αργίλου για την πα-

18 Allen κ.ά. 1990.

ραγωγή κεραμικών προϊόντων και τα κροκαλοπαγή με τη βοσκή και τη μετρίας απόδοσης καλλιέργεια εδαφών.

7. ΧΑΡΤΗΣ ΙΣΟΨΩΝ ΚΑΜΠΥΛΩΝ (χάρτης 4)

Στην ουσία, η κατηγορία αυτή αφορά στους χάρτες που δημιουργήθηκαν με την ψηφιοποίηση των ισοΨών με διάσταση εικονοστοιχείου 50 μ. των τοπογραφικών χαρτών των περιοχών που περιλαμβάνονται στη μελέτη. Αποτελεί μια ψηφιακή ανασύσταση του ανάγλυφου της γης, η οποία περιγράφει την γεωμετρία της γήινης επιφάνειας¹⁹.

Ο χάρτης αποδίδει με σαφήνεια το ζωτικό χώρο της θέσης Διάσελλα – Κουτσοχέρα. Παρουσιάζεται το πυκνό δίκτυο χερσαίων ημιονικών εύβατων δρόμων –οι βασικές αρτηρίες μετάβασης– κατά μήκος του Αλφειού ποταμού και καθέτως της παραγωγικής πηγής, προς τις λοιπές θέσεις της ενδοχώρας.

Η ανάλυση των στοιχείων ισοΨών αποσαφηνίζει τις άμεσες προτεραιότητες της κοινότητας, όπως η εκμετάλλευση του ευκόλως προσεγγίσιμου προς τα νοτιοανατολικά περιβάλλοντος χώρου, μιας εύφορης γης, όπου διαμορφώνονται πολυπληθή ρέματα και οι μικρές ποτάμιες αρτηρίες. Τονίζεται η συνάφεια σε σχέση με την περιβαλλοντική θεώρηση της αρχαιολογίας και ο βαθμός εξάρτησης από τις συνιστώσες του ευρύτερου οικοσυστήματος.

Επισημαίνεται η παρουσία περιμετρικά ορεινών όγκων (πυκνή απόδοση γραμμίδων), οι οποίοι παρέχουν κάλυψη και προστασία, του σχετικά χθαμαλού αλλά έντονης κλίσης λόφου (110 μ.). Τέλος, διαμορφώνεται μικρή πεδινή έκταση, η κοιλάδα Νταβιλιά, στην οποία, όπως αναφέρθηκε, έχει μεταφερθεί το Πλουτοχώρι.

8. ΧΑΡΤΗΣ ΚΛΙΣΕΩΝ (χάρτης 5)

Το χαρτογραφικό αυτό υπόβαθρο αφορά τους χάρτες που δείχνουν τις κλίσεις του εδάφους εκάστης περιοχής έρευνας. Η αξιοποίηση των στοιχείων έγινε με τη χρήση ψηφιακού μοντέλου εδάφους και της εντολής slope στο λογισμικό του προγράμματος Arcinfo²⁰.

Καθίσταται σαφές ότι η εφαρμογή των χαρτών κλίσης εδάφους είναι ιδιαίτερως σημαντική για την αρχαιολογική έρευνα, καθώς αναδεικνύεται η σχέση προσπέλασης χωρικών θέσεων από τον άνθρωπο, ο βαθμός δυσκολίας και οι δυνατότητες εκμετάλλευσης του φυσικού τοπίου. Η βαθμολόγηση των τιμών κλίσης αποδίδεται χρωματικά και παρατίθεται από την μηδενική που σχετίζεται με την επιφάνεια θαλάσσης έως την πλέον κρημνώδη από άποψη μοιρών περιοχή.

Παρατηρείται η εγκατάσταση σε σχετικά χαμηλό υψόμετρο (110 μ.), σε συνάρτηση με τις δυσπρόσιτες περιμετρικά διαμορφωμένες ορεινές γεωμορφές έντονων κλίσεων, όπου το μέσο υψόμετρο ορίζεται περί τα 250-300 μ.

Θεωρούμε πως βασικός λόγος για την εγκατάσταση είναι η ευκολία προσβασιμότητας σε ποτάμιες αρτηρίες και σε καλλιεργήσιμη γη. Συγκεκριμένα για τα Διάσελλα, ο χώρος επιρροής κείται νοτιοδυτικά, διαστάσεων περί τα 5 x 3 χλμ. Το ανάγλυφο παρουσιάζει σημαντική ποικιλομορφία, ενώ το μέγιστο του χώρου μελέτης χαρακτηρίζεται δυσπρόσιτο και έντονο ως προς τις ανώτερες τιμές κλίσεων.

19 Παναγιωτόπουλος και Καριώτης 2001, 12.

20 Burrough 1986, 50.

9. ΧΑΡΤΗΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ (χάρτης 6)

Τεκμηρίωση χαρτογραφικών δεδομένων σχετιζομένων με τον προσανατολισμό των πρανών της κάθε περιοχής μας δίδει η εντολή *Aspect* του ArcView. Η έννοια του προσανατολισμού χαρτών οριοθετείται σε συνάρτηση με τη θέση του αναγλύφου εν συγκρίσει με τον ήλιο και σε συνάφεια με τα χωρικά μοτίβα και τη θέση του ανθρώπου στην περιοχή μελέτης.

Ο προσανατολισμός ορίζει ποιοτικά και ποσοτικά την ακτινοβολία που προσπίπτει σε μια επιφάνεια, ώστε να παρουσιάζεται αντίστοιχα, θερμότερη ή ψυχρότερη. Τα κριτήρια εγκατάστασης πληθυσμιακών ομάδων στην περιοχή καθίστανται σαφή ήδη από την προϊστορία.

Όσον αφορά στην εγκατάσταση των Διασέλλων – Κουτσοχέρας, διαφαίνεται με απόλυτη σαφήνεια η επιλογή εγκατάστασης με προσανατολισμό νότια προς νοτιοανατολικά. Κριτήριο αποτελεί η επάρκεια φωτός και η ζεστασιά. Ο νοτιοανατολικός προσανατολισμός συγκεκριμένα σχετίζεται κυρίως με τους καιρικά ευμετάβλητους μήνες της Άνοιξης και του Φθινοπώρου. Η μελέτη του κλίματος κατέδειξε ασφαλώς ότι οι αίθριες μέρες ανέρχονται σε περισσότερες των εκατόν πενήντα (150) το έτος, με τις νεφοσκεπείς να αριθμούν λιγότερες των εβδομήντα (70). Η μικρή νέφωση, η μεγάλη ηλιοφάνεια και η εν γένει γλυκύτητα του κλίματος καθιστούν την περιοχή της Ηλείας μια εκ των πλέον ευνοημένων σε σχέση με τα κλιματολογικά φαινόμενα και δεδομένα «...η Ηλεία είναι η πλέον ηλιόλουστη περιοχή της Ελλάδας και από τις πλέον ευνοημένες ολόκληρης της Μεσογείου...»²¹.

10. ΧΑΡΤΗΣ ΣΚΙΑΣΜΕΝΟΥ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ (χάρτης 7)

Η ανασύσταση της γεωμορφολογίας μιας θέσης ορίζεται με τον ευκρινέστερο τρόπο μέσω της εντολής *Hillshade*²² του λογισμικού Arcinfo. Βασίζεται στην παραστατική τρισδιάστατη άποψη του χώρου, στις δυνατότητες απόδοσης φωτοσκίασης στο γεωμορφολογικό ανάγλυφο, ώστε να καταστούν τα επιμέρους χαρακτηριστικά κατανοητά στο έπακρο με αμεσότητα και κατά το δυνατόν ακρίβεια απόδοσης. Οι γεωμορφές διαμορφώνονται με κριτήριο την απόδοση του φωτός με διεύθυνση προς τα βορειοδυτικά. Είναι χαρτογραφικό μοντέλο, το οποίο, χρησιμοποιώντας εικόνα φωτοσκίασης, αποδίδει εξαιρετο πλαίσιο λεπτομέρειας της επιφανείας του χώρου τοπογραφικής μελέτης.

Βασική μέριμνα κατασκευής του χάρτη για τη θέση των Διασέλλων είναι να καταδειχτούν τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του, οι ισουψείς και το υδρογραφικό δίκτυο²³ σε συνάφεια με τη θέση κατοίκησης.

Παρέχεται εξαιρετικά υψηλή λεπτομέρεια του περιβάλλοντος φυσικού χώρου, όπου διαπιστώνεται η σχετικά συντηρητική, απομονωμένη ουσιαστικά θέση εγκατάστασης, περιβαλλόμενη αμφιθεατρικά από ημιορεινούς όγκους – προφανώς επιδιώκεται η εγκατάσταση σε ασφαλή, φυσικά οχυρό χώρο. Ο χάρτης δηλώνει με σαφήνεια το πλέον πιθανό σενάριο εγκατάστασης επί του λόφου των Διασέλλων – Κουτσοχέρας, ήτοι της εξασφάλισης: α) πλούσιου υδρογραφικού δικτύου, β) φυσικά οχυρής θέσης και γ) μικρών εύφορων γαιών προς εκμετάλλευση.

11. ΧΑΡΤΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΓΗΣ / CORINE 2000 (χάρτης 8)

Η αναλυτική παρουσίαση στοιχείων χρήσης γης –βάσει της μελέτης του προγράμματος

21 Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά* 1 και 2, Τόμοι 13, 14.

22 Τζελέπης κ.ά. 2008. Imhof 1982, 189.

23 Απεικονίζεται με κυανά γραμμίδα.

Corine2000²⁴ (CO-ordination of Information on the Environment)- πραγματοποιήθηκε με γνώμονα την κατανόηση των εδαφολογικών δεδομένων, δηλαδή των δυνατοτήτων του εδάφους σε συνάρτηση με γεωργικές εργασίες, κτηνοτροφική παραγωγή, δυνατότητες εκμετάλλευσης του φυσικού τοπίου (π.χ. υλοτομία), αλλά και την κατανόηση των εν γένει δυνατοτήτων του ανθρώπου προς προσπορισμό των αγαθών που προσφέρονται από το οικοσύστημα, καθώς και του βαθμού αξιοποίησής τους.

Η τωρινή εικόνα αποτελεί στιγμιότυπο της παρελθούσας δεκαετίας και αναντίρρητα έχει διαφοροποιήσει σημαντικά τις μορφές, καθώς οι απαιτήσεις μεταβάλλονται²⁵. Ο φυσικός πλούτος, οι ανάγκες και οι προοπτικές εκμετάλλευσης αποτελούν βασικό κριτήριο της σύγχρονης αποτύπωσης επί χάρτου με δυναμική μετεξέλιξης σε σύντομο χρονικό διάστημα, όμως η εν δυνάμει μορφολογία σε γεωλογική βάση ανάγνωσης καθιστά δυνατή την ανίχνευση παραμέτρων και συνιστωσών παρελθόντων οικοσυστημάτων, καθώς η ποιότητα και οι δυνατότητες της γης, στο πλαίσιο της φυσικής αξιοποίησης των πόρων που παρέχονται, δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά. Η χρήση γης, με γνώμονα την ποιότητα και τις δυνατότητες του υπεδάφους, αποτελεί για τον αρχαιολόγο προγνωστικό δείκτη ανθρωπογενούς επέμβασης και δραστηριοποίησης σε ένα δεδομένο χώρο²⁶.

Διαπιστώνονται σημαντικές εκτάσεις ελαιώνων και εξαιρετικά εκτεταμένοι φυσικοί χώροι κατάλληλοι για γεωργική εκμετάλλευση. Πρόκειται για μια πλούσια εδαφολογικά περιοχή. Ευρείες περιοχές μη αρδεύσιμης - αρόσιμης γης επισημαίνονται κατά μήκος της κοιλάδας του Αλφειού και νοτίως της θέσης εγκατάστασης. Εντοπίζεται δασοκάλυψη, με την παρουσία κωνοφόρων και μικτού δάσους, πλησίον της θέσης κατοίκησης, κυρίως στα δυτικά. Η περιοχή παρέχει επίσης σημαντικές προοπτικές νομής ζώων. Συμπερασματικά, τα σύνθετα συστήματα καλλιέργειας, τα οποία σχετίζονται με γεωργικές εργασίες και καλώς καλλιεργήσιμη γη αποτελούν σημαντικό χαρακτηριστικό χρήσης γης περιμετρικά της θέσης κατοίκησης. Επιπλέον, το πλούσιο υπέδαφος και οι σημαντικές ποσότητες υδάτων από τον Αλφειό και τους παραποτάμους του προσδίδουν στην περιοχή εξαιρετικές δυνατότητες για κατοίκηση.

12. ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΟΡΑΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΠΙΟΥ (χάρτης 9)

Τα ViewSheds ως εργαλείο του ΓΣΠ δίνουν τη δυνατότητα στους ερευνητές να αποκαταστήσουν οπτικές απόψεις του τοπίου²⁷.

Σε μια καθαρή μέρα, η θέση εγκατάστασης αποδίδει στο έπακρο οπτική θεώρηση του συνόλου των πεδινών εκτάσεων, εξαιρετική άποψη της θάλασσας καθώς και των ορεινών όγκων της κεντρικής Πελοποννήσου. Γενικά, δύναται να λεχθεί πως το μέγιστο των θέσεων κατοίκησης της YEX της ηλειακής γης, ανεξαρτήτως χρονικής υποπεριόδου, επιζητά τη μέγιστη δυνατή εποπτεία του περιβάλλοντος χώρου στο μέγιστο δυνατό εύρος.

Όπως διαφαίνεται από το viewshed analysis²⁸ ορίζεται η τιμή εποπτείας με θαλασσί χρώμα -navy blue- η χιλιομετρική απόσταση οπτικής εκτιμάται με κριτήριο την υψομετρική τιμή εκάστης θέσης σε συνάφεια με το λοιπό φυσικό τοπίο. Σημειακά εντός μελανού κύκλου ακτίνας

24 Το CORINE συντονίζεται από το Κοινό Κέντρο Ερευνών (Joint Research Centre, JRC) της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως και από την Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Περιβάλλοντος (European Environmental Agency). Οι πιο συνηθισμένες χρήσεις του CORINE είναι για τη διαχείριση γης, για την προστασία της φύσης και για τη διαχείριση υδάτινων πόρων (De Lima 2005). Το CORINE βασίζεται σε οπτική φωτοερμηνεία εικόνων του δορυφόρου LANDSAT 7 ETM+ και *ad hoc* δημιουργίας χαρτών χρήσεων ή καλύψεων γης. Σταθάκης κ.ά. 2008.

25 Bell 1992.

26 Edis κ.ά. 1989, 112.

27 Lee και Stucky 1998. Fisher 1991. Loots 1997. Topouzi κ.ά. 2000.

28 Ως viewshed εκτιμάται το εύρος της ορατότητας από μια σημειακή αναφορά επί χάρτου, όπως αυτή υπολογίζεται από το μοτίβο αναγλύφου και ισουψών του εδάφους. Kay και Sly 2001. Wheatley 1995.

2 χλμ., που αποτελεί την ζώνη επιρροής εκάστης θέσης μελέτης, αποδίδονται τα προς έρευνα οικιστικά κατάλοιπα. Σύμφωνα με την ανάλυση των στοιχείων ορατότητας, η θέση μελέτης των Διασέλλων – Κουτσοχέρας εντοπίζεται σε υψόμετρο 110 μ. και περιβάλλεται από υψηλότερους λόφους, οι οποίοι την καθιστούν φυσικά οχυρή και δυσπρόσιτη.

Η εποπτεία του χώρου περιορίζεται στον περίγυρο της ζώνης επιρροής ακτίνας περί τα 2-4 χλμ. με διεύθυνση από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά. Η θέση παρέχει μέγιστη εποπτεία αποσπασματικά του οροπεδίου της Φολόης, των νοτίων κορυφογραμμών του Ερυμάνθου και νοτιοδυτικά του όρους Λαπίθα. Η θέση δεικνύει τάσεις απομόνωσης, παρότι κείται πλησίον της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας. Συνδέεται, βάσει των στοιχείων ανάλυσης, κυρίως με τη θέση των Άσπρων Σπιτιών ανατολικότερα, αποτελώντας κόμβο ελέγχου της επικοινωνίας, μετακίνησης και εμπορικών σχέσεων δια μέσου του Αλφειού, από την Αρκαδία προς την παράκτια ζώνη. Δεν διαπιστώνεται άμεση εποπτεία έτερης οικιστικής θέσης.

13. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΕ GOOGLE EARTH PRO 3D (εικ. 1, 2)

Η χρήση του Google Earth Pro, με τη λήψη εικόνων 3D από διαφορετικά ύψη, κλίσεις εδάφους και σημειακές οπτικές, χρησιμοποιήθηκε, ώστε να αναδειχτεί το γεωφυσικό ανάγλυφο, το υδρολογικό δίκτυο, πιθανοί δρόμοι εμπορίου – προσβάσεις και πεδινές εκτάσεις για καλλιέργεια ή κτηνοτροφική δραστηριότητα και οι αποστάσεις της θέσης των Διασέλλων με τους λοιπούς οικισμούς. Πρόκειται για μια εξαιρετικά σύνθετη και σημαντική γεωμορφολογικά προσέγγιση²⁹.

Επιλέχτηκαν, όσον αφορά στην τρισδιάστατη προβολή, χρώματα υψής True Color (32bit). Το ανισοτροπικό φίλτράρισμα επιλέχτηκε υψηλό και η λειτουργία γραφικών σε DirectX. Η εμφάνιση γεωγραφικού πλάτους/ μήκους έγινε με κριτήριο μίρες, λεπτά και δευτερόλεπτα. Η μονάδα μέτρησης που ακολουθήθηκε ήταν σε μέτρα και χιλιόμετρα. Η εξομάλυνση γραμμών απενεργοποιήθηκε και η ποιότητα του εδάφους διαμορφώθηκε στο υψηλότερο επίπεδο με ανύψωση του εδάφους στην κλίμακα 3 (0,5-3), ενώ η σχέση εστίασης (ζουμ) επιλέχτηκε 1:1.

14. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΥ ΟΡΙΩΝ ΠΙΘΑΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΧΡΗΣΗΣ ΓΗΣ

Τα κριτήρια εντοπισμού των ορίων του εν δυνάμει χώρου εγκατάστασης, στο πλαίσιο χρήσης γης την Υστεροελλαδική εποχή, σχετίζονται άμεσα με τη διαμόρφωση του εδάφους. Με κεντρικό άξονα τα ανευρεθέντα κατάλοιπα και με κριτήριο τις κατά τεκμήριο ποσοστιαία απόκρημνες παρυφές των λόφων εγκατάστασης σε περισσότερες της μιας πλευρές, ορίζουμε το χώρο σύμφωνα με την κλίση του εδάφους και το σημείο της θέσης πρόσβασης.

Συνήθως, τα οικιστικά κατάλοιπα εντοπίζονται στην πλευρά του πλατώματος που εποπτεύει την κοιλάδα ενός ποταμού ή ένα σημαντικό πέρασμα, σε –ει δυνατόν– τη μέγιστη προοπτική ορατότητα σε πλάτος πεδίου και σε βάθος χώρου. Στο σύνολο των περιπτώσεων τα ποιοτικά εδαφολογικά δεδομένα ή η προτίμηση σε βραχώδεις λόφους, δεν φαίνεται να αλλοίωσε σημαντικά τη μορφή των χώρων εγκατάστασης.

29 Waters 1992, 12-45.

Ποταμός Αλφειός:	1,65 χλμ.
Ποταμός Πηνειός:	42,30 χλμ.
Ποταμός Νέδα:	58,55 χλμ. διαμέσου της κοιλάδας του Αλφειού και της παράλιας ζώνης και 21,60 σε απόλυτη ευθεία μέσω της ορεινής δύσβατης Ηλείας.
Ποταμός Ερύμανθος:	6 χλμ.
Ποταμός Πηνειακός Λάδωνας:	23 χλμ. σε απόλυτη ευθεία από το πλησιέστερο σημείο του ποταμού.
Πλησιέστερη σημειακά παράκτια ζώνη:	29,30 χλμ.
Λιμένας Αγ. Ανδρέου:	48 χλμ.
Λιμένας Κυλλήνης:	76,20 χλμ.
Οικιστικά κατάλοιπα έως το νεκροταφείο θαλαμωτών:	περί τα 150 μ.
Άσπρα Σπίτια:	5,70 χλμ.
Δάφνη: :	51,43 χλμ.
Δρούβα:	13,45 χλμ. διαμέσου της κοιλάδας του Αλφειού.
Επιτάλιο:	25,45 χλμ.
Κακόβατος:	50,20 χλμ.
Κ. Σαμικό:	40,35 χλμ.
Κορυφή:	41 χλμ. διαμέσου της κοιλάδας του Αλφειού και 32 χλμ. μέσω ημιορεινής Ηλείας σε απόλυτη ευθεία.
Λέπρεο:	60 χλμ. διαμέσου της παράλιας ζώνης και 57 χλμ. σε απόλυτη ευθεία μέσω των ημιορεινών όγκων.
Τριανταφυλλιά:	40,90 χλμ. διαμέσου της παράλιας ζώνης και της κοιλάδας του Αλφειού και 33 χλμ. σε απόλυτη ευθεία μέσω των ημιορεινών όγκων.
Φιγάλεια:	72,60 χλμ. διαμέσου της παράλιας ζώνης και της κοιλάδας της Νέδας και 25 χλμ. σε απόλυτη ευθεία μέσω των δύσβατων ορεινών περασμάτων.

Πίνακας 2. Θέση μελέτης σε συνάφεια με το σύνολο των μετρικών αποστάσεων σημαντικών γεωμορφολογικών θέσεων και οικιστικών καταλοίπων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Η διενέργεια σημειακών λήψεων με χρήση GPS³⁰ σε πλείστα σημεία στα όρια του χώρου, ορίζοντας ουσιαστικά το πλάτωμα που θα μπορούσε εν δυνάμει να αποτελέσει χώρο εγκατάστασης, έγινε με τη χρήση του Κτηματολογίου Α. Ε. και του Google Earth Pro, όπου τοποθετήθηκαν βάσει συντεταγμένων σε ΕΓΣΑ87 (x και y), ώστε να καταδειχτούν τα όρια πιθανής κατοίκησης σε τετραγωνικά μέτρα και κατ' επέκταση σε στρέμματα. Κριτήριο των μετρήσεων που ορίζουν την περίμετρο απετέλεσε η εγγύτητα στη θέση εγκατάστασης και η γεωμορφολογία του χώρου. Πρόκειται για μετρήσεις της απόστασης ή του εμβαδού ενός γεωμετρικού σχήματος επί του εδάφους.

Ως πιθανολογούμενος χώρος εγκατάστασης της θέσης μελέτης Διασέλλων, «Κουτσοχέρας» λογίζεται έκταση +/- 3.485,14 τ.μ. (3,5 στρέμματα). Πρόκειται για εξομαλυσμένο πλάτωμα κορυφής χθαμαλού λόφου, με έντονη κατωφέρεια προς τα δυτικά. Αυτός ήταν πιθανότατα ο λόγος της διαμόρφωσης -περιμετρικά του οικιστικού συνόλου- εξαιρετικά ισχυρού τοίχου, προφανέστατα αναλημματικού.

15. ΜΕΤΡΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΑΣΕΙΣ ΘΕΣΕΩΝ ΜΕΛΕΤΗΣ

Ο υπολογισμός των μετρικών αποστάσεων της εγκατάστασης των Διασέλλων με τις λοιπές σύγχρονες θέσεις, σε συνάρτηση με τις σημαντικότερες ποτάμιες αρτηρίες και τα επίνεια της Ηλείας, υλοποιήθηκε με βασικό άξονα τους χάρτες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας των αρχών του προηγούμενου αιώνα. Οι ημιονικοί εύβατοι, δύσβατοι και οι καρροποίητοι οδοί, αποτέλεσαν οδηγό, ιδία για τις ημιορεινές προσβάσεις. Όσον αφορά τα οικιστικά κατάλοιπα, πλησίον της κοιλάδας του Αλφειού και της Νέδας, προτιμήθηκε η διαδρομή διαμέσου της παράκτιας ζώνης και των παρόχθιων διαβάσεων των μεγάλων ποτάμιων αυτών αρτηριών προς την ενδοχώρα.

16. ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Η οικιστική θέση των Διασέλλων - Κουτσοχέρας, η οποία μελετάται με γνώμονα μεθοδολογικές προσεγγίσεις της Περιβαλλοντικής Αρχαιολογίας, με τη συνδρομή των θετικών επιστημών και της Πληροφορικής, συμβάλλει στην παράθεση και ανίχνευση των συνιστωσών που διαμορφώνουν συνθήκες διάδρασης πτυχών της κοινωνικής διαβίωσης και της Φύσης.

Τα κριτήρια επιλογής εγκατάστασης στο χώρο, όπως συμβαίνει για το σύνολο των σωζόμενων ή μερικώς αποκαλυφθέντων οικισμών της μυκηναϊκής Ηλείας, παραμένουν κοινά, ασχέτως της περιόδου κατοίκησης. Η εγκατάσταση προϋποθέτει την ύπαρξη δεδομένων που διαμορφώνουν χαρακτηριστικά πολιτισμικής ανέλιξης.

Πρόκειται για επιμέρους στοιχεία, τα οποία απαρτίζουν και συνθέτουν κατά κύριο λόγο, η εγγύτητα της εγκατάστασης 1) με υδάτινους πόρους (ποταμοί, ρέματα, χείμαρροι και πηγές), με στόχο τη διαρκή εξασφάλιση πόσιμου ύδατος³¹, τόσο για τους κατοίκους όσο και για τα οικόσιτα ζώα και 2) με περιοχές με εκτεταμένες -εν δυνάμει- καλλιεργήσιμες και εξαιρετικά γόνιμες εκτάσεις αγρωστωδών φυτών και ελαιοδέντρων.

Η διάταξη και η αρχιτεκτονική του οικισμού των Διασέλλων, τουλάχιστον εξ όσων μπορεί κανείς να κρίνει από τα διασωθέντα θεμέλια, εμφανίζει κατασκευαστική ομοιογένεια προς τους

30 Το μοντέλο GPS που χρησιμοποιήθηκε κατά τις μετρήσεις ήταν το Garmin e-Trex Legend H.

31 Περιοχές που εντοπίζονται κοντά σε πηγές προτιμούνταν. Οι πηγές συνήθως διαμορφώνονται σε θέσεις, όπου οι υπερκείμενοι διαπερατοί ψαμμίτες επικάθονται μαργών.

λοιπούς γνωστούς οικισμούς της ΥΕΧ³². Τα δομικά υλικά είναι λίθοι³³, διαφόρων προελεύσεων και μορφολογικών χαρακτηριστικών, όπως ποτάμιες κροκάλες, πλακαροί ασβεστόλιθοι, κροκαλοπαγή πετρώματα, κογχυλιάτης λίθος, αργοί λίθοι, καθώς επίσης άργιλος, ξυλεία και πλίνθοι για την ανωδομή.

Η ύπαρξη περιβόλου (αναφέρονται βιβλιογραφικά τρεις ακόμη περιπτώσεις από τη Μυκηναϊκή Ηλεία: Δάφνη³⁴, Κακόβατος³⁵, «Κλειδί» Κ. Σαμικού;³⁶), όπως κατέδειξαν η αυτοψία, οι μελέτες των ανασκαφών και ανάλυση της γεωμορφολογίας, σχετίζεται με αναλημματικές κατασκευές.

Η μελέτη του συνόλου των χαρτών GIS, αποσαφηνίζει πλήρως τα κριτήρια επιλογής κατοίκησης της ΥΕΧ στο πλαίσιο ενός ιδιότυπου περιβαλλοντικού ντετερμινισμού³⁷.

Η κλίση του εδάφους αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες επιλογής εγκατάστασης, υπό την έννοια ότι η γενική μορφολογία του αναγλύφου δύναται να συμβάλλει στο έπακρο στη βιωσιμότητα της κοινότητας.

Τα κριτήρια σχετίζονται με την σχετικά βατή διάρθρωση του χώρου, τη φυσικά οχρή επιλεγείσα θέση με έντονες κλίσεις τουλάχιστον σε τρεις πλευρές της, όπου επιδιώκεται εγκατάσταση άνω των 35-70°, με κύριο ζητούμενο τη δυσκολία μετάβασης, αλλά και προσδοκώντας τη μέγιστη δυνατή εποπτεία του περιβάλλοντος χώρου.

Σημαντικό κριτήριο αφορά στην προσβασιμότητα σε εκμεταλλεύσιμους πόρους, αξιοποιώντας τα εδαφολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής με το ελάχιστο δυνατό κόστος και καλύπτοντας τις ανάγκες μέσω της μεικτής οικονομίας³⁸. Σαφέστατα, επιδιώκονται γεωμορφές που να παρέχουν δυνατότητα εκμετάλλευσης α) καλλιεργήσιμων εκτάσεων (με κλίσεις από 3 έως 10° μοίρες το μέγιστο), επαρκών για τα μικρά πληθυσμιακά μορφώματα της περιοχής, β) πεδινών περιοχών ποώδους βλάστησης για την άσκηση της κτηνοτροφίας και εν τέλει, γ) περιοχών με νότιο-νοτιοδυτικό ή ανατολικό προσανατολισμό, ώστε να εκμεταλλεύονται τη μέγιστη ένταση του ηλιακού φωτός και της θερμοκρασίας, σε μια από τις πλέον ευνοημένες περιοχές από άποψη ηλιοφάνειας στον ελλαδικό χώρο.

Αναντίρρητα, η εγγύτητα προς τον Αλφειό ποταμό αποτελεί βασικό περιβαλλοντικό γνώμονα επιλογής κατοίκησης στο χθαμαλό λόφο των Διασέλλων. Χαρακτηριστικό αξιολόγησης της σπουδαιότητας της παραγωγικής δύναμης του Αλφειού κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού λαμβάνει η κάθετη και οριζόντια κατάτμηση του συνόλου των θέσεων που έχουν εντοπιστεί. Εντός των ορίων του σύγχρονου νομού, κατά την πορεία του ποταμού προς τη θάλασσα, εντοπίζεται πλήθος οικιστικών και ταφικών καταλοίπων.

Αρχικά επισημαίνεται η εγκατάσταση Άσπρα Σπίτια³⁹ πλησίον της συμβολής των ποτάμιων αρτηριών Αλφειού και Ερυμάνθου, ενώ ανατολικότερα βρίσκεται ο Λάδωνας. Σε απόσταση μικρότερη των 5 χλμ. εντοπίζεται η θέση ενδιαφέροντος Διάσελλα - Κουτσοχέρα, με τα οικιστικά ευρήματα και τους τρεις θαλαμωτούς τάφους (Α-Γ). Η χρονολόγηση των δύο θέσεων, που πιθανότατα σχετίζονταν άμεσα, τοποθετείται στις ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περιόδους.

Ο οικισμός των Διασέλλων, όπως και το σύνολο των γνωστών θέσεων, διαθέτουν ζώνες επιρ-

32 Ο Πausanias αναφέρει τη χρήση *έπιχωρίων λίθων*.

33 Η μελέτη των υλικών δομών των κτισμάτων καταδεικνύει σαφώς -για την κατασκευή θεμελίων- την προτίμηση στην επιλογή λίθων (πυριγενών ή ιζηματογενών) που απαντούν πλησίον ποταμών κοντά στις θέσεις κατοίκησης.

34 Αραπογιάννη 1998.

35 Müller 1909. Dörpfeld 1907, 14· 1908α.

36 Dörpfeld 1908β. Hope Simpson και Hagel 2006, 60.

37 Barton κ.ά. 1999.

38 Θανασουλόπουλος 2003.

39 Στη θέση Άσπρο Λιθάρι, πλησίον του σύγχρονου χωριού κατά μήκος του ποταμού, έχει εντοπιστεί θαλαμωτός τάφος, η θέση του οποίου σήμερα δεν δύναται να ταυτιστεί.

ροής/εκμετάλλευσης, οι οποίες χαρακτηρίζονται από παρουσία χαμηλών κλίσεων (έως 10°). Εκτείνονται 1-2 χλμ. από τη θέση της κοινότητας και το πλούσιο υδρογραφικό δίκτυο, εντοπίζεται περί τα 2-4 χλμ. το μέγιστο. Πρόκειται για επαρκή χώρο προσπορισμού των αναγκαίων αγαθών, ο οποίος όμως αλληλοεπικαλύπτεται στις περιπτώσεις μεγαλύτερης πυκνότητας των θέσεων, όπως στη συμβολή του Αλφειού με τον Κλαδέο.

Συνήθως, τα οικιστικά κατάλοιπα, όπως τα Διάσελλα, αλλά και λοιπές θέσεις εγκατάστασης (Άσπρα Σπίτια⁴⁰, Επιτάλιο⁴¹, Δρούβα⁴²), σχετίζονται άμεσα με τη διαμόρφωση του εδάφους, καθώς εντοπίζονται στην πλευρά του πλατώματος, το οποίο εποπτεύει μία κοιλάδα ή ένα σημαντικό οδικό πέρασμα, παρέχοντας τη μέγιστη ορατότητα σε πλάτος πεδίου και σε βάθος χώρου. Στο σύνολο των περιπτώσεων τα ποιοτικά εδαφολογικά δεδομένα δεν φαίνεται πως αλλοίωσαν σημαντικά τη μορφή των χώρων εγκατάστασης. Αιολικά ιζήματα⁴³ και εκπλύσεις πλαγιών, συνετέλεσαν στην επικάλυψη ή τη μερική διάβρωση των θέσεων σε μικρό βαθμό. Επί της θέσης Διάσελλα – Κουτσοχέρα (ΥΕ ΙΙΑ2-Γ), η υψομετρική απόσταση μεταξύ οικιστικών καταλοίπων (υψ. 110 μ.) και θαλαμωτών τάφων (105 μ.) προσδιορίζεται περί τα 5 μ.

Η ενδοχώρα της Ηλείας πληροί τις προϋποθέσεις διαβίωσης με όρους πλεονάσματος. Το ανάγλυφο και η εγγύτητα σε φυσικούς πόρους με την έμφυτη προσπάθεια του ανθρώπου να προσεγγίσει επίπεδα πλεονάσματος και αυτάρκειας καθορίζει την εξελικτική πορεία μιας κοινωνικής οντότητας.

Μοναδικό ανιχνεύσιμο στοιχείο εγκατάλειψης της θέσης των Διασέλλων είναι η αλλαγή των οικονομικών συνθηκών. Όπως συνέβη στην περίπτωση των παράκτιων θέσεων της Ηλείας της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, αντίστοιχα δεδομένα συνετέλεσαν στην αργή – ανεπαίσθητη μετάβαση στην εποχή του Σιδήρου⁴⁴.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen, K.M.S., S.W. Green, και E.B.W. Zubrow. 1990. *Interpreting Space: GIS and Archaeology*. London: Taylor and Francis.
- Αντωνίου, Μ. 2008. «Οι σχέσεις της ΝΔ Πελοποννήσου με τη μινωική Κρήτη, κατά την ΥΕΙ – ΙΙΑ περίοδο: Οι ενδείξεις της κεραμικής.» Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Αραπογιάννη, Ξ. 1998. «Ανασκαφικές εργασίες (Δάφνη).» *ΑΔ* 53B:225-227.
- _____. 1999. «Νομός Ηλείας. Ανασκαφικές εργασίες.» *ΑΔ* 54B:231-235.
- Barcelo, J.A., και M. Pallares. 1996. «A critique of GIS in Archaeology. From Visual seduction to Spatial Analysis.» *Archeologia e Calcolatori* 6:313-326.
- Barton, C.M., J. Bernabeu, J.E. Aura, και O. Garcia. 1999. «Landscape dynamics and socioeconomic change: an example from the Polop Alto valley.» *AmerAnt* 64:609-634.
- Bell, M. 1992. «The prehistory of soil erosion.» Στο *Past and present soil erosion: archaeological and geographical perspectives*, επιμ. M. Bell και J. Boardman, 21-35. Oxford: Oxbow.
- Βικάτου, Ο. 2011. Το Έργον της Ζ' ΕΠΚΑ για το 2010 και 2011. Ολυμπία.
- Burrough, P.A. 1986. *Principles of Geographical Information Systems for Land Resources Assessment*. Oxford: Clarendon Press.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Εκπαίδευσης/3α. 1988. *Τοπογραφία*. ΣΚ 800/1. Αθήνα.
- Γιαλούρης, Ν. 1954. «Ανασκαφές εις Μπάμπες Μακρυσίων.» *ΠΑΕ*:290-298.
- _____. 1955. «Ανασκαφές εις Μπάμπες Μακρυσίων.» *ΠΑΕ*:243-244.
- Carter, J. 1989. «On defining the GIS. Fundamentals of GIS: A Compendium.» *American Society for Photogrammetry and Remote Sensing*:3-7.

40 Αραπογιάννη 1999.

41 Αντωνίου 2008, 119. Themelis 1968.

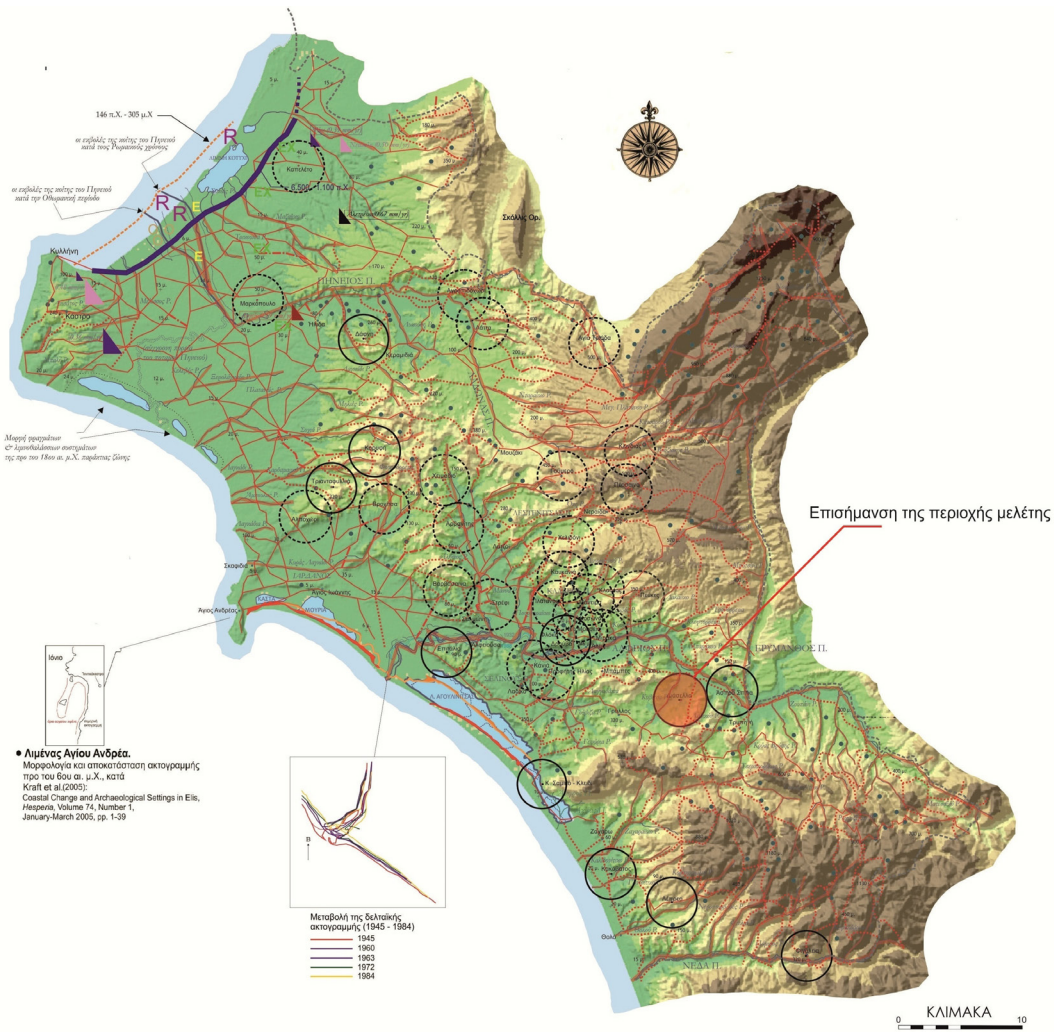
42 Yalouris 1968.

43 Walker και Middleton 1979.

44 Waldbaum 1978.

- Clarke, K.C. 1986. «Advances in GIS.» *Computers, Environment and Urban Systems* 10:175-184.
- Cowen, D.J. 1990. «GIS versus CAD versus DBMS: What are the differences?» Στο *Introductory Readings in Geographic Information Systems*, επιμ. D.J. Peuquet και D.F. Marble, 52-61. London: Taylor and Francis.
- De Lima, N.M.V. 2005. *CORINE land cover (updating for the year 2000)*. European Commission, Joint Research Centre (DG JRC), Institute for Environment and Sustainability (IES). Land Management Unit, 23-130. Ispra (VA), Italy.
- Dodwell, C. 1819. *A Classical and Topographical tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806*. London.
- Dörpfeld, W. 1907. «Tiryns, Olympia und Pylos.» *AM* 32:1-18.
- _____. 1908α. «Alt -Pylos, Die Kuppelgraeber von Kakovatos.» *AM* 33:295-318.
- _____. 1908β. «Die Homerische Stadt Arene.» *AM* 33:320-322.
- Edis, J., D. MacLeod, και R. Bewley. 1989. «An archaeologist's guide to classification of cropmarks and soilmarks.» *Antiquity* 63:112-126.
- Fisher, P. 1991. «First experiments in viewshed uncertainty: the accuracy of the viewshed area.» *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing* 57:1321-1327.
- Hope Simpson, R., και D.K. Hagel. 2006. *Mycenaean fortifications, highways dams and canals*. SIMA 133. Sävedalen: Paul Åström.
- Θαναουλόπουλος, Κ. 2003. «Η εξέλιξη των ειδών και η γεωργική σκέψη και πρακτική: από την αρχαία Ελλάδα στο σήμερα.» Στο *2ο Παγκόσμιο Συνέδριο «Η αρχαία Ελλάδα και ο σύγχρονος κόσμος», Αρχαία Ολυμπία, Ιούλιος 2002*, 74-85. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Imhof, E. 1982. *Cartographic Relief Presentation*. Berlin - New York: Walter de Gruyter.
- Indruszewski, G. 2003. «GIS-analysis in the reconstruction of an early medieval landscape. The Upper Lusatian case-study.» Στο *CAA 2003 Enter the past. The E-way into the four dimensions of cultural heritage, computer application and quantitative methods in archaeology, Proceedings of the 31th Conference (Vienna, Austria, April 2003)*, επιμ. M. der Stadt Wien, R.K. Erbe, και S. Wien, 267-270. BAR-IS 1227. Oxford: Archaeopress.
- Kay, S., και T. Sly. 2001. «An application of Cumulative Viewshed Analysis to a medieval archaeological study: the beacon system of the Isle of Wight, United Kingdom.» *Archeologia e Calcolatori* 12:167-179.
- Κουτσόπουλος, Κ., και Ν. Ανδρουλακάκης. 2003. *Εφαρμογές Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών με χρήση λογισμικού ArcGIS*. Αθήνα: Παπασωτηρίου.
- Leake, W.M. 1846. *Travels in the Morea*. Vols. I, II, III. London.
- Lee, J., και D. Stucky. 1998. «On Applying Viewshed Analysis for Determining Least-cost Paths on Digital Elevation Models.» *International Journal of Geographical Information Science* 12:891-905.
- Loots, L. 1997. «The Use of Projective and Reflective Viewsheds in the Analysis of the Hellenistic City Defence System at Sagalassos, Turkey.» *Archaeological Computing Newsletter* 49:12-16.
- Maschner, H.D.G. 1996. «Geographic information Systems in archaeology.» Στο *New methods, Old problems: Geographic Information Systems in modern archaeological research*, επιμ. H. Maschner, 1- 21. Carbondale: Southern Illinois University.
- Müller, K. 1909. «Alt-Pylos.» *AM* 34:269-328.
- Νικολέντζος, Κ. 2009. «Μυκηναϊκή Ηλεία: Πολιτιστική και πολιτική εξέλιξη, εθνολογικά δεδομένα και προβλήματα.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παναγιωτόπουλος, Ε., και Γ. Καριώτης. 2001. *ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ Ι*. Σέρρες: ΤΕΙ Σερρών, Τμήμα Γεωπληροφορικής και Τοπογραφίας.
- Παπαχατζής, Ν. 1978. *Παυσανίου Έλλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακά - Ήλικά*. Αθήνα: Έκδοτική Αθηνών.
- Savage, S.H. 1990. «GIS in Archaeological research.» Στο *Interpreting Space: GIS and Archaeology*, επιμ. K.M.S. Allen, S.W. Green, και E.B.W. Zubrow, 22-32. London: Taylor and Francis.
- Spikins, P., C. Conneller, H. Avestaran, και B. Scaife. 2002. «GIS Based Interpolation Applied to Distinguishing Occupation Phases of Early Prehistoric Sites.» *JAS* 29:1235-1245.
- Σταθάκης, Δ., Κ. Περάκης, και Ι. Φαρασλής. 2008. «Διαχρονική ανάλυση χρήσεων γης με βάση τα δεδομένα του ευρωπαϊκού προγράμματος CORINE εξετάζοντας τον πίνακα αλλαγών.» Στο *5ο Πανελλήνιο Συνέδριο HellasGIS - Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών «Περιβάλλον και Ανάπτυξη»*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - ΤΜΧΠΠΑ, 15 -28. 4-5 Δεκεμβρίου, Αθήνα.
- Τζελέπης, Ν., Δ. Λοΐσιος, και Β. Νάκος. 2008. «Μια μεθοδολογία αναλυτικής σκίασης του αναγλύφου με συνδυασμό διαφορετικών διευθύνσεων φωτισμού.» Στο *Πρακτικά 10ου Εθνικού Συνεδρίου Χαρτογραφίας*, 539-549. Ιωάννινα: Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρεία Ελλάδας.
- Themelis, P. 1968. «Thryon-Epitalion.» *AAA* 1:201-204.
- Topouzi, S., S. Soetens, A. Gkiourou, και A. Sarris. 2000. «The Application of Viewshed Analysis in Greek

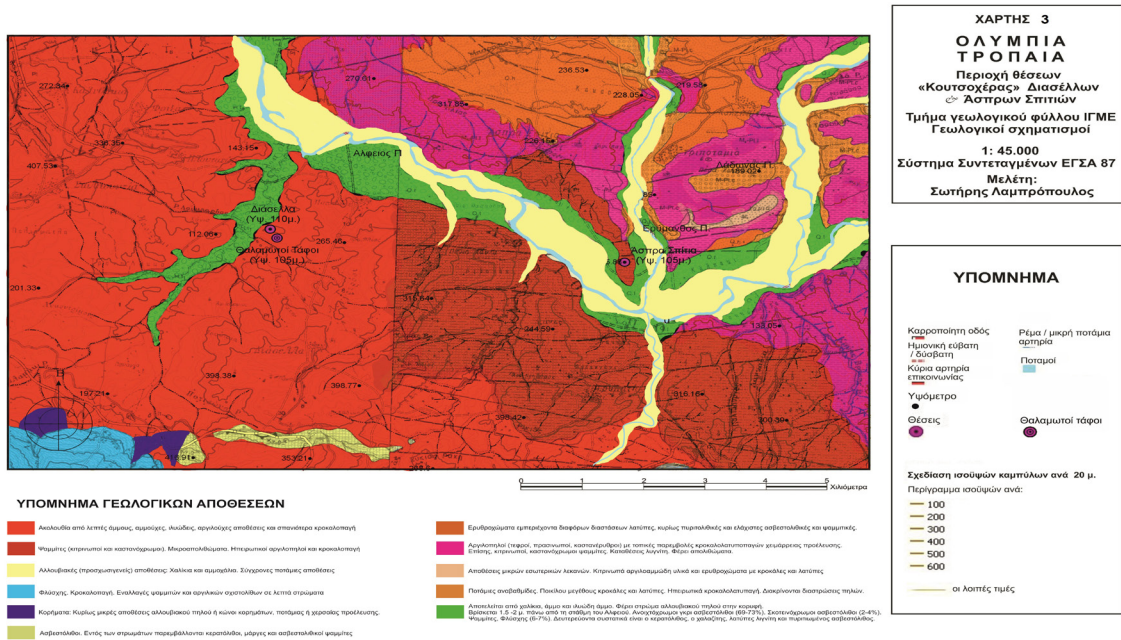
- Archaeological Landscape.» Πόστερ στο 6th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Lisbon, Portugal - 10th-17th September 2000, Laboratory of Geophysical-Satellite Remote Sensing & Archaeo-environment, Institute for Mediterranean Studies, Foundation for Research & Technology, Hellas (F.O.R.T.H.), 1-15. Rethymnon, Crete, Greece.
- Φλεριανού-Λέφα, Α. 1984. «Ο Ντόντγουελ και η Ηλεία.» *EEHM* 3:695-724.
- Waldbaum, J. 1978. *From Bronze to Iron. The transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean.* SIMA 54. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Walker, R.G., και G.V. Middleton. 1979. «Eolian Sands.» Στο *Facies Models*, επιμ. R.G. Walker, 33-41. Geoscience Canada Reprint Series 1. Ontario.
- Waters, M.R. 1992. *Principles of Geoarchaeology.* Tucson: University of Arizona Press.
- Wheatley, D. 1995. «Cumulative Viewshed Analysis: a GIS-based method for investigating intervisibility, and its archaeological application.» Στο *Archaeology and GIS: A European Perspective*, επιμ. G. Lock και Z. Stančič, 5-13. London: Routledge.
- Wheatley, D., και M. Gillings. 2002. *Spatial Technology and Archaeology. The archaeological applications of GIS.* London: Taylor and Francis.
- Yalouris, N. 1968. «Trouvailles Mycéniennes et pre mycéniennes de la region du santuraire d'Olympie.» Στο *Atti e memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia*, 176-182. Roma: Edizioni dell'Ateneo.

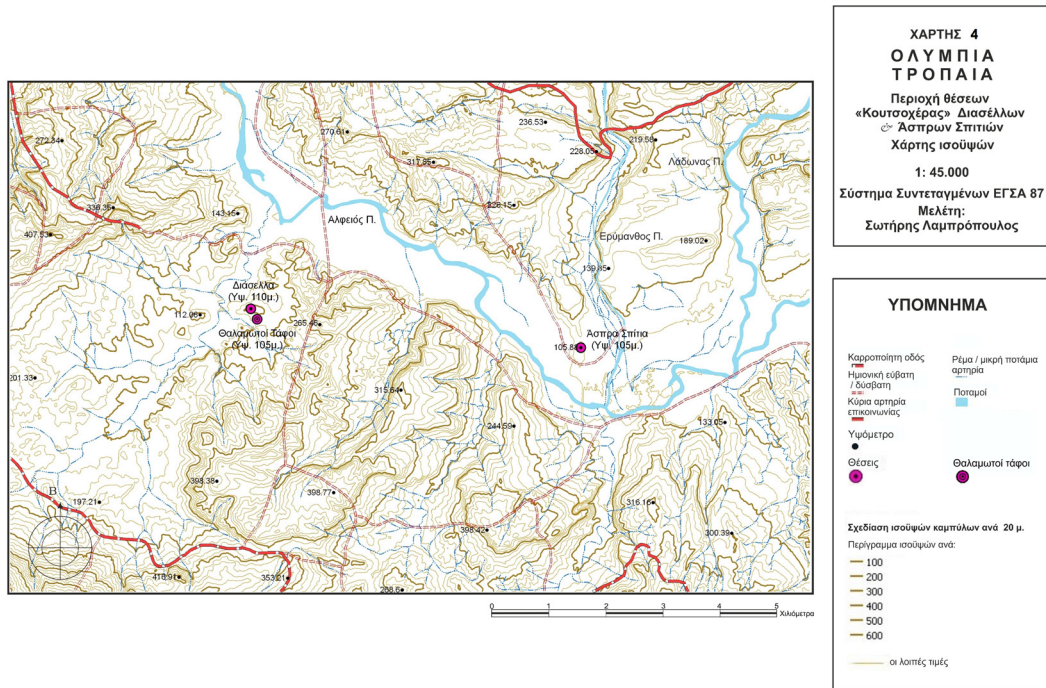
Χάρτης 1. Χάρτης με επισήμανση της θέσης μελέτης εντός των ορίων του σύγχρονου Νομού Ηλείας. Παράλληλα, αποτυπώνονται τα δεδομένα ανασύστασης του γεωμορφολογικού προφίλι, οι φυσικές οδοί επικοινωνίας και το σύνολο των θέσεων (ταφικών μνημείων και χώρων κατοίκησης) της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

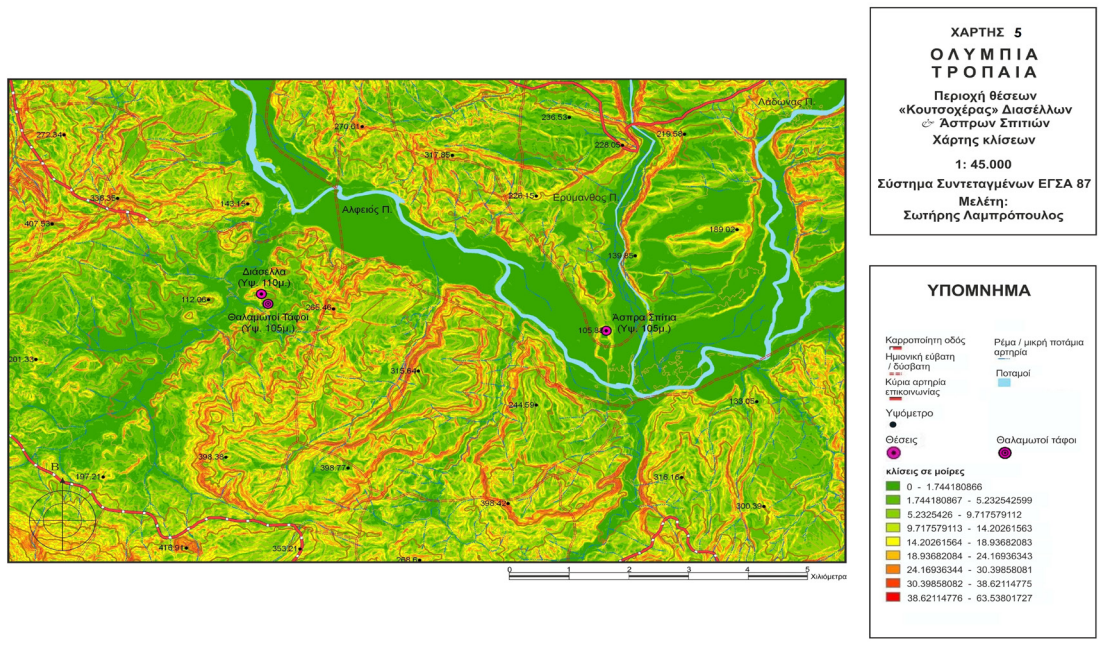
Χάρτης 2. Τμήμα Τοπογραφικού Φύλλου χάρτη ΓΥΣ (ΟΛΥΜΠΙΑ - ΤΡΟΠΑΙΑ). Επισήμανση της θέσης μελέτης και των παρακείμενων ταφικών μνημείων. Αποδίδονται γραφικά οι προσβάσεις με ερυθρά διαγράμμιση.

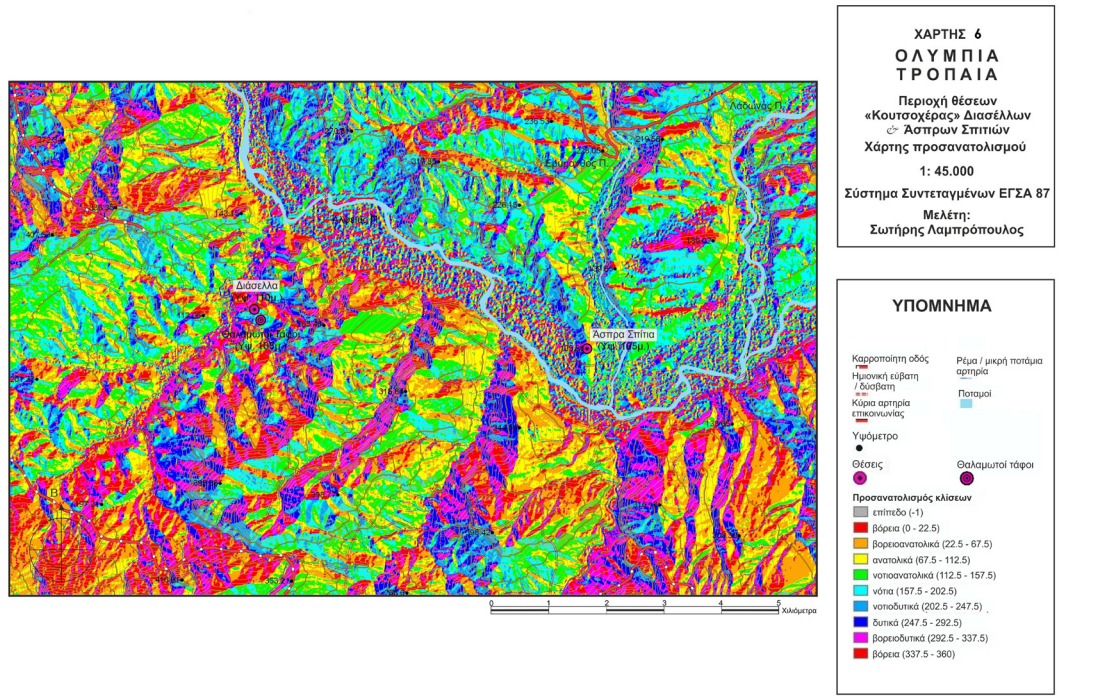
Χάρτης 3. Γεωλογικός χάρτης του ΙΓΜΕ. Το υπόμνημα του χάρτη περιλαμβάνει χρωματικά την πληροφορία που δύναται να γίνει κατανοητή, σε σχέση με τα εδάφη και το στρωματογραφικό προφίλ.

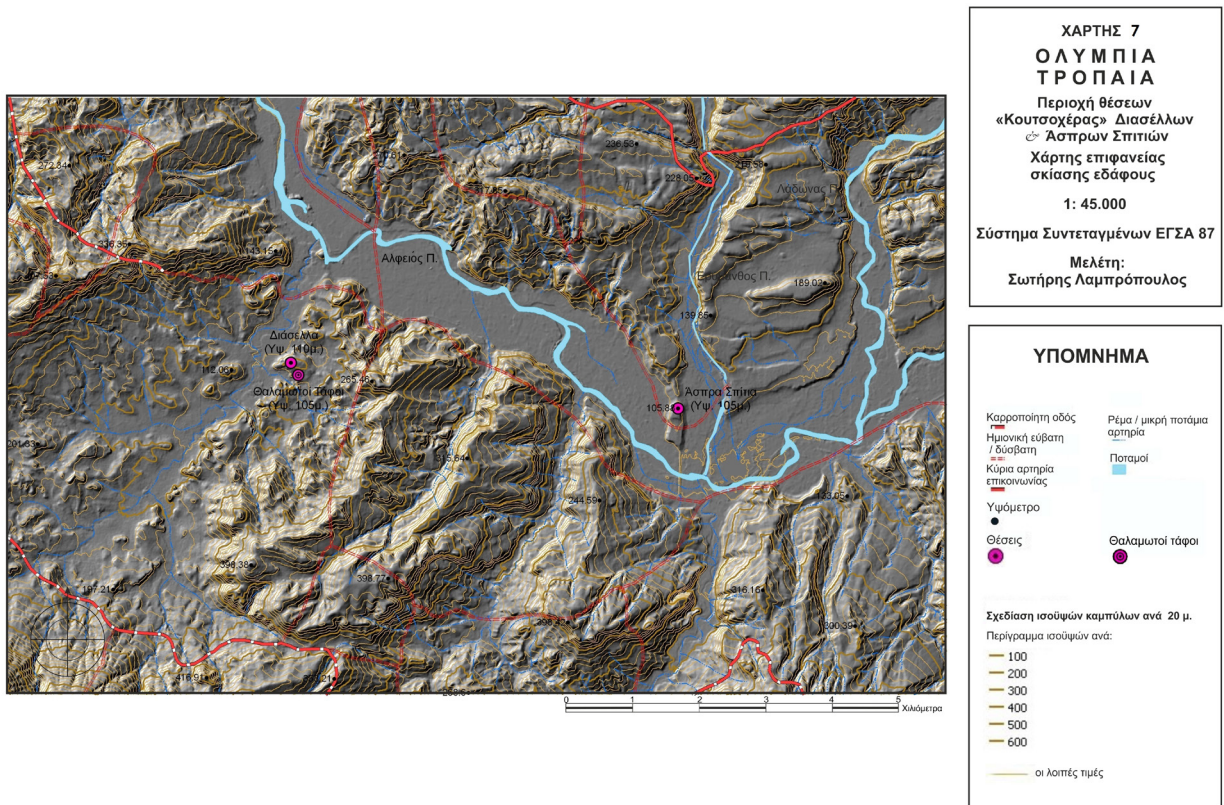
Χάρτης 4. Χάρτης ψηφιοποίησης ισοψών καμπυλών με διάσταση εικονοστοιχείου 50 μ. του τοπογραφικού χάρτη. Αποτελεί ανασύσταση του ανάγλυφου, η οποία περιγράφει την γεωμετρία της επιφάνειας.

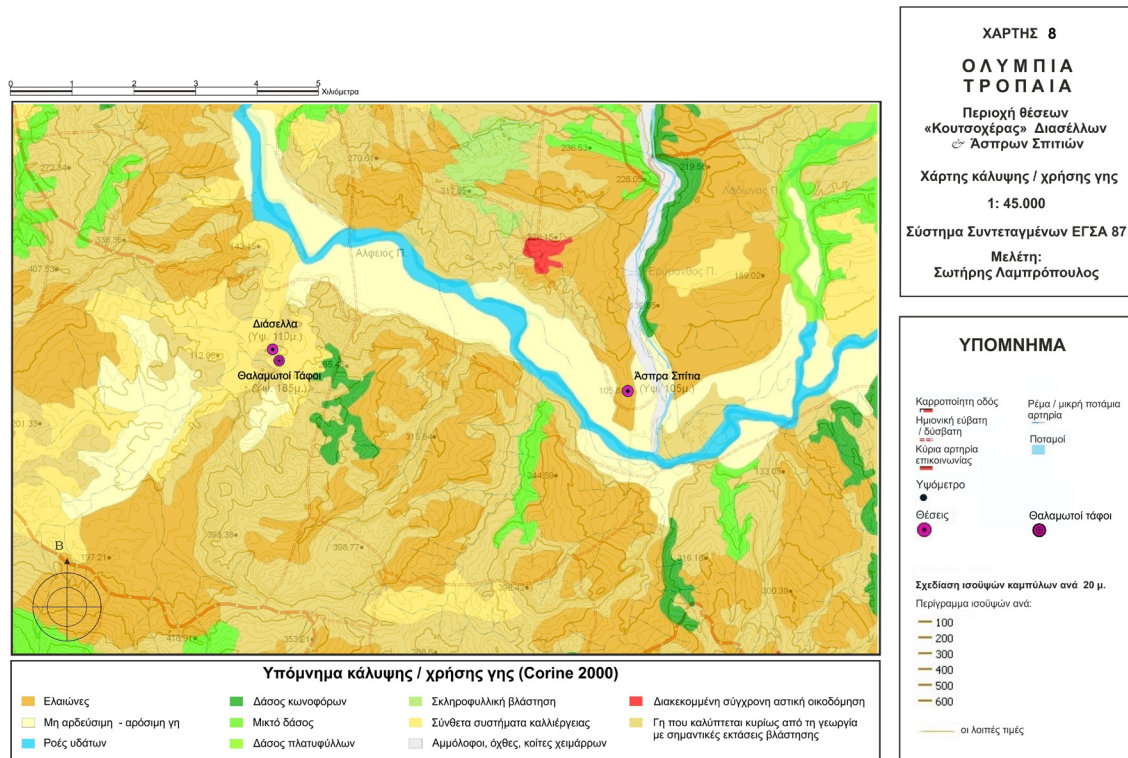
Χάρτης 5. Το χαρτογραφικό υπόβαθρο αφορά τις κλίσεις του εδάφους της περιοχής έρευνας. Η εφαρμογή είναι ιδιαίτερος σημαντική για την αρχαιολογική έρευνα, καθώς αναδεικνύεται η σχέση προσπέλασης, ο βαθμός δυσκολίας και οι δυνατότητες εκμετάλλευσης του φυσικού τοπίου.

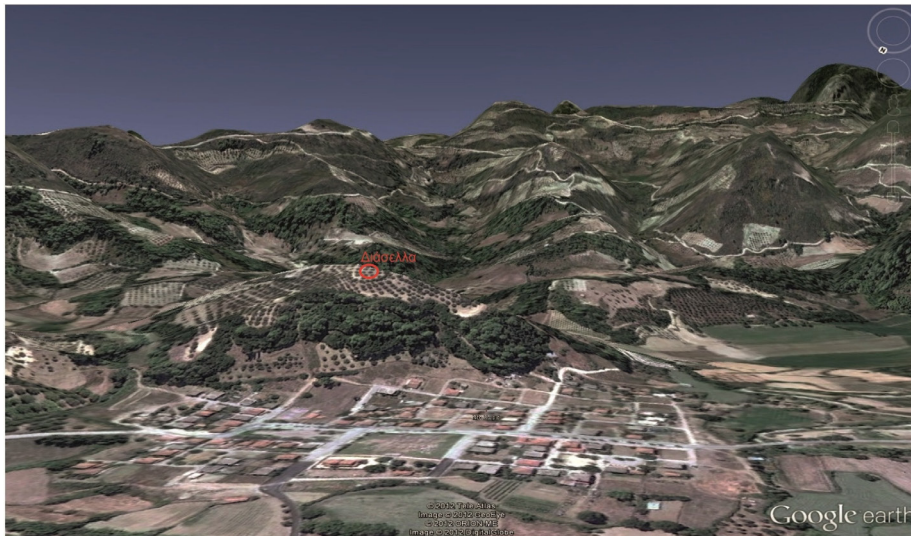
Χάρτης 6. Ο χάρτης προσανατολισμού ορίζει ποιοτικά και ποσοτικά την ακτινοβολία που προσπίπτει σε μια επιφάνεια, ώστε να παρουσιάζεται αντίστοιχα, θερμότερη ή ψυχρότερη. Όσον αφορά την εγκατάσταση των Διασέλλων – Κουτσοχέρας, διαφαίνεται με απόλυτη σαφήνεια η επιλογή εγκατάστασης με προσανατολισμό νότια προς νοτιοανατολικά. Κριτήριο αποτελεί η επάρκεια φωτός και η ζεστασιά.

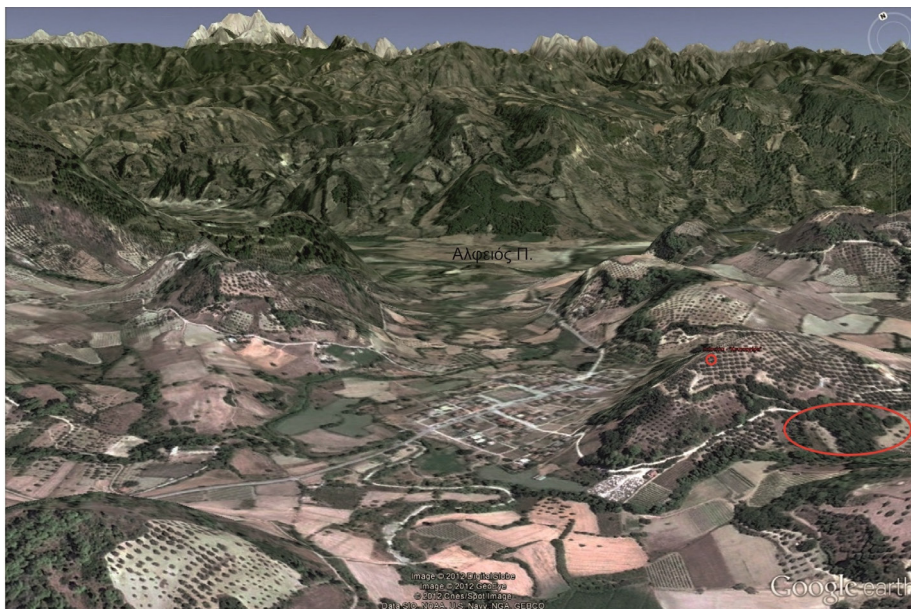
Χάρτης 7. Χάρτης σκιασμένου αναγλύφου. Βασική μέριμνα είναι να καταδειχτούν τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του, οι ισοϋψείς και το υδρογραφικό δίκτυο.

Χάρτης 8. Χάρτης χρήσης γης / Corine 2000, σχεδιάστηκε με κριτήριο την κατανόηση των δεδομένων εδαφολογίας και των δυνατοτήτων της γης σε συνάρτηση με γεωργικές εργασίες, κτηνοτροφική παραγωγή και δυνατότητες εκμετάλλευσης του φυσικού τοπίου.

Εικ. 1. Άποψη του λόφου από Β. Με ερυθρωπό κύκλο επισημαίνεται η θέση εγκατάστασης. Τονίζεται η παρουσία περιμετρικά ορεινών όγκων, οι οποίοι παρέχουν κάλυψη και προστασία του σχετικά χθαμαλού λοφώδους εξάρματος κατοίκησης (110 μ.), το οποίο βορείως φέρει έντονη κλίση πλαγιών. Στη μικρή πεδινή έκταση που διαμορφώνεται, έχει μεταφερθεί το χωριό Πλουτοχώρι, ύστερα από τις κατολισθήσεις του έτους 1963 και των ισχυρών σεισμών του έτους 1965.

Εικ. 2. Άποψη από Ν. Επισημαίνεται με μικρό ερυθρωπό κύκλο η θέση εγκατάστασης σε άμεση γειτνίαση προς τους θαλαμωτούς τάφους (Α-Γ), οι οποίοι εντοπίζονται στις παρυφές του λόφου (η θέση τους τονίζεται με πεπλατυσμένο ερυθρωπό κύκλο). Στο βάθος ο Αλφειός ποταμός. Διακρίνονται μικρή κλίμακας γόνιμες πεδινές εκτάσεις.

Γεωαρχειολογικές παρατηρήσεις και παλαιοπεριβαλλοντικές συνθήκες στο Ναβαρίνο

Κωνσταντίνος Αθανασάς - Ίωάννης Φουντούλης
Ηλίας Μαριολάκος - Ίωάννης Μπασιάκος

SUMMARY: GEOARCHAEOLOGICAL OBSERVATIONS AND PALEOENVIRONMENTAL CONDITIONS AT NAVARINO

The coastal areas of Navarino provide evidence of human activity since prehistoric times. Ancient human activity was constrained by coastal processes, and thus archaeological remains comprise important indicators of paleoenvironmental change, as well as changes of the settlement pattern in Navarino. Hellenistic and Roman archaeological sites at Navarino are useful markers of tectonic subsidence relative to sea level and, thus, they allow us to infer local deviations from the general pattern of uplift. In this study, geomorphic, geochronological and geoarchaeological data were merged, in order to understand the neotectonic pattern that underlines the geoenvironmental evolution of Western Messenia, and specifically Navarino.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αξιόλογος αριθμός αρχαιολογικών θέσεων έχει εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του Κόλπου του Ναβαρίνου και σε ακτίνα μερικών χιλιομέτρων από το ανάκτορο του Νέστορα στον Άνω Εγκλιανό (εικ. 1). Τα πρώτα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας (ενδεχομένως και Neanderthals) στη Δυτική Μεσσηνία τοποθετούνται χρονικά στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο. Οι Davis κ.ά. εντόπισαν σύνολα παλαιολιθικών εργαλείων, μέσα σε παράκτιες αποθέσεις βόρεια του Πετροχωρίου¹. Τα ιζήματα αυτά ανήκουν στο Πλειστόκαινο, ενώ οι περιεχόμενες λιθοτεχνίες αντιστοιχούν στη Μουστέρια πολιτιστική φάση της Παλαιολιθικής περιόδου (περίπου 40.000 χρόνια πριν από σήμερα).

Η ανθρώπινη παρουσία συνεχίστηκε και σε μετέπειτα εποχές. Συστηματική φαίνεται ότι ήταν η δραστηριότητα επί του αλλουβιακού πεδίου στα βόρεια της Γιάλοβας (εικ. 1) από τη Νεολιθική εποχή μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους. Αρχαιολογικές θέσεις απαντούν σήμερα τόσο στην περιφέρεια της λιμνοθάλασσας (εικ. 1) όσο και κάτω από τη σημερινή της στάθμη², υποδηλώνοντας ότι η κατοίκηση πέρασε από διάφορες φάσεις και η έκτασή της κάθε φορά ήταν συνδεδεμένη με τις περιοδικές αυξομειώσεις της επιφάνειας της λιμνοθάλασσας. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η μεγάλη εξάπλωση που παρουσιάζουν οι ελληνιστικές και ρωμαϊκές θέσεις³, οι οποίες συνιστούν έναν εκτενή χώρο ταφής με περισσότερους από 100 τάφους συνολικά. Επιπροσθέτως έχει εντοπισθεί υδραγωγείο. Η συστηματική λειτουργία αυτού του νεκροταφείου τοποθετείται μετά τον 4ο αιώνα π.Χ.⁴ και κυρίως κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Αρχαία οδός που ξεκινούσε από την ενδοχώρα και περνώντας πάνω από την αμμώδη λωρίδα

1 Davis κ.ά. 1997.

2 Γιαλούρης 1966.

3 Γιαλούρης 1966. Καλτσάς 1981, 1982, 1983.

4 Γιαλούρης 1966.

στα νότια της λιμνοθάλασσας διέσχισε το νεκροταφείο και κατέληγε δυτικά, στη ρίζα του ηωκαινικού ασβεστόλιθου, κάτω από το αρχαίο Κορυφάσιο.

Στην περιοχή υπάρχουν και παλαιότεροι, μυκηναϊκοί τάφοι, όπως π.χ. ο θολωτός τάφος του γιου του Νέστορα, Θρασυμήδη⁵, που βρίσκεται επί του βραχώδους υψώματος στη βόρεια πλευρά της Βοΐδοκοιλιάς. Ο θολωτός αυτός τάφος φαίνεται ότι ήταν γνωστός και στους ελληνιστικούς χρόνους, όπως φαίνεται από τα ελληνιστικά ευρήματα. Όσον αφορά στην αρχαιολογική σημασία του μέρους, τόσο ο ίδιος ο τάφος του Θρασυμήδη όσο και τα κτερίσματα-αναθήματα των νεότερων τύμβων αποδεικνύουν ότι η ευρύτερη περιοχή της Γιάλοβας αποτέλεσε ιερό χώρο λατρείας των μεταγενέστερων αρχαίων Ελλήνων προς τους Μυκηναίους αλλά και τους πιο πρόσφατους προγόνους τους⁶.

Στο πλαίσιο των ολοκαινικών ευστατικών και τεκτονικών μεταβολών στη Δυτική Μεσσηνία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η θέση των ελληνιστικών τάφων ως προς τη στάθμη της θάλασσας. Πράγματι, πολλά από αυτά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βρίσκονται βυθισμένα κάτω από το σημερινό επίπεδο της στάθμης ή πολύ κοντά σε αυτό. Δεδομένου ότι οικοδομήθηκαν στη χέρσο και σε κάποια απόσταση από την πλησιέστερη παλαιοακτή, η σημερινή τους τοποθεσία υπονοεί μία σχετική άνοδο της θαλάσσιας στάθμης, τουλάχιστον από τους ελληνιστικούς χρόνους μέχρι σήμερα.

Αν και το αναφερόμενο χρονικό διάστημα αντιπροσωπεύει μια μικρή χρονική περίοδο του Ανώτερου Τεταρτογενούς, οι θέσεις αυτές σχετίζονται με τεκτονο-ευστατικές διεργασίες που ίσως εξελίσσονται ακόμα και σήμερα και συνεπώς αξίζει να μελετηθούν στο πλαίσιο μεταβολών τις οποίες μελετά η παρούσα εργασία. Εντούτοις, τα ελληνιστικά κτίσματα δεν προσδιορίζουν απ' ευθείας την παλαιοακτή, τόσο καλά όσο θα έκανε ένα αρχαίο λιμάνι, για παράδειγμα. Τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα δεν είναι σε θέση να προσδιορίσουν επακριβώς κάποια στάθμη. Συνεπώς, οι παρατηρήσεις στις βυθισμένες θέσεις εμπλουτίζουν την έρευνα της κατακόρυφης κίνησης μάλλον με ποιοτικό τρόπο, παρά με αριθμητικές τιμές. Βέβαια, όπου παρέχονται χρονολογικά δεδομένα από παλαιότερους ερευνητές, έχουν αξιοποιηθεί ώστε να προκύψει ένα χρονολογικό πλαίσιο των μεταβολών της στάθμης της θάλασσας.

Συνεπώς, η συμπερίληψη περιοχών αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στην παρούσα μελέτη εξυπηρετεί δύο σκοπούς. Πρώτον, δεδομένου ότι τα παλαιολιθικά ίχνη εντοπίζονται εντός γεωλογικών σχηματισμών με νεοτεκτονική σημασία, δύναται να δοθεί ένα ελάχιστο χρονικό όριο της παρουσίας του ανθρώπου στην περιοχή, όπως προκύπτει από το συσχετισμό των παλαιολιθικών θέσεων με απόλυτα χρονολογημένες γειτονικές τοποθεσίες. Δεύτερον, τα απόλυτα υψόμετρα των ελληνιστικών καταλοίπων στην περιοχή της Γιάλοβας μπορούν να συνυπολογιστούν, ώστε να εκτιμηθεί το είδος της κατακόρυφης κίνησης στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν.

2. ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Δύο παλαιολιθικές θέσεις έχουν εντοπιστεί στην περιοχή⁷. Η μία από αυτές βρίσκεται στην παραλία της Ρικιάς και γύρω στα 50 μέτρα από την ακτή (εικ. 1). Οι Davis κ.ά. εντόπισαν λίθινα εργαλεία διασκορπισμένα μέσα στα ανώτερα τμήματα ενός αιολιανίτη (εικ. 2). Οι συγγραφείς θεωρούν ότι ο αιολιανίτης είναι ανωπλειστοκαινικής ηλικίας. Τα εργαλεία είναι κατασκευασμένα από ντόπιο κερατόλιθο (προερχόμενα από την γειτονική Ενότητα Πίνδου) με τυπολογικά χαρακτηριστικά κατεργασμένων μικρών πυρήνων και λεπίδων. Οι Davis κ.ά. κατατάσσουν χρονολογικά τα ευρήματα αυτά στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο (περίπου 40 ky). Εντούτοις,

5 Κορρές 1982, 1983.

6 Κορρές 1982, 1983.

7 Davis κ.ά. 1997.

δεν δίνουν περαιτέρω πληροφορίες για την ακριβή τοποθεσία και στρωματογραφία της θέσης. Από προσωπική επικοινωνία με τους Dr. M. Timpson (Natural Resource Group, Inc, RI, USA) και Prof. Em. G. Wagner (Max Planck Institut, Heidelberg, Germany), οι οποίοι συμμετείχαν στο πρόγραμμα των Davis κ.ά., έγινε προμήθεια φωτογραφιών και άλλων πληροφοριών πεδίου ώστε να εντοπιστεί η θέση.

Η θέση εντοπίστηκε εντός των ανώτερων τμημάτων αιολιανιτών οι οποίοι καλύπτουν τα ανώτερα τμήματα μιας στρωματογραφικής κολώνας που περιείχε θαλάσσιες φάσεις κοντά στη σημερινή ακτογραμμή. Η τομή της εικ. 3 αποτελεί μια γενική περιγραφή της στρωματογραφίας της θέσης και του ορίζοντα όπου βρέθηκαν οι μoustέρια λιθοτεχνίες. Τόσο ο περιβάλλον αιολιανίτης όσο και τα περιεχόμενα εργαλεία οφείλουν να είναι νεότερα της ηλικίας της υποκείμενης θαλάσσιας ακολουθίας.

Παλαιολιθικά εργαλεία βρέθηκαν από τους ίδιους ερευνητές και βορειότερα, στην περιοχή του Βρωμονερίου, εντός σχηματισμού που περιέχει θαλάσσιες φάσεις και έχει υποστεί εν μέρει εδαφοποίηση. Ο σχηματισμός αυτός βρίσκεται στα ανώτερα τμήματα μιας ακολουθίας θαλάσσιων ψαμμιτών. Οι Davis κ.ά. κατέταξαν χρονολογικά τα αντικείμενα αυτά στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο (Μουστέρια πολιτιστική φάση). Όλα τα εργαλεία είναι κατασκευασμένα από τοπικό κερατόλιθο.

Η χρονολόγηση με Οπτική Φωταύγεια (Optically Stimulated Luminescence ή, εν συντομία, OSL) στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. έδωσε ηλικία για τη βάση της άνωθεν στρωματογραφίας ίση με 120.000 έτη, παραπέμποντας στην τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο. Αυτή η περίοδος υψηλής στάθμης έληξε γύρω στα 60.000 έτη πριν. Η απόσυρση της θαλάσσιας στάθμης κατά τη λήξη της προηγούμενης μεσοπαγετώδους περιόδου ευνόησε στις περιοχές της υφαλοκρηπίδας που αποκαλύφθηκαν την απόθεση παράκτιων θινών. Η λιθοποίηση των θινών σε μεταγενέστερο στάδιο ήταν και αιτία σχηματισμού των αιολιανιτών εντός των οποίων βρέθηκαν τα παλαιολιθικά εργαλεία. Οι συγκεκριμένοι αιολιανίτες δεν μπορεί να είναι ολοκαινικής ηλικίας καθώς τα περιεχόμενα εργαλεία είναι παλιά, τουλάχιστον μερικών δεκάδων χιλιάδων ετών. Έτσι το εύρος της χρονολόγησης των λίθινων εργαλείων, και κατ'επέκταση η δραστηριότητα μoustέρια ανθρωπίνων πληθυσμών στη ΝΔ Πελοπόννησο, περιορίζεται κάπου μεταξύ στα 60.000-12.000 χρόνια πριν από σήμερα.

3. ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΣΤΑΘΜΗ

Για τις νεότερες περιόδους το ενδιαφέρον της ανθρώπινης δραστηριότητας μετατοπίζεται λίγο νοτιότερα. Αν και υπάρχουν λίγες βεβαιωμένες νεολιθικές θέσεις (εικ. 1), η δραστηριότητα γίνεται εντονότερη κατά την Εποχή του Χαλκού και ύστερα. Εξελίσσεται κυρίως στο χώρο που σήμερα καλύπτει το αλλουβιακό πεδίο και τη λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας, στην περιοχή του Άνω Εγκλιανού, όπως επίσης και στις ακτές της Γιάλοβας και της Βοϊδοκοιλιάς (εικ. 1). Όπως αποκαλύπτουν οι ανασκαφές του Γιαλούρη (1966), τα υστεροελλαδικά αποστραγγιστικά έργα επέφεραν την πλήρη ξήρανση του πεδίου και της λιμνοθάλασσας για ολόκληρη την Ελληνορωμαϊκή περίοδο. Εντούτοις, μετά από εκείνη την περίοδο η λιμνοθάλασσα άρχισε να σχηματίζεται ξανά εντός του πεδίου, οδεύοντας σταδιακά προς τη σημερινή της έκταση. Η θάλασσα άρχισε να διεισδύει διαμέσου των περατών αμμωδών φραγμάτων, τόσο από το Ιόνιο όσο και από τον Κόλπο του Ναβαρίνου, κατακλύζοντας τα αρχαία κτίσματα στο εσωτερικό. Ως εκ τούτου, η αναγέννηση της λιμνοθάλασσας εντός του αλλουβιακού πεδίου προϋποθέτει τη σχετική βύθισή των αρχαίων κτισμάτων ως προς το επίπεδο της θάλασσας.

Οι υδροδυναμικές συνθήκες και η μεγάλη περατότητα της άμμου των αμμωδών φραγμάτων διευκόλυναν ώστε το επίπεδο στάθμης της λιμνοθάλασσας, το βάθος της οποίας δεν ξεπερνά

σήμερα το 1 μ., να συμπίπτει με αυτό της θάλασσας. Μάλιστα, η επικοινωνία της λιμνοθάλασσας με τον Κόλπο του Ναβαρίνου είναι τόσο άμεση, που, σύμφωνα με τον Γιαλούρη, το θαλάσσιο νερό εισχωρούσε ταχύτατα υπογείως προς τα ανοιχθέντα ορύγματα κατά την διάρκεια των αρχαιολογικών ανασκαφών που διεξήγαγε δυσχεραίνοντας τις ανασκαφές⁸. Σήμερα, τα ελληνιστικά κτίσματα παραμένουν βυθισμένα. Σύμφωνα με το Γιαλούρη, 55 ελληνιστικοί τάφοι βρίσκονται περί το μισό μέτρο κάτω από το σημερινό επίπεδο της στάθμης της λιμνοθάλασσας και κατ' επέκταση τη σημερινή θαλάσσια στάθμη. Ανάλογες συνθήκες ισχύουν και για τις ελληνιστικές θέσεις που εντοπίζονται στο αμμώδες φράγμα της Γιάλοβας. Ρωμαϊκοί τοίχοι και μωσαϊκά καθώς και ελληνιστικά νεκροταφεία, τοίχοι και πλακόστρωτα βρίσκονται σήμερα ακριβώς στο επίπεδο της στάθμης της θάλασσας ή και κάτω από αυτό. Ειδικότερα, οι ελληνιστικοί τάφοι που απαντούν στο κέντρο περίπου του αμμοφράγματος έχουν τα ανώτερα τμήματά τους γύρω στο 0,5 μ. κάτω από τη στάθμη της θάλασσας. Πάμπολλες θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στο αμμόφραγμα της Γιάλοβας έχουν καταγραφεί από μελετητές⁹, ενώ κάποιες από αυτές περιγράφονται ενδεικτικά ακολούθως.

Στο δυτικό άκρο, ακριβώς στο ύψος της στάθμης της θάλασσας και στο όριο του αμμώδους φράγματος και του ηκκαινικού βράχου (εικ. 4), εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία σύμφωνα με τους McDonald and Hope Simpson και Pritchett ανήκαν κατά πάσα πιθανότητα σε τάφο της Πρωτογεωμετρικής περιόδου (1050-850 π.Χ.)¹⁰.

Ανατολικότερα, κατά μήκος του αμμώδους φράγματος το οποίο εκτείνεται σε διεύθυνση Α-Δ, εντοπίστηκαν κατάλοιπα υδραγωγείου (εικ. 5). Τα ανώτερα και εμφανή σημεία του αγωγού βρίσκονται γύρω στο 0,5 μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας. Η κατασκευή του τοποθετείται χρονικά μετά τους ρωμαϊκούς χρόνους και ίσως πρόκειται για μεσαιωνικό κτίσμα¹¹. Στη θέση εντοπίστηκε τοιχοποιία (εικ. 6α, β) η βάση της οποίας βρίσκεται εν μέρει βυθισμένη. Χρονολογείται στην Ελληνιστική-Ρωμαϊκή περίοδο¹².

Γύρω στα 250 μ. πιο ανατολικά εντοπίστηκε συστάδα τάφων οι οποίοι σήμερα είναι γύρω στο μισό μέτρο μερικώς ή ολικώς βυθισμένοι κάτω από τη στάθμη της θάλασσας (εικ. 7α, β) και χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο¹³. Στην ίδια θέση και σε παρόμοια βάθη βρέθηκαν ολοκληρωτικά βυθισμένα τείχη ίδιας ηλικίας (εικ. 8α, β).

Θεωρώντας ότι οι αρχαίοι κατασκευαστές θα είχαν θεμελιώσει τα κτίσματα οπωσδήποτε πάνω από τη στάθμη της θάλασσας και σε κάποια απόσταση από την παλαιοακτή, οι παραπάνω θέσεις υποδηλώνουν σαφώς μια σημαντική βύθιση στην περιοχή του αμμοφράγματος, σε σχέση με τη θάλασσα, τουλάχιστον από την Ελληνιστική περίοδο.

Η τάση βύθισης στο αμμόφραγμα επιβεβαιώνεται και από άλλες ενδείξεις. Σε όλο το μήκος της γεωμορφής μικρές τοπογραφικές ταπεινώσεις που απαντούσαν πάνω στις θίνες έχουν σήμερα πληρωθεί με νερό (σαν μικρές λίμνες) με τη στάθμη του νερού να είναι ίδια με της θάλασσας. Έτσι, εκεί που παλαιότερα υπήρχαν αιολικές αποθέσεις σε ύψος μερικών μέτρων πάνω από τη στάθμη της θάλασσας, σήμερα έχουν διαμορφωθεί πάνω τους παράκτια έλη (εικ. 9).

Επίσης, στη βόρεια ακτή του αμμώδους φράγματος, πολύ πιο πρόσφατες κατασκευές, όπως για παράδειγμα φράχτες (εικ. 10α), βρίσκονται σήμερα βυθισμένες στη λιμνοθάλασσα. Το ίδιο ισχύει και για δέντρα τα οποία φαίνονται κατά το ήμισυ και περισσότερο, βυθισμένα στη θάλασσα (εικ. 10β). Συνεπώς, βάσει των παραπάνω παρατηρήσεων, μια σχετική τάση βύθισης στην περιοχή της Γιάλοβας θεωρείται δεδομένη για τους ιστορικούς χρόνους. Δεν μένει παρά

8 Γιαλούρης 1966.

9 McDonald και Hope Simpson 1964. Pritchett 1965. Γιαλούρης 1966. McDonald και Rapp 1972. Kraft κ.ά. 1980.

10 McDonald και Hope Simpson 1964. Pritchett 1965.

11 Pritchett 1965.

12 McDonald και Rapp 1972. Pritchett 1965. Γιαλούρης 1966.

13 Γιαλούρης 1966.

η περαιτέρω διερεύνησή της και εν συνεχεία η απόδοσή της σε ευστατικά ή νεοτεκτονικά αίτια.

Τα βυθισμένα αρχαία κτίσματα (τάφοι, υδραγωγείο) αλλά και οι πιο πρόσφατες ενδείξεις (ημιβυθισμένα δένδρα, φράχτες) είναι αποτέλεσμα μιας εν εξελίξει βύθισης. Ωστόσο, πρέπει να συνεκτιμηθεί μια σχετική άνοδος της στάθμης της θάλασσας κατά τα τελευταία 2.000 έτη. Καμπύλες σχετικής μεταβολής της θαλάσσιας στάθμης από τον Κόλπο του Ναβαρίνου¹⁴, το γειτονικό Μεσσηνιακό Κόλπο¹⁵ και άλλες παράκτιες περιοχές της Πελοποννήσου και της Μεσογείου¹⁶ προτείνουν μια σχετική άνοδο του επιπέδου της θάλασσας κατά 1 μ. περίπου για τις δυο τελευταίες χιλιετίες. Εντούτοις, όπως εξηγείται παρακάτω, η ευστατική άνοδος δεν δικαιολογεί από μόνη της τη βύθιση των αρχαιοτήτων σε βάθη μεγαλύτερα του μισού μέτρου κάτω από τη σημερινή στάθμη.

Ειδικότερα, κατά τις ταφές στην αρχαιότητα η τοποθέτηση του λειψάνου γινόταν τουλάχιστον 1 μ. πάνω από τον υδροφόρο ορίζοντα, ώστε να αποφευχθεί το γέμισμα του ορύγματος με νερό κατά την εκσκαφή, η μόλυνση του υδροφόρου ορίζοντα και η ταχεία αποσύνθεση. Στην περίπτωση της Γιάλοβας, η στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα κάτω από το φράγμα άμμου θα συνέπιπτε με τη στάθμη της θάλασσας, δεδομένης της αμμώδους σύστασής του. Λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική θέση του αρχαίου λειψάνου και την αρχιτεκτονική των τάφων, η βάση των τάφων θα πρέπει να βρισκόταν τουλάχιστον 1 μ. υψηλότερα από την ελληνορωμαϊκή στάθμη του -1 μ. Το γεγονός, ότι το δάπεδο των τάφων σήμερα βρίσκεται περίπου 1 μ. κάτω από το επίπεδο της θάλασσας, επιτρέπει να υπολογίσουμε μια καθαρή τεκτονική βύθιση τουλάχιστον 1 μ. για τα τελευταία 2.000-2.300 χρόνια. Η διαπίστωση αυτή συνεπάγεται ένα ρυθμό βύθισης ίσο με 0.5 mm/y, τιμή που συμπίπτει με τις εκτιμήσεις των Flemming κ.ά. για την ίδια θέση.¹⁷

4. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΟΓΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΓΙΑΛΟΒΑΣ

Η εξάπλωση της ανθρώπινης δραστηριότητας στο Ναβαρίνο ήταν συνυφασμένη με την παλαιογεωγραφική εξέλιξη του πεδίου που περιβάλλει τη λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας, όπως υποστηρίζεται από γεωαρχαιολογικές έρευνες¹⁸. Μια σύντομη περιγραφή αυτής παρατίθεται ακολούθως.

Τα νεολιθικά ευρήματα απουσιάζουν από στο αλλουβιακό πεδίο και περιορίζονται κυρίως στους κρημνούς γύρω από την ασβεστολιθική πλαγιά του Παλαιού Ναβαρίνου στη θέση γνωστή σήμερα ως «Σπηλιά του Νέστορα». Η απουσία τους από το πεδίο υπονοεί ότι το πεδίο μάλλον δεν υπήρχε κατά τη Νεολιθική περίοδο. Πράγματι τα δεδομένα γεωτρήσεων και ραδιοχρονολογήσεων (¹⁴C) των Kraft κ.ά. και Zangger κ.ά. βεβαιώνουν ότι τουλάχιστον για το διάστημα 9584-5500 π.Χ., σε ολόκληρο το πεδίο και στη σημερινή λιμνοθάλασσα επικρατούσαν θαλάσσιες συνθήκες, ως αποτέλεσμα της κύριας φάσης της ολοκαινικής επίκλυσης. Το σημερινό πεδίο αποτελούσε τότε τη βόρεια προέκταση του Κόλπου του Ναβαρίνου και έφτανε μέχρι το Πετροχώρι. Τα σημερινά αμμώδη φράγματα της Βοϊδοκοιλιάς και της Γιάλοβας δεν είχαν σχηματιστεί, επιτρέποντας την επικοινωνία με το Ιόνιο. Οι υδροδυναμικές συνθήκες επέτρεπαν ωστόσο τη συσσώρευση άμμου στη Βοϊδοκοιλιά και στη Γιάλοβα.

Έτσι, κατά το προηγούμενο διάστημα σχηματίστηκαν υποθαλάσσιες αμμώδεις ράχες στις δυο θέσεις. Εντούτοις, όπως προκύπτει από την καταγραφή των θέσεων της Εποχής του Χαλκού, η προϊστορική δραστηριότητα άρχισε να εξελίσσεται στις βόρειες παρυφές του αλλουβιακού

14 Kraft κ.ά. 1980.

15 Kraft κ.ά. 1975.

16 Caputo και Pieri 1976. Lambeck 1996. Lambeck και Purcell 2005.

17 Flemming κ.ά. 1973.

18 Kraft κ.ά. 1980. Zangger κ.ά. 1997.

πεδίου μετά το 2500 π.Χ. (Πρωτοελλαδική ΙΙ φάση). Φαίνεται δηλαδή από την προηγούμενη παρατήρηση, ότι περιοχές, που είχαν αρχικά θαλάσσια χαρακτηριστικά, έδωσαν τη θέση τους στη χέρσο μετά το 2500 π.Χ. Η νέα ξηρά καταλήφθηκε στη συνέχεια από τον προϊστορικό άνθρωπο. Οι Kraft κ.ά. αποδίδουν τη φυσικογεωγραφική αυτή μεταβολή σε ένα ευστατικό συμβάν που έλαβε χώρα εκείνη την περίοδο.

Χρονολογήσεις με ραδιοάνθρακα και γεωτρήσεις επιβεβαιώνουν μια μικρή απόσυρση (~ 4 μ.) στον κόλπο του Ναβαρίνου γύρω στο 2508 π.Χ, η οποία οφείλεται κατά τους Kraft κ.ά. σε ευστατικά αίτια, χωρίς φυσικά να αποκλείονται και οι τεκτονικοί λόγοι. Αποτέλεσμα της απόσυρσης ήταν η μερική ανάδυση των αμμωδών ραχών και ο σχηματισμός φραγμάτων άμμου (beach barriers) στη Βοϊδοκοιλιά και στη Γιάλοβα. Κατ' αυτόν τον τρόπο προκλήθηκε η σταδιακή αποκοπή του χώρου από τον υπόλοιπο Κόλπο του Ναβαρίνου και το Ιόνιο. Η απομόνωση από τη θάλασσα ενισχύθηκε επιπρόσθετα με το σχηματισμό θινών πάνω στις αναδυόμενες ράχες άμμου. Τώρα, τα ρέματα από τα Β και ΒΑ της περιοχής αρχίζουν να προσχώνουν το πεδίο με ιζήματα από τα βόρεια, Το νέο έδαφος που σχηματίζεται προσφέρεται στον άνθρωπο της Εποχής του Χαλκού για κατοίκηση και καλλιέργεια.

Η ύπαρξη κλασικών και ελληνοιστικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων πάνω στο φράγμα άμμου της Βοϊδοκοιλιάς και ελληνοιστικών στην Γιάλοβα, αντίστοιχα, υποδηλώνει ότι ο σχηματισμός των αμμωδών φραγμάτων σταθεροποιήθηκε κάπου στο διάστημα μεταξύ 2500-500 π.Χ. και χαρακτηρίζει την περίοδο κατά την οποία το βόρειο τμήμα του κόλπου παρέμεινε απομονωμένο από την υπόλοιπη θάλασσα. Η κατοίκηση όμως σε νοτιότερα τμήματα του πεδίου φαίνεται να έγινε με κάποια καθυστέρηση σε σχέση με τις βόρειες παρυφές. Στα νοτιότερα, απουσιάζουν θέσεις νεότερες της Υστεροελλαδικής περιόδου (< 1000 π.Χ.).

Παράλληλα, το αλλουβιακό πεδίο φαίνεται να έχει τροφοδοτηθεί από αρκετά μεγάλες ποσότητες ιζημάτων, οι οποίες δεν δικαιολογούνται από τη μικρή συνεισφορά των Β και ΒΑ ρεμάτων. Από την άλλη, ο ποταμός Σελάς, στα βόρεια του πεδίου, ο οποίος θα είχε τη δυναμική να το τροφοδοτήσει με μεγάλες ποσότητες ιζημάτων, δεν διασχίζει το πεδίο. Ερχόμενος από τα ΒΑ, αλλάζει διεύθυνση σε Α-Δ στα βόρεια και παρακάμπτοντας εντελώς το πεδίο καταλήγει στο Ιόνιο.

Οι Kraft κ.ά., καθώς και Zangger κ.ά., μέσα από μια σειρά υποθέσεων ισχυρίζονται ότι ο ποταμός εκτράπηκε τεχνητά, ώστε να αποφευχθούν πλημμυρικά φαινόμενα στο νότιο τμήμα του πεδίου. Μία επιπλέον ένδειξη –σύμφωνα με εκείνους– για αυτήν την εκτροπή είναι ότι το σημερινό επίπεδο βάσης του Σελά βρίσκεται αρκετά μέτρα χαμηλότερα από το σημερινό επίπεδο του πεδίου (εικ. 11).

Επομένως, η απουσία θέσεων παλαιότερων της Υστεροελλαδικής περιόδου στα νοτιότερα και η έναρξη της κατοίκησης στον ίδιο χώρο μετά το ~1500 π.Χ. υποδηλώνει ότι ίσως αυτή η εκτροπή του Σελά έγινε γύρω στο 1000 π.Χ., στο τέλος δηλαδή της Μυκηναϊκής περιόδου. Τα εγχειροβελτιωτικά έργα των Μυκηναίων οδήγησαν στη σταδιακή αποξήρανση της λιμνοθάλασσας. Μάλιστα, οι Kraft κ.ά. ισχυρίζονται ότι η πλήρης αποξήρανση της λιμνοθάλασσας ίσως είχε επέλθει κατά τους ελληνοιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους. Πράγματι, κατά τη διάρκεια σύγχρονων έργων αποξήρανσης στη δεκαετία του 1960, αποκαλύφθηκαν ερείπια κτηρίων και τάφοι της ελληνοιστικής περιόδου¹⁹, θέσεις που σήμερα καλύπτονται από τη λιμνοθάλασσα.

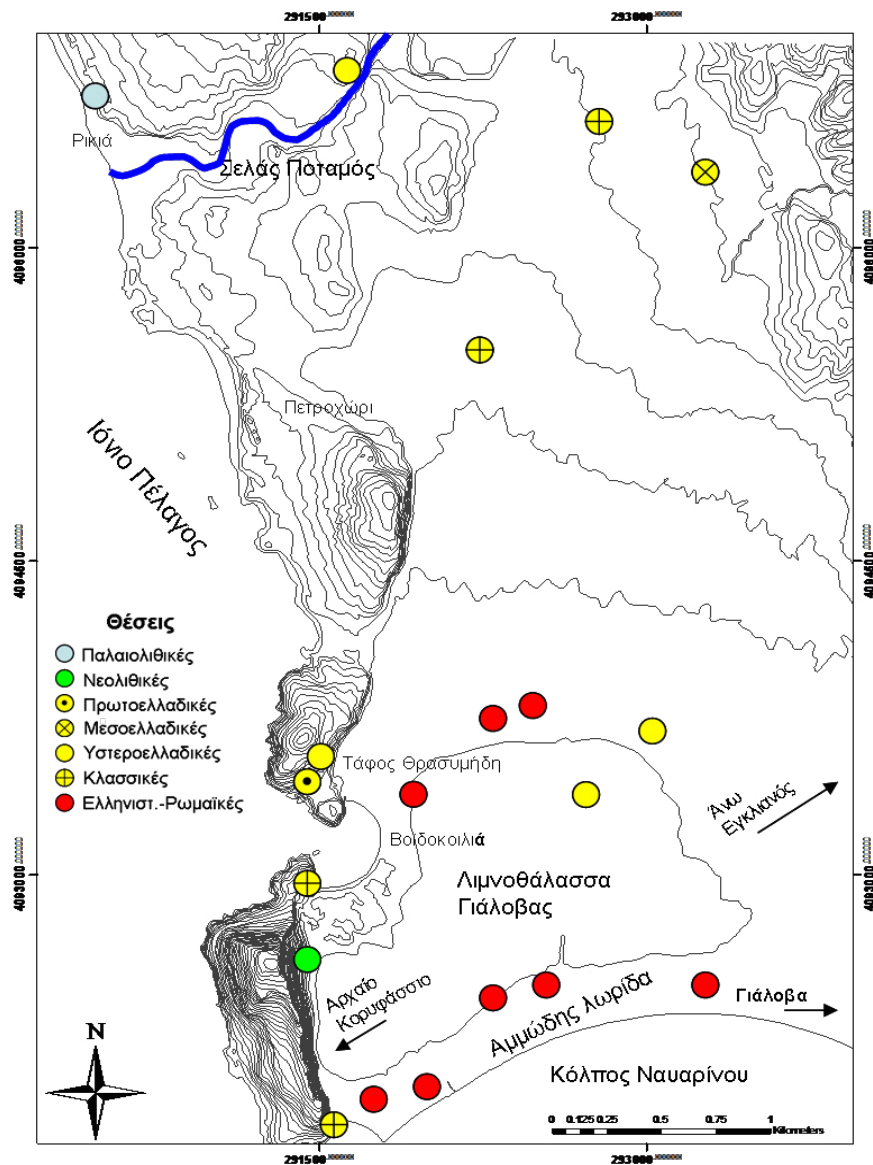
Δυστυχώς, η έρευνά μας δεν ήταν σε θέση να εντοπίσει ενδείξεις αντιπλημμυρικών έργων στην περιοχή. Ωστόσο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η σημερινή διάταξη του ποταμού Σελά θα μπορούσε να είχε προκληθεί από καθαρά γεωλογικά αίτια, χωρίς υποχρεωτική την ανθρωπινή παρέμβαση. Κατ' αρχάς η διαπίστωση της ύπαρξης ρηξιγενούς ζώνης, διεύθυνσης Δ-Α, που συμπίπτει χονδρικά με την κοίτη του ποταμού (εικ. 1), θα ήταν σε θέση να διαμορφώσει

19 Γιαλούρης 1966.

το σημερινό προσανατολισμό του Σελά. Επιπλέον, παρατηρώντας την εικόνα 11, γίνεται αντιληπτό ότι ο Σελάς, λίγο πριν εκβάλει στο Ιόνιο, διασχίζει αποκλειστικά τα θαλάσσια ιζηματογενή πετρώματα, έχοντας διαμορφώσει σε αυτά κοίτη, η μισγάγγεια της οποίας είναι τουλάχιστον 6 μ. χαμηλότερα από το αλλουβιακό πεδίο, υποδηλώνοντας διαστάσεις εγκλιβωτισμού που ενδεχομένως υπερβαίνουν τις τεχνολογικές δυνατότητες της Υστερομυκηναϊκής εποχής. Τα τρέχοντα δεδομένα δεν επιτρέπουν συνεπώς να αποφανθούμε με επάρκεια υπέρ της τεχνητής εκτροπής του ποταμού Σελά κατά την προϊστορία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

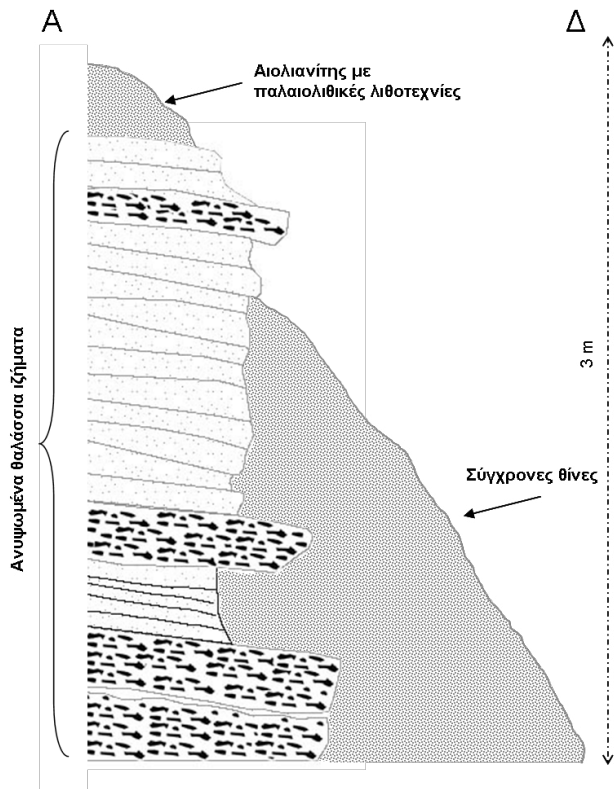
- Γιαλούρης, Ν. 1966. «Ελληνιστικόν νεκροταφείον Γιαλόβης Παλιοναυαρίνου (Κορυφασίου).» *ΑΔ* 21B:164-165.
- Caputo, M., και L. Pieri. 1976. «Eustatic sea variation in the last 2000 years in the Mediterranean.» *Journal of Geophysical Research* 81(33):5787-5790.
- Davis, J.L., S.E. Alcock, J. Bennet, Y.G. Lolos, και C.W. Shelmerdine. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project. Part I: overview and the archaeological survey.» *Hesperia* 66:391-494.
- Flemming, N. C., N.M.G. Czartoryska, και P.M. Hunter. 1973. «Archaeological evidence for eustatic and tectonic components of relative sea level change in the south Aegean.» Ανακοίνωση στο 23rd Symposium of the Colston Research Society, 1971, University of Bristol.
- Καλτσάς, Ν. 1981. «Διβάρι.» *ΑΔ* 36B:152.
- _____. 1982. «Διβάρι Πυλίας.» *ΑΔ* 37B:137.
- _____. 1983. «Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου.» *ΑΔ* 38A:1-77.
- Κορρές, Γ. 1982. «Ανασκαφή Βοϊδοκουλιάς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:191-231.
- _____. 1983. «Ανασκαφή Βοϊδοκουλιάς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:169- 208.
- Kraft, J.C., G. Rapp, και S.E. Aschenbrenner. 1975. «Late Holocene paleogeography of the coastal plain of the Gulf of Messenia, Greece, and its relationships to archaeological settings and coastal change.» *Geological Society of America Bulletin* 86(9):1191-1208.
- Kraft, J.C., G.R. Rapp Jr., και S.E. Aschenbrenner. 1980. «Late Holocene palaeogeomorphic reconstructions in the area of the Bay Navarino: sandy Pylos.» *JAS* 7:187-210.
- Lambeck, K. 1996. «Sea-level change and shore-line evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic time.» *Antiquity* 70:588-611.
- Lambeck, K., και A. Purcell. 2005. «Sea-level change in the Mediterranean Sea since the LGM: model predictions for tectonically stable areas.» *QSR* 24:1969-1988.
- McDonald, W.A., και R. Hope Simpson. 1964. «Further explorations in the southwestern Peloponnese: 1962-63.» *AJA* 68:229-245.
- McDonald, W.A., και G. Rapp Jr. 1972. *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Pritchett, W.K. 1965. *Studies in Ancient Greek Topography, Part I*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Zangger, E., M. Timpson, S. Yazvenko, F. Kuhnke, και J. Knauss. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project; Landscape Evolution and Site Preservation.» *Hesperia* 66:549-641.

Εικ. 1. Διασπορά αρχαιολογικών θέσεων στην περιοχή του Κόλπου του Ναβαρίνου.

Εικ. 2. Θέση με παλαιολιθικά (μουστέρια) εργαλεία στη Ρικιά (χορηγία Μ. Timpson).

Εικ. 3. Σχηματική τομή θέσης παλαιολιθικών ευρημάτων στη Ρικιά. Οι λιθοτεχνίες εντοπίστηκαν εντός αιολιανίτη ο οποίος επικάθεται της θαλάσσιας στρωματογραφίας, ηλικίας 127.8 ± 27.8 ky. Η ακολουθία καλύπτεται εν μέρει από σύγχρονες θίνες προς την πλευρά της θάλασσας (προς Δ). Η βάση της τομής βρίσκεται 15 μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας.

Εικ. 4. Το ασβεστολιθικό υπόβαθρο στο ανατολικό περιθώριο της Γιάλοβας.

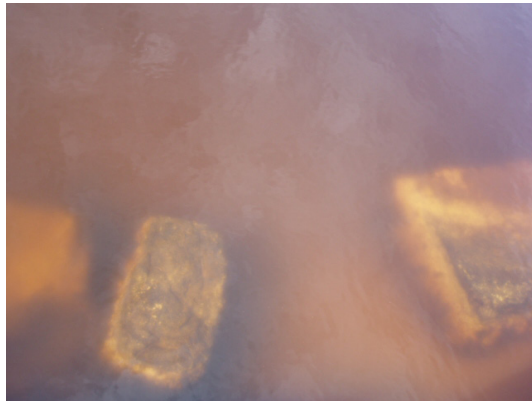
Εικ. 5. Ρωμαϊκό υδραγωγείο κατά μήκος του φράγματος άμμου (beach barrier) της Γιάλοβας.

Εικ. 6. Μερικώς βυθισμένες τοιχοποιίες πάνω στο φράγμα άμμου της Γιάλοβας.

Εικ. 7. Βυθισμένοι ελληνιστικοί τάφοι στη βόρεια πλευρά του φράγματος άμμου.

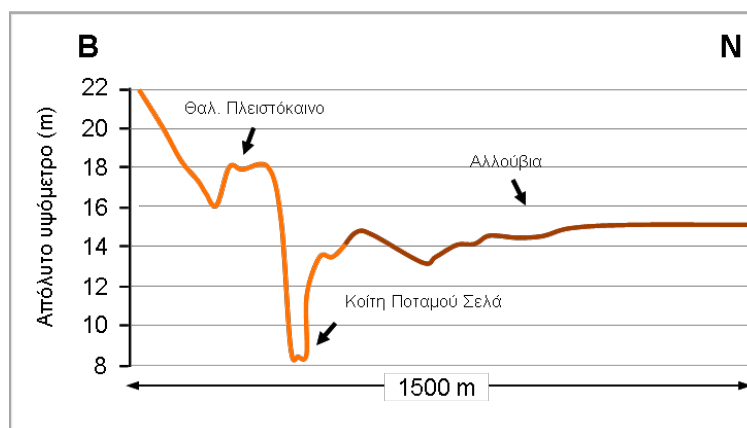
Εικ. 8. Ολοκληρωτικά βυθισμένοι ελληνιστικοί τοίχοι στη βόρεια πλευρά του φράγματος άμμου.

Εικ. 9. Βυθίσματα επί των παλαιότερων θινών στο φράγμα (beach barrier) της Γιάλοβας πληρωμένα με νερό στο επίπεδο της σημερινής στάθμης.

Εικ. 10. Μερικώς βυθισμένος σύγχρονος φράχτης στο βόρειο τμήμα του φράγματος (beach barrier) και ημιβυθισμένο δένδρο στο βόρειο τμήμα του φράγματος (beach barrier).

Εικ. 11. Τοπογραφική τομή εγκάρσια στην κοίτη του ποταμού Σελά. Η βάση της κοίτης διαβρώνει σήμερα κατά 6 μ. χαμηλότερα του αλλουβιακού πεδίου.

The enigma of prehistoric gold and the Messenia gold

Giovanni E. Gigante – Stefano Ridolfi

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: ΤΟ ΑΙΝΙΓΜΑ ΤΟΥ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΧΡΥΣΟΥ ΚΑΙ Ο ΧΡΥΣΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Η αρχαιομεταλλουργία του προϊστορικού χρυσού είναι ιδιαίτερα δελεαστική αλλά και ριψοκίνδυνη για τον ερευνητή. Στην εισαγωγή επιχειρείται μια σύνοψη της γνώσης μας για την εξόρυξη του χρυσού και τη χρήση του κατά την προϊστορική εποχή στη δυτική Μεσόγειο, και συζητείται η πιθανότητα εντοπισμού της προέλευσης της πρώτης ύλης.

Οι τέσσερις περίοδοι μετρήσεων που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1999-2002 υπό τη διεύθυνση του Γ.Σ. Κορρέ, με την άδεια του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και την υποστήριξη του ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος ART XRF μάς έδωσαν τη δυνατότητα να αποκτήσουμε πολύ λεπτομερή εικόνα της σύνθεσης πολυάριθμων χρυσών αντικειμένων που βρίσκονται στα μουσεία της Μεσσηνίας (Χώρα, Πύλος, Καλαμάτα) αλλά και εκείνων που ανήκουν στον μεσσηνιακό πολιτισμό και φυλάσσονται σε άλλα μουσεία, όπως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Αθηνών και το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας. Τα περισσότερα από αυτά τα αντικείμενα προέρχονται από τις ανασκαφές του Blegen και του Μαρινάτου στις δεκαετίες 1950 και 1960. Η συνολική εικόνα των συμπερασμάτων που προέκυψαν δεν έχει ακόμη συμπληρωθεί, καθώς απαιτείται η πρόσθετη αρχαιολογική επεξεργασία των δεδομένων, που αναμένεται να ολοκληρωθεί σύντομα. Έχουν σχεδόν ολοκληρωθεί τα αποτελέσματα για τη σύνθεση των κραμάτων με τον ορισμό των φασμάτων σύνθεσης των χρυσών αντικειμένων της μυκηναϊκής περιόδου. Η εργασία αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την πιστοποίηση αντικειμένων που θα προκύψουν στο μέλλον. Τα αποτελέσματα των ερευνών μας στη Μεσσηνία υπήρξαν ιδιαίτερα χρήσιμα και για τη δημιουργία μεθοδολογίας της μελέτης, που στη συνέχεια υιοθετήθηκε και σε άλλες περιπτώσεις.

ON THE TRACES OF PREHISTORIC GOLD

The occurrence of gold in the history of mankind has always represented an enigma in many ways. The gold in nature is a relatively rare element (e.g. fig. 1) that is located in few areas in different primary and secondary locations. The presence of gold in prehistory follows closely that of the other metals, as evidenced by the discovery of gold artefacts in a tomb in the necropolis of Varna in Bulgaria, dating back to a period between 4700 and 4200 B.C.¹. The particular characteristics of malleability, ductility, and shine must have attracted our ancestors, who immediately understood that it was a very special metal that could be used to make very sophisticated objects, exploiting the possibility of obtaining very thin sheets and wires with relatively simple work, such as hammering to obtain "lamina" modelled in relief. Its particular lustre and durability, due to the fact that –unlike other metals– gold does not oxidize easily, have certainly facilitated its use as a symbol of power, but also of wealth, because it is not easily obtainable. This last concept has been demonstrated by the fact that, although in different times and places, as in the pre-Columbian civilizations of the Americas, this use of gold has been independently developed in almost all ancient civilizations. In Greece there is archaeological evidence of gold artefacts from the Early and Middle Helladic periods, especially in the Cycladic and Minoan cultures and in areas in contact with the Anatolian cultures. Relations with the Danube basin and the Balkans area, also rich in gold deposits, such as the Anatolian ones, are less well understood, although they surely existed since the Neolithic period.

1 Renfrew 1986.

Stylistic and distributional analysis of vessels of precious metal (silver and gold) in the mid of second millennium B.C. throughout the southern Aegean reveals that during the period of the Shaft Graves the Mainlanders had ready access to large quantities of gold. Twenty-eight gold vessels from the Shaft Graves are part of a total of over 15 kg of this material employed to make a variety of different artefacts for these tombs. By contrast, only one entirely gold vessel is known from Crete before ca. 1400 B.C., a small and light cup (wt.: 68 g) from a “Warrior Grave” of the late 15th century B.C. which was probably the tomb of a Mycenaean rather than a Minoan in any case. The Minoans used gold skilfully in bimetallic silver-and-gold vases or in thin sheets applied over stone vases carved in relief, but did so very sparingly and economically. The Mycenaeans of the Shaft Grave period, on the other hand, produced relatively crude objects out of gold and made no obvious effort to “stretch” the available quantities of this material so as to make optimal use of it. Silver, on the other hand, was in quite common use with Crete and all but a half-dozen or so of the forty-two silver vessels from the Shaft Graves at Mycenae were either imported as finished objects from Crete or made on demand by Minoan craftsmen to suit Mainland tastes².

In Greek mythology gold is always present, sometimes as the protagonist, as in the case of King Midas (curiously king of Phrygia in Anatolia) and the Golden Fleece that came even from Colchis (Georgia) and then from Caucasus, always a region crossed by rivers. For what mythology is worth, it indeed tells us about an eastern source of gold and its alluvial nature (deductible from the myth of the fleece that held the gold).

Ellen Davis suggests that the commodity over which the Mycenaeans exercised control was not tin but rather gold. The hypothesis made is that: “Mainlanders in the areas of Mycenae and Pylos somehow managed to gain control for a brief time of an extremely lucrative exchange with the inhabitants of Transylvania –who had only recently begun to mine gold in significant quantities– in exchange for technological expertise in bronze casting and the distribution of superior Aegean weaponry in the form of swords. These small Mycenaean’s groups received massive amounts of gold which they used to produce flashy artefacts for their tombs, to secure handsome imports from Crete and elsewhere in the eastern Mediterranean, and presumably also to establish and maintain a newly acquired political and military status at home in the Argolid and Messenia”³.

It’s very difficult to find gold, as it is usually scattered in the rocks and its extraction requires the processing of huge amounts of material; the easier way is to find rivers and streams that carry fragments of gold (nuggets, dust, flakes) that is called alluvial gold. Even the purification treatment (cupellation) is rather complicated and requires high temperatures (~1000 °C), so it is hard to think that this technology was used in the Early Bronze Age⁴. Perhaps the appearance of large amounts of gold in the civilizations of the Middle and Late Helladic periods, such as the Mycenaean, can be largely explained with the development of purification techniques using ovens working at temperatures above a thousand degrees, such as those used for melting bronze⁵.

Gold is found in nature in its native form as dust and nuggets in alluvial deposits. As it can be obtained by simple panning and washing, it was very early worked by people. Most of the known sources are of placer type (secondary deposits), however, this metal can also be found in primary deposits, in quartz veins, as tellurides, and also with pyrites and arsenopyrites⁶. The identification of a gold source is a difficult task since most of the exploited mines are exhausted. Sometimes the situation of the mines and the geology of the soil are unknown. We have also to consider

2 Rutter 2011. Wittaker 2006.

3 Davis 1976. Warren 1980.

4 Craddock 2000.

5 Raub 1995.

6 Healy 1978. Morteani 1995.

the re-cycling and re-use of gold and the subsequent loss of information on trace elements. The debasement of gold by addition of silver and/or copper ores complicates the fingerprinting. The cases of gold ores from very particular geological contexts like South American mines are the easiest to study from the analytical point of view, as one single trace element might be sufficient to characterize and “follow” gold. This is the case of platinum in the Colombian gold or palladium in the Brazilian gold. Usually the measurement of several elemental ratios is necessary to identify the ore. The analysis of very different gold objects from different regions and periods showed that in most cases a small group of elements is sufficient to describe a change in gold supply⁷.

Gold is usually found as a gold/silver alloy (that may reach 98% of gold in nuggets) with silver up to 40%, copper below 1% and quite frequently iron up to 5%⁸. In placers, depending on the soil nature, very different heavy elements (like platinum) set down with gold, precious metals are concentrated and relative proportions of certain minerals are in general related. The presence of platinum has been observed in objects but not in minerals from the same region⁹. Therefore, the difference between a mined (primary) and an alluvial (secondary) gold ore from the same region might only be the concentration of the elements recovered by panning. As a trace element also tin can be mentioned, common in alluvial gold as cassiterite.

When we deal with ancient gold objects, chemical analysis aims at getting information on the manufacture technology of the objects and the provenance of the ores. On one hand, we must be able to determine major and minor elements and on the other, some trace elements or ratios of elements that characterize the ores. In fact, the measurement of lead isotope ratios, very useful in identifying the origin of copper and silver ores, fails for most gold objects as the lead content is too low; if some tellurides may contain enough lead, objects made with alluvial gold are characterized by little (inferior to 100 ppm) or none presence of lead. The importance of gold is clearly shown by the coinages issued in many regions.

The availability of portable systems for in situ investigation allows us to study a wider range of artefacts creating an overall picture on the basis of which it is possible to make conjectures especially with regard to the techniques of production and processing of materials, but also on the origin of the metal¹⁰. As mentioned above, the ability to trace, instead, the origin of gold is still tied to the use of ultra-sensitive analytical techniques such as ICP-MS or surveys with micro-analysis techniques that, however, require expensive sampling. The high resistance of gold to corrosion and to superficial alterations, due to its inner characteristics not reacting with other elements, makes it possible to fulfil non-destructive analysis of artefacts without significant errors in analytic results. This fact is very important for the purposes of investigations conducted by us using portable XRF spectrometer.

The measuring campaigns conducted with the guidance of prof. Korres were among the first ones in which the mobile systems approach was attempted. Three measuring campaigns have been carried out on golden objects excavated in Messenia (Greece) by C.W. Blegen and S. Marinatos during the years between 1950 and 1966 mostly tools, jewels and decorative materials have been analysed¹¹. The main goal of these campaigns was to improve the archaeometric knowledge of the goldsmith production of a certain historical and geographical environment. The artefacts belong to the collections of the museums of Athens, Olympia, Kalamata, Chora and Pylos. From a methodological point of view, the campaigns aimed to obtaining a statistically significant set of data, through a large number of measures; over 400 objects have been analysed.

7 Guerra 2000.

8 Guerra and Calligaro 2004.

9 Hauptmann *et al.* 1994.

10 Guerra 1998. Gigante *et al.* 2003.

11 Korres *et al.* 2005, 2006.

The main issue to be addressed in this kind of campaign is the limited amount of time during which one can perform the measures; in fact, it is not possible to keep the artefacts away from exhibitions for too long. The question to face is then to acquire and properly store a great quantity of data during a short period of time, as well as the need to organize and present all the different archaeometric, historical, iconographic and analytic data which are associated with every single object and measure. In this sense, these measuring campaigns were a real methodological training in which new techniques have been developed that were later used in other contexts such as the recent archaeological campaigns on pre-Columbian gold of Peru¹² and the study in situ of artefacts excavated in Cyprus¹³.

INVESTIGATIONS ON THE COMPOSITION OF THE ALLOYS OF GOLD ARTEFACTS OF MESSENIA

George Korres's request to study the numerous gold artefacts held by museums in Messenia found response in the XRF-ART project funded by the EU, which had as its objective the development of a prototype of a mobile EDXRF system based on a new SDD detector. The campaign of studies was articulated in four missions –between 2000 and 2004– in which measurements were made on gold artefacts in the following museums: the National Archaeological Museum and the Benaki Museum in Athens, the Archaeological Museums of Chora, Pylos, and Kalamata in Messenia, and the Museum of Olympia. More than 400 artefacts have been analysed, collecting about 600 spectra in twenty days of measures divided into three campaigns of measures. The results, only partially published, represent a significant “corpus” of data for the study of artefacts in gold¹⁴.

From the instrument point of view in fig. 2, is shown a set up during non-invasive measurements in Athens. Even if nowadays the XRF instruments got smaller and lighter, the philosophy developed in the Greece campaign remains unsurpassed.

The most important data are the iconographic ones; at least two pictures must be linked to each measure. The first one must represent the examined artefact, in order to be able to recognize the object even when a clear catalogue reference is missing, while the second one should represent the exact point on which the measure was performed. Specifying the exact point of the analysis is a fundamental part of the very concept of “measure” and is absolutely necessary for the analysis to be reproducible.

As an evidence of the experimental methodology that has been set up, we report the numbers of a typical working day during a campaign at an archaeological excavation or in a museum. Five or six hours of work allow taking about 70 measurements, ten percent of which are used for analysing standard samples, in order to calibrate the instrument and check its stability. If we examined one or two points for each object, at the end of the day we should have acquired, organized and stored all data related to about or over 40 artefacts, each different in history and questions to be solved. Fig. 3 shows the folder in which the data are stored after a typical working day. Inside it, there are several different folders: one for the drawings of the artefacts, one for the complete picture of the object (with its catalogue number, if present), one with the pictures of each examined point. There is also a folder with the spectra, one with the quantitative results, and files with historical and artistic documentation on every single analysed artefact.

12 Cesareo *et al.* 2011.

13 Giardino *et al.* 2003.

14 Korres *et al.* 2005, 2006.

RESULTS AND DISCUSSIONS

From the complex of the data obtained it has been possible to conduct statistical analyses of the entire or of individual artefacts, or groups of objects in some way connected to each other by a common typology, or because they were produced at a single site or in a well-defined period of time. In the case of large data sets available, it is possible to define several kinds of approaches to give a synthetic representation of the results obtained. If you look at the overall data (discarding the results obtained on large artefacts and using only those on the numerous fragmented artefacts that were analysed) one can observe that the two main elements that constitute, together with gold, the alloy, are silver and copper. They show regular distributions with a large amplitude that is a direct consequence of the fact that within the data, two or three subsets of artefacts can easily be identified. The composition of the alloys varies depending mainly on silver, while the fraction of copper remains always below 4%. The statistical analysis of the data shows that silver is evenly distributed¹⁵ whereas copper shows a less regular distribution, that can be interpreted also as a bimodal distribution. Table 1 shows the summary of the results obtained on 69 samples selected for analysis and table 2 the results of the descriptive statistics. Fig. 4 shows the histograms for silver and copper respectively. Using the Kolmogorov – Smirnov probability distribution it is possible to verify that the whole set of data is normally distributed (correlation coefficient 0.9907, critical value for $p=0.1$ is 0.9854). Observing the cumulative fraction plot in fig. 5 it is possible to see that there are four segments in the curve that correspond to four intervals of silver concentration in the alloy. Using the Analysis of Variance (ANOVA), it was possible to verify that the hypothesis that the mean values of data subsets are different is correct with a high degree of significance. Table 3 shows the results of this analysis and fig. 6 (left) shows the theoretical distributions of the four subsets and on the right the scatter plot (silver vs copper) that shows a possible intuitive subdivision of the four groups in the analysed artefacts. It should be noted that the presence of four different types of alloy must be confirmed by a meaningful archaeological context that gives it a logical explanation. The zero hypothesis is that we are in the presence of at least three different origins of gold, which could simply mean: (i) four different sources, (ii) several periods of production of manufactured goods, (iii) various production technologies used for different products. The large variability of data is against the hypothesis of a systematic re-melting of gold, as well as systematic purification of metal which involved the achievement of high melting temperature (>1064 °C).

In any case, the data show that very different materials were employed, which strengthens the hypothesis that there was a trade in gold, probably from different sources, and that the Mycenaeans had a major role in this trade and, more generally, in the use of gold. It is also unlikely that they would have found local mines that satisfied their needs for raw material. These considerations may serve to understand the importance that the use and trade of precious metals had for this civilization.

The data analysis can also be done on single or a limited number of artefacts in order to make a comparison that is not merely stylistic. For example, considering all the necklaces and diadems examined in April 2002 it can be seen that the great necklace (fig. 7 upper) presents heterogeneous elements from a compositional point of view, as shown by table 4. In particular, the histogram shows that there are two distinct groups, with following compositions: the first with gold 81.2 ± 1.21 , silver 16.4 ± 1.01 and copper 2.4 ± 0.49 ; and the second with gold 85.4 ± 0.65 , silver 12.1 ± 0.69 and copper 2.5 ± 0.06 . If you take into consideration the whole set of measures, the following average composition of alloys would be found: gold 83.1 ± 2.5 , silver

15 The data were tested with normality tests of Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilks.

14.4 ± 2.38 and copper 2.40 ± 0.35; and that is certainly not representative of the 13 pieces. These are the typical problems that arise with the application of statistics on heterogeneous series of data. Comparison with the results obtained on the other big necklace examined (fig. 7 down) shows us how the composition of the second necklace is compatible with that of the first group of elements of the first necklace (gold 81.7, silver 16.8 and copper 1.5). While the composition of five elements that made up the diadem of the Museum of Pylos (fig. 8) is fully compatible with that of the second group of items of the large necklace (gold 83.2 ± 0.24, silver 15.9 ± 0.24 and copper 0.9 ± 0.04). In this case what is impressive is the very small variability between the examined elements. Probably, in this case, gold coming from a big nugget or a single source was used.

The great heterogeneity of the data forces into thinking that there is a multiplicity of sources for the materials used, even for a single artefact such as the great necklace. The results of the study of the large artefacts, which cannot be discussed in more detail in this chapter, leads to different hypotheses. A chronological arrangement of the different artefacts could then allow an identification of the origin of gold. Another interpretation could be the use of different types of material to achieve objects with different characteristics. It is well known that with increasing fraction of silver the gold alloy colour changes from yellow tones to greenish ones (fig. 9). With this change the alloy strength increases, as a matter of fact the almost pure gold alloys are more malleable but also very deformable. The modest concentration of copper, that at higher concentration would change the colour in a particular copper-red gold, suggests an intended use of less copper in gold to keep the naturally lighter colour (yellowish) and a better mechanical strength.

The small concentration of copper, in line with what is reported in the literature for pre-historic gold in this area, shows that there was not a real technological manipulation of the composition of the alloys, but probably the use of collected gold that had (as shown in fig. 9) a colour ranging from yellow (red yellow) of almost pure gold to a yellow-green of gold with higher concentration of silver. In this context, the selection was surely made according to what the craftsmen intended to realise.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors want to thank the Greek authorities for the permissions to do the measuring campaigns in Athens, Olympia and in the Messenia Museums, and Prof. Antonio Longoni, scientific supervisor of XRF-ART project, for the support given to this work.

BIBLIOGRAPHY

- Cesareo, R., A. Bustamante, J. Fabian, W. Alva, L. Chero, C. Espinoza, R. Rodriguez, M. Seclen, V. Gutierrez, E.B. Lévano, A.J. Gonzales, M.A. Rizzutto, E. Poli, C. Calza, M. dos Anjos, R.T. Lopes, G.E. Gigante, G.M. Ingo, C. Riccucci, C. Elera, I Shimada, V. Curay, M. Castillo, and F. Lopes. 2011. "Evolution of Pre-Columbian Metallurgy from the North of Peru Studied with a Portable Non-Invasive Equipment Using Energy-Dispersive X-Ray Fluorescence." *Journal of Materials Science and Engineering* 176 B1:48-81.
- Craddock, P. 2000. "Historical survey of gold refining. Parts 1 and 2." In *King Croesus' Gold*, edited by A. Ramage and P. Craddock, 27-71. London: British Museum Press.
- Davis, E.N. 1976. "Metal Inlaying in Minoan and Mycenaean Art." *TUAS* 1:3-6.
- Giardino, C., G.E. Gigante, and S. Ridolfi. 2003. "Archeometallurgical studies." In *Sotira Kaminoudhia: An Early Bronze Age site in Cyprus*, edited by S. Swiny, G. Rapp, and E. Hersher, 385-396. Cyprus American Archaeological Research Institute Monograph Series. Boston, Mass.: American Schools of Oriental Research.
- Gigante, G.E., S. Ridolfi, G. Visco, and G. Guida. 2003. "Appraisal of the new approach to the archaeometric study of ancient metal artifacts by the use of movable EDXRF equipments." In *Proceedings of the 33rd*

- International Conference on Archaeometallurgy in Europe*, edited by Associazione Italiana di Metallurgia, 293-302. Vol. 2. Milano.
- Guerra, M.F. 1998. "The analysis of archaeological metals. The place of XRF and PIXE in the determination of technology and provenance." *X-Ray Spectrometry* 27:73-80.
- _____. 2000. "The study of the characterization and provenance of coins and other metalwork using XRF, PIXE and activation analysis." In *Radiation in Art and Archaeometry*, edited by D.C. Creagh and D.A. Bradley, 378-416. Amsterdam – Lausanne – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: Elsevier Science B.V.
- Guerra, M. F., and T. Calligaro. 2004. "Gold traces to trace gold." *JAS* 31:1199-1208.
- Hauptmann, A., H.G. Bachmann, and R. Maddin. 1994. "Chalcolithic copper smelting: new evidence from excavations at Feinan, Jordan." In *Archaeometry '94*, edited by S. Demirci, A.M. Özer, and G.D. Summers, 3-10. Ankara.
- Healy, J.F. 1978. *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World*. London: Thames and Hudson.
- Korres, G.S., G.E. Gigante, and S. Ridolfi. 2005. "Studio archeometallurgico di manufatti in oro dalla Messenia mediante sistema portatile di EDXRF. Il museo di Chora ed il palazzo di Nestore ad Englianos". In *Atti del II Congresso Nazionale della AIAR*, 99-106. Bologna: Patron Ed.
- _____. 2006. "Archeometallurgical Studies with a Movable EDXRF Spectrometer on Messenian Gold: The methodological approach." In *Proceedings of 34th International Symposium on Archaeometry, 2004*, 175-180. Zaragoza: Institución "Fernando el Católico".
- Morteani, G. 1995. "Mineral economics, mineralogy, geochemistry and structure of gold deposits." In Morteani and Northover 1995, 97-113.
- Morteani, G, and P. Northover, eds. 1995. *Prehistoric Gold in Europe*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Raub, C.J. 1995. "The metallurgy of gold and silver in prehistoric times." In Morteani and Northover 1995, 243-260.
- Renfrew, C. 1986. "Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe." In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, edited by A. Appadurai, 141-168. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rutter, J.B. 2011. *Aegean Prehistoric Archaeology* (<http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/>). Τελευταία επίσκεψη 22 Αυγούστου 2020.
- Warren, P.M. 1980. Review of *The Vapheio Cups and Aegean Gold and Silver Ware*, by E.N. Davis, 1977. *CR* (New Series) 30:104-106.
- Wittaker, H. 2006. "Religious Symbolism and the Use of Gold in Burial Contexts in the Late Middle Helladic and Early Mycenaean Periods." *SMEA* 48:283-289.

Artefact inventory	Au w%	Cu w%	Ag w%	Short description	Artefact inventory	Au w%	Cu w%	Ag w%	Short description
2656	94.1	0.2	5.7	fish	mx3882a.1	78.6	2.5	18.9	decorated fragment
helmethead.1	92.2	1.1	6.7	helmet head	2562a.1	78.7	2.1	19.2	bee
mx3878a.1	92.8	0.3	6.9	decorated fragment	5217a.1	79.4	1.0	19.6	decorated fragment
mx3627a.1	92.3	0.3	7.4	decorated fragment	2572a.1	78.3	2.1	19.6	decorated fragment
2637	90.7	1.2	8.1	shell	2561a.1	79.0	1.1	19.9	decorated fragment
2568a.1	90.4	0.7	8.9	decorated fragment	2565a.1	77.5	2.3	20.2	decorated fragment
2576a.1	89.5	1.5	9.0	decorated fragment	mx3627b.1	78.5	1.0	20.5	decorated fragment
2564a.1	89.2	1.5	9.3	decorated fragment	5219b.1	78.0	0.8	21.2	decorated fragment
mx3853.1	88.1	2.0	9.9	decorated fragment	mx3869	77.6	1.0	21.4	decorated fragment
2573a.1	87.6	2.4	10.0	decorated fragment	2568b.1	76.8	1.7	21.5	decorated fragment
2570a.1	89.1	0.8	10.1	decorated fragment	mx3888a.1	75.4	3.0	21.6	decorated fragment
2563a.1	86.8	3.1	10.1	decorated fragment	mx3892a.1	76.3	1.9	21.9	decorated fragment
mx3856a.1	86.0	3.7	10.3	decorated fragment	2571a.1	75.6	2.5	21.9	decorated fragment
5220b.1	86.4	1.5	12.1	decorated fragment	2639	76.7	1.1	22.2	owl
mx3885a.1	85.6	2.1	12.3	decorated fragment	2569b.1	76.7	1.0	22.3	decorated fragment
2638a	84.7	0.6	14.8	bird	mx3627b.1	76.8	0.8	22.4	decorated fragment
5216a.1	81.8	2.9	15.4	decorated fragment	2575a.1	74.9	2.6	22.5	decorated fragment
mx3867a.1	82.8	1.8	15.4	decorated fragment	2581a.1	74.9	2.4	22.7	decorated fragment
mx3891a.1	83.0	1.0	16.0	decorated fragment	5218a.1	74.6	0.8	24.7	decorated fragment
2567a.1	81.8	2.2	16.0	decorated fragment	5219a.1	74.3	0.6	25.1	decorated fragment
mx3868	82.2	1.6	16.3	decorated fragment	mx3887a.1	73.5	1.2	25.3	decorated fragment
mx3856b.1	81.6	2.1	16.3	decorated fragment	2653	73.0	0.8	26.2	diadem
mx3871	80.7	2.6	16.8	decorated fragment	mx3872a.1	71.9	1.5	26.6	decorated fragment
mx3857a.1	82.0	1.0	17.0	decorated fragment	mx3880a.1	71.6	1.4	27.0	decorated fragment
mx3881.1	81.2	1.8	17.0	decorated fragment	mx3648.1	71.4	1.3	27.3	decorated fragment
mx3617.1	80.0	2.7	17.3	decorated fragment	5219a.2	71.9	0.5	27.6	decorated fragment
2569d.1	79.9	2.6	17.5	decorated fragment	2517b.1	71.3	0.7	28.0	decorated fragment
mx3870.1	81.2	0.9	17.9	decorated fragment	mx3615a.1	70.4	1.4	28.2	decorated fragment
mx3889a.1	79.7	2.3	18.0	decorated fragment	mx3884a.1	68.2	1.4	30.5	decorated fragment
mx3608.1	79.4	2.6	18.0	decorated fragment	mx3879a.1	67.7	1.5	30.8	decorated fragment
2563b.1	80.6	1.3	18.1	decorated fragment	mx3757	68.3	0.9	30.9	gold-leaf flower
mx3886a.1	78.7	3.2	18.1	decorated fragment	2578a.1	66.1	0.7	33.2	decorated fragment
mx3890a.1	79.0	2.9	18.2	decorated fragment	2990.1	63.8	1.1	35.1	decorated fragment
mx3613.1	78.9	2.8	18.3	decorated fragment	5220a.1	63.4	0.9	35.7	decorated fragment

Table 1. Measured composition of 69 artefacts inserted in the study group.

	Silver	Copper
Mean	19.4	1.6
standard error	0.9	0.1
Median	18.9	1.5
Mode	16.3	1.0
Standard deviation	7.4	0.8
Variance	55.2	0.7
Kurtosis	-0.3	-0.7
Asymmetry	0.2	0.4
Interval	30.7	3.5
Minimum	5.7	0.2
Maximum	36.4	3.7
Samples	69	69

Table 2. Results of descriptive statistical analysis of results.

	elements	sum	mean	Subset variance	Standard deviation	
Subset 1	15	136.8	9.1	3.6	1.9	
Subset 2	37	701.75	19.0	5.7	2.4	
Subset 3	10	265.95	26.6	1.6	1.3	
Subset 4	7	232.55	33.2	6.4	2.5	
<i>Variation origin</i>	<i>SQ</i>	<i>gdl</i>	<i>MQ</i>	<i>F</i>	<i>Significance value</i>	<i>F crit</i>
Between subsets	3447.007	3	1149.002	242.6964	3.07E-35	2.745915
Inside subsets	307.7308	65	4.73432			
Totale	3754.738	68				

Table 3. Results of ANOVA test to verify the hypothesised division of artefacts in four groups.

Large necklace			
point 1	80.1	3.0	17.0
point 2	80.7	2.9	16.4
point 3	80.5	1.8	17.7
point 4	80.0	3.0	17.0
point 5	84.8	2.4	12.8
point 6	85.2	2.5	12.3
point 7	82.1	2.2	15.7
point 8	81.4	2.3	16.3
point 9	84.7	2.5	12.8
point 10	85.6	2.5	11.9
point 11	83.3	2.0	14.7
point 12	86.0	2.5	11.5
point 13	86.2	2.6	11.2
Necklace 2255	81.7	1.5	16.8

Table 4. Results of measurements on the large necklace (fig. 7).

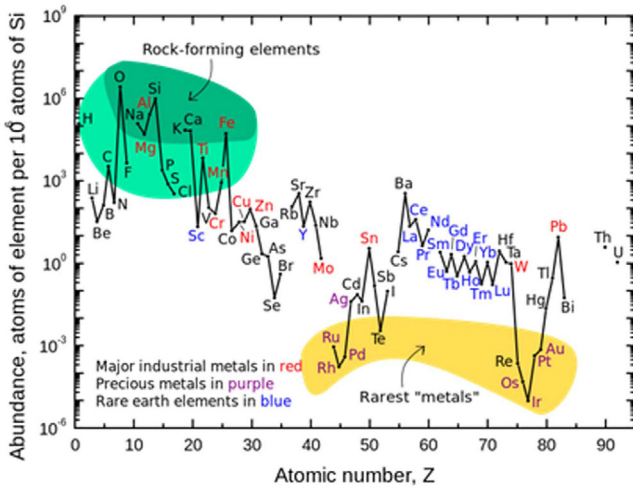

Fig. 1. Abundance of elements in the rocks. Heavy metals, such as platinum and gold are among the rarest.

Fig. 2. The instrument set-up during measurements in Athens.

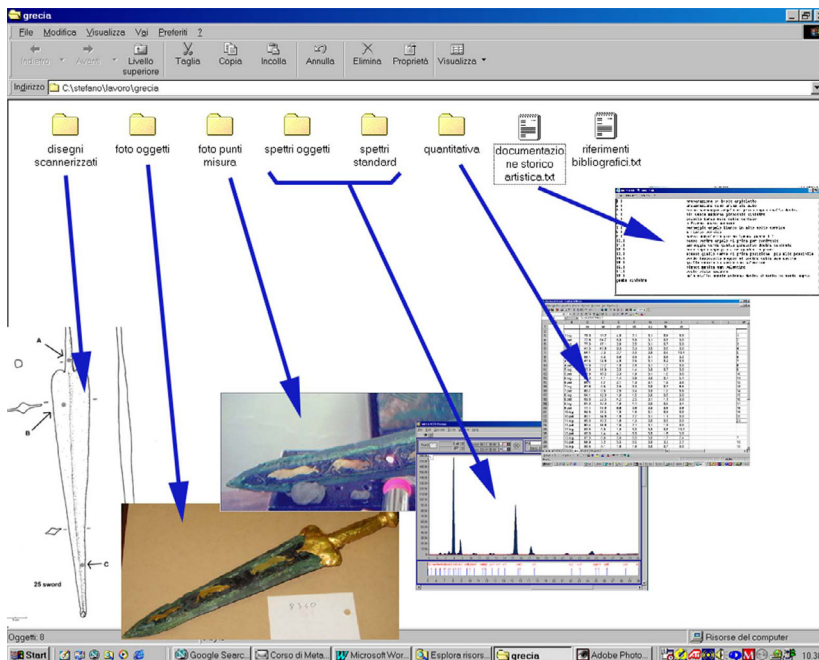

Fig. 3. Data organization during a measure campaign in different museums.

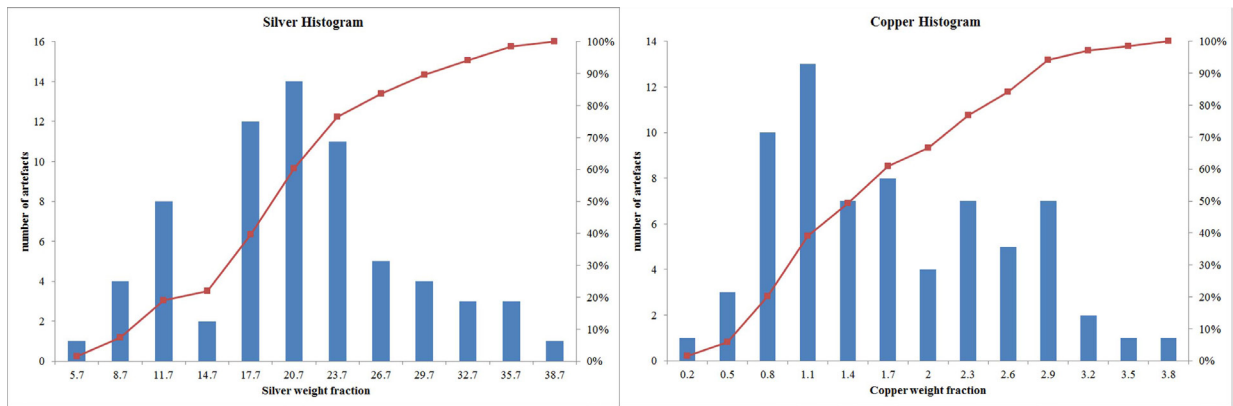

Fig. 4. Silver (on the left) and copper (on the right) weight fraction histograms of selected group of artefacts. The cumulative plots are also shown.

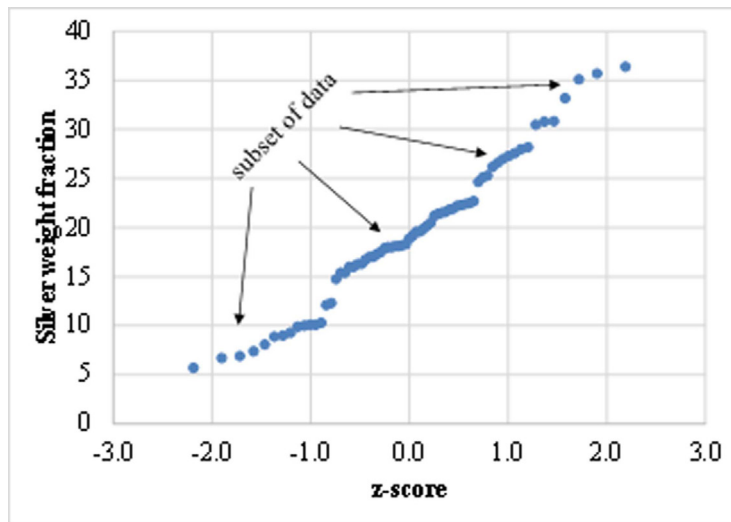

Fig. 5. Cumulative plot in support to the hypothesis to detect the four subsets of artefacts.

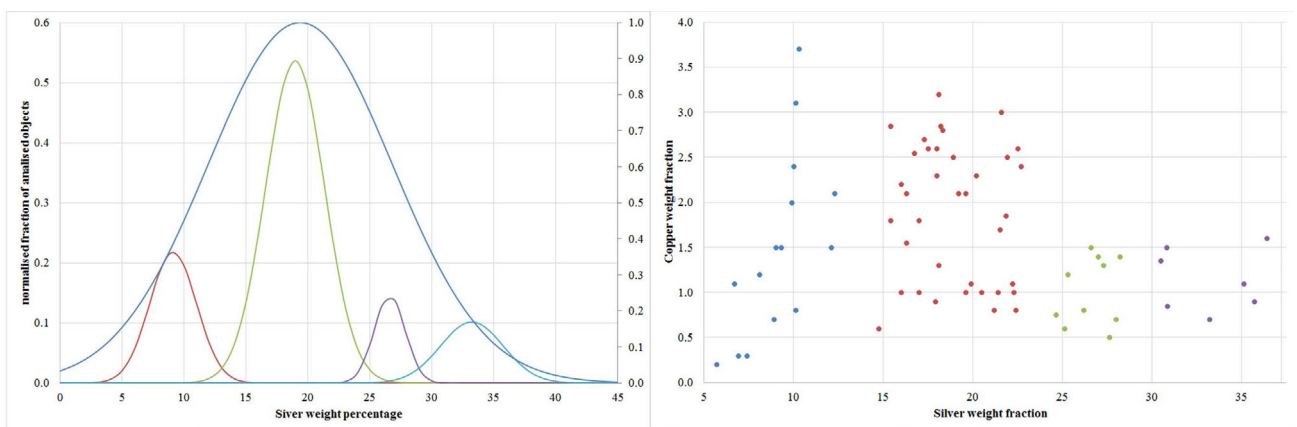

Fig. 6. Theoretical distributions of hypothesised subsets (left) and scatter plot –copper vs silver– of the 69 artefacts.

Fig. 7. Photographs of the two great necklaces. In the upper is shown the position of 13 measuring points.

Fig. 8. Photograph of the five elements composing the diadem of Pylos.

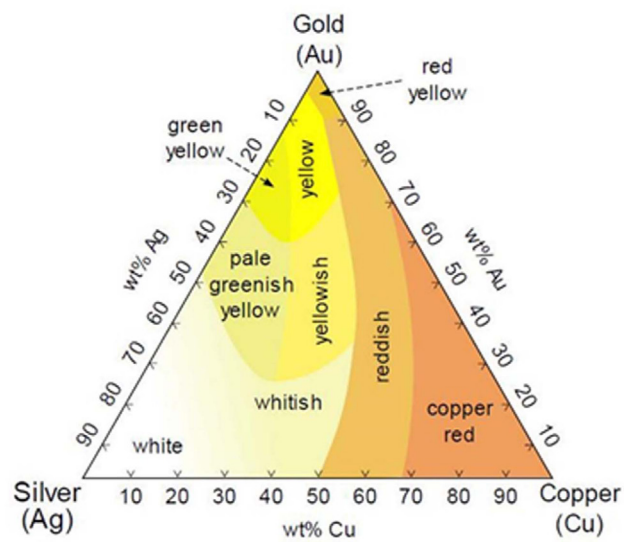

Fig. 9. Colour diagram of gold-silver-copper. alloys.

Geophysics as a means to reduce archaeological risk

Examples from the Pylos area (Western Peloponnese, Greece)

Gaetano Ranieri

RESUMÉ: LA GÉOPHYSIQUE COMME MOYEN POUR RÉDUIRE LE RISQUE ARCHÉOLOGIQUE.
EXEMPLES DE LA ZONE DE PYLOS (PELOPONNÈSE OCCIDENTALE, GRÈCE)

Dans les pays méditerranéens, il est courant de découvrir des structures archéologiques inconnues, lors de travaux de construction (par exemple, des routes, des infrastructures urbaines et des barrages). Lorsque cela est connu, les travaux doivent être mis en attente. Ce que l'on appelle « risque archéologique » doit être compris comme un risque de destruction de vestiges archéologiques et aussi le risque d'une perte économique due à l'arrêt des travaux. L'application de systèmes non destructifs, tels que les méthodes géophysiques, qui offrent une image du sous-sol en avance, peut être utile pour la prise de décision appropriée à chaque cas ou pour changer la conception et, donc, permettent la continuation des travaux, quand, au même temps, la destruction des vestiges anciens est évitée. Ces systèmes devraient être inclus dans la législation sur l'aménagement du territoire. Un critère économique, comme l'arbre de décision, peut être appliqué pour l'utilisation de la géophysique à la prospection archéologique afin d'augmenter les chances de découverte et de réduire le risque archéologique. Dans cet article, quelques études de cas au Sud-Ouest du Péloponnèse (Grèce) sont présentées, où la construction des grands hôtels et des bâtiments industriels a été prévue dans des zones où la présence des vestiges archéologiques dans le sous-sol était fort probable. Dans ces cas, l'application des méthodes géophysiques, rapides, peu coûteuses et non destructives, a permis aux projets d'être réalisés.

INTRODUCTION

Knowledge of the physical characteristics and the geometry of the subsoil is basic for both the optimization of the design of all kinds of modern construction and public works, and also for avoiding or reducing the so-called "archaeological risk", both of which can be understood as an economic loss. On the other hand, insufficient knowledge of the subsoil characteristics and the thoughtless or illegal intervention that can follow can cause the loss of cultural goods and of the historical memory that archaeological remains carry.

Practically this is a very common case under conditions of emergency and especially in urban areas, where it is often very hard to preserve archaeological structures. In addition, inaccurate knowledge of an area leads to poor territorial planning. The territory must be regarded not as an empty space, available to any human action, but as a living subject resulting from the interweaving of physical and human factors. The territory has its own identity and represents a unique place with its own form, character, history and landscape¹.

Land-use planning must respect this identity and, therefore, it cannot be separated from a detailed and careful study of the area, i.e. knowledge of the physical territory, of its potential and its resources, including cultural ones, which, though not immediately productive, are the main characteristics of the territory².

1 Olivas *et al.* 2002.

2 Olivas *et al.* 2002.

The study of the territory includes multiple parameters, such as physical and environmental characteristics and demands, therefore, knowledge of the geology, geomorphology, natural resources, and environmental hazards of a region, together with the history of human presence in prehistoric and historic times, and the socio-economic characteristics of ancient and modern populations.

It is a fact that in the Mediterranean countries archaeological relics, dating back to the birth of civilization, are often buried under sedimentary debris. This is often due to intentional omission, indifference, and lack of economic investment. Paradoxically, territorial planning in these countries ignores this historical knowledge or limits itself to considering only bibliographical or archival sources.

ARCHAEOLOGICAL RISK AND GEOPHYSICAL METHODS

Of course bibliographical and archival sources, aerial photos, and archaeological surface surveys can offer useful information and indications for the presence of archaeological remains and features before excavation; unfortunately, however, these methods, although necessary, are very general and do not offer the precision that is required in these cases, which may even be to the scale of a few meters.

It is well known that knowledge of different parameters of the soil and subsoil can be obtained by the application of appropriate non-destructive methods, such as geophysics. Nevertheless, these methods must be applied with care and by taking into account the context and the dimensions of the archaeological bodies, the presence of noise sources, and the physical properties of the materials. Decisions must be made by taking also into account the economic aspect: the cost of geophysical methods must be proportionate to the economic value of goods and they must of course be less expensive than other direct methods, like archaeological excavations³. Normally, the application of geophysical methods in the archaeological prospection is necessary in order to acquire substantial data, which however, must be filtered, processed, and interpreted in order to give a detailed reconstruction of the subsoil. All data must be ordered and normalized to possibly give a pseudo- 3D reconstruction.

Of course, the geophysical applications, although expedient, have their own cost. However, it is possible to estimate the cost level of each geophysical investigation method to be adopted in relation to the maximum value of the geophysical information obtained. The proposed “decisional tree”⁴ (fig. 1a) can help to determine this value. The general concept of this method consists in estimating the optimum level of the appropriate geophysical methods to apply, in order to obtain an increased probability of finding archaeological structures.

To establish the “if and how much geophysics” can be used in each case, an economic parameter can be applied: the Expected Monetary Value (EMV). The EMV of an archaeological site (fig. 1b) can be defined as the probability of discovering objects multiplied by their “monetary value”. It can be calculated from different decision trees, for different levels of expenditures for geophysical prospection, and for different background levels (with or without historical information or surface evidence). Furthermore, it is possible to define the intrinsic value of geophysical information and to evaluate the “quantity” of methods to apply. This parameter is the “Expected Value of the Geophysical Information” (G.E.V.) This approach, however, is quite difficult to apply. The Geophysics expenditure is generally underestimated and derives from the availability of the customer. Moreover, an archaeological site could be considered as a particular kind of “ore body”

3 Marchisio and Ranieri 2000.

4 Marchisio and Ranieri 2000.

(a cultural ore body) with a potential economic value. Unfortunately, it is difficult to define the value of archaeological assets, as they can be considered a future benefit for the area more than a real value of the objects or features.

A buried archaeological structure has only an intrinsic value, which becomes real only when it is found and made available to the public. It is necessary to know how the probability of discovery may vary by using geophysics or not, and it is also necessary to determine the optimal cost of the application of geophysics.

In all cases the information furnished by a properly conducted geophysical survey can not only reduce the archaeological risk, but also constitute a body of evidence that can be used by archaeologists to limit the time of digging and, so, reduce the (generally high) cost of an excavation. Finally, another advantage of the geophysical applications in archaeological prospection is that they can give a representation of the subsoil. While waiting for the completion of the archaeological research, the geophysical digital data can be utilized to represent the subsoil in a different (digital) reality. This could be organized as a digital museum⁵ and, therefore, transform the “intrinsic” value of an archaeological site in a “real” economic value.

GEOPHYSICAL METHODS

Archaeological sites have different dimensions and characteristics; therefore, the choice of the appropriate geophysical method depends each time on the type of the archaeological structure. Today, more than ninety geophysical methods are known⁶. The most popular ones for archaeological investigations are: georadar, magnetometry, ERT (Electrical Resistivity Tomography) and all the e.m. methods both in time domain (TDEM) and frequency domain (FEM). Type of measure, sampling rate, profiling distance, have to be appropriate to each archaeological structure.

During the last ten years the application of geophysical methods has become increasingly widespread, due to the increased reliability of instruments and their reduced costs⁷. Different methods are used according to their characteristics and the literature on the subject is rich. The GPR method is chosen in particular for its speed and for the immediate comprehensibility of the results, but also electrical methods are used, because they are able to distinguish the different types of masonry parts, and also geology and dry or wet terrain. Also, TDEM e.m. methods, FEM e.m. methods⁸, and magnetic methods are adapted⁹ to archaeological research¹⁰. Seismic and Gravity methods are less suitable in general, except in some rare cases, as in the location of particular archaeological structures, like cisterns, in the discovery of archaeological structures of medium depth¹¹ or in historical buildings and monuments¹².

The increased potential of computer systems has allowed not only the development of the methods of treatment and interpretation of data, but, also, a denser and faster sampling, with the adoption of acquisition systems, some of which are even motorized¹³ or from remote

5 Ranieri *et al.* 2010.

6 Lagabrielle 1995.

7 Oswin 2009.

8 Tabbagh 1986.

9 Ranieri *et al.* 2003.

10 Piro 2009. Fassbinder 2010.

11 Deidda and Ranieri 2001.

12 Cardarelli and de Nardis 2002.

13 Dabas 2009.

sensing¹⁴. 3D systems have also been developed recently¹⁵, as well as 4D systems¹⁶, to examine the response in non accessible places (for example under monuments or historical buildings). Methods until now reserved for exploration on land, can now be used even in marine environments¹⁷. Methods of investigation by plane have also been developed, which, in a preliminary stage of investigation, give us a very useful overview in a short time. Aerial images can help us understand the extent of the archaeological sites and can also contribute to the choice of the right geophysical method to be adopted. Finally, the joint application of methods of different origins allows us to compose dense volumes of information, which can be animated to create a different type of museum exhibit¹⁸ in a digital reality, though not in virtual reality, which is the result of a (sometimes fanciful) reconstruction.

It is important to remember that the results achieved today do not mean that the geophysicist can replace the archaeologist, but, if anything, a close collaboration between science specialists and humanities scholars can jointly achieve a much richer interpretation. Many meetings are organized nowadays concerning the applications of geophysical methods in archaeological survey, and many associations of professionals from different backgrounds have recently been formed. What is certain is that the collaboration of such professionals requires a whole new training system. Basic physics and techniques that can be applied to archaeological research should be taught in archeology courses. Courses of geophysics will gradually have to include the analysis of the response of the methods applied in Archaeology by considering also the geographical environment, history, or construction characteristics. It is now necessary to promote new directions in archaeological research, in which the archaeologist should not only know the existence of geophysical methods of analysis and investigation, but also how to evaluate and use this knowledge and understand the outcome – something like the relationship between surgeon and radiologist.

APPLICATIONS AND RESULTS

The wealth of archaeological structures not yet brought to light in the Peloponnese – Greece is very well known. It is also very well known that in Greece, in Italy, and other countries bordering the Mediterranean Sea, the wealth of archaeological structures has not yet been brought to light in its whole, nor is it fully appreciated. In fact, it has been repeatedly violated or threatened by various interests in the name of economic “development”.

This paper reports on some experiences of prospecting carried out in the region of Pylos – Messenia, South-Western Peloponnese, Greece, in 1999 before the start, and in 2000, after the beginning of “PROGRESS”, a Geophysical Prospection, Research, and Selective Subsoil Excavation European Project, as part of a bilateral Italian-Greek project funded by the Italian Ministry of Foreign Affairs. In Pylos it was carried out with the collaboration of Professor G. Korres of the University of Athens, who has since many years been excavating in the region under the auspices of the Archaeological Society of Athens.

At that time some major engineering works were planned (two large hotels, an industrial installation and some warehouses) at two or three sites, for which there was a strong feeling that archaeological features were present. The limited funding available allowed only for the application of inexpensive research methods. Therefore, electrical resistivity tomography

14 Parcak 2009.

15 Santarato *et al.* 2010.

16 Fischanger *et al.* 2013.

17 Ranieri *et al.* 2010.

18 Manconi and Ranieri 2011.

methods, ground penetrating radar methods and TEM Fast electromagnetic methods were applied. These methods are briefly presented below:

Electrical Resistivity Tomography (ERT) for subsurface imaging employs surface electrode arrays to measure the resistivity distribution in soil and rock. Generally speaking, as the word says, the tomography (from the ancient Greek words τόμος and γράφω) gives a reconstruction of a physical parameter in a section. Many tomographies (i.e. parallel and at a constant distance) can give a pseudo 3D tomography (a non-exact definition, because in Greek the word designates a section and not a volume).

As we take measurements in a time lapse, we can also speak of a 4D tomography. With appropriate interpolation we can easily reconstruct the plume of a given resistivity. In this manner, we can identify walls, empty spaces, roads, or groundwater paths from the shape of the plume.

At present, the ERT method is a technique frequently used in studies of environmental and geotechnical engineering, and also widely used in several fields of subsoil exploration, as it provides, at a relatively low cost, a non-invasive and quick way of generating spatial models of subsurface physical properties. The method is especially useful for investigations, where ground disturbance should be generally minimized. In this regard, there are many examples and applications of the ERT method, which have shown its effectiveness and usefulness for groundwater investigations¹⁹, mapping pollution phenomena²⁰, defining the geometry and characteristics of architectural structures²¹, and studying archaeological features in complex contexts as mud walls in clayed layers²².

The TEM-fast variation of Time Domain Electromagnetic (TDEM) prospecting method has gained wide acceptance for use in many shallow subsurface geological, engineering, and environmental investigations. The method has also yielded better results than the classical galvanic resistivity methods in many respects²³. As in traditional TDEM systems, a modified symmetrical square wave current of high strength is made to flow in a square loop wire, usually of a single turn²⁴. In principle, the abrupt reduction to zero of this strong transmitter current produces a voltage pulse, that decays over time; this is applied in order to produce currents that travel to successively greater distances from the transmitter loop. These “time released” later currents enable the investigation of electrical resistivity of deeper horizons. The decay of the induced current with time, especially in the early stage of the decay (just 4 μ s after the current is cut off), is recorded by a single or multiturn receiver coil during the transmitter cutoff time. This method, especially in a fast version²⁵, seems to be useful also in the archaeological field²⁶.

Ground Penetrating Radar (GPR) is a geophysical prospecting technique used in many engineering works, such as mapping pipes and utility lines under city streets and locating voids and cavities. It is also increasingly used by archaeologists, often in conjunction with other geophysical methods²⁷.

GPR consists of a range of electromagnetic techniques, which are designed to locate objects or interfaces hidden beneath or behind an opaque surface. In this case, the earth's surface pulse

19 Ardau *et al.* 2009.

20 Ranieri *et al.* 2003.

21 Cardarelli and de Nardis 2002. Trogu *et al.* 2011.

22 Ranieri *et al.* 2007.

23 Ranieri 2000 and references therein.

24 Kaufmann and Keller 1983. Tabbagh 1986. Strack 1992. Kamenetsky 1997. Ranieri 2000.

25 Fainberg 1999.

26 Ranieri *et al.* 2005. Trogu *et al.* 2014.

27 See Goodman 1994.

is reflected and diffracted by both geological structures and by any anomalous features that may be present in the earth. The reflected and diffracted waves are received by an antenna (the same transmitting antenna in the case of monostatic georadar) on the earth's surface. The georadar is moved along a profile. As is typical in many geophysical methods, we can reconstruct sections of the reflected signal at different depths by carrying out the measurements along parallel profiles. Able of probing beneath ground, these techniques are applied to investigate structural problems in buildings, bridges, roads and in the archaeological risk evaluation. The high quality digital data and the use of a multiple antenna device permit us to have a very dense representation of the subsoil and a 3D visualization of buried objects and structures²⁸.

In this work we present the results of geophysical methods applied in three prehistoric archaeological sites of Messenia: *Midhen* and *Voidokoilia*, near modern Pylos and the Bay of Navarino, and *Volimidia* near the modern inland town of Chora (fig. 2). The Bay of Pylos/Navarino is situated along the SW coast of Greece facing the Ionian Sea and is protected by the island of Sphakteria. The most interesting feature of that area is its strategic position, and has become famous for the battle of 425 B.C between Athenians and Spartans and for the naval battle of 1827, which was decisive for the independence of Greece from the Ottoman Empire.

The three sites under examination were reported to have archaeological remains belonging to the Bronze Age and, especially, to the Mycenaean period, when Pylos in SW Messenia was the capital of Nestor's kingdom, the second most important centre in the Mycenaean world after Mycenae according to Homer. In fact, a Mycenaean palace and a town, unfortified unlike other centres of the 13th century BC, as well as several "tholos" tombs, have been excavated at the site of Englianos, to the south of Chora, by the American archaeologist Carl Blegen and others²⁹. The finds are to be seen in the museum of the town. Also, an extended cemetery of chamber tombs, belonging to another Mycenaean centre, has been excavated in the region of Volimidia, to the north of Chora. On the other hand, the excavations in Voidokoilia, to the north of the bay of Navarino, have yielded monuments of all periods of the Bronze Age. The "Midhen" area, almost halfway between the two ends of the bay of Navarino, is now an olive grove, but, in the past, Carl Blegen and other scholars hypothesized the presence of two tholos tombs there.

VOIDOKOILIA (fig. 3)

Voidokoilia lies to the north of the Bay of Navarino, and is today a small sandy bay, which was formed in historic times. In prehistory, it formed the continuation and northern end of the Bay of Navarino and, so was a potentially important port³⁰.

The history of the area of Voidokoilia goes back to Neolithic times, traces of which have been found in "Nestor's cave". On the top of a rocky promontory, with a commanding view over the sea and the mainland, the excavations have brought to light a Mycenaean tholos tomb³¹, supposed to be that of Thrasymedes, son of Nestor. The tomb was built in the centre of an earlier burial tumulus of the Middle Bronze Age³². Both monuments have been erected over a settlement of the Early Bronze Age, extending on the summit of the hill³³, but possibly continuing further to the north on a yet unexcavated plateau (fig. 3a).

28 Manconi and Ranieri 2011.

29 Blegen and Rawson 1966. Blegen *et al.* 1973.

30 Κορρές 1979b. Χασιακού and Κορρές 2006, 695-707.

31 Μαρινάτος 1956, 202-203. Κορρές 1976, 254-262; 1977, 246-251, 293-295; 1978, 335.

32 Κορρές 1976, 254-262; 1977, 252-254, 262-29; 1978, 347-359; 1979a, 143-155.

33 Κορρές 1976, 264-265; 1977, 247-252, 259-262, 295; 1978, 335-347; 1979a, 138-143; 1980, 150-173; 1981, 194-232, 234-239; 1982, 194-200, 212-230; 1983, 170-206.

The analysis of aerial photographs has enabled us to restrict the test area on this plateau. The applied methods have been GPR and ERT (Electric Resistivity Tomography), using the Georadar SIR 2 with 400 MHz antenna, and the multipolar georesistivitymeter–Iris Syscal Pro 48, respectively (fig. 3b). GPR and ERT were performed along 28 profiles at a distance of 1 metre apart. GPR processing has shown a dielectric constant $\epsilon_r=7.2$ and has produced slices for a maximum depth of 3 metres. The 28 ERT, whose length was ranging from 34.5 to 46 m, and which was obtained by using 24 electrodes with a distance of 1.5 or 2 metres apart respectively, showed a resistivity ranging from 120 Ohm *m to more than 5000 Ohm*m.

The area is formed of limestone, in which case the resistivity is, in general, very high. Therefore, it is not very easy to distinguish voids (tombs?) from bedrock. Anyway, the shape of some resistive anomalies and discontinuities in the very high resistivity layer at four meters seem to indicate the presence of voids (tombs?) (more than 2000 Ohm*m) rather than continuous bedrock (700 Ohm*m). Therefore, remains seem to be at a depth of about four meters. A large high resistivity area at a depth of about 4 meters is shown in the 2D ERT (fig. 3d, e), in the eastern part of the map at 3.5 meters (fig. 3f) or in the 3D plume representation (fig. 3g). In correspondence of high resistivity values, GPR results are not so clear, due to weather conditions, as the prospection was effectuated after two days of heavy rain. The wet superficial layer has therefore limited the penetration depth of the electromagnetic waves. However, two zones of high amplitude signal were present, that can be attributed to chamber or tholos tombs and to the relative dromos. Moreover, the shape of the anomalies in the central part of the investigated area suggests the presence of unknown rectilinear archaeological structures at a depth of 2.5 meters.

MIDHEN

Midhen is an area near the modern town of Pylos, where the road from Kalamata forks south to Pylos and north to Chora. McDonald and Hope Simpson³⁴ reported that “two collapsed tholoi” with a diameter of about 20 m. each, are located near it; the first one 130 m. NE of Midhen and about 20 m. E. of the Chora road and the second about 50 m. from the first. The tombs were probably related to the nearby hill of “Vigla”, with a commanding view over the Bay of Navarino. Though part of the hill has fallen down the cliffs into the bay, it has yielded some Mycenaean pottery.

The area of Midhen has been subsequently buried by sedimentary blankets probably on the occasion of newly planted olive trees. Today, it is a magnificent olive grove, set in a landscape of rare beauty. In this wider area a large resort was planned to be constructed.

As the area is quite large (over four acres) the localization of the two tombs has not been easy. The description given by the archaeologists, with references that have disappeared today, did not provide safe information for an investigation. According to the few reliable data, an area of approximately 4,000 m² has been selected, where we carried out 36 FEM profiles and 20 ERT with 48 electrodes 2 meters apart from each other. The depth investigated was just over ten meters. Each tomography was 2 meters apart from the next one.

The inversion processing of the raw data to obtain true resistivities, was performed with the software RESINV2³⁵. The resistivity values identified at a depth of 3 meters were interpolated to obtain resistivity maps to -3 meters. Other maps at different depths were constructed interpolating relative values and confirming the extension of the anomalies up to 9 meters deep. Other measurements were made using e.m. method EM31 and a georadar with a 400 MHz antenna.

34 McDonald and Hope Simpson 1961, 244.

35 Loke and Barker 1996.

The maps of fig. 4 show the sketch map of the survey (fig. 4a), the map of resistivity values at a depth of 3 m (fig. 4b), the map of conductivity obtained from EM31 survey (fig. 4c) and a slice of a reflected signal of the georadar electromagnetic waves in the range from 2.1 m and 2.6 m (fig. 4d). The presence of a circular resistive area with a diameter of about 14 meters, probably related to the first tholos tomb, and a rectangular band, probably related to its dromos, are clearly visible.

On the map with depths up to 3 metres a very conductive anomaly appears, an almost mirror-all resistive anomaly. A possible interpretation is that this is the second tomb, situated 50 meters away from the previous one, and that perhaps it has collapsed and then filled with sedimentary conductive material. A good agreement was found between Slingram survey and ERT results, while the georadar measurements were made in a too shallow conductive area limiting the penetration of e.m. waves (where the tholos has collapsed) and then without reaching the base of the tholos.

The survey was carried out by a team of three people in just 2 days, while the interpretation and the maps were performed in a single day. The total cost did not exceed 3,000 EUR, including the amortization of equipment, travel and logistics costs. A modest cost, that has helped to reduce archaeological risk. The localization of the graves, that had not been located since a long time, can also be an advantage for the tourism entrepreneur, who could erect the resort in the remaining part of his property, taking, at the same time, advantage of the proximity to archaeological structures that are of great value for tourism.

CHORA – VOLIMIDIA (fig. 5)

The modern town of Chora sits on the top of a hill, some ten kilometers inland of the Ionian sea and about four kilometres away from the famous Mycenaean Nestor's Palace. At the northern outskirts of the town, in an area known as Volimidia, a cemetery of "chamber tombs" has been excavated, probably belonging to an important Mycenaean town³⁶.

As an industrial area had to be set up in the surroundings of some of these tombs, where the probability of the existence of more tombs was very high, a field of about 2,000 square meters (divided in two subareas) has been tested (fig. 5a, b). Eighteen electric tomographies have been carried out, which have been elaborated first with Occam's 2D inversion program³⁷, and, finally, by EVS (Environmental Visualization System) for a 3D visualization of a plume of resistivity. The results of a 2D tomography and a 3D representation of a resistive volume higher than 500 Ohm*m, are shown in figs. 5c and 5d. The resistive anomalies could be related to two up to now unknown tombs with *dromos*.

These tombs lay between the main street and the excavated "Angelopoulou" group of tombs, which, according to Prof. Korres, indicates that the cemetery was much more extended and not organized in small groups. In order to verify the presence of the resistive body (the void of a chamber tomb?) shown by the electrical survey, 12 TDEM soundings along a profile crossing a hypothetical tomb, were performed, using a TEM-FAST device by AEMR. The TEM-FAST method consists in entering a square wave current in a loop and observing the decay curve of the voltage produced in the ground immediately after the interruption of the current. The TEM-FAST method, mainly utilised for medium-depth hydrogeology studies, was for the first time applied to find archaeological structures at very shallow depths³⁸. The loop, 3 metres wide, was moved along

36 Μαρινάτος 1952, 473-496; 1953, 238-250; 1960.

37 Morelli and LaBrecque 1996.

38 Ranieri 2000. Ranieri *et al.* 2005.

a profile every 1.5 metres. We have used time windows from 4 μ s to 1 ms, in which we have studied the decay curve in the early and intermediate stages of the electrical voltage (E) of the decay curve. The E(t) data were first transformed in $\rho_a(t)$ and $\rho_a(h)$ values and then an 1D inversion was attempted, in spite of an electrical highly noised data in the late stage.

As the early stage of the decay curve was strongly influenced by a lack of induction and then by very shallow resistive bodies (as chamber tombs)³⁹, we reported only the apparent resistivity (not inverted). The corresponding pseudo-section is represented in fig. 5e. A great agreement between TDEM's pseudo-section of apparent resistivity (fig. 5e) with 2D resistivity tomography (fig. 5c) has been noted. The TDEM pseudo-section shows perfectly the configuration of a tomb composed of two hollows and a dromos. In the same section an anomaly shows the possible existence of another tomb.

The 2D horizontal electric tomographies composition at a depth of 1 metre and the 3D ERT show exactly the areas of high resistivity, in which the existence of two chamber tombs is possible. Many parts of the investigated areas are without significant anomalies and, therefore, they can be utilised to construct industrial buildings as programmed. In this way the archaeological risk has been greatly reduced. Moreover, the research has offered a verification of the effectiveness of our methods, as it was already known that tombs exist in the wider region.

CONCLUSIONS

Geophysical methods are an effective means to reduce archaeological risk. But the appropriate method should be selected each time in correlation to the objectives of the project and to the characteristics and geometry of the archaeological structures. Information of archaeological, historical and geological character should be previously acquired, as well as aerial and satellite photographs. The selected method must be applied with care to avoid useless costs. In fact, a compromise between costs and benefits must be always taken into account and almost two different methods, based on different physical parameters, should be applied. Geophysical results must be interpreted together with the archaeologists and other involved professionals. Moreover, geophysics are a useful instrument to visualise the subsoil in a 3D manner.

In cases of archaeological emergency, decisional trees can be constructed with different geophysical weights, in order to make more correct decisions. The application of this flow chart in the three areas in Messenia, threatened by anthropogenic activities, has shown three different levels of archaeological risk. In Voidokoilia the results are doubtful, due to the weather and the wet soil condition. However, a resistive zone seems to indicate the presence of archaeological structures (voids and walls). In Chora the application has clearly shown the presence of two chamber tombs and has indicated the areas that can be liberated to other activities, thus reducing the risk of an economic loss due to the presence of archaeological features. In the Midhen area a tholos tomb, and, possibly, a second one, unidentified since many years, have been put in evidence. In this case, also, the risk of both economic and archaeological loss has been avoided.

ACKNOWLEDGMENTS

I would like to thank Prof. George Korres for having me involved in this research and for wanting me to write an article in a book dedicated to him. I would also like to thank him for his humanity, his passion and his tenacity, shown daily in the defense of cultural heritage, for his deep knowledge, not only of the archaeology of Greece, and, of course, for his friendship.

39 Ranieri *et al.* 2005. Ranieri 2000.

REFERENCES

- Ardau, F., R. Balia, G. Barrocu, E. Gavaudò, and G. Ranieri. 2009. "Assessment of the Capoterra coastal plain (Southern Sardinia, Italy) by means of hydrogeological and geophysical studies." *Hydrogeology Journal* 17:981-997.
- Blegen, C.W., and M. Rawson. 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. I, *The Buildings and Their Contents*. Princeton: Princeton University Press.
- Blegen, C.W., M. Rawson, Lord William Taylour, and W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*. Vol. III, *Acropolis and Lower Town. Tholoi and Grave Circle. Chamber Tombs. Discoveries Outside the Citadel*. University of Cincinnati: Princeton University Press.
- Campana, S., and S. Piro, eds. 2009. *Seeing the Unseen - Geophysics and Landscape Archaeology*. London: Taylor and Francis.
- Cardarelli, E., and R. de Nardis. 2002. "Evaluation of restoration results on the Antonino and Faustina Temple in Rome through seismic transmission tomography: Comparison of P-wave velocities before and after restoration." *European Journal of Environmental and Engineering Geophysics* 7:21-33.
- Dabas, M. 2009. "Theory and practice of the new fast electrical imaging system ARPC." In Campana and Piro 2009, 105-126.
- Deidda, G.P., and G. Ranieri. 2001. "Some SH-wave seismic reflections from depths of less than three metres." *Geophysical Prospecting* 49:499-508.
- Fainberg, E. 1999. *TEM-Fast 48 manual*. Amsterdam, Netherlands: Applied Electro Magnetic Research.
- Fassbinder, J.W.E. 2010. "Geophysical prospection of the frontiers of the Roman Empire in Southern Germany, UNESCO world heritage site." *Archaeological Prospection* 17:129-139.
- Fischanger, F., G. Morelli, D. Gualerzi, M. Occhi, G. Ranieri, and G. Santarato. 2013. "4D Cross-hole electrical resistivity tomography to control the injection of expanding resins: A Case history in Venice (Italy)." *Near Surface Geophysics* 11:41-50.
- Goodman, D. 1994. "Ground-penetrating radar simulation in engineering and archaeology." *Geophysics* 59:224-232.
- Kamenetsky, F. 1997. *Electromagnetic Geophysical research by the method of transient process*. Moscow: GEOS.
- Kaufmann, A.A., and G.V. Keller. 1983. *Frequency and transient soundings*. Amsterdam: Elsevier Science.
- Kορρές, Γ.Σ. 1976. "Έρευναι ανά τήν Πυλίαν." *ΠΑΕ*:253-282.
- _____. 1977. "Έρευναι ανά τήν Πυλίαν." *ΠΑΕ* 1977:242-295.
- _____. 1978. "Έρευναι καί ανασκαφαί ανά τήν Πυλίαν." *ΠΑΕ*:323-360.
- _____. 1979a. "Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας." *ΠΑΕ*:138-155.
- _____. 1979b. "Η Προϊστορία τής Βοϊδοκοιλιάς." In *Μνήμη, Τόμος εις μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη*, 393-430. Αθήνα.
- _____. 1980. "Ανασκαφαί ανά τήν Πυλίαν." *ΠΑΕ*:120-187.
- _____. 1981. "Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς." *ΠΑΕ*:194-240.
- _____. 1982. "Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας." *ΠΑΕ*:191-231.
- _____. 1983. "Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας." *ΠΑΕ*:169-208.
- Lagabrielle, R. 1995. "Applied Geophysics Code of Good Practice." Paper read at the 1st Environmental and Engineering Geophysics Society International Meeting. September 25-27. Turin.
- Loke, M.H, and R.D. Barker. 1996. "Practical techniques for 3D resistivity surveys and data inversion." *Geophysical Prospecting* 44:499-523.
- Manconi, M., and G. Ranieri 2011. "Digital Reconstruction of archaeological structures by means of Geophysical methods." In *Proceedings of the 6th AGE Conference (Applied Geophysics for Environmental and Territorial System Engineering), Italy 28/30 April 2011*, 1-3.
- Marchisio, M., and G. Ranieri. 2000. "On the economic value of a geophysical survey on an archaeological site." *European Journal of Environmental and Engineering Geophysics* 5:91-110.
- Μαρινάτος, Σ. 1952. "Ανασκαφαί έν Πύλω." *ΠΑΕ*:473-496.
- _____. 1953. "Ανασκαφαί έν Πύλω." *ΠΑΕ*:238-250.
- _____. 1956. "Ανασκαφαί έν Πύλω." *ΠΑΕ*:202-206.
- _____. 1960. "Ανασκαφαί έν Πύλω." *ΠΑΕ*:198-200.
- McDonald, W., and R. Hope Simpson. 1961. "Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese." *AJA* 65:221-260.
- Morelli, G., and D.J. LaBrecque. 1996. "Advances in ERT inverse modelling." *European Journal of Environmental and Engineering Geophysics* 1:171-186.

- Olivas, C., S. Gaviano, G. Ranieri, and G.S. Korres. 2002. "Reduction of the archaeological risk by means of geophysical methods: An example from the south-west of Peloponnese (Greece)." Paper Read at the 8th Annual Meeting of EEGS-ES (Environment and Engineering Geophysical Society – European Section): Archaeology and Historical Buildings. Integrated Case Histories, 8-12 September 2002, Aveiro. Portugal. Proceedings in DVD by EEGS-ES:324-326.
- Oswin, J. 2009. *A field guide to Geophysics in Archaeology*. New York: Springer.
- Parcak, S.H. 2009. *Satellite remote sensing for archaeology*. London – New York: Routledge.
- Piro, S. 2009. "Introduction to Geophysics for Archaeology." In Campana and Piro 2009, 27-64.
- Ranieri, G. 2000. "TEM-fast: a useful tool for hydro-geologists and environmental engineers." *Annals of Geophysics* 43:1147-1159.
- Ranieri, G., M. Barbieri, G. Barbieri, A. Casas. 2003. "Monitoring de la pollution des eaux souterraines et des sols dans une zone industrielle avec des méthodes géophysiques." In *Actes du 4ème Colloque Géophysiques des Sols et des Formations Superficielles*. GEOFCAN 2003, 12-15. Paris.
- Ranieri, G., H. Tigistu, and A. Tamiru. 2005. "TEM-Fast Small-Loop Soundings to Map Underground Tunnels and Galleries Connecting the Rock-Hewn Churches of Lalibela, Ethiopia." *Geoarchaeology* 20:433-448.
- Ranieri, G., L. Sharpe, A. Trogu, and C. Piga. 2007. "Time lapse electrical resistivity tomography to delineate mud structures at archaeological sites." *Near Surface Geophysics* 5:375-382.
- Ranieri, G., F. Loddo, A. Godio, S. Stocco, P. Capizzi, P. Messina, A. Savini, V. Bruno, M.A. Cau, and A.M. Orfila. 2010. "Reconstruction of archaeological features in the Mediterranean coastal environment by means of non-invasive techniques and digital museums." In *Making History Interactive. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA). Proceedings of the 37th International Conference, Williamsburg, Virginia, United States of America, March 22-26*, edited by B. Frischer, J.W. Crawford, and D. Koller, 329-336. BAR-IS 2079. Oxford: Archaeopress.
- Santarato, G., G. Ranieri, M. Occhi, G. Morelli, F. Fischanger, and D. Gualerzi. 2010. "Three-dimensional Electrical Resistivity Tomography to control the injection of expanding resins for the treatment and stabilization of foundation soils." *Engineering Geology* 119:18-30.
- Strack, K.M. 1992. *Exploration with deep transient electromagnetics*. Amsterdam: Elsevier Science.
- Tabbagh, A. 1986. "Applications and advantages of the Slingram electromagnetic method for the archaeological prospecting." *Geophysics* 51:576-584.
- Trogu, A., G. Ranieri, and F. Fischanger. 2011. "3D Electrical Resistivity Tomography to Improve the Knowledge of the Subsoil below Existing Buildings." *Environmental Semeiotics* 4 (4):63-70.
- Trogu, A., G. Ranieri, S.V. Calcina, and L. Piroddi. 2014. "The ancient Roman aqueduct of Karales (Cagliari, Sardinia -Italy): applicability of geophysics methods to find the underground remains." *Archaeological Prospection* 21 (3) (July/September):157-168.
- Χασιακού, Α., and Γ.Σ. Κορρές. 2006. "Νέες προϊστορικές θέσεις στην Μεσσηνία. Οι παράλιες θέσεις." In *Ευεργεσία, Τόμος Χαριστήριος στον Π.Ι. Κοντό*, edited by Ι. Προμπονάς and Π. Βαλαβάνης, vol. 2, 689-758. *Παρουσία* 17-18. Αθήνα: Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

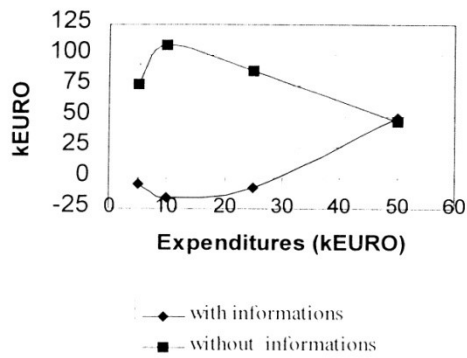
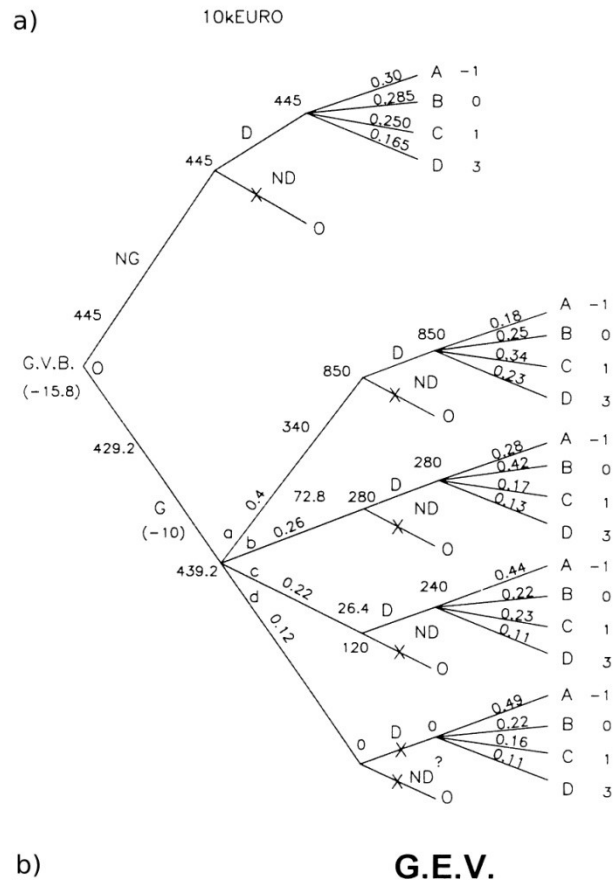

Fig. 1.a) The decisional tree calculated for an investment of 10 kEuro and four archaeological events: A: No Finds; B: Few Finds; C: Many Finds in a small area; D: Many finds in a large area; b) The graph of G.E.V. corresponding to different investments in both examples with information and without information.

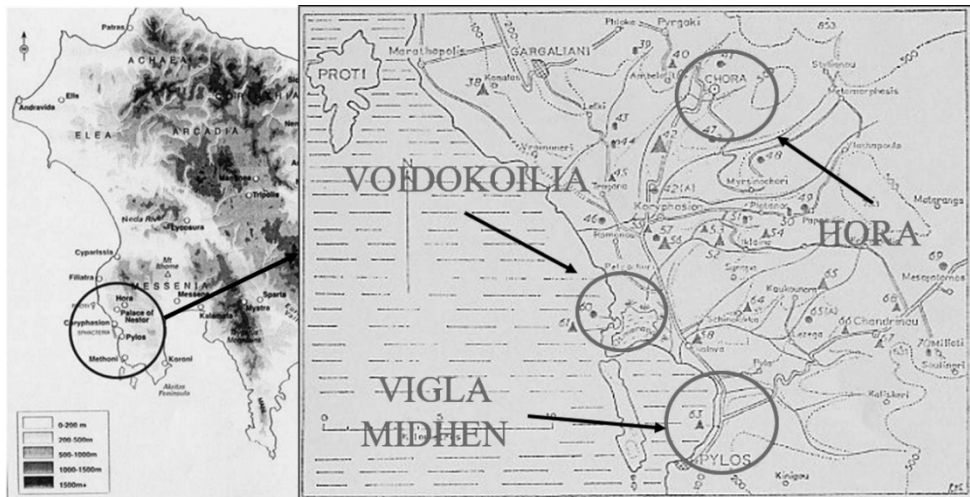

Fig. 2. Area of Pylos.

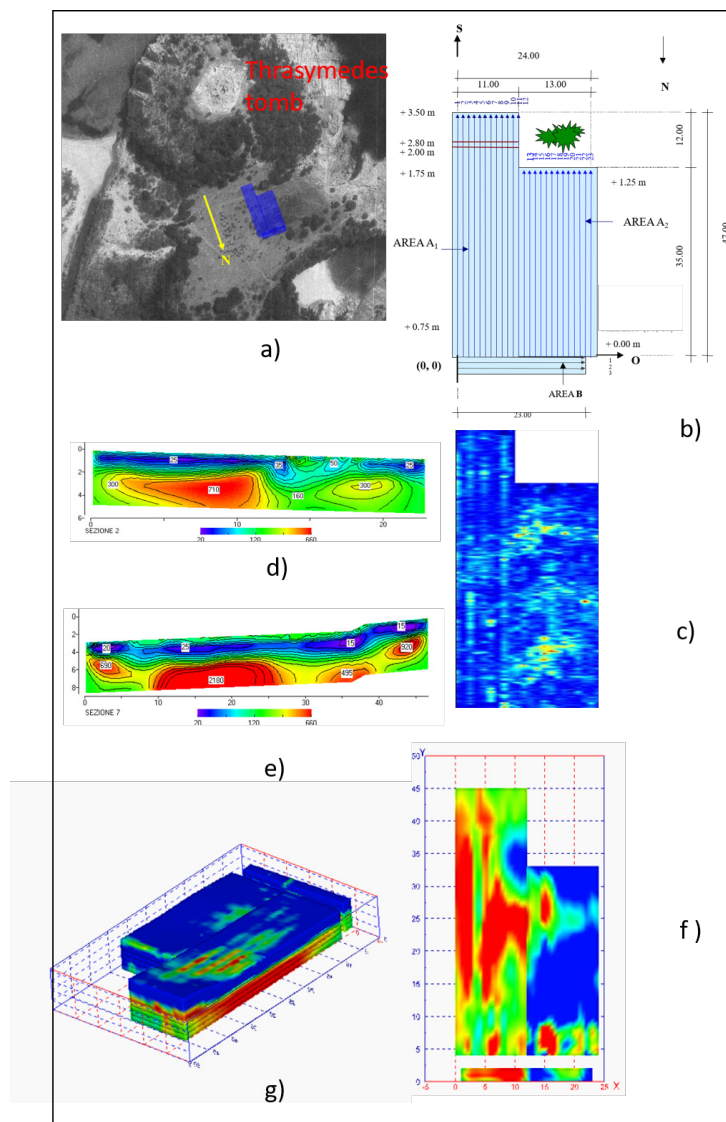

Fig. 3. The Bay of Voidokilia: a) Investigated area; b) Sketch map of georadar and ERT profiles; c) GPR map at 2.5 m; d) ERT at the profile 2; e) ERT at the profile 7; f) Resistivity Map at a depth of 3.5 m; g) 3D representation of plumes of resistivity greater than 1000 Ohm*m.

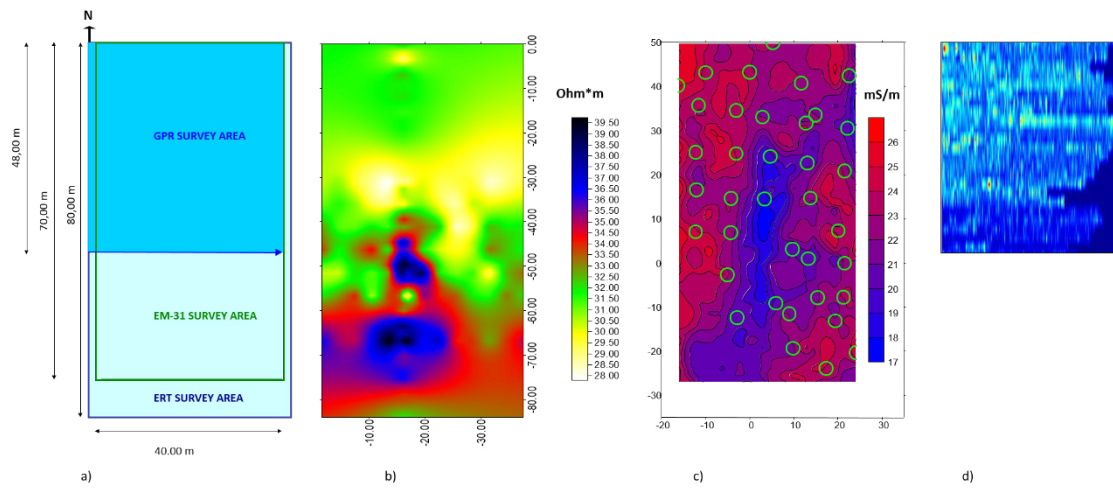

Fig. 4. Midhen: a) Investigated area showing the studied zones using Georadar; Slingram E.M. profiles and ERT methods; b) Resistivity map at -3 m; c) Slingram E.M. conductivity map at -3 m d) Georadar slice from a depth of 2.1 m to 2.6 m.

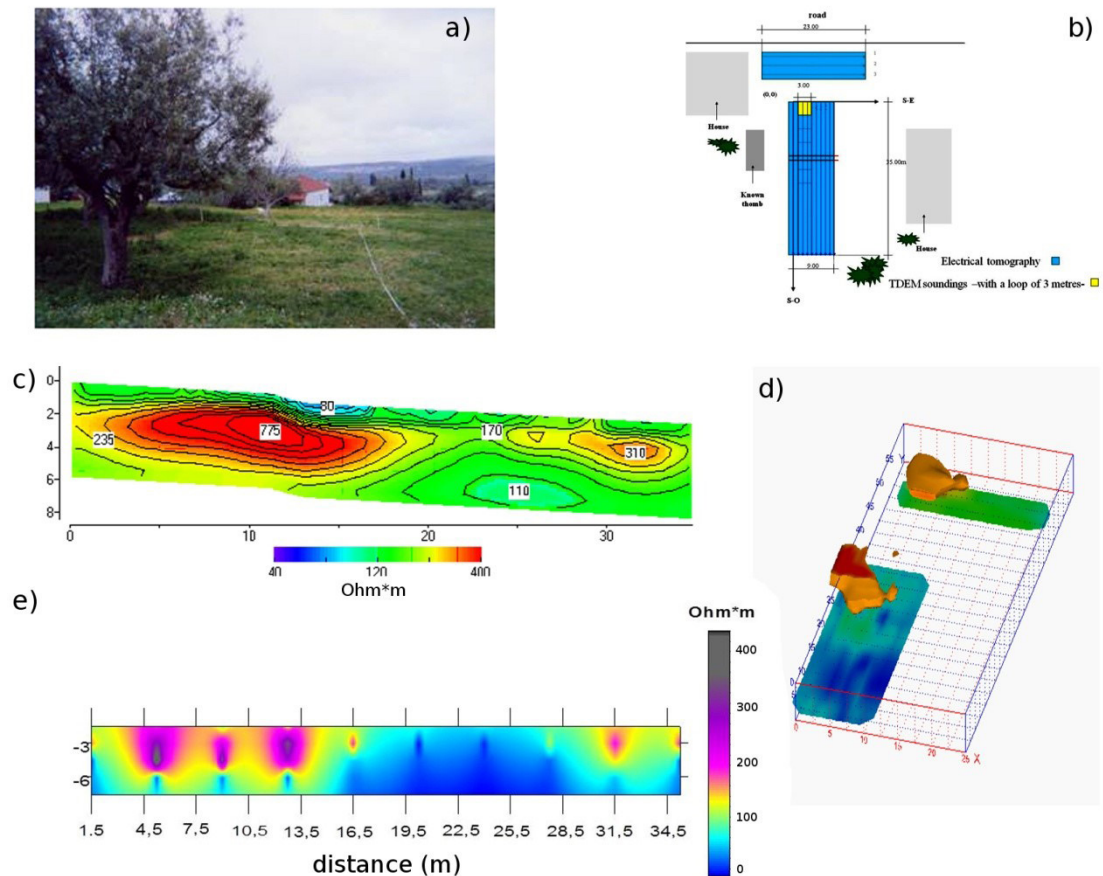

Fig. 5. Geophysical survey in the urban area of Chora: a) Investigated area; b) Sketch map of ERT and TDEM profiles; c) ERT at profile 2; d) 3D representation of plume of resistivity greater than 1000 Ohm*m indicating voids and dromos; e) TDEM pseudosection at profile 2, using row data in the early stage of the decay curves.

Φωτοερμηνεία – τηλεπισκόπηση και γεωφυσική διασκόπηση στον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς του νομού Μεσσηνίας για τον εντοπισμό θαμμένων αρχαιολογικών καταλοίπων

Αθηνά Χρόνη

SUMMARY: PHOTOINTERPRETATION-REMOTE SENSING AND GEOPHYSICAL PROSPECTION AT VOI-DOKILIA BAY, COUNTY OF MESSENIA, FOR THE DETECTION OF BURIED ARCHAEOLOGICAL RELICS

Recently, a new methodology for the detection and identification of new archaeological sites has begun to prevail: combined with ground survey and collection of bibliographical and historiographical information it supports and recommends a more extensive use of *Photointerpretation* and *Remote Sensing* methods combined in many cases with the science of *Geophysical Prospection*.

In this paper, deriving from the author's thesis, the study area was the county of Messenia, an area with a very long history and many archaeological sites and relics. Most of the sites referred by ancient writers and travelers have already been identified (with conventional archaeological methods) and partially excavated. However, there is still a small number of locations that have not been identified yet, although the relative spatial point is presumed, as evidenced by a variety of historiographical, bibliographical and archaeological evidence. Such a case is the area of Voidhokoilia bay, on the west coast of the county of Messenia (which must have been inhabited since the Paleolithic era), on the Ionian Sea coast.

In this context all the historiographical, bibliographical and archaeological information has been gathered, analyzed, and evaluated, which led to the strong likelihood that the sought Early Helladic II cemetery/Early Helladic II settlement/Middle Helladic settlement/Late Helladic II settlement/Middle Helladic tumulus/Late Helladic vaulted tomb (*trial* area), of the northern arm of Voidokilia bay. The methodology proposed here appears to be the most effective and accurate, and resulted from the application of Remote Sensing and Photointerpretation methods first on the *trial* area and then on the *possibly archaeological* area.

Thereafter, cartographic data, six stereoscopic pairs of aerial photographs and two IKONOS satellite images were collected: the systematic and combinational digital processions and analysis with the collateral consideration of the results of archaeological data led to the detection of linear and shadow marks.

The interpretation of these marks was made by taking into consideration:

- the weather conditions prevailing during the acquisition of the above mentioned imagery,
- the geological data of this region both in modern times and in antiquity,
- the geomorphological data of the periods during which the use of the area is supposed to have taken place,
- the settlement patterns and the formation of roads that occurred during the specific archaeological periods,
- the correlation of geology and geomorphology in the development of settlements,
- the ground control results of the 3d of December 2000,
- the results of the geophysical prospecting carried out by the University of Cagliari (Sardinia) during the 10th and 11th of April 2001.

The combinational examination of the above mentioned data increased the probability for the identification of the detected marks on the aerial and satellite imagery as indications of buried archaeological relics.

This article is a brief presentation of the geophysical prospecting that has taken place on the plateau of the northern arm of Voidokilia bay and the combination of the relative results to those derived from the applications of photointerpretation and remote sensing.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια μια νέα μεθοδολογία όσον αφορά στους τρόπους ανίχνευσης και εντοπισμού νέων αρχαιολογικών θέσεων αρχίζει να επικρατεί: είναι αυτή που, σε συνδυασμό με τον επίγειο έλεγχο και τη συγκέντρωση βιβλιογραφικών και ιστοριογραφικών πληροφοριών, υποστηρίζει και προτείνει μία πιο εκτεταμένη χρήση της Φωτοερμηνείας – Τηλεπισκόπησης¹, συνδυαζόμενης σε πολλές περιπτώσεις, με την επιστήμη της Γεωφυσικής Διασκόπησης.

Με τον όρο *Φωτοερμηνεία* (Photointerpretation) προσδιορίζεται «η μεθοδολογία απόκτησης πληροφοριών από φωτογράμματα ή στερεοράματα. Αναπτύχθηκε παράλληλα με τη φωτογραμμετρία και αποτελεί την πρώτη και πλέον οικεία στον άνθρωπο εφαρμογή της *Τηλεπισκόπησης* (Remote Sensing)»².

Περιοχή μελέτης της Διδακτορικής Διατριβής της υπογραφόμενης ήταν ο νομός Μεσσηνίας (στο νοτιοδυτικό άκρο του ελλαδικού χώρου), ένας χώρος με μακρότατο ιστορικό παρελθόν και πλούτο αρχαιολογικών καταλοίπων. Το μεγαλύτερο μέρος των αρχαιολογικών θέσεων των μνημονευόμενων από τους αρχαίους συγγραφείς και περιηγητές έχει ήδη εντοπισθεί και, εν μέρει, ανασκαφεί. Ωστόσο, υπάρχει ακόμη ένα μικρό ποσοστό θέσεων που δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί, αν και εικάζεται το χωρικό τους σημείο, όπως αυτό προκύπτει από ποικίλα ιστοριογραφικά, βιβλιογραφικά και αρχαιολογικά στοιχεία. Ένα τέτοιο σημείο αποτελεί και ο όρμος της Βοϊδοκοιλιάς, στις δυτικές ακτές του νομού Μεσσηνίας (η οποία πρέπει να κατοικήθηκε ήδη από την Παλαιολιθική εποχή), προς το Ιόνιο πέλαγος: πρόκειται για έναν μικρό, προς τα δυτικά στραμμένο, όρμο, ο οποίος βρίσκεται βορειοδυτικά και, ακριβέστερα, έξω από τον όρμο του Ναβαρίνου, ενός από τα μεγαλύτερα φυσικά λιμάνια.

Συγκεντρώθηκαν, αναλύθηκαν και αξιολογήθηκαν όλες οι ιστοριογραφικές, βιβλιογραφικές και αρχαιολογικές πληροφορίες από τις οποίες προέκυψε η ισχυρή πιθανότητα ύπαρξης αρχαιολογικών καταλοίπων στο πλάτωμα το βορείως κείμενο της ανασκαμμένης αρχαιολογικής περιοχής στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς³. Επίσης αναλύθηκαν και αξιολογήθηκαν τα γεωλογικά στοιχεία της περιοχής του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, τόσο για τη σύγχρονη εποχή όσο και για την αρχαιότητα, ενώ παράλληλα μελετήθηκε και ο συσχετισμός γεωλογίας-γεωμορφολογίας με την ανάπτυξη οικισμών⁴.

Στη συνέχεια αξιοποιήθηκαν σχετικά χαρτογραφικά στοιχεία, έξι στερεοσκοπικά ζεύγη αεροφωτογραφιών ποικίλων κλιμάκων από τη Γ.Υ.Σ. και το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. καθώς και δύο δορυφορικές τηλεπισκοπικές απεικονίσεις από το δορυφόρο IKONOS διακριτικής ικανότητας ενός μέτρου, για την παγχρωματική ψηφιακή τηλεπισκοπική απεικόνιση, και τεσσάρων μέτρων, για την πολυφασματική ψηφιακή τηλεπισκοπική απεικόνιση.

Οι αεροφωτογραφίες και οι δορυφορικές τηλεπισκοπικές απεικονίσεις εξετάσθηκαν αναλογικά στη δισδιάτατη και τρισδιάτατη εκδοχή τους και κατόπιν (μετά την ψηφιοποίηση των αεροφωτογραφιών) απετέλεσαν αντικείμενο συστηματικών συνδυαστικών ψηφιακών επεξεργασιών εικόνας. Οι σχετικές επεξεργασίες και αναλύσεις, με παράλληλη συνεκτίμηση των πορισμάτων των αρχαιολογικών διερευνήσεων, οδήγησαν στον εντοπισμό ενδιαφερόντων γραμμικών ιχνών και σκιών μικροαναγλύφου.

Η ερμηνεία των ιχνών αυτών πραγματοποιήθηκε σε συσχετισμό με:

1 Ρόκος 1988. Αργιαλάς 1999. Jensen 1996. Ebert και Gutierrez 1981. Estes 1992.

2 Ρόκος, 1988, 1.

3 Κορρές 1980. Korres 1993. Χασιακού και Κορρές 2006. Korres 2012. McDonald και Rapp 1972. Davis κ.ά. 1997. Zangger κ.ά. 1997. Valmin 1930. Παπαχατζής 1991. Weiberg 2007.

4 Bintliff 1977. Κίσκουρας 1938. Χαραλάμπους 1959. Φυτρολάκης 1973. Ζεληλίδης κ.ά. 1988. Zachos 1996. Κασικάτσος 1992. Kraft κ.ά. 1980. Brackman και Goossens 1991. Higgins και Reynolds 1996.

- τις μετεωρολογικές συνθήκες, οι οποίες επικρατούσαν κατά τη στιγμή των τηλεπισκοπικών λήψεων,
- τα γεωλογικά δεδομένα της εν λόγω περιοχής κατά την αρχαιότητα και κατά τη σύγχρονη εποχή,
- τα γεωμορφολογικά δεδομένα των περιόδων κατά τις οποίες εικάζεται η χρήση του χώρου,
- τα πρότυπα των οικισμών που εμφανίστηκαν κατά τις συγκεκριμένες αρχαιολογικές περιόδους,⁵
- το σχηματισμό των οδικών δικτύων των ίδιων περιόδων,
- το συσχετισμό γεωλογίας-γεωμορφολογίας για την ανάπτυξη οικισμών κατά την αρχαιότητα,
- τα αποτελέσματα του επίγειου ελέγχου της 3ης Δεκεμβρίου 2000 και, τέλος,
- τα προϊόντα τη γεωφυσικής διασκόπησης, η οποία πραγματοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο του Cagliari (Σαρδηνία) κατά το διήμερο της 10ης και 11ης Απριλίου 2001: προέκυψε η ισχυρή πιθανότητα ταυτοποίησης των εντοπισθέντων, στις τηλεπισκοπικές απεικονίσεις, ιχνών με ίχνη υποδεικνύοντα θαμμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Πιο συγκεκριμένα: ως *δοκιμαστική* περιοχή έρευνας (έκτασης περίπου 800 τ.μ.) επιλέχθηκε η ανασκαμμένη σήμερα περιοχή στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, η οποία περιλαμβάνει αρχαιολογικά κατάλοιπα ΠΕ ΙΙ οικισμού, ΜΕ τύμβου και ΥΕ θολωτού τάφου.

Δεν έχει ακόμη εντοπισθεί το ΠΕ ΙΙ νεκροταφείο (ή ο υπόλοιπος ΠΕ ΙΙ οικισμός), ο ΜΕ οικισμός και ο ΥΕ οικισμός.

Ως *αρχαιο-πιθανή* περιοχή αναζήτησης των ζητούμενων αρχαιολογικών καταλοίπων εικάζεται το πλάτωμα (έκτασης περίπου 5000 μ²), ευρισκόμενο βορείως της ανασκαμμένης περιοχής, το οποίο απέχει από αυτή περίπου 100 μ.⁶

1.1. ΓΕΩΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗ – ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΕΝΝΟΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ

Η επιστήμη της *Γεωφυσικής* (Geophysics) κατά την ευρύτερη έννοιά της αποτελεί την εφαρμογή της επιστήμης της Φυσικής για τη μελέτη της γης. Η *Εφαρμοσμένη Γεωφυσική* (Applied Geophysics) αφορά στη διερεύνηση των ρηχών στρωμάτων του υπεδάφους: πρόκειται για μια μέθοδο διερεύνησης της κατάστασης του εδάφους κάτω από την επιφάνειά του (γεωφυσική διασκόπηση/geophysical prospecting) η οποία σε σύντομο χρόνο επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για μεγάλες εκτάσεις, χωρίς ταυτόχρονα, να διαταράσσει το φυσικό περιβάλλον της υπό μελέτη περιοχής. Παράλληλα, λειτουργεί και σωστικά, για την περίπτωση ύπαρξης αρχαιολογικών καταλοίπων και εντοπισμού τους (όπως άλλωστε και η φωτοερμηνευτική μεθοδολογία), δεδομένου ότι, καθιστώντας προφανή και γνωστή τη θέση τους, τα προφυλάσσει από ενδεχόμενη καταστροφή τους οφειλόμενη στην ανθρώπινη δραστηριότητα (κατασκευή δημοσίων έργων, ιδιωτικών κτιρίων, κ.λ.π.)⁷.

Οι διαφορετικές τεχνικές της μεθοδολογίας της γεωφυσικής διασκόπησης χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τις *παθητικές* και τις *ενεργητικές*. Οι πρώτες διερευνούν τις μεταβολές των φυσικών πεδίων της γης (όπως τα μαγνητικά), ενώ κατά τις δεύτερες παράγονται με τεχνητό τρόπο σήματα τα οποία διοχετεύονται στο έδαφος όπου και υφίστανται ποικίλες μεταβολές ανάλογα με την ποιότητα του υλικού με το οποίο έρχονται σε επαφή: αυτές ακριβώς

5 Κορρές 1980. Χατζή 1981-82. Χασιακού 2003. Λαγόπουλος 2004. Lagopoulos 2009. Rambach 2011.

6 Χρόνη 2011, 25-30. Allen κ.ά. 1990. Campana 2002.

7 Sharma 1994, 265-296, 309-328. Reynolds 1998, 5-25. Τσόκας κ.ά. 2006, 25-42, 68, 82, 90, 100-101. Παπαδόπουλος 2010, 94-129, 157-180. Cross 1988. Hesse κ.ά. 1986. McNeill 1994. Noel και Walker 1989. Weymouth και Huggins 1985.

οι μεταβολές διερευνώνται με τα κατάλληλα όργανα, μετατρέπονται σε απεικονίσεις και ερμηνεύονται.

Είναι απαραίτητο να έχουμε πάντοτε κατά νου ότι κάθε περίπτωση γεωφυσικής διασκόπησης με στόχο τον εντοπισμό αρχαιολογικών καταλοίπων είναι «μοναδική» και συνεπώς ιδιαίτερη, δεδομένου ότι τις μετρήσεις κατά τη διαδικασία της διερεύνησης επηρεάζει τόσο το φυσικό περιβάλλον της συγκεκριμένης περιοχής (η γεωλιθολογική κατάσταση του υπεδάφους για παράδειγμα), τόσο η ποιότητα των πιθανών αρχαιολογικών καταλοίπων όσο και οι πιθανές αλλοιώσεις του φυσικού περιβάλλοντος από την ανθρώπινη δραστηριότητα (ζώνες κατοικίας ή βιομηχανίας, γραμμές ηλεκτρικού ρεύματος ή σιδηροδρομικό δίκτυο)⁸.

1.2. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΓΕΩΦΥΣΙΚΗΣ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΒΡΑΧΙΟΝΑ ΤΟΥ ΟΡΜΟΥ ΤΗΣ ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑΣ⁹

Μετά την ολοκλήρωση της φωτοερμηνευτικής διαδικασίας, όπως προαναφέρθηκε, οργανώθηκε και πραγματοποιήθηκε γεωφυσική διασκόπηση τμήματος του πλατώματος βορείως του θολωτού τάφου του Θρασυμήδους, στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς (εικ. 1). Στόχος της συγκεκριμένης ενέργειας ήταν η διερεύνηση της κατάστασης του εδάφους κάτω από την επιφάνειά του, όσον αφορά στην ύπαρξη αρχαιολογικών καταλοίπων, η εξαγωγή σχετικών συμπερασμάτων και η διασταύρωσή τους με τα αποτελέσματα που είχαν ήδη προκύψει από την εφαρμογή της φωτοερμηνευτικής μεθοδολογίας για την ίδια περιοχή.

Η γεωφυσική διασκόπηση εφαρμόστηκε για τμήμα μόνο του εν λόγω πλατώματος, εξαιτίας των εξαιρετικά δυσμενών καιρικών συνθηκών που έτυχε να επικρατήσουν κατά το χρονικό διάστημα διεξαγωγής της συγκεκριμένης διαδικασίας. Το τμήμα που επελέγη προς διερεύνηση ήταν αυτό που, μετά την εφαρμογή της φωτοερμηνευτικής μεθοδολογίας, παρουσίασε τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ιχνών (γραμμικών και σκιών μικροαναγλύφου), προκειμένου να διερευνηθεί (και να διασταυρωθεί) η ύπαρξη, μορφή και ποιότητά τους, αυτή τη φορά υπό το πρίσμα της επιστημονικής διαδικασίας της γεωφυσικής διασκόπησης.

Αναλυτικότερα λοιπόν, κατά το διήμερο της 10ης και 11ης Απριλίου 2001 διεξήχθη γεωφυσική διασκόπηση στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, τον αποκαλούμενο λόφο Αγίου Νικολάου, και συγκεκριμένα στο πλάτωμα βορείως του ανασκαμμένου αρχαιολογικού χώρου του εν λόγω βραχίονα, με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα ΠΕ ΙΙ οικισμού, ΜΕ τύμβου (Α' Βοϊδοκοιλιάς) και ΥΕ θολωτού τάφου, και νοτίως του υψώματος, όπου ευρίσκεται το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία.

Η διεξαγωγή των εργασιών της γεωφυσικής διασκόπησης πραγματοποιήθηκε από τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου του Cagliari της Σαρδηνίας (Dipartimento Ingegneria del Territorio) Gaetano Ranieri, με τη συνδρομή των τεχνικών βοηθών του, Luigi Noli και Mario Sitzia και των φοιτητριών του Silvia Gaviano και Carla Olivas.

Οι προαναφερθείσες εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά την πρώτη μεν ημέρα παρουσία της Κας Γεωργίας Χατζή, διευθύντριας της (τότε) Ζ' Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, της Κας Αγγελικής Γαλανοπούλου, φύλακος της Αρχαιολογικής Περιοχής Διβαρίου, του κ. Κωνσταντίνου Σικαλιά, φύλακος του Αρχαιολογικού Μουσείου Πύλου και της υπογραφόμενη, ενώ κατά τη δεύτερη ημέρα, παρουσία της Κας Αγγελικής Γαλανοπούλου, του κ. Κωνσταντίνου Σικαλιά και της υπογραφόμενης.

Κατά την εξέλιξη των εργασιών της γεωφυσικής διασκόπησης, σταθερά σημεία στην επιφάνεια του πλατώματος (μικροί βράχοι), τα οποία ορίζουν το παραλληλόγραμμο που καλύ-

8 Papamarinopoulos κ.ά. 1985. Parmegiani και Poscolieri 1993. Piro και Finzi 2000. Sarris κ.ά. 2004.

9 Χρόνη 2011, 505-558. Gaviano κ.ά. 2000-01, 56-88, 99-120.

ππει την περιοχή που διερευνήθηκε με τη γεωφυσική διασκόπηση, σημαδεύτηκαν (με ανεξίτηλο κόκκινο χρώμα, προκειμένου να είναι δυνατός ο ακριβής προσδιορισμός της εν λόγω περιοχής σε πιθανή μελλοντική επίσκεψή της από οποιαδήποτε ενδιαφερόμενη επιστημονική ομάδα).

Η γεωφυσική διασκόπηση πραγματοποιήθηκε με την παράλληλη χρήση δύο διαφορετικών μεθόδων:

Ηλεκτρικής τομογραφίας (electric tomography): ανήκει στις γεωηλεκτρικές μεθόδους γεωφυσικών διασκοπήσεων και πρόκειται για ενεργητικό σύστημα λήψης απεικονίσεων, το οποίο εκπέμπει ηλεκτρικά κύματα μέσα στο έδαφος (μέσω της τοποθέτησης ηλεκτροδίων) και με τη μέθοδο της μέτρησης του επιστρεφόμενου σήματος αποτυπώνεται οπτικά η μορφή της διερευνούμενης περιοχής κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Αυξάνοντας την απόσταση ανάμεσα στα ηλεκτρόδια μπορεί να διερευνηθεί το έδαφος σε μεγαλύτερο βάθος, ενώ, μετακινώντας την ίδια διάταξη των ηλεκτροδίων κατά μήκος μιας γραμμικής διαδρομής (χωρίς να μεταβληθεί η γεωμετρία τους και η μεταξύ τους απόσταση) προσδιορίζονται οι οριζόντιες διαφοροποιήσεις της ειδικής αντίστασης του εδάφους.

Γεω-ραντάρ (geo-radar): ανήκει στις ηλεκτρομαγνητικές μεθόδους γεωφυσικών διασκοπήσεων οι οποίες διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες μεθόδους ως προς το ότι χρησιμοποιούν εναλλασσόμενο ρεύμα. Πρόκειται ομοίως για ενεργητικό σύστημα λήψης απεικονίσεων, το οποίο καθώς σύρεται στην επιφάνεια του εδάφους εκπέμπει ηλεκτρομαγνητικά κύματα μέσα σε αυτό και με τη μέθοδο της μέτρησης του επιστρεφόμενου σήματος αποτυπώνεται οπτικά η μορφή της διερευνούμενης περιοχής κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Το βασικό πλεονέκτημα των μεθόδων που χρησιμοποιούν εναλλασσόμενο ρεύμα, σε σχέση με αυτές που χρησιμοποιούν συνεχές, είναι το ότι απαιτούν εξοπλισμό πολύ πιο συνεπτυγμένο, ελαφρύ και εύχρηστο ως προς τη μεταφορά του. Ωστόσο, ένα σημαντικό μειονέκτημα των συγκεκριμένων μεθόδων είναι το εξής: όταν χρησιμοποιούνται συχνότητες σχετικά υψηλές, παρατηρείται το λεγόμενο επιδερμικό φαινόμενο (effetto pelle – skin depth) κατά το οποίο μειώνεται η εις βάθος διείσδυση του ρεύματος στο έδαφος. Επιπλέον, οι ηλεκτρομαγνητικές μέθοδοι επηρεάζονται από την ύπαρξη σιδηρομαγνητικών στοιχείων.

Οι διαφορετικοί χάρτες αντίστασης του εδάφους που προέκυψαν από τις παραπάνω έρευνες διορθώθηκαν γεωμετρικά ως προς την απεικόνιση IKONOS της 3-6-2000.

1.3. ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΓΕΩΦΥΣΙΚΗΣ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΒΡΑΧΙΟΝΑ ΤΟΥ ΟΡΜΟΥ ΤΗΣ ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑΣ – ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ηλεκτρική Τομογραφία

Κατά τη γεωφυσική διασκόπηση του πλατώματος στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς με τη μέθοδο της ηλεκτρικής τομογραφίας χρησιμοποιήθηκε ο πολυπολικός μετρητής της αντίστασης του εδάφους (georesistivimetro multipolare) Syscal Jr Switch 48 της εταιρείας Iris Instruments, ο οποίος χορηγήθηκε από το Πανεπιστήμιο του Cagliari. Πρόκειται για ένα όργανο με ηλεκτρογεννήτρια 100 W, ικανό να πραγματοποιεί μετρήσεις ειδικής αντίστασης του εδάφους χρησιμοποιώντας έως 48 ηλεκτρόδια. Η σύνδεση με τα ηλεκτρόδια πραγματοποιείται με δύο χοντρά καλώδια που φέρουν τόσες, ισαπέχουσες μεταξύ τους, εξόδους όσα είναι και τα ηλεκτρόδια (στη συγκεκριμένη περίπτωση 48, δηλαδή 24 για κάθε καλώδιο).

Η υπό διερεύνηση περιοχή χωρίστηκε σε δύο υπο-περιοχές: Α και Β. Η υπο-περιοχή Α χωρίστηκε σε δύο μικρότερες περιοχές, τις Α1 και Α2, εξαιτίας της ύπαρξης φυσικών εμποδίων (δέντρων), με μειωμένο το μήκος των διαδρομών για την υπο-περιοχή Α2.

Για την υπο-περιοχή A1 πραγματοποιήθηκαν 12 παράλληλες διαδρομές, σε απόσταση ενός μέτρου μεταξύ τους, κατά μήκος μιας απόστασης 47 μέτρων, με κατεύθυνση από βορρά προς νότο. Στα δύο καλώδια του Syscal Switch συνδέθηκαν 48 ηλεκτρόδια με μεταξύ τους απόσταση ένα μέτρο, κατά τη διάταξη Wenner, επιτυγχάνοντας έτσι διείσδυση του σήματος μέχρι το βάθος περίπου των οκτώ μ.

Για την υπο-περιοχή A2, οι παράλληλες διαδρομές, συγκεκριμένα 13, κάλυψαν μία απόσταση 35 μ., μικρότερη συγκριτικά με αυτήν της A1, απαιτώντας έτσι τη χρήση 36 μόνο ηλεκτροδίων και επιτυγχάνοντας συνεπώς διείσδυση του σήματος μέχρι το βάθος μόνο των 6 μ.

Όσον αφορά στην υπο-περιοχή B, που καλύπτει ένα μήκος 23 μ., πραγματοποιήθηκαν 3 παράλληλες διαδρομές, κάθετες ως προς τις προηγούμενες της υπο-περιοχής A, με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά.

Οι τιμές ειδικής αντίστασης που ελήφθησαν εντάχθηκαν σε ένα σύστημα δύο λογαριθμικών αξόνων, όπου η ανεξάρτητη σταθερά είναι το μισό της απόστασης μεταξύ των ηλεκτροδίων. Έτσι προκύπτει μία καμπύλη που αποδίδει την ειδική αντίσταση του εδάφους η οποία διαφοροποιείται σε σχέση με την απόσταση μεταξύ των ηλεκτροδίων, ή, διαφορετικά, με τα διαφορετικά βάθη διερεύνησης του εδάφους. Καθίσταται λοιπόν δυνατό να δημιουργηθεί ένα διάγραμμα της γεωηλεκτρικής διερεύνησης. Η ερμηνεία των αποτελεσμάτων πραγματοποιήθηκε, σε πρώτη φάση, εκτιμώντας την αντίσταση των διαφορετικών επιπέδων του εδάφους που διερευνήθηκαν, και σε δεύτερη χαρακτηρίζοντας γεωλογικά τα διαφορετικά αυτά επίπεδα, ανάλογα με την ειδική αντίσταση που παρουσίασαν. Τέλος, πραγματοποιήθηκε ψηφιακή επεξεργασία των δεδομένων με τη χρήση του προγράμματος EVS (Environmental Visualization System - standard version), τα τελικά προϊόντα της οποίας είναι οι δυσδιάστατοι και τρισδιάστατοι χάρτες ειδικής αντίστασης που παρατίθενται στη συνέχεια και απεικονίζουν ό,τι έχει μέχρι στιγμής προκύψει.

Αναλύοντας τις κάθετες διατομές (profili verticali) της ηλεκτρικής τομογραφίας προκύπτει εμφανώς μία εκτεταμένη ζώνη αντίστασης σε ολόκληρη την υπο-περιοχή A, με περισσότερο υψηλές τιμές στις διαδρομές 6-7-8 (900-2100 ohm*m) και ιδιαίτερα στην 7, όπου η ειδική αντίσταση παρουσιάζει την υψηλότερη τιμή, αγγίζοντας αυτή των 2180 ohm*m, για να ακολουθήσει στη συνέχεια μείωση των τιμών, αλλά, παρατηρώντας τη χρωματική διαβάθμιση, μπορούν να θεωρηθούν σε κάθε περίπτωση καλές (600-800 ohm*m).

Στην υπο-περιοχή B εμφανίζονται ζώνες μέτριας ειδικής αντίστασης με τιμές που κυμαίνονται μεταξύ των 825 και 645 ohm*m, για ένα μήκος διαδρομής που ξεκινά από τα επτά και φτάνει τα 12 μ.

Όπως είναι προφανές, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τη ζώνη υψηλής αντίστασης της υπο-περιοχής A και θα πρέπει να εξετασθεί η ισχυρή πιθανότητα ότι κάτι «ύποπτο» κρύβεται πράγματι στο υπέδαφος¹⁰.

Γεωραντάρ

Κατά τη γεωφυσική διασκόπηση του πλατώματος στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς με τη μέθοδο του γεωραντάρ χρησιμοποιήθηκε το GPR-Georadar SIR 2 της εταιρείας GSSI USA, με πομπό 400 Mhz, το οποίο χορηγήθηκε από το Πανεπιστήμιο του Cagliari.

Και με τη συγκεκριμένη μέθοδο η υπό διερεύνηση περιοχή ήταν περίπου η ίδια με την A της προηγούμενης μεθόδου, με τη διαφορά ότι τώρα αυξήθηκε το μήκος των διαδρομών φτάνοντας τα 50 μ., ενώ διατηρήθηκε η ίδια κατεύθυνση σάρωσης του εδάφους. Για να αποφευχθεί πιθανή σύγχυση θα αποκαλούμε την περιοχή που διερευνήθηκε με το γεωρα-

10 Gaviano κ.ά. 2000-01, 164-165. Χρόνη 2011, 520.

ντάρ ως περιοχή C και τις υπο-περιοχές της, C1 και C2. Στη C1 πραγματοποιήθηκαν εννέα διαδρομές μήκους 50 μ., ενώ για την C2, 13 διαδρομές μήκους 40 μ. Δεν διερευνήθηκε η υπο-περιοχή B.

Η διερεύνηση του εδάφους πραγματοποιήθηκε με τη συνεχή λήψη δεδομένων σε παράλληλες και ισοπέχουσες – κατά ένα μέτρο – μεταξύ τους διαδρομές. Ο πομπός εσύρετο από τον χειριστή κατά μήκος κάθε διαδρομής, καθιστώντας έτσι δυνατή τη λήψη τιμών για κάθε σημείο της.

Για την επεξεργασία των δεδομένων που ελήφθησαν χρησιμοποιήθηκε αρχικά το πρόγραμμα Rarix και στη συνέχεια το πρόγραμμα Matlab, με το οποίο κατέστη δυνατή η μετατροπή των διαγραμμάτων ραντάρ σε πραγματικούς χάρτες αναφερόμενους σε διαφορετικά στρωματογραφικά επίπεδα (βάθη). Αυτοί οι χάρτες αποδίδουν τις διαφοροποιήσεις των τιμών του πλάτους του ανακλώμενου σήματος στα διαφορετικά στρωματογραφικά επίπεδα και τις απεικονίζουν με διαφορετικά χρώματα: τα «ψυχρά» χρώματα, όπως το μπλε ή το βιολετί, αντιπροσωπεύουν περιοχές με μεγάλη αγωγιμότητα και, συνεπώς, μεγάλη απορρόφηση του εκπεμπόμενου σήματος, ενώ τα «θερμά» χρώματα, όπως το κόκκινο ή το πορτοκαλί, αντιπροσωπεύουν περιοχές με μικρή αγωγιμότητα, άρα μεγάλη ειδική αντίσταση και ανταπόκριση στο εκπεμπόμενο σήμα, δηλαδή υψηλή ανάκλαση του εκπεμπόμενου σήματος που υποδηλώνει την ύπαρξη «ανωμαλιών» στο υπέδαφος.

Μετά την επεξεργασία των δεδομένων με το πρόγραμμα Rarix, προέκυψαν δέκα χάρτες που αποδίδουν δέκα διαφορετικά στρωματογραφικά επίπεδα έως και το βάθος των 2,8 μ.

Δυστυχώς τα δεδομένα που ελήφθησαν επηρεάστηκαν από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες (έντονη βροχή και συνεπώς υγρασία) που επικρατούσαν στην διερευνούμενη περιοχή τόσο την ημέρα κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η γεωφυσική διασκόπηση με το γεωραντάρ όσο και τις προηγούμενες (ας θυμηθούμε ότι η διείσδυση του εκπεμπόμενου σήματος του ραντάρ εξαρτάται από την ειδική αντίσταση του εδάφους, η οποία με τη σειρά της επηρεάζεται από την υγρασία).

Μελετώντας λοιπόν τους χάρτες των διαφορετικών στρωματογραφικών επιπέδων και έχοντας κατά νου τη λογική με την οποία χρησιμοποιήθηκε η χρωματική κλίμακα (τα μπλε τόνων χρώματα αναπαριστούν περιοχές με υψηλή απορρόφηση του ηλεκτρομαγνητικού σήματος, όπως οι περιοχές με μεγάλη περιεκτικότητα σε υγρασία ή οι ελώδεις περιοχές, ενώ τα κόκκινων τόνων χρώματα αναπαριστούν περιοχές με ισχυρό σήμα επιστροφής), προκύπτει ότι «οι ζώνες με θερμά χρώματα προκαλούν το ενδιαφέρον μας, υποδηλώνοντας την πιθανή ύπαρξη κατασκευών»¹¹.

Αναλύοντας τους συγκεκριμένους χάρτες προκύπτει ότι αυτοί που παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ο No. 2 (0,27-0,55 μ.), στην κεντρική περιοχή του οποίου και για πλάτος περίπου οκτώ μ. παρουσιάζεται ισχυρό σήμα επιστροφής, αποδιδόμενο με κιτρινοκόκκινες αποχρώσεις. Στη συνέχεια, αυτή η προφανής «ανωμαλία», και καθώς αυξάνει το βάθος, τείνει να εξαφανιστεί καθώς τα χρώματα γίνονται σαφώς σκουρότερα, προς τις αποχρώσεις του μπλε. Στη συνέχεια, από το χάρτη No. 5 (1,09-1,37 μ.) έως τον No 8 (1,91-2,19 μ.) παρατηρείται ένα ισχυρό σήμα επιστροφής, του οποίου η ορθογώνια μορφή διατηρείται σχεδόν απαράλλαχτη για ένα πλάτος επτά μ. από τον άξονα S του συστήματος αναφοράς μας. Κατόπιν το σήμα χάνεται εντελώς στον τελευταίο χάρτη, το No. 10, όπου τα χρώματα είναι σχεδόν παντού μπλε, σαφής ένδειξη ολικής απορρόφησης, στοιχείο που υποδηλώνει ότι τίποτε το «ύποπτο» δεν συμβαίνει σε αυτά τα βάθη¹².

11 Gaviano κ.ά. 2000-01, 166.

12 Gaviano κ.ά. 2000-01, 165-166.

2.1. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ ΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΩΤΟΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ

Όσον αφορά στα αποτελέσματα των μετρήσεων της ηλεκτρικής τομογραφίας (η διεξαγωγή της οποίας ευνοήθηκε από τις συνθήκες υγρασίας που επικρατούσαν στη διερευνούμενη περιοχή, δεδομένου ότι αυξήθηκε η ηλεκτρική αγωγιμότητα του εδάφους): μελετώντας τους έξι χάρτες αντίστασης, οι οποίοι αποδίδουν την κατάσταση του εδάφους κάτω από την επιφάνειά του και για έξι διαφορετικά στρωματογραφικά επίπεδα έως και το βάθος των πέντε μ., παρατηρούμε ότι στις περιοχές του πλατώματος όπου, μετά την ψηφιακή επεξεργασία των ψηφιακών τηλεπισκοπικών απεικονίσεων (κατά την εφαρμογή της φωτοερμηνευτικής μεθοδολογίας), είχαν ανιχνευθεί γραμμικά ίχνη και ίχνη σκιών μικροαναγλύφου, παρατηρούνται αυξημένες τιμές της αντίστασης του εδάφους (περιοχές με θερμά χρώματα). Όσο μάλλον αυξάνει το βάθος, αυξάνει και η αντίσταση του εδάφους (πάντα στις περιοχές όπου είχαν ήδη εντοπισθεί ίχνη), για να κορυφωθεί στον χάρτη που αφορά στο βάθος των τεσσάρων μ. και να παρουσιάσει μείωση στον αμέσως επόμενο. Είναι αξιοσημείωτη η έξαρση της αντίστασης του εδάφους που σημειώνεται στο χάρτη των δύο μ. στις περιοχές, όπου συμπίπτουν γραμμικά ίχνη που εντοπίστηκαν στις τηλεπισκοπικές απεικονίσεις του 1945, 1964, 1965, 1975, 1992 και 2000, γεγονός που ενισχύει την ήδη παρατεθείσα άποψη ότι τα ίχνη αυτά δεν αφορούν σε κατάλοιπα σύγχρονων κατασκευών (για παράδειγμα περιβόλων μαντριών), για τον επιπλέον, τώρα, λόγο ότι αν ίσχυε κάτι τέτοιο δεν θα βρίσκονταν στα συγκεκριμένα βάθη, αλλά στην επιφάνεια του εδάφους ή σε ελάχιστο βάθος από αυτήν, αφού η χρονική απόσταση τέτοιων υποτιθέμενων σύγχρονων κατασκευών είναι εξαιρετικά μικρή από τη χρονική στιγμή κατά την οποία διεξάγεται η εν λόγω έρευνα. Όσον αφορά στην εκτεταμένη περιοχή υψηλής αντίστασης που παρατηρούμε στους χάρτες των τριών, τεσσάρων και πέντε μ., μάλλον υποδηλώνεται η ασβεστολιθική πλάκα του υπεδάφους, επί της οποίας θεμελιώθηκαν, πιθανόν, οι ανθρώπινες κατασκευές κατά την αρχαία εποχή.

Ενδεικτικά παρατίθενται στο τέλος του κειμένου δύο από τους έξι, συνολικά, χάρτες αντίστασης που προέκυψαν από την εργαστηριακή επεξεργασία των αποτελεσμάτων της εφαρμογής της ηλεκτρικής τομογραφίας, προσαρμοσμένων σε αεροφωτογραφία του 1983, στην έχουν επίσης ενσωματωθεί τα γραμμικά ίχνη και ίχνη σκιών μικροαναγλύφου που προέκυψαν από την εφαρμογή της φωτοερμηνείας και τηλεπισκόπησης για την ίδια περιοχή (εικ. 2, 3).

2.2. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΓΕΩΡΑΝΤΑΡ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΩΤΟΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ

Όσον αφορά στα αποτελέσματα των μετρήσεων του γεωραντάρ (η διεξαγωγή των οποίων κάθε άλλο παρά ευνοήθηκε από τις συνθήκες υγρασίας που επικρατούσαν στη διερευνούμενη περιοχή, δεδομένου ότι αυξήθηκε η ηλεκτρική αγωγιμότητα του εδάφους, με αποτέλεσμα να υπάρχει αυξημένη απώλεια του εκπεμπόμενου σήματος ραντάρ και, κατά συνέπεια, εξαιρετικά μειωμένο σήμα επιστροφής): μελετώντας τους δέκα χάρτες, οι οποίοι αποδίδουν την κατάσταση του εδάφους κάτω από την επιφάνειά του και για δέκα διαφορετικά στρωματογραφικά επίπεδα έως και το βάθος των 2,73 μ., παρατηρείται και πάλι έξαρση των τιμών των μετρήσεων (θερμότερα χρώματα) στις περιοχές του πλατώματος, όπου, μετά την ψηφιακή επεξεργασία των ψηφιακών τηλεπισκοπικών απεικονίσεων (κατά την εφαρμογή της φωτοερμηνευτικής μεθοδολογίας), είχαν ανιχνευθεί γραμμικά ίχνη και ίχνη σκιών μικροαναγλύφου. Ειδικότερα:

- Στο χάρτη Νο. 1 (0,00-0,27 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους) έχουμε εξαιρετικά υψηλό σήμα επιστροφής (κόκκινο χρώμα σε όλη την υπό διερεύνηση περιοχή) διότι, εξαιτίας της ιδιαίτερα μικρής απόστασης του πομπού από το διερευνούμενο βάθος (στη συγκεκρι-

μένη περίπτωση την επιφάνεια του εδάφους έως το βάθος των 27 εκ.) δεν πραγματοποιείται σχεδόν καθόλου διάδοση του κύματος ραντάρ, με αποτέλεσμα αυτό να επιστρέφει σχεδόν αναλλοίωτο.

- Παρατηρείται αυξημένο σήμα επιστροφής στο χάρτη Νο. 2 (0,27-0,55 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους), στην ίδια περίπου περιοχή όπου παρατηρήθηκε με την ηλεκτρική τομογραφία αυξημένη αντίσταση του εδάφους για παρόμοιο βάθος (0,00-1,00 μ.).

- Ιδιαίτερα στους χάρτες Νο. 5, 6, 7 και 8 (1,09-2,19 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους) παρατηρείται ένα εξαιρετικά ισχυρό σήμα επιστροφής, του οποίου η ορθογώνια μορφή διατηρείται σχεδόν απaráλλαχτη για ένα πλάτος επτά μ. Πέρα από την ορθογώνια αυτή κατασκευή που μορφοποιείται με τις συγκεκριμένες τιμές του σήματος επιστροφής, και στην υπόλοιπη έκταση της διερευνούμενης περιοχής του πλατώματος έχουμε κατά τόπους αξιόλογο σήμα επιστροφής. Και στα βάθη αυτά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους έχουμε χωρική σύμπτωση με τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ηλεκτρική τομογραφία.

- Καθώς προχωρούμε σε βάθος και φτάνουμε τα 2,73 μ. (χάρτης Νο. 10) το σήμα χάνεται εντελώς, γεγονός ωστόσο που δικαιολογείται από τις αντίξοες, για την επιτυχή λειτουργία της μεθόδου του γεωραντάρ, καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν τόσο κατά την ημέρα διεξαγωγής της έρευνας όσο και κατά τις προηγούμενες. Έτσι αναιρείται ο αντιφατικός, σε πρώτη σκέψη, χαρακτήρας των απεικονίσεων του γεωραντάρ και της ηλεκτρικής τομογραφίας για τα συγκεκριμένα βάθη.

Ενδεικτικά παρατίθενται στο τέλος του κειμένου τέσσερις από τους δέκα, συνολικά, χάρτες αντίστασης που προέκυψαν από την εργαστηριακή επεξεργασία των αποτελεσμάτων της εφαρμογής του γεωραντάρ, προσαρμοσμένων σε αεροφωτογραφία του 1983, στην οποία έχουν επίσης προστεθεί τα γραμμικά ίχνη και ίχνη σκιών μικροαναγλύφου που προέκυψαν από την εφαρμογή της φωτοερμηνείας και τηλεπισκόπησης για την ίδια περιοχή (εικ. 4, 5, 6, 7).

3. ΤΕΛΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι τα εντοπισθέντα, κατά τη διαδικασία της Γεωφυσικής Διασκόπησης, ίχνη είναι πολύ πιθανό, πράγματι, να υποδηλώνουν την ύπαρξη αρχαιολογικών καταλοίπων αν λάβουμε υπόψη:

- τον υψηλό βαθμό αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων της εφαρμογής της μεθοδολογίας της φωτοερμηνείας-τηλεπισκόπησης για την εν λόγω περιοχή: η διαχρονική παρατήρηση τηλεπισκοπικών απεικονίσεων, τόσο στην πρωτογενή τους μορφή όσο και στα προϊόντα της ψηφιακής επεξεργασίας αυτών, αποκάλυψε ποικιλία ιχνών (γραμμικά και μικροαναγλύφου) τα οποία παρουσιάζουν χωρική σύμπτωση¹³,

- την επιβεβαίωση των αποτελεσμάτων της εφαρμογής της μεθοδολογίας της φωτοερμηνείας-τηλεπισκόπησης για την εν λόγω περιοχή με τη διεξαγωγή επίγειου ελέγχου της¹⁴,

- το βάθος στο οποίο εντοπίζονται τα πιθανά αρχαιολογικά κατάλοιπα, με τη μέθοδο της ηλεκτρικής τομογραφίας και του γεωραντάρ, δεδομένου ότι, είτε πρόκειται για οικισμό είτε για νεκροταφείο, το συγκεκριμένο είναι και το πιθανότερο βάθος της θέσης τους, αν ληφθούν υπόψη:

- το μέγεθος (κυρίως το ύψος) των οικιών και η ποιότητα κατασκευής τους κατά τις συγκεκριμένες χρονολογικές περιόδους (ΠΕ ΙΙ/ΜΕ/ΥΕ),

- το μέγεθος (κυρίως το ύψος/βάθος) των τάφων κατά τις συγκεκριμένες χρονολογικές περιόδους (ΠΕ ΙΙ/ΜΕ/ΥΕ),

13 Χρόνη 2011, 358-501.

14 Χρόνη 2011, 486-492.

- το γεγονός των πιθανών επιχώσεων, από την αρχαιότητα έως σήμερα, στο συγκεκριμένο πλάτωμα από την πλαγιά του λοφίσκου, όπου βρίσκεται σήμερα το εκκλησάκι του προφήτη Ηλία,

- το γεγονός ότι, για παρόμοια βάθη, υπάρχει χωρική σύμπτωση της θέσης των πιθανών θαμμένων κατασκευών ανάμεσα στις απεικονίσεις-χάρτες της ηλεκτρικής τομογραφίας και του γεωραντάρ.

Συνδυάζοντας λοιπόν τα στοιχεία που προέκυψαν από την εφαρμογή της φωτοερμηνευτικής μεθοδολογίας, όπως αυτή έχει διεξοδικά αναπτυχθεί¹, την πραγματοποίηση του επίγειου ελέγχου², την υλοποίηση της γεωφυσικής διασκόπησης με τις μεθόδους της ηλεκτρικής τομογραφίας και του γεωραντάρ, μπορούμε να θεωρήσουμε εξαιρετικά πολύ πιθανή την ύπαρξη αρχαιολογικών καταλοίπων στο πλάτωμα βορείως της ανασκαμμένης περιοχής, στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς.

Ωστόσο, είναι απαραίτητη η επαλήθευση των πορισμάτων της παρούσης μελέτης και με την ανασκαφική σκαπάνη, με τη διεξαγωγή, σε πρώτη τουλάχιστον φάση, δοκιμαστικών τομών, με προτεραιότητα στην περιοχή του πλατώματος που διερευνήθηκε και με τη μέθοδο της γεωφυσικής διασκόπησης. Είναι βέβαια επιβεβλημένο να λαμβάνουμε πάντα υπόψη και τη μικρή πιθανότητα του λανθασμένου των εκτιμήσεων μας: δε θα πρέπει ποτέ να ξεχνούμε ότι υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο η υπόγεια φυσική μορφή του εδάφους στο συγκεκριμένο πλάτωμα να είναι τέτοια, ώστε:

- να προκαλούνται από αυτήν τα εντοπισθέντα, από τη φωτοερμηνευτική μεθοδολογία, γραμμικά ίχνη και ίχνη σκιών μικροαναγλύφου (ίσως π.χ. λόγω συγκεκριμένων μορφών υπόγειων πετρωμάτων),

- να οφείλονται σε αυτήν οι συγκεκριμένες τιμές των μετρήσεων της ηλεκτρικής τομογραφίας και του γεωραντάρ, και συνεπώς οι σχετικές απεικονίσεις-χάρτες (ίσως λόγω υπόγειων πετρωμάτων ή κοιλοτήτων, για παράδειγμα).

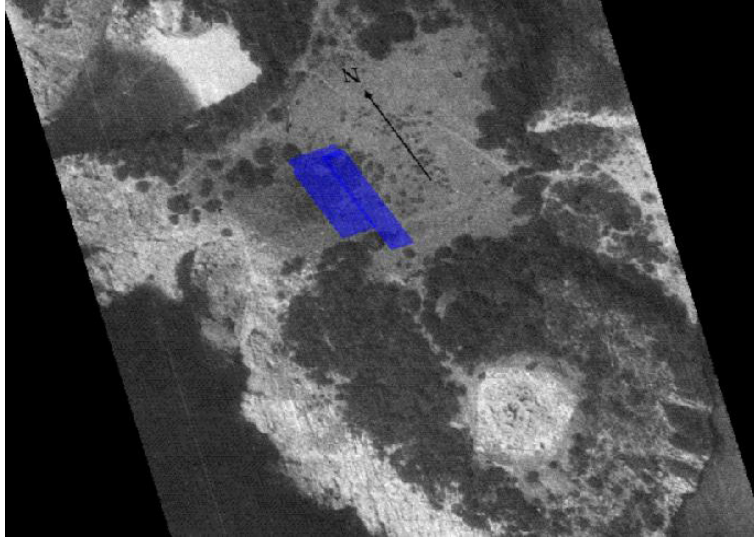
Το ενδεχόμενο αυτό είναι ωστόσο εξαιρετικά περιορισμένο, εξαιτίας του γεγονότος ότι τα πορίσματα της φωτοερμηνευτικής μεθοδολογίας, του επίγειου ελέγχου και της γεωφυσικής διασκόπησης λειτουργούν συμπληρωματικά μεταξύ τους, δεν είναι αντιφατικά και, κατ' αυτόν τον τρόπο, αλληλο-ενισχύονται, περιορίζοντας έτσι στο ελάχιστο την πιθανότητα του σφάλματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

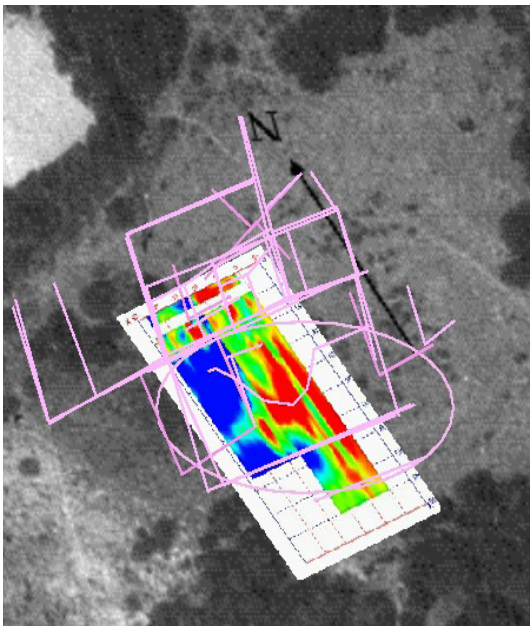
- Allen, K.M.S., S. Green, και E. Zubrow. 1990. *Interpreting space: GIS and Archaeology*. London: Taylor and Francis.
- Αργιαλάς, Δ.Π. 1999. *Φωτοερμηνεία-Τηλεπισκόπηση*. Αθήνα: Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης, Τομέας Τοπογραφίας, Τμήμα Αγρονόμων - Τοπογράφων Μηχανικών, Ε.Μ.Π.
- Bintliff, J.L. 1977. *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*. BAR Supplementary Series 28. Oxford: British Archaeological Reports.
- Brackman, P., και R. Goossens. 1991. «Mapping of Soil in Southwestern Messenia (Greece) using SPOT-HRV Data.» Στο *10th Annual International Geoscience & Remote Sensing Symposium*. Vol. I, 685-688. Maryland: The University of Maryland.
- Campana, S. 2002. «Ikonos-2 multispectral satellite imagery to the study of archaeological landscapes: an integrated multi-sensor approach in combination with "traditional" methods.» *The Digital Heritage of Archaeology*:219-225.
- Cross, G.M. 1988. «Location of sub-surface geoelectric anomalies for archaeological work.» *Geoexploration* 25:355-362.
- Davis, J.L., S.E. Alcock, J. Bennet, Y.G. Lolos, και C.W. Shelmerdine. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project: Part I.» *Hesperia* 66:391-494.
- Ebert, J.I., και A.A. Gutierrez. 1981. «Remote Sensing of geomorphological factors affecting the visibility of archaeological materials.» Ανακοίνωση στο 1981 Annual Meeting of the American Society of Photogrammetry, 22-27 February, Washington D.C.

- Estes, J.E. 1992. «Remote Sensing and GIS Integration: Research needs, status and trends.» *ITC Journal* 1:2-10.
- Ζεληλίδης, Α., Ν. Κοντόπουλος, και Θ. Δούτσος. 1988. «Γεωτομή στο Νεογενές και Τεταρτογενές της Νοτιοδυτικής Πελοποννήσου.» *ΔΕΓΕ* 20:149-166.
- Gaviano, S., C. Olivas, και G. Ranieri. 2000-01. «Riduzione del rischio archeologico con metodi geofisici. Casi di studio nel sud-ovest del Peloponneso, Grecia.» Διπλωματική Εργασία, Università degli Studi di Cagliari, Facoltà di Ingegneria.
- Hesse, A., A. Jolivet, και A. Tabbagh. 1986. «New prospects in shallow depth electrical surveying for archaeological and pedological applications.» *Geophysics* 51:584-594.
- Higgins, M., και J.M. Reynolds. 1996. *A Geological Companion to Greece and the Aegean*. London: Duckworth.
- Jensen, J.R. 1996. *Introductory Digital Image Processing. A Remote Sensing Perspective*. New Jersey: Prentice Hall.
- Κατσικάτσος, Γ.Χ. 1992. *Γεωλογία της Ελλάδας*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Πάτρας - Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Κίσκουρας, Δ.Α. 1938. «Τὰ ιζηματογενῆ πετρώματα τῆς Μεσσηνίας.» Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φυσικομαθηματικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- Κορρές, Γ.Σ. 1980. «Η Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιάς Μεσσηνίας κατὰ τὰς ερεῦνας τῶν ἐτῶν 1956, 1958, 1975-1979.» *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν*:311-343.
- Korres, G.S. 1993. «Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age.» Στο *Proceedings of the international conference, Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989, held at the American School of Classical Studies at Athens, Athens, December 2-3, 1989*, επιμ. C. Zerner, P. Zerner, και J. Winder, 231-248. Amsterdam: J.C. Gieben.
- _____. 2012. «Middle Helladic Tumuli in Messenia. Ethnological Conclusions.» Στο *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Muller-Celka, 585-596. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux.
- Kraft, J.C., G.R. Rapp, και S.E. Aschenbrenner. 1980. «Late Holocene Palaeogeomorphic Reconstructions in the Area of the Bay of Navarino: Sandy Pylos.» *JAS* 7(3):187-210.
- Λαγόπουλος, Α. 2004. *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*. Αθήνα: Ερμής - «Αρχαιολογία & Τέχνες».
- Lagopoulos, A. 2009. *A history of the Greek city. BAR-IS 2050*. Oxford: Archaeopress.
- McDonald, W.A., και G.R. Rapp Jr., επιμ. 1972. *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McNeill, J.D. 1994. *The Application of Electromagnetic Techniques to Environmental Geophysics Survey*. Geonics Ltd.
- Noel, M., και R. Walker. 1989. «Imaging Archaeology by electrical resistivity tomography: a preliminary study.» Στο *Archaeological Sciences 1989: proceedings of a conference on the application of scientific techniques to archaeology, Bradford, September 1989*, επιμ. B.S. Ottaway, R.C. Janaway, B. Chapman, και P.D. Budd, 295-304. Oxbow Monograph 9. Oxford: Oxbow.
- Παπαδόπουλος, Τ. 2010. *Εισαγωγή στη Γεωφυσική*. Αθήνα: Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών.
- Ραμαρινόπουλος, Σ., G.N. Tsokas, και H. Williams. 1985. «Magnetic and electric measurements on the island of Lesbos and the detection of buried relics.» *Geoexploration* 23:483-490.
- Παπαχατζής, Ν. 1991. *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις/Μεσσηνιακὰ - Ἡλιακὰ*. Αθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν Α.Ε.
- Parmegiani, N., και M. Poscolieri. 1993. *Remote Sensing for Monitoring the Changing Environment of Europe: Integrated analysis of Landsat images, D.E.M. and field survey data to infer the relationships between protohistoric archaeological sites and surrounding environment in southern Etrouria, Italy*. Rotterdam: Winkler, Balkema.
- Piro, S., και E. Finzi. 2000. «Radar (G.P.R.) methods for historical and archaeological survey.» Στο *Non-destructive techniques applied to landscape archaeology. The Archaeology of Mediterranean Landscape*, vol. IV, 125-135. Oxford: Oxbow Books.
- Rambach, J. 2011. «Οι σωστικές ανασκαφές στην θέση Π.Ο.Τ.Α. Ρωμανού - Costa Navarino - Navarino Dunes 2007-2010. Ρωμανός Πυλίας, Νέα στοιχεία κατοίκησης από την Πρωτοελλαδική έως την Ελληνιστική Εποχή.» *Ὅριον* 27:36-43.
- Reynolds, J.M. 1998. *An introduction to Applied and Environmental Geophysics*. New York: Wiley.
- Ρόκος, Δ. 1988. *Φωτοερμηνεία-Τηλεπισκόπηση*. Αθήνα: Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης, Τομέας Τοπογραφίας, Τμήμα Αγρονόμων - Τοπογράφων Μηχανικών, Ε.Μ.Π.

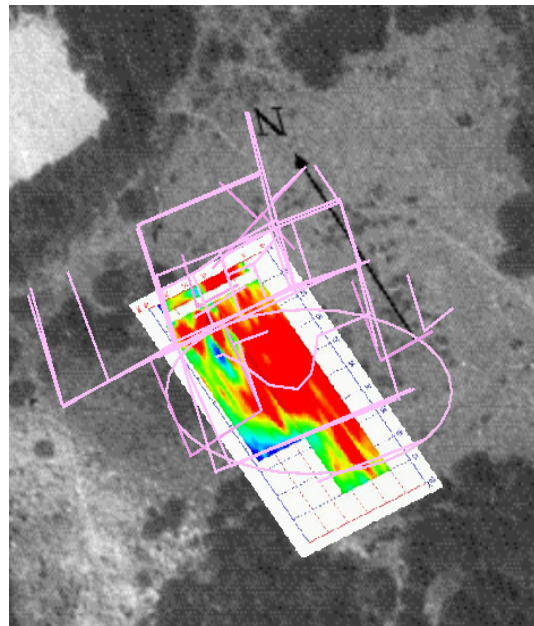
- Sarris, A., S. Topouzi, F. Triantafyllidis, S. Soetens, και G. Pliakou. 2004. «Revealing the Ancient City of Lefkada Through the Use of Shallow-depth Geophysical Prospection and GIS Techniques.» Στο *Enter the Past - The e-way into the Four Dimensions of Cultural Heritage; CAA 2003; Computer Applications & Quantitative Methods in Archaeology; Proceedings of the 31st CAA International Conference, Vienna, Austria, April 2003*, επιμ. der Stadt Wien, Referat Kulturelles Erbe, και Stadtarchaologie Wien, 54-58. BAR-IS 1227. Oxford: Archaeopress.
- Sharma, P.V. 1994. *Environmental and engineering geophysics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Τσόκας, Γ., Γ. Βαργεμέζης, Π. Τσούρλος, Σ. Δρούγου, και Χ. Σαάτσογλου-Παλιαδέλη. 2006. *Αρχαιολογία και Γεωφυσική. Εξερευνώντας τον Αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας (1984-2004)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Φυτρολάκης, Ν. 1973. *Γεωλογική δομή τής Δυτικής Πυλίας και απόψεις περί τής γεωτεκτονικής θέσεως τών ζωνών: Ώλονοῦ, Πύλου και Τριπόλεως*. Ἀθήνα: Ἑλληνική Γεωλογική Ἑταιρεία.
- Valmin, N. 1930. *Études Topographiques sur la Messénie*. Lund: C. Blom.
- Weiberg, E. 2007. «Thinking the Bronze Age.» Διδακτορική διατριβή, Boreas-Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations. Stockholm: Elanders Gotab.
- Weymouth, J.W., και R. Huggins. 1985. «Geophysical surveys of archaeological sites.» Στο *Archaeological Geology*, επιμ. G. Rapp και J. Gilford, 311-395. New Haven: Yale University Press.
- Χαραλάμπους, Δ. 1959. «Γεωμορφολογικαὶ Ἔρευναι εἰς τὸν Ὀρμον τῆς Πύλου.» *ΠΑΑ* 34:92-96.
- Χασιακού, Α. 2003. «Μεσοελλαδική κεραμική από τη Μεσσηνία.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Χασιακού, Α., και Γ.Σ. Κορρές. 2006. «Νέες προϊστορικές θέσεις στην Μεσσηνία. Οι παράλιες θέσεις.» Στο *Ευεργεσία, Τόμος Χαριστήριος στον Π.Ι. Κοντό*, επιμ. Ι. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, τόμ. 2, 689-758. *Παρουσία* 17-18. Αθήνα: Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Χατζή, Γ. 1981-82. «Ἡ πρωτογεωμετρική ἐποχή στὴ Μεσσηνία.» Στο *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980)*, 321-347. *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 8. Τόμ. Β'. Ἀθήνα: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
- Χρόνη, Α. 2011. «Ἐφαρμογές τῆς Φωτοερμηνείας και Τηλεπισκόπησης στην Αρχαιολογία.» Διδακτορική διατριβή, Εθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικῶν, Τομέας Τοπογραφίας, Εργαστήριο Τηλεπισκόπησης (<https://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/27866>, Τελευταία επίσκεψη 23 Αυγούστου 2020).
- Zachos, K. 1996. «Tracing a Destructive Earthquake in the Southwestern Peloponnese (Greece) during the Early Bronze Age.» Στο *International Interdisciplinary Meeting "Earthquakes in the Archaeological Record: Palaeoseismological and Archaeological Aspects", Athens: 13-15 June, Archaeoseismology*, επιμ. S. Stiros και R.E. Jones, 169-185. Fitch Laboratory Occasional Paper 7. Athens: Institute of Geology & Mineral Exploration – The British School at Athens.
- Zangger, E., E.M. Timpson, S.B. Yazvenko, F. Kuhnke, και J. Knauss. 1997. «The Pylos Regional Archaeological Project: Part II.» *Hesperia* 66:549-641.

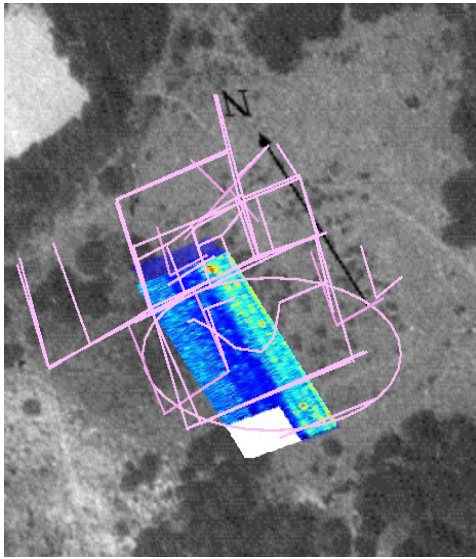
Εικ. 1. Προσδιορισμός της περιοχής του πλατώματος η οποία διερευνήθηκε με τις μεθόδους της ηλεκτρικής τομογραφίας και του γεωραντάρ: παγχρωματική αεροφωτογραφία του έτους 1983, του βόρειου βραχίονα του όρμου της Βοΐδοκοιλιάς, γεωμετρικά διορθωμένη ως προς την ψηφιακή τηλεπισκοπική απεικόνιση από το δορυφόρο IKONOS της 3-6-2000. Διακρίνονται: η ανασκαμμένη περιοχή που περιλαμβάνει τα αρχαιολογικά κατάλοιπα ΠΕ II οικισμού, ΜΕ τύμβου και ΥΕ θολωτού τάφου (του Θρασυμήδους) και το βορείως κείμενο πλάτωμα, για το οποίο εικάζεται η ύπαρξη αρχαιολογικών καταλοίπων. Το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο μπλε χρώματος ορίζει την περιοχή που διερευνήθηκε, με τις μεθόδους της ηλεκτρικής τομογραφίας και του γεωραντάρ, από την επιστημονική ομάδα του Πανεπιστημίου του Cagliari υπό την καθοδήγηση του καθηγητού κ. Gaetano Ranieri. (Gaviano κ.ά. 2000-01, 163). Κλίμακα εικόνας: 1:2500.

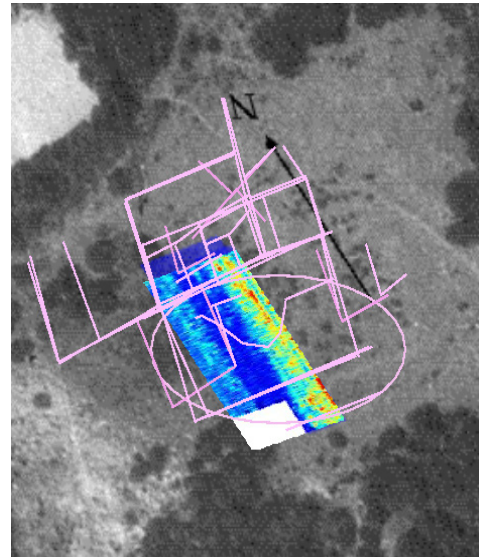
Εικ. 2. Επίθεση σε αεροφωτογραφία του έτους 1983 της γεωμετρικά διορθωμένης απόδοσης των αποτελεσμάτων της ηλεκτρικής τομογραφίας (χάρτης αντίστασης του εδάφους) που αφορά σε βάθος 2,00 μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και του συνόλου των ανιχνευθέντων, στις διαφορετικές τηλεπισκοπικές απεικονίσεις, ιχνών τα οποία εδώ αποδίδονται μονοχρωματικά προκειμένου να μειωθεί η οπτική σύγχυση. (Χρόνη 2011, 549). Κλίμακα εικόνας: 1:1250.

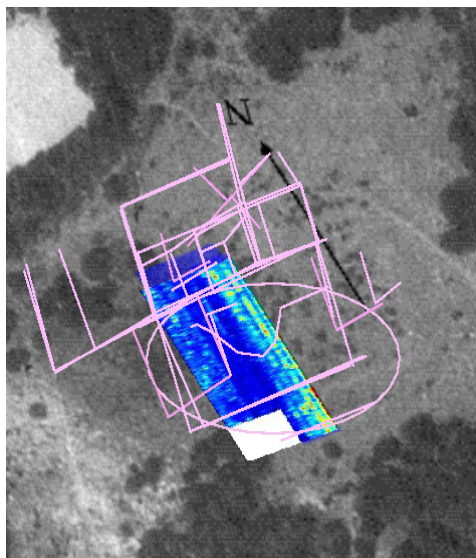
Εικ. 3. Επίθεση σε αεροφωτογραφία του έτους 1983 της γεωμετρικά διορθωμένης απόδοσης των αποτελεσμάτων της ηλεκτρικής τομογραφίας (χάρτης αντίστασης του εδάφους) που αφορά σε βάθος 3,00 μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και του συνόλου των ανιχνευθέντων, στις διαφορετικές τηλεπισκοπικές απεικονίσεις, ιχνών τα οποία εδώ αποδίδονται μονοχρωματικά προκειμένου να μειωθεί η οπτική σύγχυση. (Χρόνη 2011, 549). Κλίμακα εικόνας: 1:1250.

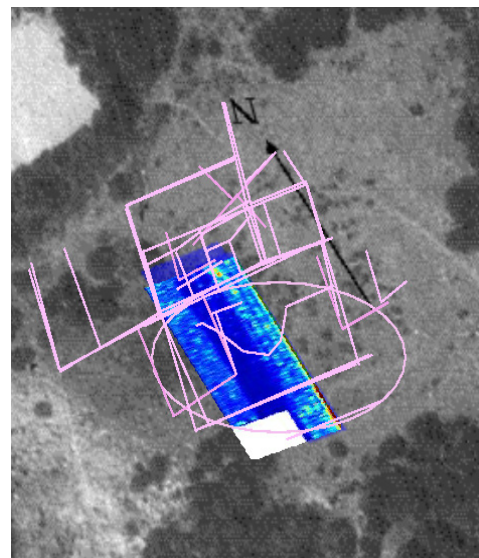
Εικ. 4. Επίθεση σε αεροφωτογραφία του έτους 1983 της γεωμετρικά διορθωμένης απόδοσης των αποτελεσμάτων του γεωραντάρ (χάρτης αντίστασης του εδάφους) που αφορά σε βάθος 1,09-1,37 μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και του συνόλου των ανιχνευθέντων, στις διαφορετικές τηλεπισκοπικές απεικονίσεις, ιχνών τα οποία εδώ αποδίδονται μονοχρωματικά προκειμένου να μειωθεί η οπτική σύγχυση. (Χρόνη 2011, 554). Κλίμακα εικόνας: 1:1250.

Εικ. 5. Επίθεση σε αεροφωτογραφία του έτους 1983 της γεωμετρικά διορθωμένης απόδοσης των αποτελεσμάτων του γεωραντάρ (χάρτης αντίστασης του εδάφους) που αφορά σε βάθος 1,37-1,64 μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και του συνόλου των ανιχνευθέντων, στις διαφορετικές τηλεπισκοπικές απεικονίσεις, ιχνών τα οποία εδώ αποδίδονται μονοχρωματικά προκειμένου να μειωθεί η οπτική σύγχυση. (Χρόνη 2011, 554). Κλίμακα εικόνας: 1:1250.

Εικ. 6. Επίθεση σε αεροφωτογραφία του έτους 1983 της γεωμετρικά διορθωμένης απόδοσης των αποτελεσμάτων του γεωραντάρ (χάρτης αντίστασης του εδάφους) που αφορά σε βάθος 1,64-1,91 μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και του συνόλου των ανιχνευθέντων, στις διαφορετικές τηλεπισκοπικές απεικονίσεις, ιχνών τα οποία εδώ αποδίδονται μονοχρωματικά προκειμένου να μειωθεί η οπτική σύγχυση. (Χρόνη 2011, 555). Κλίμακα εικόνας: 1:1250.

Εικ. 7. Επίθεση σε αεροφωτογραφία του έτους 1983 της γεωμετρικά διορθωμένης απόδοσης των αποτελεσμάτων του γεωραντάρ (χάρτης αντίστασης του εδάφους) που αφορά σε βάθος 1,91-2,19 μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και του συνόλου των ανιχνευθέντων, στις διαφορετικές τηλεπισκοπικές απεικονίσεις, ιχνών τα οποία εδώ αποδίδονται μονοχρωματικά προκειμένου να μειωθεί η οπτική σύγχυση. (Χρόνη 2011, 555). Κλίμακα εικόνας: 1:1250.

